

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ**

*Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
95-ci ildönümünə həsr olunur*

**MAGİSTRANTLARIN
XVIII RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I

III HİSSƏ

SUMQAYIT – 2018

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

E.B.Hüseynov	(Sədr)	Rektor
R.S.Məmmədov	(Sədr müavini)	Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
N.H.Talıbov		Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Q.N.Atayev		Qiyabi, distant və əlavə təhsil üzrə prorektor
R.A.Hüseynov		Humanitar məsələlər üzrə prorektor
N.İ.Hacıyev		İqtisadi məsələlər üzrə prorektor
A.B.Baxşəliyev		Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı
S.S.Həməyəva		Filologiya fakültəsinin dekanı
U.X.Ağayev		Mühəndislik fakültəsinin dekanı
Z.Q.Hüseynov		Riyaziyyat fakültəsinin dekanı
M.M.Muradov		Kimya və biologiya fakültəsinin dekanı
T.Ə.Əhmədova		Fizika və elektroenergetika fakültəsinin dekanı
A.Y.Yəhyayeva		İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı
H.Ş.Sadıqov		Fəlsəfə, sosiologiya və politologiya kafedrasının professoru
N.M.Kazımov		İnformasiya və kompüter texnikası kafedrasının professoru
S.A.Xəlilov	(Məsul katib)	Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri
S.K.Orucov		Elmi hissənin müdiri
L.N.Bunyatova		Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri

I HİSSƏ

- 1.Fizika və elektroenergetika
- 2.Riyaziyyat
- 3.Kimya və kimya texnologiya
- 4.Ekologiya
- 5.Ümumi tarix
- 6.Coğrafiya

II HİSSƏ

7. Yeni informasiya texnologiyaları
8. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri
9. Müəssisələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi
- 10.İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aktual məsələlər
- 11.Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması
12. İslam və demokratiya

III HİSSƏ

13. Mexanika
14. Biologiya
15. Dilçilik
16. Ədəbiyyatşünaslıq
17. Metodika
18. Pedaqogika və psixologiya
- 19.Azərbaycan multikulturalizmi

XIII BÖLMƏ

MEXANİKA

NEFT EMALI TULLANTILARININ BİTUM İSTEHSALINDA SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ

Abdullayeva N.X.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neft emalı tullantılarından biri ağır piroliz qətranıdır.

Piroliz prosesinin ağır qatran qalığını, neft bitumun istehsalında istifadəsi imkanı araşdırılmışdır. Bunun üçün piroliz qatranı öncədən yumşalma temperaturu 21 -32°C olana qədər, bizim tərəfimizdən, hava oksigeni ilə oksidləşdirilmişdir.

Alınmış,piroliz qatranı bituma 5-20% (küt.) miqdarında əlavə edilərək, intensiv qarışdırmaqla 180 - 200°C temperaturda həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 1-də, BN 60/90 markalı bitum və ağır piroliz qətranının əsasında alınmış bitum kompozisiyanın tərkib və alınan keyfiyyət göstəriciləri verilmişdir. Cədvəldən görünür ki,bituma 20%-zə qədər ağır piroliz qətranı əlavə edildikdə alınan kompozisiyanın keyfiyyət göstəriciləri standartın tələblərinə tamcavab verir.

Cədvəl 1. BN 60/90 markalı bitum və ağır piroliz qətranının əsasında bitum kompozisiyanın tərkib və keyfiyyət göstəriciləri

Göstəricilər	QOST 22245-90, çeşid BN – 60/90	İlkin bitum	Bitum 95% (küt.) + APQ5%(küt)	Bitum 90% (küt.) + APQ 15%(küt.)	Bitum 85%(küt.) + APQ 10%(küt.)	Bitum80% (küt.) +APQ 20%(küt.)
Yumşalma temperaturu, °C	47°C ən azı	1°C	50°C	49,5°C	49°C	41°C
Kövrəklik temperaturu, °C	-15°C ən çoxu	-15°C	-13°C	-12°C	-12°C	-12°C
Dartılma, 25°C	55°C ən azı	60°C	54°C	55°C	56°C	58°C
Penetrasiya, 0,1 mm, 25°C	61-90°C	65°C	55°C	56°C	61°C	62°C

Göründüyü kimi ağır piroliz qətranının istifadə edilməsi, bitumun xammal ehtiyatlarının komponent tərkibini eləcə də dartılma və penetrasiya kimi keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmağa imkan verir. Bununla belə eyni zamanda piroliz qurğusunun ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırır (Sumqayıt ş).

BORU KƏMƏRLƏRİ SİSTEMLƏRİNİN ETİBARLIĞININ TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN BORU KƏMƏRLƏRİ SİSTEMLƏRİNDƏ RİSKLƏR VƏ ONLARIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Abdullazadə Ə.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Yaxın illər ərzində neft hasilatının gözlənilən artımı və digər Xəzəryanı ölkələrin karbohidrogen ehtiyatlarının Azərbaycanın boru kəmərləri sistemləri ilə dünya bazarına çıxarılmasını labüd edir. Bu

səbəbdən də yeni boru kəmərlərinin çəkilişi nəzərdə tutulur. Sözü gedən kəmərlərin çəkilişi, həm də istismarı dövründə boru kəmərləri sistemlərinin etibarlılığının təmin edilməsi üçün mövcud risklərin azaldılması vacib amildir. Bu məqsədlə sualtı kəmərlərin cari texniki vəziyyətini qiymətləndirmək üçün vaxtaşırı olaraq onlara baxış keçirilməlidir. Bu nəzarət qiymətləndirmə baxışının sistemli olaraq keçirilməsi üçün xüsusi nəzarət planı tərtib edilir. Beynəlxalq müstəvidə mütəxəssislər bu planı “inspeksiya planı” adlandırırlar və onun tərtibatının əsas prinsipləri aşağıda təhlil olunaraq, sualtı kəmərlərə şamil edilmişdir:

1) Risklərin təyini; 2) Nəzarət planının təyinatı; 3) Kəməre baxışın hazırlanması və hesabatın aparılması; 4) Nəticələrin təhlili; 4a) Nəyə diqqət yetirməli; 4b) Növbəti baxış nə vaxt keçirməli.

Ardıcılığa əsasən ilkin mərhələdə risklər müəyyən edilir. Müəyyən edilən risklər qiymətləndirilir. Hər bir risk kəmərin işçi qabiliyyətinin azdan çoxa müxtəlif dərəcədə itirilməsinə səbəb ola bilən proseslərin gedişi ilə bağlı olur. Məsələn, boruların birləşən yerlərində yaranan defektlər, kəmərlərdə gedən daxili və xarici korroziya, sualtı kəmərlərdə yerdəyişmələr, titrəmələr və s. göstərmək olar. Bütün bunlarla yanaşı mövcud risklər arasında neftin dənizdə və ya quruda dağılmaları da ola bilər. Bu da birbaşa insan sağlamlığına və ekologiyaya mənfi təsir göstərdiyinə görə haqqında danışılan təhlükələr riskin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərdən keçirməlidir. Risklərin qiymətləndirilməsi prosesinin ardıcılığı isə belədir:

1) Kəmərin işçi qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxaran proseslərin siyahısı; 2) Proseslərin baş vermə ehtimalı; 3) Nəzarətin aparılma imkanının dərəcəsi; 4) Risklərin qiymətləndirilməsi; 5) Risklər əsasında nəzarət planının tərtibatı.

Göstəriləndiyi kimi ilkin mərhələdə kəmərin işçi qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilən bütün halların siyahısı verilmişdir. Daha sonradan hər bir belə hal üçün Boston Kubu adlanan üsulla risklərin qiymətləndirilməsi aparılır. Riski hesablamaq üçün hər bir hala görə onun baş vermə ehtimalını, vaciblik dərəcəsini və həmin halın aşkarlanması üçün baxışın aparılması imkanının dərəcəsini qiymətləndirmək lazımdır. Kəmərlərdə baş verə bilən defektlərin və nasazlıq hallarının baş vermə ehtimalları və vaciblik dərəcələrini ərazidə istismarda olunan mövcud kəmərlərdə zədələnmələrin, üzə çıxma və digər hallara aid çoxillik məlumatın statistik təhlili əsasında qiymətləndirmək olar. Hər bir halın aşkarlanmasına yönələn baxışın aparılması imkanının dərəcəsini isə zəruri texniki vasitələr və avadanlıqlarla təchizatın mövcudluğuna görə qiymətləndirmək olar. Məsələn, sualtı kəmərlərdə boruların mexaniki birləşdiricilərində əmələ gələn nasazlıqlar onun işçi qabiliyyətinin itirilməsinə gətirir. Belə halların baş vermə ehtimalı və onlara baxışın keçirilməsi zərurəti yüksək dərəcədədir. Lakin həmin nasazlıqların aşkar olunması imkanları çox aşağıdır. Baxılan hal üçün riskin qiyməti, göründüyü kimi, kəmərdə həmin halın baş vermə ehtimalının, onun kəmərin işçi qabiliyyətinin itirilməsi baxımından vaciblik dərəcəsinin və bu halın aşkarlanmasının təyin etmə imkanının dərəcəsinin hasili kimi tapılır. Hesablanmanın yekun əmsallarına görə kəmərlərin vəziyyətinə texniki baxış keçirdikdə hansı hallar üçün daha yüksək risk alınarsa həmin hala daha çox diqqət yetirilməlidir. Yuxarıda haqqında danışdığımız nəzarət planının tərtibatının qaydalarına uyğun olaraq, Xəzər dənizi şəraitində hipotetik sualtı kəmərlər üçün risklər əsasında nəzarət planı tərtib olunmuşdur.

OPTİMAL TRASSIN SEÇİLMƏSİ ÜÇÜN MODELLEŞDİRİLƏN YERALTI BORU KƏMƏRLƏRİNİN PROFİLLƏŞDİRİLMƏSİ, PROFİL VƏ ONUN ELEMENTLƏRİ

Abdullazadə Ə.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Boru kəmərinin profili dedikdə, onun trass boyu (çəkildiyi marşrut xətti üzrə) mütləq və ya nisbi ölçü qeydləri nəzərdə tutulur. Qrafiki profil çertyoj (layihə) şəklində tərtib olunur; boru kəmərinin oxunun tam kəsildiyini təsvir edir və onda qruntun (torpaq qatının) hündürlüyü; tranşeyin (xəndəyin) dərinliyi; konkret sahədə boru kəmərinin mailliyi; qeyd olunmuş nöqtələrin aralarındakı məsafə; piketaj; boru kəmərinin sahəsinin kateqoriyası (dərəcəsi), onun diametri və divarının qalınlığı; kəmərin izolyasiya örtüyünün növü; qruntun (torpaq qatınının) müqaviməti; boruların yüklənməsi; tikinti gedən ərazinin qısa mühəndis-geoloji xarakteristikası əks olunur. Profilləşdirmə yəni, kəmərlərin hündürlük səviyyəsində tikilməsi aşağıdakı qaydalar üzrə tətbiq olunur: torpağın üst qatının (qruntun) aşağısında müxtəlif relyefli maneələri dəf etməklə, bəzən onun üzərindən keçməklə, kiçik radiuslu kəmərlərin quraşdırılması boru kəmərinin vəziyyətindən asılı olaraq yerləşdirilir. Profilin bu xarakterik elementlərini xüsusi qeyd etmək olar: horizontal düzxətli sahə - boru kəməri horizontala $i=0,001$ qədər maili ola bilər; $i>0,001$ ölçülü müsbət maili olan düz sahə (məhsulun (neftin) axını istiqamətdə olan maillik müsbət sayılır); $i<0,001$ ölçülü mənfi maili olan düz sahə; əyri,

vertikal sahə; qarışıq kəmərlərin qoyulması. Yuxarıda sadalanan elementlərin tətbiqi müxtəlif şəraitlərdə yerli şəraitə uyğun düz ərazilərdən tutmuş kəskin şəkildə dəyişən dağlıq ərazilərdə belə boru kəmərinin uğurlu çəkilişinə imkan verir. Profilin çertyojunda profilin bütün elementləri haqqında mühüm məlumatlar göstərilir. Əyrixətli sahədə mövcud olan dönmə bucağının xarakteristikası aşağıdakı düsturlarla ifadə olunur:

$$l=2R \sin(\alpha/2); \quad T= R \operatorname{tg}(\alpha/2); \quad B= R \left(\frac{1}{\cos(\frac{\alpha}{2})} - 1 \right); \quad K=R\pi\alpha/180; \quad f= l/2 \operatorname{tg}(\alpha/4), \quad (1)$$

K-əyrinin uzunluğu, l-əyrinin xordu uzunluğu, f- əyrinin oxunun uzunluğu. Qarışıq sahələri hesablayarkən radiusun (R) əyriliyinin düzgün müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Bu zaman minimal radiusu aşağıdakı düsturla tapmaq olar:

$$R_{\min}= ED_H/ [2\sigma_{np}- (0,3pD_{BH}/\delta) \pm 2(1-\beta)\alpha_t\Delta tE- (\beta pD_{BH})/2\delta] \quad (2)$$

E-metalın möhkəmliyinin modulu; D_H, D_{BH} - borunun müvafiq olaraq xarici və daxili diametri, $\sigma_{np}=0,75 \sigma_T$ - boru divarının gərginliyi; kəmərin metal axınının sərhədinin riyazi gözləntisi 0,75-ə bərabərdir σ_T , p –daxili təzyiq;

$$\beta= (1+5m^2)/(1+m^2/n^2); \quad m= D_H/2l; \quad n= \frac{f}{l}; \quad (3)$$

α_t - borunun metalının genişlənməsinin əmsalı, Δt -temperatur dəyişikliyi hesabı, δ - divarın qalınlığı. Əyri və hissələrə bölünmüş boruların radiusuna gəldikdə isə o ərazinin təbii relyefinə uyğun boru kəmərinin səmərəli şəkildə uyğunlaşması şəraitindən asılı olur.

Neftin nəqli həyata keçirilən nəql üsullarından ekologiyaya ən az zərər verən neft və neft məhsullarının boru kəmərləri ilə nəqlidir. Bu səbəbdən də istifadə edilən üsullardan ətraf mühitin təhlükəsizliyi saxlanılaraq istifadə edilir. Nəql zamanı müvafiq neft dağılmaları baş verə bilər ki, bu dağıntılar müəyyən dərəcədə təhlükə mənbəyi olsun. Bu dağılmaları ancaq müvafiq sahə üzrə səriştəli və təlim keçmiş şəxslər aradan qaldırmalıdır. Ümumiyyətlə neft saxlanılan anbarlarda ekologiyaya mümkün zərər edə biləcək hər hansı dağılmaya qarşı mühafizə sahəsi olmalıdır ki, bu da dağıntı zamanı məhsulun daha böyük əraziyə yayılmasının qarşısını alsın. Mühafizə sahəsinin həcmi çəndə olan məhsulun həcmindən 10% artıq olmalıdır və bu mühafizə sahəsinin hündürlüyü 70-100sm arasında dəyişir.

İRİ ZİBİLTƏMİZLƏYİCİLƏRDƏ ÇİYİDİN MEXANİKİ ZƏDƏLƏNMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Abdullazadə K.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mişarlı barabanlı təmizləyici maşınlarda nəzəri tədqiqatlarla yanaşı təcrübi tədqiqatlar da aparılmış və mişarlı barabanın fırlanma sürətinin zibillərin ayrılması, çiyidin mexaniki zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsi geniş diapazonda tədqiq edilmişdir. Sınaqlar göstərmişdir ki, mişarlı barabanın sürəti artdıqca, təmizləmə effekti yüksəlir, lakin çiyidin zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsi kimi göstəricilər artır. Ona görə də mişarlı barabanın optimal fırlanma sürətini müəyyən etmək məqsədi ilə təqdim olunan tədqiqat işləri aparılmışdır.

Tədqiqatlar nəticəsində təsdiq olunub ki, maşınla yığılmış pambığın tərkibində zədələnmiş çiyidin və iri zibillərin miqdarı normativ göstəricilərdən çox olur.

Respublikamızın pambıq zavodlarında xam pambığın iri zibillərdən təmizlənməsi üçün 1XP[1] markalı mişarlı təmizləyicilərdən istifadə edilir. Təmizləmə prosesi bu təmizləyicilərin əsas işçi üzvləri olan mişarlı baraban və kolosnik şəbəkəsi zonasında gedir.

Nəticədə mişarlı barabanın fırlanma sürəti təmizləmə zamanı çiyidin mexaniki zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə böyük təsir göstərir [2]. Emal olunan xam pambığın yüksək nəmliyə və müxtəlif morfoloji tərkibə malik olduğunu nəzərə alaraq mişarlı təmizləyicilərdə barabanın fırlanma sürətinin dəqiqləşdirilməsi üçün təcrübə aparılmışdır.

Bu məqsədlə axın xəttində tətbiq olunan 1XP iri zibil təmizləyicisinin bazasında hazırlanmış xüsusi qurğudan istifadə edilmişdir. Qurğu qidalandırıcı valiklərlə birlikdə saxta, qidalanma sürətini tənzimləmək üçün IVA markalı variator, mişarlı baraban və alt hissəsində kolosnik şəbəkəsindən ibarətdir. Xam pambıq qurğudan 5 qat buraxılmaqla barabanın fırlanma sürətinin çiyidin mexaniki zədələnməsinə və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə təsiri tədqiq edilmişdir. Bu zaman mişarlı barabanın fırlanma sürəti uyğun olaraq 6,7 və 8 m/san götürülmüşdür. Eyni zamanda mişarlı barabanın müxtəlif fırlanma sürətlərində qurğunun təmizləmə effekti hesablanmışdır. Təcrübənin nəticələri cədvəl şəklində yekunlaşdırılmışdır.

Cədvəldən.1 göründüyü kimi barabanın fırlanma sürəti 6, 7 və 8 m/san olduqda qurğunun təmizləmə effekti bir-birindən çox az fərqlənir. Belə ki, qurğuda pambığın 5 qat emalından sonra təmizləmə effekti mişarlı barabanın fırlanma sürəti 6 m/san olduqda 84,2%, 7m/san olduqda 86,7% və nəhayət 8 m/sanolduqda 87,4% olur.

Göründüyü kimi ən yaxşı nəticə barabanın fırlanma sürəti 8 m/sanolduqda alınır, lakin təmizləmə – miş xam pambıqda çiyidin zədələnməsi əhəmiyyətli olduğundan mişarlı barabanın fırlanma sürəti – nin dəqiqləşdirilməsi istiqamətində təcrübələr aparılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, mişarlı baraba – nın fırlanma sürəti 8 m/san olduqda təmizlənməmiş xam pambıqda çiyidin zədələnməsi 2,19% (ilkin göstərici 0,77%) sərbəst liflərin miqdarı isə 3,26% (ilkin göstərici 1,42%) alınır. Bu göstəricilərin artım faizi uyğun olaraq 1,42% və 1,84% olur.

Mişarlı barabanın fırlanma sürəti 7 m/san olduqda isə bu göstəricilər uyğun olaraq 1,41% və 2,4% olur ki, bu da mişarlı barabanın fırlanma sürəti 8 m/san olduqda alınan göstəricidən az fərqlənir.

Təmizlənməmiş xam pambıqda çiyidin zədələnməsi və sərbəst liflərin miqdarı mişarlı barabanın fırlanma sürəti 6 m/san olduqda az olmasına baxmayaraq təmizləyicinin təmizləmə effekti normadan artıq olmasını nəzərə alaraq ən optimal variant mişarlı barabanın təmizləmə effekti 7÷7.5 m/san olduqda alınır. Alınan regressiya polinomunun təhlili və cədvəldən göründüyü kimi ən optimal variant mişarlı barabanın fırlanma sürəti 7÷7.5 m/sanolduqda, məqsəd funksiyası maksimum qiymətinə çatır.

Beləliklə təmizləmə prosesində işçi barabanların fırlanma sürətinin çiyidin zədələnməsinə və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə təsirini tədqiq etdikdə belə nəticəyə gəlik ki, təmizləyicinin təmizləmə – mə effektini də nəzərə aldığında ən yaxşı nəticə mişarlı barabanın fırlanma sürəti mövcud təmizləyicilərdə olduğu kimi 7÷7.5 m/san olduqda alınır.

Mişarlı barabanın fırlanma sürəti 6 m/s olduqda alınan nəticələr

Cədvəl 1.

Göstəricilər	İlkin xam-pambıq	Bir qat təmizl. sonra	İki qat təmizl. sonra	Üç qat təmizl. sonra	Dörd qat təmizl. sonra	Beş qat təmizl. sonra
Nəmlik,%	10,54	10,41	10,20	9,98	0,95	9,83
Zibillik,%	8,1	4,85	3,22	2,44	1,71	1,3
Ocumlədən: İri zibillər,%	1,35	1,05	0,72	0,64	0,51	0,3
Xırda zibillər	6,75	3,8	2,5	1,8	1,2	1,0
Sərbəst liflərin miqdarı,%	1,4	1,6	1,7	1,8	1,9	2,0
çiyidin əzilməsi %	0,72	0,8	0,9	1,0	1,1	1,2

QEYRİ-NYUTON NEFT HASİL EDƏN QUYULARIN İŞİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI

Ağalarov İ.P.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qum əmələ gəlməsi nəticəsində baş verən mürəkkəbləşmələr və quyuların istismarında texniki-iqtisadi göstəricilərə dəyən ziyan əhəmiyyətli dərəcədədir. Avadanlığın aşılınması, çox miqdarda neft itgiləri, təmirarası müddətin az olması və bununla əlaqədar xeyli miqdarda əmək və material sərfi quyuların istismarı prosesində qum əmələ gəlməsinin qarşısının alınması üçün yeni effektiv tədbirlərin işlənməsini labüdləşdirir. Bundan başqa, hər hansı tədbirin nəticəsi onun aparılmasının əsaslandırılmasından asılıdır. Buna görə də qum əmələ gəlmənin qarşısının alınması məsələlərinin həllində bu prosesi şərtləndirən faktorların təyin edilməsi vacibdir.

Qum əmələ gəlmə mexanizmi və bu prosese nəzarət edilməsi metodlarının öyrənilməsi üzrə aparılmış bir çox tədqiqat işlərinin təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas vermişdir:

1. Qum əmələ gəlmənin ən geniş qəbul olunan səbəblərindən biri, quyudibi zonada yaradılan depressiyanın (ΔP) kritik qiymətdən yuxarı olmasıdır. Quməmələgəlmənin intensivliyi həmçinin bir sıra başqa fiziki-geoloji və texnoloji səbəblərlə də əlaqədardır ki, bunlardan ən əsası çıxarılan məhsulun fiziki xassələri və tərkibidir;

2. Qum əmələ gəlməsinə nəzarət edilməsinin təklif edilən üsulları əsasən laylarda orta kritik parametrlərin qiymətlərinin hədlərinin aşılmasında məqsədilə onların təyin edilməsinə əsaslanır.

Buna baxmayaraq bəzi elmi əsərlərdə belə fikir söylənilir ki, yaranan depressiyanın kritik qiymətdən çox olması bütün hallarda quməmələgəlmənin əsas səbəbi olmur. Belə ki, bəzi müəlliflər Azərbaycanda QLD-nin, süzülmə sürəti 0,0385 m/s və depressiya 0,9 MPa olduqda yuyulub aparılmağa məruz qalmasını qəbul etməklə yanaşı qeyd edirlər ki, quyuların istismar təcrübəsinə görə laydan quyudibinə süzülmənin (depressiyanın) kiçik sürətlərində də qum əmələ gəlməsi baş verir.

Yuxarıda qeyd olunanlar quyudibi zonanın dağılmasına təsir edən əsas faktorların təyin edilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılmasını əsaslandırır.

Quyudibi zonada təzyiq qradientinin $\frac{\Delta P}{L}$ (bu parametrlər, ΔP - depressiyadan daha informativdir)

kritik həddən çox olması faktorunun əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi, «Neft Daşları» yatağının QLD və QA horizontlarının qum təzahürlü quyularında aparılmış hesablar əsasında yerinə yetirilmişdir.

Quyuların istismara daxil olmasından, onlarda ilk qum tıxacının yuyulması anına qədər olan dövr seçilmişdir. Bu dövr ərzində quyunun məhsulunda (götürülmüş nümunələrdə) ilk qum təzahürünün qeydə alınması vaxtı və qum təzahürünə qədər birbaşa quyuda ölçülmüş lay və quyudibi təzyiqləri götürülmüşdür.

Məlum metodika üzrə depressiyanın kritik qiyməti süxrun skeletindəki hissəciklərin ilişmə qüvvələrindən asılı olaraq hesablanır. İlişmə qüvvələrinin Azərbaycanın neft yataqlarının QLD və QA horizontları üçün təklif edilmiş qiymətləri götürülmüşdür. Qradientlərin (həm kritik, həm də faktiki) qiyməti isə alınmış depressiyanın qiymətinin, işlənmə xəritəsindən götürülmüş uyğun məsafəyə bölünməklə hesablanmışdır.

Göstərilən quyular üzrə kritik və faktiki qradientlərin nəticələri də cədvəldə verilmişdir. cədvəldən göründüyü kimi, demək olar ki, bütün quyularda quyudibi zonanın dağılması həqiqi təzyiq qradientinin kritik qiymətindən aşağı hallarda baş verir.

Bu quyular üzrə çıxarılan məhsulun sulaşmasının təhlili göstərir ki, sulaşma faktorunun qum əmələ gəlməsinə təsirini birmənalı söyləmək olmaz.

QUYU LÜLƏSİNDƏ VƏ AVADANLIQDA DUZ ÇÖKMƏSİ VƏ QUYU MƏHSULUNUN SULAŞMASI İLƏ MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Ağalarov İ.P.

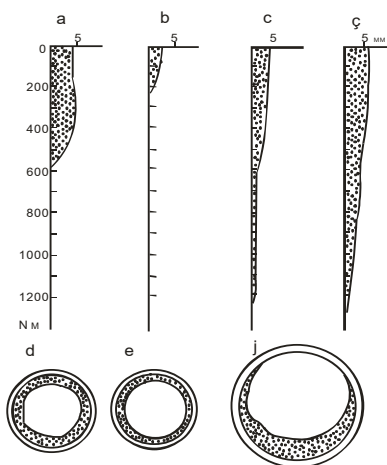
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hazırda bir çox neft yataqlarında duz çökməsi baş verir. Duz çökməsi, istənilən istismar üsulunda mürəkkəbləşmələr yaradır. Bununla əlaqədar olaraq, qeyri-üzvi duzların çöküntülərinin təmizlənməsi ilə mübarizə üsullarının işlənilməsi neft sənayesinin ən aktual problemlərindən biridir. Quyu lüləsi ilə maye qaldırıldığı zaman temperatur və təzyiqin azalması nəticəsində kalsium və barium sulfatlarının suda həll olması aşağı düşür. Neftin mədən hazırlanma qurğularında hasil edilən mayenin temperaturunun artması kalsium və maqnezium karbonatlarının duzlarının çökməsinə gətirir. Dərinlik və yerüstü avadanlığın nəzərdən keçirilməsini təhlil edərək, qeyd etmək lazımdır ki, ən çox duz çökmələrinə təzyiqin lokal azalma yerlərində rast gəlinir.

Təzyiqin azalması duzların suda pis həll olmasına səbəb olur və avadanlığın səthində duz çökməsinə şərait yaradır. Neft hazırlanması üzrə qurğularda duz çökməsinin səbəbi kimyəvi reagentlərdir. Səthi-aktiv maddələr, reagentlərdir. Duz çökməsinə təsir göstərən amil-məhlulun pH göstəricisidir. Əgər məhlulun pH göstəricisi bu maye üçün eyni ölçülü kəmiyyətdən çoxdursa, onda trışuqələvi kifayət qədər deyil və CaCO_3 çökə bilər. Əgər məhlulun pH eyni qiymətdən azdursa, onda karbohidrogen trışusu kalsium duzlarının məhlulda saxlanması üçün kifayət edər. Lakin hətta bu halda da çöküntü baş verə bilər. Neftin qaz ilə doyma təzyiqindən artıq olan lay təzyiqlərində neft və su arasında təzyiq yaranır: qaz mol həcmi az olan

fazaya, yəni neftdən suya keçir. Quyu dibində təzyiqin azalması, əksinə qazın sudan neftə keçməsinə şərtləndirir.

Duz çökməsinə təsir edən ən vacib faktorlardan biri, avadanlığın səthinin kimyəvi aktivliyi. Istismar quyularında neftin çıxarılma tempinin artırılması və ya vurma quyularında təzyiqin artması duz təzahürünün azalmasına gətirir, bu isə duzun su ilə kontaktı vaxtının azalması ilə bağlıdır. Neft mədən avadanlığında duz çökməsi nəticələrini ümumiləşdirərək, qeyd etmək olar ki, o fontan və qazlıt avadanlıqlarında, nasos-kompresor borularında, elektrik-mərkəzdənqəçmə nasosların borularında, atqı xətlərində, ölçimə qurğularında neftin yığılması və hazırlanması sistemlərində müşahidə olunur. Belə hallar üçün duz çökməsi şəkil 1-də təsvir edilmişdir.

Şəkil 1. Duz çökməsinin yerləşmə sxemləri:
a-q-quyunun dərinliyi üzrə; d,e-nasos-kompresor borularının en kəsiyi üzrə;
j -atqı xəttinin borusunun en kəsiyi üzrə

NKB-nin yuxarı hissəsində duz çökməsi ən səciyyəvi haldır (şəkil 1. a,b.), lakin bir sıra hallarda (şəkil 1 c, ç.), nasos-kompresor borularında düşən duzların radial paylanması adətən silindr foromasını alır (şəkil 10.1, d, e.), bundan fərqli olaraq, atqı xətlərində boruların aşağı hissəsində ən böyük qalınlıqlı duz çöküntülərinə rast gəlinir (şəkil 1 j). Çox güman ki, bu, su və neftin atqı xətlərində qravitasiya ayrılması ilə əlaqədardır. Sulaşmış neft, qaz və qaz-kondensat quyularının istismarı prosesində lift borularında duz çöküntüləri nəticəsində bir sıra texnoloji əngəllər meydana çıxır.

Lay suları tərkibində həll olmuş mineral duzların çökməsi termodinamik şəraitin dəyişməsi səbəbindən baş verir. Bu çöküntülərin kimyəvi tərkibi əsasən qləvi-torpaq metalların karbonat və sulfat duzlarından (CaCO_3 , CaSO_4 , MgCO_3 , BaCO_3 , BaSO_4 və s.) ibarətdir.

Duz çöküntüləri lift borularının en kəsiyi sahəsini qismən və ya tamamilə bağladığına görə quyuların istismar prosesi pozulur, yeraltı təmir işləri aparmaq lazım gəlir. Bu isə çoxlu miqdarda neft və qaz itkisi, əmək və maddi vəsait sərfi ilə nəticələnir.

ƏTRAF ƏZƏLƏLƏRİNDƏ ASİMMETRİYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Allahyarov M.B.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Beynin hər bir yarısı quruluş və funksional olaraq fərqlidir. Məsələn, eşitmə beyin yalnız sağ yarısındadır. Hər iki gözümüzün görmə dərəcəsi ümumilikdə fərqlidir. Ağciyərlərimiz sağda 3 pay, solda 2 paydan təşkil olunmuşdur. Ürəyimizin böyük bir qismi soldadır. Öd kisəsi təkdir. Sağ böyrək sol böyrəkdən daha aşağıdadır. İnsanlarda nadir olaraq sağ və sol göz rəngi fərqli ola bilər. Bu heterokromiya adlanır. Bunun səbəbi sağ və sol gözü təşkil edən genlərin fərqli funksiyalara malik olmasıdır. Müşahidə zamanı insan gözlərində bütün detallara dəqiqlikdə baxdıqda sağ və sol gözlərin bir-birindən qismən fərqli olduğu meydana çıxır.

Sağ əlli olanlarda sağ qol və sağ ayaq daha güclüdür. Bu halda sağ ətraflarımızdakı əzələlərin kütlə olaraq soldan daha çox olduğunu demək düzgün olardı.

Bədənin sağ və sol tərəfində eyni genlərin olması sağ əlimizin güzgü yansımalarının sol əl olmasına bənzər halda yerləşməsi ilə əlaqədardır. Sağ əl ilə sol əlin bir-birindən fərqli olduğu kimi insan bədəninin sağında və solunda yerləşən eyni genlər mikro səviyyədə demək olar ki ölçülə bilməyəcək səviyyədə bir-birindən fərqli olmalıdır.

Sağ və sol müqayisəsi üçün ən yaxşı nümunələrdən biri sağ və sol böyrəklərdir. Bilateral simmetriyanın az miqdarda olsa da bərabər çıxmasının təsadüfi deyil, bir təbiət qanunu olduğunun riyazi nisbətlərlə əlaqəli olduğu fərziyyəsi irəli sürülmüşdür.

İrəli sürülən ideya ondan ibarətdir ki, eyni genin vücudumuzun sağ və solunda fərqli funksiya yerinə yetirməsi sağ və sol asimmetriyasını yaradır.

Təbiətdə və insanda Qızıl Nisbət. İnsan bədənində qızıl nisbət bədənimizin eyni tərəfi üçün, yəni sağ və ya solu götürülərək təyin olunur. Barmaq ucu – dirsək arasının, əl biləyi – dirsək arasına nisbəti; qolun orta barmağı qədər olan uzunluğunun bilək orta barmaq uzunluğuna nisbəti kimi. Bu rəqəmlər əsasən qızıl nisbət olaraq qəbul edilən 1,618 ədədinə yaxın qiymətdir. Misal olaraq, əgər göbəklə ayaq arasındakı uzaqlıq 1 vahid qəbul edilsə, insan boyu 1,618-dir. Qolumuzu dirsək 2 hissəyə ayırır. Böyük olan üst hissənin kiçik olan alt hissəyə nisbəti yenə də qızıl nisbəti verir. Barmaqlarımızın düyünləri arasında belə qızıl nisbət vardır.

İnsan bədəninin bilateral simmetrik quruluşda olduğu qəbul edilir. Bədənimiz tam ortasından keçən şaquli bir xəttlə iki hissəyə bölünsə, sağ və sol qolumuzun simmetrik olduğu müşahidə olunur. Lakin dəqiq ölçmələr aparsaq bunun əksini isbat etmiş olarıq. Sağ və sol asimmetriya nisbətini tapmağın ən rahat yolu çox olanı az olana bölməkdir. Məsələn, sağ ayaq sol ayaqdan 2 sm uzundur. $103/101=1,0198$ deyə bilərik. Bu vəziyyət yalnız müəyyən bir fakt üçün keçərli olduğu üçün böyük bir önəmi yoxdur.

Qızıl nisbəti tapma formulunu biraz dəyişdirməklə sağ-sol asimmetriyasına tətbiq edək.

Sağ ayaq 103 sm, sol ayaq 101 sm. $103/101=1,0198$. $103+101=204$ sm. Sağ və sol ayaq uzunluqlarının cəmini böyük olan ayaq uzunluğuna bölək; $204/103=1,9805$. Bu rəqəmlə ilk əldə etdiyimiz rəqəmi toplayıb ikiyə bölürük.

$$1,9805+1,0198=3,0723. 3,0723/2=1,53615$$

Sağ və sol qolumuzun tam simmetrik olduğunu fərz edərək, bu formulunu tətbiq etdiyimiz zaman hər ölçü üçün bu rəqəm 1,5; sağ qolumuz 50 sm, sol qolumuz 50 sm olsun. $50/50=1$; $100/50=2$; $2+1=3$; $3/2=1,5$.

Mütləq simmetriya olduqda bu formula görə ölçü vahidindən asılı olmayaraq hər zaman 1,5 əldə etməliyik. Bir tərəf 0,000000....1 nisbətində çox olsa ədəd 1,5-dən yuxarı olacaq.

Canlılarda və cansız varlıqlarda 1,5 ilə 1,618 arasında dəyişən asimmetriya nisbətləri var. Bu ədəd simmetrik görünüşlü canlılarda və bəzi cansız varlıqlarda əsas sabitdir. Yəni 1,50 ilə 1,618 arasında növbə görə, hətta növün fərdləri arasında dəyişən, lakin heç vaxt bu nisbətlərdən az və ya çox ola bilməyən bir asimmetriya vardır. Bu qauda atomun neytron və protonunun, DNT, bütün canlılar, hüceyrə bölünməsi və bəlkə də günəş sistemindəki planetlər üçün etibarlı ola bilər.

Son olaraq simmetrik görünüşlü canlılarda müəyyən bir asimmetriya nisbəti, başqa sözlə sağ – sol simmetriyasının müəyyən nisbətdə qeyri – bərabərliyi, bilinən canlılıq xüsusiyyətlərinə əlavə oluna biləcək başqa bir meyar ola bilər. Bu fakt eyni zamanda yaşamın və kainatın əsaslarını əmələ gətirən məlum olmayan təbiət qanunu göstəricisi ola bilər.

MÜXTƏLİF ÖLKƏ POLAD QAYNAQLANMA QABİLİYYƏTİNİN NƏZƏRİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN ƏSAS ÜSULLARI VƏ KƏMİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ

Bağırov İ.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Poladların nəzəri qaynaqlanmağını qiymətləndirmək üçün əsas üsul poladların qaynaq edilə biləcəyini qiymətləndirməkdir. Poladların qaynaq qabiliyyətinin əmələ gəlməsi prinsipi olan formullar əsas növlərdən biridir və praktikada qaynaqlanan birləşmənin əsas və tez-tez çətin qüsurlarından biri soyuq çatlardır.

Poladların karbon ekvivalentliyin özündə əks etdirən düsturlar və qaynaqçılığın qiymətləndirilməsi üçün digər parametrik ifadələr poladların qaynaq edilə bilmə qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün tətbiq olunur və bunlardan biridə poladların karbon ekvivalenti (C_{ek}) anlayışıdır. Karbon ekvivalentini təyin edərkən, poladın kimyəvi tərkibi nəzərə alınır. Poladların qaynaq zamanı poladın kimyəvi tərkibi poladın

qaynaq ediləbilmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Xüsusilə karbonun çox güclü təsir göstərir. Aşağıdakı düsturlar metalın qaynaq zamanı soyuq çatlar yaratma tendensiyasını müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Karbon bərabərliyini hesablamaq üçün aşağıdakı düstur alınmışdır:

$C_{ekv} = C + Mn/6 + (Cr+Mo+V)/5 + (Ni+Cu)/15$, % - bu düstur, Avropa MUBS hesablama üçün mənimsənmişdir. Yaponiya standartlarında poladın karbon ekvivalentini müəyyən etmək üçün:

$C_{ekv} = C + Mn/6 + Si/24 + Ni/40 + Cr/5 + Mo/4$, % - bu düstur, mənimsənilmişdir.

$C_{ekv} = C + Mn/20 + Ni/15 + (Cr+Mo+V)/10$, % - bu düstur İngiltərədə təklif edilmişdir. Ancaq aşağı karbon məzmunlu mikroalaşımli poladlar tətbiqdə ortaya çıxdı, bu tənlilər ola bilməz dənə böyüməsi gücün azalması xarakterizə olunur.

Soyuq çatlaqların meydana gəlməsinə meyl göstərən mikro-ərintilərin karbon-ekvivalent formulları olduqca dəqiqdir:

$C_{ekv} = C + Si/25 + (Mn + Cu)/16 + Cr/20 + Ni/20 + Mo/40 + V/15$, %.

Karbon ekvivalentliyinin qiyməti poladın qaynaqlanmasının hansı qrupa aid olduğunu göstərməklə bərabər qaynaqlanan metalın əlavə qızdırılma temperaturalarında müəyyən edir. Karbon ekvivalentliyinin düsturu aşağıdakı kimidir:

$$C = C_{ekv} + C_s$$

C_{ekv} - karbonun kimyəvi bərabərliyi yuxarıda göstərilən formullarla hesablanır;

C_s - təbəqənin qalınlığından asılı olaraq, mm ilə karbon ekvivalentidir. Hesablanmış formula görə:

$$C_s = 0.005 * S * C_{ekv}.$$

Nəticədə, biz əldə edirik: $C = C_{ekv} * (1 + 0.005 * S)$

Karbon ekvivalentinə əlavə olaraq, poladların qaynaq ediləbilmə qabiliyyətinin təyin olunması və qiymətləndirilməsi üçün ən məşhur Ito və Bessio düsturudur və müxtəlif parametrik düsturlar mövcuddur:

$$P_{cm} = C + Si/30 + Mn/20 + Cu/20 + Ni/60 + Cr/20 + Mo/15 + 5B, \%$$

$$P_w = P_{cm} + H/60 + K/(40*104), \%$$

Burada K- sərtlik intensivliyinin əmsəlidir.-

$K = K_0 * S$, burada K_0 69 ədədinə bərabərdir; S – vərəq qalınlığı, mm. Sonrakı işlər $K_0 = 69$ kəmiyyətini təxmin etmək üçün istifadə edildiyini göstərir, böyük qalınlığında plitələr 150 mm qaynadılır.

P_{cm} - ərintinin struktur transformasiyasına görə gücün düşməsinə xarakterizə edən əmsal;

H ml/100qr ilə ölçülmüş qaynağın formalaşmasında metalda həll olunmuş hidrogen miqdarıdır. Yapon standartı H = 0.64, Avropa H = 0.93 qəbul edilmişdir və $P_w > 0.286$ əmsalının çox olması riskini göstərmişdir.

Qaynaq əlaqəsi zamanı soyuq çatlar yaranır. HCS indexindən istifadə edərək qaynaq edilmə qabiliyyətini qiymətləndirə bilərik:

$$HCS = (C * [S + P + Si/25 + Ni/100] * 1000) / (3Mn + Cr + Mo + V).$$

Bununla belə, yüksək qüvvətli yüksək dayanıqlı poladlar qaynaqlanırsa, bu qaynaq çatışmazlığı riski $HCS > 1.6 \dots 2$ də baş verir.

Bu səbəblə, polad qaynaq edilə bilən ən məşhur qiymətləndirmə, yuxarıda göstərilən formullara əsasən C_{ekv} bərabərliyini müəyyən etməkdir.

Poladların qaynaq qabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı göstəriciləri ehtiva edir:

1. Polad qaynaq metal və ya termik təsir zonasında qaynaqlanırsa soyuq və isti çatlamalar meydana gətirir.

2. İstilik təsir zonasında soyutma strukturları yaratmaq və metalın strukturunu dəyişdirmə meyl. Bu sahədə dənəciklərin möhkəmlənməsi baş verir və nəticə gücün azalması baş verir.

3. Qaynaqlanmış metalın birgə fiziki-mexaniki xüsusiyyətləri.

4. Qaynaq olunmuş birgə istilik parametrləri (istilik müqaviməti, sürtünmə müqaviməti və s.) müəyyən şərtlərə cavab verir.

Alınan dəyəri davam etdirərək, 4 qaynaq qrupunu şərti şəkildə etmək mümkündür:

1. $C_{ekv} < 0.2$ -dən az olduqda poladın qaynaq edilmə qabiliyyəti yaxşıdır;

2. Karbon ekvivalentliyinin qiyməti 0.2-dən çox, 0.35-dən az olduqda poladın qaynaq edilmə qabiliyyəti qənaətbaxş hesab olunur;

3. Karbon ekvivalentliyinin qiyməti 0.35-dən çox, 0.45-dən az olduqda poladın qaynaq edilmə qabiliyyəti məhdud ölçüdə olur;

4. Bu qiymət 0.45-də yüksək olarsa, poladın qaynaq edilmə qabiliyyəti zəifləyir.

PAKER VƏ LÖVBƏRİN HESABI

Bağirova M., Mirzaliyev E.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Pakerin layihə olunması üçün layihə tapşırıqında adətən onun əsas parametrləri, istismar şəraiti, pakerin lazım olduğu texnoloji prosesin şərti verilir. Əsas parametrlər sırasına paker buraxılacaq qoruyucu boru kəmərinin daxili diametrinin diapazonu, pakerin qəbul etdiyi təzyiq və onun nəzərdə tutulduğu texnoloji prosesin xüsusiyyətləri daxildir. Etibarlı işin təmin edilməsinə görə təyinatına əsasən pakerlər aşağıdakı tələbləri ödəməlidirlər:

1. Paker ekstremal şəraitdə ona təsir edən maksimal təzyiqlər «işçi təzyiq» fərqiə tab gətirməlidir.

2. Pakerin xarici diametri elə olmalıdır ki, o istismar kəməri ilə optimal ara boşluğu yaratmalıdır və quyuda oturulduqda birləşmənin hermetikliyini təmin etməlidir.

Etibarlı kipləşdirməni pakerin kipləşdiricisinin deformasiyadan əvvəlki diametri ilə qoruyucu boru kəmərinin diametrləri fərqi 15-20 mm-ə qədər olan hallarda yerinə yetirmək mümkün olur. İşçi təzyiq adətən 10-100 MPa götürülür.

Texnoloji proseslər əksər hallarda pakerdə ayırıcı-klapanın, bir-birilə əlaqədə olmayan bir neçə kanalın, əks klapan və s. olmasını tələb edir.

Əlavə ilkin məlumatları, pakerin işlədiyi mühitin temperaturu, ətraf mühitin aqressivliyi, pakerin qaldırılmadan uzun müddət işlənməsi, bəzən onun qaldırılıb-endirilmə üsulu (boru vasitəsilə, kanat texnikası ilə və s.), etibarlılıq göstəricisini və s. daxil etmək olar.

Pakerin hesablanması zamanı əsasən onun hermetikliyini təmin etmək üçün yaranan kontakt təzyiqi, bu təzyiqi təmin edən oxboyu qüvvəni, pakerin ştokunun gediş uzunluğunu, kipləşdirici elementinin kordunun parametrləri təyin edilir.

Qoruyucu boru kəmərilə kipləşdirici arasındakı kontakt təzyiqi:

$$P_k = P_{ks} + R_{kp},$$

Kontakt təzyiqi P_k və birləşmənin hermetikliyini təmin edən oxboyu qüvvənin ən kiçik qiymətini təyin etmək üçün aşağıdakı ifadələrdən istifadə olunur:

$$P_k = \frac{\mu}{1-\mu} \left[\frac{Q}{F} - G \frac{(R_s^2 - r_s^2)^3 - (R_p^2 - r_s^2)^3}{(R_s^2 - r_s^2)^2 (R_p^2 - r_s^2)} + \Delta P \right];$$

$$Q \geq 0,111 \Delta P F + G F \frac{(R_s^2 - r_s^2)^3 - (R_p^2 - r_s^2)^3}{(R_s^2 - r_s^2)^2 (R_p^2 - r_s^2)};$$

$$P_k = \Delta P \text{ olduqda.}$$

SÜTUN SARĞISININ KIPLƏNDİRMƏ DÜYÜNÜNÜN İŞ QABİLİYYƏTİNİN TƏDQIQI

Bağirova M., Mirzaliyev E.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qoruyucu boru kəməri sarğısının əsas funksiyası boru kəmərlərini asılı vəziyyətdə saxlamaq, boru kəmərləri arası fəzanı kipləşdirmək və ya ayırmaq, bir sıra texnoloji əməliyyatları icra etmək, quyu atmalarına qarşı avadanlıqları (qazma prosesində) və fontan armaturunun (istismar prosesində) onun üzərində quraşdırılmasından ibarətdir. Kəmərlər başlıqları qoruyucu boru kəmərlərinin quyuya buraxılması və sementlənməsindən asılı olaraq ardıcıl quyu ağzında quraşdırırlar. Onlar, qazma zamanı gözlənilən maksimal lay təzyiqinə uyğun olaraq seçilir.

Qoruyucu boru kəmərlərinin sarğısı iki növə ayrılır:

OKM – qoruyucu boru kəmərləri muftalı asqı ilə;

OKK – qoruyucu boru kəmərləri pazvari asqı ilə.

Asqılara, dördboğaza, flans birləşmələrinə və s. detallara təsir edən müxtəlif qüvvələri nəzərə almaqla hesablamaları mərhələlərlə aparmaq daha məqsəduyğundur.

Temperaturdan genişlənmə nəticəsində borular uzanır və kəmərləşməni və onun üzərində quraşdırılmış digər avadanlıqları yuxarı qalxırırlar. Hətta şaquli yerdəyişmənin 0,5 m-ə çatma halları da məlumdur. Bu halda kəmərləşmənin flans birləşmələrinin və digər quyuəgzi avadanlıqlarının kipliyi qismən və yaxud tam pozulur. Bu halların qarşısını almaq üçün kəmərləşməni və onun hissələrini hesabladıqda temperatur gərginliyini nəzərə almaq lazımdır.

Texnoloji əməliyyatları müəyyənləşdirmək üçün hər kəmərləşmə manifold ilə təchiz edilir. Boruarxası fəzada təzyiqə nəzarət etmək üçün kəmərləşmədə ventillər, kranlar və manometrlər quraşdırılır.

Temperatur dəyişməsindən qoruyucu kəmərləşmənin sərbəst hissəsinin uzunluğu aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$l_t = l_0 (1 + \alpha_t \cdot \Delta t).$$

Nisbi təzyiq boru və pazın materialı üçün buraxıla bilən kontakt gərginliyi ilə müqaisədə iş qabiliyyətliyi müəyyən edilir.

$$\begin{aligned} q_{\max} &\leq [q_n] & [q_n] &= 960 \text{ MPa} \\ q_{\max} &\leq [q_b] & [q_b] &= 850 \text{ MPa} \end{aligned}$$

Bu qiymətləri nəzərə almaqla ehtiyat əmsalı hesablanır. Boruların tutulub saxlanmış vəziyyətində, onu əzən gərginlik həddi ilə möhkəmliyin ehtiyat əmsalı aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$\sigma_{\text{яз}} = \frac{P_{\text{яз}}}{q_{\max}},$$

ŞTANQLI QUYU NASOSUNUN KLAPAN DÜYÜNÜNÜN YEYİLMƏYƏ DAVAMLILIĞI QABİLİYYƏTİNİN YÜKSEDİLMƏSİ

Baxşiyev T.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyular ştanqlı nasosu bütövlükdə quyular ştanqlı nasos qurğusunun işçi orqanıdır. Nasos klapanlarının “yəhər-kürəcik” cütü, üç icrada hazırlanırlar.

- 1.K- silindirik yəhərli və paslanmayan polad kürəcikli
- 2.KB-həmçinin,burtlu yəhərlə
- 3.Kİ-bərk xəlitədən silindirik yəhərli və paslanmayan poladdan olan kürəcikdən.

Klapanların yəhəri isə

1. K və KB cütü üçün -30x13 ,95x18 poladlardan yaxud PX17H2 markalı ovuntulardan
2. Kİ cütü üçün –BK6_B yaxud BK-15 markalı bərk xəlitələrdən , yaxud kürəcik ilə kantakt yerində bu xəlitədən həlqəçik, gövdəsi isə 30x13 və 95x18 poladlardan hazırlanırlar.

Bütün tip nasoslarda vurma və sovurma klapanlarının düyünləri eynidirlər və yalnız detallarının ölçüləri ilə fərqlənirlər və onların hazırlanmasında cüzi dəyişikləredilmişdir.Klapan düyünlərinin əsas detallar-klapanların yəhərləri və kürəcikli klapanlarıdır.Onlar xüsusi legirlənmiş poladlardan hazırlanır və yeyilməyə və korroziyaya qarşı davamlılığını artırmaq üçün termiki işlənilirlər.

Böyük diametrlı nasoslarda klapanlar üçün yəhərlər silindirik çıxıntılı hazırlanırlar.Kiçik qabaritli nasoslar üçün klapanların yəhəri hamar hazırlanır.Klapan düyünlərinin bu konstruksiyalarından başqa mədənlərdə Kostıçenko klapan düyünləri də tətbiq edilir.Bu klapan düyünündə klapan yəhərinin konstruksiyası və onun üzərindəki oturma faskasının forması dəyişdirilmişdir.Klapanın yəhəri xaricdən konus formalıdır,onun xarici səthi ciddi işlənilir və nippelin,yaxud sonluğun konusvari oturdulması yuvanın silindirik hissəsinin deformasiya etmə imkanını aradan qaldırılır.Klapan düyününün işləmə müddətinin uzadılması klapan yəhərindəki kürəcik alt oturma faskasının forması ilə həyata keçirilir.Nasos işləyəndə kürəciy klapan yəhərinin işçi faskasına öz özünə işlənməsi ,yəni öz özünə kipləşmə baş verir.Klapan qəfəsində kürəcikaltı deşik yuxarıya doğru daraldıcı boşluq olurki, bu da kürəcik ətrafında yerləşdirilir.

Klapanların hermetikliyi hər şeydən yaxşı Dadaşov vakuumetirinin köməyiylə yoxlamaq lazımdır.Klapanın sınanılması aşağıdakı kimi aprılır-patronun qaykası yarım dövr döndərilir və yəhər yandakı yarığı qoyub ,onu sıxırırlar.

Patronun əsası ilə yəhərin oturacağı arasında yerləşdirilmiş araqatı kifayət qədər kiçiklik yaradır ki bu da bu düyündən mümkün ola bilən sızmanın qarşısını alır.

ŞTANQLI QUYU NASOSUNUN PLUNJERLERİNİN NÖVLƏRİ

Baxşiyev T.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyu ştanqlı nasosu (QŞN) bütövlükdə quyu ştanqlı nasos qurğusunun (QŞNQ) işçi orqanıdır (düyünlüdür).

QŞN həcmi təsirli plunjer tipli maşın olaraq quyuda vurulan maye cəbiyyəsi altına daxil edilmiş halda işləyir. Belə nasusun aparıcı bəndi, yer səthində qoyulmuş inteqaldan ştanq kəməri adlanan uzun ştok vasitəsi ilə hərəkətə gətirilir. Hər ştanqlı nasos silindirdən, plunjerdən sorucu və vurucu klapan düyünlərindən ibarətdir.

Hərəkətsiz silindirli nasosda aparıcı bənd plunjer, hərəkətli nasoslarda isə - silindirdir. QŞQ prinsip etibarı ilə bir, yaxud iki vurumlu olurlar.

QŞN əsas parametrləri onun silindirinin diametri d və plunjerin gediş yolu S -dir. Bu nasos gündəlik Q ideal məhsuldarlığı gediş sayının dəqiqədə n miqdarına bərabərdir.

$$Q = 60 \cdot 24 \frac{\pi d^2}{4} S \cdot n ; \frac{m^3}{gün},$$

(d və s metrə).

Nasosların plunjerləri dörd növdə hazırlanırlar.

1) П1Х – həlqəli qanovlu, yuxarı ucu silindrik içyonuşlu və qumqırxaq adlanan xarici səthi xrom örtüklü;

2) П2Х – həmçinin, yuxarı ucunda silindrik içyonuşsuz;

3) П1И – həlqəli kanavlı yuxarı ucu silindiri içyonuşlu və xarici səthi ovuntu ilə tozlamaqla möhkəmləndirilmiş;

4) П2И – həmçinin, yuxarı ucu silindrik içyonuşsuz.

Plunjerlər 45 markalı polad borudan nasosun basqısına görə üç uzunluqda hazırlanırlar (l):

1) 1200mm – basqısı 1500 m qədər olan nasoslar;

2) 1500mm – basqısı 2000 m qədər olan nasoslar;

3) 1800mm – basqılı 2000 m-dən artıq olan nasoslar.

П1Х və П2Х növlü plunjerlərin xarici səthləri qalınlığı 0,080 mm-dən az olmayan xromla örtülür.

П1Х və П2И növlü plunjerlərin xarici səthləri isə ПН70ХГС4Р4 markalı xəlitədən hazırlanmış yeyilməyə davamlı ovuntu ilə örtülür.

İŞLƏNMİŞ MÜHƏRRİK YAĞLARININ TƏKRAR EMALI VƏ SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏSİ

Balakişiyeva R.H.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neftdən müxtəlif məhsullar istehsal olunur ki, bunlardan biri də yağlardır. Alınan bu məhsullardan benzin və dizel mühərrikləri üçün motor yağları istehsal edilir ki, bu yağlar müəyyən müddət istifadə edildikdən sonra öz keyfiyyətini itirir və tullantı kimi yığılır. Bu tullantıların ətraf mühitə olan mənfi təsirini azaltmaq məqsədilə motor yağlarının təmizlənməsi olduqca aktual məsələdir. Növündən asılı olaraq təmizləmə zamanı yağın fiziki-kimyəvi və istismar xassələri yaxşılaşır. Mühərrik yağlarının təmizlənməsi məqsədilə bir sıra fiziki və kimyəvi üsullar mövcuddur.

Yağların xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün ilk öncə təcrübə aparılacaq yağ seçilməli və onun xassələri təyin edilməlidir. Bu məqsədlə 20W50 markalı və 5W50 markalı təmiz və işlənmiş yağ nümunələri götürmüşük. Təcrübə zamanı işlənmiş yağın fiziki-kimyəvi xassələrini: sıxlığı, özlülüyü, alışıma və donma temperaturalarını təyin etmişik və təmiz yağla müqayisə etmişik.

Aparığımız təcrübələr nəticəsində işlənmiş və təmiz yağın xassələri arasında müəyyən həcmli fərqliliklərin olduğunu müəyyən etdik. Buna işlənmiş yağın sıxlığının təmiz yağla nisbətən artmasını, o

cümlədən kinematik özlülüyn işlənmiş yağda təmiz yağa nisbətən xeyli aşağı düşdüyünü misal göstərmək olar. Yağların xassələri arasındakı bu fərqi azaltmaq və yağı tərkibindəki qarışıqlardan ayırmaq məqsədilə düzgün və effektiv təmizləmə üsulunu seçmişik.

İşlənmiş mühərrik yağlarının təmizlənməsi məqsədilə fiziki-kimyəvi üsuldən istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etmişik. Bu zaman təmizlənmənin ilk mərhələsində seçici həlledici kimi furfuroldan istifadə etmişik. Belə ki, furfurola təmizləmə aparıb, daha sonra adsorbsiya üsulu vasitəsilə qarışıqların adsorbentə hopdurulması ilə yağın xassələrinin nisbətən yaxşılaşmasını müşahidə etdik. Təmizləmədən sonra alınan yağın xassələri təmiz yağla eynilik təşkil etməsədə müəyyən qədər yaxınlıq təşkil etdi. Təcrübələr davam etdirilir.

HAVA ELEKTRİK VERİLİŞ XƏTLƏRİNİN İFRAT GƏRGİNLİKDƏN MÜHAFİZƏSİNİN MÜASİR METODLARI

Cahangirov Ə.N.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hava elektrik veriliş xətlərində (HEV) baş verən qəzaların və zədələnmələrin əsas səbəblərindən biri ildırım ifrat gərginliklərinin təsiri ilə izolyatorlarda qövs şəkilli impuls qapanmalarının yaranması və bu zamanı avadanlıqların sıradan çıxması və açılmaların baş verməsidir. HEVX-nin mühafizəsi üzrə dünya praktikasında məlum olan müasir mütərəqqi üsullardan biri ifrat gərginlik məhdudlaşdırıcılarının (İGM) tətbiqidir. Son illərdə HEVX-nin mühafizəsində İGM-dən geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdır. Belə qurğuların tətbiq olunmasında əsas məqsəd HEVX-də baş verə biləcək acılmaların və elektrik təchizatında fasilələrin azaldılmasıdır. HEVX-də xətt boşaldıcılarından (XB) ən çox o vaxt istifadə edilir ki, xəttin ənənəvi üsullarla etibarlı şəkildə qorunması mümkün olmur və yaxud həyata keçirilməsi zamanı böyük çətinliklərə rast gəlinir. Bir qayda olaraq belə bir şərait qrunun keçiriciliyi pis olan yerlərdə və ildırımın fəallığının yüksək olan ərazilərdə yaranır. HEVX-ri üçün ifrat gərginlik məhdudlaşdırıcıları ilk dəfə Yaponiyada işlənilərək hazırlanmış və 66, 67 kV gərginlikli xətlərdə qurraşdırılmışdır. Hazırda dünyanın bir çox ölkələrində belə boşaldıcılardan 10 kV-dan başlayaraq 500 kV-a qədər istənilən gərginlik sinifli xətlərdə geniş istifadə edilir. Rusiyada 2004-cü ildə 400 kV-luq HEVX-də belə boşaldıcılar tətbiq olunmuşdur [1]. İstismar təcrübələrindən alınmış nəticələrə əsasən bəzi istisnalar olmaqla boşaldıcıların tətbiqi müsbət qiymətləndirilmişdir.

Qığılcım aralıqlı olmayan xətt boşaldıcıları. Konstruktiv quruluşuna görə belə boşaldıcılar prinsip etibarlı ilə yarımstansiyalarda qurraşdırılan İGM-dən fərqlənirlər. XB-lər ZnO elementlərindən ibarət olmaqla kolonka şəklində yığılaraq çini və ya polimer izolyasiya materiallarından hazırlanmış gövdə daxilində yerləşdirilmiş vəziyyətdə hazırlanılır. Silisium-üzvi rezin örtüklü polimer gövdəli XB-lərə də çox üstünlük verilir. Bu tip boşaldıcılar ifrat yüklənmə zaman iş düşərək dövrəni açan bilən və xətdə yarana biləcək üzünmüddətli qısa-qapanmanın qarşısını alan, xüsusi “bölmə” qurğu ilə təchiz olunurlar.

Qeyd edilən boşaldıcının üstün cəhəti, xarici şərətdən asılı olmayaraq onun mühafizə xarakteristikasının stabil qalmasıdır. Lakin digər tərəfdən belə boşaldıcıların qeyrişətti elementlərinin daimi olaraq gərginlik altında qalması onun etibarlılığına mənfi təsir göstərir və buna görə də onun parametrlərinin nominal gərginlikdən daha yüksək götürülməsi məcburiyyəti yaranır. Bundan başqa boşaldıcı zədələnen zaman, xüsusi “bölmə” qurğu ikə təchiz olmasına baxmayaraq, təmir məqsədilə xəttin uzun müddət açılması və yaxud da gərginlik altında işlərin aparılması tələbatları yarana bilər. [3].

Qığılcım aralıqlı olmayan xətt boşaldıcıları Bu tip boşaldıcılarda yuxarıda göstərilənlərdən fərqli olaraq qeyri xətti müqavimət elementi məftildən xarici qığılcım aralıqlı vasitəsilə ayrılmış olur. Qeyri xətti müqavimət qığılcım aralıqsız XB-nin konstruksiyasında olduğu kimi analoji olaraq ayrıca modul şəklində hazırlanır. Modul dirəyin traversinə və yaxud da izolyatorlar zəncirindən bir qədər aralı şəkildə qurraşdırılaraq bərk bağlanılır. Xarici aralıq qeyri xətti müqavimət modulunun sonu ilə məftil arasında yaranmış olur. Prinsipcə xarici qığılcım aralığının yaradılması üçün hər hansı bir elektrodlar sisteminə heç bir ehtiyac olmasına baxmayaraq, əksər hallarda bindən istifadə edilir. Belə elektrodlar sistemindən ən çox 330 kV-dan yuxarı gərginlikli xətlərdə istifadə edilir bə burada əsas məqsəd qığılcım aralığının boşalma xarakteristikasının stabilliyinin təmin edilməsidir.

Beləliklə xarici qığılcım aralığına malik XB-nin normal işinin təmin edilməsi üçün aşağıdakı şərtlərin ödənilməsi vacibdir:

1. Xarici arlığının boşalma xarakteristikası və qeyrixətti müqavimət elementinin qalıq gərginliyinin səviyyəsi xətt izolyasiyasının boşalma xarakteristikası ilə koordinasiya olunmalıdır.

2. Qeyrixətti müqavimət elementi və xarici qığılcım aralığı da nəzərə alınmaqla boşaldıcının xarakteristikası elə seçilməlidir ki, boşaldıcı işə düşdükdən sonra, qısa müddət ərzində cərəyanın elə birinci dəfə sıfırdan keçməsi anında onun qırılması təmin edilsin. [2]

Yaponiyada XB-lərin effektivliyi 33 kV-dan 500 kV-ə qədər müxtəlif sinifli təcrübi-istismar xətlərində boşaldıcıların işə düşmə göstəricilərinin qiymətləndirilməsi əsasında müəyyənləşdirilmişdir. 800 dirəkdə boşaldıcıların işə düşməsi hadisəsi qeydə alınmış və onlardan 769 halda (96%) xətlər ifrat gərginliklərindən müvəffəqiyyətlə mühavizə olunmuş və xətlərin açılması baş verməmişdir.

Ümumiyyətlə HEVX-nin ifrat gərginliklərdən mühafizəsi üzrə əsas beynəlxalq normativləri “Hava elektrik veriliş xətlərinin ildırım ifrat gərginliklərinə qarşı dayanıqlığının artırılması üzrə rəhbərlik”də [3,1] göstərilmişdir. Bu standart 69 kV gərginlik sinifindən yuxarı hava xətlərə aiddir. Bu sənəddə konkret şəkildə hava xətlərinin ildırım təsirlərinə qarşı dayanıqlığına təsir edən müxtəlif amillər verilmişdir:

- hava xəttinin keçdiyi rayonlarda ildırım fəallığı və ildırımın parametrləri;
- hava xəttinin trasının xarakteri (düzənlik, dağlıq, müşəlik və s.);
- dirəyin hündürlüyü;
- tras boyu qrunrun xüsusi müqaviməti və dirəyin torpaqlanma müqaviməti;
- dirəkdəki mühafizə troslarının sayı və tros mühafizəsinin mühafizə bucağı;
- xətt izolyasiyasının impuls möhkəmliyi.

Sadalanan bu amillər əsas hesab olunur. Qeyd olunan sənəddə əsas amillərlə yanaşı hava xəttinin ildırımından mühafizə effektivliyinin artırılması üçün həyata keçirilməsi lazım olan digər tədbirlər də verilmişdir. [4]

- əlavə mühavizə troslarının qurraşdırılması (belə troslar faxa xəttinin həm altında və həm üstündə qoyula bilər);
- xətt boşaldıcılarının tətbiq olunması;
- ikizəncirli hava xətlərində differensiyaşdırılmış izolyasiyanın tətbiqi;
- dirəklərdə xüsusi antenaların qurraşdırılması (nəticədə ildırım aşırma nisbətən daha çox dirəyi birbaşa vurur);

RƏNG QARIŞDIRMA PROSESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Cəfərov M.H.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

RYB rəng modeli: RYB (red-yellow-blue (qırmızı-sarı-göy)-un ixtisar olunmuş forması) subtraktiv rəng qarışımlarında istifadə edilən ənənəvi rəng birləşməsi olub, eyni zamanda əsas rənglərin formalaşdırılmasında da istifadə olunur. Əsas etibarilə incəsənət və dizaynerlikdə, xüsusən də rəssamlıqda istifadə olunur. RYB, müasir elmi boya nəzəriyyəsini, açıq-çəhrayı, sarı və firuzəyi (yaşıl və göy arasında bir rəng) rənglərinin birləşməsinin, yüksək-xrom rənglərinin ən dolğun formasının yaranmasına təkan verdiyini idda edərək qabaqlayır. Belə ki, qırmızı rəng, açıq-çəhrayı və sarının, göy rəng firuzəyi və açıq-çəhrayı rəngin və yaşıl rəng isə, sarının firuzəyi ilə qarışdırılmasından əmələ gəlir. RYB modelində, qırmızı açıq-çəhrayının, göy isə firuzəyin yerini alır. Halbuki, insan görməsində mövcud ola biləcək rənglərin tam silsiləsini, nə bu 3 əsasla, nə də ki onun əlavəedici (additiv) və ixtisaredici modları ilə emal etmək mümkün deyil.

Rəng çarxı- RYB, standart rəssamın rəng çarxını ehtiva edən ilkin rəng üçlüyüdür. İkinci dərəcəli rənglər “çəhrayı-narıncı-yaşıl” bəzən isə “bənövşəyi-narıncı-yaşıl” isə digər üçlüyü təşkil edir. Bu üçlüklər məxsusi rəng çarxında eyni uzaqlıqda olan üç rəng vasitəsilə formalaşır. Digər ümumi rəng çarxları isə açıq model (RGB) və çap modelidir (CMYK).

Bəzi zavod-fabriklər hələ də rəngləri əllə (manual) qarışdırırlar. Lakin ənənəvi təchizat sistemlərində insan müdaxiləsinin mövcudluğu olduğu üçün xətalara daha meyillidir. Bundan ziyadə, məlumat toplanması prosesində mürəkkəb riyazi ifadələrin istifadə olunmasının təsiri işi daha da çətinləşdirir. Buna görə də, elə bir sistem tələb olunur ki, məlumatın toplanmasını, prosesini və onun standart-anlaşılan və yoxlanıla bilən qiymətlərdə təqdim olunmasını ehtiva edə bilsin. Bu tətbiqin mikrokontroller ilə həyata keçən kodlaşdırma prosesində çox sürətli və səmərəli proses mexanizmasının mövcudluğu tələb olunur. İllər ərzində yüksək inkişaf etmiş dünyamızda mövcud olan müxtəlif rənglərin daha yüksək keyfiyyətli, daha səmərəli və sayca

daha çeşidli olmasına olan tələb getdikcə artmaqdadır. Burada əsas diqqət, rəng qarışımlarının girişlərinin ötürülməsinə və çeşidli komponentlərlə emalın təmin olunmasına cəmləyir.

Qarışdırma çənlərinin köməyi ilə, emaldan yaranan bütün rənglər tələb olunan nisbətdə qarışdırma motorunun yardımı ilə qarışdırılır. Sənayedə rəngin emal olunması ərzaq-ıçki sənayesi yönündə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, üç növ rəngdən fərqli nisbətlərdə doqquz növ rəng emal edilərək müxtəlif neft-kimya şirkətlərində geniş istifadə olunur. Buna görə də, tələb olunan elə bir sistemdir ki, məlumatın toplanmasını, prosesini və onun standart-anlaşılan və yoxlanıla bilən qiymətlərdə təqdim olunmasını ehtiva edə bilsin. Bu tətbiqin mikrokontroller ilə həyata keçən kodlaşdırma prosesində çox sürətli və səmərəli proses mexanizmasının mövcudluğu tələb olunur. Müxtəlif rənglər emal etmək üçün sənayedə aşağıdakı göstəriləyi kimi müxtəlif metodlardan istifadə edilir:

- İstifadəçi HMI-də göstərilən altı rəngdən istənilən birini seçə bilər;
- İstifadəçi üç əsas rəngin çalar nisbətlərindən özünə uyğun istifadə edərək öz rəngini yarada bilər;
- İstifadəçi mexanizm, insan və ya hər ikisindən istifadə etməklə qurğunu idarə edə bilər.

NEFT QAZ MƏDƏN ÜÇÜN ŞANQLI NASOSLARIN MÜXTƏLİF MÜHİTLƏRDƏ YEYİLMƏYƏ DAVALIĞININ ANALİZİ

Cəfərov Y.Q.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hal- hazırda neft qaz avadanlığında tribotexniki problemlər həll olunub və olunmaqdadır. Məlumdur ki, hasil olunan quyu məhsullarının tərkibində olan aktiv maddəli mühitin abraziv və başqalarının təsiri nəzərə alınmaqla avadanlıqların konstruktiv xüsusiyyətləri təkmilləşdirilir. Sürtünən cütlərin və digər düyünlərdə yaxud birləşmələrdə termomexaniki və tsiklik yüklənməsinin nəticəsi kimi yeyilmə (dağılma) mexanizminin nəzəri əsaslandırılması verilmiş və az sıxlıqlı dislokasiyalı səth qatının və səth qatlarında intensiv çat əmələ gəlməsi haqqındakı nəticələr təsdiq olunmuşdur ki, bu da digər tədqiqatların nəticələri ilə uzlaşır. Adları çəkilən bütün quruluşlarda termomexaniki dağılmanın mümkün olma yolları öz yenilikləri ilə təklif olunur.

Məlum olduğu kimi məhsulun tərkibindəki kükürd birləşmələrinin (H_2S) karbon qazının (CO) və abrazivlərin təsirini nəzərə almaqla neft qaz avadanlığının (quyu nasosları, nasos şanqları və onların ayrı-ayrı detalları və s.) müxtəlif növ düyün və hissələrinin yeyilməyə davamlılığının mədən və laboratoriya təhlilləri və təcrübə tədqiqatların nəticələri həmişə müzakirə olunur. Quyu şanqlı nasos qurğuları konstruksiyalarının layihələndirilməsinin optimallaşdırma metodları sistemli şəkildə ifadə olunmuşdur.

Müasir texnikada o cümlədən neft qaz avadanlıqlarında tətbiq edilən çoxlu sayda detallar, ovuntu metallurjiyası metodları ilə alınır. Eyni zamanda detalların işlək səthlərə korroziyaya və yeyilməyə davamlı örtüklər yaradılır. Bu örtük materiallarında nanoölçülü ovuntulardan istifadə qaçılmazdır. Belə texnologiyalardan istifadə zamanı detalların uzunömürlüyü 2-3 dəfə artır. Neft qaz mədənlərində işləyən nasos şanqlarının ayrı-ayrı detalları üzərində çoxsaylı statiki analizlər göstərir ki, ən çox işçi sıradan çıxan detallar səth qatında gedən yeyilmədən və korroziyadan baş verir. Tam sübut olunmuşdur ki, burada xarakterik yeyilmələr abraziv, hidro abraziv və səth dağılma və ya əzilmə xarakterli olur. Səthin tədricən dağılması mexaniki təsirdən, maye və qeyri şəkilli vasitələrdən və korroziya təsirindən baş verir.

Nasos şanqlı muftasının daxili və xaricisəthi baş verən yeyilmələrə nəzər salsaq aşağıdakı kompleks yeyilmələr baş verir. Burada abraziv yeyilmə materialda əsasən bərk hissəciyin kəsici şırnaqların yaradılmasıdır. Hidroabraziv yeyilmə mayədə (qazda) bərk hissəciyin təsirindən və yeyilən cismə nisbətən yerdəyişmədir. Yorulma yeyilməsi materialın səth qatında mikrohəcmdə təkrar deformasiya zamanı yorulma dağılmasından baş verir. Səthdə dağılma yeyilməsi, qopmaları əsasən görüşən qeyri bərabər səthlərin təsirindən yaranır. Oksidləşmə yeyilməsi korroziya mexaniki yeyimə adlanır. yeyilməyə əsasən materialın oksigenlə kimyəvi reaksiyaya girməsi yaxud ətraf mühitin oksidləşdirici təsirindən yaranır. Tsiklik, yəni dəyişən gərginlik şəraitində işləyən mufta (bilərik) detalının yeyilmə növünün istismar şəraitində xarakterinin öyrənilməsi onu göstərir ki, abraziv yeyilmədə muftanın işçi səthində cızıqlar və çapıqların abraziv qatın təsirindən yaranır. Tərkibində abraziv hissəcik olan maye və qaz axınının detal səthinə təsiri nəticəsində hidroabraziv yeyilmə artmağa başlayır. Belə artma sürətlə xarakterizə olunur.

Baş verən yeyilmələrin xarakterinə öz xarakteri və həlledici təsir edən mühiti görmək daha da düzgün olardı. Belə bir şəraitdə işləyən detala abraziv yeyilmə, yuyucu məhlullar, neft, qaz, turşu və başqa maddələr təsir edir. Belə bir şəraitdə korroziya mexaniki yeyilmə geniş dirçəlişə malik olur. Belə yeyilmə

tsiklik iş şəraitində materialla, mühitlə kimyəvi qarşılıqlı təsirdən irəli gəlir. Səth qatının dağılmağa asanlaşdığı məqamda yeyilmə intensivliyi yüksələ bilər. Son zamanlar neft qaz mədən üçün ştanqlı nasosların yeyilməyə və korroziyaya davamlılığını artırmaq üçün elektroliz üsulla alınan ovuntuların çökdürülməsi ilə bir sıra tədqiqatlar bizim tərəfdən aparılmaqdadır. Tədqiqat obyektini kimi ştanq nasoslarının bilərsik detallı seçilmişdir.

QUYULARIN KOMPRESSOR ÜSULU İLƏ İSTİSMARINDA İŞLƏDİLƏN AVADANLIQ

Dadaşov E.Q.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyuların kompressor usulu ilə istismarı xüsusi avadanlıq tələb edir; buraya quyuağzı avadanlığı, işlək qazın paylanması sistemi və mədən kompressor təsərrufatı daxildir.

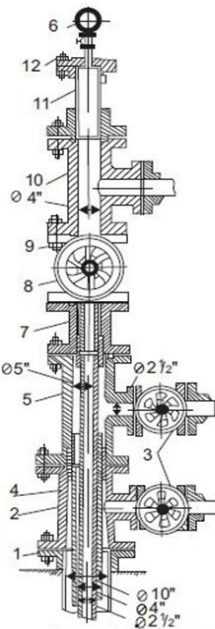
Quyuağzı avadanlığı. Kompresor quyusunun ağzına kompressor armaturu qoyulur; bunun vəzifəsi eyni ilə fontan armaturununki kimidir. Kompresor avadanlığı quyuya endirilmiş boruları saxlamaq, boruarxası fəzanı kipləşdirmək, quyudan gələn axını atqı xəttinə yönəltmək, qaz, yaxud havanın bu və ya digər yolla quyuya göndərilməsini təmin etmək üçündür.

Quyunun xarakterindən asılı olaraq muxtəlif armatur tətbiq edilir.

Kompresor armaturu fontan armaturuna nisbətən xeyli sadə olur, buna səbəb kompressor istismarında təzyiqin fontan quyularındakından az olmasıdır. Fontan dayanandan sonra bəzən quyunun üstündəki fontan armaturunu saxlayıb onu kompressor armaturu kimi işlədirlər. Aşağıdakı şəkildə ikicərgəli qaldırıcı üçün kompressor armaturu göstərilmişdir.

İşlək qazın paylanması sistemi. Hazırda mədənlərdə işlək qaz, daha doğrusu sıxılmış qaz və ya hava quyulara xüsusi qazhava paylayan budkalar (qısa şəkildə QPB, yaxud HPB adlanır) vasitəsilə verilir. Qazın belə bir templə paylanması kompressor quyularını müəyyən dəstələrə bolub, hər bir dəstənin təqribən mərkəzində qaz-hava paylayan budka yerləşdirilir. Kompresor stansiyasından QPB yaxud HPB-yə iki-uc, bəzən dörd xətt (boru kəməri) gəlir. Bunlardan biri quyuları işə salmaq üçün yüksək təzyiqli xətt, yerdə qalanı isə işlək təzyiq xəttidir. İşəsalma xətti adətən 2 1/2", işlək xətt isə 4" borulardan çəkilir. Qaz-hava paylayan budkada hər biri quyuya ayrılıqda, ozu da qazın sərfindən asılı olaraq 1 1/2", yaxud 2 1/2" boru kəməri çəkilir.

Qaz xəttinin diametrini elə seçirlər ki, 2 km uzunluqda kəmərdə təzyiq düşküsi 1 atm-dən çox olmasın. Yüksək təzyiqli kəmərdən keçən qazın sərfi

$$Q = 20,209d^{3/8} \sqrt{\frac{p_1^2 - p_2^2}{\gamma TL}}$$

dusturu ilə tapılır;

burada Q — qazın sərfi, m³/saat ilə;

d — qaz kəmərinin diametri, sm ilə;

p₁ — qaz kəmərinin əvvəlindəki mütləq təzyiq, kQ/sm² ilə;

p₂ — qaz kəmərinəki axırındakı mütləq təzyiq, kQ/sm² ilə;

L — qaz kəməri uzunluğu, km ilə;

γ — qazın xüsusi çəkisi (hava üçün γ=1 qəbul edilir);

T — qazın mütləq temperaturu T=t+273; burada t-qazın °C ilə temperaturudur.

Bircərgəli qaldırıcı üçün kompressorquyusu avadanlığı:

1-manometr;2-bağlayıcı şayba;3-bufer;4-ucboğaz;5-atqı xətti;

6- siyirtmə;7-kecirici;8-kecirici nippel;9-istismar kəməri flansı;

10-hava-qaz vurulan xətt;11-hava ucboğazı

İRİ ZİBİL TƏMİZ MİŞARLI BÖLMƏSİNİN TEXNOLOJİ ETİBARLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ MEXANİKİ ZƏDƏLƏNMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

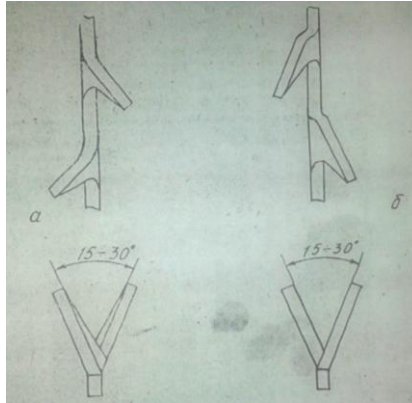
Denikayeva A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Demək olar ki, xam-pambığın emal edilməsinin bütün mərhələlərində pambıq təmizləyici zavodlarda keyli geri qaytarılmaz lifli materialın itkisi əmələ gəlir. Məsələn, iri zibillərin təmizləyicilərində təmizləmə prosesi zamanı tullantıların kolosnik araboşluğundan zibil qarışıqları ilə birgə düşən pambıq uqarlarının miqdarı xammal pambığın növündən və təmizləyicinin barabanlarındakı mişarlı olan dəstin vəziyyətindən asılı olaraq emal edilən məhsulun ümumi həcmnin 0.5-1.5%-ni təşkil edir.

Təmizləyicinin regenerasiya (bərpa etmək) bölməsi zibil qatışıqlarından düşən pambıq uqarlarını tamamilə ayırd edib seçmək və çıxartmaq vəziyyətində deyil ona görə də xüsusi regeneratlarda təkrarən zibilin regenerasiyası aparılır. Lakin buna baxmayaraq pambıq itkisi tam olaraq aradan qaldırılmaz. Təmizləyicilərin əriş çatışmazlıqlarından biri barabanın mişarlılarında lifli materialın qarniturla qarşılıqlı təsiri zamanı sərbəst liflərin qalması və tullantıları deşiklərinə düşməsidir. Bundan başqa, pambığın regeneratlardan keçməsi əlavə sərbəst liflərin yaranması ilə müşayiət olunur, həmçinin təmizləyicinin iş orqanlarının mexaniki təsirinin artması hesabına onun keyfiyyəti pisləşir.

Qırağı mişarlı-mişarlı olan barabanın qarniturunda uqarların saxlanılma davamlılığının artırılması məhsulun itkisinin azalmasına imkan yaradır və regenerasiya bilmələrindən keçən xammal-pambığın həmçinin azaldır. Buna təmizləyicinin qırağı mişarlı olan barabanın mişarlılarının aralanmasının daxil edilməsi ilə dörd variantdan biri üzrə nail olmaq olar (şəkil 1). Gücölçücü aparatla təchiz edilmiş yoxlamaq üçün xüsusi yerdə 100 dəfəlik təkrarla bütün variantlar üzrə təcrübələr aparılmışdır. Ölçü səhvi 5%-i keçmir. Effektivliyə nail olma nöqtəyi-nəzərdən olduğu kimi, eləcə də konstruksiyanın texnolojilik cəhətindən daha üstün tutulan üçüncü və dördüncü variantlar olmuşdur, hansılarda ki qarniturun saxlama qabiliyyəti uyğun olaraq 45 və 48% artmışdır. Alınan effektlə hər bir mişarlıın tutub sıra ilə saxlama qabiliyyətinin artırılması həmçinin yanaşı mişarlılar arasında paz formalı araların yaranması sayəsində nail olunmuşdur hansı ki, barabanın qarnituru üzərilə uqarların yerdəyişməsinin qırağı mişarlı-mişarlı bölməsinin iş orqanları ilə təsirdə sərbəst liflərin yaranmasının qarşısını alır. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, barabanın qırağı mişarlı qarniturunun sırasındakı yanaşı mişarlıların arasındakı ayırma bucağı 15-30° olmalıdır, əgər o 30°-dən artıq olarsa, mişarlıların tutma qabiliyyəti azalır.

Şəkil 1.

Mişarlıların ayrılmasını vertikal düzlüyə nisbətə yanaşı mişarlıların əks tərəflərə “pozulma” yolu ilə (Şəkil 1, a) eləcə də vertikal düzlükdə yanaşı mişarlıların iş düzlüklərinin çevirməklə yerinə yetirmək olar, belə ki reallaşdırmanın bezi texniki çətinliyinə baxmayaraq ikinci üsul daha effektivdir.

KOMPRESSORSUZ QAZLIFT ÜSULUNUN KOMPRESSORLU QAZLIFT ÜSULUNDAN ÜSTÜNLÜYÜ

Əbdürəhmanov R.T.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyuların kompressorlu qazlift üsulu ilə istismarı bir sıra nöqsanlara malikdir: qurğunun f.i.ə.-nin aşağı olması; kompressor stansiyasının və qaz şəbəkəsinin inşasında ilkin kapital qoyuluşunun böyük olması; təbii qazın sıxılması üçün böyük enerji sərf edilməsi; kompressor stansiyasına xidmət etmək üçün çəkilən istismar xərclərinin böyük olması və s.

Quyuların kompressor stansiyası qurğusunun ümumi faydalı iş əmsalı:

$$\eta_o = \eta_{st} \cdot \eta_s \cdot \eta_b \cdot \eta_e \cdot \eta_q$$

Burada, η_{st} – kompressor stansiyasının faydalı iş əmsalı; η_s – kompressor stansiyasından qazpaylayıcı qovşağa (QPQ) qədər olan şəbəkənin faydalı iş əmsalı; η_b – qazpaylayıcı qurğunun faydalı iş əmsalı; η_e – QPQ-dan quyuya qədər olan şəbəkənin faydalı iş əmsalı; η_q – sıxılmış qazdan mayenin qaldırılması üçün istifadə edilmənin faydalı iş əmsalıdır. Kompressor stansiyasının faydalı iş əmsalı stansiyanın müəyyən edilmiş gücündən istifadə edilmə dərəcəsi, aqreqatların vəziyyəti və iş rejimindən, sorma temperaturundan və s. bu kimi amillərdən asılıdır.

Quyuların kompressorsuz qazlift üsulu ilə istismarında neftin maya dəyəri ştanqlı quyuların nasosu üsulu ilə istismara nisbətən olduqca aşağıdır. Bəzən neft quyularının yaxınlığında neftin quyudan qaldırılmasını təmin edə biləcək qaz quyuları yerləşir. Əgər neft çıxarma ərazisindən qaz kəməri keçirsə, onda kəmərlə axan qazın müəyyən hissəsindən nefti quyudan qaldırmaq üçün istifadə etmək olar. Kompressorsuz qazlift üsulu ilə quyuların istismarı təbii qazdan tam istifadə etməyə imkan verir və bu prinsipə texnologiyaların həll edilməsinə yeni yanaşmaları tələb edir. Bu məsələlər sırasına: qaz və neft quyularının birgə abadlaşdırılması, neft quyularına tələb olunan həcmdə və təzyiqdə qazın fasiləsiz olaraq verilməsini təmin edilməsi, təbii və səmt qazının itgisiz tam yığılması, verilən qazın mexaniki qatışıqlardan təmizlənməsi, hidratların yaranmasının qarşısının alınması.

Əgər qəbul etsək ki, kompressor stansiyasının faydalı iş əmsalı ayrı-ayrı kompressorların faydalı iş əmsalına görə təyin olunur və 0,4-ə bərabərdir, onda kompressorsuz qazliftin üstünlüyü şübhəsizdir. Müqayisədə kompressorsuz qazliftin faydalı iş əmsalı kompressorlu qazliftin faydalı iş əmsalından 2 dəfə və daha çox olur.

SÜRƏTLİ PROTOTİPLƏŞDİRMƏ VƏ HAZIRLANMA TEXNOLOGİYALARININ TƏHLİLİ

Əfəndiyev E.R.

Azərbaycan Texniki Universiteti

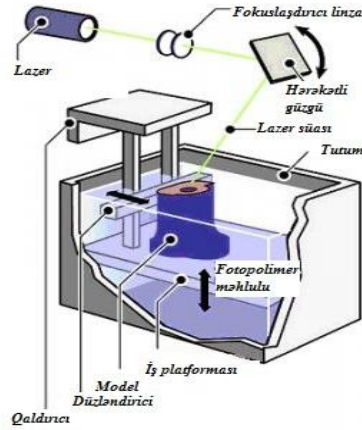
Sürətli prototipləşdirmə 1986-cı ildən başlayaraq ən sürətli inkişaf edən yeni texnologiyalardan biri ola bilər. Bu texnologiyanın köməyi ilə prototipləri qura və bir neçə saat içində əldə edə bilərsiniz. Bu prototiplər mürəkkəb görünüşlü və ya adi şəkildən çətin anlaşılan kompleks formaları vizuallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bu, konstruktora məhsulun formasını toplu halda işin gedişatını yoxlamaq və ümumiyyətlə son funksiyaları görməyə imkan yaradır. Texnologiya məhsulun yaradılması üçün sərf olunan vaxtı azaldır. Bu texnologiya inkişaf və istehsal prosesini sürətləndirmək üçün müəssisələrə verilmişdir.

Texnologiya tibbdə, incəsənətdə, memarlıqda istifadə edilə bilər və bu texnologiya mexanika sənayesi üçün potensial bir vasitədir. Maşınqayırma sahəsində çalışılır ki, sürətli prototipləşdirmə maksimuma çıxarılsın və tədqiqat işləri mexaniki sahəyə tətbiq edilən bu texnologiyanın üstünlüklərini göstərsin.

Bu yeni üsulu ilk dəfə həyata keçirmək üçün hissənin üç ölçülü həndəsi forması haqqında informasiyanı daşıyan bir kompüter proqramı və bu qrafiki informasiyanı qat şəklinə addım-addım additiv olaraq fotopolimerləşdirmə vasitəsilə qətrədən əyani cismə çevirən qurğu tətbiq olunmuşdur.

Bu yeni üsul stereolitografiya adlanır.

Stereolitografiya üsulu maşınqayırma sahəsində "Prototiplərin sürətli hazırlanması -Rapid Prototyping (RP)" adı altında tam yeni konseptə əsaslanan bir texnologiya istiqamətinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Şəkil 1. SLA texnologiyası ilə prototipin alınması

Prototiplərin sürətli hazırlanması məqsədilə inkişaf etdirilmiş üsullar sonralar daha geniş sahəni əhatə edərək, fərdi istehsalıdan kiçik ölçülü hissələrin seriyalı istehsalına keçməyə imkan yaratmışdır. Burada istifadə edilən additiv hazırlama ilə hissənin verilmiş formada və dəqiqlikdə alınması digər hazırlama üsullarından fərqli olaraq kiçik həcmi elementlərin formasına əsaslanır. Bu həcmi elementlər bir təbəqə daxilində cəmləşərək hissəni istər metaldan, istərsə də qeyri metaldan birbaşa qurmağa imkan verir. Müxtəlif materialların tətbiqi prototiplərin fiziki-mexaniki xassələrini kəskin şəkildə yaxşılaşdıraraq onların son keyfiyyətə çatmasına imkan yaradır.

Konstruksiya prosesinin metodologiyası.

Bu bölmənin məqsədi, modelin ideyasından maddi bərk modeldə materializasiyasına qədər konstruksiya prosesini göstərməkdir.

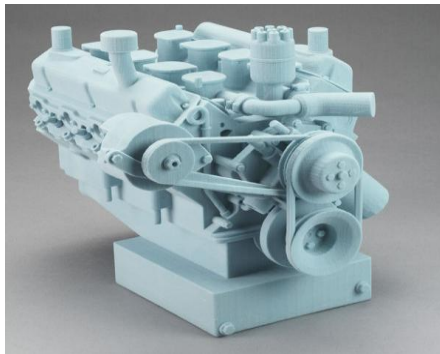
Proses dörd mərhələyə bölünür:

Birinci mərhələ: Konstruktorun fikrinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, hər hansı bir layihə bir fikir ilə başlayır, mühəndis tərəfindən əl ilə və ya proqramdan istifadə etməklə eskiz çəkilir və ya hər hansı bir maddənin əli ilə modeli tərtib olunur. Bu ideyanın iki əhəmiyyətli aspekti layihənin həyata keçirilməsi üçün başlanğıc məlumatlar və ən başlıcası, məhdudiyyətlər və ya digərləri əhatə edən ölçülərdir.

İkinci mərhələ: kompüterdə modelləşdirməyə əsaslanır. Bu addım iki ölçülü CAD tədqiqatını eskizləri və ilkin ideanın bütün detallarının lazımı şəkildə başa düşülməsi üçün vacib şərtir. Əsas olaraq bərk cismin CAD modeləşdirilməsini 3D ilə yerinə yetirmək olar.

Üçüncü mərhələ: Bu konseptual layihələndirməyə əsaslanır. 3D tamamlandıqdan sonra o STL formatında saxlanılır (stereolitografiya). Bu fayl faktiki modele çevrildikdən sonra qurulmağa göndərilir. Proqram təminatının çox hissəsini bu formatın modelinə göndərmək olar. Əldə olunan model konstruktora onun fikirləşdiyini görməyə kömək edir. Əgər konstruktor dəyişiklik etmək istəyərsə, o 3D modelinə qayida və istədiyi nəticəni əldə edəndə qədər burada düzəlişlər edə bilər.

Dördüncü mərhələ: Hər tərəfli layihələndirməyə əsaslanır. Bu zaman bilavasitə düzgün 3D modelinə nail olmaq üçün ardıcıl aralıq modelin qurulması tez layihələndirmənin köməyi ilə yerinə yetirilir və bu konstruktor arzu olunan son modeli əldə edəndə qədər davam edir.

Şəkil 2. Təyyarə və Mühərrikin 3D prototipi

NEFT-QAZ QUYULARINDA BORULARIN YİVLİ HİSSƏLƏRİNDƏ
BAŞ VERƏ BİLƏN QƏZALARIN DİAQNOSTİKASI

Əhmədova N.O.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məqalədə boruların quyularda istismar zamanı müxtəlif səbəblərdən, onların yivlə birləşən hissələrində yaranan gərginliklərin nəticəsində meydana çıxan nasazlıqların məsafədən idarə etməklə aşkar etmək və yaranan qəzaların qarşısının alınması üsulları tədqiq olunmuşdur. Həmçinin şaquli və maili istiqamətlərdə qazılmış quyularda məsafədən diaqnostikasının riyazi modeli verilmişdir. Qazıma, neft-qaz mədən boruların istismarında yivli birləşən hissələrin müntəzəm və qeyri müntəzəm yeyilməsi və eləcə də işlək səthlərin üzlərində cızıqlar və konovcuqlar müşahidə edilir. Bunlara misal olaraq müxtəlif növ boru kəmərlili nippelinin qıfıl yivinin yuyub ararılması, qazıma nasosunun yeyilmiş silindir oymağı, temperaturun artması, karroziya və dağılmanı göstərmək olar. Neft çıxarma zamanı quyularda istifadə olunan borular müxtəlif təzyiqlərə məruz qalır. Boruların yivli birləşmələrində bu və ya digər səbəblərdən (yivlərin gərilməsi seçilmədikdə, yivlər arasında arabaşluqlar olduqda, paslanma, əlavə yukun düşməsi və s.) sızmalar baş verir. Bu da həm ətraf mühitin çirkləndirilməsinə, həm də neft çıxarmada hasilata mənfi təsir göstərir. Bu məsələləri həll etmək üçün boruların yivlə birləşən hissələrində konovların açılması və orada vericilərin (yüksək qidalandırma mənbəsinə malik olan) yerləşdirilməsi verilmişdir [1].

Məqələnin məqsədi Neft quyularında boruların yivli birləşmələrdə baş verə biləcək çatışmamazlıqların məsafədən diaqnozlaşdırmasıdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərmişdir ki, baş verən qəzaların çoxu qazıma quyularında boruların əsasən yivli hissələrində yaranır. Kolunda boruların ağırlığı çox olduğundan birləşdirici yivlərin vidələri buna tab gətirməyərək qırılır və qəzalar baş verir. Ona görə də bu deyilənləri nəzərə alıb boruların yivli hissələrin (mufta və nippel) konstruksiyasında dəyişikliklərin edilməsi məqsədə uyğun sayılır [2]. Bunun üçün mufta və nippeldə yaradılmış konovlarda yüksək həssaslı vericilərin yerləşdirilməsi təklif olunur və onlar uzun müddətli qidalandırıcılarla təmin edilir. Bu vericilər yivlərin kipliyini yaradan – polietilen həlqələrin arasında bərkidilmişdir. (bunlar temperatur, təzyiq, sızma, korroziya zamanı borunun divarın qalınlığının azalması, vidələr arasında addımın dəyişməsi və s. hadisələrin baş verilməsi haqqında informasiyalar almaq). Sonradan isə bu vericilər nömrələnir. Nəzarət üçün HC-SR04 tipli ultpasəsli vericilərdən istifadə edirik. Bu vericilər vasitəsi ilə 10mm-dən 700÷9000 m –dək məsafədən nəzarət mümkündür. Burada bir neçə verici yerləşdirilir. Hər bir nömrəli verici bir hadisənin baş verməsi haqqında informasiyaları manitura və ya çap qurğusuna verir. Beləliklə biz əvvəlcədən baş verə biləcək hadisə haqqında informasiyaya malik oluruq və bu halları aradan qaldırmaq üçün müvafiq tədbirlər görə bilirik. İndi biz riyazi formada vericisi olan müftadən x obyektə L məsafəni təyin edək. $a_1, a_2, \dots, a_n$ nöqtələrində diaqnostika vasitəsi ilə x nisbi obyekt üçün L (boru kolonlarında vericisi olan yerdən borunun ucunadək məsafədə) məsafəni təyin edək. Əgər x, a , nöqtələri arasındakı məsafə boru kolonlarda mufta birləşən yerlərdir x -obyektin nisbi D_i -diaqnozuna görə minimaldırsa [3]. Əcər $L_i = \min$, onda $x \in D_i$, (1)

$$\text{Əgər } L_i < L_k \quad (k=1,2,\dots,n; \quad k \neq i) \quad (2)$$

Bəzi hallar üçün (2) formulu ciddi qəbul etsək

$$L_k - L_i > \varepsilon \quad (3)$$

Burada ε –tanınma nasazlıqlar ($\varepsilon > 0$)

Misal üçün əgər iki mufta arasındakı məsafənin diaqnostikası kvadratı kimi olarsa $L_i = L_i^2 = \sum_{j=1}^n \lambda_j^2 (x_i - a_{ij})^2$ onda x obyektini diaqnostikadan asılı olur.

$D_i(x \in D)$ aşağıdakı şərt əsasında

$$l_i^2 < l_k^2 \quad (k=1,2,\dots,n; \quad k \neq i) \quad (4)$$

Əgər bir neçə oblast şəklində tanınma nasazlıqlar əlavə daxil edilibsə və şərti olaraq (2),(3),(4) formolları ancaq vacib sayılır. Vacib şərtlər üçün aşağıdakı kimi qəbul edilir:

$$(x \in D_i) \quad \text{əgər } |x - a_i| < \rho_i \quad (5)$$

burada ρ_i –sferanın radiusudur hansı ki diaqnostika nöqtəsinə daxil olur. Qeyri izotrop və eynicinsli olmayan mühit üçün məhdudlaşmış işarələrə uyğun gəlir.

$$\delta_{ij}^1 < x_j - a_{ij} < \delta_{ij}^2 \quad (6)$$

Burada $\delta_{ij}^1; \delta_{ij}^2$ -Di diaqnozu bu kordinatları üçün qəbul olunan oblastın sərhədləridir. Əgər haqdisələri daxil etməklə L_1 minimal məsafədə D_1 oblastı üçün **($x \in D_1$) şərti həll olunur**. Praktik olaraq D_1 -diaqnozu iki müfta birləşməsi üçün düzgün nəticə verərsə onda ardıcıl olaraq bütün nöqtələr üçün tətbiq edilə bilər.

Nəticə. Neft qoyuların istismarında baş verə biləcək qəzaların əvvəlcədən diaqnostikasının verilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi baxımından məsafədən diaqnostikanı tətbiq etməklə neft qoyularında istismarda olan boruların etibarlığını yüksəldir. Təklif olunan üsul qəzaların baş vermə etimalını azaldır, avadanlıqların tətbiqi sadədir və iqtisadi cəhətdən əlverişlidir.

SƏTHİN MÜHAFİZƏ EDİLMƏSİ ÜÇÜN TERMİKİ TOZLANDIRMA İLƏ ÖRTÜK YARATMA ÜSULUNUN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əliyev S.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Örtüklərin yaradılması və bu üsulla mühafizə maşınqayırmada çox geniş miqyasda tətbiq edilir. Metallik hissələrdə baş verən yeyilmə, korroziya dağılması və s digər imtinaların aradan qaldırılması üçün ən ideal üsul səthdə örtük yaratmaq hesab olunur. Səthdə örtük yaratmanın bir neçə növü olsada qaz-termiki tozlandırma bunlardan ən səmərəlisi hesab olunur və materialların bərpası üçün ən səmərəli üsulu seçmək vacib şərtidir.

Hal hazırda bir çox sahələrdə örtük materialı kimi tətbiq edilən materiallar yeyilməyə davamlı, çətin əriyən, bərk olsada çoxu kövrəkdir. Bu səbəbdən, həmçinin texnoloji çətinlik və yüksək maya dəyəri nəzərə alınmaqla göstərilən materiallar maşın hissələri hazırlamaq üçün əsas material kimi tətbiq edilə bilməz. Odur ki, bir-birinə zidd olan tələbatlar yəni çox yüksək bərkliyinə və yeyilməyə davamlılığa, səth qatının və daxili qatın yüksək möhkəmliyə və zərbə özlülüyünə malik olması şərtinə əməl etmək üçün müəyyən qatları müxtəlif funksiyalara cavab verə bilən kompozisiya materialı yaratmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Maşın hissələrinin buraxıla bilən yeyilmə dərinliyi az olduğundan verilmiş tribotexniki xassələrə cavab verə bilən üz qatının qalınlığı da az olmalıdır. Termiki tozlandırma zamanı səthin üzərində çox nazik qat yaratmaqla lazımi xassəni almaq mümkündür.

Geniş tətbiq xüsusiyyətlərinə malik olan qaz-termiki örtüklər yaradılmasının əsas hissəsi-qazalovlu və qaztermik metallaşdırma prosesləri geniş yayılmış və tətbiq edilir. Bu sahədə plazma və detonasiya ilə örtüklərin çəkilməsi perspektiv üsullardan hesab edilir. Belə ki, adi konstruksiya materiallarının yeyilməyə və korroziyaya qarşı müqavimətinin bir neçə dəfə artırılması azacıq ovuntu materialları sərfinin hesabına əldə edilə bilər.

Səthin mühafizə edilməsi üçün yeyilməyə davamlı örtüklər yaradılmasında nanotexnologiyalardan istifadə edilməsi böyük perspektivlərə malikdir. İndiyədək işlənmiş texnologiyalar keramika, kvars, metal, plastik kütlə, kompozisiya materiallarından hazırlanmış məmullar üzərində Pd, Ir, Rh, Co, Ni, Ag, Cu örtüklərinin alınmasına imkan verir. Nanomaterialların yaratdığı belə örtüklərin sıxlığı və korroziyaya davamlılığı daha yüksək olmaqla, həm də qalınlığa görə bircinsli olur, mürəkkəb formalı məmullar üzərində yaxşı qalır, qalvanik üsulla və ya vakuum tozlanması yolu ilə yaradılmış örtüklərə nisbətən daha yaxşı lehimləne bilər.

Metal matrisadan və matrisaya yeridilmiş dispers almas hissəciklərindən ibarət ikifazlı kompozisiya materialından alınmış örtüklər maraqlı doğurur. Metal matrisa üçün xrom, nikel, sink, mis, kobalt, gümüş və qızıldan istifadə edilir. Metal-almas kompozisiyası adheziya və koheziya yüksək qabiliyyəti, mikrobərkliyi, yeyilməyə və korroziyaya davamlılığı, kiçik məsaməliyi, yaxşı antifriksion xassələri ilə xarakterizə olunur. Metal ovuntularının preslənməsi üçün istifadə olunan xrom-almas örtüklü pres alətlərinin xidmət müddəti 15-20 dəfə, metalların uzatma deformasiyası üçün matrisa və puansonların iş müddəti 2,5-4 dəfə, daxiliyanma mühərriklərinin qazpaylayıcı vallarının iş müddəti 2-2,5 dəfə artır. Maqnitofonların yazma başlıqlarına kobalt-almas örtüyü çəkilməsi onların yeyilməyə davamlılığını 6 dəfə artırır.

Qaz- termiki metallaşdırma hissənin səthinə çəkiləcək materialın maye hala qədər qızdırıb təzyiqlə əvvəlcədən hazırlanmış səthə oturdulmasından ibarətdir. İstilik mənbəyindən asılı olaraq qaz termiki örtüyün bir neçə növü mövcuddur. Elektrik qövs metallaşdırma, qaz plazma, plazma-qövs və detonasion tozlandırma. Elektrik-qövs metallaşdırma zamanı iki kəşişən məftül-elektrodlar arasında yaranan elektrik qövsü metalı əridir və qurğunun mənbəsindən çıxan sıxılmış hava şırnağı maye metalı hissənin səthinə çiləyir. Son zamanlar termiki tozlandırmada ən çox tətbiq edilən qurğu ƏM-17 qurğusudur.

Aparılan təcrübə təhlillər nəticəsində məlum olmuşdur ki, səthdə örtük yaratmaqla səthi mühafizə üsulları digər üsullara nəzərən çox effektiv və səmərəli olmuşdur. Belə ki hər hansı maşın hissəsini digər üsullarla təmiri və bərpası üçün sökülməsi və yenidən quraşdırılması lazım olduğu halda, örtük yaratma üsullarında sökülmədən yerində bu problemi aradan qaldırmaq mümkündür.

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TİTRƏYİŞLİ ƏLƏKLƏRİN TƏHLİLİ VƏ MÖVCUD PROBLEMLƏRİN HƏLLİ YOLLARI

Əmiraslanov V.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, qazma məhlullarının qazılmış süxurlardan təmizlənməsi üçün texnikada müxtəlif növ avadanlıqdan istifadə edilir. Bunlarda biri və ən əsası mexaniki üsulla təmizləmək üçün avadanlıqlardır. Azərbaycanda və digər neft ölkələrində ən çox istifadə olunan titrəyişli ələklərdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qazma məhlullarını müxtəlif ölçülü bərk süxurlardan təmizləmək üçün mexaniki üsulla işləyən avadanlıqların əsas hissələri tor və yaylardır.

Qazma məhlullarının mexaniki üsulla təmizlənməsi üçün texnikada adətən vibrasiyalı tordan, tor-kanveyerdən və öz-özünə fırlanan seperatorlardan geniş istifadə edilir.

Təqdim olunan işdə neft-qaz sənayesində istifadə olunan titrəyişli ələklərin işi nəzərdən keçirilmiş, orada yaranan problemlər və bu problemlərin aradan qaldırılması yolları ətraflı öyrənilmişdir. Torlarda əsas problem dəşiklərin az və ixtiyari vəziyyətdə olmasıdır. Məlumdur ki, titrəyişli ələklərdə istifadə olunan torun dəşiklərinin ölçülərinə görə bərk süxurlar məhluldan xaric olunur. Göstərilmişdir ki, əgər torun dəşiklərinin ölçüləri çox kiçik olarsa, bu zaman özlü qazma məhlulları torla süzülə bilmir. Bu problemi həll etmək üçün torda dəşiklərin şahmatvari açılması təklif olunur və bu zaman torun rəqsi zamanı mərkəzdən qaçma qüvvəsi yaranır və bunun təsiri altında faktiki olaraq istənilən ölçüyə malik hissəciklərin tordan kənarlaşdırılmasının mümkünüyü göstərilir. Titrəyişli ələklərdə istifadə olunan silindrik şəkilli yaylarda yaranan problemlərdən biri rəqsi hərəkət zamanı rəqsin amplitudasının kiçik olmasıdır. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün bizim tərəfimizdən silindrik şəkilli yayın əvəzinə konik şəkilli yayın istifadəsi təklif olunur.

Neft-qaz sənayesində istifadə olunan mürəkkəb rəqsi xarakterə malik ələklərin işinin təhlili zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

- qazma məhlullarından bərk fraksiyaların təmizlənməsi üçün bir neçə avadanlıqlar təklif olunmuşdur;
- təklif olunan avadanlıqların məqsədi açıqlanmışdır;
- neftçıxarma sənayesində istifadə olunan titrəyişli ələklərin texniki xarakteristikalarına baxılmış və torda yaranan problemlər haqqında məlumat verilmişdir;
- təqdim olunan avadanlıqların quruluşu və işləmə qaydası araşdırılmışdır;
- ələklərdə istifadə olunan yaylar haqqında geniş məlumat verilmiş və yaranan problemlərin həlli yolları göstərilmişdir.

QUYU ŞANQLI NASOS QURĞULARININ İŞ QABİLİYYƏTLİLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN ANALİZİ

Fərəcov T.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Bu məqalədə quyu şanqlı nasos qurğularının işqabiliyyətlik göstəriciləri analiz olunmuşdur və bütün bu analizlər mancanaq dəzgahının hesablaması SKD tipli müasir dezaksial mancanaq dəzgahı üçün məlum olan düsturlar üzrə aparılmışdır.

Quyu şanqlı nasos qurğusunun əsas göstəricisi onun məhsuldarlığıdır. Bu göstərici aşağıdakı əsas rejim parametrlərindən asılıdır:

- 1) şanqların asqı nöqtəsinin (nasosun plunjerinin) gediş yolunun uzunluğu;
- 2) şanqların asqı nöqtəsinin dəqiqədə ikiqat gedişlərinin sayı;
- 3) nasosun plunjerinin diametri.

Neftin ən əlverişli çıxarılması rejiminin tapılması üçün bu parametrlərinin düzgün uyğunluğunu seçmək lazımdır.

Birinci iki parametrlər quyu nasos intiqalının konstruksiyasından asılıdır. Quyu nasoslarının istismarının mədən təcrübəsi göstərir ki, nasosun məhsuldarlığını plunjərin gedişlərinin sayının artırılmasına görə yüksəldilməsi məqsəduyğun deyil ona görə ki, dəqiqədə gedişlərin sayı 15-dən çox olduqda ştanqların qırılması kəskin şəkildə çoxalır.

Nasos qurğusunun gündəlik məhsuldarlığını aşağıdakı düsturla təyin etmək olar:

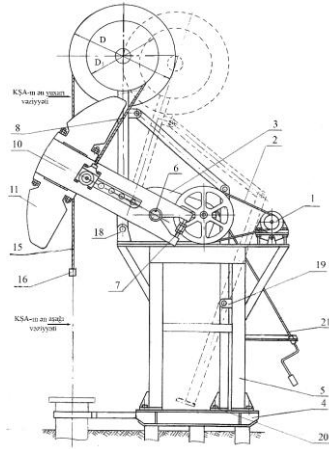
$$Q = 1440 K_n f_n n S \left(\frac{1}{\cos \frac{\pi H}{30a}} - \frac{\lambda}{S} \right),$$

Burada Q – qurğunun məhsuldarlığı, m^3/sut ; K_n – nasosun verim əmsalı; n – ştanqların asqı nöqtəsinin (ŞAN) gedişlərin dəqiqədə sayı; S – ştanqların asqı nöqtəsinin gediş yolunun sayı, m ; H – nasosun endirmə dərinliyi, m ; λ – mayenin çəkisinin təsirinə görə ştanqların və boruların statik deformasiyasının cəmi, m ; f_n – nasos plunjərinin en kəsik sahəsi, m^2 ; a – ştanqlarda səsin sürəti, $m/dəq$.

Quyu ştanqlı nasosunun intiqalı olan mancanaq dəzgahları bütün nefti istehsal edən ölkələrdə ən geniş tətbiq olunan avadanlıqdır. AzİNMAŞ elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor institutunun (Azərbaycan, Bakı ş.) eksperimental tədqiqatları göstərir ki, quyu ştanqlı nasos qurğularının normal işini təmin etmək üçün parametrlərin vurma hasili $nS = 54 \div 60 m/dəq$ olmalıdır.

Quyudaxili avadanlığın iş dinamikası, buna görə də intiqalın və transmissiyanın qüvvət yükləməsi əhəmiyyətli dərəcədə mexanizmin kinematikasından asılıdır və əsasən də təcildən, onda təqdim edilmiş müqayisəli qrafiklərdən nəticə çıxartmaq olar ki, işin əsas göstəriciləri neft çıxartma üçün quyu ştanqlı nasos qurğusunun çarxqollu kanat-qasnaqlı intiqalı daha yaxşıdır.

Quyu ştanqlı nasos qurğularının iş qabiliyyətini artırmaq və azaldılmış metal tutumlu və az enerji sərf edən QŞN-nın uzungedişli intiqalını yaratmaq üçün yuxarıda göstərilmiş uzungedişli intiqalların mümkün konstruksiyaları ilə müqayisədə edən şək.1-də göstərilən QŞN-un dor tipli intiqalının konstruksiyası təklif edilmişdir

Şək.1. QŞN-un dor tipli intiqalının konstruksiyası:

- 1 – elektrik mühərriki; 2 – pazvari qayıq ötürməsi vasitəsi; 3 – reduktor; 4 – çərçivə;
5 – dirək; 6 – işkil; 7 – differensial darıcı; 8, 15 – kanat; 9 – yan baraban; 10 – çarxqollar;
11 – əksyüklər; 12 val; 13 – dayaq; 14 – oynaq oturmaq; 16 – kippəc ştokunun asqısı (KŞA); 17 – mərkəzi baraban; 18, 19 – oynaq dayaq; 20 – bərkidici boltlar; 21 – əyləc

QUYU ŞTANQLI NASOS QURĞUSUNUN DOR TIPLİ KANAT-QASNAQ İNTİQALI HESABATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

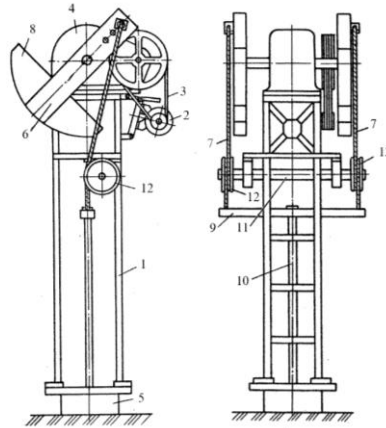
Fəracov T.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Mancanaq dəzgahlarının geniş tətbiq olunması onun konstruksiyasının sadəliyi, istismarda və texniki xidmətdə rahatlığı və uzunömürlüyü ilə izah edilir. Lakin daşqın vaxtında vaxtaşırı su basılan rayonlarda mancanaq dəzgahlarının fasiləsiz işini təmin etmək mümkün deyildir ona görə ki, elektrik mühərriki suyun

səviyyəsinin altında qalır. Bu halda mancanaq dəzgahının sonrakı işinin təmin edilməsi üçün onu müvəqqəti vaxtda dəyəndirirlər, elektrik mühərrikini işə çıxarırlar və mancanaqda asırlar. Belə vəziyyət həmin quyu ilə neftin hasili məhsuldarlığını azaldır, bu da zərərli fakt kimi sayılır.

Verilmiş işdə müəlliflik şəhadətnaməsi № 802608 ilə müdafiə olunan quyu ştanqlı nasos qurğusunun (QŞNQ) dor tipli kanat-qasnaq intiqalının konstruksiyasına baxılmışdır və bu avadanlığın hesabatının nəzəri əsasları işlənilmişdir (şək.1). Bu konstruksiya özü ilə bilavasitə quyu ağzının kəməri üzərində 5 qurulmuş doru təqdim edir, bunun da yuxarı meydançasında çarxqolları ilə reduktor və pazvari qayış ötürməsilə elektrik mühərriki quraşdırılmışdır. Çarxqollar kanatların və yönəldici blokların köməyiylə travetslə birləşdirilmişdirlər, buna da nasos ştanqları kəməmindən quyu nasosunun plunjerilə birləşmiş pardaxlanmış ştok asılır.

Şək.2. Müəlliflik şəhadətnaməsi № 802608 ilə müdafiə olunan quyu ştanqlı nasos qurğusunun dor tipli kanat-qasnaq intiqalının konstruksiyasına:
1 – dor; 2 – elektrik mühərriki; 3 – pazvari qayış ötürməsi; 4 – reduktor;
5 – quyu ağzının kəməri; 6 – çarxqollar; 7 – kanat-sürgü qolları; 8 – əksyüklər;
9 – travers; 10 – pardaxlanmış ştok; 11 – ox; 12 – qasnaqlar

QŞNQ-nın dor tipli intiqalının düyünlərinin qüvvə hesabı üçün nəzəri dinamoqramması QŞNQ-nın intiqalları üçün hamı tərəfindən qəbul edilmiş metodla qurulur. Dinamoqramma mexanizmin istənilən vəziyyətində kanat-sürgüqoluna təsir edən dartıcı qüvvəni P_0 müəyyən edir və P_0 əksqüvvələrin çəkisini təyin etməyə imkan verir.

Onda reduktorun aparılan valında burucu moment bərabərdir:

$$M_{bur} = T \cdot r - P_{\partial h} \cdot R = P_0 \cdot r \cdot \sin(\varphi + \beta) - R \cdot P_0 \sin \varphi$$

burada $P_{\partial h}$ – əksyüklərin çəkisindən yaranan qüvvənin horizontal toplanandır; R – əksyüklərin kütlə mərkəzinin fırlanma radiusu.

Əgər dorun en kəsiyi eyni olan 4 ayaqdan ibarətdirsə, onda dorun orta oxuna gətirilən inersiya momenti bərabərdir:

$$J_x = 4(J_{x_1} + a^2 F)$$

burada J_{x_1} – dorun ayağının en kəsiyinin öz oxuna nisbətən inersiya momenti; a – ayaqların oxlarının və dorun arasında məsafə; F – dorun ayağının en kəsiyinin sahəsi.

Təqdim edilmiş düsturlarla yerinə yetirilmiş hesablamalar göstərdi ki, sistemin məxsusi rəqs tezliyi $11,7 \text{ s}^{-1}$ bərabərdir ki, bu da məcburi rəqs tezliyindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və bu doru dağdan rezonans hadisələrin yaranmasının imkanını tamamilə istisna edir. Dorun ağırlaşdırılmış yuxarısının həddi uzaqlaşdırılması 1 sm ötmür, yəni QŞNQ-nın dor tipli intiqalı dayanıqlığın yüksək ehtiyatına malikdir.

QAZ-KONDENSAT SİSTEMLƏRİNİN FİZİKİ-KİMYƏVİ XASSƏLƏRİNİN YATAQLARIN İŞLƏNMƏ PROSESİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Fətullayev E.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, qazkondensat yataqlarının çoxu lay enerjisinin tükənməsi rejimində istismar olunur ki, bu da lay təzyiqinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Lay təzyiqinin qiymətinin qazkondensat qarışığının başlanğıc kondensasiya təzyiqinin qiymətindən aşağı düşməsi ilə quyudibi zonada retroqrad kondensatın çökməsi baş verir.

Müxtəlif ədəbiyyatlarda göstərilir ki, lay qazının tərkibində pentan və daha yüksək qaynama temperaturuna malik fraksiyaların miqdarı $250-300 \text{ q/m}^3$ -dən az olarsa, kondensatın çökməsi, yəni retroqrad hadisəsi müşahidə olunmaya bilər və bu hadisə əsasən o zaman baş verir ki, bu fraksiyaların miqdarı $300-350 \text{ q/m}^3$ -dən artıq olsun. Burada həmçinin göstərilir ki, bu halda layın maye karbohidrogen fazası ilə ilkin doyması yüksək olur və bu da fazaların yenidən paylanması nəticəsində quyunun məhsuldarlığını aşağı düşməsinə səbəb ola bilər, amma maye faza ilə doyma 50%-ə qədər olduqda kiçik keçiricilikli kollektorlarda hətta qaza görə faza keçiriciliyi sıfıra yaxınlaşa bilər. Belə hal Amerikanın Noks-Bromayd yatağındakı quyuda müşahidə edilmişdir.

Bizim araşdırmalarımız göstərir ki, quyudibi zonada kondensatın çökməsinə yuxarıda göstərilən faktorlarla yanaşı başqaları da, xüsusilə qazkondensat sisteminin termodinamiki və fiziki-kimyəvi xassələri də kəskin təsir göstərir.

QAZ-KONDENSAT SİSTEMLƏRİNİN MAYE BUXAR MÜVAZİNƏTİNİN HESABLANMASI

Fətullayev E.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qazkondensat və neft yataqlarının işlənməsi və istismarı, quyuda olan qaldırıcıların texnoloji parametrlərinin tapılması, quyu məhsulunun yerüstü borular sistemi ilə mədəndə yığılması, separasiya olunması, onun mədən şəraitində ilk emalı və s. məsələlərin həlli maye və qazın faza vəziyyətinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır.

Aydın ki, təbiətdəki neft, qaz və qazkondensat yataqlarındakı flyuidlərin tərkiblərinin müxtəlifliyi görülmək eksperimental işlərin çox böyük həcmdə aparılmasını tələb edir. Buna görə də hazırda bu məsələlərin həllində nəzəri üsullardan hal tənliliklərindən istifadə olunması geniş yayılmışdır.

Şübhəsiz ki, nəzəri üsullar eksperimentə nisbətən öz dəqiqliyinə görə geri qalır, lakin qoyulmuş məsələlərin operativ həllində analitik üsullar çox böyük üstünlüyə malikdir. Ona görə də nəzəri üsulların indiyə qədər təkmilləşdirilməsi davam edir.

Maüe-buxar tarazlığının riyazi modelləşdirilməsində üç mərhələni qeyd etmək olar. Onlardan birincisi qrafoanalitik təzyiqin «yaxınlaşma» üsuludur. Bu üsul hazırda öz sadəliyinə görə mühəndis təcrübəsində və hətta elmi tədqiqatlarda da istifadə olunur.

Təzyiqin «yaxınlaşma» üsulu öz tətbiq sahəsinə görə bəzi məhdudluğa malikdir.

1) Eksperimental məlumatları başlıca olaraq parafin tərkibli karbohidrogenləri əhatə etdiyindən [4], bu üsulu ancaq tərkibində parafin karbohidrogenlərinin miqdarının 50%-dən artıq olduğu halda tətbiq etmək olar.

2) Çox az miqdarda aromatik və naften karbohidrogenlər üçün eksperimental məlumatlar imkan vermir ki, bu üsul bütün tərkibli qarışıqlar üçün istifadə olunsun.

3) Təbii karbohidrogen qarışıqlarının kimyəvi tərkib müxtəlifliyi, o cümlədən pentandan başlayaraq izomerlərin çoxlu miqdarda olması, bu üsulun aşağı səviyyədə olan dəqiqliyi onun daha proqressiv üsullarla əvəz olunmağına, hal tənlilikləri əsasında riyazi modellərin yaradılmasına gətirib çıxartdı.

İkinci istiqamət kombinə olunmuş riyazi hesabat modellərinin yaradılmasıdır. Bu üsulların arasında Çao və Siberin üsulu ən geniş təşəkkül tapmışdır. Bu üsulun nisbətən gec meydana gəlməsinə baxmayaraq (1961) o hazırda istifadə olunmur. Bunun əsas səbəbləri:

1. Bu üsul təzyiqin qiymətinə görə məhduddur və təzyiqin qiyməti artdıqca onun buxar meü müvazinətinin hesabındakı xətası da artır. Bu onunla əlaqədardır ki, sistemi maye fazasındakı uçuculuğunun hesabında işlənən Sketçard-Hildebrand reqressiya tənliyinin təzyiqindən asılılığı mövcuddur.

2. Böhran zonasındakı yüksək şəraitdə retroqrad kondensləşmə sahəsində empirik məlumatların ekstropolyasiyasının xətası artır və buna görə də bu halda Çao və Siber üsulu böyük xəta ilə səciyələnilir.

Üçüncü istiqamət sistemi həm buxar, həm də maye fazasına vahid hal tənliyi tətbiq etməklə maye buxar müvazinətinə hesablamışdır. Bu üsulun tətbiqində təzyiqin qiymətinə görə bir məhdudiyyət yoxdur. Bu sahədə ilk hal tənliyi – çoxkomponentli Benelikd-Vebb-Rubin tənliyidir. Bu tənlik ancaq təmiz, birkomponentli qazlar üçün yararlı olduğundan, iki parametrik hal tənlikləri buxar-maye tarazlığı parametrlərinin tapılmasında geniş istifadə olunmaqla başlandı.

QARADAĞ ƏHƏNGDAŞI KARYERİNDƏ TULLANTILARIN TƏDQIQI VƏ ONLARDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ

Hacılı S.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qaradağ əhəngdaşı karyerində divar bloklarının çıxarılmasında çatlara, kəsməyə görə tullantıların həcmi 30-80% təşkil edir. Bu tullantılardan müxtəlif sənaye sahələrində səmərəli istifadə olunur. Tullantılardan kompleks istifadənin tətbiqi və istifadəsi mədən elminin və sənayesinin ən başlıca və əsaslı problemlərindəndir.

Karyerdə alınan tullantılar və tullantıların tərkib hissələrin aşağıdakı düsturda verilmişdir.

$$V_t = q_b + q_{qol} + q_x + q_{qum}$$

Burada q_b – 100-1000 mm ölçülü iri bloklardan çıxarılan standart olmayan bloklarda but daşlarında və üzlük tavalər istehsalında, bina özüllərində istifadə olunur.

q_{qol} – 30-100 mm ölçülü qəlpələrdən karyer yollarının, avtomobil yollarının salınmasında istifadə olunur.

q_x – 6-30 mm ölçülü xırdalardan uzun illərdir ki, Qaradağ Sement zavodunun istehsal prosesində yararsız əhəngdaşı əsas xammal kimi istifadə olunur və bu daşyonma prosesi nəticəsində yaranan tullantıların təmizlənməsi və təbii resursları qorumasına öz müsbət təsirini göstərir. Emal prosesi çox yüksək temperaturda həyata keçirilir, xüsusilə klinkerin istehsalı 1450° C-də aparılır. Təbii ki, bu temperaturda tullantılar tamamilə yandırılıb yox olur. Nəticədə sement sobasında müxtəlif tullantılar utilləşdirilir, o cümlədən atmosferə atılan karbon qazının faiz göstəriciləri aşağı salınır ki, bu da ətraf mühit üçün müsbət hal kimi qeyd edilə bilər.

q_{qum} – 0-0,6 mm ölçülü qumlar alınır ki, suvaq işlərinin görülməsində geniş istifadə olunur. Əhəngdaşının tərkibində yapışdırıcı maddələr olduğu üçün suvaq materialında sementin sərfi az olur.

Karyerlərdən alınan tullantılardan kompleks istifadəsinin çıxarılan blokların mayadəyərinə təsiri aşağıdakı düsturdan istifadə olunacaq.

$$C_k = C_T - \frac{(1 - K_h) K C}{K_h}$$

C_k – alınan tullantının bir hissəsindən istifadə etdikdə mayadəyəri, man/m³;

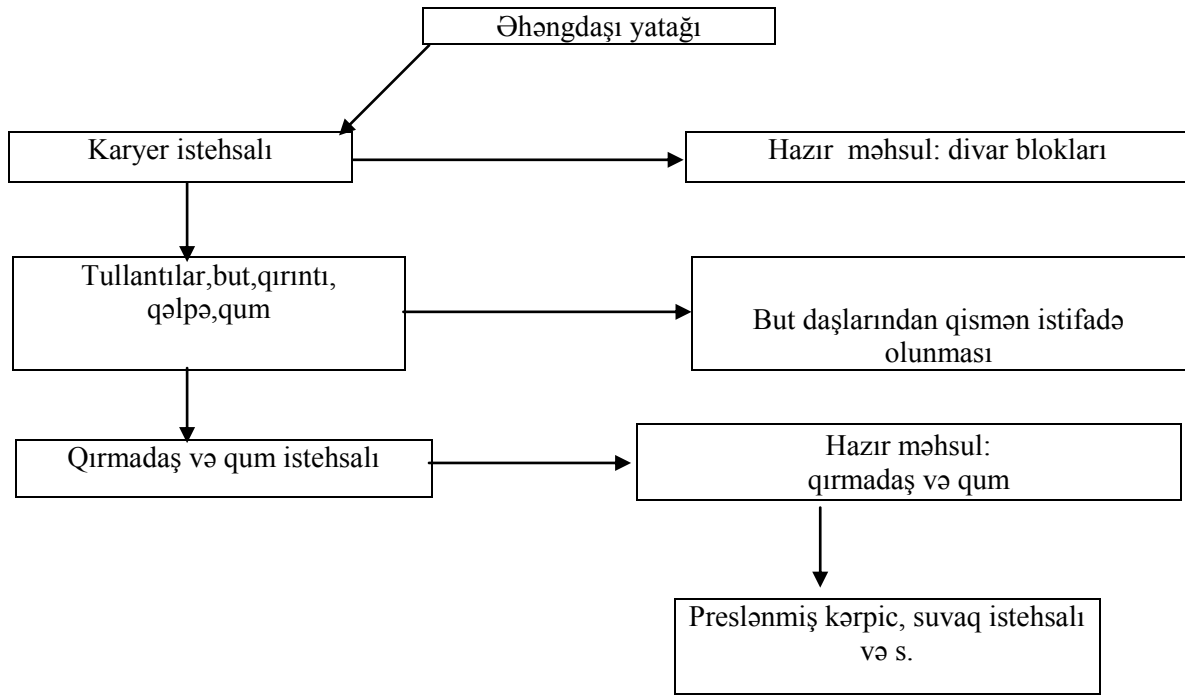
C_T – tullantılardan istifadə etmədən daşların mayadəyəri, man/m³;

K_h – hazır məhsulun kütlədən hasilat əmsalidir;

C_s – satılan tullantıların qiymətidir, man/m³;

Yataqların işlənməsində böyük həcm tullantıların alınması və yeni tullantısız texnologiyaların yaradılması və tətbiqini təklif edirəm:

Tətbiq edilən texnologiyası aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Əhəngdaşı karyerlərində əmələ gələn tullantıların qarşısını almaq və tullantıların digər sahələrdə səmərəli istifadə edilməsi üçün təkliflər edirəm:

1. Sənaye müəssisələrində əmələ gələn tullantıları kəmiyyət və keyfiyyət baxımından pasportlaşdırılması, ətraf mühitə dəyən zərərlərin müəyyənləşdirilməsi, cərimələr və sanksiyalar tətbiq edilməlidir.
2. Əmələ gələn tullantıların zərərsizləşdirilməsi və təkrar emal sexlərinin yaradılması.
3. Tullantıxanalar bərpa olunsun, pozulmuş torpaqların bərpası, dağ mədən işlərindən sonra yaranan boşluqlardan müxtəlif məqsədlər üçün kənd təsərrüfatı istiqamətində, meşə örtüyünün salınmasında, müxtəlif su hövzələrinin yaradılmasında istifadə olunsun.

QARADAĞ ƏHƏNGDAŞI YATAĞINDA DİVAR BLOKLARI KƏSMƏK ÜÇÜN SAHƏNİN SEÇİLİB ƏSASLANDIRILMASI

Hacı S.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Yataq kəşf olunub, istismar olunacaq ehtiyat və tərtib edilmiş layihə təsdiqlənəndən sonra istismar işləri, yəni divar blokları çıxarılmasına, istismarına başlanılır. Yataqlar yer səthinə çıxdıqda və çox dərinə yatmadıqda divar bloklarını açıq üsulla istismar edilir.

Divar bloklarının kəsilməsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Bunlardan ən əsası yatağın çatlılığıdır. Divar bloklarının çıxarılması üçün əlverişli şərait yataq paralel çatlar sisteminə malik olduqda və çatlar arasında böyük məsafə olduqda mümkündür.

Qaradağ əhəngdaşı yatağının sahələrində ekzogen və endogen çatlar müşahidə olunur. Ekzogen çatların yayılma dərinliyi 3-5 m olur. Endogen çatlar isə yatağın dərinliyinə kimi gedib çatır. Yataq ərazisində çatlar əsasən şaquli istiqamətdə yayılmışdır.

Bu yataqlarda divar blokları kəsərkən çatlar standart ölçüdə kəsilmiş divar bloklarının sınımasına və yararsız hala düşməsinə səbəb olur. Çatlılığı çox olan yataqlarda kəsilən divar bloklarının həcmi artdıqca çatlara görə əmələ gələn itkilər də artır.

Sahədə giriş üzrə uzunluğu $L_{\text{çat}}$ olan bir çatla kəsilən divar blokların sayını dosent Əzizov A.M təklif etdiyi aşağıdakı düsturu ilə təyin etmək olar.

$$z = \frac{L}{l+d} \cos \alpha + \frac{L}{a+d} \sin \alpha$$

$L_{\text{çat}}$ – çatın uzunluğu, m; α – blokun uzunluğunun çatla kəsişmə bucağıdır.

Blokun uzunluğunun çatla kəsişmə bucağı artdıqca çata görə əmələ gələn itki də artır. Kəsişmə bucağı 0° olduqda itki minimum olur.

Yataq ərazisində çatlara görə itkini təyin etmək üçün müəyyən sahələrdə çatların sayını, onların uzunluğunu, divar blokları ilə kəsişmə bucağını hesablamaq, əmələ gələn itkinin həcmi dosent Əzizov A.M təklif etdiyi aşağıdakı düsturla təyin etmiş olarıq, m^3 .

$$V_{\text{cat}} = V_d \left(\frac{L_1}{l+d} \cos \alpha_1 + \frac{L_1}{a+d} \sin \alpha_1 \right) + \left(\frac{L_2}{l+d} \cos \alpha_2 + \frac{L_2}{a+d} \sin \alpha_2 \right) + \left(\frac{L_3}{l+d} \cos \alpha_3 + \frac{L_3}{a+d} \sin \alpha_3 \right) + \left(\frac{L_n}{l+d} \cos \alpha_n + \frac{L_n}{a+d} \sin \alpha_n \right) m^3$$

Burada V_d – dənəbir daşın və ya iri blokun həcmidir, m^3 ;

$L_1, L_2, L_3, \dots, L_n$ – uyğun olaraq karyer sahəsində birinci, ikinci, üçüncü və n-ci çatın uzunluğudur, m; $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \dots, \alpha_n$ – ədəd daşın və ya iri blokun uzunluğunun uyğun çatla kəsişmə bucağıdır.

Əgər karyer sahəsində çatlar hamısı eyni istiqamətdədirsə yəni $\alpha_1 = \alpha_2 = \alpha_3 = \dots = \alpha_n$ daşların uzunluğu çatların əsas istiqamətinə paralel yerləşdirilsə $\alpha = 0^\circ$, $\sin 0^\circ = 0$, $\cos 0^\circ = 1$ onda yuxarıdakı düstur aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$V_0 = V_d \left[\left(\frac{L_1}{l+d} \right) + \left(\frac{L_2}{l+d} \right) + \left(\frac{L_3}{l+d} \right) + K + \left(\frac{L_n}{l+d} \right) \right] = \frac{V_d}{l+d} (L_1 + L_2 + L_3 + \dots + L_n)$$

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, blokların uzunluğu ilə çatlar arasında qalan bucaq artıqca əmələ gələn itkilər maksimum, bucaq minimum olduqda isə itkilər minimum olur. Buradan belə nəticə əldə olunur ki, yatağın çatlılığı nəzər alınaraq divar bloklarını kəsilməsini təşkil edilməlidir. Divar bloklarının uzunluğunu çatlara paralel yerləşdirmək lazımdır. Çatlar eyni istiqamətli olan yataqda divar blokları kəsərkən çata görə itkini azaltmaq üçün divar bloklarının uzunluğu çatlara perpendikulyar yerləşdirmək və pillənin eninə sınırları açarkən çatları iki tərəfdən kəsmək lazımdır.

İSTİSMAR ZAMANI QAZMA BORULARININ ETİBARLILIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR

Heydərov T.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Borular üçün, muftaların emalı zamanı meydana çıxan qeyri – oxluluğun aradan qaldırılması üçün, manipulyatorlar təklif olunur. Bu manipulyator vasitəsilə baza xətalrı yox səviyyəsinə endirilir. Bu zaman yüksək emal dəqiqliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün, emalın şpindel oxu ilə yönləndirici arasında maillik bucağını ϕ bərabər olan xüsusi təchizat vasitələrindən istifadə olunması tövsiyyə edilir.

Neft sənayesində istifadə olunan avadanlıqların uzunömürlülüynün yüksəldilməsində başlıca məqsəd, bu prosesdə tətbiq olunan avadanlıqların təkmilləşdirilməsi istiqamətində fundamental tətqiqatların aparılmasıdır. Maşın və mexanizmlərin etibarlılığı təsir yükünün xarakteri və qiymətindən, qovşaq hissələrinin material və konstruksiyalardan, hazırlanma keyfiyyətindən, istismar şəraitindən və s. asılıdır. Bu faktorların əksəriyyətinin təsiri təsadüfi xarakter daşıyır (təsadüfi əlavə yüklənmələr, metalda defektlər və s.) elə bu səbəbdən də baş verən dayanmalar öz təbiəti etibarlı ilə təsadüfi olurlar.

Etibarlılığın qiymətləndirilməsində istifadə olunan kəmiyyətlərdə təsadüfi xarakter daşıyırlar. Buna görə də qazma boruların etibarlılığını xarakterizə edən əsas qanunauyğunluqlarda statistik verilənlərə əsasən etimal və riyazi statistika qanunları nəzəriyyəsi əsasında aparılır. **[1. səh 12]**

Məqalənin məqsədi: qazma boruların istismarı zamanı yaranan problemlərin aradan qaldırılmasıdır.

Məlumdur ki, bir çox işlək quyuların sıradan çıxarılmasının əsas səbəbləri məhsuldar layda və istismar olunan quyularda baş verən müxtəlif katiqoriyalı mürəkkəbləşmiş qəzalar olur. Quyularda baş

vermiş qəzaların ləğvində müxtəlif tutucu alətlərlə yanaşı, borututan alətlərdən də istifadə olunur. Borututanların iki növü olur: daxili və xarici borututanlar.

Hər bir qəzanın baş vermə şəraiti qəza sonluğunun vəziyyətindən asılı olaraq işlədilir.

Borututan sağ və sol yivli olur. Neft və qaz borularının əsaslı təmirində tutma əməliyyatları yerinə yetirilən zaman ölçü və xassələrinə görə müxtəlif təyinatlı tutucu alətlərdən istifadə edilir. Bu alətlər quyuda qəzaya uğramış boruların xaricindən və daxilindən yiv açmaqla, eyni istiqamətlər üzrə borulara pərçimləməklə birləşir. Qəza sonluğu normal vəziyyətdə olarkən borularla rahat işləmək olur. [2. Səh 194]. Lakin çox hallarda baş vermiş qəzada müxtəlif səbəblərdən qəza sonluğu dağılır. Qəza sonluğu 50 sm bəzən aşağıya doğru gövdəsində kəsiklər əmələ gəlir. Belə hallarda mövcud borututanlarla qəza borusunu tutub qaldırmaq mümkün olmur. Qəza borusunun müxtəlif səbəblərdən gövdəsindəki yaranmış kəsiklər, onun gövdəsinin genişlənməsinə gətirib çıxarır. Qəza borularını quyu ağzına qaldırmaq üçün, borututanlar mövcuddur. Çünki, mövcud borututanın ştukunun uzunluğu azdır. Bu çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün daxildən tutan dodaqcıqların üzərində iti və çox möhkəm dişliklər açmaq lazımdır və bu dişlikləri qarmaq şəklində hazırlamaq lazımdır ki, borunu yuxarı qaldırıqda sürüşmələr baş verməsin.

Təklif olunur ki, bu çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün dodaqcıqlar üzərində hazırlanmış dişlərin iç tərəfindən elektromaqnit tutucudan istifadə edilsin. Elektromaqnit tutucu dişlərin daxili səthində yerləşdirilir və izolyasiya edilmiş naqillə borututucunun daxilindən üst səthədək çəkilir, həmin naqıl elektrik mənbəyinə qoşulur. Qəza borunu tutucu vasitəsilə tutduqdan sonra, dodaqcıq sürüşməsinə deyərək naqıl elektrik cərəyanı verilir və burada elektromaqnit işə düşür. Sıxılan hissədə maqnitlənmə alınır. Bu da borututanın dişlərinin sürüşməsinin qarşısını alır.

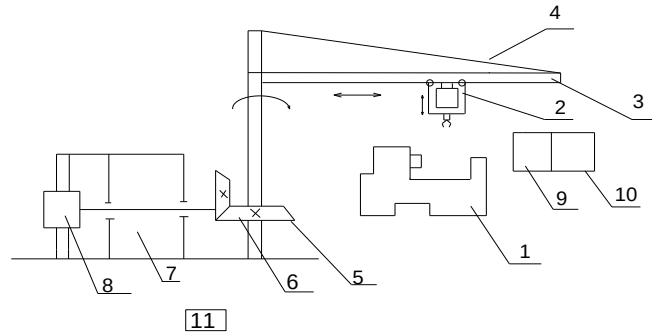
Maşınqayırma müəssisələri neft hasilatını müxtəlif avadanlıqlarla: qazma, nasos kompressor və qoruyucu borular; baltalar; birləşdirici elementlər ilə təchiz edir. Belə hissələrdən biri də neft – mədən təyinatlı muftalardır. Konik yivlərə malik muftalardan neft – mədən təyinatlı boruların və müxtəlif təyinatlı hissələrin birləşdirilməsində geniş istifadə edilir. Muftaların konstruktiv və texnoloji özəllikləri onların hər iki tərəfdən müxtəlif yönlü eyni və ya müxtəlif konstruksiyalı (qıfıl muftaları) konik yivlərə malik olmalıdır. Hər iki tərəfdən eyni konstruksiyalı yivlərə malik muftalar daha geniş istifadə edilir. Məlumdur ki, respublikamızın müəssisələrində bu cür muftalarda konik yivlərin emalı hər iki tərəfdən muftanın iki nöqtəsində aparılır. Lakin bu hallarda konik yivlərin biroxluluqdan sapma xətləri yaranır və nəticədə muftaların iş prosesində yüklənmə qabiliyyəti azalır.[2. Səh 271].

Bu çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün, muftaya yiv açan dəzgahların yanında muftaları bazalaşdırmaq manipulyatorlardan istifadə edilməsi məqsədə uyğun sayılır.

Bildiyimiz kimi hal – hazırda boruyayma zavodlarında muftalarda yivkəsən dəzgahlarda mənəvi cəhətdən köhnəlmiş köməkçi avadanlıqlardan istifadə edilir. Bunlarda yüksək keyfiyyət alınmır. Bu da istismar zamanı bəzi xoşagəlməz hallara səbəb olur.

Misal üçün muftalar əl ilə dəzgahın patronuna qoyulduqda muftanın xarici səthi üzrə bazalaşma düzgün getmir. Nəticədə muftanın daxili səthinə yiv açdıqda düzoxluluq pozulur.

Təklif olunan manipulyatorla muftalarpatrona qoyulduqda sanqa mexanizmi muftanı oxa nəzərən paralel sıxdığına görə qeyri – oxluluq alınmır. Bu zaman yivlərin kəsilməsi standartı uyğun gedir. Muftaları dəzgahın patronuna verən manipulyatorun sxemi şəkil 1 – də verilib. Bu zaman yüksək emal dəqiqliyi və səmərəliliyi təmin etmək üçün emalın şpindel oxu ilə yönəldici arasında çarpazlıq bucağı konik yivlərin mailik bucağına φ bərabər olan xüsusi dəzgahlarda aparılması və xüsusi təchizat vasitələrindən istifadə olunması tövsiyə edilir.[6]. Bu təklif olunan metodun çatışmamazlığı ondan ibarətdir ki, maili bucaq altında yivəmə əməliyyatları yerinə yetirdikdə sapma səthlərində xətlər çoxalmaqla yanaşı istismar zamanı eyni oxluluq pozulur. Bu da fırlanma zamanı dabalansın alınmasına gətirib çıxarır. Bu çatışmamazlığı aradan qaldırmaq üçün borştanqaların kəski tutqacının üzərində sürət çıxaran kapirləri qoymaqla muftaların həm qabaq, həm də arxa səthlərinin xətasız yiv emalınaimkan verir.

Şəkil 1. Muftaları dəzgahın patronunda bazalaşdıran manipulyator.

- 1) Muftakəsən dəzgah ; 2) manipulyator ; 3) monorels ; 4) kanad ; 5) konik dişli çarxlar; 6) kalon ; 7) reduktor ; 8) elektrik mühərriki ; 9) hazır detal stul ; 10) pəstah stulu ; 11) idarəetmə pultu.

BORULARIN LAZER ÜSULU İLƏ MARKALANMASI

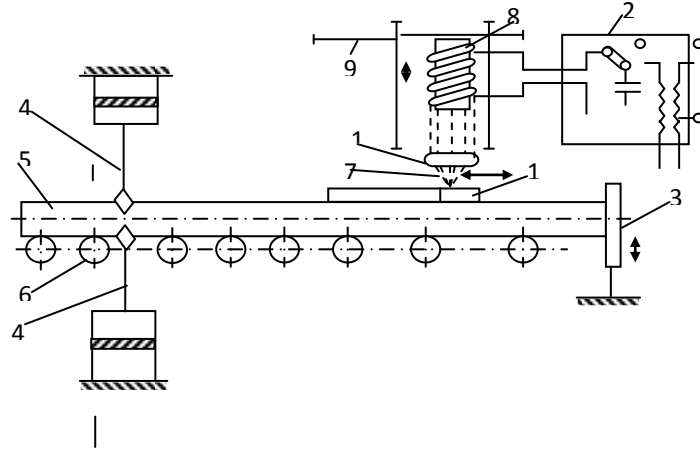
Həmidov F.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məqalədə lazer şüaları ilə boruların səthinin markalanması məsələsinə baxılmışdır. Bu üsulun daha perspektiv üsul olması göstərilmişdir. Lazer şüası ilə boruların markalanmasının tətbiqi nömrələnmənin dəqiqliyini artırır, böyük çevikliyə malikdir, kompüterin tətbiqini və idarə etməni asanlaşdırır. Metallurgiyada müsir istehsal, realizasiya və məhsulların qeydiyyatı onların yüksək texnoloji metodlarla markalanması, çevikliyi, sürəti, kompüterləşdirməsi və məhsulun iş qabiliyyətinə təsir etmədən istehlakçıların tələbinə uyğun olaraq detalların, materialların və qovşaqların markalanması çox vacibdir. Hazırda bu məqsədlə mexaniki, zərbə, naxışlama, elektromexaniki, rənglə yazma, etekətlərin yapışdırılması və s. üsullardan geniş istifadə edilir. Bu üsulların mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, bunları borulara tətbiq etdikdə boruların üst səthi zədələnir. Məsələn, zərbə üsulunda borunun divarının qalınlığı azalır və böyük təzyiqlərdə qəzaların baş verməsinə səbəb olur. Ona görə də müasir texnoloji metod olan lazer üsulu ilə nömrələmə üsulunun tətbiqi vacibdir. Bu üsulun böyük çevikliyi olduğundan onunla şüaları vaxta və ətraf mühitə görə idarə etmək, həmçinin dəqiq dozırovka etmə və şüanın enerjilərini tənzimləmək olur. Bu zaman dalğa uzunluğu 10,6 mkm, 1,06 mkm, 0,51 mkm və s. olan lazer şüalarından istifadə olunur. O, markalanan materialın geniş dairəsini təyin edir. Beləliklə bu üsulla metalların, plastik materialların, yarım keçiricilərin, rənglənmiş materialların, müxtəlif mənşəli rezinlərin, dəriləri, xüsusi və bərk xəlitələri, ağac və s. materialları böyük dəqiqlik sürətilə və keyfiyyətlə markalamaq olur. Lakin lazerlə markalanma üsulunun müxtəlif məhsullarla geniş tətbiq edilməsinə baxmayaraq bu üsul modifikasiya olunmuş boru istehsalında tətbiq edilmir, çünki, bunun bəzi çatışmazlıqları vardır ki, bu da onun axın xəttinə tətbiqini çətinləşdirir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması nəzəri və praktiki cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin məqsədi lazer şüaları vasitəsilə modifikasiya olunmuş boruların səthlərini markalamaqdır.

Təcrübəni aparmaq üçün müasir lazer kompleksi qurğusundan və rezin trafaretindən istifadə edilmişdir. Belə sistem sürətli və çevik sayılır, əsasən kordinatlı stollara, fırlanan barabanlarla və s. qurğularla tətbiq edilir. İnformasiyaların böyük sürətlə nəql etdirilməsi və yazılması, müasir texniki xarakteristikaya malik olması lazer şüaları ilə markalama prosesinin aparılması məqsədə uyğun sayılır. Burada lazer şüanın sürəti 6 m/s və dəqiq təkrar nəzarəti 2,5mkm-dəkdir. İki kordinatı və yüksək keyfiyyətli obyektə təmin edilmiş ölçüləri 250x250mm-dək (böyük texniki məsələlər üçün markalanma səthi 100x100mm-ədək) olur. Beləliklə lazer metodu ilə markalanma bir sıra üstünlüklərə malikdir və istehsalatda geniş istifadə edilir: markalanan borunun geniş spektrinin olması; minimal termo emalda məmulatda mexaniki xassələr dəyişmir; məmulat üzərində nişanlama yüksək məhsuldarlı və böyük sürətlidir; çətin yazılan yerlərdə lazerlə markalamaq olur. Bizi məlum olan üsullarla boruları markalayanda aşağıdakı çatışmazlıqlar meydana çıxır: boruların markalanması rəngləmə ilə apardıqda, istismar zamanı rənglər pozula bilir; zərbə ilə markaladıqda damğalar borunun səthinə çox daxil olur və təzyiqin çoxalması zamanı sızmalar baş verir; naxışlama ilə apardıqda isə markalama metalın səthi üzərində tam oxunmur.

Şəkil 1. .Lazərlə markalayan maşının texnoloji sxemi

1-rezin trafaret, 2-lazər qidalandırıcısı, 3-dayaq, 4-tutucu, 5-boru , 6-nəqlədici rolik, 7-lazər şüası, 8-markalayanmaşının yazan hissəsi, 9-monorels, 10-istiqamətləndirici

Bu çatışmazlıqları nəzərə alsaq, markalamanın lazərlə aparılması daha optimal sayılır. Lazəri markalamanı müxtəlif məhsullara, tətbiq etməklə yanaşı borularda tətbiq etmək mümkündür.

Lazərlə markalayan qurğunun təklif edilən sxemi şəkil 1-də göstərilmişdir.

Prosesi aşağıdakı kimi aparmaq təklif edilir:

İstehsal olunan borunu çeşidlədikdən sonra onlar texnoloji xətdə olan stula nəql olunur və bundan sonra onların QOST-u, diametri, qalınlığı, uzunluğu borunun üzərində göstərmək üçün lazərlə markalayan maşına verilir. Bu əməliyyatda rəqəmlərin hündürlüyü 35-50 mm və borunun uc hissəsindən 0,4-0,6m məsafədən başlayaraq yazılmalıdır. Bunun üçün rezindən hazırlanmış nümunə lazərlə markalayan maşının işçi zonasında yerləşdirilir ki, lazer şüası borunun səhətinin digər hissəsinə düşməsin. Bundan sonra əməliyyat yerinə yetirilir.

Stolda yığılmış boruları (5), dozator vasitəsilə roliklərin (6) üzərinə qoyulur. Roliklərlə nəql olunan borular qaldırıcı stola qədər gəlir, ondan sonra boruları yığıcı stola verilir. Yığıcı stol ondan ötrü lazımdır ki, əgər müəyyən səbəblərdən lazərlə markalayan maşın müvəqqəti işləməsə nəql olunan borular həmin stola yığılır. Stoldan sonra borular roliklərlə nəql olunaraq lazərlə markalayan maşının işləyən zonasına daxil olur. Boru hərəkət edən dayağa (3) toxunaraq dayanır. Bu zaman (4) tutqacları vasitəsilə boru sıxılır. Bundan sonra yazılar yazılan rezin trafaret maşının işçi zonasında borunun üzərinə sıxılır. Lazərlə markalayan maşının yazan hissəsinin (8) yuxarı və aşağı, maşın özü monorels üzərində sağa və sola, monorelslə birlikdə irəli-geri hərəkət etməklə, qazıma borularının üzərinə, onların QOST-unu, diametrini, uzunluğunu, divarının qalınlığını, möhkəmlik həddini, həcmi, tipini, zavodun satış işarəsini, buraxdığı ay və ili yazılır. lazərlə markalayan maşın əməliyyatı yerinə yetirir.

Nəticə. Beləliklə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, lazərlə markalanma metodunun modifikasiya olunmuş borulara tətbiqi boruların nömrələnməsini yüksək dəqiqliklə, sürətli və keyfiyyətlə aparılmasına imkan verir. Bu üsulla markalanan borular istismar zamanı sürtünmədə yazılar pozulmur. Resin trafaretin tətbiqi ilə borunun seqmenti boyu nömrələnməsinə imkan verir.

ÇOVDAR QIZIL KARYERİ ÜÇÜN PARTLAYICI MADDƏNİN SƏMƏRƏLİ NÖVÜNÜN SEÇİLMƏSİ VƏ ƏSASLANDIRILMASI

Hüseynova Z.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Çovdar qızıl karyerində qazıma-partlayış işlərinin səmərəliliyi partlayıcı maddənin tipinin düzgün seçilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Partlayıcı maddənin seçilməsi yatağın geoloji, fiziki-mexaniki, hidrogeoloji, texniki, iqtisadi və istehsalat amilləri nəzərə alınmaqla seçilir.

Çovdar qızıl karyeri üçün partlayıcı maddəni seçərkən ilk növbədə seçilmiş partlayıcı maddə qazıma-partlayış işlərinin təhlükəsiz aparılmasını təmin etməlidir.

Seçilmiş partlayıcı maddə Çovdar karyerində partlayıcı maddənin quyuya doldurulmasının mexanikləşdirilməsinə imkan verməlidir. Bu məqsədlə tətbiq edilən partlayıcı maddənin tərkibində nitroefirlər, ten və heksogen olmamalıdır.

Seçilmiş partlayıcı maddə quru və sulu quyularda tətbiq edilə bilən olmalıdır. Çovdar qızıl karyerində yataq hidrogeoloji cəhətdən sulu olmadığından qazılmış partlayış quyuları quru olur.

Partlayıcı maddənin tipini seçərkən filizin və süxurların fiziki-mexaniki xassələri mütləq nəzərə alınmalıdır. Çovdar qızıl yatağının fiziki-mexaniki xassələrinə aiddir: filizin və süxurların sıxlığı, sıxılmaya qarşı göstərdikləri müqavimət nəmlik, kövrəklik, özlülük, sərtlilik və s. onların bərkliyini (f-bərklik əmsalını) və partlatma qabiliyyətini təyin edir. Süxurların həcm kütləsi, sərtliyi, özlülüğü çox olduqca onların partlayışla dağıdılmasına daha çox enerji tələb olunur.

Karyerdə partlayış quyularının diametrik 89-102 mm, quyuların dərinliyi isə 6 m-ə qədərdir. Bütün yuxarıda göstərilən tələbləri nəzərə alaraq Çovdar qızıl karyerində partlayış işləri aparmaq üçün "İqdanit" və ona oxşar partlayıcı maddələri məsləhət görürəm.

İqdanit partlayıcı maddəsinin tərkibi 96% ammoniyak şorasından və 4% dizel yanacağından ibarətdir. Bu partlayıcı maddə ucuz, təhlükəsiz, istehsalı sadə və doldurulmasının mexanikləşdirilməsi mümkündür. İqdanit partlayıcı maddəsinin brizantlığı 17 mm, işgörmə qabiliyyəti 320 sm^2 , partlayışın qazlarının həcmi isə 980 l/kq – dır.

Onu qeyd etmək lazımdır ki, iqdanit zavodda hazırlanmır. Zavodda hazırlanıb karyer sahəsinə gətirilsə o, tərkib hissələrinə ayrılır və partlama qabiliyyəti pozular. İqdanit karyerdə quyulara mexaniki doldurularkən qarışdırıcı qurğulardan istifadə edilir. Əl ilə doldurularkən ammoniyak şorası olan kisəyə dizel yanacağı doldurulub quyuya tökülür və ya partlayış quyularına ammoniyak şorası və dizel yanacağı tələb olunan nisbətdə tökülür.

İqdanit partlayıcı maddəsi orta və böyük diametrli quyulara doldurularkən süxurların bərklik əmsalı $f < 8$ olanda məsləhətdir. Kiçik diametrli quyular və lağımları doldurduqda isə süxurların bərklik əmsalı $f = 8 \div 14$ olanda məsləhətdir.

Bu göstəriciləri və yuxarıda verilənləri nəzərə alaraq Gədəbəy və Çovdar karyerlərində Azərbaycanda geniş istehsal olunan ammoniyak şorasından və dizel yanacağından ibarət olan maddələrdən istifadə olunması daha məqsədə uyğun olar.

Hal-hazırda Gədəbəy qızıl-mis və Çovdar qızıl karyerlərində Gürcüstan və Avstriyadan gətirilən partlayıcı maddədən istifadə olunur. Belə bir partlayıcı maddənin respublikamızda istehsalı üçün ucuz xammallar mövcuddur. Bu partlayıcı maddənin Gürcüstandan və Avstriyadan gətirilməsinə ehtiyac olmaz. Nəticədə partlayışa sərf olunan xərclər və qızılın maya dəyəri daha ucuz başa gələr.

QUYU DİBİNİN ASİMMETRİK DAĞIDILMASI ZAMANI QUYU LÜLƏSİNİN ƏYİLMƏSİNİN TƏHLİLİ

Xankişiyev A.S.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Bronzov A.S., Vasilyev Y.S., Şetler Q.A. öz işlərində qeyd etmişlər ki, qazıma baltasına inhirafetdirici qüvvə təsir etmirsə və quyu divarlarının frezerlənməsi olmursa, onda quyu lüləsinin əyilməsi balta qırağının mailliyinin (tores) quyu oxuna nisbətindən əmələ gəlir. Müəlliflər lülənin bu cür əyilməsini quyudibinin asimmetrik dağıdılması hesab edirlər.

Quluzadə M.P. belə hesab edir ki, inhirafetdirici qüvvə olmadan inhirafetdirici lə quyunun əyilməsi yumşaq və uçulma gözlənilən süxurlarda baş verir. Bu halda süxurların uçulması və yuyulması ilə quyudibinin diametri baltanın diametrindən çox fərqlənəcəkdir.

Bronzov A.S., Vasilyev Y.S. və Şetlərə Q.A. görə quyudibinin asimmetrik dağıdılması ilə quyu lüləsinin əyilməsi balta-turbobur sisteminin geometrik ölçülərindən asılıdır və ayrılığın minimal radiusu aşağıdakı düsturla tapılır:

$$R = \frac{L_T^2}{D - d_T}$$

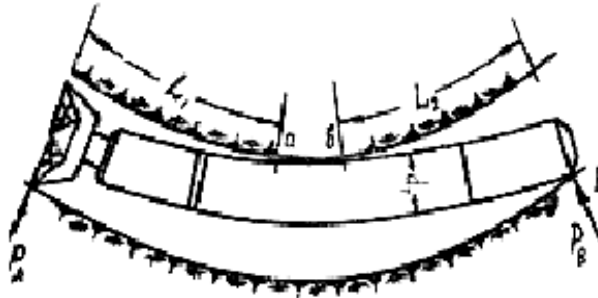
Burada D – baltanın diametri, m; d_T - turboburun diametri, m; L_T – turboburun balta ilə birlikdə uzunluğudur, m.

M.K.Seid-Rza işində göstərmişdir ki, rotor və turbin üsullarında qazımda quyu lüləsinin faktiki diametri baltanın diametrindən çox alınır.

Əgər quyu lüləsinin diametri baltanın diametrindən bir qədər çox olarsa, onda quyu dibinin asimmetrik dağıdılmasına görə ya baltanın oxu quyunun oxu ilə üst-üstə, ya da quyu divarının yuxarı hissəsinə toxunacaqdır. Bu da inhrəfətdirici qüvvədən asılıdır; qüvvə yoxdursa oxlar üst-üstə varsa, divarın yuxarı hissəsindən keçəcəkdir.

Şəkil 1-də görə və kəsiyin orta-proporsional teoreminə əsasən quyunun aşağı divarına görə lülənin əyilmə radiusu R aşağıdakı ifadədən tapılır:

Əyilmiş quyudan turboburu qaldırmaq üçün əlavə yükün təyinin hesabının sxemi

Şəkil 1.

$$R = \frac{L_1^2 + h^2}{2h}$$

Burada h – turbobur gövdəsindən quyu lüləsinin aşağı divarına qədər olan ən çox məsafədir.

Şəkil 1-ə görə h -ın qiymətini təyin edək.

$$h = D_q - 0,5(D + d_T) - L_T \sin \theta \quad \text{və ya} \quad h = D_q - 0,5(D + d_T) - 4f \cos \varphi$$

FİLİZ YATAQLARININ İSTİSMARI ZAMANI YARANAN TULLANTILARIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİ

Xankişiyev V.Y.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

İstənilən faydalı qazıntı yatağının açıq üsulla işlənməsi zamanı ətraf mühitin bütün aspektlərinə - təbii landşaftın quruluşuna, yer səthinə, havaya, suya, bitki və heyvanat aləminə və s. mənfi təsir göstərir.

Yataqlar istismar olunarkən açılış, hazırlıq və təmizləmə işlərinin yerinə yetirilməsi zamanı xeyli miqdarda filiz və süxur tullantıları yaranır. Yataqların açıq üsulla istismar təcrübəsi göstərir ki, əksər hallarda hər çıxarılan filizin həcm və ya çəki miqdarına nəzərən açılış və yan süxurların miqdar nisbəti 10-a qədər olur. Yəni orta açılış əmsalının qiyməti 10-a bərabər ola bilər. Bu tullantılar mədən müəssisələri və kəşfiyyat obyektləri yerləşən ərazinin ətrafına töküldüyündən, bəzi hallarda təsərrüfata yararlı torpaq sahələrini tutur, meşələri, otlaqları korlayır, ətraf mühitin fauna və florasına mənfi təsir göstərir, süxurların tərkibindəki bəzi minerallar səth sularına qarışaraq onları çirkləndirir. Çıxarılan filizlərin zənginləşdirilməsi prosesində istifadə olunan bir sıra reagentlər maye tullantısı şəklində çay sularına qarışaraq oradakı canlı orqanizmlərə və bitkilərə zərərli təsir göstərir. İnsan həyatı üçün hazırda və gələcəkdə əlverişli bioloji şəraitin təmin olunması təbiətin mühafizəsinin ekoloji aspektinin əsas məsələsidir. Bu problemin həllinin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi dağ-mədən müəssisələri qarşısında duran əsas problemlərdən biridir.

Açıq üsulla işlənmə zamanı təbii landşaftın quruluşunun kəskin dəyişilməsi baş verir. Mədən sahəsi, boş süxur tullantıları və kondisiyadan kənar filizlər tərəfindən tutulmuş ərazilər uzun illər bitki örtüyündən məhrum olmuş çılpaq sahələr olub, ətraf mühitin çirklənmə mənbələridir. İstənilən yatağın

mənimsənilməsinin və ətraf mühitin qorunması problemlərinin həlli çıxarılan filizlərdən və digər komponentlərdən istifadə etməklə yerin təkindən səmərəli istifadə ilə sıx bağlıdır.

Faydalı qazıntı yataqlarının açıq üsulla işlənməsi su hövzələrinə üç cür mənfi təsir edir: səth sularını çirkləndirir, yeraltı suları çirkləndirir və ərazinin hidrogeoloji rejimini dəyişir.

Faydalı qazıntı yataqlarının açıq üsulla istismarı zamanı həmçinin havanın kəskin çirklənməsi baş verir. Çirklənmənin əsas səbəbi atmosfer havasına atılan və orada asılı vəziyyətdə qalan qaz və tozlardır. Bütün bunlar insan həyatı üçün təhlükəlidir.

Yuxarıda qeyd olunanların hamısı mədən sahəsinə və ətraf mühitin ekologiyasına zərərli təsirin başlıca səbəbləridir. Odur ki, bu tullantılardan onların yararlı olduqları sahələrdə xammal kimi istifadəsini həyata keçirməklə müəssisəyə gəlir gətirmək və ən vacibi ətraf mühitə zərərli təsirinə aradan qaldırmaq mümkündür. Tullantılardan azad olmuş ərazilərdə yaşıllıq sahəsi, süni göllər salmaqla əlverişli şərait yaratmaq olar.

MAIL QUYULARI İNHİRAFETDİRİCİSİZ QAZIDIQDA QUYU LÜLƏSİNİN ƏYİLMƏ XARAKTERİNİN TƏDQIQI

Xanlayev R.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye universiteti

Mail quyu profilinin yanavericisiz qazılan hissəsində ayriliyin azalma intensivliyinin qanunauyğunluğunu bilmək quyu lüləsində yığılacaq maksimal ayriliyin qiymətini düzgün təyin etməyə və quyunu müvəffəqiyyətlə qazıyıb qurtarmağa imkan verir. Belə ki, yanaverici ilə ayrilik yığılan zaman onun maksimal qiyməti elə seçilməlidir ki, yanavericisiz qazıdıqda ayriliyin azalma intensivliyi layihədə nəzərdə tutulan inhirafı təmin etsin. Mail quyular qazıma təcrübəsi göstərir ki, əksər halda, ayrilik bucağının layihədə nəzərdə tutulan azalma intensivliyi təcrübədəkinə uyğun gəlir. Bu, onunla izah olunur ki, mail quyu profillərini layihə edən zaman onun mail-əyri hissəsi çevrə qövsü kimi qəbul edilir və bununla da hesab edirlər ki, ayriliyin azalma intensivliyi vahid uzunluqda sabit qalır. Lakin təcrübədə belə olmur. Ona görə ki, quyu lüləsi əksər halda çevrə qövsü boyunca əyilmir. Məsələn, Neft Daşları rayonunda mail quyu profillərini layihə edən zaman hər 100 m-də ayriliyin azalma intensivliyinin $1,5-2^0$ olacağı nəzərdə tutulur. Lakin, faktik materialların təhlili göstərir ki, həmin rayonda ayriliyin azalma intensivliyi çox böyük həddə (1-7⁰ qədər) dəyişir. Mail quyuların yanavericisiz qazılması zamanı çıxartdığımız düsturların asan mənimsənilməsi üçün ayrilik bucağı və azimutun vahid uzunluqda dəyişməsinə aşağıdakı şərtlər daxilində hesablanır:

Qazıma turbini – T12M3-8", balta N10

Qazıma turbinin uzunluğu – 3,1; 8,94; 16,06 m

Qazıma turbinin diametri – 21 sm, çəkisi – 1692 kq.

Quyunun aşağı divarına təsir edən qüvvə - 100; -200; -300; -400; -500 kq.

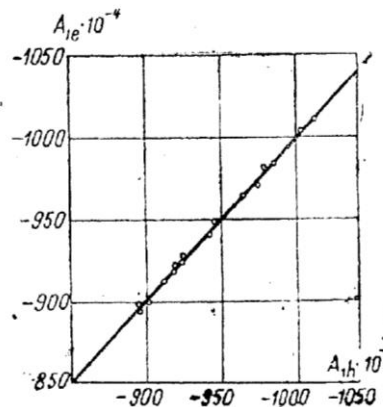
Layların yatım bucağı – 0; 15; 30; 45; 60⁰

Quyuların ayrilik bucağı – 10; 15; 20; 25; 30⁰

Qazımanın mexaniki sürəti – 5; 10; 15; 20 m/saat.

Baltaya verilən boyuna yük – 5, 10 t

Məsələnin həlli qaydası bütün quyu nöqtələri üçün eyni olduğuna görə biz burada yalnız bir nöqtənin həllini veririk.(Şəkl 1)

Şəkil 1.

1.Mail quyuları yanavericisiz qazıdıqda lülələr çevrə qövsü boyunca müstəsna halda əylə bilər.

DƏNİZ QAZ-KONDENSAT YATAQLARININ İŞLƏNMƏSİNİN SƏMƏRƏLİYİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN YENİ TEXNOLOGİYANIN TƏTBİQİ

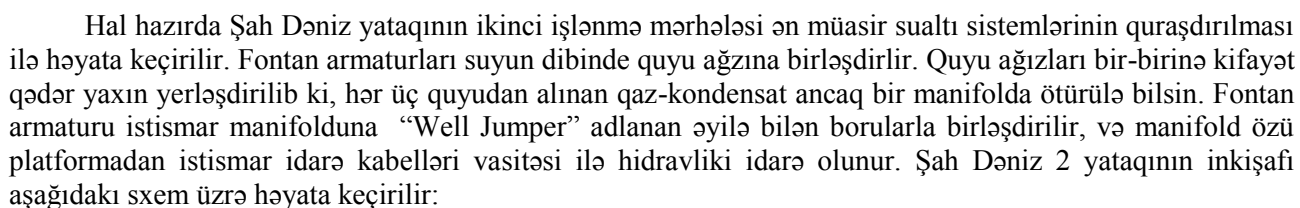
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

- Bu yataqlar nisbətən daha dərin qatlarda yerləşir – 1500m-dən çox;

- Yataqda qaz-kondensat birfazlı (qaz) və ikifazlı (maye və qaz) hallarda ola bilər;

Yer kürəsində olan daha dərin sulara, və uzaq ərazilərdə yataqların işlənməsi, bütün istismar, işlənmə avadanlıqların suyun dibində yerləşdirilməsinin və quraşdırılmasının daha ucuz və praktiki olmasını sübut edir. Baxmayaraq ki, platforma üsuli ilə istismardan ucuz və effektiv ola bilər, dərin sulara olması və sahildən çox uzaq olması, layihələri həyata keçirmək üçün böyük investisiya tələb edir.

Sistemin optimallaşdırılması yönündə aparılan mühüm addımlardan biri də, yeni qazılan quyuların “tie back” üsuli ilə əvvəcdən mövcud olan sualtı sistemlərə qoşulması və həmin avadanlıqla birgə istismar olunmasıdır. Həmin sistemlər qaz-kondensatın daşınmasında, separasiyasında lazım olan əlavə avadanlıq istifadəsini azaldır, bu isə öz növbəsində böyük məbləğdə olan xərclərin minimuma endirilməsi deməkdir. Qaz-kondensatın bu üsulla daşınması və separasiya olunması o vaxtı mümkün olur ki, yataqın ilkin mərhələsində, sualtı sistemlərin quraşdırılmasında bütün sonrakı inkişaf mərhələləri nəzərə alınsın və həmin həcimi daşımaq üçün dizayn olunsun.

Manifoldlar bir biri ilə yüksək təzyiqli borular vasitəsi ilə birləşdirilir və hər manifolddan axın bir boru axın xəttinə birləşdirilir. Axın xətti isə qaldırıcılar vasitəsi ilə platformaya birləşir və beləliklə lay məhsulları ilkin emal üçün platformada yerləşən separasiya sistemine buraxılır.

XƏZƏR DƏNİZİNDƏ OLAN QAZ KONDENSAT YATAQLARININ TƏHLİLİ

İbrahimov R.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azərbaycanda bu günə kimi 445,2 mlrd. kubmetr qaz hasil edilmişdir ki, onun da 320,1 mlrd. kubmetri dənizdə hasil olunmuşdur. İndi artıq dənizdə «Əsrin müqaviləsi» çərçivəsində qaz hasil edilməkdədir. Məlumatlara görə təkcə 1998-ci ildə Çıraqla platformasından 200 milyon kubmetrdən çox qaz hasil edilmişdir. Axtarışlar nəticəsində Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Əsrəfi”, “Qarabağ”, “Şahdəniz”, “Ümüd” və “Abşeron” yataqlarında neft və qaz kondensat yataqları aşkar edilmişdir. Şahdəniz (ŞD) yatağı 1999-cu ildə kəşf edilmişdir. Bu yataq dünyanın ən böyük qaz-kondensat yataqlarından biridir. O, Bakıdan 70 kilometr cənub-şərqdə, suyun dərinliyinin 50-500 m arasında dəyişdiyi Xəzər dənizinin şelfində yerləşir. Şahdəniz yatağını özünün Şahdəniz üzrə Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişi (HPBS) tərəfdəşləri adından BP şirkəti işlədir. Layihə ikimərhələdən ibarətdir:

Şahdəniz Mərhələ 1 üzrə əməliyyatlara 2006-cı ildə başlanılıb. Mərhələ 1 üzrə maksimum hasilat ildə təxminən 10 milyard kub metr qaz (mlrd.km/il) və gündə 50000 barel kondensat təşkil edir. 2014-cü ildə mövcud Şahdəniz qurğularının texniki olaraq daha da optimallaşdırılması hasilat sisteminin gündəlik maksimum gücünü 27,3 milyon standart kubmetrdən 29,5 milyon standart kubmetr səviyyəsinə qaldırıldı. İl ərzində yataqdan 10,2 milyard standart kubmetr qaz və 2,4 milyon ton (təqribən 19 milyon barel) kondensat hasil edilmişdir. Mövcud Şahdəniz qurğularının hasilat gücü hazırda gündə 30 milyon (ildə təqribən 10,9 milyard) standart kubmetrdir.

Şahdəniz Mərhələ 2 və ya Yatağın Tammiqyashı İşlənməsi (YTİ) layihəsi ŞD Mərhələ 1 layihəsindən hasil olunan illik 10 milyard kub metr qazdan əlavə 16 milyard kub metr qaz hasil edəcək nəhəng bir layihədir. Qazın hasil edilməsi və onun Gürcüstan-Türkiyə sərhədinə çatdırılması üçün təxminən 28 milyard ABŞ dolları dəyərində kapital qoyuluşuna ehtiyac vardır. Bundan sonra əlavə kəmərlər Cənub Qaz dəhlizi marşrutu üzrə 6 milyard kub metr qazı Türkiyəyə, əlavə 10 milyard kub metr qazı isə Avropadakı bazarlara çatdıracaq. Şah Dəniz qazı 2500 metr hündürlüyə qalxaraq və dəniz dibində 800 metr dərinliyinə enərək 3500 kilometr məsafə boyunca nəql ediləcək.

Şahdəniz Mərhələ 2 üzrə cari konsepsiyaya aşağıdakılar daxildir:

- Körpü ilə birləşdirilən iki dəniz platformasının tikilməsiç hansiki bu ötən ilin Sentyabr ayında tamamlandı

- 2 yarım dalma qurğusu vasitəsilə 26 qaz hasilat quyusunun qazılması.

- Quyuları sahildəki terminal ilə birləşdirəcək 500km uzunluğunda sualtı boru kəmərlərinin inşası.

- Dənizdə tikinti aparan gəmilərin modernləşdirilməsi – “Xankəndi” gəmisi hal hazırda sualtı quraşdırma işləri aparır

- Yeni qaz emalı və kompressiyası qurğularının yerləşdirilməsi üçün Səngəçal Terminalının genişləndirilməsi.

Şahdəniz 2 layihəsi üzrə ilk qazın əldə olunması üçün lazım olan iş həcmi mühəndis-layihə işləri, təchizat, tikinti və istismar sınaqları da daxil olmaqla, artıq 99% tamamlanıb. Sentyabr ayının 6-da Xəzər dənizinin yeni flaqman gəmisi olan Xankəndi istismara verildi. Ən son texniki nailiyyətləri özündə birləşdirən bu sualtı tikinti gəmisi məxsusi olaraq Şahdəniz 2 layihəsi çərçivəsində Xəzər dənizində ən böyük sualtı hasilat sistemini quraşdırmaq üçün layihələndirilmiş və inşa edilmişdir. Xankəndi gəmisi artıq dənizdə Şahdəniz yatağı ərazisindədir və orada sualtı quraşdırma və tikinti işlərini həyata keçirir.

2017-ci ildə Şahdəniz 2 platformalarının hər ikisinin üst modullarının tikintisi başa çatdırıldı. Bu qurğular təhlükəsiz şəkildə yola salındı və dənizdə quraşdırıldı, hazırda istismar sınaqları davam edir. Səngəçal terminalında Şahdəniz 2 üçün genişləndirmə işləri də başa çatıb. Hazırda yeni Şahdəniz 2 qurğularının istismar sınaqları davam edir və bu il istismara verilmə planına uyğun irəliləyir ki, bu il başlanacaq Şahdəniz 2 hasilatından olan əlavə qaz həcmələrini qəbul edib emal etməyə hazır olsun.

Şimal cinahında Xankəndi hasilatı dəstəkləyən sualtı texnoloji təchizat kabellərinin quraşdırılmasını artıq bitirib. Səngəçal terminalına aparan sualtı xətlər, quyular, sualtı infrastruktur, Şahdəniz 2 platforması və terminal ilk dəfə olaraq artıq bir-biri ilə bağlanıb.

LOKAL HESABLAMA ŞƏBƏKƏLƏRİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ (ŞƏBƏKƏLƏR)

İbrahimli Ə.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Kompüter şəbəkəsi — rabitə xətləri və xüsusi proqram təminatı ilə bir-birilə əlaqəli kompüterlər və periferiya avadanlıqları sistemindən ibarətdir. İnformasiyanın əldə olunması, ötürülməsi və istifadəçilərin mövcud informasiyadan birgə istifadəsini təmin etmək üçün kompüter şəbəkələrinin olması vacib şərtidir. Məsafədən asılı olaraq, rabitə xətləri kimi kabledən, telefon xətlərindən, radiorabitədən, peyk rabitəsindən və optik lifli xətlərdən istifadə olunur. Ən populyar kompüter şəbəkəsi internetdir.

Kompüter şəbəkəsinin təsnifatı

Kompüter şəbəkələri ümumi olaraq aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Qlobal şəbəkələr (ing. *Wide Area Network, WAN*)
2. Lokal şəbəkələr (ing. *Local Area Network, LAN*)

Hər bir şəbəkənin özünə uyğun texnologiyaları, standartları və protokolları vardır.

Qlobal kompüter şəbəkələri — bir-birlərindən coğrafi uzaq (Yer kürəsinin istənilən hissəsindəki) kompüterləri, printerləri və digər qurğuları birləşdirən kommunikasiya şəbəkəsidir. Rabitə vasitəsi olaraq əsasən yüksək sürətli telefon və peyk rabitəsindən istifadə olunur. Qlobal kompüter şəbəkələri əsasən *klient-server* texnologiyası əsasında fəaliyyət göstərir. Şəbəkənin proqram təminatı əsasən iki hissədən ibarət olur: Klient və Server.

Qlobal şəbəkədə informasiyanın saxlanılmasından asılı olaraq informasiyanın işlənməsi mərkəzləşmiş və paylanmış şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, RinNet şəbəkəsində informasiya ehtiyatı Rusiyanın mərkəzi rayonlarının tədris müəssisələrinin serverlərində paylanmış şəkildə yerləşmişdir və informasiyanın işlənməsi paylanmış şəkildə həyata keçirilir.

Ən böyük qlobal kompüter şəbəkəsi internet kompüter-informasiya şəbəkəsidir. Internet özündə milyonlarla kompüter birləşdirən, kompüter şəbəkələrinin ümumdünya toplusudur.

Lokal kompüter şəbəkələri — bir müəssisə daxilində fəaliyyət göstərir və informasiya mübadiləsinə, informasiya və periferiya avadanlıqlarından birgə istifadəyə şərait yaradır. Şəbəkədə kompüterlər kompakt şəkildə yerləşdirilir. Lokal şəbəkədə əlaqə əsasən kabel və qismən lazer, infraqırmızı və radio şüalanma vasitəsilə həyata keçirilir və informasiya mübadiləsinin sürəti istifadə olunan rabitə vasitələrinin texniki göstəricilərlə müəyyən olunur.

Korporativ şəbəkə

Korporativ şəbəkə lokal şəbəkəyə aid olub, hər-hansı təşkilat daxilindəki kompüterləri, printerləri və digər qurğuları birləşdirən kommunikasiya şəbəkəsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, təşkilata aid binalar müxtəlif şəhərlərdə yerləşə bilərlər.

Protokollar

Protokol — kompüter şəbəkəsində informasiya mübadiləsinin aparılma qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu qaydalar alqoritmləşdirilir, proqramlaşdırılır və şəbəkə qurularkən kompüterlərə instalyasiya edilir. Kompüterlərin şəbəkə şəklində birləşdirilməsinin bir neçə əsas səbəbi vardır:

- İstifadəçilər arasında informasiya mübadiləsinin sürətləndirilməsi.
- İş yerini tərk etmədən məlumatların (e-mail və s.) qəbulu və ötürülməsi.
- Lazımi informasiyanın dünyanın istənilən nöqtəsindən anı alınmasının mümkünlüyü.
- Müxtəlif proqram təminatı altında işləyən müxtəlif firmaların istehsalı olan kompüterlər arasında informasiya mübadiləsinin mümkünlüyü və s.

TƏKMİNLƏŞDİRİLMİŞ SIYIRTMƏ

İbrahimova F.İ.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neftin, qazın çıxarılmasında və nəqlində istifadə olunan avadanlıqlardan biri də siyirtmələrdir. Siyirtmələr yüksək təzyiq və aqressiv mühit şəraitində işləyirlər. Siyirtmələrin ən geniş yayılmış növlərindən biri də qlobusvari siyirtmələrdir. Bu siyirtmələr bir çox tanınmış yerli və xarici firmalar tərəfindən istehsal olunur. Məsələn İtaliyanın Ziggio to firması tərəfindən istehsal olunan siyirtmələr uzunömürlülyünə görə yerli siyirtmələrdən fərqlənir (şəkil 1).

Şəkil 1. Rezinlənmiş paz ilə siyirtmə RF01-A

Bu siyirtmələrin özünə məxsus müsbət cəhətləri mövcuddur. Bu cəhətlərdən ən üstünü axan mayenin axımının qarşısını ani olaraq kəsməsidir. Bununla yanaşı bu konstruksiyanın müəyyən mənfi cəhətləridə mövcuddur. Bu cəhətlərin ən başlıcası maye daxilində olan bərk hissəciklərin siyirtmənin açıq halında onun disk düyününün yeməsidir, hansı ki mayenin daxilində olan bərk hissəciklər siyirtməyə daxil olduqda, siyirtmənin diskə yəhərin arasından sürətlə keçərək, onların səthini cızmış olur. Və nəticədə səthlərdə yaranan yeyilmə hesabına siyirtmənin bağlı halında hermetikliyinin etibarlığı aşağı düşmüş olur. Bu nöqteyi nəzərdən tədqiqat işində qoyulmuş məsələ siyirtmələrin təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqat obyekti olaraq RF01-A siyirtməsi seçilmişdir. Bu siyirtmə əsasında yeni siyirtmə konstruksiyası təklif edilmişdir. Onun yəhərinə xüsusi formalı üzük əlavə edilmişdir. Üzüyün iqtisadi cəhətdən ucuz başa gəlməsi onun sıradan çıxması zamanı dəyişdirilməsinə imkan yaratmış olur.

Nəticədə cari təmir əsasında üzüyün dəyişdirilməsi ilə siyirtmənin uzunömürlüüyü artırılmış olur.

QAZMA BORULARININ QIFILLARI ÜÇÜN ÜST SƏTİNİN YEYİLMƏYƏ QARŞI MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNİN TƏDQIQI

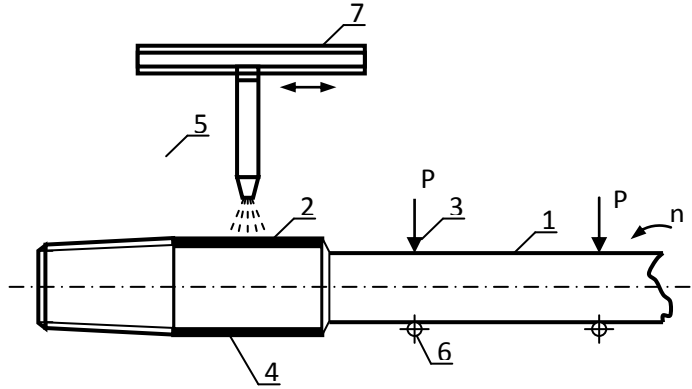
İbrahimzadə M.D.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qazma quyularında goloji-kəşfiyyat kalonları qazma boruları üçün qıfılların hissələri, konstruksiyaları ГОСТ-7918-74-ə görə hazırlanır. Geniş miqyasda kəşfiyyatların aparılmasını nəzərə alsaq külli miqdarda maşınqayırma hissələrindən istifadə edilir. Onun illik proqramı 270 min komplekdən (bu komplektdə 2 hissə daxil olub: mufta və nipple). Bu hissələr özündə xarici və daxilinə konik yivlər kəsilmiş, oymağı təsvir edir. Bunların ölçülərinin meyllənməsi: xarici diametr üzrə $D=57÷87\text{mm}$, daxili diametri üzrə isə $d=22÷40\text{mm}$, uzunluğu üzrə $l=170÷315\text{mm}$ olur. Bunlar ГОСТ-4543-71-ə görə 40XH markalı poladlardan hazırlanır [1-2].

Hal-hazırda bu hissələr dairəvi yaymalardan hazırlanır və aşağıdakı əməliyyatlar tətbiq edilir: iki tərəfli açıq buğu ilə daxildən dəşilir, xarici səthi emal edilir, daxilinə konik yiv açılır, xarici yiv üçün konik səth yonulur və yiv açılır. Bu səbəbdən daxili kiçik diametrli deşikdə və pəstahın uzunluğun nisbi götürüldükdə böyük olur. Pəstahlarda deşik iki qarşı-qarşıya gələn burğularla dəşilir və bu səbəbdən mərkəzlərdə meylləmələr meydana gəlir. Bu da daxili və xarici səthlər üzrə mərkəzlərin qeyri tuşluğu sonrakı əməliyyatların aparılmasını çətinləşdirir, dəqiqliyin alınması üçün konik səth üzrə daxili və xarici yivlərin açılması xarici səth üzrə bazalaşdırılır.

İşin məqsədi çətin mexaniki emalın azaldılması çoxlu miqdarda yovqara gedən metal itkisinin ixtisarıdır. Ona görə də belə ölçülü pəstahların çatışmamazlığı mexaniki emal üçün müsaidələrin qiymətləri çox olur. Yarım pəstahlara keçməsi metalların istifadə əmsalının qiymətlərini çoxaldır və mexaniki emalın əmək tutumunu kəskin azaldır. Metalların təziqlə emalmetodu ilə $l/d=6÷11$ nisbi uzunluq $d=22÷40\text{mm}$ daxili diametr üzrə alınan dolu pəstahlar kiçik diametrli uzununa deşilmiş uzun pəstahlar böyük müxtəlif divarlılıq yaradır və dəşici alətlərin davamlılığını azaldır. Təklif etdiyimiz texnologiyada qıfıllar üçün pəstahlar 2 əməliyyatdan- deşmə və ardıcılıqla reduksiya edilir. Bu texnologiyanın tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyətdə olan texniki- iqtisadi göstəricilərlə müqayisədə nəzərə alınan dərəcədə illik səmərə verir. QB üst səthin möhkəmləndirilməsi sxemi şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. QB üst səthin möhkəmləndirilməsi

1.Qazma burusu,2.qıl, 3.Sıxıcı, 4 .tavlanmış səht, 5. Plazma,6.rolik, 7.mono rels

QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

İmamquliyev N.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yeyinti sənayesi dedikdə ilk düşünülmə amil qida sənayesidir. Qida sənayesi inkişaf etdikcə daha çox diqqət tələb edir. İnsanların düzgün qidalanması, sağlam nəşilin inkişafı qida sənayesindən olduqca asılıdır. Qida sənayesinin təhlükəsizliyini bir neçə yolla təmin etmək olar. Bunlardan ən öndə gələnləri gigiyenanın və qida məhsullarının saxlanma qabları materiallarının düzgün seçilməsidir. Kütləvi istehsal müəssisələrində müəyyən olunmuş gigiyena qaydalarına riayət etməklə qida təhlükəsizliyinin ilkin mərhələsini təmin etmək mümkündür. Qida məhsullarının gigiyenası müəssisə daxilində çalışan insanlardan asılıdır. Qida məhsulları ilə bir başa təmasda olan şəxslər gigiyenaya çox ciddi diqqət yetirməlidirlər. Müvafiq şəxsi gigiyena təmin etmək üçün heyətə uyğun şəraitin qurulması ərzaq təhlükəsizliyi tələblərinə cavab verməyə kömək edir.

Bakteriyalar asanlıqla bioloji və fiziki çirklənmə vasitəsilə yayıla bilər. Bu, ərzaqlar vasitəsilə xəstəliklərin daşınmasına səbəb ola bilər. Ərzaq təhlükəsizliyi müəssisələri şəxsi gigiyenayı təmin etmək üçün aşağıdakı faktorlara riayət etməlidirlər.

1. Əl yuma - əlverişli əl yuma üsullarını uyğun vaxtlarda təmin etmək.
2. Ərzaq ilə əl təmasının azaldılması - xam ərzaq ilə birbaşa əl təmasının minimuma endirilməsi.
3. Fərdi təmizlik - qablar və əlcəklərin birdəfəlik istifadəsi, öskürmək olmaz, kəsiklər və yaralar olduğu halda işləmək olmaz, zینət əşyaları geyinmək olmaz.
4. Qoruyucu paltar - təmiz qoruyucu paltar geyinməli və çirklənmənin qarşısını almaq üçün müvafiq qaydada işləməli.
5. Xəstə heyəti - heyət xəstəlikləri bildirməlidir; qusma və ya ishal ilə çalışanları sahəyə buraxmaq olmaz.

Nəzarət elementləri ərzaq təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. Müəssisədə gigiyenik təmizlik olmazsa, o zaman xəstəlik yoluxdurucu həşəratlar çoxala bilər və istehsalın istənilən mərhələsində qidaya həmin həşəratlar xəstəliklər yaya bilərlər. Gəmiricilər xəstəlikləri yaymaqla yanaşı istehsalat binalarına, qurğular və maşınlarla ziyan vura bilərlər. Bu kimi mənfi halların qarşısını almaq üçün “haşiyə nəzarətinin monitorinqi və aşkarlanması” investisiyaları zərərvericilərin qida təhlükəsizliyinin təsis edilməsinə yardım göstərə bilər.

Doğru gigiyena standartlarının təmin edilməsi və yeyinti xəstəliyinin baş verməsi riskini azaltmaq üçün təmizləyici və dezinfeksiya proqramlarını müəssisə qanunlarına daxil etmək lazımdır. Bu proqramlar ərzaq zəhərlənməsinə gətirib çıxaran mikroorqanizmlərin aradan qaldırılması üçün qida hazırlama sahələrinin, eləcə də qida emal dövründə istifadə edilən maşın və qabların düzgün təmizlənməsi və dezinfeksiya edilməsini əhatə edir. Düzgün təmizləmə proseslərinə sadıq qalmaq qida təhlükəsizliyini təmin

edəcək və həşaratların yaranması, eyni zamanda zərərvericilərin emal sahələrinə zərər verməsini azaldacaqdır.

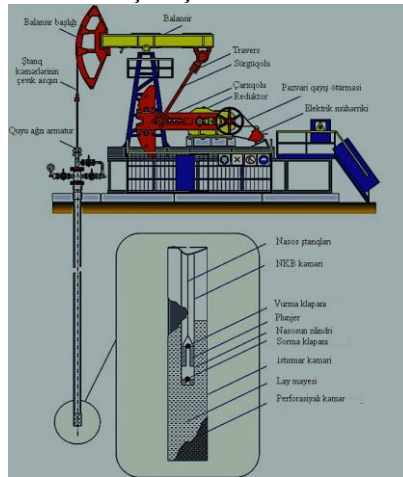
Son zamanlar ölkə başçımızın verdiyi sərəncamlar və yaratdığı “Qida Sənayesi Agentliyi” nəticəsində yeyinti sənayesində böyük inkişaf yaranmışdır. Bu inkişaf müasir dövrdə bir çox qida emal sahələrində əl əməyindən istifadənin azaldılması və emal sənayesində avtomatik xətlərin yaradılması qida təhlükəsizliyini təmin edir. Müasir emal sahələrində qida istehsalı avtomatik qablaşdırma avadanlıqları ilə istehsal edilir. Bu avadanlıqlar əl əməyindən istifadəni azaldır və insan gigiyenası təhlükəsini aradan qaldırır. Baxmayaraq ki, bu avadanlıqlar tam avtomat şəkildə işləyir onların işlək hissələrinə mütəmadi olaraq nəzarət edilməlidir. Qida ilə bir başa təmasda olan hissələr iş gününün sonunda və ya müəyyən edilmiş vaxtlarda gigiyenik qaydalara əməl edərək təmizlənməsi tövsiyə edilir.

QUYU MAYESİNİN ÇIXARILMASI ÜÇÜN ŞANQLI QUYU NASOS QURĞUSUNUN ÇEVİRİCİ MEXANİZMİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN QAYIŞ ÖTÜRMƏSİ

İsayev F.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qazılmış quyularda neft məhsulunun çıxarılmasının sonuncu üsulu şanqlı dərinlik nasos qurğusudur. Bu qurğuda şanqlara düzxətli hərəkət vermək üçün çevirici mexanizmdən istifadə olunur (şəkil 1).

Şəkil 1. Şanqlı dərinlik quyusu nasos qurğusunun ümumi sxemi

Bu qurğuda icra orqanında yaranan hər hansı nasazlıqdan bütövlükdə qurğunu qorumaq üçün pazvari qayış oturməsi tətbiq olunmuşdur. Quyusu daxilində müəyyən səbəblərdən (məsələn qum tıxacı yarandıqda yaxud pərcəmləmə olduqda) böyük müqavimət momenti yaranır ki, bunu dəf etmək üçün elektrik mühərrikinin gücü kifayət etmir. Belə olduqda qayışlar qasnaqlar üzərində boşuna hərəkət edir. nəticədə sürtünmədən yaranan istiliyə görə qayışın uzun ömürlülüüyü azalır və qırılır. Beləliklə qurğu mühafizə olunur.

Çevirici mexanizmlərdə pazvari qayışlar tətbiq olunur, bu qayışlar müəyyən üstünlüklərə malik olsalarda, sayları birdən artıq olduğundan uzunluqlarında yaranan fərqlə görə sallanmalar yaranır nəticədə iş zamanı ortalıq çıxan mərkəzdənqaçma qüvvələrinin təsirindən dinamik qüvvələr törənir. Bunun sayəsində qayışın uzun ömürlülüüyü azalır. Son dövrlərdə bu çatışmazlığı aradan götürmək üçün xarici analoqlarda çoxpazlı qayışlar tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu qayışların əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, yastı və pazvari qayışların müsbət cəhətlərini özündə birləşdirir və beləliklə də böyük burucu momentləri ötürür. Qayışlar sanki bir-biri ilə birləşdiyindən lazımi tarımlıq verilə bilər nəticədə sallanmalar olmur, dinamik qüvvələr də yaranmır. Qurğu sakit rejimdə işlədiyindən qayış ötürməsinin uzun ömürlülüüyü yüksək olur. Mancanaq dəzgahında təşkil olunan qayış ötürməsinin bəzi nümunələri şəkil 2 və şəkil 3 də verilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, çoxpazlı qayışlar özünü bir qayış kimi aparır və qayışlara lazımi tarımlıq vermək mümkün olur. Beləliklə də normal şəraitdə işləyərək qayışın uzun ömürlülüüyü təmin olunur. Bu səbəbdən pazvari qayış ötürməsinin əvəzinə çoxpazlı qayış ötürməsinin istifadə olunması tövsiyə edilir.

Şəkil 2 .

Şəkil 3.

KOMPOZİTLƏRİN QURULUŞUNUN DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASI ÜSULLARI

İsgəndərova A.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son zamanlar kompozit materiallar üçün istifadə olunan texniki parçalar sırasında laylı-karkaslı parçalar mühüm yer tutur. Laylı- karkaslı parçaların istehsalında iki və çox sistem əriş sapları və bir sistem argac sapları iştirak edir. Karkas əriş sapları argac sapları ilə toxunaraq parçada üfüqi yerləşən, yəni karkas , qatlarını əmələ gətirirlər. Doldurucu əriş saplarının argac sapları ilə toxunması parçanın şaquli qatlarını əmələ gətirirlər. Karkas qatları bir- birinə paralel şəkildə, bərabər və ya müxtəlif aralıq məsafədə yerləşə bilirlər. Doldurucu qatlar karkas qatlarına nəzərən şaqulu və ya müxtəlif bucaq altında yerləşə bilirlər. Onların istehsalında polimer qatqı və lif tərkibli karkas istifadə olunur . Lif tərkibli karkas qismində lif yığımı, saplar, ipliklər, təkqat və çoxqat parçalar, trikotaj polotnolar və sairə istifadə olunur. Bu məqsədlə laylı-karkaslı toxumaların istifadəsi bir çox xoşagəlməz halları aradan götürür.

Laylı-karkaslı parçaların quruluşu , təkqat və çoxqat parçalardan fərqli olaraq, monolit quruluşa malik olurki , bu da qatların aralanaraq dağılmasının qarşısını alır.

Texniki parçaların istehsalında əsasən pambıq və kimyəvi saplar istifadə edilir. Kimyəvi saplar texniki parçaları yüksək möhkəmliliklə yanaşı bir çox xüsusi xassələrlə təmin edə bilir. Bu xüsusiyyətlər sırasında aqresiv mühitlərə dözümlülük, liflərin suyu adsorbsiya edərək şişməsi , suyun təsiri altında əriməsi və s.

Laylı-karkaslı parçaların struktur quruluşlarını tərtib edəndə müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Parçanın struktur quruluşunun tələb olunan şəkildə alınması və onun dəzgahdan çıxandan sonra davamlı olması üçün xüsusi texnologiya tətbiq olunur. Bu texnologiyaya əsasən, müxtəlif profilləri (çıxıntıları) olan parçalar üz-üzə toxunur. Toxunan zaman üst və alt parçaların çıxıntıları kontur xətləri boyu bir -biri ilə xüsusi, suda əriyən , saplar ilə bərkidilir. Dəzgahdan çıxandan sonra parçalar suda emal olunaraq aralanır və sərbəst şəkil alır.

Parçaların istehsalında , həmçinin, suda şişən saplardan istifadə edilməsi onların texniki tələbləri ödəməsində münasib olur. Beləki, tələb olunan gəliblərə qoyaraq parçaları su ilə aktivasiya edəndə onlar şişərək qələbin formasını alır. Bu əməliyyatdan sonra laylı-karkaslı parçanı tələb olunan qatqı ilə hopdurub istifadə etmək olur.

**BULLA-DƏNİZ QAZ KONDENSAT YATAĞINA QAZILACAQ YENİ QUYULARIN
HASILATLARININ FAZA ÇEVİRMƏLƏRİ VƏ FLÜİDLƏRİN FİZİKİ-KİMYƏVİ XASSƏLƏRİ
NƏZƏRƏ ALINMAQLA SEKTOR MODEL ƏSASINDA PROQNOZLAŞDIRILMASI**

İsmaylov B.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Bulla-dəniz yatağı Bakı arxipelağının şimal hissəsində, Bakı şəhərindən 55 km cənubda, Səngəçal-Duvannı-Xərə-Zirə adası yatağından 10 km cənub-şərq istiqamətində yerləşir. Yatağın yerləşdiyi sahədə dənizin dərinliyi 18-30 m-dir, lakin cənub-şərq istiqamətinə getdikcə dərinliyin 80 m-ə qədər artması müşahidə olunur.

Bulla-dəniz strukturunun 1950-1957-ci illərdə aparılmış seysmik kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar edilməsinə baxmayaraq, dərin axtarış-kəşfiyyat qazınmasına 1965-ci ildə başlanmışdır.

Axtarış-kəşfiyyat quyularının sınaq məlumatlarına əsasən sənaye əhəmiyyətli karbohidrogen ehtiyatları aşkar edilmiş və 1973-cü ildə VII, 1974-cü ildə V, 1982-ci ildə isə VIII horizont işlənməyə cəlb olunmuşdur.

Yatağa ümumilikdə 110-a qədər axtarış-kəşfiyyat və hasilat quyuları qazılmış, əsas neftli-qazlı hesab olunan V, VII, VIII horizontlar bu quyular vasitəsilə açılmış və yaxşı öyrənilmişdir.

Bulla-dəniz neftqazkondensat yatağı işlənmənin son mərhələsində olmasına baxmayaraq, son zamanlar qazılmış 90 sayılı quyuyu VIII horizontdan güclü qaz fontanı vurmuşdur. Bununla VIII horizontun yeni qazlı sahəsi müəyyən edilmiş, sonra isə yeni 124 və 123 sayılı quyular da VIII horizontdan istismara daxil olmuşdur.

Məhz bu sahədə VIII horizontda kifayət qədər ehtiyatlar olduğundan, daha 2 hasilat quyusunun qazılması üçün imkan var. Lakin bu quyuların qazılmasından əvvəl onların hasilatlarının proqnozlaşdırılması vacib şərtidir. Çünki hər bir quyunun qazılması iqtisadi cəhətdən səmərəli olmalıdır. Bu məqsədlə yeni hasilat quyuları planlaşdırılan sahənin sektor modelindən istifadə edilməsi və bu model vasitəsilə hasilatların proqnozlaşdırılması ən səmərəli üsul hesab olunur. Yeni quyuların qazılması, digər texniki-geoloji tədbirlər kimi külli miqdarda maliyyə vasitələri tələb etdiyindən, onların istismar göstəricilərinin əvvəlcədən proqnozlaşdırılmasında model xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni quyuların hasilatlarının proqnozlaşdırılması üçün əvvəlcə həmin tektonik blokun geoloji və hidrodinamiki modelləri qurulmuş, yatağın ilkin vəziyyətinə uyğun hidrodinamiki model hazır olduqdan sonra işlənmə tarixi bərpa olunmuş, yəni modelə daxil olan parametrlərin həqiqətə uyğunlaşdırılması (adaptasiyası) həyata keçirilmişdir. Tədqiq olunan blokun hidrodinamiki modeli üzrə tarixi işlənmə göstəriciləri bərpa olunduqdan sonra, iki hasilat quyusu modelə yerləşdirilmiş və "hasilata" cəlb olunmuşdur.

Bu tektonik blokda cari lay təzyiqinin yüksək olmasına baxmayaraq, qazılan quyularda quyuağzı təzyiqlər tez düşür və bəzi hallarda quyular vaxtından əvvəl sıradan çıxır. Buna səbəb isə layda gedən faza çevrilmələridir.

Qazkondensat yataqlarının tükənmə rejimində işlənmə təcrübəsi göstərir ki, lay təzyiqinin qazkondensat sisteminin kondensasiya təzyiqindən aşağı düşməsi zamanı layda və quyudibi zonada retroqrad kondensatın çökməsi prosesi baş verir. Retroqrad kondensasiya hadisəsi qazkondensat sistemini təşkil edən komponentlərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən, termobarik şəraitdən, sistemin yerləşdiyi mühitdən və s. kimi amillərdən asılı olan çox mürəkkəb bir termodinamiki prosesdir. Bu proses quyudibi zonada özünü daha çox biruzə verir və maye kondensatın çökməsi qaza görə faza keçiriciliyini kəskin azaldır. Bu da öz növbəsində hasilatın kəskin azalmasına və bəzi hallarda isə quyunun tam sırada çıxmasına səbəb olur.

Ona görə də yataqların hidrodinamiki modellərinin qurulmasında, yeni quyuların layihələndirilməsində faza-keçid proseslərinin də riyazi modellərinin qurulmasının böyük əhəmiyyəti var. Bu məqsədlə, Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində istismar olunan qazkondensat yataqlarının eksperimental tədqiqat nəticələrindən istifadə etməklə Bulla-dəniz yatağında baş verən qaz-maye faza çevrilmələrinin qanunauyğunluğu araşdırılmış, bir sıra parametrlərin eksperiment nəticələrindən alınmış qiymətlərindən istifadə etməklə qurulmuş hidrodinamiki modeldə faza-keçid proseslərinin modelləşdirilməsi təkmilləşdirilmişdir.

Qurulmuş hidrodinamiki model vasitəsilə yeni quyuların hasilatlarının proqnozlaşdırılması ilə yanaşı, quyularının istismar göstəricilərinə və işləmə müddətinə qaz-kondensat sistemlərinin fiziki-kimyəvi xassələrinin, layda baş verən faza çevrilmələrinin, retroqrad kondensasiya hadisəsinin də təsiri öyrənilmişdir.

YÜKSƏK ÖZLÜLÜ NEFTİ OLAN YATAQLARDA NEFTVERİMİN ARTIRILMASI

Kazımov E.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Suvurma sahələrinin çoxaldılmasında əsas məqsəd neftvermə əmsalının artırılması üçün istifadə olunan injeksiya quyularının iqtisadi cəhətdən ucuz olmasına nail olmaqdır. Bunun üçün həm neft yatağının istismarının səmərəliliyinin optimallaşdırılması, həm də fiziki, kimyəvi və ya termal mexanizmlərin tətbiqi ilə mikroskopik neftin yerdəyişməsi yaxşılaşacaqdır. Neftvermə əmsalının artırılması üsulları istilik (məsələn, buxar metodları) və qeyri-istilik olmaqla 2 yerə bölünür. Qeyri-istilik üsullarına (məsələn, distillə olunmuş suyu, polimerləşdirilmiş sular, alkali sürfaktan polimer (ASP) axınları, surfaktantlar) və qeyri-kimyəvi üsullar (məsələn, qarışdırıla bilən və ya qarışmayan qaz axını və s.).

Neftvermə əmsalının artırılması metodlarını xüsusi fiziki kontekslərdə yerləşdirmək üçün karbohidrogenlərin müxtəlif özlülük nisbətinə və müxtəlif kapilyar qüvvələrə malik, müxtəlif ölçülərdə olan qapalı məsamələrdə yerləşir. Məsələn, yüksək özlülüklü neftə malik yataqlarda suvurma və qazvurma (CO₂, N₂ və s.) prosesləri yeri dəyişilmiş və dəyişilməkdə olan mayelər arasında səmərəsiz hərəkətilik nisbətinə gətirib çıxarır. Neftin böyük bir hissəsi injeksiya mayeləri ilə ya ümumiyyətlə əlaqədə olmur, ya da çox az bir qismi əlaqədə olur. Süxur və mayələrin qarşılıqlı təsiri yağlı-nəmli, su-nəmli və ya qarışıq-nəmli məsaməli mühitlərdə mayələrin birləşməsi üçün vacibdir. Kapilyarlıq süxurlarda mayələrin bir yerdən başqa yerə hərəkətini asanlaşdırır. Yüngül neftə malik yataqlarda neftçıxarma əmsalının artırılmasında suvurma prosesinin təsiri daha çox olur. Neftvermə əmsalı artdıqca neftin özlülüüyü artır.

Karbohidrogenlərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətləri (sıxlığı, özlülüüyü, PVT xassələri və s.) geniş bir miqyasda dəyişir və karbohidrogenlər təbiətdə müxtəlif formalarda (klassik qum daşları, qırıq karbonat və s.) aşkar olunur. Ən sadə halda karbohidrogenlərin təbii tükəndirilməsi (birincil bərpa) ilə çıxarılması quyuda laydan yer səthinə təkfazalı maye axınının təsiri aiddir. Bunun üçün lay təzyiqi ilə quyudibi təzyiq arasındakı təzyiq düşküsi layda olan özlü qüvvələrdən çox olmalıdır. Həmçinin quyular üzərindəki təzyiq düşküsi hidrostatik təzyiqdən və istismar və nasos-kompressor boruları boyunca sürtünmə qüvvəsindən böyük olmalıdır. Quyuda təzyiq düşküsi kifayət qədər olmadıqda neftin quyudibi zonadan yer səthinə qaldırılması üçün süni qaldırma metodları (pompalar, qaz lift, ESP və s.) istifadə edilə bilər. Bu üsul ümumiyyətlə yetərli hesab olunmur lakin qaldırıcı sistemlərin etibarlılığını artırmaq üçün inkişaf tələb olunur. Bu inkişaf üçün tam avtomatlaşdırılmış istehsal etməyə imkan verən ağıllı sistemlərdən istifadə edilə bilər.

QAZLİFT QUYULARININ QALDIRICI LİFT BORULARINDA PARAFİN ÇÖKÜNTÜLƏRİNİN TƏMİZLƏNMƏSİNİN YENİ ÜSULU

Qaraşov Ə.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, tərkibində ağır komponentlərin çoxluq təşkil etdiyi neftlərin (qeyri-nyuton xassəli neftlər) istismarı vaxtı bir çox mürəkkəbləşmələr, o cümlədən qaldırıcı lift borularında asfalt-qətran və parafin çöküntülərinin baş verməsi səbəbindən quyuların iş rejimi pozulur, neft hasilatı azalır və nəticədə neft itgisinə, əlavə xərclərin yaranmasına səbəb olur. Bu hadisə qazlift üsulu ilə istismar olunan yataqlarda quyuların iş rejimlərinin pozulması ilə neft itgisi və əlavə sıxılmış qaz sərfinə səbəb olur. Odur ki, bu mürəkkəbləşmələrin qarşısının alınması üçün bir çox üsullar məlumdur ki, bunlardan da daha səmərəli üsullardan biri istilik üsullarıdır. Bu məqsədlə, bu sahədə məlum olan işlərin tədqiqi nəticəsində müəyyən kimyəvi reagentlərdən istifadə edərək, tərəfimizdən yeni tərkib işlənmişdir.

Xrom anhidridi maddəsinin güclü oksidləşdiricilər sinfinə daxil olduğu və onun spirtlərlə reaksiyasının demək olar ki, partlayışla getdiyi və nəticədə küllü miqdarda istilik ayrıldığı məlumdur. Yəni bu ekzotermik reaksiyadır. Xrom anhidridinin bu xassəsi həm də onun neftqazçıxarmada lift borularının səthindən asfalt, qətran və parafin çöküntülərinin (AQPC) təmizlənməsi istiqamətində də istifadə olunmuşdur.

Xrom anhidridinin göstərilən xassəsindən istifadə edərək, yeni tərkib hazırlanmış və laboratoriya təcrübələri aparılmışdır. Yeni tərkib xrom anhidridi, su, skipidar və yüngül karbohidrogenlərdən ibarət olan kompozisiyadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tərkibə daxil olan həm skipidar, həm də yüngül karbohidrogenlər AQPC-nin həlledicisi rolunu da oynayır. Təcrübələrin nəticələri həm də göstərdi ki, yüngül

karbohidrogenlərin kompozisiyanın tərkibində olması, reaksiyanın temperaturunu, onun iştirakı olmadan gedən reaksiyanın temperaturu ilə müqayisədə artırır.

Təcrübələrin aparılması məqsədyönlü və ardıcıl olaraq aşağıdakı qayda ilə aparılmışdır: kompozisiyanın optimal tərkibinin təyin olunması; parafin çöküntülərinin təyin olunmuş tərkibin reaksiyası zamanı əriməsinin qiymətləndirilməsi; parafin çöküntülərinin borunun səthindən təmizlənməsi.

Kompozisiyanın optimal tərkibini təyin etmək üçün laboratoriya şəraitində komponentlərin müxtəlif nisbətlərində çox saylı təcrübələr aparılmışdır. Yüngül karbohidrogenlər qismində - kerosin, yüngül neft və kondensatdan; su qismində – dəniz, lay və içməli sudan istifadə olunmuşdur.

Təcrübələrin aparılma metodikası aşağıdakı kimidir: xrom anhidridinin müəyyən nisbətində onun sulu məhlulu hazırlanır və bu məhlula bu və ya digər nisbətdə skipidar əlavə olunur. Reaksiyanın sürəti orada iştirak edən xrom anhidridinin sulu məhlulunun və oraya əlavə olunan skipidarın miqdarından asılı olur.

Alınmış nəticələrin araşdırılması göstərir ki:

- xrom anhidridinin suda konsentrasiyasının (13%-dən 30%-ədək) və skipidarın miqdarının artması ilə reaksiyanın temperaturu artır.

- emulsiyada yüngül karbohidrogen fraksiyasının olması reaksiyanın temperaturunu artırır;

- xrom anhidridinin sulu məhlulunun qane edici istilik ayırması baxımından daha çox məqbul sayıla biləcək konsentrasiya 15,0 – 23,0% təşkil edir.

Xrom anhidridinin sulu məhlulunun lay suyu və içməli (şirin) su ilə hazırlandığı hallarda da uyğun nəticələr alınmışdır. Ona görə də dəniz şəraitində asan tapılması nöqtəyi-nəzərindən dəniz suyundan istifadə etmək daha məqsədə uyğundur. Qeyd etməliyik ki, tərkib həm də hidrofili xassəsinə malikdir. Ona görə də borunun səthindən AQPÇ-ni təmizlədikdən sonra, təmizlənmiş səthi hidrofillaşdırır və beləliklə də bu xassəsinə görə də sonradan həmin səthə asfalt, qətran və parafin çöküntülərinin təkrarən çökməsini zəiflədir. Təklif olunan tərkibdə parafinin əriməsini təyin edən çoxsaylı təcrübələr aparılmışdır.

Təcrübələrin aparılma metodikası aşağıdakı kimi olmuşdur: kütləsi $25 \cdot 10^{-3} \text{ kg}$ olan parafindən qalınlığı 0,01 m. və diametri 0,025 m. Olan slindirik kütlə hazırlanır. Bu parafin kütləsi setkada yerləşdirilir. Sonra stəkana 10^{-4} m^3 həcmində xrom anhidridinin sulu məhlulu tökülür, məhlula maksimal termometr quraşdırılır. Sonra isə xrom anhidridinin həmin məhluluna qabaqcadan hazırlanmış emulsiya əlavə olunur. Bundan sonra başlayan ekzotermik reaksiyada parafindən hazırlanmış kütlənin ərimə vaxtı və maksimal temperaturu qeyd olunur.

Parafindən düzəldilmiş parafin kütlənin, isti neftdə əriməsi təcrübələri də aparılmışdır. Alınmış nəticələr göstərdi ki, təklif olunan tərkibdən istifadə etməklə aparılan təcrübələrdə praktik olaraq parafin kütləsinin tam ərimə müddəti reaksiyanın temperaturundan asılı olmayaraq, reaksiyanın başlanmasından sonra, 4-5 saniyə təşkil edir.

İsti neft istifadə etdikdə isə parafin kütləsinin ərimə sürəti əsasən yüngül neftin qızdırılma temperaturundan asılı olur. Bu halda parafin kütləsinin ərimə vaxtı 328° K -dəki $80 \cdot 60^{-1}$ saniyədən, 348° K -dəki $11 \cdot 60^{-1}$ saniyəyədək azalır.

Amma təklif olunan tərkibin istifadəsi vaxtı, bütün temperatur intervallarında parafinin ərimə sürəti, isti neftdə olduğundan 143-275 dəfə yüksək olur.

LAYLARDAN HASİLAT QUYULARINA SU AXINININ QARŞISININ ALINMASI İLƏ SULAŞMIŞ QAZLIQT QUYULARININ MƏHSULDARLIĞININ ARTIRILMASI ÜSULU

Qaraşov Ə.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Bu gün Azərbaycanın neft yataqlarının əksəriyyəti işlənmənin son mərhələsində olduğundan əsas istismar üsulu mexaniki üsullardır. Respublikanın quru yataqlarında bu istismar üsulunu əsasən dərinlik nasos istismar üsulu, dəniz yataqlarında isə qazlıqt (kompresor) istismar üsulu təşkil edir. Yataqların intensiv sulaşmasını nəzərə alırıqsa, bu sahədə su təcridi işlərinin nə qədər vacib olması məlum olar. Odur ki, bu sahədə atılan hər bir müsbət addım təqdirə layiqdir.

Lay sularının təcridi zamanı hel əmələ gətirən tərkiblərin işlənməsi hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Layın məsamələrində yaranan helin möhkəmlik xüsusiyyətlərini artırmaq isə su təcridi işlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsinin əsasıdır. Belə olmazsa hel əmələ gətirən maddələrin məsamələrə daxil olmasına baxmayaraq, onların orada möhkəmlənməsi olmasa, aparılan təcrid işləri səmərəli ola bilməz. Ona görə ki,

ilk növbədə tamponaj materialı kimi həmin maddələrin müəyyən möhkəmliyə qadir olması vacibdir. Əks halda həmin maddələrin süxura yapışma xassəsi zəif olar və lay-quyu arasındakı təzyiqlər fərqi səbəbindən layın istismarı vaxtı onların laydan quyuya sıxışdırılıb çıxarılması baş verə bilər ki, bu da aparılmış təcrid işlərinin səmərəsiz olmasına gətirib çıxarar.

Təcrid işlərinin daha səmərəli olması üçün layın quyudibi zonasında yalnız suyun hərəkət etdiyi kanalların təcrid olunması mühümdür. Bunun üçün, həmin kanallarda lay suları ilə görüşərək çöküntü yaradaraq hel əmələ gətirən və sonra müəyyən maddələrlə təmas səbəbindən bərkilərək bərk kütlə yarada bilən yüksək özülülükli məhlullar vurmaqla, məqsədə nail olunur. Belə olduqda quyunun məhsulunda suyun həcmi azalar (hətta dayanar), neftin həcmi isə arta (ən pis halda sabit qala) bilər.

Lay sularının təcridi üçün hel əmələ gətirən maddələrdən istifadə etməklə yeni tərkib və texnologiyaların işlənməsinə cəhd göstərilmişdir. Bu məqsədlə məlum texnologiyalarda olan çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün çoxsaylı təcrübələr aparılmışdır. Laboratoriya şəraitində bu gün neft sənayesində müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunan maye şüşə (natrium silikat) və limon turşusundan ibarət təkmilləşdirilmiş tərkiblə lay modelində təcrübələrlə tərkiblər öyrənilmiş və onların yeni səmərəli tətbiq texnologiyaları işlənilmişdir.

Aparılmış laboratoriya təcrübələri göstərmişdir ki, maye şüşənin müəyyən qatılığında lay suları ilə görüşməsi yüksək özülülüyə malik olan hel şəklində maddə alınır və alınmış helin limon turşusu ilə təması ilə, o suda həll olunmayan bərk maddəyə çevrilir. Maye şüşə quyudibi zonada neftin yerləşdiyi kanallara özülülüynün böyük olması səbəbindən daxil ola bilmir, hətta həmin kanallara daxil olsa belə orada lay suları olmadığından həmin kanallarda çöküntü və ya hel əmələ gəlmədiyindən bu kanalların təcrid olunması baş vermir. Bunu lay modelində aparılmış çoxsaylı tədqiqat işləri də sübut etmişdir. Komponentlərin bu xassəsi bizə imkan verir ki, onların xüsusiyyətindən maksimum faydalana bilək. Aparılmış təcrübələr göstərdi ki, komponentlərin hər birinin 10%-lik baryeri qarşıda qoyulan məqsədə çatmaq üçün əlverişlidir.

DAŞ SALAHLI BENTONİT GİLİ YATAĞININ İŞLƏNMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Qasımov L.Ş.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Daşsalahlı bentonit gili yatağı Azərbaycan Respublikası Qazax Rayonunun Daşsalahlı kəndinin yaxınlığında yerləşir. Bu yataq yüksək keyfiyyətli, təbii - natriumlu yataqlardandır. Burada bentonit gili bir laydan ibarətdir və layın daxilində boş süxur qarışığı aşkar edilmir.

Yataq kontinental göllər şəraitində yaranmış çökmə tipli yataqlara aiddir. Bentonit yatağı əsasən montmorillonitdən və hidro slyudalı - montmorillonitdən ibarət olub, qalınlığı 15 - 150 m arasında dəyişir. Layın ümumi sahəsi 3 km² -dir.

Keçən əsrin 60-cı illərində Daşsalahlı yatağında aparılan axtarış-kəşfiyyat və dəqiq kəşfiyyat işləri nəticəsində bu yatağın ehtiyatının 180 mln. ton olduğu müəyyən edilmişdir. 1971-ci ildən isə bu yatağın istismarına başlanılmışdır. Keçmiş SSRİ-də ümumi bentonit gillərinin ehtiyatının 37-40%-i bu yatağın payına düşür.

2006-cı ildə unikal Daşsalahlı yatağından bentonit gilinin çıxarılması və onun emal edilməsi üçün Azərbaycan-Rusiya birgə müəssisəsi olan "AzRosPromInvest" təsis edilmişdir. Bu gün AzRosPromInvest MMC Azərbaycanda yeganə müəssisədir ki, yüksək keyfiyyətli bentonit gili hasilatı və emalı ilə məşğuldur və onun əsasında müxtəlif məhsullar istehsal olunur.

Daşsalahlı bentonit gili yatağında istehsal edilən məhsulların yüksək keyfiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq Rusiya Federasiyasının və Belarusiya Respublikasının aşağıdakı müəssisələri ilə uzunmüddətli müqavilələr bağlanmışdır və onların tələbatını ödəyən məhsullar vaxtı-vaxtında yola salınır.

Bu müəssisələrdən aşağıdakılardan göstərmək olar: "Mixaylov Dağ - Zənginləşdirmə Kombinatı" ASC, "Lebedinsk Dağ-Zənginləşdirmə Kombinatı " ASC, "Qomel metal - tökmə zavodu ", "Sentrolit" Respublika Unitar Müəssisəsi, "Metal - tökmə zavodu" ASC, "Minsk avtomobil zavodu" ASC, "Minsk İstilik avadanlıqları zavodu" ASC, "Altayvaqon" ASC, "Qomselmaş" Respublika Unitar Müəssisəsi, "Bobruysk maşınqayırma zavodu" ASC, "Qlenoqorsk mexaniki zavodu" ASC, "Ural vaqon zavodu" ASC, "Tekstilmaş" ASC, "Mogilyovliftmaş" ASC və digər başqa müəssisələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, "AzRosPromInvest" MMC MDB ölkələrinin bentonit bazarında aparıcı yer tutur və bununla yanaşı bir sıra Avropa Birliyi ölkələrinə də (Polşa, Macarıstan, Slovakiya, Litva, Latvia, Estoniya, Rumunya, Bolqarıstan) məhsul ixracatını həyata keçirir.

Burada analizlərin aparılması üçün dünya standartlarına uyğun olan müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş və akkreditə olunmuş laboratoriya fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Sərəncamı ilə Respublikamızda Polad istehsalı sənayesi müəssisəsi yaradılmaqdadır. Bütün metallurgiya müəssisələrində olduğu kimi, Respublikamızda işə düşəcək poladəritmə zavodunda da bentonit gillərindən istifadə ediləcəkdir.

Hazırda, yatağın ehtiyatı 90 mln.tona yaxındır. Yuxarıda qeyd edilənləri də nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu yatağın böyük perspektivləri mövcuddur. Yatağın uzun illər fəaliyyət göstərməsi və məhsul ixrac etməsi Respublikamızın iqtisadiyyatına valyuta axınını sürətləndirəcək, həmçinin Respublikamızda fəaliyyət görərən yerli müəssisələrin və sənaye sahələrin inkişafına təkan verəcəkdir.

YÜKSƏK MÖHKƏMLİKLİ ÇUQUN DETALLAR ÜZƏRİNƏ NANO ÖLÇÜLÜ MİS OVUNTUSUNU ÇÖKDÜRMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TƏDQIQI

Qasimov V.Q.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qoruyucu elektrolitik mis örtüyünün çəkilməsi titrəyən sistemdə titrəyişlərin əlavə olaraq sönməsinə və onunla öyrənilən səs enerjisinin azalmasına gətirib çıxarır. Belə örtük vibrasiya və səs uducu materiallar və konstruksiyaların hazırlanması zamanı tətbiq edilə bilər. Maye fazada nanohissəcikləri alarkən aşağıda üsullardan istifadə olunur: məhlullarda və ərintilərdə çökdürmə; olduqca kritik şəraitdərdə çökdürmə; zol-gel üsulu; elektrokimyəvi üsul. Maye mühitlərdə nanohissəciklərin əmələ gəlməsinin ümumi qanuna uyğunluqları bir çox faktorlardan asılıdır:İlkin maddələrinin (məhlulun, ərintinin) tərkibi və xassələrindən; baxılan sistemin fazalarının tarazlıq diaqramının xarakterindən; məhlulu və ya ərintini ifrat doymamışını yaratma üsulu; istifadə olunan avadanlıq və onun iş rejimləri.

Bərk fazanın çökdürülməsi müxtəlif üsullarla aparıla bilər: məhlulları və ərintiləri soyutmaqla; məhluldan həlledicinin bir qismini kənarlaşdırmaqla, məsələn, turşu qarşığını su ilə durulaşdırmaqla; sistemə hər hansı maddəni (çökdürücünü) əlavə etməklə (məhsulun həlledici həll olmasını azaldan maddə); məhsula münasibətdə ilkin məhlul doymuş hala gəlməsinə səbəb olan kimyəvi reaksiya nəticəsində.Əksər nanohissəciklərin istehsalında sonuncu iki üsul daha geniş istifadə olunur. Nanotozların sulu və su olmayan məhlullarda çökdürmə ilə alınması texnologiyasının əsas fazaları aşağıdakılardır: məhlulların alınması; ifrat doymuş məhlullarda çökdürmə; maye fazanın çöküntüdən ayrılması; tozun qurudulması; aqreqatsızlaşdırma (üyüdülmə). Lazımı fazaları sintez etdikdə tozu qurutdukdan sonra onun termiki işlənməsi aparılır və ya fazalar birləşdirilir.

İlkin maddələr və həlledici elə seçilir ki, əlavə məhsullar əsas məhsuldan tam ayrıla bilsin (yuma və sonrakı termiki işləmə ilə) və ətraf mühit çirklənməsin. Reagentləri səmərəli qarışdırmaq üçün müxtəlif tip qarışdırıcıya (propellerli, sterjinli, turbin) malik qarışdırıcı qurğular, nasosların köməyi ilə dövretdirici qarışdırma,dispersləşdiriciqurğular (forsunkalar,sopla,injektor,fırlanan disk, akustik səpələyicilər və s.) istifadə olunur. Reaktorun məhsuldarlığını artırmaq üçün ilkin maddələrin həll olması yüksək olmalıdır. Amma, nanohissəcikləri alarkən bu,onların suspenziyada kütlə miqdarının artmasına səbəb olacaq və aqreqatlar əmələ gəlmə ehtimalı artacaq. Digər tərəfdən, bərk fazanın əmələ gəlməsinin başlanma mərhələsinin, yüksək dərəcədə qeyri-tarazlığını təmin etmək üçün ilkin materialların doymuş məhlullarını istifadə etmək lazımdır. Bu halda suspenziyada nanohissəciklərin miqdarının az olmasını təmin etmək məqsədi ilə az həll olan ilkin maddələrin istifadəsi məqsəduyğundur. Belə olan halda reaktorun məhsuldarlığı aşağı düşəcəkdir. Digər imkan odur ki, az miqdarda çökdürülən maddə və çox izafı miqdarda çökdürücü götürülür. Su məhlullarında çökdürmə zamanı çökdürücü kimi çox vaxt ammoniak,ammonium karbonat, oksalat turşusu və ya ammonium oksalat məhlulları istifadə olunur. Adi tozların çökdürülməsi zamanı ilkin maddə kimi nitrat, xlorid və sirkə turşuların yaxşı həll olan duzları götürülür.

Proses aşağıdakı reaksiya üzrə gedir: $Me_nA_m + (K)OH \rightarrow Me_n(OH)_m + KA$ A-anionlar (NO_3^- , Cl^- , SO_4^{2-}), K – kationlar (Na^+ , NH_4^+ , K^+), n və m-əmsallardır. Məhlulun pH-nı və temperaturu tənzimləyərkən yüksək dispersli hidrosidlərin alınması üçün şəraitin yaranması mümkündür. Sonra məhsul közərdilir və lazım gəldikdə reduksiya olunur. Alınan metal tozlarının hissəcikləri 10-150 nm ölçülərə, sferik

və ya sferikə yaxın formaya malik olur. Yuxarıda deyilənləri özündə əks etdirən əsas tədqiqatlardan biri yüksəkmöhkəmlikli çuqun üzərinə nanoölçülü mis ovuntusunun çökdürülməsidir. Bununla əlaqədar olaraq nanotexnologiya üzrə nanoölçülü ovuntunun alınması və ovuntu axımının və dispersliyinin tənzimlənməsi, eyni zamanda çuqun üzərinə örtük kimi çökdürülməsi və onun denfirləmə xüsusiyyətinin yaxşılaşdırılması ən əsas tədqiqat işi kimi sayılır. Tədqiqatda nanoölçülü mis ovuntularının alınmasında ilkin reagent kimi CuSO_4 , $\text{C}_6\text{H}_{12}\text{C}_6$, NaOH istifadə edilmiş və bu texnologiya optimallaşdırılmışdır. $\text{Me}_n\text{A}_m + (\text{K})\text{OH} \rightarrow \text{Me}_n(\text{OH})_m + \text{KA}$ (1) tənliyinin əsas tutaraq $\text{CuSO}_4 + \text{C}_6\text{H}_{12}\text{C}_6 + \text{NaOH} \rightarrow \downarrow \text{CuO} + \text{C}_6\text{H}_{12}\text{C}_7 + \downarrow \text{NaSO}_4$ alınır. Prosesdə çox iti getdikdən sonra indüksiyon period baş verir. Hansı ki, burada məhlulu reduksiyaedici ilə çökmüş oksidin qarşılıqlı təsiri başlayır. Bundan sonra metallik misin özəkləri yaranır və bundan sonra reduksiya sürətlənir və metallik mis ovuntusu yaranır.

REKTİFİKASIYA KALONUNDA BOŞQABLARIN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ VƏ ANALİZİ

Qədirzadə A.Q.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Daxili kontakt qurğularının tipinə görə kalon aparatları boşqablı, qapaqlı, örtüklü aparatlara ayrılır.

Kontakt boşqablı aparatlarda fazalararası əlaqə - buxar (qaz) kontakt qurğularının üzərində olan maye qatından keçərkən baş verir. Buxar (qaz) kalonun içərisində aşağıdan yuxarıya qalxaraq əvvəlcə maye qatından, sonra isə qapaqlardakı yarıqlardan yuxarı hissəyə keçir. Boşqablar üzərindəki maye səviyyəsi arakəsmə ilə saxlanılır. Boşqab üzərində artıq qalan maye axıdıcı stəkanlar vasitəsilə aşağıdakı boşqaba axır.

Rektifikasiya və absorbsiya kalonlarında müxtəlif dizaynı boşqablardan istifadə olunur. Məs: qapaqlı, klapanlı, torşəkilli. Bunlar öz xassələri və texniki-iqtisadi verilənlərinə görə kəskin fərqlənirlər. Kontakt qurğusunun dizaynını seçərkən onun hidrodinamik, kütlə mübadiləsi xassələrini eləcə də işinin iqtisadi göstəricilərini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Hal-hazırda istehsalatda 100-dən çox müxtəlif boşqab konstruksiyaları işlənir. Bunlar mayenin bir boşqabdan digər boşqaba ötürülməsinə, maye və buxar (qaz) fazasının əlaqəsinə, əlaqədə olan fazaların dispersiyasına, buxarın (qazın) mayeyə daxil edən qurğunun dizaynına görə təsnif olunurlar.

Bizim işimizin məqsədi rektifikasiya kalonunun işçi parametrlərinin hesablanması və onların optimallaşdırılması üçün proqram tərtib edib və o proqramlar əsasında qapaqlı və torşəkilli boşqab dizaynlarının iş rejimini hesablamaq və müqayisə etməkdir.

Hal-hazırda qapaqlı boşqab konstruksiyalarının istehsalında aparıcı mövqe “Glitsch” firmasına məxsusdur.

Biz bu iki dizaynı kalonların iş prinsipini müqayisə etmişik və belə bir nəticəyə gəlmişik ki, çox hallarda bir dizaynın çatışmazlıqlarını o biri dizayn aradan qaldırır. Ona görə də biz belə qərara gəldik ki, prosesdən asılı olaraq bu iki dizaynı boşqabları bir kalonda yerləşdirmək daha məqsədə uyğundur. Bu zaman həm boşqabların faydalı iş əmsalı artır, həm də ki bu çoxlu texniki problemləri aradan qaldırır.

QUYUDİBİ ZONANIN BƏRKİDİLMƏSİ ÜÇÜN MƏSƏLƏNİN MAHİYYƏTİ

Quluzadə Ə.İ.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyudibi zonanın bərkidilməsində məqsəd quyudibi zonanın skletini bərpa etmək laydan gələn qumun qarşısını almaq, filtr zonasında kəmərxəsinin bərkidilməsi nəzərdə tutulur.

Tətbiq olunan texnologiyaların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, laydan gələn qumun qarşısı alınsın, təmirilər arası müddət uzadılsın, neftin çıxarılması üçün çəkilən xərclər yəni neftin maya dəyəri azadılsın, quyunun iş rejimini optimal rejimə gətirmək mümkün olsun və quyu sabit debitlə işləsin.

Tətbiq olunan texnologiyaların mahiyyəti əylməyə, sıxılmağa möhkəmlik həddi yüksək olan, keçiricilik və məsaməlilik qabiliyyətinə malik tamponaj məhlulu hazırlanmaq və həmin tamponaj məhlulunu quyudibi zonaya çatdırmaqdan ibarətdir. Texnologiya əsasən tətbiq olunur zəif sementlənmiş çökmə süxurlarında, çünki zəif sementlənmiş süxurlarda qumun intensiv quyudibinə axını baş verir və bunun

nəticəsində həm quyudibi zonanın skleti pozulur, süzgəc zona və quyu daxili avadanlıqlar eroziyaya uğrayaraq digər problemlərin yaranmasına şərait yaradır.

Bu texnologiyanın digər texnologiyalardan bir sıra üstün cəhətləri vardır:

Alınan sement daşının möhkəmlik həddinin (əyilmə və sıxılmaya) yüksək olması,

• Məsamə və keçiriciliyin geniş diapazonda tənzimlənmə bilməsi və bu zaman möhkəmlik xassələrinin qorunub saxlanması.

• Hazırlanma texnologiyası xüsusi qurğu və avadanlıq tələb edir,

• Tamponaj məhlulunun bircinsli olması,

• Quru sement tozuna qənaət edilməsi,

• İqtisadi cəhətdən sərfəliliyi.

MAILİ QUYULARDA YARANMIŞ İKİNCİ LÜLƏNİN TƏCRİD OLUNMASI

Quluzadə T.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Maili quyu lüləsində mürəkkəbləşmə baş verdikdən sonra lülənin tamlığını bərpa etmək üçün təkrar işləmə aparılan zaman işlənən intervallarda quyunun faktiki əyrilik parametrləri və onların dəyişmə intensivliyi düzgün nəzərə alınmadığına görə bəzən quyu lüləsinin kəsilərək yana çıxması səbəbindən quyuda ikinci lülə əmələ gəlir.

Qazıma məhlulunun parametrlərinə nəzarət etmədikdə məhlulun su verməsinin çoxalması, onun reoloji parametrlərinin kəskin dəyişməsi, qazıma alətinin quyudan qaldırılması zamanı quyunun həlqəvi fəzasının qazıma məhlulu ilə doldurulmasına nəzarətsizlik və qazıma kəmərinin quyudan qaldıran zaman quyuda “porşenlənmə” effektinin olmasına fikir verilməməsi nəticəsində qazılmış quyu lüləsi diametrinin daralması, bir çox hallarda isə uçmasından mürəkkəbləşmələr yaranır. Baş vermiş bu cür mürəkkəbləşmələri aradan qaldırmaq üçün quyu lüləsində təkrar işlənmə aparılır.

Şaquli quyulardan fərqli olaraq maili quyularda aparılan təkrar işlənmə zamanı qazıma kəmərinin aşağı hissəsinə (QKAH) birləşdirilmiş baltanın quyu lüləsinin mərkəzi ilə hərəkət etməsi üçün baltaya təsir edən yanaverici qüvvənin qiyməti hesablanmalıdır. Quyu lüləsinin yumşaq süxurlardan ibarət olan mürəkkəbləşmiş intervallarında təkrar işləmə aparılan zaman lülənin əyrilik parametrləri, QKAH baltaya təsir edən yanaverici qüvvəsinin qiyməti nəzərə alınmadığından, mexaniki sürətin böyük olması icraçılarda arxayınçılıq yaratdığından quyuda ikinci lülənin qazılması baş verir.

Qazıma kəməri quyuya endirildikdə onun aşağı keçməsi yaxşı olduğundan daimi olaraq ikinci lüləyə daxil olur. Baş vermiş bu mürəkkəbləşmənin aradan qaldırılma vaxtı getdikcə artır. Əsas lüləyə qazıma kəmərinin buraxılması mümkün olmadığından orada olan qazıma məhlulunun parametrlərinin pisləşməsi lülədə əlavə mürəkkəbləşmələr yaradır. Vaxt uzandıqca mürəkkəbləşmənin aradan qaldırılması çətinləşərək əlavə vəsait sərfinə gətirib çıxarır.

Maili quyularda ikinci lülənin qazılması üçün təkrar işlənmə aparılan zaman hər 100-200 m-dən bir elektrik inklinometri vasitəsilə ölçü işi aparmaqla quyu lüləsinin aşağı keçilən hissəsinə nəzarət etmək lazımdır. Əsas quyu lüləsindən kənara çıxaraq başqa istiqamətdə qazılmış ikinci quyu lüləsi müəyyən edildikdə isə onu təcrid etmək üçün hesablamalar aparılaraq quyuda olan hər iki lülənin fəza trayektoriyası qurulmalıdır.

Tədqiqat işləri aparmaq üçün elektrik inklinometri ilə aparılmış ölçü işləri nəticəsində əsas lülədən ikinci lülə qazılmış quyu seçilmişdir. Qazma kəmərinin quyuya buraxılması zamanı onun əsas lüləyə yönəldilməsi çətin və bəzi hallarda mümkün olmadığından QKAH əyrilik bucağı $1,5^{\circ}$ - 2° olan əyri keçirici bağlanması ilə mümkün olmuşdur. Quyuda normal iş rejimi yaratmaq üçün ikinci lülədə sementləmə aparmaqla əsas lülədən təcrid olunması tələb olunmuşdur.

Quyuda əlavə mürəkkəbləşmə baş verməməsi üçün sementləmə aparılan zaman quyuya vurulmuş sement ikinci lüləni təcrid etməklə yanaşı əsas lülədə qalmamalıdır. Əsas lülədə sementin az miqdarda qalması onun aşağı hissəsinin itirilməsi ilə nəticələnərək quyunun üçüncü lülə ilə qazılmasına səbəb olar. Əsas lülədə sement məhlulunun qalmasının qarşısını almaq üçün QKAH əyri keçirici birləşdirildikdən sonra qazıma şamları iki açarla sıxılaraq quyuya buraxılmışdır.

Qazıma kəmərinin aşağı ucu lülələrin kəsilmə dərinliyinə çatdıqda qazıma kəməri üzərində qaynaqla “nişanlanmış xətti” quyu ağzında müxtəlif istiqamətlərə yönəltməklə əyri keçiricinin istiqamətini əsas lüləyə

yönəldib, həmin istiqaməti rotor üzərinə qeyd etdikdən sonra qazıma şamlarının qalan hissəsi quyuya buraxılaraq onun əsas lüləyə düşdüyü dəqiqləşdirilir.

Quyu lüləsində yuma apardıqdan sonra qazıma kəmərinin aşağı ucu lülələrin kəsişmə dərinliyinə qaldırılaraq “nişanlanmış xəttin” istiqamətini rotor üzərində qeyd olunmuş xətt istiqamətinə dəyişdirilərək qazma kəməri ikinci lüləyə endirilir. İkinci lüləni sementləmək üçün lazım olan sement məhlulunun həcmi ilə seçmək lazımdır ki, sement məhlulu lülələrin kəsişmə dərinliyindən 20-30 m yuxarı qalxsın. Hazırlanmış sement məhlulunu quyuya vurduqdan sonra qazıma kəmərinin aşağı ucu lülələrin kəsişmə dərinliyinə qaldırılır və qazma borusu üzərində olan “nişanlanma xətti” əvvəlcədən rotorda qeyd olunmuş xətt istiqamətinə yönəldilərək qazıma kəməri kəməri əsas lüləyə buraxılır. Əsas lülədə sement məhlulunun tutuşmaması üçün quyuda qazıma məhlulunun maksimal məhsuldarlığı ilə yuma aparılır və kəsişmə xəttindən yuxarıda qalmış artıq sement məhlulu qaldırılaraq kənara atılır. Quyu lüləsində artıq qalmış sement məhlulunun lülə ilə hərəkəti zamanı bərkiyərək qazıma kəmərinin tutulmaması üçün quyuda aparılan yuma vaxtı qazıma aləti 15-16 m uzunluğunda fasiləsiz olaraq aşağı-yuxarı hərəkət etdirilməlidir.

Maili quyu lüləsində ikinci lülə əmələ gəldikdə aşağıdakı tədbirlər yerinə yetirilməlidir:

- Maili istiqamətlənmiş quyuda mürəkkəbləşmə baş verdikdə təkrar işləmə aparılan intervalda ayrilik parametrlərinin dəyişmə intensivliyi nəzərə alınaraq QKAH quruluşu seçilməlidir.

- Maili istiqamətlənmiş quyu lülələrində ikinci lülə əmələ gəldikdə lülələrin mərkəzlərinin fəza trayektoriyalarını qurmaq lazımdır.

- Maili istiqamətlənmiş quyu lüləsində yaranmış ikinci lüləni təcrid etmək üçün lülədə sementləmə işi aparmaq lazımdır.

ŞLAMA BETONUN ALINMASI

Qurbanlı G.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Tikinti materiallarının sənayesi hal-hazırda ölkənin tikinti kompleksinin ən əsas hissələrindən biridir. Tikinti sənayesinin dinamik inkişafı tikinti materiallarına yüksək keyfiyyət və gücləndirilmiş nəzarət tələb edir. Tikinti sənayesinin əsasını beton və beton məmulatları təşkil edir. Betonun struktur analizi göstərir ki, onun mexaniki xassələri bir başa onun quruluşunda yaranan defektlərdən asılıdır. Mexaniki təsirlərə məruz qalmış betonlarda müxtəlif ölçülü defektlər müşahidə oluna bilər. Betonda müşahidə olunan ən xırda defektlər mikroməsəməlilik adlanır. Mikroməsəməlilik kapliyar adlanan məsəmələldir. Əvvəlcədən məhlulda olan dənəvərlərin arasında mövcud olan boşluqlar məsəmələlər yaradır. Onların ölçüləri 50 nm-dən bir neçə mkm-ə qədər olur.

Daha böyük defektlər mikroçatlar adlanır. Mikroçatların ölçüləri 1 mkm –dən bir neçə yüz mkm diapazonunda olur. Bu çatlar birləşmir, yəni betonun strukturunda qırılmayan xətlər əmələ gəlmir. Onlar adətən beton eyni cinsli olmadıqda əmələ gəlir çünki, əlaqələndirici (sement) və doldurucu hissəciklərin mexaniki və fiziki xassələri bir-birindən fərqlənir. Mikroçatlar çox vaxt mexaniki təsirin altında əmələ gəlir. Bu tip defekt təzyiq altında olan betonun mexaniki xassələrinin pisləşməsinə və kövrəkliyinə səbəb olur.

Ən böyük müşahidə olunan defektlər makroçatlardır. Bu çatların ölçüləri bir neçə mkm-dən bir neçə mm diapazonunda olur. Bu çatlar birləşir. Bunlardan başqa ölçüləri bir neçə mm olan defektlər də müşahidə oluna bilər. Onların əmələ gəlmə səbəbi betonun pis hazırlanmasıdır (havanın ora daxil olması, doldurulma səhvi).

Müxtəlif defektlərin azalması üçün və ya onların betonun mexaniki xassələrinə təsirini azaltmaq üçün müxtəlif təkliflər verilmişdir. Betonun mexaniki xassələrini yaxşılaşdırmaq üçün onun tərkibindəki komponentlər başqa maddələrlə əvəz olunmalıdır. Lakin bu betonun maya dəyərini artırır. Buna görə də təklif olunur ki, betonun tərkibindəki sement məhlulu qarışıqdakı qumu yüksək möhkəmlikli doldurucu ilə əvəz olunsun. Doldurucu seçən zaman onun maya dəyəri aşağı olmalı və betonun keyfiyyətini aşağı salmamalıdır.

Nəzərə alsaq ki, respublikamızda külli miqdarda qırmızı şlam mövcuddur. Bu istehsalat tullantısı ötən əsrin ortalarından fəaliyyətdə olan “Gəncə-gil torpaq zavodu”nda gil-torpaq istehsal edilən zaman əmələ gəlir və bu tullantı il ərzində 2 milyon tona çatır. Buna görə də alüminium sənayesinin vacib texnoloji problemlərindən biri də, gil-torpaq istehsalı zamanı əmələ gələn tullantıları

yenidən emal etməklə metallurugiya və kimyəvi xammal kimi istifadə edilməsidir. Bu səbəbdə qırmızı şlamdan dolurucu kimi istifadə etmək həm ekoloji, həm də iqtisadi cəhətdən əlverişlidir.

Qırmızı şlamdan betonda geniş miqdarda istifadə etmək üçün əlaqələndirici kimi maye şüşə də bura daxil edilir və bir sıra təcrübələrə əsasən betonun tərkibində olan komponentlərin nisbəti təyin edilmişdir. Alınan şlamabeton nümunələrinin analizi standartlara əsasən aparılır.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki betonun tərkibindəki qumu qırmızı şlamla əvəz etməklə və maye şüşə əlavə etməklə yüksək xassələrə malik beton əldə etmək olar. Əgər ümumi kütlədə 2% maye şüşə olarsa betonun tutma vaxdı 1 saatdan sonra başlayır. Bu onun tutma sürətinə də təsir edir.

Yuxarıda qeyd etiyimiz kimi beton xırda məsələlərlə xarakterizə olunur, bu da onun dağılmağına səbəb olur. Betonun tərkibinə maye şüşə əlavə etmək alınan betonun suya davamlılığını artırır və bu da betonun dağılmaması ilə yanaşı göbələyin əmələ gəlməsinin qarşısını alır. Əgər adi beton 200° C-yə davamlıdırsa, onun tərkibində maye şüşə və qırmızı şlam olduqda onun temperatura davamlılığı 5-6 dəfə artır. Alınan şlamabeton sənaye sobalarının qurulmasında istifadə oluna bilər.

İKİ FAZLI SİSTEMLƏRİN HİDRODİNAMİKASI

Qurbanov T.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Aparılan elmi-texniki analizlər göstərir ki, sənayenin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada iki fazlı sistemlərə rast gəlinməsin. Bu həm, energetika, həm kimya, həm də atom enerjisi sahəsində özünü göstərir. Ən çox bu sistemlərə neft sənayesində rast gəlmək olur.

Bildiyimiz kimi neft layda sıxılmış vəziyyətdə, böyük təzyiq altında saxlanılır. Təzyiqin və temperaturun yüksək olması lay şəraitində təbii qazın neftdə həll olmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində layda qazla doymuş neft olur. Lay açıldıqda, yatağa quyu qazıldıqda və istismar başladıqda quyu boyu neftdən qazın ayrılması baş verir və bunun nəticəsində qaldırıcıda müəyyən məsafədə birfazlı və ya ikifazlı sistem hərəkət edir. Bu məsafələrin sərhəddi doyma təzyiqindən asılıdır.

Keçən əsrdə başlanmış iki fazlı sistemlərin hidrodinamikası indiki dövrdə də öz aktuallığını itirməmişdir və müxtəlif ölkələrdə elmi məqalə və kitablarda dərc olunmuşdur. Aparılan analiz göstərir ki, qaz-maye sistemlərinin öyrənilməsi iki istiqamətdə aparılır. Bunlardan biri struktur, digəri isə rejim analizidir. Əsas mədən şəraitində beş struktur analizindən istifadə olunur. Bunlar əsasən qabarcıqlı, mərmivari, emulsion, həlqəvari və duman tiplidir. Hər bir struktur üçün hesabat tənlikləri verilir və buna əsasən hesabat metodikası seçilir.

Biz əsasən rejim anlayışı əsasında verilmiş hidrodinamiki modelə baxırıq. Əsas verilmiş işdə dörd rejim anlayışından istifadə olunur. Bunlar fazalardan asılı olaraq laminar-laminar, laminar-turbulent, turbulent-laminar və turbulent-turbulent rejimlərdir. Əsasən qaz fazası üçün termodinamiki qanunlara əsaslanaraq, hal tənliyini əlavə etməklə ayrı-ayrılıqda hər faza üçün hərəkət tənlikləri yaradılmış və bu tənliklərə əsasən hərəkəti xarakterizə edən parametrlər seçilmişdir. Bunlar əsasən quyu qaldırıcısı boyu təzyiqin paylanması, qaldırıcının diametri, quyu ağzı və ya quyu dibi təzyiq, qaldırıcının uzunluğu, qaz və maye hasilatının miqdarı göstərilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qaldırıcıda qaz-maye qarışığının hidrodinamikasının əsas parametrlərinin təyini mədən şəraitində fontan qaldırıcısının işlək dövrünün artırılmasına, qazlift quyusunun optimal iş rejimində işləməsinə, dərinlik nasos quyularında hasilatın artmasına, fontan vurma dövrünün artırılması nəticəsində neftvurma əmsalının yüksəlməsinə səbəb olur.

VURUCU QUYULARIN TƏDQIQATI

Qurbanov T.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Lay şəraitində vurucu injeksiya quyuları vasitəsi ilə laya su və ya qaz vurulur. Məqsəd lay təzyiqini sabit saxlamaqdır. Bunun üçün qərarlaşmış rejimdə quyuları tədqiq edib, injeksiya quyusunun quyudibi zonasının parametrlərini təyin etmək olar. Əsasən Darsi düsturundan istifadə edərək lay parametrləri təyin olunur:

$$\theta = -\frac{k dP}{\mu dr}$$

Tənliyin sağ və sol tərəfini $S=2\pi rh$ vursaq, alarıq

$$\theta S = -\frac{k}{\mu} S \frac{dP}{dr}$$

Sol tərəfdəki ifadə vurulan suyun hasilatını və ya debitini təşkil edir.

$$Q = 2\pi rh \frac{k}{\mu} \frac{dP}{dr}$$

Tənliyi aşağıdakı şərtlər daxilində həll edək:

$$r = R_q ; \quad P = P_q$$

$$r = R_k ; \quad P = P_k$$

Onda,

$$\frac{Q\mu}{2\pi kh} \frac{dr}{r} = dP$$

İntegral sərhəd şərtləri daxilində

$$\frac{Q\mu}{2\pi kh} \int_{R_q}^{R_k} \frac{dr}{r} = - \int_{P_q}^{P_k} dP$$

İntegral qarşısında işarəni dəyişmək üçün sərhəd şərtlərini dəyişək

$$\frac{Q\mu}{2\pi kh} \ln \frac{R_k}{R_q} = \int_{P_k}^{P_q} dP$$

Onda vurulacaq suyun sərfi belə təyin olunur:

$$Q = \frac{2\pi kh (P_q - P_k)}{\mu \ln \frac{R_k}{R_q}}$$

Bildiyimiz kimi injeksiya quyusunun məhsuldarlıq əmsalı belə təyin olunur.

$$K = \frac{Q}{(P_q - P_k)} = \frac{2\pi kh}{\mu} \cdot \frac{1}{\ln \frac{R_k}{R_q}}$$

Alınmış qiymətlərə əsasən injeksiya quyusunun hidrokeçiriciliyi belə təyin olunur.

$$\frac{K}{2\pi} \ln \frac{R_k}{R_q} = \frac{kh}{\mu} = \varepsilon$$

Əgər hidrokeçiricilik müəyyən olunarsa, onda:

$$\varepsilon = \frac{kh}{\mu} \quad \text{və} \quad k = \frac{\varepsilon \mu}{h}$$

BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİ

Məmmədbəyov Z.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qazma üsulu ilə əldə edilən bərpa olunmayan enerji mənbələrindən – neft, qaz, kömürdən və müəyyən dərəcədə radioaktiv yanacaqdan asan əldə edilən və daha müəyyən yüksək ekoloji keyfiyyətli mənbələrə keçid labüddür. Belələri, bərpa olunan enerji mənbələridir və buraya çayların geniş istifadə olunan hidravlik enerjisindən dolayı gün şüaları enerjisi, külək enerjisi, okean sularının hərəkət qradienti, dəniz dalgaları, axınlar, biokütlələr və sairə aiddir. Bərpa olunan mənbələrin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar öz təbii halında planetimizin enerji (istilik) balansında (tarazlığında) iştirak edirlər və ona görə də insanın onlardan istifadəsi (uyğun ekoloji saf texnologiya yaratmaq şərti ilə) bu balans pozmayacaqdır. Bu da, öz növbəsində, enerji istehlakı səviyyəsini istənilən qədər, sənayələşdirilmiş cəmiyyətin inkişaf mərhələsinin tələbinə müvafiq dərəcədə yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

Berpa olunan enerji mənbələrinin illik potensial imkanları (şerti yanacaq, tonla) belədir.

- ✓ *Günəş enerjisi - 2300 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Külək enerjisi - 26,7 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Biokütlə enerjisi – 10,0 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Yerin istiliyi – 40 000 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Kiçik çayların enerjisi – 360 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Dəniz və okeanların enerjisi – 30 milyard t.ş.y.*
- ✓ *Kiçik potensiallı tekrar emal istilik mənbələri – 530 milyard t.ş.y.*

Berpa olunan enerji mənbələri bəşəriyyətin qarşısında qoyulan üç global problemin həllində əhəmiyyətli rol oynayır – energetika, ekologiya, qida maddələri.

Baxmayaraq ki, Qərb energetikləri bu gün müxtəlif yerli enerji mənbələrinin tətbiqini geniş təbliğ edirlər. Azərbaycan üçün alternativ energetika olaraq yalnız nəhəng ölçülü külək elektrik stansiyaları (KES) seçilmişdir. KES-lər, Qərbdə 80-cı illərin sonunda meydana gəlmişdir. Qərbdə bunların sayının, 2010-cu ildə indi fəaliyyətdə olan enerji sistemlərinin ümumi qurulmuş gücünün 10%-nə çatdırılacağı planlaşdırılır. Bu məqsədlə indi Qərbdə propeller növlü KES-lərinin geniş miqyasda sənayə istehsalına başlanmışdır.

Praktiki olaraq Qərbə, xüsusi ilə də Qərbi Avropaya sıx iqtisadi ərazi baxımından və global yanaşma nöqtəyi nəzərindən alternativ energetika heç lazımda deyildir. Belə ki, elektrik enerjisi istənilən nöqtədə vardır. Qərb energetiklərinin indiki zamanda həll etməkdə olduğu məsələ yalnız elektrik enerjisi hasilatı üçün mərkəzi enerji sistemlərində berpa olunmayan enerji mənbələrinin yandırılmasını azaltmaqdan ibarətdir. Bu, həm alternativ ehtiyatın tətbiq zonasında, həm də bütövlükdə ekoloji təhlükəni avtomatik olaraq azladır.

Azərbaycanda praktik olaraq mərkəzləşdirilmiş enerjisisteminin nisbətən ucuz elektrik enerjisi alternativini bu gün, təkcə enerji çeviricisi kimi işlənən dizel elektrik stansiyalı (DES) lokal energetik sistemləri ola bilər.

Elektrik enerjisi hasilatında “alternative energetika” sahəsində DES-dən başqa yaxşı bir qurğu hələ ki yoxdur. Lakin bu üsulu “alternative energetika” adlandırmaq olmaz, belə ki, bu halda enerji ehtiyatı bir qayda olaraq, yerli deyil, getirilmədir. Azərbaycanın rayonlarında mərkəzləşdirilmiş sistemdən elektrik təchizatı olmadığından və ya etibarsız olduğundan, eləcə də DES üçün “solyarkanın” idxalına vacibliyinə görə lokal elektrik təchizatını təmin edən elektrik enerji hasilatı üçün berpa olunan enerji mənbələrindən (külək, gün, biokütlə və s.) istifadə aktuallaşır.

Bu gün dünyada qeyri ənənəvi berpa olunan enerji mənbələrindən (QBEM) istifadə sənayə səviyyəsinə çatmışdır və bir sıra ölkələrin enerji balansında onlar hiss olunacaq dərəcədədir. QBEM-nin tətbiq miqyası arasılaşmadan və intensiv surətdə genişlənir. Bu istiqamət, energetikadakı başqa istiqamətlərdən daha dinamik inkişaf edirlərdən biridir.

Qərb ölkələrinin bir çoxunda QBEM-in inkişafına 1973-cü ildəki neft böhranı güclü təkan verdi. Bu böhran, əslində həmin istiqaməti pərakəndə elmi tədqiqat işləri (ETİ) mərhələsindən məqsədyönlü dövlət proqramı ETTKİ (Elmi- Tədqiqat Təcrübi Konstruktor işləri) mərhələsinə çatdırdı, onun həyata keçirilməsini, avadanlığın təcrübi və baş nümunələrinin hazırlanmasını, QBEM-in istifadəsi üzrə obyektlərin nümayiş etdirilməsinə təmin etdi. Bu işlər neft məhsullarının idxalından asılılığın azalmasına yönəlmiş, enerji itkisinin qarşısının almaq məqsədilə görüləsi tədbirlərin tərkibi hissəsi idi.

Neft bazarı sabitləşdikcə və 80-ci illərində neftin qiyməti dünyada aşağı düşdükcə QBEM-in başlıca inkişaf stimulu ekologiya mühafizə təşkil etdi. Belə ki, həmin vaxtlar inkişaf etmiş ölkələrin ictimai düşüncələrində təbiəti mühafizə ideologiyası möhkəm kök salmışdır. Bütövlükdə isə QBEM energetika sahəsində alternativ ehtiyat texnologiyası kimi baxılır, onun inkişafı labüdd sayılır. Lakin, ətraf mühitə təsir edən ənənəvi istilik və nüvə energetikasına nə qədər vaxt veriləcəyi və hansı miqyasda məhdudiyyət qoyulacağı məlum deyildir. Ona görə hələlik də bu istiqamət, bir çox ölkələrdə energetikada üstünlük verilən istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilmişdir.

Berpa olunan enerji mənbələri sırasında günəş radiasiyası öz ehtiyat miqyasına, ekoloji təmizliyinə və günəş yayılmasına görə ən perspektivlisidir.

Günəş şüalarından ekoloji təmiz, hərtərəfli əlverişli, berpa olunan enerji kimi istifadə edilmə imkanlarına gətikcə özünə daha çox diqqət cəlb edir.

Ərazinin iqlimi şəraiti və coğrafi enindən sılı olaraq gün şüalarının yer səthinə verdiyi orta illik güc 100-dən 250 Vt/m - ə qədərdir. Günorta çağı, aydın səmada bu göstərici praktiki olaraq hər yerdə (coğrafi endən asılı olmaqla) öz pik qiymətlərini alır – 1000 vt/m² çatır. Azərbaycanda günəş şüaları yer səthində ildə təxminən 130-180 kQ ş.y/m² -ə ekvivalent enerjisi getiri. Əslində müxtəlif növ günəş qurğuları yaradan

mütəxəssislərin qarşısında duran vəzifə bu enerji selini ən effektiv üsullarla yığıb onun lazımı olan enerji növünə (istilik, elektrik) çevirmək üçün mümkün qədər ucuz başa gələn qurğu yaratmaq ibarətdir.

1600-cü ildə Fransada suyun ötürülməsi üçün istifadə edilən və qızdırılmış hava ilə işləyən ilk günəş mühərriki yaradılmışdır. XVII əsrin axırında görkəmli fransız kimyagəri A.Lavuazye birinci günəş sobasını yaratdı. Bu sobada 1650°C hərarət almaq olurdu və o, tədqiq olunan metal nümunələrinin vakumda, atmosferdən mühafizə olunmuş halda qızdırmağa, eləcə də karbonun və platinin xassələrini öyrənməyə imkan verirdi. 1866-cı ildə fransız A.Muşo Əlcəzairdə bir neçə ədəd gün konsentratoru qurmuş və onlardan suyun distillə edilməsi üçün və nasos intiqalı kimi istifadə etmişdi. 1878-ci ildə Parisdə keçirilən ümumdünya sergisində A.Muşo xörək hazırlanması üçün günəş sobasının nümayiş etdirmişdi. Bu sobada 0,5 kq ətə 20 dq bişirmək olardı. 1933-cü ildə ABŞ-da C.Erikson 4,8 m və 3,3 m ölçülü parabolosilindrik konsentratorlu günəş – hava mühərriki quraşdırmışdı.

Birinci irimiqyaslı su distilləsi qurğusu Çilidə 1871-ci ildə amerikalı mühəndis Ç.Uilson tərəfindən quraşdırılmışdır. Bu qurğu 30 il istismar edilmiş, mədəinə içməli su verirdi. 1890-cı ildə professor V.K.Serasski Moskvada paraboloid güzgünün yığdığı günəş enerjisinin vasitəsilə güzgünün fokusunda 3000°C -dən artıq hərarət almış və metaləitmə prosesini heyata keçirmişdi. Günəş- nəhəng işıq mənbəidir. Onun diametri 1392 min km-dir, kütləsi $2 \cdot 10^{30}$ kq olub, Yerin çəkisindən 333 min dəfə çoxdur, həcmi isə 1,3 milyon dəfə Yerinkindən böyükdür. Günəşin kimyəvi tərkibi 81,76% hidrogendən, 18,14% heliumdan və 0,1 % azotdan ibarətdir. Günəş maddəsinin orta sıxlığı 1400 kq/m^3 -ə bərabərdir. Günəş təkində hidrogenin heliuma çevrilməsi kimi termoyader (istilik-nüvə) reaksiyası gedir və hər saniyədə 4 milyard kq materiya enerjiyə çevirilərək Günəş şüaları vasitəsi ilə müxtəlif uzunluqla elektromaqnit dalğaları şəklində kosmik fəzaya verilir. İnsanlar ta qədim zamanlardan Günəş enerjisindən istifadə etmişlər. Hələ eramızın 212-ci ilindən gün şüalarının konsentrsiyası vasitəsi ilə məbədlərdə müqəddəs alov yandırırılar. Əfsanəyə görə, təxminən həmin zamanlar yunan alimi Arximed doğma şəhərini müdafiə edərək rum donanmasını yandırmışdı.

GÜNƏŞ ELEKTRİK STANSİYALARI VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Məmmədbəyov Z.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hal-hazırda əsasən iki növ günəş stansiyaları tikilir: qülləli GES və paylanmış (modullu) GES.

Qülləli GES işinin əsasını təşkil edən ideya (fikir) 350 il bundan qabaq söylənməmiş, lakin bu növ GES-ləri yalnız 1965-ci ildən başlayaraq tikilmişdir. 80-ci illərdə ABŞ, Qərbi Avropa, SSRİ və başqa ölkələrdə bir sıra güclü GES-ləri tikilmişdir.

1985-ci ildə SSRİ-də Krım vilayətinin Şelkino qəsəbəsində 5 MVt gücündə SSRİ-də ilk günəş elektrik stansiyası GES-5 istismara verildi, hər birinin sahəsi $25,2 \text{ m}^2$ olan 1600 heliostat (yastı güzgü) günəş enerjisini sıxlaşdırıb 0,71 əksətmə əmsalı ilə 89 m hündürlükdə quraşdırılmış acıq silindr şəkilli mərkəzi qəbuledici ötürürdü.

Qülləli GES-da şiddətlənmə dərəcəsini bir neçə minə çatdıran heliostat sahəli mərkəzi qəbuledicidən istifadə edilir. Günəşi müşahidə sistemi iki ox ətrafında fırlanma tələb etdiyi üçün xeyli mürəkkəbdir. Sistem EHM vasitəsilə idarə edilir. İstilik mühərriklərində işçi orqan kimi 550°C -ə qədər hərarətli su buxarı, 1000°C -ə qədər hərarətli hava və başqa qazlardan 100°C -ə qədər hərarətli tezqaynıyan üzvü mayelərdən (o cümlədən freonlar), 800°C -ə qədər hərarətli mayemetal istilik daşıyıcılarından istifadə edilir.

GES-lərinin başlıca nöqsanı onların bahalıqı və böyük ərazisi tutmasıdır. Məsələn, 100 MVt güclü GES-ni yerləşdirmək üçün 200 ha, 1000 MVt güclü AES üçün isə cəmi 50 ha tələb olunur. 10 MVt-a qədər güclərdə GES səmərəli deyildir ; onların optimal gücü 100 MVt, qülləsinin hündürlüyü 250m-dir.

Paylanmış (modlu) növlü GES-lərdə hər biri günəş şüalanmasının parabolosilindrik sıxlaşdırıcısından və onun fokusunda yerləşdirilmiş qəbuledicidən ibarət böyük sayda modullardan istifadə edilir. Qəbuledici, elektrik generatoru ilə əlaqəli istilik mühərrikinə verilən işçi mayeni qızdırmaq üçün istifadə edilir. Ən böyük paylanmış növlü GES ABŞ -da tikilmişdir və onun gücü 12,5 MVt-dır. Kiçik güclərdə modullu GES-lər qüllələrdən daha sərfəli olurlar. Modul növlü GES-da adətən maksimal şiddətlənmə dərəcəsi 100 olan xətti günəş enerjisi sıxlaşdırıcılarından istifadə edilir.

Proqnozlara əsasən gələcəkdən GES-lər quruda 13 mln. km^2 , okeanlarda 18 min. km^2 sahəni əhatə edəcəkdir.

Günəş radiyasiyası enerjisi günəş bataretiların vasitəsilə sabit cərəyan elektrik enerjisinə çevrilə bilər. Günəş bataretiları silisium və ya başqa yarımkeçiricilərin nazik təbəqələrindən hazırlanmış bir qurğudur. Fotoelektrik çeviricilərin (FEC) üstünlüyü onların hərəkətli hissələrinin olmaması, yüksək etibarlılığı və stabilliyindədir. Onların işləmə müddəti praktiki olaraq sonsuzdur, çəkiləri azaldır, asan istismar edilir, gün radiyasiyasının həm birbaşa, həm də səpələnmiş halda təsirindən eyni effektivlə işləyir. Konstruksiyanın modulu növü praktik istənilən gücdə qurğunun yaradılmasına imkan verməklə bərabər onların perspektivli edir. FEC- nin çatışmazlığı onların bahalı və kiçik faydalı iş əmsalı (indiki halda 12-15%) olmasındadır.

Günəş elementlərindən fotoelektrik effekt, onun üzərinə görünən və spektrin yaxın infraqırmızı işıq şüası düşdükdə alınır. 50 *mkm* qalınlıqlı silisium yarımkeçiricili günəş elementlərindən fotonlar udulur və onların enerjisi *p-n* birləşməsi vasitəsilə elektrik enerjisinə çevrilir. Gallium və alyumium arsenidi növlü geterobirləşməyə keçid, Günəş radiyasiyasının 50-100 dəfəlik şiddətlə sıxlaşdırıcısından istifadə FİƏ-nin 20-dən 30%-ə qədər artmasına imkan verir. 1989-cu ildə Boeing firması tərəfindən qalium arsenidi və antimonidi kimi iki yarımkeçiricidən ibarət ikiqatlı element yaradılmışdır. Onun Günəş enerjisini elektrik enerjisinə çevirmə əmsalı 37% təşkil etmişdir. Adi silisium elementlərində infraqırmızı şüalanma istifadə edilmir, təzə elementdə isə birinci şəffaf qatda (qalium arsenidi) görünən işıq udulub elektrik enerjisinə çevrilir, spektrin infraqırmızı hissəsi isə bu qatdan keçib ikinci qatda (qalium antimonidi) udulub elektrik enerjisinə çevrilir. Nəticədə FİƏ $28+9 = 37\%$ təşkil edir ki, bu da müasir istilik və atom elektrik stansiyaların FİƏ-si ilə müqayisəlidir.

Günəş bataretiları hələ ki, əsasən kosmosda istifadə olunur. Yerdə isə yalnız 1 kVt-dək güclü avtonom işlədicilərin elektrik təchizatı, naviqasiya və kiçik güclü radioelektron aparatların, təcrübi sınaq elektrik avtomobili və təyyarənin qidalanması üçün istifadə edilir. 1988-ci ildə Avstraliyada Günəş avtomobillərinin birinci ümumdünya rallisi (yarışı) keçirildi. Günəş bataretiları mükəmməlləşdirildikcə onlar yaşayış binalarının avtonom elektrik təchizatı üçün, daha doğrusu qızdırılması və isti su ilə təminatı, eləcə də işıqlandırılması və məişət elektrik cihazların qidalanması üçün tətbiq tapacaqdır.

Günəş enerjisindən istifadədə ən sadə və ucuz üsul yastı günəş kollektorları vasitəsilə məişət suyunun qızdırılmasıdır.

Günəş qurğusunun əsas konstruktiv elementi kollektordur, burda Günəş enerjisi tutulub istiliyə çevrilərək suyu, havanı və ya başqa istilik tutumunun qazıdır.

Fotoelektrik Günəş stansiyaları (FGS) bir çox üstünlüklərə malikdir. Məsələn, bu stansiyalar ən yaxşı enerjivermə qabiliyyətinə (sistem işləmə müddətində hasil etdiyi enerji miqdarının bu sistemin material və avadanlığının istehsalına sərf edilən enerji miqdarına nisbəti) malikdir və gələcəkdə bu kəmiyyətin daha da yaxşılaşacağı gözlənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, fotoelement təkcə bərpə olunan enerji hasil etmək deyil, həm də bərpə olunmayan materialların (bunlara odundan başqa bütün materiallar daxildir) minimal sərfəni təmin etməyə imkan verir. Bundan əlavə, əsasən material olan silisium ehtiyatlı (şüşə, gün elementləri) kifayət qədər böyükdür. Bütün fotoelektrik sistemləri iki əsas sinifə ayırmaq olar: müstəqil (avtonom) və sənayə elektrik şəbəkəsi ilə əlaqəli.

Müstəqil sistemlər səyyar obyektləri və ya əsas elektrik ötürmə xətlərindən uzaqda yerləşən iqtisadi cəhətdən əlverişsiz ərazilərdəki obyektləri elektrik enerjisi ilə təmin etmək üçün işlənir. Belə şəraitlərdə fotoelektrik stansiyalarının istifadəsi ən effektiv və məqsədəuyğundur, 1 kVt saat elektrik enerjisinin qiyməti xeyli aşağı düşür. Belə sistemlərin gücü 0,01-dən 100 kVt-a qədər olur.

İkinci növ stansiyalar hasil etdiyi enerjinin həm enerji yığıcısı, həm də paylayıcısı kimi xidmət göstərən sənaye elektrik xətinə verir. Belə sistemlər şəhər binalarının damında və divarlarında quraşdırılıb həmin binanı elektrik enerjisi ilə təmin edə bilər, həm də günün yarısında müşahidə olunan enerji çatışmamazlığı və ya pik yüklənmədəki artıq yüklənməni ödəyər və bir qədər müvazinətləşdirə bilər. Belə stansiyaların gücü bir neçə MVt-a çatdırıla bilər.

Günəş modulları istənilən növ fotoelektrik sistemlərinin əsas və ayrılmaz hissələridir. Monokristal və ya polikristal silisium günəş elementlərindən hazırlanmış modullar daha geniş yayılmışdır. Elementlər dairəvi şəklində 100, 125, 150 mm diametrlərdə ola bilər və 0,9 – 2,7 Vt gücə malikdirlər.

QAZLIFT QUYULARININ VAXTAŞIRI İSTİSMARINDA İŞÇİ AGENTİN SƏRFİNİN AZALDILMASI, NEFT HASİLATININ İNTENSİVLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Məmmədli N.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, neft yataqlarının istismarının müəyyən mərhələsində lay təzyiqi aşağı düşməyə başlayır. Bu hal həm də yatağın kompressor (qazlift) üsulu ilə istismarı dövründə də baş verir. Bu vəziyyət yarandıqda quyuların hasilatını müəyyən səviyyədə saxlamaq və qazliftin üsulunun səmərəsini artırmaq üçün quyudibi təzyiqini azaltmaq lazım gəlir ki, buna da nasos-kompressor borularının başmağını quyunun dibinə qədər endirməklə nail olunur. Bu isə öz növbəsində qaldırıcının nisbi dalma dərinliyinin azalmasına və qazın xüsusi sərfinin xeyli artmasına səbəb olur. Qazın xüsusi sərfinin yüksəlməsi quyuların qazlift ilə istismarını iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olmasına səbəb olur. Belə olduqda quyu nasos istismarına, yaxud vaxtaşırı qazlift istismarına keçirilir. Lakin kiçik dinamik səviyyəyə və böyük lay qaz amili və qumu çox olan quyuların nasos ilə istismarı məqsədəuyğun olmadığından belə quyuları vaxtaşırı qazlift üsulu ilə istismar etmək sərfəlidir. Ədəbiyyatdan qazlift quyularının vaxtaşırı istismarında işçi agentin sərfinə bir neçə amil təsir edir [2]. Onlardan biri də əvəzetmə kameralı vaxtaşırı qaldırıcıdan istifadə etməklə həlqəvari fəzanın həcmnin minimuma endirilməsi ilə nail olunur. İşçi agentin sərfinə təsir edən amillərdən biri də qaldırılan neftin reoloji xassələridir ki, bu istiqamətdə kifayət qədər tədqiqat işləri aparılmamışdır. Lakin neftin reoloji xassələrinə təsir edəcək işlər laya təsir və quyudibi zonanın işlənməsi işlərində tədqiq edilmiş, əhəmiyyətli nəticələr alınmışdır ki, həmin nəticələrdən istifadə edərək vaxtaşırı qazlift üsulu ilə istismar olunan quyularda sıxılmış qaz sərfinin azaldılması istiqamətində təcrübələr aparılmış və bir sıra müsbət nəticələr alınmışdır. Bu məqsədlə tərkibində nanohissəciklər olan Azərbaycanın gilabi gillərindən istifadə edilmişdir. Belə ki, aparılmış tədqiqatlarda gilabi gilləri ilə turşuların görüşməsindən kifayət qədər qaz ayrılır ki, bu qazlar neftdə həll olunaraq onların lift boruları boyu qaldırılmasında işçi agent-sıxılmış qazı əvəz edərək onun sərfini kifayət qədər qənaət olunmasına səbəb olur. Digər tərəfdən aparılmış laboratoriya tədqiqatları göstərdi ki, əmələ gələn qaz neftdə asan həll olunaraq onun reoloji xüsusiyyətlərini aşağı salmaqla onun lift boyu hərəkətini asanlaşdırır, onun boru səthi ilə sürtünmə qüvvələrini aşağı salır. Maraqlı nəticələrdən biri də odur ki, neftdə asan həll olunan bu qazların neftdən ayrılması isə təbii lay qazından fərqli olaraq daha gec, yəni daha aşağı təzyiqlərdə ayrılır. Bu xüsusiyyət qazlift üsulu ilə istismar vaxtı neftdə həll olunmuş qaz, lift boyu hərəkəti zamanı neftdən ayrılmayaraq onun yer üzərinə çıxarılaraq atqı xəttinə qədər birgə hərəkətinə səbəb olur.

Tədqiqatlarda "Digah", "Masazır" və "Corat" yataqlarının gillərindən və xlorid və xrom turşularından istifadə edilmişdir. Aparılmış laboratoriya tədqiqatlarının nəticələri göstərmişdir ki, bu turşularla gillərin görüşündən baş verən reaksiyadan qaz ayrılmasından əlavə olaraq, həm də xeyli istiliyin ayrılması da müşahidə olunmuşdur ki, bu da tərkibində ağır komponentlərin – asfalt, qatran və parafin olan neftlərin də qazlift üsulu ilə istismarında mürəkkəbləşmələrin qarşısının alınmasına kömək edəcəyinə zəmin yaradır.

SULAŞMIŞ QAZLIFT QUYULARININ VAXTAŞIRI İSTİSMARA KEÇİRDİKDƏ İŞÇİ AGENTİN SƏRFİNƏ QƏNAƏT ETMƏKLƏ NEFT HASİLATININ ARTIRILMASI

Məmmədli N.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, qazlift üsulu ilə işləyən quyuların hamısının vaxtaşırı istismar üsuluna keçirmək düzgün olmazdı. Çünki quyuların vaxtaşırı istismar üsuluna keçmənin müəyyən meyarları vardır ki, onlardan biri də kiçik dinamik səviyyəyə və böyük lay qaz amili və qumu çox olan quyuların nasos ilə istismarı məqsədəuyğun olmadığından onları vaxtaşırı qazlift üsulu ilə istismar etmənin sərfəli olmasıdır. Odur ki, belə quyularda mayenin müəyyən səviyyəyə çatması anını gözləyərkən sulaşmanın qarşısının alınması, neft hasilatının yüksəldilməsi məqsədi ilə müəyyən tədbirlərin görülməsidir. Bu tədbirlərdən biri, bəlkə də birincisi həmin müddətdə su təcridi tədbirlərinin aparılmasıdır. Lakin su təcridinin aparılması üçün kifayət qədər məlum üsullar və bu üsullarda tətbiq olunan reagentlər də məlumdur. Təcrübələrdən məlumdur ki, istehsalatda tətbiq olunan çoxsaylı su təcridi tədbirlərindən heç biri universal deyil və bütün quyularda və müxtəlif şəraitlərdə universal səmərəli üsullar mövcud deyil. Nəzərə alsaq ki, məlum su təcridi tədbirlərinin hər birində istifadə olunan kimyəvi reagentlər ucuz olmayıb, çıxarılan neftin maya dəyərinə təsir edir.

Nəzərə alsaq ki, tədbirin səmərəli olması üçün tədbir aparılan quyunun neft hasilatı yüksək olmalıdır ki, çıxarılan əlavə neftin hesabına çəkilən xərclər kompensasiya ola bilsin. Lakin o da məlumdur ki, vaxtaçırı istismara keçirilən quyuların hasilatı da yüksək olmur. Odur ki, belə quyularda su təcridi işləri aparıldıqda, bunun üçün istifadə olunan materialların maksimum ucuz, lakin keyfiyyətli olması əsas şərtidir. Aparığımız ədəbiyyat araşdırmaları göstərdi ki, bu sahədə dərinlik nasos üsulu ilə istismarda bu sahədə işlər aparılmış və müsbət nəticələr alınmışdır. Belə ki, /3/ işlərində praktiki olaraq dərinlik nasos üsulu ilə işləyən quyularda quyu məhsulunun yüksək sulaşması hallarında, quyularda hidrodinamiki təcrid üsulları aparıldıqdan sonra, laydan quyuya su axınları məhdudlaşdırılmış, quyuların neftə görə hasilatı yüksəlmiş və suya görə hasilatı isə bəzi quyularda 90%-ə qədər, bəzilərinə isə 30-60% azalmışdır. Təmirlərarası müddət isə bir neçə dəfə artmışdır. Həmin quyularda su təcridi işlərində neft tələlərində yığılmış, demulsasiya üçün yararsız, ekoloji cəhətdən zərərli, maya dəyəri sıfıra bərabər olan “tələ” neftlərindən istifadə edilmişdir. Bu neftlərin istifadəsi çox asan olub, təsiretmə mexanizmi də səmərəlidir. “Tələ” nefti nədir? Hər bir neftqazçıxarma idarələrində neftin ilkin hazırlanmasında, tullanan, tərkibində neftin ağır komponentləri və gil, kiçik ölçülü qumlar şəklində mexaniki qarışıqlar olan çıxar məhsuldur. Quru sahəsində yerləşən yataqlarda isə hər bir quyunun yanında qazılmış çalalarda və ya quyu yanında inşa edilmiş tələlərdə yığılan belə neftlərin tərkibində su olmur, əvəzində qeyd edildiyi kimi gil hissəcikləri olur ki, onlar da su ilə görüşdükdə şişə bilir. Odur ki, həmin neftin sulaşmış neft quyularına vurulması ilə o, həm layın quyudibi zonasının sulu hissələrinə, həm də neftli hissələrinə daxil olur. Neftli hissəyə daxil olan “tələ” neftinin tərkibindəki gil hissələri dəyişikliyə uğramasa da, su olan məsələlərdə gil şişərək suyun qarşısını alır. Neftli hissədə isə həmin “tələ” nefti laydan gələn neftlə birləşərək yer üzərinə çıxarılır.

Vurulacaq “tələ” neftinin həcmi isə hər quyu üçün ayrıca olaraq aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$V_{t.n.} = \pi(R^2 - r^2) \cdot h \cdot m$$

Burada R – vurulacaq “tələ” neftinin quyu gövdəsindən laya daxil olma məsafəsi, r – quyunun radiusu, h – layın qalınlığı, m – süxurun məsələliyidir.

BORULARIN YİVLİ HİSSƏLƏRİNİ YAĞLAMAQ ÜÇÜN QURĞU

Məmmədov E.O.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Boruların yivli hissələrinə yağları sürtmək üçün əl əməyindən istifadə olunur. Bu da həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi cəhətdən insan həyatına və sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Boruların yivli hissələrini P-2 və P-402 markalı yağlarla yağlayırlar. Bu yağları boruların yivli hissələrinə yağlanması zamanı onların miqdarına və yağlama keyfiyyətinə ciddi nəzarət etmək olmur.

Məqalənin məqsədi : Boruların yivli hissələrinə yağları dozırovka etməklə yağlanmasıdır. Bu yağlanmanı həyata keçirmək üçün yağlama qurğusu və onun kinematik sxemi verilmişdir. Qurğunun texniki xarakteristikası aşağıdakı kimidir:

Silindrin diametri – 160 mm

Ştokun diametri – 50 mm

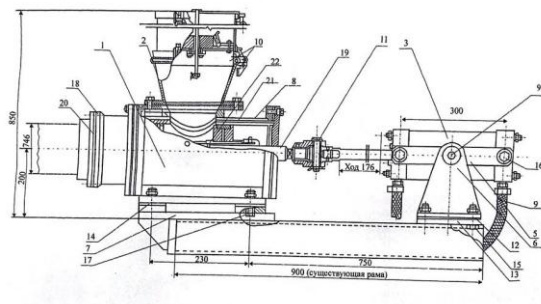
Porşenin gedişi – 30 mm

Ştokun gedişi – 140 mm

Ştokun maksimum gedişi – 170 mm

Yağlama qurğusu aşağıdakı kimi işləyir :

Boru muştuk 18-ə dayağa verilir. Bu zaman pnevmo bölüşdürücü 2-nin birinci kamerası işə salınır. Ştokun pnevmo silindri 3 sol tərəfə yerini dəyişir. Bu zaman dozator 19 ştoku itələyir. Bundan sonra borunun yivli hissəsi muştuk 18-ə daxil olur və ştok 19 yağı yivin üzərinə sıxır. Sıxılmış yağ yivin üzərindən manjetlə siyrilir. Nəticədə yağlama prosesi başa çatır. Şəkildə yağlayıcı qurğunun kinematik sxemi verilmişdir:

YÜKSƏK KEYFİYYƏTLİ PARÇALARIN İSTEHSALINDA İSTİFADƏ OLAN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ MAŞINLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məmmədova G.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toxuculuq materiallarının keyfiyyəti və onların müasir vaxtda ticarətdə layiqli yer tutmaları onların istehsalında istifadə olunan xammalın göstəriciləri ilə yanaşı istehsal texnikanın müasir tələblərinə uyğun olma səviyyəsindən asılıdır.

Toxucu maşınlarının konstruktiv təkmilləşməsi maşınqayırma zavodlarında bir necə istiqamətlərdə aparılır. Təkmilləşmənin əsas məqsədi avadanlığın işinin etibarlılığını artırmaq, elektrik enerjisinin sərfini azaltmaq, çeşid imkanlarını genişlətmək, əmək tutumunu azaltmaqdır.

Yüksək keyfiyyətli parçaların alınması üçün müasir, geniş çeşidli təbii və kimyəvi liflərin işlənilməsi, hazırlıq şöbəsində və toxucu sexlərində sürətli avtomatlaşdırılmış avadanlıqların tətbiqi, boyaq-bəzək materiallarının zamanın tələbinə uyğun olan növlərindən istifadəsi tələb olunur. Bu istiqamətdə toxucu maşınların avtomatlaşdırılması məsələsi texnoloji proseslərin dəqiq aparılması və alınan məmulatın keyfiyyətli olması üçün mühüm yerdə durur.

Toxucu maşınlarında, əsasən, aşağıdakı proseslərin avtomatlaşdırılması böyük fayda kəsb edir

- Əriş və arğac saplarının gərginlik dərəcəsinin qabaqcadan verilməsi.
- Toxunmanın bütün mərhələlərində gərginliyin sabit qaydada qalması.
- Parçanın sarılma gərilməsinin sabitliyi və nəzarət olunması
- Maşının işə salınması və dayandırılmasının avtomatlaşdırılması.
- Qırılmış əriş və arğac saplarının aşkar olunması və ləğvi.
- Parçanın nöqsanlarının aşkar edilməsi
- Arğac saplarının verilməsinin fasiləsiz təmini

Toxucu maşınların avtomatlaşdırılması və konstruksiyalarının təkmilləşməsi əsasən mikroprosessorlarla maşının idarə edilməsi yolu ilə aparılır. Bu məqsədlə, toxucu maşınlarında idarəetmə panelləri istifadə olunur.

Panellərin internet şəbəkəsi ilə əlaqəliyi və sürətli mərkəzi prosessorlarla təchiz olunması geniş kommunikasiya imkanları yaradır.

Müasir toxucu maşınlarında idarə etmə panelləri aşağıdakı texnoloji əməliyyatlara nəzarət edir.

1. Əsnək əmələgətirici mexanizmin elektron qurğusunun idarə edilməsi.
2. Arğac sapı yığıcılarının işinin elektron idarə edilməsi.
3. Parça kənarlarının əmələgəlmə prosesinin elektron idarə edilməsi.
4. Əriş saplarının toxunma zonasına uyğun uzunluqda verilməsinin elektron idarə edilməsi.
5. Toxunmuş parça hissəsinin zonadan cəkilib mal valikinə sarınmasının elektron idarə edilməsi.

Əməliyyatların avtomatlaşdırılması aşağıdakı göstəricilərə təsir edir.

1. Toxucu maşınında assortiment imkanlarının genişlənməsinə.
2. Yüksək keyfiyyətli parçaların toxunmasına.
3. Parçanın toxunmasına şərtlərin azalmasına.

Elektron idarəetmə sistemi toxuculuq istehsalatının ümumi idarə edilməsini, həmçinin dəzgahların yoxlanılmasını, parametrlərin müşayət olunmasında təmin edir.

Toxucu dəzgahının üstündə quraşdırılmış idarəetmə paneli müəssisə daxili və müəssisədən kənar obyektlərlə əlaqə saxlamaq imkanı yaradır.

Panelin internet funksiyaları müxtəlif məlumatları ayrı-ayrı açılan aynalar vasitəsi ilə almağı təmin edir. İstifadəçi panelin istədiyi görüntüsünü bir-başa kompyuter ekranına qoyub dəzgahın müxtəlif parametrlərinin yoxlaya bilər.

Toxucu maşınların qarşılıqlı əlaqəsi və eyni vaxtda kompyuterlə əlaqəsi dayanmaların sayının və səbəblərinin, məhsuldarlığın və başqa göstəricilərin alınması və qrafikinin çəkilməsi üçün istifadə olunur.

Müasir toxucu dəzgahlarında elektron idarəetmə sisteminin tətbiqi onların konstruksiyalarının dəyişilməsinə gətirib çıxardır.

Yüksək sürətli toxucu dəzgahların istehsalı ilə müasir zamanda bir çox firmalar məşğul olur. Onlardan Almaniyanın Dopier firmasının Lindauer Dornier GmbH, müxtəlif üsulla arğac sapı qoyulan toxucu dəzgahlarını, rapirəli PS, pnevmatik AS, Jakkard maşını ilə işləyən PS tipli və Belgiyanın Picanol firmasının OMNİplus 800 pnevmatik və, sairə, toxucu dəzgahlarını qeyd etmək olar. Bu maşınlarda texnoloji proseslərin idarə olunması, tənzimlənməsi və nəzarəti intellektual elektron sistemi CAN-Bus ilə həyata keçirilir.

QUYU ALƏTİNİN KƏSƏN HİSSƏSİNİN RASİONAL MATERIALININ TƏYİNİ

Miriyev M.M.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Müasir dövrdə neft mədən təcrübəsində frezer qurğularının kəsən orqanı kimi kompozit materiallarından istifadə olunur ki, onlar istismar zamanı yüksək keçid göstəricilərini təmin etmirlər.

Bu məqsədlə bizim tərəfimizdən hazırlanmış həlqəvi frezerin üzü əlverişli kəsmə bucağı altında lövhələrlə möhkəmləndirilmişdir ki, (ГОСТ 880-85, dağ aləti üçün 6x8x20 ölçülü bərk ərintili məmulat) bu da yüksək texniki – iqtisadi göstəricilərə malikdir. Buna baxmayaraq, verilmiş işlənmə üçün olan materiallar qrupundan quyu alətinin kəsən hissəsinin rəşional materialı üçün verilmiş poladın seçilməsi aktual məsələ olaraq qalır.

Müasir dövrdə bu məsələ sırf eksperimental yolla müxtəlif materiallı kompressor borularının kəsilməsi zamanı dayanıqlığa sınaqdan keçirilməsi əsasında həll olunur. Buna görə də kəsici materialın yeyilməyə dayanıqlığının hesabı metodunun təyini böyük maraq doğurur. Belə hesab edirik ki, quyu aləti üçün effektiv kəsici material kəsici materialların dayanıqlığını xarakterizə edən göstəricilərin müqayisə edilməsi əsasında seçilməlidir.

Kəsici materialın effektivlik kriteriyası kimi quyu alətinin optimal nisbi xətti yeyilməsi göstərilə bilər, bu radial yeyilmə həddinin optimal kəsmə yoluna olan asılılığı ifadə edir.

Bu işdə nisbi xətti yeyilmənin hesablanması üçün oxşarlıq nəzəriyyəindən istifadə etməklə ümumiləşdirilmiş tənliklərin alınması metodu təklif olunur.

MİŞARLI TƏMİZLƏYİCİLƏRDƏ BARABANLA KOLOSNIKLƏR ARASI MƏSAFƏNİN ÇİYİDİN MEXANİKİ ZƏDƏLƏNMƏSİNƏ VƏ SƏRBƏST LİFLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQİQİ

Musayeva B.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublikamızın pambıq zavodlarında xam pambığın iri zibillərdən təmizlənməsi üçün 1XP markalı mişarlı təmizləyicilərdən istifadə edilir. Təmizləmə prosesi bu təmizləyicilərin əsas işçi orqanları olan mişarlı baraban və kolosnik (dairəvi en kəsikli) şəbəkəsi zonasında gedir.

Nəticədə mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafə təmizləmə zamanı çiyidin mexaniki zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə böyük təsir göstərir. Emal olunan xam pambığın yüksək nəmliyə və müxtəlif morfoloji tərkibə malik olduğunu nəzərə alaraq mişarlı təmizləyicilərdə barabanla kolosniklər arası məsafənin daha optimal araboşluq məsafəni dəqiqləşdirilməsi üçün təcrübə aparılmışdır. Bu məqsədlə axın xəttində tətbiq olunan 1XP iri zibil təmizləyicisinin bazasında hazırlanmış xüsusi qurğudan istifadə edilmişdir. Qurğu qidalandırıcı valiklərlə birlikdə şaxta, qidalanma sürətini tənzimləmək üçün İVA markalı variator, mişarlı baraban və alt hissəsində kolosnik şəbəkəsindən ibarətdir. Mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafə 12, 15 və 20mm dəyişərək, çiyidin mexaniki zədələnməsinə təsiri və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə

təsiri öyrənilmişdir. Eyni zamanda qurğunun iş tərzinə təsir edən amillərini dəyişən qiymətlərində təmizləmə effekti də hesablanmışdır. Təcrübənin nəticələri cədvəl şəklində verilmişdir.

Cədvəl 1.

Göstəricilər	Ara məsafəsi (mm)		
	12	15	20
Təmizlənmiş xam pambıqda çiyidin zədələnməsi, %	0,91	0,70	0,49
Sərbəst liflərin miqdarı, %	2,1	1,72	1,43
Qurğunun təmizləmə effekti, %	75,9	74,3	69,2

Alınan reqresiya polinomunun təhlili və cədvəldən göründüyü kimi ən optimal variant mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafə 15mm olduqda məqsəd funksiyası maksimum qiymətinə çatır.

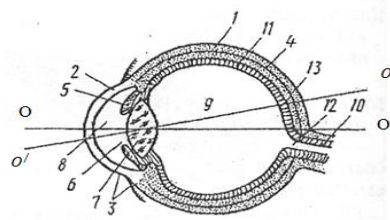
Beləliklə təmizləmə prosesində mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafənin çiyidin zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə təsirini tədqiq etdikdə belə nəticəyə gəlirik ki, təmizləyicinin təmizləmə effektini də nəzərə aldıqda ən optimal nəticə mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafə təmizləyicilərdə 15mm olduqda alınır.

GÖZ OPTİK SİSTEM KİMİ

Musayeva T.M.

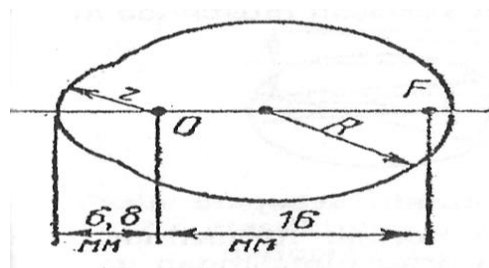
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Gözün baş optik oxu OO buynuz təbəqəsinin, bəbəyin və büllurun həndəsi mərkəzindən keçir (şəkil 1.). Bundan başqa, OO oxu ilə 5° -lik bucaq əmələ gətirən O'O' oxu (görmə oxu) da var. O'O' oxu büllur qişanın və sarı ləkənin mərkəzindən keçir, işığa həssaslığı ən böyük olan istiqaməti göstərir.

Şəkil 1. Gözün baş optik oxu

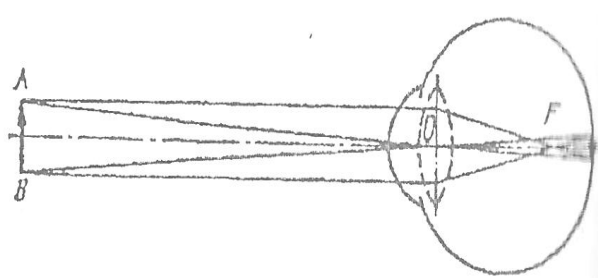
Gözün arxasında yerləşən damarlı qişada tor təbəqəsi gözün işığı qəbul edən hissəsidir. Cisimlərin xəyallannın gözün tor təbəqəsində alınması üçün «gətirilmiş» göz modelindən istifadə edilir. Bu model bircins sferik linzaya bənzəyir. Belə gözlərdən biri Verbitskinin verdiyi modellə hazırlanır (şəkil 1.1).

Şəkil 1.1. Verbitskinin modeli

Belə linzanın optik qüvvəsi 63 dpt-dir. Gözdə xəyal alındıqda, cisim ikiqat fokusun arxasında yerləşir, xəyal isə, gətirilmiş göziin arxa divarında (səthində) alınır. Xəyal həqiqi, əksinə çevrilmiş və kiçildilmiş olur (şəkil 1.2). Xəyalın aydın alınması üçün cismin lindən olan məsafəsi “a” dəyişəndə xəyalın lindən olan məsafəsi “b” də dəyişməlidir

$$\frac{1}{a} + \frac{1}{b} = \frac{1}{f} \quad (1.1)$$

Şəkil 1.2. Gözdə xəyalın alınması

Lakin, gözdə xəyalla linza arasındakı məsafə dəyişməz olaraq qalır, yəni tor təbəqəsini qabağa və arxaya çəkmək olmaz. Belə halda xəyalın normal alınması üçün gözün optik qüvvəsi $D = 1/F$ dəyişməlidir, yəni gözün akkomodasiyası baş verməlidir.

Gözün optik qüvvəsinin dəyişməsi nəticəsində ondan müxtəlif məsafələrdə yerləşən cisimlərin aydın xəyalının alınmasına gözün akkomodasiyası deyilir. Akkomodasiya büllurun səthlərinin ayrılıq radiuslarının dəyişməsi nəticəsində həyata keçirilir. Gözün akkomodasiyası, mərkəzi sinir sisteminin təsirindən baş verir. Sakit halda gözün akkomodasiyası kifayət qədər uzaqda yerləşən cisimlərin aydın xəyalını yaradır. Əgər göz çox yaxın məsafədə yerləşən cismə yönəlsə, tor qışasında alınan xəyal kəskin olmur. Onda kirpikli əzələ ona daxil olan sinir impulsunun təsiri ilə qısalar və göz elə akkomodasiya edir ki, tor qışasında cismin kəskin xəyalı alınır. Maksimum akkomodasiya olanda gözün optik qüvvəsi 70-74 dpt olur. Bu büllurunun ön ayrılıq radiusu 10 mm-dən 5,5 mm-ə, arxa səthinin ayrılıq radiusu isə 6mm-dən 5,5 mm-ə qədər azalar. Normal halda cisimlə göz arasındakı məsafə ən yaxşı görmə məsafəsinə (25 sm) bərabər olur.

METAL HİSSƏLƏRDƏ ƏMƏLƏ GƏLƏN DEFEKT LƏRİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METOD LARI

Nuriyev E.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Defekt - normativ sənədləşdirmə tərəfindən təyin olunmuş istehsal tələblərinə uyğun olmayan hər hansı bir uyğunsuzluq deməkdir. Defektlər sıralarına metal səthindəki və ya daxilində olan nöqsanlar, və yaxud detal quruluşunun səhv olması da aid ola bilər.

Məhsulun nəzarəti zamanı aşkar olunan defektlər aydın görünən, gizli olan, aradan qaldırılan və aradan qaldıra bilinməyən olurlar. Texniki və iqtisadi cəhətdən bərpa olunması mümkün sayılan defekt aradan qaldırıla bilinən defekt adlanır. Bərpa olunması mühüm maddi tələblərə və ya vəziyyətə istinad edən defektlərə isə aradan qaldıra bilinməyən defektlər deyilir. Defektin aradan qaldırma və ya qaldıra bilinməmə vəziyyəti texniki amilləri nəzərə alaraq, təmir və istehsal şəraitindən asılıdır.

Aradan qaldırıla bilən defektlər: qoruyucu örtüyün zədələnməsi, lokal lehimləmə olmayan zonalar, texniki tələblər tərəfindən nəzərdə tutulmuş dərəcədə az olan səthin əyri (kələ-kötür) olması

Aradan qaldırıla bilinməyən defektlər: metalın kimyavi tərkibindəki nöqsanlar (əvvəlcədən təyin olunmuş metalda əmələ gələn uyğunsuzluq), soyuq və qaynar çatlar, laylanma.

Metal hissələrinin defektlərinin aşkarlanmasında tətbiq oluna biləcək metodlar əsasən iki qrupa bölmək olar: Dağılan, Dağılmayan nəzarət.

Dağılan nəzarət – Məmulatın müxtəlif növ şablonların kəsilməsini və ya seçilməsini tələb edən və eyni zamanda məmulat nüsxələri bərpa olunmayana qədər iş üçün yararsız vəziyyətə salan nəzarət metodudur. **Dağılmayan nəzarət** – bilavasitə materialın üstündə aparılan və eyni zamanda materialın işə yararlı olma qabiliyyətini qoruyub saxlayan, həmçinin üstündə bərpa olunmayan izləri qoymayan metoddur.

Bu nəzarət iki cür olur: dağılmayan və dağılmayan fiziki nəzarət. Materiala daxil olma (sızma) qabiliyyətinə görə dağılmayan nəzarət metodları iki kateqoriyaya - həcmli və səthi – bölünür. Seçimli nəzarət zamanı qeyri dağıdıcı metodlar, hansılar ki. məhsulun istismara yararlı olmağını ləğv edir, istifadə oluna bilirlər. Qeyri dağıdıcı nəzarət metodları məhsulun yararlılığını ləğv etmirlər. Bir qayda kimi, qeyri dağıdıcı nəzarət metodlarını bütün istehsalı idarə edirlər, hansı ki öz növbəsində istismar davamiyyətini qat-qat çoxaldır.

Dağılmayan nəzarət doqquz növdən ibarətdir: maqnit, elektrik, elektro-induktiv, radio-dalğalı, istilik, optik, radiasiya, akustik və qatlara daxil olunan maddələr metodu. Dağılmayan nəzarətin metodlarının hər birisi aşağıdakı əlamətlər əsasında cürbəcür təsnifata malikdirlər.

- nəzarət olunan obyektin fiziki sahələrlə və ya maddələrlə qarşılıqlı əlaqəsi;
- İlkin məlumatı əldə etmək metodu.

İlkin məlumat parametri –dəyişməsi nəzarət olunan obyektin xarakteristikası üçün istifadə edilən müəyyən maddənin fiziki sahəsidir. Məsələn, rəngin şüalarının kiçik təsiri kimi. Əgər səthdə hansısa bir defekt varsa, onda şüalanmanın amplitudu çoxalır.

Dağılmayan nəzarətin vasitələri

Hər bir nəzarət metodunun bir idarəetmə vasitəsi vardır. Bütün nəzarət vasitələri yeddi əsas qrupa bölünürlər. İlkin qrupuna optik və istilik avadanlıqları, və həmçinin elektro-induktiv və elektrik metodlar daxildir. Dağılmayan vasitələrinin idarə olunan parametrlərinin növləri əsasında cihazlar aşağıdakı sıralanmaya bölünürlər:

- Defektoskop priborlar (məşulda əmələ gəlmiş defektləri aşkar etmək üçün);
- Heometrik xarakteristikaları (daxili və xarici diametrlər, örtüklərin və divarların qalınlığı, istismar dərəcəsi, məhsulun və ya detalın uzunluğu) idarə etmək üçün;
- Fiziki – mexaniki və fiziki – kimyəvi xarakteristikaların ölçülməsi üçün strukturoskop avadanlıqlar.

Dağılmayan nəzarətdə cihazların və metodun seçimi idarə olunan məmulat və onun təhlil olunma şəraitlərindən asılıdır. Metodların heç biri universal deyil. Cihazların yerinə yetirdiyi məqsədlərə uyğun olaraq, ölçülə və təyin ola bilinən defektlər və ya parametrlər dörd qrupa bölünür

Məmulatın dağılmayan metodu növlərinin klassifikasiyası

Nəzarət metodu	Nəzarət metodu kateqoriyası	Məmulatın materialına olan tələblər
Optik	Optik olan materiallar üçün	Möhkəm və ya maye halında olan
Maqnit	Səthüstü	Möhkəm olan
Elektromaqnit	Səthüstü	Ferromaqnit materialı
Elektrik	Səthüstü	Hər bir material
Radio-dalğalı	Həcmli	-----
Radiasiya	Həcmli	Hər bir metal olmayan obyekt
Akustik	Həcmli	Hər bir möhkəm və ya maddə halında olan
İstilik	Həcmli	-----

Hər bir nəzarət metodu müəyyən fiziki prinsipə əsaslanaraq, özündə bir-neçə metodu birləşdirir. Tədqiqatlar zamanı metal hissələrində yaranan defektləri aşkarlamaq üçün istifadə olunan nəzarət üsulları məsələsi araşdırılmış, istifadə olunacaq parametrlər seçilmiş və nəzarət üsullarının layihələndirilməsi üçün ilkin işlər yerinə yetirilmişdir.

XƏTTİ VƏ BUCAQ YERDƏYİŞMƏLİ TUTUM VERİCİSİ

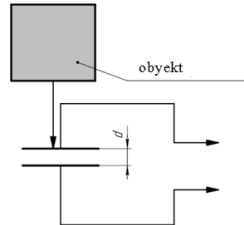
Paşayev F.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qeyri-elektriki kəmiyyətləri ölçmək üçün tutum çeviriciləri və vericilərindən geniş istifadə edilir. Bunun əsas səbəbi onların konstruksiyalarının sadə olması və tətbiq sahələrinin geniş olmasıdır. Yerdəyişmə vericiləri- hər hansı bir obyektin xətti və bucaq yerdəyişməsinin qiymətini təyin etmək üçün tətbiq edilən cihazdır. İş prinsipinə, dəqiqliyinə, qiymətinə və digər parametrlərinə görə fərqlənən müxtəlif növ yerdəyişmə vericiləri mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün yerdəyişmə vericilərini iki əsas kateqoriyaya ayırmaq olar- xətti yerdəyişməli verici və bucaq yerdəyişməli verici. İş prinsipinə görə yerdəyişmə vericiləri: tutum, optik, induktiv, ultrasəsli, potensiometrik, maqnitorezistiv və s. olur. Tutum çeviricisinin iş prinsipi çevriləcək giriş parametrlərinin təsirindən onun tutumunun dəyişməsinə əsaslanır. Tutum vericiləri müstəvi lövhəli və silindrik elektrodlu ola bilər. Paralel müstəvili kondensatorun tutumu:

$$C = \frac{\epsilon S}{\delta} = \frac{\epsilon S}{\delta_0 - x} \quad (1)$$

burada ϵ - kondensatorun lövhələri arasındakı materialın dielektrik nüfuzluğu; S - lövhələrin qarşılıqlı əhatə sahəsi; δ - lövhələr arasındakı məsafə; x - xətti yerdəyişmədir. (1) ifadəsindən aydın görünür ki, kondensatorun tutumu S , ϵ , δ parametrlərinin dəyişməsindən asılıdır. Şəkil 1-də xarici fiziki təsirdən kondensatorun lövhələri arasındakı d məsafəsi dəyişən tutum vericisi verilmişdir.

Şəkil 1. Xətti yerdəyişməli tutum vericisi

FONTAN QUYUSUNUN DİNAMİKASI

Tarverdiyeva N.G.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyudibindən maye və qaz yer səthinə həm quyudibinə daxil olmuş maye qazın təbii enerjisi hesabına, həm də yer səthindən quyu təsir edən enerji nəticəsində hasil oluna bilər. Quyu məhsulunun quyu ağzından yığım məntəqəsinə qədər borular boyunca hərəkətini təmin etmək üçün quyu ağzında müəyyən təzyiq saxlanılır. Belə ki, ümumi halda $1m$ mayeni qaldırmaq üçün sərf olunan enerji balansı aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur:

$$W = W_1 + W_2 - W_3 \quad (1.1)$$

burada: W_1 - $1m$ maye ilə quyudibinə daxil olmuş enerji; W_2 - yer üzərindən quyuya verilən enerji; W_3 - qarışıqın quyuağzından özü ilə apardığı enerjidir. Maye və qazın quyudan yer səthinə çıxarılması ancaq quyunun təbii enerjisi hesabına baş verirsə ($W_2 = 0$), quyunun bu cür istismar üsuluna fontan istismar üsulu deyilir. Quyu dibində maye və qaz, quyudibi təzyiqdən asılı olaraq müəyyən potensial enerjiyə malik olur. $1m$ (1000 kg) mayenin potensial enerjisi:

$$W_M = 1000H = 1000 \frac{10(P_q - P_0)}{\gamma} \quad (1.2)$$

ifadəsi vasitəsilə tapılır. Burada P_q və P_0 - quyudibi və atmosfer təzyiqi, atm ilə; γ - mayenin xüsusi çəkisidir, kg/m^3 ilə.

Əksər hallarda qazın enerjisi quyudan neftin yer səthinə çıxarılması, yəni quyunun fontan vurmasına sərf edilir. Aşağıdakı ifadə vasitəsilə neftlə laydan quyudibinə gələn enerji hesablanır:

$$W_q = 10^4 \left(\frac{P_q - P_0}{\gamma} + Q_0 P_0 \ln \frac{P_q}{P_0} \right) \quad (1.3)$$

burada: Q_0 – atmosfer təzyiqindəki qaz amilidir, $\frac{m^3}{t}$ ilə. Quyu ağzından axan qazlı mayenin enerjisi isə

$$W_{q.a} = 10^4 \left(\frac{P_{q.a} - P_0}{\gamma} + Q_0 P_0 \ln \frac{P_{q.a}}{P_0} \right) \quad (1.4)$$

ifadəsi ilə təyin edilir.

Burada: $P_{q.a}$ – quyu ağzı təzyiqi ifadə edir. Laydan daxil olan enerjinin müəyyən hissəsi, yəni

$$W = W_q - W_{q.a} = 10^4 \left(\frac{P_q - P_{q.a}}{\gamma} + Q_0 P_0 \ln \frac{P_{q.a}}{P_0} \right) \quad (1.5)$$

quyudan mayenin yer səthinə çıxarılmasında istifadə olunur. Quyuda yalnız laydan gələn enerji hesabına fontan vurulması

$$W \geq W_{vur} \quad (1.6)$$

şərt ödənildikdə baş verir. Fontan quyularının tədqiqatı ilə tapılan məlumatlar vasitəsilə onların düzgün işlənməsini həyata keçirmək olar. Əsasən mədən təcrübələrində quyuların tədqiqi qərarlaşmış rejimdə aparılır. Bu tədqiqat vasitəsilə müxtəlif qərarlaşmış rejimlərdə maye (su və neft) və qaz hasilatı və bununla yanaşı onlarda təzhür edən quyudibi təzyiq müəyyən edilir. Həmçinin bunlardan əlavə olaraq tədqiqat zamanı hər rejimə uyğun olan qaz amili, su faizi və hasilatda qumun miqdarı təyin edilir.

KATALİTİK KREKİNG QURĞUSUNDA KATALİZATORUN «QAYNAR» LAYDA REGENERASIYASI PROSESİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Rəhimova N.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neftin ilkin emalından sonra həyata keçirilən katalitik kreking prosesi dərin kimyəvi çevrilmələrə əsaslanan destruktiv emal prosesidir. Katalitik kreking prosesində neft və neft məhsullarının tərkibində olan karbohidrogenlər temperatur, təzyiq və katalizatorun təsiri ilə müxtəlif çevrilmələrə məruz qalır. Katalizatorun iştirak etməsi kreking reaksiyalarının aktivləşmə enerjisinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məlum olduğu kimi krekingin əsas xammalı 300-500°C hədlərində qaynayan geniş vakuum qazoyl fraksiyasıdır. Son zamanlar isə xammal kimi qaynama temperaturu 550-590°C olan ağırlaşmış vakuum qazoylları da istifadə olunur. Bundan başqa xammal resurslarını genişləndirmək üçün ikinci mənşəli xammallardan və kokslaşma qazoyllarından da geniş istifadə edilir. Ümumilikdə katalitik kreking prosesində məqsəd yüksək oktanlı benzin almaqdır. Prosesdə eyni zamanda butan-butilen fraksiyası ilə zəngin olan müəyyən miqdarda qaz karbohidrogenləri də alınır. Əmələ gələn fraksiyanın tərkibində həmçinin müəyyən miqdarda izobutan karbohidrogeni olur. Həmin fraksiya yüksək oktanlı komponent-alkilat almaq üçün qiymətli xammal sayılır. Qeyd edilənlərdən başqa proses zamanı alınan yüngül qazoyl fraksiyası dudu və naftalin almaq üçün xammal kimi istifadə edilə bilər və ya bu fraksiyanı aromatsızlaşdıraraq setan ədədini yüksəltmək üçün dizel yanacaqlarına komponent kimi əlavə etmək olar. Prosesin gedişində alınan ağır qazoyl fraksiyası isə yüksək keyfiyyətli «iynəvarı» koks alınması üçün xammaldır.

Katalitik kreking prosesində karbohidrogenlərin kreking reaksiyaları yalnız buxar və qaz şəkilli karbohidrogenlərin alınması ilə deyil, həm də katalizator səthində bərk koks çöküntülərinin əmələ gəlməsi ilə də müşayiət olunur. Koks pərdəsi karbohidrogen molekullarının katalizator səthinə daxil olmasına mane olur və nəticədə katalizatorun aktivliyinin azalmasına səbəb olur. Beləliklə katalizatorun aktivliyinin bərpa olunması lazım gəlir. Aktivliyi bərpa etmək üçün regenerasiyadan istifadə olunur. Katalizatorun regenerasiyası onun səthindəki koksun 550-600°C temperaturda üfürülən hava axınında «qaynar» layda yandırılması yolu ilə həyata keçirilir. Beləliklə də katalitik kreking prosesi praktiki olaraq kreking və katalizatorun qaynar layda regenerasiyası proseslərinin növbələşməsini özündə birləşdirir. Reaktor və regeneratör arasında katalizatorun fasiləsiz olaraq dövr etdirilməsi ilə prosesin fasiləsiz həyata keçirilməsi təmin olunur. Prosesin həyata keçirilməsində bir sıra amillər qarşılıqlı təsirdə olur. Belə ki, çevrilmə dərinliyi və koksun çıxımı reaktorda temperaturun yüksəlməsi ilə artır, lakin bu hadisə regeneratorda temperaturun aşağı düşməsinə səbəb olur. İlkin xammalın prosesə verilmə temperaturu artırıldıqda regeneratorda da temperatur artır, regeneratorda olmuş katalizatorda ona çökmüş koksun miqdarı azalır və nəticədə katalizatorun dövrə etmə sayı azalır. Regenerasiya (tüstü) qazlarında əlavə havanın verilməsi ilə oksigenin miqdarı artır,

regenerə olunmuş katalizatorada koksun miqdarı aşağı düşür. Beləliklə də reaktorda yaranan koksun miqdarının və regeneratörün temperaturunun azalmasına nail olunur.

Katalitik krekinq proseslərində kimyəvi reaksiyalarla yanaşı fiziki – kimyəvi hadisələr də baş verir. Belə ki, xammalın katalizator səthində xarici diffuziyası, xammalın katalizator məsamələrində daxili diffuziyası, katalizatorun fəal mərkəzlərində xemosorbsiyası, katalizator səthində kimyəvi reaksiyalar və s. gedir.

Şərh edilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, katalitik krekinq prosesinə katalizatorun və xammalın tərkibi, katalizatorun dövr ədədi, prosesin temperaturu və krekinq müddəti təsir edən əsas amillərdəndir.

TEXNİKİ PARÇALARIN TOXUNMASINDA MÜXTƏLİF ƏRİŞ SAPLARI SİSTEMİNİN GƏRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ TƏDQIQI

Şirinli S.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toxucu dəzgahında parçanın əmələgəlmə texnoloji prosesində əriş saplarının yüklənmə gərginliyinin çox vacib əhəmiyyəti var. O, əsnəkəmələgəlmə prosesində və arğac sapının parça başlığına vurulması zamanı həlledici rol oynayır.

Bildiyimiz kimi, yüklənmə gərginliyi toxunan parçanın növündən və struktur göstəricilərindən asılıdır. Gərilmənin həddindən artıq və ya həddindən kiçik olması əriş saplarının qırılmasına səbəb olur və ümumilikdə parçanın toxunma prosesini çətinləşdirir.

Son zamanlar texniki parçalara tələbatın artması ilə yanaşı parçaların fiziki-mexaniki göstəricilərinə, həmçinin xüsusi keyfiyyətlərinə çox diqqət yetirilir.

Bu tələblər, istismar zamanı onların davamlı və uzunömürlü olmağı ilə yanaşı, müxtəlif aqressiv şəraitlərdə işləmələri tələblərindən irəli gəlir.

Texniki parçalar sərbəst halda və polimerlərlə kompozisiya halında istifadə oluna bilərlər. Kompozit dedikdə lifli əsası olan və polimer qatqı ilə hopdurulan cisim nəzərdə tutulur. Lifli əsas armatur rolunu yerinə yetirərək kompozitin möhkəm və dözümlü olmasını təmin edir. Lifli əsas kimi kompozitlər üçün müxtəlif lifli materiallar istifadə olunur: liflər, təkqatlı və çoxqatlı parçalar.

Son zamanlar çoxqatlı parçaların quruluşunu daha da təkmilləşdirərək laylı-karkaslı parçalar istifadə üçün təklif olunmuşdu və onlar texniki parçalar sırasında öz yerini tutmuşlar. Bu parçaların istifadəsi kompozitlərin bir çox çatışmazlığını aradan götürə bilər.

Laylı- karkaslı parçaların əmələ gəlmə prosesində ən azı iki sistem əriş sapları və bir sistem arğac sapları iştirak edir.

Karkas əriş sapları arğac sapları ilə toxunaraq parçada üfüqi yerləşən, yəni karkas qatlarını əmələ gətirirlər. Doldurucu əriş saplarının arğac sapları ilə toxunması parçanın şaquli elementlərini əmələ gətirir. Karkas qatları bir- birinə paralel şəkildə, bərabər və ya müxtəlif aralıq məsafədə yerləşə bilərlər. Doldurucu qatlar karkas qatlarına nəzərən şaquli və ya müxtəlif bucaq altında formalaşa bilərlər.

Laylı – karkaslı parçaların qalınlığı eyni sayda karkas qatları olan parçalarda doldurucu layların hündürlüyündən, daha dəqiq desək, doldurucu qatın alınmasında iştirak edən arğac saplarının sayından asılı olur. Parçanın fəza quruluşu, layların istənilən qaydada yerləşməsi, karkas qatlarının paralelliyi, karkas və doldurma qatlarına ümumi arğac sapının qoyulması nəticəsində müvəffəq olunur. Belə ki, ümumi arğac sapları əsnəyə qoyulub parça başlığına vurulan zaman doldurucu qat parçada nəzərdə tutulan qaydada yerləşir.

Ümumi (orta) arğac saplarının parça başlığına vurulma zamanı karkas əriş sapları daha çox gərilməyə malik olmalıdırlar ki, doldurma qatlarının ağırlığı altında əyilməsinlər. Bu səbəbdən karkas əriş saplarının yüklənmə gərginliyi doldurma əriş saplarının yüklənmə gərginliyindən bir neçə dəfə artıq olmalıdır. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, doldurma əriş saplarının gərilməsi də müəyyən dərəcədə olmayanda, saplar qalev gözlüklərində irəli-geri hərəkət nəticəsində zəifləyir və dəzgahda ərişin qırılma sayını artırır.

Karkas əriş saplarının yüklənmə gərilməsinin həddən artıq olması bir tərəfdən onların gərgin şəraitdə işləməsinin fəsadlarına (qırılma, dəzgahın tez-tez dayanması və s.) və həmçinin əsnəkəmələgətirən mexanizminin ayrı-ayrı detallarının sıradan çıxmasına səbəb olur.

Bu səbəbdən toxucu dəzgahında karkas və doldurma əriş saplarının yüklənmə gərginliyinin düzgün təyini həm parçanın quruluşuna təsir baxımından, həm də dəzgahın iş rejiminə təsir baxımından çox vacib məsələdir.

Toxucu dəzgahında müxtəlif əriş sapları sisteminin gərginliyinin nəzəri tədqiqi aparılıb.

Gərginliyin dinamik xassələrini nəzərə almasaq və parçanın toxunmasının aşağı sürətlərdə aparılmasını qəbul etsək, böyük xəta etmədən deyə bilərik ki, karkas və doldurucu sapların gərginliyi onların yüklənmə gərginliyinə bərabər olur.

NEFT-KONDENSAT SİSTEMLƏRİNİN REOLOJİ XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI

Tağıyev E.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azərbaycanda hasil olunan neftlərin bir qismi yüksəközlülük neftlərə aid olunur və son illərdə işlənməsi aparılan yataqlar da belə neftlərlə səciyyələnir. Həmin neftlərin çıxarılması və nəqli özlülük dərəcəsinin və donma temperaturunun yüksək olması və anomal reoloji xassələrə malik olması səbəbindən bir sıra çətinliklərlə bağlıdır.

Müxtəlif reoloji xassələri olan neftlərin boru kəməri ilə ardıcıl nəqli zamanı vəziyyət daha da çətinləşir. Sözügedən neftlərin reoloji xüsusiyyətləri, onların dinamik özlülüynün dəyişkən olmasında göstərir ki, bu da sürüşmə gərginliyindən və mayenin axın sürətindən asılı olur. Neftin belə axını qeyri-Nyuton axınlara aid olunur və kolloid-kimyəvi vəziyyəti (dispers fazasının və dispers mühitin quruluşu), molekular arasındakı qarşılıqlı təsirlərin xarakteri ilə təyin olunur. Ağır yüksəközlülük neftlər olan yataqlardan çıxarılan məhsulun donma temperaturunun aşağı salınması və reoloji xassələrinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra texnologiyalar mövcuddur.

Yüksəközlülük neftlərin nəqlinin asanlaşdırılması, özlülüynün təsirinin azalması, boru kəmərlərinin buraxılış qabiliyyətinin artırılması problemləri daima diqqət altında olan problemlərdir. Bu istiqamətdə çoxlu sayda tədqiqatlar aparılıb və müxtəlif üsullar işlənmişdir. Bu üsullardan neftin qızdırılması, hidronəql, termiki emal, neftin qazla doldurulması üsullarının, müxtəlif həlledicilərin, depressor təsirinin, turbulent axında aşqarların, kimyəvi reagentlərin və müxtəlif fiziki təsirlərin tətbiqini göstərmək olar.

Yuxarıda göstərilən üsullarla yanaşı yüksəközlülük neftlərin nəqlini asanlaşdırmaq məqsədilə fiziki təsir üsulları (akustik dalğalar, maqnit sahələri, lazer şüalanması və elektrik cərəyanları) da tətbiq olunur.

Bu fiziki təsir üsullarından ən geniş yayılmışı elektrik sahələri təsir üsuludur. Tədqiqatlar nəticəsində təyin olunmuşdur ki, mayenin dipol momentinin fırlanması tezliyinə uyğun tezlikdə yaradılmış elektrik sahəsi vasitəsilə neftin özlülüynü dəyişmək mümkündür və nəticədə parafin çöküntülərinin miqdarını azaltmaq olar. Neftin özlülüynün dəyişməsi yaradılan elektrik sahəsinin intensivliyi və istiqamətindən asılıdır.

Eksperimental təcrübələrin nəticələri göstərmişdir ki, neft-kondensat qarışığının özlülüynə təsir edən əsas amillər temperatur və kondensatın həcmi konsentrasiyasıdır. Müəyyən olunmuşdur ki, qarışıqdakı kondensatın konsentrasiyası 30%-dən çox artıqda özlülüyn aşağı düşməsi sürəti yavaşdır. Yüksəközlülük neftə qatqıların əlavə olunmasından yaranan depressor effekt qarışığın temperaturu aşağı düşdükcə artır.

Böyük uzunluqlu magistral neft kəmərləri ilə nəql zamanı, aralıq nasos stansiyalarının sayının çox olması şəraitində sürtünmədən yaranan istiliklə yanaşı magistral nasoslarda da neftin qızmasını nəzərə almaq lazım gəlir. Bu amilə son zamanlarda layihələndirilən nasos stansiyalarda yüksək diferensial təzyiq qiymətinin (10Mpa və daha artıq) əldə olunması şəraitində daha çox fikir verilir. Eyni zamanda nəql olunan mayenin qızmasına təsir edən digər amillərin (diferensial basqının qiyməti, verim və adiabatik sıxılmanın) öyrənilməsi də maraq doğurur.

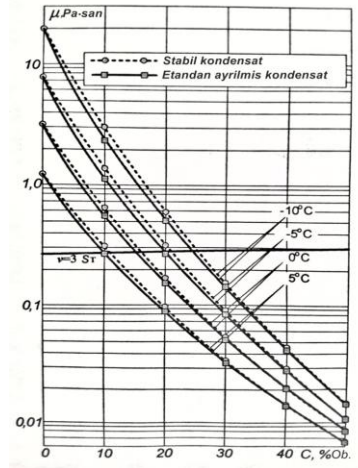
Dinamik özlülüynün ölçülməsi rotasiyon viskozimetrlərdə aparılmışdır. Eksperimentlərin nəticələrinə görə qarışıqların özlülüynün durulaşdırıcının konsentrasiyası, kondensatların stabilləşdirmə təzyiq və temperaturundan olan qrafik asılılıqlarının aproksimasiyası aparılmışdır. Həmin asılılıqlar şəkil 1-də verilmişdir.

Tədqiq olunan yüksəközlü neftin durulaşdırıcısız və durulaşdırıcının 20%-dən az konsentrasiyada olduqda standart avadanlıqlar vasitəsilə nəqli mümkünsüzdür, çünki normativ sənədlərə əsasən HM tipli nasoslar özlülüynü $3 \times 10^{-4} \text{ m}^2/\text{san}$ -dən çox olmayan mayələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Neft-kondensat qarışıqlarının özlülüynün temperatur və konsentrasiyadan asılılığını təsdiqləyən analitik ifadələrin alınması məqsədilə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların təhlili aparılmışdır. Müxtəlif

tədqiqatçılar tərəfindən təklif olunmuş düsturlar əsasında və aparılmış eksperimental tədqiqatların nəticələrinin müqayisəli təhlili göstərmişdir ki, temperatur parametri bilavasitə daxil olmayan düsturların mühəndis hesablamalarına kifayət edən dəqiqlik dərəcələri yoxdur.

Yüksəközlü neftlər qaz kondensatı ilə qarışıqda nəql olunduqda, axan mayenin temperaturu quruntun temperaturundan asılı olur. Bu səbəbdən, özlülük qiymətinin proqnozlaşdırılması üçün durulaşdırıcının konsentrasiyası və temperaturundan asılı olaraq üçparametrik məsələnin həlli tələb olunur. Həmin məsələnin həlli məqsədi ilə toplanmış eksperimental nəticələrinin statistik emalı aparılmışdır. Nəticədə qarışığın özlülüüyü üçün temperatur amilinin təsirini nəzərə alan empirik asılılıqlar alınmışdır.

Şəkil 1. Neft və kondensat qarışığının durulaşdırıcının konsentrasiyası və temperaturundan asılılıq qrafiki

YÜKSƏKÖZLÜLÜ MAYELƏRİN BORU KƏMƏRİNDƏ HƏRƏKƏT ÜSULLARI VƏ NƏQLƏNMA ÜÇÜN TƏTBİQ VASİTƏLƏRİ

Tağıyev E.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hal-hazırda çıxarılan neftin müəyyən hissəsi yüksəközlü və yüksəkparafinli olub, nisbətən yuxarı temperaturalarda donur. Belə neftlərin adı üsullarla boru kəməri ilə nəql edilməsi səmərəli deyildir, belə ki, ətraf mühitin temperaturunda hidravliki müqavimət çox böyük alınır. Boru kəmərlərində hidravliki müqavimətin azaldılması neftin axıcılığını azaltmaqla müxtəli üsullarla təmin olunur. -Yüksəközlü neft və neft məhsullarının kiçiközlü neft və yaxud neft məhsulu(duruldularla) qarışdırmaqla nəqli.

Yüksəközlü mürəkkəb neftlərə karbohidrogen duruldularının əlavə edilməsi, onun reoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə çarpacaq dərəcədə yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Durulducu əlavə edildikdə neftin tərkibindəki parafinin konsentrasiyası azalır, qarışığın donma temperaturu aşağı düşür və parafin kristallarının meydana çıxması yox olur. Duruldunun özlülüüyü və sıxlığı nə qədər kiçik olarsa, onun təsiri bir o qədər çoxdur və qarışığın reoloji xüsusiyyətləri bir o qədər yaxşılaşır.

-Aşqarlarla yüksəközlü neftlərin nəqli.

Mürəkkəb reoloji xüsusiyyətlə neftlərin boru kəmərinə mütərəqi nəqli üsulundan biri də polimer depressor aşqarları əlavə etməklə neftin və yaxud neft məhsullarının fiziki xüsusiyyətlərinin xüsusi özlülüüyü, limit sürüşmə gərginliyini və həmçinin donma temperaturunun qiymətini aşağı salmaqdan ibarətdir.

Depressor aşqarlar durulducu deyillər, onlar neftin tərkibindəki parafinin konsentrasiyanı azaltmır, onlar dispers fazanın ölçüsünü, formasını və onun quruluşunu dəyişir. Aşqarların təsirinin səmərəliliyi reoloji mürəkkəb mayelərin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərindən, onların tərkibindəki parafin və qətran, asfaltın miqdarından asılıdır.

-Mürəkkəb reoloji xüsusiyyətli neftlərin su ilə birlikdə nəqli.

Mürəkkəb reoloji xüsusiyyətli neftlərin nəql olunmasını yaxşılaşdırılmasını neft axınına su əlavə etməklə olar. Bu zaman yaranan neft-su emulsiyası neft suda quruluşuna malik olarsa, onda yeni sistemin özlülüüyünə nəzərə çarpacaq dərəcədə azalır. Belə emulsiyanın hərəkəti zamanı borunun daxili səthində su

həlqəsi yaranır, ortada isə neft axır. Suda neft emulsiyasının axıcılığını artırmaq üçün qarışığı səthi aktiv maddələr əlavə edilir və bunun nəticəsində hidravliki müqavimət azaldılır. Neftin su emulsiyasında suyun konsentasiyasını artırmaqla onun dayanıqlığını artır, lakin belə nəql olunmanın iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırır.

-Mürəkkəb reoloji xüsusiyyətli neftin qazla doymuş halda nəqli.

Neftin çıxarılması və nəqlə hazırlanması proseslərində ayrılan səmt qazları adlanır. Lay şəraitində həm karbohidrogen və həm də digər qazlar neftin tərkibində həll olmuş halda olur. Səmt qazından istifadə edilməsinin ən perspektiv istiqaməti kimi onun neftdə doymuş halda uzaq məsafəyə nəql olunması hesab olunur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, neftdə qazın doymuş halda təsirindən onun özlüüyü, sürüşmə gərginliyi azalır və bəzi hallarda çüvklilik xüsusiyyətləri də yaranır. Qeyd olunmuş təzyiq və temperaturada qazın ayrılması təzyiqi doyma təzyiqi adlanır. Bu təzyiq və həmçinin qazdoymulu neftin özlülüyü, sıxlığı, sürüşmə gərginliyi və digər reoloji xüsusiyyətləri təcrübə yolu ilə tapılır.

-Mürəkkəb reoloji xüsusiyyətli neftlərin qızdırılmaqla nəqli.

Yüksək parafinli neftlərin qızdırmaqla nəqli çox geniş yayılmışdır. Qızdırılmış nefti nəql edən boru kəməri qaynar adlanır.

İstilik hesabında məqsəd boru kəmərlərinin layihələndirilməsi zamanı uzunluq boyu temperaturun paylanması və ya temperatur itkisinin təyin edilməsindən ibarətdir.

Qaynar boru kəmərlərinin hidravliki rejimi nəzərə cəpacaq dərəcədə onun ətraf mühitlə istilik mübadiləsi şərtindən asılıdır. Nəql olunan məhsulun temperaturu artdıqca onun özlülüyü və basqı itkisi azalır. Temperatur azaldıqca isə əks hadisənin şahidi oluruq. Neft kəmərinin temperatur rejimi buraxma qabiliyyətindən, neftin ətraf mühitə istilik ötürməsi şərtindən asılıdır. Neft temperaturunun və ona görə də onun özlülüyünün borunun uzunluğu boyu təzyiqin paylanması tapmaq olar və nəql olunmaya basqı itkisini qiymətləndirmək olar. Neftin nəql olunma temperaturuna kimi buxar və ya xud odlu isticilərdə həyata keçirmək mümkündür. Üzənbaşıqlı, çox gedişli isidicilərdə neft borunun daxili ilə axıdılır, buxar isə borunun xarici səthində axıb keçir. Adətən stansiyalarda bir neçə isidici ya ardıcıl, ya da paralel quraşdırılır və belə qurğularda temperaturun bərabər paylanması nəticəsində istilik ötürmə əmsalı artır, isidicilərin ölçüsünü azaltmaq mümkündür.

Neft isidilərkən həm isidilmə temperaturuna və həm də peçdən axan məhsulun təmizliyinə diqqət edilməlidir. Mövcud cihazlar sistemi və avtomatik imkan verir ki, isidilmə əməliyyatına nəzarət olunsun və texnoloji rejimi avtomatik idarə etmək mümkün olsun.

Qaynar boru kəmərlərinin istismar təcrübəsi göstərir ki, eyni şərtlər daxilində kəmərin başlanğıc şəhəndə temperatur intensiv azalır. Bu onunla izah olunur ki, borunun başlanğıcında daha yüksək temperatur son məntəqədəki kiçik temperaturaya nəzərən daha böyük istilik itkisi yaranır. Neftin optimal isidilmə temperaturunu tapmaq üçün həm isidilməyə və həm də nəql olunmaya sərf olunan xərcləri nəzərə alınmalıdır.

Vahid zamanda neftin nəql olunmasına sərf olunan enerji sərfini dəyəri :

$$S_n = \frac{QH\rho g}{\xi_n} \tau_n$$

Q – neftin istilik sərfi, m³/il

ρ – neftin sıxlığı, t/m³

H – nasos stansiyasının ümumi basqısı, m

g – sərbəstdüşmə təcili, m/san²

ξ_n – nasos aqreqatının f.i.ə.

τ_n – vahid mexaniki enerji dəyəri, man

Vahid zamanda neftin isidilməsinə sərf olunan enerji dəyəri :

$$S_i = \frac{QRc(T_b - T_i)}{\xi_i} \tau_i$$

T_b, T_s – uyğun olaraq neftin başlanğıc və son temperaturu, K

ξ_i – isidici qurğunun f.i.ə.

τ_i – vahid enerji enerji dəyəri, man düsturuna daxil olan istilik itkisinin miqdarını təyin etmək əsas məsələlərdən biridir.

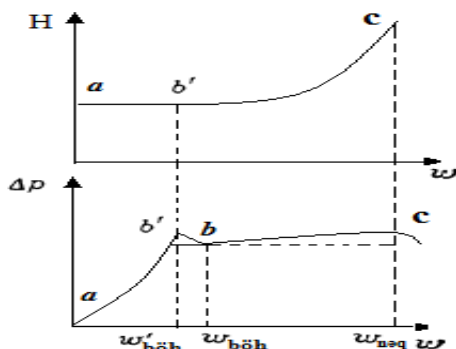
PSEVDQAYNAR LAYIN MƏSAMƏLİLİYİNİN DƏYİŞMƏSİ

Tağıyeva S.Z.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Yerinə yetirilən çoxsaylı tədqiqatlar yolu ilə müəyyən olunmuşdur ki, qaynadıcı agent axımının sürəti sıfırdan başlayaraq artdıqca tərənəmli layı təşkil edən bərk hissəciklər bir-birinə nəzərən kiçik amplitudlarla rəqsi hərəkət etməyə başlayır, layın həcmnin artması isə məsaməliliyin tədricən artmasına dəlalət edir. Belə halda bərk hissəciklərlə qaz axını arasında olan sürtünmə qüvvələrinin məcmusu bərk hissəciklərin ağırlıq qüvvəsi ilə tarazlaşır, yanaşı olan bərk hissəciklərin ilişmə qüvvələrinin şaquli toplananı azalır, layın istənilən en kəsiyində təzyiqlər fərqi bu kəsikdə hissəciklərin ağırlıq qüvvəsi ilə tarazlaşır.

Məlumdur ki, psevdoqaynar layın məsaməliliyi psevdoqaynama rejimi şəraitində müəyyən hədd daxilində dəyişilə bilər. Onun maksimum qiyməti psevdoqaynar layın yaratdığı təzyiqlər fərqinin sabitləşdiyi şəraitə uyğun gəlir. Belə ki, polidispers bərk hissəciklərdən ibarət olan layda qaynadıcı agentin sürətinin artması ilə layın yaratdığı təzyiqlər fərqi, həmçinin layın məsaməliliyi artmağa başlayır, təzyiqlər fərqi maksimum qiymətə çatdıqda psevdoqaynama halı yaranır, qaynadıcı agentin sürətinin artmasına baxmayaraq, təzyiqlər fərqinin qiyməti sabitləşir. Uyğun olaraq bərk hissəciklərdən təşkil olunmuş layın məsaməliliyi də artaraq sabitləşməyə meyl edir (şək.1), lakin sabitləşə bilmir. Polidispers bərk hissəciklərdən təşkil olunmuş heterogen sistemlərdə psevdoqaynar lay rejimini və bərk hissəciklərin hərəkət rejimini xarakterizə edən mühüm kəmiyyətlərdən biri də psevdoqaynar layın genişlənmə dərəcəsi və onun kəmiyyətə müəyyən edilməsidir.

Şək.1 Psevdoqaynar layın məsaməliliyinin (hündürlüyünün H) və hidravlik müqavimətin Δp dəyişməsinin qaz axınının sürətindən asılılığı

Qaz axınının böhran sürətinin ω_{boh} növbəti artımı ilə layın həcmi daha da genişlənir və Δp azalır. Bundan sonra hətta sürətin ω nəzərə çarpacaq dərəcədə az artımı layın ardıcıl kiçik qaz laylarına parçalanmasına səbəb olur bütün bərk hissəciklər hərəkətə gəlir və psevdoqaynama başlayır.

Qaz axınının sürətinin sonrakı artımı ilə hidravlik müqavimət Δp təxminən dəyişməz qalır və vahid səthə uyğun layın kütləsinə bərabər olur. Bu zaman məsaməlik (sərbəst həcmnin payı) və layın hündürlüyü artır.

ELEKTROMİOQRAFIYADA DİAQNOZ NƏTİCƏLƏRİNƏ LİNGVİSTİK İNFORMASIYANIN DAXİL EDİLMƏ ÜSULLARI

Yunuslu A.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Tibb elminin inkişafı kliniki fenomenlərin yeni rəqəmli emalı, analizi, diaqnostikanı təmin etməyə imkan verən dəqiq elmlərin inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Son onilliklərdə kompüterli vizuallaşdırmanın və emalın sinir - əzələ sisteminin (SƏS) tədqiqi proseslərinə tətbiqi nəticəsində əldə edilən nailiyyətlər buna sübutdur.

Spontan və ya müxtəlif stimullaşdırıcı faktorlarla çağırılan əzələ aktivliyinin elektrik parametrlərinin analizi dayaq - əzələ sisteminin funksional vəziyyətinin sinir qabığından başlamış müxtəlif əzələ liflərinin aktivliyində məqsədyönlü müşahidə aparılmasına imkan verir.

Əzələlər normal şəraitdə qanuna uyğun funksiyalarla yüksək ixtisaslaşmış və mürəkkəb orqan olub, mərkəzi və periferik sinir sistemlə sıx struktur – funksional əlaqədədir. Bu bəhmdən əzələlərin denervasiya dəyişiklikləri və bərpaetmə funksiyası mexanizminin öyrənilməsi vacib sahələrdəndir.

Skelet əzələləri hər biri eninə kəsiyində 20, 60 əzələ lifi saxlayan ilkin dəstələrdən ibarətdir. Hər bir dəstə birləşdirici toxuma qıfı ilə - perimiziula, hər bir lif isə endomiziiumla ayrılmışdır. Ayrı – ayrı liflər toxuma qıfı (təbəqəsi) sarkalemlə əhatə olunub. Elə onun altında uzununa hər 5 mkm-dən bir nüvə yerləşib. Liflər xarakterik eninə xəttiliyə malikdirlər ki, bu optik olaraq az və ya çox sıxlıqlı sahələrin növbələşməsi kimi görünür.

Elektron mikroskopla təyin olunmuşdur ki, hər bir miofibril müxtəlif qalınlıqlı və kimyəvi tərkibə malik paralel yerləşən xətlərdən və ya protofibrildən (filamentlərdən) ibarətdir. Tək miofibrildə 2000-2500 protofibril ola bilər. Nazik protofibril 5-8 pm və 1-1,2 mkm uzunluğa, qalınlıqlar isə uyğun olaraq 10- 15pm 1,5 mkm-ə bərabər olurlar.

Hər bir əzələnin onda olan liflərin istiqamətindən asılı olaraq müxtəlif yerləşən innervasiya zonası vardır. Bu zonanın eni 1-2 mm-ə bərabərdir. Eksperimental verilənlərə görə insanda 250 milliona yaxın əzələ lifi (ƏL) və onurğa beynində 420 minə yaxın əzələ sinirləri var. Aydın ki bir əzələ siniri çoxlu sayda əzələ lifini innervasiya edir. Bir HV-dəki ƏL-nin sayı HV- nin çox vacib miqdarı xarakteristikidir. Bir HV-ə düşən ƏL-nin sayı ekstraokulyar əzələlərdəki kimi bir neçə lifdən tutmuş, yüzlərlə (ətrafların tonik əzələləri) və hətta minə gədər (baldır əzələlərdə) dəyişir. Adətən kiçik, dəqiq hərəkətləri idarə edən HV-i az sayda ƏL-ə malik olur ki, bu da əzələ funksiyasının səlis idarə olunmasına şərait yaradır.

TİBBİ TƏYİNATLI AUDİOMETRİK SİSTEM

Yunusov N.Ş.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hazırda təbabətdə müalicə-profilaktika məqsədilə sabit (qalvanik) cərəyandan, onun növlərindən, müxtəlif tezlikli dəyişən cərəyanlardan, statik elektrik cərəyanından və elektrik sahələrindən geniş istifadə edilir.

Kalibrləşdirici blokda (şəkil 3.1.) olan transformatorun köməyiylə dəyişən cərəyanın gərginliyi 220 volt (V) 30-60V-a endirilir, xüsusi düzləndirici vasitəsilə sinusoidal cərəyan düzləndirilir və filtrlə cərəyanın pulsasiyası hamarlanır. Beləliklə Audiometrik qurğularda düzləndirilmiş, gərginliyi azaldılmış, pulsasiyası endirilib hamarlanmış cərəyan (qalvanizator cərəyanı) patensiometrə tənzimlənir və aparatın klemmlərinə verilir.

İzolə edilmiş keçiricilərlə aparatın dəstəklərinə verilən qalvanik cərəyanın intensivliyi, qalvanizasiya aparatına bərkidilmiş, 10-100mA yaxud, 5-50 mA həcmli milliampermetrlə ölçülüb nəzarət edilir.

Audiometrik qurğu aparatı ilə aparılan müalicə-qalvanizasiya, yaxud sabit cərəyanla müalicə adlanır.

Audiometrik qurğuların-aparatın klemmlərindən yaxşı izolə edilmiş keçiricilər çıxır. Bu keçiriciləri elektrodlarla birləşdirmək üçün onların qurtaracağında xüsusi sıxıcılar vardır. Həmin sıxıcılara bərkidilmiş elektrodlar vasitəsilə orqanizmə sabit cərəyan verilir. Bu cərəyanın miqdarı yuxarıda göstərdiyimiz milliampermetrlə ölçülür.

Şəkil 3.1. Resound Alera və Resound Unite Audiometrik cihazı kalibrləşdirici blokla birlikdə

Elktrodlar 0.3-1mm qalınlıqda qurğuşun lövhədən və 10mm-dən çox qalınlığı olan 12-16 qatlı hidrofil pambıq parçadan düzəldilmiş altlıqdan ibarətdir. Müalicə olunan üzvə yaxud nahiyəyə əvvəlcə parça altlıq qoyulur. Parça altlıq qurğuşun lövhədən bir qədər böyük və keçiriciliyi artırmaq üçün isti-nəm olmalıdır. Yaş əski parçası qurğuşun lövhədən hər tərəfdə 15-20mm kənara çıxmalıdır ki, bu lövhə bilavasitə dəriyə toxunub, elektroliz-kimyəvi yanıq törətməsin.

Sabit cərəyanla müalicə apararkən (xəstənin cərəyanı həssaslığını nəzərə alaraq) adətən 1sm^2 sahəyə 0.01-0.1mA sıxlıqlı cərəyan təyin edilir. Uşaqlar üçün bu rəqəm 0.01-0.05mA/sm²-dir.

Orqanizmin maye mühitləri-qan, limfa, parenximatöz üzlər və əzələlər yaxşı elektrik keçiriciliyinə malikdirlər. Sərt toxumalar, sinirlər və piy toxumaları isə elektrik cərəyanını pis keçirirlər. Dərinin buynuz qatı, tüklər, dırnaqlar demək olar ki, elektrik cərəyanını keçirmirlər. Daxili üzlər elektrik cərəyanını nisbətən daha yaxşı keçirdiyi halda, içərisində hava (qazlar) olan üzlər (ağ ciyərlər, mədə-bağırsaqlar) elektrik cərəyanını pis keçirir. Dəridə elektrik cərəyanı əsasən tər və piy vəzilərinin axarı üzrə nəql olunur.

NEFT-QAZ HASİLATININ DÜŞMƏ ƏYRİLƏRİNİN İSTİFADƏSİ

Yusifli N.B.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün quyuların tükənmə dövründə eksponensial düşmə sərgilədiklərini demək olmaz. Bir çox hallarda, sürət zaman göstəricilərinin hesablanmış analitik (eksponensial) həlldən daha yaxşı olduğu yerlərdə daha tədrici hiperbolik düşümlər müşahidə edilir. Bu hiperbolik düşmə təbii və süni hərəkətverici enerjilərin nəticəsidir hansı ki, sırf yüngül sıxışdırıla bilən qaz və sıxışdırıla bilən neftin genişlənməsinin səbəb olduğu tükənmə, azaltmayla müqayisədə təzyiq tükənməsini aşağı salır. Hiperbolik düşməyə layın enerji mənbələrinin həll olmuş qaz, genişləyən qaz papağı, subasqı rejimlərinin olduğu hallarda rast gəlinir. Bununla yanaşı qaz və suyun vurulması ilə təbii rejimlərin yaradılması zamanı da buna rast gəlinir.

İstənilən halda, bu rejim enerjilərinin varlığı hasilatın bərpasının (injeksiya ilə və s) saf şəkildə özü genişlənən rejimlərlə (qazın genişlənməsi) müqayisədə təzyiqi dəstəkləmək olduğundan daha yaxşı inkişaf etdirilə bilməsi mənasına gəlir.

A.C.Todd müxtəlif düşmə növlərinin istifadə ediləbilməsi haqqında izahları bu formada etmişdir :

Eksponensial düşmə

Bu sabit quyu dibi təzyiqdə genişləyən qaz və ya neftlə istismar olunan quyularda tətbiq olunur. Buna həll olmuş qaz rejimində və doyma təzyidən yüksək təzyiqli layları misal çəkmə bilərik. İstisnai hal kimi demək olar ki, hətta doyma təzyiqindən aşağı təzyiqli laylar da vardır ki, həmin laylarda həll olmuş qaz rejimi üstünlük təşkil edir və düşməyə eksponensial düşmə kimi baxmaq olar. Hər nə qədər adətən hiperbolik düşməyə rast gəlinərsə də. Qeyd edək ki, düşmə sürəti təzyiqin doyma təzyiqindən yuxarı olduğu perioddakından aşağı olacaq. Qaz quyularının lay təzyiqinin istismar zamanı olan quyu dibi təzyiqinə yaxın olduğu mərhələ, yəni özlərinin ən son inkişaf mərhələlərində eksponensial düşməyə daha uyğun olurlar.

Hiperbolik düşmə

Qravitasiya rejiminin üstünlük təşkil etdiyi neft quyuları üçün əmsalın 0.5 qiymətində hiperbolik düşmə ən doğru yanaşmadır.

For gas wells which are produced at limited constant rates there comes a point when a minimum pressure for pipelines or compressors is reached.

Bu nöqtədən sonar quyu azalan sürətlə hasilat verəcək. Əgər quyu dibi təzyiqin kvadratı hələ də orta lay təzyiqindən olduqca azdırsa, $b=0.5$ qiymətində də düşmə hiperbolik düşmə ilə təxmin edilə bilər.

Harmonik düşmə

Bu düşmə tipi üçün nümunə yüksək özlülüyə sahib və su basqı rejimindəki neftlərdir. Belə yüksək özlülüklər əlverişsiz axıcılıq yaradır və bud a öz növbəsində ərkən sulaşmaya səbəb olur. Neft hasilatı yüksək su neft nisbətlərində əldə edilir. Əgər ümumi flüd həcmi sabit saxlanılsa onda neft hasilatı düşür və düşmə əsasən harmonic olur.

Özlülüklərin harmonic ayrılardan kənaraçımalara təsiri olacaq. Az özlülüklü neftlər üçün harmonic düşmədən qopma, uzaqlaşma iqtisadi sulaşma limitindən əvvəl başlayır. Halbu ki, yüksək özlülüklü neftlərdə harmonic düşmədən qopma daha çox iqtisadi sulaşmadan sonar gəlir.

NEFT-QAZ HASILATININ DÜŞMƏ ƏYRİLƏRİNİN TIPLƏRİ

Yusifli N.B.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Neft qaz hasilatının düşmə əyriləri çox zaman hasilatın, yəni çıxarıla bilən neft və qaz həcimlərinin hesablanması, təxmin edilməsi üçün istifadə edilir . Burada biz 3 əsas modelə baxacağıq. Bu modellərə daxildir:

- Eksponensial əyri (Stabil fraksional əyri)
- Harmonik əyri
- Hiperbolik əyri.

Hasilatın düşmə cədvəlləri adətən məlumatların səpələnməsini, proses dəyişiklikləri çoxluqlarının əks edilməsini göstərir. Loqoritmik şkalada onlar nisbətən sıralanmış, düzülmüş olsalar da Koordinat cədvəli dəyişiklikləri ortaya çıxaracaq. Başa düşmək lazımdır ki, loqoritmik şkalada düz xətti səpələnmiş məlumatlardan (nöqtələrdən) keçirməyə çalışmaq olduqca qəlizdir və analiz edən şəxsi mühakimə və dəyərləndirməsindən aslıdır.

Düşmə əyrilərinin analizləri teorik olaraq sadə və xətasız görünsə də, bəzən bir çox “tələ”lərə rast gəlinir. Hər bir individual halda dəyərləndirmədə mühəndisi yanaşmadan gözlənti müşahidə edilən hərəkətlərin həqiqətən layın əsl əksi olub olmamasına və ekstrapolisyanın keçərli olmasına diqqət etməsidir. Ümumiyyətlə müəyyənləşdirilmiş hər hansı standart və ya konkret yol olmadığı üçün düşmə əyrilərinin bəzən sadəcə subyektiv yanaşma şəklində ola bilər.

Düşmə əyrilərinin analizləri formasiya sayəsində neft və qazın hərəkətini idarə edən fiziki qanunlara əsaslanmır və həmişə yalnızca empiric şəkildə qəbul edilir. Fetkoviç cəhd edib ki, düşmə əyrisinin sabit quyudibi təqyiqinin analitik həlli, material balans tənliklərinin sadə kombinasiyası, kəsilməzlik halında sürət tənlikləri, neft və qaz quyuları üçün sürət-zaman düşmə əyrilərinin törəməsini istifadə etməklə düşmə əyrilərini analiz etsin. Əsasən, bütün hasilatın düşmə metodlarını hiperbolik düşmə tənlikləri ilə riyazi şəkildə göstərmək mümkündür:

$$q_0 = q_{oi} (1 + b D_i t)^{-1/b}$$

q_0 = neft hasilatı miqdarı

q_{oi} = ən son neft hasilatı miqdarı

t = zaman

D_i = ən son düşmə dəyəri

b = düşmə əmsalı (Arps exponent)

Arps eksponensial, harmonic və hiperbolik kimi sinifləndirilmiş üç əyridən bəhs edib. O, b əmsalı aşağıdakı dəyərlərdən birini aldıqda verim, hasilat məlumatlarının zamanın funksiyası kimi yuxarıdakı tənliyə uyğunlaşdırıla biləcəyini müşahidə edib.

- Eksponensial əyri (Stabil fraksional əyri) : $b = 0$
- Harmonik əyri : $0 < b < 1$
- Hiperbolik əyri. : $b = 1$

İki xüsusi hal üçün bu tənliklər aşağıdakı formada olurlar:

Harmonik əyri: $q_0 = q_{oi} (1 + D_i t)^{-1}$

Eksponensial əyri: $q_0 = q_{oi} \exp -D_i t$

Arps bu üç tip düşmə əyriləri üçün fiziki səbəblər verməyib . O, sadəcə göstərib ki, eksponensial əyri ($b=0$) daha yaygındır və b əmsalı əsasən 0-0.5 aralığında dəyişir. Golan & Whitson bildiriblər ki, digər araşdırmaçılar tərəfindən aparılan işlər düşmə əmsalının $b=0.3$ qiymətinin həll olmuş qaz rejimini, $b=0.5$ qiymətinin isə subasqı və ya qravitasiya rejimini göstərdiyini ortaya qoymuşlar. Russell, Perry və Brustkotter düşmə zamanı qaz quyularına baxmış və tapmışlar ki, $b=0.5$ qiyməti hiperbolik düşmə qiymətinə daha uyğundur.

MİŞARLI BARABANDA DAİRƏVİ PROFİLLİ KOLOSNIKLƏRİN XAM PAMBIĞIN ZİBİLLƏRDƏN TƏMİZLƏNMƏ İNTENSİVLİYİNƏ TƏSİRİNİN NƏZƏRİ ANALİZİ

Zahirova M.X.

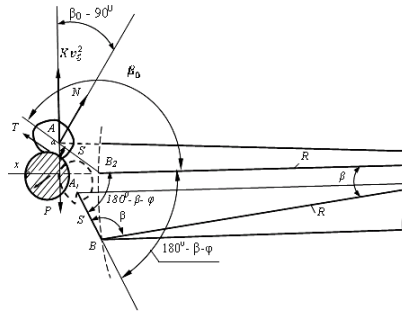
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Pambıq təmizləmə sənayesində xam pambığın iri zibillərdən təmizlənməsi üçün mişarlı barabanların alt hissəsində quraşdırılan iki müxtəlif profilli kolosniklər tətbiq edilir: a) üzləri $25 \times 16 \times 12 \times 10$ mm olan trapesiya şəkilli kolosniklər, bu kolosniklərin işçi üzə 25 mm olmaqla mişarlı barabanın radiusuna nəzərən 155° bucaq altında quraşdırılır; b) diametri 20 mm olan dairəvi kolosniklər.

Xam pambığın kənar qarışıqlardan və zibillərdən təmizlənməsi intensivliyinə kolosniklərin profilinin təsirini nəzəri yolla təyin etmək üçün mişarlı barabanın mişarlı qarniturasına bərkidilmiş bir pambıq lif tikəsi üçüzlü və dairəvi en kəsiyə malik kolosniklərlə görüşməsi üçün hərəkətinə baxaq (Şəkil 1).

Tutaq ki, mişarlı barabanın dişlərinə bərkidilmiş və uzunluğu S olan lif tikəsili kütlə ilə əlaqəli A-lif tikəsi radiusu r olan kolosnikə zərbə ilə çıxır. Bu zaman uzunluğu S olan lif tikəsi kütləsi radiusu r olan barabanla başlangıç bucağı- β_0 , lif tikəsinin ağırlıq mərkəzindən kolosnikin səthinə qədər məsafə isə d olsun. Burada lif tikəsi kütləsinin uzunluğu- S sabit qəbul olunur.

Pambıq tikələri kolosniklərə zərbə ilə çıxıldığından öz elastiklik qüvvəsi və bərpa əmsalından asılı olaraq müəyyən məsafə qət etməlidir, lakin belə hal baş vermir çünki S uzunluqlu lif tikələri mişarlı qarnitura ilə sıx əlaqəlidir, mişarlı baraban isə sabit bucaq sürəti ω -ilə fırlanır.

Şəkil 1. Pambıq tikələrinin kolosniklərə zərbəsi sxemi

burada v_b -mişarlı barabanın bucaq sürətidir m/s N- kolosnikin reaksiyası qüvvəsi, f- lifli örtüyün kolosniklə sürtünmə əmsalındır.

Lif tikəsin kolosnikə zərbəsi zamanı ilkin olaraq A-vəziyyətində olur, bu zaman mişarlı barabanla əlaqədə olan lif tikəsi kütləsi ilə barabanın radiusu R -arasındakı bucaq β_0 –a bərabərdir. Mişarlı baraban sabit sürətlə fırlandığından lif tikəsinin dairəvi en kəsiyə malik kolosniklərdən (şəkil 1,a) və üçüzlü en kəsiyə malik kolosniklərdən (şəkil 1,b) ayrılması zamanı hərəkətinə baxaq. Bu zaman fərz edək ki, lif tikəsinin ağırlıq mərkəzi A_1 , lif tikəsi kütləsinin barabana ilişmə nöqtəsi isə B olsun. (Şəkil 1. a,b) Şəkil 1.a və b-dən görüldüyü kimi barabanın φ bucağı qədər dönməsi ilə uzunluğu S olan lif tikəsi kütləsi və radiusu R olan barabanın arasındakı β_0 bucağı azalır və β -ya bərabər olur. A ölçülü lif tikəsi kütləsi iki sərbəstlik dərəcəsinə malikdir: mişarlı barabanla birlikdə hərəkət edə bilər və bu zaman barabanın oxuna uzununa qüvvələr təsir etmədiyindən mişar dişlərinə bərkidilmə nöqtəsi ətrafında dönmə bilər. A-lif tikəsi hərəkətinin mütləq sürətini tapaq. Bunun üçün tərənəmz sistemi B nöqtəsində götürək (Şəkil 1.a,b).

A vəziyyətində lif tikəsinin (şəkil 1.a,b) mütləq sürətini təyin etmək üçün zamana görə koordinatdan birinci tərtib törəmə alaq, bu da lif tikəsi sürətinin x və y koordinat oxlarına proyeksiyasına bərabər olacaq.

$$x = -R \cos \varphi + S \cos(\beta + \varphi)$$

burada φ -mişarlı barabanın dönmə bucağıdır.

Zamana görə koordinatlardan birinci tərtib törəməsi aşağıdakılara bərabər olar:

$$\dot{x} = R \cdot \dot{\varphi} \sin \varphi - S(\dot{\beta} + \dot{\varphi}) \cdot \sin (\beta + \varphi)$$

$$\dot{y} = -R \cdot \dot{\varphi} \cos \varphi + S(\dot{\beta} + \dot{\varphi}) \cdot \cos (\beta + \varphi)$$

burada $\dot{\beta}$ -lif tikəsili kütlənin meyillənməsinin bucaq sürətidir, $\dot{\varphi}$ - mişarlı barabanın bucaq sürətidir.

Bu ifadələri kvadrata yüksəldib, tərəf-tərəfə toplasaq və müəyyən ixtisarlara aparsaq alarıq ;

$$v_A^2 = S^2(\dot{\beta} + \dot{\varphi})^2 + R^2 \cdot \dot{\varphi}^2 - 2R \cdot S \cdot \dot{\varphi}(\dot{\beta} + \dot{\varphi}) \cos \beta$$

Buradan isə A lif tikəsi tikəsinin mütləq sürəti tapılır:

$$v_A = \sqrt{S^2(\dot{\beta} + \dot{\varphi})^2 + R^2 \cdot \dot{\varphi}^2 - 2R \cdot S \cdot \dot{\varphi}(\dot{\beta} + \dot{\varphi}) \cos \beta} \quad (1)$$

Mişarlı barabanın R radiusu ilə lif tikəsi kütləsi S arasındakı β_1 bucağı məlum olduqdan sonra (1) düsturu ilə lifli kütlənin mişarlı barabandan meyillənməsinin nisbi bucaq sürətinin qiymətini hesablayaq. Müəyyən hesablamalardan sonra lifli kütlənin dairəvi və üçüzlü kolosniklərdən meyillənməsinin nisbi bucaq sürətinin qiymətini hesablayırıq, sonra isə (1) düsturu ilə lifli kütlənin ikinci kolosnikə toxunduğu zaman mütləq sürətinin qiymətini hesablayırıq.

DÜZAXINLI SİYİRTMƏNİN TIXAYICI DÜYÜNÜNDƏ KIPLƏNDİRMƏ EFFEKTİNİN TƏDQİQİ

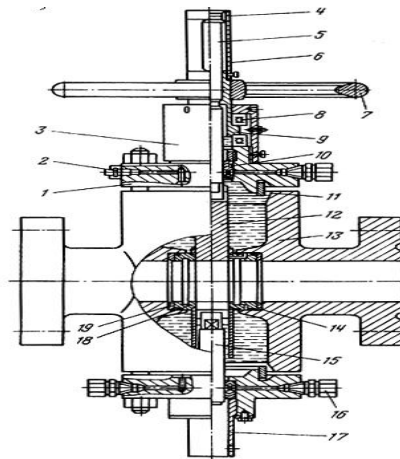
Zeynalov N.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Quyuların istismarında tətbiq olunan avadanlıqlar kompleksinə daxil olan fontan armaturunun ən əsas düyünlərindən biridə siyirtmələrdir. Siyirtmələr maye və qaz axınının qarşısını kəsmək və istiqamətləndirmək üçün təyinatlandırılaraq əsəən fontan armaturunun üzərində quraşdırılır. Siyirtmənin işqabiliyyətliliyinin itirilməsi bütövlükdə fontan armaturunun işqabiliyyətliliyinin itirilməsinə səbəb olur.

Siyirtmələrin ən geniş yayılmış növü 3MAД və 3MC tipli siyirtmələrdir.

əl ilə idarə olunan 3MC1 tipli düzaxınlı siyirtmə

- 1–qapaq; 2 – boşaldıcı tıxac; 3 –yastığın qapağı; 4 – tənzimləyici şayba; 5 – şpindel; 6 – yuxarı örtük;
7 – nazımçarx; 8 – diyircəkli dayaq yastığı; 9 – gediş qaykası; 10 – kipegəc düyünü; 11 – araqaçı;
12 – şiber; 13 – gövdə; 14 – çıxış yəhəri; 15 – ştok; 16 – vurucu klapan; 17 – aşağı örtük;
18 – giriş yəhəri; 19 – nimçəvari yay.

Şək. 1.

Bu siyirtmələrdə ilkin kipləndirmə effekti kipləndirici manjetlər və nimçəvari yay vasitəsilə yerinə yetirilir. Nimçəvari yaylar siyirtmənin yığılma zamanı sipər – yəhər cütüyünün arxa hissəsində yerləşdirilərək, bu cütüyün ilkin kipliyini yaradır. Sonradan mayenin işçi təzyiqi hesabına bu kiplik maksimum səviyyəyə gəlib çıxır. Bu kipliyin effektiv kipliyinin təmin olunması üçün nimçəvari yay oturdulduğu yuvasında mürəkkəb deformasiya etmə imkanına malik olmalıdır. Yəni, nimçəvari yay yuvası elə seçilməlidir ki, o yuvasında lazımı qədər deformasiya etmiş olsun. Bununla bərabər tıxayıcı düyünün detallarının yuvasında oturdulduğu metal –metal səthin kipliyi kipləndirici elementlər vasitəsilə həyata keçirilir. Bu kipləndirici elementlər dövrü dəyişən qüvvənin altında uzun müddətli deformasiyalar nəticəsində yorularaq sıradan çıxmış olur. Bu düyünün uzunömürlüliyünün artırılması siyirtmənin uzunömürlüliyünün artırılmasına səbəb olur. Bu nöqtəyi nəzərdən tədqiqat işində qarşıya qoyulan məqsəd siyirtmənin kipləndirici elementlərinin uzunömürlüliyünü artırmaqla siyirtmənin işqabiliyyətliyinin artmasıdır. Tədqiqat göstərir ki, nimçəvari yay və kipləndirici manjetlərin uzunömürlüliyünün artması üçün onun həndəsi ölçülərinin yuvasının həndəsi ölçülərinə müvafiq olaraq tələb olunan parametrlərə əsasən seçmək lazımdır. Bu tələb olunan parametrlər işçi mühitin xassələrini özündə əks etdirməlidir. Tədqiqat nəticəsində elastik elementlərin yuvasında deformasiya etməsinin tələb olunan xassələrə uyğun parametrlərə əsasən seçilməsini gündəmə gətirmişdir.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОТХОДОВ НЕФТЕПЕРЕРАБОТКИ В ПРОИЗВОДСТВЕ БИТУМА

Абдуллаева Н.Х.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Одним из отходов нефтепереработки является тяжелая смола пиролиза.

Исследована возможность использования в производстве нефтяного битума отхода процесса пиролиза - тяжелой смолы. Для исследования была взята тяжелая смола пиролиза, которая нами была предварительно окислена, кислородом воздуха, до температуры размягчения 21-32^{°C}.

Введение полученной тяжелой смолы пиролиза в битум, в количестве 5-20% масс осуществляли при 180-200^{°C} путем интенсивного перемешивания.

В таблице 1, приводятся состав и характеристика битумной композиции на основе битума марки БН 60/90 и тяжелой смолы пиролиза.

Таблица 1.

**Состав и характеристика битумной композиции на основе битума марки БН60/90
и тяжелой смолы пиролиза**

Показатели	ГОСТ 22245-90, марка БН – 60/90	Битум исходный	Битум 95% + ТСП 5%	Битум 90% + ТСП 10%	Битум 85% + ТСП 15%	Битум 80% + ТСП 20%
Температура размягчения, ^{°C}	Не ниже 47 ^{°C}	51 ^{°C}	50 ^{°C}	49,5 ^{°C}	49 ^{°C}	41 ^{°C}
Температура хрупкости, ^{°C}	Не выше - 15 ^{°C}	-15 ^{°C}	-13 ^{°C}	-12 ^{°C}	-12 ^{°C}	-12 ^{°C}
Растяжимость, см При 25 ^{°C}	Не менее 55 ^{°C}	60 ^{°C}	54 ^{°C}	55 ^{°C}	56 ^{°C}	58 ^{°C}
Пенетрация, 0,1 мм, При 25 ^{°C}	61-90	65 ^{°C}	55 ^{°C}	56 ^{°C}	61 ^{°C}	62 ^{°C}

При введении в битум до 20% тяжелой смолы, качества композиции не выходят за пределы требований стандарта. Использование тяжелой смолы пиролиза позволяет расширить сырьевые ресурсы и компонентный состав битума, а также улучшить такие качественные показатели, как растяжимость и пенетрация.

Таким образом, рациональное использование тяжелой смолы пиролиза с одной стороны расширяет сырьевые ресурсы для производства битума, с другой - улучшает экологическую обстановку установки пиролиза (г. Сумгаит).

ИЗМЕНЕНИЯ ДАВЛЕНИЯ В СКВАЖИНАХ ПРИ СПУСКЕ И ПОДЪЁМЕ КОЛОННЫ ТРУБ

Абдулпразгов А.А.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Давление промывочной жидкости на стенки скважины, а также давление внутри колонны претерпевает значительные изменения, вызывающие опасность обвалов горных пород, газонефтеводопроявления, поглощения промывочной жидкости, а также смятия обсадных колонн, при следующих динамических процессах.

I. Спуск и подъем колонн бурильных и обсадных труб. При спуске происходит повышение, а при подъеме – понижение давления в скважине по сравнению с гидростатическим давлением.

Различают следующие случаи:

а) спуск или подъем труб с закрытым нижним концом (наличие обратного клапана, забитые отверстия в долоте и т.п.);

б) спуск или подъем труб с открытым нижним концом, при котором возможен вход жидкости из скважины в колонну и выход из колонны;

в) спуск или подъем труб при наличии циркуляции жидкости в скважине (расхаживание с промывкой);

г) спуск или подъем труб при наличии расширения на их нижнем конце, диаметр которого близок к диаметру скважины (сальник из частиц породы, пакер).

II. Быстрое увеличение или уменьшение расхода циркулирующей жидкости (пуск или остановка насосов).

В первом случае изменения давления в кольцевом пространстве обусловлены тремя основными причинами.

1. Гидравлическими сопротивлениями при движении жидкости, увлекаемой трением о поверхность движущейся колонны. При этом слои жидкости вблизи стенок колонны движутся в том же направлении, что и колонна, со скоростью, убывающей до нуля с увеличением расстояния от стенок колонны, а у стенок скважины (при открытом нижнем конце и внутри колонны) возникают компенсирующие потоки в противоположном направлении.

2. Гидравлическими сопротивлениями потока, возникающего вследствие вытеснения жидкостиколонной при ее погружении или заполнении объема, освобождаемого колонной при извлечении.

Расход этого потока и возникающие давления зависят от толщины стенок колонны и возможности ее заполнения или опорожнения (наличие обратного клапана, размер сечения отверстий в долоте).

Возникающее в результате сложения этих двух потоков дополнительное гидродинамическое давление в кольцевом пространстве определяется градиентом скорости сдвига у стенок скважины. Поэтому при расчете величины этого давления вводят в рассмотрение эквивалентную среднюю скорость потока $v_{эк.п}$ в кольцевом пространстве, при которой градиент скорости сдвига у стенок скважины при неподвижной колонне равен фактическому градиенту, возникающему при движении колонны.

Давление, обусловленное гидравлическими сопротивлениями, зависит от размеров сечений скважины и колонны на различных участках, длин этих участков, скорости движения колонны и реологических свойств буровой жидкости.

РАСПОЗНАВАНИЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФИГУР ПРИ ПОМОЩИ МЕТОДОВ МАШИННОГО ОБУЧЕНИЯ НА МНОГОЯДЕРНОЙ АРХИТЕКТУРЕ

Алескерев Э.Р.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Распознавание рукописных геометрических фигур начало привлекать внимание исследователей с началом широкого распространения смартфонов, планшетов и PDA. Пока обычные оффлайн подходы к распознаванию геометрических фигур фокусировались на улучшения распознавания

обычных фигур, при использовании онлайн систем возникало множество других проблем. Во-первых, геометрические фигуры, начерченные в САПР, являются точными, так как вводятся через периферийные устройства компьютера. Трудности при распознавании этих фигур проявляются, в основном, от воздействия внешних источников, например, ухудшении качества изображения при копировании или плохого качества фотографического воспроизведения. Однако, в приложениях, работающих онлайн, процессу сбора информации присущ шум и фигуры обычно начерчены плохо из-за ограничений методики и формата, порождая несовершенные и нечёткие фигуры, которые сложно распознать даже людям.

Цель этой работы - разработка простого метода распознавания геометрических фигур и инструмента, который сможет помогать людям интерактивно строить диаграммы и другие структурные изображения.

Алгоритм распознавания основывается на трёх идеях:

1. Так как мы заинтересованы в распознавании исключительно геометрических фигур, то алгоритм распознавания использует преимущественно геометрические характеристики.

2. Для повышения производительности используются деревья решений. С помощью них отфильтровываются ненужные фигуры по отличительным признакам.

3. Для преодоления неопределённости и неточности в распознании фигур используются нечёткие множества для присвоения степеней чёткости распознанным фигурам, т.е. избегаем двусмысленности.

Алгоритм распознаёт простые геометрические фигуры, такие как треугольники, прямоугольники, ромбы, окружности, эллипсы и прямые и два жеста, зачёркивание и выбор.

Процесс распознавания начинается со сбора точек данных с использованием цифрового планшета, с первого касания стилуса, через определённые промежутки времени и до последнего касания стилуса. Далее, вычисляем выпуклую фигуру от точек и вписанный треугольник с максимальной площадью. Наконец, мы вычисляем площадь и периметр каждого многоугольника для определения особых точек и степеней соответствия каждому классу фигур.

Для того, чтобы различать окружности и прямые линии от других фигур, используется так называемое отношение тонкости (Pch^2/Ach), где Ach есть площадь выпуклой оболочки, Pch^2 - квадрат периметра. Отношение тонкости для окружности минимально, так как это плоская фигура с наименьшим периметром, включающим данную площадь, получается значение, близкое к 4. С другой стороны, для линий отношение тонкости стремится к бесконечности.

Треугольники определяются путём отношения площади наибольшего треугольника (Alt), который помещается внутри выпуклой оболочки к площади выпуклой оболочки. Отношение (Alt/Ach) будет иметь значения, близкие к единице, для треугольников и меньшие для остальных фигур.

Пусть Per - это периметр окружающего прямоугольника. Для прямоугольников этот периметр будет очень близок к периметру выпуклой оболочки. Таким образом, отношение Pch/Per для отделения прямоугольников от эллипсов и ромбов.

Для распознавания ромбов используется отношение с использованием выпуклой оболочки, наибольшего треугольника и площадей многоугольников. Отношение $Ach^2/(Aer * Alt)$ позволяет различать эллипсы и ромбы, для эллипсов оно больше, чем для ромбов. Так как площадь ромба приблизительно в два раза больше площади треугольника, отношение Alt/Aer в 50% процентах случаев означает, что объект - ромб, в противном случае фигура не распознана.

ВОССТАНОВИТЕЛЬНАЯ НАПЛАВКА ЗАМКОВ БУРИЛЬНЫХ ТРУБ

Бадалов З.Б.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Условия работы бурового оборудования и инструмента характеризуются высокими механическими нагрузками, присутствием абразивных частиц или непосредственным контактом с высокотвердыми горными породами или грунтами.

При бурении скважины существует риск того, что составные части бурильной колонны выйдут из строя. Долговечность значительной части машин и механизмов не соответствует настоящему уровню науки и техники. При этом машины и механизмы зачастую выходят из строя из-за поломки отдельных частей.

В процессе эксплуатации как правило, наиболее интенсивному износу подвергаются замковые части бурильной трубы – ниппель и муфта, портится резьбовая часть. Критичным фактором износа является уменьшение диаметра замка на 10-12% от номинала. В результате бурильная компания вынуждена списывать или продавать изношенные трубы и нести затраты на обновления трубного парка.

Технология восстановления бурильных замков не новая. На сегодняшний день имеется большое количество сервисных центров, способных выполнить эти работы. Всеми ими применяется одно приоритетное направление для восстановления: наплавка металла на изношенные бурильные замки, а затем механическая обработка до условного диаметра. Отличиями считаются лишь методы наплавки и наплавочная проволока, используемая в процессе восстановительной обработки. Расчеты показывают, что для восстановления прежней формы на указанные поверхности требуется наплавить от 7 до 10 кг металла. Тем не менее, трудоемкость процесса наплавки не должна превышать 40-45 минут на оба конца трубы.

Также было установлено, что стандартные сварочные приемы неприемлемы при наплавке больших масс металла на трубы по площадям, равновеликим площадям поверхности детали. Технологии наплавки по спирали, отдельными валиками, наплавка по образующей цилиндра концентрированными источниками энергии приводят к перегреву трубчатой детали. Наплавка узкими валиками, в т. ч. наплавка в защитных газах, трудоемка и экономически неэффективна. Использование проволок диаметром 3 – 4 мм только ухудшает ситуацию. Концентрированный ввод тепла в сварочную ванну при перечисленных приемах наплавки трубчатых тел вращения на площадь свыше 500 см² не обеспечивает технического и экономического эффекта.

Применяется технологический прием многоэлектродной наплавки. В данном случае концентрированный источник тепла преобразован в распределенный, быстродвижущийся. Электропитание всех электродов осуществляется от одного источника тока. Единый потенциал дает возможность для автоматической передачи дугового разряда с одной проволоки к другой. Скорость плавления электрода в этом случае многократно возрастает. Это связано с увеличением плотности тока во время периода горения дуги. Каждая из электродных проволок образует собственную ванну жидкого металла на «холодном» участке трубы. Наплавляемый валик, длина которого равна амплитуде колебаний ориентирован вдоль образующей тела вращения. От соотношения размеров и продольной осей эллипса ванны зависит гравитационная составляющая жидких шлака и металла. С помощью регулировки скоростей продольного перемещения и вращения устанавливают режим, при котором электродный жидкий металл формирует единый валик шириной, равной суммарной амплитуде перемещения всех электродов, которые участвуют в процессе.

Применение указанных факторов дает возможность увеличить коэффициент наплавки, снизить проплавляющую способность электрической дуги и величину удельной погонной энергии на единицу длины наплавляемого валика. Благодаря исследованиям было определено, что восстановление трубчатых тел вращения с площадью поверхности более 500 см² необходимо выполнять наплавкой одновременно двумя, тремя или четырьмя электродами при непрерывном ведении процесса. При этом условии наплавку ниппеля выполняют двумя валиками шириной по 120 мм каждый на площади 1200 мм², в два слоя, а наплавку муфты замка на площади 1600 см² на тех же режимах, но тремя валиками. Ширина каждого валика 110-115 мм. Замеры температуры и металлографические исследования показали, что первоначальная твердость резьбы (22-27 HRC) не снижается и находится на уровне основных параметров для труб категории «Д».

УСТРОЙСТВА ДЛЯ ЛИКВИДАЦИИ ПОГЛОЩЕНИЯ

Гаджибекова Н.К.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Поглощение представляет собой движение бурового раствора в пласт, при этом объем циркулирующего раствора в процессе промывки уменьшается, что становится заметным по снижению уровня в приемных емкостях циркуляционной системы.

Поглощение происходит, когда гидростатическое давление столба бурового раствора больше пластового.

Поглощения являются серьезным осложнением при бурении скважин, так как нарушается циркуляция бурового раствора, ухудшается промывка скважины, увеличивается расход времени, материалов и реагентов на приготовление новых объемов раствора. Поглощения часто усугубляются проявлениями вплоть до образования выбросов и фонтанов.

Поглощение промывочной жидкости объясняется превышением давления столба жидкости в скважине над пластовым давлением (чем больше эта разность, тем интенсивнее поглощение), а его интенсивность – характером объекта поглощения.

При движении труб в глинистом растворе возникают гидродинамические явления: при спуске труб гидродинамическое давление накладывается на гидростатическое давление в стволе скважины ниже спускаемой колонны труб, увеличивается гидростатическое давление на забой.

Виды поглощений : поглощения, уход раствора, катастрофический уход раствора.

Для борьбы с этими поглощениями используются разные методы .

1. Уменьшение плотности бурового раствора (используют воздух)

2. Добавляют в раствор резиновую крошку, хромовую стружку, отходы реактопластов, улюк (отходы хлопкового волокна), выбуренный шлам, кордное волокно, целлофановую стружку, ореховую скорлупу, древесные опилки и др.

3. Спуск дополнительной колонны и ее центрирование .

Для перекрытия поглощающих пластов с большими трещинами предлагаются ряд устройств.

Данные устройства могут быть использованы на старых месторождениях Азербайджана , где вероятность поглощения большая

Тампонажный снаряд, который спускается в зону перекрытия поглощающих каналов вместе с тампонирующей смесью, которая выдавливается в скважину вместе с перекрывающей оболочкой.

Гибкий контейнер для перекрытия больших трещин

Сущность способа изоляции с использованием этого приспособления состоит в том, что в скважине в интервале расположения трещин и каверн размещаются твердые тела различного размера для частичного перекрытия поглощающих каналов с последующим цементированием пространства между телами тампонирующими смесями.

Оболочка для перекрытия Данный прибор применяется для перекрытия потери циркуляции и водопроявлений без тампонирования зон осложнений.

ПОРОДОРАЗРУШАЮЩИЙ ИНСТРУМЕНТ ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ОТБОРЕ КЕРНА

Гадимов Н.Э.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Современный алмазный породоразрушающий инструмент, в том числе и для бурения снарядами со съемным керноприемником, армируется синтетическими алмазами взамен натуральных. Расширяется область применения импрегнированных коронок, появляются композиционные резцы в виде алмазно-твердосплавных пластин для бурения в породах средней твердости с пропластками твердых пород.

В этой связи следует отметить конструкцию импрегнированных коронок фирм «Кристенсен» и «Лонгир» с концентрическими круговыми канавками на торце — гребешковые. Коронки с такой формой торца, несмотря на увеличенную режущую поверхность, позволяют получить высокую механическую скорость бурения при сравнительно небольших нагрузках. Это достигается благодаря

образованию на забое скважины кольцевых выступов породы между гребнями торца коронки. Вершины выступов забоя разрушаются, образуя более крупный шлам, чем при бурении обычной импрегнированной коронкой.

Во избежание заполирования алмазов по внутреннему диаметру гребешковой коронки фирмой «Кристенсен» предусмотрен специальный уступ на внутренней стороне коронки, армированный крупными зернами алмазов. Шлам, образованный при разрушении породы крупными алмазами, способствует лучшему обнажению алмазосодержащего слоя и исключает заполирование алмазов. По данным фирмы «Лонгир», проходка на гребешковую коронку, импрегнированную синтетическими алмазами, в абразивных породах достигла 45—60 м, тогда как проходка на обычную однослойную коронку в таких породах всего 3—6 м.

Таким образом, очевидно, что существенное увеличение ресурса импрегнированных алмазных коронок по сравнению с однослойными расширяет область применения снарядов со съемным керноприемником. Специалисты из ЮАР считают, что для глубин 2500—3000 м ресурс коронок для снарядов со съемным керноприемником может быть повышен за счет увеличения толщины рабочего слоя, содержащего импрегнированные алмазы, и использования синтетических алмазов повышенного качества.

Для бурения снарядами со съемным керноприемником зарубежные фирмы имеют широкую номенклатуру коронок, различающихся по форме торца: закругленный, плоский, скошенный наружу или внутрь двух- и многоступенчатый. По конструкции промывочных систем алмазные коронки для снарядов со съемным керноприемником имеют две разновидности: с промывочными канавками, проходящими по внутренней и внешней стенкам коронки и пересекающими ее торец в радиальном направлении; с промывочными каналами, расположенными в теле коронки и выходящими в торец.

Коронки выпускаются как однослойные, так и импрегнированные. Важная характеристика алмазной коронки — твердость матрицы, которая должна соответствовать абразивности пород. Коронки с наиболее твердой матрицей используются при бурении самых абразивных пород и наоборот. Как правило, твердость матрицы импрегнированной коронки ниже, чем однослойной. Число градаций твердости различно: так, фирма «Кристенсен» для однослойных коронок имеет матрицы трех значений твердости, фирма «Атлас Копко» — двух. Градации импрегнированных коронок фирмы «Атлас Копко» по твердости матрицы, зернистости алмазов и характеристикам пород.

Современная номенклатура алмазных однослойных коронок для бурения со съемным керноприемником фирмы «Лонгир».

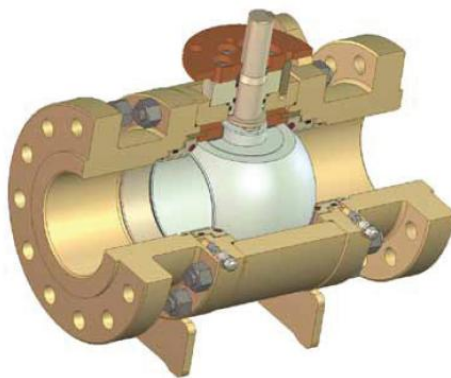
При бурении скважин однослойными коронками с наиболее распространенной ступенчатой формой торца в первую очередь изнашивается нижняя пилотная часть коронки, и коронку приходится снимать с работы при хорошем состоянии алмазов на высших ступенях.

УСОВЕРШЕНСТВОВАННЫЙ ШАРОВОЙ КРАН

Гамидзаде А.Х.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Запорная и регулирующая арматура — важная составная часть всех нефтегазоперерабатывающих, химических и теплообменных процессов. Одним из наиболее распространенных типов запорной арматуры являются шаровые краны. Современные шаровые краны используются в криогенных условиях, агрессивной среды и высокого давления. С фторсодержащими полимерными материалами шаровые краны могут быть использованы для рабочих температур в диапазоне от -270° ; с графитовыми материалами температура до 538°C или возможно выше. Данные краны производятся несколькими местными и иностранными фирмами. Среди иностранных компаний занимающихся производством шаровых кранов можно выделить американскую компанию “Cameron”, израильскую “HABONIM” и китайскую “M&J”. Иностранные краны по сравнению с местными являются более долговечными.

Цапфенный шаровой кран

Отличительная особенность шаровых кранов – минимальное гидравлическое сопротивление, простота конструкции, надежность в работе и быстродействие по сравнению с другими видами запорной арматуры. Помимо этого в этой конструкции ряд недостатков. Основным недостатком является то, что при применении в агрессивной среде взвешенные частицы могут оседать в корпусе вызывая износ, разгерметизацию или отказ крана. Износ внутренней поверхности крана возникает по двум причинам: 1) Прочность материала 2) Конструктивное строение. Учитывая эту точку зрения, в нашей исследовательской работе поставлена задача улучшить конструкцию шарового крана.

Объектом исследования выбран цапфенный шаровой кран компании “M&J”. В данной конструкции цапфы запрессованы в подшипниковые блоки с тетрафторэтиленовым покрытием, закрепленные в корпусе крана. Цапфы образуют единое целое с шаром и обеспечивают точное положение и надежное крепление шара и при этом низкую, постоянную величину крутящего момента. Для предотвращения попадания абразивных частиц в зазор между внутренней поверхностью корпуса и шара я предлагаю улучшить уплотнение крана, что позволит увеличить его долговечность.

ПОСТАНОВКА ЗАДАЧ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ РАБОТОСПОСОБНОСТИ БУРОВЫХ НАСОСОВ

Гусейнов Д.О.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Буровой насос является сердцем циркуляционной системы. Основная задача бурового насоса заключается в обеспечение замкнутой циркуляции бурового раствора. Под обеспечением циркуляции понимается следующие процессы: 1) нагнетание бурового раствора в забой скважины; 2) поддержание выбуренной породы во взвешенном состоянии; 3) очистка ствола и забоя скважины от шлама; 4) охлаждение долота в процессе бурения.

Буровые насосы часто эксплуатируются в тяжелых условиях. При помощи буровых насосов перекачиваются вязкие растворы с плотностью до 2 г/см^3 приготовленные на основе глинисто-водных и углеводородных смесей с утяжеленными добавками барита. Растворы также могут содержать до 2-5% абразивных частиц выбуренной породы, кислоты, щелочи, химические реагенты. Обычно растворы перекачиваются под температурой до $60...80^\circ\text{C}$ и под давлением достигающих до нескольких сотен атмосфер.

Основным фактором роста производительности и снижения затрат на эксплуатацию бурового насоса является, повышение его долговечности. Особое внимание надо уделить на обеспечение высокого уровня работоспособности буровых насосов, так как именно от этого во многом зависит уровень качество проведения буровых и технологических операций. Работоспособность буровых насосов зависит от сменных деталей гидравлической части насоса, в частности: цилиндрические втулки, поршни, клапаны, уплотнения.

В результате анализа информационных источников, было выявлено, что основными факторами являющимися причиной выхода из строя деталей буровых насосов это: механические; гидравлические; химические и тепловые.

К механическим факторам можно отнести совокупность фрикционных, ударных и вибрационных нагрузок, воздействующие на рабочие органы насоса: поршни, втулки, клапаны, и т.д. Решением данной проблемы является регулирования режимов работы бурового насоса, подбора оптимальных соотношений размеров его деталей и установка ударогасящих и виброизолирующих элементов.

Гидравлические факторы оказывают влияние на поршни и клапаны насоса, т.е. там, где герметизация узлов обеспечивается за счет резиновых уплотнений. Поршень бурового насоса состоит из резиновых самоуплотняющихся манжет и стального сердечника. Именно манжеты являются одним из уязвимых элементов насоса. При циклическом воздействии высокого давления, создаваемого буровым раствором (насыщенным абразивными частицами) снижается качества герметичности пары «втулка-поршень». Такое же явления происходит при работе клапанов буровых насосов. Предупреждение этих ситуаций, может быть обеспечено повышением износостойкости материалов, выше указанных элементов.

Химическими факторами являются непосредственный контакт бурового раствора, являющаяся смесь химических реагентов, с рабочими элементами бурового насоса. В результате прямого контакта резиновых элементов насоса с буровым раствором происходит изменение их прочностных характеристик (усыхание либо набухание).

Учитывая все вышесказанное, были установлены следующие направления для проведения научных исследований с целью повышения работоспособности бурового насоса:

- конструктивное усовершенствование и изменение кинематических схем бурового насоса;
- повышение износостойкости материалов для изготовления рабочих элементов насоса;
- разработка альтернативных рецептур бурового раствора.

Для дальнейшего направления исследования выбрано: повышение износостойкости материалов для изготовления рабочих элементов насоса.

ВЛИЯНИЕ ПОДСОСА ВОЗДУХА НА ДАВЛЕНИЕ В НЕРЕГУЛИРУЕМОЙ ГИДРОСИСТЕМЕ С ШЕСТЕРЕННЫМ НАСОСОМ

Ибрагимли К.В.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Одним из важных параметров гидросистемы с насосной установкой является давление на выходе насоса p_{nn} . Нерегулируемая гидросистема, в которой начальное давление, созданное в гидросистеме, в последующем не поддерживается и изменяется (падает) в процессе подсоса воздуха (газа). Необходимо было определить зависимость этого падения давления от объемного количества подсоса воздуха $Q_{воз}$ и первоначального давления нагнетания $p_{но}$ (при отсутствии подсоса).

Расход воздуха увеличивали $Q_{воз}$ дм³/сек при которой работа насоса практически нарушалась поступало явление кавитации и прекращалась подача насоса. Таким образом независимыми входными переменными параметрами были расход воздуха на входе в насос $Q_{воз}$ и начальное давление нагнетания $p_{но}$. Все остальные параметры были зависимыми. При изменении расхода воздуха $Q_{воз}$ менялись такие параметры как: газосодержание на входе φ , величина вакуума на входе в насос $h_{вак}$, доля жидкой фазы на входе в насос $\varphi_{ж}$ (где $\varphi_{ж} = 1 - \varphi$), а также давление нагнетания p_{nn} . Давление нагнетания изменялось также и в зависимости от начального давления в гидросистеме $p_{но}$. Выходные параметры насоса зависели от двух параметров расхода воздуха на входе в насос $Q_{воз}$ и начального давления нагнетания $p_{но}$.

С повышением подсоса воздуха (повышение газосодержания жидкости) давление в гидросистеме падает, при этом, чем выше начальное давление в гидросистеме $p_{но}$ тем сильнее это уменьшение.

МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ КАВИТАЦИОННОГО ЗАПАСА ШЕСТЕРЕННОГО НАСОСА

Ибрагимли К.В.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Разрушительное действие явления кавитации на детали насоса можно частично снизить, например, за счет применения стойких против коррозии и эрозии материалов, увеличения твердости деталей из нержавеющей стали, тщательной обработки поверхностей деталей, повышения чистоты обработки.

Однако эти меры лишь частично достигают цели и только в тех случаях, когда кавитация охватывает небольшую зону и не приводит к значительному снижению срока службы насоса.

Основная задача при эксплуатации насосов состоит в недопущении возникновения разрушительного кавитационного режима, что достигается обеспечением во всех зонах системы давления, превышающего упругость насыщенных паров рабочей жидкости. Очень важно принять меры по сокращению потерь на всасывании, которые определяются в основном степенью заполнения жидкостью впадин между зубьями.

Надежность заполнения впадин зависит от формы и размеров подводящего канала, которые должны быть выбраны так, чтобы обеспечить плавный переход потока (без крутых поворотов) и максимально возможную продолжительность соединения канала с впадиной.

Для обычных насосов с внешним подводом жидкости может быть найдена предельная окружная скорость шестерен, обеспечивающая надежное заполнение впадин.

При отсутствии специальных средств повышения давления на входе в виде подкачки или наддува бака, окружная скорость обычно не превышает 8 м/сек. Величина допустимой окружной скорости зависит от вязкости жидкости, уменьшаясь с ее увеличением. Заполнение межзубовых впадин можно увеличить специальными конструктивными мерами, из которых можно отметить:

- в поперечном направлении входная часть диффузора расширяется до размера ширины шестерни,
- улучшение зацепления и увеличение статического давления на входе в насос можно достигнуть применением на линии слива специального эжектора, под действием которого во всасывающий канал поступает дополнительно некоторое количество жидкости через канал, соединенный с баком.

Так как заполнению впадин в значительной степени препятствует центробежная сила частиц жидкости, то эффективным средством является подвод жидкости через внутреннюю полость и отверстия в межзубовых впадинах.

Полностью предотвратить кавитацию можно увеличением давления во всасывающей линии насоса путем повышения давления в баке или применением дополнительного насоса подкачки. Интерес представляют комбинированные центробежно-шестеренные насосы, которые работают с большими окружными скоростями (до 50 м/сек) и могут обеспечить высотность до 20000 м без подкачивающих насосов. Это достигается тем, что в таких насосах подвод рабочей жидкости осуществляется не снаружи, а со стороны впадин зубьев, так что центробежная сила не препятствует, а способствует заполнению впадин.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГИДРАВЛИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ В ПРОТОЧНОЙ ЧАСТИ ЦЕНТРОБЕЖНОГО НАСОСА ПРИ РАБОТЕ С ГИДРОДИНАМИЧЕСКИ АКТИВНЫМИ ДОБАВКАМИ

Махмудов Э.Э.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В нефтедобывающих регионах в результате длительной разработки нефтяных месторождений исчерпываются запасы «легких» нефтей с малой вязкостью и плотностью. Происходит постепенный переход на добычу высоковязких нефтей с повышенным содержанием асфальтено-смолистых веществ (АСВ) и твердых парафинов. Кроме того, в связи с существенным ростом объемов применяемых технологий повышения нефтеотдачи, основанных на заводнении, добыча нефти

сопровождается существенным увеличением в составе скважинной продукции пластовой воды, что приводит к образованию высоковязких устойчивых эмульсий. Это способствует к резкому снижению производительности добычи и транспорта.

Для решения этой задачи большое значение имеет дальнейшее совершенствование техники и энергосберегающей технологии процессов путем внедрения различных прогрессивных методов.

Актуальность проблемы. Одной из основных проблем в последнее время является применение в различных процессах нефтегазодобывающей, нефтехимической промышленности полимерных добавок, которые создают большие возможности для дальнейшего увеличения эффективности и интенсификации различных процессов. В настоящее время уделяется большое внимание поискам путей повышения эффективности работы системы трубопровод-центробежный насос.

Известно, что достижение высоких технико-экономических показателей системы трубопровод-центробежный насос, связано с проблемой существенного уменьшения потерь энергии в этой системе. Одним из таких направлений является введение в турбулентный поток жидкости небольшого количества добавок (полимеры, поверхностно-активные вещества и др.), приводящие к существенному (до 70%) уменьшению гидродинамического сопротивления (эффект Томса). Влияние добавок на гидравлические показатели насосов исследовано недостаточно. Ложно сказать, что добавки окажутся полезными не только в трубопроводах, но и в насосах.

Цель работы. Состоит в экспериментальном исследовании влияния добавок гидродинамических активных добавок на гидравлические показатели центробежных и жидкостно-кольцевых вакуумных насосов.

Основные задачи работы: Установление основных закономерностей эффекта и снижение гидродинамического сопротивления в центробежных и жидкостнокольцевых вакуум-насосах, - зависимости величины эффекта от концентрации добавок, - определение влияния концентрации добавок на характеристики насосов, - определение времени эффективности работы полимеров, - разработка методики пересчета характеристик насосов с рабочей жидкости на растворы полимеров.

Объект исследования: Объектом исследования является центробежная насосная установка, предназначенная для выкачивания жидкостей различного назначения (в том числе нефть и нефтепродуктов). Целью выбора данного объекта является наиболее подходящая среда для исследования гидравлических потерь в проточной части центробежного насоса.

Научная новизна. Данное явление, которое открылось полвека назад английским химиком Томсом по нижеследующим причинам, вызывает интерес как теоретический, так и практический.

Во-первых, изучение данного механизма, то есть снижения гидравлического сопротивления турбулентных потоков – приближает нас к пониманию процесса возникновения турбулентности.

Во-вторых, возможность решения проблем, связанных с сохранением энергии в технологических процессах, в частности, транспортировки жидких сред, в том числе и энергоносителей, по магистральным трубопроводам.

В данной работе проведены экспериментальные исследования центробежных и жидкостнокольцевых вакуум-насосов с добавками полимеров и поверхно-активных веществ. Показано, что существенное влияние на проявление и величину эффекта улучшения характеристик этих машин оказывает концентрация добавок.

В отличие от высокополимеров, добавки гудрона и поверхностно-активных веществ при прохождении через насосы (в определенном диапазоне напряжений сдвига) не теряют своей гидродинамической эффективности. Впервые проведены балансовые исследования насосов при работе на водных растворах полиакриламида, которые позволили располагать данными, характеризующими потери энергии в самом насосе. Разработана методика пересчета характеристик насосов с воды на растворы с добавками полимеров.

ГЕНЕРАЦИЯ КАСКАДА ХААРА ДЛЯ РАСПОЗНАВАНИЯ ДОРОЖНЫХ ЗНАКОВ ОГРАНИЧЕНИЯ СКОРОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ БИБЛИОТЕКИ OPENCV

Мехтиева А.Ф.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В данной работе рассматривается задача распознавания дорожных знаков ограничения скорости международного стандарта на изображениях формата сжатия jpeg и в поточном видео в

режиме реального времени. Распознавание проводится по алгоритму Виолы-Джонса, который заключается в разделении изображения на всевозможные фреймы, в рамках которых вычисляется наличие искомого изображения.

В работе приводится формализация постановки задачи и проводится анализ решений этой области. По результатам проведенного анализа предложено решение поставленной задачи на основе существующего подхода, при котором исходное изображение разбивается на суперпиксели (регионы). Разработан ряд усовершенствований метода, который помимо распознавания производит также и определение числа на изображении.

Предложенный метод основан на каскаде Хаара, который является базовой составляющей алгоритма и был реализован программой написанной на языке C++ для генерации каскада. Для того чтобы создать качественный каскад Хаара необходимо собрать большое количество положительных и отрицательных образцов, содержащих так и не содержащих искомый объект соответственно. С помощью него были получены результаты для реальных данных. Отличительной чертой сгенерированного каскада Хаара является отсутствие массово-искусственно сгенерированных изображений, то есть выборка полностью оригинальна - все образцы являются изображениями реальных улиц, автомобильных дорог, проспектов. Это специальное усовершенствование было сделано в силу того, что каскад Хаара работает гораздо точнее в условиях близких к условиям выборки, использованной в процессе генерации. Показан значительный прирост качества и скорости его работы за счет предложенных усовершенствований по сравнению с уже сгенерированным каскадами. Планируется накопление еще более оригинального контента и внедрение его в новую версию обученного каскада Хаара.

Программа, генерирующая каскад Хаара использует поэтапную реализацию алгоритма Виолы-Джонса. Каждый следующий этап использует слабый классификатор и его результаты, которые были сгенерированы на раннем этапе и старается улучшить их точность. Данное свойство называется бустингом. В основе такой идеи лежит построение цепочки (ансамбля) классификаторов, который называется каскадом, каждый из которых (кроме первого) обучается на ошибках предыдущего.

Результатом обучения стал каскад Хаара в 17 уровней- на основе уникальной выборки, являющийся мощным классификатором, предназначенным для распознавания знаков ограничения скорости. Разработана программа, которая позволяет детектировать знаки ограничения скорости на изображениях и видеопоследовательности в режиме реального времени на языке объекто-ориентированного программирования C#. В программе впервые было проведено совмещение алгоритма Виолы-Джонс с алгоритмом Tesseract для определения символов.

Проведенные проверки и тестирование в режиме реального времени позволяют говорить об успешной работе данной программы распознавания, так как даже при скорости езды в 120 км/ч программа умеет определять знак скорости.

РАСПОЗНАВАНИЕ ДОРОЖНЫХ ЗНАКОВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ БИБЛИОТЕКИ OPENCV

Мехтиева А.Ф.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Основная идея распознавания знаков ограничения скорости относится к задаче распознавания образов. Такие задачи не имеют точного аналитического решения. Основная идея распознавания дорожного знака состоит в выделении информативных признаков в изображении, чтении цифр на нем. Для решения задач детектирования и распознавания знаков скорости были предложены различные методы. Среди таких методов можно выделить подходы, основанные на нейронных сетях, на преобразовании Карунена-Лоэва (или метод главных компонент), скрытых марковских сетях, метод Виолы-Джонса, вейвлет преобразованиях.

В настоящее время алгоритм Виолы-Джонса для распознавания изображений является самым популярным методом для поиска области объекта на изображении в силу своей высокой скорости и эффективности. Пол Виола и Майкл Джонс разработали и представили этот метод в 2001. В основе метода Виолы-Джонса по поиску объекта лежат идеи: интегральное представление изображения по признакам Хаара, метод построения классификатора на основе алгоритма адаптивного бустинга, и

метод комбинирования классификаторов в каскадную структуру. Эти идеи позволяют осуществлять поиск лица в режиме реального времени.

Для того, чтобы производить какие-либо действия с данными, используется интегральное представление изображений в методе Виолы-Джонса. Такое представление используется часто и в других методах, к примеру, в вейвлет-преобразованиях, SURF и многих других разобранных алгоритмах. Интегральное представление позволяет быстро рассчитывать суммарную яркость произвольного прямоугольника на данном изображении, причем какой бы прямоугольник не был, время расчета неизменно. Для того чтобы реализовать процесс обучения, необходимо предоставить большое число метаданных, которые будут обрабатываться с помощью метода сканирующего окна. Длительность данного процесса варьируется в зависимости от количества заранее подготовленных образцов и может длиться днями, если целью является построение хорошего классификатора.

Нестандартным способом ускорить работу алгоритма Виолы-Джонса это применение реализации на GPU. Однако количество энергии, потребляемое GPU, делает это решение непрактичным для применения во встраиваемых системах. Тем не менее, реализация на GPU может быть использована в сочетании с оптимизацией, предложенной в данной статье. В частности, может быть использовано распараллеливание для вычисления признаков и сканирования окнами разного размера. Более подробно об этом написано в работе.

На начало развития компьютерных технологий, это была непосильная задача. Современные технологии отслеживания и распознавания образов позволяют производить автоматический *поиск* и *распознавание* лиц в графических файлах и видеопотоке. В частности задача распознавания дорожных знаков ограничения скорости может быть полезна в следующих областях: обеспечение безопасности в транспортных узлах, дорожных развязках и транспортных хабах, усиление контроля за дорожными условиями, снижение количества ДТП вследствие превышения скоростных ограничений.

По сути, отслеживание и *распознавание* дорожных является практическим применением теории распознавания образов, в задачу которого входит автоматическая *локализация* дорожного знака скорости на фотографии или видеопотоке. На начало развития компьютерных технологий, это была непосильная задача. Современные технологии отслеживания и распознавания образов позволяют производить автоматический *поиск* и *распознавание* лиц в графических файлах и видеопотоке.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ РИСКОВ, ВОЗНИКАЮЩИХ ПРИ ЦЕМЕНТИРОВАНИИ СКВАЖИН

Мехтиева Р.Р.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Со времен проведения первой технологической операции цементирования скважины в 1903 году специалисты непрерывно совершенствуют способы разобщения пластов, типы и составы цемента для нефтяных и газовых скважин, работающих в различных пластовых условиях – от нормальных до экстремальных.

Однако во многих действующих скважинах специалисты постоянно отмечают наличие давления в затрубном пространстве. Это указывает на то, что существует прямая связь между источником давления и кольцевым пространством. Только на шельфе Мексиканского залива в процессе мониторинга было установлено 11 500 межтрубных пространств в 8000 скважин, где давление держится длительное время.

Устойчивые давления в межтрубном пространстве возникают из-за плохого качества цементирования новых скважин, при несоблюдении требований в процессе цементирования старых скважин или в результате разрушения цементной оболочки с течением времени.

Требования к цементным системам подразумевают следующее. Они должны выдерживать негативные воздействия со стороны пластовых давлений, пластовых температур и пластовых флюидов и при этом обеспечивать разобщение пластов и продуктивных зон на долгое время.

Но даже при точном соблюдении всех требований, при надлежащем качестве первоначальной изоляции последующее изменение условий в пластах (резкое увеличение давления или температуры) приводит к возникновению нежелательных напряжений. Эти процессы могут создать угрозу

целостности цементного кольца, вызвав возникновение трещин или распад на куски цементной оболочки.

В процессе усадки цементного камня или при уменьшении температуры и давления в скважине наблюдается смещение обсадной колонны по радиальному направлению. Это может привести к отрыву цементной оболочки от обсадной колонны или пород, а также к образованию микрокольцевого пространства.

Уменьшение веса жидкостей в процессе бурения и заканчивания скважин также приводит к нарушению сцепления. Стандартные процедуры заканчивания скважин, включающие перфорирование и ГРП отрицательно воздействуют на цементное кольцо.

Кроме того экологические риски для природной среды от утечек нефти и газа в процессе эксплуатации месторождения менее значимы по сравнению с возможной миграцией флюидов после окончания разработки залежи, так как в ходе эксплуатации залежи экологические проблемы от загрязнения предупреждаются и ликвидируются известными природоохранными мероприятиями своевременно.

Так в России, по предварительным данным «на распределенном и нераспределенном фонде недр имеется порядка 75 000 скважин, в том числе около 40 % – 30 000 законсервированных, 60 % – 45 000 ликвидированных. Из законсервированных ожидается 2-3 % – 900 скважин подлежит ликвидации, из ликвидированных порядка 8 % – 3600 скважин подлежит повторной ликвидации, как опасные в экологическом отношении». В подтверждении экологической опасности зафиксирован факт массовой гибели птиц и рыбы из-за утечек нефти в Каспийском море. Эти утечки наблюдались в ликвидированных и, даже, законсервированных скважинах, что вызывает обоснованное опасение о превращении Каспия в мертвое озеро.

Исследования показали, что в ликвидированных скважинах за короткое время могут образоваться каналы в цементном камне и обсадных колоннах, так как пластовые флюиды обладают высокой коррозионной активностью. Факты сквозных прорывов колонн наблюдаются и в действующих скважинах по причине плохого состояния цементного кольца, не обеспечивающего надлежащую герметизацию пространства между обсадной колонной и породой.

Такие «благоприятные» условия приводят к частым грифонам, т.е. к открытым выходам нефти и газа в прискважинной зоне.

К этому добавляются колебания уровня Каспийского моря, при повышении которого часть месторождений может быть затоплена. Как известно в Казахстане, после затопления таких месторождений как Каражанбас, Каламкас и других соседних нефтеносных месторождений под водой осталось более 100 нефтяных скважин, многие из них не были ни ликвидированы и не законсервированы. Большая часть этих скважин перед затоплением эксплуатировалась фонтанным способом. Таким образом, залежи не были выработаны, и значение рисков для экологической обстановки на таких скважинах резко возрастает.

На практике качественное цементирование скважин достигается с большим трудом, если ему не уделено должное внимание еще в процессе бурения, т.е. при формировании ствола. Возникают следующие нежелательные ситуации и осложнения.

Так на Памукском месторождении при бурении произошло фонтанирование скважины с перетоком газа из продуктивного пласта во все вышележащие проницаемые пласты; по этой причине начали фонтанировать структурные скважины.

Независимо от причины, службы и органы мониторинга подтверждают необходимость защиты окружающей среды от просачивания пластовых флюидов. Плохое разобщение пластов друг от друга часто приводит к потере контроля над скважиной, к загрязнению источников пресной воды, что может иметь негативные последствия для окружающей среды.

В связи с этим можно сделать следующий вывод, что необходимо не только повышать качество первичного цементирования вновь пробуренных скважин, а также своевременно ликвидировать утечки в старых действующих скважинах

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДОВ ОБРАБОТКИ ПРИЗАБОЙНОЙ ЗОНЫ СКВАЖИН

Мусаев М.В.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Одним из основных методов увеличения КНО пласта на месторождениях «X₁, X₂, и X₃» является обработка призабойной зоны скважин различными реагентами.

Эффективность применяемых обработок предопределяется, как известно, множеством разнообразных факторов, связанных как естественными условиями, так и технологией процесса, правильным выбором скважин для проведения тех или иных мероприятий, освоением скважин после обработки и т. д. Необходимо отметить, что учет влияния всех факторов при одновременном воздействии их различных сочетаний на эффективность методов обработки представляет значительные трудности.

В связи с этим, на современном этапе изученности вопроса, является целесообразным выявление и изучение характера влияния основных факторов, оказывающих наиболее существенное влияние на эффективность методов обработки.

Влияние факторов, влияющих на эффективность методов, при статистической обработке данных оценивалось путем их корреляционного анализа. Было принято, что, в общем случае, на эффективность обработки призабойной зоны могут оказать влияние следующие факторы:

Глубина залегания пласта (H), мощность перфорированного участка (h_{пер}), вязкость нефти (η_н), удельный вес нефти (γ_н) процент смол в продукции, объем нагнетаемого растворителя (V_р), удельный вес растворителя (γ_р), давление нагнетания реагентов (P_{наг}), время освоения скважин после проведения обработки (t_{осв}), процент воды в продукции (b), режим работы скважин после обработки;

Длина хода плунжера насоса (S), число качаний (n), диаметр насоса (d), удельный вес рабочего агента и др. данные, характеризующие условия эксплуатации.

Были вычислены величины парных корреляций между отношением дебитов до и после обработки и указанными выше факторами.

Оценка величины парной корреляции осуществлялось по формуле:

$$R_{xy} = \frac{\sum (x_i - \bar{x})(\alpha_i - \bar{\alpha})}{\sqrt{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2 \sum_{i=1}^n (\alpha_i - \bar{\alpha})^2}}$$

где x - значение одного из факторов,

$\bar{x}$ - среднее значение фактора,

Значимость влияния отдельных факторов оценивалась по величине парной корреляции между отношением дебитов и данным фактором. Влияние факторов принималось существенным, если значение абсолютной величины парной корреляции оказывалось больше предельного значения, соответствующего 95% уровня значимости. Согласно результатам анализа, основными факторами, оказывающими существенное влияние на отношение дебитов при обработке забоя растворителями, являются:

- по месторождению X₁ – процент смолы в продукции, удельный вес растворителя и время освоения скважин после обработки.

- по месторождению X₂ – удельный вес нефти, удельный вес растворителя, давление нагнетания.

При обработке забоя пенами по месторождению «X₃» основным влияющим фактором оказался % смол.

Было исследовано также влияние на производительность скважин сочетания всех факторов, взятых в различных комбинациях. Оценка совместного влияния группы факторов осуществлялась вычислением величины корреляционного отношения (КО).

Выбиралась та комбинация факторов, которая имеет наибольшую величину корреляционного отношения. Затем, добавлением одних и исключением из рассматриваемой группы других факторов, устанавливалось изменение величины корреляционного отношения. Если эта процедура приводила к

заметному его повышению, то данное изменение принималось, как положительное. Таким образом, выбиралась, из всех возможных, комбинация с наибольшим значением величины корреляционного отношения.

В результате получена корреляционная матрица факторов, оказывающих наиболее существенное влияние на исследуемый параметр.

Величина корреляционного отношения при указанном сочетании факторов составляет:

- для месторождения «X₁» - 0,69
- для месторождения «X₂» – 0,78
- для месторождения «X₃» – 0,83.

Исключение любого из них приводит к существенному уменьшению значения КО.

Таким образом, вышеуказанное показывает, что на эффективность обработок призабойной зоны скважин растворителями существенное влияние оказывают такие факторы, как процент смолы в продукции, удельный вес нефти до обработки и уд. вес растворителя;

Выявление этих факторов с одной стороны позволяет правильно выбрать скважины для проведения обработок по воздействию на призабойную зону скважин, с другой стороны – оценить эффективность проводимых обработок с целью выявления возможности дальнейшего их применения.

АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЗАВОДНЕНИЯ НЕФТЯНЫХ МЕСТОРОЖДЕНИЙ НА ОСНОВЕ ЕМКОСТНО-РЕЗИСТИВНОЙ МОДЕЛИ

Му Тяньи

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Как известно, увеличение нефтеотдачи пластов является одной из основных задач повышения рентабельности разработки нефтяных месторождений. Так как наиболее распространенным методом увеличения нефтеотдачи пластов является заводнение, актуальна задача мониторинга эффективности этого процесса.

При этом, эффект от применения заводнения обеспечивается за счет поддержания пластового давления и вытеснения нефти водой в направлении к добывающим скважинам. Распространенность использования метода заводнения объясняется относительной простотой осуществления процесса нагнетания и достаточно высоким приростом нефтеотдачи.

Современный подход к разработке нефтяных месторождений предполагает оперативный контроль за процессом заводнения и принятие обоснованных решений по регулированию технологических процессов нефтедобычи.

И работе проведен сравнительный анализ применения емкостно-резистивной модели и корреляционных методов оценки эффективности процесса заводнения.

КОМПЛЕКСНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ВОССТАНОВЛЕНИЯ БЕЗДЕЙСТВУЮЩИХ СКВАЖИН НА МЕСТОРОЖДЕНИЯХ ВЬЕТНАМА

Нго Доан Дук

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Вопросы перехода к комплексной технологии восстановления бездействующих скважин путем строительства горизонтальных и многозабойных скважин, зарезки боковых стволов, находятся сегодня в центре внимания мировых нефтяных и газовых компаний.

Также этот вопрос актуален при восстановлении бездействующих нефтяных и газовых скважин на шельфе Южного Вьетнама боковыми стволами. Они дают возможность увеличить дебит старых скважин за счет вскрытия пропущенных, более продуктивных или ранее нерентабельных зон пласта.

Предлагается одновременное использование современных инновационных технологий в комплексе.

1. Бурение на депрессии в продуктивном пласте.

В 2005-2006 годах во Вьетнаме проводили опытно-промысловые испытания технологических процессов глушения и промывки скважин при помощи пенных систем, которые позволили сохранить

продуктивные свойства пласта. Скважины быстро восстановились и работали с увеличенным дебитом.

2. Бурение гибкими трубами.

При этом способе уменьшается загрязнение продуктивного пласта, увеличиваются скорости спуско-подъемных операций и скорости проходки, уменьшается загрязнение окружающей среды. Все это происходит за счет точного постоянного контроля и управления процессом бурения в режиме реального времени.

3. Роторное управляемое бурение.

На месторождениях Вьетнама проводились промысловые испытания роторных управляемых систем на скважине 467 W.Ariel. Результаты проведенных испытаний показали, что скорость бурения на интервале 1160-3170 метров возросла почти в 4 раза по сравнению с показателями бурения ВЗД.

Предлагается использовать данные технологии вместе.

Использование представленных технологий в комплексе позволит:

1. Максимально полно извлечь полезные ископаемые из разведанных месторождений.
2. Выполнять работы рациональными и прогрессивными методами с меньшими затратами.
3. Снизить негативные экологические последствия от проведения буровых работ.

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДА БУРЕНИЯ СКВАЖИН НА ДЕПРЕССИИ

Салаев М.Т.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В буровой практике большое влияние имеет скорость механической проходки долота. По этой причине специалисты пытаются создавать все более совершенные методы и оборудование для увеличения скорости проходки долота. Одним из таких методов увеличения скорости проходки является дифференциальное давление.

В зависимости от дифференциального давления может уменьшаться или увеличиваться скорость механической проходки долота. Нормальной практикой в бурении является поддержание гидростатического давления столба бурового раствора выше, чем давление в породе, для лучшего контроля скважины. Но у подобной техники имеется много минусов, таких как, загрязнение продуктивного пласта во время освоения скважины, поглощение и катастрофическое поглощение бурового раствора и т.д. Для специалистов создали другой метод бурения – метод бурения на депрессии. Сущность этого метода заключается в том, что гидростатическое давление столба жидкости поддерживается ниже, чем давление в породе.

По этой причине этот метод очень опасен по причине заниженного давления внутри скважины и высокого относительно него давления в пласте. Все это может привести к проявлению флюида из пласта внутрь скважины. Поэтому, многие буровики боятся использовать эту технологию и стараются ее избегать.

Но, не смотря на его явную опасность, этот метод успешно используется в мировой практике бурения, так как он:

- позволяет бурить скважины гораздо быстрее, при этом минимизирует уходы бурового раствора;
- сокращает расход материалов для борьбы с поглощениями;
- обеспечивает лучшую буримость пород из-за пониженного давления в скважине.
- облегчает процесс очистки и выноса с забоя шлама, который образуется во время бурения.
- во время осваивания скважины, обеспечивает сохранность продуктивного пласта от загрязнений.
- исключает гидроразрыв пласта, из-за перепада давлений.
- продлевает время использования долота до полного его износа, так как породы легче выбуривать и выносить шлам на поверхность.
- позволяет увеличить дебит, по сравнению со скважинами выбуренными и освоенными по традиционным методам.

Как указано выше, бурение на депрессии имеет много преимуществ, по сравнению с традиционными методами бурения. По фактическим данным со скважин было зафиксировано

увеличение скорости проходки долота вплоть до 10 раз, и существенное уменьшение непродуктивного времени на буровой. Также скважины, выбуренные на депрессии, после выдачи их в разработку, показывали дебит, выше ожидаемого, нежели выбуренные по традиционным методам бурения.

Проведенные исследования показали, что средняя скорость бурения для метода на депрессии увеличилась в 2-4 раза, а время бурения уменьшилось, что подтверждает эффективность применения данного метода бурения.

БЕЗРАЗМЕРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦЕНТРОБЕЖНЫХ НАСОСОВ ДЛЯ ПОДДЕРЖАНИЯ ПЛАСТОВОГО ДАВЛЕНИЯ

Сардаров И.С.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В системе ППД (поддержание пластового давления) широко применяются центробежные насосы, в том числе и для закачивания в нефтеносные пласты агрессивных нефтепромысловых вод плотностью до 1200 кг/м³.

Центробежные насосы типа ЦНС180 (высоконапорные) предназначены для нагнетания воды в скважину с целью поддержания пластового давления. Конструкция насосов типа ЦНС180 разработана с учетом создания на одной корпусной базе трех-модификаций с давлением нагнетания 9,5-19 МПа. Центробежные насосы типа ЦНС180 допускают изменение рабочей характеристики посредством уменьшения числа ступеней (не более 2) с установкой проставочных втулок, без изменения привязочных размеров, с обязательной динамической балансировкой.

Насосы для поддержания пластового давления требуют высокой надежности, так как, в случае поломки или изменения параметров насоса, нарушается вся цепочка по добыче нефти. Насосы ППД должны быть просты в обслуживании. Для нынешних реалий, в условиях авральной обстановки, необходимы простые и надежные насосы, обеспечивающие бесперебойную работу, даже в случае изменений химического состава агентов, изменений давления на всасывании насоса, загрязнении перекачиваемого агента. Насос ППД должен продолжать работать и обеспечивать работоспособность всей системы и, как следствие, насос ППД просто обязан быть ремонтпригодным в сложных условиях.

Наиболее востребованные параметры насосов ППД (но бывают особые варианты) :

- Подача насосов: от 5 м³/ч до 2000 м³/ч.
- Создаваемый напор насосом ППД: до 2500 м.
- Создаваемое давление насосом ППД: до 250 атмосфер.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БЕСКОНТАКТНЫХ МЕТОДОВ, ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПИЛОТА

Солнцев Д.А.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Возникновению аварийных ситуаций в полете, зачастую, сопутствует повышенная эмоциональной напряженность, которая связана и с прямой угрозой аварии, и с затруднениями в установлении характера аварийной ситуации и принятии решения.

В преимущественном количестве случаев напряженность не является безмерной, так как изменение состояния пилота определяется, в основном, увеличением готовности организма к напряженной работе. При этом происходит повышение мышечного тонуса, усиление кровообращения, и, кроме того, перенастраивание деятельности органов чувств.

Тем не менее, в особенно неблагоприятных обстоятельствах у некоторых летчиков, которые не подготовлены к преодолению трудностей, эмоциональная напряженность может стать безмерной и играть лишь негативную роль. При такой ситуации вначале затрудняется мыслительная деятельность, наблюдаются сужение объема внимания, скованность движений, ошибочные действия. Крайние проявления эмоциональной напряженности порождают дезорганизацию деятельности – психический стресс.

При стрессе, как правило, наблюдаются два характерных типа реагирования:

- скованность, заторможенность, выражающаяся в замедлении или пропуске действий;
- резкое повышение возбудимости, ведущее к импульсивным действиям – необдуманному выполнению одного действия вместо другого.

В наиболее тяжелых случаях наблюдается отсутствие действий в результате шокового состояния. Таким образом любое из вызываемых перегрузкой функциональных нарушений может привести к летальному исходу. Причиной летального исхода, помимо нарушения функционального состояния пилота, может быть вызванный перегрузками шок или состояние аффекта, при котором пилот не может контролировать свои действия. А это, в свою очередь, может угрожать всей эскадрильи. Из всего этого вытекает, что необходимо быстро и своевременно оказать удаленную помощь пилоту. Удаленная помощь, может заключаться в сообщении второму пилоту истребителя о состоянии его напарника, удаленном включении автопилота, а также катапультирование пилота

Основная проблема заключается в правильном диагностировании, вызванных перегрузкой, функциональных нарушений в условиях, где счет времени ведется на секунды.

Корень проблемы диагностирования функциональных нарушений кроется в том, что штатный врач не всегда может своевременно отреагировать на показания приборов, измеряющих функциональные параметры организма пилотов. Связано это с тем что врачу приходится контролировать сразу несколько параметров для каждого пилота в эскадрильи, количество которых может достигать от 8 до 40 человек.

Таким образом, элементарная невнимательность, большой объем информации характеризующей состояние пилотов, и малое количество времени становятся основными причинами аварийных ситуаций.

В настоящее время существует большое количество методов, позволяющих врачу определить состояние пилота во время полета On-line. К этим методам можно отнести: измерения температуры, электрокардиограммы, артериального давления, оксигенизации, вентиляции легких, феномена Тарханова.

В последнее время, с развитием компьютерных технологий, появились методы, позволяющие определять состояние пилота бесконтактными способами. К ним можно отнести все методы фиксирующие сокращение лицевых мышц и движение глазного яблока. Достоинствами таких методов, перед классическими (контактными) методами является полная неосведомленность пилота, о проведении каких либо измерений, что позволяет ему полностью сосредоточиться на управлении летательным аппаратом. Напротив, контактные методы постоянно дают о себе знать, путем соприкосновения с телом пациента. К примеру, для измерения артериального давления используют манжету, давление которой то увеличивается, то уменьшается, что может в критический момент отвлечь пилота от управления летательным средством.

К недостаткам бесконтактных методов относят их большую погрешность, связанную с тем, что лицевые сокращения не всегда дают полную информацию о психоэмоциональном и функциональном состоянии пилота. Также к недостаткам бесконтактного метода можно отнести их унификацию под каждого пилота, т.е. для каждого пилота создается своя собственная база данных, отображающих зависимость его психоэмоционального и функционального состояния от лицевых сокращений и движений глазного яблока. Для создания подобной базы, может потребоваться множество тестовых испытаний. А если учитывать, что со временем эта база может устареть, по причине каких либо изменений в лицевом сокращении пилота, бесконтактные методы, на данный момент не могут применяться отдельно от контактных методов.

В данной работе рассматривается применение бесконтактных методов определения психоэмоционального состояния пилота.

ПРИБОР ДЛЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ПИЛОТА

Солнцев Д.А.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Профессиональная деятельность пилота представляет собой сложнейшую систему интеллектуальных действий. Основную роль в ней играют такие процессы, как контроль, наблюдение, оценка обстановки. Деятельность пилота протекает в условиях дефицита времени и

сильной эмоциональной напряженности. Пилоту необходимо постоянно сохранять высокую бдительность, способность включиться в решение неожиданно сложных задач. Пилоту крайне необходимы острое зрение и слух, развитый объемный глазомер, безупречное здоровье, устойчивость вестибулярного аппарата, способность к быстрому переключению внимания, устойчивость к монотонным действиям, высокая эмоционально-волевая устойчивость, максимально быстрая реакция, как на простые, так и на сложные стимулы.

Анализ структуры и условий деятельности летного состава различных видов авиации показывает неизбежность неблагоприятных изменений функционального состояния организма летчика, а, следовательно, и снижение надежности системы "человек-машина". Указанные изменения являются причиной снижения качества летной деятельности, что выражается увеличением числа предпосылок летных происшествий и ошибочных действий, снижением психофизиологической устойчивости к неблагоприятным факторам полета, а также изменением настроенности на летную работу в зависимости от возраста и выслуги лет. Состояние психической сферы при этом характеризуется развитием неполных невротических синдромов, отдельных их компонентов, микросимптомов, "трудных" психических состояний. Всё это свидетельствует о необходимости использования в процессе профессиональной деятельности средств и методов коррекции функционального состояния летчика, включающих различные приемы психологической саморегуляции.

Пилот вместе со вторым пилотом управляют движением воздушного судна на всем протяжении полета, отвечая за его успешность и прибытие в конечный пункт точно по расписанию. Полет воздушного судна имеет несколько этапов: взлет, набор высоты, горизонтальный полет по маршруту, снижение и посадку. На всех этапах полет проходит под руководством диспетчера по управлению воздушным движением, с которым экипаж поддерживает радиосвязь на протяжении всего полета.

В настоящее время существует множество приборов, помогающих пилоту вести самолет: от автопилота, самостоятельно поддерживающего заданный самолету курс, до радиолокатора, позволяющего самолету садиться в условиях полной оптической невидимости земли. Пилот управляет всеми этими приборами, находящимися в пределах доступности в его кабине. В то же время он постоянно анализирует поступающую от приборов информацию, представляя в деталях состояние и работу систем и агрегатов, положение самолета в пространстве, мысленно предвосхищая поведение его систем и агрегатов. Деятельность пилота проходит в условиях постоянной напряженности и готовности к немедленной реакции на возникшие нештатные ситуации.

Основная цель работы - определение психоэмоционального состояния пилота во время стресса. Под психоэмоциональным состоянием понимается особая форма психического состояния, в которой преобладает то или иное эмоциональное проявление.

Основной причиной нарушения психоэмоционального состояния у пилотов, управляющих истребителями и космическими шаттлами, является воздействие перегрузок.

Перегрузки в полете могут вызвать головную боль, болезненные ощущения, потерю зрения и сознания, кровотечение из носа. По окончании перегрузки функциональные нарушения исчезают. После непродолжительной утраты сознания наблюдается кратковременная дезориентация.

Физиологическое влияние перегрузки на организм пилота зависит от следующих факторов: ее величины, времени действия, повторяемости (частоты действия), направления (следовательно, от позы летчика) и состояния организма.

Под влиянием ускорения отдельные органы тела стремятся переместиться относительно других. Наиболее резко перемещается под действием ускорения подвижная ткань нашего организма — кровь, которая в зависимости от направления ускорения либо отливает от головы, сердца и легких к ногам, либо приливает к голове. Поэтому действие перегрузки на летчика в большой степени зависит от положения его тела, т. е. от высоты столба крови от сердца до мозга. Минимальное воздействие перегрузки было бы в том случае, если бы летчик управлял самолетом лежа. Большое значение имеет также физическое состояние человека и в особенности его сердечнососудистой системы. Величина предельных значений перегрузок, переносимых человеческим организмом, будет тем больше, чем короче время действия перегрузки.

Рассматриваемый прибор призван помочь штатному врачу в оценке психоэмоционального и функционального состояния каждого пилота. Данный прибор позволяет в режиме On-line регистрировать функциональные параметры каждого пилота, собранные контактными и бесконтактными методами, после чего на основании совокупности поступивших данных определить

выход параметров пилота за определенную норму и указать на это штатному врачу. При этом выход совокупности параметров за определенную норму устанавливается для каждого пилота по отдельности.

Данный прибор позволяет компенсировать недостатки различных методов, путем использования их в комплексном виде, а также сократить вероятность ошибки штатного врача, не обратившего внимание на какой либо параметр.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ПОВЫШЕНИЯ НЕФТЕОТДАЧИ НИЗКОПРОНИЦАЕМЫХ КОЛЛЕКТОРОВ

Сханг Ханксуан

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Регулирование механизма вытеснения углеводородной жидкости водой из низкопроницаемых коллекторов на основе рассмотренных экспериментальных данных, в исследованном диапазоне изменения проницаемости наибольший коэффициент вытеснения получен при проницаемости пористой среды, равной $0,007 \text{ мкм}^2$. Этому коэффициенту проницаемости соответствует наибольшая остаточная водонасыщенность. В подобных низкопроницаемых коллекторах, в силу лучшей смачиваемости поверхности частиц пород (кварца) водой, наиболее мелкие поры, вытеснение углеводородной жидкости из которых представляет большую трудность, заняты водой. Углеводородная жидкость скапливается в сравнительно крупных порах. К этому следует добавить, что в подобного рода малопроницаемых пористых средах возникают наибольшие по величине капиллярные силы. Следовательно наибольший коэффициент вытеснения в этом случае может быть объяснен преобладающим действием капиллярных сил над приложенным перепадом давления. Это говорит о том, что в подобных условиях основная роль в процессе вытеснения углеводородной жидкости водой принадлежит капиллярным явлениям. Ведь и высокая остаточная водонасыщенность пористой среды также определяет величиной капиллярных сил. По мере увеличения коэффициента проницаемости от подобно низких его значений ($0,007-0,02 \text{ мкм}^2$) до сравнительно высоких, порядка $0,06-0,08 \text{ мкм}^2$; кроме снижения величины капиллярных сил, уменьшается также и остаточная водонасыщенность пористой среды. Вследствие этого, происходит заметное уменьшение коэффициента вытеснения. В этих условиях наступает как бы равновесие капиллярных и гидродинамических сил. Дальнейшее возрастание коэффициента проницаемости приводит к стабилизации остаточной водонасыщенности. но так как величина капиллярных сил все время падает, то естественно, что основную роль начинают играть приложенный к пористой среде перепад давления. И чем больше проницаемость пористой среды, тем крупнее пороаве каналы коллектора и тем лучше углеводородная жидкость вытесняется водой.

Результаты проведенных исследований, нефтеотдачи низкопроницаемых коллекторов показало, что в зависимости от величины капиллярных и гидродинамических сил, а также водонасыщенности пористой среды нефтеотдача претерпевает существенное изменение. С увеличением коэффициента проницаемости до определенного предела коэффициент вытеснения уменьшается, а затем возрастает.

МОНИТОРИНГ ПОДВОДНЫХ ПЕРЕХОДОВ МАГИСТРАЛЬНЫХ ТРУБОПРОВОДОВ

Таги-заде М.Н.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Подводные переходы магистральных трубопроводов (ППМТ) через реки являются весьма специфическими инженерными сооружениями и сравнительно сложными природно-техническими комплексами. В условиях рек, характеризующихся активными литодинамическими процессами, прокладка и эксплуатация магистральных трубопроводов сопряжена с многофакторными рисками их повреждения, несущими угрозу экологической безопасности природных комплексов и значительные экономические риски, связанные с необходимостью бесперебойной поставки углеводородного сырья потребителю. В настоящее время приборное геофизическое обследование подводных переходов нефте- и газопроводов становится всё более распространённым видом работ и включено в

регламенты многих предприятий по эксплуатации трубопроводов. Качественное проведение обследований и глубокий анализ их результатов способствует более эффективному и надёжному планированию ремонтных и профилактических работ на переходах, ведёт к повышению безопасности подобных объектов и к снижению затрат на обеспечение их безаварийной эксплуатации. Основными задачами таких обследований является:

- определение условий залегания дюкеров в донном грунте,
- выявление аварийных участков, прежде всего – оголений и провисаний дюкеров,
- контроль состояния изоляции труб (определение утечек токов катодной защиты), эффективности катодной защиты дюкеров,
- мониторинг рельефа дна и русловых процессов,
- выявление донных объектов, неблагоприятных либо опасных для трубопроводов (крутых склонов, уступов и затонувших объектов),
- прогнозирование изменений состояния подводного перехода на ближайший год и более.

Задачи, возникающие при разработке средств защиты подводных переходов, методы и последовательность их решения, не ограничиваются требованиями действующей нормативно-технической документации. Необходимость прогнозирования опасных ситуаций требует, в частности, выполнения исследований, характеризующих русловые процессы, не только в зоне перехода, но и далеко за его пределами. В рамках выделенного финансирования эксплуатирующие ППМТ организации могут формулировать дополнительные требования и технические задания, результаты выполнения которых позволяют им заблаговременно планировать и эффективно осуществлять необходимые ремонтно- профилактические мероприятия.

В рассматриваемом комплексе методов ключевое значение имеет непрерывное сейсмоакустическое профилирование (НСП) в высокочастотной модификации (3–9 кГц) с электродинамическим источником типа boomer. Физическая предпосылка применения НСП для данных задач состоит в контрастности акустических свойств исследуемых объектов. Дюкер, представляющий собой многослойную цилиндрическую конструкцию, состоящую из металлической трубы, гидроизоляционного покрытия, деревянной футеровки и железобетонных (либо чугунных) пригрузов, обладает высокой акустической жёсткостью. Среди всех объектов изучаемого разреза именно поверхность дюкера обладает наибольшим коэффициентом отражения. Однако, геометрия отражения от цилиндрического объекта обуславливает рассеяние сигнала по ветвям наблюдаемого отражения, имеющим на сейсмоакустических разрезах форму дифракционной гиперболы.

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ПОВЫШЕНИЯ НЕФТЕОТДАЧИ МЕСТОРОЖДЕНИЙ ВЫСОКОВЯЗКИХ НЕФТЕЙ

Хе Ксучен

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Как показывает практика, влияние на процесс вытеснения нефти теплоносителями оказывает термическое расширение пластовой системы, а также изменение молекулярно-поверхностных характеристик системы нефть-вода-порода. Как известно, тяжелых компонентов, (смола, асфальтенов и др.), адсорбция которых на поверхности породы приводит к ее гидрофобизации. Нефтеотдача гидрофобных пород при вытеснении нефти водой по сравнению с гидрофильными породами существенно меньше. Это объясняется тем, что если поверхность твердой фазы гидрофильная (угол смачивания $>90^\circ$), то нефть распределяется в поровом пространстве в виде капель (глобул), которое очень хорошо вымываются закачанной водой. Если пористая среда обладает даже частичной гидрофобностью, то остаточная нефть присутствует в порах (гидрофобных участках) в виде пленок, обволакивающих зерна породы. Увеличение температуры приводит к гидрофилизации твердой поверхности и, как следствие, к увеличению коэффициента вытеснения.

Результаты проведённых исследований с нефтями, отличающимися друг от друга по своим физико-химическим свойствам, при различных давлениях и температурах показали, что более резкое увеличение коэффициента вытеснения с ростом температуры наблюдается у высоковязких нефтей. Содержание в нефтях активных компонентов (смолы, асфальтены, парафины) влияет на коэффициент вытеснения при низких температурах. С увеличением температуры отрицательное влияние этих

компонентов на процесс вытеснения снижается, что показывает на эффективность применения метода закачки горячей воды в пласты, содержащие трудноизвлекаемые высоковязкие нефти.

НОВЫЕ ТИПЫ БУРОВЫХ РАСТВОРОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ЗА РУБЕЖОМ ДЛЯ БУРЕНИЯ ГОРИЗОНТАЛЬНЫХ СКВАЖИН

Янг Юнги

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В настоящее время за рубежом для бурения ГС все более широко используются полимерные растворы на основе полисахаридов (биополимеров, полианионной целлюлозы и производных крахмала) с высоким ингибирующим действием, а также с коагулирующей водо- или кислоторастворимой твердой фазой.

1) Flo-Pro-промывочная жидкость для бурения ГС и скважин с большим углом наклона ствола.

Flo-Pro - это "реологически сконструированная" промывочная жидкость, разработанная в лаборатории компании "M-I Drilling Fluids Co" на Аляске в 1991 г.

Система Flo-Pro в настоящее время доказала свою эффективность при бурении горизонтальных скважин, фрезеровании, бурении скважин с большим углом наклона ствола.

Flo-Pro состоит из минимального набора реагентов (см.табл.18).

Контроль уровня водоотдачи обеспечивается при помощи:

- 1) повышенной вязкости фильтрата;
- 2) правильно подобранным размером и концентрацией твердой фазы (карбоната кальция);
- 3) производной крахмала -реагентом Flo-Trol.

Для контроля щелочности раствора могут быть использованы каустическая сода (NaOH), гидроксид калия (KOH).

Различные соли (NaCl, KCl, NaBr) и их комбинации могут быть использованы в составе раствора для обеспечения требуемой плотности, ингибирующей способности и совместимости с пластовым флюидом.

Смазочные добавки, в общем случае, не требуются. Благодаря отсутствию твердой фазы и высокой концентрации полимеров, коэффициент трения не превышает 0,2, в то время как для растворов на основе бентонита, он составляет около 0,3.

накопление твердой фазы в растворе приводит к включению твердых частиц в структуру, созданную в растворе биополимером, что отрицательно сказывается на ВНС. Поэтому, при использовании Flo-Pro, рекомендуется оснащение буровой установки хорошим оборудованием по очистке бурового раствора.

2) ANCO -2000 - высокоингибированная система бурового раствора на основе биополимера, полианионной целлюлозы и полиалкиленгликолей (ПАГ), разработанная компанией ANCOR Drilling Fluids- ADF.

Система ANCO - 2000 доказала свою эффективность при бурении горизонтальных скважин в сложных геологических условиях (аномально высокие пластовые давления, наличие неустойчивых, подверженных гидратации глинистых пород).

XIV BÖLMƏ

BİOLOGİYA

BİOLOGİYA TƏDRİSİNDƏ FƏNNİNİN TƏŞKİLİNDƏ VƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ İKT- nin ROLU

Abbasova S.R.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Biologiya dərslərində İKT (informasiya kommunikasiya texnologiyaları) vasitələrindən istifadə edərkən dərslərin mərhələləri əvvəlcədən aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı bioloji biliklərin şagirdlərin həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynadığını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Məhz bioloji təhsil sayəsində hələ yeniyetməlik yaşlarından şagirdlərdə özünə, ətrafdakılara, ümumiyyətlə, bütün canlılara qarşı diqqətli və ehtiyatlı yanaşma, təbiətə məhəbbət hissi formalaşır. Şagird müəyyən dərəcədə öz sağlamlığının qeydində qalmanın nə dərəcədə mühüm olduğunu anlayır, öz orqanizminin quruluşunu və funksiyalarını bilir, biologiyanın nə demək olduğunu anladığına görə onda bitki və heyvanlar aləminə qarşı rəğbət hissi yaranır. Məhz, buna görə də biologiya və digər elm sahələrinin tədrisində, ümumi təhsil üzrə dövlət təhsil proqramının (kurikulumların) yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədi ilə ümumi təhsil müəssisələri zəruri, maddi-texniki və tədris bazasına malik olmalıdır. Ümumi təhsil müəssisələrinin maddi-texniki və tədris bazasına təchiz olunmuş tədris laboratoriyaları, emalatxanaları, idman və akt zalı, təhsilalan, təhsilverənlər üçün mebel avadanlığı, informasiya kommunikasiya texnologiyaları, audio-vizual avadanlığı, tədris əyani vəsaitləri, dərslik və elmi-bədii ədəbiyyatlar fondu daxildir.

Biologiya dərslərinin tədrisinin təşkili zamanı texniki vasitələr və İKT-dən istifadə şagirdlərin tədris olunan mövzunun ətraflı mənimsəməsi, lazımı bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə stimül verməklə yanaşı müəllimin sərf etdiyi əməyi də qismən yüngülləşdirən yüksək tədris situasiyası yaratmağa qadir olan müasir vasitələrdir. Bu vasitələrdən istifadə şagirdlərdə informasiya bazasının çoxalmasına və mövzunu asanlıqla dərk etmələrinə şərait yaradır.

Təlimin texniki vasitələrini əyani vəsaitlərlə eyniləşdirmək olmaz. Əyani vəsaitlər informativ xarakterə malikdir. Texniki vasitələrlə şagirdlərə verilən informasiyalar daha dinamik və daha əyanidir.

Tədris filmləri biologiya dərslərində effektiv pedaqoji təlim vasitələrindən biridir. O, şagirdlərin diqqətini inkişaf etdirir, əyaniliyi möhkəmləndirir, digər tərəfdən mikro, makro və multi çəkilişlər hesabına hadisələrin izahına imkan yaradırlar. Bu şagirdlərin hadisəni diqqətlə izləməsinə imkan yaradır. Həm də şagirdlərin təlim-tərbiyəsində böyük rolu vardır.

Tədris filmindən istifadə müəllimdən yüksək pedaqoji ustalıq tələb edir. Belə ki, müəllimin hazırlığı və lazım olan anda filmdən istifadə etməsi şagirdlərin müəyyən hadisənin izahının dəqiqliyinə aydınlıq gətirir: Habelə film vasitəsilə şagirdlər müəyyən praktik vərdislərdə yiyələnirlər. Hazırda biologiya tədris filmləri vardır. Orada geniş əhatəli mövzu, fraqmentlər mövcuddur.

Göründüyü kimi, təlimin texniki vasitələrindən dinamikliyi, kütləvililiyi, mütəhərrikliyi, külli miqdarda informasiya daşıya bilməsi digər

Əyani və informasiya vasitələri ilə uzlaşdırmağa imkan verir. Ona görə də həmin vasitələr orta ümumtəhsil məktəbləri, eləcə də ali məktəblərdə də təlim-tərbiyə işində əvəzedilməzdir.

Milli kurikulum İKT-dən geniş istifadəni nəzərdə tutur. Kompüterdən, proyektordan istifadə etməklə mövzunun icmalı qabaqcadan hazırlanır. Motivasiyanın qurulmasında mövzuya aid materiallardan internet qaynaqlarından, fləşkartlardan, əyani vəsaitlərdən, videomateriallardan və s. istifadə etməklə şagirdlərin diqqətini maksimum dərəcədə dərse cəlb etmək mümkündür. Biologiya dərslərində təbiət hadisələrini, heyvanları, bitki ötüyünü və s. əks etdirən video materialları şagirdlərdə dərslərə daha böyük maraq və həvəs oyadır. Bundan başqa şagirdlər tədqiqat apararkən, ümumi nəticələr çıxararkən daha dəqiq, daha səlis işləyir, dərslər bu gün ki tələblərə uyğun daha fəal, daha canlı keçir.

“Millətimizin sabahı” dedimiyiz uşaqlar həyatımızın gələcəyi, ömrümüzün davamıdır. Onların təlim-tərbiyəsində, sağlamlığına düzgün münasibət bəşəriyyətin aydın sabahının, parlaq gələcəyinin təminatıdır. XXI əsrdə yaşayacaq nəsillərin təlim-tərbiyəsində, sağlamlığının, xoşbəxt həyatının təməli bugününümüzdən başlayır.

Şagirdlər hər tərəfli biliklərlə təmin edilməsi onlarda bacarıq və vərdislər formalaşdırılmalı, yüksək mədəniyyətə və dünyagörüşünə malik şəxsiyyət kimi yetişdirilməlidir. Belə tədris prosesi şagirdlərdə özünəinam hissi oyadır ki, bu da onlara sinfin və dərsin təşkilində iştirak etməyə, öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə şərait yaradır. Müasir təlim metodları və İKT –dən istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa çalışan, aktiv, hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında müəllimlərə yol göstərir. Təlim prosesinin daha yaradıcı olmasına, şagirdlərin müzakirə, mühakimə qabiliyyətlərinin formalaşmasına stimül yaradan bu üsul və vasitələr eyni zamanda şagirdlərin təlim prosesinə daha maraqla və həvəslə yanaşmasını təmin edir.

Bütün bunlar şagirdlərin dünyaya baxışını dəyişir, onları kamil bir şəxsiyyətə çevrilir. Bioloji elmlər planetimizdə unikal hadisə olan həyatın qanunlarını açmaqla məktəblinin bioloji mədəniyyətini formalaşdırır.

RESPUBLİKAMIZIN İSTEHLAK BAZARINDA REALİZƏ OLUNAN QARAĞAT VƏ ZİRİNCİN QIDALILIQ DƏYƏRİ VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Abdullayeva M.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qarağat. Qarağat Azərbaycan meyvəçiliyində bir o qədər əhəmiyyətli yer tutmur. Bu yalnız həvəskarlar tərəfindən bağlarda və həyatı sahələrdə becərilir. Qarağat Azərbaycanda cır halda dağlarda rast gəlinir. İsti iqlimi sevmədiyi üçün aran yerlərində becərilir. Qarağat vitaminli, dadlı və qidalı meyvələr verir, konserv istehsalında geniş istifadə olunur. İqlim şəraiti uyğun olan yerlərdə qarağatı bağlarda cərkə aralarında bitki kimi istifadə etmək mümkündür.

Bioloji xüsusiyyətləri və növləri

Qarağat kiçik kol halında bitir, iki əsas növü vardır:

- Qara
- Qırmızı

Qara qarağat. Bu növün iki çeşidi vardır. Avropa və Sibir çeşidi cır halında şimal ölkələrində və cənub ölkələrində geniş sahələrdə bitir. Qara qarağatın kolları 1-2 metr hündürlüyünə çatır. Kolları yaxşı qol-budaqlı olur, tikansızdır, yarpaqları çox və kənarları dişlidir, çiçəkləri ağ-çəhrayıdır. Meyvəsi yumru, tünd-qara rəngli, qabıqları bərk və içində balaca toxumları vardır, turşdur, xüsusi dadı və ətirliyi olur, vitaminlə zəngindir. Tərkibində 75-85 % su, 7-10 % şəkər, 2-4 % müxtəlif turşular olur. Qara qarağatın bütün sortları C vitamini ilə çox zəngindir həmçinin A, B və P vitaminləri də vardır. Elmi-Tədqiqat İnstitutu məlumatına görə qara qarağatın meyvəsinin tərkibində C vitaminin miqdarı başqa çeşidlərə nisbətən 5 dəfə, limon, portağal, naringi və moruqdan 7-10 dəfə, almadan isə 10-20 dəfə çoxdur. Qırmızı qarağatda C vitamini azdır.

Qırmızı qarağat. Qara qarağatdan kolun xırda olması, budaqlarının və meyvələrin rəngi ilə fərqlənir. Cavan budaqları bozdur, yarpaqları 3 və 5 dilimli, xırda və ətrafı dişlidir, çiçəkləri xırdadır. Meyvəsi yumru, rəngi isə qırmızı və ya açıqdır. İçlərində olan cəyirdəkləri və qabıq damarları görünür. Turş, xoşməzə dadı vardır. Limon və alma turşuları ilə zəngindir, vitaminləri azdır, bitməsi 2-3 illik budaqların üstündə meyvələr əmələ gəlir.

Hər iki növün çiçəkləri beşkasalı, beşləçəkli, beşerkəkli və birdişlidir. Kökləri üzde olur. Budaqları bir neçə il meyvə verdikdən sonra qocalır, onları tədricən cavan növləri ilə əvəz etmək lazımdır.

Qarağat soyuğa davamlıdır, çox isti və quraqlıq sevmir. Quraqlıqda meyvələrinin qabığı qalınlaşır, keyfiyyəti aşağı düşür, bəzi hallarda meyvəsi və yarpaqları tökülür. Qara qarağat rütubətə tələbkardır, qırmızı və ağ qarağat isə quraqlığa xeyli davamlıdır. Ona görə də qırmızı və ağ qarağat aşağı yerlərdə yaxşı bitir, qara qarağat üçün isə bir az kölgəlik lazımdır.

Zirinc. Zirinc Azərbaycanın dağlıq yerlərində xırda kol şəklində bitir. Zirinc Naxçıvanda və ələxsus Cənub Azərbaycanda bir bağ meyvəsi kimi becərilir. Quru zirinc Azərbaycan xörəklərində çox işlədilir. Zirincdən mürəbbə, şirə və qənnadı məmulatı hazırlanır. Şirin və xoşməzə meyvələri vitaminlidir və geniş sürətdə istifadə olunan bir meyvədir.

Sortları. Azərbaycanda çox yararlı zirinc formaları vardır. Bunlardan ən çox iki əsas növü vardır:

- Qara

➤ **Qırmızı**

Qara zirinc. Kolu hündür, meyvələri o biri zirinclərə nisbətən böyükdür. Dadı tuşa-şirindir. Toxumları xırdadır. Cənub Azərbaycanda və Naxçıvanda çox becərilir. Qurutmaq üçün ən yararlı sortdur.

Qırmızı zirinc. Bu növün kolları qara zirincə nisbətən xırdadır. Meyvəsi çox turş, qara zirincdən xırdadır. Mürəbbə bişirmək və qurutmaq üçün sərf olunur.

Becərmə üsülləri. Zirinc kontinental iqlim bitkisi. Soyuğa və istiyə dözümlüdür. Şimal ölkələrində dağlıq yerlərdə bitdiyi kimi cənub isti aran yerlərdə də çox yaxşı əmələ qəlir. Mayın axırlarında çiçəklidir. Zirinc hər bir torpaqda əmələ qəlir.

Zirinci həm də bağlarda becərmək olar. Kolların arası 3 metr saxlanılır. Kolda 8-9 budaqdan artıq saxlanılmır. Artıq cavan şivlər və budaqlar vaxtında təmizlənməlidir. Bu şivlər qaldıqda meyvə budaqları zəifləyir və meyvənin toplanmasına da çətinlik törədir. Quraq yerlərdə suvarılır. Mümkün olan yerlərdə peyinlə gübrələyirlər.

Əkinə bir az qalmış sahə hamarlanır və 3-5 hektarlıq taxtalara bölünür.

Taxtaların arasında əsas və kömək yollar ayrılır, sonra cərgələr və ting əkiləcək yerlər nişanlanır. Düzenliklərdə zirinc plantasiyasında cərgəarasında 3 metr, bitkiarasını isə 2 metr saxlamaq məsləhətdir. Dağlıq yerlərdə, yamaclarda cərgə və bitkiarası yerin relyefinə görə müəyyənləşdirilir. Əkinqabağı 40-50 sm dərinliyində calalar qazılır. Bitkilərin daha yaxşı inkişaf etməsindən ötrü hər çallaya bir vedrə çürümüş peyin, 300 qr superfosfat və 50 qr kalium qübrəsi çaladan çıxmış torpaqlara yaxşı qarışdırılı, yarısı çalanın dibinə tökülür, qalan hissəsi isə ting əkəndə verilir.

Çoxalmış budaqları 5 ildən sonra budağı cavan budaq ilə əvəz edirlər.

Zirinc bitkisinin ən aşağı əkilməsi vaxtı payızda yarpaqlar töküləndən başlayaraq yazda tumurcuqlar alınana qədər sayılır.

Məhsulun yığılması və sərf olunması. Zirincin meyvəsi avqustda yetişir, əl ilə yığılır. Meyvəsi təzə halda çox az sərf olunur. Meyvəsindən sirkə, jele, şirə hazırlayırlar, mürəbbə bişirirlər, qurudurlar. Bir qədər kal yığılıb sumaq hazırlayırlar, şorbaya da qoyurlar. Vitaminli meyvə olduğundan olduqca xeyirlidir.

UŞAQLARIN QIDA RASİONUNDA ZÜLALLARIN, KARBOHİDRATLARIN, YAĞLARIN, VİTAMİNLƏRİN, MİNERAL MADDƏLƏRİN ROLU

Abdullazadə N.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əhalinin zəruri qida məhsulları ilə təmin edilməsi və rəşional qidalanmasının təşkil məsələsi bəşəriyyət qarşısında duran ən vacib və daimi problemlərdəndir. Qidalanma canlı orqanizmin böyümə və inkişafı, həyat fəaliyyəti, mövcudluğu və artımı kimi əzəli funksiyaların həyata keçilməsi üçün vacib olan bioloji (fizioloji) xassə, motiv və tələbat kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəşional qidalanma, düzgün təşkil edilmiş elə qidalanmadır ki, qəbul edilən hazır məhsulda qida maddələrinin insan orqanizminin fizioloji tələbatına uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda onların mənimsənilməsi və sərf edilməsi prosesləri arasında müəyyən tarazlıq olmasını və orqanizmin böyümə və inkişafı ilə əlaqədar olaraq, qidaya olan əlavə ehtiyacların ödənilməsini nəzərdə tutur. Rəşional qidalanma insan həyatının yaş, peşə, istehsalat, iqlim, coğrafi mühit, məişət və fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq qurulmalıdır. Qidalanma insanın sağlamlığını müəyyənləşdirən mühüm təbii amillər sırasına aiddir. Orqanizmin həyat fəaliyyəti, onda baş verən qurulma və bərpa prosesləri, onlara sərf olunan enerji və tikinti materialı bilavasitə qidalanmadan asılıdır.

İnsanın uşaqlıq dövrü intensiv böyümə və boy atma prosesləri ilə səciyyələnir. Bu dövrdə uşaq orqanizminin normal inkişafı və sağlamlığı ən vacib şərtlərdən biridir. Uşaqlıq dövründə uşaqların ali sinir fəaliyyəti, intellekti və aktiv hərəkətləri formalaşır, xarici mühitlə əlaqələri zənginləşir, mühit-amillərinin qeyri-əlvərişli təsirinə reaksiyaları zənginləşir. Bir sözlə, uşaq orqanizminin böyümə və fəallığı, yaşadığı mühitə adaptasiyası və ona müdaxiləsinin, qurulma və energetik proseslərin yüksək səviyyələrdə həyata keçməsinə tələb edir. Uşaq orqanizmində, əsas mübadilə və enerji məsrəfləri xeyli böyükdür, bu da əsas etibarilə böyümə, bədən kütləsinin artması, əzələ işinin fəallaşması ilə əlaqədardır. Uşaqlarda assimilyator (anabolik sintetik) proseslər dissimilyator (katabolik, deqrativ) proseslər üzərində dominantlıq edir. Erkən

yaşda orqanizmin quruluş və funksiyalarının düzgün formalaşması, həyat fəaliyyəti üçün və digər biokimyəvi fizioloji parametrlərin təşəkkülü və təzahürü üçün, şübhəsiz mənimsənilən qidanın əhəmiyyəti və keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Böyüməkdə olan uşaq orqanizminin rasiona qidalanmaya olan tələbləri, yeniyetmə və ya yaşlı dövrlərdəki insan orqanizminin qidaya olan tələblərindən xeyli fərqlənir. Bu tələblərin yerinə yetirilməməsi onun böyümə və inkişafının pozulmasına səbəb olur. Ona görə də uşaqlıq dövrü üçün qida rasionunun düzgün tərtib edilməsi sağlamlıq nöqtəyi nəzərindən həmişə aktual məsələ olub və olaraq da qalır.

Zülallardan orqanizmin müxtəlif toxuma və hüceyrələrinin qurulması üçün plastik tikinti materialı kimi istifadə olunur. Maddələr mübadiləsinin tənzimlənməsində fəal iştirak edən müxtəlif fermentlər, bəzi hormonlar zülal təbiətlidir. Əzələlərin yığılması və boşalması, onların liflərində fəaliyyət göstərən aktin və miozin zülalları ilə bağlıdır. Qanda oksigen və karbon qazının daşınmasında da onlar mühüm rol oynayır. Həmçinin hemoqlobin tənəffüs zülalı kimi mühümdür. Onlar hüceyrə və toxumaların immunitetini də təmin edirlər.

Bütün bu zülali birləşmələr qidanın tərkibində olan bitki və heyvan mənşəli zülalların həzmi (parçalanması) nəticəsində əmələ gələn müxtəlif (20-yə qədər) amin turşularından sintez olunur. Qida rasionunda kifayət qədər zülal olduqda, mədə-bağırsaq kanalında onun həzmi nəticəsində bütün bu amin turşuları əmələ gəlir və orqanizm üçün tələb olunan hər bir zülalın sintezi təmin olunur. Zülallar qida rasionunda əsas yer tutur və qidalanmanın bütün xarakterini müəyyən edirlər.

Böyüyən orqanizmin toxuma və hüceyrələri, orqanları və bütövlükdə bədənin qurulması və fəaliyyəti üçün, zülallar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uşaq orqanizminin zülala olan ehtiyacının düzgün müəyyən edilməsi olduqca vacibdir, çünki, zülali maddələr tikinti və enerji materialı olmaqla yanaşı, funksiyaların əsas daşıyıcısıdır. Orqanizmdə irsiyyətin bioloji katalizatorların (fermentlərin), sinir və əzələ mexanizmlərin, immunitetinin və sairə bu kimi mühüm funksional aparatların işi bu və ya digər dərəcədə zülallarla əlaqədardır və ya onlardan asılıdır. Orqanizmin azot balansını kimi mühüm istiqamət göstəricisi də əsasən zülal və amin turşuların mənimsənilməsi ilə əlaqədardır.

Qida rasionunda zülal çatışmazlığı və ya zülala görə qidanın az dəyərliyi uşaq dietoloqların qayğılandırılan əsas məsələlərdən biridir. Bu məsələnin əhəmiyyəti ondan irəli gəlir ki, orqanizmdə zülal ehtiyatları olmur. Zülallar orqanizmin böyümə fazasında yeni toxuma və hüceyrələrin formalaşması üçün zəruridir. Uşağın yaşı nə qədər az olarsa, onun bədən kütləsinin hər kiloqramı üçün bir o qədər çox zülal lazımdır. Belə ki, uşaq orqanizminin inkişafı dövründə bədənin hər kq kütləsinə 5-5.5q, 1-dən 3 yaşa qədər 4-4.5q, 4-dən 7 yaşa qədər 3.5-4q, 8-dən 12 yaşa qədər 3q, 12-dən yuxarı yaşlarda isə 2-2.5q zülal tələb olunur. Oğlanlarda zülala olan ehtiyac qızlardakından çoxdur. Böyüyən orqanizmdə zülalların sintezi onların parçalanmasından üstün olduğuna görə uşaqlarda azot balansını müsbət olur. Zülalın optimal sutkalıq dozaları mövcuddur ki, bu dozalarda azotun orqanizmdə maksimum saxlanması və ya retensiyası müşahidə edilir. Məsələn: 1.5-dən 3 yaşa qədər maksimum retensiyası 1 kq bədən kütləsinə 4 q zülal düşdükcə qeyd olunur. Zülalın bu normadan yuxarı artması orqanizmdə retensiya ilə müşayiyyət olunmur. Azotun retensiyası təkcə qidadakı zülallardan deyil, həmçinin zülal, yağ və karbohidratlar arasındakı nisbətlərdəndə asılıdır. Ən əlverişli retensiya qidada bu maddələrin miqdarca nisbəti 1:1.4 olduğu halda müşahidə edilir. Ən vacibi odur ki, uşaqlar qida ilə kifayət qədər əvəzolunmayan amin turşularını ala bilsin. Məsələn: böyümə və qanın yaranmasına kömək edən lizin amin turşusunun sutkalıq optimal miqdarı 3.2-4.8 q-a qədər, böyümə üçün zəruri olan triptofanın miqdarı isə 1 q təşkil edir və s. 1-dən 3 yaşa qədər olan uşaqlarda qida ilə mənimsənilən zülalın 75%-ə qədəri heyvanat mənşəli, 25%-ə qədəri isə bitki mənşəli olmalıdır.

Yaş artıqca sutkalıq qida rasionunda heyvanat mənşəli zülalların miqdarı getdikcə azalmalıdır. Məsələn, 5 yaşında olan uşaqlarda hər iki növ qida zülalın miqdarı bərabərləşməlidir. Yuxarı sinif şagirdləri və tələbələr üçün müəyyən edilən qida rasionlarında yaşlılarda olduğu kimi heyvanat mənşəli zülallar 30, bitki zülalları isə 70%-ə yaxın olmalıdır.

Qidanın zülal kalori çatışmazlığı əhəlinin fiziki və əqli fəaliyyətinə çox mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının son illərdəki məlumatları göstərir ki, iqtisadi cəhətdən zəif və ya orta inkişaf etmiş ölkələrdə zülal kalori çatışmazlığı halları geniş yayılaraq bir xəstəlik kimi əhəlinə müxtəlif təbəqələrini əhatə edir. Qidada zülal çatışmazlığının əsas simptomları orqanizmin boy və çəkiddən qalması, qaraciyərin piylənməsi, bədəndə şişmə-sızma hallarının baş verməsidir. Zülal çatışmazlığı xəstəlikləri uşaq və yeniyetmələr üçün daha təhlükəlidir.

Karbohidratlar orqanizmdə enerji mənbəyi kimi istifadə olunur. Onların qida ilə orqanizmə normal daxil olması zamanı onların toxumalarda və qanda tərkibi sabit qalır. Karbohidratlar zülal və yağların parçalanma məhsullarından da sintez oluna bilər. Onlar nuklein, əvəzolunan amin turşuların, qlükoproteidlərin və həyat üçün digər lazımı maddələrin sintezində də mühüm rol oynayırlar. Eyni zamanda karbohidratların artıq miqdarda orqanizmə daxil olması və az miqdarda sərfi zamanı onların bir hissəsi yağa çevrilir. Beləliklə, karbohidrat mübadiləsi zülal və yağ mübadiləsi ilə sıx əlaqədardır.

Uşaqlarda karbohidrat mübadiləsi intensiv gedir və bu orqanizmin şəkərə olan böyük tələbatları ilə əlaqədardır. Eyni zamanda böyüyən orqanizmdə karbohidratların yağ və zülallardan əmələ gəlməsi prosesləri zəif təmsil olunmuşdur. Adətən, 1-dən 3 yaşa qədər olan uşaqların karbohidratlara olan sutkalıq tələbatı 183 q, 4-dən 7 yaşa qədər 288 q, 8-dən 13 yaşa kimi 370 q, 14-dən 17 yaşa kimi 470 q təşkil edir.

Yağlar insan orqanizmində həm enerji mənbəyi, həm də plastik qurğu materialı kimi istifadə olunur. Qida yağları həm də vitaminlər üçün yaxşı həlledicidir. Onlarda orqanizm üçün zəruri olan bəzi fizioloji fəal maddələr toplanır. Yağ qidanın dadını yaxşılaşdırır və uzun müddət toxluq hissi yaradır. Çavan və orta yaşlı adamların qidasında zülal yağ nisbəti 1:1 kimi olmalıdır. Qida rasionunda yağların düzgün və yaxşı mənimsənilməsi üçün həm heyvanat mənşəli, həm də bitki mənşəli yağlar qəbul olunmalıdır. Ümumi yağın 70%-i heyvan yağı, 30% isə bitki yağı olmalıdır.

Uşaq orqanizminin yağlara olan ehtiyacı yaş çox olduqca azalır. Belə ki, 4 yaşa qədər olan dövrdə hər kq çəkiyə 3.5-4 q, məktəbəqədər və məktəb yaşlarında isə 2.0-2.5 q yağ tələb olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, bu zaman yağabənzər maddələrdən fosfolipidlərin miqdarı artır. Bu halda yaşla əlaqədar olaraq qanda xolesterinin, neytral yağların miqdarı artmaya başlayır.

Orqanizmdə yağların miqdarı artıq olduqda, qanda onun miqdarı çoxalır ki, bu da ürək-damar sisteminin aterosklerozla pozulmasına, ağ ciyərin fəaliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Onların çatışmazlığı isə mərkəzi sinir sisteminin pozulmasına və bioloji mexanizmlərin zəifləməsinə səbəb olur. Bununla toxumalarda zülal sintezi, fosfolipidlərin mübadiləsi azalır. Nəhayət, yağazlığı orqanizmdə böyrəklərin funksiyasını, gözün görmə qabiliyyətini aşağı salır. Yağlarla zəngin olan ət, balıq, süd məhsulları və krem tərkibli qənnadı məhsulları və unlu qənnadı məmulatıdır. Məsələn, yağlı mal ətində 20%, donuz ətində 30%, pendirdə 30%, xamada 25%, süddə 3-6%-ə qədər yağ vardır.

Qidalılıq əhəmiyyəti olmayan, ancaq qidada mütləq zəruri olan üzvi maddələrdən biri də vitaminlərdir. Onlar öz kimyəvi təbiətinə görə kiçik molekullu üzvi birləşmələr olub, orqanizmin maddələr mübadiləsində və onun tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Onları nə zülallara, nə yağlara, nə də karbohidratlara aid etmək olmaz. Bütün vitaminlər iki böyük qrupa bölünür: yağda və suda həll olanlar. Yağda həll vitaminlərə A, D, E və K vitaminləri aiddir. Suda həll olan vitaminlərə isə B qrupu vitaminləri, PP və C vitaminləri aid edilir.

İnsan orqanizmi üçün zülal, yağ, karbohidrat və su kimi mineral duzlar da çox zəruridir. Mineral maddələr orqanizmə sümük toxumasının qurulması, yaranması, hyceyrələrdə analitik təzyiqin daxili mayelər hesabına turşu-qələvi tarazlığının saxlanması, qanın, normal duz tərkibinin qoruyub saxlanması, su-duz mübadiləsinin normalaşması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaqların müxtəlif mineral maddələrə olan tələbatları fərqlənir. Uşaq orqanizminin kalsium və fosforə olan ehtiyacı xüsusi ilə böyükdür, bu da onların sümük toxunmasının, skeletin intensiv inkişafı ilə bağlıdır. Həyatın birinci ilində kalsiuma olan tələbat ikinci ilində olduğundan 8 dəfə artıq olur. Məktəbəqədər və məktəb yaşlarında orqanizmin kalsiuma olan sutkalıq tələbatı 0.68-2.36 mq:kq bədən kütləsinə bərabərdir. Qanın hemoqlobin tənəffüs funksiyası üçün dəmir elementi vacibdir, uşaqlarda bu elementə sutkalıq tələbat 1-1.2 mq:kq çəki qiyməti qədərdir.

ƏT MƏHSULLARININ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Abdullazadə N.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qidalanma canlı orqanizmin böyümə və inkişafı, həyat fəaliyyəti, mövcudluğu və artımı kimi əzəli funksiyaların həyata keçməsi üçün ən vacib olan bioloji (fizioloji) xassə, motiv və tələbat kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rasional qidalanma, düzgün təşkil edilmiş elə qidalanmadır ki, qəbul edilən hazır

məhsulda qida maddələrinin insan orqanizminin fizioloji tələbatına uyğunluğunu təmin etməklə yanaşı, eyni zamanda onların mənimsənilməsi və sərf edilməsi prosesləri arasında müəyyən tarazlıq olmasını və orqanizmin böyümə və inkişafı ilə əlaqədar olaraq, qidaya olan əlavə ehtiyacların ödənilməsinə nəzərdə tutur. Rəşional qidalanma insan həyatının yaş, peşə, istehsalat, iqlim, coğrafi mühit, məişət və fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq qurulmalıdır. Qidalanma insan sağlamlığını müəyyənləşdirən mühüm təbii amillər sırasına aiddir. Orqanizmin həyat fəaliyyəti, onda baş verən qurulma və bərpa prosesləri, onlara sərf olunan enerji və tikinti materialı bilavasitə qidalanmadan asılıdır.

Ərzaq problemi insan yarandığı gündən mövcud olmuş, insanın inkişafı ilə öz xüsusiyyət və miqyaslarını dəyişmiş və artıq XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ümumbəşəri problemə çevrilmişdir. Qida məhsulları lazımi həcmdə istehsal olunmadıqda bu cəmiyyətdə o, nəzərə çarpan bir fakta-ərzaq çatışmamazlığına, bu isə öz növbəsində ciddi sosial-siyasi problemə çevrilir. Təbii fəlakətlər, müharibələr, ölkədə iqtisadi böhranlar, ictimai quruluşda radikal dəyişikliklər, əhalinin və qida istehsalı obyektlərinin əraziyə görə qeyri- proporsional yerləşməsi və s. qida çatışmazlığı problemini yaradan səbəblərdəndir. Bununla əlaqədar olaraq, dövlət və eləcə də bütün bəşəriyyət üçün qida və onun təhlükəsizliyinin təminatı ən vacib problemlərdəndir.

Azərbaycan əhalisi Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müəyyən etdiyi gündəlik və illik qida normasından xeyli aşağı miqdarda ərzaq məhsulları istehlak edir, xüsusən yüksək kalorili məhsulların istehlakı müəyyən olunmuş normadan xeyli aşağıdır: “Ət və ət məhsulları istehlakının adambaşına illik norması 84 kq-dır. Reallıqda isə ölkə əhalisi adambaşına ildə cəmi 33 kq ət istehlak edir. Süd və süd məhsullarının istehlak norması adambaşına 360 kq müəyyən olunsada, il ərzində 248 kq, balıq və balıq məhsulları üzrə norma 20 kq olduğu halda 6,8 kq, yumurta norması 280 ədəd müəyyənləşdiyi halda bunun yarısından da az, yəni 131 ədəd istehlak edilir”.

İqtisadi böhran nəticəsində - qida məhsullarının qiymətinin artması, ucuz məhsullara olan tələbatın çoxalması, bazarlara saxtalaşdırılmış və keyfiyyətsiz məhsulların gətirilməsinə şərait yaratmışdır. Qida məhsulları içərisində ət və ət məhsullarının rolu əvəzsizdir. Qidanın enerjiliyi və bioloji dəyəri, birinci növbədə, onun tərkibində olan heyvani mənşəli məhsulların, xüsusilə də ət və ət məhsullarının miqdarından asılıdır. Qidada ət və ət məhsullarının xüsusi çəkisinin artması onun bioloji dəyərinin yüksəlməsinə səbəb olur. Çünki ət tərkibi insan orqanizminin böyüməsi, inkişafı və normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan bütün maddələrlə (zülallar, yağlar, vitaminlər, mineral maddələr və s.) zəngindir. Ona görə də əhalini kifayət qədər ət və ət məhsulları ilə təmin etmək günün ən vacib məsələlərindən biridir. Bununla belə keyfiyyətin artırılmasını, məhsulun keyfiyyətə dünya standartları tələblərinə cavab verməsi də nəzərə alınmalıdır.

Hazırda qida məhsullarının artırılması ilə yanaşı, onların qidalılıq dəyərinin, dad göstəricilərinin və enerjililiyinin yüksəldilməsinə, xüsusilə orqanizm üçün zərərsizliyinin təmin edilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Ətraf mühitin çirklənməsi, eləcə də elm və texnikanın inkişafı nəticəsində qida məhsullarına müxtəlif ksenobiotiklər (yabançı maddələr) daxil olur.

Müasir dövrdə ksenobiotiklərin spektri və miqdarı ilbəil artır. Onu qeyd etmək kifayətdir ki, hazırda süni yolla alınan kimyəvi maddələrin sayı 6 milyondan çoxdur. Hər il 250 minədək yeni-yeni maddələr sintez edilir. Müxtəlif yollarla orqanizmə daxil olan bu maddələrin gələcəkdə orqanizmə necə təsir göstərəcəyini qabaqcadan demək çətindir. Mütəxəssislər geniş yayılan ürək-damar, onkoloji, mədə-bağırsaq və s. xəstəliklərin əsas səbəbini məhz orqanizmin “kimyəvi təmizliyi”nin pozulmasında görürlər. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, insan orqanizminə yabançı maddələrin əksəriyyəti (metalların 70%-i, üzvi xlor birləşmələrinin 25-50%-i və s.) məhz qida ilə daxil olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə ölkəmizdə qida məhsullarının təmizliyinin qorunub saxlanması sahəsində müəyyən işlər görülmüş və həyata keçiriləcək böyük tədbirlər hazırlanmışdır. Bu tədbirlər gələcəkdə qida məhsullarının çirklənməsini xeyli azaldaçaqdır.

Heyvandarlıq məhsullarına yabançı maddələr mal-qaranın, ev quşlarının, balıqların tez böyüməsi, məhsuldarlığın yüksəldilməsi, yemdən istifadə olunma əmsalının artırılması, profilaktiki tədbirlər və ya müalicə zamanı antibiotiklərdən və antibakterial maddələrdən sulfanilamidlər, nitrofuran törəmələri, hormonlardan, o cümlədən sintetik hormonlardan (dietilstilbestrol DES), metandrostenolon (dianobol), metilandrostandiol (MAL) və digər kimyəvi maddələrdən istifadə edildikdə daxil olur.

Kənd təsərrüfatı xammalının yeyinti sənayesində emalı zamanı alınacaq məhsulun qidalılıq və fizioloji dəyərini artırmaq və yaxud baş verə biləcək xəstəliklərin qarşısını almaq (vitaminlər, fosfatidlər, mineral və üzvi turşuların bəzi duzları və s.), istənilən fiziki quruluşu yaratmaq və ya qarşısını almaq (yumşaldıcılar,

sabitləşdiricilər, emulqatorlar, köpükləndiricilər və s.) malın zahiri görünüşünü, dadını, qoxusunu, rəngini və digər orqonoleptiki göstəricilərini yaxşılaşdırmaq (tamalı qatqılar, ətirvericilər, boyalar və s.), məhsul çıxımını artırmaq, keyfiyyəti pisləşdirən prosesləri zəiflətmək və ya tamamilə dayandırmaq, müəyyən tərkib yaratmaq (turşuluq, qələvilik və s.), keyfiyyətli saxlanma müddətini uzatmaq (konservantlar, antibiotiklər, antioksidantlar və s.) məqsədilə müxtəlif kimyəvi maddələrdən istifadə edilir. Bu maddələr qida məhsullarının kimyəvi tərkibinə daxil olur.

Qida məhsullarının istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmək məqsədilə işlədilən kənd təsərrüfatı xammalından daha məqsədəuyğun və yüksək dərəcədə istifadə edilməsinə şərait yaradan, qida sənayesində işlədilən aparatların üzərinə çəkilən qoruyucu örtüyün və müxtəlif aparatların, eləcə də onların ayrı-ayrı hissələrinin alınmasında istifadə olunan, qida məhsullarının bükülməsi və qablaşdırılması üçün olan, ərzaq mallarının istehsalında köməkçi rol oynayan kimyəvi maddələr də istehsal olunan məhsulun kimyəvi tərkibinə biganə qalmayıb, ona müəyyən dərəcədə təsir göstərir.

İstehsalatda HACCP sisteminin tətbiqi qida təhlükəsizliyi probleminin həllində mühüm rol oynayır.

HACCP sistemində təhlükəli amil – əgər nəzarət edilməsə xəstəliyə və yaxud zədələnməyə gətirib çıxardan bioloji, kimyəvi və fiziki amildir. Bioloji təhlükəli amillə zərərli bakteriyalar, virus və parazitlər (*Salmonella*, *BQKP*) aiddir. Bioloji təhlükəli amillər adətən qida məhsulları hazırlanan xammal materialları ilə əlaqədardır. Kimyəvi təhlükəli amillərə - bilavasitə və yaxud bir müddət sonra ziyan gətirən və təbii yolla məhsulda əmələ gələn maddələr aiddir. Kimyəvi təhlükəli amillər aşağıdakı səbəblərdən əmələ gəlir. Bilmədən qidaya kimyəvi preparatlar düşür:

- kənd təsərrüfatı kimyəvi preparatlar: pestisidlər, herbisitlər, heyvan üçün dərman preparatları, gübrələr və s.;

- müəssisələrdə istifadə olunan kimyəvi preparatlar: təmizləyici və yuyucu vasitələr, dezinfeksiya edən vasitələr, yağlar, yağlayan materiallar, boyalar, pestisidlər və s.;

- ətraf mühitdən yoluxma: qurğuşun, kadmium, cıvə, arsen RBC (polixlor bifenillər).

Riskin kimyəvi amillərinin təbii yolla əmələ gəlməsi:

- bitki, heyvan və ya mikrob metabolizmi məhsulları, məsələn, aflatoksinlər;

Qəsdən qidaya kimyəvi preparatların əlavə olunması:

- qida əlavələri;

- sulfizatorlar və s.

Fiziki təhlükəli amillərə ziyan gətirə bilən kənar cisimlərin (şüşə, metal, ağac) qida məhsullarında olmasıdır. Qida məhsullarına düşən fiziki təhlükəli amillər aşağıdakı səbəblərdən yaranır:

- çirklənmiş xammal materialları;

- köhnəlmiş istehsalat otaqları və avadanlıqlar;

- çəkilib-bükülmə xammal materialları;

- işçilərin diqqətsizliyi.

AZƏRBAYCANDA YETİŞDİRİLƏN BUĞDA SORTLARINDAN ALINAN UNUN ÇÖRƏK-BULKA MƏMULATLARI İSTEHSALINDA TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİNİN TƏDQIQI

Allahverdiyev A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Müasir insanın gündəlik qida rasionunda buğdadan alınan məmulatlar, o cümlədən çörək mühüm rol oynayır. İnsanın qida rasionunda çörək-bulka məmulatlarının payı onun vərdislərindən, eləcə də iqtisadi və sosial vəziyyətindən asılıdır. Bir çox inkişaf etmiş dünya ölkələrində çörəyin istehlak səviyyəsi qəbul olunan qidanın 20-25 %-ni təşkil edir. Azərbaycanda adambaşına ildə 145 - 160 kq taxıl-un məhsulları istehlak edilir və rasionun 15%-ini çörək və çörək məmulatları təşkil edir. Azərbaycan əhalisinin istehlak etdiyi çörək növlərinin quruluşu və həcmi son on il ərzində əla növ undan hazırlanmış çörək – bulka məmulatlarında artımla dəyişmişdir. Ölkəmizdə çörəyə olan illik tələbat 1,2 milyon tondur.

Bütün dünyada, eləcə də Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli buğda dəninin istehsalı ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında böyük əhəmiyyət kəsb edən problemdir. Bu məsələnin həllində taxılçılıq təsərrüfatlarının və orada görülən işlərin rolu böyükdür. Təsərrüfatlarda məhsuldarlıq yüksək olsa da, dənin

keyfiyyəti, əksər hallarda sənaye tələblərini ödəmir. Bu baxımdan dərin keyfiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsi və onun yüksəldilmə yollarının kompleks tədqiqi aktual və vacibdir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, çörək insan orqanizmi üçün əsas enerji, bitki zülalları, karbohidrat mənbəyidir. Eyni zamanda kalsiuma, maqneziuma, dəmirə, B və PP vitaminlərinə, bitki liflərinə olan tələbatı müəyyən dərəcədə təmin edir. Lakin çörək–bulka məmulatlarının zülal keyfiyyətini artırmaq üçün onların hazırlanma resepturasına aminturşulardan lizin və treonin daxil etmək, kalsium–fosfor, kalsium və maqnezium balansını yaxşılaşdırmaq, unu və yarımfabrikatları vitaminləşdirmək, onları dərin emal məhsullarında, meyvə - tərəvəz tozlarında olan bitki lifləri ilə zənginləşdirmək lazımdır.

Son illərdə, ölkəmizdə, xüsusilə Bakıda dövlətin dəstəyi ilə iri çörəkbişirmə müəssisələri açılmışdır. Ölkəmizdə çörək-bulka məhsullarının həcmnin artırılması və ixracın stimullaşdırılması məqsədilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun maliyyə dəstəyi ilə iri çörək zavodları işə salınmışdır. 2014-cü ildə 39 istehsal və emal müəssisəsi, o cümlədən gündəlik istehsal gücü 79.8 ton (illik 29.2 min ton) çörək olan 3 çörək zavodu, 2015-ci ildə isə 49 istehsal və emal müəssisələri, o cümlədən gündəlik istehsal gücü 67 ton (illik 24.4 min ton) çörək olan 5 çörək zavodu istifadəyə verilmişdir. Bu zavodlar tam gücü ilə fəaliyyət göstərəndən sonra Bakı və Sumqayıtda yaşayan istehlakçıların 70 faizini yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli çörək və çörək məmulatları ilə təmin edə bilmişdir. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun məlumatına görə isə, son bir neçə ildə güzəştli kreditlər hesabına illik istehsal gücü 298 min ton olan 27 çörək istehsalı müəssisəsi qurulub. Təkcə 2015-ci ildə gündəlik istehsal gücü 43.6 ton olan 4 çörək zavodunun tikintisi maliyyələşdirilmişdir.

Beləliklə, Respublikamızda çörək bulka məmulatlarının istehsalı və istehlakında böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Ancaq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ də milli buğda sortlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istehsal həcmnin artırılması, eləcə də qida sənayesində səmərəli istifadə edilməsi mexanizmləri işlənib hazırlanmalıdır. Əlavə olaraq, çörək-bulka məmulatlarının funksionallığının artırılması, onun bəlli miqdarda istehlakı və ölkəmizin əhəlisinin sağlamlığının qorunması da diqqətdə saxlanılmalıdır.

AZƏRBAYCANIN NEFTLƏ ÇİRKƏLƏNMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN DEYTEROMİSETLƏRİNİN HÜCEYRƏXARİCİ FERMENTLƏRİNİN SKRİNİNQİ

Aslanova A.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə aparılan bir sıra tədqiqatlar müxtəlif təyinatlı maddələrin, o cümlədən fermentlər kimi bioloji aktiv maddələrin yeni produsentlərinin təbii biotoplarda axtarılmasının hələ də tədqiqatlar üçün aktual olduğunu, bu məsələnin həll edilməsində mikroorqanizmlərin imkanlarının daha geniş olmasını və indiyə kimi onların fəaliyyətindən praktiki məqsədlər üçün lazımınca istifadə edilməməsi aydın şəkildə ortaya çıxdı və XX əsrin ortalarından başlayaraq bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar aparılmağa başlandı.

Bu istiqamətdə görülən işlərdə əsas tədqiqat obyekti kimi bakteriyalar, aktinomisetlər və göbələklər (mikro- və makromisetlər) seçildi. Bu obyektlərlə aparılan tədqiqatlarda əldə edilən uğurlu nəticələr bir sıra sahələrdə ənənvi mənbələrdən imtina edilməsinə və yalnız mikroorqanizim mənşəli məhsullardan istifadə edilməsinə belə gətirib çıxardı. Mikroorqanizmlərdən istifadənin getdikcə intensivləşməsi, onlardan alınan məhsullara tələbatın gündən-günə artması bu sahədə istifadə edilən mikroorqanizim-produsentlərə olan tələblərin də dəyişməsinə şərtləndirdi və produsent axtarışının daha geniş diapozonda aparılmasını zəruriləşdirdi.

Məlum olduğu kimi, produsent axtarışı bir neçə mərhələdə yekunlaşan uzun bir prosesdir ki, onun da ilk mərhələsi təbii ekosistemlərdən bu və ya digər məhsulun produsenti olan mikroorqanizmin təmiz kulturasının ayrılması və onun biosintetik fəaliyyətini maksimal dərəcədə ortaya qoyması üçün zəruri olan şəraitin, yəni optimal mühitin tapılmasıdır. Aparılan tədqiqatlarda təbii ekosistemlərdən ayrılan ştammların məqsədləli məhsulu sintez etməsi qabiliyyətinin kəmiyyət göstəricisi nəinki növ, hətta ştamm səviyyəsində belə dəyişkən olması dəfələrlə öz təsdiqini tapıb və bu səbəbdən də təbii biotoplardan, eləcə də müxtəlif texnogen təsirə məruz qalan topraklardan aktiv produsentlərin axtarılmasına həsr edilmiş tədqiqat işləri öz aktuallığını bu gün də qoruyur. Digər tərəfdən, indiyə kimi aparılan tədqiqatlar nəinki təbii, eləcə də texnogen təsirə məruz qalmış biotopların az bir hissəsini əhatə edir və bu məslə Azərbaycan kimi zəngin və rəngarəng təbiətə malik ölkədə daha kəskinliklə müşahidə olunur. Bu səbəbdən təqdim olunan işdə

Azərbaycanın müxtəlif biotoplarından ayrılan mikromisetlərin proteolitik fermentlərin produsenti kimi nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının aydınlaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Ona görə də Azərbaycanın müxtəlif (təbii və texnogen təsirə məruz qalmış) torpaqlarından ayrılan 168 mikromiset ştammi qeyd edilən məqsədə müvafiq olaraq tədqiq edilmiş və onların produsent kimi mənfi və müsbət cəhətləri müəyyən edilmişdir.

Bu aspektdə aparılan tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, neftlə çirklənmiş torpaqlarda yayılmış mikromisetlər içərisində *Mucor* cinsinə aid göbələklər daha aktiv təsir bağışlayırlar və onlar xüsusən də *M. hiemalis* Wehmer 30 ştammi proteolitik fermentlərin, ilk növbədə jelatinazı hidroliz etmə qabiliyyətinə malik proteolitik fermentlərin aktiv produsenti kimi perspektivlidirlər. Bu göbələyin sintez etdiyi proteaza tipinə görə metalloprotezalara aid olmaqla, aktiv produsentlərə xas olan katalitik aktivliyi xarakterizə edən göstəricilərə (pH və termostabilliyə) malikdir.

BAKİ TİCARƏT ŞƏBƏKƏSİNDƏ REALİZƏ OLUNAN NƏRƏ BALIQLARININ ƏMTƏƏLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Ataxanova X.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Son illərdə həm antropogen, həm də iqlim və digər coğrafi amillərin birgə təsiri Xəzərin ixtiofaunasında ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə yaranmış yeni ekoloji şəraitdə Xəzər dənizində yaşayan vətəgə əhəmiyyətli balıqların növ tərkibinin, o cümlədən xüsusi qidalılıq dəyərində malik olan nərə balığının keyfiyyət göstəriciləri üzrə ekspertizanın aparılması çox aktualdır.

Məlumdur ki, yeyinti məhsulları içərisində balıq və balıq məhsulları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Balıq və balıq məhsulları orqanizmdə çox tez həzm olmaqla bərabər, eyni zamanda digər heyvanat mənşəli zülali məhsullara nisbətən iqtisadi cəhətdən də çox sərfəlidir. Belə ki, 1 kq treska zülali eyni miqdarda toyuq zülalından 6 dəfə, inək və qoyun zülalından 3 dəfə ucuzdur. Balıq ətinə olan zülali maddələrin əsas qidalılıq dəyəri ondan ibarətdir ki, onların tərkibində insan orqanizminə lazım olan bütün əvəedilməz amin turşuları – arqinin, histidin, izoleysin, leysin, lizin, metionin, fenilalanin, treonin, triptofan vardır.

Hazırda respublikamızın əhalisinin balıq və balıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində nərəkimilər fəsiləsinə daxil olan balıqlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə tərəfimizdən nərə balığının kimyəvi tərkibinin, qidalılıq dəyərinin müəyyən etməklə bərabər, həmçinin orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi metodlardan istifadə etməklə keyfiyyət göstəriciləri də ekspertiza edilmişdir.

Tərəfimizdən aparılan tədqiqat işinin əsas məqsədi respublikamızın istehlak bazarında realizə olunan nərə balığının keyfiyyət göstəricilərinin mövcud standartların və normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Aparılan ekspertiza zamanı tədqiqat obyektini olaraq əsasən nərəkimilər fəsiləsinə daxil olan Kür nərə balığı götürülmüşdür.

Kür nərəsi əsasən Cənubi Xəzərdə, Orta Xəzərdə və az miqdarda isə Şimali Xəzərdə təsadüf olunur. Bu balığın kürüsü qiymətinə görə beynəlxalq bazarda bölgə kürüsündən sonar ikinci yeri tutur. Belə ki, bu balığın kürüsünün 1 kq-350 dollara satılır. Kür nərəsi əsasən 50 m-ə qədər dərinliklərdə yayılıb, qışda və payızda isə Cənubi Xəzərin qismən isti sularında üstünlük təşkil edir.

Xəzər dənizində bir-birindən morfoloji və bioloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən 3 növü-Volqa, İran və Kür yayılmışdır. Kür nərəsi keçici balıq olub, bütün ömür boyu dənizdə yaşayır. Yalnız kürüləmə zamanı çaya girir. Kütləvi şəkildə cinsi yetkinliyə 12-13 ildən sona çatır. Nərə balığı 42 il yaşayır. Kür çayında ovlanan nərələr başqa nərələrdən iri olub, kütləsi 80 kq gəlir. Onun kürüləmə qabiliyyəti 84-837 mindir. Kürünün miqdarı bütöv balığın kütləsinin 14-15,9% təşkil edir. Nərə xarici görünüşünə bölgəyə oxşayır, lakin ondan kiçikdir. Həm də nərənin başı uçbucaq şəklindədir. Bədənin rəngi isə boz və qarıdır.

Nərə mühüm vətəgə əhəmiyyətli balıqlarındadır. Son illərdə Azərbaycanın sularında 1,6 min ton nərə tutulmuşdur. Tərəfimizdən aparılan tədqiqat zamanı götürülmüş nərə balığının uzunluğu 7 sm, çəkisi isə 23,5 q olmuşdur. Tədqiqat obyektini kimi götürülmüş bu balıqda ilk növbədə orqanoleptiki metodla keyfiyyət göstəriciləri (xarici görünüşü, iyi, dadı, konsistensiyası) qiymətləndirilmişdir. Nərə balıqlarının xarici görünüşü qiymətləndirilərkən ilk növbədə balıqların qəlsəmələrinin rəngi, qarın nahiyyəsinin vəziyyəti, anal dəliyinin seliyinin rənginə və iyinə diqqət yetirilmişdir. Belə ki, tədqiqat obyektini kimi götürülmüş balığın bədəni az miqdarda zədələnmiş vəziyyətdə olmuşdur. Bədənlərinin üzəri təmiz və təbii rəngdə, qəlsəmələrinin rəngləri isə tünd qırmızı rəngdə olması qeyd edilmişdir. Qarın nahiyyəsinin analizi zamanı isə qarın nahiyyəsində şişlərə rast gəlinmiş, seliyi isə iysiz və şəffaf olmuşdur.

Konsistensiyasına görə aparılan analiz zamanı isə müəyyən olunmuşdur ki, tədqiqat obyektı kimi götürülmüş balığın konsistensiyası bərk olmuş, ən enli və ətli hissəsini barmaqla basdıqda əmələ gələn balıq əvvəlki vəziyyətinə dərhal qayıtması qeyd edilmişdir.

BIOLOGIYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏDQIQATÇILIQ BACARIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Atayeva G.A.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biri respublikanın ümumtəhsil məktəblərində biologiya fənni üzrə şagirdlərə dərs prosesində bilik vermək və yeri gəldikcə bu biliyi müstəqil şəkildə tətbiq etmək bacarığı aşılamadır. Ənənəvi dərs anlayışı şagirdlərlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına müasir dövrün tələbləri səviyyəsində təsir göstərə bilmir. Bunun başlıca səbəbi kimi alimlər, müəllimlərin dərs prosesində verdikləri məlumatların dinləyiciyə çatdırılması səviyyəsinə həmçinin dərsliklərin, materialların məzmununun şagirdlər tərəfindən kor – koranə əzbərlədiklərindən və yeri gəldikdə tətbiq edə bilməmək, tədqiqatçılıq bacarığının aşağı səviyyədə olması ilə əlaqələndirirlər. Bütün bu problemlərin həlli yolları əsasında integrativ təlim materialları, integrativ təlim və s. durur.

Aparılan tədqiqatlara əsasən biologiya dərslərində şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsinin imkanlarının problem baxımından araşdırılmasıdır. Araşdırılmalara əsasən şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi yollarının aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Biologiyadan nəzəri biliklərin təhlil etmək üçün biliklərin verilməsi prosesində nümayiş təcrübələri, laboratoriya işləri, dərslik, sorğu və məsələ kitabları üzrə işlər, eksperimental və hesablama məsələlərinin həlli, kolleksiya, cədvəl, model və diaqramların əhəmiyyəti vardır.

Biologiya dərslərində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün frontal, briqada və fərdi təşkil edilmiş laboratoriya işləri paylama materialı üzrə müstəqil işlər, cədvəllər, dərslik və s. kimi müstəqil işlərdən istifadə edilməsi məqsədə uyğundur.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim və təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırmaq fənlərin tədrisini yüksəltmək təlim və tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirmək təhsil islahatının əsas məqsədidir. Bu problemin həlli istiqamətində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, biologiyanın tədrisində müəllimlərin öhtəsinə daha çox məsuliyyət düşür. Belə ki, müəllimlər şagirdlərə biologiyadan yalnız nəzəri bilik verməklə kifayətlənməməlidir. Tədqiqatçılıq bacarığını inkişaf etirmək üçün şagirdlər dərs prosesində müəllimin izahını diqqətlə dinləməli, müstəqil olaraq onu icra etməlidir. Şagirdlərin tədqiqatçılığa cəlb edilməsi onların əvvəlcədən bu işə hazırlanmasını tələb edir. Şagirdlər cihazlarla, maddələrlə işləmək üçün, müəyyən bacarığa yiyələnməli, müşahidə aparmalı, nəticə çıxarmalı, müəyyən laborator əməliyyatları yerinə yetirməli və ümumiləşdirmə aparmalıdırlar. Buna görə də şagirdlərdə aşağıdakı bacarıq və vərdişlər yaradılmalıdır: qızdırıcı cihazlardan, metal ştativdən istifadə, bioloji stəkanlarla, şüşə qablarla, cihaz və kolbalarla, qələvilərlə, duzlarla və onların məhlulları ilə davranmaq, tərəzidə çəkmək, bərk və maye maddələri həll etmək, qızdırmaq və başqa vərdişləri iş prosesində yaranır.

Bu amilləri nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlər praktik işlərdə laboratoriyalarda bioloji pereparatlarla onlardan istifadə qaydalarını bilərlərsə onların fəallığını artırmaqla yanaşı müstəqil işləmək bacarığı formalaşar, tədqiqatçılıq və təfəkkür fəaliyyəti inkişaf etmiş olar.

KİVİ BİTKİSİ MEYVƏLƏRİNDƏN ALINMIŞ EKSTRAKTLARLA ZƏRƏRLİ MUTASIYALARIN MODİFİKASIYASI

Abışova M.H.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Orqanizmlərin təkamülünün vacib amillərindən biri təbii mutasiya prosesidir. Təbii mutasiya prosesinin böyük müsbət təsiri ilə yanaşı, son dövrlər ətraf mühitə daxil olan maddələri müəyyən hissəsi mutagen və kanserogen xassəli olduğu üçün neqativ təsirdə artmışdır. Bu isə müxtəlif populyasiyalarda mutasiya yükünün artmasına gətirib çıxarmışdır. Ətraf mühitin intensiv çirklənməsi nəticəsində mutasiya yükünün artması öz növbəsində bioloji tarazlığın pozulmasına, qiymətli əlamətlərə malik bitki, heyvan növ və cinslərinin sayının azalmasına və hətta ekosistemdən tamamilə silinməsinə səbəb olmuşdur. Bununla

əlaqədar olaraq ətraf mühitin zərərli amillərinin təsirindən bioloji növlərin, o cümlədən insanın mühafizə edilməsi müasir elmin prioritet problemlərindəndir. Bioloji növlərin mühafizə etməyin konstruktiv yollarından biri bitki mənşəli biokomplekslərin tətbiqidir. Çünki bu vasitələr hüceyrədaxili sistemlərə nəzarət edərək orada baş verən proseslərin idarə olunmasına kömək göstərir.

Tədqiqat işimizdə məqsəd, Azərbaycana intraduksiya edilmiş kivi bitkisi meyvələrindən alınmış, tərkibi bioloji aktiv maddələrlə zəngin ekstaktın mühit genotoksiklərinin təsirinə qarşı orqanizmlərin genetik davamlılığının tənzimlənməsi yollarının öyrənilməsindən ibarətdir. Tədqiqat obyektini kimi baş soğanın toxumlarından istifadə olunmuşdur. Mutagen amil kimi birbaşa mutagen təsir tipli mutagenlər sinifinə aid olan kimyəvi birləşmə (NMSC) nitrozametilsidikövhərinin 0,02 %-li qatılığından istifadə edilmişdir. Kivi bitkisi meyvələrindən alınmış ekstraktlar təcrübə mühitinə NMSC-dən sonra daxil edilmiş, fiksasiyadan sonra cücərmiş toxumların apikal meristem hüceyrələrində xromosom aberrasiyalarının tezliyi analiz olunmuşdur. Nəticələrdən məlum olmuşdur ki, NMSC baş soğan toxumları apikal meristem hüceyrələrində xromosom aberrasiyaları tezliyinin kontrol göstəricisini dəfələrlə yüksəltmişdir. Əgər kontrol variantda xromosom aberrasiyaları tezliyi $2,51 \pm 0,56\%$ olmuşdursa, NMSC-nin təsirindən sonra bu göstərici $9,73 \pm 1,02\%$ -ə bərabər olmuşdur. Nəticədə göründüyü kimi NMSC-i xromosom aberrasiyaları tezliyini təqribən 4 dəfə yüksəltməsinə səbəb olmuşdur.

NMSC-nin genotoksikliyi fonunda ali orqanizmlər üzərində aparılmış təcrübələrlə kivi bitkisi meyvələrindən alınmış ekstraktların yüksək genmühafizəedici xüsusiyyətə malik olduğu aşkar edilmiş və daha effektiv qatılığı müəyyən olunmuşdur. Tədqiqat olunan preparat ekoloji və yaş riskli qruplar üçün xüsusi qida məhsullarının hazırlanması zamanı tətbiq oluna bilər.

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ BİTƏN BİR SIRA QEYRİ ƏNƏNƏVİ BİTKİLƏRİN EKOLOJİ DAVAMLILIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Aslanlı A.R.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə bioloji növləri əhatə edən yaşayış mühitin təbii və əsasən antropogen amillərlə çirklənməsi bioloji növlərin hamsı ilə bərabər bitkilərin normal həyat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərərək onların müxtəlif növlərinin ayrı-ayrı lokal populyasiyalarında mutasiya yükünün artmasına gətirib çıxarır. Bunun nəticəsində, yüksək heteroziqotluğa malik qiymətli bitki növlərinin təbii landşaftdan tədricən itməsi, bütövlükdə bitki genetik ehtiyatların tükənməsi-genetik eroziya baş verir. Müasir dövrdə müxtəlif ixtisaslı alimlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri baş verən genetik eroziyanın qarşısının alınması yollarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir ki, belə tədbirlərdən biri bioloji növlərin, o cümlədən bitki biomüxtəlifliyinin vəziyyətinə sisteməlik nəzarəti tələb edir. Bu nəzarəti monitorinq sisteminin-müşahidə, qiymətləndirmə və proqnoz sisteminin köməyi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların təhlili göstərir ki, problemin həllinə düzgün yanaşma və müasir dəqiq metodların köməyi ilə aparılmış ekoloji-genetik monitorinq ekosistemlərin vəziyyəti, onların dəyişkənlik dinamikası, bitkilərin mövcud olduğu şəraitə qarşı adaptasiya imkanları haqqında mülahizə yürütməyə və biomüxtəlifliyin vəziyyəti haqqında proqnoz verməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq bizim tədqiqatların məqsədi müxtəlif qeyri-ənənəvi bitkilərinin ayrı-ayrı lokal populyasiyalarından götürülmüş nümunələrdə davamlılığın və müxtəlif mühit amillərinə qarşı genomun cavab reaksiyasının səviyyəsini öyrənməkdən ibarətdir. Tədqiqatı aparmaq üçün Lənkəran rayonunun yüksəkliyinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən zonaları müəyyən edilmişdir və həmin ərazilərdən metodik qaydalara uyğun olaraq qeyri-ənənəvi bitkilərin nümunələri toplanmışdır.

Toplanmış ərazilərdən götürülmüş bitkilərdə vəcələ, dağ keşnişi, yabanı nanə bitkilərində xromosom aberrasiyalarının tezliyi öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bir bitkidə statistik ehtimallı yüksək qiymətlə yüksək olmuşdur. Digər bitkilərdə bu fərqin cüzi olması yəni, statistik ehtimalı olmaması təcrübə nəticələri ilə bağlıdır.

Vəcələ bitkisiində xromosom aberrasiyalarının tezliyinin yüksəlməsi onun adaptasiya sistemləri ilə bağlı ola bilər. Əslində aparılan müşahidələr göstərir ki, bu bitkilərin yayılma arealında ciddi azalma müşahidə olunmur. Arealın nisbətən azalması yalnız antropogen amillərlə bağlıdır. Lakin, xromosom

aberrasiyalarında baş verən bu dəyişiklik yəni onun tezliyinin yüksəlməsi bu bitkidə adaptasiya imkanlarının nisbətən azalmasını göstərir.

Digər iki bitkidə isə bu hal müşahidə olunmur və xromosom aberrasiyalarının tezliyində olunan bu fərq təcrübə xətalrı çərçivəsindədir. bu nəticələr güman etməyə əsas verirki, hər iki bitkinin xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə yəni, hələlik həm antropogen amillərin təsirinə ciddi məruz qalmaması, həm də adaptasiya imkanlarının tükənməməsi haqqında mülahizə irəli sürək.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ANLAYIŞLAR VƏ ONLARIN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Babazadə P.B.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Müasir elmdə otuza qədər anlayışların mənası məlumdur. Anlayışlar cisim və hadisələrin mühüm əlamətləri tərəfindən əks olunan düşüncədir; ətraf reallığın cisim və hadisələrini mühüm xüsusiyyətləri haqda bilikdir; reallığın əks olunması vasitəsidir; mühüm əlamətlərə görə hadisə və ya cisimlərin ümumiləşdirilməsi nəticəsini ifadə edən fikirdir. Anlayışların məntiqi quruluşu onun məzmunu və həcmi özündə birləşdirir. Anlayışların məzmunu altında cisimlərin anlayışlarda əks olunan əsas əlamətləri nəzərdə tutulur. Anlayışların həcmi-cisimlərin anlayışlarda nəzərdə tutulan əlamətlərin toplusudur. Həcm və məzmundan başqa anlayışların daha bir xarakteristikası müəyyən edilir ki, bu da pedaqogika üçün çox vacibdir-bu mövcud anlayışın digər anlayışlar ilə əlaqəsi və münasibətidir (3).

Elmdə sadə və mürəkkəb cins və növ, nəzəri və empirik anlayışlar müəyyən olunur. Mürəkkəb anlayışlar elə anlayışlardır ki, onların formalaşması orta məktəbdə biologiyanın bütün tədrisi mövzu boyunca davam edir. Növ anlayışı-cins anlayışının bir hissəsidir. Müəyyən cins anlayışına bir neçə növ anlayışları uyğundur. Məsələn, “enliyarpaqlı ağaclar”-növ anlayışı olub özündə bir çox növ anlayışını birləşdirir-palıd, çökə, söyüd və s. (2).

Dərketmə səviyyələrinə uyğun olaraq, empirik və nəzəri anlayışlar (və biliklər) müəyyən olunur. Empirik anlayışlar-cisim və hadisələr haqqında biliklərdir, onlar formal məntiq metodlarının (müqayisə, analiz, sintez, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, abstraktlaşdırma) işlənməsinə məruz qalmaqla, hissi təcrübə əsasında formalaşırlar. Empirik biliklər hadisələrin əks olunmasıdır. Onun əsas məzmunu müşahidə üçün mümkün olan əlamətlər təşkil edir. Empirik biliklərdə faktlar bir-birinin ardınca vacib əsaslandırma olmadan davam edir, onların yerini dəyişmək mümkündür. Empirik biliklər və qeyri-elmi ola bilər. Empirik biliklərin vahidi-fənnin ayrı-ayrı hissələri haqqında biliklər kimi faktlar təşkil edir; fakt isə fənnin birtərəfli əks olunmasıdır.

Nəzəri biliklər-elmin qanunları və onların tərkibinə daxil olan abstrakt anlayışlar formasında təmsil olunur. Onun quruluşu incə və məntiqlidir, daxili əsaslandırılmışdır, kateqoriyaların yerini dəyişmək olmur.

Nəzəri anlayışlar ya abstrakt ola bilər, cismin mahiyyətinin son mahiyyətini ifadə edə bilər və ya konkret-nəzəri anlayış ola bilər. Nəzəri anlayışlara ideyalar, nəzəriyyələr, qanunlar, qanunauyğunluqlar daxildir. Orta məktəbdə biologiya fənninin tədrisində elə bir anlayışlar yoxdur ki, onların məzmunu fənnin bütün tədris dövründə uzun illər boyu dəyişilməmiş qalsın. Empirik anlayışlar köməkçi rol oynayaraq, nəzəri biliklərin konkretləşməsinə kömək edir. Empirik anlayışlar həm induktiv, həm də deduktiv yolla formalaşdırıla bilər. Nəzəri anlayışların inkişafının yeganə mümkün yolu-abstraktlıqdan konkretliyə doğru (1).

Biologiyanın tədrisi metodikasında bir neçə anlayış növləri müəyyən olunmuşdur. Həcmdən asılı olaraq sadə və mürəkkəb anlayışlar müəyyən edilir. Sadə anlayışlara elementar, ilkin, bir bilik elementini müəyyən edən kimi baxılır. Məsələn, yarpağın forması, yarpağın rəngi kimi anlayışlar. Mürəkkəb anlayışlar daha çox ümumiləşmiş olub, bir çox sadə anlayışları özündə birləşdirir. Məsələn, mürəkkəb “yarpaq” anlayışı özündə bir çox anatomik, morfoloji, fizioloji, ekoloji və digər anlayışları özündə birləşdirir.

Elmlərin əsasına görə anatomik, fizioloji, morfoloji, ekoloji, sistematik, filogenetik, sitoloji, embrioloji, genetik, aqronomik, gigiyenik, tibbi və s. anlayışlar müəyyən edilir, formalaşma zamanından asılı olaraq lokal (bir mövzu və ya dərş çərçivəsində açıqlanan, məsələn immunitet) xüsusi və ümumbioloji anlayışlar müəyyən edilir.

ŞAĞIRDLARIN XƏRÇƏNKİMİLƏRƏ VƏ HÖRÜMÇƏKKİMİLƏRƏ AİD MÖVZULARIN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ ÇƏTİNLİKLƏRİ

Bağırılı N.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Artropoda tipinə aid olan Xərçəngkimilər və Hörümçəkkimilər sinfinə aid nümayəndələrin böyük əksəriyyəti müxtəlif cinslidir. Nadir hallarda hermofrodit nümayəndələrə də rast gəlinir.

Xərçəngkimilərin ibtidai formalarında əsasən erkək fərdlər dişi fərdlərdən daha kiçik olur. Cinsi vəzilər cüt olub cinsi axarlar vasitəsilə xarici mühitlə əlaqələnen iki kisəcikdən ibarətdir. Yumurta borusu qısa olub divarlarında möhkəm yumurta qabığı ifraz edən vəzilər vardır. Dişilərdə bəzən cinsi dəliyin yaxınlığında toxumqəbuledicilər yerləşir.

Cinsi akt zamanı erkəklər toxumunu xüsusi kopulyasiya dəliyi vasitəsilə toxumqəbulediciyə yeridir və toxum burada dişi cinsi dəlikdən yumurtalar çıxana qədər qalır və mayalanma burada baş verir. Toxum boruları bəzən genişlənərək divarı vəzili toxum kisəsinə çevrilir. Kopulyasiya zamanı erkək fərd tərəfindən spermatoforlar dişinin cinsi dəliyinə daxil edilir. Xərçənglərdə cinsi dəlik müxtəlif yerlərdə yerləşir.

Xərçəngkimilərin yumurta qoyma qabiliyyəti müxtəlifdir. Onu da qeyd etmək ki, xərçəngkimilərin əksəriyyətində nəsil qayğısına qalma xüsusiyyəti vardır. Xərçəngkimilər yumurtalarını cinsi dəliyin xaricinə və ya qarınıq ətraflarının üzərinə qoyurlar. Xərçəngkimilərin bəzi nümayəndələrində spermatozoidlər olduqca qərribə formaya malik olub tamamilə hərəkətsizdirlər. Məsələn: Onayaqlılar dəstəsinin nümayəndələrində spermatozoidlər bir-biri ilə ensiz kəmə vasitəsi ilə birləşən iki oval kisəcikdən ibarətdir ki, bunlardan bir tərəfə üç uzun çıxıntı uzanır.

Spermatozoidlər dişi fərdin cinsi yoluna düşdükdə öz çıxıntıları vasitəsilə yanından ötən yumurtalara yapışaraq onun üzərinə oturur və başı yumurtaya doğru yönəlmiş olur. Bu zaman quyruq kapsulunun arxa ucundan xüsusi dəlik açılır və ətrafdakı maye buradan kapsulun içərisinə axır. Müəyyən müddət sonra kapsulunun içərisindən təzyiqlə çıxır. Təzyiq nəticəsində spermatozoid sivri başı ilə əks istiqamətdəki yumurtaya sancılır. Bundan sonra quyruq və çıxıntılar atılır, başcıq isə tamamilə yumurtanın içərisinə keçir.

Xərçəngkimilərdə rüşeymin formalaşması başlıca olaraq seqmentləşməkdə olan rüşeym zolağı hesabına gedir. Belə ki, onun ön və əsas hissəsi bir cüt baş payına başlanğıc verir və bunlardan da mürəkkəb gözlər əmələ gəlir. Bu paylardan geridə birinci olaraq baş pərinin və iki ön seqmentin antennal və mandibulyar seqmentlərinin əsası qoyulur. Rüşeymin mezoderması bəzən iki sıralı selom kisələrinə çevrilir, onların hüceyrələri mezodermal orqanların qurulmasına, o cümlədən əzələlərin, ürəyin və digər daxili orqanların əmələ gəlməsinə sərf olunur.

Xərçəngkimilərin əksəriyyətinin o cümlədən ibtidai formaların çoxunun sonrakı inkişafı müxtəlif dərəcədə mürəkkəb metamorfozla gedir. Yumurtadan sürfə çıxır. Metamorfozun ilkin mərhələsi suda yaşayan nauplius sürfəsidir. Bu cür sürfə xərçəngkimilər üçün səciyyəvidir. Oval bədən quruluşuna malik olan bu sürfə üç cüt çıxıntıya, o cümlədən antenullalar, antennalar və üst çənələrə malikdir. Baş pərinə məxsus olan antenullalar sadə quruluşlu olduğu halda ətrafları təmsil edən digər iki cüt çıxıntılar isə iki şaxə ilə təchiz olunmuşdur. Sürfənin antennaları bədənə qarın tərəfində, ağzın yanlarında yerləşib öz əsası ilə qidanın toplanmasında iştirak edir. Antennaların sonradan başın ön tərəfinə keçməsi göstərir ki, onlar öz mənşəyini ətraflardan götürmüş və öz yerini dəyişməklə funksiyasını da dəyişmişdir. Əvvəl yalnız üzümə xidmət edən üst çənələr antennaların arxa hissəsində yerləşir.

Beləliklə, sürfənin bədən üzərində gözlər və antenullalar olan baş akrondan və iki seqmentdən təşkil olunmuşdur. Bundan əlavə, bədən arxa hissəsində üzərində dəlik yerləşən anal pəri vardır. Sürfə bağırsağa, baş beyinə, iki qarın sinir düyününə, naupliyal gözlərə və bir cüt ifrazat orqanına malikdir. Mandibula seqmenti ilə anal pəri arasındakı sahədə seqmentləşməmiş böyümə zonası vardır. Bu zona hesabına bədən çatışmayan digər seqmentləri əmələ gəlir. Sürfə adətən uzununa böyüyür.

Müəyyən müddət sonra sürfə qabığını dəyişərək yetkin fərd formasını alır. Cüt gözlər tədricən diferensiasiya edir, ayaqlar özünəməxsus formasını alır, seqmentlərin sayı tamamlanır və metamorfoz başa çatır. Metamorfozun ikişaxəli döşayaqlarının tam inkişafı və qarın ayaqlarının təməlinin qoyulması mərhələsi isə mizidi mərhələsi adlanır. Bu mərhələdə sürfə qabıq dəyişdikdən sonra formalaşmış xərçəngə çevrilir.

Ayrıncı olan hörümçəkkimilərdə cinsi vəzilər bədənə qarınıq hissəsində yerləşir. Bəzən cüt, əksər

hallarda isə sağ və sol vəzilərin qismən bitişməsi baş verir. Bəzən erkək və ya dişi fərdə cinsi vəzilər cüt olduğu halda, digərlərində artıq bitişmə getmişdir.

Belə ki, bu sinfin əqrəblər dəstəsinin nümayəndələrində erkək fərdlərdə iki toxumluq, dişi fərdlərdə isə bir yumurtalıq vardır. Onlar bir-birilə birləşmiş üç uzununa borucuqdan ibarətdir. Hörümçəklər dəstəsinin nümayəndələrində isə hər iki fərdin vəziləri öz sərbəstliklərini saxlayırlar. Ümumiyyətlə, cinsi vəzilərdən həmişə cüt cinsi axarlar başlanğıc götürür, onlar qarıncığın ön tərəfindən birləşərək cinsi dəliklə xaricə açılırlar. Erkək fərdlərdə müxtəlif vəzilər, dişilərdə isə çox vaxt toxumqəbuledici inkişaf edir.

Hörümçəklərdə kopulyasiya ilə müşayət olunan daxili mayalanma mövcuddur. Spermatofor erkəyin ifraz etdiyi toxum mayesidir. Toxum mayesi kisa ilə əhatə olunub xarici mühitdən mühafizə rolunu oynayır. Əqrəblərin və gənələrin əksəriyyətinin erkək fərdləri spermatoforu torpağın üzərinə qoyurlar. Dişi fərd isə onu xarici cinsi orqanı ilə götürür. Bəzi formalarında kopulyativ orqanlar vardır, spermatoforlar isə yoxdur. Demək olar ki, bütün hörümçəkkimilərdə inkişaf birbaşadır. Lakin gənələrin inkişafı metamorfozla gedir. Metamorfoz başa çatdıqdan sonra, yetkin gənələrin əsas sahibləri insan, iribuynuzlu mal-qara və s. canlılar olur.

MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ DƏRSƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏRİN BİOLOGİYA FƏNNİ İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Bağirova A.V.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Canlı təbiəti öyrənən biologiya bir fənn kimi tədris prosesinin forma və metodlarının özünəməxsusluğu ilə digər fənlərdən kəskin fərqlənir. Biologiyada dəqiq obyektlər (bitkilər, heyvanlar və insan), onların üzvi aləmdə mürəkkəb və qarşılıqlı əlaqəsi və inkişafı öyrənilir. Tədris işləri xüsusi formalarda (ekskursiyalar, şagirdlərin dərstdən kənar və ev işləri, sinifdən kənar məşğələlər) xüsusi təlim vəsaitləri (əyani vəsaitlər) və praktik işlərlə həyata keçirilir. Bioloji fənlərin səmərəli tədrisi üçün yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı xüsusi tədris təchizat-bazası, vəsaitlərlə təchiz olunmuş kabinet, canlı təbiət guşəsi, tədris təcrübə sahəsi tələb olunur. Biologiyanın tədrisi metodikası ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür. Ümumi metodikaya: təlimin pedaqoji istiqaməti, vahid məzmun və metodları, onların qarşılıqlı əlaqəsi daxildir. Xüsusi metodikaya: bitkilər, heyvanlar, insan və onun sağlamlığı, öyrənilməsi metodikaları daxildir. Lakin bunlara baxmayaraq biologiyanın tədrisi metodikası vahid elmdir. Bioloji elmlərdən botanika (bitkilər) və zoologiyanın inkişafı diferensiasiya olunaraq anatomiya, morfologiya, sistematika, fiziologiya, ekologiya və s. kimi elmi sahələr ayrılmışdır. Həmçinin məktəb fənlərində canlı orqanizmlərin: bitki və heyvanların, insanların ayrı-ayrı orqanlarını öyrənən zaman bu elmlərin elementləri integrasiya olunur.

X-XI siniflərdə orqanizmlərin fərdi və tarixi inkişafının müxtəlif səviyyələrdə öyrənilməsi müasir elmdə sitologiya, molekulyar biologiya, molekulyar genetika, biokimya, biofizika, genetika, seleksiya, ekologiya elmlərini, biosfer haqqında təlimin əsaslarını özündə birləşdirir. Biologiya həm də aqronomiya və tibb elmlərinin əsasını təşkil edir.

Biologiya müəllimləri nəinki hər bir kursun ayrıca metodikasının, həmçinin biologiyanın tədrisinin ümumi vəziyyətinin və biologiyanın tədrisinin qanunauyğunluqlarının, ayn-ayrı kursların xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların qarşılıqlı əlaqələrini də bilməlidir. Bunun üçündə hər bir müəllimdən yüksək peşakarlıq və pedaqoji ustalığ tələb olunur. Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni təhsil sistemində (kurikulum) bu vacib şərtədir. Kurikulum müasir dərslərin modelinin əsas çərçivələri üzrə biologiya fənni kursunun hər bir bölməsinin məqsədini, məzmununu, tədris-təlim fəaliyyətini, nailiyyətlərini, onların qiymətləndirilməsini əks etdirir. Bununla paralel olaraq şagird müasir dərslərin modeli sayəsində müstəqil olaraq aşağıdakıları əldə etmiş olur:

✓ Canlılar aləmini təşkil edən varlıqları səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edir, bu barədə mülahizələrini şərh edir;

✓ Bioloji varlıqlarda baş verən dəyişiklikləri müşahidə edir, nəticələri ümumiləşdirir, onları şərh edir;

✓ Canlı varlıqlarda maddələr mübadiləsinin qanunauyğunluqlarını izah edir;

✓ bitkilərin əkilməsi, becərilməsi, ev heyvanlarının, quşların və digər heyvanların bəslənməsi və onlardan məhsul alınması texnologiyasını məişətdə tətbiq edir;

✓ fiziki, kimyəvi, bioloji amillərin canlı varlıqlara mənfi təsiri barədə nəzəri biliklərdən ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasında istifadə edir;

✓ zədələnmələr zamanı ilk tibbi yardım göstərir, xəstəliklər zamanı profilaktik tədbirlər görür.

Qeyd etdiyim kimi, Biologiya dərslərində yeni təhsil sistemindən istifadə edilməsi şagirdlərin müstəqil düşüncə və fikir yürütmə qabiliyyətlərinin inkişafına səbəb olur bu da öz növbəsində dərsə verilən tələblərin çoxluğunu göstərir. Onlar 2 qrupa bölünür: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində istifadə olunmuşdur. Dərsdə didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistematiklik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) kompleks həyata keçirilməlidir.

Xüsusi tələblər isə bilavasitə dərsə bağlıdır:

1. Dərsdə yüksək təhsil, inkişaf və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir. Hər bir fəallıyyət nəticə ilə ölçülür. Dərsdə təhsil, tərbiyə və inkişaf vəzifələri vahiddə həyata keçirilməli, real nəticələr əldə edilməlidir. Proqram material dərsdə mənimsənilməlidir.

2. Dərsdə təlim materialının optimal məzmunu müəyyən edilməlidir. Müəllim dərslərin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrdən şagirdlərin hazırlıq səviyyəsindən çıxış edərək, öyrənilən materialın həcmi çətinlik dərəcəsini başlıca məsələlərini fənlərarası əlaqə imkanlarının müəyyənləşdirilməli, dərs zamanı məzmunun mənimsənilməsinə nail olunmalıdır.

3. Dərsdə səmərəli metodik variant seçilib tətbiq edilməlidir. Dərs o zaman səmərəli olur ki, müəllim biliyi hazır şəkildə şərh etməsin, şagirdləri fəal axtarışa cəlb etsin, onların müstəqil fikrini oyatsın. Bu məqsədlə, problemli vəziyyət yaratmaq, evristik musahibə və diskussiyalar aparmaq, kitab üzərində yaradıcı iş təklif etmək, təfəkkürə qida verən məntiqi metodlara (müqayisə, təhlil-tərkib, ümumiləşdirmə və s.) istinad etmək yaxşı nəticə verir.

4. Dərs təşkilatı cəhətdən mütəşəkkil və çevik olmalıdır. Dərs zamanı vəziyyətdən asılı olaraq, müəllim dərslərin məzmununda, quruluşunda, vaxt bölgüsündə çevik dəyişikliklər aparmalıdır. Yaxşı dərs məntiqi və psixoloji cəhətdən tam olmalıdır.

5. Dərsdə əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır.

Göstərilən tələblərə cavab verən dərs yaxşı dərs hesab olunur, belə dərsdə yüksək səmərə, müsbət təlim-tərbiyə nəticələri əldə edilir.

ÇOXİLLİK BİTKİLƏRDƏ YENİ FORMALARIN ALINMASINDA SUNİ MUTAGENEZDƏN İSTİFADƏ YOLLARI

Bağirova Ə.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Süni yolla alınmış kənd təsərrüfatı bitkilərinin mutantları qiymətli əlamətlərə malik olmaqla bir çox məqsədlər üçün istifadə oluna bilər. Hal-hazırda mutasiya əmələ gətirən faktorlar kimi ionlaşdırıcı şüalar, kimyəvi birləşmələr və digər faktorlardan istifadə edilir. Bu agentlərlə müxtəlif dozalarda təsir edilərək meyvə, giləmeyvə, subtropik bitkilər, üzüm və digər bitkilərdə müxtəlif dəyişkənliyə uğramış müsbət əlamətli formalar alınmışdır. Eksperimental yolla vegetativ orqanların morfoloji və fizioloji dəyişməsinə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Yarpaqların düzlüyünə görə mutasiya (yarpağın forması, səthi, düzlüyü, zoğun uzunluğu və budağa bitmə bucağı).

2. Yarpağın budaqda düzlüyü mutasiyası (iki cərgə və ya spiral şəkilli, növbəli, salxımşəkilli, qarışıq düzlüslü olması)

3. Plastid mutasiyası (xlorofilli və ksantofilli)

4. Çətirin formasına görə mutasiya (əyilən, sərilən, piramidal, az və ya çox şaxələnmiş, ağacşəkilli və ya kolşəkilli formalar)

5. Boy əlamətlərinə görə mutasiya (tez və ya gec böyüyən, xırda boylu olan)

6. Yarpağın açılması və tökülməsi müddətinə görə mutasiya (vegetasiya müddətinin uzunluğu və ya qısalığı).

Meyvəçilikdə mutant formalar alınması çoxdan məlumdur və geniş yayılmışdır. Bizim apardığımız tədqiqatda kimyəvi mutagenlərin meyvə bitkilərindən toplanmış qələmlərə təsirini öyrənmək üçün DMS və DES mutagenlərinin 0,03, 0,05 və 0,1 faizli məhlulları hazırlanmış, metodikaya əsasən əvvəlcədən

hazırladığımız qələmlər 24 saat ərzində həmin məhlullarda saxlanmışdır. Tədqiqatda nəzarət variantı kimi adi sudan istifadə edilmişdir. Hər bir variant üzərində müşahidələr aparılmışdır.

Aparılan müşahidələr göstərdi ki, kökvermə faizinin aşağı olması ilə bərabər bitkilərdə boy artımının zəifliyi, cırdanboyluluq, ətrafa sərilmə, yarpaqların rənginin dəyişməsi və s. əlamətlər meydana çıxmışdır. Aparılan müşahidələr göstərmişdir ki, kimyəvi mutagenlərin qatılığı artdıqca kökvermə zəifləmiş və buna uyğun olaraq da kökvermə faizi də aşağı olmuşdur. Bitkilərdə şüalanmanın təsiri nəticəsində mutasiyaların tezliyi təbii mutasiya prosesinə nisbətən təxminən 1000 qat artır.

Əmələ gələn mutasiyaların miqdarı şüalanma dozasından asılıdır, belə ki, məlum hədudə qədər dozanın artması müvafiq olaraq mutasiyaların miqdarını da artırır.

Fiziki və kimyəvi mutagenlərin təsirini müqayisə etdikdə, ionlaşdırıcı şüalanmalar əksər hallarda ikinci qrupa- xromosom strukturunun dəyişilmələrinə gətirib çıxarır. Belə dəyişilmələrin əksəriyyəti orqanizm üçün zərərli olur. Kimyəvi mutagenlər isə spesifik təsirə malikdir. Bunlar xromosom mutasiyaları ilə yanaşı əksər hallarda nöqtəvi (gen) mutasiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu da əsasən fizioloji və kəmiyyət əlamətlərinə təsir edir. Beləliklə apardığımız tədqiqatları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, seleksiya işində təcrübəvi mutagenizmdən istifadə edərək yeni bitki formalarının əldə edilməsi, onların möhkəmləndirilməsi və yeni genetik tiplərin yaradılmasını təmin etmək olar.

VARVARA SU HÖVZƏSİNDƏ OVLANAN XANIKİMİLƏR FƏSİLƏSİNƏ AİD OLAN BALIQLAR HAQQINDA MƏLUMAT

Balakişiyeva A.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bel üzgəci iki hissədən ibarət olub, bir hissəsi yumşaq digəri isə tikanlı şulardan əmələ gəlmişdir. Bu balıqların anal üzgəcində 1-2 tikan olur və qarın üzgəcləri döş üzgəclərinin altında yerləşir. Qəlsəmə pərdələri qəlsəmə arası məsafədən səbəst durur. Hər tərəfdə iki burun dəliyi vardır. Udlaq sümükləri ayrılmışdır. Üst çənə sümükləri zəif hərəkətlidir. Çənələrin xış və damaq sümüklərin üzərində qılışkekilli dişlər olur. Bu dişlərin arasında bəzən köpək dişləri də yerləşir.

Bu fəsiləyə aid olan balıqlar şimal yarımkürəsində yayılmış şirin su balıqlarıdır. Azərbaycanda isə iki cinsi yaşayır. Bu cinslər müxtəlif əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

1) Qarın üzgəcləri yaxın durur onların arasındakı məsafə 2/3 dən azdır. Köpək dişləri yoxdur, bel üzgəcində 15-ə qədər şaxəli şüa olur. Yan xətt quyruq üzgəcinə qədər davam edir.

2) Qarın üzgəcləri aralı durur onların arasındakı məsafə qarın üzgəci əsasında eninin 2/3 dən çoxdur. Köpək dişləri isə az və ya çox dərəcədə inkişaf etmişdir. Yan xətt quyruq üzgəcinin üzərinə keçir və burada alt üst hissələrə gedən qollara ayrılır.

Yırtıcı balıq olan çay sığı Azərbaycanda Kür və Araz çaylarında, kürətrafi göllərdə, su anbarlarında, Qızılağac körfəzində, Qumbaşı çayında və Dəvəçi limanında yayılmışdır. Dənizdə yaşayan sığ balıqları yarımkeçici həyat tərzini keçirir. Onlar ildə 2 dəfə Kür çayına daxil olur. Kür çayında qışda ovlanan sığ balıqlarının uzunluğu 35-75 sm-ə çatır. Ovda çoxluq təşkil edən kütləsi 1,0 - 2,8 kq, uzunluğu isə 41 -56 sm olan balıqlardır. Yarımkeçici sığılar 4-5 yaşında cinsi yetişkənliyə çatır. Kürütökmə suda temperatur 8-12°C olduqda başlayır. Yetkin balığın verdiyi kürünün miqdarı 130 mindən 850 min ədədə qədər olur.

Körpələr fəal qidalanmaya keçən ilk vaxtlarda zooplanktonla qidalanır, sonra qammarid, mizid və cırcırma sürfələrini tutub yeyirlər. 1,5-2 aylığından artıq yırtıcılıq fəaliyyətinə başlayır. Yaşlı sığ balıqları başqa növ balıqlarla külmə, mərsin və xul balıqları ilə qidalanır. Sığ vətəgə əhəmiyyətli balıqdır. Əvvəlki illərdə sığ balığı çoxlu miqdarda ovlanmışdır. Lakin son illərdə təbii kürütökmə sahələrinin sıradan çıxması və digər antropogen təsirlər nəticəsində ehtiyatı xeyli azalmış və illik ovu 0,7-29 sentnerdən çox olmur. Ehtiyatını balıqartırma təsərrüfatlarında bərpa etmək üçün mütəxəssislər tərəfindən biotexniki normalar işlənib hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə aparılan işlərin miqyasının artırılması vacibdir.

Dəniz sığı əsl dəniz balıqlarının tipik nümayəndəsidir. O, Cənubi Xəzərin şimal hissəsində yayılmışdır. Hazırda dənizdə neft və qaz istehsalı ilə əlaqədar onun yayılma arealı məhdudlaşmış, ehtiyatı isə kəskin azalmışdır. Dəniz sığı 3-4 yaşında cinsi yetişkənliyə çatır. Kürüsünü aprel-may aylarında, 10-17°C temperaturda, dərinliyi 10 m-dək sahilə yaxın daşlı yerlərdə tökür. Hər bir dişi balığın verdiyi kürünün miqdarı 24,9 mindən 45,1 min-ə qədər olur. Cinsi yetişkənliyə çatmış balıqların uzunluğu 28,6-40 sm, kütləsi 435-1200 q olur. Dəniz sığı Xəzərin qiymətli vətəgə balıqları sırasındadır. 60-cı illərdə Xəzərdə ildə 4 min

sentnerdən çox dəniz sığı ovlanırdı. Dənizdə neft-çıxarmanın inkişafı və geniş miqyasda seysmik kəşfiyyat işlərinin aparılması nəticəsində dəniz sığının ehtiyatı kəskin şəkildə azalmış, Xəzərin şərq və qərb sahillərində çox az təsadüf edilən balığa çevrilmişdir. Beləliklə dəniz sığı Azərbaycanın «Qırmızı kitabına» daxil edilmişdir. Hazırda dəniz sığının süni sürətdə çoxaldılması üzrə işlər görülür. Xanı balığı Xəzərə tökülən çayların aşağı hissələrində və az miqdarda çayların dənizə qarışan hissəsində yayılmışdır. Azərbaycanda Kürətrafi göllərdə, Dəvəçi limanında, bəzən dənizin Samurdan başlanmış Bakıya qədər olan sahil zonasında təsadüf olunur.

Marfoloji quruluşuna görə, DXIII –XV, I- III 13-14, A II 8-9, fəqərələrin sayı 41, birinci qəlsəmə qövsünün alt şəxəsindəki dişciklərin sayı 15-20-dir. Bədəni yanlardan basılmış oval şəklindədir. Üzəri xırda pulcuqlarla və eyni zamanda yanları pulcuqlarla tam örtülüdür. Pulcuqları ktenoiddir, başının örtük sümükləri üzərində sikloid pulcuqlarda olur. Yanaqları pulcuqlarla örtülüdür. Bədənin uzunluğuna görə başının uzunluğu 27-33%, bədənin maksimum hündürlüyü 26-31%, antedoksal məsafə 29-33%, postdorsal məsafə 18-23%, quyruq gövdəsinin uzunluğu 20-26% təşkil edir. Bədənin yanlarında 7-9 tünd zolaqlar olur. Birinci bel üzgəcinin dal tərəfində müəyyən şəkildə olmayan qara ləkə olur. Bel tərəfi yaşılmtıl rəngə çalır. Qarın üzgəcləri qırmızı rəngdə olur.

Xanı balığı durğun və zəif axan şirin sulara yaşayır. Uzunluğu 28 sm-ə, çəkisi 420 q-a qədər olur. Fərdi dolğunluq əmsali 2,13- 2,80, orta hesabla 2,44-dür. 5 ilə qədər yaşayır. Azərbaycan sularında yaşayan xanı balığı Avropa sularında yaşayan xanı balıqlarına nisbətən sürətlə böyüyür. Xanı balığı yırtıcı balıqdır. Kürüdə çıxmış sürfələr 2 ay müddətində planktonla qidalanır, sonra yırtıcı həyat tərzini keçirməyə başlayır. Başqa balıqların körpələri ilə qidalanır. Azərbaycanda Kiçik Qızılağac körfəzində, başqa balıqlarla birlikdə, az miqdarda ovlanır.

SÜD VƏ SÜD MƏHSULLARININ ÇEŞİDİ, XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MÜALİCƏVİ ƏHƏMİYYƏTİ

Balakişiyeva S.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsanlar süd və süd məhsullarından çox qədimdən istifadə edirlər. Onun kimyəvi tərkibi və bioloji dəyərliliyi təbiətdə olan bütün qidalardan üstündür. Məlumdur ki, südün tərkibində 200-dən çox müxtəlif maddə, o cümlədən 20-dən artıq amin turşusu, 40 yağ turşusu, 25 mineral maddə, 20 vitamin, onlarca ferment, müxtəlif növ şəkər, piqment və s. vardır. Südü çox yüksək qiymətləndirən və ona «təbiətin özünün bəşirdiyi xörəkdir» deyən İ.P.Pavlov göstərirdi ki, «süd üçün iştaha lazım deyil, halbuki başqa qidalar iştahasız həzm olunmur», «südü həzm edilməsinə çox az qüvvə sərf olunur».

Südü tərkibi heyvanın növündən, cinsindən, yemindən, sağım dövründən, saxlanma şəraitindən və bir çox başqa amillərdən asılıdır. İnek südünün quru qalığı 12,5%-dir ki, bunun da təxminən 3,3%-i bioloji cəhətdən olduqca qiymətli zülallardan, 2,8% kazein və təxminən 0,5% albuminlərdən ibarətdir. Süd turşuduqda kalsium kazeinat parçalanır və o keyfiyyətini itirir. Albuminlər südü tərkibindəki ən qiymətli zülallardır. Südü qaynatdıqda albuminlər köpük əmələ gətirib pıxtalaşırlar və qismən də qabın dibinə çökürlər. Süddə 3,2%-dən 5%-ə qədər, orta hesabla 3,7% miqdarda yağlar vardır ki, onlar da o zərif emulsiya halındadır. Süd yağında lipoidlər, həll olmuş halda olan A və D vitaminləri olduğu üçün o qiymətli yağ sayılır. Yayda sağılan və payızdakı süddə bu maddələrin miqdarı artır. Karbohidratlardan süddə əsasən laktoza (4,7%) olur. O isə südə azca şirintəhər dad verir. Süddə orqanizm üçün lazım olan bütün mineral duzlar vardır. Lakin burada yaxşı həzm olunan kalsium daha çoxdur (120 mq%). Südə həll olan vitaminlərdən süddə riboflavini, piridoksini, pantoten turşusunu, C vitaminini göstərmək olar.

Südü içdikdə onun tərkibindəki laktozanın sayəsində bağırsaqlarda çürümə proseslərini ləngidən mikroflora inkişaf edir. Süddə natrium-xlorid azdır deyə, onu nefriti və ödemi olan xəstələrə də içmək tövsiyə edilir. Süddə nuklein birləşmələri olmadığından, onu həm də purin mübadiləsi pozulmuş adamlara məsləhət görmək olar. Qızdırmalı xəstələr üçün isə süd həm yüngül yeməkdir, həm də susuzluğu yatıdır. Süddə qanda xolesterinin miqdarını azaldan çoxlu komponentlər də vardır (metionin, xolin, tokoferol, B qrupu vitaminləri). Qida payına süd və süd məhsulları daxil etdikdə qidanın bioloji dəyəri xeyli artır.

Təzə südü mikrobiotası müxtəlifdir. Onda yağ turşusu, süd turşusu bakteriyaları, bağırsaq çöpləri, enterokokklar və həmçinin mayalar müşahidə olunur. Onların içərisində elə mikroorqanizmlər vardır ki, onlar südə acılıq, özgə tam və iy, rəngin dəyişməsi, yapışqanlıq (göylük, qızartılıq) kimi müxtəlif yad xassələr verir. Süddə müxtəlif infeksiya xəstəliklərin (qanlı ishal, qarın yatalağı, bruselloz, vərəm və s.) və

qida zəhərlənmələrinin (qızılı stafilocokklar, salmonella) törədicilərinə də rast gəlinə bilər. Sütün sonrakı saxlanması zamanı onda olan mikroorqanizmlərin miqdarı və ayrı-ayrı növləri arasındakı nisbəti dəyişir. Bu dəyişmənin xarakteri temperaturadan və saxlanma müddətindən, həmçinin sütün mikrobiotasının ilkin tərkibindən asılıdır. Təzə sağılmış süddə xüsusi bakteriosid maddənin (laktenin) təsirindən mikroblar süddə sağının birinci saatında inkişafını dayandırır, hətta onlardan çoxu məhv olur. Sütün bakteriosid xassəsinin saxlanma müddəti bakteriosid faza adlanır.

STRESƏ MÜXTƏLİF DAVAMLILIĞI OLAN SIÇOVULLARIN BEYİN NAHIYYƏLƏRİNİN PROTEOM ANALİZİ

Baxışova M.C.

AMEA akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu

Hal-hazırkı dövrümüzdə elm və texnikanın inkişafı cəmiyyət üçün faydalı olsada, lakin neqativ təsirləri də qaçılmazdır. Beləki, elm və texnika inkişaf etdikcə bir sıra stressor faktorların da sayı artmaqdadır. Ətraf mühitin bu cür neqativ təsirləri zehni sağlamlığa, ümumiyyətlə ruhi dəyişikliklərə, emosional gərginliklərə gətirib çıxarır. Bu təsir eyni zamanda homeostazın göstəricisi kimi xidmət edən fizioloji dəyişiklərə səbəb olur. Buna görə də stresə davamlı və davamsız heyvanların müxtəlif beyin nahiyyələrində zülal profilində nə kimi fərqlər olmasını öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Ədəbiyyatlardan məlumdur ki, stresə davamlılığına görə heyvanlar stresə davamlı və davamsız heyvanlara ayrılırlar. Audiogen stressorun təsiri ilə davamlı və davamsız qruplara ayrılan heyvanların beyninin amiqdala, hippokamp və prefrontal qabığına tədqiqat aparılmışdır. Streslə bağlı hormonların reseptorları bu nahiyyələrdə sıx olduğuna görə aparılan tədqiqatlar bu nahiyyələrə yönəlmişdir.

Aparılan poliakrilamid gələn 4-30%-li qradientində nativ elektroforez tədqiqatlarının nəticəsində hər bir tədqiqat olunmuş beyin nahiyyələrinin nümunəsində 14-15 zülal fraksiyaları əldə olunub. Tədqiqatlarda alınan nəticələr göstərir ki, stresə davamsız heyvanların beyninin müəyyən nahiyyələrində zülal profilində ciddi dəyişikliklər qeyd olunur. Xüsusən, stresə davamlı heyvanlara nisbətən davamsız heyvanların amiqdalasında suda həll olunan 4-saylı zülal fraksiyasının miqdarında artım, halbuki 14-cü zülal fraksiyasında əksinə tənəzzül müşahidə olunur. Digər tərəfdən, stresə davamlı heyvanlara nisbətən davamsız heyvanların prefrontal qabığına suda həll olunan 2- və 4-saylı zülal fraksiyalarının miqdarında azalma qeyd olunur. Alınmış nəticələr yenə də təsdiq edirlər ki, amiqdala və prefrontal qabığı beyin strukturları heyvanların stresə davamlılığının yaranmasında mühüm rol oynayır və həmin davamlılığın əsasında müxtəlif zülal fraksiyaların differensial ekspressiyası durur.

BİOLOGİYA TƏDRİSİNDƏ PRAKTİK İŞLƏRİN FƏNNİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNDƏ ROLU

Bəndəlizadə G.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XXI əsrin müəllimi tədris etdiyi fənnin nəzəri əsaslarını dərinlən bilməli, pedaqoji hazırlığa malik olmalıdır. O, qarşısındakı təlim-tərbiyə ilə məşğul olduğu uşaqların psixologiyasına bələd olmalı, elmi-pedaqoji, metodik bilik və bacarıqlar nümayiş etdirməlidir. Şagirdlərinin müstəqil fəaliyyətinə şərait yaratmalı, onların məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir. Elmi-texniki inkişafın, qloballaşma prosesinin sürətlənməsi müəllimdən təlim-tərbiyəyə yeni yanaşma, yaradıcı fəaliyyət tələb edir. Müəllim həm öyrətmək, həm də öyrənmək səriştəliliyinə nail olmaqla məqsədinə çatma bilər. Müəllim tarixən nümunə modelidir, gənc nəslin öz gələcəyinə baxdığı pəncərədir.

Pedaqoji cəhətdən hazırlıqlı müəllimin uğuru onun fənnini dərinlən bilməsini tələb edir. Bu baxımdan biologiya müəllimi fənnin nəzəri əsasları ilə yanaşı onun praktik fəaliyyətlərini, laboratoriya işlərini, təcrübələrin aparılması ilə nəzəriyyənin praktika ilə, onu digər fənlərlə, həyatla əlaqələndirməyi bacarmalıdır. O, tədris etdiyi biologiya fənninin cəmiyyətin inkişafında rolunu qiymətləndirməyi bacarmalı, şagirdlərdə fənnin öyrənilməsinə maraq oyatmalı, onların idrak fəallığına nail olmalıdır. Bunun üçün biologiya müəllimi daim yeni yollar, ideyalar, sistemlər və yanaşmalar axtarışında olmalıdır. Fəal təlim

metodların, mövzuların xüsusiyyətlərini, şagirdlərin yaş səviyyələrini, maraq və meyllərini nəzərə alaraq, tətbiq etməyi bacarmalıdır (3).

Laboratoriya işi dedikdə belə bir iş forması nəzərdə tutulur ki, bu iş tapşırıq əsasında şagirdlər tərəfindən yerinə yetirir, işin gedişinə müəllim nəzarət edir, lakin öyrəncilərin fəaliyyətinə birbaşa nəzarət etmir. Laboratoriya işinin yerinə yetirilməsinə müəyyən vaxt ayrılır. Bu zaman öyrəncilər şüurlu sürətdə əqli fəaliyyətlərindən istifadə edərək, qarşıya qoyulmuş nəticələrə çatmağa çalışırlar. Sonda əqli və fiziki fəaliyyətlərinin nəticələrini bu və ya digər formada (şifahi cavab, qrafik cədvəl, hesablamalar, təcrübənin aparılmasının şərh və s.) ifadə edirlər.

Praktik biliklərin əsas məqsədi- tələbələrə nəzəri biliklərini təcrübədə tətbiq etməyə kömək edir, öyrənilən materialı daha dərinləndirir və möhkəm mənimsəməyə yardım edir, həmçinin praktik bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yardım edir (2).

Laboratoriya işinin aparılması zamanı ilk öncə nəzəri material öyrənilir. Sonra onun yerinə yetirilmə üsulları nümayiş etdirilir. Laboratoriya işlərinin şagirdlərlə aparılması üsulları, tədris prosesindəki yerindən və onun aparılması zamanı müəllimin qarşıya qoyduğu məqsəddən asılı olaraq çox müxtəlif ola bilər.

Belə ki, laboratoriya işləri əldə edilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi məqsədilə aparıla bilər. Məsələn, Botanika kursunda praktiki işlər herbari nümunələri əsasında bitkilərin bu və ya digər fəsilələrə aid olmasının müəyyən edilməsi üzrə aparıla bilər (1).

Laboratoriya işləri əldə edilmiş biliklərin təcrübədə tətbiqi məqsədi daşıya bilər. Məsələn, Ümumi biologiya kursunda plazmoliz və deplazmoliz hadisəsi. Laboratoriya işləri bəzi hallarda nəzəri materialların öyrənilməsinə şagirdlərin cəlb edilməsinə zəmin yaradır.

Beləliklə, laboratoriya işləri biologiyanın tədrisi zamanı müxtəlif məqsədlərlə aparılır. Lakin onların hamısı üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir laboratoriya işdən əvvəl müəllim öyrənciləri təlimatlandırır, üsulları və işin ardıcılığını nümayiş edir, hansı tədris materialında istifadə olunacağını göstərir. İşin yerinə yetirilməsi prosesinə nəzarət edir, işin yerinə yetirilməsi prosesində göstərilən tələblərdən kənara çıxmağa imkan vermir.

LƏNKƏRAN BÖLGƏSİNDƏ BİTƏN BƏZİ DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN GENETİK DAVAMLILIĞININ ARTIRILMASINDA ROLU

Cavadova A.M.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir ədəbiyyat məlumatlarının təhlili göstərir ki, dərman bitkilər mühüm sənaye, əkinçilik və praktiki imkanlarına malik bitkilərdir və hal-hazırda öyrənilməsinə, praktiki istifadə imkanlarının tədqiq olunmasına xüsusi önəm verilir. Ona görə ki ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər bütün bioloji növlərə təsir etdiyi kimi bu bitkilərdə təsir göstərərək onların arealının azalmasına və tədricən təbii landşaftdan itməsinə gətirib çıxarır.

Bunu nəzərə alaraq bu işin məqsədi zəngin floraya malik olan Lənkəran bölgəsində bitən bir sıra dərman bitkilərin yayılma arealının və praktiki istifadə imkanlarının öyrənilməsidir. Belə bitkilərdən boymadərəni, razyananı, vəcələni tədqiq etmişik.

Bu bitkilər bölgənin aran hissəsindən başlayaraq, yüksək dağ massivlərinə qədər yayılmışdır. Lakin bölgənin müxtəlif hissələrinə təşkil olunmuş ekspedisiyalar göstərmişdir ki, bu tip bitkilərin arealı əhəmiyyətli dərəcədə azalmaqdadır. Bölgənin istər düzənlik, istərsə də dağlıq ərazilərin şoranlaşması, meşələrin qırılması, normadan bir neçə dəfə artıq otarılma və s. nəticəsində təbii bitki örtüyünün yox edilməsi, həmin yerlərdə antropogen mənşəli eroziyasının inkişafına, ekosistemlərdə təbii rejimin pozulmasına, torpağın humus qatının strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxaran səbəblərdir.

Buna səbəb isə müxtəlif sahələrin yaşayış məskənləri altında qalmasıdır. Bu isə müxtəlif bitkilərin arealının azalmasına xüsusilə birillik və ikiillik dərman bitkilərinin vegetasiya müddətini başa vura bilməsinə gətirib çıxarır. Bu amillər bioloji müxtəlifliyin azalmasına və bütövlükdə təbiətdə vəhdətin pozulmasına və vahid zəncirin parçalanmasına səbəb olmuşdur. Bitkilərin arealının azalması isə onların praktiki istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. Amma biz tədqiqatlarımızda bu bitkilərin həm ayrı-ayrılıqda, həm də kompozisiya halında antimitagen xüsusiyyətlərini öyrənmişik. Ekstraktlar təcrübə mühitinə mutagen amildən əvvəl daxil edilmişdir. Aparılan tədqiqatlardan aydın olmuşdur ki, bu bitkilərdən alınmış ekstraktlar müxtəlif dozalarda istifadə edilərkən genlər davamlılığının yüksəldilməsində seçici xüsusiyyətlərini biruzə

vermişlər. onlardan genetik davamlılığın artırılmasında ən yüksək effektivliyin 0,001mkq/ml doza göstərilmişdir. 0,001mkq/ml dozada bitkilərin ekstraktları istifadə zamanı arpa toxumlarında tsiklofosamidlə yüksəldilmiş xromosom aberrasiyalarının tezliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmışdır. Bütün hallarda müqayisə edilən varianlar arasında statistik fərq ehtimalı olmuşdur. Digər halda biz bu bitkilərin ekstraktlarının kompozisiyasının antimitogen xüsusiyyətlərini yoxlamışıq. Təcrübələrdən məlum olmuşdur ki, bitkilərdən alınmış ekstraktlar kompozisiya hallında (0,001+0,001 mkq/ml) daha yüksək effektivliyə malikdirlər. Bu isə ilk növbədə onların tərkibində olan bioloji aktiv maddələrin miqdarının yüksək olması ilə əlaqədardır. Bioloji aktiv maddələr yüksək olduğu üçün onlar çox mərhələli proses olan mutasiya prosesinin müxtəlif mərhələlərini effektivliklə korreksiya edə bilirlər. Buradan aydın olur ki, praktiki istifadə imkanları yüksək olan bu bitkilərin biomüxtəlifliyinin qorunması olduqca zəruridir.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MULTİMEDIYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Camalzadə L.R.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

1980-ci ildə fərdi kompyuterlərin yaradılması ilə tədris fəaliyyəti yeni texnika ilə bərabər yeni didaktik imkanlarla da təmin edilmiş oldu. Çünki, tədris prosesində kompüterin köməyi ilə təsvir edilən qrafiki animasiyalardan istifadə edilməsi informasiya ötürülməsini sürətləndirməklə bərabər, şagirdlərin dərk etmə imkanlarını artırır və onların bədii təfəkkürlərini inkişaf etdirir. Kompüterlərin multimediyaya imkanlarının yaranması hesabına səslənmənin və qrafikanın didaktik imkanlarından istifadə etmək imkanları yaranmışdır.

Multimediyanın tədrisə tətbiqini ilk dəfə olaraq pedaqoq-psixoloq Recard Meyer işləyib hazırlamışdır. O öz araşdırmalarında bu tədris usulunun digər usullardan daha effektiv olduğunu müəyyən etmişdir. Tədrisin metodları informasiyanın ötürülməsi, öyrədən və öyrənən şəxsin informasiyanı qəbul etmə qabiliyyətləri ilə sıx əlaqəlidir. Ona görə də yeni informasiya texnologiyalarının tədrisə tətbiqi informasiyanın ötürülməsinə və deməli tədrisin metodlarına təsir edir. Bunun nəticəsində tədris materialının dərk edilməsi prosesinə şagirdin dərk etmə orqanlarının əksər hissəsi cəlb edilir və tədrisin effektivliyi artır. Q. Kirmayeru da yazırdı ki, interaktiv multimedia texnologiyasının tədrisə tətbiqi onun dərk olunmasını 75%-ə qədər artırma bilər. Çünki multimediyaya ilə tədris olunan dərslərdə nəzəri və vizual biliklər birgə tətbiq olunur. Və bu zaman beyin iki müxtəlif növ informasiyanı görüntü və səsli şəkildə qəbul etməli olur. Psixoloji araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu cür tədris üsullarında heç bir yüklənmə, yorğunluğa səbəb olmur, əksinə nəzəri biliklər verilən zaman şəkillərin tətbiqi dərslərin materialının daha yaxşı yadda qalmasına, mənimsənilməsinə kömək edir.

1974-cü ildə Baddeley və Hitch işlək yaddaş nəzəriyyəsini təklif etdilər. Bu nəzəriyyəyə görə işlək yaddaş bir birindən asılı olmayan, bir birinə paralel işləyən iki komponentdən ibarətdir. Bunlar vizual və akustik komponentlərdir. Bizim beynimiz göz və qulaqlarımız vasitəsilə qəbul etdiyimiz informasiyanı eyni anda mənimsəməmizə imkan verir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, qarışıq tədris şagirdi yükləmədən daha yüksək nəəliyyətlər əldə etməsinə imkan yaradır, şagirdlərin dərk etmə imkanlarını intensivləşdirməklə onların malik olduqları yaradıcı potensialı artırır, onların məntiqi təfəkkürünün inkişafına səbəb olur.

İnformasiya texnologiyalarının tədrisdə tətbiqinin əsas prinsipiərsin animasiyalar və nəzəri biliklərin birgə verilməsidir. Dərs materialının yalnız nəzəri yaxud yalnız animasiya şəklində tədrisinin heç bir önəmi yoxdur. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, dərs materialı da çox olmamalıdır. Çünki bu zaman şagird dərsi pis qavrayır və heç nə mənimsəmir. Lakin material prezentasiya şəklində eşidilib göməklə tədris olunarsa daha yüksək nəticə əldə oluna bilər.

Multimediyaya texnologiyalarından istifadənin ən effektiv üsul olduğunu sübut edən daha bir necə prinsip vardır.

- mövzuya dair mətn və müvafiq şəkillər bir birindən ayrı deyil, monitorda eyni səhifədə olduqda
- mövzu və ona müvafiq şəkillər sinxron şəkildə verildikdə
- dərslərdə mövzudan kənara cixaraq əlavə məlumat verilmədikdə şagird mövzunu daha yaxşı mənimsəyir.

Müasir təlim metodlarından ultimedik texnologiyalardan istifadə zamanı ən zəif tələbə belə dərsi qavrayaraq müəyyən bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnə bilər.

Lakin bütün prinsiplər tədqiqatlar zamanı öz sübutunu tapmamışdır. Məsələn, dərstdə multimediyaya texnologiyalarından istifadə zamanı əlavə materiallardan istifadə etməmək prinsipini düzgün hesab etmək olmaz. Çünki sübut olunmuşdur ki, dərsi daha maraqlı və yadda qalan etmək üçün ən azı 50% əlavə materialdan istifadə etmək məqsədə uyğundur. Əlavə məlumatlar həmcinin şagirdin bu elmə marağını artırır.

HİPOKSIYANIN FOSFOFRUKTOKİNAZA-1 FERMENTİNİN MİTOXONDRI MEMBRANI İLƏ ASSOSİASIYASINA TƏSİRİ

Cəbraylova L.R.

AMEA akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu

Fosfofruktokinaza-1 (KF 2.7.1.11) qlikoliz prosesini tənzimləyən üç fermentdən biridir. Bu fermentin fəallığı qlikolizi tənzimləyən heksokinaza və piruvatkinaza fermentlərinin fəallığından xeyli azdır. Ona görə qlikoliz prosesinin sürəti bu fermentin fəallığından asılıdır. Ferment sitozol fraksiyasında yerləşir. Bəzi alimlərin fikrinə görə hipoksiya zamanı fosfofruktokinazanın fəallığı artır. Məlumdur ki, hipoksiya zamanı hüceyrə oksigen çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün və qlikolizin sürətini artırmaq üçün sitozolda yerləşən qlikolizin bəzi fermentlərini, məsələn heksokinazanı mitoxondri membranı ilə birləşdirir. Bu proses fosfofruktokinaza fermenti üçün öyrənilmişdir.

Ədəbiyyatlardan məlumdur ki, membranlarla asanlıqla birləşən F-zülalı fosfofruktokinaza-1 fermentinə identikdir. Bundan başqa bir çox viruslar normal hüceyrəyə daxil olmaq üçün iki zülalı: G və F-zülalını istifadə edirlər. G-zülalı virusun normal hüceyrə ilə birləşməsini təmin edir. F-zülalı isə gözənek yaradaraq virusun DNT-sinin normal hüceyrəyə keçməsi üçün imkan yaradır. Bu zülalda fosfofruktokinazadır. Son zamanlar F-zülalın bu xassəsini istifadə etməklə bir çox alimlər bəzi xəstəliklərə qarşı güclü vaksin yaradırlar. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz hipoksiya şəraitində fosfofruktokinaza-1-in fəallığını sitozol və mitoxondri fraksiyalarında öyrənmişik. Bizim nəticələrə görə, hipoksiyadan sonra fosfofruktokinazanın böyük bir hissəsi mitoxondri membranları ilə assosiasiya olunur. Hipoksiyanın təsirindən fermentin ümumi fəallığı (sitozol və mitoxondridə aşkar olunan fəallıq) azalsada mitoxondrilərlə assosiasiya olunan fermentin miqdarı artır.

Müəyyən olunmuşdur ki, öyrənilən sağ və sol yarımkürənin qabığı, beyincik və hipotalamusun mitoxondrisi ilə assosiasiya olunan fosfofruktokinaza fermentinin fəallığı bir dəfə keçirilən hipoksiyadan sonra yalnız sol yarımkürənin qabığında artır. Fermentin xüsusi fəallığı təxminən 8 dəfə artır. Fermentin ümumi fəallığı (sitozol və mitoxondri fraksiyalarında olan fəallığın cəmi) sol yarımkürənin qabığı istisna olmaqla digər bütün öyrənilən toxumaların sitozol fraksiyasında isə azalır. Beyincik və hipotalamusda bu azalma daha çox olmuşdur. Diqqət çəkən məqam o olmuşdur ki, beyincik və hipotalamus baş beyin yarımkürələri qabığına nisbətən tez formalaşan strukturlardır və ona görə, onlar hipoksiyaya daha dözümlü olmalıdırlar.

Üç dəfə, aralarında 5 gün fasilə ilə keçirilən hipoksiya göstərdi ki, heyvanlar hipoksiyaya tam adaptasiya ola bilmirlər. Fermentin ümumi fəallığı (sitozol və mitoxondri fraksiyalarında olan fəallığın cəmi) bir dəfə keçirilmiş hipoksiya zamanı olan fəallığından yüksək olmağına baxmayaraq, kontrolun ümumi fəallığından aşağıdır. Bu da heyvanların hipoksiya şəraitinə nisbətən adaptasiya olunmasından xəbər verir.

ÜZÜMÜN ÇƏHRAYI SÜFRƏ ŞƏRABLARINA EMALININ MÜTƏRƏQQİ TEXNOLOGİYASININ İŞLƏNİLMƏSİ VƏ ŞƏRABLARIN KEYFİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN TƏDQIQI

Cəfərova S.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Üzüm şərabları üzüm şirəsinin, əzintisinin və bütöv giləsinin tamamilə və yaxud bir qədər qıçqırdılmasından alınan alkoqollu içki olub, tündlüyü 8,5 h%-dən az olmamalıdır. Xüsusi tip şərablar etil spirti və şərabçılıq qanunvericiliyində tətbiqinə icazə verilən bir sıra digər əlavələr qatılmaqla hazırlanır.

Tam təsnifat yalnız üzüm şərablarına aid olub, digər şərablar (meyvə yaxud bitki) adətən primitiv qaydada hazırlanır, yaxud istehsalat şəraitində az miqdarda buraxılır.

Üzüm şərabları yalnız bir sortdan hazırlanırsa - bir sortlu və çoxlu sortlardan hazırlanırsa – çox sortlu şərablar adlanır. Bir sortlu üzüm şərablarının hazırlanmasında 15%-ə qədər digər üzüm sortu, yaxud şərab materialından istifadə etməyə icazə verilir.

Çoxsortlu şərablar hazırlanma üsuluna görə sepaj və kupaj şərabları kimi fərqləndirilir. Sepaj şərabları emala müəyyən nisbətlərdə sortlar qarışığı şəklində daxil olan üzümdən hazırlanır (bir neçə sortun qıçqırması). Kupaj şərabları artıq hazır şərab materiallarının (ayrıca qıçqırılmış sortların) qarışdırılmasından hazırlanır.

Azərbaycan şərabçılıq istehsalının aktual vəzifələrindən biri süfrə şərablarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin genişləndirilməsi sayılır. Onların içərisində çəhrayı şərab qrupu xüsusi olaraq fərqlənməklə ölkəmizdə lazımı inkişafını indiyədək tapmamışdır.

Bununla yanaşı beynəlxalq bazarda çəhrayı süfrə şərablarına yüksək tələbat olmaqla, Fransa və İtalyada bu qrup süfrə şərabları ağ və qırmızı sortlu şərablara nisbətən daha yüksək qiymətə satılır.

Çəhrayı şərablar istehsalında üzümün xırdalanması və daraqlardan ayrılmasını vallı əzici-daraqlayıcı maşınlarla aparmaq daha məqsədəuyğundur. Çəhrayı şərabların prinsipial texnologiyası 3 istiqaməti mövcuddur. Birinci istiqamətdə ağ və qırmızı üzüm sortları xırdalanma və daraqlardan ayrılmadan qabaq müəyyən nisbətdə sepaj edilərək alınmış əzintinin qısa müddətli saxlanması nəzərdə tutulur. Bu yolla, bir qayda olaraq, zəif rəngli çəhrayı şərablar alınır.

Keyfiyyətli şirə fraksiyaları əzintidə ayırmaqla tərkibinə 75-100 mq/dm³ miqdarda sulfid turşusunun anhidridi daxil edilir və 12-18 saat müddətində şəffaflaşdırılır və sonra ağ üsulla 16-18°C temperaturda qıçqırılır. Alınmış şərab materialları sonra təsdiq edilmiş texnoloji seçimlər üzrə emal edilərək saxlanmaya göndərilir. Bu üsulla hazırlanmış çəhrayı süfrə şərabları xoşa gələn moruq rənginə, incə ətirə və ahəngdar dadla malik olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində çəhrayı süfrə şərabları üçün bu optimal tərkib göstəriciləri təklif olunur: spirtlər, qalıq şəkər, titirlənmiş turşuluq, ekstraktiv maddələrin miqdarı.

İkinci istiqamətdə üzüm və alınmış əzintinin 45-50°C temperaturda termiki emalı və sonra 6-12 saat müddətdə saxlanması nəzərdə tutulur. Bu yolla orta rəng intensivliyinə malik şərablar alınır. Nəhayət, üçüncü istiqamətdə şirənin əzinti ilə birlikdə istənilən rəng intensivliyi alınana qədər qıçqırılması nəzərdə tutulur. Alınmış çəhrayı şərabların tərkibində 100 mq/dm³ qədər antosianların olmasına yol verilir.

Fransada “kleret” adı altında çəhrayı süfrə şərabları hazırlanır. Bu şərabların istehsalında Senso, Qara Qrenas, Qara Pino, Kaberne fran qırmızı üzüm sortlarından istifadə olunur. Şərabların istehsal texnologiyasının əsasında şirənin əzinti ilə birlikdə 6-24 saat müddətində saxlanması, bəzən əzintinin qırmızı üsulla azacıq qıçqırılması kimi üsullar, lakin son halda alınmış şirənin tez bir vaxtda soyudulması, durulaşdırılması durur.

Azərbaycanda çəhrayı süfrə şərabları Tavkveri üzüm sortundan hələ 1948-ci ildən Dağlıq Qarabağda istehsalı başlanmaqla kupaj texnologiyasından istifadə olunur. Şərab çəhrayı rəngə, sort ətrinə və ahəngdar dadla malikdir.

KSİLOTROF GÖBƏLƏKLƏRİN HİDROLİTİK TƏSİRLİ FERMENTLƏRİNİN PROTEOLİTİK AKTİVLİYİNİN TƏYİNİ

Ceyranova G.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının ekoloji cəhətdən müxtəlif ərazilərində yayılmış ksilotrof bazidiomisetlərin afilloforoidli göbələklərə aid 25 ştamminin proteolitik fermentləri sintez etməsi xüsusiyyətinə görə skriningi aparılmış və onların arasında proteazaların aktiv produsentlərinin olması müəyyən edilmişdir. Proteolitik fermentlərin aktivlik səviyyəsi ksilotrof göbələklərin təbii şəraitdə törətdikləri çürümə tipi ilə deyil, ekolo-trofik əlaqələri ilə sıx bağlıdır və fermentin aktivlik səviyyəsi saprotroflara nisbətən biotroflarda daha yüksək kəmiyyət göstəricisinə malikdir.

Ksilotrof makromistələrin afilloforoidli nümayəndələrinin sintez etdiyi proteazaların aktivliyinin pH-ın 2,5-9,5 diapozonunda təyin edilməsi zamanı turş proteazaların (pH=5,5) daha yüksək aktivlik səviyyəsinə malik olmasını, biotrofların sintez etdiyi proteolitik fermentlərin isə aktivliyinin təyin edildiyi mühitin turşuluğuna daha həssas olduğunu, eləcə də saprotrofların müvafiq ferment sisteminə xas aktivlik səviyyəsinin turşuluğun daha geniş diapozonunda saxlanması müəyyən edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, ksilotrof makromisetlərdə proteazaların sintezi üçün mühitdə karbon mənbəyi kimi zülali maddələrin olması vacib deyil və proteazaların sintezi mühitdə istənilən karbon mənbəyinin əlavə edilməsi halında baş verir ki, bu da proteazaların sintezinin konstitutiv yolla baş verməsinin göstəricisi kimi qəbul edilə bilər.

Ksilotrof makromistlərin afilloforoidli nümayəndələrində proteolitik fermentlərin intensiv sintezi üçün mühitin aqreqat halının dəyişməsi ciddi təsir effektinə malik bir faktor olmasa da, azot mənbəyi, temperatur, mühitin pH-ı, əkin materialının hazırlanması üsulu və müddəti kimi faktorlar proteolitik fermentlərin sintezinin tənzimlənməsində müəyyən rola malikdirlər. Azot mənbəyinin seçilməsində və onun təsirinin xarakterinin aydınlaşdırılmasında hətta göbələklərin ekolo-trofik bölgüsü də rol oynayır.

Ksilotrof makromisetlərin afilloforoidli nümayəndələrinin sintez etdiyi proteinazaların molekulyar kütləsi 36-95 kDa arasında yerləşir və proteolitik ferment sisteminin formalaşmasında iştirak edən proteinazaların tipi ilə onların ekolo-trofik əlaqələri arasında müəyyən bağlılıq var. Belə ki, biotrofların proteolitik ferment sisteminə serin və sistein proteazalarının, saprotroflarda isə metalloproteazaların xüsusi çəkisi daha yüksək olur.

Proteolitik fermentlərin aktiv produsentlərindən qismən təmizlənmiş ferment preparatlarının alınması üçün çökdürücü kimi aseton (1:2 nisbətində) istifadə edilməsi məqsədəuyğundur, belə ki, spirtin bu məqsədlə istifadəsi göbələklərin sintez etdiyi proteolitik ferment sisteminə xas olan serin, sistein və metalloproteazaların nisbətinin dəyişməsinə səbəb olur. İlk skrininq prosesində duru sintetik qidalı mühitdən istifadə edilmişdir ki, onunda tərkibi 10 q/l qatılığında olan kazeindən istifadə edilmiş və becərilmə 5 gün müddətinə dərin becərilmə şəraitində aparılmışdır. İlk skrininqin nəticəsi kimi mühitin turş və neytral proteazaların hüceyrəxarici aktivliyinin səviyyəsi əsas götürülmüşdür ki, bu tip fermentlər texnoloji baxımdan daha üstün hesab edirlər.

ORTA MƏKTƏBDƏ ŞAĞİRDLƏRİN TƏFƏKKÜR FƏALLIĞININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ BİOLOJİ QANUNLARIN ROLU

Cümşüdlü S.C.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bu gün orta məktəblərimizin qarşısında mühüm tələblər qoyulmuşdur. Onlardan biri və başlıcası təlim və tərbiyyənin yenidən qurulması, dünya standartlarına çatdırılmasıdır. Bu baxımdan biologiya tədrisinin başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərə hərtərəfli bilik, bacarıq və vərdislər aşılamaqdır. Bu vəzifənin həyata keçirilməsində bioloji anlayışların öyrədilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də məktəblərdə bioloji qanunların tədrisi əsas yer tutur.

Təəssüflə deməliyik ki, orta məktəbdə oxuyanda və pedaqoji təcrübələrdə bioloji qanunların məzmununun öyrədilməsinə az əhəmiyyət verilir. İstər metodik ədəbiyyatdan və eləcə də məktəb təcrübəsindən aydın olur ki, qanunlar haqqında şagirdlərə dərin bilik verilmir. Müəllimlər qanun və nəzəriyyələrin öyrədilməsinə az əhəmiyyət verir, eləcə də onların öyrədilməsi yollarını yaxşı bilmirlər. Anlayışların, xüsusən bioloji qanunların tədrisi sistemlə öyrədilmir. Bunun nəticəsi olaraq şagirdlər ayrı-ayrı prosesləri, qanun və qanunauyğunluqları pis mənimsəyirlər (1).

Metodik ədəbiyyatda isə qanunların məzmunu, onun öyrədilmə sistemi və metodları haqqında az məlumat verilir. Ona görə ümumbioloji qanun və nəzəriyyələrin öyrədilməsinə aid daha az ədəbiyyata rast gəlik. Bunları nəzərə alaraq bu mövzuda dissertasiya işi yazmaq qarşıya məqsəd qoyduq.

Biologiya qanunu - təbiətdə mövcud olan, bütün canlı orqanizmlərdə gedən proses və hadisələrdəki obyektiv, mühüm, ümumi, zəruri, təkrarlanan və dayanıqlı əlaqələrin elmi ifadəsidir. Biologiyada bəzən qanun anlayışı müxtəlif məzmununda işlədilir: «Qanun», «qayda» və «hipotez». Məsələn: Q.Mendelin «İlk nəslin eyniyyət qanunu» bəzən «qayda», «qamətlərin saflığı qanunu» «hipotez», Çarqaff qanunu isə «qayda» kimi ifadə olunur. Bunun başlıca səbəbi qanun anlayışının elmi mahiyyətini bilməməkdən irəli gəlir. Metodik ədəbiyyatın təhlilindən aydın olur ki, hələ heç bir ədəbiyyatda biologiya (təbiət) qanunlarının, nəzəriyyələrin miqdarı qəti müəyyən olunmamışdır (2). Bizim apardığımız araşdırmalar nəticəsində müəyyən etmişik ki, biologiya elmində və ali məktəblərin müxtəlif dərslərində (genetika, biofizika, biokimya və fiziologiya) 25-30 qanun vardır. Bunlardan orta məktəbdə yalnız 6-sı öyrədilir:

Q.Mendelin irsiyyət haqqında iki qanunu;

1) N.İ.Vavilovun «irsi dəyişkənliyin homoloji sıralar» qanunu;

- 2) Alman alimləri F.Müller və E.Hekkelin «biogenetik» qanunu;
- 3) Təkamül nəzəriyyəsinə aid Hardi - Vaynberq qanunu;
- 4) Morqan qanunu.

Müşahidələrdən aydın olur ki bioloji qanunlar şagirdlər tərəfindən əksər hallarda əzbərlənir. Yəni qanunun mahiyyətini, praktik və nəzəri əhəmiyyətini düzgün dərk edə bilmirlər Qanunların mahiyyətini daha yaxşı başa salmaq üçün müəllim aşağıdakı qaydaları yaxşı bilməlidir: (3).

- a) biologiya qanunlarının əsas xüsusiyyətlərini, elmi mahiyyətini, tətbiqi sahələrini;
- b) təlim metodları və priyomlarını düzgün seçməyi;
- v) ümumbioloji və xüsusi qanunları əlaqələndirməyi;
- q) qanunların mahiyyətini düzgün şərh etmək üçün müxtəlif anlayışlar, hadisə və proseslər arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmağı.

Tədqiqatın nəticəsindən aydın olur ki, əksər müəllimlər qanunların tədrisinə vahid tələb və eyni metodla yanaşırlar. Əsas etibar ilə şifahi metodlar seçilir.

Beləliklə, qanunların tədrisinin öz xüsusiyyəti var. Bioloji anlayışların, fərziyyələrin öyrədilməsindən sonra qanunları daha yaxşı öyrətmək olur. Şagirdlər qanunları öyrənənə kimi xüsusi təlim (hazırlıq mərhələsi) keçməlidir. Bunsuz qanunları şagirdlər yaxşı dərk edə bilməzlər.

ABŞERON YARIMADASINDA TORPAĞIN RADİOAKTİV TULLANTILARLA ÇİRKƏNMƏSİ

Dəmirçiyeva A.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Abşeron yarımadası – Xəzər dənizinin qərb sahilində, Azərbaycan dövləti ərazisində yarımada. Yarımada Bakı, Sumqayıt və Xırdalan şəhərləri ilə yanaşı, 32 qəsəbə yerləşir. Respublikada həlli vacib olan məsələlərdən biri də ekoloji problemlərdir. Ölkə əhalisinin 40%-i, sənaye potensialının isə 70%-i Abşeron yarımadasında yerləşir. Abşeron yarımadasının ümumi sahəsi 222 min hektardır, onun 33 min hektarı yararsız torpaqlardır.

Abşeron yarımadasında ümumi sahəsi 3325 ha qədər olan 200-dən artıq göl mövcuddur. Bu göllərə il ərzində 41,5 mln. m^3 müxtəlif tərkibli çirkab suları axıdılır. Suların tərkibində neft məhsullarının, ağır metalların və digər zəhərli maddələrin qatılığı yol verilən normadan dəfələrlə çox olduğundan göllərin dib çöküntülərində radionukloidlərin artması müşahidə olunur. Qala gölünün ətrafının 10-20 m enində radioloji monitorinqi və bütün göl ətrafı zolaqda dozimetrik ölçmələr nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, gölün şimal-qərb sahilində bəzi nöqtələrdə qamma şüalanmanın ekvivalent doza gücü 0,3-0,7 mkR/saat intervalındadır. Bu adi fon səviyyəsindən yüksəkdir. Çirklənmə lokal xarakter daşıyır. Gölün ətrafındakı digər sahələrdə qamma şüalanmanın ekvivalent doza gücü adi fon səviyyəsinə uyğun olaraq 0,06-0,14 mkR/saat intervalındadır.

Torpaqlarda radioaktivliyin normadan çox olmasına səbəb mənşəcə təbii və süni radioaktiv elementlər ola bilər. Radioaktiv və kimyəvi çirklənmə zamanı radionuklidlərin radiasiya təhlükəliliyi, onların yarımparçalanma dövrü, kimyəvi maddənin toksikliyi, torpaqda parçalanma müddəti və s. nəzərə alınmalıdır. Radioaktiv elementlərlə çirklənmiş torpaq sahələrinin çirklənmə dərəcəsi, torpaq qatının çirklənməsi dərinliyindən, torpağın tipi, növü, geomineraloji və ətraf mühitin coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq konservasiya və bərpa işləri aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

a) təhlükə ehtimalı torpaq sahələrində çirklənməyə təbii radioaktiv izotoplar səbəb olduqda, həmin sahələrdə təsərrüfat fəaliyyəti və təmas üçün xüsusi qaydalar müəyyən olunur. Bu sahələrdə radioaktiv maddələrin tərkibi, aqreqat halı, ionlaşdırıcı şüaların mənşəyi və intensivliyi müəyyən edilir. İlk növbədə çirklənmə dərəcəsinin artmasının qarşısının alınması və sonrakı çirklənmənin azalmasına yönəlmiş elmi-texniki işlər aparılır;

b) təhlükəli torpaq sahələrində çirklənmə zonaları mütləq ətraf mühitdən izolə edilməlidir. Çirklənmə mənbəyinin xarakteri, tərkibi və şüa növü tədqiq olunaraq ətraf mühitə təhlükə ehtimalını müvəqqəti azaltmaq üçün işçi planı hazırlanıb yerinə yetirilməlidir. Sonralar isə əsaslı təmizləmə və radioaktiv dezaktivasiya texnologiyası əsasında tədbirlər planı yerinə yetirilməlidir.

Abşeron yarımadasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 28 sentyabr 2006-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı” təsdiq olunub.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, yarımadada torpağın və göllərin radioaktiv çirklənmədən mühafizəsi bu gündə öz aktuallığını saxlayır. Tədqiqat işində bu problemin yaranma səbəbi və aradan qaldırılması üsullarının araşdırılmasına cəhd olunur.

BİOLOGİYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Əhmədli S.E.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Təlim prosesi həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin aktiv fəaliyyətini nəzərdə tutur. Müəllim nə qədər səy göstərsə də, əgər şagirdlər işləmirlərsə idrak prosesi olmur. Bu baxımdan tədris prosesinin ən önəmli vəzifəsi şagirdlərə müstəqil fəaliyyət göstərməyi öyrətməkdir. Həqiqi müəllim öyrədən şəxs deyildir, əksinə şagirdləri öyrənən müəllim həqiqi müəllimdir. Bu gün müasir təlim prosesi aşağıdakı prosesi ön planda saxlayır. Müəllim müəyyən bilikləri öyrədir və onların mənimsənilməsi prosesini idarə edir. Təkcə məlumatın verilməsi kifayət deyil, ən vacib cəhət şagirdlərdə tədris əməyi vərdişlərinin yaranmasına, əldə edilmiş biliklərdən istifadə etmək bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yardım etməkdir (1).

Biologiyanın öyrədilməsi yalnız təlimin fəal forma və metodlarının tətbiqi vasitəsi ilə aparıla bilər. Bu aspektdən şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi metodlarından biri də müxtəlif müstəqil işlərin təşkili və aparılmasıdır. Müstəqil işlərin təşkili və aparılması müasir dərstdə xüsusi əhəmiyyətli yer tutur. Çünki, şagird bilikləri məhz müstəqil fəaliyyət prosesində əldə edə bilər. Şagird dərslər zamanı müəllimin rəhbərliyi altında çalışmalıdır. Passiv formada dinlənən, dərslərdən öyrənilən məlumat həqiqi bilikdən uzaqdır. Əsl möhkəm, yaxşı mənimsənilən bilik fəal şəxsi zəhmətlə əldə edilən bilikdir.

Müstəqil iş şagirdləri əvvəlcə fəaliyyət göstərməyə məcbur edir, sonra isə onlara suallara cavab tapmağı, əlavə ədəbiyyat oxumağı, ən vacib olanı müəyyən etməyi, təbiət hadisələrini izah etməyi və təhlil etməyi, fikirləşmək, axtarmaq, hipotez irəli sürməyi, yəni son nəticədə bilikləri əldə etməyi öyrədir.

Müstəqil iş işrənən dərslərin ən mühüm, ayrılmaz hissəsidir. Çünki, bu fəaliyyət növü dərslər vaxtının səmərəsiz keçməsinə imkan vermir, zehni işləməyə məcbur edir, öyrənilən materialı möhkəm və dərindən mənimsəməyə kömək edir. Müstəqil işlər rəngarəng olmalıdır, onların davamiyyəti hər bir dərslər üçün optimal olmalıdır. Müstəqil təlim işi didaktik məqsədin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutan və xüsusi olaraq ona ayrılmış vaxtda biliklərin axtarışı, onların dərslərini möhkəmləndirilməsini, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı və formalaşmasının ümumiləşməsinə və sistemləşdirilməsini təmin edən şagirdlərin istənilən təşkili fəaliyyəridir.

Tədris proqramının hər bir mövzusunun planlaşdırılması zamanı müəllim müəyyən etməlidir ki, mövzunun tədrisi zamanı həyati müşahidələrin və biliklərin hansı ehtiyatından istifadə etmək olar. Öncədən proqramın tələbləri və dərslər üzrə materialın məzmunu ilə əlavə ədəbiyyatla, ekskursiyaların obyektləri ilə, təcrübələrin aparılma vaxtları ilə, müşahidə mövzuları ilə tanış olmaq vacibdir.

Dərslər hazırlaşarkən öncədən şagirdlərdə maraq doğura bilən, onları dərslər həvəsləndirə bilən bütün vasitələr müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, biologiya dərslərinə dair dərslər və dərslərdən kənar məşğələlərdə şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili zamanı xüsusən yeni təhsil islahatlarının qarşıya qoyduğu distant təhsil modelindən, integrativ, interaktiv dərslər üsullarından, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə, gənc nəsli yeni informasiya cəmiyyətinin tələb etdiyi kimi geniş dünyagörüşə malik, dünya standartlarına uyğun bacarıq və vərdişlərlə təhsilləşdirmək ümumi təhsil məktəblərinin 1-ci dərəcəli vəzifəsi hesab olunmalıdır.

ÜZÜMÇÜLÜK-AZƏRBAYCAN KƏND TƏSƏRRÜFATININ ƏN PERSPEKTİV SAHƏSİ KİMİ

Ələkbərzadə A.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Üzümçülük – tarix etibarı ilə kənd təsərrüfatının ən qədim, ən zəngin və ən perspektiv sənaye xarakterinə malik olan sahələrindən biri hesab olunur. Həyata keçirilən müxtəlif sayəsiz hesabsız arxeoloji qazıntılar, ampelografiya işləri, dil folklor nümunələr, müxtəlif yazılı mənbələr, toponomika, qaya üstü

rəsmlər və s. mənbələrdən əldə olunan nəticələr deməyə əsas verir ki, təxminən e.ə 3-cü minilliyin başlanğıcında belə qədim Azərbaycan əraziləri mədəni üzümçülük vətənlərindən biri olaraq tanınırdı. Üzümün insanların həyatında zəruri qida maddəsi kimi çıxış etməsinin bariz nümunəsi olaraq qədim romalıların “ Həyata yol üzümdən keçir” misalını göstərmək kifayətdir. Üzümün sənaye təsərrüfatı baxımından olduqca qiymətli xüsusiyyətlərini öyrənmək bu sahədə nəzəri və eksperimental tədqiqatların həyata keçirilməsi zamanı iqtisadi cəhətdən yüksək səmərəli nəticələr əldə etmək üçün, üzümü hərtərəfli tanımaq onun bioloji, texnoloji, morfoloji, anatomi və digər xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmək lazımdır. Azərbaycan ərazisində aborigen və introduksiya olunmuş ümumilikdə 600-ə yaxın üzüm sortları becərilmişdir ki, bunlardan təqribən 400-ü yerli üzüm sortlarına aid edilir, 70 -dən artıq üzüm sortu itirilmiş, 80-dən artıq üzüm sortu isə itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzədir, xüsusi ilə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü dövrələrində Azərbaycana məxsus neçə-neçə üzüm sortlarının adları dəyişdirilmiş və özəlləşdirilmişdir.

Üzüm meyvəsinin tərkibindəki quru maddələri karbohidratlar, üzvi turşular, fenol birləşmələri, azotlu və mineral maddələr, yağlar və digərləri təşkil edir. Dünya miqyasında istehsal olunan üzümün yalnız 90%-ə qədər sənaye müəssisələrində emal üçün nəzərdə tutulmuşdur və bu sənaye emalının nəticəsi olaraq 60 addan çox qida və dad məhsulları hazırlanmışdır. Üzümün emalı nəticəsində alınan üzüm məhsullarına, şərabçılıq məhsullarını, üzüm şirələrini, üzüm konsentratlarını, üzüm konservlərini, üzümün tullantısız emalını həyata keçirmək məqsədi ilə əldə olunan ikinci dərəcəli məhsulları aid etmək olar, bundan əlavə üzümdən kişmiş, marinadlar, mürəbbələr, şərq şirniyatları digər spirtsiz (alkoqolsuz) içkilər alınır ki bu məhsullar insanların qida rasionunda öz əhəmiyyəti ilə fərqlənirlər. Bütün istehsal sənaye müəssisələrində olduğu kimi, qida məhsullarının istehsalını həyata keçirən müəssisələrdə də ən böyük problem tullantısız və ya az tullantılı texnologiyaların təmin olunmasıdır ki, bu problemin həlli üzümçülük və şərabçılıq məhsullarının yüksək keyfiyyətdə istehsalı ilə yanaşı, xalq təsərrüfatı üçün, tibb sənayesi üçün, parfumeriya və digər sahələr üçün əhəmiyyətli olan ikinci dərəcəli məhsulların alınmasına imkan yaratmaqla mümkün olmuşdur. Üzümün emal tullantıları (bu tullantılar üzümün həcmnin 20%-ni təşkil edir) hesab olunan üzüm cecəsinin, daraqının, maya və qatı çöküntülərinin kompleks emalı nəticəsində olduqca qiymətli məhsullar əldə olunmuşdur. Şərabçılığın ikinci dərəcəli emal məhsulları kimi etil spirtini, caxır turşusunu, vitamin preparatları və ferment preparatları, tanin, yem mayaları, üzümün toxumundan alınan üzüm yağı, boyaq maddələri, gübrələr, heyvandarlıq üçün yem məhsullarını misal göstərmək mümkündür. Müasir dövrdə istehsal müəssisələrində tullantısız texnologiyaların tətbiqi və ya tullantıların minimuma endirilməsi nəinki olduqca əhəmiyyətli ikinci dərəcəli məhsulların əldə olunmasında eyni zamanda ətraf mühitün çirklənməsinin qarşısının alınmasında, əhəlinin sağlamlığının qorunmasında və fərqli istehsal sahələri üçün xammal bazasının yaradılmasında olduqca əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir və bu məsələlər daim aktuallığını qorumaqdadır.

MİNGƏCEVİR SU HÖVZƏSİNDƏ OVLANAN SİYƏNƏKKİMİLƏR FƏSİLƏSİNDƏN OLAN KİLKƏ BALIQLARI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Ələkbərzadə E.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

• Siyənəkkimilər fəsiləsi-*Clupeidae*

Siyənəkkimilər dəniz, şirin su hövzələrində sürü halında yaşayan balıqlardandır. 300-ə yaxın növü vardır. Sümüklü balıqlar növünə aiddir. Bədəni uzunsov, yanlardan sıxılmış rəngi gümüşü rəngdədir. Bir bel üzgəci vardır. Qarın üzgəcləri 6-8 şüalıdır. Bəzi növlərində qarınlarında üzgəcləri olmur. Xəzər dənizində iki cinsin nümayəndələri yaşayır: kilkələr və siyənəklər.

• Kilkələr cinsi-*Clupeonella*

Xırda balıqlardır. Boğazından anal dəliyinə qədər “kil” olduğuna görə kilkə adlanır. Xəzər dənizində üç növü yaşayır: adi kilkə-*Cl. delicatula caspia*, ançousabənzer kilkə-*C. engrauliformes Borodin*, irigöz kilkə-*Cl. grimmi*

• Adi kilkə- *Cl. delicatula caspia*

İtilənmiş və qısa döş üzgəcləri, bədənin və başın daha hündür olması, gözlərinin kiçikliyi ilə seçilir. Beli və başın üst hissəsi boz-yaşılmtıl və ya qızılı-sarıdır. Fəqərələrin sayı 42-55, qəlsəmə dişçiklərin sayı 53-65, omurğa pulcuqlarının sayı 24-29 olur. Başı kiçikdir, orta hesabla bədən uzunluğunun 22,1%-ni təşkil edir

Xəzərin müəyyən sahələrinə uyğunlaşmış və ölçülərinə,bioloji xüsusiyyətlərinə görə öz aralarında fərqlənən yerli populyasiyalar və ya bioloji irqlər əmələ gətirir.Xəzərin hər yerinə əsasən sahilə yaxın 10-60m dərinlikdə yayılmışdır.Əsas kütləsi dənizin başlıca olaraq qərb və şərq sahillərində toplaşır. Kilkələr Volqa,Ural,Terek çaylarının deltalarına girirlər.

Kürü tökmək üçün əsasən yazda dənizin cənub rayonlarından şimala və sahillərə qışlamaq üçün isə əksinə,şimaldan cənuba köç edir.Adi kilkələr mühüm vətəgə əhəmiyyətli balıqlardır.Xəzərdə onun ehtiyatı 416,1 min tondur.Ondan 231,1 min tonu Şimali Xəzərin,185 min tonu Cənubi Xəzərin payına düşür.Lakin bəzi çətinliklərlə əlaqədar onun mövcud ehtiyatlarından tam istifadə olunmur.Adi kilkələr planktonla qidalanır.Həyat müddəti 6 ilə qədərdir.

• Ançousabənzər kilkə-***C.engrauliformes Borodin***

Bədəni oxlovşəkilli,alçaq,qarındığı dəyirmiləşmişdir,kili güclə seçilir.Qalınlaşmış beli tünd göy rəngdə yaşıl və ya zeytun çalarlıdır.Qarın tikanları yaxşı inkişaf etmişdir.Başında və bel tərəfində yaxşı görünən tünd rəngli piqmentlər vardır.Başı,ağzı kiçikdir,gözləri xırdadır anal üzgəcin iki son şuası uzanmışdır.Döş üzgəclərinin uzunluğu döş və qarın üzgəcləri arasındakı məsafə iki dəfədən artıq yerləşir.Uzunluğu 155-165 mm olur.Nisbətən istisəvərdirlər (6-28°),qışda isə (9-11°) temperaturda rast gəlinirlər.Bəzi əlamətlərinə görə o,adi kilkə ilə irigöz kilkə arasında keçid təşkil edir.Dəniz balığıdır.Uzunluğu 14,5sm,çəkisi 20q olur.Orta uzunluğu müxtəlif illərdə 11,5-12,7sm,orta çəkisi 10,7-16,5q olur.Digər kilkələrə nisbətən daha uzun ömürlü olurlar.7 ilə qədər yaşayırlar.Ançousabənzər kilkə digər kilkələr kimi planktonla qidalanır.Onlar ən çox kiçik xərçənkimilərlə əsas etibarilə kurəkayaqlılarla qidalanır.Qidalanma gündüzlər davam edir,gecələr isə qidalanmır yada çox zəif dərəcədə qidalanır.Qidalanma dərəcəsi yayda sürətli,qışda isə zəif olur.Ançoubənzər kilkə kürüsünü aprelin axırlarından başlayaraq noyabr ayına qədər müddətə tökür

• İrigöz kilkələr-***C.grimmi Kessler***

İrigöz kilkələr adi və ançousabənzər kilkə növlərinə nisbətən başı böyük,gözləri iri ,üzgəcləri isə uzun olur.Başı böyük hündür və böyükdür,başının uzunluğu bədən uzunluğunun 23,5%-dən çoxdur.Gözləri iridir,diametri başı uzunluğun 23% dən çoxdur.Antedorsal məsafə bədən uzunluğunun 48%-dən az deyildir.Döş üzgəcləri çox uzundur və qarın üzgəcləri ilə döş üzgəcləri arasındakı məsafənin 62-63% təşkil edir.Bədəni hündür və yanlardan basıqdır.Qışda və payızda 16-32m dərinlikdə,yazda isə üst qatlarda dolanır.İrigöz kilkələrin süfrələri 300m və daha artıq dərinliklərdə təsadüf edilir.Dəniz balığıdır.Şirin sularda təsadüf edilmir.Uzunluğu 14,5sm-ə qədər,çəkisi 20q-a qədər olur.Torlarda tutulan irigöz kilkələrin orta uzunluğu 10,6-11,2sm,çəkisi 7,1-10,9q olur.İrigöz kilkə 6 ilə qədər yaşayır.Cinsi yetkinliyə 2 yaşında çatır.Drifted toplara düşən kilkələrin çox qismini 3-4 yaşlı balıqlar təşkil edir.Bir yaşı olduqda kilkənin uzunluğu 46-54mm çatır.İki yaşında uzunluğu 78-90mm,üç yaşında 96mm,dörd yaşında 109mm olur.

Kilkə balığının orqonoleptiki keyfiyyət göstəriciləri(xarici görünüşü,dadı,iyi,konsistensiyası) tədqiq edilmişdir. Kilkə balığının xarici görünüşünü qiymətləndirərkən ilk növbədə balıqların qəlsəmələrin rəngi,qarın nahiyyəsinin vəziyyəti,anal dəliyinin seyliyiinin rənginə və iyinə diqqət yetirilməlidir. Belə ki,tədqiqat obyektini kimi götürülmüş kilkə balığının dərisi az miqdarda zədələnmiş,pulcuqları isə bir qədər tökülmüş vəziyyətdə olmuşdur.Bədənlərinin üzəri təmiz və təbii rəngdə,qəlsəmələrinin rənginin isə tünd qırmızı olması qeyd edilmişdir.Qarın nahiyyəsinin analizi zamanı isə qarın nahiyyəsində şişlərə rast gəlinmiş,seliyi isə iysiz və şəffaf olmuşdur.

Konsistensiyasına görə aparılan analiz zamanı isə müəyyən olunmuşdur ki,tədqiqat obyektini kimi götürülmüş Kilkə balıqlarının konsistensiyası bərk olmuş,ən enli və ətri hissəsini barmaqla basmaqla əmələ gələn balığın əvvəlki vəziyyətinə dərhal qayıtması qeyd edilmişdir.İy və dadına görə aparılan qiymətləndirmə zamanı isə müəyyən olunmuşdur ki,bu balığın iyi təzə balığın iyini xatırlatmış və onlarda kənar iylər hiss edilməmişdir.Bu məqsədlə iti bıçaqla kilkə balığının əzilmiş hissələrinə anal dəliyinə və bel hissəsinə dərhal batırıb çıxarmaqla da onun iyi təyin edilmişdir.Beləliklə kilkə balığının orqonoleptiki keyfiyyət göstəriciləri üzrə aparılan ekspertizanın nəticəsi göstərdi ki,bu balıqların orqonoleptiki keyfiyyət göstəriciləri mövcud dövlət standartlarına və normativ-texniki sənədlərin tələblərinə cavab verir və bu standartlardan fərqli olan xüsusi kənarlaşma halları qeyd edilməmişdir.

Kilkə balığının fiziki-kimyəvi keyfiyyət göstəriciləri üzrə aparılan ekspertiza zamanı isə balıqlarda kütlə tərkibi, azot əsaslı uçucu maddələrin lipidlərin və amonyakın miqdarı təyin edilmişdir. Saxlanmanın qısa müddətində olan belə temperatur şəraitinin böyük əhəmiyyəti vardır.

AZƏRBAYCANIN ÇİRKƏNMƏ MƏNBƏYİNƏ GÖRƏ FƏRQLƏNƏN BƏZİ TORPAQLARININ MİKOLOJİ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əliyeva G.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Təbii ehtiyatlardan istifadənin genişləndirilməsi müasir dövrün diqtə etdiyi vəzifələrdən olsa da, bunun nəticəsi ekoloji vəziyyətin həddindən artıq gərginləşməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, faydalı qazıntıların intensiv şəkildə çıxarılması, emalı, daşınması, eləcə də istifadəsi təbii mühitin ciddi şəkildə pozulmasına səbəb olur. Bəzən bunun nəticəsi müəyyən ərazilərin bitki və heyvan aləminin tamamilən məhv olması ilə də yekunlaşır və bu hallara müasir dövrdə tez-tez rast gəlinir. Bu səbəbdən də müasir dövrün ən aktual vəzifələrindən biri əsas struktur elementi canlılar olan təbii ekosistemlərin bərpasıdır. Bu da öz növbəsində kompleks yanaşmaya əsaslanan metodlarla əsas komponentlərindən biri göbələklər olan torpaq biotasının tədqiqinin zəruriliyini qaçılmaz edir.

Azərbaycan Respublikası da zəngin və çoxçeşədli zəngin təbii ehtiyatlara malik ölkələrdən biridir və uzun müddətdir ki, bununla bağlı işlər aparılır və nəticə etibarilə burada faydalı qazıntıların çıxarılmasına əsaslanan emal, istehsal və s. xarakterli müəssisələr fəaliyyətə göstərir. Bu tipli istehsal proseslərinin fəaliyyətinin təzahür formalarından biri də ətraf mühitin çirklənməsi, ekoloji vəziyyətin isə pisləşməsidir. Bunların da qarşısının alınması müasir dövrün aktual problemlərindən biridir və onların həll edilməsi üçün konkret biotopda baş verən proseslərin iştirakçılarının dəqiqi müəyyənəşdirilməsi, onların ekobioloji xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək vacibdir. Buna görə də təqdim olunan işin məqsədi Azərbaycanda bu və ya digər xarakterli təsirə məruz qalmış torpaqa bağlı olan biotopların mikoloji cəhətdən qiymətləndirilməsinə həsr edilmişdir. Aparılan tədqiqatlarda Abşeron şəraitində müxtəlif deqradasiya dərəcəsinə malik olan torpaqlar mikobiotasının say və növ tərkibinə, yayılma qanunauyğunluqlarına və patogenlik aktivliyinə görə ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Müəyyən edilmişdir ki, Abşeronun deqradasiya dərəcəsinə görə fərqlənən ayrı-ayrı torpaq sahələrinin mikobiotası spesifik əlamətlər daşıyan birlik kimi xarakterizə olunur və onların spesifik əlamətlər daşımada deqradasiyaya səbəb olan təsirlərin xarakteri mühüm rol oynayır.

Bu və ya digər təsirə məruz qalmış torpaqların mikobiotasının təşkilinin struktur-funksional xarakterli dəyişikliyi ekosistemin ekologiyasının pozulmasına səbəb olan təsirlərlə sıx bağlıdır və bunun da təzahür forması göbələklərin fizioloji qruplarının, xüsusən də sellülozəparçalayanların suksessiyası prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərinin iştirakçılarının həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə dəyişməsi ilə müşahidə olunur.

İlk dəfə olaraq Abşeronun müxtəlif təsirlərə məruz qalan torpaqları mikoloji cəhətdən qiymətləndirilmiş və suvarılan, kimyəvi istehsal məhsulları ilə, eləcə də neft məhsulları ilə zəif dərəcədə çirklənmiş torpaqlar stress zonasına, neft məhsulları ilə orta dərəcədə çirklənmiş və şəhər torpaqları rezistentlik zonasına, neftlə güclü dərəcədə çirklənmiş torpaqlar isə mikobiotanın katalizmi və ya repressiyası zonasına uyğun olan xüsusiyyətlər daşması müəyyən edilmişdir.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Əlizadə A.A.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Dünyada gedən qloballaşma və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sistemə inteqrasiyası bu sahədə yeni təlim texnologiyalarından, fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsini tələb edir. Azərbaycanın təhsil sistemində zəruri islahatların aparıldığı bir şəraitdə orta məktəblərdə biologiyanın tədrisində tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarından istifadə ilə bağlı tədqiqat işləri aktuallığını həmişə saxlayır. Yenitəlim texnologiyalarının tətbiqi şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında önəmli yeri vardır. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında təlimin humanistləşməsinin, müasir təlim texnologiyalarının tətbiqinin əhəmiyyəti böyükdür. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri ideyalara xidmət edir. Müasir təlim texnologiyalarından istifadə şagirdlərin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana çəkir. Müasir texnologiyaların tətbiqi şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə yanaşı onlarda yüksək ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırır.

Müəllimlər müasir texnologiyalardan istifadə etmək dərsləri daha maraqlı edir, şagirdləri əsasən sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilir. Müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərdə təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır. Yeni təlim metodlarından istifadə bir sıra xüsusiyyətləri ilə ənənəvi təlim metodlarından fərqlənir: şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilmələri, müəllim tərəfindən problemli şəraitin yaradılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsi və s. Bu xüsusiyyətlər bəzi ənənəvi təlim metodlarında da olmuşdur, lakin müasir təlim metodları bütövlüklə bu xüsusiyyətlərə əsaslanır.

Bildiyimiz kimi, müasir təlim texnologiyaları və ya interaktiv təlim metodları yaddaşa yox təfəkkürə əsaslanır. Müasir təlim texnologiyaları ilə müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnmə şagirdlərin nəinki təfəkkürü inkişaf edir, həm də yaradıcılıq qabiliyyəti də inkişaf edir. İnteraktiv təlim bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual təfəkkürün, düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir. Müasir təlim texnologiyaları ilə keçirilən dərslərin üstün cəhətlərindən biri şagirdlərin sosial cəhətdən inkişaf etdirməkdir. Belə dərslərdə təşkil edilən quruplar şagirdlərin sosial formalaşmasında mühüm rol oynayırlar.

Bunuda qeyd etmək ki, interaktiv təlim metodlarından hər bir mövzunun tədrisində istifadə etmək məsləhət görülür. Dərsdə qarşıya qoyulmuş məqsəd, şagirdlərə veriləcək bilik və bacarıqların məzmunu, xarakteri, yerli şərait, məktəbin maddi bazası və s. nəzərə alınmaqla interaktiv metodlara müraciət edilməlidir.

İNSAN İRSİYYƏTİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ƏKİZLİK ÜSULU İLƏ ÖYRƏNİLMƏSİ

Fərzəliyeva S.Y.

Gəncə Dövlət Universiteti

Əkizlik üsulundan istifadə etdikdə ilk növbədə ziqotluğun növünü təyin etmək lazımdır, yəni onların monoziqot və ya diziqot olmaqları yoxlanılmalıdır. Ziqotluğun növünü müəyyən etmək üçün tərəf müqabillərinin ziqotluğunun müayinəsi meyarlarının müxtəlif növlərini istifadə etmək olar. Məsələn üçün plasenta və xorionun ya uşaqlıq divarının sayının qiymətləndirilməsi üsulundan, ancaq daha tez-tez əkizlər cütünün tərəf müqabillərinin xarici mühit faktorlarından az dərəcədə asılı olan genetik əsaslanmış əlamətlərinin tədqiqinə yönəlmiş "oxşarlıq metodu" istifadə olunur. Ona görə üsulun özü oxşarlıq və ya uyğunluq metodu adlanır. Polisimptom oxşarlıq üsulunu 1924-cü ildə Simens və Tersuer təklif etmişdirlər.

Konkordantlıq və ya diskordantlığın səviyyəsini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı fenotipik göstəriciləri müqayisə edirlər: gözün rəngi və quruluşu, burunun əsasının və ucunun forması, qulaq seyvanının (qıvrım, əksqıvrım, qulağın məməsinin forması), dodaq, çənəquruluşu, ağız kəsiyi, burunun profili, kirpiklərin uzunluğu və forması və digər əlamətlər (antropologiyada qəbul olunmuş 19 əlamət). Hər bir fenotipik əlamətin nəzərə çarpma səviyyəsi bal sistemində uyğun qiymətləndirilir. Ziqotluğun təsdiqlənməsi üçün portret fotosyomkası istifadə oluna bilər. Bu zaman hər iki əkiz eyni duruşda çəkil çəkdirirlər (fas, profil, müəyyən bucaq altında və s.). Mononziqot əkizlər bütün əlamətlərə görə bir-birinə oxşardı, diziqotlar yalnız bir neçə əlamətə görə oxşarlığa malikdirlər. Buna əsasən oxşarlıq səviyyəsi (konkordantlıq və ya diskordantlıq səviyyəsi) nəticə çıxarılır. Bu yanaşmanın çatışmayan cəhəti müəyyən subyektivlikdir, əlamətlərin mümkün olan dəyişikliklərinin uşağın yaşı artdıqca əlavə olmasının çətinliyi.

Bununla əlaqəli olaraq ziqotluğun müayinəsi üçün immunoloji əlamətlərə görə oxşarlığın müəyyənəlməsinə əsaslanan digər yanaşma istifadə olunur: ABO sistemində uyğun qan qrupları, rezus-faktor, HLA sistemində uyğun halotiplər və s. (PDRF—markerlər, feniltiokarbamid dadının bilməsi və s.). Bu əlamətlər ömür boyu dəyişməzlər və ziqotluğun qiymətləndirilməsi üçün etibarlı markerləridirlər. Bəzi hallarda ziqotluğun qiymətləndirilməsi üçün dermatoqlifika üsulu (əlin, ovucun, barmaqların qabarıqlarının tədqiqi, dermatoqlifik əmsalların təyini və s.) monogen irsiyyətə malik əlamət olan feniltiokarbamidin iyini hissetmə qabiliyyəti, EKQ tipi və refraksiya xüsusiyyətləri və b.

Bəzi hallarda anketləmə üsulu istifadə oluna bilər (müxtəlif əlamətlərin uyğunluğuna dair sorğu kitabçası). Bu sorğuya valideynlər, müəllimlər, qohumlar və b. cavab verir.

İstehsalçıların oxşarlıq üsulu ilə ziqotluğun təyini əkizlərin eyni cinsli olduğu zaman həyata keçirilir. Müxtəlif cinsli əkizlər adətən diziqot olur. Çox nadir hallarda monoziqot əkizlərdə cinsi xromosomlarda

xromosom zədələnmələri baş verdikdə, əkiz oğlanlarda Y-xromosom itirildikdə və bunun nəticəsində Turner sindromu qız kimi (XO) inkişaf edir.

Əldə olunan məlumatlar (anamnez, kliniki, funksional, biokimyəvi, immunoloji və s.) işlənən tənliklər vasitəsilə əlamətin və ya xəstəliyin inkişafında mühitin nisbi rolunu və irsiliyi qiymətləndirmək olur. Əlamətin inkişafına irsiliyin rolunu sübut etmək üçün monoziqot və diziqot qruplarda konkordant xütlərin payını müqayisə edirlər. Məsələn, əgər monoziqot əkilərin biri şizofreniysə, digərində bu xəstəlik 69% halda baş verir, yəni onlar 69% konkordantdır. Əgər diziqot əkilərin biri şizofreniysə, ikincisi 10% hallarda bu xəstəliyə düşür, yəni onlar 10% konkordantdır. Deməli, bundan belə nəticə çıxartmaq olar ki, genetik identik əkilər qrupunda etioloji faktor kimi irsilik çox böyük rol oynayır.

İrsiliyin (h-) və mühitin (E) təsirinin qiymətləndirilməsi Xolsinger formulası ilə aparılır:

h = (monoziqot əkilər qrupunda konkordantlıq – diziqot əkilər qrupunda konkordantlıq) / (100 – C) × 100;

$$E = 100 - h$$

Beləliklə, şizofreniyanın göstəricilərini formula yerləşdirsək onda alınacaq:

$$h = (69 - 10) / (100 - C) \times 100 = 65\%,$$

yəni irsi faktorların təsiri 65%, mühitin təsiri 35% (100-65%) təşkil edir. Əgər h = 1 – xəstəliyin və ya əlamətin yaranması genetik faktorlardan asılı olur, h = 0 yalnız mühit faktorlarından, h = 0,5 – mühitin və irsiyyətin təsiri təqribən bərabər olur. Əgər h qiyməti 70% çoxdursa, onda əsas rol irsi faktorlara aiddir, əgər 30-70% - əlamətin meydana çıxmasına həm irsi, həm də mühit faktorları təsir göstərir. Xarici mühitin aparıcı roluna h-əmsalı 30% (və ya 0,3) bərabər olarsa işarə edir. Xolsinger formulu təxmini göstəriciləri təqdim edir, digər vacib faktorları nəzərə almır (məsələn, fenotipik göstəricinin ekspressivlik səviyyəsi). Bu faktorlar əlamətin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilərlər, ancaq buna baxmayaraq o, təcrübədə istifadə oluna bilər.

Əkilərdə konkordantlıq səviyyəsinin təyini yalnız nəzəri əhəmiyyət deyil, həmçinin bilavasitə təcrübə çıxışı vardır, çünki o bu və ya digər xəstəliyin əkilik cütünün ikinci tərəfində meydana gəlməsi təhlükəsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Bu, həm də diziqot əkilərə aiddir, çünki əkilər bir çox hallarda ümumi xarici mühitə malik olurlar. Bütün bunların hamısı yüksək risk qrupunda olan uşaqların daimi müşahidəsi üçün lazım olan bazanı yaradır ki, xəstəliyin ilkin əlamətləri erkən aşkarlanması və profilaktik və müalicəvi tədbirlər görülsün. Cədvəl 1-də bir sıra irsi və irsi olmayan xəstəliklər zamanı əkilərdə konkordantlıq göstəriciləri veriləndir.

Bundan başqa əkilər cütlər üçün daha ətraflı konkordantlıq cədvəlləri tərtib olunmuşdur. Cədvəldən göründüyü kimi, konkordantlığın aşkarlanması ikinci əkilər tayında xəstəliyin yaranma tezliyini təyin etməyə imkan verir. Əkilik üsulu ilə daşıyıcılarda genin təsirinin meydana çıxmasını (penetrantlıq) qiymətləndirmək olar. Məlumdur ki, genlərin penetrantlığı meydana çıxmasına görə müxtəlif ola bilər. Ona görə bu göstəricini bilmək vacibdir ki, patoloji pozğunluqlara düzəliş etmək üçün müalicəvi tədbirlər tez və səmərəli tətbiqəldin.

Bu məqsədlə, proband konkordantlığı əmsalları formula ilə hesablanır.

Cədvəl 1.

Xəstəliklər	Əkilərdə konkordantlıq göstəriciləri	
	Monoziqot əkilər	Diziqot əkilər
Şəkərli diabet	65	18
Epilepsiya	67	3
Mədə qapısının anadangəlmə stenozu	67	3
Damaq yırtığı	33	5
Anadangəlmə ayırpəncəsi	32	3
Revmatizm	47	17
Qızılca	98	94
Göy öskürək	97	93
Epidemik parotit	82	74
Vərəm	67	23

$$\text{Proband konkordantlığı (KPK)} = (K + 2Knz) / (K + 2K + D)$$

Burada K – yalnız bir tərəf müqabilinə görə qeydiyyat olunmuş monoziqot əkilər üçün bir əlamətə görə konkordant cütlərin sayıdır. Knz – bir-birindən asılı olmayaraq qeydiyyatda götürülmüş monoziqot əkilərin bir əlamətə görə konkordant cütlərin sayı. D – diskordant əkilər cütlərin sayı.

Penetrantlığın səviyyəsinə görə diskordantlığın göstəricilərinin təyini vacib təcrübi əhəmiyyətə malikdir, çünki əlamətin həyata keçməsi üçün mühit faktorlarının vacibliyini qiymətləndirməyə imkan verir və patoloji vəziyyətyarandıqda lazım olan əkilər cütünün ikinci tayı üçün profilaktik tədbirləri yerinə yetirməyə signal olur. Xüsusilə multifaktorial patologiyaların proqnozlaşdırılması zamanı.

Monoziqotəkizlərdən istifadə etməklə əkilik üsulu xarici mühit faktorlarının təsiri səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olun bilər. Bu məqsədlə hər hansı bir faktorun monoziqotəkiz cütlərinin bir tərəf müqabilinə təsiri öyrənilir, digər əkiləyi nəzarət rolunda olur. Bu yanaşma tərəf müqabilinə görə nəzarətin əkilik üsulu kimi qeyd olunur. Bu yanaşma kiçik seçim olduqda müsəl üçün dərman preparatının təsirini qiymətləndirmək lazım olduqda istifadə oluna bilər. Digər yanaşmalardan istifadə, klinik təsirlərin əhəmiyyətli dərəcədə çox saylı iştirakçıları tələb edir. Əkilər qrupunda birləşmiş əkiləri ayırd edirlər. Birləşmiş əkilər – inkişafın anadangəlmə qüsurdur. Bu zaman iki uşaq aralarında baş, döş və ya çanaq nəhiyədə birləşmiş olur. Çaq və Enq adlı siam əkiləri geniş miqyasda məşhurlaşmışlar. Onlar XIX yaşamlar və onlardan sonra birləşmiş əkiləri siam əkiləri adlandırırlar.

Əkilik üsulu son zamanlar nadir hallarda istifadə olunur. Bu onunla əlaqədardır ki, burada əlavə çətinliklər vardır (ziqotluğun bir çox meyarlara görə təsdiqlənməsinin vacibliyi, kifayət qədər əkilər cütünün olması tələbi, klinik təcrübələr aparmaq üçün əkilərin razılığı və s.). Bundan başqa, həkimlər tədqiqatın əkilik üsulu haqda az məlumatlıdır. Bu səbəbdən biz tədqiqatımızı belə çətinliklərin aradan qaldırılması üçün aktual hesab edirik.

BUĞDANIN EHTİYYAT ZÜLALLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Hacıyeva İ.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Əhalinin say artımı təbii olaraq qidaya olan tələbatın artmasına səbəb olur. Nəzərə alsaq ki, qidanın əsas kütlesini çörək təşkil edir, o zaman qeyd edə bilərik ki, əsas tələbat da məhz zülalın üzərinə düşür. Burada belə bir sual meydana çıxır, “Bizə lazım olan zülalı tam olaraq necə təmin edə bilərik?”. Cavab isə olduqca bəsidir: biz elə bir çörək hazırlamalıyıq ki, zülalı olduqca bol olsun, başqa sözlə desək çörəyin zülal %-i yüksək olsun. Deməli qayıtmalıyıq prosesin ən əvvəlinə- bizə elə taxıl növü lazımdır ki, zülali keyfiyyəti yüksək olsun. Dolayısı ilə, dən keyfiyyəti yüksək olsun. Hazırda yüksək dən keyfiyyətinə malik məhsuldar və plastik sortların yaradılması əsas prioritet məsələlərdəndir. Bu məqsədlə ilk növbədə müxtəlif mənşəli buğda növ müxtəlifliklərinin hərtərəfli tədqiqi aparılmalı, biomorfoloji, biokimyəvi və molekulyar markerlər əsasında genetik müxtəlifliyi öyrənilməli, nümunələrarası genetik məsafələr aydınlaşdırılmalı, genotiplərin identifikasiyası həyata keçirilməli və genetik pasportları tərtib edilməlidir. Eyni zamanda, əlamətlərin idarə olunması sistemi haqqında məlumat toplanılmalıdır. Marker kimi xüsusi spesifikasiyaya malik, yaxşı fərqləndirilə bilən, növ müxtəliflikləri və yeni alınmış sortların genetik identifikasiyasına imkan verən zülallardan istifadə olunur. Ona görə də əvvəlcədən həmin zülalın bioloji spesifikasiyi, molekulyar quruluşu, elektroforeqramı və başqa biokimyəvi tərkibi öyrənilir. Buğda dəninin endosperminin əsası təşkil edən ehtiyat zülalları qladin və qluteninin sintezini kodlaşdıran genlərin və onların polimorfizminin öyrənilməsi önəmli elmi məsələlərdən biridir. Müəyyən edilmişdir ki, sort və nümunələrin dənlərinin qladin və qlutenin zülallarının elektroforetik spektrləri genetik determinə olunmuş əlamət kimi, torpaq-iqlim, ekoloji faktorlardan, həmçinin dən saxlanma və qorunma şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Bu da həmin zülallardan universal genetik marker kimi istifadəyə imkan verir. Belə ki, ehtiyat zülallarının sintezini kodlaşdıran struktur genlərdə intron sahələrin olmaması və splaysinq prosesinin baş verməməsi, qladinlərin gen ekspressiyasının ilk məhsulu olduğundan və onların elektroforetik komponentlərinin bloklarının polimorfizminə görə buğdaların filogenezi və təkamülünün öyrənilməsi çox önəmlidir. Qladin elektroforetik komponentlərinin ilişkili qrup şəklində nəsil-dən-nəsil keçən allel komponentlər bloklarından seleksiya materiallarının və sortların identifikasiyasında, pasportlaşdırılmasında istifadə edilir. Qladinin və qluteninin genetik formulu sortun mənşəyi haqqında informasiya daşıyır. Belə ki, hibridləşmə zamanı praktiki olaraq yeni bloklar yaranmır, valideyn formalara məxsus allel blokları sintezləyən allel genlərin sadə rekombinasiyası baş verməsi, alınan hibridlərin elektroforeqramlarına görə çarpazlaşmada hansı valideyn formalalarının iştirak etdiyini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Müəyyən edilmişdir ki, 1A və 1B xromosom lokusların allel genləri ilə nəzarət olunan allel genləri komponentləri xəmirin fiziki xüsusiyyətlərinə və

buğda ununun çörəkbişirmə keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Qliadin və qlütenin daha yaxşı hibrid formalar üzərində öyrənilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz hibrid kombinasiyaları üzərində aparılan qliadin elektroforetik spektrlərinin analizi göstərir ki, valideynlərlə müəyyən oxşarlıq və fərq mövcuddur. Bu onu bildirir ki, hibrid formalar eyni ilə valideyn formalar deyil. Hər bir sort və növ özünəməxsus elektroforetik zülal komponentlərinə malikdir və bu komponentlər xarici mühit şəraitinin təsirindən dəyişir. Morfologiyasına görə sabit olan hibridlər EF spektrlərinə görə homogen və heterogendirlər. T.durum v.leucurum x Ae.ventricosa hibrid kombinasiyasına daxil olan xətlər bir-biri ilə oxşar və fərqli blok qruplarına malikdir. 8,10,11-№-li xətlər homogen, 9 və 12 №-li xətlər isə heterogendirlər. Sabit buğda-egilops hibridlərində qlütenin elektroforetik spektrləri valideynlərlə v bir-biri ilə müqayisəli surətdə öyrənilmişdir. T.diccocum v.atratum x Ae.ovata hibrid kombinasiyasına daxil olan 1 və 2 №-li xətlər qlüenin elektroforetik spektrinə görə eynidirlər, 3 və 4 №-li xətlərdə 1B xromosomu tərəfindən nəzarət olunan komponentlər eynidir. 1A xromosomunda yerləşən qlütenin geninə görə 1, 2, 4, 7-ci xətlər sıfır allel daşıyır. 3 və 6 №-li xətlərdə isə eyni allellərdir. 1B xromosomunda yerləşən qlütenin genlərinə görə 1, 2 və 5-ci xətlər eyni allelə malikdirlər. T.durum v.leucurum x Ae.ventricosa hibrid kombinasiyasında 1A xromosomuna görə 3allel, 1B xromosomuna görə isə 2 allelə rast gəlinir.

Ehtiyat zülalların polimorfizminin öyrənilməsinin əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qliadin və qlütenin ehtiyat zülallarının elektroforetik komponentləri dənin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Bizim tədqiq etdiyimiz buğda-egilops hibridlərində də bu əlaqə öyrənilmişdir. Bu əlaqəni öyrənməklə uzun illər sərf etmədən seleksiya işinin ilk illərində düzgün seçmə aparmaq mümkündür. Buna görə də ehtiyat zülallarının polimorfizminin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir.

XƏZƏRİN ABŞERON KÖRFƏZİNDƏ OVLANAN KREVELTLƏRİN ƏMTƏƏLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Hacıyeva R.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xəzər dənizi unikal su hövzəsi olub, özünəməxsus ekoloji xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Lakin Xəzər dənizi coğrafi vəziyyətinə, hidrobioloji və hidrokimyəvi rejiminə görə digər qapalı su hövzələrindən fərqlənir. Xəzər dənizi nəbə balıqların ehtiyatına görə dünyada aparıcı rol oynayır. Belə ki, dünya miqyasında ovlanan nəbə balıqların 70-80% -Xəzər dənizinin payına düşür.

Son dövrlərdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması, global iqlim dəyişikləri və eləcə də antropogen amillərin təsiri nəticəsində Xəzərin ekoloji vəziyyətində dəyişiklər müşahidə edilir. Məhz buna görə yaranmış yeni ekoloji şəraitdə bentik faunanın, o cümlədən krevetlərin növ tərkibinin və xüsusən insanların qidasında xüsusi yer tutan krevetin (*Palaemon elegans*) kimyəvi tərkibinin və qidalılıq dəyərliliyinin öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Delikates qida məhsulu olan krevetlərin son zamanlar qısa məqsədi üçün geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Krevetlərin əti yüksək qidalılıq dəyərinə və müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. O, insan orqanizmi tərəfindən tez və asan mənimsənilir. Krevetin ətindəki zülallarda əvəzədməz üçün turşuları daha çoxdur. B₁, B₂, B₆, B₁₂ vitaminləri, mikroelementlərdən yod, manqan, kobalt, mis və digər elementlər, quruda yaşayan heyvanların əti ilə müqayisədə onlardan qat-qat çoxdur.

Krevetlər diri, soyudulmuş və dondurulmuş halda satışa verilir. Eyni zamanda krevetlər qurudulur, duza qoyulur, onlardan müxtəlif çeşiddə konservlər və kulinariya məmulatları hazırlanır. Krevetlər satış üçün ticarət şəbəkələrinə diri halda gətirilir. Diri krevet yüksək keyfiyyətli olub, insan hazırlanan məhsullar dadlı, ətirli və yüksək qidalıdır.

Orqanoleptiki üsulla krevetin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası.

Xərçənglərin krevetlərə aid 6 növü Xəzər dənizində və Azərbaycanın şirin sularında tapılmışdır. 2 növ krevet *Palaemon adspersus* və *Palaemon elegans* 1931-1934-cü illərdə kefal balığının introduksiyası zamanı təsadüfən Qara dənizdən Xəzər dənizinə gətirilmiş və Azərbaycanın faunasına daxil olmuşdur. *Palaemon elegans* kreveti hazırda Xəzərin Azərbaycan sahilində və Azərbaycanın şirin su hövzələrində yayılmışdır.

Krevetlər tez xarab olan qida məhsulları sırasına aiddir. Ona görə də krevetlər ovlandıqdan dərhal sonra satış müəssisələrinə çatdırılır. Krevetlər soyudulur və ya dondurulur. Təzə, soyudulmuş və

dondurulmuş krevetlərdən ev şəraitində, ictimai iaşə müəssisələrində lazımi kulinariya məmulatı hazırlamaq olur. Təzə, soyudulmuş, dondurulmuş krevetlərdən hazırlanan yeməklər yüksək keyfiyyətli olmaqla bərabər, həm də insan orqanizmi tərəfindən tez həzm olunur.

Krevetin ayrı-ayrı hissələrinin kütlə tərkibinin təyini

Tədqiqat üçün götürülmüş krevetin ümumi kütləsi 41,2 q-dır, baş-döş hissəsi 23,73 q, xitin tərkibli zireh 2,24 q, daxili orqanları 4,70 q, ətrafları 4,88 q və yeyilən quyruq hissəsi 5,65 q-dır. Hesablama 0,1 dəqiqliklə aparılmış və nəticələr 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1.

Krevetin ayrı-ayrı hissələrinin kütlə tərkibi

№	Krevetkanın hissələrinin adları	Kütləsi, q	Krevetin kütləsinə görə çıxarı, %-lə
1.	Krevetkanın bütöv bədən	41,2	100
2.	Baş-döş hissəsi	23,73	57,58
3.	Xitin tərkibli zireh	2,24	5,44
4.	Daxil orqanları	4,70	11,42
5.	Ətrafları	4,88	11,85
6.	Quyruq hissəsi	5,65	13,71

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi krevetin yeyilən quyruq hissəsi (abdomen) 5,65 q olmaqla, bədən 13,71% - ni təşkil edir.

Krevetin ətində azot əsaslı uçucu maddələrin təyini

Krevetin ətində uçucu-əsaslı maddələrin ümumi miqdarı 0,1n natrium qələvisinin metil qırmızısının iştirakı ilə titrlənməsinin nəticəsi əsasən təyin edilmişdir. Krevetin ətindən trimetilaminin qovulması formalinlə titirlənməyə əsaslanır. Bu zaman ammoniyak və ilk uçucu amin formalinlə birləşir. Azot trimetilamininin miqdarı uçucu əsaslı azotun, ammoniyakdakı və ilk aminlərdəki azotun fərqi əsasən təyin edilir.

Uçucu-əsaslı maddələrin ümumi miqdarı 0,1n Na qələvisinin metil qırmızısının iştirakı ilə titrlənməsi nəticəsində təyin edilir. Krevetin ətindən trimetilaminin qovulması formalinlə titirlənməyə əsaslanır. Bu zaman ammoniyak və ilk uçucu amin formalinlə birləşir. Azot trimetilamininin miqdarı uçucu əsaslı azotun, ammoniyakdakı və ilk aminlərdəki azotun fərqi əsasən təyin edilir.

Aparılan tədqiqat zamanı krevetin ətində uçucu əsaslı azotun miqdarı:

I mərhələdə - 15,4 mq%;

II mərhələdə - 15,96 mq%;

III mərhələdə -16,38 mq% olmuşdur.

Beləliklə, krevetin üzərində 3 mərhələdə aparılan analizin nəticəsi göstərdi ki, krevetin ətində azot əsaslı uçucu maddələrin miqdarı orta hesabla -15,91 mq% olmuşdur.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ EKOLOJİ BİLİKLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Həmidova S.R.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir zamanda bizi əhatə edən mühit- biosfer kəskin təbii və antropogen çirklənməyə məruz qalmışdır. Bu çirklənmədə əsas pay antropogen amillərə aiddir. Ona görə də insanlarda ekoloji biliklərin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Xüsusilə məktəblərdə ekoloji biliklərin verilməsi çox zəruridir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hazırkı dövrdə məktəblilərin *ekoloji* tərbiyəsində diyarşünaslıq istiqamətinə üstünlük verilməsi, *ekoloji* vəziyyətin, *ekoloji* problemlərin doğma diyarın nümunəsi əsasında *öyrədilməsi və bu zaman şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması* olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ekoloji təhsilin məqsədi təbiətə məsuliyyət hissi formalaşdırmaqdır. Bu hissənin formalaşmasında isə yaş xüsusiyyətləri önəmli rol oynayır. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə zamanı əldə olunan biliklər, qazanılan təcrübələr ekoloji mədəniyyətin yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, ekoloji təhsil dedikdə, ümumi ekoloji mədəniyyətin və məsuliyyətin formalaşmasına yönəldilmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi başa düşülür. Ekoloji təhsilə ehtiyac, insan həyatı üçün əlverişli mühitin təmin edilməsinə olan zərurətdən yaranmışdır. Ekoloji mədəniyyətin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri məqsədyönlü ekoloji

təhsil almaqdır. Ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji bilik nəticəsində formalaşır. İnsanın ekoloji münasibəti onun ekoloji məsuliyyət hissini inkişaf etdirir.

Təbiət elmləri arasında insanın maraqlarını, onun həyat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair insan fəaliyyəti ilə onun ətraf mühitə təsirindən tutmuş bu fəaliyyətin motivləri və qanunauyğunluqları, təbiətin mənimsəməyin səmərəliliyi və s. getdikcə mürəkkəbləşən məsələləri ekologiyanın məzmununa daxil edilir. Ekologiyanın əsas istiqamətlərinə müvafiq olaraq, ekoloji biliklər bazası aşağıdakı məzmun xətlərində qruplaşdırıla bilər:

1. Ekologiyanın əsas anlayış və metodları.
2. Biosfer - global ekosistemdir (Global ekologiya).
3. Biosferin ekosistemi, populyasiya və orqanizm ekosistemdə (Bioloji ekologiya)
4. İnsan ekosistemdə : Antropoekosistemlər (İnsanın ekologiyası)
5. İnsan biosferdə: Sosial ekosistemlər (Sosial ekologiya)

Tədris prosesində bu ardıcılığı nəzərə almaq lazımdır. Ona görə ki, məzmun xətlərinin ardıcılığı təhsilin tamdan hissəyə doğru yönəlməsi ideyasından irəli gəlir. Biosferdən onu təşkil edən ekosistemlərə, sonra isə təbii birliklərə, populyasiyalara və ayrı-ayrı orqanizmlərə doğru gedir. Birinci məzmun xətti ekologiyanın təşəkkülü və tarixi haqqında məsələləri əhatə edir. Belə ki, elmi axtarışlar həm elmin daxili inkişaf məntiqinin səviyyəsi ilə, həm də xarici faktorlarla (dövrün müxtəlif tələbatları, xüsusiyyətləri və s.) müəyyən olunur. Müvafiq olaraq həm elmin inkişaf səviyyəsi, həm də təsir edən amillər həmişə müxtəlif olur. Övvəlcədən müəyyənləşdirilə bilməyən tədqiqat istiqamətlərinin orijinal yanaşma və nəticələrin meydana gəlməsi də elə bununla izah olunur. Bunları nəzərə alaraq biz orta məktəbdə eksperiment siniflərdə ekoloji biliklərin verilməsi prosesi həyata keçiririk və bu biliklər yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla müxtəlif təlim metodunun köməyi ilə verilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu biliklər insanları ətraf mühitin mühafizə edilməsinin vacibliyi, təbii ehtiyatlarının dağılmasının təhlükəliliyi və s. haqqında biliklərlə silahlandırır. Bununla əlaqədar olaraq, ekoloji təhsilin xüsusi çətinliyi çox vaxt hiss olunmadan gedən və sonra irimiqyaslı nəticələrə gətirib çıxaran, heç də bütünlüklə bəlli olmayan proseslərin mümkünlüyünə insanları inandırmaq zərurətindən ibarətdir.

BORANI MEYVƏSİNDƏN ALINAN PÜRENİN XARAKTERİSTİKASI

Hənifəyev S.K., Balayev P.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsanların daim artan tələbatını ödəmək üçün qida sənayesində və ya iaşə sistemində istehsal artırmalı, yeni texnologiyalar tətbiq edilməli, təkmilləşdirilmiş istehsal texnologiyası yaradılması və yeni çeşidli funksional əhəmiyyətli qida məhsulları və yaxud komponentlərinin əldə olunması dünyanın müasir problemlərindən ən aktualıdır.

Ədəbiyyatlarda boranın müxtəlif məqsədlər üçün emalı barədə məlumatlar vardır. Lakin əsas məqsəd ondan pektin maddələrinin alınmasıdır. Çünki bu maddələrdən qida məhsullarının strukturunun stabilləşdirməsində və formalaşdırılmasında geniş istifadə edilir. Hal hazırda boranı pektin maddələrinin istehsalı üçün bir çox texnoloji sxemlər işlənib hazırlanmışdır.

Boranı pektinin alınma texnologiyasının ədəbiyyat göstəricilərinə görə hidrotermiki emal prosesində onların yumşadılması mexanizmin öyrənilməsi üçün aparılan tədqiqatlara əsasən pürenin hazırlanması texnologiyası işlənib hazırlanmalıdır. Belə püre jelemələgətirmə xüsusiyyətinə malikdir.

Boranı püresinin tərkibində mümkün qədər çox pektin maddələri olan pürəşəkilli emal prosesinin optimal rejimini təyin etmək üçün onların pektin maddələrinin ümumi miqdarı müəyyən edilmişdir. Onların miqdarı pürenin quru kütləsinin 9,6-11,2%-ni təşkil edir.

Ümumi qayda üzrə pürədən pektin maddələri ayrılmış və əsas fiziki-kimyəvi göstəricilərinə görə xarakterizə edilmişdir.

Müxtəlif sort boranı püresindən ayrılmış pektin maddələri bir birindən tərkibindəki asetil qrupunun miqdarına görə metoksilləşmə dərəcəsinin çoxluğuna (76-77%) və molyekulyar çəkinin kifayət qədər artıqlığı ilə çox az fərqlənir.

Boranı meyvəsi emalınının pH-nı kiçik olan mühitdə aparmaq məqsədə uyğundur. Çünki bu şəraitdə protopektinin həll olan pektinə çevrilməsi prosesi tezləşir və pektin maddələrinin texnoloji xüsusiyyətləri qorunur.

Qida məhsullarının istehsalı üçün yararlı olan və petkin istehsalında istifadə edilən turşulardan biri kükürd turşusudur. RH 1-1,5 olan mühit yaratmaq üçün boranıya 5%-li kükürd turşusunun optimal nisbəti 1-0,6 (pürenin maddələrinə görə) seçilir. Bu nisbət PH 1,3-1,5 mühitinin yaranmasını təmin edir.

Müxtəlif temperatur rejmində hidrotermiki emal edilmiş boranı meyvəsinindən alınan pürenin çıxarı və fiziki-kimyəvi xarakteristikası cədvəl 1 verilmişdir.

Boranı keyfiyyətinə temperaturun təsiri

Cədvəl 1

Göstəricilər	Emal temperaturu, °C				
	70	75	80	85	90
Pürədə pektin maddələrinin miqdarı quru maddələrə görə %-lə	5,4	7,5	7,3	8,0	7,0
Pektin maddələrinin molekulyar (kütləsi)	85100	84200	80100	75300	69700
Həlməşiyin Valent cihazı üzrə möhkəmliyi	183	390	422	403	320

85°C temperaturda boranı meyvəsi emalından alınmış pürenin tərkibindəki pektin maddələrinin çoxluğu, pektin maddələrindəki molekulaların destruksiyasına baxmayaraq yüksək həlməşik əmələ gətirmə qabiliyyətini təmin edir.

Pürenin 5%-li kükürd turşusu məhsulu ilə emal müddətini əsaslandırmaq üçün onda həll olan pektinin miqdarını və onun molekulyar kütləsini təyin edirik.

Boranının növündən ibarət olan püreni 75°C temperaturda emal edərkən 180-210 dəqiqədən sonra onun tərkibindəki həll olan pektinin miqdarı müvafiq olaraq 66,9-67,2%-ə çatır. 180 dəqiqə müddətində emal edilmiş pürədən alınmış pektin maddələri öz molekulyar kütləsini saxlayır ki, bu da pürenin keyfiyyətini yaxşılaşdırır. 75°C temperaturda pürenin müddəti 15 dəqiqəyə qədər endirilir ki, buda pürenin keyfiyyətini aşağı salır. Boranı meyvəsinin kükürd turşusu ilə emalı zamanı protopektinin destruksiyası və həll olan pektinin toplanması prosesi aktivləşdirərək 75°C temperaturda 90 dəqiqə, 85°C temperaturunda isə 60 dəqiqə müddətində baş verir.

Hidrolizi və protopektinin həll olan pektinə çevrilməsini artırmaq üçün kükürd turşusu ilə emal edilən pürenin temperaturu 80-82°C olan pürenin suya 1:1 və ya 1:1,5 nisbətində isti su ilə qarışdırılıb, pürenin çökməsi üçün temperaturda onun 0,5-1 saat saxlayır. . Püre ilə suyun nisbəti eksperimental nəticələrə əsasən götürülür (cədvəl 2).

Müxtəlif hidromodulla emal edilmiş boranı pürəsinin göstəricilərindəki dəyişiklik

Cədvəl 2

Göstəricilər	Hidromodul (pürəsi)			
	1:0,5	1:1	1:1,5	1:2
Pürenin çıxarı, %-lə	Pis sürtülür Çox özüllü	74.0	80.3	88.1
Pürədə quru maddələrin miqdarı, %-lə	-	7,7	5.6	3.6

Cədvəl 2 nəticələrindən göründüyü kimi 1-dən az hidromodullu pürenin özlüyünü çox və yapışqanlı olduğu üçün çox pis sürtülür, pürədən pektin maddələrinin tam ekstraksiyası olmadığı üçün alınan pürenin keyfiyyəti aşağı olur. Hidromodulu 1,5 dan çox olduqda pürenin çıxarı artır, eyni zamanda onun tərkibindəki quru maddələrinin miqdarı azalır ki, bu da məqsədə uyğun deyildir, çünki belə pürədən istifadə edildiyi zaman o qaynayıb daha da qatılaşır. Bu da əlavə istilik sərfinə səbəb olur. Boranı pürəsinin nəmliyini nəzərə alınmaqla praktiki olaraq ən əlverişli püre nisbəti 1:1 və 1:1,5 qəbul edilir. Boranı meyvəsinin turşusu ilə emal və əlavə hidratlaşdırılması, onda olan bütün pektin maddələrinin pürəyə keçməsinə və protopektinin tam hidrolizini təmin etmir. Protopektinin çətin həll olan fraksiyanın hidrolizi üçün çökmüş pürəyə təzyiqi 0,15-0,2 MPa olan buxarla əlavə emal edilmişdir.

Məhz bu səbəbdən də boranı pürəsi əsasında çalınmış məmulatların istehsalı protopektinin tam texnologiyasının işlənilib hazırlanması, istehsalda tətbiq olunması, qida sənayesi üçün iqtisadi cəhətdən sərfəlidir.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN YARADICILIQ QABİLİYYƏTİNİN FORMALAŞMASI YOLLARI

Həsənova G.H.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Yaradıcılıq mürəkkəb psixoloji proses hesab edilir və demək olar ki, fərdi xarakter daşıyır. Yaradıcılıq idrak fəaliyyətinə əsaslanır. Yəni idrak prosesi nə qədər inkişaf edərsə yaradıcılıq qabiliyyətinin də formalaşması bir o qədər sürətlə baş verər.

Yaradıcılıq qabiliyyəti fərdi xarakter daşdığına görə ayrı-ayrı şagirdlərdə fərqli istiqamətlər üzrə inkişaf edir. Bu həm də şagirdlərin tələb olunan qabiliyyətlərə müxtəlif səviyyədə malik olması ilə bağlıdır. Məsələn, bir şagird şeir yazsa bilər, digərinin riyazi təfəkkürü digərlərindən üstün ola bilər, yaxud başqa bir şagirdin fiziki qabiliyyəti daha yüksək inkişaf etmiş olar. Müəllimin əsas vəzifəsi şagirdlərdə bu qabiliyyətlərin vaxtında aşkar etməsidir. Şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması müəllimin öhdəsinə düşür.

Yaradıcılıq prosesində şagirdin bütün psixi prosesləri, onun duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür və təxəyyülü iştirak edir. Müəllim bunu nəzərə almalıdır. Bu əsasən dərs prosesində mümkün olur. Dərs müvafiq cədvəl üzrə müəyyən vaxt ərzində tədris proqramına uyğun təşkil edilən məşğələ növüdür. Dərs təlimin daimi forması olub, şagirdlərin müntəzəm olaraq biliklərə, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini təmin edir. Dərsin əsas vəzifələrindən biri təhsilverici vəzifədir. Bu vəzifə müəllimin konkret anlayışları, prosesləri öyrətməklə dərslərdən-dərsə şagirdlərin biliklərini, ümumi və xüsusi qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Qabiliyyətlərin formalaşdırılması iki formada həyata keçirilir:

1) ümumi təhsil bacarıq və vərdislərin formalaşdırılması: buraya dərslərlə, dəftərlə iş, lövhədə və dəftərdə sxem qurmaq, obyekt və hadisələri adlandırmaq və s. kimi qabiliyyətlər aid edilir.

2) Xüsusi bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsi: buraya təbiətdə, məktəbyanı sahədə evdə fenoloji müşahidə aparmaq, kolleksiya toplamaq, herbari düzəltmək, sadə alət və cihazlardan istifadə etmək qabiliyyəti aid edilə bilər.

Şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması həm dərs müddətində deyil həm də dərslərdən kənar tədbirlərdə inkişaf etdirməlidir. Dərs prosesində həmin şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması üçün müəllim həmin qabiliyyətlərə malik olmalıdır. Çünki müəllim həmin qabiliyyətləri dərk etməsə, özündə onları inkişaf etdirməsə, şagirdlərə onları ötürməkdə çətinlik çəker.

Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyətini təmin etmək üçün lazım olan müəllimin şəxsi pedaqoji qabiliyyətlərindən biri də *dözümlülük və özünə sahib olmaq qabiliyyətidir*. Müəllim həmişə hər cür, hətta gözlənilməyən şəraitdə özünü ələ almağı, öz hisslərini, temperamentini cilovlamağı bacarmalı, öz davranışına nəzarəti itirməməlidir. Müəllimin digər mühüm şəxsi qabiliyyəti *dərsdə şagirdlərlə iş aparmaq üçün psixi vəziyyət yarada bilməsidir*. Bu cür qabiliyyətə malik olan müəllimlər özlərinin gümrahlığı, həyatsevərliyi, kifayət qədər canlılığı ilə fərqlənirlər. Nə olursa olsun, müəllim həmişə nikbin, arzuolunan əhval-ruhiyə ilə sinfə daxil olmalıdır. Məhz buna görə də müəllim özünün əhvalını idarə etməyi, tənzimləməyi bacarmalıdır. Buraya stimullaşdırma amilləri də aid edilir.

AZƏRBAYCANDA YETİŞDİRİLƏN KORTOF SORTLARININ ZƏRƏRSİZLİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Hüseynli N.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Yüksək məhsul almaq üçün kartofun bioloji xüsusiyyətlərini, torpaq-iqlim şəraitini, kübrələnməsini, aqrotexnikasını, ziyanvericilərə, xəstəliklərə qarşı mübarizə üsullarını və onların kartofun keyfiyyətinə, pestisidlərin kartof bitkisinə və yumrulara təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Kartof qiymətli ərzaq məhsuludur. Eyni zamanda o, həm də heyvandarlıqda yem kimi və müxtəlif texniki məqsədlər üçün, nişasta və spirt istehsalında istifadə olunur. Kartofun yumrularında 16-25% karbohidratlar və 3%-ə qədər qiymətli zülal maddələri vardır. Kartofda çoxlu şəkərlər, mineral duzlar, vitaminlər toplanır. Onun tərkibində insan orqanizmi üçün əvəzolunmaz valin, lizin, fenilalanin, triptofan, leysin, izoleysin, metionin, trionin zülalları vardır. 300 qram bişmiş kartof insanın bir günlük C vitamininə

olan tələbatının 50%-ni və kaloriyə olan tələbatının isə 10%-ni təmin edir. Kartofdan müalicə kimi ürayın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaqda istifadə olunur. Bu baxımdan kartofun çeşidini, sortlarını, keyfiyyətini yüksəltmək çox vacibdir. Kartof kütləvi istehlak edilən məhsullar sırasına daxildir. Kartofdan 100-ə yaxın məhsul istehsal edilir, onun emal sənayesində də əhmiyyəti böyükdür.

Son illərdə kartof bitkisi, onun yumruları bir çox təhlükəli xəstəliklərlə zədələnir. Bu baxımdan da kartofun göbələk xəstəliklərinin fərqə məhsul üzərində öyrənilməsinə böyük diqqət yetirilir. Kartof tez-tez infeksiya göbələk, bakterial, funksional və ya fizioloji xəstəliklərlə xəstələnir. Bu xəstəliklər kartofun keyfiyyətini, məhsuldarlığını aşağı salır və ciddi surətdə itkilərə gətirib çıxarır. Həmin xəstəliklər tarlada, vegetasiya dövründə, məhsul yığım zamanı, daşınmağa hazırlanan vaxt, saxlanmaya hazırlanan vaxtı inkişaf edirlər. Respublikanın kartof becərən zonalarında kartof sortlarında az və çox miqdarda yarpaq burulması, alabəzəklik, bitkilərin cırtıdan boyluğu, eybəcər yumrular, yarpaqların qıvrılması, bükülməsi və s. bu kimi virus xəstəlikləri müşahidə olunur. Kartofun viruslarla yoluxma dərəcəsini öyrənmək üçün sahədən 100 yarpaq yığıb mənbələri sayırlar. Əgər yarpaq üzərində 20 mənbə varsa sahənin sanitariya vəziyyəti yaxşıdır. Mənbələrin sayı 80-100 ədəd olarsa, onda kartof əkinləri virusla çox yoluxmuşdur. Aparılan təcrübələr nəticəsində aydın olmuşdur ki, aran rayonu kimi Tovuz və dağlıq zona kimi Gədəbəydə virusların yayılmasında əsas rolunu adi kartof mənbəsi, yaşıl şaftalı mənbəsi və bostan mənbəsi oynayır.

Beləliklə, müəyyən edildi ki, mənbələr ən çox may və iyun aylarında kartofa ziyan vurur. Bu ziyanı aradan qaldırmaq üçün aqrotekniki, seleksiyalı və kimyəvi üsullardan istifadə edilir. Kimyəvi üsulla mənbələri məhv etmək üçün kartofu 70%-li Sayfos preparatı ilə çilədikdə (hektara 1,5 kq) yaxşı nəticə alınır. Bunun üçün 1,5 kq sayfos preparatını 600 litr suda həll edib, sahəyə çiləmək lazımdır. Bu preparat bitkinin daxilinə və ordanda yumrulara keçir, bu fərqə kartof üçün təhlükəlidir, çünki onun qalıqları kartofda qalır, məhsul isə pestisidlərlə çirklənir.

Kartofa çoxlu miqdarda qorxulu zərərvericilər ziyan vurur. Bu zərərvericilərə aşağıdakılar aiddir: kolorado böcəyi, kartof mənbəsi, kartof nematodu, payızlıq sovka, sovka-qamma, məftil qurdları, adi danadışi və s. Kolorado böcəyi müxtəlif torpaq-iqlim şəraitinə yüksək dərəcədə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə, həm də qeyri əlverişli mühitə dözmək xüsusiyyətinə malikdir. Bununla əlaqədar o Avropa ölkələrində geniş arealda yayılmışdır. Kolorado böcəyi asanlıqla yüksək və aşağı temperaturu keçirir, rütubət çoxluğuna və azlığına dözür, müvəqqəti aclığa dözür. O, dəniz suyuna düşərək, oada çoxlu qalır, dalğa vasitəsilə sahilə atılır və orada fəaliyyətini normal davam etdirir. Onun kartof üçün təhlükəli olmasının bir çox səbəbləri vardır, onun sayının çox olması, böcəyin yüksək məhsuldarlığa malik olmasıdır. O, 150-600, bəzəndə 1200 qədər yumurta qoyur, onun böcək və sürfələri acgöz, çox yeyəndir. Kolorado böcəyi ilk dəfə 1824-cü ildə Şimali Amerikada tapılmışdır. 1845-ci ildə ABŞ-ın Kolorado ştatında kartofun ciddi zərərvericisi kimi qeyd edilmişdir. 15 il ərzində, yəni 1860-cı illərdə Amerikanın qərbindən Şərqi kimi yayılmış və Atlantik okeanının sahillərinə gəlib çıxmışdır. Birinci dünya müharibəsi dövründə onu Fransanın Bordo limanına gətirilmiş, 1922-ci ildə onun sayı o qədər çoxalmışdır ki, onun yayıldığı mənbələri məhv etmək mümkün olmamışdır. 1935-ci ildə böcək bütün Fransaya yayılmışdır. Elə həmin ildə onu Belçika və İspaniyada tapmışlar, bir ildən sonra o Almaniya, Lyuksemburqda, daha bir ildən sonra isə Niderland və Şvetsariyada qeyd edilmişdir. 1941-ci ildə Kolorado böcəyi Avstriyaya keçmiş, 1943-cü ildə Macarıstan, Çexoslovakiya, Yuqoslaviyaya keçmişdir. 1945-1955-ci illər ərzində o Qərbi Avropadan Şərqi avropaya qədər 800 km əraziyə yayılmışdır. 1958-ci ildə Macarıstandan Zakarpatye vilayətinə keçmişdir. Kolorado böcəyinin zərərindən məhsul itkisi bir sıra səbəblərlə əlaqədardır: kartof bitkisi üzərində böcəyin sayından, zərərvermə dövründən, sortundan, iqlim şəraitindən asılıdır. Kolorado böcəyinin zərəri yaz və yayda eyni olmur. Yazda kartof üzərində 15 böcək olanda məhsul 39%, yayda-76,1% azalır. Ziyanın qarşısını almaq üçün kolorado böcəyinə və onun sürfələrinə qarşı müxtəlif pestisidlərdən (80%-li xlorofos, 35%-li fozalan, 3%-li dizlordan) istifadə edilir, bunlarda kartof üçün təhlükəli olub, məhsulu çirkləndirir.

Beləliklə, fərqə kartofun əsas zərərvericilərinin öyrənilməsi göstərdi ki, kartofa kolorado böcəyi, kartof mənbəsi, kartof nematodu, payızlıq sovka, sovka-qamma, məftil qurdları, adi danadışi ciddi zərər vurur, bunlardan ən təhlükəlisi kolorado böcəyidir ki, oada məhsulu 30%-dən 90%-ə qədər azalda bilər və keyfiyyətini də aşağı salır. Bunun qarşısını almaq tez-tez pestisidlərdən istifadə edilir, onlarda məhsulu çirkləndirir.

Ziyanın qarşısını almaq üçün kolorado böcəyinə və onun sürfələrinə qarşı müxtəlif pestisidlərdən (80%-li xlorofos, 35%-li fozalan, 3%-li dizlordan) istifadə edilir, bunlarda kartof üçün təhlükəli olub, məhsulu çirkləndirir. Beləliklə, fərqə kartofun əsas zərərvericilərinin öyrənilməsi göstərdi ki, kartofa kolorado böcəyi, kartof mənbəsi, kartof nematodu, payızlıq sovka, sovka-qamma, məftil qurdları, adi danadışi ciddi zərər vurur, bunlardan ən təhlükəlisi kolorado böcəyidir ki, oada məhsulu 30%-dən 90%-ə

qədər azalda bilir və keyfiyyətini də aşağı salır. Bunun qarşısını almaq tez-tez pestisidlərdən istifadə edilir, onlarda məhsulu çirkləndirir. Bir çox alimlər tərəfindən aparılan tədqiqatların nəticələri vasitəsilə müəyyən edilmişdir ki, zəhərli maddələr (insektisidlər, akarisidlər), pestisidlər tətbiq edilən faraş kartof sahəsində işləyən işçilərin əzələlərində 12-18 saatdan sonra gərginlik yaranmış və onların hərəkətlərinin koordinasiyasında pozğunluq əmələ gəlmişdir. Azərbaycanın kartofçuluq, tərəvəzçilik inkişaf etmiş bölgələrində uşaqlar arasında boğaz xəstəlikləri (60-80%) geniş yayılmışdır. İnsanlarda nəfəs yolu xəstəlikləri tez-tez baş verir və bu 30%-ə çatır, görmə orqanlarının xəstəlikləri 10-12%, eşitmə orqanlarının xəstəlikləri 5% yayılaraq kütləvi halda qeydə alınmışdır. Bu bölgələrdə yaşayan uşaqlar arasında çox tez-tez ürək-damar sistemi xəstəlikləri, orqanizmin istilik mübadiləsinin pozulması, sinir sisteminin pozulması, uşaqların çəki və boyunun standart normalardan aşağı olması kimi hallar qeyd edilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bizim respublikamızda xüsusilə, faraş kartof yığımında, becərilməsində qadın və gənclərin əməyindən çox geniş halda istifadə edilir. Kartof yığımı zamanı və vegetasiya müddətində onlar çox zaman pestisidlərlə təmasda olur və əksər hallarda zəhərli maddələrin təsirindən zəhərlənirlər. Bununla əlaqədar olaraq, pestisidlərin təzə doğulmuş uşaqlar üçün nə dərəcədə təhlükəli olmasını təsəvvür etmək çətin deyildir, suyun, havanın, qida məhsullarının çirklənməsi nəticəsində hələ dünyaya gəlməmiş uşaqlar elə anna bətnindəcə zəhərlənirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kartofçuluq, tərəvəzçilik inkişaf etmiş bölgələrdə hansı ki, tez-tez və intensiv şəkildə pestisidlər tətbiq edilir, belə bölgələrdə uşaq ölümü, ölüdoğulma və sonsuzluq halları 40%-dən daha yüksəkdir. Respublikamızın bütün bölgələrində yuxarıda qeyd etdiyimiz mənfi hallardan əlavə tez-tez və intensiv şəkildə pestisidlərin köməyinə müraciət edilir, belə bölgələrdə uşaq ölümü, ölüdoğulma və sonsuzluq halları daha yüksək olur. Bundan əlavə respublikamızın bütün bölgələrində yuxarıda sadaladığımız mənfi hallardan əlavə tez-tez mədə-bağırsaq sistemi, əsəb sistemi, nəfəs yollarının, müxtəlif allergik xəstəliklər, ankoloji xəstəliklər də qeydə alınmışdır. Pestisidlərin tez-tez və külli miqdarda tətbiq olunduğu bölgələrdə havanın temperaturu yüksək olur və bu da zəhərli maddələrin havada daha tez yayılmasına və effektivliyinin artmasına kömək edir. Bütün bunları nəzərə alaraq, yüksək məhsuldar, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı dözümlü olan sortları yaratmaqla kimyəvi mübarizə proseslərini azaltmaq və ya güclü zəhərli pestisidlərin daha zəifləri ilə əvəz olunmasına nail olmaq olar. Kartofun çirklənməsini minimuma endirmək və ya tamamilə məhv etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar:

1. Genetik üsulları tətbiq etməklə;
2. Attraktant, repellent, hormonların və s. öyrənilib aşkar edilməsi.
3. Güclü təsir göstərən zəhərli maddələrin, təbii mühit amillərinə davamlı, toplanma qabiliyyətinə malik olan pestisidlərin təcrübədən tamamilə çıxarmaq.
4. Pestisidlərin tətbiqinin forma və üsullarının təkmilləşdirilməsi.
5. Inteqrirlənmiş mübarizə üsullarının öyrənilməsi və tətbiqi.
6. Bioloji vasitələrin və pestisidlərin kombinəllənmiş üsulları ilə tətbiqi.
7. Mikrobişmiş vasitələrin tətbiqi.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatların nəticəsindən məlum oldu ki, pestisidlər havanı, torpağı, bitkiləri, faraş kartof sahələrini zəhərləyirlər. Pestisidlər 1 metr dərinliklərə keçə bilir, suvarma kanallarına yol çatır, uzun müddət öz təsir qabiliyyətini saxlamaqla, kartof yumrularının kimyəvi tərkibini də dəyişmək, pisləşdirmək, xüsusiyyətinə də malikdir. Uzun illər və dəfələrlə pestisidlərin tətbiq olunduğu ərazilərdə qadınlar və xüsusən də uşaqlar müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkirlər, beləki, uşaqlar arasında boğaz xəstəlikləri 60-80%, nəfəs yollarının xəstəlikləri 30%, görmə orqanlarının xəstəlikləri 10-12%, eşitmə orqanlarının xəstəlikləri 5%-ə çatmışdır. Kartofun keyfiyyətli saxlanması onun şəraiti, rejimi və üsulları əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Beləki, bu amillərin pozulması nəticəsində onda ciddi keyfiyyət dəyişkənliyi baş verir. Faraş kartofda baş verən tənəffüsə ən çox temperatura təsir göstərir. Temperaturun aşağı düşməsi tənəffüs prosesini zəiflədir və saxlanma müddətini uzadır. Kartofda itkini minimuma və onu optimal halda saxlamaq üçün 0... -1°C tələb olunur. Temperatur aşağı düşdükdə tənəffüs pozulur və nəticədə fizioloji xəstəliklər baş verir. Xüsusilə, temperaturun sabit olması saxlanmanın sonunda çox vacibdir, çünki bu dövrdə onlarda davamlılıq itir. Faraş kartofda 85%-dən artıq su olur, suyun 5-7% azalması onun saxlanma qabiliyyətini tam itirir. Saxlanma zamanı tənəffüs nəticəsində rütubət itirilir və ondan su xaric olur və enerjide ayrılır, onun kütləsinin üçdə iki hissəsi azalır.

Beləliklə, kartof yumrularının keyfiyyətinə saxlanma şəraiti, rejimi və üsullarının keyfiyyətə təsirinin öyrənilməsi göstərdi ki, saxlanma zamanı kartofun keyfiyyətinə ən çox temperatura, havanın dəyişməsi, cərəyanı, nisbi rütubəti təsir göstərir. Uzun müddət saxlamaq üçün optimal rejim 0... -1°C, saxlanmanın əsas dövründə havanın rütubəti 90-92%, saxlanmaya qoyulan zaman və saxlanmanın sonunda havanın

rütubəti 95-98% olmalıdır. Saxlanma kamerasında havanın dəyişdirilməsi saxlanmanın vacib şərtlərindən hesab edilir. Saxlanma kamerasında temperaturun 1°C azalma və artmasına icazə verilir. Kartofun saxlanması şəraiti və rejimi bütün saxlanma dövrü ərzində nəzarətdə saxlanmalı və stabil olmalıdır.

YADDAŞ MƏKTƏBİNDƏN DÜŞÜNCƏ VƏ TƏFƏKKÜR MƏKTƏBİNƏ

Hüseynova Ü.N.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

İnformasiyaların çoxaldığı bir dövrdə informasiya cəmiyyətinin fəal üzvünə çevrilmək, xüsusi bacarıqlara yiyələnmək, kreativ keyfiyyətləri icra etmək, yaradıcı təfəkkür mədəniyyətinə sahib olmaq qloballaşan dünyanın hər bir nəfəri üçün həyati tələbatə çevrilir. Təhsil humanist və humanitar olmaqla daim insanlara xidmət göstərir. Təhsilin inkişafı üçün həyati tələbat kimi daim yeniləşmə istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının inkişaf yönümlü fəaliyyəti nəticəsində təhsildə daim yeniləşmə baş verir. "Azərbaycan 2020 Gələcəyə baxış" İnkişaf konsepsiyasında qeyd olunduğu kimi "Son illərdə nəzərə çarpan nailiyyətlərin əldə olunmasında bilavasitə ölkəmizin modernləşdirilməsinə istiqamətlənmiş sosial-iqtisadi siyasətlə bağlıdır" (1). Təhsil insanı formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək kimi müqəddəs vəzifəyə qulluq etmişdir. XXI əsr elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə cəmiyyətdə dəyişməyə başlayır, bu dəyişmə zamanı artıq yeni tələblər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaddaş məktəbi daim akademik biliklər vermiş, şagirdlərin əldə etdiyi biliklərin həcminə daha çox üstünlük verilmişdir. Müasir dövrün məktəblərində artıq şagirdlərin nailiyyətləri, kreativ bacarıqlarının səviyyəsi ölçülür. Müasir dövr təhsilində mühüm atribut məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasıdır. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən biri kimi Azərbaycan məktəblərində də bu keyfiyyətlər bir zərurət kimi özünü biruzə vermişdir. Azərbaycan 2020 Gələcəyə baxış İnkişaf konsepsiyasında məktəb barədə müddəa irəli sürülür "Şagirdlərin idrak fəallığını, inkişafını ləngidən mövcud yaddaş məktəbindən "təfəkkür və düşüncə məktəbinə" nə keçidinin təmin olunma məqsədilə sistemli tədbirlər görülməkdir. (2). Müəllim həmişə olduğu kimi bu gündə məktəbdə əsas sima hesab olunur. Təhsil alan hər kəs öz gələcəyini müəllimində axtarır. Qloballaşan dünyada təfəkkür müəlliminin necə olmalıdır hər zaman düşünülməli suallardan biridir? Professor Ə.Ə.Əlizadə pedaqoji araşdırmalarında "Dərsin maraqlı olmamasında Bermud üçbucağını göstərmişdir." Əslində belə bir vəziyyətin yaranması dərsə qeyri-peşəkar, səriştəsiz yanaşmasından irəli gəlir. Dünyanın qabaqcıl təhsil təcrübəsi göstərir ki, təlim –təbiyə sahəsində, yaradıcılıq sahəsində hər zaman müəllimin yüksək peşəkarlığından aslıdır. Təfəkkür məktəbində əsas məqsəd müəllim tədqiqatçı olmalı, pedaqoji fəaliyyətinə yaradıcı yanaşmalı, hər bir addımda hər şəraitə uyğun metodik mikrosistemlərdən istifadə etməlidir. Bu gün məktəb fəaliyyətində başlıca istiqamətlərdən biri istedadlıların müəyyən olunmasından ibarətdir. Azərbaycan məktəbi hər zaman böyüyür inkişaf etməsi üçün yeni islahatlar tərtib olunur.

BİOLOJİ ELMLƏRİN TƏDRİSİNDƏ FƏNLƏRARASI ƏLAQƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Hüseynova Ü.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Fənlərarası əlaqə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində, onların idrak fəaliyyətinin gücləndirilməsində, təlim və tərbiyənin səmərəsinin yüksəldilməsində, onlarda elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində, təlimin həyatla əlaqələndirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin biologiya kurslarının tədrisi prosesində şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafına fənlərarası əlaqə probleminin kifayət qədər işıqlandırılmadığını nəzərə alaraq biz biologiya kurslarının tədrisi prosesində mövcud əlaqə imkanlarını və şagirdlərin bilik və bacarıqlarının formalaşdırılmasında fənlərarası əlaqədən istifadənin metodikasının əhəmiyyəti, imkanları xüsusi qeyd olunmalıdır.

Fənlərarası əlaqə əvvəllər keçilmiş, yanaşı keçilən və gələcəkdə keçilən (perspektiv) proqram materialları arasında yaradılır. Bunlar öz məzmunu və həyata keçilməsi ardıcılığına, metodikasına görə eyni səviyyə daşıyır. Əvvəlcə şagirdlərə məlum olan anlayış, proses və qanunauyğunluqlar arasında əlaqə yaratmaq üçün əvvəlki biliklər yada salınır, onların yardımı ilə yeni anlayışlar arasında əlaqə yaradılır.

“Hüceyrənin kimyəvi” tərkibinin tədrisi prosesində şagirdlərə neçə qrup maddələrin olduğu (üzvi və qeyri-üzvi) xatırladılır. Hansı maddələrə üzvi maddələr deyilir? Qeyri-üzvi maddələr üzvi maddələrdən nə ilə fərqlənir? Şagirdlər canlılardan ən çox dörd elementin olduğunu (C, H, N, O) bilirlər. Müəllim qeyd edir ki, zülalın tərkibində S, Fe, P və digər elementlərə də rast gəlinir. Dəmir hemoqlobinin tərkibinə daxil olur və oksidləşmə-reduksiya funksiyasını yerinə yetirir. Qeyd olunan bu əlaqə şagirlərin əvvəlki biliklərinə əsaslanır. Zülal molekulunun quruluşu, mol kütləsi, onun monomeri və özünün polimer maddə olması şagirdlərə kimyadan məlun olur. Bunu nəzərə alaraq müəllim izah edir ki, zülallar makromolekullu, yəni polimer maddələrdir. Uşaqlar “polimer “ anlayışını bilmirlər. Ona görə əvvəlcə polimerin nə olduğu izah olunur. Polimer maddələrin molekul kütləsi çox böyük olur. Məsələn, əzələ zülalının mol kütləsi 1,5 milyona çatır. Sonra izah edir ki, zülalın tərkibi amin turşularından ibarətdir. Amin turşusu tərkibinə NH_2 (amin) qrupu olan maddələrdən məsələn, sizin tanıdığınız sirkə turşusundan bir hidrogen atomu NH_2 qrupu ilə əvəz olunarsa, buna amin turşuları deyilir.

Fənlərarası əlaqə tətbiq etmədən bir sıra bioloji prosesləri, onun fiziki, kimyəvi və başqa mahiyyətini izah etmək imkan xaricindədir. Fizikanın elektron mikroskopu kəşf etmək kimi nailiyyəti olmasa idi hüceyrənin ən kiçik orqanoidlərini kəşf etmək, süzülən virusların canlı materiya olduğunu söyləmək olmazdı. Fizika elminin son nailiyyətləri nəticəsində orqanizmdə biocərəyanın olduğu, adsorbsiya, diffuziya, osmos kimi proseslərin mahiyyətini açmaq mümkün olmazdı. Fizika və kimyanın nailiyyətləri nəticəsində ən mürəkkəb maddə olan zülalların sintezi mümkün olmuşdur. Əsas məsələ bu elmlərin mahiyyətini və praktik rolunu məktəblilərin başa düşəcək səviyyədə izah etməkdən ibarətdir. Bu səbəbdən də məktəb proqramına, müasir didaktikanın tələblərinə uyğun olaraq ən mühüm anlayışlar, faktlar, qanunlar, nəzəriyyələr haqqında material daxil edilməlidir. Fənlərarası əlaqədən hətta müəllimlərin başqa elmlərdən biliyini inkişaf etdirməklə yanaşı təlim prosesində biliyini sintez və ümumiləşdirməyə kömək edir. Eksperimental olaraq sübut olunmuşdur ki, fənlərarası əlaqədən təlim prosesində düzgün istifadə etdikdə şagirdlərin təbiət və təbiət elmlərinin əsas anlayışı, dialektikanın ümumi qanunları haqqında biliklərin sistemli formalaşmasına nail olmaq olar.

Bioogiyanın tarix, kimya, fizika, riyaziyyat, coğrafiya və s. elmlərlə əlaqəsinin mahiyyətini başa düşdükdə və onu həyata keçirdikdə, şagirdlərin bilik və bacarıqları daha da artar və inkişaf edər.

NAR MEYVƏLƏRİNİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ SƏNAYE EMALİ MƏHSULLARINDAN YÜKSƏK METOKSİLLİ QIDA PEKTİNİ İSTEHSALININ PERSPEKTİVLƏRİ

Huseynova T.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Çox qədimdən becərilən və istifadə olunan bitkilərdən biri də nar bitgisidir. O, Punicaceae fəsiləsinə aiddir. Narin elmi adı iki latın sözünün birləşməsindən alınmışdır. “Punica” tünd qırmızı və ya parlaq qırmızı, “granatus” isə dənə deməkdir. . Onun ən qiymətli sortları eramızdan əvvəl qədim Yunanıstanın Karfagen vilayətində becərilmişdir. Ölkəmizin bir sıra rayonlarında Ağsu, Göyçay, Ağdaş, İsmayilli, Lənkəran, Masallı, Şəmkir və s. zonalarında çoxdan nar bağları salınıb. Bundan əlavə həmin rayonların meşələrində, dağ yamaclarında cır nara da rast gəlinir. Azərbaycanda becərilən nar öz keyfiyyəti ilə fərqlənir. Son 25-30 ildə Muğan zonasında - Əli Bayramlıda, Sabirabadda, Saatlıda, Salyanda, Neftçalada, Cəlilabadda, Kürdəmirdə, Beyləqanda narın müxtəlif sortları müvəffəqiyyətlə becərilir və sahələri ildən-ilə genişləndirilir. Azərbaycanda təbii sahələrdə miqdarı azalmağa olan reliktd növdü də vardır ki, buda Ağdaş, Dəvəçi, Ağsu, Astara, Lənkəran, Şəki rayonlarında, Türyançay qoruğunda və Naxçıvan MR yayılmışdır. Hündürlüyü 1-10 m olan, parıltılı uzun lansetvari yarpaqlara malikdir. Çiçəkləri qırmızı rəngdə olur və iyul-avqust aylarında çiçəkləyir.

Nar meyvələrinin tərkibində 8-19% qlükoza və fruktoza, 1% saxaroza, şirin sortlarda 0,2-2%, turşu-şirin sortlarda 2-3%, turşu narlarda isə 3-7% miqdarda limon turşusu vardır. Bundan başqa nar şirəsində 0,53% mineral maddələr, 0,50% azotlu maddələr, 7 mq% C vitamini, qabığına isə 11,85% aşı maddəsi, 9,07% sellüloza, 5,38% pektin maddələri, 14,1% reduksiyaedici şəkər, 1% turşu vardır. Narın tərkibində 1,13%-ə qədər aşı maddələri olduğundan, dəri aşılamaq üçün və boya maddəsi alınmasında da ondan istifadə edilir. Nar qabığının kimyəvi tərkib göstəricilərinin öyrənilməsi onu göstərir ki, istər şirin nar, istərsə də güleyşə narı sortundan alınan qabıqlarda çoxlu miqdarda karotin tərkibli rəngləyici maddələr vardır. Bu

maddələrin gələcəkdə təbii boyaq maddəsi kimi qida məhsulları texnologiyasında tətbiqi imkanlarını nəzərə alaraq, gülöyşə narı qabığından boyaq maddəsinin alınması texnologiyası da işlənib hazırlanmışdır.

Hazırda bütün dünyada o cümlədən Azərbaycanda tullantısız texnologiya tətbiq edilməsi sahəsində çalışılır. Tullantısız texnologiya istehsal texnologiyasının elə bir üsuludur ki, burada xammal və enerjiden səmərəli və kompleksli şəkildə istifadə edilir. Bu baxımdan nar şirəsi istehsalı zamanı əldə edilən ikinci dərəcəli (qabıq və s.) məhsullardan yeni məhsul istehsal edilməsi daha sərfəlidir. Tullantısız texnologiya tətbiq etməklə xarici ölkələrdə meyvə tərəvəzlərin ikinci dərəcəli emal məhsullarından pektin istehsal edilir ki, bu da tərəvəz qurutmada konservləşdirmədə və ümumiyyətlə istehsal olunan məhsulların quruluşunun yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Pektin maddələri bitkilərdə və bəzi su yosunlarında, əsasən isə meyvə və tərəvəzin tərkibində vardır. Pektin maddələrinə protopektin, pektin, pektin turşuları aid edilir. Hazırda alınan şirə istehsalının tullantılarından, sitrus meyvələrinin qabığından, şəkər çuğunduru cecəsindən, günəbaxan çətirindən alınan pektin konsentratları əczaçılıqda, sənayedə və tibbdə geniş istifadə olunur. Funksional texnoloji xassələrinə və öz zərərsiz təsirinə görə, pektinlər kombinə edilmiş yeni qida məhsulları üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edirlər. Pektinin istifadəsi yalnız yeyinti sənayesi ilə məhdudlaşmır. Dərman, kosmetika, kağız kimi cəlbedici xüsusiyyətləri tələb edən vahidlərdən istifadə olunur. Pektin maddələrinin böyük müalicəvi əhəmiyyətinə, görə onlardan mədə-bağırsaq xəstəliklərinin müalicəsi, insan bədənində duzlaşmanın və orqanizmdə radioaktiv şüaların təsirinin azaldılması zamanı istifadə olunur.

Pektin saf açıq rəngli və suda çox yaxşı həll olan bir maddədir. Pektinin ən vacib funksiyası jele əmələ gətirməsidir. Bu xassəsinə görə pektindən qida sənayesi sahəsində geniş şəkildə istifadə edilir. Pektinlər efirləşmə səviyyəsinə görə 2 qrupa bölünürlər: yüksək metoksillənmiş (alma şirniyyatlarından, sitrus meyvələrindən, şəkər çuğundurundan alınır) və ya aşağı metoksillənmiş (günəbaxandan alınmış).

Bütün bunları nəzərə alaraq, respublikamızda bu günə qədər pektin istehsalı üçün zəngin xammal sırasında olan narın emal məhsullarından pektin istehsal edilmir. Biz bu məlumatları əsas götürərək nar cecəsindən pektin istehsalında reagentlərdən az istifadə etməklə yüksək metoksilli pektin istehsalının müasir problemləri üzərində çalışırıq ki bu da fikrimizcə elmi və praktiki cəhətdən maraq doğurur.

Əlbətdə ilk əvvəl xammal mənbələri tam araşdırılmalı və digər məsələlər təhlil edilməlidir.

AZƏRBAYCANIN DAXİLİ SU HÖVZƏLƏRİNDƏ OVLANAN VƏTƏQƏ ƏHƏMİYYƏTLİ BALIQLARIN ƏMTƏƏLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Hüseynova T.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

İnsan orqanizminin normal inkişafında vətəqə balıqların böyük rolu vardır. Onlara capaq, naxa, kütüm, külmə, durna balıqları aiddir. Vətəqə əhəmiyyətli balıqların kimyəvi tərkibi ilk öncə onların qidalılıq dəyəri və dadverici tərkibindəki su, yağların, zülallların, karbohidratların, mineral maddələrin və vitaminlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Bunların icərisində vətəqə əhəmiyyətli balıqlarda üstünlüyü su, zülal, yağ və minerale maddələr təşkil edir. Belə ki, balıq ətinin tərkibində 60-a yaxın kimyəvi elementlər aşkar edilmişdir. Ən çox O₂ (75%), H₂ (10%), S (0,3%), C (9,5%), N₂ (2,5-3,0%), Ca (1,2-1,5%) bu kimi elementlər təşkil edir. Digər kimyəvi maddələrin miqdarı isə 0,01-0,000001% arasında olur.

Vətəqə əhəmiyyətli balıq ətinin əsasını təşkil edən maddələrin miqdarı aşağıdakı miqdarda müəyyənləşdirilir: suyun miqdarı 46,1- 92,9%, yağ 0,1-54%, azotlu maddələrin miqdarı – 5,4- 26,8 %, mineral maddələrin miqdarı isə 0,1- 3,0% qədər olur. Ümumiyyətlə, vətəqə əhəmiyyətli balıqların kimyəvi tərkibi onların növündən, cinsindən, qidalanmasından və yaşadığı mühitdən asılı olaraq dəyişir və ona görə də stabil deyil. Adətən, balığı xammal kimi qiymətləndirmək üçün onun tərkibində olan yağ, zülul, mineral maddələrin və suyun miqdarı ilə təyin edirlər.

Su balığın əsas tərkib hissəsini təşkil edərək, miqdarı balığın növündən, yaşından, məhsulmdən asılı olaraq dəyişə bilər. Daxili su hövzələrində ovlanan vətəqə əhəmiyyətli balıqların ətində suyun miqdarı 76,3-78,2% -ə qədər olur. Zülallıq balıq ətinin ən vacib tərkib hissəsi sayılır. Azərbaycanın daxili su hövzələrində ovlanan vətəqə əhəmiyyətli balıqların tərkibində zülal maddələrin miqdarı onların növündən asılı olaraq 17,5-18,9%-ə qədər dəyişə bilər.

Balıq ətinin tərkibində 25 çox yüksək molekullu yağ turşuları təşkil edir (20-30% doymuş, 70-80% isə doymamış yağ turşularından ibarətdir). Azərbaycanın daxili su hövzələrində vətəqə əhəmiyyətli balıq ətində

yağın miqdarı onların növündən asılı olaraq 2,1-4,8%-ə qədər dəyişə bilər (Cədvəl 1). Balıqlarda heyvan və quşlara nisbətən mineral maddələrin miqdarı çoxdur. Vətəqə əhəmiyyətli balıqların tərkibində mineral maddələrin miqdarı növündən və yaşadığı şəraitdən asılı olaraq 1,0-1,2% qədər dəyişə bilər. Balıq ətinin tərkibində karbohidratların miqdarı azdır və növündən asılı olaraq 0,05%-dən 0,85% -ə qədər ola bilər. Vətəqə əhəmiyyətli balıqların kimyəvi tərkibi haqqında aşağıdakı 1 sayılı cədvəldə ətraflı məlumat verilmişdir.

Vətəqə əhəmiyyətli balıqların kimyəvi tərkibi (miqdarı %-lə xammalda Cədvəl 1.

Balıqlar	su	yağ	zülal	Mineral maddələr
Çapaq	77,4	2,6	18,9	1,1
Külmə	78,2	1,7	18,9	1,2
Naxa	77,2	3,9	17,8	1,1
Durna	79,4	0,7	18,8	1,1
Kütüm	76,5	3,4-4,0	18,4-19,1	1,1

DUZLU MÜHİTİN SİMBİOTİK SİSTEMƏ VƏ AZOT METOBOLİZMİNƏ TƏSİRİ

Xəlilli A.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Duz stresinin paxlalı bitkilərə təsiri hazırda əksər tədqiqatların maraq dairəsində olmasına baxmayaraq bütövlükdə müxtəlif faktorların paxlalı bitkilərə təsiri məsələ hələ tam həllini tapmamışdır. Duzlu mühitdə paxlalı bitkilərlə rizobium bakteriaları arasında simbiozun yaranmasına çoxu iş həsr edilməsinə baxmayaraq, effektiv simbiozun yaranmasına və kök yumrularında nitratoreduktaza fermentinin aktivliyinə kalium hummatın təsirini özündə əks etdirən məlumatlara çox az təsadüf olunur. Ona görə də, duzlu mühitdə mərcimək bitkisinin simbiotik aparatının formalaşmasına və nitratoreduktaza fermentinin aktivliyinə kalium hummatın təsiri öyrənilib.

Bu bitkidə olan kök yumrularının sayının və ümumi çəkisinin analizi göstərdi ki, nümunə variantında bir bitkidə kök yumrularının sayı $38 \pm 2,01$ ədəd, ümumi çəkisi isə $55,6 \pm 4,45$ mq-dır. Xlorid duzlarının təsirindən isə həm, kök yumrusunun orta çəkisi 22%, həm də sayı 62% azalır. Nümunə variantına kalium hummatın əlavə edilməsi kök yumrularının orta çəkisində dəyişiklik etməsədə onların ümumi sayını artırır, 50 ədəd, bu isə bir bitkidə olan kök yumrularının ümumi çəkisinin nümunə variantına nisbətən 33,4% artmasına səbəb olur.

Duzluluq NR aktivliyini daha çox kök yumrularında 40%, sonra isə köklərdə azalır. Yarpaqlar duzların toksiki təsirinə daha az məruz qalırlar. Kalium hummat məhlulu ilə çilənən adi mühit bitkilərinin kök yumrularında və köklərdə nitratoreduktaza fermentinin aktivliyi demək olar ki, dəyişmir, yarpaqlarda isə fermentin aktivliyi az da olsa yüksəlir. Duzlu mühitdə yetişdirilən bitkinin orqanlarında kalium hummat fermentin aktivliyini artırır. Bu özünü kök yumrularında 66% olmaqla, daha çox göstərir,

Nitratların reduksiya mərhələlərinin mexanizmi hələ ki, tam aydınlaşdırılmayıb. Aşağı potensiallı elektron donoru olan ferredoksin bitkilərdə NR-in elektron donoru ola bilər. Hansı ki, ammoniumun əmələ gəlməsində substratın (nitrit) birləşmə yeri xidmət edir. Nitratın nitritə fermentativ çevrilməsi zamanı substrat reduksiyadan əvvəl fermentin molibden tərkibli mərkəzi ilə - molibdokofaktorla birləşir. Nitrat reduksiyaedici sistemin son məhsulu ammonium olur. O həm də mikroorqanizmlər tərəfindən fiksasiya olunan azotun son məhsuludur. Bu proses isə kök yumrularında NG fermenti tərəfindən həyata keçirilir.

ZÜLAL BUFER SİSTEMİ

Xudiyev O.F.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Zülallar hüceyrələrin daxilində yüksək konsentrasiyaya malik olub, orqanizmdə ən çox olan bufer sistemlər arasındadır. Hüceyrələrin pH-ı hüceyrəxarici mayenin pH-dan cüzi miqdar aşağı olmasına baxmayaraq hüceyrəxarici maye, pH səviyyəsi ilə mütənasib olaraq dəyişir. Hüceyrə zarında cüzi H^+ və HCO_3^- diffuziyası vardır. Eritrositlərdəki sürətli keçmə istisna olmaqla, hüceyrə daxilində bu ionların

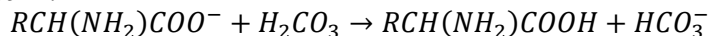
hüceyrəxarici maye ilə tarazlanması bir neçə saat müddətində baş verir. CO₂ bütün hüceyrə zarlarından asanlıqla keçə bilir. Hidrokarbonat bufer sisteminin komponentlərinin bu diffuziyası, hüceyrəxarici pH səviyyəsində dəyişikliklər olduğu zaman hüceyrədaxili mayələrin pH-nın dəyişməsinə səbəb olur. Bu səbəbdən hüceyrələrin daxilindəki bufer sistemləri, hüceyrəxarici mayələrin pH dəyişikliklərinin qarşısı alır, amma tam aktiv olmaları üçün bir neçə saat vaxt lazım olur.

Orqanizm mayələrindəki ümumi kimyəvi buferin 60-70%-ə qədər hüceyrə daxilində baş verir ki, bunun böyük bir qismini hüceyrədaxili zülallar təşkil edir. Ancaq eritrositlər istisna olmaqla, hüceyrədaxili turşu-əsas homeostazının tənzimlənməsində zülal bufer sistemləri bir neçə saat müddətinə təsir göstərir.

Hüceyrə daxilindəki yüksək zülal konsentrasiyasına əlavə olaraq zülal sisteminin pK dəyərinin, hüceyrədaxili pH dəyərinə yaxın olması da bufer gücünü daha da artırır.

Zülalların buferlik xüsusiyyəti onların amfoterliyi ilə izah olunur. Zülallar dissosiasiya edərkən H⁺ və OH⁻ əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əsasi məhlulda zülallar H⁺ ionlarını ayıraraq özlərini turşu kimi aparır, turş məhlulda isə OH⁻ ionlarını ayırır və özünü əsas kimi aparır. Belə maddələr amfoter elektrolitlər və ya amfolitlər adlanır. Plazmanın quru qalınlığının 7-8% zülallar, 4-5% albuminlər və 2,5-3% qlobulinlər təşkil edir. Zülalların bufer tutumu hidrokarbonat buferi ilə nisbətə çox deyil.

Qanın zülalları qüvvətli bufer təsir göstərib qanın pH-nı 7,35-7,65 daxilində saxlayır. RCH(NH₂)COO⁻ quruluşlu zülal anionu turşularla (məsələn karbonat turşusu) reaksiyaya girərək ionlaşmış zülal molekulu əmələ gətirir.

Bu reaksiya sayəsində pH-in qiyməti nəinki sabit saxlanılır, həm də karbon 4-oksidin daşınması təmin edilir. *Məhlulda bütün bufer komponentlərin cəmi H⁺ konsentrasiyasının tənzimlənməsində eyni zamanda iştirak edir.* Orqanizm mayələrindəki bufer sistemləri ayrı-ayrılıqda deyil, birlikdə fəaliyyət göstərir.

$$H^+ = K_1 x \frac{HA_1}{A_1} = K_2 x \frac{HA_2}{A_2} = K_3 x \frac{HA_3}{A_3}$$

K₁, K₂, K₃ uyğun olaraq, HA₁, HA₂ və HA₃ olan üç turşunun dissosiasiya sabitləridir; A₁, A₂, A₃ isə üç bufer sistemindəki əsasları əmələ gətirən sərbəst mənfi ionların konsentrasiyalarıdır. Bu prinsipin mənası belə izah olunur: bufer sistemlərinin birini dəyişdirən hər hansı bir səbəb, digər bufer sistemlərinin də tarazlığını dəyişdirəcək.

ŞAĞIRDLƏRƏ BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ LABORATORİYA İŞLƏRİNİN APARILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

İsmayilova N.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Son illər, xüsusilə XXI-ci əsrin ilk illərindən başlayaraq biologiya dərslərində laboratoriya işlərinin aparılması daha da təkmilləşdi və genişləndirildi. Bu dövrdən başlayaraq nəşr olunan Biologiya proqramında (VI-XI siniflər üçün) IX siniflərdə minimum və maksimum, qalan siniflərdə isə maksimum proqram saatlarında laboratoriya işlərinin sayı əvvəlki illərə nisbətən daha da artırılmışdır. Digər fənlərdə olduğu kimi biologiyadan da aşağı siniflərdə şagirdlərə ilkin biliklər verilir. Sonrakı illərdə isə bu biliklər getdikcə çətinləşir və elə bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün fənnin tədrisində laboratoriya işlərinin aparılması məqsədəuyğundur.

Biologiya dərslərində laboratoriya, praktik və digər müstəqil işlərin aparılması zamanı müəllim aşağıdakı məsələlərin şagirdlərlə birgə həyata keçirilməsinə nail olur: əvvəlki qazanan biliklərə istinadən şagirdlərin yeni mövzunu mənimsəməsi; problem-situasiya yaratmaqla, şagirdlərin laboratoriya işlərində qoyulan problemlərin həllinə nail olmaq; şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirmək məqsədilə keçmiş mövzuda verilən laboratoriya işi ilə eyni mövzu arasında əlaqə yaratmaq; şagirdlərin müstəqil işləməsində onların bilik və bacarıqlarından maksimum istifadə etmələrinə nail olmaq; praktik işləri həyata keçirərkən şagirdlərin təcrübələri sərbəst həyata keçirmələrinə nail olmaq, laboratoriya işlərində aldıkları bilikləri təcrübədə tətbiq etmək üçün verilən müqayisə cədvəllərinin, sxemlərin doldurulması və yazılmasına nəzarət;

Laboratoriya işlərinin aparılmasının keyfiyyətə müsbət təsiri fəal təlim metodlarının və yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində daha da səmərəli olur. Bu zaman əsas məsələ fənni tədris edən müəllimin həmin metodlardan düzgün istifadə etməsidir. Laboratoriya işlərinin aparılması şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsində də əhəmiyyətlidir. Biologiyanın ayrı-ayrı kurslarına aid laboratoriya işlərinin aparılması təlimin keyfiyyətini yüksəldən əsas amillərdən biridir.

Laboratoriya işlərini hər müəllim öz iş metoduna, biologiya fənn kabinetinin vəziyyətinə uyğun aparır. Belə işlər hər mövzunun özünə aid metodla da aparıla bilər. Məsələn: şəhər məktəblərində aparılan laboratoriya işləri texniki vasitələrin köməyi ilə aparıla bilər. Video filmlər, diafilmlər, kompüter və digər

texniki vasitələrin imkanlarından istifadə edərək aparılan laboratoriya işləri daha effektiv, canlı və yadda qalan olur. Rayon və kənd məktəblərində texniki avadanlıqların və sinif otaqlarında lazımi şəraitin olmamasına görə laboratoriya işlərinin aparılması müəllimlərin qarşısında çətinlik yaradır. Bu problem ənənəvi təhsil sistemində də mövcud idi, müasir dövrdə də əsas problem kimi qalır.

Biologiya dərslərinin tədrisinə daxil olan mövzulara aid olan laboratoriya və praktik işlərin yerinə yetirilməsi mövzuların daha da yadda qalmasına səbəb olur. Bu problemə aid yazılan hər hansı bir dərs vəsaiti lazımlıdır. Yeni modellə yazılan laboratoriya işlərində bitkilər və heyvanlar kursuna aid müxtəlif cədvəllərin, sxemlərin verilməsi məqsədəuyğundur. Bir laboratoriya işində şagird eyni zamanda müxtəlif formalı tapşırıqları yerinə yetirir. Biologiya fənninin tədrisinin effektiv olması, verilən biliklərin səmərəli tətbiqə tətbiq olunması, mövzunun dərk edilməsi, idrak fəaliyyətinin aktivləşməsi biologiya fənninin tədrisi prosesində laboratoriya və praktik işlərin aparılmasından çox asılıdır.

EFİRYAĞLI ÖRTÜLÜTOXUMLU BITKİLƏRİNİN ANTİFUNQAL AKTİVLİYİ

Qəhrəmanlı G.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Efir yağlı dərman bitkilərinin terapeutik xüsusiyyətlərə malik olması eksperimental olaraq öz təsdiqini tapmışdır. Qeyd edək ki, təbii və ya sintetik mənşəli antifunqal dərman preparatları içərisində efir yağlı dərman bitkilərindən alınan preparatlar aşağı toksikliyi və yüksək aktivliyi ilə fərqlənilir. Ona görə də, yabanı bitki florası içərisində göbələk əleyhinə vasitələrin axtarılması daha məqsədəuyğun hesab olunur və perspektiv tədqiqatlara yol açır. Ədəbiyyat məlumatlarının analizi göstərir ki, tədqiq olunan bitkilərin tərkibində müalicəvi xüsusiyyətlər daşıyan müxtəlif növlü bioloji aktiv maddələr mövcuddur.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, tədqiq edilən bitki növlərinin və onların sulu ekstraktlarının *Trichoderma lignorum*, *Fusarium oxysporium* və *Aspergillus niger* göbələklərinə qarşı göstərdikləri antifunqal aktivliklər bir-birindən fərqlənilir. Belə ki, bərk qidalı mühitdə göbələk koloniyalarının böyümə prosesinin analizi göstərir ki, *Trichoderma lignorum* göbələk koloniyalarının diametri becərilmənin 3-cü günü 4,7-5,8-ə bərabər olur. Böyümə prosesinin bu göstəriciləri *Anthemis rigescens*, *Euratorium cannabinum* və *Erigeron canadensis* (*Conyza canadensis*) substratları olan bərk qidalı mühitdə müşahidə olunur. Hansı ki, bu göstəricilər kontrol variantla müqayisədə 0,2-1,3 sm çox olur.

Qeyd edək ki, *Trichoderma* göbələk koloniyasının böyüməsi, başqa sözlə, koloniyanın diametri *Chenopodium botrys* bitki substratı olan bərk qidalı mühitdə ən aşağı göstəricilərlə, yəni, $d_k=1,3$ sm-ə bərabər olur. *Trichoderma* göbələk koloniyası diametrinin orta böyüməsi isə müvafiq olaraq *Leucanthemum vulgare* substratı olan bərk qidalı mühitdə $d_k=2,4$ sm-ə, *Phlomis pungens* substratı olan qidalı mühitdə $d_k=2,7$ sm-ə bərabər olur. Becərilmənin 5-ci günü *Trichoderma* göbələk koloniyasının tədqiq olunan bütün bitki substratları olan bərk qidalı mühitdə kontrol variantla müqayisədə 2 dəfə artır.

Trichoderma göbələk kulturasının becərilməsinin 7-ci günü koloniyanın diametri *Erigeron canadensis* substratı olan mühitdə $d_k=1,2$ sm əlavə olaraq artır. Lakin, *Chenopodium botrys*, *Anthemis rigescens* bitki substratları olan mühitdə *Trichoderma* koloniyasının diametrində artım müşahidə olunmur və 5-ci günün böyümə göstəricilərinə oxşar olur. Tədqiq edilən digər bitkilərin substratları olan qidalı mühitlərdə *Trichoderma lignorum* göbələk koloniyasının böyümə prosesində çox cüzi dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, bu zaman göbələk koloniyasının diametri 0,5-2,8 sm arasında dəyişir.

GİLƏMEYVƏ PÜRESİ ƏSASINDA ÇALINMIŞ ŞİRİN MƏMULATLARIN İSTEHSAL TEKNOLOGİYASININ İŞLƏNMƏSİ

Qəhrəmanlı N.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Günəşli respublikamızın müxtəlif guşələrində yayılmaqla giləmeyvə xalqın tükənməz sərvəti olub, iqtisadi və mənəvi qida mənbəyidir. Bu giləmeyvələrin əksəriyyəti həm təzə halda qidalanmaq üçün və həm də emal sənayesində istifadə edilmək üçün olduqca yararlıdır. Giləmeyvələrin tərkibində olan şəkər, turşular, vitaminlər, ətirli və aşı maddələri, insanların iqtisadi ehtiyacını qismən ödəməklə, onların sağlam və gümrah olmasına müsbət təsir göstərir. Giləmeyvələrin insan həyatında rolu olduqca böyükdür, insanlar hələ çox qədimdən giləmeyvəyə qida ilə yanaşı, müalicə vasitəsi kimi də geniş istifadə etmişlər.

Giləmeyvələr şəkərli və şəkərsiz diabet, taxikardiya, qan azlığı, ürək çatışmazlığı, müxtəlif mədə-bağırsaq xəstəlikləri, göz xəstəlikləri və s. müalicəsində əvəzedilməz əhəmiyyət kəsb edirlər. Belə ki, bu səbəbdən də yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan bu tədqiqat işində alınan giləmeyvə püresi əsasında pəhriz xassəli kərəyağlı krem texnologiyasının işlənilib hazırlanması, istehsalda tətbiq olunması qida sənayesi üçün həm də iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Alınan məmulatlar qida sənayesi texnologiyası istiqamətində elmi fikirlərin inkişafı və zənginləşdirilməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edir. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində yüksək həlməşik əmələ gətirən meyvə giləmeyvə püresinin texnologiyası və resepturası müəyyən edilmişdir.

Cədvəl 1-də yüksək həlməşik əmələ gətirən giləmeyvə püresinin resepturası verilmişdir.

Yüksək həlməşik əmələ gətirən giləmeyvə püresinin resepturası

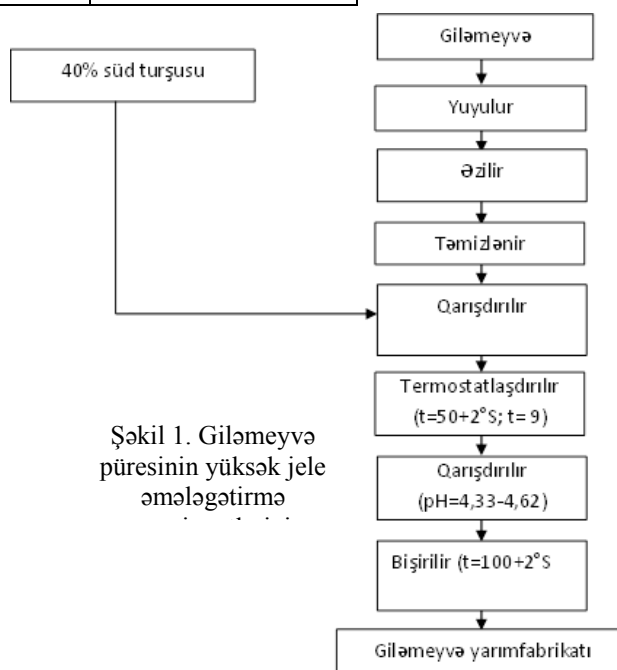
Cədvəl 1

Xammalın adı	Quru maddəyə görə kütləsi, %	1 kq məhsul üçün xammal sərfi, q	
		Naturada	quru maddə
1	2	3	4
Giləmeyvə püresi	25,0	890	222,5
Su	-	178	-
Çay sodası	100	8,9	8,9
Cəmi:		1100,6	2504
Çıxar	1000,0		

Giləmeyvə püresinin texnoloji prosesi aşağıdakı kimi aparılır. Meyvə giləmeyvə yuyulur, təmizlənir, pH 3,55 çatdırılır. Hazırlanmış kütlə 90 dəqiqə müddətində 50°S temperaturada hidrotermik üsuldən keçirilir. Sonra həmin kütləyə 50%-li NaHCO₃ məhlulu əlavə edib, pH 4,33-4,62%-ə çatdırılır. Bundan sonra həmin giləmeyvə püresi 30-40 dəqiqə müddətində yumşalana qədər qarışdırılır. Bunun nəticəsində giləmeyvə sintezi özündə yüngülvari kütlə əmələ gətirməklə meyxəşə tam malik giləmeyvə hissəciklərindən ibarətdir.

Hazır edilmiş püre 80°S temperaturada 2 saat müddətində saxlanılır. Aşağıda jele əmələgətirən giləmeyvə püresinin sxematik istehsal texnologiyası göstərilmişdir (şəkil1).

Şirin çalınmış məmulatların keyfiyyət amillərini təmin edən göstəricilərdən biri onların struktur quruluşunun isitmə prosesində dəyişmə xüsusiyyətləridir. Buna görə də çalınmış kütlənin quruluş formasına təsir edən şəkər zülalla yanaşı çalma müddətinin effektivliyi də müəyyən edilir.

Şəkil 1. Giləmeyvə püresinin yüksək jele əmələgətirmə

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ İNTEQRATİV ƏLAQƏLƏRİN YARADILMASI

Quluzadə A.Ş.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bioloji təlimin fənlərarası integrasiya prinsipi əsasında təşkili şagirdlərdə təbiətin, dünyanın tamlığı, vahidliyi ideyasının formalaşdırmağın metodologiyası kimi qiymətləndirilir. Canlıların hüceyrədən orqanizmə qədər inkişafının, bu inkişafa təsir edən amillərin vəhdətinin, canlıların inkişafında cansız aləmin rolunun, həyatın yaranmasının və davamlı inkişafının səbəb və nəticələrinin dərk edilməsinə yönəldilir. Biologiyanın tədrisində fənlərarası integrasiyanın tətbiqi VI-XI siniflərdə inkişafetdirici təlimə tam uyğundur. Fənlərarası integrasiya məlum təkrarlarla deyil, məlumda yenini araşdırmaq, müşahidə etməklə integrativ nəticələr əldə olunması kimi aparılmalıdır.

Pedaqoq və metodist alimlərdən B.A.Əhmədov (1), N.M.Kazımov (2), Ə.M.Hüseynov (5), P.Paşayev (4), F.Orucov (3), H.M.Hacıyeva (6) və b. tədris prosesində ümumi aspektdə fənlərarası integrasiya probleminə münasibət bildirmişlər, lakin fənlərarası integrasiyanın tətbiqi yollarını göstərməmişlər.

İnteqrasiya termini XX əsrin sonundan istifadə olunmağa başlasa da, onun ifadə etdiyi mahiyyət zəngin tarixə malikdir. İnteqrasiya anlayışı əsrlər boyu təhsilin məzmununda birləşmə, bağlılıq, sintez mənasını verən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdı. “İnteqrasiya” anlayışı ilk dəfə ingilis alimi Q.Spenser tərəfindən söylənmiş və elmdə istifadə edilməsi təklifi irəli sürülmüşdür. İnteqrasiyanın mahiyyətini bir çox lüğətlər açıqlayır. Belə ki, qısa psixoloji lüğətdə inteqrasiya qrupdaxili proseslər sisteminin uyğunluğu, ardıcılığı və sabitliyi kimi dəyərləndirilir.

Biologiyanın tədrisində fənlərarası inteqrasiya bir neçə istiqamətdə, müxtəlif metod və yollarla həyata keçirilə bilər. Birinci istiqamət məzmun xətlər üzrə inteqrasiyanın təşkili yollarıdır. Məzmun xətləri üzrə fənlərarası inteqrasiya təlim nəticələrinə dair ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri daxilində aparılır. Eyni zamanda təhsil səviyyələri arasında fəndaxili inteqrasiya həyata keçirilir. Məzmun xətlərinin təlim nəticələri əsasında siniflər arasında fənlərarası inteqrasiya yaradılır. Məzmun xətləri üzrə aparılan fənlərarası inteqrasiya bilik və bacarıqların şagirdlər üçün aydın olmasına, bilikləri müstəqil əldə etməsinə, uzun müddət yadda saxlanmasına, vərdişə çevrilməsinə təminat verir. Məzmun xətləri üzrə fənlərarası inteqrasiyanın yaradılması bir sıra metodlardan, forma və yollardan istifadə edilməsini tələb edir.

Dərslərdə fəal təlim metodlarının tətbiqi fənlərarası inteqrasiyanın yaradılmasına geniş imkanlar açır. Klaster üsulundan istifadə edərkən müəllim istər-istəməz şagirdlərin keçmiş bilikləri ilə inteqrasiya yaradılmasını həyata keçirir. Məsələn, VIII sinifdə “Xordalıları tipi. Kəlləsizlər yarım tipi. Başıxordalıları sinfi” mövzusunun tədrisində klaster tətbiq etdikdə müəllim şagirdlərə tanışlıqları heyvanların adlarını deməyə və klasterin şaxələndirərkən qeyd etməyi təklif edir. Şagirdlər müxtəlif heyvanların adını çəkir, qeyd edir, müəllim onları sistemləşdirərkən xordalıları ayırır. Onların xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Şagirdlər indiyə qədər öyrəndikləri heyvanları yada salmaqla fənlərarası inteqrasiyanı yaratmış olurlar.

Beləliklə, Orta məktəbdə biologiya fənninin tədrisinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətinin inkişafında fənlərarası əlaqədən istifadənin yolu mühümdür və bu problem həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır.

AZƏRBAYCANIN QƏDİM VƏ PRİMITİV HƏŞƏRAT QRUPLARININ (ƏQRƏBMİLÇƏKLƏR VƏ DƏVƏCİKLƏR) TƏDQIQINƏ DAİR

Qurbanova X.V.

AMEA Zoologiya institutu Quru onurğasızları laboratoriyası

Əqrəbmilçəklər (Mecoptera) və dəvəciklər (Raphidioptera) qədim və primitiv həşərat qrupuna aiddirlər. Əqrəbmilçəklərin (Mecoptera) dünya faunasında 681, dəvəciklərin isə 271 növü məlumdur. Azərbaycanda A.V.Boqaçov tərəfindən əqrəbmilçəklərin Panorpidae fəsiləsinə aid 3 növün (*Panorpa communis* Linnaeus, 1758, *P.connexa* MacLachlan, 1869) və Bittacidae fəsiləsindən 1 növün (*Bittacus tipularius* (Fabricius, 1775)) yayıldığı qeyd edilir. N.H.Səmədov tərəfindən bu siyahıya *Panorpa caucasica* MacLachlan, 1869 növü də əlavə edilmişdir. Lakin hər iki fəsiləyə aid kolleksiya bizim günlərdə saxlanmamışdır. Tezisdə İ.Q.Kərimovanın 2002-2012-ci illər ərzində topladığı, lakin işlənməmiş materiallar analiz edilmişdir.

Material Azərbaycanın Balakən, Şamaxı, İsmayilli, Siyəzən və Lənkəran rayonlarının müxtəlif kəndlərindən entomologiyada qəbul olunmuş ümumi metodlardan istifadə edilməklə toplanmışdır. Əqrəbmilçəklərin və dəvəciklərin imaqolarının səhər və gündüz saatlarında fəal, günün ikinci yarısında isə passiv olduğu müşahidə edilmişdir. Buna görə də günün birinci yarısında imaqolar yüngül qaz materialından hazırlanmış entomoloji tor vasitəsilə bitkilər üzərindən çalma yolu ilə, günün ikinci yarısında isə oturduları kolların budaqlarının silkələnməsi ilə, ağ rəngli parçadan hazırlanmış və budaqların altına sərilmiş “yapon çətiri”nin üzərinə düşən fərdlər toplanmışdır. Toplanmış materiallar 95%-li spirtə yığılmış və üzərində toplanma yeri və vaxtı qeyd edilmiş etikətlə təmin edilmişdir.

Yuxarıda adları çəkilən əqrəbmilçəklərin ikisi, əsil əqrəbmilçəklər (Panorpidae) fəsiləsinə aid olan *P.communis* əsasən Böyük Qafqaz təbii vilayətində (1♂, 1♀, Balakən, Cicixana k-di, meşədə kolların üzərindən, 25.05.2012, H 244m, N 41.67492, E 046.46249; 1♂, 1♀, Şamaxı, Dəmirçi k-di, su hövzələri yaxınlığında bitən bitkilər üzərindən, 07.07.2017, H 1613m, N 40°50'31.88", E 48°33'48.12"; 1♀, Siyəzən, Səadan k-di, meşədə ağaclar üzərindən, pıtraq birkisinin (*Xanthium* sp.) yarpaqlarının altından, 20.05.2013, H 518m; N41° 3'23.50"; E 49° 3'9.95") və Lənkəran təbii vilayətində (1♂, Lənkəran, Bürcəli k-di, meşədə kollar üzərindən, 15.04.2002, H 3m, N 38°40'34.90", E 48°48'0.05"), *P.connexa* isə yalnız Böyük Qafqaz

təbii vilayətində (1♂, Balakən, Cicixana k-di, meşədə kolların üzərindən, 25.05.2012, H 244m, N 41.67492, E 046.46249) qeydə alınmışdır. Dəvəciklərdən əsil dəvəciklər (Raphidiidae) fəsiləsinə aid olan *Xanthostigma* sp. Böyük Qafqaz təbii vilayətində (1♀, Balakən, Cicixana k-di, meşədə kolların üzərindən, 25.05.2012, H 244m, N 41.67492, E 046.46249), *Phaeostigma* sp. isə Orta Araz təbii vilayətində (10♀, 15♂, Naxçıvan MR, Ordubad, Ağdərə, 07-13.VI.2017, H 1919, N 39°05'38.3'', E 045°54'42.6) toplanmışdır. *Xanthostigma* sp. – nin Balakəndə tək-tək rast gəlinməsi halda, Naxçıvan MR-da *Phaeostigma* sp.-nin stabil populyasiyasına rast gəlinmişdir. Bu növ əsas etibarilə qanqal (*Carduus* sp.) bitkisinin üzərində təsadüf edilmişdir. Əqrəbmilçəklər əsasən su hövzələri yaxınlığında, kölgədə, rütubətin yüksək olduğu yerlərdə bitən bitkilər üzərindən, dəvəciklər isə meşələrdə ağac və kolların üzərindən və ya çəmənliklərdə ot bitkilərinin üzərindən toplanmışdır. Demək olar ki, materialın toplandığı ərazilərin heç birində əqrəbmilçəklərin çoxsaylı populyasiyasına rast gəlinməmişdir.

Mecoptera və Raphidioptera nümayəndələri Azərbaycanda azsaylıdır. Bu dəstələr üzərində ətraflı tədqiqat işi aparılmadığından onların qorunması üçün hələlik heç bir tədbir görülməmişdir.

BIOTEXNOLOGIYA FƏNNİNİN ALI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ LABORATORİYA MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏŞKİLİ VƏ TƏDRİSİNDƏ VACİB OLAN ÜMUMİ MÜDDƏALAR

Maliyeva S.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Biotexnologiya fənnini laboratoriya dərslərində biotibbi cihazlarda işləməyə aşağıdakı tələbələr buraxılır: texniki təhlükəsizlik və istehsalat sanitariyası təlimatını keçənlər, yanğın təhlükəsizliyi təlimatını keçənlər, bu tip işləri görməyə tibbi əks göstəricisi olmayanlar. Təhlükəsiz iş metodlarını təmin etmək, istehsalat zədələrinin, yanğın təhlükəli hadisələrin və peşə xəstəliklərinin qarşısını almaq məqsədilə tələbələrə mühazirələr oxunmalı, təlimatlar keçirilməlidir.

Əmək təhlükəsizliyi təlimatı, əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik öyrətmələri, yanğına qarşı təhlükəsizlik üsulları, istehsalat sanitariya qaydaları müxtəlif vasitələrlə aparılır.

Texniki təhlükəsizlik və yanğına qarşı təhlükəsizlik qaydalarını pozan tələbələr həmin laboratoriyadan çıxarılırlar.

Məşğələ rəhbəri iş yerində əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, yanğın təhlükəsizliyi təlimatlarını keçirmək və bu haqda həm texniki təhlükəsizlik, həm də yanğın təhlükəsizliyi jurnallarında qeydlər etməli, dərslər vaxtı laboratoriyada olmalı, tələbələrin işinə nəzarət etməli, inventarın və cihazların korlanmasına yol verməməli, dərslərdən əvvəl və dərslərin sonunda sinfin texniki vəziyyəti haqqında müvafiq jurnalda qeydlər etməlidir. Laboratoriya işinin hesabatında birinci səhifənin yuxarısında laboratoriya işinin adı və sıra sayı göstərilir. Sonra bütün zəruri məlumat əlaqəli mətnlə yazılır. Səhifələrin, şəkillərin, cədvəllərin, ədəbiyyatın sıra sayı hər bir hesabatda ayrıca göstərilir. Hesabat Times New Roman şriftilə, 14 ölçüdə, 1,5 interval ilə, soldan 3 sm, qalan yerlərdən 2 sm sahə ilə çap edilir.

Ədəbiyyata müraciət mətnində kvadrat mötərizələrdə - həmin ədəbiyyatın hesabatın sonunda göstərilən istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı sıra sayı göstərilir. Ədəbiyyat siyahısı müvafiq qaydalara uyğun yazılmalıdır. Jurnal materiallarından istifadə edərkən məqalə müəllifinin soyadını, inisiallarını, məqalənin adını, jurnalın adını, nəşr ilini, səhifənin nömrəsini göstərmək lazımdır. Kitablara müraciət edərkən soyadı və inisiallar, kitabın adı, çap olunduğu şəhər, nəşr olunduğu il, səhifə göstərilməlidir. Kollektiv monoqrafiya və məqalələr toplusu üçün redaktor, məqalələr toplusu üçün həm də ilk üç müəllif göstərilir.

İnternet materiallarına müraciət edərkən bibliografik materialların çapına qoyulan tələblərə tam əməl etmək, internet materialının tam ünvanını, o cümlədən saytın adını göstərməli.

Qanunvericilik aktlarına müraciət edildikdə onun rəsmi adı və rəsmi mənbəyi göstərilməlidir. Hesabat tələbənin özü tərəfindən yazılmalı, internetdən olduğu kimi köçürülməməli və ya kompyuterdə bu metodik göstərişdən mətn kimi yığılmamalıdır. Haradansa olduğu kimi götürülən material dırnaq arasında göstərilməlidir.

Məlumdur ki, “köhnə” yazılara xas olan stil aşağı kurs tələbələrinin yazı stilindən çox fərqlənir. Ona görə də müəllim çətinlik çəkmədən başqasından köçürülən materialı təyin edə bilər. Bundan əlavə internetin köməyi ilə “şübhəli” mətnlərdən hər hansı bir söz yazmaqla “mənbəni” tapmaq olur. Həm də bu yoxlamayı həyata keçirən xüsusi sayt mövcuddur www.antiplagiat.ru.

BALAXANININ NEFTLƏ ÇİRLƏNMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN TORPAQLARINDA YAYILAN ZİQOMİSETLƏRİN EKZOPROTEAZ AKTİVLİYİ

Məcidova M.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Balaxanı ərazisinin neftlə çirklənmiş torpaqlarında geniş yayılan ziqomisetlərdən olan nematofaq göbələklərin proteolitik fermentlərin aktiv produsenti kimi qiymətləndirilməsi ilə aparılan tədqiqatlardan aydın oldu ki, xüsusən *A.longa* və *A.compacta* göbələkləri qeyd edilən fermentlərin aktiv produsentləri kimi müəyyən perspektiv vəd edirlər. Onların bu xüsusiyyətinin müşahidə edilməsi istifadə edilən qidalı mühitin tərkibindən sıx asılıdır. Bu səbəbdən də onların proteolitik fermentlər sintez etməsi üçün əlverişli qidalı mühit tapılmış, onun ayrı-ayrı komponentlərinin fermentin aktivlik səviyyəsinə təsirinin xarakteri aydınlaşdırılmışdır. Nematofaq göbələklərin proteolitik sisteminə daxil olan fermentlər sintezin təbiətinə görə də fərqlidirlər. Belə ki, mühitə karbon mənbəyi kimi müxtəlif maddələrin, eləcə də zülal təbiətli maddələrin əlavə edilməsi bir aktivlik formasının induksiyaasına səbəb olduğu halda, digəri üçün o qədər də əhəmiyyətli təsir effektivinə malik olmur. Digər tərəfdən aydın olmuşdur ki, nematofaq göbələklərin bu xüsusiyyəti onların həyat fəaliyyətinin ekolo-trofik əlaqələri ilə sıx bağlıdır və görünür bu səbəbdən onların sintez etdiyi proteolitik fermentlər daha geniş spektrli təsirə malikdir. Onların sintez etdiyi proteazalar tipinə görə həm serin-, həm də metallo-proteazalara aiddir. Bunların sintez etdikləri trombolitik təsirə malik proteazalar qanın hemolizinə səbəb olmur. Bu da nematofaq göbələklərin sintez etdiyi proteazaların tibbi nöqteyi nəzərdən perspektivli olmasını qeyd etməyə imkan verir və gələcək tədqiqatlar üçün yeni istiqamətlər yaradır. Daha aktiv produsent almaq məqsədilə tədqiqatların gedişində aktivlik səviyyəsinə görə fərqli kəmiyyət göstəricisinə malik göbələk ştammlarının birgə becərilməsi imkanları araşdırılmış, *A.longa* və *A.oligospora* göbələklərindən ibarət optimal assosiasiya tapılmışdır ki, onların birgə becərilməsi aktivliyin 2 dəfəyədək yüksəlməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu hal qeyd edilən iki göbələk arasında olan əlaqənin sinergetik xarakter daşması ilə əlaqələndirilmişdir. Bunun da mexanizminin açılması gələcək tədqiqatlarda həlli vacib olan vəzifələrdən biri hesab edilməlidir. Azərbaycanın müxtəlif biotoplarından ayrılan və proteolitik fermentlərin aktivliyinə görə produsent kimi müəyyən perspektivə malik olan ştammlardan qismən təmizlənmiş ferment preparatının alınması və onların bəzi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi zamanı aydın oldu ki, neftlə çirklənmiş torpaqlardan ayrılan ştammlar üçün (*M.hiemalis* 30) çökdürücü kimi qeyri-üzvi (ammonium-sulfat), nematofaq göbələklər (*A.compacta* və *A.longa*) üçün isə üzvi mənşəli (aseton) maddələrdən istifadə edilməsi daha əlverişlidir. Müxtəlif çökdürücülərdən istifadə edilməsinə baxmayaraq, aktiv produsentlərdən alınan preparatlarda olan proteolitik fermentlərin katalitik aktivliyini xarakterizə edən göstəriciləri (pH və termostabilitik) mezofil orqanizmlərə xas olan göstəricilərlə eynidir.

Qeyri-üzvi kationların (NH_4^+ , K^+ , Na^+ , Mg^{+2} , Mn^{+2} , Ca^{+2} , Cu^{+2} , Zn^{+2} , Fe^{+3}) proteolitik ferment sisteminə daxil olan fermentlərə təsiri eyni effekt göstərir ki, bunun da xarakteri mühitdə olan kationların qatılığından asılı olaraq ya stimullaşdırıcı, ya da ingibirləşdirici kimi müşahidə olunur.

KÜR ÇAYI MƏNSƏBİNDƏ BİOLOJİ MƏHSULDARLIĞIN ÖYRƏNİLMƏSİ

Məhərrəmov K.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Kür çayı mənsəbində çay suları ilə kənar üzvi maddələrin nəqli il boyu davam edir və ərazidə, xüsusilə Cənubi Xəzərin cənub – qərb akvatoriyasında bioloji məhsuldarlığın formalaşması proseslərinə, abiotik amil kimi kəsərli təsir göstərir. Ona görə, Kür çayı deltasında Xəzərin şelf ərazilərindən fərqlənən ekosistem yaranmışdır. Belə ki, Cənubi Xəzərin Kür – Astaracay sahəsində, hətta dənizin mərkəzi – dərin ərazilərdə, son 150 20 ildə kəskinləşən antropogen evtroflaşma Kür çayı ilə əlaqədardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Xəzərin qərb sularında antropogen evtroflaşma 70 – 80 – cı illərdə mövsümü xarakter daşımışdır. Lakin, son vaxtlar fitoplanktonun, mikrofloranın kütləvi vegetasiyası il boyu davam edir. Ekoloji baxımdan Cənubi Xəzərin qərbində (dərin ərazi sularında), oksigen azlığı ekosistem üçün olduqca təhlükəlidir. Oksigen məsrəfi isə, ilk növbədə üzvi maddələrin zənginliyinə, mikroorqanizmlərin cavab reaksiyası kimi qiymətləndirilir. Belə ki, üzvi maddələr (xüsusilə avtoxton mənşəli), ümumi mikrosenozun az vaxtda kütləvi inkişafına zəmin yaradır. Maddələr mübadiləsi

intensivləşən mühitdə isə, oksigenə az tələbi olan fakultativ anaerob bakteriyaların, daha sonra isə obliqat anaerob bakteriyaların inkişafına, biokimyəvi aktivliyinə əlverişli şərait yaranır.

Kür çayı vadisi ilkin üzvi maddələrin sintezinə görə ən az məhsuldar, lakim ümumi üzvi maddələrin biodestruksiya göstəricisi baxımdan ən aəngin ərazi sayılır. Bu da onunla əlaqədardır ki, Kür çayı mənsəbində yosunların intensiv inkişafı üçün bütün amillər olduğu halda, şəffaflıq aşağıdır və günəş şüaları su qatlarına yayıla bilmir, deməli fitoplanktonun fotosintezi tam getmir. Destruksiya göstəricilərinin maksimum dərəcədə davam etməsi isə çay suları ilə dənizə axıdılan alloxton üzvi maddələrin zənginliyi sayəsində mümkün olmuşdur.

Kür çayı sularının dənizə qarışan akvatoriyasında bakterioplanktonun bütün dövrlərdə il boyu intensiv inkişaf etməsi daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Son 20 ildə Kür suyunun dənizə əsas yayılan ərazisi kimi – cənub qərb şelfdə kənar maddələr, xüsusilə biogen elementlər ilk növbədə, yosunların vegetasiyasına müsbət təsir edir. Həmin sahədə dərinlik artır, çay sularında olan terrigen hissəciklər çökür, suyun şəffaflıq dərəcəsi yüksəlir. Məhz ərazidə çay – dəniz sularının qarışması sayəsində, mühitdə fiziki – kimyəvi dəyişikliklər yaranır və nəticədə, alloxton mənşəli biogen elementlər fitoplanktonun, kənar və avtoxton üzvi maddələr isə mikrofloranın intensiv inkişafına (il boyu) zəmin yaradır. Həmçinin məlumdur ki, çay sularının dəniz suları ilə qarışan (kontakt) akvatoriyasında duzluluq azalır, suyun şəffaflığı artır, dispersiya vəziyyətində olan asılı maddələr koagulyasiyaya uğrayır və bakterioplanktonun kütləvi inkişafına lazım olan biogen elementlərlə, energetik maddələrlə təminat yaxşılaşır. Ona görə bütün dəniz – okeanlarda, şirin və duzlu sular qarışan sahələrdə, hər iki mühitdə xas olan orqanizmlərə təsadüf edilir və bioloji məhsuldarlıq daha yüksək olur. Bu qanunauyğuluq, Cənubi Xəzərin kür vadisində də mövcuddur. Belə ki, fitoplanktonun floristik tərkibi burada daha zəngin olmaqla, fəsillər üzrə də biokütlə baxımından kəskin dəyişir. Çoxsaylı müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, Kür vadisində qış və payız fəsillərində alqoflorada diatomlar üstünlük təşkil edir. Yaz mövsümündə diatomlarla birgə yaşıl yosunlar, fitoplankton kütləsinin 45 – 60% - ni təşkil edir.

Kür çayı vadisində alloxton maddələrlə aramsız zənginləşən sular axın – cərəyanlarla mərkəz hissədə bakterioplanktonun inkişafına müsbət təsir göstərir. Həmçinin sübut olunmuşdur ki, Cənubi Xəzərdə ən kəskin evtroflaşma məhz onun qərb hissəsində – yəni Kür çayı vadisinə qonşu olan akvatoriyalarda gedir. Maraqlıdır ki, fitoplanktonun fotosintezində əmələ gələn üzvi maddələrin zaman baxımından artması, ümumi üzvi maddələrin biodestruksiya hadisəsinin güclənməsi ilə üst – üstə düşür. Səciyyəvidir ki, Kür çayının Xəzərə axan ərazisində ilkin üzvi maddələrin əmələ gəlməsi və biodestruksiya proseslərinin intensivləşməsi son 40 il ərzində yüksələn xəttə uyğun şəkildə davam edir.

Son 40 il ərzində ilkin üzvi maddələrin ən az artımı və biodestruksiya proseslərində parçalanan ümumi üzvi maddələrin ən yüksək həddi eyni ərazidə – Kür çayı mənsəbində qeyd olunur.

Bu da onu göstərir ki, Kür suyu ilə Xəzərə axıdılan külli miqdar biogen elementlər, Kür vadisində yosunların fotosintezində tam istifadə olunmur. Səbəbi də ondan ibarətdir ki, son 40 ildə həmin sahədə suyun şəffaflığı demək olar ki, dəyişməmişdir ki və 0,28 – 0,33 m arasında tərəddüd edir. Bununla belə, məhz həmin ərazidə biodestruksiyanın ən yüksək göstəricisi qeyd edilir. Eyni zamanda, Kür suyunun Xəzərdə əsas axın istiqamətində cənub – qərb sahədə, ilkin üzvi maddələr Kür vadisində qeyd olunan artımdan 4 dəfə çoxdur. Beləliklə bir daha aydın olur ki, hövzə boyu kənar maddələrlə (özü də ildən – ilə intensivləşməyə meyl etməklə) zənginləşən Kür suyu Cənubi Xəzərin qərb hissəsində bakterioplanktonun kütləvi şəkildə inkişafına səbəb olur. Bununla yanaşı, həmçinin Kür suyu ilə Xəzərə nəql olunan maddələrdən asan mənimsənilən alloxton üzvi maddələr bir tərəfdən oksigen məsrəfini artırır, mikrofloranın generasiyasını sürətləndirir, biogen elementlərin regenerasiyasını təmin etməklə, bərk çöküntülərdən azad olan sularda fitoplanktonun aktiv fotosintezinə zəmin yaradır, digər tərəfdən biogen elementlərin izafi qatılığı şəraitində, gen – bol günəş radiasiyası ilə təmin olunan alqoflora çiçəklənmə səviyyəsində inkişaf edir.

MÜASİR TƏLİM METODLARININ BƏZİ KOMPONENTLƏRİ

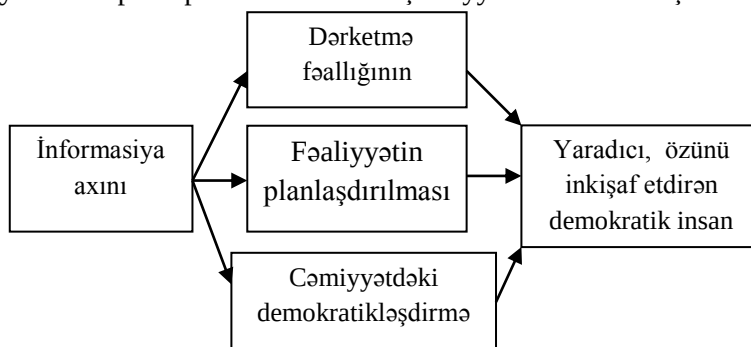
Məhyəddinova Ü.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Təlim daim dəyişən dünyanın reallıqlarından kənarda mövcud ola bilməz ümumilikdə təlim müasir şagirdi dövrünün həyati tələblərinə hazırlamağı bacarmalıdır. Hər hansı təlim və tərbiyə sisteminin qurulmasının başlıca istiqamətverici amili yetişdirdiyimiz şəxsiyyəti necə tərbiyə etmək istəyimizdən asılıdır.

Müasir təlimin əsas məqsədi şəxsiyyətə yönəlmiş müasir təlim sisteminin qurulmasına yardım etməkdən, təlim-tərbiyənin demokratikləşdirilməsinə zəmin yaratmaqdan, şagirdlərin təlim nailiyyətlərini yüksəltməkdən, onlarda müasir dövrün tələblərinə uyğun zəruri bacarıq və keyfiyyətlər formalaşdırmaqdan, təlimin keyfiyyətini yüksəltməkdən ibarətdir. Müasir təlim mühiti müəllimlərin təşəbbüskarlıq və yaradıcılığını artırmağı, şagirdləridə müstəqillik, təhlil və nəticə çıxarma vərdisləri formalaşdırmağı ön plana çəkir.

Müasir təlim metodları şagirdlərin özünə güvənini artırır, şəxsiyyətlərarası, ümumilikdə ictimai münasibətləri yaxşılaşdırır, onların təhsil prosesinə meyli və məramı artırır. XXI əsirdə insanlar yeni dövrə, elm və texnikanın daha yüksək inkişaf etmiş mərhələsinə keçirlər. Təsədüfi deyildir ki, XX əsr kompüter əsri kimi tanınmışdır. Təbii ki, elm, texnika və texnologiyanın, xüsusən kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı insanları sürətli elmi məlumat axını qarşısında qoyur. Həmin məlumatları dərk etmək, təhlil etmək kimi tələblər yaranır. Bütün bunlar məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək edir. Bununla bərabər cəmiyyətdə baş verən demokratik dəyişikliklər cəmiyyətin hər bir üzvünə öz hüquq və vəzifələrini dərk edən, milli və beynəlmiləl prinsiplərə hörmət edən şəxsiyyət kimi formalaşmasını ön plana çəkir.

Yaradıcı,özünü inkişaf etdirən demokratik insan modeli

Ənənəvi təlimində bütün elmi məlumatları, bilikləri yalnız müəllim özü çatdırdığı üçün şagird passiv sürətdə informasiyanı qəbul edir. Sonra əldə etdiyi bilikləri möhkəmləndirir, yadda saxlayır və təkrarlayır. Bu prosesdə fəal subyekt müəllimdir. Belə xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi proses izahedici, illustratif və ya reproduktiv (təkraredici) təlim adlandırılır.

Ənənəvi təlimdə şagirdlərin təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaranmır, yəni bu təlimdə ən əsas vəzifə yaddaşın məşq etdirilməsinə yönəlmişdi. Müasir təlim prosesinin başlıca vəzifəsi öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdlərə müstəqil bilikləri əldə etməyi öyrətməkdir. Bu məqsədə isə yalnız təlim metodlarının dəyişdirilməsi, diqqətin şagird şəxsiyyətinə, onun bacarıq, meyl və maraqlarını nəzərə almaq vasitəsilə nail olmaq olar.

ÜZÜM TƏNƏYİ YARPAQLARINDAN MÜXTƏLİF ÜSULLARLA ALINAN EKSTRAKTLARIN BİOKİMYƏVİ TƏRKİBİNİN TƏDQIQI

Məmmədova G.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Üzüm tənəyi yarpağının tərkibində C, E, A, B6 vitaminləri və çoxlu minerallar var. 5 tənək yarpağında 14 kkalori vardır. Üzüm yarpaqlarından qədim zamanlardan müalicə məqsədilə istifadə edilib. Üzüm yarpağının faydaları aşağıda verilmişdir:

- Bağırsağ sağlamlığı üçün əhəmiyyətli olan posanın zəngin mənbəyidir. Yüksək posalı qidaların qəbizliyin qarşısını alma, xolesterolu aşağı salma və qan şəkərini yüksəltmə kimi müsbət təsirləri var. Dolmalarınızda düyü yerinə yarma istifadə etsəniz, posanın müsbət təsirlərindən yararlanı bilərsiniz.

- Üzüm yarpağı tək halda xolesterol ehtiva etmir. Zeytun yağı ilə hazırlayacağınız dolmalar isə ürək sağlamlığı üzərinə qoruyucu təsirlərə malikdir.

- İmmunitet sistemini gücləndirən və infeksiyalara qarşı qoruyan A və C vitaminləri ehtiva edir. Bu vitaminlər həmçinin antioksidan vitaminlər olub xərçəngə qarşı bədənimizi qoruyur.

• Kalsium başda olmaqla manqan, mis, maqnezium və dəmir kimi müxtəlif mineralları ehtiva edir. Sağlam sümük və dişlər üçün kalsium əhəmiyyətli mineraldır. Süd və süd məhsulları kalsiumun təməl qaynağı olmaqla yanaşı, üzüm yarpağı kimi yaşıl yarpaqlı tərəvəzlər də kalsiumun bitki mənsəli qaynaqlarındandır.

• Unutqanlıq xəstəliyinə qarşı qoruyucudur. Üzüm yarpağının tərkibindəki komponentlər unutqanlıq xəstəliyinin səbəbi olan beyində beta amiloid düyünlərinin yığılmasının qarşısını alır.

• Üzüm tənəyi yarpağı əsasən duzda saxlanılır. Duzun zərərli təsirlərindən qorunmaq üçün istifadədən əvvəl suda saxlamaq lazımdır ki, duzu yaxşıca çıxsın. Yüksək təzyiqi olan, böyrək xəstələri və müalicə müddətində sodiumdan uzaq dayanması lazım olan xəstələr tutma yarpaqdan hazırlanan dolmadan uzaq dursalar, yaxşı olar.

Üzüm tənəyi yarpağı uzunömürlü bitkidir (60-80 il və daha çox). Əkilmiş tingdən kol əmələ gələrək hər il məhsul verir, qocalır və məhv olur. Böyümə şəraitindən, sortun bioloji xüsusiyyətindən, tətbiq olunan aqroteknikadan asılı olaraq, üzümlükdə tənək öz ömrünü çox və az müddətdə böyümə və məhsul verməklə, qısa və uzunmüddətli olmaqla başa vurur. İllik inkişaf mərhələlərini keçirən zaman il boyu kompleks şəraitlə əlaqədar olaraq bir çox proseslər keçir.

Tənəyin kökü nə qədər güclü inkişaf edərsə, onun məhsuldarlığı və ömrü o qədər çox olar. Zəif vegetasiyaya malik olan tənək böyümə və məhsulvermə dövrünü tez başlayır və tezliklə də ömrünü başa vurur. Buna görə üzümlüklərdə güclü və gümrah tənək kolları becərilməsi günün tələbinə cavab verə bilər. Yalnız belə kollar hər il çox və yüksəkkeyfiyyətli məhsul verir. Bəzən həddən artıq güclü inkişaf etmiş tənək kollarının məhsulu ya az olur, ya da heç məhsul vermir.

Bunun səbəbi aqroteknikanın düzgün tətbiq olunmamasıdır. Onun qarşısını almaq üçün güclü inkişaf etmiş kollarla münasib forma verilməlidir. Belə ki, bar barmaqları uzun kəsilməli və onların sayı kola müvafiq qaydada nizamlanmalıdır.

Nisbi sükunət dövrü. Nisbi sükunət dövrü təxminən 4-5 aya qədər davam edib, tənəkdə passiv surətdə olsa da bəzi morfoloji və fizioloji proseslər baş verir. Mövsümün qalan vaxtını isə vegetasiya dövrü təşkil edir ki, bu dövr tənəkdə şirə hərəkətinin başlanmasından yarpaqların tökülməsinə qədər olan dövrü əhatə edib, şirə hərəkəti tumurcuqların açılması, zoğların və çiçəklərin böyüməsi, çiçəkləmə, gilələrin əmələ gəlməsi və iriləşməsi, gilələrin yetişməsi, xəzanlama kimi həyatı proseslərdən ibarətdir.

Belə ki, zoğun yetişməsi qurtarır və onlar sorta məxsus rəng alır. Yarpaqlar payız rəngi alır və tökülür, yarpağın zoğdan ayrılan yerində boz rəngli mantar əmələ gəlir, bəzən ilk payız şaxtaları yarpaq yetişməmiş tənəyi vurur və mantar təbəqəsi əmələ gəlmədən yarpaq tökülür. Belə halda yarpaq saplağının zoğa birləşdiyi yerdə bozuntul-yaşıl təbəqələr əmələ gəlir.

Köklərin uclarındakı böyümə dayanır və köküküyünə qədər mantar qatı əmələ gəlir. Kök sisteminə fizioloji sükunətlik baş vermir. Torpağın temperaturu və nəmliyi tənək üçün əlverişli olduqda onun bütün kökləri bütün qış dövrü torpaqdan rütubət alıb, kolun yeraltı və yerüstü hissələrindən buraxılan suyu təmin edir. Nisbi sükunətlik dövründə tənəkdə aşağıdakı morfoloji və fizioloji xüsusiyyətlər qeyd olunmuşdur:

Tənəyin cavan hissələrində olan qida maddələri yaşlı hissələrə-çoxillik qollara, yerüstü və yeraltı ştamba axır, sadə maddələr mürəkkəb maddələrə (şəkərlər nişastaya) çevrilir. Tənəyin sükunət dövründə onda mürəkkəb fizioloji proseslər-nişastanın, hemosellülozanın və karbohidratların hidrolizi, transpirasiya, tənəffüs və s. getdiyi üçün nisbi hesab edilir. Bunlardan başqa zoğlarda "gizli" yetişmə, xüsusilə tumurcuqlarda embrional inkişaf tamamlanır. Gözcüklərin şişməsi müxtəlif tumurcuqların və gözcüklərin ətrafındakı toxumaların hüceyrələrinin böyüməsi və eyni zamanda tənəffüsün güclənməsi ilə başlayır. Tumurcuqlara suyun axımı onların həyat fəaliyyətini yüksəldir. Bu müddətdə tumurcuqlarda boy stimulyatorlarının miqdarı, fermentlərin və hormonların fəallığı artır və tənəkdə susuzluq əmələ gəlir.

Tənəyin nisbi sükunət dövründə aşağıdakı aqrotekniki tədbirlər tətbiq edilməlidir . 1. Suvarılan rayonlarda məhsul yığımından sonra sahə 1-ci, sahə şumlanandan sonra 2-ci (dondurma suyu), tənəkdə budama apardıqdan sonra isə 3-cü dəfə suvarılmalıdır. Dəmyə rayonlarda qışda tənəyin ətrafına qar toplamaq, qaysağı yumşaltmaq və s.

2. Əsas və əlavə arxların təmiri və təmizlənməsi.

3. Şpalerin təmiri.

4. Üzümlüklərin təmiri (seyrəkliklərin aradan qaldırılması).

5. Gübrə verilməsi.

6. Torpağın (cərgəaralarının) şumlanması, bitki aralarının bellənməsi.

7. Tənəyin quru budanması (Torpaq-iqlim şəraitindən asılı olaraq tənəyin kəsilməsi həmin dövrün müxtəlif vaxtlarında aparılır).

8. Əkin materialının tədarükü.

9. 150C-dən yuxarı şaxta olan rayonlarda tənəyin basdırılması və açılması.

10. Xəstəlik və zərərvericilərə qarşı profilaktik tədbirlər.

Müəyyən edilmişdir ki, torpağın temperaturu tənəklərdə şirə hərəkətinin başlanmasına böyük təsir edir. Belə ki, əgər tənəkdə sürətlə ağlama gətirdiyi vaxt bərk yaz şaxtası olarsa, onda tənəyin uc hissəsində buz bağlayır. Bu, yer səthində temperaturun sıfır dərəcə olmasına baxmayaraq başlanmış şirə hərəkətinin davam etdiyini göstərir. Torpağın üst qatında temperatur aşağı qatlara nisbətən yüksək olduğundan kökləri torpağın üst səthinə yaxın yerləşən sortlarda ağlama tez başlayır.

Tez qızan torpaqlarda (məsələn, qumlu), o cümlədən isti torpaqların cənub yamaclarında ağlama hətta yanvar ayında başlayır. Birinci faza gözcüklər açana qədər davam edir və havanın temperaturundan xeyli dərəcədə asılıdır. Torpaq nə qədər tez qızarsa və gözcüklər açılmağa nə qədər tez başlayarsa, faza bir o qədər də uzunmüddətli olar.

Tənəyin yazda kəsilməsi tumurcuğun açılmasını 6-12 gün ləngidir. Bu ləngimə yazda baş verən şaxtalarından tənəyi müdafiə edir. Ona görə də qış çox soyuq olan yerlərdə tənəyi ancaq yazda kəsmək lazımdır. Tənəkdən şirə elə sürətlə ifraz edilir ki, hətta onu adi lupa ilə görmək olar. Son zamanlarda müəyyən olmuşdur ki, tənəklərdə suyun və qida maddələrin hərəkət sürəti müxtəlif və çox böyükdür.

QLUTAMAT TURŞUSUNUN RESEPTORLARI

Məmmədova G.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Qlutamat turşusu (α -aminoqlutarik turşusu) bitki və heyvan zülallarının ən əhəmiyyətli aminturşularından biridir. Mərkəzi sinir sistemində (MSS) əsas oyadıcı neyromediator kimi qəbul edilən qlutamat, qlutaminin (Qln) dezaminləşmə məhsulu, azot metabolizmasında əsas rol oynayan, sürətlə bölünən hüceyrələr üçün enerji mənbəyi olan bu aminturşu hüceyrə hemeostazında rolu da tədqiq edilmişdir. Sinir sistemində qlutamat turşusu öyrənmə, yaddaş, oyadıcı postsinaptik potensial (OPS), kimi çox müxtəlif sinir proseslərində iştirak edən birinci sürətli oyadıcı neyromediatorudur.

Neyronların fəaliyyətini oyaatmaq üçün qlutamat turşusu qlutamat reseptorları ilə əlaqə yaradır. Beyindəki hər bir neyronunda qlutamat turşusu üçün reseptorlar vardır. Qlutamat turşusunun reseptorları ionotropik və metabotropik reseptorlara bölünür.

İonotropik reseptorlar membranda yerləşən liqand qapılı ion kanallarıdır. Onlar 4 yaxud 5 yarımvahiddən əmələ gələn homo və ya heteromerik kanaldan ibarətdir. Liqand qapılı ion kanalının hüceyrə xarici hissəsi liqand əlaqəsini, transmembran hissə isə inteqral ion kanalını əmələ gətirir. Liqand qapılı ion kanalları, sinir ötürülməsi zamanı sinir ötürücüyə bağlanmaya cavab olaraq açılır və sürətli postsinaptik effektlər yaradır (milli saniyə zaman miqyasında). Kanalın açılması, transmembran sahədə struktur dəyişikliklər əmələ gətirir və sonra ionlar məsamələrdən kanal vasitəsilə keçir. Ümumiyyətlə, ion seçiciliyi ion kanalının seçici filtr sahəsi və həmçinin məsamə ölçüsündən asılı olaraq aminturşuların yük və işarəsi ilə müəyyən olunur.

Liqand qapılı ion kanalı (LQİK) həm kation selektiv (NMDA, Kainik turşu reseptorları, AMPA reseptorları, nikotinik asetilxolin) həm də anion selektivdir (QAYT-A və yaxud qlisin reseptorları). Anion selektiv LQİK-lər ləngidici reseptorlar, kation selektiv LQİK-lər isə oyadıcı reseptorlardır.

Metabotropik qlutamat turşusu reseptorları ion kanallı deyil, G-proteininə bağlıdırlar. Neyromediatorlar hüceyrə xaricinə bağlandığı halda, G-proteinləri isə hüceyrə daxilinə bağlanır. Beləliklə, metabotropik reseptorlara bağlanan neyromediatorlar kinaza aktivliyini və ion kanallarının modulyasiyası kimi təsirlərlə nəticələnən G-proteinləri aktivləşdirir. Bu reseptorlar uzun zaman təsir göstərir, ancaq təsir G-proteinin reseptorları tərəfindən aktiv edilməsinə bağlı olaraq dəyişir. Məsələn, Gi/O proteini adenil tsiklazanı ləngidir, Gs proteini isə adenil tsiklazanı aktivləşdirir. Bu reseptorlara metabotropik qlutamat, muskarinik asetil 13 xolin və QAYT-B reseptorları daxildir. Qlutamat turşusunun reseptorları, həmçinin qliya hüceyrələri və immunitet hüceyrələri kimi neyron olmayan hüceyrələrdə də rast gəlinir. Bunlar, kation

keçirici mərkəzi məsələli yarımvahidlərdən əmələ gələn tetramerik quruluşa malik qlutamat qapılı ion kanallarıdır.

Qlutamat turşusunun ionotropik reseptorları, homoloji və farmokoloji ardıcılığına əsasən 4 yarımqrupa bölünür: alfa-amin-3-hidroksi-5-metil-4-izoksazolepropionik turşusu (AMPT, QluA1, A2, A3, A4) reseptorları, kainik turşu reseptorları (QluK1, K2, K3, K4, K5), N-metil-D-aspartat (NMDA) reseptorları (QluN1, QluN2A, N2B, N2C, N2D, QluN3A, N3B) və delta reseptorları (QluD1, D2). Bu funksional reseptorlar eyni yarımqrupun 4 yarımvahidinin birgə kompleksindən əmələ gəlib. Bu yarımvahidlər endoplazmatik şəbəkəyə yığılır və stabil tetramer plazma membranına nəql edilir. Yarımvahidlərin tərkibi əsasən reseptorların biofiziki və farmakoloji xüsusiyyətlərini müəyyən edir. AMPT, kainik turşu, NMDA və delta yarımqruplarında 4, 5, 7, 2 yarımvahidlərin mövcudluğuna görə müvafiq olaraq qlutamat turşusu reseptorlarının yarımnövlərinin çoxlu kombinasiyası mümkündür. Bu reseptorların yarımnövləri genlərdə olan transkripsiyadan asılı olaraq hüceyrədə aktivdirlər və bu yaşa, beynin şöbəsinə, neyronun növünə, sinaptik aktivliyə, hətta alkoqolizm kimi xəstəliklərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Reseptor mərkəzi məsələdə 4 yarımvahiddən əmələ gəlmişdir. Bütün 18 növ ionotropik qlutamat turşusunun reseptorlarının (iQlu) yarımvahidlərinin quruluşunda oxşarlıq vardır. Hər bir yarımvahid 4 fərqli hissədən əmələ gəlib - hüceyrə daxili karboksil hissə (KH), transmembran hissə (TMH), böyük hüceyrə xarici amin terminal hissəsi (ATH) və hüceyrə xarici liqand birləşdirici hissə (LBH). TMH mərkəzi məsələni formalaşdırır. TMH mərkəzi 3 transmembran M1, M3, M4 spiraldan və M2 girintili ilmədən ibarətdir. LBH, S1 (ATH və M1 arasında) S2 (M3 və M4 arasında) olaraq adlandırılan iki amin turşu parçadan ibarətdir. QluN2 yarımvahidlərdən ibarət olan KH, çoxlu hüceyrə proteinləri o cümlədən kinazalar və fosfatazalar ilə birbaşa qarşılıqlı təsirdədir. QluA1, A2, A3, A4 yarımvahidləri birləşərək homo və heteromerik reseptor kanallarını əmələ gətirə bilirlər. AMPT reseptorları kation kanallarıdır ki, bu kanallar Na^+ və K^+ üçün keçiricidirlər, ancaq istisna hallarda Ca^{2+} ionlarını da keçirə bilirlər. Daha çox bilinən AMPT reseptorları Na^+ ionları üçün ən yüksək keçiriciliyə, Ca^{2+} ionları üçün isə cüzi keçiriciliyə malikdir.

AMPT kanallarının aktivləşməsi nəticəsində Na^+ ionlarının daxilə axını, K^+ ionlarının xaricə axını baş verir, baxmayaraq ki, Na^+ ionlarının daxilə axınının K^+ ionlarının xaricə axınından çoxdur. AMPT reseptorları ən çox bilinən oyadıcı reseptordur və oyadıcı postsinaptik potensialın gücünü və ölçüsünü təyin edir.

QluK1, K2, K3 homo və ya heteromerik kanalları əmələ gətirmək üzrə birləşə bilər, ancaq, QluK4 və K5 təkcə QluK1, K2, K3 yarımvahidləri ilə heteromerik kanallar əmələ gətirir. Kainik turşu reseptorlarının keçiriciliyi, AMPT və NMDA reseptorlarından daha aşağıdır. NMDA kanalları əsasən heteromerdirlər, onlar 2 əsas hissə, QluN1 və 2 digər yarımvahiddən QluN2, QluN3-dən ibarətdir. Qlutamat turşusu QluN2 yarımvahidinin birləşmə tərəfindədirsə, qlisin QluN1 və QluN3 yarımvahidlərinin birləşmə yerindədir. Bütün ionotropik qlutamat turşusu reseptorları sürətli qlutamatergik sinaptik ötürülmədə iştirak edirlər.

Metabotropik qlutamat turşusu reseptorları G-zülal cütü reseptorlarıdır və 8 yarımnövəyə mövcuddurlar: mQluR1-mQluR8 reseptorları 3 qrupda təsnif edirlər. Hər bir metabotropik qlutamat turşusu reseptorları 3 fərqli hissədən ibarətdir: uzun N- terminal hüceyrə xarici hissə, bu hissə liqand birləşdirici yerə aqonist seçiciliyi verir, transmembran hissə 7 kodlaşma bölməsi, 3 hüceyrə daxili və 3 hüceyrə xarici ilmələrdən ibarətdir və hüceyrə daxili hissə reseptor lokallaşdırma, G-protein cütüyü üçün mürəkkəb ilgəkdən ibarətdir.

BUĞDA BİTKİSİNİN DƏN MƏHSULUNA TƏSİR EDƏN AQROTEKNİKİ TƏDBİRLƏRİN DƏQİQLƏŞDİRİLMƏSİ

Məmmədova Ş.A.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Bitkiçiliyin başlıca sahəsi olan taxılçılığın inkişaf etdirilməsində əsas məsələ dənli taxıl bitkilərinin məhsuldarlığını yüksəltmək və ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsal etməkdir. Son dövrlərdə bu sahədə böyük işlər görülmüşdür. Belə ki əvvəlki illərə nisbətən son iki ildə respublikamız üzrə taxıl istehsalının həcmi xeyli artırılmışdır. Payızlıq taxılın yüksək məhsul verməsi vahid sahədə olan bitkilərin sayından asılıdır. Hektardan 40-50 sentner məhsul götürmək üçün suvarılan torpaqların 1 m²-də 500-600 ədəd məhsuldar gövdə olmalıdır. Buğda bitkisinin məhsuldarlığının yüksəldilməsində bəzi aqrotekniki tədbirlərin dəqiqləşdirilməsi çox vacibdir.

Bir çox tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, səpin norması ilə zülal arasında əsaslı (dəyişiklik) əlaqə müşahidə edilməmişdir. Belə ki, səpin norması və gübrə dozası artdıqca dənin mütləq kütləsi və natura çəkisi azalır. Eyni torpaq-iqlim və aqrotexniki şəraitdə adi toxumlarla səpin aparılmış sahəyə nisbətən, hibrid toxum səpilmiş sahədən 25-30% çox və keyfiyyətli məhsul alınır.

Yüksək keyfiyyətli səpin materialını ancaq dənə mexaniki üsullarda sortlaşdırılması yolu ilə deyil, onu həm də yüksək aqrotexnika tətbiq etməklə alınmış iridənli sortların toxumlarından istifadə etməklə almaq mümkündür.

Nəmliyin çox və ya az olması, temperatur göstəriciləri dənə formalaşmasına, orada gedən sintetik proseslərin xarakterinə təsir edir. Dənə formalaşmasına çoxsaylı xəstəlik və zərərvericilərin təsirini də nəzərə almamaq olmaz. Dənə yetişmə dövründə yağmurların çox olması aşağı temperatur toxumun keyfiyyətinə çox güclü təsir edir. Bu proses yüksək ekoloji şəraitdə gedərsə bu zaman alınan toxum materialı yüksək cücərmə qabiliyyətinə, yaşama enerjisində, məhsulun quruluş elementlərinin yüksək olmasına səbəb olacaqdır. Deməli əlverişli meteoroloji şəraitdə inkişaf edən dənələr yüksək məhsuldarlıq keyfiyyətinə malik toxum deməkdir.

Dənə yetişməsi və formalaşması ekoloji şəraitdən nə qədər asılıdırsa, aqrotexnikanın tətbiqindən də bir o qədər asılıdır. Aqrotexnikanın tətbiqinin əsasını yüksək aqrofonun təşkili, yüksək məhsuldar bitkilərin iri toxumların səpini və sair təşkil edir. Toxumun bioloji xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün düzgün aqrotexnikanın tətbiqi çox vacibdir. Belə ki, toxum məqsədlə əkilmiş sahələrdə aqrotexnika çox yüksək səviyyədə olmalıdır. Daima yüksək məhsul almaq üçün növbəli əkin sisteminin tətbiqi çox vacibdir. Bununla yanaşı torpağın düzgün işlənməsi çox vacibdir.

Yüksək məhsulun yetişdirilməsinin aqrotexniki xüsusiyyətləri dedikdə yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı səpin qabağı torpağın hazırlanması, gübrələrin toxumun keyfiyyətinə, toxumluq bitkilərin məhsuldarlığına təsiri, toxumluq əkinlərə qulluq, suvarmalar və s. geniş araşdırılmalı və öyrənilməlidir.

Son təsərrüfat ilində dənəli taxıl bitkilərinin əkin sahəsi 720 min hektardan çox olmuşdur. Məhsuldarlıq isə hektardan 26 sentnerə çatmışdır. Ümumiyyətlə respublikamızın taxılçıların qarşısında böyük vəzifələr durur. Aqrotexniki tədbirlərin səviyyəsini yüksəltmək, daha məhsuldar sortların becərilməsi yolu ilə ekoloji cəhətdən təmiz məhsul istehsalına nail olunmalıdır.

Respublikamızın bir çox rayon və kəndlərində fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarında məhsuldarlıq aşağıdır. Məhsuldarlığın aşağı olma səbəbləri çoxdur. Başlıca səbəb becərmədə tətbiq olunan aqrotexniki tədbirlərin aşağı səviyyədə həyata keçirilməsidir. Suvarılan torpaqlarda buğda bitkisindən yüksək məhsul almaq üçün digər aqrotexniki tədbirlərlə dəqiqləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bunları nəzərə alaraq Samux rayonu Qovlarsarı kəndi şəraitində buğda bitkisinin məhsuldarlığının yüksəldilməsində bəzi aqrotexniki tədbirlərin dəqiqləşdirilməsinin öyrənilməsinə qarşıma məqsəd qoyduq.

Tarla təcrübəsi Samux rayonu Qovlarsarı kəndinin ərazisində açıq-şabalıdı torpaq tipində aparılmışdır.

Bütün variantlarda səpin cərgəaraları 15 sm olmaqla aparılıb. Vegetasiya suvarmaları selləmə üsulunda yerinə yetirilib. Suvarma müddətləri və normaları torpağın nəmliyinə və bitkinin tələbatına uyğun olaraq yerinə yetirilib. Ekoloji təmiz məhsul istehsal etmək üçün texniki gübrə yox, üzvi gübrədən istifadə olunmuşdur. Hər hektara 15-20 ton hesabı ilə yarım çürümüş peyin şum altına verilmişdir.

Tədqiqat tarla metodu ilə aparılmış və müəyyən laboratoriya analizləri də yerinə yetirilmişdir.

Təcrübədə buğda bitkisinin "Nurlu-99" sortundan istifadə olunmuşdur.

Təcrübədə 5 variant və 4 təkrardan ibarət olmaqla aparılmışdır. Təcrübə ləklərinin cəmi 20 olmuşdur. Variantlarda ləkin eni 3,6 m, uzunluğu 25 m olduqda sahəsi $25 \times 3,6 = 90 \text{ m}^2$ olmuşdur. Bir variantın sahəsi isə $4 \times 90 = 360 \text{ m}^2$ -dir. Təcrübənin ümumi sahəsi $5 \times 360 \text{ m}^2 = 1800 \text{ m}^2$ -dir.

Tədqiqatda fenoloji müşahidələr hər bir təcrübə ləkinin dörd kvadrat metrində hesablanmışdır. Fenoloji müşahidələr Dövlət sort sınağının müəyyən etdiyi metodikaya uyğun olaraq aparılmışdır.

Tarla təcrübəsində bitkilərin böyüməsi, inkişafı, ümumi və məhsuldar kolların, məhsulun quruluşu, keyfiyyəti və iqtisadi səmərəliliyi öyrənilmişdir.

Cücərilər alındıqdan sonra variantların ləkləri üzrə nişanlanmış bitkilərdə aparılan müşahidələrin nəticələri tarla jurnalında qeyd edilmişdir.

Bitkilərin inkişafı dövründə cücərmə, kolların, boruya çıxma, sünbülləmə, çiçəkləmə, süd, mum və tam yetişmə fazaları qeydə alınmışdır.

Yığım qabağı 1 m^2 sahədəki bitkilərin sayı, onlardan məhsuldar gövdələrin miqdarı təyin edilmişdir.

Yığım zamanı təkrarların və ləklərin məhsulu ayrıca öyrənilmişdir (hesablanmışdır). Məhsuldarlıq rəqəmləri riyazi qaydada işlənərək təcrübənin dəqiqliyi müəyyənəşdirilmişdir.

AZƏRBAYCANDA YAYILMIŞ NOXUD BİTKİSİNDƏ NÖVDAXİLİ POLİMORFİZMİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Məmmədova S.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bütün dünyada əkin sahəsinə görə üçüncü yeri tutan noxud bitkisi Azərbaycanda da əhalinin əsas istehlak səbətinə daxil olmaqla, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında önəmli yerlərdən birini tutur. Genetik müxtəlifliyin qiymətləndirilməsi bir neçə - morfoloji, biokimyəvi və molekulyar səviyyədə aparıla bilər. DNT markerləri mühit amillərinin təsirlərinə məruz qalmadıqlarından, yüksək polimorfizmi təyin etməklə, genetik müxtəlifliyin tədqiqində, genotiplərin qruplaşdırılmasında münasib metod kimi qiymətləndirilir. Ətraf mühit amillərinin morfoloji əlamətlərə təsiri yüksəkdir və bu əlamətlərin müxtəlifliyi bitkinin həqiqi genotipini əks etdirməsə də, onlar genetik müxtəlifliyin tədqiqində əhəmiyyətli rol oynayır.

Tədqiqat işi noxud bitkisiində növdaxili polimorfizmin biomorfoloji əlamətlər və molekulyar markerlərlə qiymətləndirilməsinə həsr olunmaqla böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Noxud nümunələrinin tarla şəraitində məhsuldarlıq elementlərinə görə qiymətləndirilməsi bir bitkidə toxumun kütləsi, toxumların sayı və paxlaların sayı əlamətlərinə görə geniş variasiyanın olduğunu aşkar edilmişdir.

RAPD, ISSR və SSR markerləri ilə genom səviyyəsində genetik müxtəlifliyin analizindən əldə olunmuş dendroqramlarla kəmiyyət əlamətlərinin əsasında qurulmuş dendroqramlar müqayisə edilmiş və Mantel testi vasitəsilə korrelyasiya analizi aparılmışdır. Nəticədə molekulyar marker analizləri ilə öyrənilmiş genetik müxtəlifliyin morfoloji analizlərdən tam fərqli olduğu aşkar olunmuşdur. Morfoloji əlamətlərlə RAPD markeri arasındakı korrelyasiya 0.069, morfoloji əlamətlərlə ISSR markeri arasında korrelyasiya 0.054, morfoloji əlamətlərlə SSR markeri arasında korrelyasiya isə 0.078 hesablanmışdır. Müxtəlif səviyyələrdə aparılmış eksperimentlərdən alınmış nəticələr arasındakı korrelyasiyaların aşağı qiymət alması istifadə olunmuş metodlarla genotiplərin fərqli surətdə qruplaşdığını göstərmişdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarından toplanmış noxud genotiplərinin genetik fərqliliyi başlıca olaraq, bu regionun geniş və zəngin eko-coğrafi müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Müxtəlif klasterlərdə qruplaşan və genetik baxımdan uzaq kimi qiymətləndirilmiş genotiplər (məs, Lənkəran 1 və Qusar 43, Lənkəran1 və Ordubad 41, Yardımlı 28, Flip 97-32 və s.) müxtəlif istiqamətli seleksiya işlərində uğurla istifadə oluna bilər.

Müxtəlif ekoloji şəraitlərdə becərilən noxud genotipləri arasında ayrı-ayrı morfoloji kəmiyyət əlamətlərinə görə orta ($P < 0.01$) statistik əhəmiyyətli genetik müxtəliflik müəyyən edilmişdir. Genotiplərdən Sultan, Flip 00-19, Flip 97-32, Şamaxı 25, Ağdaş 18, Flip 97-81 yüksək məhsuldar və quraqlığa davamlı, Yardımlı 28, Flip 06-61, Flip 03-21, Qusar 43, Masallı

51, Flip 23-04, Flip 03-34, Flip 03-71, Flip 03-77 az məhsuldar və orta davamlı, Ağstafa 42, Flip 98-23 yüksək məhsuldar və həssas genotiplər kimi qiymətləndirilmişdir.

RAPD, ISSR və SSR markerlərlə nümunələrin genetik polimorfizminin DNT səviyyəsində araşdırılması tədqiq olunan hər bir marker lokusu və toplanma yeri üçün ayrı-ayrı allel və allel kombinasiyalarının, onların rastgəlmə tezlikləri və ölçüləri ilə seleksiya əhəmiyyətli formalar əldə etmək olar.

BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ SAĞLAMLIĞIN QORUNMASININ TƏDRİSİNİN YOLLARI

Məsimova Ü.A.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Biologiya fənni kurikulumuna əsasən onun ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələrində tədrisi nəzərdə tutulur. Şagird ümumi orta təhsil səviyyəsində canlılar aləmini öyrənməklə daha dolğun bilik və bacarıqlara yiyələnir. Tam orta təhsil səviyyəsində isə artıq həyata hazırlanan şagird təbiətin ayrılmaz hissəsi olan canlılar aləmini və özünü dərk etmiş olur.

İnsan və onun sağlamlığı məzmun xətti üzrə şagirdlər insanın psixi xüsusiyyətləri, sosial mahiyyəti ilə tanış olur, insan orqanizmindəki bəzi patoloji halları, onları doğuran səbəbləri və aradan qaldırılma yollarını,

sağlamlığın şərtlərinə əməl etmək, xəstəliklər, zədələnmələr zamanı özünə və ətrafındakılara ilk yardım göstərmək bacarığına yiyələnmiş olurlar (1).

Biologiya fənninin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq şagirdlərə elmi şəkildə zərərli adətlərin nəticələri dərk etdirilməli, şagirdlərin ondan uzaq olmalarına səy göstərilməlidir.

Müəllim insan kursunun tədrisinə başlayarkən sağlam yaşamaq üçün əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Qeyd edir ki, insan xəstəliklərin qarşısını almaq, sağlamlığını qorumaq üçün bədən quruluşunu bilməlidir. Orqanizmin normal, fizioloji vəziyyətini öyrədən insan kursunun məzmununda orqanizmdə gedən proseslər, dəyişikliklər, patoloji vəziyyətlərin səbəbləri də izah olunur.

«Sinir sistemi» bəhsində şagirdlər sinir sisteminin quruluşu və funksiyası ilə tanış olurlar. Bəhsin axırında «Sinir sisteminin fəaliyyətinin pozulmaları və bunların qarşısının alınması» mövzusunda sinir sisteminin normal fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən siqaret, spirtli içkilər, narkotik maddələr, infeksiyalarla yanaşı mənfi emosiyaların da rolu qeyd edilir.

«Qan» bəhsində qan və qan dövranı orqanları haqqında geniş məlumat verilir, qan-damar sistemi orqanlarının quruluşu, funksiyası, ürək və onun işi öyrədildikdən sonra qan-damar sistemi üzvlərinin xəstəlikləri haqqında material verilir. «Leykositlər. İmmunitet» mövzusunda qanın funksiyası ilə bağlı immunitet, onun növləri, peyvəndlər və s. haqqında material izah edilir. Buraya bəşəriyyətə ölüm təhlükəsi bəxş edən QİÇS (Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu) xəstəliyi haqqında məzmunun gətirilməsi şagirdlərin tibbi biliklərini daha da zənginləşdirilir. Müəllim QİÇS xəstəliyinin mənşəyi, İİV – İnsanın İmmun Çatışmazlığı Virusunun insanlara necə yoluxduğu, yoluxduqdan sonra hansı əlamətlərin baş verdiyi, xəstəliyin mərhələləri və ölümə səbəb olması nəticələrini qeyd edir. Şagirdlərə yoluxma yollarını izah edərək, onları həyatda düzgün mövqe tutmalarına kömək etmiş olur (2).

Tənəffüs orqanlarının xəstəliklərində siqaret çəkilməsinin zərəri xüsusi olaraq şagirdlərə aydınlaşdırılır. Bunun üçün əyanılıkdən, yəni siqaretin yandırılması ilə havanın korlanması, siqaretin tüstüsündə olan his, digər maddələrin, zərərli qazların sağlamlığa mənfi təsirini təcrübələr qoymaqla şagirdlərə izah edilir (3).

Siqaret və alkoholun zərərinin şagirdlərə öyrədilməsinə dair qabaqcıl iş təcrübəsinə, metodist-alimlərin məsləhətlərinə uyğun olaraq insan kursunun tədrisində tibbi biliklərin öyrədilməsinin yollarına dair dərslərin təşkili ilə müəllim müsbət nəticələr əldə edir. O, siqaret, alkoqollu və narkotik maddələrin qəbulunun orqanizm üçün yaratdığı problemləri şagirdlərə izah edir. Bunun üçün mövzuların imkanlarına arxalanır.

STRES FAKTORLARININ MİKROORQANİZMLƏRDƏ YARATDIĞI FUNKSIONAL DƏYİŞİKLİKLƏR

Məsimova V.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mühitin müxtəlif amilləri orqanizmlərin inkişafında ona təsir edərək dəyişkənlik əmələ gətirir. Mikroorqanizmlərdə əsasən iki formada dəyişkənlik nəzərə çarpır. Bunlardan biri irsiyyətlə əlaqədar olan dəyişkənlik, digəri isə geri qayda bilən və genetik aparatla əlaqədar olmayan dəyişkənlikdir. Mikroorqanizmlər də digər orqanizmlər kimi daima ətraf mühit amillərinin təsirinə məruz qalırlar. Bunlar stres amilləri hesab olunur. Mikroorqanizmlərin stres amillərinə cavab reaksiyaları müxtəlifdir. Bu reaksiyalar içərisində isə ən önəmlisi genetik aparatın reaksiyasıdır. Orqanizmlərin əlverişsiz mühit şəraitində yaşaması üçün onlarda stresin təsirindən ekspressiyası sürətlənən genlərin olması vacibdir. Orqanizmin gen ekspressiyasını dəyişdirən siqnalların tanınma mexanizminin müəyyən edilməsi, fərqli stres şəraitində genlərin ekspressiyasının tənzimlənməsinə fayda verə bilər.

Stresə cavab genlərinin induksiya mexanizmi öyrənilmiş fərqli orqanizmlərdə oxşardır.

Eyni zamanda, müxtəlif stres amillərin təsiri ilə genlərin ekspressiyasında baş verən dəyişmələr bir-birinə çox oxşardır. Xarici mühiddə baş verən hər hansı dəyişmələr hüceyrədə müxtəlif streslər və ya şoklar əmələ gətirir. Bu stres və ya şok siqnallarına mikroorqanizm genomu proqramlaşmış şəkildə cavab verməli və bununla da orqanizm öz yaşam tərzini davam etdirməlidir.

Stres ətraf mühit amillərinə daxil olub mikroorqanizmlərdə genetik potensialın ekspresiyasına təsir edir, normal proseslərin getməsinə ləngidir.

Hazırda mühit stres siqnallarının genoma ötürülməsi və genomun bu siqnallara reaksiyası nəticəsində

hansı fizioloji və biokimyəvi dəyişikliklərin baş verməsini öyrənmək imkanı verən müasir metodlar işlənilib hazırlanmışdır. Hər hansı orqanizm hüceyrələrinin xarici mühit siqnallarına cavab verməsi üçün onların bu siqnalları qəbul etməsi və uyğun bir cavaba çevirə bilməsi lazımdır. Bunun üçün də bu hüceyrələrdə qəbul etmə və duyma mexanizmi olmalıdır. Bu siqnalların əksəriyyəti, bəlkə də hamısı hüceyrə səthində olan plazma membran reseptorları tərəfindən qəbul edilir. Mikroorqanizmlər xarici mühit amillərinin dəyişilməsinə həmin mühit şəraitinə adaptasiyanın yaranmasını təmin edən xüsusi genlər qrupunun ekspressiyasının dəyişməsi ilə cavab verir. Gen ekspressiyasının transkripsiya səviyyəsində baş verməsi onun ən mühüm cəhətlərindən biridir və eukariot hüceyrələrdə bu proses xromatinin struktur vəziyyətindən asılı olur. Yəni, transkripsiya prosesi xromatinin funksional cəhətdən fəal hissəsi olan dekompatlaşmış euxromatin sahəsində yerləşən labil xromatin DNT-si üzərində baş verir. Genetik aparatın fizioloji labilliyinin və funksional fəallığının yüksəlməsi daha çox protein sintezinə səbəb olur və nəticədə hüceyrənin stres amillərə qarşı müqaviməti artır. Həssas nümunələrdə isə əksinə, stresin təsirindən DNT və RNT-nin degradasiyası baş verir. Mikroorqanizmlər stres amillərə müqavimət göstərmək üçün müxtəlif müdafiə mexanizmlərinə malikdirlər..

TÜND ALKOQOLLU İÇKİLƏRİN ALINMASININ TEXNOLOJİ PROSESİ

Mirzəyeva X.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bütün alkoqollu içkilər tərkibində olan etil spirtinin miqdarından asılı olaraq qruplara, qruplar isə öz növbəsində istifadə olunan xammal və texnologiyadan asılı olaraq yarımqruplara bölünürlər. Yarımqruplar növlərə, yarımnovlərə və ayrı-ayrı adlara bölünür. Təsnifləşdirici əlamət kimi istifadə olunan yardımçı xammal (məsələn, ədviyyat toplusu və balzam üçün ətirli bitkilər), yaxud spesifik texnoloji üsullar (konyak, rom və viskinin palıd çəlləklərdə yetişdirilməsi) götürülə bilər.

Alkoqollu içkilər tündlüyündən asılı olaraq zəif, orta, tünd və yüksək alkoqollu olmaqla qruplaşdırılır.

Tündlüyü 80%-ə çatan içkilərdir. Onlara aşağıdakılar aiddir:

Araq - yeyinti spirtinə su və digər inqredientlər qatmaqla hazırlanır;

Konyak - üzüm şərabının qovulması və alınan spirtin yetişdirilməsi ilə hazırlanır;

Rom, yaxud qamış arağı - şəkər qamışı istehsalı qalıqlarından – qamış şərbətindən hazırlanır;

Sambuka – həmçinin araq olub, yalnız anis və xüsusi məxfi otlar qarışığı əlavə olunmaqla hazırlanır;

Tekila – meksika mavi aqavasının qızcırmış şirəsinin qovulmasından alınır;

Cin – ardıc giləmeyvəsinə malik olan buğda spirtindən alınan məhsuldur;

Viski – kifayət qədər mürəkkəb qızcırma prosesi, səmənə qoyma və dənli bitkilərin qovulmasından alınır;

Brendi – üzüm yaxud alma şərabının qovulma məhsuludur.

Likor - müxtəlif şirələr əsasında hazırlanan alkoqollu içkidir;

Absent – yovşandan istifadə edilməklə hazırlanır. Ən tünd spirtli içkilərdən olub, tündlüyü bəzən 70%-ə qədər olur.

Nastoyka – müxtəlif giləmeyvə və ədviyyatların spirtə saxlanması yolu ilə alınır.

Likor araq məmulatları – tündlüyü 12-60% olan içkilər olub, yarımfabrikatların rektifikasiya spirti ilə qarışdırılması ilə hazırlanır. Likor-araq istehsalında yarımfabrikatlar spirtləşdirilmiş şirələr, cövhərlər, morslar, ətirli spirlər, efir yağları, qida rəngləyicilərinin su və spirt məhlullarıdır. İçkiləri almaq üçün həmçinin şəkər şərbəti, qida turşuları və digər komponentlərdən istifadə olunur.

Tündlüyündən, ümumi ekstraktın və şəkərin kütlə qatılığından asılı olaraq likor-araq məmulatları standart uyğun olaraq on dörd qrupa bölünür: tünd likorlar, desert likorlar, emulsiya likorları, nalivkalar, punşlar, şirin cövhərlər, kəşşirin nastoykalar, acı nastoykalar, zəif tündlüklü acı nastoykalar, desert içkilər, aperetivlər, balzamlar, kokteyllər. Likor-araq məmulatları hazırlanmasının əsas texnoloji mərhələləri aşağıdakılardır: spirtləşdirilmiş şirələr, morslar, cövhərlər, ətirli spirlərin hazırlanması; şəkər şərbətinin və kolerin hazırlanması; inqredientlərin reseptə uyğun hazırlanması; kupajın hazırlanması və nizamlanması; kupajın süzülməsi; likorların yetişdirilməsi; məmulatın doldurulması və tərtibatı.

Araq tünd alkoqollu içki olub, rektifikasiya olunmuş etil spirti ilə yumşaldılmış suyun qarışdırılması, 40-45 h.% tündlükdə alınan su-spirt məhlulunun fəal kömürlə işlənməsi və müxtəlif inqredientlər əlavə olunaraq sonrakı süzülməsi ilə hazırlanır. Hazırda ölkəmizdə çoxlu çeşiddə araqlar hazırlanır ki, bu məqsədlə

müxtəlif təmizlik dərəcəsinə malik spirt-rektifikat və bütün mümkün əlavələrdən (şəkər, bal, limon turşusu, kalium permanqanat və b.) istifadə olunur.

Zavoda gətirilən xammal tərəzidə çəkilir, konveyrdə sortlaşdırılır. Xammalın yuyulması barabanlı yaxud duşlu yuyucu maşınlarda soyuq su ilə aparılır. Sonra xammal lentin köməyi ilə əziciyə verilir. Əzinti toplayıcıya yığılır. Xammal xırdalandıqda öz axımı ilə ayrılan şirə ayrılır və dərhal toplayıcıya yönəldilir. Zavodlarda şirə çıxımını artırmaq üçün əzinti sito-pektolitik ferment preparatları, məsələn pektotoetidin P10X işlənir. Preparatın sərfi xammalın kütləsinə görə 0,01-0,05% təşkil edir. Fermentativ təsir nəticəsində hüceyrələrin keçiriciliyi yüksəlir və şirənin özlüklüyü azalmaqla şirə çıxımının artmasını təmin etmiş olur. Əzinti işləndikdən sonra sıxıcıya verilir. Sıxılma nəticəsində çıxan şirə toplayıcıya yığılır. Cecə şnekin köməyi ilə qalıq kimi çıxarılır. Şirə toplayıcıya yığıldıqdan sonra onun konservləşdirilməsi məqsədilə üzərinə mernikdən (ölçülü silindr) keçirilməklə sisterndən 25 h.% tündlük yaranana qədər spirt əlavə olunur.

Araq tünd alkoqollu içki olub, rektifikasiya olunmuş etil spirti ilə yumşaldılmış suyun qarışdırılması, 40-45 h.% tündlükdə alınan su-spirt məhlulunun fəal kömürlə işlənməsi və müxtəlif inqredientlər əlavə olunaraq sonrakı süzülməsi ilə hazırlanır.

Araq istehsalının texnoloji sxemi aşağıdakı əməliyyatları əhatə edir:

- suyun hazırlanması;
- inqredientlərin hazırlanması;
- sortlaşdırmanın hesabı və hazırlanması;
- sortlaşdırmanın süzülməsi;
- sortlaşdırmanın fəal kömürlə işlənməsi;
- araqın süzülməsi; - araqın tündlüyünün yoxlanması və onun nizamlanması;
- araqın butulkaya doldurulması və xarici tərtibatı.

Su-arağın başlıca tərkib hissəsidir. Tərkibindəki qarışıqlardan asılı olaraq, araqın şəffaflığı, dadı və saxlanmağa davamlığı müəyyən olunur.

Buraxılan araqın reseptinə uyğun olaraq sortlaşmaya (kupaja) az miqdarda inqredientlər - şəkər, bal, limon turşusu, qida sodası (natrium hidrokarbonat), kalium permanqanat, quru süd, sirkə turşusu və s. vurulur.

Bəzi araq növləri hazırlayarkən reseptə əsasən kupaja natrium asetat və natrium hidrokarbonat (qida sodası) əlavə olunur.

Su-spirt qarışıqları fasiləli və fasiləsiz üsullarla hazırlanır. Su-spirt məhlulunda həmişə az miqdarda zərif dispres asılqan hissəcikləri olur. Bu asılqanlar suyun spirt ilə qarışdırılması zamanı əmələ gələn qalıq codluqda mineral duzlardır. Qarışıqın fəal kömürlə işlənməsi zamanı kömür tədricən parçalanır, kolloid ölçülərdə əmələ gələn xırda hissəciklər məhlula keçir. Başlangıç kupajda olan asılqan hissəciklər kömürün məsamələrini tutur və onun fəallığını azaldır. Bu yolla işlənen su-spirt qarışığı (araq) isə tamamilə şəffaf olmalıdır. Süzülmə iki dəfə-kömürlə işlənmədən əvvəl və sonra aparılır.

Su-spirt qarışığının təmizlənməsi aşağıdakı qaydada gedir. Qarışıq təzyiq çənindən özbaşına axımla ilkin süzülməyə (qumfiltr) daxil olur. Bu işdə məqsəd su ilə və təzyiq bərkindən mexaniki şəkildə su-spirt qarışığına düşən kənar qarışıqlarla kömürün çirklənməsinin qarışmasını almaqdır. For süzgəci keçən qarışıq kömür kolonkasına qalxır. Sonra isə sonuncu süzülmə üçün keramik yaxud qum süzgəcinə daxil olur. Sonuncu süzülmə (kömürlə təmizlənmədən sonra) kömürün xırda dispers hissəciklə- rini tutub saxlamağa xidmət edir.

Araq süzülmədən sonra tamamlama çəninə vurulur və üzərinə reseptə uyğun bütün lazım olan inqredientlər əlavə olunmaqla araq tündlüyünə çatdırılır. Tamamlama çənindən araq doldurulmaya verilir.

HACCP PRİNSİPİ ƏSASINDA ÇÖRƏK-BULKA MƏMULATLARININ KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN GENİŞLƏNMƏSİ VƏ TƏDQIQI

Möhbəliyeva N.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qida məhsulları ətraf mühitdən bütün ekoloji zərərli maddələri akkumulyasiya edərək böyük konsentrasiyasını yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Hazırda ən vacib ekoloji problemlərdən biri qida məhsullarının keyfiyyəti və təhlükəsizliyidir

Hazırda dünyada qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün ən çox istifadə olunan sistem HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point – Təhlükəli Faktorların Analizi və Kritik Nəzarət Nöqtələri) sistemidir və bu, qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, təhlükəli faktorların identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət mexanizmidir. Təhlükəli faktor – insan sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olub ərzaq məhsullarında yer alan bioloji, kimyəvi və fiziki agent və ya ərzaq məhsulunun vəziyyətidir. Kritik Nəzarət Nöqtəsi isə təhlükəli faktorun qarşısını almaq, aradan götürmək və ya onu məqbul həddə salmaq üçün nəzarətin zəruri olduğu istehsal zəncirinin mərhələsidir. HACCP müasir dövrdə qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün istifadə edilən ən səmərəli sistem hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, HACCP kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. İnsanın gündəlik qəbul etdiyi qida arasında unlu məmulatların xüsusi yer tutması onun keyfiyyətinin, qidalılıq dəyərinin, çeşidlərin artırılmasını tələb edir. Unlu məmulatların istehlak xassələri onun çörəkbişirmə xüsusiyyəti ilə səciyyələnir. Qida sənayesində xəmirdən hazırlanan məmulatların keyfiyyətinin yüksəldilməsi zamanı müxtəlif oksidləşdiricilərin təsirinə, fermentativ preparatlara, səthi-aktiv maddələrin tətbiqinə xüsusi diqqət verilir. Tətbiq olunan yaxşılaşdırıcılar insan orqanizminə zərər yetirmədən hazır məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmalı, iqtisadi cəhətdən əlverişli olmalıdır. Mayalı xəmirin keyfiyyətini yüksəltmək üçün ona şəkər, yağ, üzvi turşular, pektin maddələri, mineral duzlar əlavə olunur. Son zamanlar bu məqsədlə tərəvəz, meyvə və giləmeyvələrdən istifadə etməklə xəmirin keyfiyyətini yüksəltmək məqsəduyğun sayılır.

Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir: təhlükəli faktorların analizinin aparılması; kritik nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilməsi; kritik hədlərin təyin edilməsi; kritik nəzarət nöqtələrinin monitoring sisteminin yaradılması; monitoring zamanı kritik nəzarət nöqtəsinin nəzarətdən çıxdığı qeydə alındıqda istifadə edilmək üçün korrektəedici fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi; HACCP sisteminin səmərəli işlədiyini təsdiqləmək üçün sınaq üsulunun müəyyən edilməsi; bu prinsiplərə və onların tətbiqinə aid olan üsulun və qeydiyyatin sənədləşdirilməsi qaydasının müəyyən edilməsi.

Çörək- bulka məmulatlarına aşağıdakı xammallar əsasında hazırlanmış məmulatlar aiddir: çovdar unundan, çovdar unu ilə buğda ununun qarışığından, buğda unundan çörəklər, bulkalar, batonlar, kömbələr, hörüklər; çörəkxanalarda forma və təbəqələrdə bişirilmiş çörəklər.

Tərkibində şəkər və 14 % yağ olan reseptura əsasında hazırlanmış məmulatları yağlı çörəklər qrupuna aid edirlər; donetsk çörəyi, əla buğda unundan şirin çörəklər, kökələr, bulkalar və 50-200q –lıq xırda məmulatlar; qat-qat pirojnalar.

Nəmliyi az olan (19 %- ə qədər) çörək- bulka məmulatlarına aiddir: üzük və oval formalı barankalar, bubliklər, suşkilər, buğda unundan yağlı suxarılar, qızardılmış, xırçıldayan çörəklər və s. Milli çörək – bulka məmulatlarına lavaş və qoğallar aiddir. Onlar tərkibində əlavə məhsulların olması, xarakter forması və bişirilmə üsulları ilə seçilir.

Azərbaycanın istehsal müəssisələrində hazırlanan çörək – bulka çeşidləri içərisində pəhriz məmulatlarına rast gəlinir ki, onlar xüsusi qidalanma və müxtəlif xəstəliklərin profilaktikası üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhsulun 10 – 20 %-ni, ayrı- ayrı regionlarda isə 1 – 2 % - ni təşkil edir.

Çörək qrupuna aid məmulatların çeşidləri unun müxtəlif sortlarının kombinasiyalarından istifadə olunması hesabına genişləndirilir. Bu zaman zülal - karbohidrat nisbəti 1:5,8–1:10,2 % arasında dəyişir, sellülozanın kütlə payı 100q çörəkdə 0,3-1,0 q təşkil edir. Enerji dəyərinin müxtəlifliyinə resepturada şəkər, yağ və patkanın kütlə paylarının dəyişdirilməsi ilə nail olunur.. Bulka və yağlı şəkərli məmulatların üzlü süd, quru süd, süd zərdabı, yumurta, kəsmik, bitki zülalları ilə zənginləşdirilməsi hər 100 q məmulatda zülalların kütlə payını 65–8,3 q artırır. Bu məmulatların tərkibində artıq miqdarda şəkər və yağ vardır ki, bunun da nəticəsində onların enerji dəyəri 63 kC–dan 84–118 kC–la qədər artmış olur.

Buğda ununun sortu qalxdıqca bioloji aktiv maddələrin miqdarı azalır. Sellülozanın kütlə payı hər 100 q məhsul üçün 0,2q təşkil edir. Zülal– karbohidrat nisbətində karbohidratın payı artaraq 6,6– dan 9,2-ə çatır.

Çörəyin qidalılıq dəyəri dedikdə insanın fizioloji tələbatını ödəyən enerji və əsas qida maddələri, onların kompleks xassələri başa düşülür. Çörək-bulka məmulatlarının qidalılıq dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün ayrı – ayrı əhali qruplarının qida maddələrinə və enerjiyə olan gündəlik tələbatı səhiyyə orqanları, gigiyenistlər və sahə ixtisasçıları ilə razılaşdırılmalıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, Çörəkdə mövcud olan mineral maddələrin yaxşı mənimsənilməsi ilk növbədə kalsium, fosfor və maqnezium birləşmələrindən asılıdır. Belə ki, fosforun 60–80 %- i dəndə fitin turşusu şəklində rast gəlinir. O, nəinki orqanizm tərəfindən mənimsənilmir, hətta bir çox mineral maddələrlə kalsium, maqnezium, dəmir) həll olmayan birləşmələr əmələ gətirir . Çoxlu minerallar qatılmış və kəpək əlavə edilmiş undan bişirilmiş çörəklər daha faydalıdır.

Çörək istehsalı zamanı un kütləsinin 10–25 % - də suyun əvəzində süd zərdabının istifadə olunması , mineral maddələrin ,eləcə də zülal və vitaminlərin miqdarını n xeyli artmasına səbəb olur.

Süd zərdabı kəpəksiz çovdar unundan olan taxıl çörəyinə, birinci sort undan hazırlanan bulkaların resepturainə daxil edilir. Çörəyin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün həm də fosforlu konsentratlardan, səməni şəkəri preparatlarından və duz mayalarından istifadə olunur. Çörəkbişirmə müəssisələrində normal və aşağı keyfiyyətli undan çörək hazırlanarkən duz mayalarından, məsələn, natrium xlorid, natrium ftorid və dəmir sulfatdan istifadə etmək məsləhət görülür.

Çörək insan orqanizmi üçün əsas enerji, bitki zülalları, karbohidrat mənbəyidir. Eyni zamanda kalsiuma, maqneziuma, dəmirə, B və PP vitaminlərinə, bitki liflərinə olan tələbatı müəyyən dərəcədə təmin edir. Lakin çörək–bulka məmulatlarının zülal keyfiyyətini artırmaq üçün onların hazırlanma resepturasına azlıq təşkil edən aminturşulardan lizin və treonin daxil etmək, kalsium–fosfor, kalsium və maqnezium balansını yaxşılaşdırmaq, unu və yarımfabrikatları vitaminləşdirmək, onları dənin emal məhsullarında, meyvə - tərəvəz tozlarında olan bitki lifləri ilə zənginləşdirmək lazımdır.

SÜD MƏHSULLARININ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİ VƏ KEYFİYYƏTİNİ TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Musayeva G.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Süd mürəkkəb tərkibli mayedir. O, heyvanların süd vəzilərində qandan əmələ gəlir. Südün tərkibi heyvanın cinsindən, laktasiya dövründən, yemindən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişir. Südün tərkibində orta hesabla 87,5% (83-89%) su vardır. Südün suyu sərbəst və birləşmiş formada olur. Birləşmiş su əsasən 2-3,5% miqdarda zülalların tərkibindədir. Fizioloji normaya görə orta yaşlı insanların gündəlik qida payında 500 qr süd və ya qatıq olmalıdır. Südün tərkibində orqanizmin normal inkişafını təmin edən bütün maddələr optimal nisbətdədir. Bunlara su, zülallar, yağ, süd şəkəri, mineral birləşmələr, üzvi turşular, vitaminlər, fermentlər, hormonlar, immun cisimlər, qazlar, pigmentlər və başqa birləşmələr aiddir. Kütləvi qidalanma üçün əsas etibarilə inək südündən istifadə olunur. 100 qr inək südü 289 kCoul enerji verir. Belə süddə orqanizm üçün lazım olan bütün qida maddələri həll olmuş vəziyyətdə, yaxud narin dispers halda toplandığından asan və yaxşı mənimsənilirlər. Südün insan orqanizmində mənimsənilməsi 96-99%-dir.

Südün keyfiyyəti onun sağılma şəraitindən, süd tökülən qabların, mexaniki aqreqatların, sağıcıların əllərinin təmizliyindən, heyvanların sağlamlığından və digər amillərdən asılıdır. Sağlam heyvanlardan aseptik şəraitdə alınan süddə sağım anında 500-1000 ml, sağım qabında və ya sağım aparatında 1000-10000 ml və yığılma qabında bakteriyalar olur. Sağlam inəklərdən aseptik şəraitdə sağılan süddə bakteriyaların sayı azdır və patogen mikroorqanizmlər olmur. Çox diqqətlə yoxlanılan və gigiyenik şərtlərdə istehsal edilən çiy südlərdə 1000 ml, pis şərtlərdə istehsal edilən südlərdə isə 10^5 ml bakteriya olduğu halda istehsal prosesində ciddi gigiyenik pozuntular olduğunu və 10^4 ml olduğunda isə gigiyenik qaydaların yaxşı olduğunu göstərir. Təzə sağılmış süddə bir müddət bakteriyalar arta bilmir, bu dövrə bakterisid faza deyilir. Südün bakterisid fazası onun bakteriyalarla çirklənməsi dərəcəsindən, saxlanılma temperaturundan və heyvanın xüsusiyyətindən asılıdır. Süd 30°S temperaturda 3 saat, 25°S -də 6 saat, 10°S -də 24 saat, 5°S -də 36 saat və 0°S -də 48 saat bakterisid xassəsini saxlayır. Ona görə də təzə sağılmış südü 4- 8°S -yə qədər soyudub süd zavodlarına göndərilir.

Südün saxlanması zamanı, süd turşusunun qatılığına artması ilə süd turşusu bakteriyalarının özünün inkişafı zəifləyir və onların miqdarı azalmağa başlayır. İlk növbədə süd turşusu streptokokkları məhv olmağa başlayırlar. Süd turşusu çöpləri mühitin turşuluğuna az həssasdırlar və tədricən məhv olurlar. Daha sonralar mayaların və kiflərin inkişafı ola bilər. Bu mikroorqanizmlər süd turşusunu istifadə edir və zülalların parçalanmasının qələvi məhsulunu əmələ gətirirlər, nəticədə südün turşuluğu azalır, burada yenidən çürüdücü bakteriyalar inkişaf edə bilər. Süd turşusu bakteriyaları $8-10^{\circ}\text{C}$ temperaturada saxlanılan süddə demək olar ki, çoxalmırlar. Bu da çox zaman zülalları və yağları parçalamaq qabiliyyətinə malik olan *Pseudomonas* cinsli bakteriyaların inkişafına səbəb olaraq südə acı dad verir. Bu fazanın axırında əsasən süd turşusu bakteriyaları inkişaf edir, bununla əlaqədar süddə turşuluq artır. Süd turşusunun toplanması artdıqca, digər bakteriyaların miqdarı, xüsusilə çürüdücülər azalır.

Süddə qalan mikrobiotada başlıca olaraq fekal mənşəli (enterokokk) streptokokklar, cüzi miqdarda isə sporlu çöplər və mikrokokklar müşahidə olunur. Patogen bakteriyaların olmasına yol verilmir. Pasterizə olunmuş südü bakteriyaların çoxalması üçün əlverişli olan temperaturada saxlandıqda, onların miqdarı (süd turşusu üstün olmaqla) sürətlə artır və süd turşuyur. Ona görə də pasterizə olunmuş südü 10°C -dən aşağı temperaturada, pasterizə olunmuş vaxtdan 36-48 saatdan çox olmayaraq saxlayırlar. İri qablarda olan südü qida üçün istifadədən əvvəl qaynadırlar. Sterilizə olunmuş süd isə mikroblarla xarab olmadan uzun müddət

saxlanıla bilər, çünki sterilizasiya prosesində onun mikrobiotası məhv edilir. Sütün sterilizasiyasında bakteriyalardan, xüsusilə spordan təmizliyin böyük əhəmiyyəti vardır. Onlardan bəziləri sterilizasiya zamanı qalır və saxlanma zamanı südü xarab edirlər. Sterilizə olunmuş süd isə mikroblarla xarab olmadan uzun müddət saxlanıla bilər, çünki sterilizasiya prosesində onun mikrobiotası məhv edilir.

Sütün nöqsanları yemənin keyfiyyətsizliyindən, südə mikrofloranın düşməsindən, texnoloji emalın düzgün aparılmamasından, saxlanılma şəraitinin və müddətinin pozulmasından və digər səbəblərdən baş verir. Dadın nöqsanlarına turş dad, acı dad, qaxsımsı dad və s. kənar dadlar aiddir. Süd turşusu bakteriyalarının və bağırsaq çöplərinin inkişafı sayəsində süd turşumuş dad kəsb edir. Süd uzun müddət aşağı temperaturda saxlandıqda lipaza fermentinin təsiri ilə süd qaxsımsı dad kəsb edir.

Sütün rəngində müşahidə olunan qüsurlar pigment əmələ gətirən bakteriyaların təsirindən qırmızımtıl, göy və sarımtıl rəngin müşahidə edilməsidir. Bəzən sarımtıl rəngin əmələ gəlməsinə sağılma zamanı xəstə heyvanın qanının südə qarışması səbəb olur.

Sütün iydə müşahidə olunan qüsurlar əsasən yemədən keçən iylər və mal-qaranın antisanitar şəraitdə saxlanması səbəb olur. Iy qüsurlarına pəyə iyi, qoxumuş iy, pendir və sarımsaq iyləri aiddir.

Sütün konsistensiyasında müşahidə olunan qüsurlara bəzi mikroorqanizmlərin fəaliyyəti səbəb olur. Süd turşusu bakteriyalarının iştirakı ilə süd qatı konsistensiya, sliz əmələ gətirən bakteriyaların iştirakı ilə selikvari dartılan konsistensiya kəsb edir. Bağırsaq çöpləri bakteriyalarının təsiri ilə südün səthində köpük əmələ gəlir. Əgər südə qursaq mayası düşərsə turşuluq aşağı olduqda belə südü qızdırarkən çürüyür.

Süd tez xarab olan məhsuldur. Ona görə də südün saxlanılmasında bir çox şərtlərə riayət olunmalıdır. Süd qaranlıq yerdə, aşağı temperaturda və təmiz yerdə saxlanılmalıdır. Günəş şüalarının təsirindən ilk növbədə südün yağı oksidləşir. Nəticədə süddə yağların oksidləşməsi məhsullarından aldehidlər, ketonlar əmələ gəlir ki, bunlar da südə kəskin iy verir. Südün xarab olmasında psixrofil (aşağı temperaturda fəaliyyət göstərən) bakteriyaların da rolu çoxdur. Bu bakteriyalar çiymə və pasteurizə edilmiş südün soyuq şəraitdə belə saxlanılmasında fəaldırlar. Çünki aşağı temperaturda süd turşusu bakteriyaları süd turşusu ifraz etmədiyindən psixrofil bakteriyalar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Psixrofil bakteriyalar zülalları parçalayır və əmələ gələn peptonlar südə acı dad verir. Eyni zamanda yağların parçalanması nəticəsində əmələ gələn sərbəst yağ turşuları südə qaxsımsı dad verir. Pasteurizə edilmiş südə ikinci dəfə mikroorqanizmlər çirkləndirən süd borularından, tara və inventarlardan düşür. Pasteurizə edilmiş südün 1 ml-də 200000-ə qədər bakteriya ola bilər. Bu isə pasteurizə edilmiş südün saxlanılma müddətini qısaldır. Pasteurizə edilmiş süd 0°S -dən 18°S -yə qədər temperaturda 36 saat saxlamaq olar. Belə şəraitdə südün turşuluğu 21°T -dən yüksək olmamalıdır. Sterilizə edilmiş süd $0-10^{\circ}\text{S}$ -də 6 aya qədər, tetra-brik-aseptik qablaşdırmada isə 4 aya qədər saxlamaq olar. Konservantlar əlavə edilib sterilizə olunmuş süd 1 ilə qədər 0°S -də saxlamaq olar. Südün donma temperaturu $-0,6^{\circ}\text{S}$ -dir.

Süddə patogen mikroflora törəyib artdıqda, yoluxucu xəstəliklər baş verə bilər. Südə bağırsaq infeksiyaları və poliomielit törədiciləri xəstələrdən, bəzəldə şaxsələrdən, mılçəklərdən keçə bilər. Habelə qabları çirkləndirən su ilə yuduqda, südün alınmasının, daşınmasının, emalının və paylanması zamanı bütün mərhələlərində ona mikrob düşə bilər. Bu infeksiyaların törədiciləri süddən yağa, kəsmiyə, qatığa və digər süd məhsullarına keçə bilər. Qatıqda qarın yatalığı törədiciləri 5 sutkaya qədər, kəsmikdə 26 sutkaya qədər, yağda isə 21 sutkaya qədər sağ qalır. Poliomielit törədicisi süd məhsullarında 3 aya qədər qalır. Difteriya və skarlatinanın da süddən keçdiyi məlumdur. Süd və süd məhsullarından insana vəərəm də keçə bilər. Yelində vəərəmində, inəkdə açıq formalı vəərəm olduqda (bu zaman heyvanın bəlgəmində və nəcisində vəərəm bakteriyaları tapılır), habelə inəyin bağırsaqlarında və ya cinsiyyət üzvlərində vəərəm olduqda, süd vəərəm bakteriyaları keçir. Inəkləri sağdıqda, südü bir qabdan başqa qaba boşaltdıqda və onun sonrakı emalında açıq formalı vəərəmi olan xəstələrdən də süd vəərəm bakteriyaları keçə bilər.

Vəərəm bakteriyaları turşuya davamlı olduqlarına görə, turşumuş süd məhsullarında uzun müddət yaşayırlar. Vəərəm reaksiyası müsbət olan heyvanları ayrıca naxıra qatır, onların südünü isə fermalarda 85°C -ə qədər temperaturda 30 dəqiqə ərzində qızdırırlar. Yelində vəərəmi yaxud açıq formalı ağciyər vəərəmi olan heyvanların südünü içmək olmaz. Brüsselozun yayılmasında süd və süd məhsulları mühüm yer tutur. Brüsselozla xəstə olan heyvanın südü, sağıldığı yerdə hökmən 5 dəqiqə müddətində qaynadılır. Süd xəstəliyin klinik əlamətləri olmayan, lakin allergik reaksiyaya müsbət cavab verən xəstə heyvanlardan alındıqda, o pasteurizə olunmalıdır (70°C -də 30 dəqiqə müddətində). Ümumiyyətlə, bütün hallarda brüsselozla şübhəli olan təsərrüfatlardan alınan süd, süd zavodlarında təkrar pasteurizə olunmalıdır.

“C” VİTAMİNİNİN XAMMAL BAZASI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mustafayev E.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Başqa sözlə “Askorbin turşusu” kimi adlandırılan C vitamini insan orqanizmin normal fəaliyyəti üçün olduqca vacibdir. C vitamininin orta yaşlı insan orqanizmi üçün tələb olunan gündəlik norması, digər vitaminlərlə müqayisədə daha yüksəkdir. **Ümumilikdə bu vitamin orqanizmdə gedən 300-dən artıq bioloji proseslərdə iştirak edir:**

- zülallar, yağlar, karbohidratların mübadilə proseslərini normalaşdırır;
- fol turşusu və dəmir mikroelementinin mübadiləsində iştirak edir;
- kalsium və dəmir kimi çox vacib mikroelementlərin mənimsənilməsinə kömək edir;
- immun sistemi hüceyrələrinin (anticismlər, leykositlər) əmələ gəlməsini stimullaşdırır. Virus və xərçəng əleyhinə təsiri olan interferon maddəsinin əmələ gəlməsində iştirak edir. İmmuniteti möhkəmləndirir. Orqanizmin infeksiyalar və allergenlərə qarşı olan müqavimət qabiliyyətini artırır.

- kollagen zülalın sintezində iştirak edir. Bu zülal orqanizmdə ən çox təsadüf edilən birləşdirici toxumanı əmələ gətirir;

- yaraların tez sağlmasına kömək edir;
- orqanizmi sərbəst radikalın təsirindən qoruyur, qocalma proseslərini ləngidir;
- böyrəküstü vəz hormonların sintezində iştirak edir;
- qanda şəkərin səviyyəsini aşağı salır, xolesterinin səviyyəsini normallaşdırır, qanın qırmızı hüceyrələrin yaranmasını stimullaşdırır, qanın laxtalanma proseslərini tənzimləyir, damarların və kapilyarların divarlarını möhkəmləndirir;

- müxtəlif xəstəliklərin profilaktikasına xidmət edir (ürək-damar, şiş xəstəlikləri və s.). Bir çox tədqiqatlar C vitaminin yoğun bağırsağın, qida borusunun, sidik kisəsinin, endometriumun (uşaqlığın daxili qatı) və bəzi digər orqanların xərçəng xəstəliyinin profilaktikasında böyük rol oynadığını isbat etmişdir.

İnsan orqanizmi bu vitamini sintez edə bilmir. Bu isə o deməkdir ki, C vitamini orqanizmə meyvə-tərəvəz və digər qida məhsulları vasitəsi ilə qəbul edilməlidir. Siqaret çəkən, spirtli içki qəbul edən, tez-tez stressə düşən insanların orqanizmində bu vitaminin mənimsənilməsi prosesi pozulur. Elə bu səbəbdən də, bu qrup insanlara C vitamini daha çox miqdarlarda lazımdır.

Orqanizmdə C vitaminin çatışmazlığı zamanı bu kimi pozulmalar meydana çıxır: əzələlərdə ağrılar, ümumi zəiflik, süslük, damaqların qanaması, saçların tökülməsi, dərinin quruyaraq qabıq verməsi və s. C vitaminin kəskin çatışmazlığı zamanı dişlərin tökülməsi, ürək nahiyəsində ağrılar, mədə və bağırsaqların fəaliyyətində pozulmalar və s. mümkündür.

Bir çox meyvə-tərəvəz xammalları və eləcə də göyərtilər C vitamini ilə zəngindir: itburnu, qara qarağat, çaytikanı, çiyələk, bolqar bibəri, kələm, pomidor, sitrus meyvələri (limon, portağal və s.), ispanaq, cəfəri, şüyüd, qoz və s. C vitamini kiçik təsirdən tez parçalanan vitamindir. Onun bir hissəsi, məhsulların saxlanması, bişirilməsi zamanı parçalanır. Hazır qidanın uzun müddət ərzində saxlanması da C vitaminin parçalanmasına gətirib çıxarır. Bu səbəbdən meyvə və tərəvəzləri mümkün qədər çiy vəziyyətdə yemək lazımdır.

Dediyimiz kimi, itburnu tərkibində C vitaminin miqdarına görə liderlərdən biridir. Orqanizmini C vitamini ilə təmin etmək istəyirsinizsə, bu kimi reseptdən istifadə edin. 4 xörək qaşığı itburnu meyvələrini 1 litr qaynar su ilə dəmləyin, qabı kip bağlayın və səhərə kimi saxlayın. Səhər dəmləməni tənzifdən süzün və gün ərzində 2 stəkan olmaqla için. Dəmləməyə 1 çay qaşığı bal da əlavə etmək olar. Bu dəmləməni daha da xeyirli edəcək.

AZƏRBAYCANDA İSTEHSAL OLUNAN EKOLOJİ TƏMİZ ƏT VƏ ƏT MƏHSULLARI ÇEŞİDİ

Nagizadə N.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ət və ət məhsulları insanın qidasında xüsusi yer tutur. Qidanın enerjiliyi və bioloji dəyəri, birinci növbədə, onun tərkibində olan heyvani mənşəli məhsulların, xüsusilə də ət və ət məhsullarının miqdarından asılıdır. Ət məhsulları üçün əsas xammal qaramal, qoyun, donuz və ev quşları hesab edilir. Ətin tərkibi insan orqanizminin böyüməsi, inkişafı və normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan bütün maddələrlə (zülallar, yağlar, vitaminlər, mineral maddələr və s.) zəngindir. Ona görə də əhalini kifayət qədər ət və ət məhsulları ilə təmin etmək günün ən vacib məsələlərindən biridir.

Bununla belə keyfiyyətin artırılmasını, məhsulun keyfiyyətə dünya standartları tələblərinə cavab verməsi də nəzərə alınmalıdır. Gün ərzində orta hesabla ən azı 150 qram, ildə isə təxminən 60-65 kq ət və ət məhsullarının istehlak edilməsi fizioloji qida norması hesab edilir.

Orqanizmdə maddələr mübadiləsi üçün ən zəruri olan elementlər ət xərəklərinin tərkibində hazır şəkildə olur. Ətin tərkib hissələri insan orqanizminin tərkibinə daha yaxındır və ona görə də daha tez və asan mənimsənilərək hüceyrələrdə enerji mənbəyi kimi istifadə olunur.

Respublikamızın bir sıra şəhərlərində müasir texnika və mütərəqqi texnologiya ilə təchiz edilmiş, mal-qaranın emalını həyata keçirməyə imkan verən, yüksəkkeyfiyyətli və genişçəşidli ət məhsulları istehsal edən ət emalı müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir.

Müasir dövrümüzdə istehsal olunan keyfiyyətli ət və ət məhsulları yüksək bioloji dəyərli qida kimi insan orqanizmi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ətin tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki, onda normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan zülal, yağ, vitamin və mineral maddələr vardır.

Ətlik qaramal cinsləri tez böyüməsi, inkişaf etmiş əzələlərinin olması, orqanizmində çoxlu əzələarası, dərialtı, nisbətən az daxili yağ yığıntılarını toplaya bilməsi, yüksək diri kütlə və ət çıxarına malik olması ilə xarakterizə edilir. Ətlik istiqamətli qaramalın əzələləri zərif lifli olub yağ qatı əzələ lifləri arasında toplanır. Bu heyvanların əti doğranarkən «mərmərəbənzər» şəkildə olur. Ətlik istiqamətli qaramal az süd verir, gövdəsi düzbucaqlı formalı, ayaqları nazik və gödək, başları balaca və enli, boyunları gödək olur. Onu da qeyd edim ki, ətlik qaramal döşləri ətli və enli olub, qabaq ayaqlarının həddindən çox irəli çıxması, belinin düz və enli, budların üstünün enli və aşağıya doğru sallaq, dərisinin qalın, yelinin zəif inkişaf etməsi ilə xarakterizə edilir. 6 aylığına qədər olan iribuynuzlu heyvanlar buzov, 6 aydan 2 yaşına qədər olan dişi heyvanlar düyə, 6 aydan 2 yaşa qədər olan erkək heyvanlar, dana adlanır. Bala və süd verən heyvanlar isə inək adlanır. Dana ətinin inək ətindən fərqi daha az yağlı və yumşaq olmasıdır. Digər tərəfdən dana əti inək ətindən dadına, ləzzətinə görə də xeyli üstündür.

Quzu dedikdə doğumunun 6 ayı tamam olmamış qoyun balasına deyilir. Quzu əti yaş dövrünə görə bir neçə qrupa bölünür. Birincisi süd quzusu ətidir ki, həmin quzular ancaq süd ilə qidalanırlar. Süd quzunun əti yumşaqlığına və dadına görə xüsusi fərqlənir. İkincisi otuxmuş quzu əti adlanır. Otuxmuş quzu əti ana südü ilə qidalanmaqla yanaşı, həm də artıq özü otlayan quzunun ətinə deyilir. Otuxmuş quzuların çəkisi yerli cinslərdə 14-15 kiloqrama qədər olur. Kabab üçün ən dadlı, ləzzətli ət isə 12 kiloqrama qədər olan quzuların ətidir. Çünki böyüdükcə quzu ana südündən daha az qidalanır və yemə tələbatını ödəmək üçün ot dalınca daha çox qaçır, əzələləri daha çox işləyir və daha çox sərtləşir.

Toğlu dedikdə isə 6 ayından sonra və ya yunu qırılmış quzu nəzərdə tutulur. Yerli cinslərdə toğlular adətən 15 kiloqramdan 20-25 kiloqrama qədər olur. Toğlu əti quzu ətinə nisbətən daha sərt olduğundan ondan adətən dolma, soyutma, bozbaş, piti və s. qazan yeməkləri daha ləzzətli alınır. Toğlu ətinin quzu ətindən nisbətən sərt olmasının bir səbəbi toğlunun yem dalınca daha çox qaçması ilə bağlıdır. Digər səbəbi isə yun qırımı ilə bağlıdır. Qırım zamanı qayçı hər dəfə heyvanın bədənində dəyəndə heyvan qorxur və əzələləri gərilir.

Ət və ət məhsulları qrupuna əlavə olaraq quş əti, kolbasalar, ət konservləri, yarımfabrikatlar və digər bu kimi məhsulları da daxil etmək olar. Quşçuluq ölkəmizdə qədim tarixə və ənənələrə malik kənd təsərrüfatı sahələrindən biridir. Quş əti (toyuq, hinduşka, qaz, ördək əti) Azərbaycan mətbəxində ən çox istifadə edilən ət növlərindən biri hesab olunur.

Respublikamızda bu sahədə ixtisaslaşmış bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Bu gün Mağazalarımızda həmin müəssisələrin istehsal etdiyi və müxtəlif təchizatçılar tərəfindən təmin olunan əsas üç növ toyuq əti məhsulları satışa çıxarılır. Bunlar beçə əti, broyler toyuğu və kənd toyuğudur.

QULANÇARIN BECƏRİLMƏSİ

Nəcəfova T.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qulançar Avropada çox məşhurdur, baxmayaraq ki, ora gətirilən tərəvəzlərlə müqayisədə xeyli bahadır. Bu tərəvəzin məşhurluğu – gözəl dada və dietik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Bahalı olmasının səbəbi isə - avropada onun üç il becərilməsidir. İki il becərilər, üçüncü il isə yetişənləri yığırlar. Yeni plantasiyaları yeni yerdə əkirlər. İş ondan ibarətdir ki, ən dadlı və zərif zoğları cavan şitillər verir və şitilləri uzun müddət saxlamaq üçün bir şitildən yalnız zoğların 3/4 hissəsi kəsilir.

Digər tərəvəzlərin içində qulançarın becərilməsinə üstünlük vermək lazımdır. Birincisi – bitki uzun ömürlüdür, deməli torpağa və bizim işçi əlimizə rəhmlidir. İkincisi – tərəvəz bizim piştaxtalarda nadirdir, demək olar ki, az tapılındır. Nadir bitkini becərmək ikiqat xoşdur.

Qulançar sahədə bir neçə funksiyanı yerinə yetirir:

- canlı yay çəpəri;
- tərəvəz ləklərinin küləkdən qorunması;
- zərif bitkilərin qışda örtülməsi üçün vasitə;
- qışda bütün budaqları kəsilmədikdə - qarlı tarlada saxlanması mümkündür;
- xəstələnmir.

Nəhayət biz onun əsl təyinatı üzrə istifadə edirik – dadlı yeməklər hazırlayırıq.

Biz onu hər cür yeyirik. İlk zoğlar adətən çiymə qəbul edilir. Dadı göy noxud və qarğıdalı dadına oxşardır. Bişirilməsinə kütləvi yığım zamanı başlanılır. Qulançarı dik bağlı halda bişirirlər. Zoğların başlıqları qazandakı suyun səviyyəsindən yuxarı olmalıdır. Çünki aşağı hissə bişənə qədər üst hissə sıyığa çevriləcək. Bişmiş qulançar əridilmiş kərə yağı və yüngül sous ilə yaxşı uyğunlaşır.

Qulançarı şitillərlə becərilir. Torpağa birbaşa əkilməsi mümkün deyil (baxmayaraq ki, birbaşa əkilmə daha yaxşıdır). Toxumluq fevral ayının sonunda aylıq stratifikasiyadan sonra səpilir, şitillər dibçəklərdə laylay əkilir. Açıq torpağa şitilləri mayın axırında, şitil sahəsinə 30 sm qalınlıqlı münbit torpaqda əkilir (bostan torpağı ilə müxtəlif qarışıqlı gübrələrin qarışma nisbəti 1:1 olmalıdır). Gənc şitillərin daimi yerə köçürülməsi zamanı daha dadlı zoğlar seçilməlidir. Bu üsulu ona görə tətbiq edirlər ki, açıq zoğlar alınsın.

Daimi yerdə bitkini bir ildən sonra əkilir. Əgər növ zoğların dibinin doldurulmasına ehtiyac olarsa, əkin üçün 50 sm dərinliyində içərisi bostan torpağı və müxtəlif qarışıqlı gübrələr ilə doldurulmuş uzun xəndəklər hazırlanır (bostan torpağı ilə müxtəlif qarışıqlı gübrələrin qarışma nisbəti 3:1 olmalıdır). Bitkini elə əkmək lazımdır ki, kökün boyuncuğu torpaq səviyyəsindən 10 sm aşağıda olsun. Dibini doldurmaq üçün yumşaq bostan torpağı ilə turş olmayan torfun qarışığından istifadə etmək olar. Bitkinin dibini 20 sm hündürlüyündə doldururlar (belə halda bitkinin başlığı torpaqdan 10 sm hündürlüyündə olacaq). Dibinin doldurulması lazım olmayan növlər üçün bitkini, kökün boyuncuğu torpaq səviyyəsi ilə eyni olmaqla yuxarıda qeyd olunmuş qaydada 45 sm dərinliyi olan uzun xəndəkdə becərilir.

Qulançarın müxtəlif növləri əkilmişdir. Bir neçə illər ötdükdən sonra qulançarın müxtəlif növlü toxumları meydana gəldi. Ən yaxşısı qulançar növlərinin qarışığıdır (bu digər bitkilərə də aiddir). Bu halda bar vermə vaxtı çox uzanır, buna görə becərilən bütün növlərdən eləsini seçmək lazımdır ki, yaşadığımız yerli şəraitə uyğun olsun və nəhayət, onun yeyilməsi əsl dequstasiyaya çevrilsin.

Qulançar üçün yeri bir dəfə seçin – bitkinin yerdəyişməsi sizin çoxlu vaxtınızı, gücünüzü və sağlamlığınızı aparacaq (bitkilərə adətən gastronomik maraq göstərilir, qulançarda isə - kök güclüdür, sıx şaxələndir). Digər tərəvəzlərə nisbətən qulançarın baş soğanla yanaşı əkilməsi məsləhət görülür. Onuda nəzərə almaq lazımdır ki, yabanı, sürünən, kölgəyədavamlı qoruyucu bitkilər özlərini əkin sahəsində yaxşı hiss edirlər. Qulançarın daha bir sərfəli funksiyası ondan ibarətdir ki, o sərhəddir, yəni, ləklərə dərin kökləri olan uzunömürlü alaq otlarını buraxmır. Bitkinin yemlənməsi axırıncı kəsilmədən sonra və qışa yaxın müxtəlif qarışıqlı gübrələrin mulçalanması (torpağın hərarətini artırmaq, rütubətini saxlamaq və alaqdan qorumaq üçün torpağın əkin cərgələrinin üstünü peyin, torf, saman və s. ilə örtmək) yolu ilə aparılır. Yaza yaxın torpağı ağac külü ilə pudralayırlar.

BUĞDA-EGİLOPS HİBRİDLƏRİNDƏ EHTİYAT ZÜLALLARIN POLİMORFİZMİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Novruzova X.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hüceyrələrin eləcə də bütün orqanizmin funksiyası əhəmiyyətli dərəcədə oradakı zülallarla təyin olunur. Zülal dənin keyfiyyətinin əsas göstəricisidir. Dəndə zülalın miqdarı çox dəyişkəndir. Xarici mühit şəraiti zülalın miqdarının dəyişməsinə böyük təsir edir. Lakin bununla yanaşı zülal irsən keçən əlamətdir. Zülalın sintezinə ayrı-ayrı xromosomlarda yerləşən müxtəlif genlər nəzarət edir. Ona görə də yüksəkzülallı buğda sortlarının alınması böyük çətinliklə bağlıdır.

Yumşaq buğdadada dənin çörək keyfiyyəti, bərk buğdadada isə makaron keyfiyyəti bu bitkilərin ehtiyat zülalları olan qliadin və qlütenindən təşkil olunmuş kleykovina kompleksinin keyfiyyəti ilə təyin olunur.

Ehtiyat zülalları heterogen xarakterə malikdir. Son zamanlar zülalların parçalanması və identifikasiyası metodları (elektroforez, gel filtrasiya, immunoelektroforez, izoelektroforez və s.) ilə bu zülalları ayrı-ayrı komponentlərə ayıraraq onların sintezinə nəzarət edən genlərin xromosomlarda yerləşməsi və həmin komponentlərin dənin keyfiyyəti ilə əlaqəsi öyrənilmişdir.

Tədqiqat nəticəsində buğda-egilops hibridlərində dəndə zülalın ümumi miqdarı, zülal fraksiyaları. Öyrənilən buğda-egilops hibridlərində zülalın miqdarı 15,29-19,13% arasında olmuşdur. Bərk buğdaya oxşayan hibridlərin 5, 6, 8, 11, 13, 14, 15 №-li hibrid xətlərində, yumşaq buğdaya oxşayan hibrid xətlərinin isə hamısında zülalın miqdarı standart sortlardan yüksək olmuşdur. 11, 14, 22 №-li hibrid xətləri daha yüksək zülalə malikdir. 5, 10, 14, 16 №-li hibrid xətləri iqlim şəraitinin təsirinə davamlı olmuşdur.

Hər bir kombinasiyadan bir neçə hibrid xəttində zülal fraksiyalara ayıraraq onların miqdarını təyin etmişik.

T.dicoccum v.atratum x Ae.ovata hibrid kombinasiyasından 1, 2, 3 və 7 №-li hibrid xətlərində zülal fraksiyalarının miqdarı təyin olunmuşdur. Bu hibrid xətlərində albuminlər ümumi zülalın 9,22-13,6%-ni, qlobulinlər 8,9-12,3%-ni, qlidinlər 39,4-48,9%-ni, qlüteninlər isə 27,3-35,7%-ni təşkil edir.

T.durum v.leucurum x Ae.ventricosa hibrid kombinasiyasından 10 və 11 №-li hibrid xətlərində zülal fraksiyalarının miqdarı öyrənilmişdir. Belə ki, 10 №-li hibrid xəttində albumin və qlobulinlər ümumi zülalın 16,6%-ni, qlidin 48,5%-ni, qlütenin 32,8%-ni təşkil etmişdir. 11 №-li hibrid xətti yüksək zülalə malik olmaqla yanaşı, çörəyin həcminə görə standart sortlardan üstün olmuşdur. Bu hibrid xəttində albumin və qlobulin ümumi zülalın 18,13%-ni, qlidin 39,37%-ni, qlütenin isə 36,27%-ni təşkil etmişdir. Qlidin və qlüteninin miqdarı bir-birinə yaxın, qlidin qlüteninə olan nisbəti isə 1,08 olmuşdur. 10 və 11 №-li hibrid xətlərinin bir-biri ilə, eyni zamanda standart sortlarla müqayisəli öyrənilməsi göstərir ki, qlütenin fraksiyasının miqdarının çox olduğu 11 №-li hibrid xəttində çörəyin həcmi onlara nisbətən böyükdür.

Teyakan 60 x Ae.ovata hibrid kombinasiyasına daxil olan 13 və 14 №-li hibrid xətlərində zülal fraksiyalarının miqdarı öyrənilmişdir. Bu hibrid xətlərində qlüteninin miqdarı və çörəyin həcmi arasındakı müsbət korrelyasiya müşahidə olunmamışdır. 13 №-li hibrid xəttində albumin və qlobulin birlikdə ümumi zülalın 19,9%-ni, qlidin 46,9%-ni, qlütenin isə 30,0%-ni təşkil edir. 14 №-li hibrid xəttində isə albumin və qlobulin ümumi zülalın 18,08%-ni, qlidin 51,7%-ni, qlütenin isə 25,1%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, həm 13, həm də 14 №-li hibrid xətlərində qlidin qlüteninə olan nisbəti böyükdür. Bu 14 №-li hibrid xəttində daha kəskin nəzərə çarpır. Bu hibrid xəttində qlidin qlüteninə olan nisbəti 2,05-dir. Lakin buna baxmayaraq hər iki hibrid xəttində çörəyin həcmi standart sortlardan böyükdür.

Teyakan 60 x Ae.ventricosa hibrid kombinasiyasına daxil olan 16 №-li hibrid xəttində albumin və qlobulinlər ümumi zülalın 20,3%-ni, qlidin 46,0%-ni, qlütenin 28,4%-ni təşkil edir.

Ae.ventricosa x Teyakan 60 hibrid kombinasiyasına daxil olan 17 və 23 №-li hibrid xətlərində zülalın fraksiya tərkibi öyrənilmişdir. 17 №-li hibrid xəttində albumin və qlobulinin miqdarı digər xətlərə nisbətən az – 13,7% olmuşdur. Bu hibrid xəttində qlidin fraksiyası ümumi zülalın 45,5%-ni, qlütenin isə 38,2%-ni təşkil edir. 23 №-li hibrid xəttində isə albumin və qlobulinlər ümumi zülalın 18,8%-ni, qlidin 40,0%-ni, qlütenin isə 34,6%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, 17 №-li hibrid xəttində qlütenin fraksiyasının miqdarı digər xəttə nisbətən çoxdur. Bununla yanaşı 17 №-li hibrid xəttində çörəyin həcmi və digər çörək göstəriciləri də yüksəkdir.

Öyrənilən hibrid xətlərinin əksəriyyətində fraksiyaların bir-birinə nisbəti buğdalara uyğun olmuş, 10, 13, 14 və 17 №-li hibrid xətlərində isə albumin+qlobulin fraksiyasının miqdarı buğdalara nisbətən az, qlidin isə çox olmuşdur. Fraksiyaların bir-birinə nisbəti ilə çörəyin keyfiyyəti arasında əlaqə müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 1, 11, 17 №-li hibrid xətlərində qlütenin fraksiyasının miqdarı digər xətlərdən yüksək olması ilə yanaşı, çörəyin keyfiyyəti də yüksək olmuşdur.

KULİNAR MƏHSULLARI İSTEHSALINDA TƏTBİQ OLUNMA MƏQSƏDİLƏ YERLİ SARİMSAQDAN QIDA KOMPONENTLƏRİ ALINMASI TEXNOLOGİYASININ İŞLƏNMƏSİ

Nuri N.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sarımsaq ağımtil rəngli soğanaqlı bitkidir. Dadı çox kəskin yandırıcı olmaqla yanaşı, özünəməxsus ətirli iyi vardır. Sarımsaqdan Şərq təbabətində çox qədim zamanlardan dərman kimi bir sıra xəstəliklərə qarşı istifadə olunur. Məsələn, xroniki mədə-bağırsaq xoralarının müalicəsində, zəiflikdə, avitaminozda və s.

Tərkibində fitonsid maddəsinin mövcudluğundan, sarımsaq son dərəcə qüvvətli bakterisid təsirə malikdir. Sarımsaqdan alınan allisin maddəsinin çox qüvvətli bakterisid təsiri vardır. Onun on mində bir nisbətini su ilə durulaşdırdıqda belə yenə də bakteriyalara öldürücü təsir göstərir, onların inkişafını dayandırır. Son illərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində sarımsağın tərkibində bir sıra müalicə əhəmiyyəti maddələrin olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan ən mühümü dusulfid adlanan kükürlü üzvü birləşmələrdir. Sarımsağın tərkibində olan efir yağında kükürd olduğu üçün, onun iyi kəskindir və yandırıcıdır.

Sarımsaq hələ qədim dövrlərdən ən faydalı tərəvəzlərdən biri hesab edilib. Bu faydalı tərəvəzin tərkibində 33 növ kükürlü birləşmə, 17 növ aminoasit, potaş, selen və sink var. Sarımsaq damar daralması, infarkt riskini azaldır, soyuqdəymə, qrip, boğaz ağrısı, asma-bronxit kimi xəstəliklərlə mübarizə aparır.

Sarımsaq bədənə güc və enerji verir, iştah açır, həzmi asanlaşdırır, bəlgəmi təmizləyir, temperaturu salır, mikrobları öldürür, qanı təmizləyir, qan dövranını tənzimləyir, təzyiqi salır. Saç dərisinə sürüldükdə saç köklərini möhkəmləndirir, dəriyə parlaqlıq verir. Bundan əlavə bu məhsul əsrin belası olan xərçənglə mübarizədə də əhəmiyyətli rola malikdir. Sarımsaq həm çiy halda, həm də xörəklərdə bişirilmiş halda istifadə olunur. Əsas cəhətlərindən biri infeksiyaya qarşı müqavimətli olmasıdır. Bu baxımdan o həzm və nəfəs orqanları, ağciyər üçün daha faydalıdır. Sarımsaq yemək iştahı artırır, qidanın həll olunmasına kömək edir, mədə rütubətini toplayır və aşağı salır, qatı qanı durulaşdırır. Turşuya qoyulmuş sarımsaq boğazı və səsi təmizləyir, huşsuzluq, üz iflici, sinir və oynaq ağrıları hallarında tövsiyə edilir. Hamilə qadın sarımsaq istifadə etdikdə uşağın rəngi açıq və xoşagələn olur. Sarımsağı qatıqla yemək iştahı açır, mədə və həzm üçün münasibdir. Ağır və gec həzm olan qidaları sarımsaqla yemək məsləhətlidir. Sarımsaq həmçinin ürək əzələsini möhkəmləndirir, böyrək daşları hallarında da tövsiyə olunur. Sarımsağı bal ilə döyüb dəri üzərinə sürtməklə dəridə olan ləkələri təmizləmək mümkündür. Damarların divarlarına çökmüş xolestrinin səviyyəsini aşağı salır. Sarımsağı zədələnmiş yerlərə sürtməklə qanaxmanın qarşısını almaq mümkündür.

Sarımsağın soyuqdəymə, qrip, boğaz ağrısı və burun iltihabına, zəncəfilin isə xərçəng xəstəliyinə qarşı qoruyucu təsirə malik olduğu məlum olub. 7 min il bundan əvvəl Misirdə piramidaların inşa edilməsində işləyən fəhlələrlə sağlamlıqlarını qorumaq üçün verilən sarımsağın xüsusilə də soyuqdəymə, qrip, boğaz ağrısı və burun iltihabına xeyirli olduğu ortaya çıxıb.

Bir diş sarımsaq gün ərzində çəkilən siqaretdən insanın qanına keçən nikotinin zəhərlərinin qarşısını alır. Belə ki, bədəndə xərçəng riskini azaldan sarımsağın qəbulu insanın sinir sistemini və qan dövranını yaxşılaşdırır. Sarımsaq düzgün istifadə olunması halında çox yaxşı antibiotikdir. O, mikrobları öldürür, bağırsaqları qurdlardan təmizləyir. Qaraciyərdəki rahatsızlıqlar, başın hərhlənməsi, qızdırmanın olması, qulaqların uğuldaması kimi xəstəliklərə çox yaxşı təsir edir. Bundan əlavə, sarımsaq qanda şəkərin miqdarını tənzimlədiyi üçün şəkər xəstəliyinə qarşı ən yaxşı təbii vasitə hesab edilir.

Sarımsağın tərkibindəki birləşmə “campylobacter” adlanan və zəhərlənmə əmələ gətirən geniş yayılmış bakteriyalarla antibiotiklərin iki tipindən 100 dəfə daha səmərəli mübarizə aparır. Alimlərin fikrincə, bu kəşf qida zəhərlənmələrinin müalicəsində yeni qapı açmağa bilər.

“Campylobacter” bakteriyasına quş ətinin həm üzərində, həm də özündə rast gəlmək olar. Laboratoriya mühitində dialil sulfid özünü eritromisin və tsiprofloksasindən 100 dəfə yaxşı göstərmişdir. Bu çox heyranedicidir. Çünki bu, ətrafımızdakı bakteriyaların və qidaların səbəb olduqları zəhərlənmələrin qarşısını almaq potensialını göstərir. İnfeksiyanın simptomları bir qayda olaraq özünü ürəkbulanma, qusma, qarında ağrılar və hərəkətin yüksəlməsi şəklində büruzə verir.

Orqanizm üçün çox faydalı olan sarımsağın mədə-bağırsaq, qırtlaq xərçənginə yoluxma ehtimalını azaltdığı müəyyən edilmişdir. Yüksək miqdarda fosfor, kalium, kükürd, sink, selenium, A və C vitaminləri ilə yanaşı, az miqdarda da kalsium, maqnezium, natrium, dəmir, manqan və B vitaminləri ilə zəngin olan sarımsağın tərkibində bol miqdarda su, şəkər, karbohidratlar, zülal, lif və sərbəst amin turşuları var.

SİRKADİAN RİTMDƏN ASILI OLARAQ SIÇOVULLARIN BAŞ BEYNİNDƏ QLUTAMATDEKARBOKSİLİZANIN FƏALLIĞININ DƏYİŞMƏSİ

Orucova Ə.E.

AMEA-nın akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu

İnkişafın müxtəlif mərhələləri nəticəsində funksiyaların sirkadian dövrüliyi bütünlükdə orqanizmin və ayrı-ayrı fizioloji sistemlərin mühitə uyğunlaşma mexanizminin səviyyəsini nizamlamaq qabiliyyətinə malik olmuşdur. Orqanizmdə ritmiki dəyişiklik həmişə daxili və xarici sinxronizatorların təsiri altında

olurlar. Orqanizmdə bütün dövrü dəyişikliklər öz aralarında sinxronlaşır. Sinxronizatorların təsiri şəraitində ritm öz dövrüliyünü dəyişir, bu dəyişmə sinxronizatorların dövrüliyinə uyğunlaşır. Onlar tsiklik dəyişikliyə təsir edərək öz dövrlərini orqanizmin həssaslığının fizioloji ritmlərinə vermək qabiliyyətinə malikdirlər. Qəbul olunmuşdur ki, orqanizmə qarşı belə xarici amillərin, məsələn, foto və ya termo-dövrüliyin dövrüliyi 24 saata yaxındır.

Bioloji ritmlərin arxasında ən əsas bioloji qanunauyğunluqlar durur. Ona görə də orqanizmin gündəlik ritmlərinin tədqiqatı xəstəliklərin vaxtında aşkar edilməsi üçün etibarlı vasitədir.

Orqanizmin bir çox fizioloji funksiyalarının sirkadian ritmi bioloji saatın fəaliyyətindən asılıdır ki, bunlar da hipotalamusda lokalizə olunmuşdur. Orqanizmin həyat üçün vacib funksiyalarının parametrlərinin sirkadian ritminin pozulması hipotalamusun hüceyrə quruluşunun funksional vəziyyətinin pozulması ilə əlaqədardır. Burada bioloji saat yerləşir ki, o da bir çox fizioloji proseslərin sirkadian ritmini tənzimləyir. Sirkadian dövrüliyə bilavasitə hipotalamusun aidliyi çoxdur. O, bioloji saatın əsas mexanizmidir.

Məməlilərdə vacib sirkadian peysmeker supraxiazmatik nüvə (SXN) adlanır. Neyrotransmitter asetilxolin, qlutamat, neuropeptid Y, serotonin, vazofəal intestinal peptid (VIP), peptid histidin izoleysin və arginin vazopressin SXN-nin fəaliyyətində rol oynayır. SXN QAYT-ın baş beyində istehsal mənbəyidir. QAYT sinir toxumasında maddələr mübadiləsinin normal məhsulu olub, mediatorların bütün meyarlarına cavab verir və ləngidici mediator kimi qəbul edilmişdir. QAYT-ın SXN daxilində təsiri neyronların fəaliyyətini dövrü aşağı salınmasına səbəb olur. Sirkadian ritm pozulduqda QAYT normada olduğu kimi dövrü ifraz olunmur. QAYT işıqlıq-qaranlıq dövrüliyündə iştirak edərək sirkadian cavabları modullaşdırır.

Mərkəzi sinir sisteminin bir sıra xəstəliklərində rol oynayan QAYT-ın miqdarının dəyişməsi onun sintezində iştirak edən qlutamatdekarboksilazanın (QDK) fəallığından bilavasitə asılıdır. Ona görə də QDK-nin fəallığının sirkadian ritmdən asılı olaraq dəyişməsinə öyrənməklə, QAYT-ın miqdarının müvafiq şəraitdən asılı olaraq dəyişmə mexanizmini öyrənmək olar.

Bütün yuxarıdakı əsas götürərək sirkadian ritmdən asılı olaraq 3 aylıq siçovulların baş beyin strukturlarının – baş beyin yarımkürələrinin qabığı və hipotalamusun toxumasında QDK-nin fəallığının dəyişməsi öyrənilmişdi. QDK-nin fəallığını təyin etmək üçün İ.A.Sitinski, T.N.Priyatkina (1966) metodundan istifadə olunmuşdur.

Təcrübələrin nəticələri göstərdi ki, 3 aylıq siçovulların baş beyin strukturlarının toxumasında axşam (saat 18.00) səhərlə (saat 9.00) müqayisədə QDK-nin fəallığı yüksək olur. Bu artım baş beyin yarımkürələrinin qabığında 22%, hipotalamusda isə 56% təşkil edir. Bu nəticələrə əsasən demək olar ki, QAYT-ın miqdarı da axşam vaxtlarında səhərdən çox olur.

Əksər beyin strukturlarında QAYT $QAYT_A$ və $QAYT_B$ reseptorları vasitəsilə təsir edir və membranın hiperpolarizasiyası vasitəsilə neyronların fəaliyyətinin azalmasına səbəb olur və membran keçiriciliyi artır. Son araşdırmalarda SXN-nin neyronları üzərində QAYT-ın ikili təsir göstərdiyi aydınlaşdırılır: gündüz ləngidici, gecə isə oyadıcı təsir göstərir. Bu sirkadian ritmdən asılı olaraq Cl-un dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bu ikili oyadıcı və ləngidici təsir SXN neyronlarında sinxronizasiya səbəbi kimi başa düşülmüşdür.

QIDA TEXNOLOGİYALARINDA TƏTBİQ OLUNMA İMKANLARININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ MƏQSƏDİLƏ, NAR MEYVƏSİ VƏ ONUN EMAL MƏHSULLARININ BİOLOJİ VƏ TİBBİ FAYDALARININ ÜMUMİLƏŞDİRİLMİŞ TƏHLİLİ

Osmanlı N.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tarixi mənbələrə görə aralıq dənizi bölgəsindən yayılmış nar bitkisi, (*Punica granatum L*) ABŞ-da Cənub-Şərqi Asiya, Kaliforniya və Arizonada hələ qədim dövrlərdən yetişir. Məhsuldarlıq, bolluq və uşur meyvəsi hesab edilir. Nar meyvəsi ekstraktların bioloji xüsusiyyətləri (antimikrobiyal, antioksidant, antikanserogen, anti-inflammatuar, digər xüsusiyyətlərinə malikdir) Belə xassələrə görə onun ekstraktlarından geniş istifadə olunur. Digər müalicəvi xassələr arasında infeksiya, iltihabın, xərçəngin qarşısının alınması kimi terapevtik xüsusiyyətlərə malikdir. (2009-cu ildən 2010-cu ilin oktyabr ayının əvvəllərinə qədər ISI Web Information Thomson Reutersin axtarışına əsasən) Nar meyvələri fitoterapiya üçün tamamlayıcı olaraq qəbul edilir sadə xəstəliyin qarşısının alınması və müalicəsi üçün vacib meyvə hesab edilir (baxmayaraq ki, tibbi ənənəyə əsaslanmışdır) Müqəddəs kitablarda (Əhdi-Ətiqə, Quran, yəhudi Tövrat və Babil Talmud kimi) bu meyvə məhsuldarlıq, bolluq, və yaxşı şans mənalarnı ifadə edir. Yaxın Şərqdə tətbiq olunan Unani sistemində və Hindistanda eyni araşdırmaya əsasən, nar da şəkər xəstəliyi üçün bir vasitə olduğunu açıqladı (Julie, 2008). Nar meyvəsinin yeməli hissəsi üzvi turşular, şəkərlər, vitaminlər, polisaxaridlər, polifenollar və minerallarla zəngindir. Nar yetişdikcə tərkibindəki kimyəvi maddələrin formalaşmasına bir

neçə amillər kömək edə bilər ətraf mühit şəraiti, yetişmə, saxlama (Schwartz və digərləri, 2009a). Son bir araşdırma, nar meyvəsinin müxtəlif hissələri və onların potensialı iltihabın və xərçəngin qarşısının alınması və müalicəsində yararlı olacağını təsdiqləyir. Müəlliflərin fikrinə görə perikarp, yarpaq və çiçəkdə olan fenollar (flavonoidlər və tanninlər) müalicəvi əhəmiyyəti ilə unikaldir. Nar meyvəsinin tərkib hissələrində kompleks polisəkarlar da aşkar edilmiş və xarakterizə olunmuşdur. Eyni araşdırma məqaləsində, alimlər vurğulayırlar ki, nar toxumu, şirəsi, perikarp, qabıq və yarpaq, eləcə də onların farmakoloji xüsusiyyətləri profilaktikaya aid xüsusiyyətlərə malikdir. (Lansky və Newman, 2007). Burada antioksidant fəaliyyət müxtəlif nar hissələri ilə əlaqəli idi həm də müəlliflər tərəfindən artıq araşdırma yekunlaşdırılmış və təsdiqlənmişdir. Bir il sonra, digər araşdırma məqaləsi (Julie, 2008) Nar suyunun bir məhsul kimi geniş istifadə oluna biləcəyini ortaya qoydu prostat xərçəngi üçün müalicə əhəmiyyəti olduğu müəyyən edildi. Nar meyvəsinin ayrı-ayrı hissələrinin bioloji əhəmiyyəti haqqında (qabıq, toxum, çiçək) 200-dən çox əsər, məqalələr yazılmış konfranslar keçirilmiş və patentlər alınmışdır. Narın xüsusiyyətlərinə digər yanaşmalar da aşkar edilmişdir: zərərvericilər və xəstəliklər qarşı nar məhsulu (Bardas və s., 2009; Mondal və Mani, 2009; Qasen, 2009; Spadaro., 2010; Wohlfarter., 2010a; Wohlfarter., 2010b); Nar təsir edən mikroorqanizmlərin mübarizəsinə dair nar bitkiləri (Guo., 2009; Hassan., 2009; Tayel və digərləri, 2009a; Osorio., 2010), saxlama zamanı toxumda baş verə bilən dəyişikliklər Lymphocystis xəstəliyinə qarşı Virus (LDV) eləcə də narın fiziki xüsusiyyətləri (Çelik və Ercişli, 2009). Antioksidant kimi, Maryland Tibb Mərkəzinin Universiteti deyir ki, nar hüceyrələrin hüceyrə dövrünə mane olan və xərçəngli böyüməyi təşviq edən DNT zərərli hüceyrələri qorumaq qabiliyyətinə malikdir. Xüsusilə nar suyu, qabığı və yağ kombinasiyaları nar toxumu ekstraktı, prostat xərçəngi antigeninin (PSA) prostat xərçəngi əməliyyatı və ya radiasiyadan sonra artdığını azaldır. İki qatlama vaxtı PSA-nın qısa müddət ərzində anormal səviyyəyə çıxması və xəstəliyin proqnoz göstəricisi olduğu müddətdir. Qısamüddətli iki dəfə bir insanın xəstəlikdən ölməsini riskini artırır. İçməli 8 oz. Nar növünün ekstraksiyası gündə iki dəfə ikiqat vaxtla dörd dəfə artmışdır.

Nar toxumu iki əsas vitamin C və K-nin ən yaxşı mənbəyidir. Xam, yeməli toxumların 100 g hissəsi 10.2 mg C vitamini və ya təklif olunan gündəlik dəyərin 17 faizini təmin edir. Nar dənəsi toxumları NutritionValue.org sayına görə, 16 mq-dən çox K vitamini təmin edir. Vitamin C immunitet sistemi funksiyasına, yara sağlamlığına, sağlam dişlərin möhkəmlənməsinə, əzələlərdə kollagen və elastin istehsalına kömək edir. K vitamini güclü, sağlam sümüklərin saxlanması, eləcə də müvafiq qan qatılığı üçün vacibdir.

Dərini canlandırır. Təbii qocalma əleyhinə maddələr qırış əleyhinə dərinin məhsullarında istifadə edilən ən çox aranan maddələrdir. Mountain Rose Herb məlumat bazasına görə, kosmetika sənayesi antioksidantlarla zəngin və gənclər üçün cavanlaşdırıcı nar toxumlarından əhəmiyyətli preparatların əsas istehlakçısıdır. Yağ, dərinin elastikliyi yaxşılaşdırır və köhnə dəri hüceyrələrinin keratinositlərin adını daha tez kəsmək üçün dəri yaradır. Bundan əlavə, onun yağları anti-iltihab, sakitləşdirici və nəmləndirici təsirə malik olub quru və günəş yanığı olan dərilər, ekzema və psoriazin müalicəsində faydalıdır.

Xərçəngə mane ola bilər. Digər meyvə və tərəvəzlər kimi nar toxumları bitki qidalarında təsirli miqdarda olan faydalı maddələr sayılan fitokimyasallarla zəngindir. Nar toxumlarında fitokimyəvi xassəli qruplara polifenol deyilir. Nar toxumları, taninlər, kversetin və antosiyaninlər kimi xüsusi polifenollarla zəngindir - bunların hamısı ürək sağlamlığını və anti-xərçəng kimi onun faydalarını təklif edə bilər. 2005-ci ilin yanvar ayında "Amerika Klinik Nutrition Journal" jurnalında dərc olunan məqaləyə görə, güclü antioksidantlar kimi polifenollar sağlam hüceyrə sağlamlığını yaxşılaşdırır və xərçəng hüceyrəsindən ölümün və şiş böyüməsinin qarşısını ala bilər. Anthocyaninlərin anti-inflammativ, antivirus və antibakterial xüsusiyyətlərə malikdir. Ən keyfiyyətli nar satın almaq üçün, canlı, ləkəsiz qabıqla örtülü olan ağır görünən meyvələri seçin. NPR-nin məlumatına görə, nar meyvələri soyuducuda iki aya qədər saxlanıla bilər. Bütün bu faydalı xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq, nar meyvəsi və onun emalı məhsullarının qida sənayesində istifadə məqsədi ilə texnologiyalar daha geniş araşdırılmalı, yeni texnologiyalar işlənə bilər.

TƏHSİLİN İNFORMATLAŞMASINDA İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Rzayeva X.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Tədris prosesində təlimin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə tətbiq olunan interaktiv metodlarından istifadə zamanı İKT və digər vasitələr əhəmiyyətli rol oynayır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi müxtəlif dərəcələrinin həyata keçirilməsinə və onların istifadə olunması üçün pedaqoji şərtlərin formalaşdırılmasına imkan vermişdir.

Belə ki:

- tətbiq edən müəllimin bu sahə üzrə müəyyən bacarıq və vərdislərinin olması
- internet resurslarına və multimedia vasitələrinə uyğun olan təhsil şəraitinin yaradılması
- tədris olunan fənnin(və ya mövzunun) məzmununun müfəssəl şəkildə çatdırılmasına nail olunması

zəruri tələblərdir.

Təlimdə texniki vasitələr və İKT-dən istifadə şagirdlərin tədris olunan mövzunun ətraflı mənimsəməsi ,lazımi bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə stimül verməklə yanaşı müəllimin sərf etdiyi əməyi də qismən yüngülləşdirən yüksək tədris situasiyası yaratmağa qadir olan müasir vasitələrdir. Bu vasitələrdən istifadə şagirdlərdə informasiya bazasının çoxalmasına və mövzunu asanlıqla dərk etmələrinə şərait yaradır.

Təlimin texniki vasitələrini əyani vəsaitlərlə eyniləşdirmək olmaz.

Əyani vəsaitlər informativ xarakterə malikdir. Texniki vasitələrlə şagirdlərə verilən informasiyalar daha dinamik və daha əyanidir.

Milli kurikulum İKT-dən geniş istifadəni nəzərdə tutur. Kompüterdən ,proyektordan istifadə etməklə mövzunun icmalı qabaqcadan hazırlanır. Motivasiyanın qurulmasında mövzuya aid materiallardan intrnet qaynaqlarından, fleşkartlardan ,əyani vəsaitlərdən, videomateriallardan və.s istifadə etməklə şagirdlərin diqqətini maksimum dərəcədə dərse cəlb etmək mümkündür. Biologiya dərslərində təbiət hadisələrini, heyvanları, bitki ötüyünü və.s. əks etdirən video materialları şagirdlərdə dərslərə daha böyük maraq və həvəs oyadır. Bundan başqa şagirdlər tədqiqat apararkən, ümumi nəticələr çıxararkən daha dəqiq, daha səlis işləyir, dərslər bu gün ki tələblərə uyğun daha fəal ,daha canlı keçir.

İKT-nin metodiki işdə uğurla tətbiq olunması üçün müəllim İKT-nin müxtəlif formalarını yaxşı bilməli kompyuterdə yaxşı işləməli əsas təhsil saytlarının imkanlarından düzgün istifadə etməlidir. Bununla yanaşı təlim prosesində millilik və bəşəri dəyərlər öz əksini tapmalıdır. Tədris zamanı müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərdə dədiqatçılıq, yaradıcılıq və qazanılmış biliklərin həyatda müstəqil şəkildə tətbiqetmə bacarıqları inkişaf etdirilsin. Bütün bu prinsiplərin gözlənilməsi təlim islahatının əsas kompetensiyalarından olan əqli təfəkkürün inkişafını təmin edir. Biologiya dərslərində informasiya texnologiyalarından istifadə müəllimə bir sıra imkanlar yaradır. Bunlardan təlim-tərbiyə prosesinin gedişində şagirdlərin şüurlu fəaliyyətinin təşkil edilməsi, təlim prosesində fərdi yanaşma üsulunun tətbiqinə daha böyük imkanlar yaradılması və qısa vaxt ərzində mikro və makro aləmdə baş verən hadisə və prosesi ardıcılıqla izləmək imkanlarının yaradılmasını misal göstərmək olar.

Biologiya dərslərində İKT vasitələrindən istifadə edərkən dərslərin mərhələləri əvvəlcədən aydınlaşdırılmalıdır. Bununla yanaşı bioloji biliklərin şagirdlərin həyat və fəaliyyətində mühüm rol oynadığını da nəzərdə saxlamaq lazımdır. Məhz bioloji təhsil sayəsində hələ yeniyyətəlik yaşlarından şagirdlərdə özünə, ətrafdakılara, ümumiyyətlə, bütün canlılara qarşı diqqətli və ehtiyatlı yanaşma, təbiətə məhəbbət hissi formalaşır. Şagird müəyyən dərəcədə öz sağlamlığının qeydinə qalmağın nə dərəcədə mühüm olduğunu anlayır, öz orqanizminin quruluşun və funksiyalarını bilir, ekologiyanın nə demək olduğunu anladığına görə onda bitki və heyvanlar aləminə qarşı rəğbət hissi yaranır.

Şagirdlərin hər tərəfli biliklərlə təmin edilməli onlarda bacarıq və vərdislər formalaşdırılmalı, yüksək mədəniyyətə və dünyagörüşünə malik şəxsiyyət kimi yetişdirilməlidir. Belə tədris prosesi şagirdlərdə özünə inam hissi oyadır ki, bu da onlara sinfin və dərslərin təşkilində iştirak etməyə ,öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməyə şərait yaradır. Təlim prosesinin daha yaradıcı olmasına, şagirdlərin müzakirə, mühakimə qabiliyyətlərinin formalaşmasına stimül yaradan bu üsul və vasitələr eyni zamanda şagirdlərin təlim prosesinə daha maraqla və həvəslə yanaşmasını təmin edir.

SİÇOVULLARIN BAŞ BEYNİNDƏ ASPARTATAMİNOTRANSFERAZANIN FƏALLIĞININ SİRKARD ASILILIĞI

Sadıqova H.K.

AMEA-nın akademik Abdulla Qarayev adına Fiziologiya İnstitutu

Sivilizasiyanın milyard illərlə mövcud olduğu müddətdə hər bir orqanizmdə fiziologiyayı sutkanın müxtəlif vaxtına uyğunlaşdırın işıq-qaranlıq dövrünün növbələşməsi ilə bağlı olan xüsusi daxili “bioloji ritmlər, yəni saatlar” əmələ gəlir. Xarici amillərin ritmik dəyişiklikləri orqanizmin daxili bioritmlərini mühitin konkret şəraitinə kökləyərək onların sürətinə təsir göstərir ki, bununla da adaptiv imkanların maksimal səviyyəsi təmin olunur. Bioloji saatların “daxili” təbiətinə baxmayaraq onların fəallığı xarici

amillərlə tənzimlənir ki, bunların da əsası işıq sayılır. Müasir cəmiyyətin inkişaf templərinin sürətlənməsi nəticəsində gündüz olduğu kimi gecə vaxtlarında da stress amillərinin əmələ gəlməsi, növbəli işin, uçuşların tez-tez olması, təbii katabalizmlər və s zamanı orqanizmin sirkard ritmlərinin pozulmaları baş verir ki, bu da patoloji vəziyyətlərin-desinxronozların və sürətli qocalmanın inkişafına gətirib çıxarır. Saat qurşağının dəyişmə sindromu jet lag (ing “jet” reaktiv təyyarə + ing “ləngimə”) artıq bir neçə on illərdir ki, xəstəliklərin beynəlxalq təsnifatına daxil olmuşdur. Orqanizmdə bioloji saatların tənzimləyicisi epifiz sayılır ki, onun vasitəsilə melatonin hormonunun ifrazına nəzarət həyata keçirilir. Son illərlə bioloji ritmlərin daha əsaslı öyrənilməsinə başlanılmışdır ki, bunun nəticəsində 2017-ci ildə sirkard ritmlərlə tənzimlənən molekulyar mexanizmlərin kəşfinə görə Jeffrey Hall, Michael Rosbach, Michael Young kimi alimlər Nobel mükafatına layiq görülmüşlər. Orqanizmin stressə qarşı davamlılıq qabiliyyəti hər şeydən əvvəl sinir hüceyrələrinin enerji potensialı ilə limitlənir. Xarici mühitin əlverişsiz şəraitində baş beynin oksigenə tələbatı yüksəlir. Qlütamin turşusu (əsas oyandırıcı neyromediator), enerji təchizatının vasitəsinə çevrilir, həmçinin triptofana çevrilərək melatoninin sintezinin əsas mənbəyi sayılır. Qlütamatın sintezi yenidənaminləşmə reaksiyası prosesində baş verir. Ekzogen amillərin təsiri şəraitində orqanizmdə fermentlərin transaminoz qrupunun (AsAT, AlAT) amin turşu mübadiləsinin tənzimlənməsində iştirakını təsdiq edən çoxsaylı işlərin olmasına baxmayaraq, sirkard dəyişikliklər, yenidənaminləşmə proseslərinin pozulmaları və həmçinin fermentlərin bu qrupunun adaptiv-kompensator rolu haqqında məsələlər praktiki olaraq aydınlaşdırılmamışdır. Problemin aktuallığını nəzərə alaraq bizim tədqiqatlar bu məsələnin həllinə həsr olunacaq. İlkin mərhələdə biz sutkanın gündüz və axşam vaxtında (müvafiq olaraq 09:00 və 18:00) üç aylıq siçovulların baş beynində (qabıq nahiyələri və hipotalamus) aspartataminotransferazanın fəallığını təyin etməyi qarşımıza məqsəd qoyduq. Biokimyəvi tədqiqatlarda daha dəqiq və effektiv olan kinetik təyini üsulu tətbiq olunmuşdur. Fermentativ fəallığın sutkanın axşam vaxtında (qabıq nahiyələri və hipotalamusda müvafiq olaraq 46% və 35%) gündüzə nisbətən yüksəlməsi aşkar olunmuşdur ki, bunu siçovulların gecə həyat tərzilə əlaqəli olan oyandırıcı mediator kimi qlütamatın sintezi reaksiyasının sürətlənməsi ilə izah etmək olar. Bundan əlavə qlütamatın sintezinin gecə sürətlənməsi ləngidici neyromediator olan QAYT-ın səviyyəsinin yüksəlməsinə və ləngiməsinin tədricən artmasına (səhər saatlarına yaxın) gətirib çıxarır. Həmçinin ehtimal olunur ki, qaranlıq rejim məhsuldarlığın ritminin və aminturşularının, xüsusilə də qlütamatın sürətli metabolizminin hesabına transaminoz reaksiyalarının vasitəsilə melatonin sekresiyasının saxlanmasına səbəb olur.

KƏKLİKOTU POPULYASIYALARININ SİTOGENETİK TƏDQIQI

Safərova N.C.

Gəncə Dövlət Universiteti

Kəklükotunun genetik müxtəlifliyin tədqiqi bu bitkinin seleksiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, seleksiya proqramı həyata keçirmək üçün tədqiq olunacaq populyasiyada əlamətlərin davamlı irsiliyi haqqında məlumatların toplanması olduqca vacibdir [Lynch və Walsh1998]. Bunun üçün ilk növbədə kəklükotunun dəqiq tanınması, onun genetik, sitogenetik xüsusiyyətlərinin və ploidliyinin aşkar edilməsi, növlərin əlamətləri arasında əlaqələrin müəyyən edilmələri vacibdir [John 1989; Reem &Toby 2007]. Kəklükotu cinsinin növləri molekulyar səviyyədə demək olar ki, öyrənilməmişdir.

Tədqiqatımızın əsas məqsədi müasir sitoloji və molekulyar genetik metodlardan istifadə etməklə Azərbaycanda bitən bəzi kəklükotu növlərində baş verən növdaxili və növlərarası genetik müxtəlifliyin əsas parametrlərinin təyini. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün qarşıya aşağıdakı vəzifə qoyulmuşdur:

1. Müxtəlif parametrlərlə nümunələrin kariotiplərinin tədqiqi və müxtəlif sitogenetik əlamətlərinə görə onların fərqləndirilməsi;

2. Kariotiplərdə asimmetriklik dərəcəsinin müxtəlif parametrlərlə təyini.

Kəklükotunun (*Thymus ssp.*) müxtəlif növlərinin 20 populyasiyasının üzərində sitogenetik tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Sitogenetik tədqiqatlar xromosomların şəkilləri əsasında onların ölçüsü, forma və sayları üzrə aparılmışdır. Əldə olunan nəticələr əsasında qeyd etməliyik ki, tədqiq olunan bütün nümunələr $x=15$ olmaqla iki ploidlik səviyyəsi: diploidlik ($2n=2x=30$) və tetraploidlik ($2n=4x=60$) göstərmişlər. 1 saylı şəkildə tədqiq olunan bəzi nümunələrin xromosomlarının metafaza mərhələsində qeydə alınmış kariotiplərinin şəkilləri göstərilmiş. Tədqiq olunan nümunələrin əksəriyyəti simmetrik kariotipə malik olub, Stebbinə görə 1A sinfinə aid edildilər. Lakin iki populyasiya: *Th. daenensis*-2 və *Th. kotschyanus*-3

simmetriya parametrlərinə görə fərqlənərək uyğun olaraq 1B və 2B siniflərində yer almışlar. 20 populyasiyada 14 kariotip əlamətləri (TL, LA, SA, AR, CI, TF%, DRL, A1, A2, LA%, SA%, SI, CG, DI) əsasında variasiya analizi aparılmışdır. Nəticələr göstərdi ki, populyasiyaların arasında kariotip əlamətlərinə görə fərqlər vardır. Bu fərqlər müxtəlif parametrlər üzrə 1% və 5% qiymətli (mənalı) fərqlər təşkil edir. Bu onu göstərir ki, bu əlamətlər genetik müxtəliflik yaratmağa qabildirlər. Diploid populyasiyaların içərisində genomun tam ölçüsü (ETL), *Th.vulgaris* də maksimum (26,778 mkm). Tetraploid populyasiyalarda bu parameter diploid populyasiyalardan xeyli yüksək olmuşdur. Belə ki, tetraploid populyasiyalar içərisində bu parametrin qiyməti *Th. kotschyanus*-3 ən yüksək (uyğun olaraq 48,766 və 47.031 mkm), *Th.kotschyanus*-12-də ən aşağı (21,964 mkm) olmuşdur.

Th. vulgaris diploid olmasına baxmayaraq digər tetraploid növlərin populyasiyaları ilə müqayisədə VRC(xromatinin nisbi miqdarı) parametrinin qiymətində onları üstələyir. Bu parameter *Th.vulgaris*-də maksimum (1,652) olmaqla, qiymətcə *Th. kotschyanus*-3 (1,626), kimi tetraploid nümunələrə qismən yaxın olsa da, *Th.kotschyanus*-12 (0,732), tetraploid nümunələrdən demək olar ki, iki dəfə çoxdur.

Tədqiq olunan populyasiyalarda təyin olunan kariotip əlamətlərinin orta qiymətləri müqayisə olunmuşdur. Nəticələr göstərilmişdir ki *Th. vulgaris* ən böyük xromosomun tam uzunluğuna (TL) və ən uzun (LA) və qısa çiyinə (SA) malikdir, *Th. kotschyanus*-2 isə TL, LA və SA parametrlərinin ən aşağı qiymətlərinə malikdirlər. Başqa sözlə desək, *Th. vulgaris* ən böyük və *Th. kotschyanus*-2 isə ən kiçik xromosomlara malikdirlər. *Th. vulgaris* həm də ən böyük AR (çiyinlərin nisbəti) (1,490) və ən az CI (sentromer indeksi) (0,402) parametrlərinə malikdir. Bu onu göstərir ki, *Th. vulgaris*-də LA/TL nisbəti (3,984) daha çoxdur.

Həmçinin TF% parametrlərinin qiyməti *Th. vulgaris*-də isə ən aşağıdır (40,244). *Th. vulgaris* A1-in maksimum qiymətinə (0,564) malikdir. Nəzərdə tutsaq ki, TF% ilə A1 arasında tərs mütənəsiblik (TF% artdıqca A1 azalır və ya əksinə) mövcuddur, onda *Th. vulgaris*-in aşağı TF%-ə və yuxarı A1-ə malik olması aydın olar.

TF% ilə sentromer indeksinin (CI) arasında düz mütənəsib asılılıq vardır (TF% artdıqca CI artır və ya əksinə). Bu parametrlər A1 və AR parametrləri ilə birlikdə əsasən kariotipin simmetrikliliyini müəyyən edirlər. Məsələn, *Th. vulgaris*-də A1,AR göstəriciləri yuxarı, TF% və CI göstəriciləri aşağı olduğundan kariotip asimmetrikdir. LA% və SA% parametrlərinin qiymətləri diploid populyasiyalar olan *Th. kotschyanus*-2, *Th. kotschyanus*-6, *Th. fallax*, *Th. vulgaris*-də tetraploid populyasiyalara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə (orta hesabla ~2 dəfə) çoxdur. Populyasiyalar arasında LA%-nin maksimum qiyməti (4,004) aşkarlanmışdır.

Simmetriya indeksinin (SI) maksimal qiyməti (66,233) *Th. vulgaris*-də, sentromer qradientinin (CG) maksimal qiyməti (44,885) müşahidə edilir. Qeyd etdiyimiz kimi, *Th. kotschyanus*-3 populyasiyası A2-nin maksimum qiymətinə malik olduğundan ən aşağı SI-nə (40,044), ən yüksək DI- nə (3,124) malikdir.

Populyasiyaların arasında potensial olaraq müxtəliflik yaratmağa qabil kariotip əlamətlərinin təsirini müəyyən etmək üçün prinsipial komponent analizi (PCA) metodundan istifadə olunaraq ixtiyari üç qrup komponentə görə parametrlər arasında variasiyalar qiymətləndirilmişdir. Birinci komponentə görə variasiyanın faizi ilə parametrlər arasında tam variasiya faizi bir-birindən fərqlənməmiş və 57,541% təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq, birinci komponent əsasında analizlərin nəticələrinə görə TL, LA, SA, AR, CI, TF%, A1 və CG parametrləri arasında variasiyalar mövcuddur və bu fərqlər mənalıdır. Bu isə həmin əlamətlərə görə əhəmiyyətli fərqlərə malik genotiplər arasında seçim etməyin mümkünlüyünü göstərir. İkinci komponentə görə variasiyanın faizi 21,640%, parametrlər arasında tam variasiya faizi isə 79,181% təşkil etmişdir. Bu iki göstərici arasındakı fərq özlüyündə təxminən 4 dəfə olsa da, bu seçimə imkan verən parametrlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmışdır. Belə ki, birinci komponentə görə 8 parameter əsasında seçim etmək mümkün idisə, ikinci komponentə görə etibarlı seçim ancaq üç parametərə (A2, SI və DI) görə mümkündür. Beləliklə, sitogenetik tədqiqatlarla kəklükotunun 20 populyasiyasında əsas xromosom sayının $x=15$ olmaqla iki ploidlilik səviyyəsi - diploid və tetraploid olması aşkar edilmişdir. Tədqiq olunan 20 populyasiyanın 6-u diploid, 14 isə tetraploiddir. Tədqiq olunan kəklükotu populyasiyalarının əksəriyyəti Stebbinsə görə 1A simmetriya sinfinə aid edilmişdir. *Thymus kotschyanus*-3 populyasiyası daha çox submetasentrik xromosomlara malik olduğu üçün 2B simmetriya aid edilmişdir.

Ən uzun xromosom tetraploid *Th. kotschyanus*-3 populyasiyasında, ən qısa xromosom isə tetraploid *Th. kotschyanus* -12 (Culfa) populyasiyasının nümayəndələrindədir. Lakin, orta hesabla bir xromosoma düşən xromatinin miqdarına görə "liderlik", ümumilikdə, diploid *Th. vulgaris* populyasiyasının nümayəndələrinə məxsusdur - yəni bu populyasiyanın xromosomları orta hesabla daha uzundur. Beləliklə, ploidlilik dərəcəsi artdıqca xromosomların kiçilməsi meyli müşahidə olunur.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ MİKROBİOLOGİYA FƏNNİNİN LABORATORİYA MƏŞĞƏLƏLƏRİNİN TƏDRİSİ VƏ TƏŞKİLİ

Səttarova X.H.

Odlar Yurdu Universiteti

Mikrobiologiyanın tədris prosesində fənnin əsas vəzifələri-əsas qrup mikroorqanizmlərin öyrənilməsi, mikrob aləminin müxtəlifliyi ,təsnifat prinsipləri və mikroorqanizmlərin sistematika kriteriyaları haqqında təsəvvür formalaşdırmaq,bakteriyaların fizioloji xüsusiyyətlərini, mikrobiologiyanın müasir tədqiqat metodlarını,maddələr dövrəsinə mikroorqanizmlərin rolunu öyrənmək,mikroorqanizmlərin coğrafi yayılmasını və onların biosintetik xüsusiyyətlərindən sənayenin müxtəlif sahələrində tətbiq etməyi öyrətməkdir.Laboratoriya-praktik məşğələlərin məqsədi isə mikrobioloji nəzarətin inkişafıdır.

Mikrobiologiya fənninin tədrisində əsas bu bacarıqlar tədris olunur

- Mikrobioloji tədqiqatın əsas metodlarını
- Mikraskoplamanı
- Tədqiq üçün preparatların hazırlanması üsullarını və mikroorqanizmlərin becərilmə texnikasını
- Qidalı mühitin hazırlanmasını
- Sterilizasiyanı
- Mikroorqanizmlərin ayrılmasını və becərilməsinə
- Mikroorqanizmlərin torpaqda,havada,suda və digər duru mühitdə sayının təyini və bakteriyaların

təmiz kulturaya çıxarılmasını

- Mikroorqanizmlərin təyini

Mikrobiologiyanın tədris metodikasında

- Laborator dərslərdə mikroorqanizmlərlə morfoloji,biokimyəvi,fizioloji,immunoloji metodlarla

işləməyə

- Sistemləşdirilmiş mikrobioloji biliklərə və terminlərə yaradıcı mənimsəmə
- Əldə edilmiş eksperimental nəticələrdən öz elmi-tədqiqat işlərində istifadə etmək
- Mikroorqanizmlərin kumulyativ və təmiz kulturalarını əldə etmək
- Sterilizasiya üsullarının öyrənilməsi
- Preparatların hazırlanması,rənglənməsi

Mikrobiologiyanın tədris metodikasının məqsədi-Mikrobiologiyanın yaranma və inkişaf mərhələlərini, mikroorqanizmlərin quruluş xüsusiyyətlərini, prokariot hüceyrələrin morfoloqiyasını, ultra-struktur və makromolekulyar təşkilini, mikroorqanizmlərin becərilmə və inkişaf xüsusiyyətlərini, mikro-orqanizmlərin təyini və nomenklatura qaydalarını, mikroorqanizmlərin metabolizmi və qidalanma xüsusiyyətlərini, mikroorqanizmlərin ətraf mühit faktorlarına münasibəti (temperatur,təzyiq,molekulyar oksigen və s.) mikroorqanizmlərin biogeokimyəvi proseslərdə iştirakını, mikroorqanizmlərin bitki və heyvanlarla qarşılıqlı münasibət xüsusiyyətlərini, mikroorqanizmlərin yayılmasını (göbələklər,bakteriya-lar və viruslar)

AŞAĞI KÜRÜN HİDROBİOLOJİ VƏ MİKROBİOLOJİ REJİMLƏRİNİN TƏDQIQI

Seyidli A.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Aşağı Kürdə su bulanıq olduğundan fitoplankton inkişaf etməsə də, ibtidai xərçəngkimilərin vegetasiyası üçün əlverişli şərait deyildir. Aşağı Kür suyunda kiçik dispersiyalı çöküntülər (əsasən alevrit xassəli), bəsit filtrator orqanizmlərin artıb – çoxalmasına, o cümlədən fizioloji fəallığına mənfi təsir edir. Ona görə suda alloxton mənşəli kənar maddələrin öz – özünə təmizlənməsində filtrator orqanizmlərin rolu məhdudlaşır. Əgər asan mənimsənilən, antropogen mənşəli üzvi maddələrin parçalanması təkcə mikrofloranın öhdəsinə düşürsə, suların təbii təmizlənməsi mühitdəki substratların qatılığından asılı olaraq dəyişir. İbtidai onurğasızların biodestruksiya proseslərində fəal iştirakı əsasən dib çöküntülərində mümkündür. Bu barədə bentik orqanizmlərin rolu olduqca böyükdür. Bentofaunanın sabit inkişafına maneçilik törədən fiziki amillərdən biri – sedimentasiya proseslərinin intensiv getməsidir. Aşağı Kürdə çay məcrasında axınlar narın bərk çöküntülərin akkumulyasiyasını məhdudlaşdırır, sahil dayazlıqlarda isə lil

yuyulmasa da, səviyyənin tərəddüd etməsi yenə də bentosun məskunlaşmasını çətinləşdirir ki, bu da ibtidai orqanizmlərin normal fəaliyyətini pozur.

Bulanıq və terrigenlərlə zəngin çay sularında ərimiş (həll olmuş) üzvi maddələr suyun mineralizasiya dərəcəsindən asılı olaraq aqreqatlar (kiçik komacıklar) yaradır. Bir növ adsorbent qabiliyyətinə malik olan həmin aqreqatlar bakterioplanktonla örtülərək ağır metal ionlarını cəlb edib dibə çökürlər. Həmçinin ağır metal duzlarının sediment materialları ilə qrunut – lildə toplanmasına nəzər salsaq, onda aydın olar ki, səviyyə rejimi dəyişən Aşağı Kürdə dib çöküntülərinin yuyulması, yer dəyişməsi ikinci çirklənmə mənbəyinə çevrilir. Ona görə məişətdə istifadə olunan və ərzaq məhsulları yetişdirilməsi, emalında əsas mənbə sayılan çaylarda çirklənmənin qadağan edilməsi ilə yanaşı, su səviyyəsinin sabit saxlanmasına da ciddi nəzarət olunur.

Aparılan çoxsaylı tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, müxtəlif coğrafi – iqlim şəraitlərində tənzimlənən və tənzimləməyən çaylarda və həm də antropogen təsir dərəcəsindən asılı olaraq bütün hallarda aşağı byefdə(axında) suların fiziki – kimyəvi, sanitar hidrobioloji xassələri dəyişir.

Aşağı Kürdə səviyyə rejiminin sabit saxlanmaması, bütün axım boyu şəhər – qəsəbələrdən ona çirkabın axıdılması, yüksək dərəcə mineralizasiyalı, pestisid – herbisidlərlə zəngin drenaj suların qarışması və s. ilə əlaqədar olaraq suyun keyfiyyətini təsəvvür etmək çətin deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aşağı Kürdə alqofloranın generasiyası olduqca məhduddur. Ona görə Kür suyunda aşkar edilən yosunlar əsasən Mingəçevir, Varvara su anbarları və sahil boyu kiçik sahəli axmazlarla əlaqədardır. Bununla belə Aşağı Kürdə 74 yosun növü qeyd edilir. Aşkar edilən yosunların 85-90% Aşağı Kürün Mingəçevir şəhəri sahəsi, Varvara su anbarı və Yevlax – Zərdab məntəqələrinə məxsus olmuşdur. Həmin sahələrdə Navicula, Cumbella, Nitzschia cinsinə aid yosunlar üstünlük təşkil edir.

Aşağı Kürdə bioloji nəhsulun formalaşmasında yosunların rolu olduqca zəifdir. Bununla belə trofik əlaqələrdə fitoplanktonun iştirakını inkar etmək olmaz. Kür suyunun bulanıq olması zooplanktonun da inkişafına mənfi təsir edir. Suda aşkar edilən zooplankton növlərinin qonşu göl – axmazlarla əlaqədar olması qeyd edilir. Həmçinin məlum olmuşdur ki, axın istiqamətində zooplanktonun miqdarı ixtisar olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Aşağı Kürün ixtiofaunası Xəzər dənizi, Kürə axan çaylar, vaxtaşırı əlaqədə olduğu göllər, axmazlar və s. ilə əlaqədar şəkildə sabit olmamışdır. Bentik onurğasızlardan Aşağı Kürdə 83 növ – forma qeyd edilir. Həmin sahədə tendipedid qrupuna məxsus taksonlar il boyu dominantlıq edir (28%).

Xəzərin Kürətrafi akvatoriyasının hidrobioloji, hidrokimyəvi və mikrobioloji rejimlər Cənubi Xəzərin qərb sahillərinə məxsus anoloji rejimlərdən əsasla dərəcədə fərqlənir. Adından aydın olur ki, bu ərazidə hidroekosistem fiziki – kimyəvi xassələri ilə bir növ, həm şirin, həm də duzlu suların qarışığı vəhdətində formalaşmışdır. Başqa sözlə desək, Kür suyu ilə dənizə qarışan maddələr, ərazidə fauna – floranın inkişafına, bioloji məhsulun əmələ gəlməsinə, maddələrin mübadiləsinin gedişinə və başqa proseslərə fəal təsir edir.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Süleymanova S.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ölkəmizdə təhsillə bağlı son illərdə qəbul edilən bütün normativ-hüquqi sənədlərdə əqli, əxlaqi, etik, estetik cəhətdən inkişaf etmiş, fiziki cəhətdən sağlam və həyati bacarıqlara yiyələnmiş məktəblilərin yetişdirilməsi vacib şərt kimi irəli sürülür. Yaşadığımız zamanda elm, texnika və texnologiya sürətlə inkişaf edir. Ətrafımızda baş verən sosial proseslər məktəbli şəxsiyyətinin inkişafına yeni tələblər verir. Daim dəyişən şəraitə uyğunlaşmaq üçün insanlar zəruri həyati bacarıqlara, çevik təfəkkürə, özünüinkişafa hazır olmalı, öz qabiliyyətini gerçəkləşdirməyə çalışmalıdır. Bu keyfiyyətlər isə təbii ki, şagirdlərə ümumtəhsil məktəblərində aşılanır. Cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi dəyişikliklər ənənəvi təlim metodlarında əsaslı dəyişiklik etməyi tələb edir. Müasir dövrdə təhsilin məzmunu elə müəyyənləşdirilməlidir ki, o uşaqlarda dərrakəni inkişaf etdirməyə, hadisələrin səbəblərini dərk etməyə və düzgün qərar qəbul etmək bacarıqları aşılamağa xidmət etməlidir.

Elm, texnika və texnologiyanın, xüsusilə də kompüter texnologiyasının sıçrayışlı inkişafı insanları yüksək məlumat axını qarşısında qoyur. Müasir dövrdə gün ərzində aldığımız informasiyanı yüz illər əvvəl yaşayan insanlar bir il ərzində əldə edirdilər. Əldə olunan biliklər məlum olmamış köhnələr və bu da insanlara mövcud problemlərin həlli üçün qazandıqları biliklərlə kifayətlənməyə imkan vermir. Həyatda baş verən dəyişiklərə uyğunlaşmaq və səmərəli fəaliyyət görmək yalnız o zaman mümkün olur ki, insan həyatı

boyu bilikləri müstəqil əldə etməyi bacarır və buna can atır. Bu zaman başlıca köməkçi kimi dərk etmə fəallığı və hər şeyi öyrənmək həvəsi, həmçinin, şəxsiyyətin əməksevərliyi böyük rol oynayır. Belə bir zamanda fəal və yaradıcı olmaq və şəraitdən tez çıxış yolu tapmaq, təşəbbüs göstərmək, müstəqil olaraq yeni məsələlər qarşıya qoymaq və qərar qəbul etməyi bacarmaq zərurətini yaradır.

Hazırda orta məktəblərdə biologiya fənni kurikulum proqramı üzrə tədris olunur. Bu elmi öyrədilməsində fəal (interaktiv) təlim metodlarından istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Belə metodların tətbiqi şagirdləri fəallaşdırır, onlarda müstəqil fikir söyləmək, yoldaşlarla birgə işləmək, əməkdaşlıq etmək bacarıqlarını formalaşdırır. Zoologiya kursunun tədrisində fəal təlim metodlarından daha geniş istifadə olunan, vaxta və zəhmətə qənaət edilməsinə imkan verən metodlardan biri klaster metodudur. Metodun köməyi ilə şagirdlər Azərbaycan və onun bölgələrinin heyvanlar aləmi ilə tanış olurlar. Heyvanların müxtəlifliyini öyrədərkən müəllim “fauna” açar sözündən istifadə edir. lövhədə və ya vatman kağızının ortasında “Fauna” sözü yazır. Şagirdlərə bu sözdən doğan fikirlərini şəxəldə yazmağı təklif edir. Məktəblilər növbə ilə yadlarına düşən heyvan adlarını şəxəldə yazırlar. Sxemdə çoxlu heyvan adları yazılır. Müəllim təklif edir ki, yazılmış heyvan adlarını diqqətlə oxusunlar və Azərbaycan faunasına aid olanları seçir və altından xətt çəksinlər. Beləliklə, şagirdlər heyvanlardan Azərbaycan faunasına aid olanları ayırırlar. Onların altından xətt çəkirlər.

Bu gün müasir təlimin qarşısında duran əsas problemlərdən biri və başlıcası təlimin strukturunu, onun forma və metodlarını yeniləşdirməkdir. Hazırda interaktiv təlim metodları, yeni təlim texnologiyaları məktəblərdə tətbiq olunmaqdadır. Fəal təlim metodları ilə bağlı həm Avropa, həm rus, həm də Azərbaycan pedaqoq alimlərinin dəyərli tədqiqatları vardır. Biologiya fənninin tədrisinin effektiv olması, yəni səmərəliliyin yüksəldilməsi hər şeydən əvvəl proqramların elmi cəhətdən düzgün tərtibi, təlim metodlarının yenidən işlənilib təkmilləşdirilməsi, verilən biliklərin səmərəli təcrübələrə tətbiq olunması, fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin genişləndirilməsi, mövzunun dərk edilməsi, idrak fəaliyyətinin aktivləşməsi isə biologiya fənninin tədrisi prosesində laboratoriya və praktik işlərin aparılmasından, təbiətə ekskursiyaların təşkilindən asılıdır. Həmçinin, tədris prosesi zamanı fəal təlim metodlarından səmərəli istifadə edilməsi vacibdir.

MEYVƏ VƏ TƏRƏVƏZLƏRDƏ MİKROBİOLOJİ MÜHİT

Şirəliyeva G.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Meyvə-tərəvəz mexaniki zədələndikdə səthinə şirə çıxır ki, onun da tərkibində mikrobların qidalanması üçün karbohidratlar, zülallar, yağlar, vitaminlər və s. maddələr olur. Nəticədə mikroorqanizmlərin miqdarı kəskin artır və onlar inkişaf edərək meyvə-tərəvəzin çürüməsinə səbəb olurlar. Meyvə-tərəvəzin epifit mikroblarına müxtəlif süd turşusu, sirkə turşusu bakteriyaları, maya göbələkləri, kif göbələkləri, eləcə də *Herbicola aureum*, *Pseudomonas fluoresceus* aiddir. Hətta müəyyən edilmişdir ki, bəzi epifit mikroblar antibiotik maddələr ifraz edərək fitopatogen mikrobların inkişafına maneçilik törədirlər. Zədələnməmiş meyvə-tərəvəzin səthinin 1 q-da 6-42 bakteriya, 100-266 min maya və kif göbələkləri olur. Meyvənin zədələnməsi nəticəsində bu say 5-20 dəfə arta bilər. Meyvə-tərəvəz yığıldıqdan və dərilədikdən sonra da canlı toxumalara malik olur. Onda müxtəlif fizioloji və biokimyəvi proseslər gedir. Bu proseslər tədricən gedir və onların saxlanma müddəti müvafiq olaraq artmış olur.

Bitkilərdə olan antibiotik maddələrin (fitonsidlər) miqdarı bütün meyvə və tərəvəzlər də eyni miqdarda olmadığı üçün onların mikroorqanizmlərə davamlılığı da müxtəlif olur. Fitonsidlər mikroorqanizmlərə bakteriostatik və bakteriosid təsir göstərirlər. Soğan, sarımsaq və xardalda olan antibiotik maddələri dizenteriya, salmonella, bağırsaq bakteriyalarını və stafilokokku 30-60 dəqiqəyə tələf edir. Müəyyən edilmişdir ki, *Salmonella* cinsinə aid bakteriyalar pomidor, xiyar, turp, göy soğan, alma, üzüm və digər meyvələrdə 6-15 gün salamat qalırlar. Patogen mikrobların əksəriyyəti meyvə-tərəvəz vasitəsilə insanlara keçə bilər. Zədələnməmiş və fizioloji tam yetişməmiş meyvə və tərəvəzlər də ilk növbədə kif göbələkləri inkişaf edirlər. Çünki turş mühit və karbohidratlar onların inkişafı üçün daha əlverişlidir. Meyvə və tərəvəz məhsullarında turşuluq aşağı olduqda bakteriyaların inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Bu zaman karbohidratlar, zülallar, yağlar daha sadə maddələrə etil spirtinə, sirkə turşusuna, amin turşularına, yağ turşularına, karbon qazına, su və digər birləşmələrə parçalanır. Meyvələrdə kif göbələkləri, viruslar və s. mikroorqanizmlər müxtəlif xəstəliklər əmələ gətirir ki, bununlada məhsulun qida keyfiyyəti aşağı düşmüş olur. Alma, armud, heyva, gavalı, ərik, şaftalı, gilə və albalıda çürümə xəstəliyi müşahidə olunur. Xəstəliyin

törədicişi kif (*Monilia fructigena*) göbələyidir. Xəstəliyin törədicişi olan *Monilia fructigena* göbələyi qeyri-müəyyən göbələklər sinfinə aiddir. Bu mikrob meyvə şirələnməyə başladığı dövrdə müşahidə edilir, inkubasiya dövrü 5-10 gündür. Bundan sonra meyvədə ləkələr əmələ gəlir. Bu xəstəliyin nəticəsində meyvələr məhv olur və ya qida keyfiyyəti aşağı düşür. Xəstəliyin ilk dövründə meyvənin üst səthində qonur rəngli ləkələr əmələ gəlir. Sonra həmin ləkələr altında meyvə ləti (ətli hissə) yumşalır.

Alma, armud, ərik, şaftalı, albalı və giləsdə dəmğil xəstəliyi müşahidə olunur. Xəstəliyin törədiciləri *Fusicladium* (*Fusicladium dendriticum*, *Fusicladium pirinum*), *Venturia* (*Venturia inaequalis*, *Venturia purna*) cinsli göbələklərin nümayəndələri törədir. Göbələklər təkcə bitkinin meyvələri deyil, onun yarpaqlarını da zədələyir. Bu göbələklər konidiya əmələ gətirməklə qeyri-cinsi və askosporlarla isə cinsi yolla çoxalırlar. Konidilər əsasən yazda və yayda meyvələrin, askosporlar isə yarpaqların üzərində dəmğil ləkələrini əmələ gətirirlər. Xəstəliyə inkubasiya dövrü 8-21 gün olur. Meyvələrin zədələnməsinə əsasən göbələyin konidiya mərhələsində mitseliləri səbəb olur. Meyvənin zədələnmiş yerlərində qonur rəngli xırda dairəvi və ya formasız ləkələr əmələ gəlir. Göbələk inkişaf etdikcə bu ləkələr də böyüyür və üzərləri məxməri yaşıl təbəqə ilə örtülür. Meyvənin zədələnmiş yerləri bərkiyir və çatlar əmələ gəlir. Nisbətən köhnə ləkələr qəhvəyi rəng alırlar. Dəmğil ləkələri meyvələrin anbarda saxlandığı dövrdə də inkişaf edib, yayıla bilər.

Acı çürümə xəstəliyin törədicişi *Clomerella cingulata*-dır. Bu mikroskopik göbələk alma, armud, heyva, gavalı, ərik, şaftalı, gilə, albalı və s. bitkilər acı çürümə xəstəliyinin əmələ gətirir. Göbələyin mitselisi meyvənin qabığından içərisinə keçib, onun hüceyrələrini dağıdır və məhv edir. Bu zaman meyvənin qabığının altında dairəvi qəhvəyi ləkələr əmələ gəlir. Ləkələr böyüdükdən sonra üzərində gül rəngli, mərkəzləşmiş, həlqəvi qabarcıqlar əmələ gəlir ki, bunlar da göbələyin konidiləridir. Sonralar gül rəngli sporlar tünd-qəhvəyi və yaxud qara rəng alırlar. Göbələyin inkişafının dayanması nəticəsində meyvənin üzərində üzün tünd və nazik qabıqla örtülü konusşəkilli çöküntülər qalır.

AZƏRBAYCANDA YETİŞƏN GİLƏMEYVƏLƏRİN-BÖYÜRTKƏN VƏ BAG ÇİYƏLƏYİNİN KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Şıxəliyeva V.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Giləmeyvə bitkiləri - yeməli meyvəsi, çoxillik kol, yarımkol və ot bitkiləridir; meyvəyanlığı şirəli olub, xaricdən nazik dəriciklə örtülür və meyvə içərisində, adətən çoxlu toxum olur. Giləmeyvələrə misal olaraq moruq, böyürtkən, çiylək, üzüm, çaytikanı, qaragat və s. göstərmək olar.

Böyürtkən (*Rubus caucasicus* Focke) mürəkkəb giləmeyvə qrupuna aiddir, qara rəngli giləmeyvədir. Hər bir gilənin daxilində toxumcuq yerləşir. Tərkibində 7% şəkər, 1-2% turşu olur. Ən çox rast gəlinən alma, limon və şərab turşusudur. Böyürtkən əsasən likör-araq və qənnadı sənayesində istifadə edilir. Böyürtkənin mədəni sortlarından Miçurinin yetişdirdiyi İzobiliya sortunu göstərmək olar. Krimda yabani halda bitən böyürtkən «ojinoy» adlanır. Böyürtkənin keyfiyyəti Azərbaycan Respublika standartının (RST 277-76) tələblərinə cavab verməlidir. Böyürtkənin gilələri təzə, sıx ətli, mexaniki zədəsiz, kifsiz və çürüntüsüz olmalıdır. Rəngi tünd bənövşəyi, dadı özünəməxsus, tam yetişməmişlərin miqdarı 3%-dən çox olmamalıdır.

Böyürtkənin 250-dən çox növü vardır. Yabani halda Asiya, Avropa və Amerika qitələrində geniş yayılmışdır. Qərbi Sibir, Qazağıstan, Orta Asiya və Qafqazda yetişir. Azərbaycanın bütün zonalarında böyürtkən kolлуqları vardır. Onun Azərbaycanda 15 növü yayılmışdır. Meyvəsinin tərkibində şəkər (qlükoza, fruktoza və saxaroza), pentazon, üzvi turşular (alma, limon, salisil və s.) müxtəlif vitaminlər - C və B qrupu vitaminləri və pektin maddələri vardır. Böyürtkənin meyvəsi təzə halda yeyilir. Ondan şirə, kompot, şərbət, mürəbbə, marmelad cem və s. hazırlanır.

Böyürtkən həm də balverən bitkidir. Çünki bütün yay dövründə çiçəkləyir və arılara yaxşı nektar verir. 1 hektar sahədən arılar 20-25 kq bal hasil edə bilirlər.

Meyvəsinin şirəsindən xalq təbabətində zərif işlətmə dərmanı kimi istifadə edilir. Böyürtkənin yetişməmiş meyvələri, çiçəyi, kökü və şirəsi şəkər xəstəliyinə tutulanlar üçün çox faydalıdır. Qurudulmuş meyvəsindən, mürəbbəsindən soyuqdəymələrdə tərlədici vasitə kimi istifadə edilir və yarpaqlarından çay kimi dəmləyib hipertoniya xəstəliyində, sinə ağrılarında və iştahartırıcı kimi istifadə edilir. Meyvələrindən şərbət və ya mürəbbə hazırlanıb yeyilir. Bundan başqa böyürtkənin yarpaqları və kal meyvələrini açıq günəşli havada qurudub, çay kimi dəmləyərək uşaqlarda tez-tez baş verən ishala qarşı büzüşdürücü dərman kimi qəbul edirlər.

Bütün bunlarla yanaşı böyürtkən antioksidantlarla zəngindir, böyürtkənin meyvəsi qan təzyiqini nizamlayır, göz zəifliyini yaxşılaşdırır, ayaqlardakı şişliyi aradan qaldırır, ağız, dil, diş və diş əti iltihablarına

xeyirlidir. Xalq təbabətində yarpaqlarının həlimi tərlədici, köklərinin həlimi isə sidikqovucu kimi işlədilir. Yarpaqlarının və cavan zoğlarının həlimi və çayı dezinfeksiyaedici kimi angina, stomatitdə, ekzemada məhləm qoymaq və vanna qəbul etmək üçün istifadə edilir. Dəymiş meyvələri, mədəni yüngül işlədici, kal meyvələri isə bərkidicidir. Öskürəkdə, mədədən qan axanda, qaraciyər xəstəliklərində, əsəb pozğunluğunda və təngənəfəslikdə daxilə qəbul etmək üçün istifadə edilir.

Qeyri-həqiqi giləmeyvələr qrupuna aid olan Bu qrupa bağ çiyələyi (*Fragaria moschata* Duch.) və meşə çiyələyi (*Fragaria vesca*) aiddir. Bunlar bioloji xüsusiyyətlərinə görə yaxındırlar. Meşə çiyələyi bağ çiyələyinə nisbətən daha tez yetişir. Meşə çiyələyi yabanı halda yayılmış və soyuğa davamlı olduğundan şimal və orta zona rayonlarında yayılmışdır.

Bağ çiyələyinin meyvəsi iri olmaqla diametri 3-5 sm və çəkisi 50 qr-a qədər olur. Bağ çiyələyinin tərkibində 80-88% su və 10-12% quru maddə vardır. Sortundan və yetişdiyi yerdən asılı olaraq çiyələyin tərkibində 6-11% şəkər, 1-2% üzvi turşu vardır. 30-80 mq% C vitamini və az miqdarda B qrupu vitaminləri və karotin, turşulardan ən çox limon və azacıq alma turşusu vardır. Şəkərlərdən 2,8% qlükoza, 3,3% fruktoza və 0,4% saxaroza olur. Birinci yığımda çiyələyin tərkibində şəkərin miqdarı 2-ci və 3-cü yığıma nisbətən 1% çox olur. Bunlardan başqa çiyələkdə 0,6% aşı və boya maddəsi, 0,6% yağ, 1,5% sellüloza, 1,3% pektin maddəsi, 0,5% mineral maddə vardır. Ən çox dəmir, fosfor və kobalt duzları rast gəlir. Standarta əsasən, çiyələyin gilələri təzə, təmiz, saplaqlı, rəngi normal və sağlam olmalıdır. Bunların içində 10%-ə qədər nisbətən xırda gilələrin, 5%-ə qədər qeyri-pomoloji sortların, 3%-ə qədər nisbətən kal, lakin lazımı qədər inkişaf etmiş, satış yerində 5%-ə qədər əzilmiş və yetişib ötmüş gilələrin olmasına icazə verilir.

Yetişmə dövründən asılı olaraq tez, orta və gec yetişən növlərə ayrılır. Əsas aşağıdakı sortlar yetişdirilir. Tezyetişənlərdən Mısovka, Komsomolçu, orta yetişənlərdən Çəhrayı ananas, İosif Maqomet, Muto, Koraska, Luiza və gec yetişənlərdən Zaqorya gec yetişənini göstərmək olar. Azərbaycanda, əsasən Madam Muto və Festival sortları yetişdirilir. Giləmeyvələri qablaşdırmaq üçün tutum 3-8 kq olan səbət və səbətcikdən istifadə edilir. Çiyələyin sağlamlıq üçün çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Ondan daha geniş istifadə etmək zəruridir. Xalq təbabətində qurudulmuş meyvələrindən və yarpaqlarından çay kimi dəmləyib, öd yolları xəstəliklərində, böyrək xəstəliklərində, eləcə də podaqrada şəfəverici dərman kimi istifadə edilir.

RESPUBLİKAMIZIN İSTEHLAK BAZARINDA REALİZƏ OLUNAN MORUGUN İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Şıxəliyeva V.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Giləmeyvələr öz tərkib xüsusiyyətlərinə görə orqanizm üçün qidalı yeyinti məhsullarıdır. Bu qrupa üzüm, qarağat, moruq, quşüzümü, çiyələk, böyürtkən, cır mərsin, quşarmudu, çaytikanı və s. daxildir. Giləmeyvələrin bəziləri soyuqadavamlı olduqlarından şimal rayonlarında da becərilir. Bəziləri isə (üzüm və qarağat) istisvən olduqlarından ancaq ölkəmizin cənub rayonlarında becərilir. Yabanı Giləmeyvə bitkilərinin ən əhəmiyyətli mərcangilə və qaragilədir. Azərbaycan respublikasının dağ, meşə və çöllərində çoxlu yabanı giləmeyvə bitkilər bitir. Giləmeyvəsində şəkər, mineral maddələr, üzvi turşular, vitaminlər, aromatik maddələr var.

Adi moruq (lat. *Rubus idaeus* L.) – **gülçiçəklilər** fəsiləsinə mənsub olub, çoxillik giləmeyvəli bitkidir. Qırmızı moruq yabanı formada Azərbaycanın dağlıq yerlərində, meşə açıqlıqlarında, çayların kənarlarında, dərələrdə və bir qədər rütubətli torpaqlarda bitir. Moruq iyunda çiçəkləyir. Ağ rəngli ətirli çiçəkləri 1ay müddətində açılır. Külli miqdarda çiçəkləmə isə 2 həftə davam edir. Meyvələri çiçək açıqdan 35-40 gün sonra, yəni iyul-avqustda yetişir. Meyvəsinin rəngi tünd qırmızı, açıq qırmızı, ağımtıl-sarı olur, yetişəndə tez tökülür. Meyvəsi yumru, oval və yastı-yumru formada olur. Dadı şirin, meyxos və ətirlidir. İri özək üzərində xırda meyvəciklər yerləşmişdir. Hər meyvəciyin üzərində isə bir ədəd nazik sarı tük vardır. Moruğun tərkibində 3-11% şəkər (qlükoza, fruktoza, pentoz), 1-2% üzvi turşu (salisil, alma, limon, şərab) və onların duzu, 0,5-2,8% pektinli maddə, 6% sellüloza, 2,7% pentozanlar, 0,1-0,3% aşılayıcı, 0,8-1,9% azotlu, 0,4-0,8% minerallı maddə vardır. 2-29 mq% C vitamini, karotin və B qrupu vitaminləri vardır. Meşə moruğu dəmir və fosfor duzları ilə zəngindir. Moruqda saxaroza az, qlükozaya nisbətən fruktoza isə daha çoxdur. Moruğun geniş yayılmış sortlarından Voljanka, Kuzmin, Texas, Malboro, Usanka, Tərəqqi və s. misal göstərmək olar.

Moruq ən çox şimal və orta zona rayonlarında yayılmışdır. Moruq çoxillik bitkidir. Moruq ikinci ilindən məhsul verməyə başlayır. Ən çox 3- cü, 4-cü illərində meyvə verir. Bir hektardan 4-6 qr məhsul yığmaq olur. Yetişmiş moruq budaqdan asanlıqla qopur. Qurudulmuş moruqda salisil turşusu daha çox

olduğundan, müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Təzə və dondurulmuş moruqdan meyvəli dondurma hazırlanmasında işlədilir.

Moruğun meyvələri tam yetişdikdə yığılır. Təzə halda yeyilir. Ondan mürəbbə, kompot, şərbət, kisel, marmelad, pastila, nastoyka, spirtli içki, likör, şərab, dondurma, sərinləşdirici içkilər və s. hazırlanır. Moruğu qurudub dərman kimi istifadə edirlər. Elmi təbabətdə ödqovucu dərman kimi də dəmləmə və bişirilmələr şəklində istifadə edilir. Təzə dərilmiş moruq meyvəsindən hazırlanan moruq mürəbbəsi və şərbəti böyrək xəstəliyinin və soyuqdəymənin yaxşı dərmanıdır. Xalq təbabətində moruq meyvəsini çay kimi dəmləyib soyuqdəymədə tərlədicə dərman kimi işlədirlər. Bunun üçün 30 q meyvənin üstünə 200 q isti su tökülür. Bundan tərləmək üçün gecə 2 stəkan içilir. Moruğu qaynadıb ona bal qatdıqda xroniki revmatizmdə və qızılıcada müalicəvi vasitə kimi istifadə edilir.

Moruq həm də balverən bitkidir. 1 moruq sahəsindən arılar 100 kq bal hasil edə bilirlər. Yabanı moruq bir çox mədəni moruq sortları üçün əcdad hesab edilir.

Moruğun möcüzəvi faydaları arasında damar genişliyini, ürək və damar xəstəliklərinin meydana gəlməsinə maneə törətməsi də var. Xalq arasında moruq qanayan yaralara sürtülərək qan axışının dayandırılması məqsədi ilə də istifadə edilir. Moruğun qanı durultma xüsusiyyəti də var. Bədəndə olan infeksiyaların müalicəsinə köməkçi olan moruğu, xüsusilə boğaz ağrınız varsa, bol miqdarda istifadə etməlisiniz. Olduqca faydalı olan moruğun möcüzəvi faydaları arasında qan təzyiqini tarazlaşdırma, yüksək təzyiq meydana gəlməsinin qarşısını ala bilir. Moruq ayrıca qanı təmizləyərək bədəndə zərərli maddələrin olmamasını asanlıqla təmin edə bilər.

Moruq yarpaqları xalq təbabətində müalicəvi vasitə kimi çox geniş istifadə olunur. Bəzi fitoterapevtlər moruq yarpaqlarını moruğun özündən daha faydalı hesab edir. Moruq yarpaqları mineral duzları, büzücü maddələr, askorbin, fol və s. orqanik turşuları, fitonsidlər, flavonoidlər, vitaminlər və s. faydalı maddələrlə zəngindir. Yarpaqlar yazda yığılır və qurudulur. Müalicə üçün həm təzə, həm də qurudulmuş yarpaqlardan istifadə edilir.

ЭКСПЕРТИЗА ПОКАЗАТЕЛЕЙ КАЧЕСТВА РЕЧНОГО РАКА, ОБИТАЮЩЕГО В ПРЕСНЫХ ВОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гулиева Ф.Р., Махмудлу Г.Ш.

Азербайджанский государственный экономический университет

За последние годы в мире значительно возрос промысел беспозвоночных. Особенностью этих животных являются отсутствие позвоночника, разнообразие строения тела и размеров, специфические вкусовые и пищевые достоинства их мяса. Промышленное значение имеют следующие виды водных беспозвоночных: ракообразные (крабы, креветки, омары, лангусты, речной рак и др.); моллюски (двустворчатые – мидия, гребешок, устрица и др; брюхоногие – трубач, рапана, морское ушко; головоногие – кальмар, каракатица, осьминог); иглокожие (трепанг, кукумария, морской еж).

Мясо беспозвоночных обладает ценными питательными и лечебными свойствами. Белки отличаются высоким содержанием незаменимых аминокислот. В мясе беспозвоночных содержатся витамины В₁, В₂, В₁₂, Е, большое количество белков, кальция и др. Микроэлементы, необходимые для нормальной жизнедеятельности организма человека (кобальт, марганец, медь, цинк, йод и др.), находятся в продуктах из беспозвоночных в значительно больших количествах (в 40-70 раз), чем в мясе наземных животных. Продукты из мидий, кальмаров, трепанга и других беспозвоночных оказывают лечебное действие при атеросклерозе, белокровии, повышают общий тонус организма, способствуют лучшему обмену веществ. В целом, эти нерыбные продукты моря и пресных вод имеют высокую биологическую ценность и не уступают молоку, куриному яйцу, мясу, рыбе.

Наряду с пищевой ценностью этого продукта немаловажную роль играет его качество. Качество же любого продукта, в том числе и речного рака, определяется органолептическим и физико-химическим методами. Основная цель проводимой исследовательской работы выявление соответствия показателей качества речного рака, реализуемого на потребительском рынке республики, требованиям нормативно-технической документации. Для оценки качества мяса речного рака по органолептическим и физико-химическим показателям использовались общепринятые в товароведении методы исследования.

Для исследования качества речного рака (*Astacus leptodactylus*), в 2017 г. были взяты образцы, собранные из Мингечаурского водохранилища. Промысловая длина взятых для исследования образцов составила соответственно 13 см, масса 119 г.

Первым долгом в период исследования нами были определены органолептические показатели (внешний вид, размер, запах, цвет, наличие повреждений и заболеваний, состояние панциря). Взятые образцы имеют неповрежденный и достаточно прочный хитиновый покров, тело чистое, зеленовато-коричневого цвета. Запах речного рака соответствует запаху свежего рака, без посторонних и неприятных запахов. Результаты проведенных органолептических исследований речного рака показали, что органолептические показатели качества взятых образцов речных раков отвечает требованиям государственного стандарта, и особые случаи отклонения от них не отмечено.

Лабораторными методами в мясе речного рака были определены массовый состав, содержание летучих азотистых оснований, жира. Для определения массового состава нами было взято и взвешено 30 особей речного рака. Взятый для анализа образец речного рака имеет общую массу 119 г. Из них головогрудь - 63,2 г, хитиновый покров - 4,2 г, внутренние органы - 8,8 г, конечности - 15,3 г, хвостовая часть - 27,5 г. Вычисление производят с точностью до 0,1. Полученные результаты приведены в таблице 1.

Таблица 1.

Массовый состав частей речного рака

Название частей речного рака		Масса, грамм	Выход речного рака по массе в %
Общая длина речного рака		119	100
1	Головогрудь	63,2	53,1
2	Хитиновый покров	4,2	3,5
3	Внутренние органы	8,8	7,4
4	Конечности	15,3	12,9
5	Хвостовая часть	27,5	23,1

Результаты исследования показали, что взятые образцы речного рака свежие и пригодны для употребления в пищу.

XV BÖLMƏ

DİLÇİLİK

NİTQ HİSSƏLƏRİNİN MƏRHƏLƏLİ TƏHLİLİ

Abasova G.S.

Odlar Yurdu Universiteti

Əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələrinin qrammatika kitablarındakı yeri və ardıcılığı artıq uzun müddətdir ki, müəyyənlaşıb. Belə ki, əvvəlcə əsas nitq hissələri, sonra isə köməkçi nitq hissələri gəlir.

Burada əsas məsələ qəbul edilən sıralanmanın ardıcılığından gedir. Bilirik ki, əsas nitq hissələri sırasında ilk yeri isim tutur. Bu da aydındır ki, başqa nitq hissələri əşyaya aid bir çox xüsusiyyətləri bildirəndə isim əşyanın ilk olaraq adını bildirir. Əgər əşya yoxdursa, digər nitq hissələrinin ifadə etdikləri məhfumlar da olmur. Bu cəhətdən ismin ilkliyini inkar etmək mümkün deyil.

Digər nitq hissələri – sifət, say və feilin sıralanması haqqında bir sıra mülahizələr mövcuddur.

Biz isə bilirik ki, əşyanın özündən sonra ilk diqqət çəkən, dərk edilən onun həcmi, görünüşü, rəngi olur. Məhz bu əlamətlər də sifətlə ifadə olunur.

Daha sonra əşyanın kəmiyyətinə, ölçüsünə gələk. Kəmiyyət əşyanın varlığını şərtləndirmir. Yəni onun sifətdən öncə gəlməsi məqsədəuyğun deyildir. Ancaq əşya da heç zaman kəmiyyətsiz olmur: ya tək, ya da çox olur.

Əşyanın ilk növbədə özünə daha sonra isə onun əlamət və keyfiyyətinə aid anlayış və sözlər öyrəniləndən sonra feilin məna və məzmunu düzgün dərk edilə bilər.

Zərf isə hərəkətə bağlı olur, hərəkətin əlamətini bildirən sözləri əhatə etdiyindən, onun feildən sonra verilməsi qanunauyğundur.

Əvəzlilik isə öz növbəsində heç bir konkret məhfum ifadə etmədən ismə, sifətə, eləcə də saya xidmət edir. Məhz bu xüsusiyyətinə görə onun isim, sifət və saydan sonra, feildən isə əvvəl sıralanması daha qanunauyğundur.

Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün nitq hissələri ya birbaşa, ya da dolyası ilə ismə bağlı olub, ismə xidmət edir.

Köməkçi nitq hissələrinin sıralanması isə o qədər də ciddi qanunauyğunluqları gözləmir. Qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər və nida.

Qoşma və bağlayıcının nitqdəki fəaliyyəti daha çox diqqəti cəlb etməklə bərabər, onların işlənmə tezlikləri də yüksəkdir.

Nitq hissələri arasında mübahisəli olan nitq hissələrindən biri də nidadır. Elə buna görə də, nida həmişə dilçi alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqata cəlb olunmuş nida dilçilikdə hələ öz yerini tam şəkildə tapa bilməmişdir. Belə ki, nida gah xüsusi nitq hissəsi, gah da köməkçi nitq hissəsi kimi təsnif edilmiş, bəzən isə digər sözlərlə qarışdırılmışdır. Hələ də müasir dilçiliyin belə inkişaf mərhələsində nidanın dil sistemindəki yerini müəyyənləşdirmək aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Azərbaycan dilinin morfolojiyası ilə bağlı yazılan əsərlərdə əsasən üç köməkçi nitq hissəsi – qoşma, bağlayıcı və nida qeyd edilir.

Belə əsərlərə nümunə olaraq ilk növbədə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərini göstərmək lazımdır. Belə ki, bu əsərdə nidalər ümumi bir başlıq altında verilməsinə baxmayaraq, “Nidalər” bəhsində bu kateqoriya “Xüsusi bir nitq hissəsi” kimi adlandırılmışdır.

TEACHERS' AND LEARNERS' PREFERENCES FOR ERROR CORRECTION

Abbasova N.

Nakhchivan State University

This study investigated teachers' and learners' opinions about error correction, including the necessity, frequency, timing, type, method, and delivering agent of error treatment; and the relationship

between anxiety and preferences for error correction among students. One hundred sixty adult ESL students and 18 native English speaking teachers in two language institutes at Northern California universities participated in the surveys. The student participants' proficiency levels varied from low intermediate to advanced, and they were assigned to either a low anxiety group or a high anxiety group based on their language anxiety scores. The results revealed that both the teachers and students agreed that student errors should be treated, but students wanted more correction than their teachers thought. The teachers and students had significantly different opinions about timing, method, and delivering agents of error correction, as well as types of errors that need to be corrected. In contrast, a significant difference between the high and low anxiety groups was found only in delivering agents of error correction.

This study examines teachers' and students' preferences for error correction and compares the differences between them, suggesting more effective ways of treating students' spoken errors in ESL settings. It also investigates the relationship between students' anxiety levels and their preferences for error correction by implementing a speaking anxiety questionnaire. (1, p 48) Two of the most common teaching approaches are meaning-focused and form-focused. The former is communicative language teaching, which is based on the idea that a target language is acquired through communication rather than through direct instruction. This communicative approach places less emphasis on accuracy and gives more importance to the effectiveness of communication. Conversely, the latter, form-focused instruction, involves the process of interlanguage construction by drawing learners' attention to or providing opportunities to practice specific linguistic features.

To date, the role of corrective feedback in language acquisition has been a highly controversial issue. Some researchers believe that exposure to naturally occurring samples of a target language is all that learners need to develop their second language (L2), and error treatment is harmful rather than helpful. According to Krashen (1982), the teaching of grammar should be abandoned because it interferes with the natural course of L2 learning. Krashen's comprehensible input hypothesis proposes that language acquisition occurs when learners receive comprehensible input slightly more advanced ($i+1$) than their current level of interlanguage development (i).

Based on Krashen's comprehensible input hypothesis, Schmidt and Frota conducted a diary study of Schmidt's acquisition of Portuguese in Brazil. They argue that L2 learners need to be consciously aware of the difference between what they are saying and what native speakers are saying before the learners can modify their output. Corrective feedback juxtaposes the learner's form (i) with the target language form ($i+1$), which is an ideal position for the learner to notice the gap. They argue that noticing the gap at a subconscious level does not lead the learner to automatic correction, but this conscious awareness of the gap is a necessary first step for improvement. (4, p 14)

Although a great deal of L2 learning takes place through exposure to comprehensible input, learners may need feedback on errors when they are not able to discover the differences between their interlanguage and the target language. In other words, form-focused instruction induces learners to pay conscious attention to forms in the input and thus aids interlanguage development. Many studies have investigated the relative effects of implementing various feedback types and strategies and have suggested that providing learners with a variety of corrective feedback can help them acquire correct forms. There is no one way that can always work, but rather different learners need different types of feedback. Other factors such as language anxiety might affect language acquisition because anxiety can impede learners' ability to process input and to form the target language.

Despite the provision of various types of corrective feedback that attempt to guide learners to the target language, learners can be dissatisfied with a language class because of mismatches between students' and teachers' expectations. Learners' beliefs and perceptions may be essential to effective L2 acquisition. Schulz's studies also found that learners' perceptions and interpretations towards teaching methods have the greatest influence on their achievement. Understanding students' perceptions can be the first step toward leading them to acquire correct forms. As Brown points out, "L2 teachers and their students may have similar or disparate notions of effective teaching". Therefore, it is important for teachers to know their learners' preferences for corrective feedback in order to maximize its potential positive effect on language development. (2, p. 46)

The findings showed that both teachers and students believed that error correction is necessary for language development, and they perceived that global errors that impede a listener's understanding should be treated. Both the students and teachers agreed that correcting spoken errors after the student finishes speaking is most desirable in terms of when to give corrective feedback. While the students wanted their

teachers to correct their individual errors, the teachers seldom corrected their students' individual errors. The students in the high anxiety group wanted to receive more error treatment from their teachers than the students in the low anxiety group. The findings indicated that more anxious students tended to be more conscious about their errors in their spoken English than less anxious students. After the pilot study, several questions that tended to be problematic for the students were changed to ensure that the questions were understood by all students.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ RAST GƏLİNƏN AKTUAL PROBLEMLƏR

Abbasova N.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Günümüzdə xarici dilin, xüsusilə də, bütün dünyada “beynəlmiləl dil” kimi tanınan ingilis dilinin tədrisinin əhəmiyyəti danılmazdır. Xarici dilin vacibliyi özünü istər təhsil sahəsində, iqtisadi və ictimai sahədə, istərsə də, texnologiyada göstərir. Tələbələrin bilik və bacarıqlarının inkişafında xarici dilin tədrisinin rolu böyükdür. Müxtəlif araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, çoxlu sayda dilbilmə qabiliyyəti olan insanlar hesablama, oxuma, yazma və bu kimi digər fəaliyyətlərdə öndə olurlar. Xarici dilin tədrisi və öyrənilməsində əsas məqsəd yalnız əlavə bir dil öyrənmək deyil, eyni zamanda, xalqlararası dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək, doğma dildən əlavə digər dillərin tarixini, mənşəyini bilmək, dili öyrənilən xalqın yaşayış tərzini, adət və ənənələrini öyrənməkdən də ibarət olmalıdır.

Xarici dilin tədrisində müxtəlif üsul və metodlardan istifadə olunur ki, bu zaman bir sıra aktual problemlər qarşıya çıxır. Bu cür problemlərdən biri də tərcümə metodu zamanı meydana gəlir. Bu metod lüğətdən düzgün istifadə etmə qaydalarını öyrənilməsi, söz ehtiyatının artırılması, yaddaşın inkişaf etdirilməsi baxımından vacib və effektivdir. Tərcümə metodu üçün aktual olan problemlər dildə olan imkan və vasitələrlə ölçülür. Bəzən xarici dildən ana dilinə və ya əksinə tərcümə olunarkən qarşıma həmin dildə sözbəsöz tərcümə edilməyən ifadələr çıxır. Bu cür çətinlik özünü əsasən də idiomatik ifadələrdə, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə göstərir. Deyilənləri əsaslandırmaq üçün ingilis dilində olan bir neçə atalar sözləri və məsəllərin ana dilimizə tərcüməsinə nəzər salaq:

Seeing is believing- Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək daha yaxşıdır.s

There is no denying the truth- Doğruya zaval yoxdur.

Jump from the frying pan into the fire- Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük.

It's no use crying over spilt milk- Olacağa çarə yoxdur.

Bu cür çətinliklərin yaranması xarici dil ilə ana dilinin fərqli qrammatik quruluşa və lüğət tərkibinə malik olması ilə izah olunur. Düzgün tərcümə əldə etmək üçün sözlərin leksik mənası və qrammatik vəzifəsi düzgün şəkildə müəyyən edilməlidir. Ana dil xarici dil öyrənmədə zəmin rolunu oynadığına görə ilk növbədə, ana dilində savadlı olmağa çalışmaq lazımdır. Xarici dili öyrənən zaman bu dildəki danışiq, yazı, dinləmə, oxu vərdişlərinə mükəmməl yiyələnsək də yeni söz öyrənməklə lüğət ehtiyatını, söz ehtiyatını artırmaq ehtiyacı hiss edirik. Bu məqsədlə, həm dogma dilin, həm də xarici dilin leksik vahidləri və xüsusiyyətlərini bilmək zəruridir. Məhz buna görə, dildə olan sözlərin necə tələffüz olduğunu, hansı mənə çalarlarına malik olduğunu, sözün başqa sözlərlə bağlılığını, hansı situasiyalarda işləmə bilməsini araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Aktiv fəaliyyət növlərindən olan dinləmə və anlama da xarici dilin tədrisində vacib şərtlərdəndir. Dinləmə özü mürəkkəb bir proses olduğundan öyrənənlərdən məlumatı diqqətlə dinləmək, yadda saxlamaq, anlamaq və lazım gəldikdə suallara cavab vermək kimi bacarıqlar tələb olunur. Bununla belə, dinləməyə meylin olmaması bu prosesi çətinləşdirə bildiyindən müəllimin öyrənənlərin maraq dairəsinə uyğun dinləmə materialları seçməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu cür çətinliklərin yaranmaması üçün müəllim müəyyən metod və üsullardan istifadə edərək öyrənənlərin diqqətini dinlənən materiala və ya materialın spesifik hissələrinə yönəltməyi bacarmalıdır. Dərsə və mövzuya motivasiya yaratmaq məqsədilə materialın məzmunu, vaxt, sinfin, qrupun səviyyəsi və maraq dairəsi kimi faktorlar mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Xarici dilin tədrisi prosesini daha maraqlı etmək məqsədilə, kommunikativ metodikadan geniş istifadə olunur. Əyani vasitələrdən, müxtəlif dil materiallarından, tapşırıqlardan və danışiq situasiyalarından, müasir təlim metodlarından geniş istifadə olunması tələbələrin şifahi nitqinin, xarici dildə fikirlərini ifadə etmənin, dərk etmənin və eləcə də, yadda saxlamanın inkişaf etməsinə təkan verir.

Son zamanlar xarici dilin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir. Hal-hazırda xarici dili öyrənmək üçün imkanlar çoxdur. Bunlara misal olaraq, xarici ölkələrə səyahəti, internet vasitəsilə dildəşiyiciləri ilə ünsiyyət qurmaq və xarici mütəxəssislərin ölkəyə dəvət olunmasını qeyd edə bilərik.

Bəzi faktorlar xarici dilin mükəmməl şəkildə mənimsənilməsinə mane olaraq bu dilin tədrisində qarşıya bir sıra problemlər çıxarır. Belə problemlərdən bəzilərinə nəzər yetirək:

- Dilin öyrənilməsinə ayrılmış vaxt məhdudiyyəti.
- Kifayət qədər məlumat mənbəyinin və materialların olmaması.
- Dilin tədrisi prosesinin audio-vizual avadanlıqlar və texnologiyalarla təhciz olunmaması və dərsin effektiv keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmaması.
- Xarici dilin öyrədilməsi zamanı motivasiya mərhələsinə diqqət yetirilməməsi.

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dərslərində, xüsusilə də, dil dərslərində əyanilik prinsipindən istifadə etmək səmərəlidir. Təbii ki, bu zaman planlaşdırma mərhələsi düzgün aparılmalıdır. Öyrənilən dildə sözün yazılışını əyani şəkildə görmək həm də şagirdlərdə düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Dil ünsiyyət prosesinə xidmət etdiyindən dilin tədrisi zamanı əsas məqsəd həmin xarici dildə ünsiyyət qurmaq və müəyyən bacarıqlara yiyələnmək olmalıdır. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün dərslər zamanı tədris olunan xarici dildə mümkün olduğu qədər çox danışmaq və öyrənənlərin bu dildə sərbəst danışmasına şərait yaratmaq lazımdır.

N.XOMSKININ DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Abdullayeva G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Artıq uzun illərdir ki, N.Xomski dünyada dilçilik sahəsində ən aparıcı rol oynayır. 1957-ci ildə "Sintaktik strukturlar" əsərindən başlayaraq bu günə qədər bu alimin dilçilik görüşləri elmi dairələrdə böyük maraq doğurmaqda davam edir. N.Xomski birmənalı şəkildə dilçilik elminin həddlərini genişləndirmiş, onu riyaziyyat, fizika, psixologiya və s. elm sahələrinin səviyyəsinə qaldıra bilmişdir. Məhz bu yenilikçi alimin xidmətləri nəticəsində dilçilik elmi yalnız dilçiliklə məşğul olan alim, tələbə və missionerlərin məşğuliyyətindən başlıca sosial elm sahəsinə çevrilmişdir.

N.Xomski adı psixologiya, sosiologiya, antropologiya, fəlsəfə və s. elmi dairələrində tez-tez çəkilir. Dilçiliyin bu kimi elm sahələri ilə yaxınlaşması və əməkdaşlığı sayəsində hazırda onun psixolinqvistika və sosiolinqvistika kimi qolları geniş vüsət almışdır.

Dilçilik sahəsində isə N.Xomski hazırda həyatda olan yeganə ideoloq hesab edilə bilər. Müasir dilçilik məktəbləri iki qismə ayrılır. Birinci qismə N.Xomskinin davamçıları, ikinci qismə isə onun fikirlərinə tənqidi münasibət göstərən dilçilər daxildir. Müasir dilçilik aləmində N.Xomskinin dilçilik görüşlərini bu elm sahəsinin inkişafına göstərdiyi təsir dənılmazdır və onları diqqətdən kənarda qoymaq qeyri-mümkündür.

N.Xomskinin istər siyasi, istərsə də dilçilik sahəsində yazdığı əsərlər oxucular tərəfindən böyük həvəslə qarşılanır, verdiyi mühazirə və müsahibələr elmi dairələrdə daim böyük maraq doğurur.

N.Xomskinin alt və üst strukturlar, kompetensiya və performans, dilin yaradıcı və anadangəlmə olması, eləcə də törəmə qrammatika, transformasiya dilçilik kimi yeni ideya və mülahizələri dilçilik elmini tamamilə yeni və yüksək bir müstəviyə qaldırmış, həm dilçilərin, həm də digər elm sahələrindən olan alimlərin diqqətini cəlb edərək, ümumilikdə dil məvhumunun araşdırılmasına marağın artmasına gətirib çıxarmışdır.

N.Xomski dilçilikdə yeni bir cərəyanın "Generativ" qrammatikanın bünövrəsini qoymuşdur. Törəmə qrammatika nəzəriyyəsinə görə, qrammatika ele bir alətdir ki, o dilin yalnız qrammatik olan elementlər sırasını yaradır və heç bir qeyri-qrammatik elementlər sırası yaratmır.

DİSKURSUN YADDA SAXLANILMASI

Abdullayeva S.Y.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Diskurs tədqiqatları son onilliklərdə mühüm dərəcədə artmışdır. Müəyyən zaman çərçivəsində formalaşan nitq axınına müasir dilçilikdə *diskurs* deyirlər. Diskursun başa düşülməsi və yadda saxlanması

həm koqnitiv, həm pragmatik, həm psixolinqvistik məsələdir. Diskursun təhlili problemləri və metodları indiyə kimi qeyri-müəyyən qalır, ona görə ki, onlar nəinki linqvistikanın, həmçinin, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə və s. kimi digər elmlərin öyrənilməsinin predmetidir.

M.B.Voroşilova diskursu ekstralinqvistik faktor olan situativ kontekstlə əlaqədə olan mətn hesab edərək yazır: "Diskurs situativ kontekstlə qırılmaz əlaqədə olan mətndir. Diskurs mətndən kənara çıxaraq onun realizə olunmasında müxtəlif şərtləri özündə cəmləşdirir. Belə ki, diskurs mətnlərdə mövcuddur və buna görə də diskursun təhlili ilk növbədə mətnin, lakin "reallıqla yüklənmiş" mətnin təhlilidir"

Anlama və yaddaş yaxından əlaqəli psixi proseslərdir. Psixoloqlar arasında yaddaş barədə mülahizələr fərqlidir. Amma yaddaşın proses olması fikri ilə hər kəs razılaşıb. Bu səbəbdən də, yaddaş deyəndə insana təsir edən signalı və situasiya aradan çıxıqdan sonra keçmiş təcrübənin saxlanması prosesi göstərilir. Yaddaşa yazma biliklər, məlumatlar uzunmüddətli yaddaşa göndərilir. Uzunmüddətli yaddaşa yazma zamanı sanki mənalılar bir-birləri ilə hərəkət edir, məlumat, bilik bir müddət qısa- müddətli yaddaşa qorunduqdan sonra uzunmüddətli yaddaşa ötürülür.

Yaddaşı olduğu kimi təsvir etmək çətindir: amma onun bir neçə aktını qeyd edə bilərik:

1. Yadasalma-xatırlama.
2. Mühafizə- yaddasaxlama.
3. Əksətdirmə- təzədən canlanma.
4. Yaddaşın iki növü var: 1)ixtiyar 2)qeyri-ixtiyar

Yaddaş insanın bütün sinirlərini özündə cəmləşdirən- toplayan prosesdir. Yaddaş sayəsində fəaliyyətimizi nizamlayırıq.

A.A.Leontyev yaddaşı aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1. Operativ yaddaş başqa psixi proseslərdə olduğu kimi oda insana aiddir və yaddaşa hazır şəkildə olur. Bu proses söylənilən mövzu yada salır.

2. Bilavasitə yaddaş- bu yaddaş növü daha çox nitqin törəməsində lazım olan, yadda saxlanılan hislərdir. Biz yaddaşımızda cümlənin qrammatik strukturunun hansı formada qeyd olunduğunu bilmək lazımdır. əks təqdirdə cümlənin struktur aydınlığını itiririk.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN DİLİNDƏ RUSİZMLƏR

Ağarzayeva T.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Sabirin satirik təfəkkürü, sözlərinin cazibəsi artıq bir əsrdir ki, güldürür, düşündürür. "Molla Nəsrəddin" səhifələrində "türkün açıq ana dilində" yazıb - yaratmış, dilimizin ideal dərəcədə gözəlliyinə bizi inandırılmış şairin amalı "pisi pis, əyrini əyri, düzü həmvar yazmaq" idi. "Həq sözü derkən utana bilməyən, göydə günəşi dana bilməyən" şair "ayınədə özlərini əyri görənlərə" həyat dərsi verirdi. Bu dərslər şairin ürək ağrıları ilə dolu idi. Bu ağrılara yenilməyən, narahat ömrünü xalqın savadlanması, öz haqqını tapması, hüriyyətinə qovuşması uğrunda məşələ çevirmiş şairin ibrətli nidaları, xitabları, romantik poetikası həmişəyəşardır:

Mən gedərsəm, var olsun amalım!

Yaşasın şəhriyari-hüriyyət!

O, kəskin ruhlu şeirlər yazmaqda həmvətənlərini qəflət yuxusundan ayılmaq, onlara öz hüquqlarını anlatmaq, ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə istiqamətləndirmək istəmişdir.

Şairəm, əsrimin ayinəsiyəm,

Məndə hər kəs görür öz qas-gözünü.

Mirzə Ələkbər Sabirin əsərləri həyatın aynası, özü isə əsrin şairi, gələcəyin görücüsü və bilicisidir. Bu aynada həyatın hər anı, hər üzü görünür, bədii sözün ifadəsində, təsir gücündə poetikləşir, müxtəlif şəkil və formaya salınır.

Sabirin satira dilində diqqəti çəkən məqamlardan biri də rus-Avropa sözlərinin işlənməsidir. Sabirin hər şeiri isə bir ustadlıq nümunəsidir. O, bu ifadələri şeirinə elə asanlıqla, təbii formada gətirirdi ki, bədii kamillik, bədii təsvir şeirin ideya məzmununun asanlıqla qavranmasına səbəb olurdu.

Bir çox şair və yazıçılarda olduğu kimi Sabir satiralarında işlənən rusizmlərin bir qismi sırf danışq dilinə məxsusdur, yalnız canlı ünsiyyət vasitəsilə alınır və məhz komik-satirik məqsəd daşıdığından ancaq satirik əsərlərin dilində müşahidə olunur.

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN SATİRA YARADICILIĞI

Ağarzayeva T.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

M.Ə.Sabirin satiralarını bir növ tiplər qalereyasına bənzətmək mümkündür. Kimlərdir böyük şairin satira aynasında görünən tiplər? Öz xalqına, dilinə yuxarıdan aşağı baxanlar, var-dövlət hərisləri, vətən xainləri, qoçular, insanları cəhalətə sürükləyən yalançı din xadimləri M.Ə.Sabirin kəskin satira atəşinə tuş gəlmişlər. Şair şeirlərində bir çox hallarda tipi öz dili ilə danışdıraraq onun daxili aləmini, xarakterik xüsusiyyətlərini oxucuya daha qabarıq şəkildə çatdırır. Bu cəhətdən «Bir cibimdə əskinasını» şeiri səciyyəvidir. Şeirdə xalqına, Vətəninə, insan taleyinə biganə olan yaramaz bir tip danışır. Şair onun simasında ümumiləşdirilmiş obraz yaratmışdır. Şairin danışdığı tip özünün şəxsi həyatını, eyş-işrətini Vətəndən üstün tutur, hətta məmləkətin məhvi, dinin əldən getməsi, həmvətənlərinin ehtiyac içində yaşaması belə onun vəcinə deyildir. O ancaq kassada dinarların çoxalmasını arzulayır, hər şeyin sonunu pulda görür.

M.Ə.Sabir satiralarında dövrün eybəcərliklərini ifşa etməklə yanaşı, həm də xalqın ağır güzəranına, məmləkətin inkişafdan qalmasına səbəb olan amilləri açıb göstərməyə çalışmışdır. Şairin qənaətinə görə, zülmün, istibdadın, geriliyin bir səbəbi dövrün üsuli-idarəsində olsa da, xalqın acı tale yaşamasında dini xurafatın da rolu az deyildir. Cəhalətin hökm sürdüyü cəmiyyətdə valideynlər övladlarını dünyəvi məktəblərdə oxumağa göndərməyə razı olmur, «oxutmuram əl çəkin» deyirlər. Buna görə də M.Ə.Sabir insanlar arasında mövhumat yaymaqla məşğul olan, İslam dinindən sui-istifadə edən yalançı din xadimlərini kəskin satira atəşinə tutur.

Sabir cəmiyyətdəki ayrı-ayrı təbəqə və qruplar arasındakı ayrışikliyin və qarşıdurmanın olduğu bir şəraitdə millətin istiqbala gedən yolunu qaranlıq görürdü. O, «Təhəssür» şeirində cəmiyyətdə hökm sürən ayrışəkildən dərin təəssüf və kədər hissi ilə yazırdı. Bütün bu nizamsızlığın, sosial-siyasi şüurun mənəvi-əxlaqi naqisliyinin nəticəsi idi ki, cəmiyyətdə varlı kasıb, oxumuş savadsız bəyənməyib, ona həqarətlə baxırdı. «Fəhlə, özünü sən də...», «Əkinçi», «Dilənçi» və s. satirlərdə bu acınacaqlı vəziyyətin ayrı-ayrı mənzərələri ilə tanış oluruq.

Sabirin təsvir etdiyi ən kiçik hadisə və detallarda belə zamanın nəbzi, insanların duyğu və düşüncələri duyulur.

“DİVANI LÜĞƏT-İT TÜRK”DƏ İSMİN MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI

Ağasiyeva S.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Mahmud Kaşğari bizim ilk türkoloqumuz, ilk dilçimiz, ilk mədəniyyətşünasımız, ilk tarixçimiz, ilk folklorçumuz, ilk coğrafiyaşünasımızdır. Onun ən məşhur əsəri «Divani lüğət-it Türk» əsəridir. “Divani lüğət-it Türk” əsəri dünya dilçilik elminin incilərindəndir. “Divan”ın ən mühüm xüsusiyyəti onun sadə bir lüğət deyil, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə mətnin yarısı ərəb əlifbası ilə qədim türk dilində verilib.

“Divan”da isimlər öz əksini tapmışdır. İsmın qrammatik kateqoriyalarına burada rast gəlmək mümkündür. Mənsubiyyət kateqoriyası müasir dilimizdə olduğu kimi əsərdə də özünü göstərir. Mənsubiyyət kateqoriyası sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqəni bildirməyə xidmət edir. Məsələn: mənim atam, sənin atan, onun atası. Türk dillərində mənsubiyyət əvəzlik olmadan da həyata keçirilir: atam, atan, atası. Sözlərin sonunda özünü göstərən –m, -n, -sı şəkilçiləri mənsubiyyət şəkilçiləri adlanır. Sadəcə bu şəkilçilər vasitəsilə əşyanın mənsubluğu ifadə edilə bilər.

Əvəzliliklə isimlər arasındakı bu mənsubluq əlaqəsi “Divan”da da öz əksini tapmış, mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunmuşdur. “Divan”da göstərilən mənsubiyyət şəkilçiləri müasir dilimizdə var olan mənsubiyyət şəkilçiləri ilə təxminən eynidir. Onlar arasında kiçik fərqlər özünü göstərir.

“Divan”da I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi –m, -ım, -im, -um, -üm şəkilçiləridir. Mənsubiyyət saitlərdən sonra –m, samitlərdən sonra –ım, -im, -um, -üm şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir: Ol meni ata+m+a oxşattı = o məni babama oxşatdı; Aşıç ayur dibi+m altun, Kamıç ayur men kayda men = Qazan deyər : dibim qızıl, Çömçə deyər : mən hardayam?; ol mening iş+ım ettürdi = o mənim işimin düzəlməsini əmrətdi.

Bəzən I şəxsin təkində isimlə mənsubiyyət şəkilçisi arasında bitişdirici samitdən istifadə olunur. “Divan”da –y bitişdirici samitindən istifadə edilməsi halına nadir hallarda rast gəlinir: kükü+y+üm gəldi = bibim gəldi.

I şəxsin cəminin mənsubiyyəti saitlə bitən sözlərdə -mız, -miz, -muz, -müz, samitdən sonra –ımız, -imiz, -umuz, -ümüz şəkilçiləri vasitəsilə düzəlir: at+ımız = atımız; bizim anda bir çart alğu+muz bar = bizim onda biraz alacağımız var.

II şəxsin təkində mənsubiyyət göstəriciləri saitdən sonra –nq, samitdən sonra isə -inq/ing, -inq/ing, -unq/unğ, -ünq/ünğ formasındadır: sening yorık+ing netek = sənin gedişin; sening barg+unğ kaçan = sənin getməyin nə zaman; senin kezik+ing keldi = sənin sıran, növbən çatdı; köngl+ünğ nə tək = sənin könlün necədir.

Bu şəxsin cəmində sözlər saitlə bitəndə -nqız/nğiz, -nqiz/nğiz, -nquz/nğuz, -nqüz/nğüz, samitlə bitəndə isə -inqız/ingiz, -inqiz/ingiz, -unquz/unğuz, -ünqüz/ünğüz şəkilçiləri qəbul edir. “Divan”da isə II şəxsin mənsubiyyətinin şəkilçisiz formasına rast gəlinir: sizin tapuğçı(nğiz) = sizin xidmətçi(niz).

III şəxsin təkində isə saitdən sonra –sı, -si, samitdən sonra isə -ı, -i şəkilçisi qəbul edir: İgliğ tutruğ+ı adh bolur = Xəstənin vəsiyyət etməsi yaxşılıq əlamətidir, yüngüllük gətirər; aning baş+ı ağrıdı = onun başı ağrıdı; kız ana+sı birle yıp əgrişti = qız ip əyirməkdə anası ilə yarışdı; aning ata+sı = onun atası.

Lüğətdə III şəxsin cəminin mənsubiyyəti həm sait, həm də samitlə bitən sözlərə -ları, -ləri şəkilçisi artırmaqla düzəlir: yigit+ləri işlətö = bizim igidləri işlədərək; kadhış+ları tabaladı = onun qohumları tənə vurdu.

Buradan aydın olur ki, I şəxsin tək və cəmi müasir dövrümüzdəki mənsubiyyət şəkilçiləri ilə üat-üstə düşsə də II şəxsin təkinin və cəminin mənsubiyyət şəkilçiləri indiki dövrümüzdəkilərlə uzlaşmır. Başqa bir fərq isə “Divan”da III şəxsin mənsubiyyət şəkilçilərinin iki variantı işləndiyi halda, müasir dövrümüzdə bu şəkilçilərin dörd variantı işlənir.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK ZAMAN KATEQORIYASININ MÜQAYİSƏLİ TƏDRİSİ

Ağayeva K.F.

Odlar Yurdu Universiteti

Hər bir dili formalaşdıran üç sistem vardır. Mövcud olan üç sistemdən biri qrammatik sistemdir. Qrammatik sistem dilin tərkib hissəsi də adlanır. Hər bir dilinqrammatik sistemi illər, əsrlər keçdikcə dəyişikliklərə məruz qalır.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən təhsil müəssisələrində pedaqoji fəaliyyət ilə məşğul olan müəllimlərə məlumdur ki, şagirdlərə və tələbələrə tədris olunan müasir Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə müasir ingilis dilinin qrammatikası eyni deyildir. Hər iki dilin qrammatikasına nəzər yetirərkən həm oxşar, həm də fərqli xüsusiyyətlərə rast gəlinir. Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə ingilis dilinin qrammatikasının müqayisəli şəkildə tədris olunmasının bu dilləri öyrənənlərdə sistemli bilik və bacarıqların aşılmasında çox mühüm rolu vardır. Oxşar xüsusiyyətlər tədris prosesində dillərin mənimsənilməsinə kömək edir, fərqli xüsusiyyətlər isə dillərin mənimsənilməsində çətinlik yaradır.

Azərbaycan dili tədris prosesində iştirak edən şagird, tələbə və müəllimlərin ana dilidir. Buna görə də Azərbaycan dilinin qrammatikası onlar üçün daha sadədir. Şagirdlər, tələbələr Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid bilikləri daha yaxşı mənimsəyir və tətbiq edirlər. İngilis dilinin qrammatikası ilə Azərbaycan dilinin qrammatikası müqayisə olunaraq tədris ediləndə ingilis dilini öyrənənlər bu dili daha yaxşı öyrənirlər.

Qrammatik zaman kateqoriyası həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində mövcuddur. Qrammatik zaman kateqoriyasının hər iki dildə böyük rolu vardır. Qrammatik zaman kateqoriyası feillərə məxsus olan bir kateqoriyadır. Hər iki dildə feil əsas nitq hissəsidir. Feillər ümumi qrammatik mənasına görə hərəkət, iş, hal-vəziyyət bildirən sözlərə deyilir.

Azərbaycan dilində feillərin qrammatik zaman kateqoriyası feillərin xəbər şəklində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan dilində feilin üç zamanı vardır:

- a) keçmiş zaman
- b) indiki zaman
- c) gələcək zaman

Feilin keçmiş zamanının şühudi keçmiş zaman və nəqli keçmiş zaman formaları vardır. Feilin gələcək zamanınınqəti gələcək və qeyri-qəti gələcək zaman formaları vardır. Hər bir zamanın qrammatik zaman şəkilçiləri vardır.

Azərbaycan dilində üç zaman işləndiyi halda, ingilis dilində isə dörd zaman işlənir:

- 1) keçmiş zaman
- 2) indiki zaman
- 3) gələcək zaman
- 4) keçmişə nəzərən gələcək zaman

Hər zamanın isə dörd zaman forması vardır. Zaman formalarının hər biri dörd zaman qrupunu təşkil edir:

1. Qeyri-müəyyən zaman qrupu
2. Davamedici zaman qrupu
3. Bitmiş zaman qrupu
4. Davam edib bitmiş zaman qrupu

Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də feilin xəbər şəklinin zaman formaları feilin həm məlum növündə, həm də məchul növündə işlənə bilirlər.

İngilis dili analitik dildir. Azərbaycan dili və ingilis dili arasında mövcud olan fərqli xüsusiyyətlərdən biri də budur. Analitik dil olduğu üçün ingilis dilində feilin xəbər şəklinin həm məlum növdə, həm də məchul növdə işlənən qrammatik zaman formaları müəyyən ifadə vasitələri ilə düzəlir. Bu ifadə vasitələri dildə mövcud olan feilin əsas formaları və köməkçi feillərdir. İngilis dilində feilin dörd əsas forması vardır. Feilin əsas formaları bunlardır:

- 1) feilin məsdər forması
- 2) keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması
- 3) keçmiş zaman feili sifət forması
- 4) indiki zaman feili sifət forması

İngilis dilinin qrammatik zaman kateqoriyasını Azərbaycan dilinin qrammatik zaman kateqoriyası ilə müqayisəli şəkildə tədris edərkən diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlərdən biri də zamanların uzlaşması hadisəsidir. Zamanların uzlaşması hadisəsi Azərbaycan dili və ingilis dili arasında mövcud olan fərqli xüsusiyyətlərdən biridir. Zamanların uzlaşması dil hadisəsi adlanır. Bu dil hadisəsi müasir ingilis dilində mövcuddur. Azərbaycan dilində bu dil hadisəsi mövcud deyil. Azərbaycan dilində zamanların uzlaşmasının olmaması ingilis dilində işlənən zaman formalarını tədris edəndə çətinlik yaradır.

İngilis dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində feil keçmiş zamanda işlənirsə, budaq cümlədə də buna müvafiq olaraq keçmiş zaman formalarından biri işlənir. Əksər hallarda cümlələr daxilində işlənmiş zamanlar uzlaşır. İngilis dilində bəzi istisna hallarda mürəkkəb cümlələrdə işlənmiş zamanlar bir-biri ilə uzlaşmır.

Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində işlənmiş feilin zamanından asılı olmayaraq budaq cümlədə feil istənilən zamanda işlənə bilər:

- O dedi ki, o, hər gün kitabxanaya gedir.
- O dedi ki, o, dünən kitabxanaya getdi.
- O dedi ki, o, sabah kitabxanaya gedəcək.
- O dedi ki, o, sabah kitabxanaya gedər.

İngilis dilinin tabeli mürəkkəb cümlələrində düzgün zaman formalarını işlətmək üçün ingilis dilini öyrənənlər tədris prosesində bu fərqi mütləq nəzərə almalıdırlar. İngilis dilini öyrənənlər həm ingilis dilindən cümlələri Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən, həm də Azərbaycan dilindən cümlələri ingilis dilinə tərcümə edərkən feillərin zamanına lazımı diqqət yetirməlidirlər.

XX ƏSRDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİ SİFƏTİN TƏDQIQI

Ağazadə G.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyində feili sifətlərin tədqiqinə XIX əsrdən başlanılmışdır. Lakin XX əsrdə feili sifətin tədqiqi ilə dilçilərimiz daha çox məşğul olmağa başlamışlar. Biz bunlara misal olaraq N.Nərimanov, B.Çobanzadə, F.Ağazadə, İ.Həsənov, V.Əliyev, T.Rüstəmov və H.Mirzəyevin kitablarını göstərə bilərik..

1911-ci ildə çapdan çıxan " Самоучитель татарского языка" adlı kitabda isə -an, -mış, -ar, -malı şəkilçili sözlər feili sifət hesab olunur. Və bu kitabda deyilir ki, -an şəkilçili feili sifət hallanır, -ar şəkilçili feili sifət isə hallanmır.

1924-cü ildə " Türkçə sərfi-nəhv" kitabı çap olunur. Bu kitabda feili sifət feil bəhsində deyil, sifət bəhsində öyrənilir.

Feili sifəti professor B.Çobanzadə və F.Ağazadənin birgə işlədiyi "Türk qrammatikası" kitabı 1929-cu ildə çapdan çıxdı. Feili sifəti bu kitabda feil yaxud sifət bəhsində izah etmələri aydın olmur.

XX əsrdə feili sifətlə bağlı ən dolğun məlumatı verən dilçi isə professor Həsən Mirzəyev olmuşdur. O, feili sifətləri dərindən araşdırmış, bir çox mübahisəli məsələləri ortaya çıxarmış və onları həll etmişdir. O, bu əsərini eyni zamanda ali məktələrə dərslik olaraq da tədqiq etmişdir. Mirzəyev bu əsəri yazmaq üçün bir çox ədəbiyyatlara baş çəkmiş və ortaya çox əsaslı dəlillər çıxarmışdır. Professor kitabı 1986-cı ildə nəşr etdirmişdir. Kitab "Azərbaycan dilində feil" adı altındadır.

Təbii ki, biz XX əsrdə feili sifətlə bağlı məlumat əldə etməyi kitablarla kifayətləndirmirik. Həmçinin, bir çox dilçi tərəfindən yazılmış olan məqalələri də oxuyub, oradan müxtəlif yeniliklər əldə edirik. Feili sifət XIX əsrdə yaranmış olsa da, XX əsrdə öz zirvəsini təşkil edir. Bu dövüdə bir çox dilçi feili sifəti tədqiq etmişdir. Biz onların sayəsində feili sifətlə bağlı məlumatları daha düzgün şəkildə öyrənirik.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİ VƏ FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏRLƏ İFADƏ OLUNAN XİTABLAR

Aliyeva G.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hər bir xitab sintaktik kateqoriyaya malikdir. Xitablar xüsusiyyətlərinə görə iki qrupa ayrılır:

1) ismi birləşmələr; 2) feili birləşmələr.

Muasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri iki baxımdan səciyyələndirilir:

1) söz birləşmələrinin növlərinə əsasən, 2) söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələrə əsasən.

Söz birləşmələrinin növləri istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində onların tərəflərinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə edilməsinə görə müəyyən edilir.

İngilis dilində xitab birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər. Həmçinin xitab birinci tərəfi əvəzlik ikinci tərəfi isə yenə də isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər ki, bu birləşmələrə də ismi birləşmələr deyilir. Məsələn:

Good-bye my son (A. Sillitoe) - " Sağ ol, mənim oğlum ".

No, thank you, my dear (İ. Shaw) -" Yox, çox sağ ol, mənim əzizim ".

Now do not excite yourself, my dear (A. Christie).

What happened, my son? (N. Hornby) – Nə baş verdi, oğlum?

Pretty girl, help me (xitab) –Gözəl qız, mənə kömək et.

İngilis dilində birinci tərəfi sifət ikinci tərəfi isim olan söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar Azərbaycan dilinə birinci növ təyini söz birləşmələri vasitəsilə, lakin ingilis dilində birinci tərəfi əvəzlik ikinci tərəfi isimdən ibarət olan söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar isə Azərbaycan dilinə üçüncü növ təyini söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə olunur.

Azərbaycan dilində ingilis dilindən fərqli olaraq xitablar həm birinci növ təyini söz birləşmələri ilə, həm ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə, həm də üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər.

Xitab vəzifəsində işlənən birinci növ təyini söz birləşmələri özlərinin təyinetmə xüsusiyyətlərini saxlayır, yəni birinci tərəf ikinci tərəfi - əsas xitabı təyin edir. Məsələn:

Əlvida, qərib dost. Mən sənə bir qəhrəman kimi səcdə edirəm (Q. Musayev).

İşçi qız, toxuduğun o divar xalısında heyran oldum ürəkdən işlədiyin sənətə (M. Müşfiq).

Ədəbi dildə daha çox ikinci növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablara rast gəlinir. Məsələn:

Qafqazlı balası, səndən nə əcəb? (S. Vəliyev).

Yoxdur, ey atam balası, yoxdur (S. Rəhman).

Azərbaycan dilində həmçinin üçüncü növ təyini söz birləşmələri də çoxluq təşkil edir. Üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar bəzən nida ilə, bəzənsə nidasız işlənir. Məsələn:

Gəl, ey məhəbbətin müjdəsi, tez gəl! (S. Vurğun)

Səsini kəs, Həcərin qızı (S. S. Axundov).

Dilimizdə xitabların mürəkkəb ismi söz birləşmələri ilə ifadə olunan formalarına da təsadüf olunur. Məsələn:

Vuruşub döyüşmək zamanıdır bu,
Ey insan qəlbinin mühəndisləri! (M. Müşfiq)

İsmi birləşmələrlə ifadə olunan xitablarda əsas tərəf isimlə ifadə olunduğu halda, feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablarda isə əsas tərəf feillə ifadə olunur. Feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablar iki yerə bölünür: a) feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan xitablar, b) sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablar.

Heç də həmişə danışan dinləyənə öz adı ilə müraciət etmir, çünki bu zaman dinləyənə olan münasibəti tam əks etdirmək mümkün olmur. Danışan şəxs dinləyənə öz münasibətini bildirmək üçün onun fəaliyyəti ilə bağlı bu və ya digər şəkildə feili sifət tərkiblərindən istifadə edərək müraciət edir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablar elə də geniş yayılmamışdır, onlara çox az təsadüf olunur. Lakin Azərbaycan dilində -an², -mış⁴, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş -dıq⁴ şəkilçili feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunan və sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunan xitablara tez- tez rast gəlmək olur. Məsələn:

Evin yıxılsın, mənim evimi yıxan! (S. Rüstəm).
Sən nə danışırısan, ay evi yıxılmış! (S. Qədirzadə).

Başımdakı hər ağ tükə bir şah beyt yaratsam, O zaman ey bu dünyada hamıdan çox sevdiyim, mənə yaxın düşə bilər hicran, qocalıq, ölüm?.. (O. Sarıvəlli).

Bədii ədəbiyyatda ağrın alım, başına dönüm, pir olmuş kimi sabit birləşmələrdən dinləyənə müraciət etmək üçün istifadə olunur. Məsələn:

Ay pir olmuş, yaxşı ki gəlib çıxdın (Q. Musayev).

CƏNUBİ QAFQAZ TOPONİMLƏRİNİN (OYKONİMLƏRİN) LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aliyeva R.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Onomastiknın yarımsöbələrindən biri olan toponimikada coğrafi obyektlərin (yer, vilayət, ölkə, sahə və s.) adları öyrənilir. Burada son zamanlar yaranmış adlarla bərabər qədimdə yaranmış adlar da mövcuddur. Dilimizdə mövcud olan toponimlərin 90 %-i türk mənşəlidir. Toponimlərin yayılma arealı da genişdir. Azərbaycan dilinə aid toponimlər Azərbaycan Respublikası ilə məhdudlaşmır, xalqımızın tarixi inkişafı ilə bağlı minlərcə toponim yaranmış və dünyanın ümumi və xüsusi xəritələrində özünə yer tapmışdır. Toponimlər Azərbaycan ilə yanaşı Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Dağıstan, Gürcüstan (Borçalı) və İranda da geniş yayılmışdır. Ona görə də, bu dil vahidlərinin öyrənilməsini təkcə müasir Azərbaycan Respublikası ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Qərbi Azərbaycan ilə Gürcüstan (Borçalı) və Dağıstan toponimlərini tədqiq edib araşdırmaq lazımdır.

Məqalədə Cənubi Qafqazın türk mənşəli toponimlərinin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

1. Cənubi Qafqaz oykonimlərinin leksik semantik xüsusiyyətləri: Toponimlərin bir növü olan oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd, qəsəbə, şəhər) adlarını öyrənir. Oykonimlər özləri də bir neçə yarımsöbələrə bölünür. Cənubi Qafqazda türk mənşəli oykonimlərin aşağıdakı növləri daha çox yayılmışdır:

a) Antropooykonimlər - şəxs adlarından törəyən yaşayış məntəqəsi adları: Həsənqocalı, Cəfərli, Babakışilər, Qəmərlı, Şahmarlı (Borçalı), Seyidalılı, Əmirxeyir, Abbasabad, Alixan, Babaxanlı (Qərbi Azərbaycan), Füzuli, Sabirabad, Cəlilabad (Azərbaycan) və s.

b) Etnooykonimlər – tayfa adlarından törəyən yaşayış məntəqələri adları: Xələc, Bayandur, Bayat, Afşar, Qayı (Qərbi Azərbaycan), Abdal, Dayər, Ağbaba, Boy Əhməd, Qanlı (Borçalı) və s.

c) Orooykonimlər – relyef adlarından törəyən yaşayış məntəqələri adları: Qaradağ, Ağdərə, Qızıldaş, Duzkənd, Qara təpə (Azərbaycan), Göyyoxuş, Sarıyoxuş, Ovandərə, Şiştəpə (Qərbi Azərbaycan), Qaradərə, Gödəkdəğ, Daştəpə, Arqutəpə (Borçalı) və s.

d) Hidrooykonimlər – su mənbələri adlarından törəyən yaşayış məntəqələri adları: Göygöl, Göyçay, Ağsu, Qarabulaq (Azərbaycan), Arpaçay, Korbulaq, Güllübulaq, Zəngibasar, Başgöl, Baltaçay, Qızılbulaq (Qərbi Azərbaycan) və s.

c) Fitooykonimlər – bitki adlarından törəyən yaşayış məntəqələri adları: Şüyüdlü, Palıdlı, Zoğallı, Qarınlı, Qozağacı, Qönçəli, Armudlu, Almalı və s. (Qərbi Azərbaycan) Fındıqlı, Sarımsaqlı, Arpalı, Soğanlıq (Borçalı), Heyvalı, Qozluca (Azərbaycan).

ç) Zooykonimlər – heyvan və quş adlarından törəyən yaşayış məntəqəsi adları: Atdaş, Atlıdərə, Aşağı Quzuçulu, Aşağı Keçili, Balıqlı k, Bəbirli, (Qərbi Azərbaycan), Quşcu, Kəpənəkçi, Qurdlar, Dovşanlı, Porsuqlu (Gürcüstan) və s.

2. Cənubi Qafqaz oykonimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri: Toponimlərin qrammatik xüsusiyyətləri dedikdə burada onomastik vahidin hansı söz birləşməsi modelində olması və hansı düzəltmə sözlərdən törəməsi nəzərdə tutulur.

a) li⁴ – Avşarlı, Ayazlı, Saatlı, Aydınli, Qanlı, Qacarlı, Sadaxlı və s.

b) çı⁴ – Dəvəçi, Ələkçi, Çarıqçı, Kuşçü, Naxçıvançı, Sabunçu və s.

c) aq⁴ – Bazarcıq, Qalacıq, Qızılcıq, Məzarcıq, Şirvancıq və s.

d) ca⁴ – Ballica, Qanlıca, Ayaqşorca, Qızılca, Güllüca və s.

e) lar² – Qarabağlar, Abbaslar, Abdallar, Dəmirçilər, Qurdlar, Yolçular.

f) laq² – Qışlaq, Acıqışlaq, Çaylaq.

3. Cənubi Qafqaz oykonimlərinin sintaktik xüsusiyyətləri:

1. I – növ təyini söz birləşməsi modelində olan oykonimlər:

Qara + bulaq, Göy + çay, Əziz + kənd, Qara + qaş, Qara + day, Qara + qaya, Ağ + qaya, Ağ + daban, Ağ + daş, Ağ + dam və s.

2. II – növ təyini söz birləşməsi modelində olanlar: Ağdaş məzrəsi, Ayıqışlağı, Allahverdi rayonu, Balta dərəsi, Oxçuqalas, Dəvəboynu, Qazanqayası və s.

3. Feli birləşmə (feli sifət) modelində olanlar: Ceyranbatan, Boğazkəsən, Arazdəyən, Qarauzən, Quzugüdən, Yolkəsən, Suqovuşan, Daşkəsən, Kəlləqıran, Palantövən və s.

Cənubi Qafqazda türk mənşəli oykonimlər çoxluq təşkil edir. Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda çox geniş ərazidə yayılmış oykonimlərin mənşəyini, linqvistin xüsusiyyətlərini öyrənmək türkologiyanın vacib məsələlərindən biri olmalıdır. Çünki Ermənistan və Gürcüstan Respublikasında oykonimlər dəyişdirilmiş və ya təhrif olunmuşdur.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Aslanova L.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Söz birləşmələri iki və daha çox müstəqil sözlərin birləşməsindən yaranır. Burada tərəflərdən biri əsas, digərləri isə asılı tərəf kimi iştirak edir. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasında həm məna əlaqəsi, həm də qrammatik əlaqə olur. Həm söz birləşmələri, həm də cümlələr sintaksisin vahidləridir. Söz birləşmələrində cümlələrdən fərqli olaraq zaman və şəxs anlayışı yoxdur, bitmiş fikir ifadə etmir, intonasiya bitkinliyi olmur, cümlə 1 sözdən ibarət ola bildiyi halda söz birləşməsi ən azı iki sözdən ibarət olur. Söz birləşməsi cümlədən kiçik söz vahididir və cümlənin tərkibinə daxil olur.

İngilis dilində söz birləşmələri əsas sözün ifadə vasitələrinə görə bir neçə qrupa bölünür:

1) əsas sözü isim olan söz birləşmələri: *a short story*

2) əsas sözü sifət olan söz birləşmələri: *large in size*

3) əsas sözü say olan söz birləşmələri: *millions of people*

4) əsas sözü feil olan söz birləşmələri: *to send a telegram*

5) əsas sözü əvəzlilik olan söz birləşmələri: *all of them*

6) əsas sözü zərflər olan söz birləşmələri: *well enough*

Əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə Azərbaycan dilində söz birləşmələri 2 qrupa ayrılır:

1) ismi birləşmələr - əsas tərəfi isim, sifət, say, əvəzlilik, bəzi zərflər və isimləşmiş başqa sözlərlə ifadə olunan söz birləşmələridir.

2) feili birləşmələr - əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət, feili bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələridir.

İsmi birləşmələrə 1-ci tərəf 2-ci tərəfi təyin etdiyi üçün təyini söz birləşmələri də deyilir. Təyini söz birləşmələri 3 yerə bölünür:

1-ci növ təyini söz birləşmələri, 2-ci növ təyini söz birləşmələri, 3-cü növ təyini söz birləşmələri.

İngilis dilində həm asılı söz 1-ci tərəf, əsas söz 2-ci tərəf, həm də əsas söz 1-ci tərəf, asılı söz 2-ci tərəf olur. Azərbaycan dilində əsas söz 2-ci tərəf, asılı söz 1-ci tərəf olur. Məsələn, *blue sky* söz birləşməsində *sky* əsas tərəf, *blue* asılı tərəfdir; *mavi səma* söz birləşməsində *səma* sözü əsas tərəf, *mavi* sözü isə asılı tərəf kimi çıxış edir. İngilis dilində həmçinin yuxarıda dediyimiz kimi əsas sözün 1-ci, asılı sözün 2-ci tərəf kimi işləndiyi söz birləşmələrində rast gəlinir: *something interesting* söz birləşməsində *something* əsas, *interesting* asılı tərəfdir.

İngilis dilində söz birləşmələrinin tərəfləri arasında 4 növ sintaktik əlaqə olur:

Yanaşma əlaqəsi - tərəflər heç bir şəkildə qəbul etmir, yalnız söz sırası vasitəsilə bağlanır. İngilis dilində söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır: ***interesting book***.

Uzlaşma əlaqəsi-söz birləşməsinin tərəflərinin cinsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasıdır. Bu əlaqəyə 1-ci tərəfi say, yaxud *this, that* işarə əvəzliliklərindən biri, 2-ci tərəfi isim olan söz birləşmələrində rast gəlinir: ***one tree – five trees, this book – these books***.

İdarə əlaqəsi - əsas xüsusiyyəti şəxs əvəzliliklərinin feildən və sözönlərindən sonra obyekt halında işlənməsidir: *meet them, for us*.

Qapanma əlaqəsi - söz birləşməsinin bir elementi digər elementinin tərəfləri arasında durur. Bu əlaqə qeyri-müəyyənlik və ya müəyyənlik artıqlı ilə işlənən isim + sıfət / feli sıfət və ya işarə əvəzliyi + sıfət / feli sıfət + isim tərkibində olur: *a long way, the interesting book, these broken cups*.

Azərbaycan dilində isə söz birləşmələrinin tərəfləri arasında 3 növ sintaktik əlaqə olur:

Uzlaşma əlaqəsi - söz birləşmələrində asılı tərəf əsas tərəfə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşır.

Yanaşma əlaqəsi - asılı tərəf əsas tərəfə heç bir şəkildə olmadan bağlanır.

İdarə əlaqəsi - əsas tərəfin tələbi ilə asılı tərəf ismin hal şəkilçilərini qəbul edir.

1-ci növ təyini söz birləşmələri

Azərbaycan dilində *maral kitab* söz birləşməsində asılı tərəf şəkildə qəbul etmədən əsas tərəfə bağlanıb. Bu söz birləşməsinin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi var. İngilis dilində bu söz birləşməsi *interesting book* kimi işlənir, heç bir şəkildə qəbul etmədən düzəlir.

2-ci növ təyini söz birləşmələri

Azərbaycan dilində *kitab səhifəsi* söz birləşməsinin asılı tərəfi 3-cü şəxsə olduğu üçün əsas tərəfi 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkildəsi qəbul edib. Bu söz birləşməsinin tərəfləri arasında həm yanaşma, həm də uzlaşma əlaqəsi var. İngilis dilində bu söz birləşməsi *book's page* və ya *page of book* kimi işlənir, ismin yiyəlik hal şəkildəsi 's və *yo* sözünü vasitəsilə düzəlir.

3-cü növ təyini söz birləşmələri

Azərbaycan dilində *insanın düşüncəsi* söz birləşməsinin asılı tərəfi ismin yiyəlik hal şəkildəsi -ın, -in, -un, -ün qəbul edib, asılı tərəf 3-cü şəxsə olduğu üçün əsas tərəf 3-cü şəxsin mənsubiyyət şəkildəsini qəbul edib. Bu söz birləşməsinin tərəfləri arasında həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsi var. İngilis dilində bu söz birləşməsi *human's thought* və *thought of human* kimi işlənir, ismin yiyəlik hal şəkildəsi 's və *yo* sözünü vasitəsilə düzəlir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq İngilis dilində söz birləşmələri təyini söz birləşmələri kimi bölmələrə ayrılır.

NATURE OF GRAMMATICAL CATEGORIES

Bagirova G.Q.

Ganja State University

The grammatical signals have a meaning of their own independent of the meaning of the notional words. This can be illustrated by the following sentence with nonsensical words: Woggles uggediggles.

According to Ch. Fries the morphological and the syntactic signals in the given sentence make us understand that "several actors acted upon some objects". This sentence which is a syntactic signal, makes the listener understand it as a declarative sentence whose grammatical meaning is actor - action - thing acted upon. One can easily change (transform) the sentence into the singular (A woggle ugged a diggle.), negative (A woggle did not ug a diggle.), or interrogative (Did a woggle ug a diggle?) All these operations are grammatical. Then what are the main units of grammar - structure.

Let us assume, for example, a situation in which are involved a man, a boy, some money, an act of giving, the man the giver, the boy the receiver, the time of the transaction - yesterday...

Any one of the units man, boy, money, giver, yesterday could appear in the linguistic structure as subject.

The man gave the boy the money yesterday.

The boy was given the money by the man yesterday.

The money was given the boy by the man yesterday.

The giving of the money to the boy by the man occurred yesterday.

Yesterday was the time of the giving of the money to the boy by the man.

"Subject" then is a formal linguistic structural matter.

Thus, the grammatical meaning of a syntactic construction shows the relation between the words in it.

We have just mentioned here "grammatical meaning", "grammatical utterance". The whole complex of linguistic means made use of grouping words into utterances is called a grammatical structure of the language.

All the means which are used to group words into the sentence exist as a certain system; they are interconnected and interdependent. They constitute the sentence structure.

All the words of a language fall, as we stated above, under notional and functional words.

A grammatical category is a property of items within the grammar of a language; it has a number of possible values (sometimes called exponents, or grammemes), which are normally mutually exclusive within a given category. Examples of frequently encountered grammatical categories include tense (which may take values such as present, past, etc.), number (with values such as singular, plural, and sometimes dual), and gender (with values such as masculine, feminine and neuter).

Although terminology is not always consistent, a distinction should be made between these grammatical categories (tense, number, etc.) and lexical categories, which are closely synonymous with the traditional parts of speech (noun, verb, adjective, etc.), or more generally syntactic categories. Grammatical categories are also referred to as (grammatical) features.

The name given to a grammatical category (as an uncountable noun) is generally also used (as a countable noun) to denote any of the possible values for that category. For example, the values available in a given language for the category "tense" are called "tenses", the values available for the category "gender" are called "genders", and so on.

A given constituent of an expression can normally take only one value from a particular category. For example, a noun or noun phrase cannot be both singular and plural, since these are both values of the category of number. It can, however, be both plural and feminine, since these represent different categories (number and gender).

Categories may be described and named with regard to the type of meanings that they are used to express. For example, the category of tense is considered to serve to express time of occurrence (as in past, present or future). However, purely grammatical features do not always correspond simply or consistently to elements of meaning, and different authors may take significantly different approaches in their terminology and analysis. For example, the meanings associated with the categories of tense, aspect and mood are often bound in up verb conjugation patterns that do not have separate grammatical elements corresponding to each of the three categories; see Tense–aspect–mood.

Categories may be marked on words by means of inflection. In English, for example, the number of a noun is usually marked by leaving the noun uninflected if it is singular, and by adding the suffix -s if it is plural (although some nouns have irregular plural forms). On other occasions, a category may not be marked overtly on the item to which it pertains, being manifested only through other grammatical features of the sentence, often by way of grammatical agreement.

For example:

The bird can sing./The birds can sing.

In the above sentences, the number of the noun is marked overtly by the absence or presence of the ending -s.

The sheep is running./The sheep are running.

In the above, the number of the noun is not marked on the noun itself (sheep does not inflect according to the regular pattern), but it is reflected in agreement between the noun and verb: singular number triggers is, and plural number are.

The bird is singing./The birds are singing.

In this case the number is marked overtly on the noun, and is also reflected by verb agreement.

TYPOLOGY OF GRAMMATICAL CATEGORIES

Bağirova G.Q.

Ganja State University

The grammatical category organizes grammatical functions into different categories. The functions might affect words in different ways due to their varied morphology, but they perform the same basic grammatical function. There are a total of 20 grammatical functions in linguistics; not all languages have all these functions, and they are often manifested in different ways. Such functions include tense, plurality, time and gender.

Grammar is a term given to the structural rules governing a language. Such rules are explained in textbooks and grammar books, and they are taught to new language learners, however, they are understood instinctively by native speakers. The use and importance of grammar came relatively late to the English language. From 1066 until the 15th century, it was the language of the lower classes, and grammatical theory was not applied to it until the 17th century. English grammar has since been inspired chiefly by Latin grammar, leading to problems such as the split infinitive.

The first grammatical category is animacy. Animacy is used to indicate whether a noun is animate or inanimate. It often affects the verb used with the noun. The aspect grammatical category adds a specific or general sense of time and is related to, but distinct from, tense.

Case indicates whether a noun is the subject, object or possessor in a sentence. Clusivity indicates whether a first-person pronoun such as 'we' is inclusive or exclusive. For example, languages with clusivity can differentiate between we meaning 'all of us' and we meaning 'us, but not you.' The definiteness grammatical category tells the reader/listener how definite or not an action is. For example, it differentiates between 'I listened to a song' and 'I listened to the song.'

The degree of comparison regulates the three main types of adjectives and adverbs. These are divided into positive, comparative and superlative like 'big,' 'bigger' and 'biggest.' Evidentiality indicates if the sentence is based on evidence or not, and if so, to what degree. Focus relates information in one sentence to information given previously.

Gender is used in various languages to indicate the gender of the speaker, subject or object by modifying nouns, adjectives and verbs. It used to be present in Old English, but has disappeared from modern English. The grammatical category mirativity is used in some languages to indicate surprise within a sentence by using suffices or other indicators rather than exclamation marks and intonation.

Modality allows a speaker or reader to analyze a sentence by the use of auxiliary verbs and adverbs. Verbs signal moods created by modality using changes from the grammatical category called mood. A noun class organizes nouns by either their meaning or by their morphological aspects. Person defines the usage of pronouns and, therefore, affects verb and noun forms.

Polarity is a grammatical category that distinguishes between positive and negative aspects. In English, the negative is shown as 'not,' such as, 'Dave does not play tennis.' Topic defines what the sentence is about and is usually linked to the subject of the sentence or clause. Transitivity demonstrates the difference between transitive and intransitive verbs. The final grammatical category is voice, which structures the relationship between the verb and the subject and object of a sentence.

As there are relatively many English verb tenses, verbs in English come in many forms that provide different shades of meaning. However, English verbs comprise a much easier verb system than that of other languages that have distinct inflectional verb endings for different persons and number, or even change the verb stem with various tenses and aspects. In English only one verb ending remained, for verbs in the third person singular in the Present Simple tense.

Dan cooks dinner for us 3 times a week.

[3rd person, singular, present, simple, indicative, active, meaning: habit in the present]

Yesterday we were cooking for hours on end.

[1st person, plural, past, progressive, indicative, active, meaning: action in the past that continued over an extended period of time]

She would have cooked, if you had asked her to.

(but in reality you didn't ask so she didn't cook)

[would have cooked: 3rd person, singular, past, conditional, active, meaning: hypothetical outcome in the past, contrary to fact]

[had asked: 2nd person, singular, past, perfect, subjunctive, active, meaning: hypothetical assumption in the past, contrary to fact]

I suggest that dinner be cooked no later than 20:00.

[3rd person, singular, present, subjunctive, passive, meaning: strong recommendation, which will not necessarily be fulfilled]

Jimmy wrote the letters.

Jimmy wrote two letters.

Clark unbuttoned his shirt.

Lois reread the chapter.

In the last section, we saw that morphemes can be divided into those with relatively specific meanings and belonging to large, open-ended classes — lexical morphemes — and those with very abstract meanings and belonging to small, closed classes — grammatical morphemes. In this section and the next, we'll look more closely at some of the meanings and functions that grammatical morphemes have. Grammatical morphemes are always associated with a particular lexical morpheme. They may be combined with the lexical morpheme to form a single word, as in *apples* or *walked*, or they may form a separate word that belongs to the same phrase as the lexical morpheme, as in *the apple* or *is walking*.

PROSODİK ELEMENTLƏRİN (TON, TEMBR, VURĞU, MELODİKA, RİTM, FASILƏ VƏ S.) İNTONASIYANIN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Bayramova A.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Prosodik elementlər sözlərin daxili elementlərinin birliyini və onların dil vahidi kimi tamlığını təmin edir. Nitqdəki prosodik elementlərin öyrənilməsində onun əsasən 2 növü fərqləndirilir: eşitmə meyarları - dinləyənin beynində yaranan subyektiv təssüratlar kimi səciyyələndirilir; akustik meyarlar - səs dalğalarının fiziki xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Prosodiya üzrə aparılmış tədqiqatlar eşitmə meyarlarının təhlilinə əsaslanır. Eşitmə meyarları səs tonu (aşağı, yüksək), səsin uzunluğu (qısa, uzun), səsin ucalığı (yumşaq, ucadan), tembr (səsin keyfiyyəti) terminlərini əhatə edir. Akustik meyarları əks etdirən terminlərə isə əsas tezliklər (Hertzlə ölçülür), müddət (saniyə və millisaniyə ilə ölçülür), gərginlik və ya səs təzyiqinin səviyyəsi, spektral xüsusiyyət (eşitmə tezliyinin müxtəlif hissələrində enerjinin paylanması) aiddir.

İntonasiyanı təşkil edən fəal prosodik elementlərə melodika, ritm, vurğu, intensivlik, tembr, fasilə, temp və s. daxildir.

Ton – səs tellərinin gərilməsi nəticəsində səsin ahənginin yüksəlməsi və alçalmasını ifadə edir. Yüksələn tonun qeyri-müəyyənlik, natamamlıq, enən tonun isə qətilik və müəyyənlik bildirdiyi göstərilir. İngilis dilində cümlənin sonunda azalan tonla yanaşı, yüksələn və azalan - yüksələn tonlardan geniş istifadə olunur, Azərbaycan dilində isə əksər hallarda azalan tondan istifadə olunur. İngilis dilində emfatik nitqdə əsasən yüksələn, qeyri-emfatik nitqdə isə enən tondan istifadə edilir. Azərbaycan dilində nəqli cümlələrdə yüksələn - azalan ton özünü göstərir, sintaqm və ya cümlənin kommunikativ mərkəzinədək ton yüksəlir, növbəti hecalar isə əsasən azalan tonla tələffüz edilir. Xüsusi sual cümlələrində hər iki dildə azalan ton müşahidə olunur.

Ritm – mühüm prosodik vasitə olub, sürətlənmə və yavaşmanın, gərginlik və zəifliyin, uzunluq və qısalığın və s. nitq axınında bir-birini müntəzəm olaraq izləməsini təmin edir. Ritmin nitq prosesində iştirakı nitqin yoruculuğunu aradan qaldırır və nitqi daha canlı edir.

Melodika – səs tonunun hərəkətini istiqamətləndirir. Tonunun əsas iki növü: enən və qalxan növləri mövcuddur. Digər ton çalarları isə əsas tonlardan törəmədir.

Vurğu – nitq prosesində sözdəki hecaların və cümlələrdəki sözlərdən birinin digərlərinə nisbətə daha güclü və ucadan tələffüzünü təzahür edir. Bizim tədqiqatda müəyyən fikrin daha qabarıq ifadəsi üçün modal söz və ifadələrin fərqli tələffüzü kimi başa düşülür;

İntensivlik – səslərin güclü və zəif tələffüzü, səsin gücünün prosodik ünsür terminidir.

Temp – nitqin sürətli və ya ləng ifadəsi. Bu prosodik vasitə nitqə müəyyən məna çalarlığı əlavə etmək xüsusiyyətinə malikdir; Temp nitqin sürətlə, orta sürətlə və ləng davam müddəti ilə ölçülməsinə görə nitqin 3 cür tempi qeyd olunur: ağır (ləng), orta, tez (sürətli)

Tembr – bu terminin müxtəlif izahlarından biri əsas tona digər tonların (harmonik oberton və rezonator ton) əlavə olunması ilə ekspressiv - emosionallıq çaların əldə olunmasıdır. Kədər, sevinc, qəzəb, nifrət və s. hisslər nitq prosesində tembrlə ifadə olunur.

Fasilə – Danışq vaxtı nitq parçaları arasındakı ayrılma fasilə əmələ gətirir. Fasilə akustik cəhətdən səsin, fizioloji cəhətdən isə tələffüzün kəsilməsi kimi verilir. Müxtəlif dərəcəli fasilələr də nitq aktı parçalarının bitkinliyini təmin edən mənalı səslənmənin bir növüdür.

Posadik ünsürlərin (ton, intensivlik, vurğu, melodika, ritm, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik məna və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fonogrammatik vasitə intonasiya adlanır.

SİYASİ DİSKURSDA OMONİM İŞLƏNMƏLƏR

Bayramova L.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Siyasi diskursda omonimlərin işlənməsi siyasi-ideoloji termin yaradıcılığında geniş yayılmışdır. Omonim işlənmə prinsipini siyasi diskursun təməl qaydalarından hesab edirlər. Belə ki, diskurs bəzən eyni fonetik quruluşa malik olan söz, həm bir birinə yaxın, həm də bir-birindən tamamilə uzaq iki mənanı ifadə edə bilər. Omonim işlənməni eyni zamanda qeyri səmimi nitq davranışının əsas formalarından hesab edirlər. İctimai siyasi və publisistik üslublarda özünün ən yüksək səviyyəsinə çatması ilə yanaşı, omonimləşmə, omonim işlənmə prinsipi dilin başqa üslublarında özünü göstərir. Siyasi diskursda omonim işlənmə nümunələrinə tez tez rast gəlinir. Bu işlənmə faktoru cəmiyyətdəki dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq müxtəlif tipli sözlər ola bilər. Dil işarələri müxtəlif gözlənilməz, ziddiyyətli situasiyalarda öz semantik müstəqilliyini, bütövlüyünü, məhfumi statusunu itirir. Omonim işlənmələrin əsas mənbəyi adi və ya ictimai siyasi diskursda bir birindən uzaqlaşan, yadlaşan mənalarda təfsir olunan fikirlərlə işlənməsidir. Bu yadlaşma, uzaqlaşma elmi diskursda və adi dildə özünü daha çox göstərsə də, ümumi anlaşma və ünsiyyətə o qədər də çox təsir göstərmir. Artıq siyasi diskurs və siyasi dil kütləvi informasiya vasitələrinin sayəsində daha da məşhurlaşır və insanların gündəlik həyat və məişətinə nüfuz etməyə başlayır. Bunun nəticəsində eyni söz və ya eyni ifadədən təşkil olunmuş leksik vahid yaxud eyni dil işarəsi müxtəlif adamlar istər siyasətçilər, istərsə də qeyri peşəkarlar tərəfindən oxunur, fərqli dünya görünüşünə, ideologiyalara təbə etdirilir.

Omonim işlənmə və işlənmə faktoru şüar sözlərindən sərbəst, azad istifadə etmək aludəçiliyi yalnız diktatorlar və siyasi rejimdə məhdudlaşsaydı bugünkü qədər dil faciələrinin şahidi olmazdıq. Omonim işlənmə perspektivlərində yeni münasibətlərin formalaşmasına təsir göstərən amillər müxtəlif ictimai iqtisadi, tarixi siyasi situasiya sözün semantik üslubu, linqvistik enerjisinin güclənməsidir. Siyasi mətnlərdəki omonim işlənmələrlə antonim işlənmələr tərs mütənəsibdir. Belə ki, siyasi diskursda omonim işlənmə nə qədər çox inkişaf edirsə, antonim işlənmə o qədər yox olmağa doğru gedir. Hal hazırkı dövrdə dildə inkişaf, yeniləşmələr, bulunmalar, zənginləşmələr və tutqunaşmalar o qədər sürətlə baş verir ki, qısa bir müddət ərzində sözün məzmununa semantikasına əlavə və düzəlişlər etmək lazım gəlir.

AZƏRBAYCAN DİLÇİYİNDƏ FRAZELOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Bilal D.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycanda da frazeologiya sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Azərbaycan dilçiliyində bu mövzu ilə əlaqədar bir sıra əsərlər yazılmış, frazeologiyanın ümumi və xüsusi məsələləri aydınlaşdırılmışdır.

Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində, əsasən, yaxın vaxtlarda tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycan dilinin frazeologiyası barədə ilk dəfə M. Hüseynzadə öz “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərsliyində məlumat vermişdir. Bundan sonra S. Cəfərovun Azərbaycan dilinin idiomlarından bəhs edən məqaləsi çap olunmuşdur. Bir qədər sonra onun müxtəlif illərdə çapdan çıxan kitablarında həmin məsələlərdən nisbətən geniş bəhs edilir ki, bu mənbələrdə idiomlara aid hissə müəllifin yuxarıda xatırlatdığımız məqaləsinin genişləndirilmiş, əlavə edilmiş variantıdır. O, özünün “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında idiomlara dair geniş məlumat vermişdir.

S. Cəfərov Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərini bir bütöv halda “sabit söz birləşmələri” adlandırır. Bu fikir doğrudur. Lakin o, əvvəlcə idiomları “sabit idiomlar” və “qeyri-sabit” idiomlar olmaq üzrə iki qrupa ayırır. Müəllif bundan sonra qeyri-sabit idiomları “qovuşma idiomlar”, “birləşmə idiomlar” və “uyuşma idiomlar” adı ilə üç növə bölür. Lakin bu növlərin münasibətlərinin izahında dəqiqlik gözlənilməmişdir.

1958-ci ildə S. Murtuzayevin M. F. Axundovun komediyalarının frazeologiyasından bəhs edən əsəri çapdan çıxmış, sonralar həmin əsər müəyyən yeniliklə yeni adda nəşr edilmişdir. Ə. Orucovun Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə həsr etdiyi əsərində frazeologiyanın leksikoqrafiya ilə əlaqədar məsələlərinə toxunulur. Bir qədər sonra A. Qurbanovun qiyabi təhsil alan tələbələr üçün frazeologiyanın bəzi məsələlərinə həsr edilmiş “Metodik göstəriş əvəzi” adlı vəsaiti çapdan çıxmışdır. 1963-cü ildə M. Paşayevanın rusca-azərbayanca lüğətlərində rus frazeoloji vahidlərinin, 1965-ci ildə B. H. Tahirbəyovun V. S. Leninin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş əsərlərində atalar sözləri və zərb-məsəllərin verilməsinə həsr etdikləri namizədlik dissertasiyalarında frazeologiyanın bəzi ümumi məsələlərinə toxunulmuş və müəlliflər öz mövzuları ətrafında Azərbaycan dilinin idiomlarına, K. Əliyevin bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslub xüsusiyyətlərinə həsr etdikləri namizədlik dissertasında tədqiqat mövzusu istiqamətində bu dilin frazeologiyasından nisbətən geniş bəhs etmişdir. 1967-ci ildə A. Qurbanovun ali məktəb tələbələri üçün yazdığı dərslikdə frazeologiya sahəsi haqqında müəyyən məlumat verilmişdir. 1977-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabı və H. Bayramovun “Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları” adlı dərs vəsaiti Azərbaycan dili frazeologiyasının tədqiqi tarixində mühüm hadisədir. Frazeologiyanın obyekt, frazeologizmlərin əlamətləri, mənəviyyətləri, onların söz və sərbəst söz birləşmələri ilə əlaqəsi, əmələgəlmə yolları kimi məsələləri öz şərhini geniş şəkildə ilk dəfə bu əsərlərdə tapmışdır.

Yazıcılarımızın əsərlərinin dilinin tədqiqinə həsr edilmiş bəzi namizədlik dissertasiyalarında frazeologiya məsələlərinə toxunulmuşdur. M. Rzazadənin “Molla Pənah Vəqifin qoşma, deyişmə və təcnislərinin leksikası”, R. Həsənovun “Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayələrinin dili və üslubi xüsusiyyətləri” əsərlərində frazeologiya məsələlərinə toxunulmuşdur. M. Məmmədovun, N. Vəzirovun hekayələrinin leksikası və frazeologiyasına həsr edilmiş tədqiqatında isə yazıcının əsərlərinin frazeoloji materialı üzərində nisbətən geniş dayanılmışdır. Bunlardan başqa, Azərbaycan dilinin bu və ya digər sahəsindən bəhs edən əsər və dissertasiyalarda da frazeologiya haqqında müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür ki, buraya A. Ələkbərovun Azərbaycan dilində mürəkkəb fəllərin tədqiqinə həsr etdiyi namizədlik dissertasiyası, Ə. Dəmirçizadənin ali məktəb tələbələri üçün vəsaiti, N. Məmmədovun və A. Axundovun ali məktəb tələbələri üçün yazdıqları dərslik, Ə. Abdullayevin, Y. Seyidovun, Z. Budaqovun, Z. Əliyevanın, M. Adilovun, S. Xəlilovun və başqa müəlliflərin monoqrafiya və məqalələri daxildir.

Azərbaycan dilində frazeologiya probleminin ümumi nəzəri məsələlərinin tədqiq edilməsi, eləcə də bu dilin özünəməxsus faktlarının kifayət qədər toplanmasından irəli gəlir. Buna görə də indiyə qədər Azərbaycan dili frazeologiyası haqqında irəli sürülən fikirlərdə müxtəliflik, qeyri-dəqiqliklə yanaşı, dil faktları ilə əsaslandırılmayan mülahizələr də vardır.

Digər xalqların dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində də frazeologiyadan bəhs edən müəlliflərin bir qismi onu geniş mənada, bir qismi isə dar mənada nəzərdə tutmuşlar. Birinci qrupdan olanlara M. Hüseynzadəni, S. Cəfərovu, Ə. Dəmirçizadəni, M. Adilovu, N. Rəhimzadəni, K. Əliyevi, A. Qurbanovu, R. Həsənovu göstərmək olar. Bu müəlliflərin özləri də geniş mənada frazeologiyadan bəhs edərkən irəli sürdüləri fikirlərdə bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənirlər. Məsələn: M. Hüseynzadə atalar sözü, məsəlləri idiomatik ifadələri konkret şəkildə qeyd etdiyi kimi, buraya konkret olmayan “başqa frazeoloji birləşmələr”i də daxil edir. K. Əliyev obrazlı müqayisələri də frazeologiyanın tədqiqat obyektini kimi verir.

N. Rəhimzadə Azərbaycan dili frazeoloji materialını a) öz leksik-semantik parçalanmazlığı ilə fərqlənən obrazlı ifadələr (idiomlar) və b) sabit söz birləşmələri olmaq üzrə iki yerə bölür. Beləliklə, onun anlayışında sabit söz birləşmələri deyil, frazeologiya daha geniş mənada daşıyır.

“Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” kitabında verilmiş “sabit söz birləşmələri” sərlövhəli hissədə belə söz birləşmələri adı ilə frazeologiyaya geniş mənada nəzərdə tutan müəlliflərdən fərqli olaraq, frazeologiya dar mənada nəzərdə tutulmuş, atalar sözü və başqa ifadələr buraya daxil edilmişdir. Beləliklə, bizim də anlayışımızda “frazeologiya” ilə “sabit söz birləşməsi” məfhumu eyniyyət təşkil edir, lakin bu eynilik birinci qrupdan olan müəlliflərin anlayışından fərqlidir.

Bütün bu əsərlərdə irəli sürülən bir sıra fikirlər və göstərilən dil faktları dilçiliyin frazeologiyaya sahəsinin tədqiqində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Lakin bunların böyük əksəriyyətində hər hansı bir dilin materialı əsasında frazeologiyanın meyarı, formalaşması və inkişafı, obyekt, onun folklor materiallarına münasibəti, frazeoloji vahid və idiom, frazeologiya və söz, frazeologiya və söz birləşməsi, frazeologiya və

sabit söz birləşməsi, frazeologiya və kontekst kimi bir sıra məsələlərdən tam bəhs olunmamışdır. Onların əksəriyyəti bu məsələlərin bu və ya digəri haqqında ancaq müəyyən qeydlər, mülahizələrlə kifayətlənmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri müəlliflərin frazeologiya problemini xüsusi tədqiqat mövzusu kimi araşdırmaq məqsədini qarşılarına qoymamalarıdır.

Beləliklə frazeologiyanın dərinə tədqiqatın zəruriliyi dilçiləri belə bir qənaətə gətirmişdir ki, dilçiliyin bu sahəsi leksikologiyanın tərkib hissəsi deyil, xüsusi dilçilik fənnlərindən biri kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu fikir son illər ərzində artıq hamı tərəfindən qəbul olunmuşdur.

DÜNYA DİLÇİLİYİNDƏ FRAZELOGİYANIN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Bilal D.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Həm dildəki frazeoloji materialın məcmusu və həm də bunlar haqqında elm şöbəsi frazeologiya adlanır. Dilçilikdə az işlənmiş nəzəri problemlər hələ də çoxdur. Məsələn, leksəm və frazemlərin qarşılıqlı münasibəti, frazemlərin nitq hissələrinə olan münasibəti və s. Bütün bu məsələlərin həm xüsusi, həm ümumi dilçilik planında həll edilməsi frazeologiya şöbəsinin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Hər bir konkret dilin frazeologiyası iki planda tədqiq edilir: diaxronik və sinxronik.

Diaxronik planda dilin frazeologiyasının tarixən formalaşması və müasir dövrə doğru semantik və struktur cəhətdən inkişafı öyrənilir.

Sinxronik planda isə dilin frazeologiyasının müasir vəziyyətinin semantik və struktur təsviri verilir.

Frazeologiya dilçiliyin tam müstəqil şöbəsi kimi hələ çox gəncdir. Lakin, bu heç də o demək deyildir ki, frazeologiya məsələləri ilə əvvəllər məşğul olunmamışdır. Bu məsələ alimlərin diqqətini çoxdan cəlb etmiş və frazeologiya “gizli” inkişaf yolu keçmişdir.

Frazeoloji vahidlərin birinci müşahidəçiləri – lüğət tərtib edənlər – leksikoqraflar olmuşlar. Lüğət tərtib edənlər bəzi sözlərin mənalarını itirdiyini müşahidə etmişlər.

Rus dilçilərindən A. A. Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə, fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir:

“Frazeologiyaya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözləri, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələr və bunun kimiləri daxildir. Onlar müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir.

Qolovinin fikrincə isə frazeologizmlər danışan tərəfindən hazırlanmışdır. Onlar dildə hazır şəkildə mövcuddur. Hamı onlardan hazır şəkildə dil vahidi kimi istifadə edilir.

Rus dilçiliyində N. M. Şanski frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışdır. N. M. Şanski “frazeoloji ifadə” adı ilə dildəki iki və ya daha artıq çox vurğulu sözdən ibarət mənaca tam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur.

A.A.Reformatski, yuxarıdakı tədqiqatçıların qeyd etdiklərindən əlavə olaraq, dildəki “spesifik sözləri” də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəlif qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini “frazeologiya” adlandırır.

XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə Şarl Balli məşğul olmuşdur. O, dilçilik tarixində birinci olaraq frazeologiyayı leksikologiyanın müstəqil şöbəsi kimi müəyyənləşdirmişdir. Ş. Balli nitqdə iki növ söz birləşmələrinin olduğunu müşahidə etmiş, bunlardan sabit söz birləşmələrinin sirri onu xüsusi olaraq maraqlandırmışdır. Bu növ birləşmələri frazeoloji qrup adlandıraraq onları sinxronik planda şərh etməyə çalışmışdır.

Şarl Balli də öz kitablarında fransız dilinin frazeologiyasından geniş bəhs etmişdir. O, dildə sabitləşən söz birləşmələrini “frazeoloji ifadə”, onlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzələn söz birləşmələrini “frazeoloji qrup”, elementləri tamamilə bir-birilə əlaqədar olan söz birləşmələrini “frazeoloji bitişmə” adlandırmışdır. Bunlardan başqa, görkəmli dilçi, Ş. Balli “ara tip” adlı qrupu da qeyd etmişdir.

Ş. Balli frazeoloji birləşmələrin əlamətini müəyyənləşdirməkdə birləşmənin həm zahiri, həm də daxili cəhətinə nəzər yetirməyi mühüm şərt hesab edirdi. O, sabit söz birləşmələrini öz əsərində leksik semantik və üslubi-məna cəhətdən şərh etmişdir. Dilçilik tarixində sabit söz birləşmələrinə bu şəkildə yanaşmaq tamamilə yeni idi. Ş. Ballinin nəzəriyyəsi frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Sovet dilçiliyində frazeologiya məsələlərinə dair ilk dəfə 1931-ci ildə Y. I. Polivanov fikir söyləmişdir. O, frazeologiyaya xüsusi əhəmiyyət verərək demişdir ki, frazeologiyanın leksikologiyaya münasibəti sintaksisin morfolojiyaya olan münasibəti kimidir. O, frazeologiyaya xüsusi əhəmiyyət verərək demişdir ki, frazeologiyanın leksikologiyaya münasibəti sintaksisin morfolojiyaya olan münasibəti kimidir.

S. İ. Abakumovun 1936-cı ildə “Sözlərin sabit birləşmələri” adı altında çapdan çıxmış məqaləsində sabit söz birləşmələrini idiomatika və frazeologiya adı altında iki qrupa ayırmışdır. S. I. Abakumova görə, tərcümə edilməyən, məna bütövlüyü olan, leksik və semantik cəhətdən bölünməyən, sabit söz sırasını mühafizə edən bütün birləşmələr idiomatikaya aiddir. Şablonlar, ədəbi sitatlar, şamp xarakterli birləşmələr frazeologiyaya məxsusdur. Buraya aid olan vahidlərin komponentləri məna müstəqilliyini az itirir. Həmçinin bu tipli vahidlər bir sözün ekvivalenti ola bilmir. Bu bölgü frazeologiyayı düzgün təsvir etməyə heç cür imkan vermir.

XIX əsrin II yarısında rus alimlərindən A. A. Potebnya, İ. İ. Sreznevski, F. F. Fortunatov, A. A. Şaxmatov və başqaları frazeoloji materialın elmi təhlili ilə məşğul olmuşlar. Onlar öz əsərlərində yeri gəldikcə frazeoloji materialı, əsasən sintaktik baxımdan işləmişlər. Başqalarından fərqli olaraq F. F. Fortunatov və onun davamçıları frazeoloji vahidlərin həm semantik, həm qrammatik əlamətlərini aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Frazeologiyanın bir dilçilik fənni kimi geniş şəkildə faktik dil materialı ilə əsaslandırılması V.V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. Onun 40-cı illərin sonunda çap olunmuş əsərlərində rus dilinin frazeologiyası elmi aspektdə şərh edilmişdir. Ümumiyyətlə, V.V.Vinoqradovun frazeologiya konsepsiyası frazeologiyayı dərinlən dərk etməyə kömək etmiş və tədqiqatın istiqamətini bu sahəyə yönəltdir.

Son illərdə frazeologiyanın inkişafı tam yeni istiqamət almışdır. Sovet dilçiləri frazeologiyaya aid tədqiqat sahəsində böyük işlər görmüşlər. Rus, ukrayna, gürcü, türkmən, qazax, özbək və sair dillərin frazeoloji sistemi yeni metodlarla tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilində frazeoloji sistemi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Smirnitki öz dərslində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. A. İ. Smirnitkiyə görə, bunların arasındakı ortaqlı cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, fərqli cəhət isə bunların formalaşmasından, yəni sözün “tam şəkildə” formalaşmasından, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin “ayrılıqda” formalaşmasından ibarətdir. Smirnitki öz dərslində frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işləyən tiplərini müəyyən etməyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan sabit söz birləşmələri struktur cəhətdən “birzəvəli”, yəni tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən əmələ gələn, “ikizəvəli”, yəni iki tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən düzələn, “çoxzəvəli”, yəni ikidən çox tam mənalı sözün bir köməkçi sözlə birləşməsindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırır.

S. İ. Ojeqov frazeologiyayı iki mənada (geniş və dar) təsvir edir. S. İ. Ojeqova görə, geniş mənada frazeologiya dedikdə buraya hər cür sabit birləşmələr daxil edilir — atalar sözləri, məsəllər, idiomlar, ibarələr, ədəbi klişələr, rəvayətli ifadələr, qanadlı sözlər və sair daxildir. Lakin dar mənada frazeologiya isə ancaq sözün ekvivalenti olan frazeoloji vahidlərin məcmusudur. Frazeologiyayı belə fərqləndirmək və onunla da kifayətlənmək doğru deyil. Frazeoloji material dilin lüğət tərkibinin bir hissəsidir. Buna görə də, əlbəttə, frazeologiya dedikdə onu lüğəvi vahidlərin məcmusu kimi nəzərdə tutmaq lazımdır.

İstər dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edən, istərsə də dildəki söz birləşmələrinin hamısını deyil bir qismini frazeologiya hesab edən dilçilərin çoxu frazeologiyayı üslubiyyatın tədqiqat obyektini kimi nəzərdə tuturlar.

MİKROMƏTNLƏRİN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA PARALEL ƏLAQƏ

Cavadova H.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Müəyyən mənada mətn komponentləri arasındakı paralel əlaqə tipini daha dərinləki əlaqə tipi kimi səciyyələndirmək olar. Belə ki, paralel əlaqə zamanı subyekt sanki, detal şəkildə və hərtərəfli təsvirə məruz qalır. Mənasına görə müxtəlif predikatlar sanki resipiyentin dil şüurunda bir-birinin üzərinə yüklənir. Və beləliklə də, bütöv mənzərə yaranır. Mətn sanki dərininə inkişaf edir. Bu dərəcə inkişafın özü ən ümumi şəkildə, nəhayət etibarilə dolayısı ilə olsa da, mətnin proqressiyasına xidmət edir.

Komponentlərin paralel əlaqəsi zamanı da ellipsis hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Dil təsəvvüründə informasiya qəbulu zamanı belə ellipsis ümumi kontekstdə və mətnin dəqiq müəyənləşmiş qipertemasına uyğun olaraq dəf edilir. Məsələn:

*“İkinci gün usta **yənə** gəlib bağcadakı skamyalardan birində əyləşdi və **yənə də** alətləri yanına düzdü. **Yənə** adamlara, uşaqlara baxdı və **yənə də** birdən-birə Cəbi yadına düşdü. Öz uşaqlığını gördü, **o dağların** ətrini duydu. **O dağların** döşündəki gül-çiçəyin rəngi gözlərinin qabağına gəldi. **O dağların** çəni-çiskini üçün darıxdı. Fikirləşdi ki, **bir dəheç vaxto dağlarda** olmayacaq, **bir də** heç vaxt **o dağ** çayı boyunca addımlamayacaq, **o saf havadan** sinə dolusu nəfəs almayacaq...(Elçin).*

Bu misalda birinci komponentdən başqa digər komponentlərdə formal olaraq subyekt yoxdur, amma birinci komponentdə çıxış edən “**Usta**” subyekt digər komponentlərinin məzmunu üçün də eyni funksiyanı daşıyır. Təkrar olunan “**Yənə də**”, “**o dağlar**”, “**heç vaxt**” ifadələri müxtəlif məqamlarda işlənərək komponentləri bir- birinə bağlamışdır.

Beləliklə, paralel məntiqi-semantik əlaqə mətnin tərkib komponentlərində özünü göstərən ümumi üzvün köməyiylə formalaşır, başqa sözlə desək, bu forma təmiz sintaktik zəmində baş verir. Bu hal bir daha onu sübut edir ki, mətn daxili əlaqələrin müxtəlif vasitələri bir-biri ilə sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər. Mətnin koqeziyası komponentlərin bir-birindən ayrı, əlaqəsi olmayan, bir-birindən uzaq əlaqə üsullarından düzəlmir. Bu üsullar bir-birini inkar etmirlər, əksinə, bir-birinin üzərinə yüklənə bilər, biri digərini tələb edir, birlikdə çıxış edə bilirlər və nəhayət vahid bütöv mətnin komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin mürəkkəb sistemini təşkil edirlər.

Beləliklə nəticə olaraq deyə bilərik ki, mətn komponentləri arasındakı qarşılıqlı münasibət birmənalı şəkildə seçilmir, bu münasibətlər real həqiqətdə mövcud olan, baş verən mürəkkəb, çoxcəhətli hadisə və məqamların dil quruluşundakı inikasıdır. Qrammatik və eyni zamanda semantik üsullar obyektiv şəkildə mövcud olan bu qarşılıqlı münasibətlərin qeyd edilən uyğun vasitələridir. Komponentlər arasında qarşılıqlı münasibətlər bu obyektin tərkibinə daxil olan hissələrin sadəcə cəmi kimi nəzərdən keçirməyimizə əsas vermir. Məhz bu münasibətlərə görə, mətn təkcə struktur tərkib hissədən deyil, həm də bu tərkib hissələrin özləri ilə gətirdikləri mürəkkəb, çoxşaxəli məna-məzmun dolumundan yaranır.

MSB-LƏRİN KOMPOONENTLƏRİ ARASINDA ZAMAN ƏLAQƏSİ

Cavadova H.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dilində bir mürəkkəb sintaktik bütöv cərgisində müxtəlif əlaqə vasitələri mətn yaratmaq potensialına malik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqə vasitələri bir-biri ilə çox sıx, qarşılıqlı münasibətdədirlər, bir-birini tələb edir, birgə iştirak edə bilər və nəhayət, bütöv mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı semantik əlaqələrin mürəkkəb sistemini təşkil edir. Semantik münasibətlər və onların formal göstəriciləri mətnin komponentləri arasında əlaqənin anladılması baxımından zəruridir. Bu komponentlərin birləşməsi onların heç olmasa birində əlaqələndirici elementin (formalsiqnalın) yermalmasını, eləcə də həmin komponentlərin arasında semantik münasibətlərin mövcudluğunu şərtləndirir. Formal əlaqələndiricinin qrammatik funksiyasının dəyişməz qaldığına baxmayaraq ötürülən fikirlər kontekstual olaraq şərtləndirilən mətnin məzmununa və müəllifin kommunikativ məqsədlərinə müvafiq olaraq dəyişkən olur.

Ümumiyyətlə, mətndəki semantik münasibətlər formal vasitələrin yaranmasını şərtləndirirlər, yəni həmin münasibətlər bu vasitələrdən müstəqildirlər. Onlar yalnız, bir qayda olaraq, müxtəlif əlavəvasitələrin mətn funksiyalarının klassifikasiyası meyarının əsasında durur.

Mətdə teksdaxili əlaqələrin məna tiplərini bu şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğun olar:

- Birinci qrupa eyni- zamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini,

- müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv məna strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində **müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama** kimi məna əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan məna əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini **keyfiyyət** baxımından səciyyətləndirir.

Mətn komponentləri arasındakı məna münasibətlərinin bir tipi eynizamanlılıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti

sanki, informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkilində, bir tam şəkildə qəbul edilir:

Ağanəcəfgilin həyətlərindən gələn mahnı səsi aləmi bürümüşdü: Qədir Rüstəmov "Sona bülüllər"i oxuyurdu və Baladadaş da mahnının müşayiəti ilə Sevilgilin təzə həyətlərinin daş hasarına dırmaşıb qaranlıqdan onların işıqlı artırmasına baxdı (Elçin).

Gətirilən misalda "və" bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir. Həm bu, həm də bundan əvvəlki misallarda bütün mətnin məzmunu bir vahid zaman əsasında qurulur. Öz təbiətinə görə eynizamanlılıq münasibəti təsvir edilən situasiyanın daha dərin, daha hərtərəfli nəzərdən keçməsinə təmin edir.

Da, də bağlayıcısı da mətnlərdə çox işlənən formal-qrammatik göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcıların köməyi ilə SB-də zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam etdirilir. Bunlar həmçinin üzlər, tərkib daxilindəki leksemələr və söyləmlər arasında istifadə olunur, ardıcılıq mənası yaradır. *Məsələn:*

Kişi birdən-birə silkələnib titrədi. Beyninə qan sıçradı. Gözü heç nə görmədi. Dünya başına hərləndi. Kür də, meşə də, sahildəki çəmənlər də, evlər, cığırclar da fırlanıb gözünün önündən keçdi. Titiyi çəkdi. Dalbadal güllə şaqqıldadı. Atlar kişnədi. Kazakın ikisi də yəhərdə ləngərlədi (Ləşxli).

DURĞU İŞARƏLƏRİ VƏ ONLARIN İBTİDAİ SİNİFDƏ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ MÜSTƏQİL VƏ QUP İŞLƏRİNİN, ROLLU OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Edilxanova F.İ.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bildiyimiz kimi, məktəb cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirməlidir. Şagirdləri, dərin və hərtərəfli biliklərlə təmin etməli, onlarda bacarıq və vərdislər formalaşdırmalı, yüksək mədəniyyətə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan şəxsiyyət yetişdirməlidir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzii lazımdır.

Ana dili ibtidai sinifdə əsas fənlərdən ən başlıcasıdır. Təsədüfi deyildir ki, K.D.Uşinski kimi böyük pedaqoq ana dili ədəbiyyatını təlimin əsası hesab etmişdir və ana dilinin nəinki ibtidai təhsildə, hətta orta məktəblərdə belə dərin, mərkəzi əhəmiyyətinin olduğunu söyləmişdir. Ana dilinin tədrisi zamanı düzgün, savadlı oxu və yazı texnikasının dərinlən öyrədilməsi digər fənlərin də asan mənimsənilməsinə imkan yaradır. Ana dili təlimi inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipi əsasında qurulmuşdur.

Ana dili tədrisinin başlıca mövzularından biri Sintaksisdir. "Sintaksis sözü mənşəyinə görə yunan sözü olan "syntaxis" sözündən olub, mənası "birləmə, tərtibat deməkdir.

Fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur. Şagirdlərin parta arxasında oturaraq kitab oxuması, iş vərəqlərini doldurması, müəllimi dinləməsi ilə yanaşı, eyni zamanda kitabxanada, kompüterdə qrup və ya fərdi şəkildə fəaliyyət göstərməsi onun əsas əlamətlərindən hesab edilir. Fəal təlimin iş formaları kollektivlə (bütöv siniflə), kiçik qruplarla, fərdi və cütlərlə iş olmaqla 4 yerə bölünür. Interaktiv təlimin iş formaları içərisində fərdi/müstəqil və qrup işlərinin əhəmiyyəti böyükdür.

Durğu işarələrinin mahiyyəti, vəzifələri, onlardan istifadə məqsədi və işlənmə məqamı, yeri, yazıda və şifahi nitqdə işlənmə yeri barədə düzgün biliklər, onları səciyyələndirən normalar hər bir vətəndaşa, savadlı adama zəruridir. Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən bölməsi üçümləşmiş şəkildə punktuasiya (latınca punktun sözündən olub, nöqtə deməkdir) adlanır. Punktuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəm olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi qiymətə malikdir. Nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə, vergül, tire, mötərizə, dırnaq Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələridir.

Durğu işarələrinin tədrisi zamanı istifadə edilən iş formasından biri müstəqil işlərdir. Müstəqil işlər şagirdin fəaliyyətini izləmək üçün çox vacibdir. Təhsil alanların potensial imkanlarını müəyyənləşdirmək və təkcə müəyyənləşdirməklə qalmayıb, eyni zamanda inkişaf etdirmək məqsədi baxımından olduqca zəruridir. Bu təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar yaradır. Bəzi məqamlarda müəllim sinif işi ilə müstəqil iş formasını birləşdirir. Müəllim şagirdə müstəqil/fərdi iş verərkən şagirdlərin fərdi bacarıq və qabiliyyətlərini nəzərə almalıdır. Və onların bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq tapşırıqlar verməlidir.

Müstəqil işlərlə bərabər durğu işarələrinin tədrisi zamanı şagirdin formalaşmasına təsiri baxımından qrup işlərinin müsbət tərəfləri danılmazdır. Məsələn, qrup işləri zamanı bütün iştirakçılar işə cəlb olunur, şagirdlərin fəallıq və təşəbbüskarlığının artmasına zəmin yaranır. Şagirdlərdə ünsiyyət qabiliyyətləri və sosial keyfiyyətləri formalaşmış olur (kollektivdə işləmək bacarığı, bir-birinin fikrinə və mövqeyinə hörmət, bir-birini fəal dinləmə bacarığı, dialoji nitqə yiyələnmə). Əməkdaşlıq vərdislərinin formalaşır, yəni şagirdlər bir-biri və müəllim ilə bilavasitə təmasda olur, əməkdaşlıq edə bilirlər. Qruplar arasında yaxşı mənada rəqabət motivasiyası yaranmış olur. Qrup işinin müvəffəqiyyətinin hər kəsdən asılılığı şagirdlərin məsuliyyət hissini artırmış olur. Eyni zamanda qrup işlərinin digər əhəmiyyətli cəhətləri də vardır. Qrup işləri fikir mübadiləsi aparılması imkanı yaradır: qarşılıqlı nəzarət, yardım və məlumat mübadiləsi prosesləri baş verir. Hər bir şagirdin öz fikrini bildirmək imkanı (həmçinin, zəif, utancaq təbiətli uşaqların) yaranır. Qrup işləri zamanı qarşılıqlı öyrənmə, anlama imkanı yaranmış olur, şagirdlər öz bilik və bacarıqları ilə bir-birini dəyərləndirmiş olurlar. Vaxtdan səmərəli şəkildə istifadə edilir, qısa müddətdə geniş həcmdə məlumatı əldə etməyə imkan yaradır. Qrup işlərinin vacib cəhətlərindən biri də budur ki, şagirdlərdə özünüidarə qabiliyyətləri formalaşmış olur, yeni şəraitə və başqa insanlara uyğunlaşma bacarıqları formalaşır. Yuxarıda sadalanan iş formalarının və hər biri təlimin 3 məqsədinə (öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici) nail olmaq baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Durğu işarələrinin tədrisində kifayət qədər maraqlı və əyləncəli olan metodik üsuldən biri dərollu oyunlardır. Bu üsul digər fəal üsullarla müqayisədə əlavə imkanlar yaradır. Rollu oyunlardan istifadə şagirdlərdə bir sıra bacarıqlar formalaşdırır. Öncəliklə, şagirdlərdə əməkdaşlığı və tolerantlığı formalaşdırır. Hər hansı bir problemə digər adamın gözü ilə baxmağa, vərdiş edilmiş stereotiplərdən uzaqlaşmağa və yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan verir. Rola girmək və ifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırır. Tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir və üzə çıxarır. Rollu oyun tətbiq edilən zaman iş forması bütün siniflə və ya qrupla iş seçilir. Rollu oyunlar eyni zamanda, mövzunun daha asan qavranılmasına xidmət edir. Şagirdlər hər hansı bir situasiyanı yaşadıkları, və yaşayaraq hiss etdikləri üçün mövzu onların hafizəsində daha uzun müddət qalmış olur.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ BİLDİRƏN CÜMLƏLƏR VƏ ŞƏKİLÇİLƏR

Əliyeva C.R.

Odlaq Yurdu Universiteti

İngilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq bildirən cümlələr və şəkilçilər hər iki dilin qrammatikası üçün olduqca vacib amillərdir. Bildiyimiz kimi ingilis dilində inkarlıq anlayışı Azərbaycan dilindən fərqlidir. Beləki ilk öncə gəlin ingilis dilində inkarlıq anlayışından danışaq. inkar əvəzliliklərinin (no, none, neither, no-one, nobody, nothing, nowhere), inkar ədatının (not), inkar zaman zərfinin (never), inkar tərkibi bağlayıcısının (neither...nor) iştirak etdiyi cümlələr inkar cümlələri hesab edilir. Məsələn:

1. have **no** time to help you - sizə kömək etməyə vaxtım yoxdur.
2. he did **not** give me a pen - o mənə qələm vermədi.
3. **never** be late for lessons - heç vaxt dərslərə gecikmə.
4. could see **neither** him **nor** his friends - mən nə onu, nə də onun dostlarını görə bildim.

Yuxarıdakı cümlələrdən də məlum olduğu kimi bir sadə cümlənin tərkibində inkarlıq ifadə edən dil vahidlərindən sonra xəbər təsdiqdə işlənir. lakin tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm baş, həm də budaq cümlə, təbəsisiz mürəkkəb cümlələrdə isə onu təşkil edən tərəflərin hər biri ayrı-ayrılıqda inkar formasında işləyə bilər. Məsələn:

1. shall **not** go home if he **doesn't** come - əgər o gəlməsə, mən evə tək getməyəcəm. (şərt budaq cümləsi)

2. it **didn't** rain yesterday and it **won't** tomorrow either - dünən yağış yağmadı və sabah da yağmayacaq. (təbəsisiz mürəkkəb cümlə)

3. yeri gəlmişkən burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır ki, yuxarıdakı cümlələrdən də göründüyü kimi "too" və "also" (həmçinin) ədatları təsdiq və sual cümlələrində işləndiyi halda, inkar cümlələrində isə "either" (həmçinin) ədatı işlənir.

4. "**neither...nor**" tərkibi bağlayıcısı işlənən cümlələrdə əgər 1-ci tərəfdən (yəni "neither"-dan sonra), və ya 2-ci tərəfdən (yəni "nor"-dan sonra) bizim üçün məlum olmayan təkdə işlənmiş və sayıla bilən isim işlənərsə, onda həmin ismin qarşısında qeyri-müəyyən artıql işlənir. Məsələn:

we can see neither **a** pen nor **a** pencil on the table now - biz indi stolun üstündə nə qələm,nə də karandaş görürük.

Əgər bu tərəflərdən hər hansı birindən sonra bizə məlum olmayan,sayıla bilməyən və ya cəmdə işlənən isim işlənərsə,onda artikl işlənir. Məsələn:

1. he gave us neither **tea** nor **coffee** to drink - o bizə içməyə nə çay,nə də kofe verdi.

2. neither magazine nor newspaper are interesting nowadays - son günlərdə nə jurnallar,nə də qəzetlər maraqlı olur.

Əgər tərəflərdən birindən sonra bizə məlum olmayan və sayıla bilən təkdə işlənən isim,digərindən sonra isə sayıla bilməyən və ya cəmdə işlənən isim gələrsə,onda sayıla bilən ismin qarşısında isə heç bir artikl işlənir. Məsələn:

he sent neither money nor a book - o nə pul,nə də kitab göndərdi. onu da qeyd etmək lazımdır ki,əgər haqqında söhbət gedən isim bizə məlumdursa,onda həmin ismin qarşısında "the" müəyyənlik bildirən artikl işlənir. məsələn:

he gave back neither **the** monet nor **the** book i had given to him - o mənim ona verdiyim nə pulu,nə də kitabı qaytardı.

"**no**" inkar əvəzliyindən sonra heç bir artikl işlənmədiyindən "no...or" şəklindən ifadə edilən inkar cümlələrində də 1-ci (yəni "no"-dan sonra) və 2-ci (yəni "or"-dan sonra) tərəfdə işlənən qarşısında heç bir artikl işlənir. Məsələn:

he had no house or money - onun nə evi nə də pulu var idi. İki həmcins üzvün "and" bağlayıcısı ilə bağlandığı cümlədə "both"təyini əvəzliyi işlənərsə,onda xəbər inkarda ola bilməz. Məsələn:

"they both didn't come and play two days ago" cümləsi bu şəkildə ifadə edilə bilməz. bu cümlə belə olmalıdır:

they **neither** come **nor** played two days ago - onlar iki gün bundan əvvəl nə gəldilər,nə də oynadılar. "need" felinin işləndiyi cümlələrin inkad forması da diqqət tələb edir. çox zaman səhv olaraq "he needn't anybody's help" şəklində verilən cümlələri düzgün inkar cümləsi hesab edirlər. əgər bu cümlədə "need" feli əsas fel kimi işlənsəydi,onda onun inkadı "don't" (doesn't,didn't və.s) need kimi olardı,yəni zamandan asılı olaraq müvafiq köməkçi fellə işlənərdi. yox əgər modal fel kimi işlənsəysi,onda "needn't" - dən sonra fel işlənərdi. bu şərtlər ödənilmədiyindən yuxarıdakı cümlə düzgün inkar cümləsi hesab edilə bilməz."have to" modal felinin işləndiyi cümlələrin də inkar forması nisbətən çətin dərk edilir. belə ki,çox zaman bu modal felin inkar formasını səhv olaraq "haven't to" "hasn't to" və ya "hadn't to" şəklində ifadə edirlər. yadda saxlamaq lazımdır ki, "have to" modal felinin inkar forması sual cümlələrinsə olduğu kimi "do","does", və ga "did" köməkçi fellərinin vasitəsilə düzəlir. Məsələn:

he **didn't have to** do shopping - o bazarlıq etməli olmadı Azərbaycan dilində felin inkarı işin icra olunmadığını bildirir, əsasən morfoloji yolla yaranır, yəni -ma(-mə) şəkilçiləri ilə. Məsələn, aç-açma, axır-axmır və s.

Yalnız felin lazım şəklində, bəzən də vacib şəklində sintaktik yolla inkar fel yaranır. Məsələn, yazası deyiləm, gələsi deyil və s.

Azərbaycan dili iltisqa dil olduğundan qrammatik formaların yaranmasında daha çox şəkillərdən istifadə olunur.

"Deyil" inkar ədatı təkcə fellərlə deyil, adlarla da işlənir.

Məsələn, isimlərlə -həkim deyil, ağac deyil və s. (He is not a doctor. It is not a tree). Sifətlərlə - gözəl deyil, çalışqan deyil və s. (She is not pretty; He is not hardworking). İngilis dilində də, Azərbaycan dilində olduğu kimi, inkarlıq kateqoriyası var. Bu, qeyri-müəyyən zamanlarda "not" inkar hissəciyidir.

Məsələn, He comes. - O gəlir; He does not come. - O gəlmir. Bundan əlavə, ingilis dilində "dis" prefiksi də inkarlıq bildirir. Məsələn, agree - disagree like-dislike və sairə. Bundan başqa, təsriflənməyən fellərin yaranmasında iştirak edən - "-madan" şəkilçisində də "-ma" inkarlıq əlaməti vardır.

Məsələn: O, kitabı oxumadan qaytardı. "-madan" şəkilçisi ingilis dilində "without" sözünü ilə ifadə olunur.

Məsələn, He returned the book without reading. İnkaz ədatları Azərbaycan dilində hə, bəli təsdiq, yox, xeyr isə inkar ədatlarıdır.

Məsələn, dərsə hazırsan? -hə, yox, (bəli, xeyir). Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də inkar ədatları var. Bunlar aşağıdakılardır:

not - deyil (deyildir) no - xeyr. Məsələn, Are you ready for the lesson? -No. (Dərsə hazırsan? - Xeyir). Qeyd: Azərbaycan dilində ismi xəbər kimi işlənən “var”, “yoxdur” predikativ sözlərində də təsdiq və inkarlıq vardır. Bu sözlər ingilis dilində bu cür ifadə olunur: Var - there is(are); yoxdur - there is(are) not Məsələn: İnsanda ikinci siqnal sistemi var, başqa canlılarda yoxdur (There is second signal system in the human, but there isn't in other beings).

Soxulcanın ürəyi var, ancaq hidranın yox (The worm has heart, but the sea pen hasn't). Bağlayıcılarda inkarlıq kateqoriyası Azərbaycan dilində inkar bağlayıcıları nə, nə də iştirak bağlayıcıları həm, həm də - nin əksinə olaraq, inkarlıq bildirir.

Məsələn: Nə o bir söz soruşur, nə də mən cavab verirdim (Neither he asked a word, nor I answered him). Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də inkar bağlayıcıları var. Bunlar aşağıdakılardır:

not so... as, not as...as, neither ... nor. Məsələn, This book is not so interesting as that one. - Bu kitab o biri kimi maraqlı deyil..

Neither my brother, nor I am fond of skating. - Nə mənim qardaşım, nə də mən konkidə sürüşməyi xoşlayırıq.

Yuxarıdakı cümlənin xəbəri ona görə təsdiqdədir ki, cümlədə artıq inkarlıq bildirən nə, nə də bağlayıcıları vardır. Siz müxtəlif mətnlərdə və şifahi nitqdə belə cümlələrin xəbərlərinin inkar variantına da rast gəlinirsiniz. Bu zaman inkarlıq cümlədə iki dəfə istifadə olunur.

FEATURES OF NEWSPAPER STYLE

Əliyeva G.A.

Ganja State University

Newspaper style was the last of all styles of written literary English to be recognized as a specific from of writing standing a part from other forms. English Newspaper writing dates from the 17th century. At the close of the 16th century, short news pamphlets began to appear. Any such publication either presented news from only one source or dealt with one specific subject. Note the titles of some of the earliest news pamphlets: “Newer news, containing a short rehearse all of Stukely’s and Morice’s Rebellion” (1579), “News from Spain and Holland” (1593), “Wonderful and strange news out of Suffolk and Essex, where it rained wheat the space of six or seven miles” (1583). New pamphlets appeared only from time to time and cannot be classed as newspaper, though they were unquestionably the immediate forerunners of the British press.

The first of any regular series of English newspaper was the Weekly News, which first appeared on May 23, 1622. It lasted for some twenty years until in 1641 it ceased publications. The 17th century saw the rise of a number of other news sheets, which, with vary in successes, struggled on in the teeth of discouragement and restrict in imposed by the Crown. With the introduction of a strict licence in the system many such sheets were suppressed, and Government, in its turn, set before the public a paper of its own-The London Gazette, first published on February 5, 1666. The paper was a semi-weekly and carried official information, royal decrees, news from abroad, and advertisements.

The first English daily newspaper– the Daily Courant–was brought on March 11, 1702. The paper carried news, largely foreign, and no comment, the latter being against the principles of the publisher, as was stated in the first issue of his paper.

Thus, the early English newspaper was principally a vehicle of information.

Commentary as a regular feature found its way into the newspaper later. But as far back as the middle of 18th century the British newspaper was very much like what it is today, carrying on its pages news, both foreign and domestic, advertisements, announcements and articles containing comments.

The rise of the American newspaper, which was brought on to Americans soil by British settlers, dates back to the late 17th, early 18th centuries.

It took the English newspaper more than century to establish a style and a standard of its own. Moreover, it is only by the 19th century that newspaper English maybe said to have developed into a system of a language means which forms a separate functional style.

The specific conditions of newspaper publication, there strinctions of time and space, have left an indelible mark on newspaper English. For more than a century, writers and linguistics have been vigorously attacking “the slips had construction and the vulgar vocabulary” of newspaper English. The very newspaper English carried as head of disparagement. Yet, for all the defects of newspaper English, serious through they maybe, this for more literary language cannot be reduced - as some purists have claimed–merely to careless

lovely writing or to distorted literary English. This is one of the forms of the English literary language characterized—as any other style—by a definite communicative aim and its own definite system of language means.

Thus, English newspaper style maybe defined as a system of interrelated lexical, phraseological and grammatical means , which is perceived by the community speaking the language as a separate unity that serves the purpose of inform inland instructing the reader.

Not all the printed matter found in newspaper comes under newspaper style. The modem newspaper carries material of an extremely divers character. On the pages of the newspaper one finds not only news and comment on it, but also stories and poems, crossword puzzles, cheese problems, and the like. Since this serve the purpose of entertaining the reader, they cannot be considered specimens of newspaper styles. Nor can articles on special fields, such as science and technology, art, literature, etc. be classed as belonging to newspaper style.

Since the primary function of newspaper style is impart information, only printed matter serving this purpose comes under newspaper style proper. Such can be classed as:

Brief news items and communiqués;

Press reports (parliamentary, of court proceeding, etc.);

Articles purely information in character;

Advertisements and announcements.

The most concise form of newspaper information is the headline.

The newspaper also seeks to influence public opinion on political and other matters. Elements of appraisal may be observed in the very selection and way of presentations of news, in the use of specific vocabulary, such as allege and claim, casting some doubt on the fact reported, as to the constructions indicating a lack of assurance on the part of the reported as to the correctness of the fact reported or his desire to avoid responsibility (for example ‘Mr. X was quoted as saying...’).

The headlines of news items, apart from giving information about the subject-matter, also carry a considerable amount of appraisal (the size and arrangement of the headline, the use of emotionally coloured words and elements of emotive syntax), thus indicating the interpretation and appraisal is the newspaper articles and the additional in particular. Editorial, leading articles or leaders are characterized by subjective handling of facts, political or other wise and therefore have more in common with political essays or articles and should rather be classed as belonging to publicistic style than newspaper style. Through it seems natural to consider newspaper articles, editorial included, as coming within the system of English newspaper styles, it is necessary to note that such articles and intermediates phenomenon characterized by a combination of styles—the newspaper style and publicity style. In other words, they may be considered hybrids.

PHRASEOLOGICAL UNIT AS A NEWSPAPER TITLE AND ITS FUNCTIONS

Əliyeva G.A.

Ganja State University

The role of the title in capturing reader’s attention is great. Studying the role the title we came to the conclusion that the title has the following functions:

1) Estimating function, this can be divided into two subgroups:

a) positive estimation:

Good blood. The Economist. Feb.3rd-9th,2001.

Seal of approval. The Economist. Aug.26-Sept.1,2000.

b) negative estimation

The headlines, certainly, informs on positive facts. Using phraseological units in headline can realize negative estimation, here under prepares the reader to receive corresponding information.

Bad Blood News week. Nov.22nd,1993.

On the rocks. The Economist. Aug.26th–Sept.1st,2000.

So many leaders, so little point. The Wall Street Journal.Sep.8-9,2000.

Banks and buildings societies stand to take your money. The Times.Nov.15.2002.

What went wrong in Old ham, The week. June 23,2001.

But some linguists emphasize on more type of estimation: zero or neutral estimation.

2) Advertising function.

Informative function of the headline consists in giving the short information of the entitled text.

Israel on its own hook. The Economist. Jan.30–Feb.5, 1993.

Meet the man trying to Sell the Freedom party. The Wall Street. Sep.8-9, 2000.

Formula One in crisis as backer shit the backers. The Wall Street. Sep.8-9, 2000.

William gets help to find the way ahead. The Times.Nov.15, 2002.

A little Jam, a little blues. TheTimes.Nov.15, 2002.

How mergers go wrong. The Economist. July 22"-28,2000.

3) Expressive function.

The headline leads the reader in situation, gives him a landmark, about the article, influences upon reader.

Using phraseological units in headline gives expressiveness.

The Bank's new brooms. The Economist.Jan.30~Feb.5,1993.

Man with 'troubling' ties hold USA Today, Nov. 30,2001

Blair in a spin. The Economist. July22nd-28', 2000

Dell on wheels. The Economist. Aug.26–Sept.1st, 2000.

Phraseological units in headline cause advertising function of the headline. Such headline attracts attention of the reader, does not contain information, allowing beforehand judge about contents of the article.

In the shadows. The Economist.Aug.26th–Sept.1st,2000.

The worn Turns. The Economists. Feb.3rd-9th, 2001.

Double life. The Economists.Jan.30th–Feb.5th,1993.

According to I.V. Arnold one of the style forming features of the newspaper lexicon, is the use of the proper names: toponyms, anthroponomy, names of the instructions, organization and etc. the use of the proper names (the name of the politicians, organization and etc.), has the neglect to currency.

In forming the phrase, the human factors plays an enormous role, science suppressing majority of phraseological units are connected with human being, with varied sphere of his activity. Phraseological units fill the lexical system of the language, which cannot completely provide the description of human activity, and in most cases are single indication of human, characteristics, his activities, conditions situations etc.

In base to making phraseology, can lie any semantic sign of the subject or phenomena surrounding reality, finding there flection in semantic as word-combination as a whole, or separate words, connotation and functional stylistic meanings are defined by contents of the "internal image of the phrase, as well as by the nature of the semantic shift nit.

In process of making phraseological units, word-combinations may change their meaning.

We share the definition given by V.V. Vinogradov gives such definition to the functional style: "Style is a public realized, functional conditioned, intrinsically united collection of devoices of the use, Selection and combinations of the communication means in sphere of that or other national or international language. Correlative with other such way of talking, which serves for other integer ,executes other functions in speech public practical person given folk".

English newspaper style may be defined as a system of interrelated lexical, phraseological and grammatical means, which is perceived by the community speaking the language as a separate unity that serves the purpose of the informing and instructing the reader.

The headline is an integral part of newspaper publication the first thing with what the reader faces-a name of publication. Headline is a first signal, spurring you to read the material or postpone the newspaper aside. Anticipating text, headline carries certain information on contents of publicity work.

Majority of headline expresses the theme of the text. Theme of the text included in its central idea. Some headlines of the newspaper text actualized the analytical estimation of situations, reflected in it.

Using phraseological units in headline can realize negative estimation.

Phraseological units in headline cause advertising and intriguing function of the headline.

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİ, ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, TƏSNİFİ

Əliyeva G.M.

Odlar Yurdu Universiteti

Köməkçi nitq hissələri sözlərin elə məna qruplarıdır ki: 1) leksik mənaya malik olmur; 2) ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləyə bilmir; 3) müstəqil suala cavab olmur; 4) şəkilçi qəbul edib dəyişmir. Köməkçi nitq hissələri: Qoşma, Bağlayıcı, Ədat, Modal sözlər

Qoşma: ismin yiyəlik, yönük və çıxışlıq halında olan sözlərə qoşularaq müəyyən məna çaları əmələ gətirən köməkçi nitq hissəsinə qoşma deyilir. Qoşmalar qoşulduğu sözlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur. Qoşmalar mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən əmələ gələrək, müstəqil mənası olmayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirir.

Qoşmalar müasir vəziyyətinə görə dörd qismə ayırmaq olar: 1) Əsas nitq hissəsi ilə omonim olanlar: bəri, qədər, tərəf, başqa, özgə, ayrı, əlavə, qeyri, qarşı və s. 2) Bağlayıcı ilə omonim olanlar: İlə 3) Yalnız qoşma kimi işləyənlər: üçün, ötrü, görə, kimi, tək, aid, dair, savayı 4) Şəkilçi ilə oxşar olanlar – İlə (la-lə) – can (cən) – dək

Qoşmanın məna növləri və qoşulduğu hallar– Yuxarıda qeyd edildiyi kimi qoşmalar təklikdə müstəqil mənaya malik deyildir. Onlar ismin müxtəlif hallarında işləyən sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalar kəsb edir. Aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: **1. İsmi yiyəlik halı ilə işləyən qoşmalar:** qədər, kimi, tək, üçün, ilə, haqqında, barəsində, haqda, barədə, içrə, üzrə, -can, -cən.

Yiyəlik halda olan sözlərə artırılan qoşmaların aşağıdakı məna xüsusiyyətləri var. a) Qədər, kimi, tək qoşmaları yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq bənzətmə mənası əmələ gətirir. Məs: Təyyarə quş kimi (tək) uçurdu. Tarla bəyaz qar kimi, Arzu təzə, söz təzə b) İlə qoşması birgəlik, bəzən də vasitə mənası ifadə edir. Məs: Əli ilə, sənin ilə (səninlə),

2 İsmi yönük halı ilə işləyən qoşmalar. –dək, -can, -cən, tə-rəf, doğru, qarşı, sarı, görə, əsasən, qədər, dair, aid, kimi, məx-sus, nisbətən. a) Görə qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə səbəb, uyğunluq, isnad və nisbət məzmununu ifadə edir. Məs: Murada görə qardaşını da məktəbə qoymurdular.

3. İsmi çıxışlıq halı ilə işləyən qoşmalar. Sonra, əvvəl, qabaq, bəri, başqa, qeyri, savayı, ayrı, özgə, ötrü, əlavə. a) Əvvəl, sonra, qabaq, bəri qoşmaları zaman mənası ifadə edir. Məs: Səndən əvvəl (sonra, qabaq, bəri) və s. b) Qeyri, başqa, savayı, ayrı, özgə qoşmaları fərqlənmə mənası ifadə edir. Məs: Əlidən başqa (savayı, ayrı, özgə). c) Ötrü qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə səbəb – məqsəd mənası ifadə edir. Məs: Atamdan ötrü, oxumaqdan ötrü və s.

Qoşmaların orfoqrafiyası (yazılışı). -can², -ca², -dək qoşmaları şəkilçi formasına düşdüyü üçün həmişə bitişik yazılır. Məs: evəcən, kəndədək, dəryaca və s. İlə qoşması samitlə bitən isimlərə qoşulduqda həm ayrı (Kərim ilə), həm də bitişik (Kərimlə) yazılır. Saitlə bitən sözlərdə isə həmişə ayrı yazılır (Sona ilə, quzu ilə) Bəzən ilə qoşması saitle bitən isimlərdə bitişik yazılır və bu zaman «y» bitişdirici samitindən istifadə olunur (şeriylə) və s. Qalan qoşmaların hamısı ayrı yazılır.

Bağlayıcı Cümlə üzvləri və cümlələr arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir. Bağlayıcılar sintaktik vəzifəsinə görə iki yerə bölünür: 1) Tabesizlik bağlayıcıları 2) Tabelilik bağlayıcıları Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini, tabelilik bağlayıcıları isə tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini əlaqələndirir.

Tabesizlik bağlayıcılarının məna növləri. 1) Birləşdirmə bağlayıcıları: və, ilə (la-lə). 2) Qarşılaşdırma bağlayıcıları: amma, ancaq, lakin, fəqət, halbuki, yoxsa. 3) Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, ya da ki, və ya, gah, gah da, gah da ki, istər, istərsə 4) İştirak bağlayıcıları: həm, həm də, həm də ki, o cümlədən, habelə, hətta, da, də, həmçinin, özü də, bir də və s. 5) İnkarlıq bağlayıcıları: nə, nə də, nə də ki. 6) Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni, yəni ki

Tabelilik bağlayıcılarının məna növləri 1) Səbəb bağlayıcıları: çünki, ona görə ki, buna görə də, onun üçün ki, ondan ötrü ki və s. 2) Şərt bağlayıcıları: əgər, hərgah, madam, madam ki, indi ki, bir halda ki və s. 3) Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd, hərçənd ki və s. 4) Aydınlaşdırma bağlayıcıları: ki, belə ki.

Bağlayıcıların quruluşca növləri aşağıdakılardır: 1) Sadə bağlayıcılar: və, ki, nə, həm, gah, amma, ya, guya, əgər və 2) Mürəkkəb bağlayıcılar: halbuki, hərgah, habelə və s. 3) Tərkibi bağlayıcılar: bu bağlayıcılar ən azı iki sözdən əmələ gəlir və ayrı yazılır: ona görə ki, və yaxud, ya da ki, ya da və s.

ƏDAT Sözlərin və cümlələrin təsir gücünü artıran köməkçi nitq hissəsinə ədat deyilir. Ədatlar cümləyə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri verir, ifadənin səlişləşməsinə və fikrin məntiqi qurulmasına

xidmət edir. Azərbaycan dilində daha çox işlənən ədatlar bunlardır: ki, ha, axı, kaş, bəs, lap, qoy, məgər və s. Ədatların mənacə növləri aşağıdakılardır: axı, ən, lap, həтта, daha, artıq, da, də, necə, ha, ki, -ca

2. Dəqiqləşdirici ədatlar: elə, məhz, əsl. 3. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: yalnız, ancaq, təkcə, tək, bircə, bir və s. 4. Sual ədatları: məgər, yəni, bəs, -mı4 və s. 5. Əmr ədatları: di, qoy, bax, gəl, gör, görün, gəlin, gəlsənə, ha, -sana, -sənə. Arzu ədatları: kaş, kaş ki, təki, barı və s.

MODAL SÖZLƏR.

Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibətini bildiren köməkçi nitq hissəsinə modal sözlər deyilir.

1. Təsdiq bildirən modal sözlər: əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, doğrudur, 2) Ehtimal və şübhə bildirən modal sözlər: gərək (gərək ki), yəqin (yəqin ki), görünür (görünür ki), ehtimal ki, bəlkə (bəlkə də), görəsən, görün, güman ki, olsun ki və süzə, düzdür və s. 3) Nəticə bildirən modal sözlər: demək (demək ki), deməli, xülasə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət və s. 4) Fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər: mənəcə, sənəcə, biz-cə, zənnimcə və s. 5) Bənzətmə və ya müqayisə bildirən modal sözlər: sanki, elə bil (elə bil ki) və s.

Modal sözlərin quruluşca iki növü var:

1) Sadə modal sözlər: yəqin, guya, deyəsən, demə, deməli və s.

2) Tərkibi modal sözlər: bəlkə də, görünür ki, söz yox, gərək ki və s.

EKSPRESSİVLİK ANLAYIŞI VƏ ELMİ ƏDƏBİYYATDA İZAHİ

Əliyeva L.M.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Ekspressivlik (latınca “ifadə etmə” (expressio) mənasını bildirən) nitq istifadəçisinin nitqin məzmununa və ya haqqında danışılan şəxsə münasibətinin ifadə olunma vasitəsidir. Ekspressivlik fikrin müxtəlif şəkildə, müxtəlif vasitələrlə əks etdirilməsini təmin edir. Bir sözlə, bu anlayış dilin və nitq prosesinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Hər hansı bir dili ekspressiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Ekspressivlik sözünün kökü olan “ekspres” ingilis dilindən tərcümədə “sürətli, təcili, ikiqat” mənalarını bildirir. Bu sözlə bağlı olan “ekspressivlik” anlayışının da semantikasi dolayısı ilə bu mənalar ilə bağlıdır. Yəni təsirliliyin, hiss və həyəcanın, hadisələrə olan münasibətlərin (mənfə və ya müsbət), modallığın ikiqat, sürətli şəkildə əks etdirilməsidir.

Psixolinqvistik proseslərdən hesab olunan bu linqvistik anlayış bilavasitə dil daşıyıcılarının mənsub olduğu cəmiyyətlə sıx sürətdə bağlıdır. Ekspressivlik fərdi və ümumbəşər xüsusiyyət daşımaqla həm dildən istifadə edən bu və ya digər şəxsin fərdi psixoloji durumu ilə, həm də onun aid olduğu kollektivin sosial-psixoloji səviyyəsi ilə əlaqədə öyrənilməlidir. Bir insanın fikrinin ifadə tərzini digər insanın fikir ifadəliliyindən kəskin şəkildə fərqlənə bildiyi kimi, bir xalqın dili və nitqindəki ekspressivliyin ifadə vasitələri də birlərindən əsaslı şəkildə fərqlənə bilər.

Dilçilikdə uzun müddət müzakirə obyektinə olmuş ekspressivliyin hələ də həll olunmamış tərəfləri vardır. İstər dünya dilçiliyində, istərsə də, Azərbaycan dilçiliyində bu anlayışla bağlı dilçilərin önəmli tədqiqat işləri mövcuddur.

V.V.Vinoqradov ekspressivlik anlayışından bəhs edərkən daha çox onun ictimai tərəflərini nəzərə cərpdirir və ekspressiyanın subyektiv, fərdi olmasını qeyd edir.

K.A.Doli: “Ekspressivlik dil işarələrinin elə bir xassəsidir ki, buna görə o mexaniki qəbul edilir, adresatın təsəvvürünə və ya onun emosional sferasına birbaşa təsir göstərir.”

Əfəndiyeva Türkan bu linqvistik anlayış haqqında qeyd edir ki, emosional-ekspresiv termini ümumi dilçilikdə qəbul olunmuş və milli filologiyamızda da işlənəlməkdədir. Buna görə də bu xüsusiyyətləri özündə daşıyan dil vahidləri və birləşmələr dilin ən təsirli və ən mənalı elementləri sayılmaqdadır.

İ.V.Arnold ekspressivliyi nitq hissəsinin elə xüsusiyyəti hesab edir ki, o danışanın daxili halını ifadə edərək fikri gücləndirilmiş intensivliklə çatdırır və nəticədə emosional, yaxud məntiqi qüvvətləndirməyə malik olur ki, bu obrazlı ola və ya olmaya bilər.

Y.M. Qalkina – Fyodoruk: “Ekspressiya yalnız insanın nitqində deyil, həm də hərəkət, mimika, ümumi davranış və həтта iş fəaliyyətində də özünü göstərir... Ekspressiya, ekspressivlik həm emosional həm intellektual və iradə bildirən ifadələrə xas ola bilər.

Ekspressivlik haqqında söylənilən müxtəlif fikirlər olsa da, biz onun nitq prosesində insan psixologiyasından asılı olaraq iş, hal və vəziyyətə qarşı ifadə olunan subyektiv, təbii və yüksək dərəcəli münasibət kimi qəbul edirik. Bu o deməkdir ki, ekspressivlik yalnız dil vahidlərinin ifadəli, obrazlı tələffüzünə xidmət etmir, eyni zamanda, bu vahidlərdən ifadə edən daxili aləmini, əhvalını, psixoloji durumunu aşkara çıxarır.

Dilçilikdə, xüsusilə, Şarl Ballinin yaradıcılığında ekspressivlik termini ilə bağlı dəyərli fikir və mülahizələr mövcuddur. Şarl Balli ekspressivliyi geniş mənada şərh edərək "nitqi təsirli, aydın, dərin təsir bağışlayan edən hər şey kimi" təqdim edir. Dar mənada isə ekspressiv elementlərin tədqiqi zamanı işlədilir.

Ekspressivliyin kommunikativ və ya nominativ kateqoriyaya aid olması ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. B.P.Koneçkaya ekspressiv funksiyaları kommunikativ kateqoriyaya aid etməklə ekspressivliyin sözlərin üslubi baxımdan seçilməsini həyata keçirən adekvat ifadənin verilməsinə və verilmiş situasiyada mənanın dərk edilməsinə kömək göstərməsini vurğulayır. Digər tərəfdən isə B.P.Koneçkaya onun nominativ kateqoriya ilə sıx şəkildə bağlılığından bəhs edir.

Fikrimizcə, ekspressivlik ünsiyyət prosesinin məhsulu olduğu kimi hazır dil vahidlərindən qəbilələrindən istifadə etdiyi dilin nominativ kateqoriyasından da ayrı təsəvvür edilməməlidir.

Həm dildə, həm də nitqdə dil vahidlərini səciyyələndirən ekspressivliyi eyniləşdirmək yanlış olardı. Nitqdəki ekspressivlik həmişə dildəki ekspressiv vahidləri təkrar etmir. Dildə ekspressiya baxımından neytral olan vahidlər mətnə üslubi məqsədlə işlədilərək ekspressivlik qazanır.

Şifahi nitq üçün qanunauyğun sayılan vulqarizmlər, dialektizmlər, varvarizmlər və başqa dil vahidləri mətnə ekspressiv ola bilirlər. Lakin onlar yazılı nitqdə ekspressiya kəsb etmirlər.

Bununla da ekspressivlik anlayışı danışanın adresata və nitqin məzmununa (subyektiv baxımından) istiqamətlənmiş emosional çalarlı münasibətinin dil vahidləri ilə güclü ifadəliliyə əsaslanaraq izah edilməsidir.

SÖHBƏTİN TƏHLİLİ

Əliyeva L.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Praqmatika dilçiliyin bir sahəsi olub insanın öz fəaliyyəti zamanı işlətdiyi vasitə kimi dili öyrənir. Praqmatika işarə ilə insan arasındakı münasibəti öyrənir. Praqmatika lingvistik formalarla onlardan istifadə edənlər arasındakı münasibətləri öyrənməklə yanaşı, danışanların ifadə etdiyi mənalara da tədqiq edir.

Praqmatikanın öyrəndiyi elementlərdən biri ünsiyyətdir və ünsiyyətin şifahi formasına söhbət anlayışı daxildir.

Söhbət nitq hadisəsidir. Söhbətdə sözlər səs vasitəsilə yaranır və ünsiyyət zamanı dialoq vəziyyəti yaradır. Praqmatikada söhbətin təhlili ingilis və digər Avropa dillərində işlənən "conversation" terminindən götürülmüş və buna görə də o, "konversasiya təhlili" (ing. conversation analysis) də adlanır.

Söhbət zamanı ünsiyyət eyni və müxtəlif sosial təbəqələr arasında yaranı bilər. Məsələn, kafedrada müəllimlər, sinifdə tələbələr arasındakı söhbət və s. eyni sosial təbəqələr arasındakı söhbətə aiddir. İştirakçılar eyni ictimai bərabərliyə malik olan yaxın şəxsə səmimi münasibət bildirir. Məsələn, salamlaşarkən "hello!, hi!" sözlərindən istifadə edirlər. Lakin, əgər söhbət müxtəlif sosial təbəqələr arasındadırsa, "How do you do" söz birləşməsindən istifadə edirlər. Auditoriyada müəllimin tələbələrə danışması, həkimin klinikadakı xəstə ilə danışması və ya hansısa sahələrdə çalışan mütəxəssislərin digər sosial təbəqədən olan şəxslərlə söhbəti və s. müxtəlif təbəqələr arasındakı söhbətə aiddir. İnteraktivlik müxtəlif kontekstlərdən ibarət olsa da, söhbət müvafiq strukturda, yəni, *mən danışırıam ↔ sən danışırısan*.

Söhbət iştirakçıları arasında gedən ünsiyyətdə deyilən sözlərin məzmununu dərinlən başa düşmək üçün biz sosial baxımdan uzaq məsafə və yaxınlıqla bağlı müxtəlif amilləri nəzərə almalıyıq. Avropanın bəzi ölkələrində müraciət kontekstində aşağı təbəqəyə məxsus adresantlar (danışanlar) sosial baxımdan uzaq və yaxın məsafəni nəzərə alaraq yüksək təbəqədən olanlarla adı ilə deyil, rütbə və ya vəzifə ilə soyadından ibarət etiket formasını işlədirlər: Mrs Clinton (xanım Klinton), Mr Adams (cənab Adam), Dr Dang (Doktor Dəng).

Söhbətin bir neçə növü mövcuddur: *hazırlıqlı və ya spontan, rəsmi və ya qeyri-rəsmi*, söhbətin müxtəlif formalarına və fərziyyələrinə görə isə müxtəlif növləri var. Onlara *debat, diskussiya, müşavirə, dialoq, səmimi söhbət, romantik söhbət, intervü* və s. daxildir.

Hər bir söhbət müəyyən formada təşkil olunur. Eləcə də, qurluşca nizamla düzülür. Danışan şəxslərin dəyişməsi nəticəsində bir söhbət digəri ilə əvəz olunur. İngilis dilçiliyində buna "turn-taking" deyilir. Çünki söhbət dedikdə, kommunikantların bir-birləri ilə danışması, bir-birlərini dinləməsi, cavab verməsi və bu proseslərin bir-birini əvəz etməsi nəzərdə tutulur.

TOPONİMLƏRİN NÖVLƏRİ

Əliyeva R.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Bildiyimiz kimi, toponimlər dilimizin onomastik sistemində xüsusi yer tutur. A.Qurbanov öz bölgüsündə toponimlərin beş növünü qeyd etmişdir. Həmin növlər aşağıdakılardır: 1) Oykonomimlər; 2) Urbanonimlər; 3) Xoronomimlər; 4) Oronimlər; 5) Doronomimlər

Oykonomimlər yaşayış məntəqələrinin adını bildirir. A.Qurbanov həmin məntəqələri ərazisinin böyüklüyünə və kiçikliyinə görə astionimlər və kosmonimlər olmaqla iki qrupa ayırır. *Mingəçevir, Daşkəsən, Beyləqan* və s.

Urbanonim isə hər hansısa bir şəhərin daxilində olan prospekt, qala, bina, döngə küçə adlarını bildirir. Tədqiqatçılar urbanonimləri aqronimlər və qodonimlər olmaqla iki hissəyə ayırırlar: *Ağa Nemətulla küçəsi, Nəcəf Nərimanov küçəsi, Ziya Bünyadov* və s.

Şəhər daxilindəki prospekt, küçə, döngə, keçid, yol və s. adlarını bildirən sözlər isə qodonimlər adlanır. Məsələn, *Ziya Bünyadov prospekti, Heydər Əliyev prospekti* və s.

Toponimlərin növlərindən biri də xoronomimlərdir. Xoronomimlər hər hansısa bir ölkə daxilində olan müəyyən inzibati əraziyə malik rayon, respublika və s. adını bildirir. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının tərkibində olan *Naxçıvan Muxtar Respublikası, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Şəki, Şamaxı, Füzuli, Gədəbəy* və s.

Torpağın üst qatından relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adlarını bildirən sözlərə oronomimlər deyilir. Buaraya hər hansısa bir düz, dağ, dərə, təpə, eniş, yoxuş və s. aiddir. Dilimizin onomastik leksikasının xeyli hissəsini həm də oronomimlər təşkil edir. Torpağın üst qatından relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yer adlarını bildirən sözlərə oronomimlər deyilir. Oronimlərə dərə, təpə, yoxuş, eniş, dağ, sahə və s. adları daxildir. Məsələn: *Mil düzü, Kəpəz dağı, Şahdağ, Muğan düzü, Amazon, Saray təpəsi* və s. Qeyd edək ki, gələcəkdə dilimizin oronomimlər lüğətinin hazırlanmasına böyük tələbat var. Belə ki, bugünə kimi həm də dilimizin oronomimlər sistemi tam bir şəkildə tədqiq olunmamışdır. Ətraflı tədqiq olunmamasının əsas səbəbi isə, dilmizdə olan oronomimlərin tam bir şəkildə toplanmamasıdır. Bəzi dissertasiyalarda müəyyən rayonların oronomimlərinin lüğəti verilmişdir.

Toponimlərin sonuncu növü olan doronomimlər yeraltı və yerüstü, su, hava nəqliyyat yollarının adını bildirir. Məsələn, *Bakı – Ankara, Bakı – Vyana, Bakı – Roma* və s.

BAKİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYININ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏSİ İLƏ BAĞLI YEKUN QƏRARI

Əmirahlı S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

1926-cı il fevralın 26-da Bakı şəhərində baş tutan Türkoloji Qurultay türk xalqlarının siyasi və elmi həyatında önəmli bir hadisə idi. 131 nəfər nümayəndə heyətinin iştirak etdiyi qurultay 17 iclas keçirdi. Türk dünyasındakı tarixinə, etnogenezisində, etnoqrafiyası, abidələri, ədəbiyyatı və folkloruna həsr olunmuş 38 məruzə dinləndi. Qurultayın tanınmış türkoloqlar İsmayıl bəy Qaspirallı və V. Radlovun şərəfinə keçirilməsi qərara alındı. Qurultaya dövrünün tanınmış şərqşünas -alimləri, türkoloqları K. Köprülüzadə, Ə.Hüseynzadə, N.Marr, A.E. Krımski, N.N. Poppe, L. Ligit, N. Aşmarı kimi ünlü alimlərin iştirak etməsi onun nüfuzundan xəbər verir.

I Bakı Türkoloji qurultayında türk dillərinin yeddi mühüm problemi müzakirə olundu: əlifba məsələsi; imla-orfoqrafiya; termin məsələsi; tədrisi-metodiki məsələlər; qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və

integrasiyası məsələsi; türk dillərinin ədəbi dil problemi, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi; Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Göründüyü kimi qurultayda o dövədə türk xalqlarının ənvəcib problemləri müzakirəyə çıxarılmışdı. Bu problemlərdən çoxu indi də öz əhəmiyyətini və aktuallığını saxlamaqdadır.

Qurultayda müzakirə olunan ən mühüm məsələlərdən biri də terminologiya məsələsi idi. İclasda terminologiyanın müxtəlif problemləri ilə əlaqədar A.R.Zifəild, B.V. Çobanzadə, H. B. Zeynalı, H. Ə. Odabaşı, Ə. B. Baytursu və başqaları məruzə ilə çıxış etmişlər. Bu məsələ ilə bağlı 4 qrupa ayrılan alimlərin əsas mübahisəsi ərəbləşmə, farslaşma; Avropalaşma; türkləşmə; demokratlaşma istiqamətində olan fikir ayrılıqları idi. Qurultayda müzakirələrin sonunda prof. B. Çobanzadənin təklif etdiyi prinsipə əsasən yekdil qərara gəldi:

- termin yaradıcılığı hər üç mənbəyi-ümumtürk, ərəd-fars,rus-Avropa qaynaqlarına üz tutmalıdır;

- termin yaradıcılığında əsas qaynaq türk dillərinin öz daxili potensialı olmalıdır və yeri gəldikcə beynəlmiləl fondda və arxaik qaynaqlara da müraciət edilməlidir;

- alınma kök sözlərə üstünlük verilməlidir, onlar fonetik tərcümə prinsipi ilə verilməlidir(ahəng qanunu, cingiltiəşmə);

- alınan sözlərdə ortaqlıq prinsipinə əməl edilməlidir;

- hərfi tərcümə-kalka yolundan imkan daxilində istifadə edilməlidir və beynəlxalq fond əsas götürülməlidir;

- mürəkkəb ixtisaslarda türk dilinin əsas qanunlarına istinad edilməlidir.

Hər bir türk dili və elmi üçün, ümumən türkçülük üçün böyük əhəmiyyəti olan qurultayın qərarları sonrakı illərdə türkoloji sahədə elmi terminologiyanın əsas prinsiplərinin və bazasının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Ortaq ədəbi dil terminologiya probleminin geniş miqyasda qoyuluşu və həlli yolları yalnız türkologiyanın deyil, ümumiyyətlə Şərqsünaslıqda elmi terminologiyanın formalaşmasında təməl rolunu oynadı. Sonrakı illərdə SSRİ-də və ayrı-ayrı türk respublikalarında, Türkiyədə keçirilən türkoloji simpozium və konfranslarda I Bakı Türkoloji Qurultayının qərarları mühüm rol oynadı və orada söylənən məsələlər və problemlər, elmi mülahizələr dönə-dönə təkrarlandı.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ ÖNLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Əsədova N.R.

Odlar Yurdu Universiteti

Məlum olduğu kimi,ingilis və Azərbaycan dilləri həm morfoloji həm də geneoloji baxımdan müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur.Morfoloji quruluş baxımından ingilis dili analitik-flektiv,Azərbaycan dili isə sintetik-aqqlütinativ quruluşmalıkdir.Müqayisə olunan hər iki dildə,xüsusilə də onların morfoloji quruluşunda mövcud olan bu fərqlərə nitq hissələri sahəsində də çox rast gəlinir.Belə fərqli cəhətlərdən biri də ingilis dilində sözünü adlanan nitq hissəsinin Azərbaycan dilində mövcud olmamasıdır.Cümlədə ismin və ya onu əvəz edə bilən sözün qarşısında işlənərək onlar arasında qrammatik əlaqə ifadə edən,heç bir nominativ mənaya malik olmayan və cümlədən kənarda heç bir mənə ifadə edə bilməyən köməkçi nitq hissəsinə sözünü deyilir.Sözönləri ingilis dilində çox böyük əhəmiyyətə malik olan köməkçi nitq hissəsidir. Sözönləri əsasən sözlərin bir birinə münasibətini ifadə edərək,cümlədə iki varlıq və ya obyekt arasındakı əlaqəni ifadə edir.İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif quruluşlu dillər olduğu kimi,onların mənə ifadə edən vasitələri də müxtəlifdir.İngilis dilində sözönlərin qrammatik mənası Azərbaycan dilində qoşmalar,hal şəkilçiləri,ədat,zərflər və şəkilçi qəbul etmiş isimlərlə ifadə edilir.Sözönlərindən cümlədə həm əsas mənə daşıyan sözlər arasındakı münasibətləri ifadə etmək üçün həm də öz mənalarının köməyi ilə bu münasibətlərin məzmunu və xüsusiyyətlərini aşkar etmək və zənginləşdirmək üçün istifadə edilir.Cümlədəki yerinə gəldikdə isə sözönləri bir qayda olaraq qoşulduğu sözdən əvvəl gəlir.Sözönlərinin bir çoxu qrammatik baxımdan polisemantik olub ,müxtəlif mənalar ifadə edə bilirlər.Bu qrammatik mənə isə iki yolla müəyyən edilir:

- 1) sözönlündən əvvəl gələn ismin mənası vasitəsilə

- 2) birləşmənin asılı olduğu sözün mənası vasitəsilə

Tarixi baxımdan bütün çoxmənalı sözlər əvvəlcə məkan mənasında,daha sonralar isə qrammatik mənalarda təşəkkül tapmışdır.Müasir ingilis dilində sözönlərin məkan,istiqamət və zaman ifadə edən növləri ilə yanaşı,müərrəd əlaqələr ifadə edən növü də mövcuddur:with,by,without,from,about,for və s. Müərrəd

əlaqə bildirən bu sözlərləndən feli idarə etmək üçün istifadə olunur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, sözləri istənilən fəle qoşula bilmir və hər sözünü həmin feli mənasını tam dəyişir və ya ona başqa məna çalarları verir. İngilis dilində bir qrup feller vardır ki, onlar cümlədə özlərindən sonra sözünü tələb etmirlər: to adress, to watch, to catch, to visit, to meet, to enter, to learn, to approach və s. Azərbaycan dilində məkan anlayışı ismin yön, yerlik və çıxışlıq halları ilə ifadə edilir. Lakin ingilis dilindəki sözlərin hər biri bu münasibətlərin müxtəlif cəhətlərini ifadə edə bilmə qabiliyyətinə malikdir. Müxtəlif sözlərin eyni bir əlaqəni ifadə edə bilməsi onların sinonimlik xüsusiyyəti ilə izah edilir.

Sözlərini əsas nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər sırasına nitq hissələrinin sözdüzəldici ünsürlərə, qrammatik kateqoriyaya malik olması və hər hansı bir cümlə üzvü kimi işləmə bilməsi daxildir. Sözləri isə bu xüsusiyyətlərə malik ola bilmirlər. İngilis dilində sözləri heç bir nitq prosesində substantivləşmə və morfoloji dəyişikliyə uğramır. Azərbaycan dilində isə qoşmaların substantivləşməsi hallarına rast gələ bilərik. Belə olan halda onlar cəmlilik və xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edirlər. Bu iki qrammatik vasitə arasındakı fərq sözlərinin aid olduğu sözdən əvvəl, qoşmaların isə aid olduqları sözdən sonra gəlməsidir.

Bildiyimiz kimi sözləri, adətən, üç əsas əlamətə görə müəyyənləşdirilir:

1) sözünü köməkçi sözdür, belə sözlər müstəqil sintaktik funksiyaya malik olmur və buna görə də cümlə üzvü kimi çıxış edə bilmirlər.

2) sözünü isimdən əvvəl işlənir, sağ tərəfində isə isim və ya ismin ekvivalenti kimi çıxış edə bilən söz durur.

3) sözünü cümlədə müstəqil mənalı sözlər arasında tabelilik əlaqəsi ifadə edir.

Beləliklə, dilçilər sözlərini nominativ deyil, leksik-qrammatik mənaya malik olan və isimlər arasında mövcud əlaqələri ifadə edən köməkçi nitq hissəsi kimi xarakterizə edirlər.

Linqvistikada deyilişi və yazılışı eyni olan, lakin leksik mənasına görə təməmilə fərqlənən sözlərə omonimlər deyilir. Omonimliyi təşkil edən sözlər həm eyni nitq hissəsinə həm də digər nitq hissələrinə aid ola bilərlər. İngilis dilində də bəzi sözləri digər nitq hissələri ilə omonimlik təşkil edirlər:

1) Zərflə omonimlik təşkil edənlər: before, after, since, near, below, down və s.

2) Bağlayıcı ilə omonimlik təşkil edənlər: since, before, till, after və s.

3) Feli sifət ilə omonimlik təşkil edənlər: including, regarding, concerning, barring və s.

TÖVRATIN ANTROPOLOJİ LEKSİKASI

Əsgərova B.A.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Tövrati təşkil edən beş kitabın hər birinin çox zəngin onomastikası vardır. Tövratda, əsasən, antroponimik və toponimik vahidlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bəşəriyyətin ilk insanı olan Adəmdən başlayaraq, onun övladları və övladlarından törəyən nəslin davamçılarına qədər hər kəsin adı kitabda sadalanmışdır. Xüsusilə רפס תומש - "Seyfer Şmot" və רפס תישארב - "Seyfer Breysit" antropoloji vahidlərlə olduqca zəngindir. Tövratda olan adların hər birinin təxminən 2000-2500 illik böyük tarixi vardır. Yəhudilər Tövratdakı hər kəlməni müqəddəs hesab etmiş və oradakı bütün sözlərin mənasını açmağa çalışmışlar.

Müqəddəs dini kitab Qurani-Kərim vasitəsilə Tövratdan Azərbaycan dilinə xeyli sayda şəxs adları keçmişdir. Burada vasitə rolunda Quran, mənbə isə Tövrat kitabıdır. Azərbaycan dilçiliyində Tövratın onomastikası və onun antropoloji leksikası barəsində demək olar ki, tutarlı bir tədqiqat əsəri yazılmamışdır. Tövratda üç əsas şəxs adları vardır. Bunlar Allahın adı – אֱלֹהִים *Elohim*, peyğəmbərin adı – נביא *Navi* və insanın adıdır – אָדָם *Adam*. Tövratda rast gəldiyimiz ən birinci ad Allahın adıdır. Semitoloqların əksəriyyətinin fikrinə görə, *Elohim* yəhudi mənşəli söz olub, mənası "üstə, yüksəkdə olan qüvvələr" deməkdir. "Allah"-*Elohim* sözündəki "al", "el" qədim sami köküdür, mənası "üstündə" deməkdir. Azərbaycan dilində işlədilən *ali məktəb*, *ali məhkəmə* və s. ifadələrindəki *ali* sözü də bu kökdəndir və "yüksək" mənasını ifadə edir.

Tövrat kitabında olan şəxs adlarının çoxu müxtəlif fonetik və qrafik dəyişikliklərlə, bəzən isə olduğu kimi saxlanmaqla əksər dillərin, məsələn, ərəb, rus, ingilis, fransız, alman, o cümlədən Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində daxil olmuşdur. Bu adların hər biri bağlı olduqları hadisə və yarandıqları mədəni kontekstlə birlikdə müxtəlif dillərə daxil olmuşlar.

Tövratda İbrahim adının necə yaranması və hansı mənanı ifadə etməsi geniş təsvir olunur. אַבְרָהָם – İbrahim adının əsl qədim yəhudi dilində *Avraam* sözündən olub, mənası "böyük xalqın atası, ulu ata,

xalqların atası” deməkdir. *Avraam* sözündəki *av* “ata”, *ra* “böyük”, *am* “xalq” deməkdir. Bu ad ruslarda Abram//Avraam//Avramka//Abraxa//Avram, ingilislərdə Eybram, fransızlarda Abraam, almanlarda Abraham//Abraqam və s. formalarda transliterasiya olunaraq işlədilir. Tövratda 717 – David formasında verilən ad Azərbaycan antroponimikasında Davud//David, rus dilində David//David, ingilis dilində Devid, alman və fransız dilində David və s. variantlarda istifadə olunur.

Azərbaycanda uşaqlara verilən adlar arasında tez-tez rast gəldiyimiz şəxs adlarından biri də İsmayıl adıdır. İsmayıl adı qədim yəhudi dilindəki *İşmoel*, latınca *Samuel* adının ərəb forması olub, mənası “Allah eşidir, xəbər tutur” deməkdir. İbrahim peyğəmbərin misirli qulluqçusu Həcərdən (Acaridən) olan oğlunun adı İsmayıl olmuşdur. Həcər Allaha dua edirdi ki, onun övladı olsun. Allah onun dualarını eşidir və oğlu dünyaya gəlir. Buna görə də uşağa *İşmoel* adı verirlər. Yəhudi dilində *Lişmo* – “eşitdi”, *el* – “Allah” deməkdir. Deməli, İsmayıl adı yəhudi mənşəli *İşmoel* sözündən olub, mənası “Allah eşitdi” deməkdir.

Tövratdakı *יָקֹב* adına azərbaycanlılarda Yaqub //Yəqub, tatarlarda Yakup //Yakub/Yakum/Yakuş, qazaxlarda Jakın, ruslarda Yakov/Yakovka/Yaşuta/Yakunya, ingilislərdə Ceyk//Ceymez, almanlarda Yakob, fransızlarda Jak//Jakob, italyanlarda Cakomo, ispanlarda Yaço və s. formalarda, *יְהוֹשֻׁעַ* adına isə Azərbaycan dilində Yusif/Yusuf, qazaxlarda Jusip//Tusip//Nusip, ruslarda İosif, ingilislərdə Cozef//Yesip, almanlarda Yocef, fransızlarda Cozef, ispanlarda Xose, italyanlarda Cuzepe, polyaklarda Yuzef və s. formalarda rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, yuxarıda verilən Tövratdan gələn şəxs adları müxtəlif fonetik görünüşdə və müxtəlif qrafik dəyişikliklərlə konkret dillərdə transliterasiya olunaraq bu günə qədər işlədilir. Tövratin zəngin antropoloji leksikası həm müsəlman, həm də Avropa xalqlarının ad sisteminə təsir etmişdir. Bu adların bir çoxunun mənasını və meydana gəlməsinə səbəb olan hadisələri müqəddəs dini kitab olan Tövratda görmək mümkündür.

İ.HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA ANA TORPAĞA, TƏBİƏTƏ BAĞLILIQ (“ZƏHƏR” HEKAYƏSİ ƏSASINDA)

Əsgərova İ.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

Yaradıcı şəxsiyyətlər iki cür olur: Yol yaradanlar və hansısa yolu davam edənlər. Xalq yazıçısı İsa Hüseynov birincilərdən idi. İsa Hüseynov elə yazıçı idi ki, onun yaradıcılıq qabiliyyətini, möhtəşəmliyini heç kəs dana bilməzdi (yazıçı Anar).

Yaradıcılığa hekayə ilə başlayan İsa Hüseynov bu janrı ədəbi fəaliyyəti boyu unutmamış, yaradıcılığının ilk dövründən başlayaraq ömrünün sonuna qədər ədəbi yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. İ.Hüseynovun sənətkar mövqeyindəki qətiyyətlik hekayə yaradıcılığında bütün incəlikləri ilə özünü biruzə verir.

İsa Hüseynovun əsərlərinin bir qisminə insan psixologiyası ilə təbiət gözəllikləri arasındakı ahəng, qarşılıqlı vəhdət mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. “Zəhər” (1964) hekayəsində bu baxımdan insanın daxili aləminin, ruhi-psixoloji vəziyyətlərinin təsvirlərinə daha çox meyl edilmişdir.

Meşəni axırıncı dəfə gəzməyə çıxan meşəbəyi Mir Qasımın qəlbini anlaşılmaz kədər bürümüşdür. Çünki bu gün meşəbəyi illərlə ünsiyyət bağladığı, mehrini saldığı meşə ilə ayrılır. Meşə üç gündən sonra suyun altında qalacaq. Bu fikirlərin təsiri ilə daxilən sarsılmış qoca hiss edir ki, göy ürgə düz bir yerdə bədrədi. Bu vəziyyət onu narahat edir. Çünki xatirini heç də oğlanlarında az istəmədiyi göy ürgə onun yeganə həmdəmidir. Meşəbəyi atın bədrəməsinə atın onun dərdinə şərik olmaq istəməyi kimi başa düşür, kövrəlir. Sonradan müəyyənləşdirir ki, at asırğaldan zəhərlənmişdir. Mirqasım kişi göy ürgəni ölümdən qurtarmaq üçün yaxında yerləşən köçürülmüş sovxoz gedir. Burada sovxoz direktorunun qayınatası Daşdəmir kişi qalmışdır.

Öz ləyaqəti, əyilməz qüruru, insani keyfiyyətləri ilə təqdim olunan meşəbəyi Mirqasım kişinin Daşdəmirə olan söhbətləri əsasında, meşəbəyi Mirqasımın ürəyini zəhərləməyə çalışan bədxax, insani keyfiyyətlərdən uzaq olan əzəzil Daşdəmirə tanış oluruq. Daşdəmir göy ürgəni xilas etmək üçün bir vedrə süd istəyən meşəbəyini acılayır: “Ölmədik sən dövrünün qurtarmasını da gördük, göy ürgənin belində belədən belə çapırdın, elədən də elə çapırdın. Saatda bir malı, heyvanı atın döşünə qatır salırdın xalxala. İndi kim qalır sən bu qoruqların?”

Mirqasım kişiye Daşdəmirin iç üzü aydın oludca o, süd vedrəsini götürür və getmək istəyir. Lakin Daşdəmir vedrəni onun əlindən alıb içindəki südü yerə çalayır. Meşəbəyi istəyir ki, pul verərək südü alsın, lakin qururunu sındırmadan geri qaydır.

Göy ürgə artıq son dəqiqələrini yaşayırdı. Meşəbəyi kövrələrək onun gözlərini sıgalladı və dedi: belə-belə işlər, ay göy ürgə... Ürgə son dəfə xırıldayıb dartındı və hərəkətsiz qaldı.

Göründüyü kimi, ana torpağa, təbiətə bağlılıq baş qəhrəmanın timsalında öz qabarıq təzahürünü tapmışdır. Təbiətin taleyini xalqın taleyi ilə bağlamaq niyyəti hekayənin daxili məzmunundan, ideyasından sezilir. Təbiətə münasibətin əhəmiyyətli cəhətləri obrazların psixologiyasının, xarakterin təsviri ilə paralel təcəssüm etdirilir.

İdeya xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən “Zəhər” hekayəsi mövzu baxımından da ümumiləşdirici əhəmiyyət daşıyır. Obrazların xüsusiyyətləri, qəhrəmanın xarakteri hadisələrin gedişatı zamanı açılır.

Meşənin səsinə son dəfə qulaq asaraq cıyıqlarla fikirli halda evə qayıdan meşəbəyi Mirqasım kişi indi tenhadır. O, öz-özünə müraciət edir: belə-belə işlər, ay meşəbəyi Mirqasım...

Təbiətlə insanın qarşılıqlı məhəbbətini, vəhdətini əsərin qəhrəmanının timsalında görürük. Təbiətin qoynunda ömür sürmüş Mirqasım kişi özünü təbiətin bir hissəsi hesab etdiyi üçün suyun meşəni basmasını fikirləşərək çox böyük narahatlıq keçirir. Onun üçün meşənin məhvi ilə göy ürgənin ölümü dünyanın sonu imiş kimi təsurat yaradır. Qəhrəman təbiətlə özü arasında doğmalığ və yaxınlıq olduğunu bütün varlığı ilə dərk etdiyi üçündür ki, keçirdiyi təşviş və kədər hissləri olduca qüvvətlidir.

Əsərin əvlində Mirqasım kişinin: bəndi çəkənlər, meşəni suyun altında qoyanlar öz balalarıdır. Deyirlər su daha əfzəldir. Suyumuz olsa, deyirlər, ilan mələyən düzlərdə yüz belə meşələr salacaqlar. Salacaqlar, ay göy ürgə, salacaqlar. O günü, o dövrəni biz də görəcəyik. Yüz yaşında at belinə çıxıb meşəbəyilik eləməyinin atasına lənət – fikirləri ilə diqqəti çəkməsi əslində onun meşənin talehinə narat olması ilə yanaşı həm də gələcəyə inamlı biri olması düşüncəsi yaradır.

Eyni zamanda yazıçı Mirqasım kişinin meşə üçün narahatlıq hisslərini, təbiətin məhvinə insani və bəşəri faciə səviyyəsinə yüksəldir. Rəmzi olaraq təbiətə hücumu, ürgənin ölümünü incə eyhamlarla Daşdəmirlərin təmsil etdiyi “Zəhər”lərdən görür. Ləyaqətsiz insan əxlaqının eybəcər təzahürlərini Daşdəmirin simasında cəmləşdirir. Daşdəmir və onun əhatəsindəki Daşdəmir kimilər zəhərin rəmzi kimi mənalandırılır.”

Meşəbəyinin tərəddüdləri olduqca təbii verilmişdir. O, meşənin yerinə su hövzəsinin inşa edilməsinin xoş niyyətlə bağlılığını başa düşür. Bununla belə, meşənin su altında qalacağını fikirləşdikcə qoca meşəbəyi daxili bir narahatlıq hissi keçirir. Çünki meşəyə gələnlər və bulaq başında onu nahara dəvət edənlərin hərəsi onun ürəyində bir xatirə qoyub getmişdir. Deməli, “lent kəsilib şlyuz açılanda, meşə suyun altında qalanda, meşə ilə birlikdə neçə-neçə ülfətini, ünsiyyətini, ərşdən-gürşdən xəbər verən söhbətlərini də bitirəcəkdir”.

Əsərin adı da olduqca ustalıqla seçilmişdir. Əgər biz zəhəri göy ürgəni öldürən asırğal kimi başa düşsək, o zaman biz hekayənin əsas qayəsini anlamamış olarıq. Zəhər hekayədə olduğundan daha da geniş mənə kəsb edir. Hekayədəki Daşdəmir kimilər elə bir ictimai zəhərdir ki, onlar yaşadığı cəmiyyəti hər zaman zəhərləməyə hazırdır. Deməli, “Zəhər” hekayəsi İ.Hüseynovun cəmiyyətin aktual problemlərinə, ictimai həyatın canlı məsələlərinə fəal münasibətlərinin təcəssümüdür.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏLİFBA MƏSƏLƏSİ: M.F.AXUNDOV VƏ İ TÜRKOLOJİ QURULTAY

Əskərova Z.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan türkcəsinin yazılmasına ərəb əlifbasının bir variantı ilə başlanıb. Ərəb əlifbası türk dilləri üçün mükəmməl əlifba olmasa da, bu əlifbadan Azərbaycanda geniş istifadə olunub. Lakin ərəb yazı sisteminin türk dillərinə uyğun gəlməməsi, onun ictimai-siyasi bəlayə çevrilməsi, xalqın maariflənməsinə, dünya sivilizasiyasına qoşulmasına böyük əngəl törətdiyini sistemli və elmi əsaslarla türk dünyasında ilk olaraq ortaya qoyulması M.F.Axundovun adı ilə bağlıdır. Vaxtilə dünyaya meydan oxuyan türk xalqlarının mədəni geriliyinin əsas səbəblərindən birinin ərəb əlifbası olduğunu qeyd edən böyük mütəfəkkir yazırdı: “Ərəblər... elə bir yazı da bağladılar ki, onun sayəsində ümumə müyəssər olan savadı əldə etmək bizim üçün işlərin ən çətinini olmuşdur”.

Ərəb əlifbasını dəyişmək ideyası M.F.Axundovun məktəbdə oxuduğu zaman və sonralar müəllimlik fəaliyyəti ilə bağlı yaranmışdır. Əvvəllər əlifbanı islah etmək yolu ilə asanlaşdırmaq fikrinə düşür, lakin

sonralar belə nəticəyə gəlir ki, bu əlifba türkdilli xalqlar üçün qətiyyənlə əlverişli olmadığı üçün onu yeni əlifba ilə əvəz etmək lazımdır. Bəzi sözlərin hərflər vasitəsilə deyil, vərdişə görə kəlmələrin görünüşü əsasında heroqliflər kimi oxunmasından tədris prosesində yaranan gərginliyi müşahidə edən M.F.Axundov ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunmasının konkret səbəblərini göstərir. Bu çətinlikləri və stenoqrafiya sənəti ilə bağlı yaranan texniki səbəbləri nəzərə alaraq, o, türk xalqları üçün yeni əlifba layihəsi hazırlayır. Yeni əlifbanın qəbul olunmasında Türkiyəyə böyük ümid bəsləyən M.F.Axundov 1870-ci ildə İran Maarif Nazirliyinə göndərdiyi məktubda yazırdı: “Ümid edirəm ki, Osmanlı dövlətinin başçıları bütün xalqın dünya və axirət səadətini təmin edən bu böyük məsələyə ciddi fikir verib razı olmayacaqlar ki, əlacı yalnız bilik və savadda olan 300 milyondan artıq islam xalqları korluq və cəhəlt bəlasına həmişəlik mübtəla olaraq qalsınlar. Bir halda ki, xalqların müxtəlif vasitələrlə tərəqqi etməyə nail olduqları göz qabağındadır, o zaman hansı bir işə iqlam etmək olar ki, xalqa onun faydası köhnə əlifbanı dəyişdirməkdən daha üstün ola bilsin? Dəmiryol vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişmək ondan daha vacibdir. Teleqraf vacibdir, lakin köhnə əlifbanı dəyişmək ondan da vacibdir. Çünki bütün işlərin əsası bilikdir; bilik isə əlifbanın asan olub olmamasından asılıdır”. Böyük mütəfəkkirin xalqa olan dərin sevgisini ifadə edən, uzaqgörənliklə dediyi bu sözlər 50 il keçdikdən sonra Atatürkün əlifba ilə bağlı fikirləri üst-üstə düşür.

Fikrimizcə, ərəb əlifbasının türk xalqlarını cəhəltədə saxlaması, ümumi anlaşıma dilinin yaranmasına mane olması, məktəblərdə tədrisə mənfi təsiri və bu səbəblərdən yaranan problemlər məhz ərəb əlifbasının yeni əlifba ilə əvəz olunmasına haqlı olaraq yol açdı. Belə ki, bu məsələ I Türkoloji Qurultayda da müzakirə olundu.

I Türkoloji Qurultay mühüm tarixi dövrdə keçirildi. Bu qurultay türkologiya elmi tarixinin XX əsrdə yeni başlanğıcıdır. I Türkoloji Qurultay türk ədəbi dili, əlifba, termin məsələlərində, eləcə də tarix, ədəbiyyat istiqamətlərində çox önəmli və ibrət dolu bir başlanğıc kimi tarixləşmişdir.

I Bakı Türkoloji Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin yeddi böyük problemindən biri də əlifba məsələsi idi. Belə ki, bu haqda qeyd olunurdu ki, XIX əsrdən bəri aparılan yeni əlifba məsələsi iki qola şaxələnmişdi: ərəb və latın qrafikası əsasında türk əlifbası. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latın əlifbası tərəfdarları qalib gəldi. Bu haqda qətnamə qəbul olundu. Qətnamədə belə qeyd edilir:

1) Yeni türk-latın əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası ilə müqayisədə üstünlüyünü və texniki cəhətdən yararlığını, eləcə də böyük mədəni-tarixi mənasını qeyd edərək, qurultay belə hesab edir ki, yeni əlifbaya keçmə metodunu türk-tatar respublikaları və muxtar vilayətləri özü müəyyənləşdirsin.

2) Qurultay Azərbaycanda, Yakutiya, Qaraçay Çərkəzdə, Kabardində, Balkarda və Osetiyada yeni türk-latın əlifbasının qəbulu ilə bağlı qərarı müsbət qiymətləndirir. Bütün türk-tatar xalqlarına məsləhət görülür ki, Azərbaycanın və digər respublikaların yeni əlifba ilə bağlı təcrübələrini öyrənsin, üsullarından bəhrələnsin.

POLYSEMY

Əşrəfova İ.

Nakhchivan State University

You know, all words of notional parts of speech have their own meanings. The dictionaries tell about this. But what does it mean? How many meanings does a word have?

These are the questions that motivate the article. Now, we will deal with why we need a fuller understanding of polysemy; address the question, "What is polysemy?" A polysemy is a single word or phrase with multiple meanings. The word polysemy comes from the Greek words: πολυ-, poly-, "many" and σημα, sēma, "sign". Adjective: polysemous or polysemic. The majority of natural human languages are polysemous, i.e. having more than one meaning of word. English has many polysemous words. For example, the verb "to get" can mean "procure" (I'll get the drinks), "become" (she got scared), "understand" (I get it) etc. Another example of polysemy is given by Lyons and Cruse, where a single lexical item represents several but different senses, such as mouth meaning both 'organ of body' and 'entrance of cave'.

What is Monosemy? A one-to-one match between a word and a meaning is called monosemy. Monosemy is the absence of semantic ambiguity in language, i.e. only having one meaning of word. Monosemy is important for translation and semantic computing. According to William Croft, monosemy is probably most clearly found in specialized vocabulary dealing with technical topics.

According to some scientific research, more than 40% of English words have more than one meaning. The fact that so many words (or lexemes) are polysemous "shows that semantic changes often add meanings to the language without subtracting any". According to Richard Middleton, Polysemy is a semantic phenomenon which occurs when one lexical item has more meanings which can be seen as related to each other. It is to be distinguished from the other extreme pole of ambiguity, homonymy, which occurs when two or more unrelated meanings are by means of an etymological accident tied to the same orthographic and/or phonological form. Even though polysemy can be considered as a non-issue, since discourse easily solves all of the problems of possible ambiguity for use in everyday language use, accounting for it (in a systematic manner) in terms of how polysemy is represented in the mental lexicon and how to account for the criteria governing the meaning distinctions and the interaction of meanings, for example, is a challenge still not fully met. The paper first gives an overview of the existing theoretical accounts of polysemy which arose over the course of the last two centuries to meet one of the said challenges, namely how polysemy is represented in our minds. The discussion is followed up by a conclusion of the predominant and most plausible theoretical view on multiple meanings stemming from the presented philosophical, semantic, and cognitive frameworks and models. Another phenomenon in lexical ambiguity is homonymy, which unlike polysemy has a more concrete definition and boundaries. Klepousniotou (2012) explains that the difference between homonyms and polysemes is subtle. Lexicographers define polysemes within a single dictionary lemma, numbering different meanings, while homonyms are treated in separate lemmata. Semantic shift can separate a polysemous word into separate homonyms. For example, check as in "bank check" check in chess, and check meaning "verification" is considered homonyms, while they originated as a single word derived from chess in the 14th century. Psycholinguistic experiments have shown that homonyms and polysemes are represented differently within people's mental lexicon: while the different meanings of homonyms (which are semantically unrelated) tend to interfere or compete with each other during comprehension, this does not usually occur for the polysemes that have semantically related meanings. Results for this contention, however, have been mixed.

The aim of this paper was to criticize the general approach used by dictionaries to distinguish between polysemy and homonymy. The definitions of these two semantic items appear quite simple: polysemous words possess more than one related sense, while homonymous words possess more than one unrelated meanings. However, distinguishing one from another is not as easy as it might appear. The approach used by lexicographers to decide how many entries in the dictionary the word should have depends on whether the word in question is polysemous or a homonym. Polysemous words receive one single entry even if they possess many related senses, while each of homonyms receive a separate entry as their meanings are unrelated. This appears straightforward as well. Then the problem arises: how to separate these two semantic phenomena? The general dictionary approach uses two criteria in order to distinguish between the two: etymology and possession of a core meaning. Etymologically polysemous words are believed to have arisen from a related source, while homonyms are believed to have arisen from unrelated sources.

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMİYASININ TƏDQIQI TARIXI

Fərəc-zadə F.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan antroponimiyasının hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmasına son dövrlərdə başlanmışdır. Antroponimlərin tədqiqi ilə bir çox Azərbaycan dilçiləri məşğul olmuşdur. Məsələn, Ş.Sədiyev 1969-cu ildə nəşr etdirdiyi "Adlar necə yaranmışdır?" kitabında və bir sıra məqalələrində antroponimlərlə bağlı fikirlərini qeyd etmişdir. Kitabında antroponimlərin funksiyası, yaranması, təkmilləşməsi, quruluşca növləri və s. kimi məsələlərin elmi həlli öz əksini tapmışdır. Ş.Sədiyev antroponimlərlə bağlı yazdığı məqalələrdə uşağa ad verən zaman adın ifadə etdiyi mənaya diqqət yetirməyin vacibliyini qeyd etmiş, təkkomponentli və milli adlar verməyi daha məqbul saymışdır.

Onomastika məktəbinin banisi sayılan A.Qurbanov onomastika, o cümlədən antroponimika məsələləri ilə geniş şəkildə məşğul olmuşdur. Onomastika məsələlərinə həsr olunmuş "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" kitabında onomastik vahidlər geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Kitabın "Antroponimlər" fəslində adi-real, qeyri-adi-bədii antroponimlər, antroponimiyanın kateqoriyaları-şəxs adı, ata adı, фамилия, ləqəb, təxəllüs, titul və Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf dövrləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda

“Onomastik vahidlərin poetik və üslubi xüsusiyyətləri” fəslində antroponimlərin üslub məsələlərindən bəhs edilmişdir.

Azərbaycan onomastikası ilə bağlı dəyərli fikirləri olan dilçilərdən M.Adilov da antroponimlərimizin təhlilinə məqalələr, monoqrafiyalar həsr etmişdir. M.Addilovun A.Paşayevlə birlikdə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan onomastikası” kitabında antroponimlərdən də bəhs edilmişdir. Burada antroponimlər əsas və köməkçi adlar olmaqla iki qrupa ayrılır. Əsas adlara şəxs adı, ata adı, fəmiyalar, köməkçi adlara isə təxəllüs, ləqəb, titul və fəxri adlar daxil edilmişdir. Eyni zamanda antroponimlərin quruluşu, leksik-semantik xüsusiyyətləri, ləqəblərlə təxəllüslərin oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilmişdir.

M.Çobanov Azərbaycan antroponimiyası ilə bağlı çox sayda məqalə, tezis, monoqrafiyalar nəşr etdirmişdir. O, “Azərbaycan antroponimiyasının əsasları” kitabında antroponimlərin quruluşundan, leksik-semantik xüsusiyyətlərindən, müştərək adlardan, advermə ənənələrindən bəhs etmişdir. M.Çobanov “Fəmiya.Təxəllüs” kitabında fəmiya və təxəllüslər geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. O, Azərbaycan fəmiyalarını kişi adı əsasında, qadın adı əsasında və kökü şəxs adı kimi işlənməyən sözlər əsasında yaranan fəmiyalar olaraq üç qrupa ayırmışdır. M.Çobanov təxəllüslərin mənşəyi, onların yaranması, mənalı, işlənmə yerləri və s. kimi məsələlərdən bəhs etmiş və Azərbaycan təxəllüs lüğəti tərtib etmişdir. Bu lüğət 600-ə qədər təxəllüsü əhatə etməsinə baxmayaraq burada bəzi qüsurlu cəhətlər də yox deyildir. Məsələn, lüğətdə “Dəli” ləqəbi təxəllüs kimi verilmişdir. Müəllif təxəllüslərlə yanaşı ləqəblərdən də bəhs etmiş, onların leksik-semantik xüsusiyyətləri, quruluşu, nəsliləqəblər, məhəlli ləqəblər və s. məsələlərə olan münasibətini ifadə etmişdir.

H.Həsənov 1984-cü ildə çap etdirdiyi “Söz və ad” kitabında adlar, onların yaranması, advermə ənənələri, ad seçmə, onların yazılışı, təsnifi, adların leksik-semantik xüsusiyyətləri, fəmiyalar, təxəllüslər, ləqəblər, titul və fəxri adlar, bəzi adların mənşəyi və s. haqda mülahizələrini əks etdirmişdir. Eyni zamanda söz və əşya, söz və məfhum, əşya və ad, söz və ad kateqoriyalarını tədqiq etmişdir. Onun Azərbaycan antroponimləri, onların təhlili, təxəllüs və ləqəblər, onların xarakterik xüsusiyyətləri bir sıra məqalələrində öz elmi həllini tapmışdır.

H.Əliyev “Ümumi antroponimika problemləri” kitabında Azərbaycan onomastikasının bir sıra məsələlərindən bəhs etmişdir. Müəllif ümumi dilçilikdə, rus dilçiliyində və türkologiyada şəxs adlarının tədqiqi tarixini təhlil etmişdir. Kitabda türk dillərində şəxs adları, semantikasi, quruluşu, mənşəyi haqda maraqlı fikirlər əks olunur və H.Əliyev onomastikanı dilçiliyin bir bölməsi kimi tədqiq edir. Kitabın sonunda bəzi qədim antroponimlər verilmiş və bu türk mənşəli antroponimlərin Azərbaycan dilindəki fonetik variantları göstərilmişdir.

A.Paşayevin “Azərbaycan dilində ləqəblər” namizdəlik dissertasiyasında antroponimiyanın köməkçi adlar kateqoriyasına daxil olan ləqəblər tədqiq olunmuşdur. Ləqəblər, təxəllüs və titulaların qarışdırılması hallarını nəzərə alan A.Paşayev onların sərhədlərini müəyyənləşdirmişdir. O, ərəb ad sisteminin türk ad sistemi əsasında yaranması fikrini irəli sürmüş və bunu sübut etməyə çalışmışdır. Həmçinin ləqəblərin leksik-semantik, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir.

Son dövrlərdə xeyli şəxs adları lüğətləri də hazırlanmışdır. Məsələn, B.Abdullayevin 1985-ci ildə çap etdirdiyi “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” buna nümunə ola bilər. Burada minə yaxın adın izahı verilmişdir. Bu lüğət izahlı lüğətin prinsipləri əsasında hazırlanmış Azərbaycanın ilk şəxs adları lüğətidir.

O.Mirzəyevin 1986-cı ildə çap etdirdiyi “Adlarımız” kitabı da əhəmiyyətlidir. Üç hissədən ibarət olan kitabın birinci hissəsində 474 adın mənası verilmişdir və bu hissə “Abbas vəŞümşad” adlanır. İkinci hissədə isə qız və oğlan adlarının siyahısı verilmişdir. Üçüncü hissədə müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı adlar, advermə ənənəsi, yeni adların yaranması, alınma adlar və s. məsələlər haqda öz fikirlərini qeyd etmişdir. Bu hissə “Düşüncələr və mülahizələr” adlanır. Lakin bu kitab da Azərbaycan dilində işlənmə şəxs adlarının hamısını əhatə edə bilməmişdir.

M.Ş.Şirəliyev, B.Q.Abdullayev və Ş.M.Sədiyevin tərtib etdiyi “Azərbaycan şəxs adları lüğəti” 1987-ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabça iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə adların Azərbaycanca-rusca lüğəti, ikinci hissədə isə mənşəyi və izahı verilmişdir.

Azərbaycan antroponimiyasına dair çoxlu kitablar, lüğətlər olsa da, antroponimiyanın hələ araşdırılmayan, tədqiq olunmayan sahələri var. Gələcəkdə Azərbaycan antroponimləri hərtərəfli tədqiq edilməli, antroponimləri tam şəkildə əhatə edən fundamental lüğətlər hazırlanmalıdır.

MÜASİR DÖVRDƏ SOYAD PROBLEMİ

Fərəc-zadə F.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan antroponimiyasının həll edilməmiş problemləri çoxdur. Bu gün xaricdə olan və ya xaricilərlə təmasda olan hər bir soydaşımızın sıxıntı keçirdiyi problemlərdən biri də soyadlarımızla bağlıdır.

Əsas ad kateqoriyasının mühüm hissəsini təşkil edən və rəsmi xarakter daşıyan soy adları son illərə qədər “fəmilija” adlanmışdır. “Fəmilija” latın sözüdür. Bu söz qədim dövrlərdə indi ifadə etdiyi mənada olmamışdır. Qədim romalıların dilində “famulis” (famulus) dedikdə “ev qulu”, “familia” dedikdə isə müəyyən sahibkara məxsus qulların cəmi mənasını bildirmişdir. Dilimizdə isə “ailə” sözünə uyğun gəlir. Bu termin sonralar yeni – “ailə”, “nəsil” mənalarını kəsb etmiş və hal hazırda elə o mənada da işlənmişdir. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi, fəmilijayaratma və fəmilijalardan istifadə sahəsində də müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Fəmilija sözünün əvəzinə türk dilindən alınma soyad sözün üstünlük verildi. Eyni zamanda “soy adı” termini “fəmilija”nın ifadə etdiyi mənadan daha realdır. Çünki o, həm qəbilə, tayfa, həm də nəsil və ailə adlarını da özündə əks etdirir, nəsilən-nəslə keçir və yaşayır.

Soyad insanın əslini, kökünü və milli mənsubiyyətini bildirən əsas göstəricilərdən biridir. O, həm bir ailəni digərindən fərqləndirməyə, həm də bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə etməyə xidmət edir. Məlumdur ki, hər bir xalqın özünəməxsus soyadları var. Azərbaycan türklərinin soyadlarının zorla ruslaşdırılmasına qədər bizdə hər bir adam öz nəsil və tayfasının adı ilə çağırılırdı. Hətta ucqar kəndlərdə, rayonlarda bu ənənə indi də davam etməkdədir.

Soy adları da ata adları kimi seçilmir və körpəyə ata-babadan keçir. Onun əsasında tayfa və nəslin adı adı durur, tayfa və nəslin bütün üzvlərinə eyni dərəcədə xidmət edir. Bütün xüsusi adlar kimi soy adları da ictimai həyatın məhsuludur.

Rus antroponimikasında soy adları geniş şəkildə toplanmış, tədqiq olunmuş, lüğətlər hazırlanmışdır. Bu sahədə V.K.Çıkaqov, Y.Fedosyuk, L.İ.Şetin, A.V.Selişev və başqalarının xidmətləri xüsusilə qeyd olunur. N.Baskakov bir sıra silsilə məqalələrində və “Türk mənşəli rus fəmilijaları” adlı kitabında yüzlərlə türk mənşəli rus soy adlarını geniş tədqiq etmişdir. Azərbaycanda soy adları hələ də toplanmamış və geniş tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Ş.Sədiyev, Z.Sadiqov, A.Qurbanov və başqalarının tədqiqatlarında soy adlarından bəhs olunsa da, bunu bu sahədə görülməli işlərin sadəcə başlanğıcı hesab etmək olar.

Soy adları haqqında ilk dəfə məlumat verən Ş.Sədiyev yazır: “Fəmilijalar adı adlardan çox- çox sonralar yaranmışdır. Vaxtilə babalarımız fəmilijalar əvəzində ancaq ata adlarını işlətməklə kifayətlənmişlər və ərəb fəmilija formantlarından istifadə etmişdir”.

H.Həsənov yazır: “XIX əsrə kimi türk xalqlarında demək olar ki, fəmilija indiki mənada işlədilməmişdir. Hər bir adam öz adı və ya ona ata adının əlavəsi ilə tanınmış, çağırılmışdır. Yazılı ədəbi dilimizin ilk abidəsi “Dədə Qorqud” dastanları elə türk xalqlarında qədim qədim dövrlərdə fəmilijanın olmadığını təsdiq edən canlı abidədir”. Azərbaycanlılarda fəmilija son dövrlərin məhsuludur. 1930-cu ilə qədər azərbaycanlılarda fəmilija kütləvi şəkil almamışdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan antroponimikasında –ov, -ova, -yev, -yeva, –ski, -skaya, -iski, -iskaya -ovski, -ovskaya şəkilçilərinin köməyi ilə soy adlarının meydana gəlməsi rus antroponimiyasının təsiri ilə baş vermişdir. Bu proses XIX əsrin əvvəllərində başlamış, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğalından sonra daha da sürətlənmiş və əsrimizin 30-cu illərində başa çatmışdır. Lakin indi də Bakının bəzi kəndlərində soy adı olmayan, rəsmi sənədlərdə təkcə əsl adı və atasının adı yazılan şəxslərə təsadüf olunsa da, demək lazımdır ki, bütövlükdə hamının soy adı – ailə və ya nəsil adı vardır.

Bu tarixi faktlar XIX əsrə qədər Azərbaycanda ailə, nəsil adlarının olmadığını sübut etmir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatçılar türk soy adlarının yaranma tarixini məhz bu dövrlə məhdudlaşdırırlar. Doğrudur, XIX əsrə qədər türk dillərində “fəmilija” termini olmamışdır. Latın termini olan “fəmilija” XIX əsrdə rus dili vasitəsilə dilimizə keçsə də, Azərbaycan antroponimikasında bu terminin ifadə etdiyi “ailə adı”, “nəsil adı” anlayışları olmuş və deməli, əslində müvafiq anlayışdan istifadənin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Lakin özbək onomoloqu E.Beqmatov da qədim türk ad sisteminə mövcud olan nəsil adlarını nəzərə almadan söyləyir ki, özbək dilində fəmilija rus dilinin təsiri ilə XVI – XVII əsrlərdə meydana gəlmişdir [5-12]. Bütün qədim türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanda müasir “fəmilija” (soy adı) terminin funksiyasını qəbilə və tayfa adları (etnonimlər) yerinə yetirmişdir .

Qəbilə quruluşunun dağılması ilə əlqədar olaraq qəbilə içərisindən çıxmış görkəmli şəxslərin, qəbilə başçılarının əsl adları, ləqəb və titulları nəslin adına çevrilə bildirdi. Qəbilənin ümumi məşğuliyyəti, peşəsi də bəzən müvafiq nəslin adının dəyişməsinə, həmin nəslin başqa yeni bir adla adlanmasına səbəb olurdu. Güman ki, dəmirçi, axtaçı, dəvəçi və s. kimi etnonimlər – qəbilə adları da məhz bu cür yaranmışdır.

Müasir dövrdə məqsəd rus fəmiyyə düzəldən formantlarının əvəzinə milli formantların tətbiq edilməsidir. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- a) –lı/-li/-lu/lü şəkilçiləri;
- b) –zadə şəkilçisi.
- c) –oğlu/-qızı ünsürləri;
- d) –soy ünsürü;
- e) –gil ünsürü;

Soy adları – xalqın milli varlığını əks etdirir. Buna görə də xalqın mənafeyini müdafiə edən hər bir dövlət onlardan istifadə etməyi və müvafiq səbəblərə görə dəyişdirilməsi qaydalarını mövcud qanunlara tənzim etməlidir.

Azərbaycanlılar soy kökünə möhkəm bağlı olan xalqdır. Bu xalqın nəzərində soy adları adi adlar deyildir. O, tariximizin bir parçası, mövcudluğumuzun milli əlamətidir. Elə buna görə də siyasi, iqtisadi müstəqilliyə can atdığımız bir dövrdə milli soy adlarına keçmək istəyənlərin artması təbii haldır. İllərdir dövrü mətbuatda milli şəkilçilərlə düzələn soy adlarına keçilməsi ilə əlaqədar diskussiyalar keçirilmişdir. Respublika Milli Məclisində bu problemin müzakirə olunması, milli şəkilçili soy adlarına keçmək haqqında qərarın qəbul edilməsi bu sahədə olan mübahisələrə son qoydu.

Milli Məclisin milli soy adları ilə bağlı qəbul etdiyi qərarla “oğlu” və “qızı” sözləri ilə soy adları düzəltməyə icazə verilmişdir: Heydəroğlu, Şərifqızı, Məmmədov, Vəliyev və s.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ETNOQRAFİK LEKSİKASI

Gökdemir A.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Leksika dilin ən dəyişən, dinamik sahəsidir. Leksika dilin lüğət tərkibini öyrənir. Bu mənada da Azərbaycan dilinin müxtəlif amillərlə bağlı leksikasındakı inkişafını izləmək vacibdir. Ümumən leksikaya aid edə bildiyimiz mənaca inkişafını, söz yaradıcılığını etnoqrafik leksika əsasında da izləməyə böyük ehtiyac duyulur.

Etnoqrafiya – dünya xalqlarının məişət və mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, etnik birliklərin yaranması və inkişafından bəhs edən tarix elmidir.

Etnoqrafiya yunan sözü olub, “etnos” – xalq, “qrafis” - öyrənmək, təsvir etmək mənasını daşıyır. Etnoqrafiya etnologiya kimi də ədəbiyyatda geniş işlənir. “Etnos” – xalq, “loqos” elm. Deməli, etnologiya xalq haqqında elm deməkdir. Bu terminlərin hər ikisi eyni məzmun kəsb etsə də, etnologiya xalqı öyrənən elmdir. Etnoqrafiya xalqa daha yaxın olan, onun arzu və istəklərini araşdıran elmdir.

Etnoqrafiya elmi müxtəlif xalqların məişət və mədəniyyətində olan müxtəlifliyi öyrənməklə yanaşı onların oxşar cəhətlərini də nəzərdən tutur, yalnız müasir xalqları deyil, hazırda yox olmuş xalqları da öyrənir.

Etnoqrafiya xalqın tarixi, soykökü, məişəti və məşğuliyyət sahələri ilə, onun mənafeyini, yaradıcı zəkası və s. ilə bağlı bir elm sahəsidir. Bunun üçün, bu sahə etnoqraflar, tarixşünaslar, folklorşünaslar, dilçilərin müştərk tədqiqat obyekti sayılır.

Etnoqrafiya tarix elminin xalqları, onların məişəti, adət və ənənələrini, ən qədim ictimai həyat və mədəniyyət formalarını, mədəni sərvətlər və xalq yaradıcılığı sahəsindəki ənənələri öyrənən bölməsidir. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası çox zəngindir. Dünyada ilk yaşayış məskənlərindən olmuş qədim doğma diyarı Azərbaycanın yaşı minilliklərlə ölçülür.

Etnoqrafiya elminin əsas vəzifəsi xalqı öyrənməklə tarix yazmaq, onu daha da zənginləşdirmək, əhatəli etməkdir. Etnoqrafiya elmi arxelogiya elmi kimi, tarix elminin mühüm tərkib hissəsidir, onun tamlığının təsdiqidir.

Azərbaycan ərazisində ilk yaşayış izlərinin olması, xalqımızın məişəti, həyat tərz və s. zənginlik və yetkinlik etnoqrafiya ilə bağlı yüzlərcə söz, termin və frazeoloji birləşmə yaratmışdır.

Etnoqrafik söz və terminlər mənşə mənsubluğuna görə fərqlənir. Təbii ki, bu tematik söz qruplarına aid leksikanın tərkibində əsas yeri xalis Azərbaycan- türk sözləri tutur. Lakin maddi və mənafevi mədəniyyət

leksikasında ərəb, fars, rus, ingilis, alman, fransız, yunan və b. dillərə məxsus termin və terminoloji birləşmələr də müşahidə olunur.

Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirən əsas qədim leksik təbəqələrdən biridir. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması, toplanıb təhlil olunması dilçiliyimizdə öz tədqiqini gözləyir.

TÜRK DÜNYASINDA ƏLİFBA PROBLEMİ

Gökdemir A.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Dünya əhalisinin %6sı türkdür. Azərbaycan, Türkiyə respublikası, Qazaxıstan, Qırğızıstan respublikaları, Şimali Kipr Türk Respublikası, Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan, Əfqanıstan, İraq və Suriya Türkmənləri, Ahıska, Balkan, Batı Trakya və Şərqi Türkistan, İran və Kırım türkləri ... türk dünyasını yaradır. Eyni dilin müxtəlif dialektlərini danışan bu xalqların ənənələri, mədəniyyətləri, epikalari, nağılları, ataları, xatirələri, bilikləri, koşucuları eynidir. Bununla belə, bu dialektləri danışan xalqlar ümumi dildə birləşəmiyorlar.

Əlifba problemi Füzuliyə qədər uzanan tarixi bir problemdir. Modern çağda isə bu problemi ilk dəfə M.F.Axundzadə, İ.Qasıralı, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə... bəhs etmişdir.

Türk əlifba problemi ilk dəfə 1926-cı ildə I. Bakı Türkoloji kurultayında müzakirə olundu. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultay 17 iclas keçirdi. Türk Dünyasının dilinə, tarixinə, etnogenezinə, etnoqrafiyasına, ədəbiyyat və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 məruzə dinlənildi. Qurultay dəvət olunanlar içərisində F.Köprülüzadə, A.E.Krımski, N.N.Poppe, L.Ligeti, N.Aşmarin vardı.

I Bakı Türkoloji qurultayda türk dillərinin yedi böyük problemi müzakirə olundu: əlifba məsələsi, imla problemi, termin məsələsi, tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi problemləri, türk dillərinin ədəbi dil problemləri, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Türk maarifçilər XIX yüzillikdən bəri apardığı tədqiqatlar nəticəsində yeni əlifba məsələsində iki qola bölündülər: ərəb qrafikası əsasında türk əlifbası və latın qrafikası əsasında türk əlifbası. H.S.Hocayev, B.S.Çobanzadə kimi görkəmli türkoloq alimləri latın qrafikası əsasında türk əlifbasını istərkən, G.Şeref və Tataristanın nümayəndələri ərəb qrafikası əsasında türk əlifbasını istədilər. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu ilə latın qrafikalı əlifba qalib gəldi.

I Bakı qurultayı sonrasinda latın əlifbasını istifadə etməyə başlayan türk xalqları, Aşkabad'da 1936 ilində yapılan Türkmənoloji kongresindən sonra kiril əlifbasından istifadə etmişlərdir.

I Bakı Türkoloji qurultayından sonra 1927-ci ildə Kırmda, 1928-ci ildə Səmərqənddə, 1930-cu ildə Almatıda, 1976-cı ildə Almatıda, 1980-ci ildə Danşqənddə, 1988-ci ildə Aşqabadda keçirilmiş tədbirlərdir.

Türk dilinin müxtəlif dialektlərini danışan xalqlar üçün dünən də bu gün də ümumi problem əlifba məsələsidir.

THE ROLE OF MULTIPLE INTELLIGENCES IN THE STRUCTURE OF NEW ENGLISH CURRICULUM

Guseynova Kh.N.

Ganja State University

All students respond various stimuli (such as pictures, sounds, music, movement, etc.), but for most of them (and us) some things stimulate them into learning more than other things do. The **Neuro-Linguistic Programming** model (often called **NLP**) takes account of this by showing how some students are especially influenced by *visual* stimuli and is therefore likely to remember things better if they see them. Some students, on the other hand, are especially affected by *auditory* input and, as a result, respond very well to things they hear. *Kinesthetic* activity is especially for other learners, who seem to learn best when they are involved in some kind of physical activity, such as moving around, or rearranging things with their hands. The point is that although we all respond to all of these stimuli, for most of us, one or other of them (visual, auditory, kinesthetic) is more powerful than the others in enabling us to learn and remember what we have learnt.

Another way of looking at student variation is offered by the concept of **Multiple Intelligences**, first articulated by Howard Gardner. In his formulation (and that of people who have followed and expanded his theories), we all have a number of different intelligences (mathematical, musical, interpersonal, spatial, emotional, etc). However, while one person's mathematical intelligence might be highly developed, their interpersonal intelligence (the ability to interact with and relate to other people) might be less advanced, whereas another person might have good spatial awareness and musical intelligence, but might be weak mathematically. Thus it is inappropriate to describe someone as being 'intelligent' or 'unintelligent', because while we may not have much of a knack for, say, music, that does not mean our abilities are similarly limited in other areas.

Howard Gardner of Harvard has identified seven distinct intelligences. This theory has emerged from recent cognitive research and "documents the extent to which students possess different kinds of minds and therefore learn, remember, perform, and understand in different ways," according to Gardner (1991). According to this theory, "we are all able to know the world through language, logical-mathematical analysis, spatial representation, musical thinking, the use of the body to solve problems or to make things, an understanding of other individuals, and an understanding of ourselves. Where individuals differ is in the strength of these intelligences - the so-called profile of intelligences -and in the ways in which such intelligences are invoked and combined to carry out different tasks, solve diverse problems, and progress in various domains."

Gardner says that these differences "challenge an educational system that assumes that everyone can learn the same materials in the same way and that a uniform, universal measure suffices to test student learning. Indeed, as currently constituted, our educational system is heavily biased toward linguistic modes of instruction and assessment and, to a somewhat lesser degree, toward logical-quantitative modes as well." Gardner argues that "a contrasting set of assumptions is more likely to be educationally effective. Students learn in ways that are identifiably distinctive. The broad spectrum of students - and perhaps the society as a whole - would be better served if disciplines could be presented in a numbers of ways and learning could be assessed through a variety of means." The learning styles are as follows:

Visual-Spatial - think in terms of physical space, as do architects and sailors. Very aware of their environments. They like to draw, do jigsaw puzzles, read maps, daydream. They can be taught through drawings, verbal and physical imagery. Tools include models, graphics, charts, photographs, drawings, 3-D modeling, video, videoconferencing, television, multimedia, texts with pictures/charts/graphs.

Bodily-kinesthetic - use the body effectively, like a dancer or a surgeon. Keen sense of body awareness. They like movement, making things, touching.

Musical - show sensitivity to rhythm and sound. They love music, but they are also sensitive to sounds in their environments. Tools include musical instruments, music, radio, stereo, CD-ROM, multimedia.

Interpersonal - understanding, interacting with others. These students learn through interaction. They have many friends, empathy for others, street smarts. Tools include the telephone, audio conferencing, time and attention from the instructor, video conferencing, writing, computer conferencing, E-mail.

Intrapersonal - understanding one's own interests, goals. These learners tend to shy away from others. They're in tune with their inner feelings; they have wisdom, intuition and motivation, as well as a strong will, confidence and opinions. They can be taught through independent study and introspection. Tools include books, creative materials, diaries, privacy and time. They are the most independent of the learners.

Linguistic - using words effectively. These learners have highly developed auditory skills and often think in words. They like reading, playing word games, making up poetry or stories. Tools include computers, games, multimedia, books, tape recorders, and lecture.

Logical -Mathematical - reasoning, calculating. Think conceptually, abstractly and are able to see and explore patterns and relationships. They like to experiment, solve puzzles, ask cosmic questions. They can be taught through logic games, investigations, mysteries. They need to learn and form concepts before they can deal with details. At first, it may seem impossible to teach to all learning styles. However, as we move into using a mix of media or multimedia, it becomes easier. As we understand learning styles, it becomes apparent why multimedia appeals to learners and why a mix of media is more effective. It satisfies the many types of learning preferences that one person may embody or that a class embodies.

Visuals: Visual media help students acquire concrete concepts, such as object identification, spatial relationship, or motor skills where words alone are inefficient.

Printed words: There is disagreement about audio's superiority to print for affective objectives; several models do not recommend verbal sound if it is not part of the task to be learned.

Sound: A distinction is drawn between verbal sound and non-verbal sound such as music. Sound media are necessary to present a stimulus for recall or sound recognition. Audio narration is recommended for poor readers.

Motion: Models force decisions among still, limited movement, and full movement visuals. Motion is used to depict human performance so that learners can copy the movement. Several models assert that motion may be unnecessary and provides decision aid questions based upon objectives. Visual media which portray motion are best to show psychomotor or cognitive domain expectations by showing the skill as a model against which students can measure their performance.

Color: Decisions on color display are required if an object's color is relevant to what is being learned.

Realia: Realia are tangible, real objects which are not models and are useful to teach motor and cognitive skills involving unfamiliar objects. Realia are appropriate for use with individuals or groups and may be situation based. Realia may be used to present information realistically but it may be equally important that the presentation corresponds with the way learner's represent information internally.

Instructional Setting: Design should cover whether the materials are to be used in a home or instructional setting and consider the size what is to be learned. Print instruction should be delivered in an individualized mode which allows the learner to set the learning pace.

Learner Characteristics: Most models consider learner characteristics as media may be differentially effective for different learners. Although research has had limited success in identifying the media most suitable for types of learners several models are based on this method.

Reading ability: Pictures facilitate learning for poor readers who benefit more from speaking than from writing because they understand spoken words; self-directed good readers can control the pace; and print allows easier review.

Categories of Learning Outcomes: Categories ranged from three to eleven and most include some or all of Gagne's (1977) learning categories; intellectual skills, verbal information, motor skills, attitudes, and cognitive strategies. Several models suggest a procedure which categorizes learning outcomes, plans instructional events to teach objectives, identifies the type of stimuli to present events, and media capable of presenting the stimuli.

Events of Instruction: The external events which support internal learning processes are called events of instruction. The events of instruction are planned before selecting the media to present it.

Performance: Many models discuss eliciting performance where the student practices the task which sets the stage for reinforcement. Several models indicate that the elicited performance should be categorized by type; overt, covert, motor, verbal, constructed, and select. Media should be selected which is best able to elicit these responses and the response frequency. Learner characteristics such as error proneness and anxiety should influence media selection.

Testing which traditionally is accomplished through print, may be handled by electronic media. Media are better able to assess learners' visual skills than are print media and can be used to assess learner performance in realistic situations.

ÜMUMİ FONETİKANIN İLKİN ANLAYIŞLARI

Hacı N.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dil səslərinin yaranmasını, onların bir - biri ilə münasibətini, keyfiyyət və kəmiyyətindəki dəyişikliklərin səbəbini, nitq prosesindəki funksiyasının qanunauyğunluqlarını öyrənən dilçilik elminin "Fonetika" sahəsidir. Beləki, fonetika dil, dil səsləri, dil səslərinin qanunauyğunluqları və bu səslərin tarixi haqqında bir elmdir. Dil səsləri vurğu, intonasiya kimi fonetik amillərlə formalaşmış, müəyyən sıra ilə birləşib söz əmələ gətirərək insanlar arasında ünsiyyəti yaradır. "Fonetika" sözü yunan mənşəli olub, "phone" və "tika" sözlərinin birləşməsindən yaranıb, mənası "səs haqqında elm" deməkdir. Fonetikada yalnız səs deyil, danışq səsi, fonem, fonetik hadisələr, heca, vurğu, intonasiya və s. kimi məsələlər öyrənilir. Dilçiliyin fonetika sahəsi də dilçilik elmi kimi ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır. Fonetikanın öyrəndiyi,

araşdırdığı bütün məsələlər ümumi izahını “ümumi fonetika” da, konkret bir dilin materialları əsasında öyrəndiyi məsələlər isə ümumi izahını “xüsusi fonetika” da tapır.

Fonetika dilçiliyin bütün sahələri – leksika, qrammatika, dil tarixi, dialektologiya, dilin təlim metodikası və s, eyni zamanda, bir sıra başqa texniki və dəqiq elmlər – fizika elmin bəzi bölmələri və fiziologiya elmi ilə sıx surətdə bağlıdır . Fonetikanın leksika ilə əlaqəsi – söz , söz birləşməsi, ifadə və cümlələrin həmin dilin fonetik quruluşuna uyğun fonetik vasitələrdən istifadə edərək müəyyən olunmasıdır. Qrammatika sözlərin dəyişdirilməsi və cümlədə birləşdirilmə qaydaları haqqında elmdir. Buradan aydın olur ki, sözlərin dəyişməsi, birləşməsi səslərin və digər fonetik amillərin iştirakı ilə mümkündür. Söz və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi, onların birləşərək əmələ gətirdiyi cümlələrin şifahi formalaşması fonetik qanunlarla ayrılmaz surətdə bağlıdır. Dilin tarixi inkişafının öyrənilməsi onun fonetik quruluşunda baş verən dəyişikliklərin təhlilini aparmadan, araşdırılan tarixi dövr üçün məxsusi olan fonetik xüsusiyyətlərini öyrənmədən mümkün deyildir. Dil tarixinin müəyyən tarixi dövrlərdə dilin fonetik quruluşunda baş verən dəyişikliklərin təhlilinə həsr olunmuş bölməsi vardır. Və bu da fonetikanın dil tarixi ilə olan əlaqəsindən xəbər verir. Qeyd etdiklərimizdən əlavə, fonetika ilə dialektologiya da sıx surətdə bağlıdır. Dialektlərdə ədəbi dildə təsadüf edilən fonetik dəyişikliklərin və ya hadisələrin olduğunun müəyyən edilməsi fonetikanın dialektologiya ilə olan əlaqəsidir. Fonetikanın dilin təlim metodikası ilə ayrılmaz surətdə bağlı olması onunla izah olunur ki, həm ana dilinin, həm də xarici dilin öyrənilməsində ilk məşğələlər səslərin fonetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlanır. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, fonetika həm dilçilik elminin, həm də başqa elmlərin bir sıra sahələri ilə sıx surətdə bağlıdır.

Leksikologiya, qrammatika dilin semantik vahidləri ilə məşğul olsalar da, fonetika semantikadan məhrum vahidlərlə məşğul olur ki, bu da fonetikanı dilçilik elminin digər bölmələrindən fərqləndirən yeganə cəhətdir. Azərbaycan dilinin fonetikasını öyrənmək Fonetika elminin qarşıya qoyduğu məqsəddir. Bu məqsədə çatmaq üçün müəyyən vəzifələr yerinə yetirilir :

- Dilin səs sistemi ilə fonemlər sisteminin aydınlaşdırılması ;
- Danışq səslərinin fiziki, fizioloji və ictimai xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması ;
- Dilin özünə məxsus səs sistemini və səs quruluşunu müəyyənləşdirmək ;

Fonetik hadisə, qanunlar, heca, vurğu, intonasiya və başqa məsələləri öyrənmək.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, orfoqrafiya qaydalarının nizamlanmasında, əlifbanın quruluşunda, orfoepiya qaydalarında fonetikanın məqsəd və vəzifələrindən çox istifadə olunur.

Fonetikanın növləri. Təsviri fonetika, tarixi fonetika, müqayisəli fonetika olmaqla 3 növü var.

Azərbaycan ədəbi dili, onun dialekt və şivələrinin tədqiqat obyektı olduğu dilin fonetikasının müasir səviyyəsini təsvir etmək yolu ilə təsviri fonetika öyrənir.

Hər bir dilin yarandığı dövrdən bu günə qədər fonetik quruluşundakı dəyişiklikləri, inkişafını tədqiq etməklə öyrənən fonetika tarixi fonetikadır. Dilin müasir dövrünə qədər olan yazılı ədəbi dil, yazılı abidələr tarixi fonetikanın tədqiqat obyektidir. Qohum və ya qohum olmayan dillərin fonetik quruluşunun qarşılaşdırılması, ayrı - ayrı tarixi dövrlərə görə müqayisəli şəkildə araşdırılıb öyrənilməsi müqayisəli fonetikadır.

Digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də ağız üzlərinin iştirakına görə danışq səsləri 2 böyük qrupa ayrılır : Saitlər və samitlər.

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞƏLƏRİN TARİXİ MƏNBƏYİ

Hacıyeva G.K.

Odlar Yurdu Universiteti

Frazanın əmələ gəlməsi prosesində insan faktoru durur. Frazanın yaranması tarixi insanın yarandığı anından hesab oluna bilər. Frazalar insanın özünü, hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini ifadə edən birbaşa vasitələrdir. Frazologizmlər isə insanın sonrakı inkişaf mərhələlərində frazalardan törəmiş söz birləşmələridir. Frazologizmlər insan həyatının müxtəlif sferalarında, təqədimdən fiziki-əmək və məişət mühitində yaranmış, illər, əsrlər sonra ictimai, mədəni, elmi, siyasi aktivlik şəraitində formalaşmış və mərhələli inkişaf yolunu keçmiş birləşmələrdir. Bu inkişafın əfzəl faktoru yenə də insan, mühüm elementi isə ünsiyyət olmuşdur. Adı dilçilik tarixində frazeologiya elminin tədqiqat tarixi ilə sıx bağlı olan Şarl Balli bu fikirlərə belə şərh yazır:

“İnsan təfəkkürünün yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, onu əhatə edən ətraf-mühiti öz varlığı ilə daha da ruhlandırmağa çalışır. İnsan təbiətin cansız və ölü olmasını qətiyyənlə təsəvvürünə gətirə bilmir. Onun şüuru

daim cansız predmetləri canlı predmetlərlə qoşalaşdırmağa xidmət edir. İnsan özünün fərdi xüsusiyyətlərini hər zaman ətraf-mühitin xarici cizgilərinə uyğunlaşdırmağa çalışır”.

V.Q.Qak isə Ş.Ballinin fikirlərinə azacıq düzəliş verərək belə bir mövqedən çıxış edir:

“Necə ki, insan bəşəriyyətin daim diqqət mərkəzində durur, çalışır ki, onu əhatə edən ətraf-mühiti də özünə bənzətsin. Dil antropomorfizmi bəzi filosofların iddia etdikləri kimi heç də ibtidai şüurun qalıqları deyil, yəni, ibtidai insanların təfəkküründə insan xassələrini təbiət qüvvə və hadisələrinə şamil edilməsi deyil, əksinə dil inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarıdır”.

Hər bir dilin frazeologiyası o dilin tarixi mühitini formalaşdırır. Frazeologiya tam müstəqil elm sahəsi kimi gənc şöbə olmasına baxmayaraq, əvvəllər də öz mövcudluğundan məhrum olmamışdır. Hər bir dilin frazeologiyası minilliklərlə gizli yol keçmiş, sonralardan bir sıra dilçilərin diqqətini özündə cəmləmiş, dil hadisəsi kimi tədqiqatçılar tərəfindən önəmsənilmiş və tədqiqat obyektı olaraq araşdırılmışdır.

İnsanlar öz fikirlərini qısa və konkret ifadə etmək üçün frazeoloqizmlərdən yararlanırlar. Çünki onların vasitəsilə ərz olunan hər hansı bir fikir daha canlı, təsirli ifadə olunmaq imkanı vardır. Frazeoloqizmlər hər bir xalqın milli nişanələrini özlüyündə daşıdığından onlar həmin xalqın həyat tərzini, fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirmiş olurlar. Beləliklə, hansısa bir xalqın frazeoloqizmlərini öyrənməklə, biz həmin xalqı daha yaxından tanımış, adət-ənənələrinə dərinlən bələd olmuş oluruq.

İngilis dilinin frazeologiyası öz mənbəyini şifahi xalq ədəbiyyatından, xalqın danışq dilindən, xalqın dini görüşləri və adət-ənənələrindən götürmüşdür. Səməvi dinlərin müqəddəs kitablarından sayılan “İncil” əcnəbi frazeoloji birləşmələrin başlıca ədəbi mənbəyi hesab olunur. İncil kitabının ingilis dilinə tərcüməsi yüzilliklər boyunca çox sayda ingilislərin bəhrələndiyi İngilis ədəbiyyatı olmuşdur. Məhz İncil kitabından götürülmüş bir sıra frazeoloji birləşmələr vardır ki, kifayət qədər geniş yayılmış ifadələrdir:

“at the eleventh hour – ən son anda; a wolf in sheep’s clothing – qoyundərisi geymiş canavar; Can the leopard change his spots? – Qurd tükünü dəyişər, xasiyyətini dəyişməz. / Qozbeliqəbirdüzəldər.; in the twinkling of an eye – birgöz qırpımında; the olive branch – zeytunbudağı (sakitlik və sülh rəmzidir); the root of all evil – qəzəbin mənbəyi” və sairə.

Bibliyadan sonra frazeoloji birləşmələrin daha çox işləndiyi ikinci belə yer Şekspirin əsərləridir. Nümunə olaraq təqdim olunan bu ifadələr insanların nitq prosesində tez-tez müraciət etdikləri ifadələrdir:

“a fool’s paradise (“Romeo and Juliet”) – əcaib xoşbəxtlik; the green-eyed monster (“Othello”) yaşıl gözlü bədheybət, qısqanclıq; have an itching palm (“Julius Caesar”) - həris, düşgün adam, xəsis insan; the observed of all observers (“Hamlet”) – diqqət mərkəzində; paint the lily (“King John”) – nəyi işə yaxşılaşdırmağa çalışmaq; the seamy side (“Othello”) – xəşagəlməyən tərəfi, pis cəhəti; that’s flat (“Love’s Labour Lost”) – qəti olaraq; to one’s heart’s content (“Merchant of Venice”) – ürəyin nə qədər istəyir; a triton among the minnows (“Coriolanus”) – cırt danları arasında əhəng; the wish is father to the thought (“King Henry IV”) – arzu niyyətdən/fikirdən doğur”.

Əlbəttə, istənilən əcnəbi dili, eləcə də doğma dilimizi araşdırdıqda görürük ki, frazeoloqizmlərin əmələgəlmə mənbəyi elə məhz sadə xalqın özüdür. Frazeoloqizmlər birbaşa olaraq, xalqın milli və səciyyəvi xüsusiyyətlərini, tarixini, dünyagörüşünü, o xalqın mərhələli inkişaf yolunu özündə daşıyır. Demək ki, hər hansı əcnəbi dilin mükəmməl formada öyrənilməsi, o cümlədən, ingilis dilinin də dərinlən öyrənilməsi onun frazeoloqizmlərini bilmədən mümkün deyildir.

İngiltərə, ABŞ və Yaponiya kimi ölkələrdə bir sıra ingilis dili frazeoloji lüğətləri nəşr edilib. İngilis dilinin frazeoloji ifadələri həmçinin digər danışq lüğətlərində də geniş formada təqdim olunmuşdur. Bu birləşmələr Londonun nəşr etdiyi “The Oxford Advanced Learner’s Dictionary”, Amerikanın nəşr etdiyi “The Random House Dictionary of the English Language”, “Hornby”, Azərbaycanda lüğət filologiya elmləri doktoru, professor Oruc Musayevin təşəbbüsü ilə və rəhbərliyi altında tərtib olunmuş “English-Azerbaijani Dictionary” və “Azerbaijani-English Dictionary” adlı lüğətlərdə geniş miqyasda yer almışdır: “You have to give an eye to the children. - Sən uşaqlara göz qoymalısan. ; Every family has its black sheep. - Hər bir ailənin öz eybi (çatışmamazlığı, nöqsanı) var. ; We were hand and glove, the old man and me. - Bu yaşlı qoca ilə mən canbır-qəlb olmuşuq. ; Had fortune permitted me, I would finish my scientific work. - Tale mənə imkan versəydi, elmi əsərimi bitirərdim. ; The destiny plays tricks with me. - Fələk mənimlə oyun oynayır”.

Həm Azərbaycan dilində, həm də İngilis dilində mövcud olan frazeoloji birləşmələri araşdırdıqda görürük ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azalır. Onların müəyyən qismi daha qədim tarixə malikdir. Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələri isə əsasən türk dillərinə məxsus sözlər əsasında formalaşan birləşmələrdir. Müasir dilimizdəki “öyüd

vermək,könül bağlamaq,ad vermək,söz qaytarmaq,üzünə söz gəlmək,gözü yolda olmaq,ağır ayağı olmaq” kimi bir sıra frazeoloji vahidlər XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının məşhur “Divanü-lügət-it-türk” əsərində eyni mənalarda qeyd olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin faksimilində isə frazeoloji vahidlərin sayı 300-dən çoxdur.Bunların da bir qismi heç bir mənə dəyişikliyinə uğramadan müasir dilimizə qədər gəlib çıxmışdır.Məsələn, “üzü gülmək,yola düşmək,başına iş gəlmək,göz gəzdirmək,ayağına düşmək,qan almaq (intiqam almaq) ; Çoban aydır: - Ağam Qazan xan,sən evin almağa gedirsən,mən dəxi qarındaşım **qanın almağa** gedirəm, - dedi. (61-36, 72-43)”

Daha qədim dövrlərə baş vurduqda araşdırmalar nəticəsində bəlli olur ki,dildə mövcud olan frazeoloji vahidlər Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmasından daha əvvəllərə gedib çıxır.Hətta tədqiqatlar Orxan-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrə (VI-VIII əsrlərə) qədər aparıb çıxarır.Məsələn, “qan tökmək,sözünü eşitməmək,söz çəkmək” kimi Orxan-Yenisey abidələrində istifadə olunan frazeoloji vahidlər bu günümüzdə də olduğu kimi öz məcazi mənalarını qoruyub saxlamışlar.

Hər bir ifadə yarandığı yerindən asılı olaraq, həmin məkanın uzun zaman boyunca məxsusi əlamətlərini özündə daşıyır ki,bu da illər,əsrlər boyunca sübuta yetməyə davam edir. Elə bu baxımdan sabit birləşmələrin milliliyini saxlaması olduqca təbii prosesdir.Buna əsaslanaraq demək olar ki, hər bir dilin frazeologiyası həmin dilin son dərəcə zəngin ədəbi, bədii, milli, mədəni irsini təşkil edir. Dil var olduqca, ünsiyyət prosesi irəlilədikcə, kommunikasiya genişləndikcə təsviri danışiq elementləri də üzə çıxmağa başlayır.Ona görə də frazeoloji birləşmələrə metaforik birləşmələr də deyilir.Çünki bu ifadələrdə güclü, məntiqi məcazilik duyulur.Bütün bu söyləmələrə istinad edərək deyə bilərik ki, frazeoloji birləşmələr nitqdə “daşlaşmış ifadələr” kimi də təqdim oluna bilərlər.

İNGİLİS DİLİNDƏ PREFİKSLƏR

Hacıyeva M.M.

Bakı Slavyan Universiteti

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində prefikslər nitq hissələrini dəyişmir. Daha sonra, onların yazılış qaydaları da müxtəlif ola bilər. Misal üçün, ingilislər prefiksləri defislə yazmağa üstünlük verir, amerikalılar isə daha çox bitişik yazırlar (bu yalnız prefikslərə aid deyil). Bundan əlavə, müstəqil leksik vahid olan daşlaşmış sözlər bir çox halda bitişik yazılır, birdəfəlik birləşmələrdə isə prefiks ayrıla bilər. Beləliklə, eyni məzmunlu, lakin müxtəlif müəllif milliyyətliliyi olan mətnlərdə *co-operation* və *cooperation*, *re-write* və *rewrite*, *ultra-violet* və *ultraviolet* sözləri ilə rastlaşmaq olar.

İndi isə müxtəlif prefikslərin mənalarına nəzər salaq.

Un-, in-, dis-, non- inkar prefiksləri

Un-, in-, prefiksləri, eləcə də sonuncunun variantları olan il- (L-dən öncə), ir- (r-dən öncə), im- (m və p-dən öncə) sözün mənasını əks mənaya çevirir. Bir çox hallarda rus dilindəki не- sözünə uyğun gəlir.

known (məşhur) – unknown (məşhur olmayan)

happy (xoşbəxt) – unhappy (bədbəxt)

official (rəsmi) – unofficial (qeyri-rəsmi)

popular (populyar) – unpopular (populyar olmayan)

complete (tamam) – incomplete (natamam)

direct (düz) – indirect (əyri, düz olmayan)

legal (qanuni) – illegal (qeyri-qanuni)

logical (məntiqli) – illogical (məntiqsiz)

regular (müntəzəm) – irregular (qeyri-müntəzəm)

possible (mümkün olan) – impossible (mümkün olmayan)

mortal (ölümçül) – immortal (ölümsüz)

Daha sonra aşağıda göstərilən prefikslərin bir çoxu latın, bəziləri isə yunan mənşəlidir. Rus dilində də onların analoqları və ya istifadə olunduqları sözlər mövcuddur.

Dis- prefiksi həm inkar, həm də əks mənə bildirən hərəkət yaxud anlayış ifadə edə bilər.

to like (sevmək) – to dislike (sevməmək)

proportional (mütənasib) – disproportional (qeyri-mütənasib)

to cover (örtmək) – to discover (aşkara çıxarmaq, kəşf etmək)

connection (əlaqə, rabitə) – disconnection (əlaqənin qırılması)

Non- prefiksi bir çox halda defislə yazılır, baxmayaraq ki, amerikalılar onu bitişik yazmağa üstünlük verirlər:

conformity (uyğunluq) – nonconformity (uyğunsuzluq)

performance (yerinə yetirmə) – nonperformance (yerinə yetirməmə)

Re- prefiksi təkrarı, hərəkətin təkrarını bildirir. Daha çox rus dilindəki nepe- sözünə uyğun gəlir. Elmi və siyasi leksikada re- prefiksi ilə kifayət qədər tez tez rastlaşmaq olar.

Re-send the message, please. – Zəhmət olmasa, ismarıcı bir daha göndərin. restructuring – yenidənqurma

re-export – реэкспорт to resell – yenidən satmaq

to redo – ynidən etmək

Mis-prefiksi “yalnış, səhv ” mənasını verir.

to misspell – səhv yazmaq, yazıda səhvə yol vermək

to misunderstand – səhv başa düşmək

to mislead – çaşdırmaq, səhv istiqamət vermək

Over- və under-prefiksləri əks mənalıdırlar. Birincisi “həddindən çox”, ikincisi isə “kifayət olmayan, az” mənasını daşıyır.

to charge (qiymət qoymaq) – to overcharge (yüksək qiymət qoymaq) – to undercharge (aşağı qiymət qoymaq)

to pay (ödəmək) – to overpay (dəyərindən çox ödəmək) – to underpay (dəyərindən az ödəmək)

to estimate (qiymətləndirmək) – to overestimate (çox qiymət vermək) – to underestimate (lazımı qiymət verməmək)

Pre- və post- prefiksləri də əks mənə daşıyırlar. Birincisi “öncə”, ikincisi isə “sonra” mənasını verir.

pre-war (müharibəyəqədərki) – post-war (müharibədən sonrakı)

prehistoric (tarixdən qabaqkı)

postposition (postpozisiya)

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI

Hacıyeva M.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Bəzən elə hallar olur ki, məndə bilmədiyimiz ingilis sözü ilə rastlaşırıq, əlimizin altında da lüğət olmur. Əlbətdə ki, kontekstdən həmin sözün mənasını tapa bilərik. Lakin sözün mənasını başa düşməyə bizə söz yaradıcılığı da kömək edə bilər. İngilis dilində söz yaradıcılığının vasitələri aşağıdakılardır:

Sözlərin birləşməsi – iki və daha çox müstəqil sözdən birləşmə yolu ilə yeni sözün yaranması: *fireplace, chess-player*. Belə halda sözlər bitişik (*postman, windowsill, boyfriend*), defis işarəsi ilə (*copy-book, cinema-goer, holiday-make*) yaxud da ayrı (*stone wall, fire brigade, market place*) yazıla bilər. Bu zamansözünmənasımasanlıqla anlamaqla olur: *furxəz + coat palto = furcoat* kürk (xəzlipalto), *text mətn + book kitab = textbook* dərslik (içindəmətnolankitab), *well yaxşı + pay ödəmək = well-paid* yaxşı ödənişli (yüksək maaş) və s.

Konversiya – söz, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, başqa nitq hissəsinə çevrilir, məsələn *water* – su – *to water* – sulamaq, *milk* – süd – *to milk* – sağmaq, *picture* – şəkil – *to picture* – təsvir etmək. **Daha ətraflı həm isim, həm də fel ola bilən sözlər haqqında biz artıq yuxarıda bəhs etmişik.**

Prefiksin yaxud suffiksin köməyi ilə sözün dəyişməsi. Əgər siz əsas prefiks və suffikslərin mənasını bilsəz, sözün mənasını sizə tanış olan kökdən asanlıqla tapa biləcəksiniz. Ən çox yayılmış prefikslərə nəzər salaq:

• **Un-/ im-/ ir-/ il-/ dis-/ in-** – inkar prefiksləridir. Onların vasitəsilə əks mənalı sözlər yaranır: *legal* qanuni – *illegal* qeyri-qanuni, *like* xoşlamaq – *dislike* xoşlamamaq, *usual* adi – *unusual* qeyri-adi.

• **Mis-** – bu prefiksin mənası “düzgün olmayan, yalnış” deməkdir: *misunderstand* (*understand* - anlamaq sözündən) səhv başa düşmək, *misprint* (*print* – çap etmək) – məndə səhv (səhv çap olunmuş), *misinformation* (*information* – məlumat) – yalnış məlumat

• **Re-** – mənası “yenidən etmək”dir. *Rewrite* (*write* – yazmaq) – yenidən yazmaq, *replay* (*play* – oynamaq) – yenidən oynamaq, *refill* (*fill* – doldurmaq) – yenidən doldurmaq.

•**Over-** nəyinsə miqdarının çox olmasını bildirir: overcook (cook – bişirmək) – normadan çox qızartmaq (yandırmaq), overcrowd (crowd – insan kütləsi) – insan kütləsi ilə dolu olmaq, oversleep (sleep yatmaq) – yuxuya qalmaq (çox yatmaq)

•**Under-** – “alt, aşağı” mənasını verir: underground (ground yer, torpaq) – metro (yeraltı keçid), underwear (wear geyinmək) – alt paltar (geyimin altındakı paltar)

•**Ex-** – bu prefiks “keçmiş” mənasını verir – ex-president – keçmiş prezident, ex-girlfriend – keçmiş sevgili (qız)

İngilis suffiksləri

•**-er/-or** – bu suffiks feldən isim əmələ gətirir və hərəkəti yerinə yetirəni göstərir: player (play- oynamaq) – oyunçu, swimmer (swim-üzmək) – üzgüçü, visitor (visit – baş çəkmək, ziyarət etmək) ziyarətçi, speaker (speak-danışmaq) – danışan, adviser (advise-məsləhət vermək) – məsləhətçi.

•**-ing** – feldən əmələ gələn ismin şəkilçisidir – beginning (begin – başlamaq) – başlanğıc, feeling (feel – hiss etmək) – hiss, opening (open – açmaq) – açılış.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ XÖRƏK ADLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI

Həmidova A.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Qida xalqın məişətinin və maddi mədəniyyətinin ən vacib şərtlərindən olub, onun tarixini, adət - ənənəsini dərk etməkdə çox mühüm bir mənbədir.

Xörək adları elmi terminologiyada kulinariya terminlərinin müəyyən bir qismi kimi öyrənilir. Ümumiyyətlə, kulinariya terminləri bütövlükdə Azərbaycan dili terminologiyasının milli sahələrindən biridir və bu vaxta kimi bu sahədə çoxlu sayda araşdırmalar aparılmış və öyrənilmişdir. Hər ərazinin öz adət - ənənəsinə uyğun həyat tərz, kulinariya ənənəsi yaranmışdır. Bunlar müxtəlif və rəngarəngdir. İndinin özündə Respublikamızın müxtəlif zonalarında elə xörəklər, ətirli çörəklər, şirniyyatlar bişirilir ki, onların adlarının bir hissəsi oxucu kütləsinə məlum deyildir.

Azərbaycan dilində xörək adlarının meydana gəlməsinin bir sıra qanunauyğunluqları vardır. Bunlardan birincisi xörəyin hazırlanması prosesində əsas texnoloji mərhələni, üsulu, yeri göstərir. İkincisi rəng adları ilə bağlıdır. Üçüncüsü türk mənşəli adların xörək adlarında təzahürüdür. Xörək adlarının formalaşmasında semantik üsul, morfoloji üsul və sintaktik üsul iştirak edir. Hər bir dildə olduğu kimi Azərbaycan dilində də xörək adlarının meydana gəlməsi birinci növbədə həmin dilin daxili imkanları hesabındır. Bu üsul dilimizin terminologiyasının zənginləşməsində və təkmilləşməsində çox əlverişli və qənaətli üsuldur.

Azərbaycan dilinin xörək adları orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərində, dialektoloji, izahlı və terminoloji lüğətlərdə də öz əksini tapmışdır. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə dialekt və şivələrimizdə işlənən bəzi xörək adları, onların fonetik variantları və mənaları verilmişdir. Həmçinin bu lüğətdə ədəbi dilimizdə işlənən bir sıra xörək adlarının mənşə və mənaları qeyd olunmuşdur.

Milli Kulinariya Mərkəzinin baş direktoru Tahir Əmiraslanovun elmi yazılarında və kitablarında Azərbaycan xörək adlarının meydana gəlməsi və inkişaf tarixi və s. kimi məsələlər haqqında bəhs etmişdir.

HƏM ƏSAS, HƏM DƏ KÖMƏKÇİ MODAL FEL KİMİ İŞLƏNƏN FELLƏRİN TƏSNİFATI

Həsənlı A.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Müxtəlif mütəxəssislərin, dilçilərin fikrincə müasir İngilis dilində modallıq kateqoriyası bir çox cəhətdən aktualdır. Qrammatik yolla modallığın ifadə vasitəsi kimi modal fellər göstərilir. Modallıq kateqoriyasına daxil olan modal fellər modallığı ifadə etmək üçün geniş istifadə olunur. Modal fellər əsas modal fellər və köməkçi modal fellər olmaqla iki qrupa ayrılır. Əsas modal fellərə - can, must, may, ought to, will, shall; köməkçi və yaxud yardımçı modal fellərə isə – might, could, would, should, need və dare daxildir. Göstərilən bu bölgüyə əsasən “dare və need” modal modal felləri həm əsas, həm də modal fel kimi götürülür. Bu nöqteyi nəzərdən “need” və “dare” modal felləri qüsurlu (defective) modal fellər və düzgün (regular) modal fellər olaraq ayrılır və araşdırılır. Bu istiqamətdə bir çox mütəxəssislər, dilçilər tərəfindən

müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır ki, bunlara F.F.Palmeri, O.Jespersen, A.J.Thamsonu, V.Q.Kauşanskayanı, İ.P.Krılovanı, F.F.Cahangirovu və başqalarını misal göstərə bilərik.

“Dare” feli də həm qüsurlu (defective), həm də düzgün (regular) fel kimi işlənir. Biz hal-hazırda “dear” modal felinin müasir ingilis dilində işlənmə yerlərini nəzərdən keçirərək təhlil edəcəyik. Düzgün fel kimi şəxsə və zamana görə dəyişir və sual-inkar formasında isə müvafiq zamana və şəxsə uyğun olaraq köməkçi fellərdən istifadə olunur. Qeyri-düzgün fel kimi isə nə şəxsə, nə də zamana görə dəyişir. Qüsurlu (defective) fel kimi isə “dare” feli iki formada; indiki və keçmiş zaman formasında işlənir.

He does not dare to come here again.

“Need” modal feli də “dare” modal feli kimi həm qüsurlu (defective), həm də düzgün (regular) fel kimi işləyə bilər.

Qüsurlu fel (defective) kimi “need” modal felinin yalnız bir zaman forması – indiki zaman forması var. Vəsiti nitqdə dəyişməz olaraq qalır və məsdərin -to hissəciyi olmadan cümlə daxilində işlənir. “Need” modal feli “vaciblik, lazımlılıq” mənasında işlənir. Bu zaman sadə məsdər forması ilə indiki və gələcək zaman formasında işlənir. İnkər və sual cümlə formalarında işlənir.

You needn't have come. The deal is off.

Düzgün (regular) fel kimi “need” feli fələ aid olan bütün mümkün formalarda işlənir. O, həmçinin “vaciblik” mənasında da çıxış edir. “Need” feli məsdərin -to hissəciyi ilə də işlənir və əsasən də sual və inkar cümlə formalarında istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz modal fellər qrupuna aid olan “need” və “dare” modal fellər haqqında belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, “Need və Dare modal felləri hər biri ayrı-ayrılıqda müasir ingilis dilində işlənmə yeri, həm əsas fel kimi, həm də köməkçi yaxud yarı-modal fel kimi göstərilməsi birbaşa olaraq əsas nitq hissə olan felin xüsusiyyətlərini daşdığından irəli gəldiyini göstərir. Bu xüsusiyyətlərinə baxmayaraq “need və dare” modal fellər qüsurlu və düzgün fel olmaqla zamana və şəxsə görə dəyişir, sual və imkar cümlələrində də köməkçi fel olan “do və did”-dən istifadə olunur”.

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR NİTQƏ İFADƏLİLİK GƏTİRƏN DİL VAHİDİ KİMİ

Həsənli S.F.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin leksik normaların tələblərinə uyğun olaraq işlədilməsindən asılıdır. Bütövlükdə bir məna ifadə edən frazeoloji birləşmələr (və ya sabit söz birləşmələri) dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır. “Frazеologiya” sözü dilçilik termini kimi ilk dəfə Şarl Balli tərəfindən işlədilmişdir. Frazеologizmlərdən həm bədii, həm publisistik, həm də digər üslublarda istifadə olunur. Frazеoloji birləşmələri təşkil edən sözlər onun tərəfləri, yaxud onun komponentləri adlanır. Bu zaman iki fərqli mənaya malik söz bir birləşmə tərkibində bir mənanı ifadə etmək üçün semantik əlaqəyə girir. Onlar frazeologizmlərdə üzvi surətdə elə vəhdət təşkil edirlər ki, onları bir-birindən ayırmaq və hər bir sözü müstəqil mənada düşünmək qeyri-mümkündür.

Frazеoloji birləşmələr milli xüsusiyyətləri əks etdirir. Belə ki, hər hansı bir xalqın frazeologizmlərini öyrənmək həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi, həyatı, adət-ənənələri və yaşayış tərzini yaxından tanımaq kömək edir. İngilis dilində frazeoloji vahidlər “phraseological units” adlanır. Dilin frazeoloji vahidlərini öyrənən frazeologiya bölməsi linqvistikanın bir qolu kimi 1940-cı ildə meydana gəlmişdir. Frazеologiyanın əsas məqsədi frazeoloji birləşmələri, onların məcazi mənasını öyrənməyə və nitqdə düzgün işlədilməsinə xidmət edir. İngilis dilində frazeologizmlər vahid məna daşıyır. Məsələn: *red tape* - rəsmiyyət.

Müstəqil söz birləşmələrindən fərqli olaraq frazeoloji birləşmələrin:

1. Tərkibində işlənən heç bir sözü başqa bir sözlə əvəz etmək olmaz. Bu, mənanın itməsinə səbəb ola bilər. Bunu aşağıda göstərilən nümunələr arasındakı fərqdən daha aydın görmək olar.

nümunə1: *The cargo ship/vessel is carrying coal to Liverpool/Manchester;*

nümunə2: *They carry coals to Newcastle.*

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi *ship* sözü *vessel* ilə *Liverpool* sözü isə *Manchester* və digər yer adları ilə əvəz oluna bilər (nümunə1). İkinci nümunədə verilmiş *to carry coals to Newcastle* – frazeoloji birləşməsinin hərfi tərcüməsi *onlar Nyukasla kömür daşıyılar* kimi olur, lakin frazeoloji birləşmə olaraq bu ifadə *xəbər daşımaq* mənasında işlədilir. Bu ifadənin heç bir komponentini başqa sözlə əvəz etmək olmaz.

1. Tərkibinə söz və ya şəkilçi daxil etmək olmaz.

nümunə1: *my sister* (mümkün) və ya *my little sister* (mümkün);

nümunə2: *the white elephant*(mümkün), lakin *the big white elephant*(qeyri-mümkün)

Birinci nümunə sərbəst birləşmə olduğu üçün tərkibinə istənilən sayda təyinedici və ya söz əlavə etmək olar. Lakin ikinci nümunədə verilmiş *the white elephant* söz birləşməsi frazeoloji birləşmə olduğu üçün sabitdir.

nümunə1: *a red flower*(mümkün) və ya *red flowers*(mümkün);

nümunə2: *to find fault with smb* (mümkün) , lakin *to find faults with smb* (qeyri-mümkün)

Birinci nümunədəki *a red flower*(qırmızı gül) müstəqil söz birləşməsini cəmləndirmək mümkündür: *red flowers* (qırmızı güllər). Lakin ikinci nümunədə işlənmiş *to find fault with smb*(kimdəsə qüsurlandırmək) frazeoloji birləşməsinə “s” cəm şəkilçisini artırmaq mümkün deyil.

Yuxarıdakı nümunələrdən görüldüyü kimi frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərinə, mədəniyyətinə uyğun tərcümə edilir və həmin dilə ifadəlilik, zənginlik gətirir.

BƏDİİ TƏSVİR VASİTƏLƏRİ VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hasanova S.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədii dil bədii mədəniyyətin aynası, xalqın milli kimliyinin göstəricisidir. O, milli şüur və ideologiya əsasında yaranır. Bədii dil bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Həm obrazların, həm də sənətkarın dilində məcazların bol-bol işlənməsi bədii dilin əsas tələblərindəndir. Onlar ədəbiyyatın dilini canlı və məzmunlu edir. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsinin çətinliyi odan ibarətdir ki, tərcüməçi həm əsərin məzmununu, həm də formasını tam çatdırmalı, eyni zamanda müəllifin fərdi üslubunu da qoruyub saxlamalıdır.

Zəngin mənə çalarlarına malik olan məcaz geniş anlayışdır. Onun metafora, epitet, metonimiya, təşbeh, mübaligə, litota, kinayə və s. növləri fikri obrazlı açmaq vasitəsi olub, nitqin incəliyini, zərifliyini və möhtəşəmliyini artırır. Atalar sözləri və zərb məsəllər, frazeoloji birləşmələr, eləcə də bədii təsvir vasitələri dili zənginləşdirdiyi qədər tərcümə prosesini də bir o qədər çətinləşdirir. Bu ifadə vasitələrinə hər bir dildə rast gəlinərsə də onların tərcüməsi mütərcimdən xüsusi diqqət tələb edir. O, ilk öncə bədii ifadə vasitələrinin mənasını aydınlaşdırmalı və tərcümə dilində onların qarşılığını düzgün tapmalıdır. Məsələn, meymun ərəb, ceyran, maral Azərbaycan ədəbiyyatında gözəllik rəmzidir, bunu bilməyən tərcüməçi məcazi mənəni həqiqi mənə əvəzində işlətsə çox gülünc alınar. Belə metaforaları tərcümə etdikdə tərcüməçi onların mənə xüsusiyyətini açıb göstərməlidir. Bundan başqa metoforik mənada işləən heyvan adlarının (bayquş, qarğa, bülbül, aslan və s.), bitki adları (bənövşə, qərənfil, badam, püstə və s.) və təbiət hadisələrini bildirən sözlərin (fırtına, yel, duman, zülmət, ay, günəş və s.) bədii üslubda xüsusi yeri var. Belə ifadələr mütərcimdən TD-də belə məcazi mənənin işləni – işlənmədiyini bilmək, düzgün tərcümə etmək bacarığı tələb edir. Deməli tərcümədə problem yaradan əsas amillərdən biri də bədii təsvir vasitələrinin TD-də verilməsidir. Çünki onların heç də həmişə başqa dillərdə qarşılığı olmur, ona görə də tərcüməçi axtarısa məcbur olur. Bədii təsvir vasitələrinin kökündə sözlərin məcazi mənada işləmə bilməsi dayanır. Buna görə də tərcüməçi həm orijinal dili həm də tərcümə dilini dərinlən bilməli, dilin bütün qüdrətindən bacarıqla istifadə etməli, mənəni tam şəkildə anlayıb TD-də doğru, düzgün verməlidir.

Beləliklə, hər bir xalqın dilində, ədəbiyyatında elə ifadələr vardır ki, onların TD-də düzgün verilməsi bir çox amillərlə yanaşı, həm də tərcüməçinin bilik və bacarığından asılıdır.

DİLÇİLİKDƏ FRAZEOLoji CÜMLƏ PROBLEMİ

Hüseynova A.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Dilçilikdə, eləcə də türkologiyada həllinə ehtiyac duyulan ən mübahisəli məsələ frazeoloji birləşmələrin strukturu, xüsusən cümlə quruluşlu frazeoloji vahidlərin mövcud olub-olmamasıdır. Belə frazeoloji vahidlərə atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər(bir sözlə, paremiyalar) daxildir. Bunlar da dildə hazır vəziyyətdə olub, təkrarlanan vahidlərdir və digərlərindən öz qrammatik quruluşu, semantik və üslubi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Məlum olduğu kimi, paremiyaları frazeologiyanın obyekt

hesab edənlərlə yanaşı, bunu inkar edənlər də vardır. Atalar sözü və zərb-məsəlləri frazeologiyanın tədqiqat obyektini hesab edən görkəmli Azərbaycan dilçisi mərhum professor Zinyət xanım Əlizadənin gərgin elmi axtarışlarının sanballı təcəssümü olan «Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı» adlı əsərində bu barədə geniş danışılmış, əks qütblərin təmsilçilərinin fikir və mülahizələri diqqətlə saf-çürük olunmuşdur. Müəllif belə bir ədalətli nəticə əldə etmişdir ki, “atalar sözü və zərb-məsəllər yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, özünəməxsusluğuna görə frazeologiyanın bir layını təşkil edir və bu bəhsə də daxil edilməlidir”.

Paremiyaları frazeologiyanın tədqiqat obyektini kimi qəbul edənlərə qarşı çıxan H.Bayramov yazır ki, araşdırmaların hər birində «atalar sözü və zərb-məsəllərin frazeologiyaya daxil edilməsi heç də sübutlarla əsaslandırılmamışdır». Onları ədəbiyyatşünaslığın – folklorşünaslığın obyektini hesab edən müəllif, monqol alimi C.Temirtseren kimi atalar sözü və məsəlləri dilin frazeologiyasını yalnız zənginləşdirən bir mənbə hesab edir. Yeri gəlmişkən Y.Seyidovun bu məsələ ilə bağlı fikrini də xatırlatmaq istərdik. O yazır: “Sabit birləşmələrin bir qismi frazeologiyanın, bir qismi də ədəbiyyatşünaslığın və folkloristikanın tədqiqat obyektini olmalıdır. ...Onlar leksik-semantik prinsip əsasında öyrənilməlidir. Sabit birləşmələrin semantikasındakı əmələ gələn keyfiyyət onu söz birləşmələri silsiləsindən tamamilə ayırır və başqa elm sahəsinin tədqiqat obyektinə çevirir. Sintaksisdə isə yalnız sərbəst birləşmələrin tədqiqatı nəzərdə tutulur”.

Əvvəlcə deməliyə ki, sintaksis heç də xüsusi bir elm olmayıb, dilçilik elminin bir şöbəsidir. Bu şöbədə öyrənilə bilməyən sabit söz birləşmələrinin linqvistik araşdırmalardan kənarlaşdırılıb, nədənsə ədəbiyyatşünaslıq və ya folklorşünaslığa aid edilməsi özünü doğrultmur. Halbuki sintaksisin obyektini ola bilməyən sabit birləşmələrin dilçiliyin başqa bir şöbəsində – frazeologiyada öyrənilməsi daha məqsəduyğundur. Frazeoloji vahidləri üç qrupa ayıran H.Bayramov yazır: “Birinci qrupa bir hissəsi ixtisara məruz qalmış, digər hissəsi isə frazeoloji vahidə çevrilərək dil vahidi kimi işlənən atalar sözləri və zərb-məsəllər daxildir. İkinci qrupa öyüd, nəsihət məzmununu daşıyan atalar sözləri və məsəllər aiddir. Üçüncü qrupa isə mübtədasi buraxılmış yarımqıç cümlədən ibarət olan atalar sözləri və məsəllər daxildir”. Gətirilən nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, müəllifin irəli sürdüyü tezisdən fərqli olaraq, atalar sözləri və məsəllər müəyyən frazeoloji vahidlərin əmələ gətirilməsinə xidmət etməmiş, əksinə, kiçik tərkibli frazeoloji birləşmə genişlənərək böyük həcmli frazeoloji vahidə çevrilmiş və dildə də elə bu formada qalib şəklində düşmüşdür.

THE SIGNIFICANT RELATIONSHIP BETWEEN READING AND WRITING

Ibragimov T.R.

Odlar Yurdu University

It is clear that there exists the connection between all the four skills of language, namely Reading, Writing, Listening and Speaking. One is not able to reach appropriate level of language if one of the above mentioned skills is ignored when learning the target language. It is also obvious that all the skills should be developed simultaneously in order to reach appropriate literacy in any foreign language. We decided to focus on two skills: Reading and Writing, and try to understand what would be the best method to teach these two skills in order to achieve better results in learning a target language. The reason why we decided to draw our attention particularly on these two skills are: 1) a great number of methods based on Listening and Speaking has been developed (Communicative approach as a great example) and less attention has been paid to Reading and Writing 2) not all the individuals have an opportunity to involve themselves into a target language environment which plays a crucial role in foreign language acquisition. There is also one controversial issue, which should be treated primarily: whether Writing should be taught separately or it should be combined with Reading. One of the most renowned among the researches reflecting this question is that of Stephen Krashen's, in which he claims the importance of teaching Writing through Reading. Despite the fact that according to the findings of researches who decided to research this issue, there are cases, when a learner was taught Writing without involving himself into reading practice. Thus, one may claim combining these two skills unnecessary as it takes time and makes the task difficult. But, despite this possibility, we consider that writing should be taught through reading, because of the following arguments:

1) It seems problematic to teach a particular writing style without involving a learner into the reading practice related to the context of that particular writing style

2) Writing and Reading, according to the scientific researches proving the significance of those skills, both contribute to the development of cognitive ability as critical and analytical thinking, make the speech of a learner more fluent and the sentences more complex

3) Whereas Reading contributes to the enrichment of vocabulary and grammatical structures, Writing helps to apply the acquired knowledge into practice

4) By combining these skills we contribute to the development of further discussion upon the topic of our lesson by involving learners into a speaking practice as well, which will definitely increase the acquisition of the material we have taught

On the basis of the mentioned arguments we consider that it is recommended to combine these skills in order to gain better results in teaching a target language to individuals. We also consider that both these skills are of a primary importance due to the fact that practice of Listening and Speaking skills demands a special target language speaking environment, if we want to improve these skills to a great extent, while Reading and Writing are available even without any foreign language environment, which means that we can consider them basic skills. As for the methods of applying our theory into practice, there are several options how to embark on combining these two skills. There is no limit to how we can vary the sequence of tasks during the lesson. As for example, the teacher provides the students with the reading material and further it may be followed by a writing task, may it be essay, paraphrasing or any other type of writing. The way, the teacher combines the tasks, depends on his/her own teaching style.

In order to understand how far the above mentioned arguments are justified and identify the relationship between Reading and Writing, we should treat each of the provided statements carefully.

On the one hand one may say that it is quite normal, to teach Reading or Writing separately, on the other hand one may say that we should apply the knowledge gained in reading process to our writing. To understand when we should apply and when not it is quite obvious that we need to reconcile our task with its aim, namely what we want to get from this task. If we want a learner to acquire new vocabulary, and ensure him or her to apply this vocabulary, make the gained vocabulary active, it is recommended to apply it in a writing task, in order for the learner to understand how a particular word is used in a sentence and in a particular context. In most cases, as practice shows, it is not enough just to read a word, use it in speech once or twice to be sure that this word has been learned. It would be more effective, to apply it both in speech and writing, transfer it from your passive knowledge to active, and in this case, Writing helps a lot. Thus, when we speak about teaching a particular writing style, it is clear that there should be a vivid sample of the context in order for a learner to understand which grammatical patterns and vocabulary are peculiar to a particular writing style and how they fit to the context.

When it comes to improving cognitive ability, both reading and writing, a great deal of research has been done on this topic, and all of them prove that these skills contribute to the development of cognitive ability. Reading and Writing, combined together, stimulate a learner to collect, analyze, synthesize and evaluate information, thus these skills teach to think critically and analytically. Moreover, writing essays, for example, as it involves a learner into learning a structure of how a particular style should be treated, helps a learner to gather all the information and put it into a right order in his/her head, which helps to break the language barrier when communicating in real situation. On the other hand it seems problematic to start writing an essay without getting acquainted with the topic, in other words reading the material based on that topic. Based on the above mentioned we can state that Reading and Writing, especially combined together, contribute to the development of cognitive abilities as critical and analytical thinking.

It has already been noted that Reading provides a learner with a good command of grammatical structures and vocabulary, whereas Writing fosters a learner to apply the gained knowledge into practice, and in this way it reinforces the gained knowledge and develops critical and analytical thinking. Less attention has been paid on this issue, as there is no need to clarify because other statements have already justified this argument. Finally, working with reading materials on a particular topic and writing essays on that topic, helps to improve discussion of that topic as well, as a learner uses the gained knowledge in speech.

To conclude everything that has been stated above, we may come to the conclusion that Reading and Writing are inseparable skills, in most cases. Thus, this means that there exists a significant relationship between them. Writing cannot emerge without Reading, and Reading will have less efficiency without application of all the gained information to Writing. It is recommended that all the teachers pay attention to improving these skills. This does not mean that Listening and Speaking should be treated less significantly than Reading and Writing, or ignored at all. As we stated at the beginning, all the skills should be developed

simultaneously in order to reach high literacy in a target language. By combining, rather than teaching separately these two skills we may achieve good results in learning a target language.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ARXAİKLƏŞMƏNİN SƏBƏBLƏRİ VƏ TƏDQIQI

İbrahimova X.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycan dilində arxaizmlərdən bəhs edərkən hər şeydən öncə arxaikləşmənin yaranma səbəblərini araşdırmaq lazımdır. Əgər arxaikləşmənin yaranma səbəbləri müəyyən olunmazsa arxaizmlərin tədqiq edilməsində bir çox çətinliklər meydana gələ bilər.

Dilimizdəki birbaşa olaraq dilimizin tarixi ilə sıx şəkildə bağlı olan bir məsələdir. Bu səbəbdən də arxaizməri tədqiq etməzdən əvvəl dilimizin tarixinə nəzər salmalıyıq. Azərbaycan dili mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş qədim dillərdən sayılır. Ə.Dəmirçizadə belə qeyd etmişdir: “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini müəyyənləşdirərkən onun əsasının nədən ibarət olduğunu və eləcə də nüfuz və funksiya dairəsinin genişlik dərəcəsini əsas meyar kimi nəzərə almaq lazımdır” [1,100].

Elmi ədəbiyyatda arxaikləşmə səbəbləri haqqında fərqli fikirlər irəli sürülür. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyasına dair kitabların birində sözlərin köhnəlməsinin iki səbəbi qeyd olunur. Bu iki səbəbin aşağıdakılar olduğu göstərilir:

1. Həyatda mövcud olan və ya təsəvvür edilən əşya və hadisənin adı əvvəllər ifadə olunduğu sözlə deyil, yeni yaradılmış və ya başqa dildən alınmış daha uyğun və münasib söz ilə ifadə olunur.

2. Vaxtilə həyatda mövcud olmuş və ya mövhumatla əlaqədar olaraq təsəvvür edilmiş müəyyən bir əşya və hadisə müasir dövrdə tamamilə məhv edilir, ya da öz əhəmiyyətini itirir. Belə olduqda onu ifadə edən söz də öz məzmununu itirir və nəhayət, dildən çıxır [2,227].

Yuxarıda göstərilən hər iki səbəbi araşdıraraq. Birinci səbəb təkrar nominasiya prosesidir. İkinci səbəb isə dildə olan sözün bildirdiyi mənasının itməsi, sıradan çıxması və yaxud istifadə olunmaması ilə əlaqədardır. Deməli, predmet yoxdursa onun adına da ehtiyac qalmır.

Təkrar nominasiya prosesi mürəkkəb bir struktura malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həm ekstralingvistik, həm də interlingvistik amillərin rolu ola bilər. Ekstralingvistik amillər təkrar nominasiyaya məruz qalmış predmetdə keyfiyyət dəyişikliklərinin baş verməsindən irəli gələ bilər. Məsələn, vaxtı ilə istifadə olunan arşın ölçü vahidlərində etalonun olması, standartlaşma, vahid bir ölçü sisteminə keçməklə bağlı istifadədən çıxmış, daha düzgün desək, yeni ölçü vahidi ilə əvəz olunmuşdur. Digər bir nümunəyə nəzər salsaq görürük ki, sayru sözü zaman keçdikcə, dil dəyişdikcə tarixin inkişaf prosesinə uyğun olaraq dəyişmiş və xəstə sözü ilə əvəz olunmuşdur. Burada əvvəlki ad yeni ad ilə əvəz olunmuş və yuxarıda göstərdiyimiz səbəblərdən əvvəlki sözü dildən sıxışdırıb çıxarmışdır. Bir çox tədqiqatçılar da arxaikləşmənin əsas səbəbini tarixi-mədəni inkişafda görürlər.

Sözlərin arxaikləşmə səbəblərini və dərəcələrini tədqiq edərkən onların müəyyən hissəsinin adlarını ifadə etdikləri əşya və predmetlər istifadədən tamamilə çıxdıqdan sonra bu sözlərin özlərinin də işlənmə aktivliyini itirməsi və tədricən dildən çıxması hadisəsi ilə üzləşmək mümkündür. Eyni zamanda bir çox sözlərin əvvəl ifadə etdikləri mənanın arxaikləşməsi halları da az deyildir. Bu səbəbdən arxaizmlər adətən leksik və semantik olmaqla iki qrupa bölünür. Semantik arxaizmlərin üslubi işlənmə keyfiyyətlərinin araşdırılması zamanı bu sözlərin ilkin və yaxud arxaikləşmiş mənada istifadə edilməsi əsas götürülməlidir.

Söz daim yaşamaq uğrunda mübarizə aparır. Sözün qədimliyi xalqın tarixinin qədimliyi deməkdir. Sözün tarixini dilin, xalqın tarixindən ayrı təsəvvür etmək mümkünsüzdür. Sözün və dilin tarixini öyrənmək üçün xalqın inkişaf tarixini tədqiq etmək vacibdir. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi: “Konkret bir dilin tarixini və ya onun hər hansı bir vahidini, hər hansı bir cəhətini dürüst və dəqiq öyrənmək üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edənlərin tarixini tədqiq etmək zəruridir. Çünki dilin ən kiçik vahidi olan fonem də, ən böyük vahidi olan cümlə də, belə vahidlər sistemi halında əsrlər boyu yaşayan hər bir müstəqil dil də həmin dildə danışanlarla üzvi surətdə bağlı olur, danışanlar olmayan yerdə dil də olmaz” [1,3].

Azərbaycan dilinin inkişaf tarixi haqqında dilçilərimiz müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Belə ki, M.Şirəliyev [3], F.Zeynalov [4] IV-VII əsrlərə aid edirlər. Ə.Dəmirçizadə bu prosesin daha uzun çəkdiyini və VII-X əsrləri əhatə etdiyini göstərir [1]. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının formalaşması tarixində bir çox türk tayfalarının rolu olmuşdur. Xalqın təşəkkül prosesində bir etnosun üstün mövqeyi

o etnosa məxsus dil faktlarının da üstün mövqe qazanmasına gətirib çıxarır. Minilliklər boyu təşəkkül prosesi keçirən dilimizdə bu və ya digər tayfaların siyasi üstünlüyü ilə yanaşı, mədəni üstünlüyü də olmuşdur. Dildə müşahidə olunan paralelizmin əsas səbəbi də müxtəlif tayfa dillərinin bir-birinə integrasiyası prosesinin hələ başa çatmaması ilə izah olunur.

Dilçilik ədəbiyyatında arxaikləşməyə çox zaman leksik kateqoriya kimi yanaşırlar. Əslində isə, arxaikləşmə çox geniş bir dil hadisəsi olub onun bütün kateqoriyalarını – fonetika, leksika, semasiologiya, qrammatik quruluşunu və s. əhatə edir.

KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN TERMİNLƏR HAQQINDA

İsayeva R.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, dəyişikliklər dilin inkişafına, leksiki qatın yeniləşməsinə səbəb olur. Gündəlik həyatımızda baş verən proseslər, dəyişikliklər dilimizə də təsir edir. İctimai-siyasi həyatdakı yeniliklər, elmi ixtiralar və s. dilin terminoloji qatında inkişafa və yeniləşməyə səbəb olur. Terminoloji leksik qatın tərkibinin əsas hissəsini kalka üsulu ilə yaranan terminlər təşkil edir. << Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrini ana dilin müvafiq sözləri və söz birləşmələri ilə dəqiq tərcümə etmək üçün həmin sözlərin modeli üzrə qurulmuş sözlər, yaxud ifadələrdir >>.

Kalkaların alınma və ya dilin daxili imkanları hesabına yaradılması məsələsi də mübahisəli olmuşdur. Belə ki, dilçilikdə uzun müddət mövcud olmuş fikirlərdən biri kalka üsulu ilə yaranan terminlərin alınma sözlər sayılması məsələsi idi. XX əsrin 50-60-cı illərində aparılan tədqiqat işlərinin çoxunda kalkalar alınma sözlərin bir növü kimi qeyd edilmişdir. Həmin fikrin tərəfdarları kalkaların alınma sözlərin xüsusi bir növü kimi qəbul edirlər. Kalka üsulu ilə termin yaradıcılığına yanaşmada digər bir fikir isə belədir ki, kalkalarda anlayış və ya qrammatik modelin alınma olması, sözlərin isə dilin daxili imkanları hesabına yaradılması fikri irəli sürülmüşdür. Bizdə bu məsələyə münasibətdə hesab edirik ki, kalkalar dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığıdır.

Kalka etmənin müxtəlif formaları vardır. Belə formaların ən çox istifadə olunanı tam və yarımçıq kalkalardır. Tam kalkalarda terminin tam qarşılığı kimi verilən söz və ya söz birləşməsi dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq verilir. Bu tip kalkalar dilimizdə daha azlıq təşkil edir. Məsələn: *privatus* – özəlləşdirmə, *inherent risk* – tərkibi risk, *anomalous error* – qeyri – adi səhv, *confidence levels* – etibarlılıq səviyyəsi, *total error* – ümumi səhv, *control environment* – nəzarət mühiti, *fair value* – ədalətli dəyər və s. Yarımçıq kalkalar isə dilimizin terminoloji qatının daha çox hissəsini təşkil edir. Bu tip kalkalarda termin – söz birləşmələrinin komponentlərindən biri kalka edilir, digəri isə kalka edilən dildəki forma və mənada işlənir. Məsələn: *audit sampling* – auditor seçməsi, *exciting auditor* – mövcud auditor, *horse* – pover – at gücü, *searching system* – axtarış sistemi, *closed station* – bağlı stansiya, *barrier capacity* – baryer tutumu, *base current* – baza cərəyanı, *base crystal* – baza kristalı və s.

Son illərdə semantik kalkadan da istifadə edilir. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq termin yaradıcılığında bir çox sözlər yeni mənə kəsb edir, bəzən də əsas mənə ilə bağlı əlavə mənalar ifadə edirlər. Sözlərin semantikasında baş verən inkişaf nəticəsində yaranan yeni mənalar termin yaratmaq üçün mənbəyə çevrilir. Sematik yolla kalka yaradıcılığı terminologiyanın öyrənmə obyektlərindən biridir. Bəzən terminlər Azərbaycan dilinə ikiqat kalka etmə yolu ilə yaranır yəni bir və ya iki keçid dil vasitəsilə dilə daxil olur. Məsələn, bəzi terminlər ingilis dilindən alınmış, rus dilinə kalka edilmiş və Azərbaycan dilinə ikiqat kalka vasitəsilə daxil olmuşdur. Kalka zamanı dilin daxili imkanları baxımından elmi anlayışın ifadəsində sözlərin sayı müxtəlif ola bilər. Bəzən kalka edilən dildəki termin – birləşməni təşkil edən tərəflərin sayı alındığı dildəki termin – birləşmələrinin tərəflərinin sayına bərabər olur. Bu məhfumun kalka edilən dildəki ifadə imkanları ilə bağlıdır.

TERMINLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ EKVİVALENTLİK MƏSƏLƏSİ

İsayeva R.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Tərcümə ilə orijinal mətnin məzmunu səviyyəsini müəyyən etmək üçün tərcümə prosesində adekvatlıq və ekvivalentlik anlayışları tətbiq edilmişdir. Ekvivalentlik anlayışı tərcümənin əsas cəhətlərini şərh edir və müasir tərcüməşünaslığın əsas anlayışı sayılır.

Ekvivalentlik latın *aequo* (*valentis*) "əsaslı" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib "*aequivalens*" nəyinsə eynimənalı, bərabərliyi, bərabərdəyərli olmasını ifadə edir. Söz bu ümumi mənə ilə yanaşı, ekvivalent termin olaraq insan fəaliyyətinin müxtəlif səviyyələrində o cümlədən də linqvistikada müəyyən anlayışı ifadə edir.

Tərcüməşünaslıqda "ekvivalent" termininin müxtəlif derivatları mövcuddur: mütləq ekvivalentlik, nisbi ekvivalentlik, şərti ekvivalentlik, daimi ekvivalentlik, seçmə ekvivalentlik, uzual ekvivalentlik və s.

Y.İ. Retsker hesab edir ki, ekvivalentlik anlayışı mətnin mikrovahidləri arasındakı münasibətə şamil oluna bilər. Bu anlayışın mətnlərarası münasibətdə istifadə olunması doğru deyildir.

Terminlərin tərcümə xüsusiyyətlərini iki cəhətdən öyrənmək olar: 1) sahə terminlərinin tərcüməsi; 2) elmi mətnin və ya elmi dildə olan mətnin tərcüməsi. Elmi mətnin tərcüməsində termin tərcüməsi ilə qarşılaşırıq. Burada fərqləndirici amil terminin mənbə dildəki qrammatik formasının, həmçinin sintaktik strukturunun obyekt dildə verilməsi ilə bağlıdır. İngilis dilindəki elmi mətnə sintaktik konstruksiyaların tərkibində önlüklər daha çox istifadə olunduğu halda Azərbaycan dilində bunlar terminə artırılacaq şəkilçilərə çevriləcəkdir. Rus dilində həm sözlər, həm prefikslər, həm də suffikslər elmi mətnə işlənəcəkdir. Onların Azərbaycan dilində verilməsi cəhətlərini araşdırmaq lazım gəlir.

Müasir dövrdə dilimizin həm terminoloji, həm də ümum-elmi leksik qatında zənginləşmə, yeniləşmə, dəyişiklik müşahidə olunur. Bu dinamik prosesdə yeni terminlərin ekvivalentinin müəyyənləşdirilməsi, semantik eyniliyin ən optimal səviyyədə təmin olunması vacib amildir.

Ekvivalentliyin öyrənilməsi təkcə tərcümə nəzəriyyəsi üçün deyil, həm də praktiki cəhətdən də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan terminologiyamızda və dilçiliyimizdə tərcümə işinin qarşısında bir çox problemlər durur.

QARABAĞ MƏSƏLƏSİ ÇAĞDAŞ ROMANLARI ASPEKTİNDƏ BAŞLICA MÖVZU KİMİ

İsmayilov M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Roman janrı qədər insanın daxili ehtiyac və hissiyatını xarakter və səciyyəsinə zəngin və çoxplanlı şəkildə təsvir edən ikinci bir janr mövcud deyildir. Bu ona görə belədir ki, roman ayrıca bir janr kimi həm də özündə, daxilində bütün digər janrların daxili təcrübəsini əridərək ümumiləşdirmişdir.

Məlumdur ki, yaşadığımız bu həyat mürəkkəbdir, təzadlarla doludur. İnsan çeşidləri də rəngarəngdir. Mərhum Səyavuş Sərxanlı bir şeirində yazmışdı ki, XX əsrin insanını tanımaq üçün bir başın içində min baş gərəkdir. Təbii ki, hər bir yazıçı cəmiyyətdə baş verən mürəkkəb hadisələri, ictimai-siyasi olayları, mənəviyyat aləminin təzadlı mənzərələrini və bu fonda XXI əsr insanının, konkret desək, müasir azərbaycanlının həyat tərzini, duyğu və düşüncələrini qələmə almaq üçün dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olmalı, bədii ümumiləşdirmələr aparmağı bacarmalıdır. Ədəbiyyat öncə gözəllikdir. Lakin bəşər övladının dünyanı qan gölünə çevirmək cəhdi ədəbiyyatdan da yan keçmir və bu ədəbiyyatda müharibə kimi mövzuların yaranmasına və inkişafına gətirib çıxardır. Roman janrında bir zamanlar sadəcə tarixi roman anlayışı kimi tanınan mövzunun içindən artıq müharibə və ya savaş tipli növlər yaranmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu gün dünyada gedən müharibələr həyatımızın bir parçasına çevrilmiş və bayrağı gözəlliklə süslənməli olan ədəbiyyat bu mövzuları bədii yolla insanlara çatdırmağa çalışır. Həyatda, yaşadığımız cəmiyyətdə müxtəlif problemlər, müşğullər mövcuddur.

Çağdaş dövrü Azərbaycan romanlarının özünəməxsus cəhətlərindən biri məhz burada müasirlik ruhunun qabarıq təsviri ilə bağlıdır. Yaranan romanlar içərisində elə bir nümunə yoxdur ki, orada müasirlik məsələsi diqqət mərkəzində olmasın, müasirliyə xidmət edən amillərə yol verilməsin. Bu mənada 1991-2005-ci illər romanlarının müasirliyinin başqa mühüm cəhətlərindən biri dövrü, mühiti qavramasında, həyatın nəbzini tutmaq məharətindədir. Sabir Əhmədlinin «Axirət sevdası», Aqil Abbasın «Dolu»,

Hüseynbala Mirələmovun «Dağlarda atılan güllə», Kamil Əfsəroğlunun «Çadır», Zümrüd Yağmurun «Yağış qadın», Nurəddin Ədiloğlunun «Qara sarmaşığı», Elçin Mehrəliyevin «Doxsanıncı illər» romanları bu və ya digər dərəcədə Qarabağda baş verən müharibədən, bu müharibədə iştirak edən döyüşçülərin, komandirlərin, müharibəyə nifrət edən və bundan əzab çəkən insanların taleyindən söz açır. Aqil Abbasın əsərini sırf müharibə romanı adlandırmaq olar. Burada döyüş səhnələri ilə yanaşı, bu müharibəyə münasibətdə bir-birinə əks mövqedə dayanan insanların psixologiyası və təbii ki, qanlı savaşların törətdiyi maddi və mənəvi itkilərdən söhbət gedir. Aqil Abbasın canlı, dəqiq təsvirləri göstərir ki, o, bu müharibəni təkcə yazıçı və jurnalist kimi müşahidə etməmiş, elə müharibənin içində olmuşdur.

Nizami Cəfərovun belə bir fikri ilə tamamilə şərikik: «Ümumiyyətlə, Qarabağ müharibəsi ilə bağlı bu günə qədər oxuduğum və say etibarilə də çox olmayan əsərlərin içərisində mən «Dolu» romanı qədər həqiqətən dolu və əhatəli əsər oxumamışam. Mənim zənnimcə, bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, Aqil Abbas ümumiyyətlə Qarabağ bölgəsinin ictimai-siyasi, sosial, coğrafi mühitini çox gözəl bilir, insanları yaxşı tanıyır, onların nəyə qadیر olduğundan xəbəri var».

H.Mirələmovun romanında isə döyüş səhnələri azdır, müharibə daha çox insanların daxilində gedir. Romanda milli xarakter kimi Süleyman və Bəy Kamran obrazlarının məharətlə işlənməsini yalnız təqdir etmək olar.

Sabir Əhmədlinin «Axirət sevdası»nda isə müharibənin insan qəlbinə vurduğu yara, oğul itkisini yaşayan, sarsılan Atanın - Sabir Əhmədlinin dərin daxili - psixoloji düşüncələri öz əksini tapır. Müharibə, qanlı savaş bir insan ürəyində əks-səda tapır və bu roman öz bədii mükəmməlliyi baxımından Sabir Əhmədlinin ən uğurlu əsərləri ilə («Yamacda nişanə», «Qanköçürmə stansiyası», «Dünyanın arşını», «Yaşıl teatr») bir sırada durur.

Kamil Əfsəroğlunun «Çadır» romanı da uğurludur. Hiss olunur ki, müəllif müharibə dövrü insanların, onların çəkdiyi əzabları yaxşı duyur. «Çadır» sözü bizim leksikonda keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq daha çox işlənməyə başladı və evindən-eşiyindən didərgin düşən yurddaşlarımızın sığınacağı olan bu çadırlar ədəbiyyata da ayaq açdı (Aqil Abbasın «Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz» povestini, Mətləb Misirin «Çadır rəngləri» silsilə şeirlərini xatırlayın). Çadır həqiqətləri haqqında ilk romanı isə Kamil Əfsəroğlu yazdı. Romanı oxuyuruq və xırım-xırdə qüsurlarına baxmayaraq, həyatın acılıqlarını, soydaşlarımızın qaçqın-köçkün məişətini, yangısı tükənməyən yurd həsrətini, başlarına gələn müsibətləri dərinləndirən hiss edir, özümüzü də o çadırlarda görürük.

Məlum Qarabağ hadisələri, müharibənin doğurduğu ağrı-acılar, yeni ictimai münasibətlərin, bazar iqtisadiyyatının yaratdığı əksliklər... sosial münasibətlərə tam uyğunlaşmayan insanların qarşısına çıxan maneələr... milli, yaşarı ənənələrlə Qərb mədəniyyətinin şüurlarda yaratdığı təbəddülatlar... Əksəriyyətinin varlanmaq, asan yolla pul-para qazanmaq ehtirası... Tədricən aradan qaldırılsa da, yenə də özünü göstərən yoxsulluq, işsizlik. Bütün bunlar son iyirmi ilin romanlarında öz bədii təcəssümünü tapır. Görünür, bu zamanda, bu çağdaş durumda şərin yaratdığı mənfi halların kökü kəsilmək bilmir və ədəbiyyatın bir missiyası da bu mənfiliklərə qarşı mübarizədən ibarətdir.

TƏRCÜMƏDƏ ÇOXMƏNALILIQ VƏ KONTEKST PROBLEMİ

İsmayılova N.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir dilin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini çoxmənalı sözlər təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlərin konkret mənası yalnız kontekstdə reallaşır ki, bunu da mütərcim heç vaxt unutmamalıdır. Belə ki, praktik tərcümə üçün bu amil böyük çətinliklər törədir. Məsələn, ingilis dilindəki “heaven” sözünün mənalarına nəzər salaq: 1. Səma 2. Göy 3. Ərş 4. Cənnət 5. Xoşbəxtlik və s. Bu zaman tərcüməçi üçün mətnin kontekstinə nəzərə almaq zəruri hal yaradır. Bunlara tərcüməşünaslıqda “kəsişmə” deyilir. Bu barədə bir neçə cümləyə diqqət yetirək:

1. In Heaven he was introduced to Indra, who enrolled him in his heavenly workshops – Göylərdə o, onu səmavi seminarlarına qeydiyyatdan keçirən İndraya təqdim edildi.

2. Galileo used a telescope to observe the heavens – Qalileyo göy üzünü müşahidə etmək üçün teleskopdan istifadə edirdi.

Qeyd edək ki, qədim mətnlər və dini kitablarda da çoxmənalılığa rast gəlinir. Məsələn, “God” sözü dilimizə “Rəbb” və “İnsanların taleyini dəyişə biləcək fövqəltəbii güclərə malik varlıq” kimi tərcümə olunur. Zaman keçdikcə həmin mətnlərdəki sözlərin bir çoxu yeni mənə çalarları alır, bəziləri isə aktiv nitqdən çıxır.

Məhz həmin sözlərin çoxunun məcazi mənə kəsb etməsi tərcüməçilər arasında hətta fikir ayrılığına gətirib çıxarır. Burada, həmçinin, konkret dilin spesifikasiyası da nəzərə alınmalıdır; elə sözlər var ki, dilin birində konkret (diffensial), digərində qeyri-differensial mahiyyət kəsb edir. “Heart” sözünün mənalarına baxsaq onun bir çox kontekstdə fərqli mənalara işarə etdiyini görürük. O, adi halda “ürək (orqan)”, əlavə mənalarında isə cəsarət (Lion-hearted), mərkəz (in the heart of the city) və əhval-ruhiyyəni (change of heart) bildirir.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD”DA RƏNGLƏR

İsmaylova Z.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir xalqın mədəniyyətini, tarixini, dünyanı dərk etmə tərzini öyrənə bilmək üçün onun tarixi abidələrinə, salnamələrə, qeydlərə, xalqın eposlarına nəzər salmaq lazım gəlir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı oğuzlar haqqında geniş məlumat verən ən səmballı əsərlərdəndir. Bununla yanaşı, dastanın çox zəngin rəng leksikası vardır. Buradakı rənglər işlənmə yerindən və məqamından asılı olaraq həm öz həqiqi mənalarında işlənmiş, həm də əlavə mənə kəsb edərək simvol kimi çıxış etmişlər. Dastanda istifadə olunmuş rənglər ağ, qara, qırmızı, ala, sarı, qonur, boz və göy rənglərdir. Bu rənglərin bir qismi müsbət, bir qismi isə mənfi halların ifadəsi üçün işlənmişdir.

Ağ və qara rənglər hər zaman bir-birinə əks qütblərdə dayanmışlar. Ağ rəng demək olar ki, hər zaman xeyirin, qara rəng isə şərin simvolu kimi çıxış etmişdir. Bu hala yalnız türk xalqlarında və onların ədəbiyyatında deyil, bir çox dünya xalqlarının ədəbiyyatında rast gəlmək mümkündür. Dastandan belə bir nümunəyə nəzər yetirək: “Xanlar xanı Bayındır xan yildə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərin qonaqlardı. Genə toy edib atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırmışdı. “ Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yaxnisından ölinə gətirün, yer isə yesün, yeməzsə, dursun, getsün”- demişdi. “Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun, oğlu-qızı olmayanı Allah Taala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız; bəllü bilsün! – demiş idi”. Buradan da göründüyü kimi, ağ rəng oğuzlarda xoşbəxtliyi, uğuru ifadə edir. Bundan əlavə dastanda ağ rəng müqəddəslik, şəhidlik, qalibiyyət, ucalıq mənalarının göstəricisi kimi də çıxış edir. Qara rəng burada uğursuzluğu, bədliyi simvolizə edir. Belə ki, ağ çadırdə oturan Oğuz bəyləri nə qədər ucaldılırsa, hörmət görürsə, qara çadırdəki bəylər bir o qədər xor görülür, Allahın qarğadığı bəndələr olaraq qəbul edirlər. Qara rəng də dastanda yalnız bu mənada deyil, fərqli mənalarda işlənmişdir. Qara və göy rəng eyni zamanda yası, matəmi ifadə edir. Qara dağ, qara qılınç ifadələrindəki qara sözü böyük mənada anlaşılar. Qırmızı çadırdə qızı olanların oturması da təsadüfi deyildir. Yalnız oğuzlarda yox, digər bir çox xalqlarda qırmızı rəng qızlara aid rəng hesab olunur. Qırmızı rəngli çadırların Oğuz elində qızlara aid olduğu məlum idi. Bu rəng həm də seçilmək, fərqlənmək üçün istifadə edilirdi, belə ki, oğuz igidləri nişanlanana kimi ağ köynək geyinirlər, nişanlandıqdan sonra isə nişanlıları tərəfindən toxunulub onlara göndərilən qırmızı qaftan geyirlər.

Dastanda rast gəlinən qonur rəng at adı kimi, boz isə atın rəngi kimi verilir. Kitabın üçüncü boyunda Bamsı Beyrəyin adı “Boz oğlan” kimi verilir. V.Zahidoğlu bunun izahını “yeniyyətə, gənc” kimi vermişdir. Z.Göyalp və F. Sümərin fikirlərinə görə isə bu söz “boy, tirə” mənalarındadır.

Sarı rəng öz həqiqi mənasında işlənməklə yanaşı, həm də qorxunun üzdəki ifadəsini göstərmək üçün işlənilir. Eposda Trabzon Təkurunun qızı Selcan xatun atasının evində olarkən “sarı donlu Selcan xatun” deyə göstərilir, lakin Qanturalı onu alıb apardıqdan sonra ona bir daha sarı donlu deyilmir.

RƏNG SİMVOLİKASI: AĞ, QARA VƏ QIRMIZI

İsmaylova Z.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Rənglər öz həqiqi mənalarından başqa, xüsusi mənə və funksiya daşımaqla həm də simvol kimi çıxış edir. Dildə ən çox müəyyən birləşmələrin tərkibində işlənərək məcaziləşən, simvol kimi işlənən rənglər ağ, qara və qırmızı rənglərdir.

Ağ və qara rəng hər zaman bir-birinə əks mövqedə dayanmışdır. Biri işığın, digəri qaranlığın, biri xeyrin, digəri şərin, biri yerüstü dünyanın, digəri isə yeraltı dünyanın göstəricisi olmuşdur. Qədim xalqların çoxuna yaxşı dünya göyde, şəhər və ölüm isə yerin altında və qaranlıqdadır. Şamanizmdə də bu rənglər bir-birinə qarşı dayanaraq iki ayrı terminin- “ağ şaman” və “qara şaman” terminlərinin meydana gəlməsinə

səbəb olmuşlar. Ağ rəng tanrı Ülgenin rəngi sayılırdı və “ağ şaman” da Ülgenə aid müqəddəs şaman deməkdir.

Ağ rəng bir çox mənə ifadə edir ki, bunlardan biri də ucalıq, müqəddəslikdir. Belə ki, ağ heyvanlar Allaha yaxın varlıqlar hesab olunur. Bu rəng xristianlıqda da geniş şəkildə işlənir və Müqəddəs Ruh ağ göyərçin şəklində əks olunur. Ağ həmçinin Zərdüştlüyün rəngi olmuşdur. Bu rəng həm də təmizliyi, saflığı, yeni başlanğıcı ifadə edir. Müsəlmanlar Həcc ziyarətinə gedərkən ağa bürünürlər. Monqolustanda “ağ ay” qışın bitməsini və yeni ilin başlanmasını göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, ağ rəng bir sıra Asiya ölkələrində, Çində, Koreyada, Hindistanda matəm, ölüm rəngi sayılır. Dəfn mərasimində qadınlar ağ paltar geyinirlər. Hindistanda dul qadınlar da ağ sari geyinir.

Qara rəng gecəni, şəri, ümitsizliyi, pisliyi simvolizə edir. Xristianlıqda qara rəng keşişlərin qara libaslarına görə katolisizmin rəngi olub, daha sonra reformasiyanın, geniş mənada isə anaxizmin rəngi olmuşdur. Hinduizmdə bu rəng Ölüm ilahəsi Kalinin simvoludur. Qara rəng bir çox hallarda ölümə assosiasiya olunur. Qədim yunanlarda da qara rəng şəri və ölümü ifadə edirdi. Altaylarda şər tanrısı Yerlikin yeraltı qaranlıq dünyada yaşadığı deyilirdi və onunla bağlı təsvirlərdə qara rəngdən çox geniş şəkildə istifadə olunurdu: onun qara qıvrım bıqları olduğu, qara keçəl öküzə, qara yorğa ata, qara çəpsiz qayığa minib gəzdiyi deyilirdi. Qara rəngin ölüm simvolu olmasının belə bir izahı da vardır: Orta əsrlərdə taun xəstəliyi milyonlarla insanın ölümünə səbəb olur və bu xəstəlik “qara ölüm” adlandırılır.

Qırmızı rəng alov, qan, məhəbbəti simvolizə edən rəngdir. İvrit dilində qan və qırmızı sözlərinin mənşəyi eynidir. Qədim türklərdə və şamanizmdə bu rəng Günəşi təcəssüm etdirirdi. Hindistanda gəlinlər qırmızı rəngli gəlinlik geyinirlər. Qırmızı rəngin şər qüvvələri, bəd nəzəri dəf edəcəyinə inam vardır. Çox zaman bunun üçün gəlin evdən çıxarkən onun üzünə qırmızı örtük salınır. Çində bu rəng xoşbəxtlik, firavanlıq rəngidir. Qərbi Afrikada Qananın Aşanti bölgəsində bu rəng matəmin rəngi hesab olunur. Qədim yunanlarda qırmızı rəng müharibə allahı Aresə təmsil edirdi. Bibliyada bu rəng cənubla əlaqələndirilir. Xristianlıqda bu rəng möhtəşəmliyi təmsil edir. Katolik kilsəsində bu rənglə qan, alov, İsa peyğəmbər və şəhidlər təmsil olunur. Xristianlıqda bu rəng həm də apokalipsisi (dünyanın sonuna gətirib çıxaran cəhənnəm alovu saçan əjdaha) simvolizə edir. Qırmızı rəng qara ilə birlikdə iblisi, şeytanı təmsil edir.

TYPOLOGY OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN MODERN ENGLISH AND AZERBAIJANI

Kerimova R.

Nakhchivan State University

The richness of each language is the word units, its composition, their formations, meanings, their type and finally the phraseology figurations. The phraseology associations that play a role as a bridge between words and sentences in free and stable state. The expressiveness and accuracy of speech depends on the natural use of words and expressions. We build our speech on certain grammatical rules. Like words, the constant combinations completely play a meaningful and a major role in enriching the vocabulary of our language. In many cases, in order to express certain meaning are used not only from a single word but also a group of words.

The whole constant word combinations, the indivisible expression and phrases in the language are called "phraseology". Phraseology is a Greek word that is derived from the combination of "phrase-expression", "logos-theory and science". The term "phraseology" was used by Charles Bally in the linguistic aspect firstly. He notes two types of word combinations and writes that, one of the combinations is a constant combination of words that are not permanent, arise in the speech process, and therefore represent the speech units. Some of the combinations create phraseological compositions. They come into the language system as its units. Using phraseologisms give people the ability to express their ideas accurately, concisely and expressively. They can express concrete thought. One of the main features of phraseologisms is their imagery, emotional and expressiveness. Thus, phraseologisms play a special role in emotionality of the language's expressiveness. They reflect this or that concept differently and effectively from different words. Phraseologisms have a solid national character. Studying the phraseologism of any nation, we get acquainted with the culture, history and lifestyle of that nation (1, p.3-5).

Besides all these, we know that each language has its own phraseologisms. If we compare and look through the phraseological units between English and Azerbaijan, we can meet with several researches. Because, these kind of combinations have always attracted attention of linguists, although they

were not given enough recognition in the past. The new trends in these languages lexical studies, however, have thrown a completely different light on these multi-word units with more or less unpredictable meanings. Being regarded as something inherently linked with a successful acquisition of a foreign language, units are great importance in any language system. With different levels of figurativeness they represent indispensable lexical elements that help any foreign language speaker sound more native and proficient. It is obvious that different languages have different phraseological units, both in structure and meaning. Also the repertoire of these expressions vary from one person to another, depending on their social or intellectual background (2, p.20-21).

Phraseological expressions can be frequently encountered and are used in everyday speech and to a certain extent they form a part of the core values of the culture. Mastery of these expressions facilitate communication and promote an innovative environment of social interaction. The expressions convey meaning quickly and enable language users express themselves more efficiently, they should be integrated into the teaching and learning process of foreign languages. The ready-made production of these figurative expressions contributes to the fluency making it possible for the speaker to be more concentrated on the message that needs to be delivered than on the formation of a sentence with a long literal explanation.

For a long time, it has been widely used to study the English language in countries around the world. In our country much attention is paid to studying this language too. The perfect learning of any language, including the study of English, is incomplete without knowing its phraseologism. Let's look through some linguists' researches about this. The researchers have put forward different ideas and interpreted different facts. In studying the linguistic field of phraseology a number of ideas and the language facts mentioned in some researchers' works and they have a particular significance.

A.V. Kunin is one of the researchers who thoroughly investigates phraseology. He spoke extensively on phraseological issues in his book, *The Phraseology of Contemporary English*, and gave a broad class of English phraseologisms (3, p.7-12).

In B. Golov's opinion, the phraseologisms are not prepared by the speaker. They are available in the language ready. Everyone uses them as a language unit.

Together with this, the research history of phraseology begin with the name of Ferdinand de Saussure and Ch. Bally in the history of linguistics. Ferdinand de Saussure distinguishes fixed phrase combinations from free word combinations in the language: "First of all, we come across a great deal of expressions that need to include into the language. These are some of the ready-made parts of the language that are usually not considered acceptable, although it is possible to change the words that have different meanings inside. It depends on entirely the meaning and syntactic structure of the word combinations' components used by tradition. These types of word combinations are not made, they are used in language in ready form".

The Azerbaijani linguist M. T. Taghiyev sees the reason for the object of phraseology is understood in such an indefinite way as not to elaborate on a deeply scientifically-based methodological basis in this field, and in less genetic relation of linguistics and literary heritage in philological sciences. While talking about the subject of phraseology, the author writes:

"Being one of the linguistic sciences, the duty of phraseology is to explore only word combinations related to the language structure. Understanding the subject of phraseology in special linguistic sense differs from the understanding of literary criticism, literary linguistics" (4, p. 9).

The linguist of Azerbaijan H. Bayramov has considered the proverbs and proverbial sayings one of the main sources of phraseologism and has analysed them as a phraseological sentence (6, p. 4-11).

The phraseological units of Contemporary Azerbaijani Language and English have created by means of combination two or more whole-meaning words. Specially the most of phraseological units are formed by means of verbs in both language. For example: göz qoymaq, üz vurmaq, boş-boğazlıq etmək, dil tökmək, hay vurmaq, söhbətə tutmaq, başa düşmək, yada salmaq;

In English: to talk to the wind, to waste one's breath, to weigh one's words, to call a spade a spade, to mill the wind, to beat the air, to blow-hot and cold, to be at a loss for words, to have a ready tongue, to make chin music.

To worship the golden calf -"sərvətə baş əymək"; to beat the air -"boş yerə çalışmaq", "xəlbirlə su daşımaq"; to bend the knee to (smb)- "diz çökmək"; built upon sand -"davamsız"; to call in question -"sual altında qoymaq"; to change one's skin "tanınmayacaq dərəcədə dəyişmək"; to dig a pit for somebody "bir kəsə quyu qazmaq";

Thus, from the point of view the investigation of phraseology linguists has come to the conclusion that it is one of special linguistic subject and each language has a complex phraseological system.

OĞUZ QURUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN MÜQAYİSƏSİ

Kişizadə İ.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Qədim tarixə malik olan türk xalqları əsrlərdən bəridir ki geniş coğrafiyada məskunlaşmış və çox dərin bir mentalitetə və mədəniyyətə malik olmuşdur. Türk dillərinin Oğuz qrupuna aid olan Azərbaycan dili də çox zəngin bir morfoloji və sintaktik quruluşa malikdir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər öz növbəsində müəyyən qruplara bölünmüşdür ki, həmin qruplar da bu dillərin bir-biri ilə leksik-qrammatik oxşarlığı əsasında formalaşmışdır.

Əvəzlilər müstəqil bir nitq hissəsi olmaq etibarilə ən qədim dövrlərə aiddir. Oğuz qrupu türk dillərinin qrammatik quruluşunda əvəzlilər özünəməxsus mövqeyə malikdir. Bu dillərdə əvəzlilərin morfoloji quruluşuna nəzər saldıqda görürük ki, bu dillərin hamısında əvəzlilər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Fərq burasındadır ki, bu dillərin bir qisminə sadə olan əvəzlik digər dillərdə düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Abdullayevin fikrincə müasir dilimizdə olan bəzi əvəzlilər tarixən düzəltmə olmuşdur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmişdir. “Buna, ora, bura, elə, belə”

Oğuz qrupu türk dillərinin əksəriyyətində əvəzliyin aşağıdakı mənə növləri var:

1. Şəxs əvəzliləri
2. İşarə əvəzliləri
3. Sual əvəzliləri
4. Qeyri-müəyyən əvəzliləri
5. Təyini əvəzlilər əvəzliləri

Şəxs əvəzliləri Oğuz qrupu dillərində aşağıdakı formada işlənir.

Azərb: mən, sən, o, biz, siz, onlar

Türkm: men, sen, ol, biz, siz, olar

Qaqauz: ben, sen, o, biz, siz, onnar

Türk :ben, sen, o, biz, siz, onlar.

Göründüyü kimi göstərdiyimiz dillərdə əvəzlilər leksik baxımdan eynidir, lakin bu əvəzlilər arasında müəyyən fonetik fərqliliklər mövcuddur. Birinci şəxsin təkini bildirən ən qədim forma türk və qaqauz dilində mühafizə olunmuşdur.

Oğuz qrupu türk dillərində işarə əvəzliləri bunlardır: o, bu, elə, belə, ora, bura, , həmin (Azərb) ol, şol, bu, şu, ol, xol (türkm) bu, o, şu, böylə, öylə, öbür, butakım (qaqauz) bu, şu, o, (türk). Bəzi türk dillərində o və bu əvəzlilərin özünəməxsus tətbiq edilmə metodu var imiş. Belə ki, bu yaxın məsafələri bildirmək üçün o əvəzliyi isə uzaq məsafələri bildirmək üçün işlədilmişdir. Yuxarıdakı nümunələrdə göründüyü kimi işarə əvəzlilərinə də leksik baxımdan heç bir fərqlilik yoxdur yalnız fonetik fərqlilik mövcuddur. Lakin şəxs əvəzliləri ilə müqayisədə işarə əvəzlilərinəki fonetik fərqlilik daha çox özünü göstərir. Bu fərqləri aşağıdakı cümlələrdə daha aydın təsvir etmək olar. 1) Punar başında kızlar var; **O** kızlar bulqar kızları. Partiya çok yıllar yaşasın-Cümlə xalqların **şu** kısmeti. (qaqauz) 2) Hoca da **şu** cevabı vermiş. -Gerçekten? (türk) 3) Ulu Aziyanın bir yerində, bir devletin paytaqtında **şeyle** bir iş bulup keçdi. Yuxarıdakı nümunələrdən aydın görünür ki, bu əvəzlilər fonetik cəhətdən fərqli olsalar da leksik cəhətdən onları anlamaq heç də çətin deyil. Türkmən dilində başqa türk dillərindən fərqlənən belə bir xüsusiyyəti də müşahidə edirik. “-day” şəkilçisi vasitəsilə klassik ədəbiyyatda bənzətmə, oxşarlıq bildirən işarə əvəzliləri əmələ gətirmişdir.

Sual əvəzliləri əvəzlilərin ən geniş yayılan növüdür ki, bu əvəzlilər hətta əvəzliyin özünü belə əvəz edə bilər. Oğuz qrupu dillərdə əvəzlilər üç qrupa ayrılırlar.

1. Bütün Oğuz qrupu dillərdə işlənən və fonetik cəhətdən o qədər də fərqlənməyən sual əvəzliləri. Məsələn: kim? Nə? Neçə? Və s.

2. Oğuz qrupu dillərinin hamısında işlənən lakin fonetik cəhətdən fərqlənən sual əvəzliləri. Məsələn: Nəme? Nire? Niçik? Və s.

3. Oğuz qrupu türk dillərinin yalnız bu və ya digər dillərində işlənən sual əvəzliləri. məsələn: nəşey? Nesoy? Nəhili? Nenen? Və s.

Oğuz qrupu tür dillərinin demək olar ki əksəriyyətində işlənən kim? Nə? Hara? Əvəzliləri vardır və fonetik cəhətdən demək olar ki bunlar fərqlənir. Lakin, bu əvəzlilər müasir dövrdə sadə əvəzlilər kimi götürülsə də tarixən düzəltmə əvəzlilər olaraq sadalanmışdır.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklərinə oğuz qrupu dillərində hamı, kimsə birirsə və s. bu tipli əvəzliliklər götürülür. Bəzi dilçilərə görə müasir Azərbaycan dilində işlənən təyini əvəzliliklər (hər, bütün, filan , öz) də qeyri-müəyyən əvəzliliklər kimi götürülməlidir. Oğuz qrupu türk dillərində qeyri-müəyyən əvəzliliklər quruluşca üç cür olur ki, bircə bunlar şərti xarakter daşıyır. Çünki əslində əvəzliliklərə məxsus konkret leksik şəkilçi işlədilmir və söz özünün ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşa bilmir.

-Sa, -sə şəkilçi formasında daha çox qeyri-müəyyən əvəzliliklərində özünü göstərir ki, bu da yalnız Azərbaycan dilində, bəzi hallarda isə qaçaq dilində özünü büruzə verir.

MEDIA DİLİNDƏ MORFOLOJİ ALINMALAR

Qarayeva K.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Dil yeni məfhumları ifadə etmək üçün başqa dillərdən leksik vahidlər aldığı kimi, müəyyən qrammatik strukturlar yaratmaq üçün də morfemlər alır. Buna görə də alınmaların üç növü mövcuddur: 1.Leksik alınmalar; 2. Morfoloji alınmalar; 3. Sinlaktik alınmalar.

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının 90%-dən çoxu onun orfoepiyasına əsaslanır. Bu mənada A.Axundovun fikirlərini qüvvətləndirərək qeyd edirik ki, “nəsihət” sözü Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında doğru yazılır çünki, heç bir dil daşıyıcısı danışarkən “sənə bir nəsihət verim” demir. Bu söz də “iyyət” şəkilçili sözdür və hesab edirik ki, iki “y” ilə yazılmalıdır – nəsiyyə; “İyyət” şəkilçisindən tam şəkildə imtina etmək də mümkün deyil çünki, dilimizdə “riyaziyyat” sözü var.

Müasir dövrdə daha çox rus və Avropa mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Medianın dilində rast gəlinən rus mənşəli son şəkilçilər bunlardır: izm, ist, ik, iya, siya, or, ka, is, et, a;..Məs; demokratiya, sintetika, taktika, liberalizm, fundamentalizm, ekstremizm, antisemitizm, terrorizm və s.

Lakin son 10 illikdə Avropa mənşəli şəkilçi və sözlər daha çox işlənir. Məs; post, geo, neo, pan, anti, aqro, avia, eks, tele, kontra.Bunların bir qismi məhsuldar, digər qismi isə qeyri-məhsuldardır. Medianın dilində “neobolşevizm”, “geosiyasi”, “antimilli”, “eks prezident” kimi leksemlərə təsadüf olunur.

Rus və Avropa mənşəli morfemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə qrammatik əlaqəyə girə bilməməsidir çünki, Avropa mənşəli şəkilçilər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında nə qədər fəal iştirak etsələr də, dilimizin müəyyən yaruslarında (fonetik, qrafik, orfoepik, orfoqrafik) hələ tam mənimsənilməmişdir. Bu, təkcə bizim dilimiz üçün deyil, oğuz qrupuna daxil olan bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. “Morfoloji alınmalar” dedikdə təkcə məfemlər deyil, həm də nitq hissələrini nəzərdə tuturuq. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, heç bir dilin lüğət fondu saf deyil, alınmalarsız keçinmək qeyri-mümkündür, lakin bu sahədə televiziya, radio və mətbuat dilində xeyli problemlər var. Belə ki, mediamətinlərin dilində külli miqdarda məcburi alınmalar var ki, onlar da dilin lüğət tərkibinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda alınmaların üslubi semantikasından mükəmməl istifadə olunmaması, ayrı-ayrı sözlərin mənalının düzgün verilməməsi, morfemlərin leksemlərlə düzgün qrammatik əlaqəyə girməməsi və s.dilimizin başlıca problemlərindəndir.

FRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA YERİ

Qasımova S.D.

Bakı Slavyan Universiteti

Dildə hazır şəkildə mövcud olan, bütövlükdə bir məcazi mənanı bildirən, tərkibcə dəyişməyən sabit söz birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələr dilimizin leksik sisteminin əsasını təşkil edir. Frazeoloji birləşmələrdən bəhs edən bölmə frazeologiya adlanır. Frazeoloji birləşmələrin digər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, bir neçə xüsusiyyəti var. Tərkibinin dəyişməz olması, birinin digəri ilə əvəz olunmaması, başqa dilə tərcümə edilməməsi buna nümunədir .

Azərbaycan dilində, xüsusən də bədii üslubda və məişət üslubunda frazeoloji birləşmələrdən daha çox istifadə olunur. Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin tarixinə nəzər yetirsək görürük ki, onların yaranması müxtəlif mərhələlərlə bağlıdır. Dilimizdə frazeoloji birləşmələrin qədimliyini, işləkliyini araşdırmaq üçün “Azərbaycan nağılları”na nəzər yetirmək kifayətdir. Nağıllarımızda işlənən frazeoloji birləşmələr bugünkü günümüzdə də aktiv şəkildə işlənir. İşlənmə məqamına, yerinə görə frazeoloji birləşmələr bir-birindən fərqlənir. Bunlardan biri də somatik frazeoloji birləşmələrdir.Nağıllarımıza diqqət yetirsək görürük ki,

somatik frazeologizmlərdən daha çox istifadə olunmuşdur. Somatik frazeologizmlər somatomlar vasitəsi ilə yaranan frazeologizmlərdir. Azərbaycan nağıllarında işlənən somatik frazeologizmlər də öz növbəsində iki yerə bölünür. Bu frazeoloji birləşmələr bədənə daxili və xarici orqanlarına görə dəyişir.

Xarici orqanlar vasitəsi ilə yaranıb, nağıllarımızda işlənmiş frazeoloji birləşmələr:

Gəldilər İskəndərə baş yendirdilər. Dil-ağız elədilər. Əlindən də hər nə xörək desən, gəlirdi. Allaha da qurban olum, qonağına da, saa da. Xoş gəlip, göz üsdə gəlip. Keçəl qulaq asmadı, qatığnan qızıl öküzlərini ala-bula elədi. Nümunələrdən də gördüyümüz kimi, nağıllarımızda işlənmiş somatik frazeoloji birləşmələr çağdaş dövrümüzdə də aktiv şəkildə işlənir. Bəzi frazeoloji birləşmələr isə fonetik dəyişikliyə uğrayaraq hazırda işlənərkəndir.

Eyni zamanda, daxili orqanlar vasitəsi ilə yaranan somatik frazeoloji birləşmələri də, nağıllarımızda görmək mümkündür. *Bu dolmanı necə bişirdin gətirdin, nə bildin ki, mənim ürəyim dolma istəyir?*

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLİN ARXAİK FEİLLƏRİ

Qədirov M.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan dili şivələrində işlənən sözlərin mühüm bir hissəsini ədəbi dilin arxaik lüğəvi vahidləri təşkil edir. Bu qəbildən olan sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olsa da, daha çox feillərdən ibarətdir. Azərbaycan dilini tarixi baxımdan nəzərdən keçirmək, dilimizin keçdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dili şivələrində işlənən ədəbi dilin arxaik feilləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu feillər etnik cəhətdən Azərbaycan dilinin xalis milli mənşəli sözləri olduğu üçün ədəbi dilin tarixi xüsusiyyətlərini özündə daha çox mühafizə edərək saxlayır.

Yaşır, yaşun sözü çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən arxaik lüğəvi vahidlərdən biridir. Bu arxaik feil “gizləmək, gizlənmək” lüğəvi mənalarında Azərbaycan dilində qələmə alınmış bədii nümunələrdə qeyd edilmişdir. Məs. : Ər ərədən adun yaşurmaq eyb olur (KDQ); Əhli-nəzərdən **yaşurma**, aç yüzünü gəl (Nəsimi);

Rəxtini yaşırdı bağlarda,
Ləlini itirdi dağlarda.

(Füzuli, “Leyli və Məcnun”)

Könlümdə **yaşurdum** qəmini, müşkül olurdu,
Ol gənci bu viranda nihan eyləməsəydin.

(Qövsü Təbrizi)

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən **yaşına**,
Yəqin bil ki, bizdən olmaz aşına.

(M.P. Vaqif)

Yaşırmaq, yaşınmaq arxaik feili Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının (Bakı, Ağdam, Bərdə, Şəki) şivələrində “**yaşırmaq, yaşırmaq**” şəklində, “gizləmək, gizlənmək” lüğəvi mənalarında işlənir. -**Yaşır** muni bir mö : kəm yerdə (Bakı) ; -Papağımı **yaşırıbmışam**, get tap (Şəki).

Teyləmək sözü müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik hesab olunan lüğəvi vahidlərdən biridir. Bu arxaik feil “iti bir şeylə yaralamaq, neşətləmək, deşmək” lüğəvi mənalarında xalq dastanlarının dilində işlənmişdir. Məs. :

Dərin-dərin dəryaları boyladı,
Xəncər alıb qara bağrım **teylədi**,
Oğlu ölmüş vəzir qəza eylədi,
Getməz damağımdan dudi-ah mənim.

(“Qurbani”)

Hər məclisdə mənim dərdim söylənsin,
Xəncər alıb qara bağrım **teylənsin**,
Deyin atam məni halal eyləsin,
Qaldı bizim ellər görünməz oldu.

(“Qulam Kəntər”)

Hər məclisdə sən hərcəyi söyləmə!
Xəncər alıb bağrım başı **teyləmə**!
Daldalarda lafi-kəzaf eyləmə!

Saxla həzrə dilin amanat könül!

(“Tahir və Zöhrə”)

Qeyd olunan arxaik lüğəvi vahid Salyan, Hamamlı, Şamaxı, Gəncə, Qazax, Tovuz şivələrində eyni lüğəvi mənada işlənir. - Bu yara gərək **teylənə** (Salyan); - Dünən bazarda Məmməd Həsənin qolunu **teylədi** (Şamaxı); - İrini yareyi **teyliyəllər** (Qazax); - Əzizinəm neylərəm, Xancal alıf qara bağrım **teylərəm**, Bir canım var sana qurvan eylərəm (Tovuz).

Aymaq sözü müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən köhnəlmiş sözlərdən biridir. Bu arxaik feil “demək, söyləmək” lüğəvi mənalarında dilimizə aid qədim ədəbi abidələrdə mühafizə olunur. Məs. : Qanlı qoca aydır; yaranlar, atam oldi, mən qaldım. Yerin-yurdun tutdum; Nə söylərsən? Nə aydırsan? Canım baba (KDQ);

Kim **aydır** kim, yüzün gülünarə bənzər,

Ki, yüzün nurə və gül narə bənzər.

(İ.Nəsimi)

Çün **aydırsan** həqiqi, hər yerdə hazırdır, neçün,

Fərq, ey gafil, məscidü meyxanəyi.

(İ.Nəsimi)

Aymaq arxaik feili “**aymağ**” formasında və eyni lüğəvi mənada Azərbaycan dilinin (Füzuli) şivəsində işlənir. – O ma: söz **aydı**.

Ulaşmaq sözü də müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən arxaik sözlərdən biridir. Bu arxaik lüğəvi vahid “çatmaq, yetişmək” lüğəvi mənasında Azərbaycan dilində qələmə alınmış bədii nümunələrdə mühafizə olunub saxlanmışdır. Məs. :

Surətin nəqşinə heyran olmuşam,

Vəslinə **ulaşalı** can olmuşam.

(İ.Nəsimi)

Yarını gəl, həqsən əğyar eyləmə,

Div ilə **ulaşma**, bazar eyləmə.

(İ.Nəsimi)

Qeyd olunan arxaik lüğəvi vahid M.Kaşğarlının “Divani-lüğəti-türk” əsərində də eyni lüğəvi mənada işlənir: “Bir mən birgə **ulaşdı**”-bir şey o birisinə qovuşdu.

Ulaşmaq sözü “**ulaşmağ**” formasında, “qarışmaq, qoşulmaq” mənalarında Azərbaycan dilinin (İmişli, Kürdəmir, Mingəçevir) şivələrində işlənir. -Başım işə elə **ulaşır** kin, laf adımı unutmuşam (Mingəçevir); -Bizim iney **ulaşır** o biri kəndin malına (Kürdəmir); -Uşağı qoyma **ulaşsın** pis adama (İmişli).

Azərbaycan dili şivələrində mühafizə olunan ədəbi dilin arxaik feillərinin tədqiqi qədim tarixə malik olan Azərbaycan ədəbi dilinin etnik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün qiymətli faktlar verir.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “EY HƏRİR İÇRƏ TƏNİN, MÜTLƏQ BÜLÜR İÇRƏ GÜLAB” BAŞLIQLI MÜXƏMMƏSİNİN LEKSİK SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qəhrəmanova B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ey hərİR içrə tənİN, mütləq bülür içrə gülab,

Köksün abi-rövşən, ol ab üzrə dügməndir hübab.

Böyləsən məhbub, yox nəzzarənə aləmdə tab,

Vay əgər tez cık çıxıb, sərpib ləçək, salsan niqab,

Hiç şək yox kim, səni görcək olur aləm xərab.

İçrə - köhnəlmiş sözdür. İçində, içərisində mənalarını ifadə edir.

Tən - klassik ədəbiyyatda bədən mənasında işlənmişdir.

Mütləq - ərəb mənşəli sözdür. Labüd, şübhəsiz, əlbəttə, yəqin, hər halda mənalarını ifadə edir.

Gülab - fars sözüdür, gül suyu mənasını ifadə edir.

Köks – ürək mənasını ifadə edir, köhnəlmiş sözdür.

Abi-rövşən – izafət birləşmədir. Ab - fars mənşəli sözdür. Su mənasını ifadə edir. Rövşən – fars mənşəli söz olub, işıqlı, parlaq, aydın mənalarını ifadə edir.

Hübab - ərəb mənşəli, köhnəlmiş sözdür. Köpük mənasını ifadə edir.

Böylə - köhnəlmiş sözdür. Bu cür, bu təhər, bu kimi, bu sayaq mənalarını ifadə edir.

Məhəbbət - ərəb mənşəli sözdür. Sevgili, məşuq, istəqli (kişi) mənalarını ifadə edir.

Aləm - ərəb mənşəli sözdür. Kainat, dünya, yer üzü mənalarını ifadə edir. Aləm - xalq, camaat, el, bütün adamlar, insanlar mənalarını ifadə edir.

Tab - fars mənşəli sözdür. Güc, qüvvət, təqə mənalarını ifadə edir.

Vay - omonim sözdür. Vay - yas, ölü yeri, yaxud müsibət, bədbəxtlik mənasında işlənir. Vay - qorxu, həyəcan, təəssüf, kədər, ağrı, təəccüb, fərah kimi hissləri ifadə edir.

Əgər - fars mənşəli sözdür.

Çıxmaq - milli mənşəli, çoxmənalı sözdür. Çıxmaq - bir yerə getməyə başlamaq, yola düşmək; çıxmaq - yuxarı qalxmaq, başıyuxarı getmək, qalxmaq; çıxmaq - göyərmək, bitmək, yerdən çıxmaq, cücərtisi görünmək; çıxmaq - bir şeyin üstünə qalxmaq, dırmaşaraq qalxmaq.

Ləçək - omonim sözdür. Ləçək - ağdan, çitdən, ipəkdən vəs - dən üçkünc qadın baş örtüyü; ləçək - çiçək tacında olan yarpaq, gül yarpağı

Salmaq - milli mənşəli, çoxmənalı sözdür. Salmaq - bir şeyi hündür yerdən aşağı atmaq, tullamaq, buraxmaq, düşürmək; salmaq - əsasını qoymaq, təsis etmək, qurmaq, düzəltmək; salmaq - keçirmək, taxmaq; salmaq - örtmək, üstünə yorğan salmaq.

Niqab - ərəb mənşəli sözdür. Duvaq, üz örtüsü mənalarını ifadə edir.

Xərab - ərəb mənşəli sözdür. Pis, yaman mənalarını ifadə edir.

Dil çəkib zərrin o tağın, verdi lə'lindən soraq,

Tutdu ol göftar üçün lə'li-binaguşın qulaq,

Zülfünə həmdəm daraq, aşüftə mən ondan iraq,

Diş salıb hər piçü tab açdıqca zülfündən daraq,

Rişteyi-canımğa rəşkimdən düşür yüz piçü tab.

Dil - milli mənşəli, omonim sözdür. Dil - insanda orqan adı; dil - insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olub, onların bir-birlərini başa düşmələrinə və bir-birləri ilə fikir mübadiləsi etmələrinə imkan verən səs, söz və qrammatik vasitələr sistemi. Dil çoxmənalı sözdür: dil - insanın dili; dil - müxtəlif alətlərin, cihazların və s - nin uzanan və əksərən oynar, mütəhərrik hissəs, zəngin dili, toqqaanın dili.

Çəkmək - milli mənşəli sözdür. Çoxmənalı sözdür: çəkmək - bir şeyi tutub özünə və ya başqa bir tərəfə dartmaq; çəkmək - lazımı yerə qoymaq, yaxınlaşdırmaq; çəkmək - örtmək, bağlamaq, qapamaq; çəkmək - yemək üçün xörəyi qablara qoymaq; çəkmək - bir şeyin, adətən tütünün tüstüsünü içinə almaq və buraxmaq.

Zərrin - fars mənşəli söz olub, qızıldan düzəldilmiş qızıl kimi, qızıl rəngində, qızıl kimi parlaq mənalarını ifadə edir.

Tağ - fars mənşəli sözdür. Qübbə, günbəz mənalarını ifadə edir.

Vermək - milli mənşəli sözdür. Çoxmənalı sözdür: vermək - təslim etmək, çatdırmaq, tapşırmaq; vermək - bağışlamaq, hədiyyə etmək, mükafatlandırmaq, mükafat vermək, pay vermək; vermək - ziyafət vermək, tamaşa vermək, konsert vermək; vermək - qəzetdə elan vermək, qanun vermək; vermək - cavab vermək, əmr vermək, icazə vermək, yol vermək, ad vermək, can vermək.

Ləl - ərəb mənşəli sözdür. Qırmızı rəngli qiymətli daş mənasını ifadə edir.

Soraq - milli mənşəli sözdür. Axtarma, arama, soruşma mənalarını ifadə edir.

Tutmaq - milli mənşəli söz, çoxmənalı sözdür. Tutmaq - diri-diri ələ keçirmək, ovlamaq; tutmaq - işğal etmək, zorla bir yeri almaq, ələ keçirmək; tutmaq - qapmaq, dişləmək; tutmaq - kirəlmək, kirayə etmək, icarə etmək; tutmaq - uyğun gəlmək, bir gəlmək, düz gəlmək.

Qulaq - milli mənşəli sözdür, çoxmənalı sözdür. Qulaq - eşitmə orqanı; qulaq - bir şeyin qırağı, yanı, kənarı, ucu.

Zülf - fars mənşəli sözdür. Saç mənasını ifadə edir.

Aşüftə - fars mənşəli sözdür. Əhvalı pozulmuş, pərişan, qarışıq mənalarını ifadə edir.

Iraq - milli mənşəli sözdür. Uzaq, uzaqda olmaq, iraq olmaq, iraq durmaq mənalarını ifadə edir.

Diş - milli mənşəli sözdür. Çoxmənalı sözdür: diş - insanın dişi, darağın dişi.

MODAL SÖZLƏR VƏ ONLARIN İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ

Qəzənfərli A.E.

Odlar Yurdu Universiteti

Modal sözlər danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Mənaca modal sözlərin aşağıdakı növləri var:

Təsdiq(Əminlik,yəqinlik) bildirənlər: əlbəttə (əlbəttə ki), doğrudan (doğrudan da), həqiqətən,düzü, sözsüz, şəksiz, şübhəsiz (şübhəsiz ki), doğrusu, düzü və s. Məsələn: Əlbəttə ki, düz sözə zaval yoxdur. Doğrudan da, insan gücü tükənməzdir. Sözsüz, qələbə gec-tez bizim olacaqdır və s.

Güman və şübhə bildirənlər: gərək (gərək ki), yəqin (yəqin ki), görünür, deyəsən,yoxsa,olmaya, ehtimal ki, bəlkə, güman ki, olsun ki, və s. Məsələn: Görünür, düşmən bizim zəif yerimizi bilir. Gərək ki, sən onu tanıyırsan. Deyəsən, yağış yağacaq. Ola bilsin ki, görüşümüz sabah baş tutmadı və s.

Nəticə, ümumiləşdirmə bildirənlər: deməli, yaxşı, demək, xülasə,qərəz(əl qərəz), beləliklə, ümumiyyətlə, bir sözlə, nəhayət və s. Məsələn: Deməli, qərarımız qətidir. Beləliklə, biz oranı tərk etməli olduq. Nəhayət, gözlədiyimiz gün gəlib çatdı və s.

Fikrin mənbəyini bildirənlər: mənəcə, sənəcə, bizcə, fikrimizcə və s. Məsələn: Mənəcə, o, yalan danışmır. Fikrimizcə, bu məsələnin həlli asandır və s.

Sıra və ardıcılıq bildirənlər: birincisi, əvvəla, ikincisi və s. Məsələn: Birincisi, o, hələ uşaqdır, ikincisi də, günahkar özünsən.

Təəssüf bildirənlər: təəssüf ki, əfsus ki və s. Təəssüf ki, biz mənəviyyata az əhəmiyyət veririk və s.

Bənzətmə və ya müqayisə bildirənlər: sanki, elə bil, elə bil ki,güya, və s. Məsələn: Sanki ona dünyanı bağışladılar. Elə danışır, elə bil ki, uşaqdır və s.

Quruluşuna görə modal sözlər sadə və mürəkkəb (tərkibi) olur. Əgər bir sözdən ibarət olarsa bunlar sadə modal sözlərdir. Məsələn:əlbəttə, sanki, mənəcə, görünür və s.Mürəkkəb (tərkibi) modal sözlər isə 2 və ya daha artıq sözdən ibarət olur: elə bil ki, təəssüf ki, şübhəsiz ki, gərək ki və s.

İngilis dilində modal sözlər nitq hissəsi kimi aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

1. Modallığın leksik-qrammatikmənasına görə;
2. İnkarlıq kombinasiyasına görə;
3. Parantetik elementlər və cümlədəki sözlərə görə.

Semantik olaraq modal sözlər 3 qrupa bölünür:

1. Əminlik bildirən modal sözlər: əlbəttə (ki), həqiqətən, təbii olaraq, mütləq, şübhəsiz (ki) və s. Certainly, he will die if you don't call a doctor immediately.-Əgər təcili həkimçağırmasan, əlbəttə ki, öləcək. Surely, this will cause a great problem.-Şübhəsiz ki, bu böyük problemə səbəb olacaq. Really, I don't want any more beer.- Həqiqətən, artıq pivə istəmirəm.

2. Ehtimal bildirən modalsözlər: bəlkə də, olmaya, yəqin, ehtimal ki, ola bilər və s. Perhaps, I'm wrong; I think he is coming to see us tomorrow.- Bəlkə də, mən səhvəm, mən fikirləşirəm ki o sabah səni görməyə gələcək. Possibly, he is the most famous man in this town. Is that true? - Bəlkə də o bu şəhərdəki ən məşhur adamdır. Doğru deyil? Apparently, they're getting divorced. - Göründüyü kimi onlar boşanırlar.

3. İstək və arzuolunmazlığın müxtəlif şalarlarını ifadə edən modal sözlər: xoşbəxtlikdən, bədbəxtlikdən, nə yaxşı ki, təəssüf ki və s. Happily, the accident was prevented. – Xoşbəxtlikdən, hadisənin qarşısı alındı. Unhappily, we did not see her again. - Təəssüf ki, biz bir daha onu görmədik. Unluckily, he did not get the job. - Təəssüf ki, o işə qəbul olunmadı.

Bunu da qeyd etməkləzımdır ki əksər modal sözlər zərflərdən inkişaf edib. Səbəbi odur ki, çox vaxt modal sözlər və zərflər arasında formal eynilik olur. Məsələn, ingilis dilindəki unfortunately, happily,surely sözləri zərflə omonimlik yaradır. Lakin onlar arasında bəzi fərqlər vardır. Əsas fərq odur ki, zərflər cümlədə feilin yanındaışlənir, halbuki modal sözlər qayda olaraq cümlənin əvvəlində işlənir və onlardan sonra vergül qoyulur; zərflər feillərə istinad etsə də, modal sözlər bütün cümləyə istinad edir.

Modal sözləri cümlə üzvlərindən ayırmaq üçün vergüldən istifadə olunur. Modal sözlər cümlənin həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda işləyə bilər. Modal sözlər cümlənin əvvəlində gələrsə ondan sonra,ortasında gələrsə hər iki tərəfdən,sonda gələrsə ondan əvvəl vergül qoyulur. Cümlənin sonunda işlənersə intonasiyadan asılı olaraq nöqtə, nida və ya sual işarəsi qoyulur. İstisna modal sözlər var ki onlarda bütün vəziyyətlərdə vergül qoyulmur: sanki,güya, elə bil. Modal sözlər cümlədə digər sözlərdən ayrı yazılır.

Bəzi sözlər həm modal söz, həm də feil kimi işləyə bilər: görünür, demək, olmaya, deyəsən, demə, görəsən, deməli. Məsələn: Demək, bir az gecikmişəm. (modal söz), Bunu vaxtında demək lazım idi. (feil)

Bəzi modal sözləri isə isimlə omonimlik yaradır: xülasə, nəhayət, təəssüf. Məsələn: qəzetlərin xülasəsi, işin nəhayəti. Sözsüz, doğrudur kimi modal sözlər sıfətlə omonimlik yaradır: Əli Kərimin şeirləri sözsüz nəğmədir (sifət). Əvvəllər, sözsüz, güclü idim (modal söz).

Yaxşı sözü həm sıfət, həm zərf, həm də modal söz ola bilər: Yaxşı iş üz ağardar (sifət). Yaxşı danış, qulaq asa (zərf). Yaxşı, gəlin gedək (modal söz).

DASTANLARIMIZDA FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ROLU

Quliyeva G.G.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Folklorumuzun geniş həcmli janrlarından olan dastanlarımızın dili frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Frazeoloji birləşmələr qədim zamanlardan bəri dilimizdə fəal şəkildə mövcud olmuş, milli-etnik təfəkkür tərzinin özünəməxsusluğunu özündə daşımış və inkişaf etdirmişdir.

Frazeoloji birləşmələr dastanlarımızın dilinə sadəlik, canlılıq, obrazlılıq, aydınlıq və şirinlik gətirmişdir. Məs: Koroğlu deyiləm, yırtma yaxanı, Ciyərimi eşq oduna yaxanı ("Koroğlu" dastanı), Sən məni yandırdın eşqin dağına, Hicran atəşinə, qəm fərağına ("Şam şahzadə" dastanı), Yazıq Alı bu qəm səni bürüdü, Eynim yaşı sel-sel oldu yeridi ("Aşıq Alı və Əsmər xanım" dastanı).

Dastanlarımızın dilində işlənən frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismi tarixi forma-strukturunu və məzmununu bu günümüzdə qədər gətirib çıxartmışdır. Məs: baş qoşmaq - əhəmiyyət vermək, fikir vermək. Qubernator gördü ki, yox heç kəs dey Nəbiyə baş qoşmaq istəmir ("Qaçaq Nəbi"); qəm çəkmək-kədərlənmək – Qoç Koroğlu kimi arxası olan iyid qəm çəkib qorxarmı? ("Koroğlu" dastanı) və s.

Dastanlarımızın dilində işlənən frazeologizmlərin müəyyən bir qismi işləkliyi saxlamamışdır. Bu da birləşmənin tərkibindəki sözlərin arxaikləşməsi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, frazeologizmlər semantik bütövlüyə malikdir. Təbii ki, hissələrdən birinin arxaikləşməsi semantik bütövlüyün məzmununa zərər gətirir.

Azərbaycan dastanlarında işlənən frazeoloji birləşmələr tarixi-milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu keyfiyyət onu tarixi prosesin nəticəsində yaranması məsələsini də sübuta yetirir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin yaranması, inkişafı və təşəkkülü milli-etnik dəyərlərlə, xalqımızın həyat tərzindəki müxtəlif proseslərlə əlaqədar yaranan ənənələri daşımışdır. Məsələn, Baş endirdi bağır basdı, Əli qavşırıb, ol yigidə səlam vergil! ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı) və s.

Bütün bu nümunələrdə oğuzların-türklərin milli-mənəvi dəyərləri öz əksini tapmışdır. Burada adət-ənənələr, dini dünyagörüş tərz, ədəb qaydaları müəyyən qədər bizə lazımı məlumat vermiş olur.

Azərbaycan dastanlarının dilində işlədilən frazeoloji birləşmələr dil tariximiz üçün əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, dostlarımızda bədii sözün mənə yükünün dərinliyinin ifadəsində, fikrin emosional, qüvvətli, obrazlı çatdırılmasında, ekspressivliyin təmin olunmasında da əvəzsiz rol vardır. Məsələn: Bəri gəlmiş, başum bəxti, evüm təxti; Qurulu yaya bənzer çatma qaşım; Göz açıb gördüm. Könül verib sevdigim ("Kitabi-Dədə Qorqud").

İfadəliliyə və emosionallığa xidmət edən frazeoloji birləşmələr dastanların dilində bəzən həm qafiyələmək poetiklik yaradır və vəzn xüsusiyyətlərini özündə cəmləyir. Məsələn: Dəmiroğlu: - Elə gözələrinin qabağında misri qılınc parıldasa nə yuvanın quşu olduğu bilinəcək açacaq sandığı, tökəcək pambığı (Koroğlu); Şah İsmayıl: - Qurddan qorxan qoyun saxlamaz (Şah İsmayıl).

Azərbaycan dastanlarında frazeologizmlər zəngin və rəngarəng formalarda təzahür edir. Dastanlarımız xalqımızın ümumi yaradıcılıq məhsulu olduğundan xalqımızın təfəkkürünün dərin düşünmə qabiliyyətinin bədii və ifadəliliyi, ibrətamiz zəka potensialının ilk rüşeymləri şəklində yaranacaq inkişaf prosesi zamanı daha dərinləşmiş, bir çox keyfiyyətlər qazanmışdır.

PAREMIOLÖJİ VAHİDLƏRİN YARANMASI TARİXİ

Quluzadə F.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi təşəkkül tapdığı dövrdən həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında atalar sözlərinin öyrənilməsinə xüsusi yanaşılmışdır.

Atalar sözləri dərin mənaya, böyük və yığcam fikrə malik olmaqla elə ifadə olunur ki, çatdırdığı həqiqətin qarşısında təəccüblənməmək qeyri-mümkündür. Bəzən də atalar sözləri xüsusi bir tapıntı kimi dəyərləndirilir. Həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, hikmətli sözlər həm də xalqımızın dərin zəkəsindən, düşüncəsindən, təcrübəsindən bəhrələnərək çox məqamlardan xəbər verir.

Hər bir atalar sözündə tarixi dövrün, zamanın, quruluşun öz əks-sədası da yaşamaqdadır. Atalar sözlərinin istər bədii sənət baxımından, istərsə də elmi cəhətdən araşdırılması həmişə faydalıdır. Ona görə də atalar sözü və məsəllərə ruslar ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhun təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər.

Azərbaycanda atalar sözü kitab halında ilk dəfə 1899-cu ildə İrəvan şəhərində müəllim Məhəmməd Vəli Qəmərlinin hazırladığı çərəkə boyda toplu hesab olunur. Burada 750 atalar sözü toplanmışdı. 1881-1889-cu illərdə Tiflisdə rus dilində nəşr olunan "Qafqazın məskən və məskunlarının təsvir materialları" məcmuəsinin müxtəlif nömrələrində ara-sıra ana dilimizdə atalar sözləri dərc olunardı. Bu hikmət çeşməsinin ilk dəfə ciddi surətdə araşdıran, onu illər boyu sevrək toplayıb bir yerə yığan, tərtib edən, nəşrə hazırlayan unudulmaz folklorşünas, əməkdar mədəniyyət işçisi Əbülqasım Hüseynzadə olub.

1926-cı ildə iki minə yaxın atalar sözündən ibarət ilk kitab "Bakı işçisi" nəşriyyatının mətbəəsində çapdan çıxdı. Bunun ardınca Hənəfi Zeynallının tərtib etdiyi "Atalar sözü" kitabı çap edildi. Həmin kitabın müqəddiməsində müəllif yazırdı: "Mənə kömək edənlərdən biri də Əbülqasım Hüseynzadədir. Onun topladığı atalar sözündən istifadə etmişəm".

Atalar sözlərinin yaranmasında şair və yazıçılarımızın da böyük xidmətləri olmuşdur. Elə hikmətli sözlər var ki, onların müəllifi məlumdur. Bu cür ifadələri aforizmlər adlandırırıq. Məsələn: "Azadlıq gözəl yaşamaq üçündür", "Təcrübə yüksəlişin qanadıdır". Bu kəlamın müəllifi Cəfər Cabbarlıdır. Yaxud da: "Çörək bol olarsa, basılmaz vətən", "Soyuq məzara da zinətdir insan", "Ağılsız köpəklər ulduza hürər" kimi atalar sözüne çevrilmiş hikmətli poetik ifadənin müəllifi xalq şairimiz Səməd Vurğundur.

1938-ci ildə Məmməd Arif Dadaşzadənin redaktorluğu, Həmid Araslıının müqəddiməsi ilə müəllifin ikinci kitabı çapdan çıxdı. 1949-cu ildə Əbülqasımın çap etdirdiyi növbəti "Atalar sözü" kitabı tərtib cəhətdən əvvəlkilərdən çox fərqli idi. Burada atalar sözləri əlifba sırası ilə düzülmüş, kitabın sonunda isə müfəssəl mövzular göstəricisi verilmişdir.

Atalar sözü və məsəllər bir-birinə çox yaxındır. Bunları biri-birindən ayırmaq çox vaxt çətin olur. Lakin bunları fərqləndirən cəhətlər də vardır. Bəzi tədqiqatçılar bu fikirləri onların qrammatik quruluşunda görmüş, bəziləri həcmdə kiçik və böyük olmalarını qeyd etmişlər.

K.D.Uşinski, M.A.Rıbnikova kimi məşhur pedaqoq və metodistlərin, İ.V.Dal, F.J.Buslayev və Q.Sokolov kimi məşhur rus alim və folklorşünasların fikrincə məsəllərdə atalar sözündəki kimi dərin, hikmətli fikirlər vardır, lakin bu hələ bitməmiş, püxtələşməmiş, kamilləşməmişdir.

Həm rus, həm də Azərbaycan dilçiliyində bir çox alimlər, dilçilər paremiologiyayı həm geniş, həm də dar mənada nəzərdə tuturlar.

Burada daha çox xalqların psixologiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Hal -hazırda dilçilik elmində koqnitiv dilçiliyin əsas yer tutduğu dövrdə frazeologizmlərə və paremiyalara bu cəhətdən yanaşmaq da doğru olardı.

BƏDƏN ÜZVLƏRİ ADLARI İLƏ YARANMIŞ FRAZEOLÖJİ SİNONİMLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məcidova M.D.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədən üzvləri adları ilə işlədilən frazeoloji vahidlər, digər adı isə somatik frazeoloji vahidlər adalanan frazeoloji birləşmələr müasir dilçiliyin əsas sahələrindən biri olub dilin bədiiliyinin və emosionallığının artırılmasına xidmət edir. İstər ingilis istərsə də Azərbaycan dilində bu cür ifadələrin yaranması müəyyən amillərlə bağlıdır ki, bunlardan biri də sinonimlik prinsipidir. Ümumi olaraq götürüldükdə sinonimlik bir problem zəminində leksikologiya, semasiologiya, üslubiyyat kimi dilçilik bölmələrində geniş şəkildə araşdırılır.

SFB-lərdə olan sinomimlik prinsipi dilin daha da zənginləşməsi, sözlərə fərqli mənə çalarlarının gətirməsi ilə yanaşı metaforik səciyyə daşıyır. Ümumiyyətlə nəzər saldıqda ünsiyyət prosesində SFB-lərdən tez-tez istifadə olunması onun istər obrazlıq, istərsə də çeşidlilik baxımından digər frazeoloji birləşmələrin

(FB) başqa tematik qruplarımdan xeyli dərəcədə fərqləndirir. Bununla yanaşı yuxarıda qeyd olunmuş sinonimlik prinsipi eyni mənanı ifadə SFB-lərin olması onlardan mütəmadi istifadəni qaçılmaz edir.

Rəhimzadə N.R frazeoloji sinonimliyi “üslubi boyasına, leksik tərkibinə görə fərqlənən və mənacə bir-birinə yaxın olan müstəqil ifadələr” olaraq şərh etmişdir.

Məsələn; to have an eye on – keep an eye out for (göz qoymaq, nəzarətdə saxlamaq), to go about with one’s head in the air – turn up one’s nose at (brn yuxarıda olmaq), to have all one’s eyes about one – to keep one’s eyes open – to keep one’s eyes peeled (hər şeyə hazır olmaq, ayıq – sayıq olmaq), gözünün suyunu axıtmaq – gözünü sıxmaq – göz yaşı tökmək – göz yaşı axıtmaq (ağlamaq), ayaqyol – subaşı (tualet), ayaqyoluna düşmək – qarnı işləmək, ürəyi getmək – bihuş olmaq, qulaq asmaq – qulaq vermək, üz qoymaq – yola düzəlmək – daban almaq – ayaq basmaq – ayaq qoymaq – qədəm basmaq, başına çəkmək – boğazını islatmaq – boğazını yaşlamaq, qol çəkmək – qol qoymaq – imza atmaq ingilis və Azərbaycan dilində frazeoloji sinonimlərə misal ola bilər. Lakin bu siyahını daha da artırmaq mümkündür.

Somatik frazeoloji sinonimlərdə əsas fərq obrazlıq, sematik və üslubi cəhətdən müxtəlif səciyyə daşımasıdır ki, bu onu leksik sinonimlərə bənzədir, lakin burada özünəməxsusluq daha çox nəzərə çarpır.

M.ŞİRƏLİYEV VƏ ONUN DİLÇİLİK MƏKTƏBİ

Mədatova L.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi M.Ş.Şirəliyev elmi məktəb yaradan insanlardan idi. Azərbaycanda dialektoloji araşdırmalar, dialekt və şivələrin öyrənilməsi bu görkəmli alimin adı ilə bağlıdır. Akademik M.Ş.Şirəliyevin elmi yaradıcılığında başlıca yeri dialektoloji tədqiqatlar tutur. M.Şirəliyevi Azərbaycan dilçiliyində dilçilik coğrafiyasının banisi kimi tanıyırıq. Alim eyni zamanda Azərbaycan dilinin başqa sahələri ilə də məşğul olurdu. Akademik dialektlərlə paralel dilimizin tarixinin, quruluşunu ətraflı öyrənilməsində dialekt və ədəbi dildə oxşar və fərqli məqamların aşkara çıxarılmasında böyük işlər görmüşdür. Azərbaycan dilinin tarixinin öyrənilməsində Məmmədəğa Şirəliyevin adı xüsusi olaraq qeyd olunur. M.Şirəliyev eləcə də Azərbaycan dilinin morfologiya, orfoqrafiya, orfoepiya, əlifba, terminologiya, durgu işarələri, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, türkologiyanın nəzəri problemləri və s. tədqiqatların, monoqrafiyaların müəllifidir. Professor Bolqarıstanda türk kəndlərini gəzərək zəngin material toplamış və həmin materiallar əsasında "Türk dialektologiyası" əsərini, eyni zamanda "Dilçiliyə giriş" dərsliyini yazmışdı. Onun fəaliyyəti istər bolqar, istərsə də sovet alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Böyük alimin Azərbaycan dilçiliyinin formalaşmasında, türk dünyasında Azərbaycan elmi-mədəni təfəkkürünün tanınmasında xüsusi xidmətləri olmuş, bütöv dilçilik məktəbi yaratmışdır. Akademik bir çox dilçilik məsələlərinə toxunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Türkologiyada «tərkib və budaq cümlə» məsələsi. Türk dillərinin dialektoloji atlasının hazırlanması məsələsi. Azərbaycan dilində qıpçaq qrupu elementləri. Türkologiyada dialekt və şivələrin təsnifi məsələsi.

Onun "Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları" əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu kitab 1970-ci ildə çap olunmuşdur. Məmmədəğa Şirəliyevin Muxtar Hüseynzadə ilə birlikdə yazdıqları orta məktəblərin yuxarı sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərsliyi şagirdlərə dilimizin qrammatikasını öyrənməkdə əsas kitab olmuşdur. M.Şirəliyev böyük türkoloq-alim kimi Rusiyada da tanınırdı. Onun 1961-ci ildə Moskvada çap olunan «Təsviri qrammatikanın tətbiqi məsələləri» kitabında «Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə problemi» adlı məqaləsi xüsusi olaraq diqqəti cəlb etmişdi. M.Şirəliyevin dilçiliyimizin və ümumən türkologiyanın inkişafında çox böyük xidməti olmuşdur. Onun məktəbinin daha dərinədən öyrənilməsi mühüm önəm daşıyır.

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEV VƏ ONUN TÜRKOLÖJİ DİLÇİLİKDƏ YERİ

Mədatova L.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Məmmədəğa Şirəliyev Azərbaycan dilçiliyini beynəlxalq aləmə çıxaran, türkologiya elmində öz sözünü demiş Azərbaycan dilçisidir. Onun "Bakı dialekti", "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", "Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri", türkoloqların ən çox bəhrələndiyi əsərlər olub. O, türkologiya tarixində ilk olaraq "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası"nı yaratmışdır. 1950-ci ildən etibarən artıq

M.Şirəliyev tanınmış dialektoloq-türkoloq idi. Türkoloq dünya türkologiyasında görülən çox böyük işləri əlaqələndirmək üçün «Sovetskaya türkologiya» kimi ümumittifaq jurnalın çapını faydalı sayırdı. Türkologiyanın ən vacib problemləri türk xalqları yaşayan respublikalardan və xarici ölkələrdən göndərilən dərin məzmunlu əsərlərdə öz əksini tapırdı. M.Şirəliyev həmin elmi məqalələri «Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi» şöbəsində də əməkdaşlarla birgə müzakirə edirdi. M.Şirəliyevin redaktorluğu ilə çıxan «Sovetskaya türkologiya» jurnalı nəşr olunduğu illər ərzində türkologiyanın aktual problemlərinə aid maraqlı, dəyərli materiallar çap edilməklə yanaşı, türkoloqlar arasında elmi əlaqələrin yaranmasında da böyük işlər görülmüşdür. Türk dillərinin dilçilik coğrafiyası üsulu ilə öyrənilməsi, dialektoloji atlasların tərtibi də müasir dilçiliyin qarşısında duran ən vacib problemlərdən biri sayılır. Türk dilçiləri arasında bu işə ilk dəfə olaraq 1950-ci illərin sonlarında M.Şirəliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi altında Azərbaycan EA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dialektoloqları başlamışlar.

Akademiki xarici ölkələrə dəvət edirdilər. Türkmənlər dialektoloji atlasın tərtibi işlərini M.Şirəliyevin məktəbindən götürmüşlər. 1953-cü ildə M.Şirəliyev Bolqarıstana Sofiya Universitetinə dəvət alır və orada bir il türk filologiyası kafedrasına rəhbərlik edir. Professor Bolqarıstanda türk kəndlərini gəzərək zəngin material toplamış və həmin materiallar əsasında "Türk dialektologiyası" əsərini, eyni zamanda "Dilçiliyə giriş" dərsliyini yazmışdı. Onun gördüyü bu işlər sayəsində Bakı XX əsrin 70-ci illərindən keçmiş SSRİ məkanında türkoloji mərkəzə çevrilmişdir. M.Şirəliyev Türk Dil Qurumunun qurultaylarında (1957, 1966, 1972) iştirak edib mühazirələr oxuyurdu. Polşa Xalq Respublikasının dəvəti ilə Varşava və Krakov universitetlərində türk dilindən mühazirələrdə iştirak etmişdi. Həqiqətən də M.Şirəliyev sovet türkologiyasının inkişafında və yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Şirəliyevin elmi irsi dilçiliyimiz üçün tarixən dəyərli olduğu kimi bu gün də aktual və faydalıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİN KEÇMİŞ ZAMANI HAQQINDA

Məhərrəmovə G.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Zaman kateqoriyası hərəkətin nitq anına nisbəti kimi izah olunur. Zaman hərəkət və inkişaf üçün əsas şərt sayılır. Obyektiv – fəlsəfi zamanın hadisə və proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, həmçinin bu proseslərin doğurduğu səbəb-nəticə münasibətlərini və s. ifadə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, hərəkətin danışq vaxtına münasibətinə görə feillər bir sıra dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də keçmiş, indiki və gələcək olmaqla üç zamana bölünür. İnsan fəaliyyəti və təfəkkürü obyektiv-real zamanla əlaqədardır. Real zaman öz ifadəsini dildə tapır. Obyektiv zaman qrammatik zaman kateqoriyası ilə ifadə olunur, öz mahiyyətini zehinlərdə, şüurlarda dəyişdirir.

Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də zaman kateqoriyası xüsusi zaman göstəriciləri ilə (morfoloji və analitik) realizasiya olunur. Azərbaycan dilində mühüm qrammatik kateqoriyalardan olan feili zaman həmin dildə sintetik üsullarla yaradılır. Tədqiqatlar nəticəsində sübut olmuşdur ki, sintetik tipdə sadə zamanlar, analitik tipdə isə mürəkkəb zamanlar əmələ gəlir.

Qrammatik zamanın birinci və ən mürəkkəb forması keçmiş zamandır. Azərbaycan dilində keçmiş zaman çoxcəhətli kateqoriyadır. Azərbaycan dilində keçmiş zamanın həm sadə, həm də mürəkkəb formalarının təşəkkül tapması və inkişaf prosesi mövcuddur. Azərbaycan dilində keçmiş zaman işin qəti şəkildə bitib-bitməsinə görə iki yerə ayrılır: 1) keçmiş zamanın sadə formaları; 2) keçmiş zamanın mürəkkəb formaları. Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları sadə formaların əsasında yaranır. Bu zamanın sadə formalarına şühudi keçmiş zaman və nəqli keçmiş zaman daxildir. Keçmiş zamanın mürəkkəb formalarına bitməmiş keçmiş zaman, qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman, qəti gələcəkli keçmiş zaman, uzaq keçmiş zaman, davamedici keçmiş zaman daxildir.

Şühudi keçmiş zaman yaxın keçmişdə baş vermiş hərəkətləri ifadə edir. Bu zaman forması hərəkətin icrasını bilavasitə şahidlik yolu ilə bildirir. Şühudi keçmiş zamanın formal göstəricisi *-di* şəkilçisidir. Nəqli keçmiş zaman icra olunmuş hərəkəti nəqlətmə yolu ilə bildirir. Nəqli keçmiş zamanın formal göstəricisi *-miş* və *-ib* şəkilçiləridir. *-di* və *-miş* şəkilçiləri arasındakı fərq ondadır ki, *-di* şəkilçisi ilə ifadə olunan keçmiş zaman forması hərəkətin qəti olaraq keçmişdə baş verdiyini bildirir, lakin *-miş* şəkilçisindən əmələ gəlmiş keçmiş zaman formasında bu qətilik hiss edilmir, danışan bu hərəkətin, işin həqiqətən də baş verəcəyinə şübhə ilə yanaşır.

Keçmiş zaman formaları dilimizdə mütləq və nisbi mənaya malik ola bilər, yəni həm danışığ anına aidiyyəti olan hərəkətləri, həm də digər bir hərəkətin icra anına aidiyyəti olan hərəkətləri ifadə edə bilər. Azərbaycan dilində nisbi mənə keçmiş və indiki planda xüsusi zaman formaları ilə ifadə olunur.

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİ

Məmmədli N.A.

Odlar Yurdu Universiteti

Dilçilik tarixində frazeologiyanın tədqiqat tarixi F.Sössür və Ş.Ballidən başlayır. Rus dilçiliyində V.V.Vinoqradov, N.M.Şanski, O.S.Axmanova; Azərbaycan dilçiliyində H.B.Bayramov, S.Ə.Cəfərov və başqaları frazeologiya üzərində əhəmiyyətli araşdırma aparmışlar. Bu araşdırmalarda frazeoloji söz birləşmələrinin olduğu kimi, frazeoloji cümlələrin də olduğu qeyd olunmuşdu.

“Frazeologiya” sözü bir dilçilik termini kimi alman filoloqu və mütəfəkkiri M.Neander tərəfindən işlədilmişdir (V.Həsənova).

Azərbaycan dilindəki bir sıra türk mənşəli sözlər kimi frazeoloji vahidlərin də çox qədim tarixə malik olduğu məlumdur. Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində həmişə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu haqda ilk dəfə Muxtar Hüseynzadə öz dərsliyində məlumat vermişdir (141-32-35). Bundan sonra isə Səlim Cəfərovun Azərbaycan idiomlarından bəhs edən məqaləsi çap olunmuşdur (147-87-89). 1958-ci ildə isə S.Murtuzayevin M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyasından bəhs edən əsəri çapdan çıxmışdır (81). Ə.Orucovun Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə həsr etdiyi əsərində frazeologiyanın leksikoqrafiya ilə bağlı məsələlərinə toxunulur (92). Daha sonra isə N. Rəhimzadənin Azərbaycan dilinin idiomlarına (105), K.Əliyevin bədii ədəbiyyatda frazeologiyanın üslub xüsusiyyətlərinə həsr etdikləri namizədlik dissertasiyalarında dilin frazeologiyasından geniş bəhs edilmişdir.

Tərbiyə olduğca geniş anlayışdır və ədəbiyyat bunun üçün çox qüdrətli vasitədir. Gənc nəslin hərtərəfli inkişaf edib yetişməsində ədəbiyyatın rolu böyükdür. Fikirlərin daha təsirli, daha obrazlı, daha ifadəli anlaşılmasında isə bədii mətnə frazeoloji birləşmələrin rolu böyük və danılmazdır.

Şagirdləri fəallaşdırmaqda problemli təlimin çox böyük əhəmiyyəti var. Problemli təlim şagirdin dərəcə diqqət və marağını artırır, onu fikirləşməyə, müstəqil mühakimə yürütməyə vadar edir. Təlim prosesində şagirdləri gətirdikcə mürəkkəbləşən sual və problemlər qarşısında qoyduqda, onlar bütün zehni qüvvələri ilə axtarış aparırlar. Təlimdə müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün şagird düşünməlidir. Hər cür düşünmə isə öz təbiəti etibarilə fəal prosesdir. Müəyyən problemlə qarşılaşdırılan şagirdlər düşünür, mühakimə yürüdür, tədqiqat aparırlar. Bu isə onların tənqidi fikrini inkişaf etdirir, hər şeyi şüurlu mənimsəmələrini və təlim prosesində fəallıqlarını təmin edir.

Görkəmli pedaqoq N.A.Dobrolyubov demişdir: “Uşaq tənqidi fikrini hərəkətə gətirin, uşaqda fikirləşmək tələb edən hər hansı məsələnin həllinə maraq oyadın, belə olduqda təlim müvəffəqiyyətlə keçəcəkdir” (N.A.Dobrolyubov. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. 1963, səh. 95).

Hesab edirəm ki, o müəllim yaxşıdır ki, onun bütün uşaqları müəyyən nailiyyətlərə malik olurlar, o müəllim yaxşı deyil ki, ancaq daha güclü uşaqlarla işləyir. Buna görə də zəif uşaqlar daha çox fəal işə cəlb olunmalıdırlar. Şagirdlərin zehni fəallığını inkişaf etdirmək üçün ilk baxışda nəzərə cəlb etməyən fəallığa malik şagirdləri müəyyənləşdirirəm. Həmin şagirdlərin əldə etdikləri ən kiçik nailiyyətləri belə qiymətləndirirəm. Yeni mövzunun öyrənilməsi prosesində zəif şagirdlərə tez-tez suallar verir, onlarda diqqətin yayınmasının qarşısını alıram. Bütün bunlar göstərir ki, şagirdlərin zehni fəallığını inkişaf etdirmək üçün dərslərin imkanları genişdir. Bu imkanlardan səmərəli istifadə etməklə təlim-tərbiyə işində böyük müvəffəqiyyətlər əldə etmək mümkün olur.

Təhsilimizdə kurikulum sisteminin tətbiqindən sonra məktəblərimizdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri “Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)” əsasında hazırlanmış yeni tədris planına uyğun olaraq təkmilləşdirilmiş proqramlar əsasında tədris olunur. Bu, ilk növbədə müəllimin öz nəzəri və metodik bacarığını, pedaqoji ustalığını daha da yüksəltmək, təlim-tərbiyə işlərini yenidən qurmaq vəzifələrini qarşıya qoyur. Təlim-tərbiyə mürəkkəb bir prosesdir. Uşaq bu prosesdə savad alır, elmlərin əsaslarını öyrənir, dünyagörüşü formalaşır. Odur ki, müasir müəllim yalnız şagirdə bilik, bacarıq verməklə kifayətlənmir, təlimin inkişafetdirici istiqamətdə təşkilinə indi xüsusi diqqət yetirməli olur. Qarşıya qoyulan bu tələbin ciddi və məsuliyyətli bir vəzifə olduğunu yaşadığımız günlərin texniki tərəqqisi, onun yaratdığı və uşağı əhatə edən bol informasiyaların şagirdin biliyinə, əxlaqına, görüş dairəsinə müsbət təsiri bir daha sübut edir.

Azərbaycan dili fənninin tədrisi üçün səciyyəvi olan, vərdiş və bacarıqlar halına düşməsi zəruri hal kimi müəllimin qarşısında duran: dinləyib-anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydaları vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır. Fəal təlim prosesində şagirdin öyrənməyə və həyatı bacarıqlara yiyələnməyə marağını artıran- düşünməyə yönəltmə mərhələsi, dərk etmə mərhələsi, düşünmə mərhələsi mühüm didaktik əhəmiyyət daşıyır. Qeyri-standart dərs formalarından (dərs-diskussiya, dərs-seminar, dərs-oyun, dərs-mühazirə, dərs-ekskursiya və s.) istifadə etməklə müəllim Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin fəallığını artırmaqla yanaşı, dərslərini daha maraqlı qura bilər və məzmun baxımından onları dolğunlaşdırar. Bu dərslərdə müəllim və şagirdlərin birgə və səmərəli fəaliyyəti qoyulmuş problemin həllini asanlaşdırır, nəticə əldə etməyə sövq edir. Bu tipli dərslər, əsasən, motivasiya, problemin həlli, təqdim etmə, qiymətləndirmə mərhələlərindən ibarət olur. Azərbaycan dili dərslərində təlimin bütün formalarından istifadə etmək olar. Dərsin tədrisi zamanı kollektiv, qrup, cütlərlə, fərdi iş formalarından istifadə olunması üçün fənnin imkanları genişdir. Təlim formaları seçilərkən üsullarla vəhdət təşkil etməsi vacibdir. Seçilmiş təlim formalarının istifadəsi zamanı müxtəlif bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur; şagirdlərin vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirilməsini təmin etmək; birgə fəaliyyəti təmin etmək; bir-birinin fikrinə hörmətlə yanaşılmasına nail olmaq; müstəqil fikirlər söylənməsi üçün imkan yaratmaq; mübahisəyə yol vermədən sağlam rəqabət aparmaq; problemin həllində kompromis yollar axtarmaq. Azərbaycan dilinin təlimi prosesində müxtəlif üsullardan- klaster, Venn diaqramı, insert, rollu oyunlar, sorğu, BİBÖ, beyin həmləsi, söz assosiasiyası, müzakirə, interaktiv mühazirə, mikrofon, auksion, debat, layihə, təqdimat istifadə etmək mümkündür. Elmi işim frazeoloji birləşmələr olduğundan bu mövzunu yeni təlim üsulları ilə, ədəbiyyat və digər fənlərə integrasiya etməklə işləməyə çalışmışam. Eyni zamanda dərslərdə tətbiq etdiyim üsullardan ən yaxşı effekt verənləri bölüşməyə çalışmışam. Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif üsullarla tədrisini, frazeoloji birləşmələrə aid müxtəlif dərs planlarını işləyərək elmi işimə daxil etmişəm. Təlim məqsədlərini yazarkən mərhələlilik və əlaqəlilik mütləq nəzərə alınmalıdır. Məqsədlər taksonomiya- sadədən mürəkkəbə doğru zəncirvari, iyerarxiya üzrə inkişafı əks etdirən şəkildə yazılmalıdır. Təlim məqsədlərinin, standartların (məzmun və qiymətləndirmə) və şagird fəaliyyətinin səviyyələndirilməsi zamanı hər üç - idraki, emosional, psixomotor taksonomiyadan istifadə etmək faydalıdır.

NƏSİMİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNDƏ MÖVQEYİ

Məmmədov İ.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

İmadəddin Nəsimi dünya mədəniyyəti tarixində Azərbaycan xalqının adına şərəf və şöhrət gətirən istedadlı bir şair, ana dilində gözəl şeirlər yazan nəhəng bir söz ustası, kamillik dərəcəsi ilə dünya fəlsəfi fikrinə orijinal və təkrarsız əlavələr etmiş, öz məsləkindən dönməyən, cəsur bir şəxsiyyət, mahir bir filosof-şair olmuşdur. Şairin öz sözləri ilə desək: Bir günəşdir Nəsimi kim anın, Neçələr zərrəsinə həsrətdir!

Nəsimi ilk dəfə Azərbaycan ədəbi dili tarixində doğma ana dilində yazdığı möhtəşəm şeirlərinin əsas ideya məzmununun qayəsini quran, yaradan, düşünən insana böyük məhəbbət təşkil etmiş, insanı tanrının yaratdıqlarından ən kamili, ən arifi, ən qiymətli, ən müdrik düşüncəyə malik bir varlıq hesab etmişdir. Onun hər sözü, misrası, beyti kamillik, müdriklik rəmzidir. Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk kamil nümunələrini yaratmışdır. O, öz zamanəsindən çox-çox irəli gedən, mütərəqqi ideya və fikirlərini yüksək, emosional bədii dillə ifadə etmək istedadına malik bir sənətkar olmuşdur. Onun ana dilində yazdığı "Divan"ları Azərbaycanda, vətəninə kənarda – Türkiyədə, orta Asiyada, xüsusi şöhrət qazanmışdır.

Nəsimiyə qədər Azərbaycanda, eləcə də türk dünyasında bir sıra ədəbi şəxsiyyətlər, söz sahibləri, şairlər olmuşdur. Bununla belə, istər keçmiş sovet dövründə, istərsə də xarici şərqşünasların yekdil fikri belədir ki, Nəsimi öz bədii, fəlsəfi yaradıcılığı ilə xüsusi mövqeyə, müstəsna ədəbi tarixi əhəmiyyətə malik olmuş, heç bir söz sahibi Nəsimi səviyyəsini fəth edə bilməmişdir.

Nəsimi ana dili – Azərbaycan dili haqqında ayrıca bir şeir yazmamış, lakin onun bu dildə yazdığı əsərləri və bu dildən istifadə üsulları, ona əbədi səlahiyyət verməsi, ondan lazımı səviyyədə istifadə etməsi göstərir ki, Nəsimi ana dilini modern ədəbi bədii-fəlsəfi dil səviyyəsinə yüksəltməyi özünün şüurlu ömrünün məqsədi hesab etmiş, özünün təkrarsız poeziyası ilə məqsədinə nail olmuşdur. Şair öz əsərləri ilə Azərbaycan klassik şeirinin inkişaf tarixinə yeni bir istiqamət vermişdir. Nəsimi öz şeir xəzinəsinin böyük qismini doğma ana dilində yaratdı. Nəsiminin parlaq istedadı və qüdrətli sənətkarlığı Azərbaycan dilinin, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, yaxın şərq ölkələrinə yayılmasına şərait yaratdı. O, Azərbaycan dili uğrunda mübarizənin ən böyük qəhrəmanı olmuşdur.

Nəsiminin ana dili uğrunda apardığı mübarizə şüurlu mübarizə idi. Ana dili uğrunda aparılan belə bir ardıcıl, şüurlu mübarizə nəticəsində Azərbaycan dilində on iki misradan ibarət "Divan"ı gəlib bizlərə çatmışdır.

İmadəddin Nəsimi XIV əsrin ortalarından dövrümüze qədər Yaxın və orta şərq ictimai və ədəbi mühitində əsas fikir mərkəzində olmuş, təkrarsız bədii yaradıcılığı və dahi söz sənətkarlığı ilə dili, üslubu, fəlsəfi ideyası, dünyagörüşü ilə seçilən, həm poetik yaradıcılığı, həm də ictimai mövqeyi ilə özündən sonra gələn şairlərin bədii yaradıcılığına dərin nüfuz etmişdir. Ancaq, Nəsiminin təkrarsız şöhrətinin ilkin səbəbi şairin daha çox ana dilində yazması, Azərbaycan dilinə səmimi, ilahi sevgi duyğularını tərənnüm etməsi, öz ilahi duyğularını, eləcə də tapındığı hürufizm, ümumilikdə panteizm ideyalarını o zamanlar həm də "türki" adlandırılan Azərbaycan türk dilində yazması onu öz dövründə türk xalqlarının arasında müqayisə edilməz səviyyədə sevdirmiş, əsərlərinin ağızdan-ağıza keçərək ədəbiyyat həvəskarlarının, xüsusən savadlı insanların şəxsi cümlələrinə köçürülərək ən mötəbər şeir nümunələri kimi saxlanılmasına səbəb olmuşdur.

Nəsimi Azərbaycan dilini öz sözləri hesabına zənginləşdirməklə, həm də onu yad təsirlərdən qorumuşdur. Belə sözlərin böyük əksəriyyəti müasir Azərbaycan dilində ümumişlək söz kimi fəaliyyətdədir. Şair öz əsərlərinin dilini təsirli, dərin və incə mənalı ifadələr hesabına zənginləşdirmək üçün ümumxalq danışq dilində və şifahi dildə olan sözlərdən istifadə eləmişdir. Nəsimi dil vahidlərini işlədərkən ədəbi dilin, xüsusən bədii üslubun müxtəlif ifadə vasitələrindən Azərbaycan dili qanunlarına müvafiq istiqamətdə normalaşdırılması prinsipinə uyğun əməliyyat aparmış və beləliklə də, bədii dilin tələbatına uyğun olaraq Azərbaycan dili qanununa uyğunluqları əsasında söz birləşmələri, məcaz, təşbeh kimi bədii dil vahidlərini keyli zənginləşdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin, eləcə də XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində ərəb və fars dilindən alınma sözlər də əsas mənbələrdən biridir. Nəsimi XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ən parlaq nümayəndəsi olaraq, dövrün, ümumilikdə Azərbaycan ədəbi dilinin hərtərəfli zənginləşdirmək üçün ümumxalq dilindən geniş miqyasda istifadə etdiyi kimi, bu dövrdə mövcud ictimai – mədəni vəziyyətdən, yəni Azərbaycan dilində işlənən ərəb, fars dilli sözlərdən də istənilən qədər istifadə etmişdir və belə alınma sözlərin əksəriyyəti bu gün də Azərbaycan dilində (həm ədəbi dildə, həm də xalq dilində) işlənməkdədir.

Nəsiminin əsərlərində Azərbaycan dilinin qrammatik qanunları şeirin tələb etdiyi səviyyədə və morfoloji sintaktik normalar pozulmadan istifadə edilmişdir. Bu səbəbdən də bugünkü oxucu onun lirik şeirlərini anlamaqda çətinlik çəkmir. Nəsiminin dili XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik, frazeoloji, ideomatik, morfoloji mənzərəsini tam şəkildə əks etdirir. Nəsimi dilində alınma sözlərdən, ərəb və fars sözlərindən geniş istifadə edilmişdir, amma milli, xalq dili sözlərindən daha çox istifadə edilmişdir. Şair klassik şeir poeziyasının ənənəvi obrazlarını azərbaycanca verməyə xüsusi diqqət yetirirdi. Şairin dilindəki əcnəbi sözlərin bir çoxu milli dilin sintaktik normalarına uyğun şəkildə doğmalaşır.

Nəsiminin dilini Azərbaycanda o dövrdə formalaşmış hürufizm cərəyanının təbliğat vasitəsi – Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi qolunun ilk işartıları kimi qəbul etmək olar. Milli sözlərə üstünlük verən şair öz dövrünün xalq ruhuna yatan, duyumlu və anlaşıq, xalqa tanış olan ərəb və fars sözlərini işlədirdi. Nəsiminin dilimizə gətirdiyi əcnəbi sözlərin çox hissəsini XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan ədəbi dilində yazanların hamısında müşahidə etmək olar. Elə bu səbəbdən də Nəsiminin dahiliyi heç bir ədəbi sima ilə müqayisə etmək olmaz. Nəsiminin ədəbi dilimizə gətirdiyi sözlər sayəsində lüğət fondumuz zənginləşmişdir. Nəsimidən sonra gələn şairlərin ana dili sözlərindən və xalq dilində artıq mənimsənilmiş, qəbul edilmiş sözlərdən qədərincə istifadə etmələri Nəsimi duhası ilə sıx bağlıdır. Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dili uğrunda əvəzedilməz rolu vardır və onun çox cəhətdən zəngin olan dili yeni-yeni tədqiqatların obyektinə çevrilməkdədir.

İNGİLİS DİLİNDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ

Məmmədova F.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İngilis dili geniş obrazlılıq və ifadəlilik imkanlarına malikdir. Bu qiymətli sərvətə o, zəngin sinonimika, frazeologiya və məcazlar sistemi hesabına sahiblənmişdir. Dili səlis və çevik, mənalı və kəsərli edən, habelə estetik qüvvəsini artıran semantik kateqoriyalar, eyni zamanda obrazlı nitq yaradıcılığına səbəb olur və bədii üslubun güclü ifadə və bədii təsvir vasitələrinə çevrilir.

Bədii dil obrazlarla zəngindir. Bədii dildə söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də təsir edir. Söz bədii dildə obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dərin və incə hisslər ifadə edə bilən, oxucunun estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Başqa cür deyilsə, estetik funksiyaya malik bədii dildə söz bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsinə çevrilir. Sözün bu dərəcəyə qədər yüksəlməsinin səbəbi onun semantikasının dərinliklərində gizlənən müxtəlif xarakterli məcazi mənaların olmasıdır. Məcəzlar – obrazlılığa meyl göstərən insan təfəkkürünün məhsuludur, dilin kateqoriyalarından biridir.

Məcaz - dilin ifadəlilik imkanlarını artıran və lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Məcəzi mənalar lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məcəz sözün əsas mənasından törəyir və ona istinad edir. Sözdə çoxmənalılıq kimi keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Bir qayda olaraq, hər çoxmənalı sözün mənalarından biri həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur.

Sözün həqiqi mənasına dilçilikdə nominativ mənə deyilir. Nominativ mənə sözün başqa mənaları üçün də əsas ola bilər. Belə ki, zərurət nəticəsində həmin söz başqa əşya və hadisəni adlandırmaq üçün də işlədilir. Bu isə obyektiv varlığın saysız-hesabsız hadisələri arasında assosiativ əlaqələrin əmələ gəlməsi zamanı özünü göstərir. Bu cür əlaqələr varlığı bildirən sözün iki leksik mənası (əşyevi-məntiqi və kontekstual) arasında müəyyən münasibətlər yaradır ki, buna məcaz deyilir. Yəni, sözlərin məcazi mənə kəsb etməsində əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə və xüsusən bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin mövcudluğu vacib şərtlərdəndir. Bir neçə nümunəyə diqqət yetirək. Bunun üçün *Cambridge International Dictionary of English* lüğətinə müraciət edək. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində “yuva” sözünün həm nominativ, həm də məcazi mənası vardır. Məs., “nest” – quşların və böcəklərin nəsilərini artırması və ya yumurta qoyması üçün yer: - *Cuckoos are famous for laying their eggs in the nests of their birds*. Həmin söz məcazlaşaraq, xoşagəlməyən və ya istənilməyən hadisə mənasında da işlənir: *The diplomats have been sent home because their embassy has become a nest of spies and espionage*.

Beləliklə, məcazlaşma hadisəsi çoxmənalılıq prinsipi üzərində qurulur və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmaq isə sözdən ifadəli və təsviri vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır. Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi mənə kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə sahiblənir və fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir.

METAFORA VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədova F.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Metafora - semantik-sintaktik vahiddir və dili zənginləşdirən, ona rəng qatan vasitələrdən biridir. Metafora aşağıdakı xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir:

1. Semantik iki ölçülük. Bu xüsusiyyətin öyrənilməsinə ilk növbədə birbaşa və məcazi mənənin izahından başlamaq lazımdır. Bir çox birbaşa və məcazi mənaların açılması nəticəsində metaforanın ümumi cəhətləri üzə çıxır. Beləki, “nəbz” sözünün birbaşa və məcazi mənası temp və ritm mənalarını, “iç üzü” deyəndə isə təsəvvürümüzdə nəyinsə gizli, tərs üzü canlanır;

2. Mücərrədlik. Məcəzlaşma prosesində böyük semantik yol keçən sözün mənası ümumiləşdirilir və bununla da qeyri-dəqiq olur;

3. Ekspresivlik. Məcəzin xüsusiyyətlərindən biri də onun qiymətləndirici cəhətidir. Əsas və məcazi mənaya əsaslanıb onları müqayisə edərkən məlum olur ki, metafora diqqətini əsas mənəni özündə əks etdirən semantik cəhətə yönəldir;

4. Sintaktik cəhət. Lüğətlərdə göstərilən bu xüsusiyyət sözün sintaktik məcazlaşma şəraitində özünü biruzə verir;

5. Morfoloji cəhət. Bu cəhət də lüğətlərdə göstərilir və isim-metaforaların rəqəmli xüsusiyyətlərindəndir.

Metaforanın yeni mənalarının yaranması üçün lazımlı vasitələrdən biri də metaforanın ontologiyasıdır. Bu sahənin az işlənməsini nəzərə alaraq, diqqətimizi məcazlaşmanın vasitələrinə yönəltmək istərdik. Baxmayaraq ki, metafora probleminin çoxəsrlik tarixi vardır, bu hadisənin ontologiyası və məcazlaşmanın mexanizmləri dilşünaslıqda əsasən semasioloji aspektdə, yəni dil metaforasının hazır dil mənalarını

müqayisəsi və təhlili əsasında aparılmışdır. Metaforanın belə birtərəfli öyrənilməsi nəticəsində dilçilikdə bu günə qədər metafora nəzəriyyəsi işlənmemişdir.

Dil vahidi olan metaforanın özünün dil tutumu vardır. Buna uyğun olaraq, metafora dildə vacib funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiya aşağıdakılardır:

1. Nominativ; 2. Informativ; 3. Mətnyaradıcı; 4. Janryaradıcı; 5. İzahedici və s.

Tədqiqatımızın nəticəsi olaraq, bildiririk ki: metafora dil vahidi kimi dili və nitqi müşayiət edir; metaforanı araşdıran dilçilər onu fərqli aspektdən öyrənir. Biz öz tədqiqatımızda alim A.P. Çudinovun fikrinə əsaslanaraq, metaforanı iki əqli sahəni birləşdirən və bir sferanın digərinin hesabına inkişaf edən əsas idraki əməliyyat kimi qiymətləndiririk.

AZƏRBAYCAN PUBLİSİTİKASININ YARANMA TARİXİ

Mərdanova A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycanda publisistikanın yaranma tarixi, əsasən, XIX əsrə təsadüf edir. Publisistikanın ilk dəyərli nümunələri M.F.Axundov tərəfindən yaradılmışdır. M.F.Axundovun publisistika sahəsində gördüyü işlər Azərbaycanda mətbuatın yaranması üçün bünövrə rolunu oynamışdır. Azərbaycanda milli mətbuatın əsası “Əkinçi” qəzeti ilə qoyulsa da Qafqazın ilk mətbuu orqanı kimi XIX əsrin 20-ci illərində Tiflisdə rus dilində nəşr olunan “Tiflisskiye vedomosti” qəzeti hesab olunur. Qəzet Azərbaycanda “Tiflis xəbəri” adı ilə buraxılmışdır. “Tiflis xəbəri” qəzetinin bağlanmasıdan bir neçə il sonra, daha dəqiq desək, 1838-ci ildə Tiflisdə yeni “Zakavkazski vestnik” adlı rusca qəzet nəşr olunmağa başladı. 1875-ci il 22 iyulda “Əkinçi” qəzetinin nəşrə başlaması ilə Azərbaycanda milli dövrü mətbuatın əsası qoyuldu. Qəzetin yaradıcısı və əsas redaktoru Həsən bəy Zərdabi idi. “Əkinçi” qəzeti Azərbaycanda milli demokratik mətbuatın inkişafı üçün mühüm rol oynadı. Lakin qəzet 1877-ci ildə sonuncu 56-cı nömrəsi ilə bağlanmışdır. Qəzet bağlandıqdan sonra bir müddət Azərbaycanda bir müddət öz dilimizdə heç bir mətbuu orqan yaranmadı. Ölkədə baş verən hadisələr, əsasən, rusdilli mətbuatda əks olunurdu. Bakıda rus dilində nəşr olunan ilk qəzet 1871-ci ildə nəşr olunan “Bakinski listok”, ikinci qəzet isə “Bakinskiye izvestiya” olmuşdur. Rus dilli qəzetlər içərisində ən uzunömürlü qəzet “Kaspi” qəzeti olmuşdur. 1897-ci ildə qəzetin nəşirliyini məşhur xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev öz üzərinə götürmüşdür. Qəzetin əsas redaktorları Əlimərdan bəy Topçubaşov və Əlibəy Hüseynzadə olmuşdur. 1879-cu ildə Hacı Səid Əfəndi Ünsizadə Tiflisdə Azərbaycan dilində olan “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetini çıxarmağa nail olmuşdur. Lakin cəmi 104 nömrədən sonra 1880-ci ildə qəzet bağlanmışdır. 1883-1891-ci illərdə isə Tiflisdə “Kəşkül” qəzeti nəşr olunmağa başladı. Qəzet üslub və istiqamətinə görə “Əkinçi”nin yolunu davam etdirirdi. XX əsrdə Azərbaycan dilində çıxan ilk qəzet “Şərqi-Rus” qəzeti olmuşdur. Qəzetin əsas redaktoru M.Şaxtaxtinski olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bir-birinin ardınca müxtəlif qəzetlər nəşr olunurdu ki, bunlardan “Molla Nəsrəddin”, “Dəvət”, “Bakinski raboçi”, “Dəbistan”, “Hilal”, “Tərəqqi”, “Tuti”, “Kəlniyyət”, “Babayi Əmir” və s. qəzet və jurnalların adlarını çəkmək olar. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra mətbuatın inkişafı daha çox partiya sistemi ilə əlaqədar idi. “Kommunist”, “Bakinskiy raboçi”, “Vışka”, “Azərbaycan gəncləri”, “Molodyoj Azerbaydjana”, “Bakı”, “Baku”, “Ədəbiyyat və incəsənət” kimi qəzetlər həm kommunist ideologiyası ilə bağlı məsələləri nəşr edir, həm də respublikada baş verən ictimai, iqtisadi, siyasi və elmi məsələləri işıqlandırır. 1923-cü il iyulun 2-də Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə “Şərq qadını” jurnalı dərc olunmağa başladı. Jurnalın ilk redaktoru Ayna Sultanova olmuşdur. 1938-ci ildən jurnal “Azərbaycan qadını” adı ilə nəşr olunmağa başlayıb. Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində 1989-cu ildə “Azərbaycan”, “Səhər” və “Azadlıq” qəzetləri müstəqil mətbuatın yaranmasında münbit zəmin rolunu oynadı. “1990-cı ildə “Zerkalo”, “Səs”, 1991-1992-ci illərdə isə “Yeni Müsavat”, “İki Sahil”, “525-ci qəzet”, “Yeni Azərbaycan qəzetləri” nəşr olunmağa başladı. 1998-ci ildə mətbuatın üzərindən senzuranın götürülməsi ilə Azərbaycan mətbuatı öz müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu.

ƏDƏBİ DİLİN PUBLİSİSTİK ÜSLUBU VƏ ONUN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mərdanova A.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Üslub sistem, bütövlük, formanın daxili və xarici birliyi məfhumları ilə bağlı olan struktur-sintaktik və leksik-semantik kateqoriyadır və dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarının konkret istifadə olunması sistemidir, söylənilmiş fikrin məzmununa danışan və ya yazanın münasibətidir. Dil vasitələrinin seçilməsi, onların təşkili, dil normalarının gözlənilməsi, nitq aktının fərdi və ya kollektiv xarakteri, danışan və ya yazanın ictimai aidiyyəti, mədəni səviyyəsi və s. bunlar üslubun yaranması üçün əsas şərtlərdir. Dilçilik elmində üslub termini ünsiyyətin müxtəlif ictimai sahələrində işləyən ifadə vasitələri sistemidir. Üslubların vəzifə, əlamət və keyfiyyətlərinə görə qruplaşdırılması əsasında onların təsnifi verilir. Funksional üslublar ədəbi dilin insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinə uyğun işlədilməsidir. Başqa sözlə, üslublar nitqdə təzahür edir. Ona görə də dilin üslubları müəyyən vəzifə yerinə yetirdiyi üçün dilçilikdə funksional adlanır. Ümumi dilçilikdə dünya dillərinə məxsus onlarca funksional üslub müəyyənləşdirilmişdir: elmi üslub, publisistik, kargüzərlik, arxaik üslub, natiqlik üslubu, təntənəli üslub və s. Bu üslubların hamısı ədəbi dil üçün funksional üslub hesab edilə bilməz. İnkişaf etmiş dünya dillərindən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: ədəbi danışq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub və epistolyar üslub. İctimai və siyasi məsələlərin geniş xalq kütləsinin anlayacağı şəkildə izah edilməsi ədəbi dilin publisistik funksional üslubu adlanır. Publisistik üsluba, eyni zamanda kütləvi üslub, kütləvi dil də deyilir. Publisistik üslubun yaranmasında mətbuatın xüsusi rolu vardır. Buna görə də bu üslubu çox zaman mətbuat üslubu adlandırırlar. Ədəbi dilin publisistik funksional üslubu universal xarakterdə olub, kütləvi kommunikasiya üçün geniş istifadə edilir. Hər cür kütləvi informasiya qəzet, radio, televiziya, mitinq və iclaslardakı çıxışlarla, əsasən, publisistik üslubda geniş xalq kütləsinə çatdırılır. Publisistik üslub bir neçə janrdə özünü göstərir ki, həmin janrlar bunlardır: baş məqalə (qəzet və jurnalda), oçerk, felyeton, intervü, reportaj və s. Publisistik üslubun bir-birindən seçilən iki mikroüslubu fəaliyyət göstərir: 1) jurnal üslubu; 2) qəzet üslubu. Bu üslubun üç əsas çaları var: siyasi publisistik üslub, bədii publisistik üslub, elmi-kütləvi üslub. Bu üslubların dilində standartlıq, qəliblilik, vahid formalar özünü göstərir. Siyasi publisistik dilin lüğət tərkibi ictimai-siyasi terminologiyanın zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. İctimai-siyasi terminologiya siyasi-publisistik dilin ən mühüm əlamətlərindən biri olub, heç bir obrazlılıq, təmənnalılıq mənə çalarları daşımır.

Bədii publisistik dilə yazıçıların müəyyən qədər obrazlı publisistikasının dil-üslub təzahürü daxildir. Bu üslub müxtəlif janrlarda müxtəlif olur. İctimai publisistik üslub baş məqalələr, intervü, reportaj, oçerk, felyeton, pamflet və s. ilə əlaqədar olaraq bədii, ictimai-siyasi məzmunlu məqalələrlə, tənqidi publisistik işlərlə elmi üsluba yaxınlaşır. Burada ictimai fikirlərin dərin elmi təhlili ilə yanaşı, kütləvilik üçün lazım olan bütün xüsusiyyətlərə rast gəlmək olar.

İctimai-publisistik üslub öz xüsusiyyətlərinə görə təbliğat-təşviqat xarakterlidir. Bu cür nitqlərdə çoxlu abstrakt sözlər və siyasi terminlər işlədilir. Bu üslubda bədii təsvir vasitələri sərbəst tətbiq olunur, ritorik suallara yer verilir, feili sifət, feili bağlama tərkibli sadə və mürəkkəb cümlələr işlədilir. Bu üslubun əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aydınlıq, dürüstlük, dəqiqlik, sadəlik və anlaşılqlıq, sözlərin istehza ilə işlədilməsi, sarkazm yaratmaq, sitatlar verməkdir.

TƏXƏLLÜSLƏRİN BƏZİ LEKSİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mikaylova N.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin bir qolunu *təxəllüslər* təşkil edir. Təxəllüs xüsusi antroponimik kateqoriya kimi dilçiliyimizdə indiyədək tədqiq olunmamış qalır. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan antroponimik sisteminə təxəllüsün yaranma tarixi, işlənmə miqyası və s. problemlər Avropa və Şərq xalqlarının onomastik sistemi ilə müqayisə olunacaq səviyyədə geniş material verir. Bu materialın müxtəlif mənbə və məxəzlərdən toplanması, qruplaşdırılması, sistemə salınması, lingvistik təhlilə cəlb olunması qarşıda mühüm bir vəzifə kimi durur.

Təxəllüslərin özünəməxsus bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Azərbaycan təxəllüs yaradıcılığında xüsusi şəkilçi kimi **-i, -vi, -lı, (-li, -lu, -lü), -ski** şəkilçilərinə rast gəlinir. Bunlardan ən geniş yayılanı **-i, -vi** şəkilçisi ilə əmələ gələn təxəllüslərdir. Məsələn, *Nəsim+i-Nəsimi, Şirvan+i-Şirvani*.

Ümumiyyətlə ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə təxəllüsdən istifadə ənənəsi min ili ötsə də təxəllüslərin sistemli tədqiqi son onilliklərlə bağlıdır. Azərbaycan antroponimikasında təxəllüslərin tədqiqi işində xüsusi xidmətləri olan A.Qurbanov, T.Hacıyev, Z.Verdiyeva, Q.Məmmədli, M.Çobanov, H.Həsənov, Ş.Sədiyev, Z.Sadiqov, M.Adilov, Ə.Tanrıverdiyev və başqalarının əməyini yüksək qiymətləndirik. Adı çəkilən müəlliflərdən başqa da bir çox tədqiqatçılar bu sahəyə dair fikir və mülahizələr söyləmişlər. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında da ləqəblər meydana gəlmişdir. Bu prosesin Azərbaycanın görkəmli şairləri Səməd Vurğunla başladığını desək, bəlkə də yanlışdır. *Vurğun* təxəllüsü dilimizdə “vurulmaq”, “vurğun olmaq” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bundan başqa xalis Azərbaycan sözləri əsasında yaranan *Gündüz, Anar, Yaşar, Eloğlu, Araz, Gün, İlkin* və s. təxəllüslər son dövrün məhsuludur. Yazıçı və şairlərimiz haqlı olaraq təxəllüs üçün xüsusi ərəb və fars sözlərinə müraciət etməyərək, öz adlarından təxəllüs kimi istifadə edirlər. Təxəllüslərin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırarkən bəzi cəhətləri ön planda tutmaq lazımdır ki, düzgün nəticələrə gəlinə bilsin.

DİLÇİLİKDƏ SINTAQM PROBLEMI

Mirzəyeva G.S.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də sintaqm məsələsidir. XIX əsrdən etibarən dilçilikdə sintaqm problemi Rus və Avropa dilçilərinin diqqətini çəkmiş və bir növ onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Dilçilik elmində bu məsələyə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir qrup dilçi alim sintaqmı fonetik vahid kimi, digər qrup dilçilər isə sintaktik vahid kimi öyrənməyə səy göstərmişlər. Sintaqm probleminin tədqiqatında yaranmış mübahisələr bizi bu məsələyə yenidən baxmağa sövq etdi. Hər şeydən əvvəl, sintaqm nitq hadisəsidir və nitq prosesində əmələ gəlir. Başqa sözlə desək, sintaqm ünsiyyət prosesində yaranır və danışq zamanı fikrin daha aydın, anlaşıqlı çatdırılmasında ən ümdə vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Məşhur rus dilçisi L.V.Şerba yazır ki, nitq – fikir prosesində vahid məna bütövünü bildirən, bir və yaxud bir neçə ritmik qrupun birləşməsindən yaranan bölünməz fonetik vəhdəti məna sintaqm adlandırırıram. Dilçi alim sintaqmı - nitq axınında intonasiyanı nəzərə alaraq şərh edir. Buna əyani sübut olaraq, yazıçı Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələri əsasında seçilən nümunələrə nəzər yetirək; ***O, həmişə arvadının gələcəyə nikbin baxmasına, çoxlu ümidlər əkib onları biçməyinə, inam bəsləməsinə təəccüb edir, heç vaxt düşündüklərini onunla bölüşmürdü. / O / həmişə arvadının / gələcəyə nikbin baxmasına / çoxlu ümidlər əkib / onları biçməyinə / inam bəsləməsinə təəccüb edir / heç vaxt düşündüklərini / onunla bölüşmürdü // Birdən-birə elə bil aramızda bütün sədlər, yarğanlar, uçurumlar, sərhəd dirəkləri uçub dağıldı, üzümə bağlanmış yad qapılar taybatay açıldı / Birdən-birə / elə bil aramızda bütün sədlər / yarğanlar / uçurumlar / sərhəd dirəkləri uçub dağıldı / üzümə bağlanmış / yad qapılar taybatay açıldı //***

Göründüyü kimi, cümlənin məzmunundan və intonasiyasından asılı olaraq sintaqmların sayı bir və ya bir neçə ola bilər. Belə ki, verilən nümunədə 8 sintaqm müşahidə olunur.

Sintaqm problemi Azərbaycan dilçiliyində də alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmiş və bu məsələ ilə bağlı iki cəbhə yaranmışdır. Dilçi alim prof. Yusif Seyidov sintaqmı söz birləşməsi ilə eyniləşdirənlərdən fərqli olaraq belə hesab edir ki, “söz birləşməsi ilə sintaqm tamamilə başqa – başqa əsaslara malikdir, bir qədər kəskin şəkildə desək, əslində onlar arasında heç bir ümumi cəhət yoxdur. Onun sintaqma verdiyi tərif aşağıdakı kimidir: “Sintaqm cümlə daxilində (nitqdə) bir – birinin ardınca gələn və bir nəfəsvermə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur”.

Tərifdən məlum olur ki, Y.Seyidov nitq axınında fasilələr arasında meydana gələn nitq taktlarını nəfəs qrupu kimi şərh edir. Lakin araşdırmalar zamanı aydın olur ki, sintaqmın bir nəfəsvermə ilə tələffüz edilən söz qrupu kimi qəbul edilməsi canlı danışq zamanı özünü doğrultmur. Məsələn,

Səhər işə gedəndə qar dənələri göy üzündə seyrək – seyrək uçuşurdu

/ Səhər işə gedəndə / qar dənələri / göy üzündə / seyrək – seyrək uçuşurdu //

/ Səhər / işə gedəndə / qar dənələri / göy üzündə / seyrək – seyrək uçuşurdu //

Bu cümlə tələffüz zamanı iki formada reallaşma imkanına malikdir. Göründüyü kimi, eyni leksik vahidlərin səs ardıcılığı ilə birləşməsindən əmələ gələn bu cümlə intonasiyanın köməkliyi ilə danışan tərəfindən iki formada tələffüz edildiyi kimi, dinləyici tərəfindən də həmin formalarda dərk olunur. İkinci bölgədə cümlənin intonasiya və strukturu birinci bölgədəkinin eyni deyil və fərqli olaraq, cümlə yeni semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlər əldə edir. Birinci bölgədə *Səhər* zaman mənalı vahidi bildirirsə, ikinci bölgədə intonasiyadan asılı olaraq şəxs məfhumunu ifadə edir.

Sintaqlar quruluşca çox müxtəlif ola bilər. O öz quruluşuna görə, bir sözə də, söz birləşməsinə də, cümləyə də uyğun gəlir. Məs.: *Hiss etdi ki, bu bayram yad adamın sevinci kimi ondan kənarda qalır, sonacan əriyib özünün ola bilmir* – / *Hiss etdi ki /, bu bayram / yad adamın sevinci kimi / ondan kənarda qalır /, sonacan əriyib / özünün ola bilmir //*. Bu nümunədə sintaqm həm cümləyə (*hiss etdi, ondan kənarda qalır, sonacan əriyib, özünün ola bilmir*), həm də söz birləşməsinə (*yad adamın sevinci kimi, bu bayram*) uyğun olur.

Yuxarıda irəli sürülən fikirləri yekunlaşdırsaq, əslində sintaqmı konkret şəkildə nə fonetik, nə də sintaktik vahid kimi götürmək olar, çünki bu vahid həm qrammatikanın, həm də fonetikanın ortaq yükünü daşıyır. Çünki, biz cümlənin, daha dəqiq desək, mətnin məzmununa düzgün intonasiya vasitəsilə bələd oluruq. Buna görə də, sintaqmı fonogrammatik vahid kimi qələmə vermək daha məqbuldur.

MİLLİ-MƏDƏNİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞUN TƏRCÜMƏDƏ QORUNMASI HAQQINDA

Murtuzəliyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədii əsərlər milli koloritin, milli psixologiyanın və özünəməxsusluğun təəcəssümü əsasında təşəkkül tapır. Milli – mədəni müxtəlifliyin verilməsi bütöv bir cərgə elementləri özündə ehtiva edir. Bunlara xüsusi və coğrafi adlar, küçə, park, mehmanxana, böyük mağaza, restoran, teatr binaları, qəzet və jurnal adları, müraciət formaları, ölçü, çəki, həcm, uzunluq, müxtəlif idman növlərinin adları, milli yemək və içkilərin adları və s. daxildir. Müxtəlif xalqlar arasındakı dil din adət-ənənə fərqləri milli-mədəni özünəməxsusluğun yaranmasına səbəb olur. Bu müxtəliflik isə tərcümə prosesini çətinləşdirən amillərdən biri hesab olunur. Tərcümədə milli – mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasının vacibliyi barədə xüsusi vurğuya ehtiyac yoxdur, belə ki milli koloritdən məhrum olmuş tərcümə sadəcə qəbuledilməzdir. Bəs tərcüməçi orijinaldakı milli-mədəni özünəməxsusluğu tərcümədə hansı yolla saxlamalıdır? Tərcümə zamanı orijinal mətni başqa mədəniyyətə daxil edəndə o, müəyyən dəyişikliklərə və təhriflərə məruz qalır. Və bu da başqa mədəniyyətin resipienti tərəfindən dərk edilməsi üçün həm mətnədə, həm mətndən xaric çətin fraqmentlər, priyomlar hesabına baş verir. Məsələn, izah və qeydlərin hesabına, həmçinin müxtəlif tərcümə əvəzetmələri və orijinalda olmayan, tərcümə dilinin mədəniyyətinə xas olan mənənin mətnə əlavə olunması, transkripsiya, transliterasiya və s.

Transliterasiya sözlərin və ya mətnin uyğun qaydalara əsasən başqa əlifbaya çevrilməsidir. Tərcümənin bu priyomları müxtəlif xüsusi isimlərin, coğrafi adlar, müəssisə adları, firmalar, mədəni obyektlər və s. bu kimi adların tərcüməsi zamanı istifadə olunur. Ekvivalenti olmayan sözlərin tərcümədə verilməsi xüsusi diqqət yetiriləcək məsələlərdəndir. Bu cür sözlərin ötürülməsi, bir qayda olaraq əcnəbi dildən sözlərin özününküləşdirilməsi şəklində mümkün olur, məsələn, *parliament-parlament, speaker-spiker, alderman -aldermen, sheriff — şerif* və s. Bəzi hallarda onlar tərcümə olunur; bu xüsusən köhnə, əsasən tarixi xarakter daşıyan əcnəbi terminlərə aiddir. Məsələn, *House of Commons – İcmalar Palatası, Star Chamber - Ulduzlar Palatası, Shadow Cabinet – Kölgə Kabineti* və s.

Beləliklə, orijinalın yarandığı mühitdən, xalqın həyat tərzindən, ictimai mövqeyindən, eyni zamanda bu coğrafi məkanə məxsus olan təbiət təsvirlərinin təbii koloritindən doğan özəlliklərin tərcümə əsərlərində qorunması vəzifəsi xüsusi yer tutmalıdır. Bunun üçün mütərcim yazıçılıq və tərcümə məharətinə, zəngin söz ehtiyatına sahib olmalı və orijinalın məxsus olduğu xalqın milli-mədəni dəyərlərinə yaxından bələd olmalıdır.

TƏDRİS PROSESİNDƏ SÖZLƏRİN MƏCAZİ MƏNALARININ ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Mustafazadə T.V.

Odlar Yurdu Universiteti

Dil insan ünsiyyətinin ayrılmaz və ən vacib vasitələrindən biridir. Dil fikir və təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, məlumatın mənimsənilməsinin və qoruyub saxlamasının sosial vasitəsidir. Dünyadakı dillər bir-birindən öz quruluşu, lüğət tərkibi və s. ilə fərqlənirlər. Buna baxmayaraq, bütün dillər üçün eyni olan bəzi amillər də vardır. Dil dəyişməz qalmır. Elm-texnika inkişaf etdikcə dilə yeni sözlər daxil olur, beləliklə dilin lüğət tərkibi genişlənir və bu da öz növbəsində dilin zənginliyinin, rəngarəngliyinin daha da artması deməkdir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən digər amillərdən biri də bəzi sözlərin məcazi mənaya sahib olmalarıdır.

Məcəzi mənə nədir?

Sözlər tarixi inkişaf zamanı bəzən həqiqi mənasından əlavə olaraq, yeni törəmə mənə da bildirirlər. Sözlərin həqiqi mənasına dominant mənə, yəni ilkin mənə deyilir. Qazandığı yeni, digər mənə isə məcazi mənə adlanır.

Məsələn: broken cup- broken heart, feel good-feel blue, wooden desk-wooden face, bad person- bad apple və s.

Əlavə olaraq, əgər biz “The city is a jungle” desək, biz əslində şəhərin meşə yox, sıx və qorxulu olduğunu bildirmək istəyirdik. Buna digər bir misal isə “I think Paul is a bad apple” göstətmək olar. Belə ki, cümlənin hərfi mənası “Mən düşünürəm Paul pis almadır” olarsa da, əslində, əsas mənası “Mən düşünürəm Paul pis adamdır”-dir. Yəni məcazi mənada işlənmiş sözlər ilkin, həqiqi mənalarını itirirlər. Cümlələrdən asılı olaraq onların mənaları da dəyişir.

Sadə İngilis dilində bir şəxsi, əşyanı, yeri, hadisəni və ya hərəkəti daha nəzərə çarpan etmək üçün də istifadə olunur. Məsələn: “My brother is the black sheep of the family”(Mənim qardaşım ailənin qara qoyunudur) bu ifadə məcazi mənada işlənmişdir. Çünki “my brother is not sheep” (mənim qardaşım qoyun deyil). Amma, buna baxmayaraq, biz “black sheep” ifadəsini həmin insanın ailənin digər fərdlərindən fərqli olduğunu bildirmək üçün istifadə edirik.

Daha çox şifahi nitqə işlənən məcazi mənalı sözlər, yazılı nitqdən də yan keçməmişdir. Belə ki, John Donne(The Sun Rising), John Keats(When I Have Fear),

Van Jordan(Vestiges), John Milton(Paradise Lost), Kate Chopin(The Storm) və s. yazılı nitqdə ən çox məcazlardan istifadə edən yazıçılardandır. Bunlardan ən məşhuru isə dünyaca tanınmış yazıçı, şair Uilyam Şekspirdir.

İngiltərənin milli şairi və “Avon şairi” kimi də tanınan Uilyam Şekspir öz yaradıcılığında bu bədii ifadə vasitəsindən geniş istifadə etmişdir. Onun ən məşhur eseri olan “[Romeo and Juliet](#)” məcazlarla dolub daşır. Belə ki, o, bu əsrarəngiz əsərdə iki gencin sevgisini yanan atəş kimi, Julieti günəş, kitab və s.

Kimi məcazlardan istifadə edərək bizə çatdırır.

Məsələn:

This bud of love, by summer's ripening breath,
May prove a beautiful flower when next we meet.(127-128)

Gördüyümüz kimi burada “bud of love” sevgi toxumu mənasında tərcümə olunsada, əslində isə aşiqlərin sevginin başladığı müddəti nəzərdə tutur. Bir digər misal

Məsələn:

Kisses are the flowers of love in bloom.

Bu misal isə əsərin baş qəhrəmanlarından olan Romeonun dilindəndir və o, öpüşü çiçəklənmiş sevgiyə bənzədir ki, burada çiçək açmış sevgi məcazi mənada işlədilmişdir.

Bununla yanaşı İngilislərin öz deyimləri vardır ki, həmin deyimlərdə də məcazi mənalı sözlərdən yan keçilməmişdir.

Məsələn:

The promise between us is not a delicate flower
Verdiyimiz söz pambiq ipə bağlı deyildir.

The wheels of justice turn slowly.

Ədalət çarxı yavaş dönər.

Conscience is a man's compass.

Vicdan insanın kompasıdır.

Bu misallar da olan "wheel of justice", "man's compass" və s. məcazi mənada işlənmiş sözlərdir.

Gözlə görünə bilməyən hərəkəti ifadə edən fellər heç vaxt məcazilik qazana bilmir.

Məsələn: to think, to love, to dream and etc.

Uilyam Şekspirin bir digər əsəri olan "King Henry" –dir ki, burada o, məcazlara geniş yer ayırmışdır:

"Let heaven kiss earth! now let not Nature's hand
Keep the wild flood-confined! let order die!
And let this world no longer be a stage
To feed contention in a lingering act;
But let one spirit of the first-born Cain
Reign in all bosoms, that, each heart being set
On bloody courses, the rude scene may end,
And darkness be the burier of the dead!"
2 King Henry IV., i. 1.

Bu əsərində o, "cənnətin öpüşündən", "təbiətin eli", "kobud ətirdən" və s. danışır ki, bununla o, öz əsərinin oxucularda daha effektiv, daha rəngarəng təsəvvür yaratmasına şərait yaradır.

Bunlardan əlavə olaraq bunları yaddan çıxarmaq olmaz:

Bütün sözlərin həqiqi mənası olur.

Bütün sözlər məcazi mənaya malik olmur.

Məcazi mənə, əsasən, bədii üslubda işlədilir.

Sözün məcazi mənasının olması onun çoxmənalı olması deməkdir.

Bütün frazeoloji birləşmələr məcazi mənada olur, amma bütün məcazi mənalı sözlər frazeoloji birləşmə deyil: külək yatdı.

DİLÇİLİK MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ

Müseibova U.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Son illər ərzində dil və dillərin tədqiqində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir ki, bunlar dilçiliyin onsuz da geniş olan üfqlərini genişləndirməyə məcbur edir. Bugünkü dilçiliyi maraqlandıran əsas məsələ ondan ibarətdir ki, insanı tədqiqat sferasından kənar qoymaq olmaz və ümumiyyətlə, insanın mental prosesləri müasir dilçiliyin tədqiqat obyektı kimi götürülməlidir. Keçən əsrin ikinci yarısında dil və təfəkkür, dil və milli şüur, dil və milli mədəniyyət problemləri ön plana çıxır. Həmin dövrə kimi dil haqqında elmdə iki paradigma mövcud olmuşdur. Müqayisəli-tarixi və sistem-struktur paradigmatları. Dilçilərin fikrinə görə üçüncü paradigma məhz bu dövrdə formalaşır və antroposentrik paradigma adlanır. Adından da göründüyü kimi bu cərəyanın mərkəzində insan və onun dünyagörüşü və yaratdığı mədəniyyət dayanır. Dilçiliyin yeni mərhələsində dilə yeni baxışlar sistemi formalaşır. Dilçilik bu mərhələ də birbaşa müşahidə metoduna əsaslanır. Koqnitivizm idrakı və onunla bağlı daxili prosesləri öyrənir. Koqnitivizm insanı biliyi emal edən bir istem kimi dərk edir. Bu istiqamətin əsas qayəsi koqnisiya sistemində dilin statusunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Koqnisiya insan ümumilikdə insan beynində informasiyaların qəbulu, saxlanması, yenidən istifadəsi və ötürülməsinin bütün prosesləri aiddir. Bu proseslər süürün fonunda baş verir. Dilçiliyin yeni mərhələsində dil nəzəriyyəsində insan amilinə xüsusi diqqət verilir. Koqnitiv dilçilik informasiya və onun insan beynində təkmilləşməsi, biliklərin struktur anlayışı, onların insan şüurunda və dil formalarında təmsil olunmasıdır. Aydın məsələdir ki, koqnitiv dilçilik tarixən strukturalizmə qarşı reaksiya kimi formalaşır. Lakin düşünürəm ki, koqnitiv dilçilik struktur dilçiliyi qəbul etmir və ya ona qarşıdır. Fərq ondadır ki, koqnitiv dilçiliyin obyektı insan beynidir. Koqnitiv dilçilik mədəniyyəti dillə, dili isə milli təfəkkürlə üzvi şəkildə bağlı nəzərdən keçirir. Hər bir elm sahəsinin öz vahidi olmalıdır. Koqnitiv dilçiliyin də kiçik vahidi konseptdir. Konsept-kütləvi şüurda mövcud olan obrazdır. Konseptuallaşdırma prosesi koqnitiv tədqiqatlarda xüsusi yer tutur. Koqnitiv dilçilik müasir elmin elə

sahəsidir ki, o, dilin bioloji əsaslarını öyrənir, onları genetik baxımdan müəyyən olunan və bütün təbii dillərdə özünü büruzə verən prinsiplərin köməyi ilə təsvir edir. Koqnitiv dilçilik mental yanaşmadır, çünki dil koqnisiyanın tərkib hissəsi kimi təsvir olunur. Koqnitiv dilçilik öz nəzəriyyəsini hazırlayarkən başqa elmlərin materialından da yararlanır və elmlər arası mahiyyət daşıyır. Bu gün müasir dilçiliyə, o cümlədən semantikaya və pragmatikaya yeni impuls verən koqnitiv psixologiya insan beynini necə işləməsinə öyrənir. Koqnitiv dilçilik ayırd edir ki, son dərəcə çoxlu informasiya insanın başında necə strukturlaşır və düşünərkən insan ondan necə istifadə edir. Dilçilikdə yaranan bu meyl insanı tədqiqatların mərkəzinə qoyur, yəni insansız dilin işlənməsi və dərkə heç vaxt tam aydın ola bilməz. Deyilənlərdən belə nəticə çıxartmaq olur ki, koqnitivizm idrakı və onunla bağlı prosesləri öyrənir. Koqnitivizm yalnız dilçilikdə deyil, bütün elmlərdə bu gün özünü göstərir. Bu isə o deməkdir ki, koqnitivizm yalnız dilçiliyin yeni mərhələsi deyil. Koqnitivizm yeni bir elm sahəsidir. Çünki bu nəzəriyyə təkcə dilçilik elmində özünü göstərmir. Hər bir elm sahəsində insan əməyi, insan beyni rol oynayır.

FEİLİ BİRLƏŞMƏLƏR SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN BİR NÖVÜ KİMİ

Nemətli A.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Geneoloji və tipoloji baxımdan ayrı –ayrı qruplara aid olan ingilis və Azərbaycan dillərində müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin başlıca əlamətlərinin və spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi bu dillərin istər ayrı-ayrı səviyyələr baxımından, istərsə də bütövlükdə dil sistemi baxımından tipoloji əlamətlərinin müəyyənəşdirilməsinə və bu isə öz növbəsində dünya dillərinin ümumi tipoloji inventarının zənginləşdirilməsinə və onların hələ açılmamış universal xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsinə imkan verə bilər. Belə dil vahidlərindən biri də feili birləşmələrdir. Tədqiq edilən ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində xüsusi mövqeyi və funksiyası ilə seçilən feillərin və eyni zamanda onların iştirakı ilə yaranan feili birləşmələrin funksional –semantik xüsusiyyətləri mütəxəssislərin diqqətini daima cəlb etmişdir. Çünki feili birləşmələrə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması bir sıra dilçilik problemlərinin və sintaksisin bəzi mübahisəli məsələlərinin həlli və nəhayət, feilin bir nitq hissəsi kimi tam şəkildə təsviri üçün çox şey verə bilər. İngilis və Azərbaycan dillərində feili birləşmələrin mahiyyəti, bu birləşmələrin nə dərəcədə öyrənilməsi üçün ilk növbədə xronoloji ardıcılıqla onların tədqiqi tarixinə nəzər salmaq doğru olardı.

Dilçilik elminin geniş elmi tədqiqata ehtiyacı olan və tam həllini gözləyən problemlərindən biri də söz birləşmələridir. Söz birləşmələrin də bir növü olan feili birləşmələr söz yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni söz və ifadələrin meydana gəlməsində baza rolunu oynayır. İngilis və Azərbaycan dillərinin hər ikisində feili birləşmələr feilin şəxssiz formaları əsasında formalaşır. Azərbaycan dilçiliyində bu formalar “təsriflənməyən feil formaları” adlanır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feilin dörd şəxssiz forması mövcuddur. Bu dildə olan cerund forması Azərbaycan dilində yoxdur. Azərbaycan dilində isə ingilis dilindən fərqli olaraq həm də feili bağlama formaları mövcuddur. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələri əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə feili və qeyri –feili birləşmələrə bölünür. Söz birləşmələrinin bu dillərdə belə bölgüsü oxşar olsa da, lakin onların formalaşdığı qrammatik-struktur modellər, vasitələr fərqlidir. Bu baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin və o cümlədən onların bir növü olan feili birləşmələrin struktur əlamətlərinin, struktur-sintaktik, funksional-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi böyük maraq doğurur. Müxtəlif sistemlərə malik olan ingilis və Azərbaycan dillərində belə birləşmələrin formalaşma prosesinin öyrənilməsi bu dillərin həmin istiqamətdə inkişafının ümumi mənzərəsini müəyyənəşdirilməsinə böyük imkan verir. Bütün bu tədqiq olunan faktlar həm kontrastiv, həm də tətbiqi dilçilik baxımından əhəmiyyətlidir.

FONETİK HADİSƏLƏRİN TƏDRİSİ

Nurəliyev R.R.

Odalar Yurdu Universiteti

Dilçiliyin fonetika bəhsi danışığ səsələrindən bəhs edir. Daha dəqiq elmi qrammatik dildə desək müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonemlər sistemindən, fonetik qanunlarından və fonetik hadisələrdən bəhs edir.

Fonetika yunan sözü olub (fone-səs, tika-elm) demək, Yəni səs haqqında elmdir. Biz hər hansı bir səsi tələffüz edərkən danışq səsleri yaranır və bunlar fonetik hadisə adlanır. Fonetika dilçilik elminin bir bölməsidir. Bu bölmədə dilin əsas tərkibindən, səs qanunlarından daha dəqiq halda desək, dilin səs sistemindən bəhs olunur.

Danışarkən tələffüz etdiyimiz səsler danışq səsleri adlanır. Danışq səsleri danışq üzvləri vasitəsilə yaranır.

Danışq üzvləri bunlardır: Qeyri-fəal danışq üzvləri

Fəal danışq üzvləri

1. Dil

2. Dodaqlar

3. Səs telləri

1. Ağ ciyərlər

2. Nəfəs borusu

3. Qırtlaq

4. Burun boşluğu

5. Ağız boşluğu

6. Dişlər

Danışq səsleri əmələgəlmə yerinə görə iki yerə bölünür:

1. Ağız səsleri

2. Burun səsleri

Dilimizdə [m], [n] samitləri burun, qalan səsler ağız səsleridir.

Danışq səsleri əmələ gəlməsində maneənin olub-olmamağına görə iki yerə bölünür:

1. Saitlər

2. Samitlər

Danışq səsleri öz ifadəsini yazıda hərflərdə tapır. Hərflər danışq səsinin yazıdakı şərti qrafik işarəsidir. Hərflər səs bir-birindən fərqlidir:

Hərflər yazılır və görünür. Səs isə deyilir və eşidilir.

Dilimizin orfoqrafiya qaydalarına yəni yazı qaydalarına görə neftçi kimi yazılan söz, orfoepiya yəni tələffüz qaydalarına görə [nefçi] şəkilində fərqlənə bilər, eləcə də sehirli [sehirri] və s.

Səs [] bu işarə ilə fərqləndirilir. Məsələn: [a], [i], [t], [d], [x] və s.

Saitlər:

Saitləri tələffüz edərkən hava axını ağız boşluğunda heç bir maneəyə rast gəlmir. Saitlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Saitlər təmiz avazlı səslerdir.

2. Saitlər heca yaradır.

3. Saitlər vurğu yaradan səslerdir.

Dilimizdə 9 sait səs var: [a] [e] [ə] [o] [ö] [ı] [i] [u] [ü].

2. Samitlər isə tələffüz zamanı ağız boşluğunda maneəyə rast gəlirlər. Bunlar özləri də iki yerə ayrılır: kar və cingiltili samitlər. Müasir Azərbaycan dilində 23 samit hərflər və 25 samit səs vardır.

[b, p, v, f, g, k, z, s, j, ş, ğ, x, ç, c, q, (k'), d, t, y, (x'), l, r, m, n, h.]

Sait səslerin növləri:

Yaranma yerinə və tələffüz üslubuna görə sait səslerin üç növü var.

1) Dilin arxa və ön hissəsində deyilməsinə (dilin üfqi vəziyyətinə) görə. Bu vəziyyətə görə saitlər iki qrupa ayrılırlar:

a) qalın (dilarxası) saitlər: a, ı, o, u

b) incə (dilönü) saitlər: ə, e, i, ö, ü

2) Dilin üst damağa doğru qalxması və alt çənənin nisbətən aşağı enməsinə (dilin şaquli vəziyyətinə) görə. Bu vəziyyətə görə saitlər iki cür olur:

a) qapalı (dar) saitlər: ı, i, u, ü

b) açıq (geniş) saitlər: a, ə, e, o, ö

3) Dodaqların vəziyyətinə görə. Bu vəziyyətə görə saitlərin iki növü vardır.

a) dodaqlanan saitlər: o, ö, u, ü

b) dodaqlanmayan saitlər: a, ə, e, ı, i

Bəzi saitlərin uzun tələffüzü:

Dilimizdə, əsasən, ərəb mənşəli bir sıra sözlər var ki, onlarda bəzi saitlər bir qədər uzun tələffüz olunur. Məsələn: Arif, alim, Sabir sözlərində [a:] səsi; Etibar, elan sözlərində [e:] səsi; möcüzə, şözlərindəki [ö:] səsi; mənə, bəzi sözlərdəki [ə:] səsi uzun tələffüz olunur. Bəzi sözlərdə [i], [u] və [o] saitləri də uzun tələffüz olunur. Məsələn: vəsiqə, həqiqət, zinət sözlərində [i] saiti; Füzuli, musiqi, xüsusi sözlərində [u] saiti uzun tələffüz olunur.

“O” saiti aşağıdakı hallarda uzun tələffüz olunur.

“ov”, bəzən “on” fonetik tərkibi ilə bitən birinci örtülü hecadakı “v” və “n” samiti düşür və”o2 saiti uzun tələffüz olunur. Məs: Dovşan [do:ʃan],sovqat [so:qat], sonra [so:ra] və s.

Qoşasaitli sözlərin tələffüzü:

Dilimizdə bəzi sözlər var ki, onlarda iki sait ifadə edən hərflər yanaşı gəlir. Belə sözlər qoşasaitli sözlər adlanır. Qoşa saitle sözlərin çoxunun yazılışı və deyilişi fərqlənir. Bu aşağıdakı kimi olur.

1. Eynicinsli qoşa saitle sözlər: Məsələ:saat [sa:t] , maaş [ma:ʃ] kimi sözlərdə hər iki hərf bir uzun sait kimi tələffüz edilir.

2. Tərkibində ai, ei, ie bəzən də (io, ia, ea) hərf birləşmələri olan sözlər bu saitlelərin arasına “y” samiti əlavə olunmaqla tələffüz olunur.Məs:zəif [zəyif],ailə [ayilə], Səidə [Səyidə], təbiə [təbiyə], radio [radiyo] , daima [dayima] və s.

Samitlər:

Samitlər isə tələffüz zamanı ağız boşluğunda maneəyə rast gəlirlər.Bunlar özləri də iki yerə ayrılır kar və cingiltili samitlər. Müasir Azərbaycan dilində 23 samit hərf və 25 samit səs vardır.

[b, p, v, f, g, k, z, s, j, ʃ, ɣ, x, ç, c, q, (k'), d, t, y, (x'), l, r, m, n, h.]

Samit səslərinin iki növü vardır.

1.Kar samitlər.

2. Cingiltili samitlər.

Kar samitlər təkcə küydən əmələ gəlirlər. Cingiltili samitlərin əmələ gəlməsində isə səs telləri də iştirak edir. Buna görə də onlar küydən və avazdan ibarət olurlar. Dilimizdə kar və cingiltili samitlərin çoxu cütlik təşkil edir.

Kar: b, v, q, d, c, z, ɣ, g, y, j, r, l, m, n, -

Cingiltili: p, f, (k'), t, ç, s, x, k, (x'), ʃ, -, -, -, - h

Qeyd:Əslində Azərbaycan dilində 25 samit səs var. Bunların 23-nün hərfi işarəsi olduğundan biz qrammatika kitablarında onların sayını 23 kimi qəbul edirik.

R,l,m,n cingiltili samitlərinin kar qarşılığı, h kar samitinin isə cingiltili qarşılığı yoxdur.

Fonetika bolməsinində oyrəndiyimiz digər bir mövzuda ahəng qanunudur.

Ahəng qanunu dilimizin əsas fonetik qanunudur. Sözdə qalın və incə saitlelərin ahənginə, bir-birini izləməsinə ahəng qanunu deyilir.

Ahəng qanununa görə söz qalın saitle heca ilə başlayırsa, sonrakı hecalar da qalın saitle olur. Məsələn: ya+zı+çı+lar. Eyni hal incə saitle başlanan sözlərə də aiddir. Məsələn: ə-kin-çi-lə-ri-miz. Əsl Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabe olur(İşıq, ilan, ilğım, inam, iraq, ilxi, ildirım, ilıq, ışırtı və s. kimi bir neçə söz istisnadır). Bir çox alınma sözlərdə isə ahəng qanunu pozulur. Məsələn: alim, vəfa, kitab, dünya, büro və s.

Ahəng qanunu kök və şəkilçi arasında daha möhkəm və sabit (dəyişməz) olur. Belə ki, hər hansı bir sözə öz dilimizə məxsus şəkilçi artırısaq, o, hökmən sözün son hecasının ahənginə uyuşmalıdır. Məsələn: ki-tab+da, təy-ya-rə+çi+lər və s.

Qeyd: Əsl Azərbaycan sözlərindən ibarət olan bəzi mürəkkəb sözlərdə də ahəng qanunu pozulur. Məsələn: dəvəqusu, quşüzümü, günəbaxan, Günay, Aybəniz və s.

Heca

Tələffüz zamanı sözün asanlıqla bölünən hissəsinə heca deyilir.Məsələn: və-tən, a-zad-lıq, dil-çi-lik və s. Hecanın əsasında saitlelər dayanır. Sözdə neçə sait səs varsa, o qədər də heca olur. Heca bir saitledən də ibarət olur. Məsələn: a-na, ü-rək, ma-a-rif və s. Sözü sətirdən sətərə keçirərkən bir hərfdən ibarət olan hecanı sətirin sonunda saxlamaq və ya yeni sətərə keçirmək olmaz.

Vurğu

Sözdə hecalardan birinin o birinə nisbətən daha qüvvətli deyilməsi vurğu adlanır. Üzərinə vurğu düşən heca vurğulu heca adlanır. Dilimizdəki sözlərin çoxunda vurğu son hecadakı sait səsin üzərinə düşür. Məsələn: Azərbaycan, azadlıq, istiqlaliyyət və s. Bayaq, dünən, bildir, niyə, necə, sa`nki, ancaq və s. kimi əsl Azərbaycan sözlərində, eləcə də üstünlük dərəcəsində olan sifətlərdə: (gömgöy, sapsarı, qupquru və s.) vurğunun ilk hecanın üzərinə düşməsi istisnadır.

Bəzi sözlərdə vurğunun yerini dəyişməsi ilə məna da fərqlənir. Məsələn: alın (isim - bədən üzvü) – alın (feil), güldür (çiçəkdir) –güldür (feil), dimdik (isim) - dimdik (sifət) və s.

Sözdə vurğunun yerini müəyyən etmək üçün sözü hecaya ayırmadan vurğunu əvvəl birinci hecanın, sonra ikinci, daha sonra isə üçüncü hecanın üzərində demək lazımdır. Məsələn: qə`rənfil, qərə`nfil, qərənfi`l Ayardır ki, bu sözdə vurğu sonuncu hecanın üzərinə düşür.

Beləliklə, şagirdlərə aşılamaq lazımdır ki, dilimizin ümumi zənginliyi onun fonetik sistemlərindən başlayır. Türk dillərində ən çox sait səs Azərbaycan dilindədir. Bu isə dilimizin tez mənimsənilməsinə, xalqlar arasında tez yayılmasına onu ahəngdar (musiqili) səslənməsinə zəmin yaradır. Təsədüfi deyil ki Azərbaycan dilinin Qafqazda Avropada fransız dili qədər əhəmiyyətli olmasını Avropa və xüsusiən rus alimləri, ziyalıları (Bestujev, Lermontov, Marbinski və s.) həzaman qeyd etmişdilər.

USING CONCEPT MAPPING IN EDUCATION

Nuri Eleviyyə

Nakhchivan State University

Concept Maps are diagrams that represent organized knowledge (Novak & Gowin, 1984). This article is a summary and integration of published literature on the uses of Concept Maps to support human learning and workplace performance. It contains a summary of studies pertaining to the effectiveness of Concept Mapping for these purposes, and a description of commercial products that support Concept Mapping and related activities. The main goal of this article is to identify and highlight areas of application of Concept Mapping for learning (training, knowledge sharing, etc.) and performance support (decision-aiding, knowledge preservation, etc.). Concept mapping is one of a broad family of graphic organising tools, that includes mind mapping (Buzan and Buzan 2000) and spider diagramming (Trowbridge and Wandersee 1998). Yet Novak's method (Novak 1998) has some very specific rules that set it apart from other techniques. These are a consequence of the careful definition of learning (already described), and facilitate the use of the method for the measurement of learning quality. A concept map comprises the 'bare bones of language'. Concept maps consist of concept labels that identify specific ideas (concepts) and the links between them, which explain how concepts are related to make meaning. A pair of concepts and their respective link makes a single proposition, and a concept map is made from any number of propositions to give a personal definition of any particular idea or phenomenon (Novak 1998). Each proposition is a statement of understanding and the validity of each assertion is open to scrutiny. Thus, the method is much more stringent than mind mapping, for example, and actively differentiates between knowledge (of appropriate concept labels) and understanding (that is the product of concept linkage). It is a powerful teaching tool since it facilitates the declaration of understanding among teachers and students.

The method can be taught in 10–20 minutes, and most students will find another 20–30 minutes sufficient to construct a reasonable map. This means that concept maps can be made within the time allocated for most university teaching sessions. Analysis of large numbers of maps can be time consuming (although quicker by far than the analysis of, say, individuals' interview transcripts), but Kinchin, Hay, and Adams (2000) show that a considerable amount of information can be gleaned very quickly indeed using structure alone as an indicator of prior knowledge.

More stringent methods of analysis are described by Hay (2007) and Hay, Wells, and Kinchin (forthcoming), and can be combined with a simple sampling strategy. Alternatively, students themselves can be made responsible for the analysis of their prior knowledge, either in groups or individually. This can be a particularly powerful approach when it is combined with repeated measurement in the course of learning, so that students can see their knowledge and understanding change. Concept mapping is already used in many different ways in school and university education.

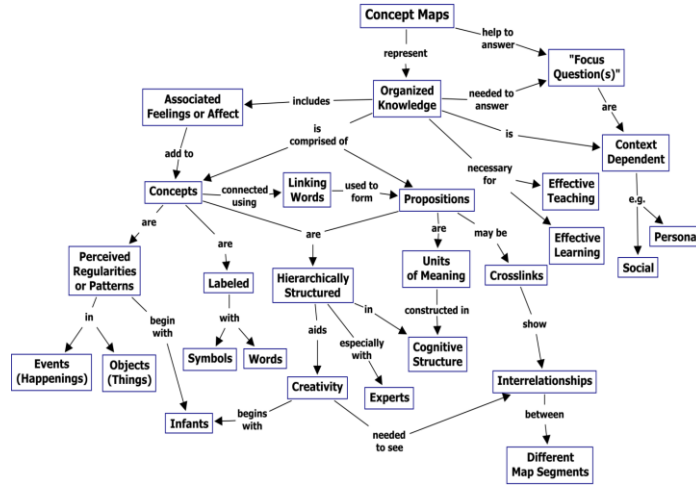
Another characteristic of Concept Maps is that the concepts are represented in a hierarchical fashion with the most inclusive, most general concepts at the top of the map and the more specific, less general concepts arranged below.

The hierarchical structure for a particular domain of knowledge also depends on the context in which that knowledge is being applied or considered. Therefore, it is best to construct Concept Maps with reference to some particular question we seek to answer, which we have called a *focus question*. The Concept Map may pertain to some situation or event that we are trying to understand through the organization of relevant knowledge, thus providing the context for the Concept Map.

Also important and characteristic of Concept Maps is the inclusion of "cross-links." These make explicit relationships between or among concepts in different regions or domains within the Concept Map. Cross-links show how a concept in one domain of knowledge represented on the map is related to a concept in another domain shown on the map. In the creation of new knowledge, cross-links often represent creative

leaps on the part of the knowledge producer. An example in Figure 1 is the proposition “Perceived Regularities or Patterns begin with Infants” which is cross-linked to the proposition “Creativity begins with Infants.”

A final aspect of the structure of Concept Maps is the inclusion of specific examples of events or objects. These can help to clarify the meaning of a given concept. Normally these are not included in ovals or boxes, since they are specific events or objects and do not represent concepts.

Concept Maps were developed in the course of Novak’s research program in which he sought to follow and understand changes in children’s knowledge of science. Novak’s work was based on the learning psychology of David Ausubel (1968, 1978). The fundamental idea in Ausubel’s cognitive psychology is that learning takes place by the *assimilation* of new concepts and propositions into existing concept and propositional frameworks held by the learner. This knowledge structure as held by a learner is also referred to as the individual’s *cognitive structure*.

AZƏRBAYCAN DİLİ ORFOQRAFİYASININ YARANMA TARİXİ

Poladova V.C.

Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycan dili orfoqrafiyasındakı dəyişikliklərin əlifba və dildə olan dəyişikliklərlə əlaqəsi. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası keçdiyi tarixi inkişaf yolunda bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklər müxtəlif ictimai, siyasi və digər səbəblər üzündən həm dildə, həm də əlifba sistemində baş verən dəyişikliklərlə paralellik təşkil edir. Orfoqrafiya əlifba ilə sıx bağlı olduğundan əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada da müvafiq dəyişikliklər baş verir. Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin üzərinə çökmüş 13 əsrlik əsarətindən sonra bir əsr boyunca üç müxtəlif əlifba sistemindən istifadə edilməsi Azərbaycan dili orfoqrafiyasında da durmadan dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində ayrı-ayrı dövrlərdə aşağıdakı əlifbalardan istifadə olunmuşdur.

1. Qədim milli türk əlifbalardan (qədim dövrlərdən VII əsrin II yarısına qədər)
2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından 1929-cu ilə qədər)
3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929-1940-cı illər arasında)
4. Kiril qrafikalı əlifbadan (1940-cı ildən 1991-ci ilə qədər)
5. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasından (1991-ci ildən bu günə qədər)

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının formalaşmasında milli ziyalılarımızın rolu. Sami dillərin fonetik sistemində uyğun qurulmuş ərəb dili bir çox xüsusiyyətlərinə görə türk dillərindən, o cümlədən Azərbaycan dilindən tamamilə fərqlənir. Bu fərqlilik Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını həddindən artıq ağırlaşdırır və öyrənməni çətinləşdirirdi. Həmin çətinliklərin aradan qaldırılmasında milli ziyalılarımızın çox böyük rolu olmuşdur. Onların içərisində XIX əsrin böyük mütəfəkkiri və maarifçi alimi Mirzə Fətəli Axundovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, xalqın savadlanmasını və yazımızı asanlaşdırmaq üçün 20 ildən artıq mübarizə aparmışdır. Mübarizəsinin I mərhələsində ərəb əlifbasında müəyyən islahatlar aparmağı, II mərhələsində isə bu dildən tamamilə imtina etməyi lazım bilmişdir. Mütəfəkkir alim yazımızda fonetik prinsipi ön plana çəkərək bu prinsipi ən xalqı, ən kütləvi prinsip hesab etmişdir. M.F.Axundovla yanaşı XX

əsrin əvvəllərində orfoqrafiyamızda olan dolaşıqlığı aradan qaldırmaq üçün daha bir ziyalımız M.Mahmudbəyov bu məqsədlə müvafiq işlər görmüşdür. O, bir qrup müəllimlə birlikdə 1908-ci ildə “İkinci il” dərsliyini və 1911-ci ildə “İmlamız” kitabını çap etdirmişdir. Müəllif həmin illərdə orfoqrafiya sahəsində özbaşnallığın mövcud olduğunu, hər kəsin öz imlasında yazdığını və bunu düzgün hesab etdiyini qeyd edir, lakin bu fikirlərə öz etirazını bildirir. O, orfoqrafiya üçün dilin qanunlarının nəzərə alınmasını və morfoloji prinsipin əsas götürülməsini düzgün hesab edirdi. Bundan başqa orfoqrafiya məsələləri I Türkoloji Qurultayın da geniş müzakirə obyektinə olmuşdur. Müzakirələrin nəticəsi olaraq qətnamə qəbul edilmiş və bu qətnamədə türk dillərinin hər birinin orfoqrafiya lüğətinin yaradılması vacib sayılmışdır.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətlərinin qısa tarixi. XX əsrin 20-ci illərində başlayaraq Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları və orfoqrafiya lüğətinin hazırlanması üzərində əsaslı işlər görülməyə başlandı. 1925-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, 1929-cu ildə isə V.Xulufunun müəllifliyi ilə ilk orfoqrafiya lüğəti çapdan çıxdı. İlk lüğət sözlük formasında hazırlanmış və bu səbəbdən həcmi çox kiçik olmuşdur. Bu lüğət “İmla lüğəti” adlandırılmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əlifba və dildəki dəyişikliklərin orfoqrafiyaya birbaşa təsiri nəticəsində orfoqrafiya qaydaları və orfoqrafiya lüğətlərində də dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişiklikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar.

1931-ci ildə ikinci orfoqrafiya konfransı keçirildi və 1936-cı ildə yeni orfoqrafiya qaydaları təsdiq edildi. Bu qaydaların bütün üstün cəhətləri ilə çatışmayan cəhətləri var idi. Buna görə də 1937-ci ildə yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi hazırlanmış və 1938-ci ildə çap olunmuşdur. Lakin 1939-cu ildə latın qrafikalı əlifbanın kiril qrafikalı əlifba ilə əvəz olunması nəticəsində bu qaydalar da uzunmüddətli ola bilmədi. 1940-cı ildə yeni orfoqrafiya qaydaları və lüğəti nəşr edildi. Bu lüğət 21 mindən çox sözü əhatə edirdi, ancaq Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunlarına tabe edilməmişdi. Nəticədə 1952-ci ildə yeni orfoqrafiya layihəsi hazırlandı və 1954-cü ildə təsdiq edildi. Bu “Qaydalar”da Azərbaycan dilinin daxili inkişaf qanunları nəzərə alınsa da, bir sıra səhvlərə yol verilmişdir. Burada apostrof işarəsi çıxarılmış, bəzi ədatlar yalnız olaraq nida başlığı altında verilmiş, söz ortasında eynicinsli qoşa samitlə yazılan əcnəbi sözlərə xüsusi qayda verilməmişdir. Buna görə də 1955-ci ildə yenidən layihə hazırlanmışdır. Həmin layihə geniş müzakirələrdən sonra 1958-ci ildə çap olunmuşdur. Bu qaydaların da 1959-cu ildə təzədən dəqiqləşdirilməsi məqbul sayılır. Nəticədə 1960-cı ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” nəşr edildi. Bu lüğət 1940-cı ilin orfoqrafiya lüğəti əsasında yaradılmış və 40 mindən çox sözü əhatə etmişdir. 1975-ci il orfoqrafiya lüğətində bəzi qaydalara aid nümunələr dəyişdirilmiş, tire işarəsi ilə yazılan sözlər, heyvanlara verilən adlar, alleqorik əsərlərdə istifadə edilən adlara, cəm şəkilçisi qəbul etmiş orfoqrafiya lüğətləri artıq müstəqillik illərinə təsadüf edir. 1991-ci ildə kiril qrafikalı əlifbanın latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası ilə əvəz edilməsi nəticəsində orfoqrafiya qaydalarında da əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Bu səbəbdən yeni orfoqrafiya lüğətinə ehtiyac var idi. 2004-cü ildə 80 mindən çox sözə əhatə edən “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” çap olundu. Bu lüğət dövrün mənzərəsini, dil, üslub xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edirdi, burada apostrofla bağlı bölmə çıxarılmış və apostrofla yazılan sözlərin yazılışında dəyişiklik edilmişdir. Lakin hər gün yenilənən dünyada dil də daim yenilənir və inkişaf edir. Bununla əlaqədar olaraq 2013-cü ildə yeni orfoqrafiya lüğəti istifadəyə verildi. Bu lüğətin həcmi daha da genişləndirilmiş və bəzi sözlərin yazılışında tələffüz əsas götürülmüşdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünya dayanmadan inkişaf edir və bu inkişaf dildə də özünü göstərir. Nəticə etibarilə orfoqrafiya qaydaları da yenilənir və müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Hal-hazırda yeni orfoqrafiya lüğəti üzərində işlər davam etdirilir.

PHONOLOGICAL SYSTEM OF THE ENGLISH LANGUAGE

Rasulova V.

Nakhchivan State University

There are four language systems that children use to process, understand, and use language. While each system is distinct, they are all equally important. In fact, the degree to which these systems function in synergy determines, to some extent, the child's facility with language-based tasks. These systems are often called cueing systems, because they cue the reader as to the meaning of text when the reading process becomes difficult.

The Phonological System. The phonological system is often called the sound system of language. This system is responsible for recognizing the distinct speech sounds heard in language. For example, when one hears the word dog, he or she is actually hearing the blending of three separate sounds; /d/ /aw/ /g/. Because pronunciation of these sounds varies according to culture and geography, children learn specific

pronunciations of such sounds as voiced by their families and older peers. The phonological system is important as children learn to read and write. Skill in the phonetic system allows young readers to decode phonetically regular words. Of course, English is not a strictly phonetic language. Before children become aware of these exceptions to phonetic rules, they often rely on invented spelling when writing. A child who spells the word butterfly as butrfli demonstrates a strictly phonetic understanding of spelling because each sound in the word is represented by a single letter. While such spelling should not replace lessons in conventional spelling, it is useful in that it gives the teacher insight into the child's development and use of the phonological system.

The Syntactic System. The syntactic system of language relates to the structure of language. This involves word order, sentence structure, and grammar usage. This system controls the way in which words are used in sentences. The syntactic system is unique to the language upon which it is based.

The Semantic System. The semantic system is sometimes referred to as the meaning system because it emphasizes the meaning of speech. The semantic system is an important aspect of language because it allows an individual to understand or express nuances of meaning by using the terms hungry, starving, famished.

The Pragmatic System. The pragmatic system deals with the practical use of language. This use is often directed by the culture of the individual or the context in which he or she is using language. For example, eleven-year-old Max may use slang with his friends, but a more formal speech pattern with his teacher. Linguistics call these different patterns speech codes.

Phonology is a branch of linguistics concerned with the systematic organization of sounds in languages. The distinctive accents that many learners of English have are due to differences between the phonological system of their language and that of English. From birth, and possibly before, we learn to recognize and produce the distinctive sounds of our own language. We do not need to give any thought to how to have the lips, tongue, teeth, etc. working together to produce the desired sounds. The physical structures of parts of the sound system are adapted to produce native-language sounds. It has traditionally focused largely on the study of the systems of phonemes in particular languages, but it may also cover any linguistic analysis either at a level beneath the word or at all levels of language where sound is considered to be structured for conveying linguistic meaning. Phonology also includes the study of equivalent organizational systems in sign languages. The word phonology can also refer to the phonological system of a given language. This is one of the fundamental systems with a language is considered to comprise like its syntax and its vocabulary. English phonology is the study of phonology of the English language. Like all languages, spoken English has wide variation in its pronunciation both diachronically and synchronically from dialect to dialect. This variation is especially salient in English, because the language is spoken over such a wide territory, being the predominant language in Australia, Canada, the Commonwealth Caribbean, Ireland, New Zealand, the United Kingdom and United States in addition to being spoken as a first or second language by people in countries on every continent, and notably in South Africa and India. In general the regional dialects of English are mutually intelligible. Like many languages, English has wide variation in pronunciation, both historically and from dialect to dialect. In general, however, the regional dialects of English share a largely similar phonological system. Phonological analysis of English often concentrates on, uses as a reference point, one or more of the prestige or standard accents, such as Received Pronunciation for England, General American for the United States, and General Australian for Australia. Nevertheless, there are very many dialects of English spoken and of these standardised accents. These standardised accents function only as a limited guide for the knowledge of English phonology, which one can later expand upon one becomes more familiar with some of the many other dialects of English that are spoken.

Phonology is often distinguished from phonetics. While phonetics concerns the physical production, acoustic transmission and perception of the sounds of speech phonology describes the way sounds function within a given language or across languages to encode meaning. For many linguistics, phonetics belongs to descriptive linguistics, and phonology to theoretical linguistics, although establishing the phonological system of a language is necessarily an application of theoretical principles to analysis of phonetic evidence. Note that this distinction was not always made, particularly before the development of the modern concept of the phoneme in the mid 20th century. Some subfields of modern phonology have a cross over with phonetics in descriptive disciplines such as psycholinguistics and speech perception, resulting in specific areas like articulatory phonology or laboratory phonology.

MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASINA ƏSASLANARAQ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ

Rəcəbova E.Q.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Biz sintaktik səviyyədə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına əsaslanaraq təyini birləşmələr arasındakı sintaktik əlaqələri aşağıdakı formada bölməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1-Cİ TİP. *Yanaşma əlaqəli birləşmələr.* Birinci növ təyini söz birləşmələri arasındakı əlaqə tam yanaşma əlaqəsidir. məs.; ucaboy kişi, sərin külək, sərt baxış, dərin quyu, beş kitab, oynayan uşaq, onuncu sinif və s. Qeyd etdiyimiz bu tiplə bağlı bir o qədər də mübahisəli fikirlər yoxdur. Əksər dilçilər bu növü belə qəbul etdiyi üçün qrammatikamızda da belə sabitləşib.

2-Cİ TİP. 1) *Natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələr, 2) qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.* İkinci növ təyini söz birləşmələri birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili birləşmələrdir. Bu birləşmə daxilində sintaktik əlaqə məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Bu mövzu ilə bağlı kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmış, lakin ortaqlar bir nəticə əldə olunmamışdır.

1) Qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr. M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə. Ə.Abdullayev, R.Xəlilov və b. birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olub, lakin müəyyən yiyəlik hala keçə bilən ikinci növ təyini birləşmələrinin (*ev qızı, kitab üzü, məktəb həyatı, şagird çantası*) daxilində idarə əlaqəsinin olduğunu qəbul edirlər. N.Məmmədov isə bu tip birləşmələrin “qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi” ilə qurulduğunu göstərmişdir. “ Bu birləşmələrin (*yer üzü, yerin üzü*) hər ikisində idarə əlaqəsi vardır. Deməli *yerin üzü* birləşməsində müəyyənlik bildirən idarə əlaqəsi varsa, *yer üzü* birləşməsində qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi vardır”. Fikrimizcə, əgər ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda olarsa, istənilən vaxt onu müəyyən yiyəlik hala çevirə biliriksə bu zaman burada yanaşma əlaqəsindən danışmaq məntiqsizdir. Belə ki, *kitab üzü, dərs cədvəli, məktəb həyatı, pəncərə şüşəsi* kimi ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsi qeyd olunmalıdır. Necə ki, qeyri-müəyyən yiyəlik halda şəkilçi görünmür, qeyri-müəyyən idarə əlaqəsində də şəkilçi görünmür, amma biz mənsubiyyət şəkilçisinə əsasən onu bərpa edə bilirik. Bir şeyi də vurğulayaq ki, qeyd olunan məsələ yalnız birinci tərəfində hal şəkilçisi bərpa oluna bilən ikinci növ təyini söz birləşmələrinə aiddir. Beləliklə, belə bir qənaətdə gəlik ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində yiyəlik hal şəkilçisi bərpa oluna bilirsə, bu zaman bu tip birləşmələr daxilində olan əlaqə qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsidir.

Bu məsələ ilə bağlı yuxarıda alimlərin fikirlərini təqdim etmişdik. Lakin biz N.Məmmədovun fikrindəki məntiqdən çıxış edərək bu tip birləşmələr daxilində qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsinin olması fikri ilə razılaşırsınız və onu qəbul edirik.

2) Natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan kifayət qədər birləşmələr vardır ki, həmin birləşmələrin birinci tərəfi heç bir halda şəkilçi qəbul etmir, həmçinin bu birləşmələri üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə çevirmək olmur. məs.; *cümə axşamı, dan yeri, dəmir yolu* və s. İkinci növ təyini söz birləşmələrinə daxil olan bu tip birləşmələri tam yanaşma və uzlaşma əlaqəsində götürmək məqsəduyğun deyil. Biz dəqiqliklə fikir versək görürük ki, birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda olsa da heç bir halda bura hal şəkilçisini artırmaq olmur. Buna görə də bu tip birləşmələr daxilində idarə əlaqəsi olması fikri qəbul edilə bilməz. İkinci bir tərəfdən bir qrup alimlər bu tip birləşmələr daxilində yanaşma və uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edirlər. Q.Kazımov və Y.Seyidov da bu fikrin tərəfdarıdır. Fikrimizcə bununla razılaşmaq olmaz. Çünki tam yanaşma əlaqəsində olan birləşmələrlə bu birləşmələr arasında fərqlər var. 1) tam yanaşma əlaqəsi birinci növ təyini söz birləşmələri daxilində olur ki, belə təyini birləşmələrin ikinci tərəfi heç vaxt mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilməz; 2) tam yanaşma əlaqəli birləşmələr cümlə üzvünə görə təhlil olunanda ayrı ayrılıqda təhlil olunur. Amma bu tip ikinci növ təyini söz birləşmələri həmişə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir, birinci tərəfi də həmişə şəkilçisiz işlənir, istəsək də şəkilçini bərpa edə bilmərik. Cümlə üzvlərinə görə təhlil zamanı parçalanmır, həmişə cümlənin bir üzvü olur. Beləliklə, hesab edirik ki, bu tip ikinci növ təyini birləşmələrin daxilində olan əlaqə natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəsidir.

3-CÜ TİP: *Uzlaşma və idarə əlaqəli birləşmələr.* Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə qurulan birləşmələrdir ki, bu

birləşmələr daxilində mübahisəsiz idarə və uzlaşma əlaqəsi qəbul olunmuşdur. Çünki hər iki tərəfin formal göstəricisi müəyyəndir, göz önündədir.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ, ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ, TƏSNİFİ

Rəsulova F.H.

Odalar Yurdu Universiteti

Söz birləşmələri ən azı iki müstəqil sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsi əsasında formalaşan sintaktik vahiddir.

Sözlərin sintaktik birləşməsi sözlərarası müəyyən leksik-semantik münasibət fonunda mövcud olur. Ayırı-ayrı sözlər bir-biri ilə, hər şeydən əvvəl, mənaya görə birləşərək söz birləşməsi əmələ gətirir. Bu birləşmələr özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahid olmaqla yanaşı, bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən cümlə ilə bağlıdır. Lakin onlar müxtəlif, həm də bir-birinə münasibətdə müstəqil dil vahidləri olub, hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və rolu vardır. Təbə edən tərəfin ifadəsinə görə söz birləşmələri 3 cür olur-ismi birləşmələr, feili birləşmələr və zərf birləşmələri.

İsmi birləşmələr iki böyük qrupa bölünür. **Təyini söz birləşmələri**-birinci növ təyini söz birləşmələri, ikinci növ təyini söz birləşmələri, üçüncü növ təyini söz birləşmələri. **Qeyri –təyini ismi birləşmələr**. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin əsas tərəfi isim və isimləşə bilən nitq hissələri ilə ifadə olunur. Lakin bəzi formal xüsusiyyətlərə görə təyini söz birləşmələrindən fərqlənirlər.

İsmi birləşmələrin tərəfləri arasında **yanaşma, uzlaşma, idarə** sintaktik əlaqə növləri mövcuddur.

Feili birləşmələr. Əsas tərəfi feillərdən ibarət olan birləşmələrə feili birləşmələr deyilir. Azərbaycan dilində feili birləşmələr feilin üç təsriflənməyən formasının –feli bağlama, feili sifət və məsdərin ətrafına söz toplanması yolu ilə yaranır. Asılı tərəfin ifadə vasitəsinə görə feili birləşmələrin üç növü vardır. **1. ad+feil formalı feili birləşmələr, 2. feil+feil formalı feili birləşmələr, 3. zərf+feil formalı feili birləşmələr.**

Tərəflər arasında sintaktik əlaqə üsullarına görə feili birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar. **1. Koordinativ feili birləşmələr, 2. Yanaşma əlaqəli feili birləşmələr, 3. İdarə əlaqəli feili birləşmələr.**

Feili tərkiblər-Feili sifət, feili bağlama, məsdərlər təsirli və təsirsiz olur, növ kateqoriyası əlamətlərini qəbul edərək dəyişir, ona görə də idarə və yanaşma əlaqələri ilə öz ətrafına çoxlu söz toplayaraq tərkib əmələ gətirir və cümlədə bütöv şəkildə bir üzv olur.

Feili bağlama tərkibləri. Bu qrupa daxil olan tərkiblərin əsas tərəfi feili balamadan ibarət olur. Feili bağlama tərkibi əmələ gətirən şəkilçilər. -ib⁴, -arkən², -madan², -dıqca⁴, -dıqda⁴, -ar, -maz², -ınca⁴.

Feili sifət tərkibləri. Feili sifət tərkiblərinin əsas tərəfi feili sifətdən ibarət olur. Azərbaycan dilində bütün feili sifət şəkilçiləri ilə (-dığı⁴, -mış⁴, -an², -acaq², -malı², -ası²).

Məsdər tərkibi. Tərkiblərin bu növünün əsas tərəfi –maq² şəkilçili məsdərdən ibarət olur.

Zərf birləşmələri. Dilimizdə əsas tərəfi zərflə ifadə olunan birləşmələrə də rast gəlinir ki, onlar azlıq təşkil edir. Zərf birləşmələrinin əsas tərəfinin zərfin bu və ya digər növü ilə ifadəsi birləşmənin ümumi xüsusiyyətinə təsir edir. Bu birləşmələrin ikinci tərəfi əsasən, yer, zaman və tərz zərfləri ilə ifadə olunur. Asılı tərəfin ifadə vasitələrini nəzərə almaqla zərf birləşmələrini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar.

a) zərf+zərf modelli birləşmələr.

b) isim+zərf, əvəzlilik+zərf modelli birləşmələr.

Zərf birləşmələri dilimizdə o qədər də çox deyil. Lakin bu birləşmə növünün əsas tərəfinin zərflə ifadə olunması ona xüsusi keyfiyyət qazandırır və ayrıca bir ad altında qruplaşdırılmasına səbəb olur.

DİL TƏLİMİNDƏ İNTEQRASIYANIN- FƏAL TƏTBİQETMƏNİN MAHİYYƏTİ

Sabirli S.Ə.

Gəncə Dövlət Universiteti

"Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" sənədində təhsilin integrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. Milli Kurikulum təhsildə fənn daxili və fənlərarası integrasiyaya xüsusi önəm verir. Müxtəlif sahələr üzrə biliklərin integrasiyası şagird təfəkküründə ətraf aləm haqqında vahid, sistemli dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir.

XXI əsr elm sahəsində ən sürətli, uğurlu bir dövrdür. Məhz belə birdövrün tələblərinə əsasən bütün təhsil işçiləri təlim sahəsindəki qazanılmış bilikləri, yeni təlim metodlarını dərs prosesində fəal tətbiq etməyə çalışmalıdırlar. Fənlərin tədrisi zamanı fənlərarası əlaqənin mahiyyəti olduqca böyükdür. Hər bir müəllim Azərbaycanın gələcəyi üçün kamil insanlar, öz erudisiyası, intellektuallığı ilə seçilən, milli-bəşəri dəyərlərini qoruyub inkişaf etdirən, vətənpərvər vətəndaşlar tərbiyə etməlidir. Yüksək elmi biliklərin, təlim metodlarının tələb olunduğu belə bir dövrdə fənlərarası əlaqənin təmin olunması tədris materiallarının mahiyyəti haqqında daha geniş təsəvvürlərin formalaşdırılmasına, bilik, bacarıq və vərdislərin sistemli şəkildə aşılmasına geniş imkan yaradır. Fənlərarası əlaqə yolu ilə konkret anlayışlar müxtəlif fənlərdə izah edilir. Şagirdlər yeni bilik qazanmaqla yanaşı, tədqiqatçılıq qabiliyyətini gücləndirir, müstəqil fikir yürüdürlər. Fənlərarası əlaqənin 4 növü var: qohum fənlərlə (riyaziyyat, rəsmxətt, kimya, biologiya, astronomiya, fizika, coğrafiya, təbiətşünaslıq) əlaqə ; ictimai-humanitar fənlərlə (tarix, ədəbiyyat, iqtisadi coğrafiya, insan və cəmiyyət) əlaqə; praktik fənlərlə (bədən tərbiyəsi, əmək təlimi, rəsm) əlaqə.

Azərbaycan fənninin tədrisi zamanı da fənlərarası əlaqədən istifadə etmək mümkündür. Maqsud İbrahimbəyovun "Püstə ağacı" əsərini tədris edərkən fənlərarası əlaqədən istifadə etmək olar. Belə bir dərslərin telekərpü vasitəsilə keçirilməsi, müxtəlif fənlərlə canlı bağlantının yaradılması şagirdlərin yeni bilik əldə etməsi ilə bərabər, eyni vaxtda müəyyən fikrə qarşı mülahizələr yürütməyinə də imkan verir. "Püstə ağacı" əsərini öyrənən şagirdlər burada baş verən hadisələrin səbəblərini, mənfi və müsbət tərəflərini, həlli yollarını və nəticələrini hər üç fəndə: tarix, ədəbiyyat və biologiyada qarşılıqlı şəkildə izah edə bilirlər. Belə ki, "Püstə ağacı" əsərində hadisələr Böyük Vətən müharibəsi illərində baş verir. Ədəbiyyat baxımından əsərlə tanış olan şagirdlər müharibənin acınacaqlı fəsadlarını tarix fənni baxımından da izah etməyə çalışırlar. Belə ki, saysız-hesabsız insan tələfatı, qədim abidələrin məhv olması, sənaye mərkəzlərinin dağıdılması, müharibələrin mənfi tərəfi kimi qiymətləndirilir. Neçə –neçə insanlar ailə üzvlərini itirir. Söylənilən fikirlərə biologiya fənnində iştirak edən şagirdlər də qatıla bilirlər. Sözsüz ki, müharibənin törətdiyi dəhşətlər "ana təbiət" in üzərindən də yan keçmir. Müharibə tarixdə özünü insanların qanı, ədəbiyyatda göz yaşları və kobudlaşmış rəftarı ilə göstərirsə, biologiyada bu, canlı təbiətin məhvi kimi önə çəkilir. Hər üçündə qurbana çevrilənlər canlılardır. M.İbrahimbəyovun " Püstə ağacı " əsəri ilə tanış olduqdan sonra şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər ki, münaqişə, müharibə mövzusunı hər üç fənnin arasında (tarix, ədəbiyyat, biologiya) müzakirə etmək mümkündür. Tarixdə, biologiyada münaqişələrə, müharibələrə "yox!" deyildiyi kimi, bədii ədəbiyyat nümunələrində də müharibələr birmənalı olaraq etirazla qarşılanılır.

Orta məktəbin VI-sınıf Azərbaycan dili dərslərində "Silinməz dostluq"- Ümumiləşdirici təkrardərsi verilmisdir. Bu mövzunu da ədəbiyyat, tarix, iqtisadi coğrafiya, rəsm və musiqi ilə əlaqələndirmək daha doğrudur. Şagirdlərə izah olunur ki, dostluğu heç nəyə dəyişmək olmaz. Dostluq ən gözəl nemətdir. O, dənizə, ümmana bənzər, daim coşar, çağlayar, insanları qəhrəmanlığa, fədakarlığa səslər. Dostluq dedikdə insanların bir-birinə olan saf və təmiz münasibəti, pak sevgisi başa düşülür. Yoldaş kimdir?, Dost kimdir? Nə üçün "Dostu cox olan axırda tək qalar", -deyib atalarımız. "Yaxşı dost böyük xəzinədir", "Dostsuz insan dirəksiz dama bənzər", "İnsanda ümid doğuran, onu şərəflə ucaldan dostluq hissidir", "Dostluq insanları yaxınlaşdıran qızıl körpüdür" və s fikirlər səsləndirilir. Dostluqda sərhəd yoxdur. Yetər ki, ülvəi hisslərlə, təmiz qəlblə ürəkdən dostuna dost olasan. Dostluq hər yerdə mümkündür. Ona görə də nəğmələr qoşulub, şeirlər yazılıb, rəsmlər çəkilib bu ülvəi hisslərə. Odur ki, müəllim məşhurların dostluğuna aid misallar çəkməli, rəvayət və hekayətlərdən nümunələr gətirməli, tarixdə yaşanan dostluqları dəyərləndirməli, pis gündə, yaxşı gündə bir olan dostluqları nümunə göstərməlidir. Eləcə də, xalqlar arasındakı dostluqların incəsənətimizə və mədəniyyətimizə verdiyi töhfələri də unutmamalıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindən keçilən bu mövzu bir neçə (ədəbiyyat, tarix, iqtisadi coğrafiya, rəsm və musiqi) fənlərlə inteqrasiya oldu. Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. İnteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır.

Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin sadəcə əlaqə deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır.

Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanı qazanırlar.

Bundan əlavə, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiya interaktiv öyrənməyə geniş yol açır. Şagirdlərin təbiət, cəmiyyət və insanlar haqqında qarşılıqlı əlaqələr şəraitində qurulmuş biliklərə yiyələnməsini stimullaşdırır.

İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Onlar az vaxt içərisində çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə uşaqları integrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərinlən bilməlidir.

PRINCIPLES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Seyidova A.

Nakhchivan State University

Principle is defined as a guide to action, in our case to teaching. Methods of language teaching are based on the fundamental principles of didactics; among them, a conscious approach to language learning, activity, visualization, and others. However, in foreign language teaching, due to the specific features of the subject in which means and ends are equally essential, these principles are used in a particular way. The principles proved successful in teaching foreign languages, especially English, in schools, in the training of teachers, as fundamental guidelines, and as certain guidelines in research work in foreign language teaching. The principles represent a selection and concentrate on fundamental issues and urgent problems in foreign language teaching. The principle of conscious approach to language learning implies comprehension of a linguistic phenomenon of language material by the pupil usually through the medium of the native language, or the arrangement of the material in sentence patterns graded in difficulties with the emphasis on some elements which are singled out as "teaching points". It is one of the leading principles because conscious learning plays an important role in language acquisition, enlarges intellectual capacities of learners, and helps to understand new concepts and express new ideas in the target language. One of the main methodological principles is the principle of communicative approach. It means that the pupils should be involved in oral and written communication throughout the whole course of learning English. The principle of visualization is very important in teaching English since the process of knowledge gaining begins with sense perception. The use of visualization makes the lessons emotionally coloured, gets the pupils interested and awakens their thoughts. The principle of visuality or ostensive principle is realized in direct and visual modes of semantizing or explaining meanings, i.e. in the demonstration and naming by the teacher of objects, pictures and actions wherefrom the learners infer the meanings of words and expressions used. Visuality in methodology of FLT creates favourable conditions for sensual perceptions and brings another reality in instructive and educative process. Practice and special observations prove that pupils' interest depends on their progress in language learning. If pupils make good progress in hearing, speaking, reading and writing, they become interested in learning the foreign language. In TEFL we usually differentiate between intellectual, emotional and speech activities, which, if taken together, ensure favourable conditions to master the language. The intellectual activity can be obtained through guesswork, problem-solving questions, reading texts with their subsequent interpretation, etc. The emotional activity takes place when the pupils are pleased with the work they perform, when they like to learn a FL.

The principle of durability assumes particular importance in FLT because it is largely concerned with a constant growth of language and speech units, words, word-combinations, idioms, clichés which are to be stored and retained in the pupils' memory so that the learners could use them in listening comprehension, speaking, reading, and writing. The principle of individualization takes into account individual peculiarities of the learner, his background knowledge, what he knows, his spheres of interest, etc., i.e. cognitive styles. Cognitive styles have been defined as psychological behaviours that "serve as relatively stable indicators of how learners perceive, interact with, and respond to the learning environment". In FLT the principle of accessibility is realized in conformity with teaching strategies to the pupils' capacities so that they don't experience insurmountable difficulties. The teaching materials should meet requirements of linguistic and psychological factors. The teaching materials, their organization secure accessibility in FLT, and techniques used at the lesson and outside school hours. Accessibility presupposes adequate rate of presentation, qualitative assimilation. Language learning should be offered in extended, well-articulated sequences that develop increasing levels of proficiency at each level of instruction by teachers who are well qualified in language proficiency, cultural knowledge, and teaching skills. And all students should know and implement these principles.

MULTIPLE INTELLIGENCES THEORY

Şirinova S.

Nakhchivan State University

Howard Gardner's multiple intelligences theory (MIT) is an important contribution to cognitive science and constitutes a learner-based philosophy which is "an increasingly popular approach to characterizing the ways in which learners are unique and to developing instruction to respond to this uniqueness". MIT is a rationalist model that describes nine different intelligences. It has evolved in response to the need to reach a better understanding of how cognitive individual differences can be addressed and developed in the classroom. Gardner and his research associates identified the mathematical-logical, the verbal-linguistic, the musical-rhythmic, the bodily-kinesthetic, the interpersonal, the intrapersonal, the visual-spatial, the naturalist and the existential intelligences. The following criteria have been used in MIT to identify an intelligence: it "entails the ability to solve problems", it involves a "biological proclivity", it has "an identifiable neurological core operation or set of operations" and it is "susceptible to encoding in a symbol system ... which captures and conveys important forms of information". These different intelligences reflect a pluralistic panorama of learners' individual differences; they are understood as personal tools each individual possesses to make sense out of new information and to store it in such a way that it can be easily retrieved when needed for use. The different intelligences are of neutral value; none of them is considered superior to the others. In their basic form, they are present to some extent in everyone, although a person will generally be more talented in some than in others. Each of these frames is autonomous, changeable and trainable (Armstrong, 1999) and they interact to facilitate the solution of daily problems.

In this chapter, MIT in the EFL classroom will be considered as a framework that can help language teachers to give recognition to the holistic nature of learners and to address student diversity. It enables teachers to organize a variety of contexts that offer learners a variety of ways to engage meaning and strengthen memory pathways; it is a teacher-friendly tool for lesson planning that can increase the attractiveness of language learning tasks and therefore create favorable motivational conditions.

He later suggested that existential and moral intelligence may also be worthy of inclusion. Although the distinction between intelligences has been set out in great detail, Gardner opposes the idea of labeling learners to a specific intelligence. Gardner maintains that his theory should "empower learners", not restrict them to one modality of learning. According to Gardner, an intelligence is "a biopsychological potential to process information that can be activated in a cultural setting to solve problems or create products that are of value in a culture." Many of Gardner's "intelligences" correlate with the g factor, supporting the idea of a single, dominant type of intelligence. In theory, individuals who have high interpersonal intelligence are characterized by their sensitivity to others' moods, feelings, temperaments, motivations, and their ability to cooperate in order to work as part of a group. According to Gardner in *How Are Kids Smart: Multiple Intelligences in the Classroom*, "Inter- and Intra- personal intelligence is often misunderstood with being extroverted or liking other people..." They often enjoy discussion and debate." Gardner has equated this with emotional intelligence of Goleman. Gardner believes that careers that suit those with high interpersonal intelligence include sales persons, politicians, managers, teachers, lecturers, counselors and social workers. Naturalistic. Not part of Gardner's original seven, naturalistic intelligence was proposed by him in 1995. "If I were to rewrite *Frames of Mind* today, I would probably add an eighth intelligence - the intelligence of the naturalist. It seems to me that the individual who is readily able to recognize flora and fauna, to make other consequential distinctions in the natural world, and to use this ability productively (in hunting, in farming, in biological science) is exercising an important intelligence and one that is not adequately encompassed in the current list." This area has to do with nurturing and relating information to one's natural surroundings. Examples include classifying natural forms such as animal and plant species and rocks and mountain types. This ability was clearly of value in our evolutionary past as hunters, gatherers, and farmers; it continues to be central in such roles as botanist or chef.

This sort of ecological receptiveness is deeply rooted in a "sensitive, ethical, and holistic understanding" of the world and its complexities – including the role of humanity within the greater ecosphere. Existential. Spiritual intelligence. Gardner did not want to commit to a spiritual intelligence, but suggested that an "existential" intelligence may be a useful construct, also proposed after the original 7 in his 1999 book. The hypothesis of an existential intelligence has been further explored by educational researchers.

SOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏRİN QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şahveranova G.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub, dilin frazeoloji sistemini öyrənir. İnsanın bədən üzvlərinin adlarını bildiren bütün leksemlər frazeologizmlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Bu cür frazeologizmlərə somatik frazeologizmlər deyilir. Somatik frazeoloji vahidlərdə hər bir xalqın etnoqrafiyası, adət-ənənələri, düşüncə tərz, bu və ya digər həyat hadisələrinə münasibəti əks olunur.

Somatik frazeologizmləri struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə uğrayıb, uğramamasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Qrammatik cəhətdən dəyişməyən somatik frazeologizmlər: *qulaq asmaq, qulaq burmaq, dil tökmək* və s.

2) Strukturca dəyişən somatik frazeologizmlər: *ət tökmək – köynək-köynək at tökmək; başını daşa vurmaq – başını daşdan-daşa vurmaq; ağzının suyu axmaq – ağzının suyu damcı-damcı axmaq* və s.

Somatik frazeologizmlərin struktur tərkibi müxtəlifdir. Tərkibləri iki, üç və ya daha artıq üzvlü ola bilər: *gözünü tökmək, baş vurmaq; əli boş çıxmaq, kəlləni yerə atmaq; qulağının ucuna qədər qızarmaq*.

Birinci tərəfi somatik komponentli olan ismi və feili frazeologizmlər də vardır. Birinci tərəfi somatik komponentli ismi frazeologizmlər: *qan çanağı, dil pəhləvəni, dəvənin boynu kimi* və s. Birinci tərəfi somatik komponentli feili frazeologizmlər: *gözə gəlmək, başa vurmaq, ağla gəlmək* və s. Somatik komponentli frazeoloji cümlələrin iki tipi var: 1) Nəqli cümlə strukturlu somatik komponenti frazeoloji cümlələr. *Ağzı açılmaq, ağlı qaçmaq, qanı qaralmaq, qaş-qabağı açılmaq* və s. 2) Sual cümlə strukturlu somatik komponentli frazeoloji cümlələr. *Nə başını (başınızı) ağrıdım* və s. Beləliklə, Azərbaycan dilində somatik frazeologizmlərin müxtəlif struktur tiplərinə rast gəlinir.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANI-LÜĞƏT İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ XÖRƏYƏ AİD TERMİNLƏR

Şakirli G.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət it-türk” əsəri müqayisəli türkologiyanın ən qiymətli və ilkin əsəri hesab olunur. Ensiklopedik əsər olmaqla bu “divan”da etnoqrafizmlərin zəngin olması “Divani-lüğət it-türk” əsərini daha da qiymətli edir. Lüğətdə xörəyə aid kifayət qədər sözlərə rast gəlmək olar. Xörəklərlə bağlı verilən məlumat qədim türk xalqlarının yemək mədəniyyəti haqqında aydın təsəvvür yarada bilər. Xörəkləri bitki və heyvan mənşəli olmaqla 2 cür fərqləndirirlər. Bitki mənşəli yeməklərə dənli bitkilərdən hazırlanmış xörəklər aid edilir. Heyvan mənşəli xörəklərə isə mal-qara və quş ətindən hazırlanmış yeməklərdir. “Divan”da keçmiş dövrdə türk xalqlarının at əti yediyi də söylənilmişdir. Lüğətdə xörəklərin adları ilə yanaşı, bəzilərinin hazırlanma qaydası da göstərilmişdir.

“Divan”da öz əksini tapmış xörəklərə aid etnoqrafik terminlərə aşağıdakı sözlər aiddir:

I. Bitki mənşəli xörək adları: top, buxsi, kağut, uva və s.

“Buxsi” buğdadan hazırlanan bir xörəkdir. “Divan”da buğdaya “uğut” deyildiyi söylənilir. Bununla yanaşı, lüğətdə oğuzların buğdaya “aşlıq” deməsi də göstərilmişdir. “Buxsi” xörəyinin hazırlanma qaydası belədir: ilk öncə buğda bişirilir və içinə badam dənələri atılır, daha sonra isə üstünə təlbinə (kəpək, bal və südlə bişmiş bulamac) tökülür və turşulaşması üçün bir müddət saxlanılır. Turşuduqdan sonra buğdası yeyilir və suyu içilir.

“Kağut” qovud, darıdan hazırlanan bir yeməkdir. Kağut etnoqrafik termin lüğətdə kavut şəklində də işlənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar, xüsusilə də Sadiqlı Pərinaz “qovut” sözünün “qovurmaq” və “uğut” sözlərinin birləşməsindən yandığını söyləmişdi. Kağut xörəyinin hazırlanma qaydası belədir: Darı qaynadılır, qurudulur, sonra döyülərək un halına salınır. Yağ və şəkərlə qarışdırılıb halva kimi bişirilir. Bu xörək yeni doğmuş qadınlara verilir.

II. Heyvan mənşəli xörəklərin adları: soğut, kabab, buğlama, yörgəməç və s.

“Soğut” bağırsağ dolmasıdır. B. Ögəlin “Türk Kültür Tarihinə Giriş” kitabında soğut sözü haqqında məlumata vermişdir. O, qeyd edirdi ki, soğut sözü “sokmaq” və “sokuşdurmaq” sözündən yaranmışdır. Soğut xörəyinin hazırlanma qaydası: düyü, ət və ədviyyatla doldurulmuş bağırsağ yeməyi, bumbar dolmasıdır.

“Yörgəməc” xörəyi içəlatdan hazırlanır. Bu xörək haqqında B.Ögəl ətraflı məlumat vermişdir.”Divan”da “yörgəməc”in hazırlanma qaydası: işkəmbə və bağırsaq incə-incə doğranaraq bağırsaq içinə doldurulur,bişirilərək yaxud qızardılaraq yeyilir.

“Divan”da adı çəkilən məşhur xörəklərdən biri “tutmaç”dır. Bu yeməyin tarixi haqqında “Divan”da ətraflı məlumat verilmişdir. B.Ögəl” tutmaç”ı izah edən zaman onu “əriştə aş”na bənzədirdi. R.Əsgər isə “tutmaç”ı xəngəllə eyniləşdirmişdir. “Tutmaç” xəmirdən hazırlanan bir xörək növüdür. Onu bişirmək üçün kəsilən xəmir parçasına “tutmaç çöpü”deyilir. Ona ət ilə bərabər “yava”adlı bitki də qatılır. Bu bitki “tutmaç”a xüsusi rəng verir.

MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANI-LÜĞƏT İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏ MƏİŞƏT LEKSİKASI

Şakirli G.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin tarixi qədimliyi haqqında fikir yürüdərkən həmin xalqın etnoqrafik leksikasına nəzər salınır və etnoqrafik leksika hər tərəfli tədqqata cəlb edilir. Müasir dövrümüzdə olduğu kimi, tarixən də türk dilli xalqlar gündəlik həyatlarında müxtəlif məişət əşyalarından istifadə etmişlər. Digər etnoqrafizmlər kimi məişət əşyaları və qab-qacaqlar da türk xalqlarının tarixi və mədəniyyəti haqqında müəyyən fikir yarada bilir. Gündəlik həyatımızda məişət əşyalarının adı ilə bağlı olan sözlərdən tez-tez istifadə olunur. Məişət və qab-qacaq əşyalarına aid etnoqrafik leksikaya Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət it-türk” əsərində də rast gəlinir. XI əsrdə yazıya alınmış lüğətdə qədim türk xalqının ev əşyalarını, qab-qacaqları adlandırmaq üçün istifadə etdikləri bir qrup söz öz əksini tapmışdır. A.R. Rəhimov Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət it-türk” əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası” mövzusunda apardığı tətqiqatda lüğətdə işlənən məişət əşyalarından da nümunələr gətirmişdir. Nümunə olaraq, yoğurkan/yorğan, ka/qab, kayğık/qayıq, kapu/qapı, çekük/çəkiç, boğça, köşk, təbəna/böyük iynə və s. kimi məişətə aid sözləri göstərmişdir.

Mahmud Kaşğarının “Divan”da işlənən məişət leksikasına aşağıdakı leksik vahidləri göstərmək olar:

Yastuk-yastıq ; yüdrük-yüklük ; yeməçük-buğda daşınan kiçik çuval,kisə ; yançuk-kisə,pul kisəsi,tütün kisəsi ; yoğurkan-yorğan ; küp-küp,küpə ; boğ-içinə əşya qoyulan heybə,boğça ; şın-taxt ; kın-bıçaq və ya qılınç qını ; saç-tava ; sağ-yun atmaq,yun çırpmaq üçün işlənən çubuqların adı ; küvüz-palaz ; kova-vedrə ; tanq-ələk ; tünqçü-şamdan ; köznqü-güzgü ; çəfşənq-qoyunun yununu qırmaq üçün işlədilən böyük qayçı,qırxılıq ; çowlı-tutmaç süzgəci,azsüzən və s.

FEİLİN TƏSRİFLƏNMƏYƏN FORMALARI SİSTEMİNDƏ FEİLİ BAĞLAMININ YERİ

Yusubova L.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Feil morfolojiyanın ən böyük və zəngin tərkib hissəsidir. Azərbaycan dilindəki feillər özlərinin semantik mənasındakı incə cəhətlərə, malik olduqları qrammatik forma və mənələrə, sintaktik əlamət və vəzifəyə görə iki böyük qrupa ayrılır. Birinci qrupa feilin təsriflənən forması daxildir, buna feilin şəxslı forması da deyilir. Bu qrup feillərin səciyyəvi cəhəti konkret zaman bildirməsi, müəyyən şəkllə malik olması və dəqiq şəxs bildirməsidir. İkinci qrupa isə feilin təsriflənəməyən formaları daxildir, bunlara feilin şəxssiz formaları deyilir. Müasir Azərbaycan dilində feilin üç təsriflənəməyən forması vardır. Bu formalar feili sifət, məsdər və feili bağlamalardır. Feilin təsriflənəməyən formaları feilə xas olan ən mühüm əlamətlərin bir çoxundan məhrum olur. Yəni onlar şəxsə ,zamana görə dəyişə bilmir. Deməli, dilimizdəki feillər müəyyən məqamlarda şəkllə,zamana,şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Həmin feillər müəyyən məqamlarda isə göstərilən şəkllə, zaman , şəxs və kəmiyyət mənələrini itirir, ona görə də bu mənələri yaradan qrammatik vasitələrə ehtiyac duyulmur. Feilin təsriflənəməyən formalarının özləri də bir-birindən semantik cəhətə, malik olduğu morfoloji və sintaktik əlamətə, bildirdikləri qrammatik mənələrə, cümlədə söz birləşmələrindəki sintaktik vəzifəsinə görə seçilir. Onları yaxınlaşdırın başlıca cəhətlər, feilə məxsus növ, inkarlıq, zaman,təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarına malik olmaq və cümlədə feili xəbər vəzifəsində işlənə bilməkdir. Feillərin dildə digər söz qrupları ilə bağlılığı, onların başqa leksik mənələr ifadə edən söz qrupları ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri onların təsriflənəməyən formalarının meydana çıxmasına səbəb olduğu

kimi, həm də bu feil formalarında digər nitq hissələrinə məxsus müəyyən əlamətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Belə ki, ayrı-ayrı qatlardan təşkil olunan dil sistemində müəyyən qrup sözlərin və ya söz formalarının müxtəlif dil qatlarının əlamətlərini özündə birləşdirməsi, eyni söz qrupunda bu qatlara məxsus müəyyən əlamətlərinəks olunması və cəmləşməsi məhz dil qatlarının qarşılıqlı əlaqə və təsirlərinin meydana çıxmasının nəticəsi kimi özünü göstərir. Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarının hər biri, o cümlədən feili bağlamalar dilin morfoloji səviyyəsində müstəqil söz qrupu olmaqla özünəməxsus keyfiyyətləri və funksiyaları ilə seçilir. Feilin bu formalarının yaranması dilin tarixi inkişafı, dildə feillərin çoxfunksialı, çoxsemantikəli olmasında, fəal işləklilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Feillərin ikili xüsusiyyət daşıyan bu formalı, onların əsas morfoloji əlamətləri, ifadə etdikləri məna xüsusiyyətləri və sintaktik funksiyaları, ayrı-ayrı morfoloji əlamətləri qəbu edərək ifadə etdikləri məzmun fərqlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu feil formalarının geniş, hərtərəfli şəkildə izah olunması dilçilikdə müəyyən mübahisələrə səbəb olmuş və həmin məsələlər müxtəlif şəkildə izah olunmuşdu.

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZLƏRİN ƏSAS AKSENT TIPLƏRİ

Yusubova N.H.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dilində heca vurğusunun müxtəlifliyini ingilis sözlərinin aksent strukturu tipologiyasına sistemləşdirmək olar. Torsuyev bütün halları vurğulu hecaların sayına, vurğunun dərəcəsi və xarakterinə görə (əsas və ikinci dərəcəli) təsnif edir. Aksent tipləri çərçivəsində vurğulu hecaların distribusiyası sözlərin aksent strukturunu yaradır. Məsələn üçün, iki eyni dərəcəli vurğusu olan sözün aksent tipi bu aksent strukturları ilə təqdim oluna bilər: *well-bred* [/ _ / _], *absent-minded* [/ _ _ / _ _], *good-looking* [/ _ / _ _].

Aksent tipləri və aksent strukturları sözün morfoloji tipi, sözdə hecaların sayı, sözün kökünün və prefiksinin semantik qiymətliyi ilə sıx bağlıdır.

İndi isə əsas aksent tiplərinə nəzər salaq:

I. [/ _ _] Bu aksent tipinə həm sadə, həm də mürəkkəb sözlərdə rast gəlmək olar. Bu tipin aksent strukturları iki və daha çox hecadan ibarət ola bilər: *'father*, *'possibly*, *'mother-in-law*, *'gas-pipe*.

II. [/ _ / _] Bu aksent tipinə, əsasən, mürəkkəb sözlərdə, ən çox da prefiksi ayrılaraq bilən sözlərdə rast gəlmək olar: *'radio-* *'active*, *'re* *'write*, *'diso* *'bey*.

III. [/ _ / _ / _]

IV. [/ _ / _ / _ / _] Bu aksent tipinə *'U'S'A*, *'C'P'S'U* kimi inisial abreviaturlarda rast gəlmək olar.

V. [/ _ / _ / _] Bu aksent tipi həm sadə, həm mürəkkəb sözlərdə (daha çox) reallaşır: *'hair-dresser*, *'substructure*.

VI. [/ _ / _ / _] Bu aksent tipi daha çox sadə sözlərdə, nadir hallarda bəzi mürəkkəb sözlərdə rast gəlinir. Sadə sözlərdə vurğu aşağıdakı kimi düşür:

1. prefiks və kök üzərinə: *'maga* *'zine*

2. kök və suffiks üzərinə: *'hospi* *'tality*

3. prefiks və suffiks üzərinə: *'disorgani* *'zation*

VII. [/ _ / _ / _] Bu tipə prefiksi ayrılaraq bilən sözlərin bir çoxu aiddir: *'mis*, *'repre* *'sent*

VIII. [/ _ / _ / _] Bu tipə məhdud sayda sözlər aiddir, ən çox da vurğusu prefiks, kök və suffiks üzərinə düşən sadə sözlər: *'indi*, *'viduali* *'zation*.

IX. [/ _ / _ / _] Bu tip nadir hallarda prefiks ayrılaraq bilən mürəkkəb sözlərdə reallaşa bilər: *'un* *'sea*, *'worthy*.

X. [/ _ / _ / _] Bu tip sadə və mürəkkəb sözlərdə nadir hallarda təqdim olunmuşdur: *'soda-*, *'water*, *'bottle*.

XI. [/ _ / _ / _] Bu tipə 3 elementdən ibarət olan mürəkkəb sözlərdə nadir hallarda rast gəlinir: *'ginger* *'beer-*, *'bottle*.

Yuxarıda göstərilən məlumat ingilis sözlərindəki aksent strukturların müxtəlifliyi haqda təəvvür yaradır. Sadalanmış tiplər arasında ən çox rast gəlinəni № 1, 2, 5, 6-dır. Bu tiplərdən hər biri minlərlə sözü xarakterizə edir və hər bir aksent tipə müxtəlif sayda hecası olan aksent strukturları daxildir.

Göründüyü kimi ingilis dilində vurğunun əsas xüsusiyyəti aksent strukturlarının daimi olmamasıdır. Onlar vurğulu hecaların sayına (*'U'S'S'R* or *'U ss 'R*), vurğunun yerinə (**hospitable** və ya **hospitable**), vurğunun dərəcəsinə (*'indi*, *'vidualization* və ya *'indi*, *'vidualization*) görə fərqlənə bilər. Sözün aksent strukturu ritmin və nitqin sürətinin təsiri altında da dəyişə bilər. Sürətli nitqdə artikulyasiyaya olan diqqət azalır, saitlər reduksiyaya məruz qalır və yaxud tələffüz olunmurlar, ikinci dərəcəli vurğu itə bilər.

Aksent tiplərinin istifadə olunması nitqin sintezi zamanı çox vacibdir. Nitqin gözəlliyi, düzgün səslənməsi və aydınlığı məhz aksent tiplərindən asılıdır.

ORNİTONİM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖGİZMLƏR

Zeynalova N.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan dillərindəki ornitonimli frazeoloji vahidlərin fərqli kontekst çərçivəsində fərqli semantik çalarlıqlar göstərməsi və bəzən tamamilə fərqli məna tutumu ortaya qoyması halları burada mətn çərçivəsində reallaşan çoxmənalılıq və omonimiya faktlarından bəhs etməyə imkan verir. Çoxmənalı sözlərin mənalılarının qarşılıqlı münasibətlərinə əsasən demək olar ki, frazeologizmlərin çoxmənalılığı sözün çoxmənalılığından heç də fərqlənmir. Frazeoloji vahidin komponentləri sərbəstliyə malik deyillər. Onların semantik inkişafı yanaşı şəkildə işləndiyi digər komponentlərdən asılıdır. Frazeologiyada omonimlər leksikada olduğundan azdır. Frazeoloji vahidlər arasında çoxmənalılıq və omonimiya hallarının çoxsaylı olmaması anlaşılandır, bu daha çox frazeoloji omonimlik hadisəsinə aiddir. Frazeoloji vahidlərin semantik quruluşu hər şeydən əvvəl frazeologiyada sinonimiya, polisemiya, frazeoloji sinonimiklə frazeoloji variantlılığın frazeoloji vahidlərdə rolu, eləcə də frazeoloji omonimlik və frazeoloji antonimlik məsələsi öyrənilməlidir. Dildə sözün çoxmənalılıq və omonimiyası halları ilə bağlı araşdırmada olduğu kimi, frazeoloji vahidlərin polisemantizm və omonimliyinin müştərək araşdırılması məqsədə uyğundur.

Azərbaycan dilində yer alan ornitonimli frazeoloji vahidlərin semasioloji qruplaşdırmasında variantlılıq və sinonimiya hallarının sıx şəkildə bir-birilə bağlıdır. Frazeoloji variantlıqla bağlı ümum nəzəri problemləri türk dillərinin frazeoloji sistemi müstəvisində tədqiq edilir. Azərbaycan dilində çoxsayda komponent variantlılığına əslənən ornitonimli frazem variantlılığını görmək mümkündür. Azərbaycan dilindəki ornitonimli frazeoloji vahidlər arasında bir-birinə tamamilə və ya nisbətən zidd məna yükünü ifadə edən frazeoloji vahidlər mövcuddur. Bir çox hallarda ornitonimli frazeoloji vahidlərin məna tutumu ilə əks semantika kəsb edən ifadələrlə digər komponentlərlə də yer ala bilər. Azərbaycan dilindəki ornitonimli frazeoloji vahidlərdə variantlılıq yad olmadığı üçün burada qarşılaşdırma və ya semantik sinonimlik halları bir çox halda quş obrazları ilə əlaqələndirilən xüsusiyyətlərin qarşılaşdırılması və ya bənzədilməsindən qaynaqlanır.

REFLEXIVITY AS A FUNCTIONAL-SEMANTIC FIELD IN ENGLISH

Zeynalova R.

Nakhchivan State University

Reflexivity does not exist in modern English as a morphological category, i. e. as a reflexive voice. However, this notion being a linguistic universal exist in almost all the world languages, including English. As mentioned above, in this paper we deal with the functional-semantic field of reflexivity and there are enough arguments for studying this notion on the basis of functional semantics.

The notion of reflexivity is applied by traditional grammarians to an event or situation that “reflects” (“rebounds”) upon its initiator, typically when some internal argument of the predicate co-refers with its subject, i.e. the subject of the action is the object of the action at the same time. For example:

Hasan saw himself in the mirror. In the end he had to kill himself.

In other words, reflexivity is a type of interpretation wherein two arguments of the same predicate co-refer, regardless of their structural positions in their clause. (Gelderen, van Elly. A History of English Reflexive Pronouns – Person, Self, and Interpretability. Amsterdam: Benjamins. 2000).

As the result of studies dealing with this notion the scholars come to conclusion that the forms that may correlate in some contexts with reflexive readings, in the narrower sense defined above, are often associated, in other contexts, with interpretive effects distinct from reflexivity, such as valency or aspectual changes, intensification, subject affectedness, subjective discourse perspective etc.

As it was mentioned above, reflexivity does not function in English as a reflexive voice. But comparison with the reflexive system of modern Azerbaijani shows that all the variants of this notion

existing in Azerbaijani are available in modern English. However they are expressed by non-morphological means.

Now we are going to classify the main variants of the invariant meaning of the functional-semantic field of reflexivity in modern English.

The three main meanings of reflexivity (special reflexive meaning, general reflexive meaning, medial reflexive meaning) characteristic of the world languages exist in English as well. (Keenan, E. L. *Creating Anaphors: An Historical Study of the English Reflexive Pronouns*. Cambridge: MIT Press. 2001).

The special reflexive meaning in modern English is the core meaning of the functional-semantic field of reflexivity in this language. This meaning, as a rule, is characterized by the co-reference of the subject and object, that is the subject of the action is the object of the action at the same time, the subject of the action is acted upon. Special reflexives connected with the physical existence of the subject. The first variant of this meaning is connected with the inner world and communication of people:

Dear Gretchen,- she wrote, - I have decided to kill myself (I. Shaw). Do many men kill themselves, Daddy? (E. Hemingway)

The second variant of this type is the one connected with the spiritual world of the subject. For example:

Sometimes I could not persuade myself that it was natural and once I asked if she had rubbed vaseline under her eyes (M. Maugham).

The special reflexives connected with the inner world, spiritual life and communication of people are considered to be the very important component of the special reflexive verbs. The reflexives of this type are very varied and can be grouped only conditionally. The following variants reflecting the spiritual condition of the subject are used in English. For example, the verbs which show the actions in which the subject reproaches, accuses himself:

I blame myself for not arguing more strongly against it when Anton suggested knocking at the house (O. Pinto). Elizabeth looked startled as she recognized Sid, then she smiled almost an apologetic smile almost automatically, then silently cursed himself (G. Parker). (König E. and L. Vezzosi "Strategies of Reflexivization and the Meaning of Predicates. Berlin: 2002).

The second variant of the invariant meaning of reflexivity in modern English is the general reflexive meaning.

The general reflexive meaning is defined differently by scholars dealing with reflexivity in English. Two opinions are widely spread:

- a) The general reflexive verbs in English reflect the changes in the inside of the subject
- b) These reflexive verbs reflect the internal feelings, thoughts of the subject

Different from Azerbaijani there are no morphological means of expression of reflexivity in modern English. The core component of the plan of expression of this category in English is reflexive pronouns. The second means of expression of reflexivity is the lexical meaning of some verbs. (Kemmer, S. *The Middle Voice*. Amsterdam: Benjamins. 1993).

USING WRITING ACTIVITIES TO IMPROVE L2 SPEAKING

Zeynalova S.Z.

Ganja State University

The idea of using writing to improve speaking may sound a little strange at first, as common sense tells us that speaking should be improved by the practice of speaking. But what about a learning situation when there are few people to communicate with in the foreign language, let alone native speakers?

There are studies which show how spoken language, especially dialect, affects writing (e.g. Whiteman 1981). However, little research has been conducted on how written language affects speaking, or how the use of writing can help to improve speaking. The reason may be that we tend to take it for granted that writing acquisition comes after speaking acquisition, although it is not unusual that some learners are more proficient in writing than speaking L2. This is often the case in EFL contexts when the language is not acquired in the host country, but is studied in a foreign language environment. All of us who live and teach (or study) languages in Bulgaria are familiar with the problem. Speaking L2 seems to be the most difficult skill to master.

There are three advantages of using writing to promote speaking:

1. Writing is easier to handle for those learners who are not ready to speak up in class either psychologically (because they are too shy) or physically (because of a large class, lack of time, etc.).
2. Writing can reinforce what has been practised orally and vice versa: it can provide practice in forms that are more fully realized in writing (Rivers and Temperly 1978).
3. Writing activities are applicable to a large class if the activities require no teacher response.

Therefore, it is worthwhile to seek ways in which writing can serve oral proficiency development in L2. Of course, we cannot expect our students to improve their speech drastically solely through writing activities. Writing activities are expected to facilitate speaking in an indirect way, and expected to be used as a warm-up activity and homework.

However, it is clear that writing is not simply speech written down on a sheet of paper. There are a number of ways in which writing and speaking differ. According to Finegan (1994), there are four basic differences between writing and speaking:

- a) Speaking has such channels as intonation, voice pitch and gestures to convey information, whereas writing has only words and syntax;
- b) Writing requires more time than speaking in terms of planning;
- c) Speakers and addressees are often face-to-face, while writers and readers are not;
- d). Speaking tends to rely on the context of the interaction more than writing.

However, there is no absolute dichotomy. For instance, lectures and job interviews may need as much planning as writing. In face-to-face communication, speakers are said to use more personal expressions such as *I think* and *you see*, but those expressions could be seen in personal letters as well. When it comes to the reliance on context, speakers may use more spatial and temporal deixis such as *this* and *today*, but a written note can read *Don't do this!* as long as the referent of *this* is clear for the reader. Even for communication channels, we are able to convey additional information in writing by using bold and italic print.

In short, although speaking and writing are different skills, they share many features. This idea is supported by evidence obtained when studying the acquisition sequences in written work and speech. The results of these studies indicate that the acquisition sequences and hierarchies of certain structures elicited in natural writing are virtually identical to those observed in oral production (Dulay, Burt and Krashen 1982: 211). Reid (1991) claims that both oral and written discourse form a kind of continuum, which is dependent on situation, task, audience and function. According to Maxwell and Meiser (1997: 106), speaking parallels writing in important ways. Like writing, speaking must be purposeful, serving an authentic communicative need geared to audience and context. Moreover, in both media students need to experience the range of communicative functions, namely: expressing feelings, ritualizing, imagining, informing and controlling. Therefore, it is reasonable to say that writing and speaking have a close relationship.

Since writing and speaking have many features in common, by deliberately controlling a number of variables, teachers can make writing closer to speaking. The important thing is that the task itself should not be very difficult when the aim of writing is to improve speaking. In this sense, free-writing techniques and the communicative approach are thought to be appropriate for this purpose. If the students already know the basic skills of writing such as grammar, vocabulary, and punctuation, the task becomes much easier.

The free-writing technique is one of the ways to make writing more like speaking. It is a pre-writing technique which encourages students to overcome their fear of the blank page and their preoccupation with correctness. By pre-writing is meant the first stage of the writing process, followed by drafting, revising and editing, when the purpose is to teach writing skills. In this case, however, since our aim is to facilitate speaking, we concentrate only on the first stage. Free-writing can be seen as the closest writing can get to impromptu speech. This is how Elbow (1973: 3) describes it: "The idea is simply to write for ten minutes. Don't stop for anything. Go quickly without rushing. Never stop to look back, to cross something out, to wonder what word or thought to use, or to think about what you are doing. If you can't think of a word or a spelling, just use a squiggle ..., just put down something. The easiest thing is just to put down whatever is in your mind... The only requirement is that you never stop."

In this article, I attempted to reinterpret writing activities based on the analysis of the nature of written and spoken language, and then discussed how writing activities could be put into practice to facilitate speaking, thus serving a double function – to promote both writing and speaking. It is hoped that the ideas presented will shed some new light on the role of writing activities in the language classroom.

ЗАИМСТВОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Алиева С.Э.

Бакинский славянский университет

Как и другие живые языки мира, русский язык постоянно развивается, пополняет свой словарный запас. Это происходит путём образования новых слов, а также за счёт заимствований из других языков. Под заимствованным словом в лингвистике понимается всякое слово, пришедшее в русский язык извне. Например, такие знакомые нам слова, как кукла или сундук, пришедшие из греческого и тюркского языков. Можно привести огромное количество слов, которые являются заимствованиями. По исследованиям ученых, заимствованные слова в лексике современного русского языка составляют 10% всего словарного состава. В настоящее время такие слова, как сахар, свекла, баня и другие, считаются русскими, хотя они были заимствованы из греческого языка. Вполне обрусели и такие слова, как школа (из латинского языка через польский), карандаш (из тюркских языков), костюм (из французского языка) и многие другие.

Заимствованные слова есть во всех языках, потому что народы, общаясь, «меняются словами», переделывают на свой лад, а неосвоенные, ненужные отвергают. Заимствование – вполне закономерный путь обогащения любого языка. В результате политических, экономических, торговых и научно-культурных связей русская лексика пополнялась иноязычными заимствованиями. Так, например, слова тетрадь, огурец, библиотека заимствованы из греческого языка; арбуз, тулуп, колбаса, деньги – из тюркских языков; кухня, картофель, шляпа – из немецкого; опера, газета, помидор – из итальянского; фильм, гол, трамвай, футбол, компьютер – из английского; студент, экзамен – из латинского; вальс, суп, букет, спектакль – из французского. Слово компьютер, прочно вошло в нашу речь. Оно лучше целого словосочетания «электронно-вычислительная машина». Да и точнее, так как компьютер уже не просто вычислительная машина. Он выполняет намного больше функций, чем просто вычисления и хранение информации.

Некоторые заимствованные слова прекрасно сосуществуют рядом с синонимичными им русскими: вратарь и голкипер. Но среди заимствований много и таких, которые засоряют русский язык, вытесняя русские слова. Это явление можно часто наблюдать в средствах массовой информации. Речь некоторых журналистов становится непонятной широкому кругу простых граждан, которые не знают значения слов «клининг», «омбудсмен», «мерчендайзер» и многие другие. И это уже нельзя оправдать. За такими словами, как нам кажется, человек прячет свою ограниченность, плохое знание своего родного языка. Или он пытается казаться модным, более современным, потому что владеет такими словами, которые незнакомы большинству. Он крутой, как сейчас модно говорить, или продвинутый. Но русский язык от этого не становится лучше.

В заключение отметим, что заимствования нужны. Они обогащают язык, позволяют ему развиваться. Но нужно знать и меру. Не вытеснять замечательных русских слов модными, но совсем не нужными в языке иностранными словечками.

ЛЕКСИЧЕСКИЙ ПОВТОР В ДИАЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Багирова Г.Э.

Бакинский славянский университет

Диалогическая речь является основной формой разговорной речи. В диалогической речи ярко проявляется коммуникативная функция языка, так как именно в диалогической речи сообщение оформляется в непрерывное общение. Характерные языковые признаки диалогической речи – тяготение к краткости и простоте формы. В связи с этим в диалоге преобладают различные виды предложений неполного состава.

Известно, что каждый диалог, каждый речевой акт разной формы и содержания может осуществиться только в системе «говорящий — адресат» и зависит от некоторых признаков, в том числе и от вида деятельности говорящего, адресанта. Каждый должен уметь вести правильную беседу. Потому что именно говорящий поддерживает диалог, делает его гармоничным. В этом важное значение имеют повторы, относящиеся к приемам построения. Кроме этого они являются значимыми при выражении мысли.

Как мы знаем, реплика-повтор—это фрагмент «чужой речи» и его смысл не выясняется из семантики его лексических компонентов. Поэтому важным при определении коммуникативной функции диалогического повтора считается интонация, паралингвистические средства, структура всего диалогического единства, а также специфика связей повтора с предыдущим и последующим высказываниями. Нужно время, чтобы обдумать, усвоить ее, надо обратить на нее свое внимание». Это очень важно, потому что речевое выражение бывает понятным слушателю тогда, когда он может связать значение слов, которые входят в это выражение, со своими представлениями об этих понятиях, о которых идет речь. Речевая коммуникация, являясь видом взаимодействия сотрудничества ее компонентов, всегда старается достичь положительного результата.

Таким образом, задачей слушающего является обеспечить «обратную связь» в диалоге, которая свидетельствует о результате речевых стараний адресата. Присутствие автора в процессе общения дает возможность сказать, что в данном случае не повтор-переспрос (при этом коммуникант не обязан уточнять или подтверждать информацию), не сигнал заинтересованности (реплика-повтор не стимулирует дальнейшее развитие темы) и не сигнал приема информации (в данном случае не важно уяснение или запоминание полученной информации, так как она знакома обоим коммуникантам). В итоге, повторы способствуют убеждению слушателей, воздействию на их умы и чувства, а также становлению адекватного восприятия информации и концентрации внимания.

ПОРЯДОК СЛОВ В ПРОСТОМ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Гулueva Э.Д.

Бакинский славянский университет

Особое расположение компонентов предложения, свойственное данному языку, называется порядком слов. Порядок слов в русском языке свободный: компоненты предложения не закреплены за каким-то определенным местом в предложении. Однако порядок слов в предложении влияет на смысловое, грамматическое, синтаксическое и стилистическое значение предложения.

В предложении *Он прошагал 30 километров* и *Он прошагал километров 30* от перестановки двух последних членов предложения меняется его смысловое значение: в первом случае речь идет о точном отрезке пути, во втором – о приблизительном.

С местом компонента в предложении связана его синтаксическая функция. Так, в предложении *Ночь сменяет день* подлежащим является слово *ночь*, а слово *день* играет роль прямого дополнения. Порядок слов в данном случае помогает разграничивать члены предложения с омонимичными формами.

Предложения *Проливной дождь* и *Дождь проливной* являются разными по своей структуре. В первом случае – это номинативное предложение, где слово *проливной* выступает в роли определения, во втором случае – это двусоставное предложение, где прилагательное *проливной* является составной частью сказуемого. В данном случае порядок слов имеет грамматическое значение.

В некоторых случаях перестановка членов предложения имеет только стилистическое значение: *На этот раз я был победителем – Победителем на этот раз был я.*

Различают прямой и обратный порядок слов. При прямом порядке слов члены предложения занимают обычное для данного типа предложений расположение, при обратном порядке их расположение нарушается. Обратный порядок слов называется инверсией.

1. В повествовательных предложениях подлежащее, как правило, предшествует сказуемому: *«Капитанка поглядела на незнакомца сквозь снежинки, нависшие на ресницы, и увидела перед собой коротенького и толстенького человечка с бритым пухлым лицом, в цилиндре и в шубе нараспашку»* (Чехов);

2. Сказуемое может предшествовать подлежащему:

1) при обозначении отрезка времени или явления природы: *«Начинался рассвет и в комнатке уже не было того невидимого чужого, который пугал так Тетку»* (Чехов). *«Становилось темно, и молодой человек хотел уже идти...»* (Карамзин);

2) в словах автора после прямой речи: *«Друг мой, ни слова об этом! – перебил дядя, как будто в испуге и даже понизив голос, – после, после это все объяснится»* (Достоевский.). *«Что это? – спросил я у подошедшего ко мне старика в пливовом жилете, синих чулках и башмаках с пряжками;*

3) в предложениях описательного характера: *«Поспевает брусника, стали дни холоднее»* (Бальмонт).

Согласованное определение, как правило, предшествует определяемому существительному: *«Только чуткий слух мог уловить за ними ворчание грома»* (Паустовский.).

Несогласованное определение обычно постпозитивно: *«Я задумчиво пером обводил круглую, дрожащую тень чернильницы»* (Набоков).

Приглагольное управление стоит, как правило, после управляющего слова: *«Все вместе мы попили горячего чаю»* (Окуджава)

В зависимости от своего значения обстоятельство может занимать различные места в предложении. Обстоятельства образа действия, выраженные наречиями на -о, -е, а также обстоятельства места и времени обычно предшествуют глаголу-сказуемому: *«Я встал, подошел к окну и долго смотрел на Зоологический сад»* (Паустовский.).

Обстоятельства причины и цели могут быть как препозитивными, так и постпозитивными: *«Проезжие нарочно останавливались»* (Пушкин).

Обстоятельства условия и уступки свободно размещаются в предложении, обстоятельства времени в нейтральных предложениях обычно размещаются в начале предложения. Однако обстоятельства места в нейтральных предложениях занимают постпозицию.

Наряду с грамматическим членением существует смысловое, или актуальное, членение предложения. При актуальном членении принято выделять данное (тема) – предмет сообщения, его исходная часть, и новое (рема) – основное содержание предложения. Данное – это то, что известно, а новое – то, что сообщается. Данное называется основой, или коммуникативным центром высказывания, новое – ядро высказывания. Данное обычно предшествует новому. Например: *Актеры вернулись* (тема) *с гастролей* (рема). *С гастролей вернулись* (тема) *актеры* (рема).

Членение предложения на тему и рему определяет коммуникативную структуру предложения. Коммуникативная структура предложения не всегда включает тему и рему. Предложение может состоять из одной ремы. Тема может быть ясна из ситуации.

ОТРИЦАТЕЛЬНЫЙ ОБРАЗ ЖЕНЩИН В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Исмаилова А.Х.

Бакинский славянский университет

Пословицы и поговорки отражают моральные ценности, историю, быт, традиции и обычаи народа.

В пословицах и поговорках женщинам отведено значительное место. Наряду со словом «женщина» в пословицах и поговорках чаще фигурирует слово «баба», который присущ более обыденному видению женщины. Баба – культурно-маркированное слово. Его первичное значение, замужняя крестьянка, жена крестьянина, устарело. Слово «баба» обладает пренебрежительным или ироничным отзывом о женщине в целом, либо это просторечный или региональный эквивалент слову «жена». Баба – здоровая, работающая, грубая, необразованная, ее облик привлекателен. Сформировалось идиоэтническая характеристика женщин по этим свойствам и этим словом ярче проявляется культурно-национальная специфика концепта женщина. Для русского самосознания нехарактерно воспринимать женщину как слабый пол в противопоставление сильному. Подобные сочетания вышли из книжно-романтического дискурса, прекрасная половина человечества употребляется мужчиной для выражения галантности, часто с оттенком иронии.

Наибольшее количество языковых единиц с отрицательной коннотацией посвящено психологическому аспекту характера. В свою очередь, самые многочисленные единицы этого раздела отражают женскую «лживость и коварство».

Бабые вранье и на свинье не объедешь.

Болтливость женщины издавна давала повод для насмешек и метких острот:

Бабий язык, куда на завались, достанет.

Три бабы - базар, а семь - ярмарка

Показная слезливость была действенным орудием в отношениях и критических ситуациях.

Баба слезами беде помогает.

Бабы слезы что вода по дороге сохнут

В качестве одной из причин несовершенства женского мышления называют чрезмерную эмоциональность:

Женское сердце, что котел кипит.

Пословицы отражают несостоятельность женщины как созидателя в широком смысле этого слова:

Бабы хоромы не долго живут. Интересен также аспект, отражающий отношения мужчин к женщине (не идеальный, а такой, а какая она есть). Характерно то, что и пословицы, и поговорки демонстрируют довольно циническое суждение:

Курица не птица, баба не человек.

Исторические аспекты религии и мифологии роднит негативная коннотация языковых единиц:

От нашего ребра нам не ждать добра.

Где сатана не сможет, туда бабу пошлет.

В категории нравственности также преобладают единицы с негативной коннотацией. Основными характеристиками женщины в этой категории являются эгоизм, неверность и распутство:

Муж в тюрьме, а женщина в сурьме.

Воля и хорошую жену портит

По результатам анализа языкового материала очевидно, что в единицах, описывающих образ женщины как части картины мира русского народа преобладает отрицательная коннотация, что подтверждает описание ее пороков и отчетливо негативного к ней отношения в пословицах и поговорках.

СПОСОБЫ ПИСЬМЕННОЙ ПЕРЕДАЧИ УЗБЕКСКИХ ИМЕН В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ли Жанна Олеговна

Бакинский Славянский Университет

В настоящее время, в связи с расширением международных контактов, иностранные имена и названия входят в активное употребление в русском языке, образуя значительную часть его словарного состава. Немыслимо представить себе людей, принадлежащих к различным сферам человеческой деятельности, которые не использовали бы имен собственных заимствованных из других языков.

Для грамотной передачи иностранных имен в русском языке необходимо знание определенных правил: осознанное усвоение и применение транскрипции, знание природы ИС, традиционных правил передачи на русский язык.

Неправильный подход при передаче ИС с одного языка на другой приводит к тому, что появляются многочисленные ошибки, неточности при переводе, а в некоторых случаях, при абсолютно точном, буквальном переводе, возникают бессмыслица, неудобства произношения и неблагозвучие. Отчасти это объясняется слабым научным подходом к проблемам перевода.

На сегодняшний день адаптация иноязычных имен является актуальной для любого языка, в том числе и русского. До сих пор еще не выработаны единые нормы письменной передачи иностранных, в том числе и узбекских, имен на русский язык. Объясняется это, в частности, и тем, что русский и узбекский языки различаются не только своими фонетико-фонологическими системами, но и графикой. Поэтому достаточно сложно делать адекватный выбор между существующими способами письменной передачи узбекских имен в русском языке. При отсутствии единых правил письменной передачи узбекских имен в русском языке делается попытка найти наиболее приемлемый способ, диктуемый, во-первых, фонетическим сходством обозначаемого русскими буквами узбекское имя и, во-вторых – благозвучием.

Какие же принципы следует соблюдать при переводе ИС. Очень важно учитывать культурную и национально-языковую специфику имени. Немаловажным является принцип благозвучия. Казалось бы, при переводе должно быть строгое следование правилам транскрипции, однако это приводит к трудночитаемости имени в переводимом языке. Подобных моментов необходимо избегать.

XVI BÖLMƏ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TEODOR DRAYZERİN “DAHI” ROMANINDA ŞƏXSİYYƏTİN MƏNƏVİ AZADLIĞI

Abbasova G.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dünya ədəbiyyatının görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərindən biri olan Teodor Drayzerin əsərləri Amerika həyatının realist təsviri, sosial-fəlsəfi ümümləşdirmələri ilə məşhurdur. Yazıcının müxtəlif mövzularda yazdığı povest və romanlarda insan və cəmiyyət, fərdin mənəvi azadlığı, şəxsiyyəti formalaşdıran sosial mühit və s. kimi problemlər yüksək sənətkarlıqla təsvir olunmuşdur.

Onun ədəbi irsi Azərbaycanda da dərin məhəbbətlə sevilir, oxunur və tədqiq edilir. İndiyədək Teodor Drayzerin “Qasırga”, “Kerri bacı”, “Dahi” və digər əsərləri dilimizə tərcümə edilmiş, yüksək tirajlarla nəşr olunmuşdur. “Kerri bacı” romanında şəxsiyyətin mənəvi azadlığını bir qadının timsalında uğurla təsvir etmişdir. “Dahi” romanı isə bu mövzu baxımından daha aktual və daha sosialdır. Romanı Azərbaycan dilinə Cəfər Bağır tərcümə etmişdir.

ABŞ-da sosial-ictimai vəziyyət Drayzeri həmişə maraqlandırmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, 1915-ci ildə nəşr edilmiş “Dahi” romanında da məhz bu mövzuya toxunur. Bu əsəri həm də burjuva cəmiyyətində sənətkarın mənəvi faciəsi kimi başa düşə bilərik.

Romanın baş qəhrəmanı rəssam Yucin Vitladır. O, istedadlı və sənətinin vurğunu bir rəssamdır. Yer üzündə ən ülvəi və ən müqəddəs şey onun üçün həyat və gözəllikdir. Oxucular da bu əsər vasitəsi ilə yazıcının hansı üsuldan istifadə etməsinin, sənətkarlıq elementlərinin, həmçinin qlobal sosial-siyasi kateqoriyaların fərqi varır. Yazıçı rəssamın həyat və fəaliyyətini ikili istiqamətdə təsvir edir. Bir tərəfdən onu həyatın çətinlikləri ilə qarşılaşdırır, digər tərəfdən ona çox yüksək təbəqənin etimadını qazandırır. Ancela, Kristina, Stella, Süzanna kimi müxtəlif təbəqənin qadınlarının sevgisini qazanan Yucin “Stansiyadan keçən qatar” timsallı tabloları ilə böyük sərgi kontingentlərini “şok”a salırdı. Bu kimi “kontrast” epizodlarla zənginləşən sujet xətti sənətkarlıq baxımından uğurludur. Əsərin qəhrəmanı Yucin öz rəsmlərində həyat həqiqətlərini olduğu kimi əks etdirməyə çalışırdı. Onun ilk rəsmlərindən biri haqqında müəllif yazırdı: “Şəkil sözün tam mənasında həqiqət deyər bağırırdı. O sanki deyirdi: “Bəli, mən – çirkinəm, mən - yekrəngəm, mən – ehtiyacam, mən – pərdələnməmiş səfalətəm, mən – lap həyatın özüyəm!”. Burada nəyə isə bəraət qazandırmaq, nəyi isə pərdələməyə təşəbbüs göstərilmirdi.

Əsərdə inadçılıqla fəryad edən faktlar açıq-aşkar şəkildə duyulurdu. Müsyo Şarl Yucinin tablolarını nəzərdən keçirərək onun həqiqi bir realist rəssam tərəfindən işləndiyinə azacıq da olsa şübhə etmirdi. Axı, onun qanı qara olan günlərində bu küçənin xoşa gəlməyən, acınacaqlı vəziyyətinin canlı şahidi olduğu yaddaşından silinə bilməzdi. Yucin bütün xırdalıqları ilə həyatın çirkinliklərini, gerçək tərəflərini öz çəkdiyi şəkillərində aydın şəkildə təsvir edirdi. Hətta o, şəkillərində elə incə bir ustalıqla dərin mənə sərgiləmişdir ki, adətən bu dərinliyi dərk edə bilməyən insanlar, bu şəkillərin adiliyinə görə rəssamın ona layiq olmayan bir mövzu seçdiyini hesab edirdilər. O, əsərləri ilə Amerika həyatının qüsurlarını açıq və bununla da ictimai quruluşu qamçılayırdı. Teodor Drayzer Amerikanın həyat tərzinə qarşı ittiham irəli sürən incəsənəti tərənnum edirdi.

Realist tablolar Yucinə əsl şöhrət gətirmədi. Çünki realist incəsənət kapitalın tələbini ödəmir, kapitalistlər realist incəsənətdən qorxurdular. Yucin Vitla özü də başa düşür ki, bu şəkilləri çəkməklə o, heç vaxt şöhrət qazana bilməyəcəkdir, ona görə də təslim olub kapitalla xidmət etməyə başlayır.

Yucin böyük bir nəşriyyat idarəsinin reklam şöbəsində işləməyə başlayır. Qarşısında yeni imkanlar açılır və ehtiyac içində çırpınan bir rəssam böyük sərvətə nail olur. Lakin qəlbinin dərinliklərində sənət aləminə qayıtmaq istəyi baş qaldırır, təəssüf ki, bu sadəcə şirin bir xülya olaraq qalmalı olur. Dərin bir faciənin sarsıntısından sonra Yucin pulun mənasızlığını dərk edərək, yenidən sənət aləminə qayıdır, lakin əvvəlki istedad və güc-qüvvət artıq ölmüş idi. Drayzer “Dahi” əsərini çox sevirdi. Bu əsərdə pul və çürük bir dəbdəbənin yaratdığı xoşagəlməzliklər, saxta bir həyat üçün parlaq bir dəha, böyük bir zəka, incə bir qəlb məhv olmuşdu. Buna görə də Drayzer Yucinin istedadının məhv olduğunu oxucuya göstərmək üçün romanın başlığında “Dahi” sözünü dırnaq içində almışdır. Demək olar ki, bu romanla yazıçı burjuva mədəniyyətini

kəskin şəkildə ifşa edir. Sənətlə dolların bir arada olmasının fəlakətlərini ön plana sürürdü. Bu qısa qeydlər onu göstərir ki, Yucin Vitlaöz mənəvi azadlığını sübuta yetirərək dövrünün çirkinliklərini çəkdiyi şəkillərvasitəsi ilə cəmiyyətə açıb göstərməyi bacarmış bir sənətkardır. Əslində bunun özündə bir qəhrəmanlığın göstəricisi, qələbəyə addımlayan yollardan biri idi. Teodor Drayzer bu obraz vasitəsi ilə sosial cəmiyyətdə gedən ziddiyyətlərin əsil mahiyyətini açıb göstərmiş, burjuva cəmiyyətinin çirkinliklərini realist detallarla əks etdirmişdir.

GÖRKƏMLİ AMERİKAN ŞAİRİ MARK TVENİN YARADICILIĞININ SATİRİKANIN FORMALAŞMASINDA ROLU

Abdullayeva E.A.

Odlar Yurdu Universiteti

Amerika Birləşmiş Ştatlarının ədəbiyyatını Səmuəel Lənqhom Klemens - Mark Tven (1835-1910) olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. O, doğma xalqının təkə tanınmış satira və yumor ustası deyil, həm də ABŞ ədəbiyyatının gələcək inkişafının strategiyasını müəyyənləşdirən bir sənətkardır. XX əsrin tanınmış ABŞ yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Ernest Heminqvey heç də təsadüfən deməmişdir ki, "Bütün Amerika nəsrə "Heklberri Finnin macəraları" romanından törəmişdir".

30 noyabr 1835-ci ildə Missuri ştatındakı Hənnibal qəsəbəsi yaxınlığında, kiçik Florida kəndində anadan olmuş Mark Tven erkən uşaqlığından ehtiyacın min bir labirintindən keçmişdir. Yaşadığı mühitin "dibindəki" bütün eybəcərlikləri və çirkəbləri öz gözü ilə görmüş sənətkar sonrakı uzun və məhsuldar yaradıcılığı ərzində kapital aləminin üfunətini özünün gülüş və qəhqəhə hədəfinə çevirmişdir.

Həyatda gördüyü haqsızlıqlar onun bir satirist kimi yetişməyinə yol açdı. Mark Tven ədəbi yaradıcılığa başlayanda satira və yumor qəzet və jurnalların aparıcı janrı kimi diqqəti cəlb edirdi. Ancaq Mark Tvenin yaradıcılığı satirikada və qara yumorda yeni bir parlaq səhifə açdı. Mark Tvenin ilk əsərləri öz kəskinliyi, ifşəedici mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edirdi. Sonrakı sabit və həmişə inkişafda olan məhsuldar yaradıcılıq yolu isə onu təkə yumorist kimi deyil, həm də kəskin satira ustası kimi dünya ədəbiyyatına bəxş etmişdi.

Mark Tvenin satirik yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar. Onun bir yazıçı kimi formalaşmış ümumxalq məhəbbəti qazanması yaradıcılığının birinci dövrünə təsadüf etsə də, yazıçıya əsl şöhrəti ikinci dövrdə - XIX əsrin 70-80-ci illərində qələmə aldığı iri həcmli əsərləri gətirmişdir. "Tom Soyeyin macəraları" (1876), "Avara adam xaricdə" (1880), "Şahzadə və dilənçi" (1882) və "Heklberri Finnin macəraları" (1885) əsərlərində müəllif hadisələri incə, zərif yumor hissi ilə qələmə alsə da, oxucunun mühakiməsinə verilən problemlər qlobal mahiyyəti, dağıdıcı, məhvedici gücü ilə yadda qalır.

ABŞ yazıçısının iki romanı bir kitab halında Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edilir. "Tom Soyeyin macəraları" və xüsusilə "Heklberri Finnin macəraları" romanları Mark Tvenin şah əsərləri hesab edilir. Balaca Tomun macəralarında Amerika təhsil sistemi əsas gülüş obyektinə çevrilir, burada yazıçı dünyaya böyük məharətlə uşaqların gözü ilə baxır. Bu romanın davamı kimi işlənmiş "Heklberri Finnin macəraları" əsərində isə zənci Cim obrazının romana gətirilməsi ilə irqi ayrı-seçkiliyə müəllif nifrəti əsəri sosial roman səviyyəsinə yüksəlir. İrqi ayrı-seçkiliyin tüğyan etdiyi bir dövrdə bu cür ifşəedici mahiyyətli əsərin ortaya çıxması Mark Tvenin vətəndaş cəsarətinin parlaq ifadəsi idi. Bu romanda M.Tven öz oxucusunu yenidən "Tom Soyeyin macəraları" əsərindəki sevimli qəhrəmanları ilə görüşdürür. Lakin illər ötmüş, əvvəlki uşaqların yerini sosial mühitin get-gedə daha çox sıxışdırdığı dərdli-ələmli yeniyetmələr və gənclər tutmuşdur.

Əvvəlcə əsərin qəhrəmanlarından olan Heklberi Finnin prototipindən danışaq. Tven əvvəllər etiraf etməsə də, sonralar avtobiografiyasında yazırdı ki, Heklberi Finn onun uşaqlıq dostu Tom Blenkensipdir. Tven Tomu necə varda, elə də təsvir etmişdi, o yazırdı: "Tom nəcib adətləri olmayan, üstü-başı pinti gəzən və hər zaman aclıqdan əziyyət çəkirdi, ancaq o, qəsəbəmizdəki əsl azad insan idi, buna görə də həmişə xoşbəxt görkəmi vardı. Bizim hamımızın ona paxıllığı tuturdu." Tomun böyük qardaşı nökrəçilikdən qaçan qul zənciyə qaçıb canını qurtarmaqda kömək etmişdi. Amerikanın Cənubunda hələ də quldarlığın hökm sürdüyü yerdə bu hərəkət ağ adam üçün ləyaqətsizlik hesab oluna bilərdi, zənci üçün isə onu tapan adama yaxşı pul mükafatı düşürdü, hansı ki, yoxsul Blenkensiplər ailəsi üçün heç də pis olmazdı. Ancaq bunlara baxmayaraq, təmiz uşaq vicdanı pul mükafatını heçə sayaraq zənciyə qaçmağa şərait

yaratmışdı. Görünür, bu hadisə Semin saf uşaq qəlbində özünə yer tapmış və gələcəkdə Mark Tven təxəllüsü ilə uşaqlığında yaşadığı və şahidi olduğu hadisələri qələmə almağa vəsilə olacaqdı.

Uşaqların dünyasına məxsus səmimi niyyətlərini olduğu kimi onların özlərinə çatdırmaq istəyən yazıçı Həklberinin dili ilə onlarda vicdan, düzgünlük, sözündə dürüstlük və yoldaşlıq kimi əxlaqi dəyərləri oyatmaq istəyir. Əsərin əsas mahiyyəti budur: insan insanı qul kimi görməməli, valideyinlər övladlarını tənbeh etmək və ya cəza vermək məqsədilə mənəvi və fiziki əzməməlidirlər, insanların rənglərinin, inanclarının və maddi durumlarının fərqli olması onlar arasında yoldaşlığın yaranmasına əngəl olmamalıdır. Burada həmçinin dini inancdan irəli gələn mövhumat, böyükəlin fərqləndirici əməlləri də uşaqların dünyaya baxış pəncərəsindən ələ salınır, pislənir.

O, ucuz, bayağı komik effekt axtarmır, yalnız cəmiyyət üçün xeyirli olan ciddi gülüşə üstünlük verirdi. M.Tveni öz sələflərindən və müasirlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də budur. O, dəbdə olan "İfrat qəddarlıq" yolu ilə getməyərək "kobud yumor" materialı olan sərxoşluq, xoşagəlməz qoxular, qətl, meyit və s. kimi süjet çalarlarından qaçmış, dərin humanist xarakterli əsərlər yaratmışdır. Erkən yaradıcılıq dövrünün məhsulları olan "Dağ Nikdə qətl", "Təzə cinayət", "Şöhrət çaləngli qatillər" və başqa yumoristik skeçlər - birləşdirici komediyalar məhz yazıçının ictimai-faydalı iş görmək inancının nəticəsi kimi qiymətlidir. Kobud yumor mövzusunə gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu, M.Tvenin qanlı səhnələrə olan meyindən deyil, pisliliyi, nadanlığı, yamanlığı gülüşlə öldürmək kimi humanist məqsəddən irəli gəlirdi.

O satirik şair olmağı ilə yanaşı həm də kiçiklərin də sevimlisi idi. Uşaq ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışdı. İndiyə qədər nəinki Amerikada həmçinin bütün dünyada hamı tərəfindən sevilir və əsərləri çox maraqla oxunur.

ANARIN "DANTENİN YUBİLEYİ" POVESTİNDƏ "SADƏ İNSAN" PROBLEMİ

Ağababayeva S.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Anar zəngin yaradıcılığı, hərtərəfli və geniş fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən biridir. O, ədəbiyyatımızda nasir, dramaturq, publisist, alim, ictimai xadim və eyni zamanda şair kimi tanınır. Onun yaradıcılığı həyatiliyi, realizm xüsusiyyətləri, psixoloji-mənəvi dəyərləndirmə meyarları baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının tamamilə fərqli bir mərhələsini təşkil edir. Anar öz üslubu ilə ədəbiyyatda yeni cığır açmış, ənənəvi mövzuları özünəməxsus, fərqli şəkildə təqdim etmişdir. Hər bir mövzu onun qələmində başqalaşmış, orijinal "don" geyinmişdir.

Anarın nəsrə olduqca rəngarəngdir. Adi məişət mövzuları, mənəvi-əxlaqi problemlər, böyükəhəmiyyətə sahib edən ictimai-siyasi məsələlər cəmiyyətin bir nümayəndəsi kimi, ilk növbədə yazıçının özünü narahat etmişdir. Sənətkar cəmiyyətin qüsurlarını, hamını narahat edən problemləri öz "silahı" – qələmi ilə bədii, obrazlı şəkildə işıqlandırmış, oxucularına çatdırmışdır.

Adi adamların, sadə insanların gündəlik həyatını, qayğılarını təsvir etməklə bütöv mühiti əks etdirən, cəmiyyətin qüsurlarına "güzgü" tutan Anarın nəsrində sadə insanların təsviri mühüm yerlərdən birini tutur. "Dantenin yubileyi" povestinin baş qəhrəmanı Feyzulla Kəbirlinski də ilk baxışdan adi adamdır. Bütün ömrünü sənətə, teatra həsr etmiş, nə şəxsi həyatında, nə də işində uğur qazanmayı bacarmayan biridir. İstəkləri ilə imkanları üst-üstə düşməyən Feyzulla Kəbirlinski timsalında Anar cəmiyyətdə və sənətdə yerini tapa bilməyən insanların faciəsini göstərməyə çalışmışdır. Sənətə, teatra qəlbən bağlı olan, lakin istedadsızlığı ucbatından ruhən bağlı olduğu teatrda heç nəyə nail olmayan Feyzulla Kəbirlinski faciəsini dərk edir. Ətrafdakı insanların ona münasibəti, hər dəfə əzmələri, təhqir etmələri, arvadı Həcərin acı sözləri, fərsizliyini, bacarıqsızlığını çəkinmədən, birbaşa üzünə vurmaları, oğlu Eldarın atasına görə utanması, xəcalət çəkməsi Kəbirlinski öz faciəsini dərk etməsi üçün kifayətdir. Səhnə üçün lazım olmadığını anlaya-anlaya yenə də rollarda oynamağa can atan Kəbirlinski hətta uzun illər teatrda çalışdığı, "azdan-çoxdan külüng vurduğu" üçün "zvanyadan-zaddan..." almaq istəyini belə dilinə gətirir. Bu detal Feyzulla Kəbirlinski oxucunun gözündə daha da "yazıqlaşdırır." Axı o, başa düşürdü ki, sənətdə heç nəyə nail olmayıb, bu istəyi dilinə gətirməklə o, özünü bir az da "alçaldır." Bəlkə də Kəbirlinski ətrafdakılara, xüsusən də ailəsinə, deyinən arvadı Həcərə "fərsiz insan" olmadığını sübut etməyə çalışırdı. Əgər ona fəxri ad verilsəydi ətrafın da ona münasibəti dəyişilərdi, özündən yaşca kiçik olan rejissor Siyavuş, Məcid kimilər daha onu ələ salmazdı. Bütün bu alçalmaların, əzilmələrin fonunda yazıçı Kəbirlinski dərək sahibi olmasını təsvir etməklə onu gülünc vəziyyətə salır. Karamel fabrikindəki dərəkə üç ildir ki, "Oqtay

Eloğlu” tamaşasını hazırlayan Feyzullanın fəhlə “aktyorların” arasında özünü təcrübəli, peşəkar sənətkar kimi hiss etməsini təsvir etməklə yazıçının faciəsini daha da dərinləşdirir. Oxucu Kəbirlinskiyin bu vəziyyətinə ürək ağrısı ilə gülür, eləcə də “xoşbəxliyini” burada tapan Kəbirlinskiyə yazdığı gəlir.

Öz oynadığı tamaşaya bilet əldə edə bilməyən Kəbirlinskiyin Məcid tərəfindən vicdansızcasına aldadılması – bir neçə gün əvvəl baş tutmuş “Dantenin yubileyinə” dəvətnamə verilməsi təsirli səhnələrdəndir. Feyzulla Kəbirlinskiyin sadəcə bir dəvətnamədən fərəhlənməsi, özünə inamın yaranması oxucunu təsirləndirir. Onun dəvətnaməni arvadı Həcərə göstərəkən keçirdiyi hissləri oxucu sanki duyur. Hətta Kəbirlinski arvadı ilə əvvəlki kimi aciz tonda deyil, özünə daha inamlı, daha cəsarətli danışması da diqqətdən yayınmır. Kəbirlinski də həyatda nəyəsə nail ola bildiyinə sevinir, sanki özü ilə “qürur duyur.” Lakin onun bu sevinci uzun çəkmir. “Dantenin yubileyi”nin bir neçə gün əvvəl baş tutduğunu öyrənəndə o, sarsılır, pərt olur. Povest boyu deyəngən, “fərsiz ərinin ” ucbatından yaşadığı həyatından gileylənən Həcəri yazıçı sonda tam fərqli təsvir edir. Ərinin aldadıldığını öyrənən Həcərin davranışı oxucunu təsirləndirir. Sarsılan, bir növ təhqir edilən Feyzullanı o, bir az daha sındırmaq istəmir.

Anar bu əsərində cəmiyyətin və insanların qüsurlarını ustalıqla təsvir eməyi bacarmışdır. Hər bir obrazın xarakterini incəliklərinə qədər təsvir edən sənətkarın əsərlərini oxucuya doğmalaşdıran da məhz budur. Məgər cəmiyyətdə öz yerini tapa bilməyən Kəbirlinskiylər, deyəngən Həcərlər, atalarından xəcalət çəkən Eldarlar azdır? Povesti oxuduqca sanki güzgüdə özünü görənlər, taleyinə kənardan baxıb acıyanlar azdır? Yazıçının da məqsədi həyatın gerçəkliklərini bədii şəkildə oxucuya çatdırmaq, oxucunu düşündürməkdir.

Ümumiyyətlə ilk baxışdan sadəcə görünən əslində isə bir çox dərin mətləbləri özündə cəmləşdirən “Dantenin yubileyi” povesti Azərbaycan nəsrinə bəxş edilmiş əvəzsiz incilərdəndir.

“ÖLƏN DÜNYAM” ROMANINDA CƏMİYYƏT VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Allahquliyeva G.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dünya ədəbiyyatından bildiyimiz kimi müxtəlif dövrlərə, zaman kəsiklərinə aid hadisələri paralel süjet xətti və mürəkkəb kompozisiya sistemi ilə bir ideya ətrafında birləşdirən roman ənənəsini Azərbaycan ədəbiyyatında davam etdirən yazıçılarımızdan biri də ictimai-siyasi xadim, ölməz sənətkarımız İsmayıl Şıxlıdır.

“Ölən dünyam” adlı son romanında dünya ədəbiyyatından götürdüyü bu strukturun istifadə etmişdir.

Romanın “Dəli Kür”dən sonra yazılması nəzərdə tutulsa da, dövrün qadağaları, hadisələri olduğu kimi əks etdirə bilməyəcəyi gerçəyi onu bu fikirdən çəkindirir. XX əsrin 20-ci illərinin hadisələrini əhatə edəcək romanı isə sonrakı dövrlərdə qadağaların götürülməsi zamanı yenidən yazmağa başlayır.

İsmayıl Şıxlı Mixail Şoloxov haqqında yazır: “M.Şoloxovun yaradıcılıq sirlərindən biri də öz qəhrəmanlarının tərcümeyi-halını bütöv bir xalqın, bəlkə də epoxanın tarixinə çevirə bilməsidir.” Oxşar fikirləri onun romanın əvvəlində yazdığı “Müəllifdən” adlı qeydində görürük: “...O adamların həyatından roman yazmaq mümkündür ki, bu həyat cəmiyyətin ictimai, siyasi, sosial tarixi ilə səsleşsin və nəticə etibarlı ilə fərdi tərcümeyi-hal ictimai tərcümeyi-halə çevrilsin”. Bu cür obrazları İsmayıl Şıxlı “Ölən dünyam” romanında Ömər koxa və Güllü arvad timsalında yaratmışdır. Çıraqlılar və Alqazaxlılar nəslinin başçısı olan bu obrazlar romanın aparıcı və möhtəşəm obrazlarıdır. Romanda hər ikisinin həyatı üç tarixi mərhələdə verilir: Birincisi Çar hökuməti dövrü idi ki, bu mərhələ yalnız Ömər koxa və Güllü arvadın xatirələrində nəzərə çatdırılır. Ömər koxanın və Güllü arvadın uşaq yaşlarında baş verən hadisələr həmin dövr barədə təsəvvür yaratmaq üçün kifayətdir. Ömər koxa xatırlayır ki, uşaq vaxtı atları ilə Alqazaxlıların kəhəri arasında olan çaxnaşma iki nəslin arasında az qalsın düşmənçiliyə səbəb olmuş. Amma ağsaqqallar məsləhətləşib hər iki tərəfin böyüklərinin yanına gedirlər: “...Bir atdan ötrü düşmən olmağa dəyərmidi? Getdilər. Nə qədər hirsli olsalar da, hər iki tərəfin ağsaqqalları söz eşitdilər və birlikdə səngərə qalxdılar. Cavanlara öyüd-nəsihət verdilər, tufənglərini əllərindən alıb evə qaytardılar. Hər iki tərəf əllərini Qurana basıb and içdi ki, dinc oturaqlar.”

Onların həyatı və əsas hadisələr isə sonrakı iki mərhələdə əks etdirilir. Bu Sovet hökumətinin ilk dövrü və Sinfi mübarizənin kəskinləşdiyi 20-ci illərin sonu və 30-cu illər mərhələsidir. İkisi də sovetləşmədən öncəki mərhələnin mənəvi-əxlaqi mühitini səciyyələndirir. Onların yaşadığı mühitdə sözbütöv, igid, təmiz, namuslu insanlara, ağsaqqal və böyük sözlərinə xüsusi ehtiram var. Yazıçı da romanda ağsaqqal sözünü

cəmiyyəti idarə edən qanun səviyyəsinə yüksəlir. Ələddinin təsadüfənəticəsində Həsən ağa tərəfindən öldürülməsi hər iki tərəfi sarsıdır. Hər iki nəslin başçısının düzgün qərarı nəticəsində iki nəslin də həyatı xilas olur. Güllü arvad meyidi yudurub kəfənlədir. Çıraqlılar tərəfə üz tutur. Cavanlara isə silah götürməyə icazə vermir. Cənazənin qarşılanmasını çox ustalıqla təsvir edən yazıçı hər şeyin Ömər koxanın bir işarəsindən asılı olduğunu göstərir. Lakin Ömər koxa Alqazaxlıların dostla dost, düşmənlə düşmən olduğunu, belə namərd iş tutmayacaqlarını yaxşı bilirdi. Həm Güllü arvad, həm də Ömər koxanın sözlərinə qanun kimi əməl edilir və qan tökülür.

Həyat təcrübələrinə əsasən Ömər koxa qabaqcadan hadisələri görüb qiymətləndirməyi bacarır. Ölümünə görə yox dünyanın dəyişməsinə görə son dərəcə narahat olduğunu oğluna etdiyi vəsiyyəsində görürük: “...Mən öləndən sonra çalış, araya qan düşməsin. Onsuz da dünya qana çalxalanır. Belə getsə, deyərsən, adamları bir birinin üstünə qaldırıb üz-göz edəcəklər. Araya qırğın salacaqlar. Divan-dərəyə lotu-potular yığılıb, bala ehtiyatlı olun. Bir-birinizə göz-qulaq olun”. sözləri onun zamanın dəyişəcəyini duyması və narahatlığının ifadəsidir.

Romanda İnciləbi şüarın sədri Kabı Kəsəmənli, firqə katibi Abdal kişi, Qaçaqılığa qoşulmuş köhnə müəllim Halay bəy, Çapıq Əmrah və Gəncə qubernatoru Xudadat bəy vəs. kimi şəxsiyyət obrazları yaradan yazıçı onları cəmiyyət hadisələri fonunda təqdim edir.

Qeyd etdiyimiz kimi həmin cəmiyyətdə namuslu, mərd, qeyrətli insanlara böyük ehtiram var. On –on iki yaşında olan bir oğlan uşağı Kabı Kəsəmənlinin yanına gəlib iki ay öncə kənd sovet sədri Qəzənfəri bacısına sataşdığı üçün öldürdüyünü bildirir. Daşdığı vəzifənin qanunlarına görə Kabı uşağı həbs edib ona lazımı cəzanı verməli idi. Lakin Kabı Kəsəmənli yaşadığı cəmiyyətin kişisi olaraq uşağı qucaqlayır və milli tarixi ənənənin hələ də yaşadığını görüb çox sevinir. Uşağı dövlət himayəsində olan məktəbə oxumağa göndərir. Bununla da yazıçı milli dəyərlərə münasibətdə ənənə həlqələrini açıb göstərir, vəzifəsindən asılı olmayaraq xalqın mədəniyyət qaydalarını unutmamağı diqqətə çatdırır.

Romanda sözü gedən zaman SSRİ-nin təzə yarandığı vaxt idi və onlar xalqımızın guya ağ günə çıxması üçün tədbirlər görürdülər. Onlar mədəniyyətimizi, min illik tarixi olan yurdumuz Azərbaycanı müxtəlif tədbirlərlə məhv etməyə çalışır. Onların siyasəti nəticəsində mərd kişilər, namuslu qadınlar, neçə-neçə bəy, ağa ailələri yurdlarından sürgün edilirdi. Bir çoxları qaçaqçılığa qoşulurdular. Bütün bunlara baxmayaraq son damla qanlarına qədər mübarizə aparıb mərdliklə də öldürülər. Əsərdə də belə həyat hadisələri və bu cür insan obrazları təsvir edilmişdir: Qaçaqılığa qoşulan Çapıq Əmrah, Halay bəy, sürgün edilən Alqazaxlılar və Çıraqlılar nəslə insanlıq ləyaqətinin ucalığına inam ifadə edirlər. Çapıq Əmrahın raykom katibi Fətullayevə: “Mən zabitəm. Müsavat ordusunun zabiti. Öz hökumətimi qorumaq üçün vuruşmalı idim. Bilirsənmi kişi yorğan-döşəkdə ölməz. Kişi ya gərək güllədən ölsün, ya da xəncər yarasından. Bir də azadlıq uğrunda vuruşmamaq, bir qaşığı qandan qorxub geri çəkilmək namərdlikdi.” və komandirlərdən biri tərəfindən güllə ilə vurulanda “Arxadan vurmazlar, ay namərd!” sözlərinin milli mənlilik şüurunun, mərdlik qururunun ifadəsidir.

Ümumiyyətlə roman başdan ayağa milli ideologiyaya əsaslanır. Xalqımızın milli özünüdərkini, ideologiyasını, şüurunun, tarixini özündə əks etdirən bu roman xalqımızın tarixi gerçəkliklərini açıq-aydın göstərən dəyərli sənət əsərlərindən biridir.

İSMAYIL BƏY QASPIRALININ “QADINLAR ÖLKƏSİ” ROMANINDA QADINLARIN ROLU

Aslanova S.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İsmayıl bəy Qaspiralı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bütün türkçülük hərəkatının aparıcı simalarından biri olmuşdur. Onun ideyaları və bədii yaradıcılığının mövzu problematikası dünən üçün necə aktual idisə, bu gün üçün də müəyyən aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

İsmayıl bəy Qaspiralı “Qadınlar ölkəsi” romanında qadın azadlığına xüsusi önəm göstərmiş, qadınlara cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi kimi qiymət vermişdir. Qadınların azadlığı və gender bərabərliyi, qadınların hüquqlarının təmin olunmasının gərəkliyi onun əsas ideyalarından birini təşkil etmişdir. “Qadın yaradıcıdır, qadın cəmiyyətin yaradıcısıdır, qadın toplumun qurucusudur” ideyalarına İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığında tez-tez rast gəlirik. Bir cəmiyyətdə qadın necədirsə, cəmiyyət də o cürdür.

İsmayıl bəy Qaspiralının “Qadınlar ölkəsi” əsəri Mirzə Abbasın səyahəti fonunda Avropa xalqları və türk milləti arasında müqayisələrin yer aldığı silsilə romanlarından biridir. Bu romanda Mirzə Abbas təsadüf nəticəsində qadınlar ölkəsinə səyahət edir. “Qadınlar ölkəsi”ndə adından göründüyü kimi ölkəni qadınlar idarə edir. Çöl işlərini qadınlar görür, müharibəyə qadınlar gedirlər, hətta qadın karvan qərətlərində də iştirak edir. Amma kişilər ev işləri görür, uşaqları böyüdür, yemək bişirir, paltar yuyur, qadınlara qulluq edirlər. Bütün bunlar real deyil, lakin bunlar qadınlara qarşı olan münasibətə yazıçını etirazıdır ki, qadınların yerinə kişiləri qoyaraq oxucunu düşünməyə vadar edir. Əlbəttə ki, Qaspiralını narahat edən yalnız qadının məişətdəki durumu deyildi. O, qadınları savadlı, zəngin dünyagörüşünə, mədəniyyətə sahib və cəmiyyətin müstəqil bir fərdi kimi görmək istəyirdi. Çünki qadın bir cəmiyyətdə nə qədər azaddırsa, cəmiyyət bir o qədər azaddır, əgər bir toplumda qadınlar narahatlıq, qorxu içindədirsə, qadınların xəyalları və arzuları bir çərçivə daxilindədirsə, məhdudiyyətlərə məhkumdursa toplumun bütün insanları o çərçivənin daxilində həmin qorxulara məhkumdurlar. Cəmiyyət yalnız qadınlardan ibarət deyil, lakin qadın anadır. “Hər evə bir qadın necə lazımdırsa, hər qadına da elm o cür lazımdır” deyən İsmayıl bəy Qaspiralı da məhz savadlı qadını nəzərdə tutmuşdur.

“Qadınlar ölkəsi”ndə əsirlərin Vətəninə adətlər başqadır, təəccüb, heyrət və nifrətlə deyirlər: “Sizin ölkəniz batacaq ölkədir. Bu nə deməkdir? Kişidən əsgər olarmı? Kişi baş kəsərmə? Kişi uşağa baxmaqdan, yemək bişirməkdən başqa nə işə yarayar? Saçları kimi ağlları da gödək olan kişilərdən hakim və əmir olarmı? Danışmasınlar, bizim xalqın da düşüncəsini korlayarlar!” Onlara görə ki, qadınlar kişidən qüvvətli, qüdrətli, dözümlü və ağıllıdır. Saçlarının uzunluğu kamallarına, güclərinin çoxluğuna dəlalət edir. Uşağı ona görə qadın doğar, ona süd verər ki, o, güclüdür. Nazik və nazlı kişilər bu gücə sahib deyillər.

İsmayıl bəy Qaspiralı “Tərcüman” qəzetində çap etdirdiyi “Qadınlar” başlıqlı yazısında da qadınların vəzifələri, Şərq və Qərb qadınlarının müqayisəsi, qadınların hüquqları və s. ilə bağlı fikirlər söyləmiş, ən vacib məsələlərin təhlilinə yer ayırmışdır. Qaspiralı belə hesab edirdi ki, əgər qadın dünyaya uşaq gətirirsə, onu qucağında böyüdürsə, bu insanlar onun vasitəsilə dil öyrənib ədəb-kamala çatırsa, onda nəyə görə onun hüquqları tapdanmalı, cəmiyyətdəki mövqeyi aşağı olmalıdır. Buna görə də 14 milyonluq Rusiya müsəlmanları və ümumən dünya müsəlmanları içərisində yaşayan qadınların hünər və mərifətlərinin yüksək olmasına baxmayaraq, onların ictimai fəaliyyətlərinin və sosial hüquqlarının mövcud vəziyyəti İ. Qaspiralını narahat etməyə bilməzdi. İ. Qaspiralı qadına adi insan deyil, insanlığa böyük sənət və hörmət gətirmiş tərbiyəçi insan kimi baxır. Bu ideya onun əksər bədii əsərlərində hakim mövqe tutur. O, “Firəngistan məktubları”, “Darürrahat müsəlmanları”, “Sudan məktubları”, “Qadınlar ölkəsi”, “Aslan qız” romanlarında, “İvan və Süleyman”, “Hacının fərasəti”, “İki imam” və s. hekayələrində birsıra cəhətlərlə yanaşı, müsəlman mühiti fonunda qadın probleminə də toxunmuşdur. İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, adları çəkilən əsərlərdə qadına münasibət, cəmiyyətdə qadının rolu İ. Qaspiralını daim düşündürən məsələ kimi həllini tapmışdır.

Müəllif Jozefinin (“Firəngistan məktubları”), Marqaritanın (“Darürrahat müsəlmanları”), Malikəni (“Qadınlar ölkəsi”), Gülcəlin (“Aslan qız”), Süleymanın anasının (“İvan və Süleyman”) kimi qadın obrazlarının simasında şərq qadınının mövcud şəraitini təhlil etmiş, onların dünyagörüşünün, hadisələrə baxışını səciyyələndirə bilmiş, millətin tərəqqi etmək yollarının nədən ibarət olduğunu açıqlamışdır.

Həç şübhəsiz, qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının rolu İ. Qaspiralını daim düşündürdüyündən, qadının bütün fəaliyyət dairəsini, ruzigarını təkcə yaşadığı mənzil divarları arasındakı deyil, geniş ictimai həyatda irəsində təhlilə cəlb edir, çıxış yolunun nədən ibarət olduğunu diqqətə çatdırırdı. Çünki yaşadığı müsəlman mühiti, üzvü olduğu cəmiyyət qadına İslam əhkamları adı altında xüraffat düşüncələri ilə baxmağa vadar edirdi.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ YAZILMIŞ “MƏCMƏÜL-XƏVAS” TƏZKİRƏSİ HAQQINDA

Babayeva Ş.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Görkəmli Azərbaycan şairi, xəttatı, rəssam-naqqası, musiqişünası olan Sadiq bəy Əfşar həm də təzkiyəçidir. Sadiqinin naqqaşlıq və rəssamlıq sahəsində böyük xidmətləri olmuşdur. İsgəndər bəy Türkmən Sadiqinin rəssamlığından danışarkən onun “əvəzsiz müsəvvir”, “iti qələmli rəssam” adlandırır. Sadiq bəy ondan artıq müxtəlif nəzm və nəsr əsərlərinin müəllifidir. Bunlar arasında onun türk və fars dillərində qələmə aldığı şeirlər “Divan”ı, “Qanunüs-süvər” risaləsi, “Fəthnameyi-Abbasi-namdar” adlı poeması,

nəsihətnamələri və mənzum hekayələri də vardır. Sadiqi “Küllüyyat” da tərtibləmişdir. “Küllüyyat”a daxil olan əsərləri içərisində şübhəsiz ki, ən önəmlisi və qiymətli “Məcmül-xəvas” adlı təzkirəsidir.

XVI əsrdə müstəqil Azərbaycan Səfəvi dövlətinin qurulması ilə Azərbaycan dilinin mövqeyi də qat-qat güclənir, bu dildə nəinki bədii yaradıcılıq nümunələri, eləcə də rəsmi və elmi yazılar meydana çıxır. Bu baxımdan Azərbaycan dilində tərtib edilmiş ilk təzkirə - Sadiq bəy Sadiqinin “Məcmül-xəvas” əsəri də örnək kimi Nəvainin “Məcalisün-nəfais” təzkirəsini götürmüşdür. Sadiqi bu əsərində türk və fars dillərində yazan 480-dən artıq şairin həyatı, fəaliyyəti haqqında məlumat və əsərlərindən nümunələr vermişdir. Türk dilinin üç şivəsini müəyyənləşdirən Sadiqi, bunları çağatay, Rum və qızılbaş şivələri kimi differensiasiya etmişdir. Sadiqinin həyat və fəaliyyətinə monoqrafik tədqiqat həsr etmiş Məntiqə Muradova onun yaradıcılığını bu şəkildə xarakterizə edir: “Sadiqi öz geniş ədəbi fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əhəmiyyətli rol oynamış bir sənətkardır. O hələ öz sağlığında geniş elmi biliyi, zəngin yaradıcılıq qabiliyyəti ilə diqqəti cəlb etmiş və Azərbaycanın hüdudlarından uzaqlarda şöhrət qazanmışdır. Təkcə “Məcmül-xəvas” adlanan elmi-bədii əsəri ilə o, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində olduqca əhəmiyyətli iş görmüşdür. Eyni zamanda Sadiqi istedadlı bir şair kimi də nəzəri cəlb etməkdədir”.

1533-1610-cu illər arasında yaşayıb-yaratmış Sadiqi özündən sonrakı Azərbaycan təzkirəsi-nin inkişafına və zənginləşməsinə böyük təsir göstərmiş və həmin təzkirələrdə hörmətlə yad edilmişdir. Bu əsər haqqında ilk məlumatı hələ 1961-ci ildə Hacı Hüseynağa Naxçıvani vermişdir. Daha sonra filol.e.n. Məntiqə Muradova bu təzkirədən bəhs etmiş, “türkoloqların bu qiymətli əsərdən istifadə etmədiklərini” qeyd etmişdir və orada əksini tapmış bir neçə şairin adını sadalamışdır. “Məcmül-xəvas” əsərinin dəqiq yazılış tarixi məlum deyildir. Bəziləri bu tarixi 1577-1607 göstərir. Hansı mənbəyə əsaslandığını bildirməyən İ.H.Ertaylan bu tarixi 1598-ci il kimi qeyd etmişdir. İstanbul Universiteti kitabxanasında saxlanılan ən qədim nüsxənin yazılış tarixi 1016-dır. Eyni tarix Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunun kitabxanasında saxlanılan nüsxənin də sonunda göstərilmişdir. M.Muradova isə əsərin yazılış tarixinə dəqiq və birdəfəlik münasibət bildirməyərək bu barədə yazır: “Sadiqinin şah əsəri sayılan “Məcmül-xəvas” təzkirəsinin yazılma tarixini alimlər hicri təqvimlə 1007-1008, miladi təqvimlə isə 1597-98-ci illərə aid edirlər. İndi dünya kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrin yazılma tarixləri 1607-1613-cü illər arasında göstərilir. Lakin bir məsələ aydındır ki, əsər Şah Abbasın hakimiyyəti illərində tamamlanmışdır”.

Təzkirədə Şah İsmayıl Xətəinin dövründən kitabın yazıldığı dövrə qədər yaşamış şairlər haqqında məlumat verilmişdir. Əsər regional prinsipə əsaslanmış, yəni o dövr İran adlanan ərazidə yaşayan şairlərin yaradıcılığına həsr edilmişdir. Təzkirədən geniş şəkildə faydalanan Məhəmmədəli Tərbiyyət özünün “Dənşməndani-Azərbaycan” adlı əsərində onu elə xarakterizə edir: “Məcmül-xəvas” – bu əsər Nəvainin “Məcalisün-nəfais” əsərinin şivəsində, türk dilində təzkirədir və təzkirədə Şah İsmayıl Xətai dövründən Şah Abbas dövrünə qədər yaşamış 480 söz ustasının tərcümeyi-halı verilmişdir”.

Təzkirədə o dövrlük Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çox qiymətli materiallar vardır; belə ki, bu kitabda verilmiş bioqrafiya və bədii nümunələrin bir çoxu unikaldır və başqa heç bir qaynaqda rast gəlinmir. Sadiqi təzkirəsini Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” adlı təzkirəsindəki üsula uyğun olaraq səkkiz məclisə ayırdığını və təzkirəsinin adını “Məcmül-xəvas” qoyduğunu da müqəddimədə qeyd edir. Ancaq Nəvaidən fərqli olaraq, Sadiqi təzkirəsində seydilərdən və türk şairlərindən ayrıca bəhs etmişdir. Təzkirədə şairlər təxəllüslərinə görə deyil, adları əsasında sıralanmışdır. Digər təzkirələrdə olduğu kimi, burada da lətifələrə, rəvayətlərə rast gəlmək müm-kündür. Ancaq şairlərin doğum və ölüm tarixləri əsasən verilməmişdir. Sadiqi bu kitabda türk dili və ədəbiyyatını bütünlükdə ələ almış, mövcud üç ədəbi şivəsinin şairlərini tanıtmış və əsərlərindən örnəklər vermişdir. Bəzi tədqiqatçılar təzkirənin azərbaycanca, bəziləri özbək-cığatay ləhcəsində, bəziləri isə cığatay-azərbaycan ədəbi dilində yazıldığını irəli sürürlər. Müqəddimənin sonunda təzkirəsini dövrün hökmdarı Şah Abbasa ithafən yazdığını bildirir və ona dua edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kitabın hər bir fəslə müəllif tərəfindən “məcmə” adlandırılmışdır. “Məcmül-xəvas”ın strukturu aşağıdakı kimidir:

I məcmə - Sadiqinin müasiri olan hökmdarlar – 12 şair; II məcmə - Sadiqinin müasiri olan şəhzadələr – 7 şair; III məcmə - Türkiyə səltənət başçıları – 10 şair; IV məcmə - İran səltənət başçıları – 23 şair; V məcmə - Türkiyə-İran səltənət böyüklərinin övladları - 15 şair; VI məcmə - seydilərdən olan şairlər – 35 şair; VII məcmə - üç dildə şeir yazmış türk sənətkarları – 28 şair; VIII məcmə - Sadiqinin müasiri olan və İran ərazisində yazıb-yaradan şairlər – 202 şair.

Xatimədə Sadiq bəy Əfşar öz şeirlərindən bir neçə beyti nümunə olaraq vermişdir. Təzkirənin xatiməsində özünün də əsərdə zikr etdiyi şairlərdən kənarda qalmamasının məqsəduyğun olmadığını bildirən Sadiqi şeirlərinin “ərbabi nəzmə” çatması üçün bu hissədə bəzi beytlərini vermişdir. Sadiqi əsərində şairlərə tənqidi münasibətini də bildirmişdir. Haluk İpekten kitabın 8 hissədən olmasına belə bir elmi izahat

vermişdir: “Əsərin tədqiqindən aydın olur ki, Sadiqi 25-30 il kimi qısa bir dövrün şairləri haqqında məlumat verdiyi halda, onları səkkiz hissədə qruplaşdırması ancaq “Məcalisün-nəfais”ə oxşamaq baxımından məcburi bir addım olmuşdur. Bundan başqa, bu qədər qısa bir vaxtda 300-dən çox şairə öz kitabına yer verməsi, onun şairlik sənətini qiymətləndirmə üfünün çox geniş olduğunu göstərir”.

Onu da qeyd edək ki, Sadiqinin Nəvidən istifadəsi yalnız formal xarakter daşıyır, belə ki, o, öz əsl şairi mütəşairdən ayırmaq məqsədini güdməmiş, hətta yaradıcılığa təzə başlayanlar haqqında da məlumat verməyi lazım bilmişdir. Sadiqi özündən əvvəlki bir çox təzkirəçilərdən fərqli olaraq, dövrünün sənətkarlarının yaradıcılığı haqqında ümumi fikir və mülahizələr irəli sürməklə kifayətlənmir. O, həm də haqqında bəhs açdığı sənətkarların ədəbi irsinin uğurlu və qüsurlu tərəflərini qiymətləndirməyə, onların fərdi cizgilərini verməyə çalışmışdır.

TARİXİ ROMAN JANRININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Behbudova X.H.

Bakı Slavyan Universiteti

Avropa ədəbiyyatında tarixi roman janrının meydana gəlməsi və inkişafı ilk növbədə ingilis yazıçısı Valter Skottun adı ilə bağlıdır. Valter Skottun öz ölkəsinin keçmişinə marağı, tarixi hadisələrin təsvirinə yeni mövqedən yanaşması ayrı-ayrı əsərləri bütöv bir janr şəklində birləşdirməyə imkan vermişdi. Bədii ədəbiyyat həmişə tarixi keçmişə maraq göstərmişdir. Bu təbii, çünki nəhəng tarixi hadisələr bədii şəkildə əks olunmaqla, qəhrəmanların daxili aləmini, onların yaşadığı mühiti və keçirdiyi hissləri açıqlamaq üçün çox geniş imkanlar yaradırdı. Lakin tarix bir çox hallarda yazıçı üçün bir “ekzotik fon” kimi göstərilir və ciddi şəkildə təhlil olunmurdu. Bu baxımdan Valter Skott ədəbiyyatda yenilikçi kimi çıxış etmişdi. Skottun əsərlərində milli tarix sosial qüvvələrin mübarizəsi kimi təsvir olunur və tarixi proseslərin qanunauyğunluqları üzə çıxarılır. Rus tənqidçisi V.Q. Belinski yazırdı ki “Valter Skott XIX əsrin Avropa incəsənətinə tarixi və social istiqamət vermiş, tarixin hərəkətverici qüvvələrini göstərmişdi.”

Valter Skott özünün tarixi romanlarında xalq hərəkətinə xüsusi diqqət yetirirdi və xalq milli tarixi “yazan” əsas qüvvə kimi göstərilir. Yazıçı hansı tarixi dövrə müraciət etməsindən asılı olmayaraq, məhz xalqın tarixi hadisələrdə fəal iştirak etdiyini vurğulayır və onun mühüm rol oynadığını sübut edir. Tarixi keçmişə müraciət edərkən, Valter Skott çox ciddi və dərin fikri dönə-dönə təsdiq edir: yeni ictimai formaların köhnə formalar üzərində qələbəsi qaçılmazdır. Bu fakir yazıçının bütün əsərlərində bu və ya digər formada əks edilir. Valter Skottun romanları İngiltərə və Şotlandiya tarixinin bütün əsas mərhələlərini (yəni Orta Əsrlər dövründən XVIII əsrə qədər) əhatə edir. Fərqli tarixi dövrlərə müraciət edərkən, Valter Skott real tarixi materiala və dəqiq prinsiplərə əsaslanırdı. Yəni, tarixi roman real tarixi mövzu və ciddi problematika üzərində qurulmalı idi. Bu mənada Skott özünü realist hesab edirdi, tarixi hadisələrin və real tarixi şəxslərin təsvirində maksimum dəqiqliyə riayət etməyə çalışırdı. Skottun romanlarında hər bir xırda təfəsilat öz dövrünə tam uyğundur və bu baxımdan tarixi biliklərin mənbəyi kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla yanaşı, Skott heç vaxt tarixi faktların toplayıcısı olmamışdır. Yazıçı real tarixi hadisələrin və proseslərin fəlsəfi ümumiləşdirilməsi və düşünlülməsi, dərk edilməsi vasitəsi ilə ədəbiyyatda tam yeni hadisəni – tarixi roman janrını yaratmağa müvəffəq olmuşdu.

VALTER SKOTTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ ROMANTİK VƏ REALİSTİK CƏHƏTLƏRİN VƏHDƏTİ

Behbudova X.H.

Bakı Slavyan Universiteti

Valter Skott Avropa və İngiltərə ədəbiyyatı tarixinə yeni janrın- tarixi roman janrının banisi kimi daxil olmuşdur. Skottun yaratdığı romanlarda tarixi proseslər fəlsəfi şəkildə düşünülür, dərk edilir və bu romanlarda romantik başlanğıc tarixi hadisələrin realistik təsviri ilə üzvi şəkildə birləşir.

Tarixi romanların yaranmasında Valter Skott konkret qaydalara əsaslanırdı. Yəni, tarixi romanın süjeti real tarixi hadisə ilə bağlı olmalı idi və əsərdə ciddi tarixi problem qaldırılmalı idi. Valter Skott bu prinsiplərə əsaslanaraq, əsl ədəbi incilər yaratmışdı. Skottun romanlarında real tarixi şəxslər uydurulmuş personajlarla birgə iştirak edir və ayrı-ayrı şəxslərin həyat hekayəti ictimai həyatın geniş fonunda təsvir

olunur, dəqiq işlənmiş süjet və aydın kompozisiya ilə birləşir. Nəticədə əsərdə ayrı-ayrı tarixi dövrlərin çox maraqlı bir panoraması yaranır. Yazıçı özü daim mühüm bir fikri vurğulayırdı- tarixi romanda əsas məqam keçmişdə insanların və məişətin təsviri deyil, tarixin, onun hərəkətinin və inkişafının təsviridir. Valter Skottun fikrincə, tarixi keçmişin təsviri üçün arxaik dildən istifadə etmək yaxud personajların hisslərini kobudlaşdırmaq lazım deyil. Yəni, ədəbi əsər tarixlə "ağırlaşdırılmamalıdır". Valter Skott real tarixə müraciət edərkən, ilk növbədə o dövrdə yaşayan insanların, onların həyat tərzinin, və əlbəttə ki, tarixi sarsıntıları ayrı-ayrı fərdin taleyinə necə təsir göstərməsini təhlil etməyə çalışırdı. Məhz buna görə uydurulmuş personajlar real tarixi hadisələr axınında göstərilir və bu personajlar romantik başlanğıcın təzahürü olduğu halda, real tarix realistik başlanğıc kimi çıxış edir. Skottun romanlarını oxuyan oxucu sanki təsvir edilən dövrün müəisirə çevrilir. Skott öz romanlarını yaradarkən, tarixi mənbələri öyrənir, ayrı-ayrı dövrün məişətini, geyim tərzini, adət-ənənələrini tam dəqiqliyi ilə göstərir. Eyni zamanda, qəhrəmanların hissləri, duyğuları, onların bir birinə münasibəti, nəhayət əsərdə təhkiyə tərzinin özü, problemlərin həlli yolları sırf romantik tərzdə təqdim olunur. Skottun qəhrəmanlarının xarakteri onların yaşadığı tarixi dövrlə şərtlənir. Skottun əsərləri tarixi konsepsiyanın dərinliyi və qəhrəmanlarının xarakterinin açıqlanmasında romantik metoda müraciəti ilə fərqlənir. Bu vəhdət Valter Skottun romanlarının daha inandırıcı və eyni zamanda maraqlı olmasına səbəb olmuşdur və Avropa ədəbiyyatında yeni bir səhifə açmışdı.

MİRZƏ ŞƏRİF MİRZƏYEVİN MEMUARLARINDA MƏTBUAT MƏSƏLƏLƏRİ

Bədəlova B.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabidir. Böyük çətinliklərdən sonra o, Bakıda ana dilində "Əkinçi" qəzetinin nəşr edilməsi üçün icazə almışdı. Bu qəzetin ilk nömrəsi 1875-ci il iyulun 22-də çapdan çıxmışdı. "Əkinçi" qəzetinin nəşri bütün Qafqazda əks-səda doğurmuşdu. 1875-1877-ci illər ərzində fəaliyyət göstərmiş qəzetin 56 nömrəsi işıq üzə görmüşdür.

"Əkinçi" qəzeti xalqımızın milli oyanışında, milli birliyinin möhkəmlənməsində böyük rol oynamışdır. Qəzetin mütərəqqi ideyaları Rusiya hakim dairələrini narahat etmiş və iki il sonra qəzet bağlanmışdı. Azərbaycan mətbuatının ilk müjdəçisi "Əkinçi"dən sonra bu sahədə xeyli irəliləyişlər olmuşdur. XIX əsrin sonlarında "Ziya", (1879), "Kəşkül" (1880), "Kaspi" (80-90-cı illər) qəzetləri nəşrə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində C. Məmmədquluzadə, M. Şahtaxtinski, S. Hüseyn, Ö. Faiq Nemanzadə, Ü. Hacıbəyov və başqaları yeni demokratik mətbuatın yaranması uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu gərgin mübarizə öz nəticəsini verdi. "Şərqi-rus" (1903), "Həyat" (1905), "Açıq söz" (1915), "Azərbaycan " (1918) kimi demokratik ruhlu, milli qayətli qəzetlər meydana çıxdı.

Azərbaycan dövrü mətbuatının tarixinin öyrənilməsində Mirzə Şərif Mirzəyevin böyük xidmətləri olmuşdur. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən görkəmli Azərbaycan şərqşünası, maarifçi, publisist, jurnalist və ictimai xadimlərindən biri də Mirzə Şərif Mirzəyev olmuşdur. O 1906-cı ildə Tiflis mətbuat işləri komitəsində aparılan yenidənqurma işləri zamanı M.Ş.Mirzəyev təhsil aldığı seminariya məzunlarının böyük bir dəstəsinin ciddi təzyiqi, təkidi ilə oraya yerli və şərq dilləri üzrə kiçik sensor vəzifəsinə təyin edilmiş, 1908-ci ildə isə həmin dillər üzrə böyük sensor vəzifəsinə keçirilmişdir; o bu vəzifədə 1917-ci ilə qədər, komitə ləğv edilənədək çalışmışdır. 1930-cu ildə Əliheydər Qarayevin tapşırığı ilə rusca qələmə aldığı "Qafqazda Türk mətbuatının tarixindən" adlı dəyərli xatirələrində etiraf etdiyi kimi, senzura ilə əvvəllər, heç bir əlaqəsi olmayan M.Ş.Mirzəyev mətbuat komitəsində işləmək haqqında təklifə yalnız ona görə razılıq vermişdir ki, daim sıxışdırılan, panislamist və panterkist damğası vurulan Azərbaycan mətbuatının nəşrinə azacıq da olsa, bu yolla qayğı göstərməyə imkan əldə etsin. M.Ş.Mirzəyev ədəbi-publisistik yaradıcılığa və jurnalist fəaliyyətinə keçən əsrin 80-ci illərinin sonunda, şiə məktəbində müəllim işlədiyi dövrdə Tiflisdə sayca ikinci Azərbaycan mətbuatı olan "Kəşkül" jurnalında (183-1891) başlamışdır.

1906-1918-ci illərdə Qafqaz Sensura Komitəsində şərq dilləri üzrə sensor vəzifəsində çalışan Mirzə Şərif Mirzəyevin (1860-1937) "Qafqazda türk mətbuatı tarixi materialları" sənədli memuarında çarizmin milli-dini ayrı-seçkilik siyasətinin yaratdığı mənzərə bütün çılpalığı ilə öz əksini tapıb. Məsələn, 1874-cü ildə rus dilində 2, gürcü dilində 5, erməni dilində 4 dövrü nəşr qeydə alınıb. Dövrü olmayan nəşrlərin sayı həmin ildə belə idi: rus dilində 27, gürcü dilində 14, erməni dilində 24. Siyahıda türk adına heç nə yoxdur. Yaxud 1878-ci ildə gürcü dilində 84, erməni dilində 56 əsər çap olunub. Türk adına yenə heç nə yoxdur! "Əkinçi", "Ziya" ("Ziyayi-Qafqaziyyə") və "Kəşkül"ün min cür bəhanələrlə, erməni fitnə-fəسادı ilə

bağlanmasından sonra, 1891-ci ildən 1903-cü ilə - "Şərqi-Rus" a qədər Qafqazda Azərbaycan-türk dilində bircə dənə də olsun mətbuat orqanı çap edilməyib. Azərbaycan ziyalılarının bu barədə ısrarlı xahiş və tələbləri qulaqardına vurulub. Dövrün tanınmış ziyalıları mövcud vəziyyətə ürək ağrısı ilə baxırdılar.

Bütün bunlar əslində bir fakt kimi bir daha mətbuatımızın keçdiyi çətinlikləri özündə təcəssüm etdirir.

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN MEMUARLARINDA MƏTBUAT MƏSƏLƏLƏRİ

Bədalova B.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan milli mətbuatının inkişafında mühüm xidmətləri olan ziyalılardan biri də Ömər Faiq Nemanzadədir. Ömər Faiq Nemanzadə 1872-ci ildə Gürcüstanda Ahıska (Axalsix) qəzasının Azqur kəndində doğulmuşdur. İlk təhsilini kənd məscidində almış, anasının təkidi ilə 1882-ci ildə İstanbulla gedərək orada "Fateh" məktəbində oxumuşdur. Təbiət elmlərinə həvəsi olduğuna görə sonradan "Darüş Şəfəq" məktəbinə də daxil olaraq 1891-ci ildə oranı əla qiymətlərlə başa vurmuşdur. Məktəbi bitirdikdən sonra Qalata poçt və teleqraf idarəsində əmək fəaliyyətinə başlayan Ömər Faiq İstanbulda qəzet və jurnallar vasitəsilə Avropadakı demokratik ruhlu türk mühacirlərinin əhval-ruhiyyəsi və türk inqilabçı şairlərin bədii yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. Lakin 1894-cü ildə Ahıskada milli münasibətlər zəminində vəziyyət gərginləşəndə Ömər Faiq vətənə - doğmalarının yanına qayıdır.

Cəmiyyətdə gördüyü nadanlığı, savadsızlığı və ədalətsizlikləri qələmə alaraq müxtəlif ədəbi məcmuələrdə dərc etdirirdi. 1905-ci ildə isə Ö.F.Nemanzadə Tiflisdə «Qeyrət» mətbəəsi açmağa nail olur. Adından göründüyü kimi, müəllif əqidəli, Vətən, millət təəssübü çəkən yurddaşlarını milli dirçəliş və milli birlik uğrunda qeyrət göstərməyə çağırırdı. Ömər Faiq Nemanzadə cəsarətli bir publisist kimi 1906-cı ildən 1917-ci ilə qədər «Molla Nəsrəddin» jurnalının məsul katibi olmuşdur.

Ömər Faiq o zaman cavan, enerjili, işıqlı ideyalara malik, formalaşmış ziyalı idi. Lakin onu da hiss edirdi ki, dini zehniyyəti, inkişafa mane olan adət-ənənələri birdən-birə aradan qaldırmaq mümkün deyil. O öz əsərlərində mətbuat məsələlərini xüsusilə qeyd etmişdir. 1919-cu ildə "Azərbaycan" qəzetində çıxan "Milliləşmək" məqaləsində də Ömər Faiq azərbaycançılığın əsas atributları olan milli dil və ədəbiyyata yüksək dəyər verirdi: "Canlı işlər, tarixi dəyişikliklər bizə göstərir ki, hər cəmiyyət, hər fərd, hər dürlü ənənəsindən, müqəddəratından, imkan və etiqadından az-çox əl çəkdiyi halda, milli dilindən əsla və əsla vaz keçməmişdir. Və heç vaxtda keçəməz. Çünki bir millətin ədəbiyyata malik dili o millətin ruhu, nişaneyi-mövcudatıdır. Ondan məhrum olduğu gün mərhum olmuş, ondan uzaqlaşdığı gün qəbrinə yaxlaşmış deməkdir.

Özü sonralar "Xatirələr"də yazırdı: "Keçmiş həyatın, adətin doğurduğu üsul və həyatı yıxıb təzə yollara keçmək üçün uzun-uzadı ictimai, inqilabi və elmi hazırlıq lazımdır. Bunsuz bu hazırlıqsız yeni bir maarif və mədəniyyət işi görmək və görülən işlə müvəffəqiyyət qazanmaq çətinidir."

Ömər Faiq təkcə "Molla Nəsrəddin" jurnalında deyil, eyni zamanda, o dövrdə çap edilən bir sıra qəzet və jurnallarda ("Açıq söz", "Tərəqqi", "İrşad", "Həyat", "Rəncbər", "Adıgün kolxozçusu", "Kommunist", "Qızıl bayraq", "Bağban" və s.) çıxış edib. Yazıları Ömər Faiq Nemanzadə, Ümidvar, Ümid, Faiq Nemanzadə, Lağlağı, Mozalan və s. ad və təxəllüslərlə çıxıb. Ömər Faiqin dövrün bir sıra mühüm ictimai-siyasi məsələləri haqqında müxtəlif mətbuat orqanlarındakı fəaliyyəti onu müasirlərinə yetkin qələm sahibi kimi tanıdır və sevdirdir.

Ana dilinə olan məhəbbətin ifadəsidir ki, Ömər Faiq yazırdı: "Dil yoxluğu millət yoxluğudur", "Mən inanmıram ki, dilini sevməyən xalqını sevsin", "Məhəbbətlərimizin ən üst qatına dil məhəbbətini çıxarmalıyıq" və s. "Yazımız, dilimiz", "İkinci il"imiz adlı məqaləsində müəllif dilimizin ahəng qanununu inkar edib, onu ərəb-fars qəlibinə salmaq istəyənlərə tutarlı cavab verirdi. Dilimizdə əsl öz sözlərimiz olduğu halda, alınma sözlərin işlədilməsinə öz etirazını bildirirdi: "Biz deyirik: çox heyflər olsun ki, dilimizin yarısını ərəb və fars sözləri ilə doldurub bizi dilsiz və bədbəxt etmişlər. Elm və mərifətin camaat arasında yayılmağına böyük əngəl olmuşlar. Dilimizi genişləndirərkən, qaşımızı qayırarkən gözümüzü çıxarmışlar".

"Eşq və məhəbbət" məqaləsində Ömər Faiq qeyd edir: "Dilimiz dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir".

Ana dilimiz haqqında belə dəyərli fikir söyləyən Ömər Faiq həm dil, həm millət, həm də mətbuat fədaisi olub.

BƏKİR NƏBİYEVİN TƏDQIQATINDA ALMAZ İLDIRIM

Budaqlı G.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan ədəbi tənqidinin görkəmli nümayəndələrindən biri də akademik Bəkir Nəbiyevdir. O, klassik ədəbi irsə, ədəbi tənqiddə, ədəbi əlaqələrə, poeziya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə böyük bir ömür həsr etmişdir. B. Nəbiyevin ədəbi-tənqidi yaradıcılığında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi mühüm yer tutur. Bu baxımdan tədqiqə cəlb etdiyi şairlərdən biri də faciəli bir tale yaşamış mühacir şair Almas İldırımıdır. Tənqidçinin özünün də qeyd etdiyi kimi, taleyinə mühacirlik düşmüş bu şair haqqında yazmaq arzusunda olan şəxs də onun haqqında heç bir material tapıb, toplaya bilməmişdir. Çünkiyəzlərcə Azərbaycan ziyalı kimi, Almas İldırımın da yaradıcılığı qəsdən ən azı yarım əsr ədəbi ictimaiyyətin və oxucuların diqqətindən kənarda saxlanmışdır. Lakin B.Nəbiyev sənətinin qüdrəti, onun vətənpərvərliyinin və zəhmətsevərliyinin hədudsuzluğu, ömrü boyu haqq və ədalət axtaran A.İldırımı layiq olduğu haqqına çatdırdı. Məhz B.Nəbiyev bu qürbət şairini yoxluğun içərisindən xilas edərək öz vətəninə qayıtdı. Görkəmli alim ilk dəfə olaraq A.İldırımın müfəssəl elmi tərcümeyi-halını yazmış, onun sənətkarlıq axtarışlarını tədqiq etmişdir. A.İldırım haqqında yazılmış ilk kitabın müəllifi də məhz B.Nəbiyevdir.1995-ci ildə qələmə alınmış “Didərgin şair” adlı bu kitabda şairin ədəbi irsi onun Azərbaycanda, İranda, Orta Asiyada, Dağıstanda, Türkiyədə nəşr edilmiş əsərləri əsasında tədqiq olunmuşdur. “Didərgin şair” əsəri A.İldırımın yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş qiymətli bir töhfədir. Kitabı oxuduqda, “ön söz”ündən tutmuş, “son söz”ünə qədər bütün bölmələrdə müəllifin hiss həyəcanını,təəssüfünü və haqsızlığa, ədalətsizliyə etirazı açıq-aşkar duyuruq. Geniş və dərin tədqiqatın bəhrəsi olan bu monoqrafiyada A.İldırımın həyat və yaradıcılığı müxtəlif başlıqlar altında qruplaşdırılaraq tədqiq olunmuşdur.

“Nakam həyatın salnaməsi” bölməsində A.İldırımın dünyaya gəlməsindən, uşaqlığından, valideynlərindən və doğulduğu mühitdən bəhs edilir. Tədqiqatçı bu bölmədə qeyd edir ki, bəzi qohumlarının dediyinə görə onun adını Əbdülhəsən qoymuşlar. Lakin babasının adı ilə Almas da deyərmişlər. Görünür ailə ənənəsinə sadıq qalaraq, ikinci adı üstün tutmuşlar. Şeir yazmağa başlayanda İldırım imzası götürmüş, bu adla da tanınmışdır.

Görkəmli alim B. Nəbiyev qeyd edir ki, təbiət Almas İldırımı bəlkə də xalqının “məhəbbət şairi” kimi dünyaya bağışlayıbmiş. Sevgi mövzusunda yazdığı bəzi misralardan da aydın olur ki,o, insan qəlbinin ən uca, ən ülvü duyğusunu tərənnüm etmək üçün xüsusi istedadla malik imiş. Lakin şairin gənclik illəri Azərbaycan tarixinin elə çağlarına təsadüf edib ki, o, ülvü məhəbbət duyğularını ürək dolusu dilinə gətirib qələmə almağa macal tapmamış, ictimai hadisələrə reaksiya verməli olmuşdur. O, istər-istəməz siyasi lirikanın ən görkəmli nümayəndələrindən birinə çevrilmişdir.

B.Nəbiyev böyük səbr və hövsələ, məhəbbət və qayğı ilə A.İldırım yaradıcılığının xırdalıqlarını zərgər dəqiqliyində təhlil etmişdir. Görkəmli alim A.İldırımın yaradıcılığını “Vətəndə yazdıqları”, “Sürgündə yazdıqları”, “Qürbətdə yazdıqları” başlıqları altında tədqiq etmişdir.

B. Nəbiyev qeyd edir ki, A.İldırım sənətinin ən güclü cəhəti onda vətənpərvərlik duyğusunun qüvvətli poetik ifadəsini tapmasındadır. Vətəndə yazdığı şeirlərində daha çox azadlıq və vətənə aid gözəlliklər tərənnüm olunmuşdur.

Şairin ilk şeirləri hələ o, Bakıda yaşadığı illərdə “Maarif və mədəniyyət”, “Şərq qadını”, “Maarif işçisi” kimi jurnal və ədəbi almanaxlarda nəşr edilmişdir. Həmin illərdə “Palaza bürün, ellə sürün” məsəlində olduğu kimi, A.İldırım da ayrı-ayrı şeirlər yazmağa məcbur olmuş və onlardan bəzilərini dərc etdirmişdir. “Mayıs gözəlinə”, “Anamın qızına”, “Dün-bu gün”vəs.şeirləri bu qəbildəndir.

Tədqiqatçı qeyd edir ki, A.İldırımın “A dağlar” şeirinin Türkiyədə “Həyat” dərgisində nəşr edilməsi şairin siyasi təqiblərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Şeirlərində millətçilik ideyalarını təbliğ etdiyinə görə şairi əvvəlcə Dağıstana, sonra isə Türkmənistanı sürgün etmişdilər. Monoqrafiyada şairin sürgün illərində qısa müddət üçün Azərbaycana gəldiyi qeyd olunur. “Bir el aşığının dedikləri”, “Durnalar”, “Durnacıq”, “Buludlar” şeirlərinin də məhz Azərbaycanda yazıldığı heç bir şübhə doğurmur. B.Nəbiyevin fikrincə “Nəçin şair doğuldum?” şeiri A.İldırımın vətəndə yazdığı ən son şeiridir.

A.İldırım yaradıcılığının sürgün mərhələsi üçün poema janrı daha səciyyəvidir. Tədqiqatçının fikrincə, “Dağıstan qızı”, “Şəhvət qurbanları”, “Kiçginə” “Səlimxan” poemaları bu dövrdə yazılmışdır. Bəzi əsərlərinin mövzusu Azərbaycan həyatından götürüldüyü üçün, onların bir qismini şairin Azərbaycana qısamüddətli dönüşlər vaxtında yazdığını da güman etmək olar.

“Didərgin şair” kitabının ən kövrək və ən təsirli hissəsi “Qürbətdə yazdıqları” bölməsidir. Vətən, onun dərdi, taleyi qürbətdə yazdığı şeirlərində A.İldırımın birinci dərəcəli mövzusu olmuşdur. Tədqiqatçı-alim B.Nəbiyev yazır: “Almas İldırımın bildiyim əsərlərindən bircəciyini də olsa göstərmək mümkün deyil ki, şair orada vətənini, elini-obasını, doğma yurdun təbiət möcüzələrini, haqqı tapdanmış xalqını, əziz, doğma adamlarını dönə-dönə, yana-yana yada salmasın”.

Görkəmli tədqiqatçı B.Nəbiyevin A.İldırım haqqında araşdırmaları Sovet Azərbaycanının qürbətə təhkim etdiyi, qəlbi daim vətən həsrəti ilə yanan bir şairi öz xalqına qovuşdurur.

OSKAR UAYLDIN YARADICILIĞININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cavadova N.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Oskar Uayld İngiltərə ədəbiyyatının tarixində iz qoymuş, hər kəsi maraq dairəsinə cəlb etmiş yazıçılardan biridir. Əslən irlandiyalı yazıçı 1854-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Onun yaradıcılığının əsas qayəsini tutan estetik gözəllik bütün yazdığı əsərlərdə sezilir. O, XIX yüzilin sonlarına aid Avropa ədəbiyyatının ən maraqlı təmsilçilərindən biri yazıçı, dramaturqdur. O, yaradıcılığını estetik gözəlliyə həsr etsə də, onun uşaqlar üçün yazdığı nağıllar ibrətamizdir. Məsələn olaraq “Sadiq dost”, “Xoşbəxt şahzadə”, “Bülbül və qızılqul” və s. bu növ qəbildəndir. Onun “Xoşbəxt şahzadə” nağılı bir tərəfdən uşaqları cəlb etsə də, digər tərəfdən böyükləri də cəlb edir. Buradakı sosial vəziyyəti sanki, şahzadənin heykəli vasitəsilə oxuyuculara çatdırır. Və bəlkə də o, əhalinin necə yoxsul olduğunu yaxud necə istedadlı insanların var olduğunu sadəcə maddiyyat ucbatından hədəf olduğunu acı həqiqətlərlə göstərmiş, yuxarı təbəqəni qınaq obyektini kimi göstərmişdir.

1837-ci ildən 1901-ci ilə qədər öz hakimiyyətini qoyan Viktoriya dövrü Oskar Uayldan yan keçməmişdir. Oskar Uayld 1880-ci ildə “Dorian Qreyin portreti” adlı romanını yazmaqla bu dövrə damğa vurdu. “Dorian Qreyin portreti” ndə estetik fikirlərin pik nöqtəsi kimi dövrün sərt qanunlarına qarşı çıxmışdır. Paradoksal məqamları ilə seçilən roman əsas satıraya çevrilmişdi. Ümumiyyətlə, Oskar Uayld təkcə estetik fikirləri yox, həm də paradoksal fikirləri əsərlərində ifrat dərəcədə vurğulamışdır. Oskar Uayldın yaradıcılıq dünyasında qəbul olunmayan məqamlar olsa da, aforizmləri XX əsrin Avropa ədəbiyyatı üçün dəyərli xəzinə qəbul edilmişdir. Təhsillə bağlı aforizmləri böyük maraq doğurur. Onun yaradıcılıq dövründə (1887-1895-ci illər) yazdığı “Lord Savilin cinayəti”, ikicildliyi-“Xoşbəxt şahzadə” və digər nağıllar, dialoqlar və məqalələrdən ibarət publisistik kitabları, “Yalanın tənəzzülü”, “Tənqidçi rəssam kimidir”, “Ledi Vindermerin yelpiyi”, “Diqqətdən kənar qalan qadın”, “İdeal ər”, “Ciddi olmağın vacibliyi”, “Salome”, “Riding türməsi haqqında ballada”, “Sosializmdə insanın qəlbi”, “Kantervil kabusu”, “Düşüncələr”, “Müdrəklik müəllimi”, “Rəssam” və s. əsərlərində estetizm yüksək qiymətləndirilir. Komediylərində ictimai-siyasi həyat, əxlaq, mənəviyyat, iqtisadiyyat, ədəbiyyat, mədəniyyət, ailə-məişət, izdivaç və s. məsələlərinə toxunulub. “Diqqətdən kənar qalan qadın” (1893) və “İdeal ər” (1895) Oskarın yuxarı təbəqəni qınaq obyektini edən ən populyar komediylərindən hesab olunur.

M.F.KÖPRÜLÜZADƏ YARADICILIĞINDA OZAN SƏNƏTİ

Əkbərova G.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xalqımızın qədimdən bəri yüksək qiymət verib, necə deyirlər, baş tacı etdiyi ozanlar təbii olaraq türk xalqları ədəbiyyatı tarixində əvəzsiz xidmətləri olan Fuad Köprülüzadənin də araşdırmalarından yan keçməmişdir. Türk xalqının maariflənməsi, fikri inkişafı, ictimai-siyasi mücadiləsi yolunda yorulmadan mübarizə aparan alim Türk ədəbiyyatı, tarixi, publisistikası, mədəniyyəti və etnoqrafiyası sahəsində saymaqla bitməyən sanballı əsərlərin, monoqrafiyaların müəllifidir.

F.Köprülüzadənin “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində dərc etdirdiyi “Dədə Qorqud kitabına aid qeydlər” adlı silsilə məqalələrinin üçüncü hissəsi “Ozan” adlanır. Ümumiyyətlə ozan F.Köprülüzadənin yaradıcılığında demək olar ki, vaxtaşırı müraciət etdiyi bir mövzudur. M.F.Köprülüzadənin ozan kəlməsi haqqında müxtəlif yazılarında məlumat vermişdir. O, “XVI əsrin sonuna qədər Saz şairləri” adlı kitabında

ozan kəlməsi haqqında, xüsusilə tarixi aspektdə olduqca ətraflı məlumat vermişdir və bu kəlmə haqqında ədəbiyyat tarixi baxımından edilən ilk tədqiqat budur.

Ozanla bağlı tənqid olunduğu hər məqaləsinə məsuliyyətlə yanaşan M.F.Köprülüzadə görkəmli rus-sovetşərqşünası, türkoloq A.N.Samoyloviçin tənqidinə cavab məqsədi ilə 1932-ci ildə “Azərbaycan yurd bilgisi” dərgisində çap etdirdiyi “Ozan” məqaləsi ilə son nöqtəni qoydu.

“Ozan” sözünün oxunuşu ilə bağlı müxtəlif mübahisəli məqamları göz önünə gətirən M.F.Köprülüzadə Povet de Kourtell və V.V.Radlovun bu ifadəni “Uzan” şəklində oxuduqları halda V.V.Bartoldun onu müxtəlif məqalələrində “ozan” kimi oxuduğunu qeyd edir. Bunu isə o, kəlmənin əski mənasını nəzərə almadan, yalnız Osmanlı ləhcəsində son zamanlardakı mənasını qeyd etməklə “uzan” şəklini də göstərmişdir. Hüseyn Kazım bəy “Böyük türk lüğəti”ndə bu kəlməni qeyd etməmişdir. T.Kovalski “Uzan” şəklini qəbul etmişdir. A.N.Samoyloviç isə türkmən ədəbiyyatı ilə bağlı məqaləsində bu iki şəkildən heç birini qəbul etməyərək bu haqda izahat vermiş və bu kəlmənin istər tələffüz, istər mənə etibarı ilə xüsusi tədqiqatə layiq olduğunu söyləmişdir. Düzdür, “ozan” haqqında bir çox məlumat verilmişdir, amma ən dolğun və geniş məlumatı M.F.Köprülüzadə vermişdir.

Alim “ozan” kəlməsi ilə bağlı bir sıra mənbələrə istinad edərək yazır ki, Əbu Həyyanın əsərlərində də Quatremer kimi bu kəlmənin anlamı “qopuzla türkü söyləyən” mənasındadır. Əbu Həyyan XIII əsrdə Məmlük ordularında “ozan” kəlməsinin mövcudiyyətini qəti şəkildə göstərir. Əyyubilər dövründə və ilk Məmlük sultanları zamanında Misirdə oğuzların əhəmiyyəti tarixən məlum olduğu üçün, bu, oğuz kəlməsinin o dövrdə mövcud olmasını da təbii görmək lazımdır. Qopuz çalanların öz dövrlərində Osmanlı ordusuna deyil, Səlcuq ordusuna aid olmasını əski mənbələrlə sübuta yetirən müəllif əsgər musiqilərinə malik Anadolu Səlcuq ordusunda ozanların yoxluğunun qeri-mümkün olduğunu qeyd edir.

Cəmiyyətdə ozanların mövqeyinə də toxunan Məhmət Fuad XV əsrin mütəəvvüf şairlərindən Kamal Ümmninin bir qəzəlində oğuz ozanlarının bağıra-çağıra şeirlər ifa etdiklərini söyləyib qeyd edir ki, bu şəkildə ifa tərzii islami ənənələrdən çox tayfa ənənələrinə bağlı olan ozanların əleyhinədir. O yazır ki, “Kamal Ümmninin bu ifadəsindən sonra şair və tarixçilərdə təsadüf etdiyimiz ozan kəlməsi mənfi mənada işlənir. Lamii əsərində bu ifadəni “uzunçu, uzun danışan” mənasında, məşhur şair Zati “Lətaif” əsərində ozanları digər musiqişünaslar arasında qələmə verərək onların qopuz çaldıqlarını söyləyirdi. Ədirnəli Nəzmi “ozan” kəlməsini “uzunçu, ağzına gələnə söyləyən” mənasında göstərir.”

Maraqlısı odur ki, M.F.Köprülüzadə Kamal Ümmninin bu yazısından sonra “ozan” sözünün mənfi mənada işləndiyini söyləyir. Amma bu məqamda diqqətinizi xalq arasında olan bir ifadəyə çəkmək istəyirəm: “Səni ozan olasan”. Qarabağ folklorunda rast gəldiyimiz bu atalar sözü ananın nadinc, haylı-küylü övladı üçün dediyi ifadədir. Çox güman ki, bu ifadənin alternativ variantları digər türk xalqlarında da mövcuddur.

Daha sonra M.F.Köprülüzadə yazır: “*“Ləhcətül-lüğət” kitabının müəllifi Mehmet Esat Efendi isə bu kəlməni Osmanlı türkcəsində, daha sonralar istifadə olunan mənası ilə “bihudə, çox söyləyən” kimi izah edir”.*

Bütün bu tədqiqatları göz önünə gətirərək Mehmet Fuad Azərbaycanda ozan kəlməsinin XIV-XV əsrlərdə xalq şair-musiqişünası mənasında istifadə olunduğunu qeyd edir. Özbək tədqiqatçısı Fitrət yazır ki, «Hafiz Dərviş Əli Cəngi adlı bir müəllif XVI əsrin sonunda Şeybanilərə aid yazdığı bir musiqi risaləsində türklərin əski və məşhur sazı olan qopuzun və ozanın oğuzlar arasında əskidən bəri çox məşhur olduğunu, qəhrəmanların mücadilələrindən əvvəlyanlarında gəzdirdiklərini, bu çalğını çaldıqları və bunu çala bilməyənləri yalançı adlandıraraq şəhərdən qovduqlarını yazır». Mehmet Fuad da Fitrətin dediklərinin bir qismi ilə razılaşır. O yazır ki, «XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində təsbit edilmiş «Kitabi-Dədə Qorqud» ozanın mahiyyəti və oğuz tayfaları arasındakı mövqeyi haqqında bizə çox dəqiq məlumat verir. Ozanlar oğuz cəmiyyəti arasında xüsusi bir zümrə təşkil edir. Əllərində qopuzları ilə eldən-elə gəzir, toylarda, ziyafətlərdə iştirak edir, qədim oğuz dastanları, «Dədə Qorqud» hekayələri söyləyir, yeni hadisələr haqqında yeni şeirlər yazırlar. Zənginlər də onlara bəzən kürəklərindəki xəlti çıxardıb verirlər, qoyunlar, qoçlar əhsan edirlər. Ona görə də yenə «Kitabi-Dədə Qorqud»da ozanların daha qədim zamanlarındakı əhəmiyyətlərinə aid bəzi işarələr var.

Cağatay ədəbiyyatında ozan kəlməsinə ilk dəfə Əlişir Nəvainin «Mizanül-Əvzan» adlı əsərində rast gəlinir. O, ozanların ozmağ və yaxud uzmağ adlı bir nəğmələri olduğunu söyləyir və bu nəğmənin əruzun heç bir bəhri ilə uyğun gəlmədiyini deyir. Qeyd edək ki, Mehmet Fuad bu kəlmənin Cağatay lüğətlərində «davul və dəf çalan ozan, yəni bayatı və mahnı oxuyan adam» kimi göstərildiyini yazır.

“AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ” JURNALINDA “KİTABI DƏDƏ QORQUD” EPOSU İLƏ BAĞLI ARAŞDIRMALAR

Ələkbərova H.İ.

Bakı Slavyan Univerditeti

Mühacirət folklorşünaslığının inkişafında xüsusilə “ Azərbaycan yurd bilgisi “ dərgisinin xidmətləri danılmazdır. Bu dərginin səhifələrində dərc olunmuş Əhməd Cəfəroğlu, Sadiq Sənan, Səlim Rəfiq, Mirzadə Mustafa Fəxrəddin və b. Azərbaycan mühacirlərinin, habelə məşhur türk ədəbiyyatşünası Məhəmməd Fuad Körpülüzadənin, Nihal Çiftçioğlunun, Zahir Sidqi, böyük siyasi mücahid Zəki Vəlidi Toğanın əsərlərinin nəşr olunması sonrakı dövr folklorşünaslığına ciddi təsir göstərmiş, onun başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir.

Şifahi ədəbiyyatın zəngin və tükənməz qanadlarından olan dastanlar xalqın tarixini, mübarizə əzmini, əxlaqi- estetik baxışlarını əks etdirdiyi üçün alimin diqqət və marağını çəkmiş, o, ayrı- ayrı yazılarında “Kitabi- Dədə Qorqud”, “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarının haqqında danışmış və təhlil etməyə çalışmışdır.

Jurnalın 1932-ci il nömrələrində Mehmet Fuat Köprülüzadənin “Dədə Qorqud kitabına aid notalar” adı altında üç məqalə silsiləsi çap olunmuşdur. Bu silsilə məqalələrin birincisi “Altunküpelı oğuz bəyləri” adlanır. İkinci məqalə “Başa dönməz, aynalmak”, üçüncü məqalə isə “Ozan” adlanır.

Dastanın İstanbul nəşrində “altun küpelı Oğuz bəyləri” ifadəsinə təsadüf edən müəllif bu ifadədən çıxış edərək “Kitabi-Dədə Qorqud”un türk tarixinin ən qədim dövrləri ilə əlaqəsini üzə çıxarmağa çalışır. Bir sıra Şərq və Qərb mənbələrini araşdıran müəllif kişilərin qulağa sırğa və ya halqa taxmalarının “itaət etmək”, “təbə olmaq”, “əsərətə düşmək” kimi məcazi anlamları olduğu qənaətinə gəlir . Həm də Köprülüzadənin fikrincə, bu adət qədim türklərə iranlılardan keçməmişdir . Müəllif fikrini isbat etmək üçün qədim Çin qaynaqlarının qulağı sırğalı qırğız kişiləri barəsində verdikləri bilgilərə istinad edir . “Başa dönməz , aynalmak” adlı məqalədə birinci yazıda olduğu kimi burada da müəllif bir ifadədən , qədim türklər , o cümlədən də azərbaycanlılar arasında mövcud olmuş bir ənənədən çıxış edərək tarixə üz tutur və türklüyü mədəniyyət baxımından , gündəlik həyat və məişət baxımından birləşdirən , bütünləşdirən cəhətləri aşkara çıxarır.

Dastanın ikinci və dördüncü boylarında Salur Qazanın qırx qul və cariyəni xilas edilmiş oğlunun başına çevirərək azad etməsi . Köprülüzadənin diqqətini çəkmiş və o , müasir Azərbaycan türkcəsində işlədilən “başına dönüm” , “başına dolanım” ifadəsi ilə müasir qazax dilində eyni mə’nanı bildirən “aynalayın” ifadəsinin tarixi-etimoloji şərhini vermişdir.

Silsiləyə daxil olan sonuncu məqalədə müəllif əvvəlki məqalələrindəki ənənəsinə və araşdırma üsuluna sadıq qalmışdır . Köprülüzadə “Qızım, qızım, qız ana , Qızımı verrəm ozana , Ozan axça qazana , Qızım geyə, bəzənə”, yaxud “Evimə ozan gəlibdir , Pərdəni pozan gəlibdir, Gündüz olan işləri, Gecə yazan gəlibdir” və s . kimi qədim Azərbaycan bayatılarına əsaslanaraq “Ozanın” ilk növbədə Azərbaycanla bağlı olduğu, Azərbaycan xalq ədəbiyyatına məxsusluğu qənaətinə gəlir . Köprülüzadənin fikrincə , oğuzlardan başqa digər türk boyları arasında ozanlar bəlli deyildi

İstanbul universiteti Türkiyat İnstitutunun assistenti Nihal Ciftçioğlunun “Kitabi -Dədə Qorqud” haqqında” adlı məqaləsi də türk tarixinin və mədəniyyətənin qədim qatları ilə əlaqəsi məsələsinə həsr olunmuşdur. Məqalə müəllifi qorqudşünaslar arasında ilk dəfə olaraq dastan mətnləri ilə Orxon yazılı abidələrinin dili arasında müqayisələr aparmışdır . Orxon abidələri V- VII əsrlərdə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları isə XV əsrdə yazıya alınmışdır . Müəllifin gətirdiyi paralellər aradan keçən uzun bir dövr ərzində ümumtürk ədəbi dilinin o qədər də mühüm dəyişikliklərə məruz qalmadığını göstərir.

İstanbul Universiteti ədəbiyyat fakültəsinin tələbələrindən Zahir Sidqi “Dədə Qorqud” kitabına dair” məqaləsində də Nihal Ciftçioğlunun yazısında irəli sürülən fikirlər davam etdirilmişdi . Müəllif qeyd edirdi ki, “Azəri türkcəsi məhsullarından olan “Kitabi -Dədə Qorqud” hər halda zamanından əvvəl və sonrakı mətnlərlə sıx əlaqəsi olan bir əsərdir” . Zahir Sidqi də Nihal Ciftçioğlu kimi Orxon abidələrinin dili ilə dastanın dili arasında bir sıra müqayisələr aparmış , istər qrammatika və üslub baxımından , istərsə də tarixçilik və məna baxımından bəzi oxşar məqamlar ortaya çıxarmışdı . Zahir Sidqinin diqqətini “qurd” toteminin hər iki abidədə qəhrəman, qorxmaz, cəsur mənalarında işlənilməsi cəlb etmişdir.

QURD OBRAZI MÜXTƏLİF MƏTNLƏRDƏ

Əliyeva S.K.

Bakı Slavyan Universiteti

Məlumdur ki, mifologiyada heyvanlar obrazı mühüm yer tutur. Azərbaycan, eləcə də qədim türk mifologiyasında əsas heyvan simalarından biri və fikrimizcə, ən birincisi boz qurddur. Qurdla bağlı olan müxtəlif mətnləri Azərbaycanda bir çox tədqiqatçılar araşdırmışlar. Fikrimizcə, Arif Acalovun araşdırmaları xüsusilə qeyd edilməlidir. O, ayrı-ayrı süjetləri “Azərbaycan mifoloji mətnləri” adı altında təqdim etmişdir. A.Acalovun qurd haqqında verdiyi ilk süjet iyirmi səkkiz nömrəli mətndə yer almışdır. Bu mətnə boz qurd xilaskar, yol göstərən kimi təqdim olunur. Məzmunu belədir: “Nuh peyğəmbər tufan olacağına görə bir gəmi düzəldir, bütün canlılardan bir cüt götürüb bura qoyur, tufan dayanıb, su yatandan sonra oğlanlarına deyir ki, istədikləri canlıdan götürüb, quruda yaşasın və nəslini artırınsınlar. Türk adlı oğlu qoyunla qoçu götürür. Onun məskunlaşdığı yer cəzirə – ada idi, hər tərəf su olduğuna görə buradan çıxıb bilmir. Türk bu cəzirədə dörd yüz əlli il yaşayır. Bir müddətdən sonra aclıq yaranır və heyvanları yavaş-yavaş qırılır. Bütün heyvanlar öldəndən sonra özünün də öləcəyini düşünən Türk çıxış yolu axtarmağa çalışır, amma heç nə tapa bilmir. Bir gün görür ki, bir heyvan parçalanıb. Qoyundan başqa heç bir heyvanın olmadığı bir cəzirədə belə bir hadisənin baş verməsi Türkü çox təəccübləndirir. Ona görə də gecəni yatmır, güdür və suyun içi ilə bir qaraltının gəldiyini görür. Qaraltı cəzirəyə çatanda bunun boz rəngli qurd olduğunu təyin edir. Qurd çatan kimi bir heyvanın üstünə cumur, bu vaxt Türk onun qarşısına çıxır. Bundan sonra qurd qayıdır. Türk onun arxasınca gedir. Xeyli getdikdən sonra görür ki, qurdun getdiyi yollarda su topuğa çatmır. Bir azdan quruya çıxıb, xilas olur. Bundan sonra Türk düşünür ki, onu məhz boz qurd xilas edib, onun şəklini öz bayrağına çəkməlidir. Bunu həyata keçirir. Nəslə çoxalandan sonra hamıya boz qurdun onların xilaskarı, yol göstərən olduğunu deyir. Həmişə boz qurda inanmalarını, onun şəklini bayrağa çəkib, bu bayrağın dalınca getmələrini, çətinliyə düşəndə boz qurdu köməyə çağırımlarını nəsihət edir. Buna Türkün övladları həmişə əməl edir (Bu süjetə bax: Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı-1988, səh.42-43)”.

Mətnəndən göründüyü kimi, boz qurd çıxılmaz vəziyyətdə, adada kimsəsiz olan bir şəxsə yol göstərir, onun xilas olmasında, nəslinin artmasında mühüm rol oynayır. Sonda həmin şəxsin öz övladlarına verdiyi nəsihətlərdən artıq qurdun totemlik zirvəsinə çatdığının şahidi oluruq. Qeyd edək ki, qurd başının bayraqda əks olunması “Boz Qurd” dastanlarında da özünü göstərir.

Yüz on birinci mətnə isə qurdun gücə necə sahib olmasından bəhs olunur. Buradan məlum olur ki, günlərin bir günü itlə qurd rastlaşır. İt qurda onun iybilmə xüsusiyyətini verdiyi halda, qurda öz gücünü verəcəyini bildirir. Qurd da bu şərtlə razılaşır. O gündən it iybilir, qurd isə güclüdür. Süjetdə göstərilir ki, qurdun öz gücündən xəbəri yoxdur. Qeyd edək ki, bu məqam qədim türklərin “Kalğançı çağ” adlandırdıqları “Qurd ilə qiyamətə qalmaq” ifadəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bunun ardınca gələn mətnə isə qurdun gücə necə sahib olması tam başqa cür təsvir edilir. Burada göstərilir ki, qabaq Allah iybilməyi canavara, qüvvəni isə itə verir. Sonradan canavarın itdən qorxduğuna görə ovuna yaxın gedə bilməyib ac qaldığını görüb dəyişiklik edir: qüvvəni canavara, iybilməni itə verir.

Tədqiqatçı bir neçə süjetdə “qurd donu” ilə bağlı əhvalatların təsvirini verir. Yüz doxsan beşinci mətni olduğu kimi təqdim edirik: “Bir gəlin gecə başıaçıx, təhtənha çıxır eşiyə. Göydən bının başına kirpi dərisi kimi tikənni bir qurt donu salıllar. Bı olur adamcıl, başdıyır adamları yeməyə. Əri bilir bının donun yandırır, gəlin də ölür (Bax: Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı-1988, səh.106)”.

Beləliklə, Arif Acalovun “Azərbaycan mifoloji mətnləri” kitabından təqdim olunan hissələrdə qurdun həm qoruyucu – müsbət, həm də yırtıcılıq – mənfi cəhətinə rast gəldik. Yırtıcılıq “qurd donu” ilə bağlı süjetdə göründü. Qurd donlu qadının vəhşiləşməsi qurdun mənfi xüsusiyyəti kimi götürülməlidir. Əgər qoruyuculuq funksiyasını yerinə yetirəydi, bu zaman müsbət planda verilərdi. Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda bir çox coğrafi adlar da qurd adı ilə bağlıdır. Məsələn, “Qurd təpə”, “Qurd qapısı”, “Kələybuqurd” və s. Təbii ki, bunları da araşdırmağa ehtiyac var.

AYRIS MÖRDOK YARADICILIĞINDA SEVGİ VƏ SƏNƏT MÖVZUSU

Əliyeva T.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Britaniya yazıçısı Ayris Mördokun ən məşhur çoxşaxəli əsərlərindən biri olan “Qara şahzadə” romanında məhəbbət və incəsənət mövzuları müqayisə edilir. Ümumiyyətlə, bu iki kateqoriyaların təqdimi yazıçıya səciyyəvidir. Mördok zərgər dəqiqliyi ilə duyğu və hissləri – yaradıcılıq əzabları və yaradıcılıq məhsuldarsızlığı, qadağan olunmuş sevgi və vicdan əzabı, sevgidə və yaradıcılıqda həsəd hissləri və s. təsvir edir.

“Qara şahzadə” romanında yazıçı Bredli Pirsonun həyatında təsadüflərin oyununu göstərir. Bu Bredliyə arzusunu həyata keçirməyə imkan vermir: o, elə bir yerə getmək istəyirdi ki, təklikdə qalıb öz yeni romanını yarada bilsin. Bu oyun həmçinin baş qəhrəmanın, sonu faciə ilə bitən yazıçı Arnold Baffinin ailəsilə mürəkkəb münasibətlərin yaranmasına səbəb olub. Oyunun axasında burjua cəmiyyətinin tipik nümayəndələrinin, Arnoldun həyat yoldaşı Reyçel və başqalarının, qəddar əməlləri aydın görünür. Reyçel ərini öldürmüşdür, lakin məhkəmədə qatilin Bredli Pirson olduğunu söyləyir. Pirsonun yazdığı əsər özünəməxsus bir gündəlikdir. Bu memuarlardan ibarət gündəlikdir, çünki orada təsvir olunan hadisələrdən Pirsonu böyük bir ömür ayırır.

Romanda sevgi ölümcül bir ehtiras, sirli affekt kimi göstərilir. O, gözlənilmədən insanın ruhu və bədənində sahib olur və onu qərribə hərəkətlər etməyə vadar edir. Bredli Pirson iyirmiyaşlı Baffin ailəsinin qızına - Culianaya aşiq olur. Onların xoşbəxtliyinə mane olan Arnold sonunda istəyinə nail olur.

Əsərdə mənəvi dəyərlərin həqiqi yaradıcısı olan Bredli Pirsona qarşı başqa bir yazıçısı – incəsənəti təhrif edən, sırayı vətəndaşların istəklərini nəzərə alaraq saysız-hesabsız saxta sənət əsərlərini yazıb dərc etdirən və cəmiyyətdə yüksək yer tutmağa çalışan Arnold Baffinin surəti qoyulmuşdur.

Romanda simvolik obraz olan “qara şahzadə” obrazı mühüm rol oynayır. Bu həm varlığın qorxulu tərəfləri haqqında ciddi fəlsəfi düşüncələri özündə ifadə edən Hamlet mövzudur, həm insanın hisslərini və ağılını özünə tamamilə tabe edən “qara eros” mövzudur, həm də mürəkkəb həyat mübarizəsi və insan iztirabları nəticəsində yaranan həqiqi sənətin əbədi dəyərlər mövzudur.

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA AYRIS MÖRDOK YARADICILIĞI

Əliyeva T.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Ayris Mördok 1950-ci illərin ortalarında ədəbiyyat aləminə qədəm qoymuşdu. XX əsrin sonunda isə onun romanları yalnız İngiltərədə deyil, vətənin sərhədlərindən uzaqlarda məşhurluq qazandı. Vacib gündəlik tələbatları olan ingilis cəmiyyəti yazıçının əsərlərində, güzgüdə olduğu kimi özünü gördü. Fəaliyyətdən uzaq ziyalılardan tutmuş tələbkər olmayan oxucuya qədər hər kəs onun əsərlərində daxili aləminə müəyyən qədər təsir edən və onların marağına səbəb olan cəhət tapırdı.

Böyük roman yaradıcılığının tədqiqi bizə yazıçının adını nəinki İngiltərədə, həmçinin məşhur ekzistensial yazıçıların, o cümlədən sələflərinin sırasına daxil etməyi imkan verir. Bu onunla bağlı idi ki, Mördok XX əsrin sonlarında ingilis fəlsəfi-psixoloji cərəyanın mərkəzi simalarından idi. Onun bir yazıçı kimi qayəsi – fəlsəfi roman janrının, onun simasında müasir intellektual nəsrin sonrakı inkişafı və perspektivləri haqqında düşüncələridir.

Mördokun romanlarında öz aktuallığı və kəskinliyi ilə seçilən bir çox problemlər qoyulmuşdur. Bu xüsusən gerçəkliklə arzusun ayrılması, reallıq və təxəyyül, öz varlığının və bəşəriyyətin taleyi haqqında məsuliyyət və günah, bütün bəşəriyyətin taleyi və s. kimi problemlərdir. Lakin bir çox avropa tənqidçilərin fikrincə, yazıçının yaradıcılığının mərkəzi problemi – klassik və ənənəvi mənada deyil, məhz ekzistensial anlamda seçim və ya azad seçim problemidir.

Yazıçının bir çox əsərlərində fərdin yaşadığı, sağ qalmaq üçün hər zaman fəaliyyətdə olduğu mikroaləmlə əlaqəsi qabarıq şəkildə göstərilir. Əsərlərində adətən formalaşdırılmış və oxucunun müzakirəsinə buraxılmış aşağıdakı dilemma verilir: ya hər şey təsadüfidir (o cümlədən qəhrəmanların öz həyatı), ya da insanların davranışında müəyyən ciddi ardıcılıq və qanunauyğunluq vardır. Bunların birincisində səbəb-nəticə əlaqələri mücərrəd şəkildə, şərti-aprior səviyyədə göstərilir. İkincisində isə, əksinə,

hər şey dərin və əbədi mənə kəsb edir; insan ona ortaqdır olaraq müəyyən mənada bəşəriyyətin, yaradılışın hissəsidir.

ANARIN MEMUAR YARADICILIĞI

Əlizadə K.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Anar öz yaradıcılığının ilk çağlarından başlayaraq əslində qəlbinin və qələminin ən dərin guşələrində azad idi. 60-cılar arasında Anar həm də ona görə fərqlənir ki, qələmindən çıxan əsərlərin həm elmi, həm də bədii mahiyyəti vardır. Anarın həm 60-cılardan, həm özündən əvvəlki və sonrakı bir çox yazarlardan bir də əsaslı fərqi odur ki, Anar yazdığı hər cümləni (bu, xüsusilə onun elmi-publisistik, memuar xarakterli yazılarına aiddir) müxtəlif mənbələrdən - bu, onun öz yaddaşı da ola bilər, saysız-hesabsız arxiv mənbələri də - araşdırıb, əsaslandıraraq qələmə alıb. Bir çox tədqiqatçıların da diqqətini Anar yaradıcılığında çəkən məhz onun dilindəki bədiiilik və elmlilik paralelliyidir. Anar öz əsərlərində ədəbiyyat adamı, yazıçı olduğunu da unutmur, bədiiilik qüvvətini göstərir, əsaslandırılmış elmi, sənədli materiallarla sanballı tədqiqatçı olduğunu da. Elmi-publisistik və tədqiqat xarakteri daşıyan yazıları Anarın uzunmüddətli gərgin və əsaslandırılmış elmi axtarışlarının nəticəsi kimi meydana gəlmişdir. "Dədə Qorqud dünyası" məqaləsindən bəlli olur ki, bu əsərin ərsəyə gəlməsi prosesində müəllif tək yerli mənbələrə deyil, ədalət prinsiplərinə riayət edərək bütün Türkünstan elini əhatə edən mənbələrə, həmçinin xristian mənbələrinə müraciət edib, elmi müqayisələr, təhlillər aparıb və bədii sətirlərdə öz yazıçı dünyasını əks etdirib.

Anar güclü təhlil və müşahidə qabiliyyətinə malik sənətkarlardandır. Biz onun daha çox memuarlarında (xatirələrində) bunu görürük. Həməsrilən çoxsaylı elm, sənət adamlarına həsr etdiyi onlarla xatirələrində Anar şəxsiyyətlərdə hər kəsin görə bilmədiyi qeyri-adi, maraqlı detalları tapa bilir. Onlar haqqında yaddaşında olanları oxucuya o qədər səmimi fikirlərlə çatdırır ki, oxucuda bu xatirənin səmimiyyətinə şübhə yeri qalmır. Belə düşünmək olar ki, bu xatirələrlə Anar həm də ədəbiyyatımız və tariximiz qarşısında sanki öz borcunu yerinə yetirməyə çalışır: bir çox böyük sənətkarların tarixdə izi itməsin, gələcək nəsillər onlar haqqında gerçəkləri şahidlərin dilindən olduğu kimi eşitsin deyərək: "Sizsiz", "Aydın surəti", "Tofiq İsmayilovun xatirəsinə", "Şövkət xanımın qərənfilləri", "Əli Kərimin təbəssümü", "Kərəm kimi", "Həyatım ağrıyır", "Qara Qarayeva rekviem", "Böyük sənətkarın sənətkar oğlu", "Mübarizə bu gün də var" və s. Memuarlarda maraqlı bir cəhət də nəzərə çarpır ki, müəllif haqqında danışdığı şəxs, mövzu barədə təkliflər, ideyalarla çıxış edir. Əksəriyyət ideyaların motivində isə "əbədləşdirmək", "tarixdə itib batmağa qoymamaq" fikirləri dayanır. Bu, düşünmək olar ki, Rzayevlər ailəsindən gələn sənətkarlıq tərbiyəsi ilə, müəllifin öz əqidəsi, Vətənə və Vətənin dəyərli şəxsiyyətlərinə olan məhəbbəti ilə bağlıdır..("Dədə Qorqud dünyası" nda o, "Kitabi Dədə Qorqud ensiklopediyasını yaratmağı təklif edir, "Kərəm kimi" əsərində Türkiyədə Nazim Hikmətin adına heç bir abidə olmamasını deyir, "Böyük sənətkarın sənətkar oğlu" memuarında Ərtögrül Cavidin əsərlərinin musiqiçilərin repertuarlarına salınmasını təklif edir və s. və i.)

SABİR ƏHMƏDLİNİN "AXİRƏT SEVDASI" ROMANINDA SƏRT HƏQİQƏTLƏR

Əsədova Ş.B.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Xalqımızın son iki əsrdə məruz qaldığı qarışıqlığın, müharibələrin əksəriyyəti erməni daşnaq qüvvələrinin Qafqazda münafiqə yaratmaq xəstəliyi nəticəsində baş vermişdir.

Müharibə elə ciddi hadisədir ki, o, gec-tez istər poeziyada, dramda və daha çox da nəsrin irimiqyaslı janrlarında öz əksini tapır. Bu ağırlı məsələ ədəbiyyatımızda əksər ədiblərimizin yaradıcılığı üçün səciyyəvi xarakter daşımışdır. Qarabağ mövzusunda yaranan romanların hamısı üçün səciyyəvi olan başlıca cəhət Qarabağ və onun ətrafında baş verən hadisələri qələmə almaq, onların mahiyyətinin dolğunluğu ilə dərin realist dərkini vermək, dövrün drammatizmini bütün təzadları ilə bədii nəsrin predmetinə çevirmək istəyidir. Bu mövzuda yazan müəlliflərin bir çoxu təsvir etdikləri faciəvi hadisələrin içərisində olmuş, sanki bir növ onlara bədii forma verərək öz yaşantılarının psixoloji mahiyyətini bədii üsulla əks etdirməyə çalışmışlar.

Qarabağ münaqişəsinin başlanması ilə S.Əhmədov sözün həqiqi mənasında yaradıcılığın acı əzablarını yaşamalı oldu. "Axirət sevdası" romanında vətən uğrunda döyüşlərdə həyatını itirmiş oğlunun taleyini və bunun fonunda da xalqın faciəsini, ağrı-acısını ifadə etmişdir. Romanda əsas surət müəllifin oğlu

Məhəmməd, təhkiyəçi isə atadır – yazıçının özüdür. Məhəmməd cəbhəyə könüllü olaraq getmişdir. Narahat olan ata onu Beyləqanda, Goranda, Gəncədə, Murovda axtarmalı olur. Murovda oğlunu tapa bilməyən ata Gəncədəki dostu ilə qaydır və oğlunun yaralandığını Bakıya aparıldığını öyrənir, dərhal o da Bakıya qaydır. Bakıda isə oğlunun yas məclisi ilə qarşılaşır.

Atanın oğlunu axtarış motivi ölkədə gedən müharibə mənzərəsini, gərgin əhval-ruhiyyəni əks etdirməyə, romana cəbhə bölgəsindən müxtəlif epizodik hadisələr daxil etməyə əlverişli şərait yaradır. Müəllif bütün bu imkanlardan istifadə edərək, həyatı təfərrüatlar vasitəsilə müharibənin insan həyatına gətirdiyi mənəvi əzabları, iztirabları, problemləri geniş surətdə əks etdirir. Yazıçı əsərdə birbaşa özünün cəbhə bölgəsində şahidi olduğu hadisələrdən söhbət açır. Qarda-çovğunda Murov atəklərində “Yol evi”nə gəlmək istəyib yolda qalan əsgər cəsədlərini, qospitala yerləşməyən çadırlarda don vurmuş, heydən düşmüş əsgərləri, sır-sıra bağlamış yük maşınlarının kuzovunda buz bağlamış, tərpnə bilməyən əsgərləri, samosval maşınlarında Murova köməyə gedən könüllüləri, prezidenti Kəlbəcərin açarı ilə sevindirmək istəyib silah işlətmək bilməyən cəmi beşcə gün qabaq Komissarlıqdan topladığı yeniyetmələri, təlim görməyən uşaqları bunca ağır döyüşə göndərüb, özlərinin də yol evində yeyib içdiklərini və daha bir çox belə sərt gerçəkliklərin şahidi oluruq: “Çovğun bürümüş yollar, dolaylar, enişlər, meşə cığırıları hey əsgərdi. “Yol evi” səmtdən axıyıb gəlirdilər. Kimi də meşə talasında ocaq qalayıb qızınırdı. Hamısı silahsız, hamısı başsız əsgərdi. Bunlar niyə səpələnmişdi qarda-qiyamətdə çöllərə ? Əyin-başları da qalın deyildi. Elə bil əldən buraxılıb, fəlakətdən qurtulub çatmışdılar buraya”.

“Hamı silahsız, başsız əsgərdi” müəllifin bu təfərrüatları ordunun pərakəndəliyini, hərbi intizamın lazımı səviyyədə olmadığını aydınlaşdırır. Murovun bu nəfəskəsən soyuğunda mövqeləri əldən getmiş, şəhid olmuş, pərən-pərən düşüb donan, geri qalanı isə qaçmaq məcburiyyətində qalan əsgərləri olan dövlətin rəhbər qüvvələri hara baxırdı sualına isə müəllif obrazlarla dialoqunda cavab tapır.

“Yol evi”nin qabağında adam çoxdu, özü də adi, sivil geyimdə. Köməkçi gördü, maşını saxladıq və düşdük. Evin qabağında Gəncə İcra hakimiyyəti başçısı Elsəvər, Kəlbəcərin tanınmış kişisi Əvəz, iki-üç nəfər zabitdi. Sonra içəridən bir neçə də kişi ağızlarını silə-silə çıxdılar. Əyin-başları toy busatında, qalstuklu, başlarında andatra-qunduz, norka papaqlar. Deyəsən, orada “Yol evi” ndə qonaqlıqmış. Yeyib içirmişlər. Əksəri də qonşu rayonların icra başçılarıydı”.

Sanki müəllif belə detallar vasitəsi ilə cəbhədə məğlubiyyətimizin səbəblərini izah etməyə çalışır. Belə bir şəraitdə öz xalqının taleyinə biganə münasibət göstərən, eys-ışrətindən qalmayan, müharibənin gətirdiyi fəlakətlərdən də nəse qazanmaq niyyətini güdənlər haqqında təsəvvür yaradır, qarışıq mühitin dolaşq məsələlərini anlamağa və anlatmağa çalışır.

“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD” UN TƏDRİSİNDƏ DİL VƏ ÜSLUB MƏSƏLƏLƏRİ

Fərmanova S.S.

Odlar Yurdu Universiteti

Hər bir qədim dilin fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək çətin olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də, xüsusən ümumxalq dili halında ilk təşəkkül dövründəki Azərbaycan dilinin fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək, morfoloji və sintaktik cəhətləri müəyyənləşdirməkdən qat-qat çətinləşir. Çünki ümumxalq Azərbaycan dilinin yazı vasitəsi ərəb əlifbası olmuş və bu dildə ilk sənədlər ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu əlifba isə Azərbaycan dilinin xüsusən fonetik keyfiyyətini tamamilən əhatə edə bilməyən bir əlifbadır. Bu əlifba sait səsləri ifadə etmək üçün xüsusi hərflərin yoxluğu böyük çətinliklərə səbəb olmuşdur. XI-XII əsrlərdə ədəbi yazılı dillərini yenidən qurarkən ərəb yazısını nüsxə edən azərbaycanlılar öz doğma sözlərini də çox zaman ərəb sözləri kimi, ərəb imlasının tələbinə müvafiq şəkildə təkcə samitlərlə yazmışlar və demək olar ki, sait səsləri yazmamışlar. Doğrudur, bəzən hərəkətlərdən istifadə etmişlər, lakin bu hal müntəzəm və davamlı olmadığı kimi bu hərəkətlərin fonetik vəzifəsi də dəqiq və sabit olmamışdır. Bütün bunlar tarixi fonetik tədqiqatı xeyli çətinləşdirir. Lakin bunlara baxmayaraq, bir sıra mənbələrə, xüsusən M. Kaşğari Divanına, “Kitabi-Dədə Qorqud”a, İbn Mühənnə lüğətinə və bu kimi XI-XIV əsrlərdə yaradılmış yazılmış başqa sənədlərə, müasir şivələrdən öyrəndiklərimizə əsaslanaraq ilk təşəkkül etmə dövründəki ümumxalq Azərbaycan dilinin, xüsusən bu dilin ilk abidələrindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dilinin əsas fonetik tərkibini və fonetik qanunlarını və bəzi fonetik hadisələrini təqribən müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, səslərin keyfiyyəti və məxrəci haqqında deyə bilmədiklərimiz daha çox təqribi təxminidir. Burada biz hərflərin ümumən hansı səsə əlaməti kimi əsrlərdən bəri qəbul edilib işlənilməsinə və bəzi fonetika hadisələrinin məxrəc şəraitinə də əsaslanmağı lazımdır.

“Kitabi-Dədə qorqud” dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, ümumxalq dili kimi ilk təşəkkül etmə dövründə dilimizə daxil olmağa başlayan bir sıra əcnəbi sözlərin, xüsusən ərəb fars sözlərinin bəzən yalnız mənaca deyil, eyni zamanda fonetik cəhətdən də azəriləşərək, ilk gündən ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib ünsürü kimi ona üzvi surətdə qarışdığını da göstərmək zəruridir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ümumi surətdə fonetik tərkibini müəyyənləşdirmək mümkün olsa da, burdakı fonetik qanunlar sistemini tam halda meydana çıxarmaq son dərəcədə vahid dilə məxsus qanuni sistemin varlığına inanmaq da çətindir, yuxarıda qeyd etyimiz kimi, buradakı dildə müxtəlif qəbiləvi dillərin bir sıra xüsusiyyətləri müvazi surətdə saxlanıldığı kimi bəzi fonetik qanunlar da müvazi surətdə özünə yer tapmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” Azərbaycan dili lüğət fondunun, qrammatik quruluşunun sabitliyini, qədimliyini göstərən ən dəyərli qaynaqdır, müqayisə mənbələrindən biridir. Bu abidə dildəki leksik və qrammatik kateqoriyaların ayrıca tədqiqi, tarixi leksikologiya, tarixi dialektologiya və mükəmməl tarixi qrammatikanın yaranması üçün xüsusi əhəmiyyəti olan nümunədir. “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində başqa səviyyələr kimi leksika ilə də bağlı maraqlı xüsusiyyətlər vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının lüğət tərkibində qədim türk sözləri əsas qatı təşkil edir. Bunların müəyyən hissəsi Orxan-Yenisey abidələrinin lüğət tərkibi ilə səsləşir. Müasir dil baxımından arxaikləşmiş bu türk sözlərinin əksəriyyəti XVI əsrdə ədəbi dilin fəal leksik vahidlərindən olmuş, sonrakı dövrlərdə ədəbi dildən çıxmış, izlərini dialekt və şivələrdə saxlamış, müəyyən hissəsi isə başqa türk dillərinin leksik normasına çevrilmişdir. “Dədə-Qorqud” un onomastik vahidlərini tədqiq edən alimlərimiz bu abidəni xüsusi adlar mənbəyi kimi qiymətləndirmişlər. Abidənin Azərbaycana aid olmasını dil yaxınlığından da, etnoqrafik uyğunluqlardan da əvvəl adicə gözlə görünən toponimlərdə əyaniləşən coğrafi xəritə təsdiqləyir: Bərdə, Qapılar Dərbəndi, Qaradağ, Qaracüq dağı, Dərəşam, Göyçə dənizi, Əlincə qalası və.s. Eposun dilinin leksik istiqamətdə tədqiqi və statistik hesablamalarda ərəb, fars sözlərinin azlıq təşkil etdiyini görürük. Ə.M.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında 101 ərəb, fars sözünün işləndiyini qeyd edir. Hesablamalara görə, abidədə 395 alınma söz işlənmişdir. Bunlardan təxminən 300 söz ərəb, 100 söz fars dilinə məxsusdur. Ümumiyyətlə, qədim türk dili yazılı abidələrində ərəb, fars alınmaları təbii olaraq çox azdır.

WALT WHITMAN'S MATURE REFLECTIONS IN 'LEAVES OF GRASS'

Gasimova N.G.

Baku Engineering University

Walt Whitman wrote only one book in his entire life. "Leaves of Grass" he wrote all his life, and during the author's life it was published six times. Each new edition was supplemented by the poet, it included new poems and cycles of poetry.

"Leaves of Grass" is not just a collection of verslibre, it is an integral poetic work in which Whitman was able to depict a multifaceted and complex image of America of the 19th century. The poet described with reporter accuracy the nature and inhabitants of the country, its cities and farms, trees and houses, young men and old people.

Walt Whitman appears in "Leaves of Grass" as an "average American", democratic, optimistic, able to enjoy life and ready to make friends with any person who will meet on the road.^[1] The author, appearing to the reader, calls himself "Walt Whitman, the cosmos, the son of Manhattan", but when he calls his name, age and describing his appearance, the poet includes in his self-portrait the features of a typical 19th century US resident, as well as a mythical, fictional hero.

The book "Leaves of Grass" has become innovative for its time, not only in content. Walt Whitman, when he began to work on the main book of his life, decided to abandon the classical forms of versification, on which, according to the poet, "there was a seal of dead literature".^[2] All 400 poems of the book are written in such poetic form as verslibre. The poet himself argued that poetry can not be artificial, it must be natural. Only with the help of verslibre can we deliver a living speech to the reader, convey the roar of the locomotive, the tramping of soldiers, the whistles of factories. It is believed that it was thanks to Walt Whitman that verslibre not only gained popularity in European, and especially in English poetry, but also became the dominant poetic form. Thus, this great American poet can rightly be called the founder of free verse.

The collection is remarkable for its apology of sensuality. While most earlier poems, especially English, are based on symbolism, allegory, and religious and spiritual meditation.^[3] "Leaves of Grass"

exalts the body and the material world. Under the influence of the transcendentalist movement, itself an offshoot of Romanticism, Whitman's poetry praises Nature and the role of the human being.

We could not admit that the mixed nature of this work disturbed some readers and sometimes distracted them, without recognize in them the unconscious victims prejudices a little outdated. Then ask such as would be tempted to refuse "Leaves of Grass" the poem name, under the pretext that they are entitled equally or more to the title of gospel, to teach us where begins and where pure poetry ends.

“İSGƏNDƏRNAMƏ” ƏSƏRİNİN DÜNYA ƏDƏBİYYATINDAKI YERİ

Hacıyev N.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Nizami Gəncəvinin "<https://az.wikipedia.org/wiki/X%C9%99ms%C9%99> Xəmsə" toplusuna daxil olan beşinci və sonuncu poema “İsgəndərnamə”dir. Poema 1203-cü ildə yazılıb sona çatmışdır. Şairin lirik şeirlərində və digər poemalarında qaldırdığı ictimai problemlər bu əsərdə tam bədii əksini tapmışdır. “İsgəndərnamə” poeması iki hissədən ibarətdir: birinci hissə “Şərəfnamə”, ikinci hissə “İqbalnamə” adlanır. “Şərəfnamə” Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmmədə, “İqbalnamə” isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf edilmişdir. İskəndərnamə tarixi-romantik poema olub, epopeya da adlandırıla bilər. Əsər müəllifin başqa poemaları, xüsusilə məhəbbət dastanlarından fərqlənməklə, Nizaminin həcmcə ən böyük əsəri olub 10460 beyti əhatə edir. Əsərin 6835 beyti Şərəfnamədə, 3625 beyti isə İqbalnamədə cəmlənmişdir. Poema əruz vəzninin mütəqarebə məqsur (məhzuf) bəhrində yazılmışdır. Yaxın Şərq xalqları ədəbiyyatında İsgəndərnamə özünün yüksək ideya və bədii dəyərləri ilə güclü təsir göstərmişdir. Əmir Xosrov Dəhləvinin “Ayineyi-İsgəndəri”, Əbdürrəhman Caminin “Xirənameyi-İsgəndəri”, Əlişir Nəvainin “Səddi-İsgəndəri” və başqa əsərləri Nizami İsgəndərnaməsinin təsiri ilə yazılmış əsərlər sırasında göstərmək olar. Nizaminin poeması Hatifinin “Teymurnamə”si kimi İsgəndərin adı ilə bağlı olmayan əsərlərə də təsir etmişdir. Həmin təsir Teymurnaməyə qəhrəmanlıq motivləri, Sədinin “Bustan”ı na isə didaktik cəhətdən olmuşdur. İsgəndərnamədə əxlaqi fikirlərin güclülüyü, Şərq ədəbiyyatında isə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsi poemanı sevdirən səbəblərdən olmuşdur. İsgəndərnamə poeması Şərəfnamə və İqbalnamə adlı iki hissədən ibarətdir. Əsərin hər iki hissəsinin müqəddiməsində minacat, nət, hökmdarın mədhi, kitabın yazılma səbəbi, şairin söz sənətinə münasibəti kimi parçalar vardır. Qəhrəmanın mənşəyinə dair müxtəlif variantlı rəvayətlərin təsvirindən sonra İskəndərin doğulması, tərbiyə illəri, hakimiyyətə keçərək ədalətli bir hakim kimi hərəkət etməsi nəql edilir. İskəndərin sərkərdəlik fəaliyyəti ilə bağlı olan hadisələr əsərin birinci hissəsində tamamlanır, sonra isə təsirli müharibə səhnələri, hökmdarlar arasında gedən müxtəlif münaqişələr təsvir edilir. Şair əsərin birbaşa süjeti ilə bağlı məsələləri təsvir edərkən yeri gəldikcə poemaya bir sıra əlavə epizodlar, lirik səhnələr, təmsillər və sair daxil edir. Bunlar hadisələrin mahiyyətinin açılmasına yardım edən əlavə hissələrdir.

Nizami qəhrəmanın həyat və fəaliyyətini bütöv təsvir etməsinə baxmayaraq, əsərin epizodlarının birində İskəndərin bütün müsbət sifətlərini xülasə şəkildə oxucuya təqdim edir. Şairin fikrincə bu sifətlər onun “düha sahibi olması, səxavətli, adamsifətli mələk, ağıllı, sakit, zəhinli, zəhmətsevən, sözü öz yerində danışan, ağır təbiətli, birinə cəza verməyə tələsməyən, Allahu və xalqı özündən razı salan, hamı tərəfindən yalnız yaxşılıqda yad edilən, heç kimin qəmi müqabilində şad olmayan, Arəş kimi məharətlə ox atan, mey məclisində xəzinə paylayan, sözü əqlə ölçüb-danışan, hər şeyi hikmətlə ölçüb-biçən, yalan sözü eşitmək istəməyən, verdiyi sözə laqeyd olmayan, hər bir yerdə işə rəvnəq verən, filosoflarla söhbət edən, qocaların tədbiri ilə iş görən, hər vaxt Allaha pənah aparan” olmasıdır.

“GÜMÜŞÖL ƏFSANƏSİ” ƏSƏRİNDƏ PSIXOLOGİZM

Hüseynova M.S.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Bədii nümunələr insanın davranışına, düşüncəsinə, psixologiyasına təsir edən amillərdən biridir. Normal həyatda səslər, mühit, məkan, rənglər insan psixologiyasının, davranışının, nitqinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdir. İsi Məlikzadənin əsərlərinin bir çoxuna, bəlkə də, yaradıcılığına bütövlükdə nəzər salsaq, bu sadaladığımız nümunələrin onun obrazlarına necə təsir etdiyini, onları necə dəyişdirdiyini və ya formalaşdırdığını görürük.

İsi Məlikzadənin əsərlərində psixoloji təhlil geniş yer tutur. Bu psixoloji təhlil, fəlsəfi düşüncələrin, dövrün-zamanın, müasir gerçəkliyin bədii təəcəssümünün üslubi forması kimi üzə çıxır. İctimai həyatın doğurduğu mənəvi-psixoloji problemlərin həllində İsi Məlikzadənin nəsrinə məxsus olan müxtəliflik hər şeydən əvvəl yazıçının milli, ənənəvi mövzuları fərdi şəkildə qavraması ilə bağlıdır.

İsi Məlikzadə insan mənəviyyatının dərinliklərinə enə bilir. Biz onun əsərlərini oxuyarkən təsvir olunan mühiti, obrazları, hadisələri tamlığı ilə gözümüzdə canlandırma bilirik, müəllif bizə təsir edə bilir. Bu zaman biz qəhrəmanları, obrazları yaxından tanıyır, onların psixologiyasını anlayır və təhlil edə bilirik. İsi Məlikzadənin bir çox əsərlərində fərqli mühitlər verilir və bu mühitlərin insana təsirini və onu dəyişdirməsini aydın şəkildə görə bilirik. İsi Məlikzadənin özü də həyatının müəyyən hissəsini kənddə, müəyyən hissəsində şəhərdə yaşamış və bu iki mühitin, onların insana təsiri onun yaradıcılığında geniş yer tutur. O, əsərlərində əsas obraz olaraq “kənd insanını” götürür. Bu kənd insanı müsbət planda verilir, onun daxili aləmi, psixologiyası açılır. Bir tərəfdən bu kənd insanının yaşadığı saf, təmiz kənd həyatı, təbiət verilir, digər tərəfdən isə şəhər həyatı – daşlaşmış təbiət, dəyişmiş insanlar verilir. Bu xüsusiyyətləri biz “İki günün qonağı”, “Dədə palıd”, “Kövrək qanadlar”, “Gümüşgöl əfsanəsi” və.s kimi əsərlərində aydın şəkildə görə bilirik. “Gümüşgöl əfsanəsi” əsəri bizim nəsrimizin böyük uğurlarından biridir. əsərdə həm kənd, həm də şəhər mühiti, yaşayışı, psixologiyası verilir. Hər iki mühitdə yaşayan, yetişən, formalaşan insanlar görürük. Əsərdə musiqi şəhərin, xalçaçılıq isə kəndin simvoluna çevrilir. Əvvəl şəhər mühiti verilir. Biz burada Fatma, Yavər, Səfa ilə tanış oluruq, biz onları tanıdıqca şəhər insanının düşüncəsi, psixologiyası, həyata baxışı ilə qarşılaşırıq. Müəllif burada Orxan obrazı ilə bizi kənd həyatına aparır, ancaq bu kənd elə-belə kənd deyil, ucqar əlaqələrin zəif olduğu bir kənddir. Biz bu kənddə Ağabəyim, Bənövşə, Rza surətləri ilə milli psixologiyamızı görürük. Orxan Bənövşə ilə söhbət edəndə onun saflığını, təmizliyini duyur. Lakin Bənövşə “Gümüşgöl” əfsanəsini danışanda, onun Hüsniyyəmin taleyinə gözləri dolanda onu avam hesab edir, fikirləşirki Səfa bunu eynində almazdı. Ağabəyimin əri qəzetdə şəkli çıxdığı üçün onu boşamışdı. Ağabəyim dinmirdi, danışmırdı, Orxan onun fərməşini tərifləyəndə onun üzünün güldüyünü görür. İnsanların istədiyi şeyləri etməmələrinə hansı düşüncələrin qadağa qoyduğunu burada görə bilirik. Heç bir günahı olmadığı halda Ağabəyim günahkar hesab edildi. Oxşar taleyi onun qızı Bənövşədə yaşayır. Bənövşə ləkələyəndə Orxan ona sual verir:

- “Düzdü o?.. Oəhvalat ?

Qız aralıda dayanmışdı, elə bil yanını qaçaraq qoymuşdu. Səsidə öz səsinə oxşamırdı:

- Hansıəhvalat?

- O alçaq... səni... Dəmir ...

Bənövşə sanki onun qırıq-qırıq kəlmələrindən heç nə anlamadı.

Ayrı söz dedi:

- Anamı tək qoya bilmərəm. Yazıqdı...

Qızın laqeyd, süst danışığından Orxan heyrtləndi, az qaldı hönkürüb ağlasın. Elə ağlamsına-ağlamsına soruşdu:

- Düzdü o? ... Bənövşə... Bəlkə böhtandı? Niyə dinmirsən?

Qız dedi:

- Başa düşmürəm, nədən danışırısan... bilmirəm nə soruşursan məndən.”

Yazıçı Orxanı daxilən danışdıraraq bizi onun nə düşündüyünü, psixologiyasını açıb göstərir. Orxan sanki Səfanın bir variantıdır, zamanın, həyatın korladığı cavandır. Bu səbəbdən müəllif bizi məharətlə kəndə aparır, biz buradakı qarşılaşma ilə korlanan həyatımızı, korlanan psixologiyamızı görürük. Amma Bənövşənin hərəkətləri, bir iki cümləlik cavabları ilə yazıçı bizi düşünməyə yönəldir. Biz onun daxili aləmini, sarsıntılarını, yaşadığı mühiti, onun psixologiyasını o, bir iki cümlə ilə anlamaq bilirik. Bənövşə içindəki saflıq, təmizlik ilə bu dünyanı, insanları anlamır, Hüsniyyə kimi Gümüşgölün üstündən batmadan keçib gedir.

DİGİTAL DİPLOMATİYA VƏ ONUN QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİNDƏ ROLU

Hüseynova R.M.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsrdə yaranan ictimai diplomatiya anlayışı, indiki dövrdə beynəlxalq əlaqələrdə milli maraqların ənənəvi təbliği üsullarını geridə qoyaraq əsas vasitələrdən birinə çevrilməkdədir. İctimai diplomatiya hərbi güc təhdidi və ya iqtisadi sanksiyalardan istifadə edərək qarşı tərəfi dəyişməyə məcbur etmək əvəzinə, dünya

siyasətində gündəm yaratmaq və cəlb etmək, zor tətbiq etmə yerinə, razı salmaqla başqalarının seçimlərini formalaşdırdığı üçün rəğbət qazanmaqdadır.

Son dövrlərdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, sosial medianın dünyanın fərqli yerlərindən və fərqli dövlətlərindən olan insanları bir araya toplaya bilməsi nəticəsində ictimai diplomatiyanın təsiretmə qabiliyyəti daha artdı və bununla da digital diplomatiyanın yaranmasını şərtləndirdi. Məhz buna görə də sosial media bu texnoloji yeniliklərin ictimai diplomatiya üçün ən əlverişlisi hesab olunur.

Dijital diplomatiya özü ilə bərabər yeni-yeni terminlər gətirməkdədir. Viral aktivlik kimi yeni təsiretmə formaları yarandı. Viral aktivlik dedikdə, sosial mediada insanlara təsir edən və ən çox yayılan informasiya nəzərdə tutulur. Viral aktivlik nəticəsində baş verən Ərəb baharı prosesini göstərmək olar. Bu onu göstərir ki, ictimai diplomatiya heç də hər zaman sülhpərvər deyil. Məhz, son dövrlərdə baş verən hadisələrdə dövlətlər 2 məsələnin fərqiə vardı:

1. Texnoloji yenilikləri çox yaxından izləməli olduqlarını;
2. Sosial və digital mediada hər vasitələrdən istifadə etməyin lazımlılığını. Bu

yolla şok şəkildə ortaya çıxan Ərəb baharı bənzəri hərəkətləri, sosial media danışqlarını və sosial məlumatları dinləyərək öncədən təxmin etməli olduqlarını.

Dijital diplomatiya nə diqtə edir?

Hiberaləmdə, digital məkanda mobil cihazlardan istehsal edilən məlumatlar o qədər çoxdur ki, bu məlumatların çoxluğu idarəçilərinin, yönləndirənlərin olduğunu göstərir. Elmdə buna alqoritmik tənzimləmə deyilir. Evgeny Morozov bu prosesləri düşünərək iddia edir ki, alqoritmik məkan siyasəti belə öldürə bilər. Biz hiss etmirik, amma alqoritmlər bizi idarə edir.

Bəs biz bu alqoritmlərdən Qarabağ münaqişəsinin öz xeyrimizə həll olunmasında necə istifadə edə bilərik? Sosial medianın ən çox istifadəçi sayısı "Facebook"-un payına düşür. Tam 1,65 milyon izləyicisi var. Bu izləyicilər dünyanın müxtəlif ölkələrindən və irqlərindəndir. Və bu da gələcək üçün onu vəd edir ki, bir dövlətin və ya ərazi bütövlüyünün tanınması üçün başqa bir dövlətlərin qanuni sənəd olaraq onu de-facto və ya de-yuri tanımasına ehtiyac qalmayacaq. Facebookun onu müstəqil dövlət kimi tanıması dünyanın 1,65 milyon insanının həmin ölkəni tanıması deməkdir. Məsələn, dünyanın yarısı tərəfindən tanınma problemi olan Kosovanı facebook müstəqil dövlət olaraq tanıdığına, dünya da bunu belə tanıyacaq.

Sosial medianın rolunun ciddiliyini nəzərə alaraq Qarabağ münaqişəsinin həllində gənclərimiz nə etməlidir?

1. Tarixçi alimlərlə sosial media aktivləri biraraya gəlməli, bilgə fəaliyyət planı qurmalı. Materialların hazırlanmasında psixoloqlar da iştirak etməli;
2. Sırf sosial mediada paylaşım üçün təsirli video roliklər hazırlanmalı;
3. Məlumat xarakterli materiallarla bərabər insanların hisslərinə toxuna biləcək qısa metrajlı filmlər çəkilməli;
4. Bu materiallar müxtəlif dillərdə səsləndirilməli;
5. Youtube və digər sosial şəbəkələrdə yerləşdirilməli;
6. Viral aktivliyin yaradılması üçün paylaşım olunmalı. Təbii ki, bu zaman material təsirliliyi ilə özünü sata (dəyərləndirə) bilməlidir.
7. Ortaq həştəq yaradılmalı və paylaşım həştəqlərlə edilməli. Məsələn sosial şəbəkə trendinə çevirərək dünyanın diqqətini üzərimizə çəkməyi bacarmalıyıq.

Dünya əhalisinin böyük əksəriyyətinin Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu bilməsi bilavasitə dövlətlərin tanıması deməkdir. Gələcəkdə insanın texnologiyalardan tam asılı olacağını nəzərə alaraq Qarabağın bu yolla Azərbaycana qaytarılacağına və ya ən azından dünya tarixinin bu gerçəkliyi qəbul edəcəyinə inanmaq olar.

MÜASİR NƏSRDƏ QƏHRƏMAN

İmanquliyeva A.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir bədii nəsrə diqqət yetirsək, onun keçmişlə müqayisədə müəyyən dərəcədə dəyişildiyinin şahidi olarıq. Keçmiş dedikdə, Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı nəzərdə tutulur.

Yeni əsr Azərbaycan nəsrini təzə və rəngarəng mövzular aləminə gətirdi. Adi məişət məsələsindən, ailə münasibətindən başlamış xalq inqilabı və imprealist müharibəsinə qədər irili-xırdalı müxtəlif tipli problemlər əsas təsvir obyekti idi.

Sovet dövrü ədəbiyyatında qəhrəmanlar daha çox ideoloji qəhrəmanlar idilər. Onların hərəsi ayrı-ayrılıqda bir ideologiyaya xidmət edirdilər. Cəmiyyət də buna əsasən onları ideallaşdırırdı. Sovet dövrü ədəbiyyatında qəhrəman iki cümlədən sonra bəlli olur müsbətdir ya mənfi. Amma müasir dövr ədəbiyyatında isə insan var. İnsan müsbət və ya mənfi, real və ya ideal ola bilər. Çağdaş Azərbaycan oxucusu isə sovet dövründə təsvir olunmuş qəhrəmanı yox, bu cür insanı qəbul edir. Ümumiyyətlə gerçək ədəbiyyatın işi elə real insanı yaratmaqdır.

C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.Vəzir və başqaları tənqidi realizm ədəbi cərəyanına mənsub olan yazıçıların diqqətini burjua-mülkədar cəmiyyətinin aşağı qatında yaşayan "kiçik adamların" həyatı cəlb edirdi. Bu sənətkarlar fəhlə, kəndli, mirzə, nökrər və s. kiçik peşə sahiblərinin acı və fərəhsiz taleləri fonunda içində yaşadıkları cəmiyyətin tükürpədicə dəhşətli səhnələrini təsvir edir. Buna "Qurbanəli bəy", "Marallarım", "Xortdanın cəhənnəm məktubları", "Cənnətin qəbz", "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" və s. əsərləri buna misal ola bilər. Həmin yazıçılar həyatın işıqlı tərəflərinin, cəmiyyətin ideal qəhrəmanı ola biləcək münəvvər adamların təsvirinə az yer verirdi. Müasir nəsrə yazıçılar əsərlərində daha çox realizmə, qəhrəmanın daxili aləmini, hissini, düşüncələrini göstərməyə üstünlük verirlər. Ənənəvi mənfi və müsbət qəhrəmanları şəxsiyyəti real, fərdi dolğunluğu və mürəkkəbliyi, qüvvətli və zəif cəhətləri, daxili ziddiyyətləri və müxtəlifliyi ilə seçilən obrazların əvəz etməsini, sadə insanları ictimai mövqeyindən, vəzifəsindən, yaşından asılı olmayaraq öz fərdi cizgilərinin qabarıqlığı ilə canlandıraraq bütöv xarakter kimi təqdim olunmasını milli nəsrin "orijinal qələbələrindən biri kimi" qiymətləndirə bilərik.

Qəhrəmanların xarakter məsələsinə münasibət əvvəlki illərin ədəbi təhlillərində olduğundan olduqca fərqlənir. Belə ki, ənənəvi "müsbət" və "mənfi" qəhrəman bölgüsü indi "boyaların qatışığında" təqdim edilən insan surəti əvəz etmişdir. Л.Новиченко haqlı olaraq bildirir ki; "Doğurdan da aydındır ki, bütün ədəbi personajları "müsbət" və "mənfi" sistemə bölmək əsas məsələnin həllində yazıçının işini çətinləşdirir". Həqiqətən də, yazıçı bu sistemi bölən zaman ona uyğun da xarakter seçir. Bu da bəzən yazıçı üçün çətinlik yaradır. Sovet dövründə müsbət qəhrəman xas olan mübarizlik, humansitlik kimi ədəbi keyfiyyətlər heç də yeni dövrdə aradan qalxmır. Əksinə olaraq həmin keyfiyyətlər yeni məzmununda ortaya çıxır.

Yeni Azərbaycan nəsrini bilavasitə çağdaş insanın yaşam-duyum-düşüncəsi, obrazı ilə gəlir ədəbiyyata. Bu daha çox müstəqillik illərində ədəbiyyata gəlmiş nasirlərin əsərlərində təzahür edir. O cümlədən, ədəbiyyatımızda Qarabağ mövzusu da öz əskini tapmaqdadır. Təkcə nəsr faktlarına müraciət etsək, bugünə qədər də davam edən ən xarakterik nümunələrdə: Anarın "Otel otağı", Sabir Əhmədlinin Qarabağ trilogiyası ("Axirət sevdası", "Kef", "Ömür urası"), Aqil Abbasın "Çadırdə Üzeyir Hacıbəyov doğula bilməz", Afaq Məsudun "Azadlıq", Mövlud Süleymanlının "Erməni adındakı hərflər", Əlabbasın "Qiyamçı", Seyran Səxavətin "Yəhudi əlifbası", Sara Oğuzun "Çərxi-fələk", Nəriman Əbdülrəhmanlının "Yalqız" və s. kimi əsərlərdə ya 1960-80-ci illər Azərbaycan idealının iflasından söz açmaq olar, ya da birbaşa bədii ifşasından. Elçin "Bayraqdar" povestində asan və əlçatan görünən təsəvvürlərin məhvinə sərt boyalarla qələmə aldı. Aqil Abbasın "Dolu" romanında təsəvvüründəki Azərbaycan idealını Qarabağ savaşında dəfn edən qəhrəmanın tragizmi təsvir olunur.

Beləliklə, ən yeni Azərbaycan nəsrini müasir Azərbaycanın obrazını gərəyincə təcəssüm etdirir.

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏTİNDƏ İSTANBUL NƏŞRLƏRİ (YENİ QAFQASYA, AZƏRİ TÜRK, ODLU YURD, AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ)

İsayev O.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan mühacirlərinin birləşməsi, təşkilatlanmasında İstanbulda nəşr olunan qəzet və jurnallar böyük rol oynadı. İstanbulda nəşr olunan ilk mətbu orqan "Yeni Qafqasya" idi. Məcmuənin təsisçisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. M.Ə.Rəsulzadə mətbuata böyük önəm verdiyindən ilk növbədə "Müsavət"-in xarici ölkələrdə bürosunu təşkil etmiş və 1923-cü il sentyabr ayının 27-də "Yeni Qafqasya" məcmuəsini təsis etmişdir. Bu məcmuənin nəşr olunması Azərbaycan mühacirləri arasında birlik, vəhdət yaratdı, onların fəaliyyətində canlanmaya səbəb oldu. "Yeni Qafqasya"-da M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı

M.B.Məmmədzadə, Ş.Rüstəmbəyli, Ə.Cəfəroğlu, Əmin Abid, X.Xasməmmədov, O.Xoca idi. Sovet hakimiyyətinin səyi nəticəsində “Yeni Qafqasya” 1927-ci ildə öz fəaliyyətini dayandırdı.

Azərbaycan mühacirlərinin İstanbulda nəşr etdirdikləri digər bir dərgi isə 1928-ci ildə işıq üzü görən “Azəri türk” idi. Bu jurnal “Yeni Qafqasya” məcmuəsinin fəaliyyətini dayandırmasından sonra yaranmışdı. Jurnal ayda iki dəfə nəşr olunurdu. Mirzə Bala Məmmədzadə “Azəri türk” jurnalı haqqında 1937-ci ildə yazırdı: “... “Yeni Qafqasya” öz yerini 1928-ci ildə eyni proqramla və eyni hərarətlə çıxan “Azəri türkə vermişdir”. “Azəri türk” məcmuəsini “elmi, ədəbi, ictimai, siyasi millətpərvər” jurnal adlandırırdılar. Bütün bu sözlər jurnalın məramını özündə əks etdirirdi. Jurnalın məsul müdiri Məmməd Sadiq olsa da, məqalələri daha çox M.Ə.Rəsulzadə ilə M.B.Məmmədzadə yazırdı.

“Yeni Qafqasya” və “Azəri türk” jurnallarının yolunu davam etdirən digər bir məcmuə “Odlu yurd” idi. Bu jurnalın ilk nömrəsi 1929-cu ildə Türkiyədə işıq üzü görmüşdü. Jurnalın baş redaktoru M.Ə.Rəsulzadə idi. Redaksiya heyətinə Rəsulzadə ilə yanaşı M.Vəkili, M.Ağaoğlu, Ə.Cəfəroğlu, M.B.Məmmədzadə, N.Camal və başqaları daxil idi. “Odlu yurd” jurnalının da əsas məqsədi Avropada olan azərbaycanlı mühacirləri birləşdirmək, Azərbaycanın işğalını bütün dünyaya çatdıracaq məqalələr dərc etmək, Qafqazın istiqlalı üçün bütün qafqazlıları vahid düşməyə qarşı birləşməyə çağırmaq idi.

Azərbaycanlı mühacirlərin Türkiyədə nəşr olunan və ən uzunömürlü jurnalı “Azərbaycan yurd bilgisi” idi. Jurnalın təsisçisi və baş redaktoru Əhməd Cəfəroğlu o dövrün tanınmış türkoqloqlarından idi. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalı siyasətdən daha çox elmi məqalələrə üstünlük verir, Azərbaycan tarixini, ədəbiyyatını Türkiyə mühitinə tanıتماğa çalışırdı. O zaman təkcə Türkiyənin deyil, Avropanın da bir çox alimləri jurnalla əlaqə saxlayır, orada müxtəlif səpkili məqalələr dərc etdirirdilər.

“Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalının 1932-1934-cü illərdə hər ay bir nömrəsi işıq üzü görməklə, ümumilikdə 36 nömrəsi çap edilmişdir. Daha sonra öz fəaliyyətinə 20 illik ara verən jurnal 1954-cü ildə Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yayın orqanı kimi yenidən nəşrə başlamışdır. Jurnalda daha çox Azərbaycanın tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, coğrafiyası haqda sanballı əsərlər yer almışdır.

Azərbaycan mühacirlərinin müxtəlif ölkələrdə, əsasən də Türkiyədə nəşr etdirdikləri qəzet və jurnallar xalqımızın istiqlal mübarizəsi tarixində önəmli rol oynamışdır. Təsədüfi deyil ki, buna görə də lap ilk günlərdən etibarən bolşeviklər xaricdəki milli fəaliyyət və nəşriyyat əleyhinə əsaslı tədbirlər görməyə başladılar. Nəhayət, sovetlərin təkidli tələblərindən sonar – 1932-ci ildən Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə nəşr etdirdikləri siyasi qəzet və jurnalların fəaliyyətinə xitam verildi. Bundan sonar isə mühacirlər öz fəaliyyətlərini digər Avropa ölkələrində davam etdirdilər. Azərbaycanlı siyasi mühacirlərin daha çox fəaliyyət göstərdikləri ölkələr Polşa, Almaniya və Fransa idi.

BƏXTİYAR VAHABZADƏ DRAMATURGİYASININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İslamova Y.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ədəbiyyatının poetik fikrinin görkəmli nümayəndəsi Bəxtiyar Vahabzadə böyük sənət ehtirası ilə yazıb yaratmış xalq şairlərindəndir. Şair müdrik həyat düşüncələri, dünyagörüşü, duyğularını sətirlərə çevirən, söz, sənət dünyasını yeni incilərlə işıqlandıran sənətkarlardan biri idi.

B.Vahabzadənin müasir Azərbaycan dramaturgiyasının gözəl nümunələrindən olan “Özümüzü kəsən qılınc” əsəri 1450 il bundan əvvəl güclü bir dövlət kimi tanınan göytürklərin dövlət başçıları barəsindədir. Müəllif burada son dərəcə təzadlı konfliktlərin bədii və obrazlı həlli vasitəsi ilə böyük bir tarixi dövrün ibratəmiz inikasını yaratmışdır. Burada təsvir olunan hadisələr oxucuları əsərin sonuna qədər həyəcan içərisində saxlayaraq onu düşünməyə, münaqişələrin həlli üçün yollar aramağa çağırır. Nəticə etibarilə demək olar ki, Bəxtiyar Vahabzadə ümumən türk xalqları səhnəsinə möhtəşəm bir əsər vermişdir.

Bəxtiyar Vahabzadənin mətbuat səhifələrində mübahisələrə səbəb olmuş və günün aktual məsələlərinə həsr edilmiş “Rəqabət” dramı mövzusu və ideyası etibarilə “Özümüzü kəsən qılınc”dan heç də geri qalmır. Müəllifin dediyi kimi, 2 il müddətinə boya-başa çatdırdığı bu dram əsəri müasir həyatın eybəcərliklərini, yaxşını, pisi, doğrunu-yalanı, bir sözlə, insanların bir birinə olan mühasibətləri arasındakı səmimi və qeyri-səmimiliyi özündə əks etdirir.

“Özümüzü kəsən qılınc”da olduğu kimi, bu əsərdə də iki cəbhə-xeyir və şər qarşı-qarşıya qoyulur, hər iki tərəfin mübarizəsi hadisələrin gedişatında böyük bir olaya çevrilir.

Xeyir tərəfində, yəni, müsət cəbhədə mübarizə aparan obrazların timsalında hürufilikdən, nəsımçilik ideyalarından, insanın insana məhəbbətindən geniş söhbət açılır, xalqın, millətin mənafeyi, taleyi, insan

konsepsiyası əsərdə şərə qarşı yaradılmış bir cəbhə kimi oxuyucuya təqdim olunur. Sənətkarlıq baxımından Bəxtiyar Vahabzadə Nəsimi üsyankarlığını obrazların dili ilə əsərin fəryadına çevirir. Şairin tarixi faciə janrında qələmə aldığı "Dar ağacı" pyesidə məzmunca çox maraqlıdır və ibratəmiz fikirlərə rast gəlmək olar. Xalqın içərisindən çıxan qəhrəman 20 illik yadelli işğalçılara qarşı mübarizə aparan Babəkin edam edilməsindən sonra Azərbaycanın azadlıq mübarizəsi əsərin ana xəttini təkil edir. Pyesin vaxtilə səhnəyə qoyulması məsələsi mübahisəli olsada, əsər şairin tarixi mövzulu dramaturgiyasının uğurlu nümunələrindəndir.

"Dar ağacı" da əsas konflikt iki qardaş arasında göstərilir. Bir xətt üzrə hadisələrin cərəyanı zahirən Azərbaycanla xilafətin, yadellilərin mübarizəsində öz əksini tapır. İslamın yaşıl bayrağı altında çıxış edən Aqşini doğma vətənin taleyi düşündürür, onu yalnız ərəb xilafətinin göstərişləri, verdiyi əmrlər maraqlandırır. 816-cı ildən 836-cı ilə qədər ərəb xilafətinə qarşı döyüşən Elxan isə qardaşı Aqşinin əksidir. Onun Azərbaycanın azadlığı uğrunda yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə bütün əsər boyu davam edir. İki qardaş arasında baş verən hadisələr yalnız iki nəfərə aid deyil, iki ideya, iki düşüncə, həyata iki baxış üzrə gedən mübarizədir.

B.Vahabzadənin bütün poyezyasında olduğu kimi, tarixi pyeslərindədə böyük və ciddi həyat məsələləri üzərində düşünən görkəmli şairin dramaturgiyasının əsas fəlsəfi-estetik düşüncələridir. B.Vahabzadə dramaturgiyası tarixilik və müasirlik vəhdət halında çıxış edərək mövzu cəhətdən tarixi və müasir həyatla bağlı olan pyeslər silsiləsinə şamil edilə bilər. Böyük şairimizin milli dramaturgiyanın zəngin ənənələrini yaşatmaq əzmini göstərir.

YARATDIĞI ƏSƏRLƏRLƏ OXUCUNU DÜŞÜNDÜRMƏK

İslamova Y.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Çox az yazıçıya nəsim olmur ki, yaratdığı əsərlərhər yaşdakı oxucu tərəfindən sevilsin, onu düşündürsün, gözəlliklər aləminə çəkib aparsın. Dərin mənaya malik olaraq hadisələrin bir-birini tamamlaması, çağdaş cəmiyyətsahələrini olduğu kimi əks etdirən əsərləri ilə xalqın sevgisini qazanan İlyas Əfəndiyevin Onun "Söyüdlü arx"ından XX əsr Azərbaycan lirik nəsrinə su içdi, Körpüsəlanlar"ı qəlblərə sevgi, məhəbbət, səmimilik körpüsü saldı. M. İ. Əfəndiyevin yaradıcılığı çoxşaxəli idi belə ki, biz onun yaradıcılıq yolunu xronoloji ardıcılıqla izləsək, yazıçının bənzərsiz hekayələr yazmaqla yanaşı, bir dramaturq kimi də fəaliyyət göstərdiyinin şahidi olarıq. Məhz buna görə də onun əsərləri səhnəmizdən düşmür.

1947-ci ildə M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı İ.Əfəndiyevin "İşıqlı yollar" pyesini tamaşaya qoydu. Əsər Teatrın 1948-ci ildə Moskvaya qastrolu zamanı paytaxt sənətseverlərinə göstərilmişdir.

1949-cu ildə Azərbaycanın ədəbi-mədəni ictimaiyyəti və bütün sənətseverləri Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının 75 illiyini qeyd edərkən, səhnə sənətinin inkişafındakı xidmətləri nəzərə alınaraq İ.Əfəndiyev "Şərəf Nişanı" ordeni ilə təltif edilmişdi. 1954-cü ildə tamaşaya qoyulmuş "Atayevlər ailəsi" dramaturq İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında irəli atılmış uğurlu bir addım idi. Müəllif çağdaş həyatda qarşılaşdığı qüsurları realist mövqedən, yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığından, əsər tamaşaçı və oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Pyesi tamaşaya Tofiq Kazımov hazırlamışdı.

Bu vaxta qədər bir dramaturq və xırda hekayələr müəllifi kimi tanınmış İ.Əfəndiyev 1958-ci ildə ilk dəfə iri həcmli "Söyüdlü arx" romanını oxuculara təqdim edir. Əsər yazıçıya böyük uğur qazandırdı. 1953-1958-ci illərdə İ.Əfəndiyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında nəsr üzrə məsləhətçi vəzifəsində çalışarkən ədəbiyyata gələn istedadlı gənclərin inkişafını qayğı ilə izləmiş, bacardığı qədər onların yeni əsərlərinin çapına, kitablarının buraxılmasına kömək göstərmişdi.

1960-cı ildə Respublikanın Əməkdar İncəsənət xadimi fəxri adını almış İ.Əfəndiyevin yaradıcılığında 60-80-cı illər ən məhzuldar dövr hesab olunur. Bu illərdə onun yaradıcılığında janr rəngarəngliyi özünü göstərir, eyni zamanda müasir Azərbaycan nəsrinin yüksək bədii-estetik səviyyəli nümunələri kimi şöhrət qazanmış "Körpüsəlanlar" (1960), "Dağlar arxasında üç dost" (1963), "Sarıköynəklə Valehin nağılı" (1976-78), "Geriye baxma, qoca" (1980), "Üçatılan" (1981) kimi povest və romanlarını dərc etdirir, eyni zamanda maraqlı dram əsərlərini qələmə alır, publisist və ədəbiyyatşünas kimi məhzuldar yaradıcılıq yolu keçir. Bu illərin məhzulu olan "Sən həmişə mənimləsən" (1964) pyesi ilə Azərbaycan səhnəsində lirik-psixoloji dramının əsasını qoyur. Bu yolu uğurla davam etdirən dramaturq "Mənim günahım" (1967), "Unuda bilmirəm" (1968), "Məhv olmuş gündəliklər" (1969), "Qəribə oğlan" (1973), "Bağlardan gələn səs" (1976),

“Şeyx Xiyabanı” (1986), “Bizim qəribə taleyimiz”(1988), “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” (1989), “Tənha iydə ağacı” (1991), “Dəlilər və ağıllılar” (1992) pyeslərini yazmış və Azərbaycan dramaturgiyasını zənginləşdirən bu pyeslər teatr sənətimizdə yeni bir mərhələ açdı, “İlyas Əfəndiyev teatrını” yaratdı. “İlyas Əfəndiyev teatrı”nın uğurlarından danışarkən ilk tamaşası 1968-ci ildə qoyulmuş “Unuda bilmirəm” pyesi 1981-ci ilə qədər, yalnız Azərbaycan Milli Teatrı səhnəsində 350 dəfə oynanılmışdır. İlyas Əfəndiyev 1971-ci ildə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev ədibin təltif olunması və yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncamlar imzalanmışdır. Bu diqqəti davam etdirən Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə İ.Əfəndiyevin 100 illik yubileyi geniş şəkildə qeyd olunmuşdur.

İSİ MƏLİKZADƏNİN “DƏDƏ PALID” POVESTİNDƏ İNSAN VƏ TƏBİƏT PROBLEMİ

İsmayıl A.F.

Bakı Slavyan Universiteti

XXəsr Azərbaycan bədii nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan İsi Məlikzadədir. Yazıçının yaradıcılığında insan-təbiət-mühit əlaqə və münasibətlərinə həsr edilən povestlərindən biri “Dədə palıd”dır.

Yazıçının “Dədə palıd” povestində hər bir obrazlar həm insanlara, həm də təbiətə münasibətdə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Bağır düşünməzdi ki, nə vaxtsa Dədə palıd kimi əzəmətli ağac məhv ola bilər. Bağır narahat edən məsələ bir tərəfdən Dədə palıdın məhv olması, digər tərəfdən isə onun məhvinə insanların, meşənin bütün ağaclarının Dədələqəydliliyi idi. Dədə palıdın dərini Namaza demək istəyən Bağır fikrindən daşır, o bilirdi ki, Namaz Dədə palıdın dərini ələ eləyən deyil. Bağır düşünürdü ki, Nurecabbar Dədə palıdın qurduğunu eşidəndə heyrlənəcək axı bu palıda “Dədə” adını o qoymuşdu. Ancaq Nurecabbar Bağıra heç nə demir, Dədə palıdın quruma xəbərini “sakitliklə” qarşılayır, amma heç də hər şey Bağırın düşündüyü kimi deyildi. Nurecabbar Dədə palıdın fəlakətini hamıdan əvvəl tək bir cə yarpaq rəngini dəyişib soluxanda müşahidə etmişdi. Həmin qurumuş budağı mişarla kəsib götürən də o olmuşdu. Nurecabbar sanki bununla Dədə palıdın heç vaxt ölməyəcəyini, əbədi olacağını demək istəyir.

Nurecabbarın, Bağırın insanlara, bütövlükdə meşəyə, təbiətə münasibətlərində fərqli cəhətlərlə yanaşı, yaxınlaşdırıcı-birləşdirici məqamlar da vardır. İlk növbədə onları birləşdirən cəhət təbiətə bağlı olmalarıdır. Nurecabbarı təbiətə bağlayan, meşəyə gətirən çalışdığı iş yerlərində gördüyü haqsızlıqlar, mənfiliklər və insanların laqeydliliyi idi. Onu qane etməyən mühitdən uzaqlaşan Nurecabbar meşəyə sığınır. Təəssüf ki, yenə dinclik tapa bilmir, çünki yeni iş yerində təbiətə ziyan vuran meşənin gələcəyini düşünməyən insanlarla qarşılaşır. Nurecabbar dərini çəkdiyi Dədə palıdla bağlı ürək sözlərini “Kürlə Dədə palıd nağılı” əsərində əks etdirir. “Kürlə Dədə palıd nağılı” əsəri daha çox gələcək nəsillərə ünvanlanmışdı. Nurecabbarın söylədiyi nağıl Bağırın ürəyindən xəbər verir, amma Bağır düşündüklərini, ürəyindəkiləri Nurecabbar kimi deyər bilmir.

“Kürlə Dədə palıd” nağılında Kürün Bala palıda cavabı daha təsirlidir. Bu cavabı ilə kükrəyib-çağlayan, coşub-daşan Kür Dədə palıdın ölümünün qarşısını ala bilməyəcəyini, ələcsizlığını dilə gətirir. Nurecabbar hələ tamamlamadığı nağılı Bağıra oxuduqdan sonra ona qarşı fikirləri dəyişir. Övvəllər Nurecabbar Bağırı özünə iş yoldaşı, süfrə yoldaşı hesab edirdi. Bağırın nağıla maraqla qulaq asdığını görəndə ona qarşı olan fikirləri dəyişir.

Bagır və Nurecabbardan fərqli olaraq Piti Namaz, İdrisov kimi insanları təbiət, meşənin gələcəyi, Dədənin taleyi maraqlandırır. Onlar yalnız şəxsi mənafeylərini düşünürlər. Əgər Nurecabbar ağacın qurumuş bir budağını kəsərək onun ölməyəcəyinə, əbədi olacağına inanmaq istəyir, Piti Namaz isə əksinə olaraq Dədə palıdın qurumasına sevinir. Piti Namaz insanlara həyat bəxş edən təbiət, ululardan ulu olan Dədə palıd qətiyyətlə maraqlandırır. Piti Namaz hər addımında qazancını, şəxsi mənafeyini düşünür. Çünki Piti Namaz həmişə istədiyinə çatmışdı, cəzasızlıq mühitində, özü kimi insanların arasında yaşamışdı.

Meşəbəyi İdrisov Piti Namazın “mədəni formasıdır”. Dədə palıdın məhvinin qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmür, Dədə palıdın taleyinə biganə yanaşır. Tərəddüd etmədən əzəmətli Dədə palıda ölüm hökmü oxuyur.

Dədə palıd ömrünə amansızcasına son qoyulması Bağıra, Nurecabbara ağır təsir edir, həyəcan və iztirablar içərisində boğulurlar. Gələcək nəsillər üçün yazdığı əlyazmalarını Nurecabbar yandırdı. Gələcək nəsillərə “Kürlə Dədə palıdın nağılı” gərək deyildi. Nurecabbarlar dövrünü sona çatmışdı, İdrisovların, Piti Namazların dövrü gəlib çatmışdı.

İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povesti Azərbaycan nəsrində insan-təbiət probleminə aid yazılmış qiymətli bədii sənət nümunəsidir.

ERNEST HEMINQUEY ƏSƏRLƏRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

Qafarova S.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Məlumdur ki, Azərbaycan oxucuları E.Heminqueyın əsərləri ilə ilk dəfə 1938-ci ildə tanış olmuşlar. Gənc yazıçılarımızdan olan Yusif Şirvan “Əlvida, Silah!” (1929) romanının bir hissəsini dilimizə tərcümə edərək “İnqilab və mədəniyyət” jurnalında dərc etdirmişdir. Lakin bundan sonrakı dövrdə repressiya illəri və İkinci Dünya Müharibəsi kimi baş verən hərbi siyasi hadisələr, yazıçının yaradıcılığının daha da dərinlən tədqiq olunmasına bir müddət maneəçilik törətmişdir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən isə Heminquey yaradıcılığına maraq yenidən güclənir, onun əsərlərinin bir çoxu dilimizə tərcümə edilərək əksər jurnal və qəzetlərdə yenidən dərc olunmağa başlayır. Lakin, bu əsərlərin bir çoxu dilimizə yazıldığı orijinal dildən deyil, rus dilindən tərcümə olunur. Həmin dövrdəki mühiti nəzərə alsaq bunun normal bir hal olduğunu qeyd etmək lazımdır. Çünki SSRİ dövründə hakim dil rus dili idi və bu da Azərbaycanda olan tərcümə məktəblərinin məhz bu dil əsasında qurulmasına gətirib çıxarırdı. E.Heminquey yaradıcılığının ən dəyərli tədqiqatçılarından biri olan akademik İsa Həbibbəyli də belə tərcümə sisteminə qarşı münasibətini bildirərək yazırdı: “Bədii əsərlər bütün hallarda orijinal versiyasından tərcümə olunmalıdır, çünki məhz bu halda müəllifin nə demək istədiyi oxuculara tam şəkildə aydın ola bilər. Bir qayda olaraq, orijinaldan tərcümə zamanı səhvə yol verən tərcüməçinin qüsuru, sonradan başqa qüsurların və səhvlərin meydana çıxmasına şərait yaradır.” Tədqiqatçı burada ən vacib məqamlardan birinə diqqətini cəmləşdirmişdir. Belə ki, istənilən xarici dildən tərcümə olunan bəzi əsərlərdə bir çox qüsurların şahidi oluruq. Bu zaman əsərin sadəcə forması deyil, eyni zamanda müəyyən qədər mənalılığı da itir. Belə halların qarşısını almaq üçün isə, İsa Həbibbəylinin də qeyd etdiyi kimi orijinaldan tərcüməyə daha çox üstünlük vermək lazımdır. Amma bütün bu deyilən fikirlərə baxmayaraq ölkəmizdə hələ də orijinaldan tərcümə işi tam olaraq sistemli şəkildə deyildir. Heminqueyın dərin yaradıcılıq irsinin dilimizə tərcümə olunması işi ilə bir çox dəyərli Azərbaycan alimləri məşğul olmuşlar ki, bunlara misal olaraq, Cəlal Məmmədov, İslam İbrahimov, Cəbbar Məcnunbəyov və.s. göstərmək olar.

FOLKLOR MOTİVLİ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ

Qasıмова J.E.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Azərbaycan xalqının poetik şifahi xalq yaradıcılığı ənənəvi mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən birini təşkil edir. Folklor da daxilolmaqla hər bir mədəni mədəniyyət müəyyən tarixi-ictimai şəraitdən asılıdır və real məzmun daşıyır, həmişə xalqın həyat şəraiti və məişəti ilə sıx bağlıdır. Şifahi ədəbiyyat xalqın bütöv keçmişini, yaşadığı və yaşayacağı dövrün bu və ya digər xüsusiyyətlərini, insanların istəklərini, ən xoş arzularını əks etdirir.

Azərbaycan xalqı zəngin folklora malikdir. Məlumdur ki, onun nümunələrinin öyrədilməsi sahəsində bir sıra mühüm işlər görülmüşdür. Hal-hazırda isə təhsil müəssisələrində ədəbiyyatımızın nəzəri və praktik məsələlərinin açıqlanması məqsədəuyğun sayılmışdır. Bu zaman fəal (interaktiv) təlim metodlarına da mühüm yer ayrılmışdır.

“Ədəbiyyat” fənni üzrə ümumi orta təhsil səviyyəsində oxuyan şagird:

– *ədəbi-bədii nümunələri onların məzmunundan irəli gələn məna çalarlarına uyğun ifadəli oxuyur, mətni bədii-emosional cəhətdən qiymətləndirən sözlərin mahiyyətini izah edir;*

– *ədəbi nümunələrlə bağlı fikirlərini aydın, ardıcıl, məqsədyönlü, yığcam, yeri gəldikcə bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməklə şərh edir;*

– *müxtəlif janrlarda yazılmış mətnlər üzərində sərbəst işləyir, onlarda ifadə olunmuş əsas ideyanı şərh edir, mətni məzmununa uyğun hissələrə ayırır və müvafiq plan tərtib edir.*

– *şifahi və yazılı ədəbiyyatın oxşar və fərqli cəhətlərini, xarakterik xüsusiyyətlərini konkret nümunələrlə izah edir, öz fikirlərini müqayisələr aparmaqla əsaslandırır;*

– *ədəbi nümunələri məzmun və ideya istiqamətinə, sənətkarlıq cəhətlərinə, obrazların səciyyəsinə görə təhlil edir, öz şəxsi münasibətini, mülahizələrini bildirir;*

– *ədəbi nümunələri mövzu, janr, problem baxımından müqayisə edir, əsaslandırılmış rəy bildirir;*

– oxuduğu ədəbi nümunələri bədii-emosional və obrazlı qavradığını nümayiş etdirir;

Fəal(interaktiv)təlimlə aparılan dərslərdə rəngarəng iş formaları, qrup işləri aparıcı mövqeyə malikdir. Bu zaman müxtəlif təlim metodlarından da istifadə olunur. Fəal (interaktiv) təlim metodları birbaşa şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu üsullardan dərslərin müxtəlif mərhələlərində istifadə olunur. Bunlardan bir neçəsini nümunə göstərək.

Venn diaqramı

Məzmunu: Obyektlərin oxşar və fərqli cəhətlərinin dairələr formasında əlaqələndirilməsi, əyanlaşdırılması Venn diaqramının əsas cəhətidir. Kiçik qruplara tapşırıq verildə və ya böyük qrupla iş aparanda bu iş üsuluna müraciət etmək olar.

Təlimat: ən azı iki obyekt götürülür. Bu zaman hər bir dairədə müqayisə ediləcək obyektlərin fərdi keyfiyyətləri, dairələrin kəsişməsi nəticəsində yaranan yerdə isə hər iki obyektin oxşar cəhətləri qeyd olunur.

Dərslərdə yeri: Motivasiya, ümumiləşdirmə və yaradıcı tətbiqetmə mərhələlərində, təhlil dərslərində, əsərin məzmununun öyrədilməsi dərslərində istifadə oluna bilər. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanından verilən boyun təhlili üzərində iş aparılaraq (böyük və ya kiçik qruplarla iş zamanı) müəllim kiçik qruplardan birinə belə bir tapşırıq verə bilər ki, Qazan xan ilə Qıpçaq Məlik obrazlarını Venn diaqramı əsasında araşdırın, A dairəsində Qazan xana, B dairəsində isə Qıpçaq Məliyə dair əsas keyfiyyətlər və dairələrin kəsişdiyi yerdə isə onları birləşdirən əlamət və ya keyfiyyətləri qeyd edin.

Konseptual cədvəl

Məzmunu: Cədvəl formasında olub şagirdlərin özlərinin müəyyən etdiyi bir neçə obyekt, özlərinin təyin etmiş olduqları meyarlar əsasında qrup formasında icra etmələrini, nəticələrin cədvəlin müvafiq sütunlarına doldurulmasını tələb edir. Sütun və sətirlərin sayı şagirdlərin özlərinin istəyindən asılıdır.

Təlimat: “Konseptual cədvəl”də müqayisə ediləcək obyektlər müəyyən edilir və sütunun birində yazılır. Digər sütunda isə onları hansı keyfiyyətlərinə görə müqayisə etmək lazım gəldiyi qeyd olunur. Ədəbiyyat dərslərində, xüsusən də, təhlil prosesində surətlərin səciyyəsinə həmin cədvəl əsasında aparmaq olar. Konseptual cədvəlin tərtibi üçün şagirdlərə tapşırıq verilməli, onların özləri istənilən obrazları seçməli və müqayisə edəcəkləri xüsusiyyətlərə görə həmin obrazlara münasibətlərini uyğun qrafada qeyd etməlidirlər. Cədvəlin əsas mahiyyəti odur ki, şagird müqayisə ediləcək xüsusiyyətləri düzgün müəyyən edə bilsin və həmin xüsusiyyətlərə görə də obrazlara öz müstəqil fikrini ifadə etsin.

Tapşırıq nümunəsi: “Müqayisə ediləcək obyektlər” sırasına “Məlikməmməd nağılı” nağılından qardaşların hər birini bir sətirdə yazmaq olar. Onların qarşılarında isə müqayisə ediləcək ortaq cəhətləri qeyd etmək olar. Nümunə kimi cədvəli təqdim edirik:

Müqayisə ediləcək obyektlər	Müqayisə ediləcək xüsusiyyətlər		
	Şəxsi keyfiyyəti	Əməyə münasibəti	İnsanlığı
Birinci qardaş			
İkinci qardaş			
Üçüncü qardaş			

Dərslərdə yeri: tədqiqatın aparılması və yaradıcı tətbiqetmə mərhələlərində istifadə oluna bilər.

Müəllim dərslərdə elə təlim metodlarından istifadə etməlidir ki, onlar həm dərslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə, həm də şagirdlərin idrakı fəallığını, təfəkkürünü və hafizəsini inkişaf etdirdirsin, onlarda axtarıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın.

RAMİZ RÖVŞƏNİN POEZİYASINDA TƏSƏVVÜF

Qəmbərov S.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ramiz Rövşən çağdaş Azərbaycan şeirinin sütunlarından biridir. Ədəbiyyata gəldiyi 70-ci illərdən etibarən poeziyamızda fərqli imza, fərqli nəfəs kimi doğulan, milli Azərbaycan şeirinin yönünü dəyişən Ramiz Rövşən poetik nəfəsini çağımızadək qoruyub saxlamağı bacaran şairimizdir. R.Rövşən “Müskanlı” imzası ilə yazdığı ilk şeirlərindən diqqəti o qədər də cəlb etməyən gənc şairin yeniliyi sonradan, birinci şeirlər kitabında gerçəkləşdirdiyi məzmun və intonasiya planında baş tutmuşdur. Geniş diapazon, fərqli metaforalar, poetik ahəng, dərin ruhi aləmi ilə seçilən şairin mətnlərində tale, ölüm, həyat tamam başqa

müstəvidən poetik mənaya oturdulur, kədər motivinin maksimal qatından absurd, nəhayətsiz nəticələrə çatan insanın iç təlatümləri sərgilənirdi. Şeirlərdə ehtiva olunan poetik məzmun lirik-fəlsəfi düşüncələrlə zəngin idi. Bu orijinal poetik məzmun R.Rövşənin şeirlərinin bədii quruluşunda da təcəssüm edir, şüuraltını hərəkətə gətirən gözlənilməz detallara müraciətlə müəllifin fərdi dəst-xəttini müəyyənləşdirən əsas cəhətlər kimi üzə çıxırdı.

R.Rövşənin şeirləri mifik dünya ilə real dünyanın sərhədlərini darmadağın etmiş, ədəbiyyatın əbədi mövzularına yeni yön aşılamağa müvəffəq olmuşdur. R.Rövşən "Kəpənək qanadları", "Gedək biz olmayan yerə" və yaradıcılığının məntiqi sonucu olaraq "Nəfəs-kitablar kitabı" şeirlər toplusu kitabında insan və onun azadlıq sevdası, sevgi və onun fəlsəfəsi, ölüm və onun mistikası yaradılışın fərqli spektrlərini nişan alaraq yeni məzmun kontekstində poeziyanın obyektivinə köklənirdi.

Göy üzündə

hərlənən bir tozam mən.

Göydən - yerə

boylanan bir gözəm mən.

Mən bir gözəm,

kipriyim yox, qaşım yox.

Mən bir tozam,

ayağım yox, başım yox.

R.Rövşənin şeirlərində özündən, öz "mən"indən uzaqlaşması halları qabarıq idi, dünya, insan, təbiət - hər bir məkan və varlıq göstəriciləri boşluq içərisində olan şair üçün sanki öz mövcudluğunu itirmişdi. Son sığınacaq, son istinad görünmürdü, hər şey oxundan çıxmış təsiri bağışlayırdı. Ramiz Rövşənin "Şəhərin işıqları" şeiri dediklərimizə əyani sübutdur:

İşıqlandım, işıqlandım,

Kiməm, bilinmirəm daha.

İşıqlandım, işıqlandım,

Baxın görülmürəm daha...

Ramiz Rövşən poeziyası, ümumiyyətlə, insanın fizioloji varlığını Tanrının əbədi varlığına tabe tutur, ona yetmək üçün ölümü vəsf edirdi. Bu şeirlərdə ölümə çox doğma, məhrəmcəsinə münasibət vardı və bu məhrəmlilik şairi öz çağdaşlarından daha çox sələfi Füzuli ilə birləşdirirdi. "Mənəm ki, qafiləsalari- karivani-qəməm"! XVI əsr qəm şairinin məşhur misrasını XX əsrin sonunda poeziyanın refreninə çevirmək qisməti Ramiz Rövşən şerinin boyuna biçilmişdi. Maraqlıdır ki, şairin poeziyasındakı bu çaların sirayətedici gücünü onun bütün tədqiqatçıları qeyd etməyi unutmamışlar: "Ölməyi sevmək fəlsəfəsi, öldürmək tipajı və simvolikası (cəllad və qatil, yalquzaq və canavar metaforaları, məzar, meyit, bayquş, tabut təfərrüatı) cavan poeziyaya bir həyatdan, bir də ... Ramiz Rövşənin poeziyasından sızılıb yayıldı" (Y.Qarayev).

Poeziyanın obrazları, qəhrəmanları dəyişir, zamanəyə bənzəməyən, başqa poetik ovqatda yaşayan insanların dili ilə müraciətin tonu, deklamasiyanın səciyyəsi başqalaşır. Bu dəyişikliyin içindən Tanrı obrazına münasibətin özündə də müəyyən təbəddülatların olması nəzərdən qaçmır. Bu günə qədər poeziyamızda aparıcı olan Tanrı başlanğıcı, bu başlanğıclı poeziyaya maraq R.Rövşən şeirlərinin mayasını təşkil edir. Adətən, Tanrıya daha çox sınağa çəkilən ruhun, faciəvi durumlara əsir olmuş toplumun ehtiyacı olur. R.Rövşən poeziyası Tanrıya münasibət-müraciətin daha dərin konturlarını cızırdı. Bu şeirlərdə Allaha inam insana inamdan daha öndə idi, insanın əməllərinə də o qütbdən nəzər salınır, o məqamdan ittiham obyektinə çevrilirdi:

... Qəflətən gün batdı, dünya qaraldı,

amma səni gördüm birdən-birə mən.

Əllərin ruhumu çarmıxdan aldı,

tapşırıdım ruhumu o əllərə mən.

Gördüm –

qaranlığın içində sən

əllərin ay kimi, günəş kimidi.

Gördüm –

mənim ruhum ovcunda sən

özünə dən gəzən bir quş kimidi.

R.Rövşənin şeirlərində həyat oyunlarından çıxış yolu ölümdür, ölümlə doğmalıqdır, onunla ironik şəkildə də olsa yaxınlaşmaqdır, eyni zamanda burada Tanrı üz tutulması ən son ünvandır:

Kimdi o göydən şığıyan?!

Dünya dolub işığıyan.
Bəlkə də, göy qurşağıyan
Düşüb Allah özü gəlir".

Ümumiyyətlə, R.Rövşənin yaradıcılığına nəzər saldıqda aydın olur ki, onun Tanrıya, ölümə, həyata və yaradılışa olan münasibəti, onun geniş təsəvvüf dünyagörüşünün nəticəsidir.

“KÜÇƏLƏRƏ SU SƏPMİŞƏM” POVESTİNDƏ XƏLİL VƏ BƏHMƏN QARŞIDURMASI

Quluzadə K.R.

Bakı Slavyan Universiteti

İsi Məlikzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bütün yaradıcılığı boyu özünəməxsus ədəbi düşüncə tərzini nümayiş etdirən İsi Məlikzadənin “Küçələrə su səpmişəm” povesti insanların mənəvi-əxlaqi dünyasının təsviri baxımından dəyərli nümunədir. Povestin əsas qəhrəmanları Xəlil və Bəhməndir. Əsas konflikt də bu iki obrazın, iki əmioğlunun illər sonra qarşılaşması ilə başlayır. İki obrazın simasında haqq-haqsızlıq, mərd-namərdlik, vicdan-vicdansızlıq kimi ziddiyyətli xüsusiyyətlər öz real ifadəsini tapır. Xəlil yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin, Bəhmən isə mənfiliklərin daşıyıcısıdır. Povestdə Xəlil və Bəhmən qarşıdurması böyük ustalıqla təsvir olunur. Uzun bir ayrılıqdan sonra Xəlillə Bəhmənin rastlaşması, Bəhmənin Xəlilin qarşısına tanınmış həkim kimi çıxması Xəlilin bütün yaşadıqlarını yenidən göz önünə gətirir. Yaşadığı cəmiyyətdə Xəlili anlayan, başa düşən insanlar yox dərəcəsidir. Bəhmən ov səfərində Tağını tüfənglə vurub aradan çıxandan sonra Tağının meyidi yanında tək qalan Xəlil günahkar duruma düşür və ömrünün gənc illərini həbsdə keçirir. Bəhmən isə heç nə baş verməmiş kimi həyatına davam edir. İllər sonra Xəlillə rastlaşan Bəhmən isə demək olar ki, hər şeyi unudub. Lakin Xəlil hər zaman düşünürdü ki, Bəhmən də vicdan əzabı çəkir və özünə rahatlıq tapa bilmir. Amma çox keçmədən aydın olur ki Bəhmən çox şeyi unudub. Povestin sonunda Bəhmənin baş həkimin ov təklifini qəbul etməsi və ova getməsi Xəlili fikirlərində yanıldır. Xəlil paklığın, mənəvi təmizliyin, düzgünlüyün tərəfdarı kimi çıxış edir. Xəlilin həyatda yaşaması üçün evi, işi, həyat yoldaşı, övladları vardır. Lakin hadisələrin gedişində “Xəlil xoşbəxtidirmi” sualı ətrafında da düşünməyə şərait yaranır. Çünki Xəlil üçün ən böyük, ən ağır zərbələrdən biri də uşaqlıqdan böyük həvəslə, məhəbbətlə sevdidi Sayad üçün “Küçələrə su səpmişəm” mahnısını bir daha oxuya bilməmək olmuşdur.

Digər tərəfdən Xəlil və Bəhmən eyni nəslin nümayəndəsi idilər. Lakin yazıçı Bəhmən obrazı ilə göstərir ki, “Bəhmənlər” öz yaşadığı mühitdən, şəraitdən qidalanıb cəmiyyət üçün ağır dərd, bəla olublar və cəmiyyətə qənim kəsiliblər. Demək yazıçı eyni zamanda mühitin insana təsirini də göstərməyə çalışmışdır. Amma unutmamaq olmasın ki, İsi Məlikzadənin Bəhməni daha vicdansız, namərd, qorxaq Bəhmənlərin doğrulacağına işarədir.

Beləliklə, sonda əsər Xəlilin mənəvi qələbəsi ilə başa çatır. Xəlilin Bəhmən üçün saxlanılan əriştəni itin qabağına atması, işdən çıxmaq üçün yazdığı ərizəni cırıb atması Xəlilin mənəvi qələbəsinin göstəricisidir. Bəhmən isə işlədiyi günaha görə rəsmi cəzaya məhkum edilməyə də ömür boyu mənəvi əzabdan, vicdan əzabından yaxa qurtara bilməyəcəkdi.

İSİ MƏLİKZADƏNİN “DƏDƏ PALID” POVESTİNDƏ DƏDƏ PALID SURƏTİ

Quluzadə K.R.

Bakı Slavyan Universiteti

İsi Məlikzadə “altımışıncılar” ədəbi nəslinin ən istedadlı nümayəndələrindən biridir. Həqiqi sənət üçün vacib olan bir cəhət-mənəvi-əxlaqi amil, motiv, məna İsi Məlikzadə yaradıcılığında aparıcı mövqedə olmuşdur. Eyni zamanda yazıcının əsərlərində insan və təbiət problemi, bu problemin fəlsəfi aspektləri də ön planda dayanan və görünəndir. Bu mənada İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povesti dəyərli nümunələrdəndir.

Povestin əsas surəti Dədə palıddır. Təbiət həyatını yaxşı duyub öyrənən İsi Məlikzadə öncə Dədə palıdı seçib ön plana çəkdi. Povestdə Dədə palıd adı bir ağac kimi təsvir edilmir, Dədə palıd kökü torpağın dərinliklərinə işləyən, başı göylərə yüksələn, tufana, borana sinə gərən dözümlü, əzəmətli, qollu-budaqlı canlı varlıqdır. İyirmi ildir meşə gözətçisi işləyən Bağır kişi də Dədə palıdı meşənin “ulu əcdad”ı, ağacları isə onun törəmələri hesab edir. Bağır bu günə qədər çoxlu ağac kəsmişdi, lakin heç vaxt düşünməmişdi ki, nə vaxtsa Dədə palıd quruya bilər. Ağacın quruyan budağını gören Bağırın ürəyinə dərd, ağrı sancılmışdı. Eyni zamanda

ətrafdakı insanların bu əzəmətli ağacın qurumasına laqeyd münasibəti də Bağırı dərindən sarsıdırdı. İsi Məlikzadə bir ağacı obrazlaşdıraraq bir sıra aktual mətləblərə də toxunmuşdur. Dədə palıdın quruması Nurcabbarı da narahat edirdi. Bağırdan da öncə quruyan budağı Nurcabbar görmüşdü. Nurcabbar halına acıdığı, dərdini çəkdiyi ağaca ürək sözlərini “Kürlə Dədə palıdın nağılı” yazısında ifadə etmişdir. Digər tərəfdən isə meşədə özünə kababxana açan Piti Namaz, meşə idarəsi müdiri İdrisov Dədə palıdın qurumasına soyuqqanlılıqla yanaşdılar ki, ki, azacıq təəssüf hissi belə keçirmədilər. Hətta ağacın kəsilməsini özləri üçün gəlir mənbəyi hesab edirdilər, ağacdən çıxan kömürü düşünürdülər. Povestdə təsvir olunan Dədə palıd dünyanın qədimliyinin, əbədiliyinin göstəricisi idi. Yazıçı torpağa, yurda, təbiətə dərindən, incə tellərlə bağlı olan həssas sənətkar idi. Meşə yaraşığı olan əzəmətli Dədə palıd ədibin təsvir obyektləri sırasında əhəmiyyətli yer tuturdu. Povestin sonunda Dədə palıd bıçaq altında boğazının son tilişiyi qalan qurbanlıq qoyun kimi xırıldayanda, Nurcabbar komaya tərəf qaçdı və ən qiymətli var-dövləti hesab etdiyi sandıqçasını çölə çıxararaq oradan götürdüyü qalın dəftərləri bir-birinin oduna yandırmağa başladı. Bağır isə nəvəsi Tünzalənin yetim qalmaması üçün dədə-baba yurdunu bütün ömrü boyu lənət etdiyi, nifrət yağdırdığı Piti Namaza satmaq qərarına gəldi.

Beləliklə, sonda Nurcabbarın, Bağırın ağ bayraq qaldırması İdrisovların, Piti Namazların tam və qəti qələbəsindən xəbər verirdi.

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” VƏ “ROMEO VƏ CÜLYETTA” ƏSƏRLƏRİNDƏ MƏHƏBBƏTİN TƏZAHÜR FORMALARI

Qurbanova K.S.

Odlar Yurdu Universiteti

Bəşəriyyət bir ictimai varlıq forması kimi meydana gəldikdən sonra insan bir şəxsiyyət, bir fərd kimi formalaşmağa başlamış, öz ətrafındakı təbii və ictimai hadisələri qiymətləndirmək və onlara münasibət ifadə etmək, eləcə də öz həmcinsləri ilə davranış və münasibətlərini tənzimləmək baxımından başqa canlılardan ayrılmış, ağıl və təfəkkürlə duyğular aləmini üzvi surətdə birləşdirə bilmişdir. İnsanın bir ictimai varlıq və fərd olaraq keçirdiyi duyğular palitrası içərisində məhəbbətin də aparıcı yerlərdən birini tutduğu şübhəsizdir. Yaradıcı insan özü ilə daşıdığı bu duyğunu, gündəlik həyatda yaşadığı və fantaziyasında zənginləşdirdiyi formada bədii yaradıcılıq prosesinə, mifologiya və folklor, yazılı ədəbiyyata gətirmiş və onu sevə-sevə tərənnüm etmişdir.

Dünya ədəbiyyatında qadınla kişi arasındakı yüksək münasibətlərin təzahür forması olan eşq mövzusunun söhbət düşərkən ilk növbədə bir çox əsərlərin qəhrəmanları olmuş məşhur aşiq obrazları göz önündə canlanır. Bunlar: Şərqdə Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin; Qərbdə isə Tristan və İzolda, Romeo və Cülyetta və bir çox başqalarıdır. Əlbəttə, global səviyyədə nəzər salındığında ikinci dərəcəli aşiq obrazları da az deyildir. Xüsusən hər xalqın folklorunda bir sıra məhəbbət mövzulu əsərlərin qəhrəmanları tarixən çox populyar olmuş və sonradan yazılı ədəbiyyatda onlar haqqında bir çox əsərlər meydana gəlmişdir. Məsələn, Azərbaycan folklorunda özünə geniş yer tutmuş Aşiq Qərib və Şahsənəm, Əsli və Kərəm, Tahir və Zöhrə və bir çox başqa aşiq-məşuq obrazları haqqında xalqın yaratdığı dastanlar indi də el arasında populyar olaraq qalmaqdadır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında və Şekspirin “Romeo və Cülyetta” faciəsində baş qəhrəmanlar olan Məcnunla Leyli, Romeo ilə Cülyetta ilə yanaşı, hər iki əsərdə üçüncü baş qəhrəman iştirak edir. Bu, böyük hərflə yazılmağa layiq olan EŞQdir. İlk əvəllər sıradan insanlardan heç nə ilə fərqlənməyən bu obrazları qəhrəmana çevirən də, məhz hər iki əsərin üçüncü baş qəhrəmanı funksiyasını yerinə yetirən böyük bəşəri eşqdır.

Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması ilə Şekspirin “Romeo və Cülyetta” faciəsinin bədii mətnində eşq mövzusunun inkişaf dinamikasını izləməyə gəldikdə, başlanğıc nöqtədə çox böyük bənzərliyin şahidi oluruq ki, bu da, bədii ədəbiyyatda və folklorunda geniş yer tutmuş “ilk baxışdan aşiq olmaq” motividir. Məhəbbətin bu növünü iki yerə ayıran İbn Həzm yazır:

“Çox vaxt məhəbbət ilk baxışdan ürəyə daxil olur və belə məhəbbət iki yerə ayrılır. Birincidə, insan əvvəllər görmədiyi, tanımadığı və kim olduğunu bilmədiyi qadına aşiq olur... Bu məhəbbətin ikinci növündə isə insan adını, yaşayış yerini, əsli-nəslini bildiyi qadına vurulur. Kimsə ilk baxışdan vurulursa və aşiq olduğu qadına tez bağlansa, bu, onun duyğularının möhkəm olmadığını və tezliklə soyuyacağını göstərir.”

Əlbəttə, irəlidə görəcəyimiz kimi, istər Füzulinin, istərsə də Şekspirin ilk baxışdan aşiq olmuş obrazları İbn Həzmin bu müddəasını doğrultmurlar.

Müqayisə üçün əvvəlcə Füzulinin poemasında həmin epizoda nəzər salaq. Şair Qeysin doğulmasını, böyüməsini təsvir etdikdən sonra onu məktəbə göndərir və məhz burada, Qeysin təbiətində özünü doğulduğu gündən bürüzə verən eşqin ilk obyektini ilə təması təsvir edilir. Həm Qeys, həm də Leyli ilk baxışdan biri-birinə aşiq olur, necə deyirlər, bir könüldən min könülə vurulurlar.

İndi isə Romeo və Cülyettanın tanışlıq səhnəsinə diqqət yetirək. Füzulidən fərqli olaraq, Şekspir məhəbbətin faciəliyini daha artıq nəzərə çatdırmaq üçün əvvəlcə gələcək aşıqların tayfaları arasında tamamilə əks bir duyğunun - nifrətin bədii təqdimini verir. Hətta faciə iştirakçılarının təqdimində də müəllif “Montekki” və “Kapuletti” adlarını böyük mötərizə ilə birləşdirərək, onların qarşısında “iki düşmən ailənin başçıları” remarkasını qeyd etməyi unutmur.

Faciədə birinci pərdənin ilk dörd səhnəsi də məhz Montekki və Kapuletti ailələrinin düşmənçiliyini müxtəlif vasitələrlə nümayiş etdirməyi başlıca məqsəd kimi əhatə edir. Lakin burada yeri gəldikcə nifrətlə yanaşı, sevgidən də söhbət açılır və personajların bu duyğu haqqındakı təsəvvürləri təqdim olunur. Bu baxımdan daha “təcrübəli” olan Romeo Qeysi əməlli-başlı üstələyir. Əgər Qeys Leylini görəndə qədər məhəbbət haqqında yalnız dumanlı təsəvvürlərə malik idisə, Romeo artıq stajlı aşıqdır və öz eşqinə heç vaxt dönmək çıxmıyacağına əmindir.

Füzulidə olduğu kimi, Şekspirdə də ilk dəfə Romeo Cülyettanı görür və aşiq olur; yuxarıda göstəriləndi kimi, Məcnun da bu baxımdan Leylini bir qədər qabaqlayır. Ancaq Şekspir faciəsində bu epizod daha real və konkret səbəblərlə bağlıdır; belə ki, Romeo maskalı, Cülyetta isə üzuaşıqdır və təbii ki, birinci olaraq Romeo onun heyranediciliyi gözəlliyini görüb layiqincə qiymətləndirir.

“İlk baxışdan məhəbbət” motivinin işlənməsi baxımından Cülyetta müqayisə olunan dörd aşiq arasında unikal mövqe tutmaqdadır; belə ki, əgər Məcnun, Leyli və Romeo gördükləri, seyr etdikləri gözəlliyə vurulurlarsa, Cülyetta görmədiyi, yalnız duyduğu və səsinə eşitdiyi gözəlliyə aşiq olur, üstəlik əbədi bağlandığını da hiss edərək dayəsinə deyir:

“Get onun adını öyrən. O evlənmişsə, mənim gəlinlik yatağım soyuq məzar olacaqdır.”

Onun düşmən tayfanın oğlu olduğunu öyrənmək isə gənc qızın duyğularını soyutmaq əvəzinə daha da alovlandırır və məlum olur ki, bu böyük məhəbbətin qarşısında ən böyük nifrət belə davam gətirməyə qadir deyildir.

Ədavətin məhəbbətə çevrilməsi prosesinin əksini Füzuli poemasında görürük; daha doğrusu, əgər Şekspirdə ədavətdə olan tayfaların övladları ata-analarının düşmənçiliyini nəzərə almayaraq, bir-birlərinə məhəbbət bəsləyirlərsə, “Leyli və Məcnun”da iki gənc arasındakı məhəbbət iki tayfanın düşmənçiliyinə səbəb olur. Ancaq burada düşmənçiliyin səbəbini hər hansı lokal səbəb deyil, ictimai mühitin özü doğurur.

“Leyli və Məcnun”dan fərqli olaraq, “Romeo və Cülyetta”da qəhrəmanlar özlərini öldürürlər. Cülyettanı ölmüş bilən Romeo onun tabutu üzərində zəhər içib ölür (Romeo onun yuxu dərmanı içməsinə bilmirdi). Cülyetta da ayıldıqdan sonra Romeonun xəncəri ilə özünü öldürür.

Beləliklə həm Füzuli, həm də Şekspir məhəbbəti çox qabarıq və humanist səviyyədə təsvir edirlər. Füzuli və Şekspirin əsas məqsədi insan ruhu və davranışının təhlili və şəxsiyyəti bədii idrak baxımından daha əsaslı açmaq olmuşdur.

MƏMMƏD HÜSEYİN ŞƏHRİYARIN “HEYDƏR BABAYA SALAM” ŞƏRİNDƏ MİLLİ ADƏT ƏNƏNƏLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

Qurbanzadə G.M.

Odalar Yurdu Universiteti

Yazıldığı gündən etibarən bu şeir cənubi azərbaycanlıların “Bütöv Azərbaycan” nisgilini özündə əks etdirir. Şəhriyar "Heydərbabaya salam" əsəri ilə Azərbaycan türkünün milli həyatını bütün cəhətləri ilə göstərməyə müvəffəq ola bilmişdir. Bəzilərinin dediyi kimi, bu əsər qısa bir zaman fasiləsində yaranmayıb. Bu əsər illərdən bəri Vətəndən ayrı düşmüş, Vətən həsrəti, Vətənə qovuşmaq arzusu ilə yaşayan, Vətən üçün qəlbi yanan Şəhriyarın ürəyində dönə-dönə təkrarlanmış və yalnız anasının Tehrana gəlişindən sonra qələmə alınmışdır.

Əsər anadilli ədəbiyyatın ən dəyərli nümunələrindən biridir. Əsər Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsərdə Cənubi Azərbaycan dialektik nümunələri hiss olunur.

Şair Azərbaycan Təbiətinin təsvirinə xüsusi yer vermişdir. Əsərin demək olar ki, hər bəndində Heydərbaba dağının təsviri ilə Azərbaycan təbiəti xüsusi vurğulanmış, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə xüsusi önəm verilmişdir.

Şeirdə milli adət ənənələr xüsusi vurğulanmışdır. Şair toy adət ənənələrinin təsvirindən də yan keçməmişdir.

Novruz Bayramı. Milli bayram dedikdə şimalı cənublu bütün azərbaycanlıların ağına ilk məhz Novruz bayramı gəlir. Şair bu məqamda uşaqlığın xatırlayır, nənəsin yada salır.

Kənd həyatı. Kənd həyatının ayrılmaz hissəsi olan məhsul yığımı xüsusi vurğulanmışdır.

Bütöv Azərbaycan vurğusu. Şair şeirin demək olar ki, hər bəndində sanki vətəndən- bütöv Azərbaycandan üzr istəyir. Bir övlad kimi onu görə bilmədiyi üçün özünü günahkar bilir, ana torpağa həsrətini dilə gətirir.

Azərbaycan tarixi. Şəhriyar Azərbaycanın başına gələn bəlaları müxtəlif ədəbi priyomlarla, təbiət təsvirləri ilə vəhdətdə verir.

Şəxs və yer adları. Şeirdə real insan adlarının verilməsi şeirə xüsusi səmilik, kalorit qatır. Bunun sayəsində biz şairin uşaqlıq xatirələrinin də şahidi oluruq. Kitabda maraq doğuran cəhətlərdən biri də "Heydərbabaya salam" poemasında işlədilmiş şəxs və yer adı göstəricilərinin izahı ilə əlaqədardır. Həmin izahlar say etibarilə 74 izahat şəklində qruplaşdırılmışdır və demək olar ki, poemanın birinci hissəsində bütün adlar izah olunaraq oxucunun poema boyu heç bir çətinlik çəkmədən göstərilən şəxs və yer haqqında tam məlumatlanmasına imkan yaradır. Bu izahatlar Şəhriyarın dili ilə verilir. Lakin kitabda həmin izahlar Mirzə Tahir Xoşnevisin xətti ilə yazılmışdır. Poemadakı şəxs və məkan adlarının izahını ustad Şəhriyar demiş, Mirzə Tahir isə qələmə almışdır.

Gələcək nəsillərə nəsihət. Şeirin son misralarında Şəhriyar sanki bütün ümumiləşdirmələri məhz gələcək nəsillərə bütöv Azərbaycan ideyasını çatdırmaq ilə tamamlayır. Şair gələcək nəsillərin bu tarixi mədəniyyəti, birlik ideyasının unutmamasından narahatdır.

MEHMET AKİF ƏRSOYUN MƏNZUM HEKAYƏLƏRİ

Mahmudzada T.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XIX əsrin ikinci, XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış böyük türk ədibi Mehmet Akif Ərsoy Türkiyə ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyi ilə sevilib seçilən bir sənətkardır. Ədəbi aləmdə və yaşadığı dövrdə daha çox milli istiqlal şairi kimi tanınan M.A. Ərsoyun poeziyası xalqı koloriti, dərin sosial-fəlsəfi məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərində Anadolu kəndlisinin milli məişəti, azadlıq duyğuları, mübarizlik ruhu poetik və incə detallarla tərənnüm olunur. Bəzən ilk baxışda elə görünür ki, Mehmet Akif Ərsoy ifadə etmək istədiyi fikri oxucuya birbaşa çatdırmağa çalışır. Lakin onun şeirlərinin alt layına diqqət yetirəndə daha geniş və mürəkkəb mətləblərin obrazlı inikasının şahidi oluruq. Məhz buna görə ki, M.A.Ərsoyun poeziyası cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi hadisələri çox həssaslıqla əks etdirir. Bu baxımdan onun mənzum hekayələri sənədiyyəvi xüsusiyyətləri ilə maraq doğurur. Ədəbiyyatşünas-alim Leyla Faiqızı şairin sosial motivlərlə zəngin yaradıcılığından bəhs edərkən diqqəti həmin istiqamətə yönəldərək yazır ki, "M.A.Ərsoy cəmiyyətdə baş verən sosial-siyasi ədalətsizliyə qarşı öz münasibətini bildirmiş və ayrı-ayrı mənzum hekayələrində bütün bu problemləri əks etdirməkdən çəkinməmişdir. Öz xalqı və milləti yolunda lazım gələrsə, hətta "qələmlə" mübarizə etməyi bacaran şair əsl vətəndaş kimi hər zaman türk millətinin təəssübünü çəkmişdir"

Görkəmli sənətkarın "Seyfi baba", "Kufə", "Xəstə", "Meyxana", "Ney çalan kor" və s. mənzum hekayələri XX əsr Türkiyəsinin acı həqiqətlərini əks etdirir.

Məlumdur ki, mənzum hekayə həcmə kiçik olsa da, ideya-mündəricə xüsusiyyətləri ilə dərin və ciddi həyat həqiqətlərinin bədii ifadəsi kimi geniş imkanlara malik bir janrdır. Şərq poeziyasında, o cümlədən dünya ədəbiyyatında bu janrın gözəl nümunələri vardır. Mehmet Akifin mənzum hekayələrinin başlıca ədəbi-estetik keyfiyyəti bu əsərlərdə ictimai-tənqidi ruhun güclü olmasıdır.

Sənətkarın "Xəstə" adlı mənzum hekayəsində Əhməd adlı məktəblinin üzüntülü faciəsi təsvir edilir. Maddi cəhətdən kasıb həyat sürən Əhməd ağır bir xəstəliyə - vərəm xəstəliyinə tutulmuşdur. Onu müayinə edən həkim Əhmədin dərini məktəb rəhbərlərinə anlatsa da, onlar bu faciəyə çox soyuqqanlı yanaşırlar. Məktəbdəkilər Əhmədə rəhm etmədən onu küçəyə atmaq istəyir, onun məzlumanə yalvarışlarına qulaq asmırlar. Əhmədin isə yeganə bir arzusu var: "küçələrdə deyil, məktəbdə ömrünü başa vurmaq". Lakin onlara Əhmədin acı fəryadları təsir etmir, onu müxtəlif vasitələrlə məktəbdən qovmağa çalışırlar. Amansızcasına küçəyə atılan uşağın düşdüyü fəlakət oxucunun qəlbini ağrıdır. Bu cür kimsəsiz insanların

mənəvi cəhətdən şikəst edilməsi nifrət hissi ilə damğalanır. Müəllif uşağın kədərli görkəmini yaddaqalan cizgilərlə təsvir edərək zülmə, zalıma qarşı sanki meydan oxuyur:

Rengi uçmuş yüzünün, gözleri çökmüş içəri,
Elmacıklar iki başdan çıki vermiş iləri.
Bet beniz kül gibi olmuş uçarak nuri şebab,
O yanaklar iki solğun güne dönmüş, bitab!

Mehmet Akif Ərsoyun poeziyasının səciyyəvi cəhətlərindən biri məzlum insanların, vətənin azadlığı naminə canlarını fəda etmiş şəhidlərin valideynlərinin çəkdiyi izdirab “Kufə” adlı mənzum hekayəsini sujet xətti yığcam olsa da, sosial problemlərin həyat ziddiyyətlərinin bədii ifadəsi baxımından yüksək təsir bağışlayır. Mənzum hekayədə Həsən adlı bir uşağın taleyindən bəhs olunur. Hekayənin əvvəlində Həsənin atasından qalma səbəti sındırmaq istəməsi təsvir edilir. Bəs bunun səbəbi nədir? Məlum olur ki, on üç yaşında atasını itirən Həsən onun ölümündə bu səbəti günahkar görür. Çünki atası uzun illər bu səbəti çiyinlərində daşımış, ağır yükün altında can vermişdir. Buna görə Həsən səbəti sındırmaqla atasının sənətini davam etdirmək istəmir, o, oxumaq, təhsilli olmaq arzusu ilə yaşayır. Anası ona “nə istəyirsən bu səbətdən, oğlum, atan bu səbətdə daşdığı yüklərin pulunu almaqla bizim ailəni dolandırır”- desə də, Həsən öz fikrində ısrarlıdır.

Bütün bu hadisələr mənzum hekayənin birinci hissəsində təsvir olunur. Maraqlıdır ki, müəllif özü də bir obraz kimi əsərdə iştirak edir. Həsənin bu səbəti necə sındırmaq istəməsini şair təfərrüatı ilə nağıl edir, uşağa ürək-dirək verərək onu sakitləşdirmək istəyir.

Süjetin ikinci hissəsində Həsənin puç olmuş arzuları, atası kimi hərbəlliq etməyi dərddli misralarla təsvir edilir. Bir qarın çörək qazanmaq xatirinə, kiçik qardaşını və anasını dolandırmaq üçün Həsən ayaqyalın, çarəsiz bir vəziyyətdə ağır yükün altına girmişdir. Bu acınacaqlı mənzərəni ürəkəğrısı ilə seyr edən şair ictimai ədalətsizliyi, cəmiyyətdəki haqsızlıqları tənqid atəşinə tutur. Yoxsul uşaqların acı taleyini Həsənin timsalında inandırıcı boyalarla təsvir edərək, soydaşların ədalətli olmağa, rəhmədilliyə çağırır.

Ümumiyyətlə, humanist duyğular, yüksək bəşəri ideallar M.A.Ərsoyun mənzum hekayələrinin əsas motivlərini təşkil edir. “Ney çalan kor” əsərində də cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinin ağır və məşəqqətli həyatını təsvir etmişdir. Ney çalan kor bir dilənçi yoldan keçənlərin ona pul verəcəyi ümidi ilə saatlarla gözləyir. Lakin bu bədbəxt insanın ifasına heçkəs əhəmiyyət vermir, hamı laqeyd halda bu mənzərəni seyr edərək ötüb keçir. Şair onun acınacaqlı vəziyyətini cəmiyyətin biganəliyi kimi mənalandırır:

O, öz-özünə çalırımı, yoxsa inlərimi?
Nə dinləyən, nə duyan var... Baxıb keçir hərəkəs.
Məzardan səslənən avazı kimsə dinlərimi?
Zavallı, ölməyə bax, naləli fəryadı kəs!

Cəmiyyətin lazımsız bir əşya kimi kənara atdığı bu zavallı ney çalan səs eşidən kimi əlini qarşısındakı qabın içinə uzadır. Lakin qaba pul əvəzinə yağış damcılarının düşdüyünü biləndə o, kor-peşiman əlini geri çəkir. Yenidən öz ifasına davam etməklə yaşamaq ümidini itirir.

Göründüyü kimi, M.A.Ərsoyməzlum və yoxsul insanların taleyini yalnız təsvir etməklə kifayətlənmir, həm də cəmiyyətdə onlara qarşı mərhəmət hissi oyatmağa çalışır. Təhlilə cəlb etdiyimiz mənzum hekayələrdə təhkiyə üslubu sujet boyu müşahidə olunsa da, həzin ovqat, hiss və iztirab dolu misralar təhkiyə tərzini dərin bir lirizmlə zənginləşdirərək, bu əsərlərin bədii təsir gücünü daha da gücləndirir.

YAŞAR QARAYEVİN ELMİ-ƏDƏBİ İRSİ

Məmmədov T.Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Görkəmli Azərbaycan tənqidçisi, nəzəriyyəçi alim, ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev XX əsrin 60-cı illərindən elmi ədəbi fəaliyyətə başlayıb. Həmin illərdə təkcə bədii yaradıcılıqda deyil, tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda da müasirlik, yenilik özünü göstərirdi. Y. Qarayev belə bir dövrdə ədəbiyyat tarixçisi kimi fəaliyyətə başlamış, “Faciə və qəhrəman” monoqrafiyası ilə ədəbiyyatşünaslığımıza yeni nəfəs gətirmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan dramaturgiyasının tarixi və ənənləri ardıcıl izlənilir. XIX əsrin ikinci yarısından etibarən faciə janrının yaranması və təşəkkülü müasir ədəbiyyatşünaslıq meyarları ilə təhlil olunur. Xüsusən, Cəfər Cabbarlının ilk əsəri olan “Solğun çiçəklər”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” haqqında maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürülür. Bu əsərlərin janr tipologiyası müəyyənləşdirilir. Monoqrafiyada dramaturqun “Od gəlını” əsərinin ideya və məzmun xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə gətirilir, əsər tarixi faciə

kimi səciyyələndirilir. Obrazlı təfəkkür, məntiqi mühakimələr, orijinal dəyərləndirmələr “Faciə və qəhrəman” əsərinin bu gün də maraqla qarşılanmasını təmin edir.

Y.Qarayev üçün mövzu məhdudluğu yoxdur. O, poeziyadan da, dramaturgiyadan da, nəsrə də yazır. Hansı mövzudan, hansı janrdan yazmasından asılı olmayaraq həmişə obyektiv mövqedən çıxış edir. Bədii mətnin mahiyyətini elmi təfəkkür predmetinə çevirməyi bacarır. Sonrakı illərdə yazdığı “Poeziya və nəsr”, “Meyar şəxsiyyətdir”, “Tarix: yaxından və uzaqdan”, “Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzilliklərdə” əsərləri göstərir ki, Y.Qarayev ancaq yazıçı ideyasını, bədii mətnin mahiyyətini açmaqla kifayətlənmir. Obir qayda olaraq öz sənət və ədəbiyyat konsepsiyasından çıxış edir. Tədqiqat predmeti kimi seçdiyi bədii əsərlərə tənqidçi mövqeyindən və ideyasından qiymət verir. Y. Qarayevin ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri Azərbaycan realizminin yaranması, təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməsidir. “Realizm: sənət və həqiqət”(1980) monoqrafiyasında o, Azərbaycan realizmini üç mərhələyə bölür:

1. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı
2. Tənqidi realizm
3. Sosialist realizmi

Tənqidçinin fikrincə, Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Şəfi Vazeh, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Azundzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov yaradıcılığı maarifçi-realist ədəbiyyat tipinə məxsusdur. Başqa cür desək, XIX əsr ədəbiyyatımız maarifçi-realist ədəbiyyatdır. XX əsrin əvvəllərində formalaşan ədəbiyyatımız tənqidi realist ədəbiyyatdır. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin nümayəndələri tənqidi-realist sənətkarlardır.

Y. Qarayev həmin əsərində sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonrakı ədəbiyyatı sosialist-realist ədəbiyyatı adlandırır. Monoqrafiyanın əsas əhəmiyyəti budur ki, burada Avropa maarifçiliyinin spesifik xüsusiyyətləri Azərbaycan maarifçiliyi ilə əlaqələri elmi prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir.

Y.Qarayevin “Poeziya və nəsr” əsəri 70-80-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni hadisə idi. Əsərdə XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya və nəsrimizdə əmələ gələn müasirlik duyğuları elmi-nəzəri səviyyədə təhlil olunur. Monoqrafiyada hər iki bədii yaradıcılıq tipinin milli ədəbi ənənələri əsasında formalaşdığı aşkara çıxarılır. Elçinin, Anarın, İlyas Əfəndiyevin, Mövlud Süleymanlının, İsa Hüseynovun(Muğanna) və başqalarının nəsr yaradıcılığından bəhs edən müəllif onları ədəbiyyatımızda “yeni nəsil” kimi qiymətləndirib. İsa Hüseynovun 60-cı illərdə yazdığı əsərləri xüsusi olaraq dəyərləndirilib. Bununla yanaşı İ.Əfəndiyev nəsrində üzə çıxan məzmun və sənətkarlıq yeniliklərini geniş aspektdə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Tənqidçinin “Meyar şəxsiyyətdir” monoqrafiyasından da göründüyü kimi, bədii və elmi yaradıcılıqda şəxsiyyət amilini əsas amil kimi götürür. Burada təhlil olunan sənətkarların şəxsiyyəti önə çəkilir. Şəxsiyyət və ictimai mühit, şəxsiyyət və bədii yaradıcılıq kimi məsələlərə münasibət bildirilir.

Milli müstəqillik illərində də Y.Qarayev bir sıra monoqrafiya və məqalələri ilə ədəbiyyatşünaslığımızın metodoloji bazasının yaranmasında yaxından iştirak etdi. Bu cəhətdən “Azərbaycan ədəbiyyatı XIX və XX yüzillərdə” əsəri daha çox diqqətə layiqdir. Monoqrafiyada o, son iki əsrin milli bədii yaradıcılıq nümunələrini geniş təhlil etmişdir. Burada iki əsrdə yaşayan sənətkarların həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verilməklə yanaşı, həm də müxtəlif ədəbi dairələrin səciyyəvi cəhətləri, mərhələ təsnifatı təhlilə cəlb olunmuşdur. Ancaq hiss olunur ki, səhhətində yaranmış problemlərlə yanaşı Y.Qarayev bu əsəri tamamlaya bilməmişdir.

Ölümündən sonra son illərdə Y.Qarayevin beşcildlik seçilmiş əsərləri nəşr olunmuşdur. Həmin akademik nəşrdə tənqidçinin demək olar ki, əldə olan bütün əsərləri yer almışdır. Y.Qarayevin elmi- ədəbi irsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Çünki onun əsərlərində tarixilik və müasirlik prinsipi ciddi şəkildə qorunur. Yazıçı daim obyektiv həqiqətə söykənir, daha çox fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyl edir. Bədii yaradıcılıq nümunələrini elmi təhlilin süzgəcindən keçirir və öz fikirlərini nəzəri aspektdə elmi ictimaiyyətə çatdırı bilər.

U. FOLKNERİN YARADICILIĞININ İLK DÖVRÜNDƏ YAZIÇININ FƏAL HƏYAT MÖVQEYİ

*Məmmədova N.M.
Odlar Yurdu Universiteti*

Amerika Ədəbiyyatının qabaqcıl yazıçılarından biri olan Uilyam Folkner 25 Sentyabr 1897-ci ildə Nyu Alabani Missisipidə dünyaya göz açmışdır. Ailənin ən böyük oğlu olan Uilyam dəmiryolu sahibi Möri Folkner və Maud Butler ailəsinin fərdi idi. Hər fərdinə görə soyadı Falkner deyil, Faulkner olaraq bilinir.

Ulu babasının adını daşıyan Folkner elə onu kimi yazıçı olmağı qərarlaşdırır. Belə ki, ulu babası əsgər, vəkil, iş adamı, siyasətçi və yazıçı olaraq tanınırdı. Ulu babası Uilyam C.Folkner vətəndaş müharibəsi veteranı və dövrünün ən çox kitab satan yazıçısı kimi bilinirdi. Bu qədər tanınan biri əfsuslar olsun ki, keçmiş iş ortağı tərəfindən qətlə yetirilir.

Vətəndaş müharibəsi ailəni maddi cəhətdən böyük sıxıntıya saldığından ailə Missisipinin Oksford qəsəbəsinə köçməyi qərarlaşdırır. O vaxtlar Uilyamın hələ 5 yaşı var idi. Hələ ibtidai sinifdə oxuyarkən məktəblə arası yaxşı olmayan Folkner yazıçı olmağı qərarlaşdırmışdı. 3-cü sinifdə oxuyarkən bu qərara gəlmişdi. Belə ki, müəllim şagirdlərə nə olacaqları barəsində soruşduqda balaca Folkner heç tərəddüd etmədən “Mən ulu babam kimi yazar olmaq istəyirəm” cavabını vermişdi.

1924-cü ildə “The Marble” (Mərmər Faun) adlı ilk şeir kitabını nəşr etdirir. Yazar kitabını anasına həsr etmişdi. İstədiyi nəticəni ala bilməyən yazar müsahibələrinin birində qeyd etmişdir: “Söyləmək istədiyim mənanı oxuculara çatdırma bilmədiyimi anladığımda üslubda dəyişiklik etmək qərarına gəldim. 21 yaşında çox yaxşı şeir yazdığımı düşünürdüm. 22 yaşında artıq fikrim dəyişməyə başladı. 23 yaşında şeir yazmağı dayandırdım. Lakin öz nəsr əsərlərimdə poetik ifadələrdən hələ də istifadə edirəm. Nə də olsa nəsr özü də bir şeirdir.”

1926-cı ildə yazıçının ilk romanı “Soldier’s Pay” (Əsgər maaşı) əsəri ortaya çıxır. Birinci Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxan maddi, mənəvi, intellektual qıtlığı öz əsərlərinə daşıyır. Əsəri oxuyarkən o dövrdə baş verən sıxıntıları, cəmiyyətdəki dərin hüzn və kədəri görməmək mümkün deyil.

1927-ci ildə yazıçının ikinci romanı işıq üzü görür. “Mosquitoes” (“Ağcaqanadlar”) adlandırdığı bu roman yazıçının ən uğursuz əsərlərinin siyahısına daxil olur.

1929-cu ildə yazar doğulub boya-başa çatdığı torpaqların hekayəsini və ailəsini, o cümlədən ulu babasının vətəndaş müharibəsində göstərmiş olduğu şücaəti və qazanmış olduğu dərin xatirələri 3-cü romanında qələmə alır. O, əldə etdiyi bu nailiyyətləri bölüşərək oxucuların da faydalanmasına yol açır.

“Yocona Country” romanının adını Yoknapatapha (Kənd) olaraq dəyişdirən yazar burada Yoknapatapha kəndini təsvir etmişdir. Bu roman da digər əsərləri kimi ağır, anlaşılması çətin və qarışıq anlama gələn bir hekayələr toplusudur. Belə ki, bu romanda Amerikadakı orta sinifin yaranışını və yüksəlişini təsvir etmişdir. Bu romanda bir çox təzadlara da rast gəlməmək mümkün deyil. Bu roman insan instiqlərini, zəiflikləri, ehtiras, itirmə qorxusu, universal və müasir bir dəyişikliyi özündə cəmləşdirən hekayələr toplusudur.

Cənubi Amerika Ədəbiyyatında aparıcı yazarlardan biri olan Folkner hər şeydən əvvəl yerli bir yazıçı idi. Buna baxmayaraq o, öz əsərlərinə bütün cəmiyyətə yönəlmiş universal mənalara daşımağı da unudmur.

1929-cu ildə Faulknerin ilk əsəri olan “The Sound və Fury” (“Səs və Qəzəb”) nəşr olundu. Bu roman özündə şiddəti, qəzəbi, o cümlədən təcrübələri birləşdirir. “Səs və qəzəb” romanı ilə yazar Kompson ailəsi timsalında cəmiyyətdə baş verən axsaqlılıqları və geriləmələri aydın şəkildə büruzə etmişdir. Şüur axını üslubu ilə yazılmış bu roman hər biri ayrıca psixoloji xüsusiyyətlərə malik olan dörd qəhrəmanın baxış açısından alınmışdır.

1930-cu ildə “As I Dying” (“Döşəyimdə ölərkən”) adlı romanını yazmışdır. Bu əsər ona 47 günə başa gəlir. Həmin vaxtlar o, gecələr elektrik stansiyasında işləyirdi. Bu əsərdə yazar yoxsul bir ailə fərdlərini qələmə almışdır. Onlar ölənlərinin son arzusunu yerinə yetirir. Onun tabutuyla birgə uzun və qəribə səyahətə çıxırlar. Bu səyahətə yazıçı öz baxış bucağını da əlavə edərək çox maraqlı süjet xətti çəkmişdir. Çiür axını texnikasından istifadə etməyi də unudmayan yazar oxucuların diqqətini cəlb etməyi bacarmışdır.

1931-ci ildə Folkner “Sanctuary” (“Müqəddəs məbəd”) adlı əsərini ortaya çıxarır. Folknerin bu əsəri daha çox pul qazanmaq məqsədilə yazdığı da deyilir. Əsəri oxuyarkən oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün istifadə edilən şişirdici hekayələr toplusu ilə qarşılaşırıq. O zamanlar şiddət motivli əsərlər yazmaq və ya nəşr etməyə icazə olmadığından yazıçı bu hekayələr toplusuna görə naşirdən yox cavabı aldı. Belə ki, naşir həbs olunma qorxusu ilə kitabı nəşr etməkdən imtina edir. Yazıçı belə reaksiya ilə qarşılaşacağını təəvvür belə etmirdi. Buna görə də məcbur olub hekayələri yumşaltmağa və bütünlükdə kitabı yenidən düzəltməyə

başladı. Müsahibələrinin birində yazıçı "Hazırlanan yeni kompozisiyaların məvacibini öz hesabıma etdim. Buna görə də, kitabı nə vaxt bəyənirdim, nə də indi bəyənmirəm." demişdi.

Yazıçı bütün söylərinə baxmayaraq, artıq məşhurlaşmağa başlasa da, maddi çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmir, pul qazanmaq ümidilə bir müddət Hollivudda ssenari yazmağa başlayır. Ssenarisini yazdığı ilk film "Today We Live" (Biz bu gün yaşayırıq) 1933-cü ilə ərsəyə gəlmişdir. Film yazıcının "Turn About" (Dönmək)adlı hekayəsinin motivləri əsasında çəkilmişdir.

1936-cı ildə yazarın "Absalom! Absalom!" adlı romanı işıq üzü görür. Bu romanı ən önəmli romanlardan biri adlandırmaq olar. Yazar kitabın adını Hz.Davudun ölənlə oğlunun çağırışından təsirlənərək qoyduğunu söyləyir. Folknerin yarı-fantastik ərazisi Yoknapatawpha-da cərəyan edən roman Tomas Sutpenin (Thomas Sutpen) və sonda öz oğulları tərəfindən məhv edilən planın hekayəsi üzərində qurulub. "Kitab-ı Müqəddəs"dən güney əfsanəsinə, oradan da modern dünyanın qarışıqlığına qədər uzanan roman fərqli nətiqləri olan eyni hadisələri üst-üstə danışdıqları üçün təkrarlar üzərində qurulmuş bir təsvir yaradır; əslində isə oxucudan doğrunun əksik ifadələrindən keçərək gerçəyi daha dərin bir formada qavraması gözlənilir. "Absalom, Absalom!" qarışıq dil quruluşu ilə çətin oxuma vərdişlərini sevən oxucuya xitab edən bir romandır.

1949-cu ildə ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatı verilmirdi, ancaq komitə bu mükafatı 12 ay gecikmə ilə Folknerə təqdim etməyi qərara aldı. ABŞ Xarici İşlər Nazirliyinin bir vəzifəli işçisi olaraq 1954-1961 illərdə müxtəlif ölkələrdə konfranslar verirdi, iclaslarda iştirak edirdi. Uilyam Folkner 1962-ci ildə Missisipidə keçirdiyi ürək tutmasından həyata gözələrini yumdu.

"PIQMALİON" PYESİNİN BƏDİİ KOMPONENTLƏRİ

Məmmədova R.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Piqmalion ədəbi və teatral keyfiyyətlər baxımından B.Şounun ən mükəmməl pyeslərindən biridir. əsərin məzmunu eləcə də problematika cəhətdən çox geniş əhatəli olması oxucu və tamaşaçılara onu fərqli zövqlərinə, dünyagörüşlərinə uyğun geniş diapazonda qavramağa imkan verir. Bu cəhət ədəbiyyat və teatr tənqidçilərinin, həmçinin rejissorların əsərə yanaşma və təfsir imkanlarının genişliyinə də aiddir. Məhz bu amillər pyesin dünya teatr səhnələrində böyük uğurla nümayiş olunmasını təmin etmişdir. Piqmalion həyatımıza daxil edilmiş mifologiyadan ilhamlanmış yazılardan biridir. Piqmalion, simvollar və şəxsiyyət sevgisi ilə yaradılmış, öyrədilmiş, transformasiya edilmiş, dəyişdirilmiş və ya hətta yaradılan hekayələr üçün ilham mənbəyidir. Yunan mifologiyası həmişə yazıçılar və zəngin "əfsanələr" üçün böyük bir ilham mənbəyi olmuşdur. Təbiət üçün daha mənalı həyat yaratmaq, insanları və yaşadığımız həyatlarını daha da möhkəmləndirmək üçün yaradılan miflər hələ də bizə toxunurlar, əslində bu qədər köhnə deyillər. Bu mifik hekayə həqiqi həsrətimiz, məhəbbətimiz, nifrətimiz və müasir dövrlərdə hakimiyyətə qarşı çıxan insanlar, məsələn, tanrıya qarşı olanlar kimi danışır. Əlbəttə ki, onların varlığını unutmuş möcüzələr kimi də. Piqmalion sevgi və möcüzə kəsişməsində öz yerini tutan mifoloji bir hekayədir və həmişə çox diqqət çəkmişdir. Piqmalion Kiprli heykəltəraşdır. Bütün miflər kimi bu mifində birdən çox versiyası var. Bu, istədiyi bir qadın heykəlinin edilməsini istəyir. Fil sümüyündən hazırlanan bu heykəl belə gözəl idi ki, heç bir canlı qadın öz gözəlliyini ödəyə bilməzdi. Piqmalion özünə aşiq tapar. Afroditaya həsr olunmuş bir festivalda, sevgi, məhsuldarlıq və gözəllik tanrısı Piqmalion ona Afroditadan bir qadın kimi baxan bir gəlin çağırır. O, evinə qayıtdıqda və heykəlini öpərkən dodağının isti olduğunu hiss edir. Afrodita ona arzusunu bağışladı. Şairlər bu qadına daha sonra dəniz şapelinin adı olan Galatea adını verəcəklər. B.Şoun komediyasında isə hadisələr Londonda cərəyan edir. Professor Higgins polkovnik Pikerinqlə mərc gələrək küçədə çiçək satan heç bir təhsil və tərbiyə görməmiş davranış qaydalarından xəbərsiz Eliza adlı bir qıza cəmi bir neçə ay müddətində onun ən yüksək kübar cəmiyyətə çıxara bilməsinə imkan verən nitq və rəftar maneraları öyrədəcəyini iddia edir. Elizanı ən yüksək səviyyəli aristokrat təbəqənin yığıncağına çıxarmaq qərarına gəlirlər. Cəmiyyət nitqi və rəftarı, kübar ədaləri ilə hamını heyran qoyan gülsatan qızı əsl nəcabətli hersoqinya kimi qəbul edir. Bununla da Higgins mərci udur.

**“ƏSLİ VƏ KƏRƏM” DASTANINDA MİFİK
OBRAZ VƏ HADİSƏLƏR HAQQINDA**

Məmmədova Ü.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan məhəbbət dastanları içərisində öz məşhurluğu, tarixiliyi, məzmun zənginliyi, poetikası ilə fərqlənən dastanlardan biri də “Əslİ və Kərəm” dastanıdır. Bu dastanda gerçək məhəbbətin təsvir və tərənnümünə yer verilmişdir. Lakin, dastanda magik, mistik məqamlar və obrazlar az deyildir.

Bu dastan obrazların xarakterik xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Burada baş qəhrəman və onun rəqibi olan Qara Keşiş sanki magik görüşləri təcəssüm etdirir. Kərəm xeyir qüvvəni, Keşiş isə şər qüvvəni təmsil edir. Qara Keşiş burada tilsim, cadu, sehlə bağlı mənfi obrazdır. Əsərin bədbin bitməsinin səbəbkarı olan bu obraz sonda hiylə işlədərək qızına qırmızı xaradan don tikdirir və donun düymələrini cadulayır. Kərəm hər dəfə düymələri açmaq istəyəndə düymələr öz-özünə bağlanır və sonuncu düymədən çıxan od Kərəmin sinəsinə düşərək onu yandırır.

Dastanın ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri Kərəmin magik varlıq kimi təbiət stixiyaları ilə, cansız əşyalarla, heyvanlarla danışığıdır. Dastanda bir sıra əşya-surətlər vardır. Bunlar Kərəmin daxili aləmini, bəzən dərini, kədərinə, bəzən mənəviyyatını, müxtəlif hadisələrə, məsələlərə, şeylərə baxışını, dünyagörüşünü, fəlsəfi mənliyini açmaq üçün istifadə olunan vasitələrdir. Bunlardan Kərəm bəzən bir obyekt kimi istifadə edir, bəzən isə onlar dilə gəlir, kərəmin suallarına cavab verirlər. Məsələn üçün sarı qayaya, meşəyə, suya Kərəm ancaq öz Əslisindən, ona məhəbbətindən, onun yolunda çəkdiyi bəlalardan danışır.

Səfərlərdə Kərəm karvanbaşından, durnalardan, oba əhlindən, yollardan, çiskin dumandan, meşədən, çaydan, körpüdən, ceyrandan Əslini xəbər alır. “Çətin məqamda bir nurani qoca onların imdadına yetir. Burada Kərəmin ceyran-cüyürlə, yaralı ceyran balası, durna qatırı, danışan kəllə ilə söhbəti dastan sujetinin qədimliyindən xəbər verir.

“BİLQAMIS” DASTANINDA YUXU MOTİVİNİN ROLU

Məmmədova V.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Şumerlərin məşhur qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Bilqamis” dastanıdır. Dastanın adı onun əsas qəhrəmanı Bilqamisın adı ilə bağlıdır. Dastanda Bilqamis(hər şeyi bilən adam mənasında) mərd və igid insan kimi təqdim olunmuşdur. Bilqamis şər qüvvələrə qarşı vuruşan, ağılı və gücü birləşdirən, dünyada harmoniya yaratmaq istəyən, qorxu bilməyən qəhrəman tipini təcəssüm etdirir. Dastanda eyni zamanda qəhrəmanın ölümə qarşı mübarizəsi, əbədi həyat axtarışı, yuxuları, yuxularının yozumu öz əksini tapmışdır.

“Bilqamis” dastanında dünya eposçuluğunda və eləcə də türk xalqları dastanlarında öz əksini tapan motiv qəhrəmanların yuxu görməsidir. Dastanda tale, qəzavü qədr və qismətin yuxu vasitəsi ilə qəhrəmana təlqin edilməsi süjeti də öz əksini tapmışdır.

Yuxu vasitəsilə qəhrəmanın öz taleyindən xəbər tutması süjeti “Bilqamis” dastanında tez-tez təkrarlanır. Dastanda Bilqamis dostu Enkidu ilə görüşməzdən öncə özünə yaxın bir dost tapmasını yuxuda görür, sonra isə Enkidu ilə görüşüb dostlaşır. Həmçinin Enkidu da öz gələcək taleyini əvvəlcədən yuxuda görür və dostu Bilqamisa danışır.

Dastanda Bilqamisın yuxugörmə üslubu onun xeyirxahlığının, gücünün poetik ifadəsi kimi əlamətdardır. Qəhrəmanın gördüyü yuxuların hər birinin öz psixi əlaməti vardır. Dastanda yuxular gerçək görümlərdir, insanın həm gerçək aləmlə, həm də yuxusu arasında psixoloji və ruhi bağlılıq vardır. Yuxu insanın başına gələ biləcək hadisə və əhvalatların, əlamətlərin əvvəlcədən xəbər verilməsi elmidir. Bilqamis da buna görə yuxulara belə bağlıdır. Başqa cür desək, yuxu insana Allah tərəfindən verilən xəbərlərdir və dastanda da Bilqamis yuxulara ona görə belə bağlıdır, bununla sanki onun həyatı nizam tapır.

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ EVLİLİK NÖVLƏRİ

Mənəfova S.B.

Bakı Slavyan Universiteti

Mədəniyyətin inkişafında cinslərin rolunun, onların fəlsəfə, tarix, dil, ədəbiyyat və incəsənətdə obrazlar və simvollar vasitəsi ilə ifadə olunması cəmiyyətin inkişafının yeni cəhətlərini üzə çıxarmağa, baş verən hadisələrin mahiyyətinə müdaxilə etməyə köməklik edir. Müxtəlif dövrlərdə qadınların ailədə, cəmiyyətdə rolu və vəzifələri fərqli aspektlərdən araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında qadın və evlilik problemi, bu problemə yanaşma və həlli yolları önəmli yer tutur. Bu dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində qaldırdığı problemlər diqqətə layiqdir.

Cəlil Məmmədquluzadəni bütün yaradıcılığı boyu narahat edən problemləri- qadın azadlığı, Şərqdə qadına münasibət, qadının taleyi və həyatı, ona patriarxal feodal- burjua əxlaqi nöqteyi nəzərindən yanaşmaq, qadının insanlıq ləyaqətinə, arzu və istəklərinə, hisslərinə etinasızlıq, onu qul vəziyyətində saxlamaq hallarını güclü satira atəsinə tutmuş, kəskin tənqid etmişdir. Onun yaradıcılığında bu problemin istiqamətləri müxtəlifdir. Bu istiqamətlərdən biri də evlilik ilə bağlı problemli situasiyalardır. Evlilik sosioloji zəmin və zərurət nəticəsində meydana gəlməklə ictimai mahiyyətli olur və kişi ilə qadının yaşayışının hüquqi təşkili forması kimi çıxış edir. İnsan cəmiyyətinin inkişaf tarixində müxtəlif evlilik növləri mövcud olmuşdur. Evlilik qarşılıqlı razılıq əsasında qurulmalı olmasının vacibliyətini nəzərə alsaq Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində bu hala zidd amillər mövcuddur. Qadının taleyinin onun razılığı alınmadan həll edilməsi, onun tanımadığı, görmədiyi insanlarla evləndirilməsi, bu evlilik aktının bir kəllə qəndin, bir təsbəhin və s. amillərin hesabına baş tutması vəziyyətin necə acınacaqlı olduğunu göstərir.

Əsərlərində evlilik növlərindən biri olan siğə(mütə) ilə rastlaşırıq. Siğə islam dininin şiə təriqətinə mənsub olan ruhanilər və tacirlər üçün səciyyəvi olmuş müvəqqəti nikah qaydasıdır. Siğə qaydasına görə, kişi molla'nın yanına gedib müvəqqəti yaşamaq istədiyi qadının adını deyir və kəbin kəsdirirdi. Siğə yalnız qadının icazəsilə bağlanan və istənilən vaxt tərəflərin hər birinin təşəbbüsü ilə pozula bilərdi. "Ölülər" əsərində gənc qızların Şeyx Nəsrullaha siğə olunması səhnəsi, "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində Zeynəbin Xudayar bəyə siğə olunması, "Pirverdinin xoruzu" əsərində Molla Cəfərin Pərinisəni Qasıma siğə etməsi, "Xanın təsbəhi" əsərində Pəri arvadın Xana siğə olunması və s. kimi əsərlərində qadının heç bir istəyi, razılığı alınmadan yalançı şahidlər ilə bu proses həyata keçirilir. Qeyd etdiyimiz kimi siğə və yaxud mütə evliliyi qarşılıqlı razılıq əsasında işə hüquqlu molla, yaxud axund tərəfindən siğə kağızı tərtib etməklə bağlanılırdı. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən gətirədiyimiz nümunələrdən isə bunun əksini görürük.

"Ölülər" və "Dəli yığıncağı" əsərlərində levirat evlilik növünə rast gəlinir. Levirat sözü latınca "levir"- qayın, ərin qardaşı sözündəndir. Evliliyin qədim növlərindən biri olmuş və dul qadının ölmüş ərinin qardaşı ilə evlənməsidir. "Ölülər" əsərində ölən qardaşlarının arvadlarını özünə siğə edən edənlər qardaşlarının dirilməyini məhz bu səbəbdən istəməkdirlər. "Dəli yığıncağı" əsərində Hacı Bağdad, Kabla Türbət, Məkkə Məhəmməd dəli olan qardaşlarının arvadlarını özünə siğə edərək bu işə haqq qazandırırırlar.

Evlilik növlərindən biri olan poliqamiya C. Məmmədquluzadə əsərlərində təsvir edilmişdir. Poliqamiya (yun. "polys" – çoxsaylı, geniş, "gamos" – nikah) – bir fərdin ikidən çox əks cinsin nümayəndəsi eyni vaxtda nikahda olmasıdır. Onun iki forması vardır- poliginiya və poliandriya. "Ölülər əsərində", "Qız və nənə", "Biz" satirik şeirlərində, "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində və s. kimi əsərlərində evlilik növü olan poliginiya əks olunmuşdur. Poliginiya yunanca çoxarvadlılıq deməkdir. "Ölülər" əsərində Şeyx Nəsrullahın simasında, "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində isə Xudayar bəyin simasında olan hadisələr poliginiyanın təsvirinə aydın nümunədir. "Qız və nənə" adlı satirik şeirində verilmiş bu misralar bir daha bu fikri təsdiqləyir:

Sonra gedib alar bir özgəsini,
Salar üçüncüyə öz həvəsini,
Arvadların kəsilməyən səsinə
Eşidib, od tutub sən odlanarsan

"Biz" adlı satirik şeirdə də Cəlil Məmmədquluzadə çoxarvadlılıq tənqid etmişdir:

Yox fərqi bizim hündür ilə alçağımızda,
Daim görürüz iş bu qocalmış çağımızda,
Cüt-cüt durur övrət solumuzda, sağımızda
Şəhvət quluyuz, nəfəsdən imdad alırıq biz,
Dindarız, gündə bir arvad alırıq biz.

Cəlil Məmmədquluzadənin evlilik ilə bağlı toxunduğu problemlər təəssüf ki, bu gündə aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu problemlərlə mübarizə aparmaq üçün qadınlarımıza, qızlarımıza təhsilin verilməsində məhdudiyyətlər qoyulmamalıdır, onları cəmiyyətdən təcrid etməklə deyil, kiçik yaşlarda evlilik kimi məsuliyyətli işi onların boynuna qoymaqla deyil onlara dəstək olmaqla cəmiyyətə qazandırmalıyıq.

SƏMƏD MƏNSURUN SATİRİK ŞEİRLƏRİ

Mərdanova N.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Tarixi hadisələrlə zəngin olan XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bir sıra görkəmli sənətkarlar yetişmişdi. Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında keşməkeşli bir dövr oldu. Bir tərəfdən “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi jurnalların yaranması, digər tərəfdən ədəbiyyatda tüğyan edən repressiya. Keşməkeşli dövr həmin şəxsiyyətlərin başına çox oyunlar açsa da, onları öz məqsədlərindən döndərə bilmədi. Səməd Hacı Əhməd oğlu Kazımov-Səməd Mənsur (1879-1927) Bakıda anadan olmuşdur. Uşaqlıqdan təhsil görməyən Səməd “Övladıma vəsiyyətlərim”də özü barədə yazır: “Çox gənc ikən 15-16 yaşlarımda kəndi zəhmətlərim sayəsində yaşamağa başladım. Savadsız, məlumatsız meydana atıldım. Təbii zəkavətə malik olduğumdan hər şeyi tədqiq etmək hər şeyi anlamaq təbii xüsusiyyətlərim oldu. Daimə yazılar, kitablar ilə uğraşdım. Bir məsələ barəsində bu mütəfəkkirin fikir və nəzəriyyələri ilə müqayisə etmək vasitəsi get-gedə özümdə müəyyən bir fikir və nəzəriyyə sahibi oldum” (1, s.5).

Səməd Mənsur “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olub. Lirikada ustadı Məhəmməd Füzuli, satirada ustadı isə Mirzə Ələkbər Sabir idi. Həftədə bir sayı çıxan “Şeypur” jurnalı Bakıda Səməd Mənsurun “Turan” mətbəəsində nəşr olunurdu. Jurnalın redaktoru, qeyd etdiyimiz kimi, Məmmədali Sidqi, nəşri isə şair-publisist Səməd Mənsur idi. Ədəbiyyatşünaslar Abbas Zamanovla Kamran Əliyevin tərtibi ilə nəşr olunmuş “Mollanəsrəddinçi şairlər” toplusunda şair Səməd Mənsurun vaxtı ilə “Şeypur”da çıxmış bir neçə satirik şeiri müasir oxuculara çatdırılmışdır. Şair-ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzinin tərtib etdiyi “Deyilən söz yadigardır” adlı şeirlər toplusunda isə Səməd Mənsurun vaxtı ilə “Şeypur”da işıq üzü görmüş Bakılı rədifli satirik mənzuməsi verilmiş, lakin götürüldüyü mənbə göstərilməmişdir (2, s.5-7).

Şairə daha çox məşhurluq gətirən “Həpsi rəngdir” müxəmməsidir. Əgər Səməd Mənsurun tək “Həpsi rəngdir” şeiri dövrümüzə satsaydı belə, təkcə bu şeirlə Azərbaycan ədəbiyyatına öz adını yazdıracaqdır. O, həm klassik üslubda (qəzəl, müxəmməs), həm də satirik üslubda yazıb-yaradıb. Şeirlərinin əsasını satira təşkil edir. Səməd Mənsurun şeirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Məhəbbət şeirləri (qəzəllər); İctimai-siyasi şeirləri; Nəzirələri; Satiraları

Satiranın ədəbiyyata gəlişi 19-cu əsr Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakirin yaradıcılığı ilə başlayır. Satiraçılar “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşmışlar. Satiranın ən qüdrətli nümayəndələri Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Mirzəli Möcüz, Səməd Mənsur və başqalarıdır. Satira sözünün mənası ərəbcədən- bir şeyin üstünü örtən, pərdələyən mənasına gəlir. Satiranı yumordan fərqləndirən açıq tənqid, öz obyektini ifşa niyyəti daşıya bilməsidir. Satiraya ən gözəl nümunə ədəbiyyatımızda Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” satirasıdır. Səməd Mənsurun satiralarına ən yaxşı nümunə “Qələmdir”, “Məslək satıram”, “Qaçmaq günüdür”, “Yaşasın cavan həkimlərimizə”, “Çarşablı qadınlar”, “Yaz fəsli” və başqalarını göstərmək olar.

Səməd Mənsur şeirlərində yalançı, ikiüzlü mollaları, din xadimlərini tənqid edir. Ərbəin qurtarmaq münasibəti ilə satirasında şair mollaı tənqid edir, onun əməllərini, işini açıb göstərir:

Çox yaxşıdır ki, millət əbnası bibəsərdir,
Kəndi kim olduğundan bilküll bixəbərdir,
Olsa bəsirət əhli, mollaya çox zərərdir,
Onlara söylə: Dünya bir cayı-rəhgüzərdir,”
Sən eylə xalqa tərifi bağı-cinanı, molla!
Hər nə olarsa olsun, söylə yalanı, molla

“Mənim olsun” rədifli şeirində şair özünü din adamları kimi, göstərən şəxsləri ifşa edir. Mirzə Ələkbər Sabir kimi, tipin əməllərini öz dili ilə acıb söyləyir. Aşağıdakı bəndə müəllif tipin dilindən deyir:

Hər növ fırıldaqlarla dolanaram ilin on ayını.
Ramazan ayında düşəram ayrıca cildə.
Məhərrəm ayında Hüseyn vay deyib,-
cənət əhli olaram, mənə el də hörmət edər.

Fikrim budur ki, ey Tuti
Ramazan gələndə hər yer mənim olur.
“Bənzətmə” şeirində müəllif deyir:
Göy üzü az-az, deyirlər, tar olar, əlbəttə ki,
Xəstələnmiş könlümüz bimar olar, əlbəttə ki.
Millətin aslanları daim olarsa xabdust,
Məmləkət çaqqallara bazar olar, əlbəttə ki.
Gülşəni-rahətdə gül olmaq məqamı tutmayan
Şürezarı-zillət içrə xar olar, ələbbə ki.

Göründüyü kimi, üstüörtülü şəkildə başlayan bu satirik şeirdə tənqid hədəfi getdikcə daha açıq və sərt şəkildə diqətə çatdırılır. Ümumiyyətlə, Səməd Mənsurun satiraları həm mövzu, ideya, həm də sənətkarlıq baxımından dolğun və mükəmməldir.

YUSİF SƏMƏDOĞLUNUN “QƏTL GÜNÜ” ƏSƏRİNDƏ XƏSTƏ OBRAZININ DAXİLİ SARSINTILARI

Muradova N.C.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Əsərin mərkəzində dayanan qəhrəman Xəstə obrazıdır. Bu surətin nəznində tarixilik və müasirliyin qovuşduğunu görürük. Qəhrəmana müəllif məqsədli şəkildə ad seçməyib, buna ehtiyac da yox idi. Onun xəstəliyi hər hansı bir xəstəlik deyil, əsərdə müstəqil mənada xəstəlik deyil, onun məcazi mənası var. Bütün hadisələr cəmləşib Xəstə obrazı ilə əlaqələndirir. Bu mərkəzi fiqur baş vermiş hadisələri, yaşananları, çəkilən əzabları görməzdən gələ bilmir. Xəstə romanda təsvir olunan üç dövrün hər birində baş vermiş faciələrdən xəbərdar idi. Orta dövrdə qətlə yetirilən günahsız şair, repressiya dövrünün qurbanı olan Sədi Əfəndi, sovet dövrünün qurbanı Zülfüqar əminin daxili sarsıntıları onu sağalmaz bir xəstəliyə düçar etmişdi. Xəstənin ərafında olan insanlardan yalnız Mahmud onun vəziyyətinin ağır olduğunu anlayırdı.

“Mahmud da əmin idi ki, qohumunun xəstəliyi ötərgi azarlardan deyil, nəşə ciddi bir şeydir, amma əldən nə gəlirdi. Bəzən Mahmuda elə gəlirdi ki, Tanrının gözləri görür, ürəyi duyur, amma qulağı eşitmir. Əgər qulağı eşitsəydi, dünya milyonlarla bələlərdən canını qurtarardı” Düşünürdü ki, insanları bir-birinə bağlayan dərddir. Dərd uzun bir kəndirdir ki, dünyanın belinə toqqa kimi dolanıb, hamı elə bu kəndirdən yapışib bir birinə sarı gəlir.”

Xəstənin də dərdi var idi. Ətrafında olan kəslər, ailəsi heç kim baş verənləri anlamırdı. Zəminə xanımın söylədiyi kimi “Əsəbləri heç yerində döyül, -dedi,- lap uşaq kimi olub. Dünən kənddən qovut göndərmişdilər, bəhməzə qatıb verdim ona. Bircə qaşığı yeyib ağladı. Belə bir təhər olub. Bir də görürsən heç nəyin üstündə gözləri yaşardı, ya uşaqları danladı. Əsəbləri yaman pozulub.” Zəminə xanımyoldaşının əsəbdən belə vəziyyətə düşdüyünə əmin idi, lakin onun ürəyinin kövrəkliyindən, saflığından, daxili aləmində olan fırtınalardan bu hala düşmüşdü.

“Sən, əzizim, indi gərək ancaq müalicənlə məşğul olasan. Başqa nə varsa tulla getsin, heçnəyə fikir vermə. Hamı özü üçündü. Can adama bir dəfə verilir. İki ömrümüz olsaydı, deyərdik ki, birini sərf eləyək ədalət uğrunda mübarizəyə, camaat da yığılıb bizə əl çalsın. -Yerunda vse eto na postnom masle! İkisi olsaydı əgər, -deyə o təkrar etdi.” Mahmud bu sözləri ilə Xəstəni zamanəyə uyğunlaşdırmağa çalışırdı. Mahmud və bütün hər kəs zamanəyə uyğunlaşmışdı, keçmişin üstündən xətt çəkib yeni həyata başlamışdı, lakin Xəstə qəbul edə bilmirdi, cəmiyyəti dəyişməyə də gücü yox idi, Ətrafındakı insanların Muxtar Kərimlilərin, Adil Salahovların əsl üzün görüb onları tanıyırdı. Ya zamanəyə uyğun yaşamaq onlar ki olmalı, onlara ayaq uydurmaq, ya Sədi Əfəndi kimi baş əyməyib, əqidəsində dönməyib M. Kərimli kimilərin qurbanı olmalı, və ya Xəstə obrazı kimi hər şeyi görüb susmalı, ürəyini xəstə salmalı idi. Xəstə müəyyən dərəcədə mübarizə qüvvəsi zəif olan bir qəhrəmandır.

“Xəstə -Vallah,-dedi,-hərdən mənə elə gəlir ki, Allah bizə beş ömür versəydi də, sizin Mark Georgiyeviç, dediyiniz ədalət uğrunda mübarizəyə bəs eləməzdi. Özü də, açığı, mən ədalət uğrunda mübarizə aparmaq fikrində olmamışam. Mənim bir arzum var: mən istəyirəm ki, auditoriyaya girəndə beş-altı nəfər tələbələrım arasında, heç olmasa, onların gözüne düz baxa bilim.

-Mənasız söhbətdi,- Mark Georgiyeviç, əsəbiliklə mən, doğrudan, başa düşə bilmirəm səni. Bizim məmləkətdə Kərimli kimiləri itinə tök, eh, saymaqla qurtarmaz. Olublar, vardılar, olacaqlar da!” Nə qədər ağır olsa da, həqiqəti söyləyirdi. Ədalət, bəlkə də, bu dünyada yoxdur. M. Kərimli, Adil Salahov kimiləri hal-

hazırda yaşayırsa hansı ədatətdən söhbət gedə bilər? Belə insanlarda mənəviyyat yox idi. Sonda onların qələbəsi kimi görünə də, bu qələbə zahiri qələbə idi. Onlar həyatın mənasını anlamayan, yaşadıkları ömrün puç olduğunu bilməyən, vicdanı olmayan kəslərdir. Pulun, hakimiyyətin, vəzifənin aç bilmədiyi yeganə qapı vicdan qapısıdır ki, bu Kərimli kimilərdə olmayıb, olmayacaq da.

“Xəstə keçmiş xatirələri yadına salıb kövrəlirdi, yaşadığı andan uzaqlaşmış keçmişə bəlkə də, tamam başqa aləmə getmək istəyirdi. O tək qalmaq istəyirdi, yəni tək-tənha. Ona elə gəldi ki, indi tək qala bilsəydi, yəni belə bir möcüzə baş versəydi əgər, o bəlkə də kilidli qapılardan indi ona lazım olanını aç bilməkədi və bununla da çox-çox sualların cavabını tapacaqdı...İnsanın əlindən hər şeyi almaq mümkündür, amma tənhalıq hüququnu onun əlindən alanda o, əksər hallarda qəfəsə düşmüş quş kimi çapalayıb qalır: çünki, səmanı görür, havanı duyur və sevinib, qanad çalır uçmaq istəyir, amma nə illah eləyirsə, qəfəsin darlığından qurtula bilmir. Çünki, yalnız qəfəsin dəmir millərini görə bilmir.”

Xəstə də sanki özünü qəfəsə, bağlı qapılar arxasındakı quş kimi hiss edirdi. Hal-hazırda Xəstə, elə bir quyuya düşmüşdü ki, çıxması mümkünsüz idi. O, dünyanın, insanların əsl üzünü görmüşdü. Dünyanın dərdi onu xəstə salmışdı. Sədi Əfəndinin mənəv varisi olan Xəstə obrazı da sonda Sədi Əfəndi, Şair obrazı kimi bu həyatla vidalaşsa da, bu, əsərdə şəxsiyyətlərin M.Kərimli, A.Salahovların qələbəsi deyil, xeyrin mənəvi qələbəsidir. Xeyr məğlub olmayıb, əksinə mənəvi qələbə çalmışdır.

“QAR KRALİÇASI” NAĞILINDA DİNİ ÜNSÜRLƏR

Muradzadə Z.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Andersenin “Qar kraliçası” nağılı dini ünsürlərlə zəngindir. “Qar kraliçası”nda xristian teologiyasına xas məsələlər öz əksini geniş şəkildə tapmışdır. Kay ilə Gerdanın oxuduğu “Açıb qızılqüllər... gözəldir hər yan! Olar körpə İsa bizlərə əyan!” duasındakı xristian peyğəmbərinə aid misralar buna sübutdur. Həmçinin nağılda qeyd olunur ki, uşaqlar bu duanı oxuyur, qızılqülləri öpür, Günəşin şüalarına tamaşa edib onunla danışır və bu parıltılar içində sanki İsanın surəti onların gözüne görünürdü. Müəllif məsələyə dini aspektdən yanaşmaqla uşaqların mənəvi saflığını, paklığını oxucuya çatdırmaq istəyir.

“Qar kraliçası” 7 hissədən ibarətdir. Əslində bu 7 rəqəmi təkcə dini dünyagörüşündə yox, eyni zamanda mifoloji dünyagörüşündə müəyyən mahiyyət kəsb edir. Bir çox dünya mifologiyalarında 7 rəqəminin müxtəlif cür izahına rast gəlirik. Dini dünyagörüşündə isə bu rəqəm sakral mahiyyət daşıyır. Xristian teologiyasında da 7 rəqəmi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Xristianlığın müqəddəs kitabı olan İncil özü 7 hissədən ibarətdir:

1) Qanun; 2) Peyğəmbərlər; 3) Yazı və ya Zəbur; 4) İncil və Həvarilər; 5) Ümumi Məktublar; 6) Pavelin məktubları; və 7) Vəhy kitabı.

Nağılın da 7 hissədən ibarət olması İncilə işarə kimi sayıla bilər. (“Güzgü və onun qırıntıları”, “Oğlan və qız”, “Sehrbaz qarının çiçəkliyi”, “Şahzadə oğlan və şahzadə qız”, “Xırdaca quldur qız”, “Laplandiyalı qadın və Fin qadını”, “Qar kraliçasının sarayında nələr vardı və sonra nə oldu”

Yeddi rəqəmi bizə İncildən xəbər verir. Günahkar olmayan ruhlar məkanını və Tanrının qüsurusuzluğunu simvolizə edir.

İncildə mövcud olan 7 kilsə, 7 möhür, Məsihin sağ əlində 7 ulduz, 7 mələk və s. kimi məhfumlar bu rəqəmin sakral mahiyyətindən xəbər verir. Yeddi rəqəmi özündə mükəmməlliyi, tamlığı ifadə edir. Tanrının dünyanı məhz 7 günə yaratması faktı yuxarıdakı fikri təsdiq edir. Mükəmməllik rəqəmi yeddi zamanın keçməsinə işarə kimi qiymətləndirilə də bilər

Bir çox dinlərdə olduğu kimi İslamda da bu rəqəm müqəddəs mahiyyət kəsb edir. İslamın müqəddəs kitabı olan Quranda 7 surədə bu rəqəmin adı keçir. Bunlar Hicr, Bəqərə, Muminun, Fussilət, Talaq, Mülk, Nuh, Nəbə və Loğman surələridir. Bu surələrdə 7 ayədən, göyün 7 qat olmasından, 7 dənizdən söhbət açılır. Bundan əlavə Quranın ilk surəsi olan Fatihə 7 ayədən ibarətdir.

Qızılgül simvolik çiçəkdi. Xristianlıqda qızılgül cənnət çiçəyi, saflığın və müqəddəsliyin simvolu olaraq qəbul edilib. Daha sonra, qızılgül cənnətdə çiçəklər içində oturan Məryəm Ananı təmsil edən simvola çevrildi. Əfsanəyə görə, mələk Gabriel, ağ, sarı və qırmızı güllərdən ibarət olan üç çələng düzəltdi. Bəyaz sevinc, qırmızı güllərin çələngi kədər və sarı güllərin çələngi işığı ifadə edirdi. Qırmızı gül, eyni zamanda Məsihin qanına işarə idi.

Nağılda quş obrazlarına da rast gəlirik. Quş xristian simvolikasında mühüm yer tutur. Əsərdə göyərçin haqqında olan sujet Andersenin yenə də dini simvolikaya üz tutduğunu göstərir. Göyərçin, həmçinin

Müqəddəs Ruhun rəmzi sayılır. Ölümdən sonra ruhun qurtuluşunu simvolizə edir. “Xristianlığın ən qədim rəmzlərindən biri olan quş, İlahinin daim insanın yaxınlığında olmasından xəbər verir. Məsələn, göyərçin müqəddəs ruhun müqəddəs suya salınması (baptizmo) mərasiminin rəmzidir”

“İsa vəftiz olub o anda sudan çıxdı; və budur, göylər açıldı və Allahın Ruhunun göyərçin kimi enib onun üzərinə gəldiyini gördü. (Matta 3:16)

İncildən gətirdiyimiz nümunə dində bu quşa verilən dəyərin əyani sübutu sayıla bilər. Beləliklə göyərçin Müqəddəs Ruhun simvoluna çevrildi

Xristian dinində göyərçin simvol kimi daha çox ağzında zeytun budağı ilə təsvir olunur. Bu yerdə yenə İncildə Nuhun tufanı ilə bağlı hissəyə qayıtmaq lazım gəlir. Qarğadan sonra Yerə göndərilən ikinci canlı – göyərçin dimdiyində tutduğu zeytun budağı ilə geri dönür. Bu da daşqının bitdiyinə, sülhə işarə idi.

Qar kraliçasında göyərçin bütün müsbət cizgiləri ilə təsvir olunur. Kayın yerini Gerdaya deyən göyərçinlər qarğadan fərqlənir. Qarğa hər şeydən xəbərdar olsa da Kay kimi qələmə verdiyi şahzadə oğlan əslində başqası imiş. Lakin göyərçinlər daha dəqiq məlumat verir. Bu da xristian inancında bu quşlara verilən xarakteristikaya daha çox uyğun gəlir. Nuha daşqının bitdiyini deməyən qarğa Gerdaya da bilməyərəkdən yanlış adamı Kay kimi təqdim edir, Nuha Yerdə selin bitdiyi xəbərini gətirən göyərçin Gerdaya da Kayın əsl yerini deyir.

Nağılda yer alan maraqlı obrazlardan biri – qarğa da simvolik xarakter daşıyır. Qarğa həm dini, həm də mifoloji mətnlərdə haqqında müxtəlif cür mülahizələr verilən quşlardandır. Bu quşu iki cür rəmzləndirmişlər. Bir qrup onu pis xüsusiyyətlərin göstəricisi kimi qeybətçil(Yunan mifologiyasında), insan leşini yediyi üçün mürdar quş hesab etmişdir . Kelt mifologiyasında olan bu fikrə Hind mifologiyasında da rast gəlirik. Hətta qarğa toxunan suda dini ayin keçirilməmiş. Bəzi inanclarda tək qarğa uğursuzluğun, iki qarğa isə uğurun müjdəçisi kimi izahını tapır. Kelt mifologiyasında ilahə Morrigan qarğa cildində ortaya çıxır. Bir çox folklor materialında cadugərlərin qarğa cildində gizlənməsi faktı da məlumdur. Bir qrup isə bu quşu ilahi simvol kimi dəyərləndirmişdir. Skandinav mifologiyasında bəzən baş tanrı Odinin simvolu kimi dəyərləndirilir. Odinin adlarından biri olan Hrafnagud “Qarğaların tanrısı” anlamına gəlir. Odin hər iki çiyində qarğa daşması ilə simvolizə olunur. Hugin (Düşüncə) və Munin(Hafizə) adlı qarğalar Odini dünyada baş verən bütün hadisələrdən xəbərdar edirdi.Bütün bu fikirlərin mövcudluğuna baxmayaraq qarğalar haqqında ən çox yayılmış fikir onların hər şeydən xəbərdar olması və bələdçiliyi ilə bağlıdır.

Gerdaya Kayı tapmağa yardım edən surətlərdən biri olan qarğa həmçinin bəzən yuxularla əlaqələndirilir. Bu mənada italyalı tədqiqatçı F.Matteoni nağıldakı qarğalar və sarayla əlaqəli sujeti belə xarakterizə edir: “Dördüncü nağılın iki quşu və gecə mənzərəsi konteksti, hekayənin bir xəyal və ya bir yuxu kimi oxunulmalı olduğu fikrini yaradır; burada şahzadə qız və oğlan, Gerda və Kayın özlərinin spekulər görüntüləridir”

Yazıçı bu quşu mifoloji xarakterinə əsaslanaraq həm də qeybətçil, hər şeydən xəbərdar olan biri kimi təsvir edir. Onun sarayda baş verənlər haqqında danışdıqlarından belə məlum olur ki, hər şeylə maraqlanandır. İncildəNuhun Yer üzərindən xəbər gətirmək üçün göndərdiyi qarğanın bu xüsusiyyəti də yuxarıdakı fikirlə səsleşir. Lakin İncildə qarğa Nuha selin bitdiyini xəbər vermədiyi üçün mənfi xarakter alır. Andersen isə nağılda sona qədər bu quşu yardımsevər biri kimi göstərir.

M.Ə.SABİRİN MƏKTƏBƏ, ELMƏ, TƏHSİLƏ KÖHNƏPƏRƏST MÜNƏSİBƏTİN TƏNQİDİNƏ HƏSR OLUNMUŞ SATİRALARI

Nəsibli S.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mirzə Ələkbər Sabir (1862-1911) Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şərəfli yer tutan böyük sənətkarlardan biridir.Onun poeziyası öz müasirliyi, rəngarəngliyi, xəlqiliyi, dərin realizmi ilə Azərbaycan ədəbiyyatında bədii və ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.Sabir özünə qədərki satira ənənələrini zənginləşdirmiş,satiraya yeni üslub-novatorluq gətirmişdir.Abbas Səhhət Sabirin satiraya gətirdiyi yenilik haqqında demişdir:“Sabir köhnə şeirlərlə yeni şeirlər arasında bir əsrlik uçurum açdı ki, bir daha dönüb o uçurumu geriye atlamağa kimsədə cürət qalmadı”.Ədəbiyyatımızda satira ustadı kimi tanınmış görkəmli sənətkar satiranın ən qüvvətli nümunələrini yaratmışdır.

M.Ə.Sabirin satiralarında müraciət olunan mövzuların əhatə dairəsi hərtərəfli və ümumbəşəridir.Bu mövzulara cəhalət və geriliyin tənqidi, qadın azadlığı məsələsi, dövrün Azərbaycan üçün yaratdığı sosial-siyasi çətinliklər və s. aiddir. Dahi şairin müraciət etdiyi mövzulardan biri də məktəbə, elmə, təhsilə,

ziyalılığa köhnəpərəst münasibətin tənqidi məsələsidir. Məhz bu mövzuda yazılmış satiraları “maarifçi satirik şeir” adlandırmaq mümkündür. Onun “Müəllimlər syezdi”, “Oxutmuram, əl çəkin”, “Uçitellər”, “Uşaqdır”, “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!”, “Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma!”, “Təhsili-elm” və s. satiraları bu qəbildən olan şeirlərdəndir. Sabir adlarını çəkdiyimiz satiralarında insanları məktəbə, milli-mədəni özünüdərkə səsləyir, məktəbi milli oyanışın, dirçəlişin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi təqdim edir.

“Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!”

Dəng oldu qulağım!

Jurnal, qəzet, hərzəvü hədyad oxumaqdan

İncəldi uşağım!...”

Sabir “Bilməm nə görübdür bizim oğlan oxumaqdan?!” satirasında oğlunun oxumağından şikayətlənən, oğlunu da özü kimi qəflət yuxusunda olan biri kimi yetişdirmək istəyən, elmin, təhsilin nə olduğunu anlamayan valideynləri tənqid etmişdir.

Böyük sənətkar “Təhsili-elm” satirasında təhsili, elmi, məktəbi pisləyənləri-tipi öz sözləri ilə ifşa edir, tənqid atəşinə tutur:

“Təhsili-ülum etmə ki, elm afəti-candır,

Həm əqlə ziyandır;

Elm afəti-can olduğu məşhəri-cahandır,

Mərufi-zəmandır;

Məktəb dediyin qeydi-dilü bəndi-zəbandır,

Qarətkəri-candır...”

“Oxutmuram, əl çəkin” satirası da məktəb, elm, təhsil mövzusunda yazılmış dəyərli nümunələrdəndir:

“Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!

Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!

Bəs ki, uşaqdır hələ, yaxşı-yaman sanmayır,

Elmin əbəş olduğu anlamayır, qanmayır,

Sair uşaqlar kimi hər sözə aldanmayır,

Eyləyir ömrün hədə, oxutmuram, əl çəkin!

Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!...”

Bu satirada da Sabir oğlunu elmdən, təhsildən kənarlaşdırmaq istəyən, onu öz yolu ilə getməyə məcbur edən atanı tənqid edir. O həmin atadır ki, oğluna elmin əbəş olduğunu, təhsil almaqla ömrünü hədər edəcəyini təlqin edir.

Dahi şairimizin bu satiralarına nəzər yetirdikdə görürük ki, onun əsas məqsədi xalqı qəflət yuxusundan ayılmaq, insanlara öz hüquqlarını başa salmaq və s. istəklərdir. Məhz nəticə olaraq deyə bilərik ki, M.Ə.Sabirin məktəbə, elmə, təhsilə köhnəpərəst münasibətin tənqidinə həsr olunmuş satiraları mövzu, məzmun, konflikt, milli ictimai fikir baxımından bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan vacib məsələlərdəndir. Həmçinin bu satiralar bir müəllim kimi Sabirin həm öz dövrü, həm də başqa dövrlər üçün təhsili, elmi, məktəbi əsas saydığını, hər kəsin elmi, savadlı olmasını arzuladığını sübut edir.

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA “MEYXANƏ” SİMVLU

Nəsirov N.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

İslam şərqində orta əsrlərə aid bədii ədəbiyyatın mühüm bir qolunu təriqət ədəbiyyatı təşkil edir. Təriqət əhlinin – sufilərin və irfan sahiblərinin yığıldığı, ilahi hikməti və Allah sevgisini öyrənib anladığı məkan təkkələrdir. Bunlara zaviyə və xanəgah, təriqət əhlinin rəmzi ifadələri ilə meyxana və ya meykədə də deyilir. Təriqət əhlinə görə mədrəsə quru və sxematik olan elmi və bir də dini qanun-qaydaları, fiqhi öyrədir. Təriqət əhlinin fikrincə, belə bir bilgi ilə ilahi varlığa qovuşmaq münkün deyil. Mərifət kəsb edib Allaha qovuşmağın yeganə yolu irfandan keçir ki, bu ilahi elmi öyrənmə məkanı isə xanəgahdır. Elmin soyuq məntiqi, əqli dəlilləri və quru düsturları, mühakimələri öz məqsədinə çatmaq yolunda təriqət əhlini qane etmir. İrfan sahibinin fikrincə, məscidin verdiyi vəz və nəsihətlə, həmçinin mədrəsənin öyrətdiyi elm və təhsillə haqqa yetişmək münkün deyil. Həqqül-yəqinə qovuşmağın yeganə yolu irfan məclisindən keçir. M.Füzulinin sözləri ilə desək, mədrəsədə müdərrisin verdiyi min dərstdən meyxanədə mürşidi-kamilin əli ilə

batini nurlanmaya kömək edən bir cam irfan şərabi daha yaxşıdır. Mədrəsə ilə meyxana arasındakı bir fərq də Allah qorxusu ilə Allaha sevgisi arasındakı fərqli münasibətdə ortaya çıxır.

Klassik poeziyada lirika ustaları tərəfindən ən çox istifadə olunan poetik təsvir obyektlərindən biri də “meyxanə”dir. M.Füzuli bütün yaradıcılığı boyu meyxanəni ilahi həqiqətə qovuşmaq üçün irfan məclisi adlandırmışdır. M.Füzulinin “Nurini mah mehri-ruxündən alır müdam”, “Zahiri-meyxanəyəm, müğ səcdəsidir təətim”, “Görməsəm hər göz açanda ol güli-rəna üzünü”, “Qurutmuş qaliba şövq odu Fərhadın göz yaşın”, “Fəthi-meyxanə üçün oxuyalım fatihələr” misraları ilə başlayan qəzəlləri də bu qəbildəndir. M.Füzuli qəzəllərində meyxanəni cənnətə bənzədib, ramazan ayında cənnətin qapıları açıldığı kimi meyxanənin də qapılarının açıldığını göstərir. Füzulinin qəzəllərində göstərilir ki, mənəvi təkamül yolu ilə haqqa qovuşmağın özü cənnəti tapmaqdır. Meyxanənin qapısı qəlbi Allah eşqi ilə döyünən və pak etiqada malik hər kəsdən ötrü açıq idi.

XIX yüzilliyin divan ədəbiyyatı nümayəndəsi Seyid Əzim Şirvani də yaradıcılığında “meyxanə”yə üz tutmuş, onu “həqiqi aşiqlərin mütləq ünvanı” adlandırmışdır. S.Ə.Şirvaninin “Ey könül, məscid yolun tərk et, rəhi-meyxanə tut”, “Vəfa rəsmi tutub gəl, ey pəri, cövrü cəfadən keş”, “Bahar oldu, könüllər şad olan mövsümdü, yarım yox”, “Gərçi məndən etdi sərkəşlik o səvi sərbülənd”, “Dili-sədcəkə zülfündən gələn qəm şanədən gəlməz” misraları ilə başlayan qəzəlləri də bu qəbildəndir. S.Ə.Şirvani bütün yaradıcılığı boyu meyxanə həqiqi irfan məclisi adlandırmış, qəzəllərinin birində o da Füzuli kimi məscidlə meyxanənin müqayisəsini aparmış və meyxanə yolunu məscid yolundan üstün tutmuşdur. Məscidlərdə namərd zahidlərin, xanəqahlarda, təkkələrdə isə həqiqi və mərdanə dayanan ariflərin olduğunu göstərir. “Keç” rədifli qəzəlində S.Ə.Şirvani meyxanəni irfan yolunun Kəbəsi adlandırır, ariflərin yoluna işıq salan, onları mütləq eşqə aparan bir üləma ocağı kimi təsvir edir. “Bahar oldu, könüllər şad olan mövsümdü, yarım yox” misrası ilə başlayan qəzəlində isə ustad şair meyxanəni cənnətə bənzədir, şair özündən narazı qalanda cənnət meyxanəsində ona yer qalmadığından gileylənir. Başqa bir qəzəlində isə daha da irəli gedərək məsciddən əl götürüb, meyxanə yolun tutduğunu göstərir.

“XX əsrin Füzulisi” kimi də xatırlanan Əlağa Vahidin yaradıcılığında da “meyxanə”yə poetik təsvir obyekti kimi müraciət olunmuşdur. Onun “Sən də, ey şair, əcəb dəmlər keçirdin, əvvəla”, “Məclisi-əğyardə gördüm ki, dün yar əyləşib”, “Keçib daim günüm meyxanələrdə” misraları ilə başlayan qəzəllərində də “meyxanə” M.Füzulinin yaradıcılığı boyu göstərdiyi kimi əsl aşiqlərin mütləq ünvanı adlandırılmışdır. Ə.Vahid “Sən də, ey şair, əcəb dəmlər keçirdin, əvvəla” misrası ilə başlayan qəzəlində meyxanəni məscidə bənzətmiş, məscidin qapısında bəsmələ çəkildiyi kimi meyxanəni də qapısında bəsmələ çəkilməli olduğunu göstərmişdir. Vahid bütün yaradıcılığı boyu klassik poeziya ənənələrini davam etdirdiyi kimi, klassik poeziyanın daim simvol obyektinə çevrilən meyxanəni də irfan məclisinin, haqq aşiqlərinin, ilahi eşq ünvanına üz tutanların mütləq məkanı adlandırmışdır.

FRANSA ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN TƏDQIQI

Nəsirova F.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını ətraflı öyrənməyə Fransa şərqşünasları 18-ci əsrdə başlamışdır və bu proses sonralar müntəzəm şəkildə davam etmişdir. Fransız şərqşünaslarından Bartelemi Derblo, Silvestr dö Sassi, Jul Mol, Jan Darmsteter, Alfons Russo, Teofil Qotye, Rone Porti, Fridrix Şarmua, Anri Masse və başqaları və başqaları Nizaminin həyat və yaradıcılığını araşdırmışdılar. Sadaladığımız şərqşünaslar sadəcə həyat və yaradıcılıq işlərini araşdırmaqla qalmamış, həmçinin əsərlərin tərcüməsi sahəsində də böyük işlər görmüşdülər. Parisdə çıxan “Jurnal Azyatik”, “Ravu du mond muzulman” və digər jurnalların müxtəlif nömrələrində Nizami Gəncəvinin ölməz yaradıcılığını təhlil edən bir çox məqalələr dərc olunmuşdur. Fransız alimləri yazdıqları əsərlərində dahi şair Nizami Gəncəvi haqqında bir neçə maraqlı fikir söyləmişdilər.

Bartolemi Derblo yazır: “Öz əksini bizim əsərlərdə tapan bir neçə motiv Nizaminin “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin” əsərlərindən götürülmüşdür. Bunu da qeyd edək ki, şərqşünas Nizaminin Fransada saxlanılan əsərlərini oxuyub müqayisə apardıqdan və Fransa ədəbiyyatı ilə oxşar xüsusiyyətlərini araşdırdıqdan sonra bu nəticəyə gəlmişdir. Nizami Gəncəvinin əsərlərində olan motivlər əsrlər boyu Fransız ədəbiyyatında istifadə olunmuşdur.

Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan poemaların motivləri Fransız ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Nizami Gəncəvinin əsərlərinə təsir göstərdiyi məşhur Fransız yazıçılarından biri də Onore de Balzak olmuşdur. Bununla yanaşı Fransız xalqının sevərək oxuduğu “Tristan və İzolda” əsərinin özü də

Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının motivləri əsasında yazılmışdır. Məhz əsərlərin arasında olan oxşarlığa görə əsər Qərbin "Leyli və Məcnun" adını almışdır. Bundan əlavə Nizaminin "İskəndərnamə" poemasının birinci hissəsində bildiyimiz kimi İskəndərin döyüşçü və ədalətli dövlət başçısı olması diqqəti cəlb edir. Bu xüsusiyyətlərin Fransız yazıçı Lomber de Qoranın "Aleksandriada" əsərinin qəhrəmanında da cəmləşməsi fikrimizi bir daha təsdiq etmiş olur. Bir haşiyə çıxaraq bunu da qeyd etmək olar ki, Nizaminin "Yeddi gözəl" əsərindən təsirlənən italyan dramaturqu Qotsi, fransız dramaturqu Lessay şəhzadə Turandot surətini əsərlərində məharətlə canlandırmışdılar.

Bildiyimiz kimi dünya ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda böyük əsərlər qələmə alınmışdır. Bunlara misal olaraq "Tristan və İzolda", "Romeo və Culyetta", "Divanə Orlando" və Şərq ədəbiyyatının ən böyük incisi, qədim əfsanələr əsasında yazılmış "Leyli və Məcnun" poemasıdır. Bu yazılanlar əsasında fransız yazıçıları "Leyli və Məcnun" əsərini daha üstün tutmuşdular.

Anri Mosse yazır: "Ərəb əfsanəsi əsasında qələmə alınmış, iki səhra gəncinin məhəbbətindən bəhs edən romantik "Leyli və Məcnun" Nizami Gəncəvinin demək olar ki, şah əsəridir. "Leyli və Məcnun" bir neçə müddət istər şərq dünyasında, istərsə də Qərbdə nəzm və nəsrə yazılmış bir çox məhəbbət motivli əsərlərin əsas qaynaq mənbəyi olmuşdur.

Nizamişünaslıqdan məlumdur ki, şair "Yusif və Züleyxa" adlı əsər yazmamışdır. Derblo Nizaminin "Leyli və Məcnun" əsərinin əvəzinə bu əsərin adını çəkmişdir. Burda "Yusif və Züleyxa" əsəri də digər məhəbbət mövzusun da yazılmış əsərlər kimi Şərq aləmində məşhurlaşmışdır. Fransız alimi Derblonun bu əsərləri qarışdırmasının səbəbi isə onların məzmun və motivlərinin oxşarlığına görə olmuşdur.

Fransızlar Nizami yaradıcılığından 12-ci əsrdən yararlanmağa başlamışdılar. Fransız ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərlə tanış olduqca Nizaminin əsərlərindən götürülmüş motivlərlə rastlaşırıq. Bu məhəbbət mövzusunda yazılmış əsərlərdə "Leyli və Məcnun", "Xosrov və Şirin" poemalarının təsirini çox aydın şəkildə sezmək mümkündür. Fransızlar klassik əsərlərlə yanaşı həmçinin öz nağıllarında da Nizami Gəncəvinin poemalarından götürülmüş motivlərə toxunmuşdular. Fransız "Kobro" nağıllarında şairin "Sirlər xəzinəsi" və "Yeddi gözəl" poemalarının motiv və sujetindən istifadə olunmuşdur.

CREATIVE WAY AND FEATURES OF THE WRITER'S STYLE J. CONRAD

Novruzova N.S.

Baku Engineering University

Joseph Conrad - the son of a Pole, arrested in 1861 on charge of conspiring against the Russian Empire. It is worth noting that the real name of the writer is Joseph Theodor Konrad Kozhenevsky, and the whole world he became known already under the pseudonym Joseph Conrad. He conducted a large part of childhood together with parents in exile - first in Vologda, then in Chernigov. There, in exile, his mother died, and his father passed away shortly after of how he got permission to return to Poland. As a man of strong moral search and powerful imagination, as a deeply creative nature, he could not help thinking about the ways of self-expression and, naturally, began to write and dream about a literary career. Of course, in many works J. Conrad told about the sea which he himself had studied so well, and about those people whose fate was connected with the sea. But the writer himself did not consider the theme of the sea their creativity. "If you count on the pages, I wrote about the sea very much little. The sea was the scene, but very rarely - the goal in my literary work. It's too late now, after so many years, to try hide the truth; therefore I admit that ... my goal was the element as restless, changeable and dangerous, like the sea, and even more huge - the insatiable ocean of human life."

He is often called the writer of the twentieth century, since in his work, including in the explored novels, he foresaw some events XX century. The 20th century is a time of meetings of different cultures and trends. Joseph Conrad is a vivid example of such meetings. The main question, which the aspiring author could not help asking, concerned the choice of language. Since his early childhood, J. Conrad spoke Polish and in French, and although he always denied that he knows Russian, it is believed with because he spent five years in Vologda and Chernigov, and his father. He studied in St. Petersburg, could not help but own a Russian at least in minimum volume. English, most likely, was the fourth language the language in his naval service, the language of the country he chose as a second homeland, and literature, for the most part read by him in adulthood. And yet he came to the conclusion that he had done the only possible choice: "the ability to write in English was for me as well as natural, like any other skill with which I could be born ..."

I fell out to be the chosen one of the spirit of the language, which, as soon as I stopped babbling and stumbled, turned me into his property, so so imperious that they themselves his idioms, as I sincerely believe, had a direct effect on my temperament and formed my by that time still malleable character". Even if it was so, it was not easy to write in English. J. Conrad spoke about what kind of torture he had to achieve accuracy in transmission of thoughts. Friends and editors who read his early novels, had to make a lot of small corrections and changes; later they had to act more cautiously, because he believed, that he mastered English perfectly. At the same time, his punctuation and syntax have always remained very unusual, with a strong focus on French.

In a sense, Conrad underestimated his own achievements. He was not simply elected by the spirit of the English language - he changed he adapted it to his powerful poetic vision of the world. An attentive English reader will certainly notice that this author says and writes as a foreigner, however J. Conrad is extremely consciously enjoyed all the wealth of the English vocabulary, selecting very accurate speed, striking primarily with its originality. When he did resort to idioms, he did it somehow unnecessarily diligently, as if he was not completely sure of the effect produced. But when he wrote with all the power of his seer, he subordinated language, forced it to expand and go beyond the usual limits. J. Conrad, more correctly will perceive his work as a combination of two cultures - English and Polish, sometimes so closely intertwined with each other that this complicates the understanding of the works of J. Conrad and the author's intention.

The characters of J. Conrad are ordinary people, but they are united by a spiritual obsession, an unavoidable need to solve the most important, most burning moral issues of being. The mystery of the human destiny, the mystery of personality, character - central problems in the writer's novels. His characters are lonely, abandoned, proud.

More than once critics J. Conrad, for example, G. Bloom in his work "Chinua Achebe on Conrad's Image of Africa", lamented the verbosity of narration, its friability, the lack of dynamism. But delay is not a consequence of the inability of J. Conrad to build a plot and the composition, connecting the plot lines together. He deliberately fought against plot the fascination of the work, cherishing the depth psychological tasks. Hence, J. Conrad has such a craving for retrospection, striving to examine the same detail from different points of view and with different degrees of approximation.

With all the wealth of psychological nuances, colors, things details, visibility and even the tangibility of images, Joseph Conrad - writer very rational, highly valued design, the idea as such it also makes it consonant with the literature of the twentieth century.

THE STORIES OF JOSEPH CONRAD

Novruzova N.S.

Baku Engineering University

Joseph Conrad, who entered English literature as the author of adventure psychological novels. The action of most of the writer's works takes place away from bourgeois European civilization, in tropical countries. His heroes, who have found themselves on the sea or in the jungle, reveal bright spiritual qualities. These courageous and strong-willed people dream of exploits, of friendship. High moral values of his wandering heroes Conrad contrasts the lowlands of bourgeois society (the novel "Victory" - Victory, 1915). Romantic tendencies in Conrad's work are combined with a realistic depiction of the psychology of the contemporaries and cruelty of the bourgeois world.

In the novel "Lord Jim" (Lord Jim, 1900) Conrad puts the moral and psychological problem of conscience. The hero of the product of a young sailor Jim suffers from the consciousness of the dishonest act he committed in the past (he once left the sinking ship, although there were still people on it), and wants to atone for his guilt. Jim is tried for escape from the ship, while others, also abandoned the ship, managed to avoid prosecution. Judges lead the process out of habit, without delving into the circumstances. And only Jim himself judges himself by the court of conscience and is eager to find himself in a situation in which he could prove his courage and save his honor. This situation arose, and Jim dies. In the simple man, the author showed a sensitive soul and noble motives. Passing through suffering, Jim gained faith in human dignity. An important role in the novel is played by the image of the narrator - the sailor Marlowe. He is trying to understand the meaning of Jim's behavior, for he is also looking for the truth. In Marlowe's stories, the emphasis is not on the facts of Jim's life, but on the moral sense of his actions. In the lyric story of Marlow,

the theme of the tragic fate of man arises. Psychological problems are subordinated here to the important idea of seeking and affirming human dignity in a world full of complex contradictions.

In his story about the fate of Jim Marlowe can run ahead, can go back. Such a violation of the chronological sequence in the narrative serves the purposes of an analytical interpretation of the tragedy of man. In the novel "Lord Jim" high skill in using the category of art time is revealed. The image of the narrator Marlow also appears in the story "Heart of Darkness" (Heart of Darkness, 1902). Here he plays a paramount role in the composition and structure of the narrative. Marlowe talks about his journey to Africa, where he met the cruel Kurtz, who is mining ivory in the colonies. The sketch of the contradictory nature of Kurtz is inferior in its meaning to the description of the life of the oppressed population of the colonies. The story "Heart of Darkness" is one of Conrad's most vivid anti-colonialist works. The story is based on personal impressions of a trip to the Congo, where the writer was in 1890. During the trip, he kept a diary (The Congo Diary). The story "Heart of Darkness" tells how the Europeans penetrate the steamer in the depths of the Congo. It is a journey to the "heart of darkness," that is, to the depths of Africa, like a road to hell. Conrad sympathetically portrays the plight of the Negroes, who die of hunger and disease.

The story talks about how a French warship fired on the coast of Africa, where blacks in shackles worked on the construction of the railway; they perished, as in a bloody battle. The accusatory character of the story is also reflected in contrast with the portrayals of Negroes and Europeans-colonizers. The portrait of the company's accountant, an official in a starched collar, snow-white trousers, polished shoes and an umbrella, is given immediately after a terrible scene in which the death of the Negroes is shown. The story also indicates the main reason for this cruelty and inhumanity: the colonialists are trying to get more ivory.

Unlike Dostoevsky's socio philosophical thought of the inevitability of human indignation and protest in a clash with the evil of an unjust society, Conrad thinks of a meaningless despair caused by senseless tyranny. In Conrad's novel, there are palpable notes of fatalism and skepticism about the revolutionary struggle. Conrad appealed to the inner world of man and to abstractly understood good.

With all his ideological contradictions, Conrad remains a great artist-psychologist, a great seascapes writer, master of fine pictorial, impressionistic style, the creator of bright romantic characters, a singer of human courage and fortitude.

ELÇİNİN DRAMATURJİ YARADICILIĞININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Rəhimova G.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycanın xalq yazıçısı Elçin yaradıcılığa başladığı vaxtdan-1959-cu ildən ötən yarım əsr ərzində söz sənətinin bir çox sahələrində qələmini uğurla sınaqdan çıxarmış görkəmli nasir, dramaturq, ssenarist və publisist kimi tanınmışdır. Bədii yaradıcılıqla paralel olaraq Elçin elmi tənqidi fəaliyyətlə də müntəzəm məşğul olur, ədəbi aləmdə görkəmli tənqidçi kimi tanınır. Xalq yazıçısının elmi-tənqidi yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslığın istinad etdiyi mötəbər mənbələrdən sayılır. Xalq yazıçısının dramaturji irsi də onun bədii nəsrində olduğu kimi, insanı bütün yönləri ilə səhnəyə çıxaran, cəmiyyətə təqdim edən əsərlər səviyyəsində ümumiləşir. Ədibin keçmiş İttifaq dağılandan sonra cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi, habelə sosial-mədəni proseslərin yeni ab-havası fonunda mədəniyyətdə baş verən dəyişiklikləri əsk etdirən dramları ədəbiyyatımıza təzə bir ovqat gətirmişdir. Yeni dövrün yaratdığı zərurətləri, cəmiyyətdə gedən, yaşanan mürəkkəb prosesləri dramaturgiyaya gətirmək Elçinin dram yaradıcılığının əsas keyfiyyətlərindəndir. Onun "Ah, Paris, Paris!..", "Mənim ərim dəlidir", "Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim", "Mən sənənin dayınam" və sair kimi komediyalarında yeni dövr Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif qütbləri, dərin qatları, ana xətləri özünün parlaq bədii əksini tapmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu dramaturgiyanın tutduğu yeri aydınlaşdırmaq, həm də Elçin dramlarının xüsusiyyətlərini elmi şəkildə açmaq bu günkü ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Elçin dramları üçün xarakterik olan insan və cəmiyyət münasibətlərini mədəni axtarışların bədii əksini, estetik idealın bədii ifadəsini, konflikt və onun mahiyyətini –ictimai fəlsəvi, əxlaqi-mədəni, sosial-məişət motivlərini müəyyən etmək və aydınlaşdırma elmi fikrin qarşısında dayanan əsas məsələlərdəndir. Xalq yazıçısının dramaturgiyası janr baxımından da yeni və zəngindir. Elçin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bir sıra yeni janrlar-pyes-pritça, dramatik povestlə yanaşı, ənənəvi janr formalı –dram, komediya(tragikomediya) və faciə janrlarında dəyərli əsərləri ilə dramaturgiyamızı kamilləşdirmişdir. Həmçinin onun yaradıcılığındakı psixoloji və fantastik dramaların təqdim etdiyi problemlər, ideya və obrazlar, zamanı bədii cəhətdən daha dərin qavramağa xidmət

edir. Bir sözlə, həyatilik, gerçəkliyə sədaqət, təbiilik, cəmiyyətdə baş verən keçid proseslərinin uğurlu bədii həlli, müasirlik, janr və üslub özünəməxsusluğu Elçinin dramaturgiyasının orijinallığını, bənzərsizliyini müəyyən edir. Akademik Məmməd Arifin aşağıdakı müşahidələri Elçin dramaturgiyasının hansı bünövrə üzərində dayandığını yaxşı xarakterizə edir: “Elçin laboratoriyasında yerində istifadə oluna bilən bir çox vasitələr vardır. Hazırla keçmiş, ayıqlıqla yuxunu, həqiqətlə xəyalı, real hadisələrlə nağılı, əfsanəni təsvir etmək, daxili dialoqlardan öz-özü ilə söhbətdən, dramaturji səhnələrdən, mozaik parçalardan, mübaliğə, şişirtmə üsulundan istifadə etmək onun təsvirlərinin emosional qüvvəsini artırır, fikrimizi də bir qədər hərəkətə gətirir”. Filologiya elmləri doktoru Nərgiz Paşayevanın təbiri ilə desək, “Dramaturgiya həmişə dövrlə, zamanla daha çox müttəfiq olan bir janrdır. Bu mənada “Azərbaycan dramaturgiyasının hər bir mərhələsi Azərbaycan ictimai həyatının həmin dövrdəki mənzərəsini daha real əks etdirir”. Əgər keçən əsrin 20-30-cu illərində C.Cabbarlının qəhrəmanları öz zamanəsini təcəssüm etdirməşsə, hətta bu qəhrəmanlar müəyyən mənada həyat hadisələrini əks etdirərək prizmaya çevrilmişlərsə (Sevil, Almaz, Yaşar), sonrakı illərdə estetik idealın mahiyyəti başqalaşmış, İ.Əfəndiyev yaradıcılığında yeni mahiyyət kəsb etmişdir. İ.Əfəndiyevin yaratdığı qəhrəmanlar XX əsr Azərbaycan mədəniyyətini özündə əks etdirmiş, teatr və səhnə vasitəsilə insanları həqiqətə və gözəlliyə səsləmişdir. Elçin dramaturgiyasında C.Cabbarlıdan və İ.Əfəndiyevdən sonra bu ənənə sintezləşdirilərək davam etdirilmişdir. Elçinin dramaturji yaradıcılığında ənənə və novatorluq məsələsi də önəmli yer tutur. Elçin dramaturgiyası ənənələrə də kifayət qədər söykənən bir yaradıcılıqdır. Burada Axundov və Mirzə Cəlil gülüşü yeni çalarları ilə ortalığa çıxır. Hətta bu sənətkarların əsərlərində təbii assosiasiyalar da axtarılıb tapmaq mümkündür. Və bu da sələf-xələf tandeminin bir daha təsdiqinə çevrilir. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Ər” pyesi bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. “Ər”-in ikinci məclisi ilə “Şekspir” pyesi arasında həmin assosiasianın mahiyyəti belədir- “Şekspir”də də “Ər” də olduğu kimi, dəlillər özlərini müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərə oxşadırlar və bu da bədii məqsəddə uğurlu xidmət edir. Daha sonra-“Dəlivanadan dəli qaçıb”da da dəlillər dəlivanadan qaçırırlar, “Ər”də də. Bütün bunlar Elçinin dramaturgiyasını ədəbiyyatımızın ümumi inkişafı kontekstində dəyərləndirilməsinə səciyyəvi material verir (S.Eyvazov). Məlum olduğu üzrə, sənətin bütün sahələrində orijinallıq, özünəməxsusluq əsas şərtidir. Heç də sirr deyil ki, çox zaman “üslub” adlanan bu özünəməxsusluq bədii əsərlə ilk təmasdan müəllifi tanımağa imkan verir. Dramaturgiya da həmin “üslub fərqi” deyilən anlayış bariz şəkildə Elçinin yaradıcılığında özünü göstərir. Elçin dramaturgiyası və teatrı görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayevin ifadəsilə desək, “amansız bir ağılın qatlar qaldırdığı, örtülər götürüb, maskalar, illüziyalar dağıdıb, həqiqətlər üzə çıxardığı, müasirliyi bizə tanıtmada əsil hünər göstərdiyi zəka və fikir teatrı, ...sözün əsil, yüksək mənasında müasir intellektual teatr,... sosial həqiqətlər, sosial ziddiyyətlər və təhlillər teatrıdır”.

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASI

Rəhimova G.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan Ədəbiyyatı iki mərhələdə inkişaf etmişdir. Birinci mərhələ 1990-cı illər ədəbiyyatı sovet hakimiyyətinin son illərindən müstəqillik dövrünə keçid əlamətləri ilə səciyyələnir. XXI əsrdən başlayan müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı isə tam müstəqillik şəraitinin yaratdığı yollar üzərində inkişaf etmişdir. Ədəbiyyatımızın müasir mərhələsi həmçinin dramaturgiya və teatrın da uğurlu axtarışları ilə əlamətdardır. Bu dövr Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafının əsasını klassik dramaturgiya və modern teatr estetikasının vəhdəti şərtləndirir. Klassik mətnlərin yenidən, zamanın hadisələrinə paralel əvvəlcə dramaturgiyadan daha sonra səhnədə təfsiri daha effektiv olur. “Təkrar olunmayan tarix” in Azərbaycan gerçəklərində məhz təkrar olunması tragikomik vəziyyət yaradır. Fərhad Ağamalıyev “Ox və hədəf” pyesində 1990-cı illərin əvvəllərinin ictimai-siyasi özbaşnalığına işarə olaraq, hadisələri klassik-Yusif Sərrac süjeti zəminində çözməyə çalışır. Amma burada da məqamın dərinliyindən doğmayan, ritorik bir etiraz və nisgil var... Bəxtiyar Vahabzadənin “Atamın kitabı” pyesi Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Anamın kitabı” dramından maya alır. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dramaturgiyasının tərkibində “Ailə dramları”, “Tarixi dramlar”, “Sosial dramlar”, “Psixoloji dramlar” üstünlük təşkil edir. Sosrealizmdən modernizmə üz tutan müstəqillik dövr dramaturgiyasının tərkibində olan “Tarixi dramlar” ın içərisində İlyas Əfəndiyevin “Hökmdar və qızı”, İ. Vəlizadənin “Xoş amallar qurbanı” pyeslərinin adını çəkmək lazımdır. Bu tarixi dramlarda məntiqi meyarların önə keçməsi və sağlam düşüncə tərzinin dahada üstünlük təşkil etməsinin şahidi olur. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dramaturgiyasının tərkibində olan “Ailə dramları”ı kateqoriyasına: Ə. Əmirlinin “Varlı qadın”, “Səhnədə məhəbbət”, N. Rəsulzadənin “Nonsens” pyesi

və s.pyeslər daxildir.Belə pyeslərdə ailənin fonunda qlobal deyil, öləri problemlərin qabardılması, faktın və hadisənin əsas mahiyyətini önə çəkən obrazlaşdırılmaya mane olur.“Sənədli-publisistik” pyesləri fəslində H.Həsənovun “Brüsseldən məktublar”, A.Babayevin “Oğul” və s.əsərləri misal göstərə bilərik.Bu pyeslərdə gerçək reallığa söykənən tarixi fakt və hadisələrin şərhinin informasiya gerçəkliyinin önə kəkməsi nəticəsində vətənpərvərlik kimi ulvi hissın aşılınması təqdırə layıqdır. “Sosial dramlar” fəslində Elçinin “Ah Paris,Paris”, M.İbrahimbəyovun “Neft bumu hamıya gülümsəyir” pyeslərini və başqalarını qeyd etmək lazımdır.Bu pyeslərdə zümərə,qrup,kollektiv və sosial birlik kimi cəmiyyətlərin tərkib hissələrinin sağlam mənafeyinin qorunması hesabına bəşəri ideyaların aşılınması özünü doğruldur.“Psixoloji dramlar” fəslində F.Mustafanın “Tıxac”, “Əqrəb bürcü”, E.Hüseynbəylinin “Labirint” , R.İbrahimbəyovun “İlgək” və s. pyeslərin təhlili maraqlıdır.Psixoloji dram janrının müstəqillik dövr dramaturgiyamızda özünü təsdiq etməsi təqdırə laıqdır.Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dramaturgiyası 1990-cı illər mərhələsindən keçərək XXI əsrə qədəm qoymuşdur.Bu dövlət müstəqilliyi qazanmış azad xalqın ədəbiyyatının start nöqtəsidir.

NİTQ İNKİŞAFI İŞLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Rəhimova K.B.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

“İnsan dilinin altında gizlənib” – 14 əsr əvvəl deyilmiş bu fikir bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Dil fikrin ifadə forması, onun varlığıdır. Danışq qabiliyyəti anadangəlmə olsa da, danışq anadangəlmə deyildir. Bəşər tarixinin, insan düşüncəsinin ən ecazkar kəşfi – dilin ən mühüm funksiyası ictimai hadisə kimi ünsiyyət vasitəsi olmaqdır. Ünsiyyət isə nitq prosesində təzahür edir. Nitq prosesi bütövlükdə məntiqi və qrammatik kateqoriyaların məcmusu kimi ifadə mənbəyidir. Məhz buna görə də rabitəli nitq məntiqi ardıcılıqla ifadə alqoritmidir. Bu nitq təzahür formasına görə 2 istiqamətə bölünür:

- 1.Şifahi
- 2.Yazılı

Hər iki nitq istiqaməti üçün vacib olan tələblər : dəqiqlik, aydınlıq, məntiqilik, şərhin əsaslandırılması, ədəbi normalara uyğunluq, emosionallıq hesab olunur. Uşaqların mənəvi inkişafının düzgün qurulması üçün valideynlər, tərbiyəçi və müəllimlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Uşaqların fiziki və mənəvi inkişafında, eləcə də nitqin düzgün inkişaf etdirilməsində ilk öncə məktəbəqədər müəssisələrin, daha sonra orta məktəblərin əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır. Məsələn, bağça uşaqların ilk təlim, tərbiyə və tədris ocağı hesab olunur. Uşaqların burda öyrəndikləri onlara hərtərəfli ilkin istiqamət verir və əbədi olaraq yaddaşlarından silinmir. Kiçikyaşlı uşaqlara ətrafdakılarla ünsiyyətdə olmaq, öz fikrini başqalarına düzgün, aydın və ifadəli çatdırmağı öyrətmək bağçanın mühüm vəzifəsidir. Uşaqla ünsiyyətdə olmasan, o, danışmayacaq, qərribə səslər çıxaracaq, hərəkət və mimikadan istifadə edəcək, çünki söz danışq eşitmədiyindən, dialoqa girmədiyindən danışa bilməyəcək. Onun inkişafı üçün dil hökmən lazımdır. Əks tədqirdə o danışa bilməz.

Zəngin lüğət ehtiyatına malik olan şəxsin nitqi məzmunlu və anlaşıqlı olur. Ona görə də nitq inkişafı üzrə işə söz ehtiyatının zənginləşdirilməsindən başlanılmalıdır. Yalnız düzgün seçilən və yerində deyilən söz nitqin təsirini artırır. Nitq inkişafı üzrə işin bir neçə vəzifəsi vardır. Bunlara : lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitqin səs mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi, nitqin qrammatik quruluşunun formalaşması, danışq nitqinin formalaşdırılması, nağılətmənin formalaşdırılmasına aiddir. Məhz buna görə də şifahi nitqin inkişafı üçün əsas bünövrə ədəbiyyat dərsləridir. Əsas məqsəd şagirdlərdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və bu yolda sistemli işin təşkil olunmasıdır. Çünki şifahi nitq fikri duymağı, sözün məndəki kontekstual mənasını anlamağı, lazım gəldikcə sözün uyğun sinonimlərini seçməklə fikrə çalarlıq verməyi tələb edir. Əlbəttə ki, bunun üçün zəngin söz ehtiyatı tələb olunur. Mənbəsiz çay quruduğu kimi söz ehtiyatı olmayan nitq də bəsitliyə və monotonluğa məhkumdur. Bunun üçün ilk növbədə şagirdə mütaliə vərdişini formalaşdırmaqdır. Mütaliə zamanı tanış olmayan sözlər (dialektizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, varvarizmlər və s.) və eyni zamanda omoformlar gün işığına çıxır. Ədəbi dil nümunələrində omoformların poetik qüdrəti misralarda əks olunub:

Tikdiribən qəsr, eyvan, odasən,
O nökarin, o sevdinin, o da sən.
Qıya baxdın, məni saldın oda sən,
İnsaf eylə, gəl könlümü narın üz.

Ədəbiyyat dərslərində şagirdlər istər şifahi xalq ədəbiyyatında sözün ecazkar qüdrəti ilə tanış olur. “Avesta”, “Kitabi - Dədə Qorqud” və s. kimi ədəbi abidələrimiz ilə yaxından tanış olduqda xilqətin əzəlinin söz olduğunu dərinlən şüurlu şəkildə başa düşürlər. Ədiblərin əsərlərini oxuya – oxuya bəşər tarixinin obyektiv təhlilindən aydın olur ki, insan cismən məhv olsa da onu tarixdə yaşadan sözdür, sənət abidəsidir. İnsan həyatında sözün ecazkar qüvvəsinin poetik dillə Nizamiyanə ifadəsi məhz ədəbiyyat dərslərində öz əksini tapır. Bəli, ədəbiyyat söz sənətidir, söz isə Nizami təbirincə desək dünyanın naxışdır. Hal – hazırda çağdaş Azərbaycan məktəbinin qarşısındakı prioritet vəzifələrdən ən ümdəsi – şagirdlərdə yüksək mədəni kefiyyətlər, həmçinin nitq mədəniyyəti vərdisləri aşılamaqdan ibarətdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, gözəl, səlis nitq hər bir xalqın ümumi mədəniyyətinin ayrılmaz üzvi hissəsidir. Ulu öndər hələ 1981 – ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında : “Azərbaycan ədəbi dilinin saflığına, kütlələrin nitq mədəniyyətinə daim qayğı göstərilməlidir.” deyərək xüsusi vurğulanmışdır. (“Kommunist” qəzeti 1981, 14 iyun). Bu qayğı hələ də davam etməkdədir

“DƏLİ YIĞINCAĞI” ƏSƏRİNDƏ RUHANİ OBRAZI

Rzabəyli F.S.

Bakı Slavyan Universiteti

İctimai xadim, jurnalist, nasir və dramaturq kimi tanınan C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı sənətkarlıq cəhətdən novator və demokratik mahiyyət daşıyır. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında yeni səhifə açmış Cəlil Məmmədquluzadə dramaturgiyanın klassik ənənələrini, ideya istiqamətlərini davam və inkişaf etdirərək onu yeni bir mərhələyə qaldırmışdır.

C.Məmmədquluzadənin sənət və ədəbiyyat vasitəsilə qaldırdığı problemlərdramaturgiyasında da yüksək həllini tapmış və bir dramaturq kimi öz ölməz komediyaları ilə bu prinsipləri bədii cəhətdən əsaslandırılmışdır.

C.Məmmədquluzadə dinin təsiri probleminə böyük siyasi-ictimai məsələ kimi baxırdı. Onun nəzərində mədəni geriliyin və qadın əsarətinin başlıca səbəbi də din idi. Dini fanatizmə qarşı mübarizə məsələsi ədibin publisistikasında geniş yer tutur. Ədib dini fanatizm bəlasına düşər olmuş kütlələri islah etməyə çalışmış və buna görə də “Molla Nəsrəddin”in ilk nömrəsindən bu bəlaya qarşı mübarizəyə başlamışdır.

“Dəli yığıncağı” C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında xüsusi yer tutan, ictimai məzmunu, mündəricəsinə, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə seçilən əsərlərdəndir. Ədibi burada hər şeydən əvvəl dinin törətdiyi faciələri düşündürmüşdür. O, dinin milli zülmə, müstəmləkə ağılığı ilə, işğalçı ağılığı ilə birləşdikdə çox ağır fəlakətlər törətdiyini, daha dəqiq desək bütöv bir millətin məhvinə səbəb olduğunu açıb göstərmək istəmişdir. Elə buna görə də əsərdə dəli adlandırılan obrazlar cəmiyyətin bu kökə saldıqları adamlardır.

Əsərin adından da göründüyü kimi müəllif xəstəlik nəticəsində psixası pozulmuş və zərərli adət-ənənələrin təsiri ilə psixası pozulmuş “dəliləri” qarşı-qarşıya qoyur. Əsərin əsas obrazı olan Molla Abbas öz dövrünün adət-ənənələrinə, sosial mənəvi dəyərlərinə qarşı gələ bilmədiyi üçün çıxış yolunu da dəlilikdə tapır.

Əsərdə şəhərin mollası kimi Fazil Məhəmməd göstərilərsə də, qardaşının namusuna göz tikən bu obrazın ruhanilikdən başqa insani keyfiyyətini itirmiş obrazdır. Etdiyi bütün bu çirkin əməlləri din adı altında təqdim edən Fazil Məhəmmədin göstərişlərinə bütün kənd tabe idi. Bu cəmiyyətdə ruhanilər elə bir mövqedədir ki, bütün müsəlmanlar onların sözlərinə şübhə və tərəddüd etmədən qəbul edirlər. Hamını cəhalət elə bürümüşdür ki, qulaqları kar, gözləri kor olmuşdur. Çünki onların fanatizm adlı “ideologiyası”, “Fazil Məhəmməd” kimi liderləri var. Əsərdə dini xurafatın təsirində yaşayan əhali üçün normal sayılan bu hal əsas tənqid hədəflərindəndir.

Bütün bu insanlara qarşı qoyulmuş, müəllifin ideallarını əks etdirən və bilərəkdən dəlilik maskası taxmış Molla Abbasın sonda söylədiyi “Vallah və billah, biz dəli yığıncağına” düşmüşük sözlərində bir həqiqət var idi. Burada dəlixanaya toplanmış həqiqi dəlillərdən savayı insanların vəziyyəti bu cəmiyyətin “dəli yığıncağı” olduğunu deməyə əsas verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsəri dramaturji xüsusiyyətləri, dram əsərlərinə xas olan gərginlik, konflikt dərinliyi və xarakterlərin açılması nöqtəyi-nəzərindən kifayət qədər yüksək səviyyədə dayanır. Dramaturqun öz əsərlərində ifşəedici satiranın klassik nümunələrini yaratmışdır.

ŞEYX NƏSRULLAH OBRAZININ İSLAM DİNİ KONTEKSTİNDƏ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Rzabəyli F.S.

Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsrdən Azərbaycan ədəbiyyatında dini ehkamlara qarşı ardıcıl mübarizə başlanır. Bu mərhələnin əsas mahiyyəti Axundovun yaradıcılığı ilə xarakterizə olunur. XX əsrdən isə stereotiplərə, ifratçılığa, dini fanatizmə qarşı mübarizədə böyük mütəfəkkir Cəlil Məmmədquluzadə və onun “molla nəsrəddinçi” məsləkdəşləri fərqlənir.

Bədii yaradıcılıqda din məsələsinə sənətkarlığın tərkib hissəsi kimi baxan C.Məmmədquluzadənin bütün obrazları böyük və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq fərdi, tipik nitq xüsusiyyətlərinə, üslub və ifadə vasitələrinə malikdir. Ədibin dramaturgiyası bu cəhətdən də seçilir və diqqəti cəlb edir.

İslam dininin hakim olduğu bir dövrdə bu dinin insanların həyatına təsiri başqa yazıçılar kimi Cəlil Məmmədquluzadəni də daim maraqlandırmışdır. Bunun üçün də , bütün yaradıcılığı boyu bu məsələyə toxunaraq xalqı müxtəlif yollarla maarifləndirməyə çalışmışdır.

Dramaturgiyamızın şah əsərlərindən olan “Ölülər” məhz dini fanatizmə, mənəvi durğunluğa, hər cür cəhalətə qarşı belə ciddi və geniş mübarizə yolu keçmiş mütəfəkkir bir sənətkarın qələmindən doğulmuşdur. Bu əsər, nəinki C.Məmmədquluzadənin öz yaradıcılığında, həmçinin, bütünlükdə klassik ədəbiyyatımızda fanatizmə, cəhalətə və mənəvi istibdada qarşı aparılmış mübarizənin məntiqi nəticəsi idi.

Biz Şeyx Nəsrullah obrazına islam kontekstində yanaşdıqda onda şeyxlikdən əsər-ələmət olmadığını aydın görə bilirik.

Ədib dindarları səciyyələndirərkən həm ayrıca bir obrazı daha qabarıq vermək, həm də ictimai surətlər yaratmaq üsulundan istifadə edir. Bu da əsərdə ictimai satiranın təsir gücünün artmasına səbəb olmuşdur. Müəllif Şeyx Nəsrullahın şəhərə gələcəyi xəbərindən başlayıb, gecə qaçmasına qədərki müddətdə ölülər aləmini şiddətli satirik vasitələrlə təsvir edir.

Şeyx Nəsrullah əsərdə özünü ölü dirildən kimi qələmə verir və özü gəlməmiş sorğunu göndərir. Avam xalq isə artıq buna inanır və onun məhz Culfadan keçməyini bir şərəf sayırlar. Şeyx isə hiyləgərcəsinə hərəkət edərək qəbiristanlıq səhnəsinə kimi öz işini görür. Artıq ölülərin siyahısını istədikdə “canlı ölülərin” arasında böyük toqquşma baş verir və hər kəs düşünməyə gedir, beləliklə, Nəsrullah öz istəyinə nail olur.

C.Məmmədquluzadə, öz riyakar fikirlərini məharətlə təbliğ edən Şeyx Nəsrullahın simasında yalan ideologiyalarla mühitə daxil olan ikiüzlülərin insan və maddi varlıq haqqındakı mürtəce anlayışlarına ağır zərbə endirir, təqdim etdiyi situasiya ilə Hacı Həsən ağaların, məşədi orucuların mənən ölü vəziyyətə düşdüyünü göstərir. Burada, böyük ustalıqla əsrlərdən bəri gələn fanatizmlə yeni əsrin irtica metodologiyası əlaqələndirilir.

C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin ən böyük ictimai və ədəbi əhəmiyyəti orasındadır ki, yararsız quruluşun yaramazlıqlarını, müstəmləkəyə məruz qalmış cəmiyyətin daxili çirkinliklərini çox canlı səhnələrlə, yüksək bədii ümumiləşdirmə yolu ilə ifşa edir. Dramaturgiyamızın ən gözəl incilərindən biri sayılan “Ölülər” əsəri ölməzdir və əbədi yaşayacaqdır.

DANİEL DEFONUN “XALIS İNGİLİS” ƏSƏRİNDƏ BƏDİİ MƏZİYYƏTLƏRİ

Sadiqova T.E.

Odla Yurdu Universiteti

Puritan mövqelərində duran ingilis maarifçilərindən fərqli olaraq ingilis maarifçiliyinin mütərəqqi cərəyanını təmsil edən yazıçıların yaradıcılığında satira janrı geniş inkişaf tapmışdı. Swift, Addison, Stil, Qey, Defo, Fildinq və başqa yazıçıların yaradıcılığında fərdiyyətçilik ruhunun hökm sürdüyü, alınıb satılmayan heç bir şeyin olmadığı, qanunsuz sərvət toplamağın şərəf hesab edildiyi İngiltərə cəmiyyəti və dövlətinin eybəcərlikləri bütün çılpalığı ilə açıqlıq göstərildi. Daniel Defo və Henri Fildinqin satirik əsərləri ictimai kəskinliyi və dərin ideya mündəricəsi ilə xüsusilə fərqlənirdi.

Defo ədəbi yaradıcılığa satirik şeirlərlə başlamışdı. “Xalis ingilis” (1701) adlı satirik poema-pamfleti isə ona ilk dəfə geniş şöhrət gətirən əsəri idi. Qısa müddət ərzində doqquz dəfə nəşr olunmuş poema konkret tarixi şəraitlə əlaqədar yazılmışdı.

1688-89-cu illərdə İngiltərədə baş vermiş, tarixçilərin “Şanlı inqilab” adlandırdıqları dövlət çevrilişindən sonra Hollandiya canişini Oranlı III Uilyam İngiltərə kralı elan olunmuşdu. Köhnə Stüartlar sülaləsinin tərəfdarı olan zadəganlar daim onun hakimiyyəti əleyhinə çıxır, ölkənin milli mənafeyinin lazımcına müdafiə olunmadığını iddia edir, bunu kralın yadelli olması, xalis ingilis olmaması ilə əsaslandırırdılar. Defo III Uilyama, yadelli olmasına baxmayaraq, pərəstiş edirdi. Defonun nəzərində o, konstitusiyalı burjuva quruluşunun təəcəssümü idi. Buna görə də, krala qarşı hücumlara cavab olaraq, “Xalis ingilis” poemasını yazmışdı.

Poemada Defonun nəzərdən keçirdiyi əsas məsələ bu idi ki, ümumiyyətlə, ingilis qanının təmizliyindən danışmaq olarmı? İngilis milləti müxtəlif xalqların – anqlosaksların, danimarkalıların, normanların, fransızların, şotlandların qarışığından yaranmışdır. Aristokratlardan isə heç danışmağa dəyməz, onların elə adları hər şeyi deyir: Dyura, Sekvil, Delamir, Sevil, Montequyü, Sesil, Moqun, Vir və sair. Bunların heç biri ingilis deyildir, ancaq bu adları daşıyanların hamısı per kimi yüksək zadəgan titulu daşıyır. Və bu titul İngiltərədə xalis ingilisliyə dəlalət etmədiyinə görə zadəgan sinfinin hakimiyyət iddiası rədd edilirdi.

Xalis ingilis olmaq nə deməkdir?

Daniel Defoya görə xalis ingilis məfhumu, anlayışı yoxdur. Bəs bu niyə belədir? Çünki ingilis camaatı bütövlükdə mutantlardır. Onlar bütün növ müxtəlif insanlardan törəmələrdir: saksonlar, danimarkalılar, şotlandlar, romalılar və hobitlər və kim bilir daha hansılar.

Defo ümumilikdə bütün bunların hamısını ingilis müəyyənliyi haqqında yüksək və sərbəst fikirlərlə əyləncəli edir. O deyir ki, ingilis camaatı bəzi yüksək və qüdrətli irqə malik olan xüsusi insanlar haqqında danışmamalıdır. Onlar yalnız insanların bir qəbiləsi, bir nəslə deyil, onlar çoxdur.

Bu əsər D. Defo tərəfindən o zamankı Hollandiyada doğulmuş İngiltərə kralı Uilyamı öz siyasi düşmənlərinin ksenofobik hücumlarına qarşı müdafiə edərək və ingilis irqi təmizlik anlayışına istehza edərək yazdığı satirik poemadır.

Bildiyimiz kimi ksenofobiya əcnəbi qorxusu, nifrəti anlamı daşıyır. Yəni insanın əcnəbilərdən ya da başqa bir şəkildə özündən fərqli olan insanlardan qorxması və nifrət etməsi deməkdir. Defonun 1703-cü ildəki nəşrinə yazdığı müqəddiməsində qeyd edildiyinə görə poemanın əsas hədəfi təkcə elə ingilislik deyil, həmçinin yeni immiqrantların səbəb olduğu mədəniyyət narahatçılıqlarına qarşı olan ingilis mədəniyyət ksenofobiyasıdır. Defonun argumenti o idi ki, onun zamanında artıq mövcud olan ingilis milləti ölkəyə Avropadan gələn qədim britanlar, anglo-saksonlar, normanlar və başqa etnik qrupların məhsuludur. Ona görə də yeni gələnlərin sui-istifadəsi cəfəngiyyat idi, çünki ingilis qanunları və adətləri onların qaçılmaz uyğunlaşmasını təmin edirdi. O yazırdı:

“Mən yalnız belə güman edirəm ki, bir ingilis xaricilərə belə nifrət etməməlidir və mənə elə gəlir nəticə budur ki, onlar bu gün nədirlər, dünən biz nə idik və sabah onlar bizim kimi olacaqlar. Əgər əcnəbilərə müxtəlif yerlərdə və işlə təmin edilməkdə pis davranılarsa, bu barədə heç nə edə bilmərəm, bunun qarşısını almaq olmaz, qanunlar onları eynilə doğma vətəndaşlar kimi cəzalandıracaq, qoyun onlara hörmət edilməsin. Amma mən şəhərin hollandiyalılarına qarşı təhqir, həqarət, acı satira ilə dolu olduğunu görəndə ona görə ki onlar əcnəbidir və kralın əcnəbiləri işlə təmin etdiyinə görə və özünün də xarici olduğuna görə itaətsiz pedantlar və ballada yazan şairlər tərəfindən təhqirə, haqsızlığa məruz qalırdı, mən etiraf edirəm ki, elə mən özüm bunu etdim, bu addımı atdım ki, bizim millətə öz əsillərini, əslən kim olduqlarını xatırladım. Bununla da onlar görsünlər ki, onlar bunu etməklə özümüzü hədələyirlər, çünki əgər ingilis aborigenləri haqqında danışsaq elə bizim hamımız həqiqətən əcnəbiyik”.

Defonun 1701-ci ildə çap etdirdiyi bu həddindən artıq məşhur əsər hələ də çox oxunan və irqi mühakimənin yanlışlıqlarını ifşa etməyə müvafiqdir və o zaman ən çox satılan əsər olmuşdur. Əsər o qədər məşhur oldu ki, Defo açıq-aydın şəkildə bu əsərlə fəxr edirdi çünki o, bəzən özünü sonrakı əsərlərində “Xalis ingilis əsərinin müəllifi” kimi göstərirdi və hər kəs dəqiq bilirdi ki, bu nə deməkdir. Hələ də bu əsər yeganə pamflet idi ki, hansı ki Daniel öz müasirlərinin maraqlandığı yazıçı kimi ən aşağı formanı yaratmışdı. Bu onun uğur qazandığı ilk məşhur və kraliça Annanın hakimiyyəti dövründə ən tez-tez çap edilən əsəri idi. Defo bunu deməkdən çəkinmirdi ki, bu onu III Uilyamın diqqətini cəlb etməsinə səbəb olan əsəridir.

FİRUZ MUSTAFANIN “AĞILLI ADAM” ƏSƏRİNDƏ YENİ JANR PROBLEMİ

Səfərli N.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ən xarakterik cəhətləri kimi dünya ədəbiyyatındakı yeni meyillərin, cərəyanların və janrların inteqrasiya edilməsi və onların milli mentalitetə, düşüncəyə, məişətə uyğun şəkildə tətbiqini qeyd etmək olar. Yeni tipli dramaturji yaradıcılığı ilə seçilən Firuz Mustafanın pyeslərinin qrotesk, mənzum komediya, ekzotik komediya, monopyeslər və s.kimi yeni janr keyfiyyətləri ilə seçildiyi görünür. Məlumdur ki, əsərin janrını onun konflikti müəyyən edir. Yeni janr xüsusiyyətlərindən söz açarkən konflikt amilini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. prof. Qəzənfər Kazımov komizm üsullarından bəhs edərək qroteski gülüş yaratmaq üçün istifadə olunan texnikalardan biri olaraq göstərmişdir. Müasir dövrümüzdə qroteskin inkişaf edib, funksiyasının genişlənməsi ədəbiyyatımızın strukturunda baş verən dəyişikliklərdən xəbər verir. F.Mustafa “Ağıllı adam” əsərinin sərlövhə hissəsində janrı qrotesk olaraq göstərərək bu anlayışı texnika çərcivəsindən çıxarmışdır. Burada qroteskin təzahürünü müəyyən hissələrdə yox, əsərin bütünündə, hadisələrin gedişi və finalında görürük. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığından müasir ədəbiyyatımıza qədər yol tapmış “ağıllı dəlillər” xətti mövcud cəmiyyətlə heç cür uzlaşa bilməyən maraqlı obrazlar silsiləsi yaratmaq imkanı vermişdir. Bu obrazların kütlədən qopuqluq halı, “divarın” o tərəfi və bu tərəfindəkilər arasındakı sədd kütlənin hərtərəfli analizinə imkan yaradıb. Maddi və mənəvi dünyalarının vəhdəti pozulmuş insan həqiqi insan deyil. Bu yeni insan tipini müasir ədəbiyyatımız karikaturalaşmış şəkildə göstərir. Müəllif komikliklə tragikliyin vəhdəti olan qroteskdən istifadə edərək ayrılıqda məntiqsiz görünən hadisələrin sonda məntiqli finalını verib teatrda karikaturalaşmanın maraqlı nümunəsini yaratmışdır.

Filip Tomsen qroteskin ümumi xarakteristikasını verərkən onu soyuq, ya da yadlaşmış dünyanın ifadəsi, tanış dünyaya onu ani olaraq qəribələşdirən bir perspektivdən baxış kimi qiymətləndirir. Bu qəribəlik, komik ya da qorxuducu və ya hər ikisi ol bilər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən F.Mustafanın “Ağıllı adam” əsərində cəmiyyətin ağıllı dəlillərinin, daha doğrusu, öz mühitinə yadlaşaraq dəli damgası vurulmuş və ya bu adı könüllü qəbul edənləri təsvir edilməsi ədəbiyyatımızda qroteskin janr olaraq modelinin yaradılmasına nümunədir. Əsərin əvvəlində əsas qəhrəman olan jurnalistin iş yerindən bəhs olunur. O, “Kim kimdir?” qəzetində işləyir. Beləliklə, dramaturq oxucunu sonradan baş verəcək hadisələrə hazırlayır, təzadlardan, sözlərlə əməllərin arasındakı uçurumlardan xəbər verir. Uyuşmazlıqlar silsiləsi personajların monoloq və dialoqlarında, dəlixana “sakinləri”nin mühakimələrində üzə çıxır. Yazıçı oxucunu maraqlı süjet xətti ilə gərgin gözləyirdə saxlamağı bacarır. Əsərin əvvəlində qoyulan “Kim kimdir?” sualı sonda surətlərin maskalarının düşməyi ilə öz cavabını tapır. “Ağıllı adam”ın çox diqqət çəkən hissələri dəlixana sakirlərinin söhbətləridir. Yazıçı məharətlə 3 xəstənin daxili aləmini açmışdır. Müəllifin qoyduğu “kim kimdir?” sualına ən dəqiq cavabı III xəstə ilə bağlıdır. Dəlixananın ağıllısı, “dahisi” III xəstədir. Onun cəmiyyət, doğruluq, haqqında fikirləri ağıllı adam ifadə etsə dəlilik, dəli ifadə etsə dahilik kimi qələmə veriləcək fikirlərdir.

McElrayn “Fiction of the Modern Grotesque”da qroteskdə hadisələri danışanın dəli yaxud qismən dəli olduğunu göstərir, müasir qroteskin yaranma səbəbini insanların dindən uzaqlaşması və müasir bəşəriyyətin mənəviyyatına tam uyğunlaşacaq bir inancın var olmamasında görür.

FİRUZ MUSTAFANIN “OXŞARLAR” ƏSƏRİNDƏ POSTMODERNİZMİN TƏZAHÜRÜ

Səfərli N.M.

Bakı Slavyan Universiteti

90-cı illərdə yeni cərəyanlar ədəbiyyatımızda öz əksini tapmağa başlamışdır və əsas istiqamətlərdən biri də postmodernizm idi. Yeni çoxmetodlu ədəbiyyatın postmodern qolunun yaradıcılarından biri Firuz Mustafadır. Onun “Oxşarlar” farsını bu istiqamətdə nəzərdən keçirək. Postmodern ədəbiyyatda arxetiplərə tez-tez müraciət olunur. Fransızca “köhnə tip”, “ilkin nümunə” mənalarını ifadə edən arxetiplər kollektiv şüursuzluğun nəticəsi və davranışlarımızın səbəbidir. Oxşar obrazın yaranması qədim mifoloji köklərə dayanır. Ədəbiyyatımızda kölgə arxetipinin təzahür forması kimi siyasi oxşarlardan E.Qaragözova “Kamal Abdullanın və Lion Fexytvangerinyaradıcılığında “Kölgə” arxetipi”adlı məqaləsində bəhs etmişdir. F.Mustafanın şahının oxşarlarını bu yazıçıların yaradıcılığındakı şah və oxşarları ilə müqayisə edə bilərik, lakin ən başlıca fərqi vurğulasaq-təsvir olunan şahların heç birinin əsl şah yox, özündən əvvəlki oxşarın

oxşarı olması bu əsəri ədəbiyyatımız üçün orijinal edir. Bu “oxşarlar” qarışıqlığını rusların “Матрёшка”-sına bənzədə bilərik.

Əsərdə hadisələr təkrarlanır, dövr edir. Bütün dəyişikliklərin başında Qulluqçu durur. Vəzifə eşqi, nəfs düşüncəsiz şəkildə bir hökmdarı devirib, digərini hakimiyyətə gətirmək arzusu yaradır. Qulluqçu Oxşarın hakimiyyətə alışdığını görüb xəstə Hökmdarı taxtdan endirmək barədə plan qurur. Və Oxşara əvvəlcə qapalı, sonra açıq formada Hökmdarın əvvəlki oxşar olduğunu, boynu vurulmanın isə əsl Hökmdar olduğunu nəql edir, nəhayət, Oxşarda Hökmdarı devirmək üçün istək yarada bilir. Bu dövrü sistemin sarayda nə zamandan mövcud olduğu məlum deyil, məhz bu sistem oxucu-tamaşaçıda böyük maraq yaradır. Məlum olur ki, Qulluqçunun bu dönüklüyünün səbəbi Vəzir olmaq istəyidir. O, Sərkərdənin yanına gedərək, Oxşarın gizli-gizli Hərəmlə görüşdüyünü bildirir, Saray əhlini Hökmdara qarşı doldurmağa çalışır. Oxşar da bu vaxt fürsətdən istifadə edib özünün Hökmdar olduğunu iddia edir. Mat qalan saray əhli Qulluqçunun sözü ilə əsl Hökmdarı həbs edir. Yeni Hökmdarın Qulluqçu ilə olan səmimiyyətindən şübhələnən Vəzir ilə Sərkərdə yanlışlıqlarını düşünməyə başlayırlar. Yeni Hökmdar olan Oxşar öz təhlükəsizliyi və rahat yaşamağı üçün özünün oxşarının, Vəzəri və Sərkərdəni də aradan çıxartmaq üçün onların da oxşarlarının tapılması haqqında əmr verir. Əsərdə yeni oxşarlar dalğası yaranır. Hər bir Oxşar bənzədiyi şəxsin ən qaranlıq üzünü təmsil edir, kölgə arxetipinin funksiyasını yerinə yetirir. Hakimiyyətdə olan Oxşar tərəfindən ordubası kimi düşməni üstünə göndərilən əsl Hökmdar döyüşdən yaralı da olsa sağ qayıdır, artıq onun bir gözü çıxıb.

Əsərin əsas qəhrəmanları olan Hökmdar, Oxşar və Oxşarın Oxşarı üzləşəndə hər biri fərqli geyimdə olur. Hökmdar qırmızı köynəkdə, onun oxşarı qara köynəkdə, Oxşarın oxşarı isə ağ köynəkdə təsvir olunur. Müəllif tərəfindən rənglərin xüsusi şəkildə vurğulanması diqqəti cəlb edir. Rənglər tarix boyu insanlar tərəfindən müxtəlif cür mənalandırılmışdır. Şərq ənənəsinə uyğun olaraq saray sistemi, hərəmxana və şah təqdim olunduğundan və hər biri ayrılıqda sarkazm hədəfi göstərildiyindən rənglərin Şərq aləmindəki yerinə nəzər salmaq. “Qurani-Kərim”də rəng sözü “levn-ون” şəklində ifadə olunur. Rəng sözü 7 ayədə 9 dəfə işlənib. Əsərin ikinci adının “Yaşıl qurşaq” olduğundan əvvəlcə yaşıl rəngi nəzərdən keçirdək. Yaşıl rəng “Qurani-Kərim” səkkiz ayədə istifadə olunub: Ənam, Yusif, Həcc, Kəhv, Yasin, Rəhman, İnsan. Bu ayələrdə yaşıl rəng təbiətin rəngi, canlılığı, ahəngi, bəzəyi, gözəlliyi vurğulayır, cənnətin və cənnətdə geyiləcək paltarın rəngi olaraq göstərilir. Yaşıl eyni zamanda mədəniyyətin, dünyada sülhün simvoludur. Göründüyü kimi əsərin adındakı simvolla əsərin məğzi biri-birini tam inkar edir. Zahirən sülhün simvolunu daşıyan Hökmdarın sarayında əsl kaos hökm sürür. Bununla da postmodernizmin əsas xüsusiyyətinin tam mənada əksi özünü göstərir.

ŞEKSPIR POEZİYASININ APARICI JANRI KİMİ SONET

Süleymanova Ə.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Şekspir poeziyası ilə tanışlıq belə bir fikri əsaslandırır ki, ümumilikdə 37 pyes (faciə, komediya və tarixi-xronoloji janrlarda) yazmış Şekspir dramaturq olmasaydı, bir şair kimi ədəbiyyat tarixində qalacaqdı. Şekspir sonetləri şairin sələflərində, müasirlərinin də, xələflərinin də sonetlərindən sərrast, təsirli və qiymətlidir. Cümlədəki son söz daha çox sonetlərdə qaldırılan və cavabları axtarılan problemlərə aiddir. Sonetlərin yazılma tarixinə nəzər salsaq, Şekspir yaradıcılığının birinci mərhələsində yazılması, bu sənət xəzinəsinin mükəmməlliyi haqqında bir o qədər obyektiv qiymətləndirmə aparmağımıza imkan verir. Məhz təsadüfi deyil ki, Şekspir poeziyası həmişəyaşar xarakter daşıyır. Bu sonetlərdəki məhəbbət mövzuna müəllif bir istiqamətli yanaşmır. Şekspirə görə məhəbbət ümumi bəşəri hissdır, insanı yaşamağa, yaratmağa, çətinliklərlə başa gəlməyə imkan verir. Şekspir sonetlərinin əsas xüsusiyyətləri : 1) insana yüksək ali dəyər verilməsi 2) Həyat uğrunda mübarizə əzmi 3) Məhəbbətin ziddiyyətli tərəfləri 4) Həsərat, qəm-kədər motivi 5) xəyanət

Şekspirin 154 dahiyanə sonetinin nə zaman, harada və hansı xronoloji ardıcılıqla yazılması, eləcə də onların kimə ithaf edilməsi haqqında demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur. Şekspirin leksik fondu araşdırılarkən qeyd edilir ki, dramaturqun əsərlərində işlənən 2035 söz əvvəllər yazılı mətnlərdə heç vaxt işlənməyib. Oksfordun “qanadlı sözlər” lüğətinə görə, ingilis dilli dünyada ən çox təkrarlanan sitatların onda biri Şekspirin payına düşür. Şekspir sonetlərində məhəbbət mövzusu onun bu mövzuya dair sitatları ilə səsləşir. “Nə qədər ağırdır başqasının gözüylə baxmaq xoşbəxtliyə” və ya “Güvən ruh kimidir, tərk etdiyi bədənə əsla qayıtmaz” və s. fikirləri yuxarıda qeyd olunan Şekspir sonetlərinin əsas motivlərini tamamlayır.

Şekspir yaradıcılığına nəzər salsaq ən ziddiyyətli və müzakirələrə səbəb olanların məhz sonetlər olduğunu görə bilərik.

Şekspir sonetləri dünya dillərinin əksəriyyətinə tərcümə olunaraq dünya ədəbiyyatının sevilən incilərinə çevrilərək, oxucuları daim maraqlandırmışdı. Məhz bu səbəbdən Şekspir yaradıcılığına həmişə müraciət olunmuş, yeni axtarışların aparılması öz aktuallığını itirməmişdir.

Ş.BRONTE VƏ C.OSTİN YARADICILIĞINDA ROMAN APARICI JANR KİMİ

Şabanova Y.K.

Bakı Slavyan Universiteti

Roman yazılı ədəbiyyatın və epik növün ən irihəcmli janrıdır. Ş.Bronte İngilis ədəbiyyatının ən məşhur roman yazıçılarından biridir. “Şerli”, “Şəhərcik”, “Müəllim” romanları ilə tanınmış, lakin “Ceyn Eyr” ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. “Şəhərcik”(1853) romanında yazıçının Brüsseldə, internat məktəbindəki xatirələri, həmin dövrün real mənzərəsi əks olunub. Görkəmli ədib romanlarında öz həyatından olan səhnələri qələmə almaqla yanaşı, həmçinin təxəyyülündə canlandırıdığı səhnə və xeyallarına da yer vermişdir. Romanlarında əsas mövzu bir qadının, bir mürəbbiyənin və yaxud bir müəllimin daxili aləmi, arzu və istəkləridir. Yaratdığı qadın qəhrəmanları dərin duyğularını biruzə verməyə, onları gizlətməyə çalışan kəslərdir. “Ceyn Eyr” romanında Ceyn öz təbii arzuları və sosial mühitlə daim konfliktədir. Brontenin yaradıcılığının özünəməxsusluğu onda idi ki, əsərlərində yaratdığı qadın qəhrəmanının bütün hiss və duyğuları ilə birlikdə romanlarında əks olunması, həmçinin sevgi hissini qadınların nöqtəyi-nəzərindən göstərilməsidir.

C.Ostin dünyaca tanınan məşhur qadın yazıçılardandır. Yaşadığı dövrə aid yaratdığı portretlər və qəhrəmanlarının xarakteri, romanlarının klassiklər arasında yer almasını təmin etmişdir. Birbaşa və sadə nəqliyə tərz, sosial hadisələrə istehsalı mövqeyi və güclü qadın qəhrəmanları ilə XIX əsr müasir roman dilinin əsasını qoymuşdur. “Ağıl və Ehtiras”, “Qürur və Qərəz”, “Mensfild Parkı” və “Emma” romanları möhtəşəmliyi ilə seçilir. Sonluqların xoşbəxt bitməsinə baxmayaraq, onun romanları oxucuların özləri və həyatları haqqında düşünməyə vadar edir. “Ağıl və Ehtiras” romanında yazıçı Elinor və Mariana adında iki bacını qarşılaşdıraraq, insanlara estetik zövq verir. Din, dini mövzular və dini vəzifələr mövzusunda yazılmış “Mensfild Parkı” yazıçının ən ciddi romanıdır. “Emma” romanında isə komik və yumoristik hadisələrə rast gəlinir. “Qürur və Qərəz” hal-hazırda da sevilərək oxunan C.Ostinin şah romanıdır. Romandakı əsas məqam iki qəhrəmanın - Darsi və Elizabet Bennetin sevgisinə və sonradan nikahına sosial bərabərsizlik maneə ola bilmir.

HÜSEYN CAVİD XX ƏSR AZƏRBAYCAN ROMANTİZM MƏKTƏBİNİN GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ KİMİ

Şirinova S.T.

Odla Yurdu Universiteti

Azərbaycan romantizmi haqqında ümumi məlumat

Romantiklərin türkçülüynü nəzərə almamaq, ümumiyyətlə, XX əsr Azərbaycan romantizmini yarımcıq tanımaq deməkdir. Türkçülük Azərbaycan romantizminin ayrılmaz atributlarından və ancaq bu yönündə əhatəli, obyektiv, dəqiqliklə araşdırılmalıdır. Yalnız bu halda Azərbaycan romantizminin həqiqi mahiyyətini, özünəməxsusluqlarını anlamaq mümkündür. Romantizm Avropa ədəbiyyatında da özünəməxsus yer tutmuşdur. Romantizmin Avropa ədəbiyyatında nümayəndələrinə A. S. Puşkin, M. Y. Lermontov, E. Hofman, C. Q. Bayron, P. B. Şelli, C. Kits, V. Hüqo, F. R. Şatobrian, A. Vinyi, C. Leopardi, A. Mandzoni, Ş. Petefi, M. Eminesku, T. Şevçenkonu misal göstərmək olar. Bizim romantizmin milli-ədəbi-tarixi xidməti üç anlayışla – «hürriyyət», «millət» və «Vətən» sözləri ilə bilavasitə bağlıdır. XX əsrin başlanğıcından məhz romantizm ədəbiyyatının əsas problemi bunlar idi. Bu motivləri ayrıca tədqiq edib və əsər yazmaq olar.

Azərbaycan romantizmin nümayəndəsi Hüseyn Cavid haqqında.

Azərbaycan romantizmin görkəmli nümayəndəsi kimi Hüseyn Cavidin adın xüsusilə qeyd etmək olar, romantik şair kimi şöhrət qazanmışdır. Xalq aşiq poeziyası və klassik lirika ilə bağlı janrlarda bacarıqla yazıb yaradan, həmin janrlara bir sıra yeniliklər gətirən şair yeni poetik formalarda da dolğun sənət axtarışları

aparmışdır. Hüseyn Cavidin sənəti bədii forma, janr cəhətdən çox zəngin, əlvan olmuşdur. O, yüksək sənətkarlıqla yazılmış lirik şeirlər, poemalarla yanaşı, Azərbaycan səhnəsinə faciə və dramlardan ibarət 15 orijinal əsər vermişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların yaradıcısı olmuşdur.

Hüseyn Cavidin şeirlərinin məzmunu haqqında.

Müəllifin lirik şeirlərinin bir çoxunda, həmçinin “Məsud və Şəfiqə”, “İştə bir divanədən” əsərlərində şübhələrin təsvirinə, “Şeyx Sənan” və “Peyğəmbər”də sufizmə və sufi-məsləklik əqidəsinə, “İblis” və “Xəyyam”da isə fəlsəfi idealizm və materialist fəlsəfəyə məxsus ideoloji, fikri elementlərinə yer verilmişdir. “Get”, “Məyus bir qəlbin fəryadı”, “Ah... yalnız sən”, “Bir xatirə”, “Çoban türküsi” və başqa şeirləri hüzn-kədər, göz yaşı, bədbinlik motivləri əhvali-ruhiyyənin bədii təəcəssümündən ibarətdir.

Hüseyn Cavidin leze dramları haqqında.

Oxunmaq üçün nəzərdə tutulmuş dramlara leze dramlar deyilir, yəni ki bu dramlar səhnə üçün yazılmamışdır. Bunlar “Peyğəmbər” və “Topal Teymur” dramlarıdır. Hər iki əsərdə təsvirə, təhkiyəyə daha çox yer verilmişdir, bu da səhnəyə çıxarılmasını çətinləşdirir. Peyğəmbəri ideallaşdırmağında tənqiddə məruz qalsa da, onun müqəddəslik mərtəbəsindən bəhs etmişdir. Digər əsərində isə Teymurləngi ideallaşdırmaqda günahlandırılmışdır, bu əsərdə isə tiranlığı tənqid etmişdir.

Hüseyn Cavidin dram əsərləri haqqında.

Dram əsərlərinin əksəriyyətini şeirlə yazmış, öz şairlik istedadını, qələm qüdrətini də ən çox bu sahədə göstərmişdir. Heca vəznində yazdığı birpərdəli “Ana” (1910) pyesi H. Cavidin ilk mənzum dramıdır. Onun əsərləri eyni zamanda Azərbaycan teatrının inkişafına da böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə olan “Şeyx Sənan” (1914) əsərində Cavid mürtəce din xadimlərinin insanları bir-birindən ayırmaq üçün uydurduqları çürük ehkamlara qarşı etiraz etmişdir. Burjua-kapitalist istismarı şəraitində əzilən və tənhalığa məhkum olunan insanların faciəsi (“Maral”, “Afət”, və “Şeyda”) zamanla və hakim üsuli-idarə ilə qəlbən barışmayan qüvvətli şəxsiyyətlərin taleyi (“Səyavuş” və “Xəyyam”), cəmiyyət həyatını və insan taleyini tənzim etməkdə aqlın və əxlaqın rolu (“Şeyx Sənan”, “İblis”) kimi məsələləri H. Cavid romantik-fəlsəfi bir mövqedən həll etməyə təşəbbüs göstərmişdir.

ÖMƏR SEYFƏDDİN VƏ TÜRK HEKAYƏ JANRI

Şirinova T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Realist yazıçı olan Ömər Seyfəddin TənziMAT dövrü ədəbiyyatının, eyni zamanda türk hekayə janrının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Onun “İlk cinayət”, “And”, “Qara kürü”, “Rüşvət”, “Qurumuş ağaclar”, “Qaşov”, “Fon Sədiştaynın arvadı” və başqa hekayələri var. Ömrünün sonunadək türkçülüüyü, türk birliyi ideyalarını təbliğ edən, türk dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparan yazıçı hekayələrində dövrünün ictimai-siyasi aktual problemlərini səsləndirmişdir.

Tədqiqatçı alim Elman Quliyev yazıçının yaradıcılığını belə qiymətləndirir: “O da bir həqiqətdir ki, Ömər Seyfəddin yaradıcılığında ictimai həyat gerçəkələrinə münasibət bildirilərkən tənqid bir qədər ön planda saxlanılmışdır”. Onun hekayələrini mövzu və məzmun baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) İnsan mənəviyyəti və əxlaqına dair hekayələr
- 2) Millətçilik və türkçülüyə dair hekayələr

Yazıçının “İlk cinayət” hekayəsində vicdan məsələsi ön planda dayanır. Uşaqikən balaca qağayı balasını öldürən adam illər keçməsinə baxmayaraq hələ də bu ilk cinayətin vicdan əzabını çəkir.

Onun maraqlı hekayələrindən biri də “Qara kürü” hekayəsidir. “Qara kürü” novelladır. Hekayənin əsas ideyası altun dünyasının insan əxlaqına təsiridir. Əvvəllər kasıb, fəqir, sakit, qız ismətli olan Hüsam bir müddət keçdikdən sonra varlanır. Pul onu köklü şəkildə dəyişir. Heysiyyətini itirmiş Hüsam artıq evdəki qulluqçulara da sataşır. Hekayənin sonunda Hüsam qayınanasına qarşı həzircavablılığı ilə seçilir.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında dövrün sosial problemləri, bu problemləri doğuran səbəblər göstərilir, cəmiyyətdəki ədalətsizliklər tənqid olunur.

“Rüşvət” hekayəsinin əsas ideyası ədalət məsələsidir. Düşməni Huysuzoğlunun adından məhkəməyə rüşvət göndərən, ədalətsizliklə məhkəməni qazanan Əlinin mənəvi eybəcərliyi tam planda əks etdirilir. “Rüşvət düşməndir, kim hədiyyə versə haqsız çıxar”.

Onun "Fon Sədrıştaynın arvadı" hekayəsinin əsas ideya xətti millətçilikdir. Hekayədə türk və alman xalqı qarşılaşdırılır. Türk qadını ilə ailə quran Sədrəddin bir müddət sonra arvadının israfçılığından təngə gəlir, alman qadını ilə evlənir. Anası alman, atası türk olan Hasib ayrı-ayrılıqda həm anasını, həm də atasını aldadır. Təkliddə isə nə almanlığı, nə də türklüyü qəbul edir. Hekayədə göstərilən yazıçı Orxan obrazı Ömər Seyfəddinin prototipidir. Orxanı dünyaya gətirən isə vaxtilə Sədrəddinin həyat yoldaşı olmuş türk qadını idi.

"And" hekayəsində iki azyaşlı oğlanın bir-birilə qan qardaşı olmasından bəhs edilir. Qan qardaşlığının nə demək olduğunu anlamayan uşaqlar bunun sadəcə dostluq olduğunu başa düşürlər. Qardaş olan uşaqlar and içib söz verirlər ki, ömürlərinin sonunadək bir-birilərinə sadıq qalacaqlar. Hekayənin sonunda qan qardaşlarından birinin ölümü o birini mənən sarsıdır.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında yalan, riyakarlıq, ikiüzlülük tənqid atəşinə tutulur. "Qaşov" hekayəsində böyük qardaş qaşovu istifadə edə bilmədikdə onu sındırır. Atası bu hərəkətin kimin etdiyini soruşduqda kiçik qardaşı Həsənin üstünə atır. Etdiyi hərəkətdən peşman olan böyük qardaş fikirləşir ki, səhər Həsəndən bağışlanmağını istəyər. Ancaq Həsənin vaxtsız ölümü buna mane olur.

"Namus" hekayəsində qaraçının itə görə həbs olunmasından bəhs edilir. Ailəsinin itləri çadıra gətirib onların cütləşməsini seyr etdiyini görən qaraçı qəzəblənir, "namus, namus" deyərək hamısını baltalayır.

"Çirkinliyin sirri" hekayəsində gözəl, gənc, zərif olan Sütudə həm zahirən, həm də daxilən eybəcər olan Əliyə aşiq olur və onunla evlənir. Hər kəs bu hadisədən şoka düşür. Yazıçı sonda belə bir sual verir: "Görəsən, şux gənclərin xəstə qocaları, ən gözəllərin ən çirkinləri bu cür, dəlicəsinə sevmələri mənfəətpərəst, ziddiyyətli təbiətin gizli bir hiyləsi, gizli bir tələsidirmi? Bax indi bu haqda düşünürəm..."

Türk yazıçısı Ömər Seyfəddinin yaradıcılığından belə qənaətə gəlmək olar ki, onun hekayələrində millətçilik ideyaları, türk xalqının qəflət yuxusundan oyanması, dirçəlişi, mənəviyyat məsələləri, insan əxlaqı və tərbiyəsi öz əksini tapıb. Türk dilinin bütün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etməsi onun hekayələrinin novatorluğunu şərtləndirir.

QƏRBİ AVROPA ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ - EKZİSTENSİALİZM

Umudova Ş.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Muasir Qərbi Avropa ədəbiyyatı iki əsrdən artıq bir keçmişə sahibdir. Bu qədər uzun bir müddət ərzində Qərbi Avropa ədəbiyyatı mürəkkəb bir yol keçmiş və zamanla zənginlik qazanmışdır. Dünya fəlsəfəsinin insana yanaşma meyarları həmişə tədqiqatın prioritet istiqamətlərindən olmuşdur. Fəlsəfə ilə bağlı klassik görüşləri inkar edən məntiqçi pozitivizmin nümayəndələri yeni dünya mənasizliklərinin inkişafı ilə fəlsəfənin beş başlıca sualını müəyyənləşdirdilər və ilk dəfə fəlsəfə tarixi düvrəşdirilərək suallar qoyulması ilə yekunlaşdı. Ekzistensializm (latınca: ekzistensiya sözü "müvcudluq" deməkdir) Birinci dünya müharibəsindən sonra Almaniya, İkinci dünya müharibəsi dövründə Fransada, sonralar isə bir çox ölkələrlə yanaşı ABŞ-da meydana gəlmişdir. Bu cərəyan bədii istiqamət kimi həyatın absurdlarına əsaslanır. Ekzistensializm əsas qəhrəman kimi emosional coşqunluqdan əzilən, ehtiraslardan parçalanan dünyanın şəxsiyyətini irəli çəkir. Ən böyük nümayəndəsi olan Sartra gürə, ekzistensializm cərəyanı Dostoyevskinin "əgər allah olmasaydı hər şey icazə olardı" deymiylə yaranmışdır. "Ekzistensiya" ifadəsini ilk dəfə istifadə edən Kiyerkeqor varlıq deyində bizim düşündüyümüz adi insanı deyil, bütün real həyat şəraitinin diqtələrindən arınmış müstəqil insanı nəzərdə tuturdu. Azadlıq insana başqaları tərəfindən verilmir, o, insanın öz meylidir, buna görə, kiminsə başqasının azadlığının sərhədləri ilə bağlı nədə diqtə etməyə mənəvi haqqı yoxdur. Ekzistensializmin banisi Martin Haydegger idi. Onun "Varlıq və Zaman" əsəri dərc olunduqdan sonra bütün dünyada səs-küyə səbəb oldu. Haydegger bütün Qərb fəlsəfəsini metafizik olduğu üçün tənqid edirdi. Amm, Haydeggerin dediyi Qərb filosoflarının metafizikadan asılı olmağı deyildi, o, ümumiyyətlə fəlsəfənin ancaq metafizik təsdiq və inkarla məşğul olmasını, Allahın varlığı və yoxluğu diskussiyalarının aparılmasının əleyhinə idi. Onun bu tezləri sonradan postmodernizmin ortaya çıxmağı ilə başqa bir görüntü aldı. Haydeggerin ən böyük yanlışlığı 1933-cü ildə nasistlərin partiyasına qatılmağı oldu, sonralar siyasi seçimləri onun fəlsəfi tezlərinə qeyri-ciddi yanaşmağa səbəb oldu. Ekzistensializmə gürə azadlıq ondan ibarətdir ki, insan təbii, yaxud sosial zərurətin təsiri altında formalaşan bir əşya kimi çıxış etməsin, özü-özünü seçsin, özünü hər bir hərəkəti, davranışı ilə formalaşdırsın. Tarixdə baş verən hər şey üçün insanın məsuliyyət daşması barədə ekzistensialistlərin fikri məhz buradan çıxır. Lakin azadlığın subyektiv planda şərhə sırf etik baxımdan dəyərləndirilir. Ekzistensialistlərin irəli sürdükləri ən ümumi

problem – həyatın mənası, insanın dünyada yeri və onun üzünə həyat yolu seçməsi məsələsindən ibarətdir. Bu kühnə problem həmişə xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Deməli, ekzistensialistlər zamanımızın ən kəskin məsələlərindən birinə toxunmuşlar. Bu fəlsəfənin tərəfdarları onu, ümumiyyətlə, varlıq haqqında təlim kimi verirlər. Əslində isə həmin fəlsəfəni yalnız insan şəxsiyyətinin «mövcudluğunu» təhlil etməyə məncər edirlər. Bəzi ekzistensialistlərin «o dünya» haqqında, başqa sözlə desək, allah haqqında yeritdikləri məhkəmə hesaba alınmazsa, ekzistensialistlər üçün yeganə reallıq şəxsi mövcudluqdan, «mən mövcudam» idrakından ibarətdir. Onlar insanı əhatə edən aləmi sirli, insan zəkasının dərk edə bilməyəcəyi və məntiqi təfəkkürə uyğun gəlməyən bir aləm kimi təsvir edirlər. Haydegger deyir ki, aləm ona gürə mövcuddur ki, mövcudluq vardır. «Heç bir mövcudluq olmazsa, aləm də mövcud ola bilməz». Ekzistensialistlər üçün insan cəmiyyəti və insanların həyatı başdan-başa "anlaşılmazlıq" və qəti absurddan ibarətdir. İnsanlar arasında sevgi və bağlılıq yoxdur, ancaq seks var, adamlar arasında bütün insani münasibətlər qırılıb. Kişilər və qadınlar prinsipial şəkildə üzrlərinə qapanıblar, qarşılıqlı başadüşməməzliyə məhkumdurlar. Hər bir insan bir dünyadır. Ancaq bu dünyalar bir-biri ilə əlaqə saxlamırlar. İnsanların ünsiyyəti ancaq səthidir və qəlbin dərinliklərinə toxunmur. Dünya insanının ekzistensialist modeli belədir. "ekzistensializm humanizmdir". Fransız mütəfəkkiri Rocer Reniü "Ekzistensializm barəsində dərslər" kitabında yazır ki, bu cərəyanın ilkin mənbəyi İncildə və Tövratdadır. O yazır ki, həm teoloq, həm də filosof olan Məqəddəs Avqustinin tanrıya ünvanladığı "Özümü bilsəm, səni də biləcəm. Başqa nə var ki? Heç nə." – sözləri öz mövcudluğu ilə üzündən kənardakı bir varlığı açıqlamaq üçün açar ifadələrdir. Onun fikrincə, ekzistensializm İyonyalı filosofların xəyali kosmoqoniyasına qarşı "Özünü tanı" deyən Sokratdan, insanın varlığına, həyatına, ölümünə maraq gəstərməyən Dekarta qarşı çıxan Paskaldan, Hegelin mütləq sisteminin əleyhinə absolyut ekzistensiyayı təklif edən Kierkeqordan başlayıb inkişaf edən xətdir.

C.CABBARLI SATİRASINDA QADIN

Vəliyeva B.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Cabbarlının ilk satirik şeirlərində qadın azadlığı mövzusunda xüsusi yer verilmişdir. "Hüriyyəti-nisvançılara protesto", "Arvadlar-deyir", "Kişilər deyirlər", "Qızlardan kişilərə protesto" və başqa şeirlərində şair vaxtilə dəb halını almış qadın azadlığı məsələsinin yarımçıq həll edildiyindən, qadınların hələ də ibtidai hüquqlarından məhrum olunduğundan bəhs edirdi. Cabbarlı burjuva jurnalistlərinin qadın azadlığı haqqında boşboğazlığına işarə edərək yazırdı; "Neçə il bundan qabaq filan əfəndi, filan əfəndi ilə ağız-ağıza verib "hüriyyəti-nisvan"-deyə bağırırdılar. Hətta iş o məqama çatmışdı ki, hər kəs, istər şair və ya mühərrir olsun bismillah əvəzində "Hüriyyəti-nisvan" deyə bağırırdı. Lakin bu əfəndilərin qadın azadlığı haqqındakı mübahisə və danışmaları boş-boğazlıqdan başqa bir şey deyildi. Çünki yenə də əvvəlki kimi hər evdə qızların qulağına uşaqlıqdan bu sözləri oxuyurdular".

Belə ki, "Edilyalar", "Mariyalar" oxuya, kübar qadın ola bilər və lakin "Fatma" və "Tükəzbanlar" üçün bu bir ardır, namussuzluqdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yetişən realist satirik şairlərin hamısı bu və ya başqa şəkildə Sabir satirasının qüvvətli təsirini hiss etmişlər. Cabbarlı da ilk satirik şeirlərini bu böyük inqilabçı satirikin təsiri altında yazmışdır.

Cabbarlı yaradıcılığının ilk dövründə mühüm yer tutan satira ədibin bir realist, bir demokrat kimi yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Bu satirik şeirlərdəki sadəlik, xəlqilik, dərin ictimai ehtiras ədibin yaradıcılığının müsbət keyfiyyətləri kimi inqilabçı demokrat yazıçıların bilavasitə təsiri altında inkişaf edirdi. Onun ilk satirik şeirlərində, həm mövzu, həm də forma cəhətdən Sabir ruhu duyulmaqdadır. Lakin bu təsir hələ səthidir. Sabir şeirlərindəki ideya-mövzu dərinliyi, siyasi kəskinlik Cabbarlının satirasında yoxdur. Cabbarlı, Sabirin əhatə etdiyi geniş ictimai-siyasi mövzunun ancaq bir hissəsi; meşşanlıq, gerilik və mövhumatla mübarizə motivlərini götürmüş və demək olar ki, onları təkrar etmişdir. Forma məsələsinə gəldikdə, Cabbarlı, Sabirin qüvvətli satirasının bəzi zahiri cəhətlərini almış, daha doğrusu onları təqlid etmişdir.(5, səh 23,24).

Cabbarlı satirik şeirlərində qadının insan sayılmaması, hətta daha da dərinə gedərək, qadının öküz, donuz adlandırılmasını kəskin şəkildə tənqid etmişdir. "Kişilər deyirlər" satirası sanki bir "ağıllı kişinin" monoloqu şəklində verilmişdir. Həmin bu "ağıllı" kişi qadınları insan deyil heyvan adlandırır. Zərif qadını, qızı öküzlə müqaisə edir.

XX əsrin əvvəllərində qadınların, qızların ən böyük bəlası oxumaq qadağası və hələ uşaq ikən evləndirilməsi idi. Həmin dövrün mənzərisini açıq şəkildə görməyə, dərk etməyə imkan verən o dövrün ədəbi örnəkləri idi. Bu çox təbiidir. Bəllidir ki, ədəbiyyat öz materialını həyatdan alır. Lakin XX əsrin bu acınacaqlı mənzərəsini yaradan ədiblər həyatdan götürdükləri materialı qələmə alarkən sırf yeni əsər yazmaq məqsədi güdmürdülər. Onların əsas məqsədi, azad insan faktorunu yaratmaq, dövrün dini-xurafata meyl etmiş əhalisini ayıltmaq idi. C.Cabbarlı da tənqidi ruhda yazdığı şeirlərində qadının, qızın müdafiəçisi idi.

Cabbarlı dövründə radikal maarifçi hərəkatla, mədəni inqilabın şüurları ilə real gerçəklik arasında məsafə böyük idi. Cəmiyyətin qabaqcıl hissəsi maariflənmiş, başqa qütbü isə yarımfeodal müsəlman zehniyyətindən təmizlənməmişdi. Bu zehniyyət-mollaxana savadı müasir təhsildən üstün sayılırdı. Öz geriliyini xüsusi mədəniyyət kimi qələmə verirdi. Əslində, qadın azadlığı məsələsini həll etməyən mədəni inqilabın mənası yox idi. Çünki yalnız qadın azadlığı Azərbaycan cəmiyyətində həqiqi və müair mənada şəxsiyyət azadlığına yol açə bilirdi. (3, səh 114).

C.Cabbarlı maarifçilik ideyasının banisi M.F.Axundzadənin yolu ilə gedərək, Axundzadəyə xas maariflənmə ideyalarını dövrünə uyğun şəkildə, öz idealları əsasında xalqına çatdırmaq istəyirdi. C.Cabbarlının ideali isə azad insan yaratmaq idi. Belə bir sual yarana bilər ki, Cabbarlı azad insan idealını niyə məhz qadınlarda arayırdı?. Qeyd olunduğu kimi həmin dövrün məzlumları məhz qadınlar idi. O qadınlar idi ki, on üç-on dörd yaşında qoca bir kişiye ərə verilirdi, sırf bir qab cörək yeyə bilsin deyə hər gün ər işkəncəsinə dözürdü, o xüsusda qadınlar idi ki, onlara heç insan kimi də baxılmırdı. Qədim dövrdə Misirdə yeriyan əşya adını almış qullardan heç fərqlənmirdi.

Cəfər Cabbarlının qadın azadlığı ideali bu gün də aktual olaraq qalır. Qadınların tarixi dəyərinin işıqlandırılması bəşəriyyətin yarı tarixinin canlandırılmasıdır. Cəmiyyətin hansı inkişafından söz açmaq olar ki, hələ də bu gün də əhalinin yarısından çoxunu təşkil edən qadınların yaradıcılıq təcrübəsinin üstündən xətt çəkməyə cəhd göstərənlərin sayı kifayət qədərdir.

XVII BÖLMƏ

METODİKA

ŞAĞIRDLƏRDƏ İFADƏLİ OXU BACARIĞININ FORMALAŞMASI HAQQINDA

Abdullayeva S.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Məktəblilər hələ kiçik yaşlarından nəzm nümunələri ilə qarşılaşırlar. Onlar bu haqda heç bir nəzəri məlumata malik olmasalar da, nəslrlə nəzmi fəqrləndirə bilirlər.

Nəzm əsərlərinin ifadəli oxusunu ədəbiyyat nəzəriyyəsinə dair biliklərin tətbiqindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. İfadəli oxu nəzmin xüsusiyyətləri haqqında biliklə əlaqələndirilsə, daha səmərəli tədrisə nail olmaq mümkündür. Nəzmin xüsusiyyətləri dedikdə başlıca olaraq üç cəhət - vəzn, bölgü, qafiyə sistemi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, ədəbiyyatımızda 3 vəzn- heca, əruz, sərbəst vəznlər vardır. V-VII sinfin dərslərlərində hər 3 vəzndən nümunələrə rast gəlirik. Dərslərlərə nəzər salsaq görə bilərik ki, şeirlərin tədrisinə 2 saat ayrılıbmışdı. Bunun I saati oxuya II saati isə mövzu üzərində işə verilir. Məktəb müəllimlərindən aparılan sorğular göstərir ki, şagirdlərdə ifadəli oxu heç də rəvan şəkildə getmir. Çünki onlar oxuduqlarının mənasını bilmədən müəllimlərinin oxusunu yamsılayaraq, oxumağa çalışırlar. Bəs bu nə dərəcədə düzgündür? Nədir ifadəli oxu? İfadəli oxu emosianallıqla yörgulan, obrazlıqla köklənən oxudur. Mətnədəki hislərin, duyğuların emosianallıqla, yaşana-yaşana çatdırılmasıdır. Şeiri oxuyan (müəllim, şagird) şairin yazarkən yaşadığı hisləri duymalı, onu aydın özünə tərz bir şəkildə oxucuya çatdırmalıdır. Bədii mətni ifadəli oxumağı qarşısına məqsəd qoyan şəxs I növbədə onun məzmunu ilə yaxından tanış olmalıdır. Bu onda ilk təəssüratın, təsəvvürün yaranmasına imkan yaradır. Sonra mətnin mövzusu, ideyası araşdırılır, dili ümumiyyətlə bədii xüsusiyyətləri açıqlanır. Növbəti mərhələ mətnaltı mənalardan, məntiqi vurğulu sözlərin, fasilələrin aydınlaşdırılmasını əhatə edir. Bütün bunlar ifadəli oxu öz vəzifəsini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Əsərdə təsvir olunan fikir nə qədər aydın, mükəmməl dərk olunarsa, ifadəli oxu da bir o qədər uğurlu alınar. Deməli, ifadəli oxuya ilk növbədə hazırlıq lazımdır, bunun üçün də yuxarıda sadaladıqlarımız diqqətə alınmalıdır. Mətnin ifadəli oxusunda başlıca məqsəd əsərin bədii mahiyyətini anlamaq, bunu dinləyiciyə çatdıracaq şəkildə oxumaq, onda ideya-bədii məzmunu müvafiq ovqat yaratmaqdır. Bunun üçün 3 şərtin nəzərə alınması vacibdir:

- 1) Müəllimin fikri dəqiq və aydın çatdırılmalıdır. Bu məntiqi ifadəlilik də adlanır.
- 2) Əsərin emosianal-obrazlı qavranılmasına nail olunmalıdır. Buna emosianal-obrazlı ifadəlilik deyilir.
- 3) Dəqiq və düzgün nitqə malik olmaq zəruridir.

Söz sənəti olan ədəbiyyat həyatı bədii sözlərlə əks etdirir, bu əks etdirmə əlbəttə ki, təsirli ifadə ilə dinləyiciyə çatdırılmalıdır. İfadəli oxu zamanı müəllimin nitqinə verilən tələblərin çoxluğunu və mürəkkəbliyini də vurğulamaq lazımdır. Müəllimin ifadəli nitqi təlim prosesinə xüsusi təsir göstərir. Sönlük nitq şagirdlərin fikirlərini cəlb etmir, onlarda keçilən dərslə, oxunan şeirlə maraq yaratmır. Bu da oxunan materialın qavranılmasını çətinləşdirir. Tədris olunan mövzu səmərəli alınmır. Emosianal rəngə boyanmış, intonasiya çalarları ilə zəngin nitq isə müəllimin söylədiklərinə marağı gücləndirir, təlim materialına diqqəti artırır, eşidilənlər əsasında qavranılır və yadda qalır.

İfadəli oxunun bir təlimi əhəmiyyəti də ədəbiyyatşünaslığın nəzəri anlayışlarının mənimsənilməsinə imkan yaratmasıdır. Danışiq səslərinin əmələ gətirdiyi ahəngin, poetik sintaksisin, şeir vəzninin və.s dərindən öyrənilməsinə mətnin ifadəli oxusunun həyata keçirilməsi ilə aparılan işlər böyük təsir göstərir. İfadəli oxu həm də müxtəlif ədəbi növ və janrların spesifikliyinin mənimsənilməsinə və çatdırılmasına da şərait yaradır. İfadəli oxunun tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. İlk növbədə bu oxunun şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasındakı rolu göstərilməlidir. Dediymiz kimi ifadəli oxu o zaman mümkün olur ki, şagird şeiri, poemanı- bədii əsərin əsas məğzini dərindən dərk etsin. Deməli əsərin başa düşülmüş ideyası şagirdin dünyagörüşünə təsir edir, onda zərif hislər, ibrətamiz duyğular yaradır.

İfadəli oxu bədii əsərin gözəlliyini duymaqda, başa düşməkdə şagirdlərə kömək edir. Məktəblilərin ifadəli oxusunu “yaradıcı əmək” adlandırmaq, fikrimcə, yanlış olmazdı. Belə ki, hər bir şagird oxuduğu əsəri özünə xas emosianallıqla, intonasiya ilə oxuyacaq. Bu isə hər kəs də eyni tərzdə alınmır. Bunun üçün müəllim çalışmalıdır ki, hər bir şagird ifadəli oxu bacarığına mükəmməl şəkildə yiyələnsin, əsərin

məzmununu dərk etsin, onun dərinliklərinə enərək əsas məzmunu başlıca ideyanı tapıb, əsəri məhz o ideyaya əsaslanan şəkildə oxusun. Lakin şagirdlər çox vaxt özlərini bu “əziyyətli yola” salmaqdan boyun qaçırır, lirik əsəri təqlid etmə şəkildə oxuyurlar ki, bu zamanda səmərəli iş alınmır.

İfadəli oxu idrak proseslərini- təfəkkürü, hafizəni, qavrayışı səfərbər edir. Oxuya hazırlıq, oxu prosesində şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri- xarakter, temprament, meyl, maraq və.s təzahür edir və onların tərbiyəsi üçün ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısına geniş imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI

Abuzərova G.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ədəbiyyat dərslərində ən çox əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də yazılı və şifahi nitqin inkişafı məsələsidir. Hər iki istiqamətdə müəllim qarşısında duran vəzifəni ən müvafiq şəkildə icra etməlidir. Hər şeydən əvvəl müəllimin nitqi şagirdə nümunə olmalıdır. Müəllim nitqində qeyri-ədəbi ifadələr, məntiqsiz, qarışıq cümlələrə dialekt və şivə ünsürlərinə, tez-tez təkralamaya və yorucu nitqə yol verməməlidir.

Müəllim hər bir şagirdə fərdi yanaşmalı və onun nitqi ilə bağlı problemləri özü üçün müəyyən edib o istiqamətdə işini qurmalıdır. Belə ki, müəllim kontaktda olduğu şagirdin əgər danışmağa qarşı kompleksi varsa, əvvəla, bunu aradan qaldırmaq lazımdır. O, şagirdlə daha çox ünsiyyətdə olmalı, onu digər yoldaşları ilə daha çox ünsiyyətə vadar etməli, onun meyl və maraqlarını nəzərə alaraq onu cəlb edəcək mövzuda söhbətlərə üstünlük verməlidir. Çox vaxt əksər şagirdlər vərdiş halına çevirdiklərindən və daha rahat hesab etdiklərindən sualları jest və mimikaları ilə cavablandırırlar. Müəllim bu məqamı da diqqətdən kənar qoymamalıdır. Məsələn, şagirdə “filan əsərdə bu fikirlə razısanmı?” deyəndə onun başını yelləməsi ilə cavabını kafi saymaq olmaz. Müəllim nəzakətlə onu danışmağa təhrik etməlidir. “Səbəbini izah et. Nəyə görə? Hansı amillərə, faktlara əsasən razıyam. Mən olsam nəyi əlavə edərdim?” və s. yollarla şagirdin nitqini daha da fəallaşdırmaq mümkündür.

Heç bir zaman müəllim şagirdin nitqini yarıda bölüb müdaxilə etməməlidir. Bu zaman şagird artıq yorulur, düşünür ki, onsuz da nə danışsa irad tutulur və hesab edir ki danışb səhvlərimin sayını artırmaqdan daha susmaq daha yaxşıdır, və ya şagirdin diqqəti yayınır, fikri parçalanır, nitqinin əlaqəsi systemsiz hala düşür və s. kimi hallara yol verilir.

Müəllim hər bir şagirdə, xüsusilə də, nisbətən susqun şagirdlərə qarşı daha həssas yanaşmalıdır. Şagirdin fikrinə biganə qulaq asmaq, ona qarşı diqqətsizlik, birbaşa şagirdin fikrini inkar etmək yolverilməzdir. Təbii ki, müəllim hənissə məlumatın şagird tərəfindən təhrif olunmuş variantda da qəbul etməsilə razılaşmamalıdır. Ancaq bunu o şəkildə izah etmək lazımdır ki, şagird özü özünün yanlış qənaətdə olduğunu anlasın və düzgün nəticə hasil edə bilsin. Şagird nitqini başa çatdırdıqdan sonra müəllim ona bir sıra səhvlərini mülayim şəkildə izah etməlidir. Məsələn, şagirdlərin nitqində çox vaxt inversiyaya, yarımçıq cümlələrə, qrammatik, fonetik və leksik norma pozuntularına rast gəlinir. Və ya daha çox təsadüf olunan hal kimi dialekt və şivə ünsürlərinin nitqdə yer aldığını müşahidə edirik.

Şifahi nitqin özü də dialoji və monoloji nitq olmaqla üzrə iki yerə ayrılır. Monoloji nitqin inkişafı üçün müəllim şagirdə bir sıra tapşırıqlar verə bilər. Belə ki, “oxuduğun əsərlə bağlı öz təəssüratlarını paylaş, həyatda belə bir situasiya ilə qarşılaşmısanmı? Sən onun yerinə olsan vəziyyətdən necə çıxardın? Özün buna uyğun olaraq nə kimi balaca esse, inşa və ya kiçik həcmli hekayə hazırlaya bilərsən?” və s. tipli tapşırıqlarla şagirdlərə müraciət etmək olar. Dialoji nitq zamanı müəllim qarşı tərəflərə, əvvəla, bir- birinə aydın, anlaşıqlı, məntiqli sual vermək bacarığını, daha sonra bir- birini diqqətlə dinləmək və qarşısındakının nitqini bölməmək, fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, qrup işi zamanı və ya kollektiv iş prosesində şagirdlərin sıra ilə danışmağı, bir – birinə qarşı güzgüvəzlilik və anlayışlı davranmağı elə bir sistemli iş halına gətirmək lazımdır ki, artıq müəllimin təkrarına ehtiyac qalmadan bu proses davamlı gözlənilsin. Müəllim imkan daxilində ədəbi gecələr, söhbətlər təşkil etməli və ya məktəbin akt zalında ümumiyyətlə təşkil olunan hər bir tədbirdə şagirdlərini iştiraka cəlb etməlidir. Şifahi nitqdə nağıletmənin bir sıra növlərini məqsəddən asılı olaraq tətbiq edə bilərik. Yığcam nağıletmə hələ şagirdə təsir edən əsas hissələrin onun yaddaşına hopmasını göstərir. Burada əsas məqsəd qısa, lakin önəmli faktları beynin seçmə üsulu ilə ayırd edib yadda saxmaqdan ibarətdir.

Yaradıcı nağıletmə mərhələsində şagirdlərə müstəqillik vermək, onu sərt iddihalara, tənqidlərə məruz qoymaq olmaz. Yazılı nitq üzrə inkişaf birbaşa şifahi nitqlə əlaqəyə əsaslanır. Yazılı nitqin inkişafında da müəllim əsas iki məqama diqqət yetirməlidir. 1-cisi verilən mövzu üzrə şagird fikrini nə şəkildə ifadə edə bilmişdir. “Yazdıqlarının mövzu ilə bağlılığı varmı? Mövzu hansı səviyyədə aydınlanıb? Cümlələrin

arasında semantik və məntiqi əlaqə ardıcılıq prinsipləri gözlənilmişdirmi?" 2-ci tərəfdən isə cümlələrin hər bir sözün yazılışına, durğu işarələrinə, orfoqrafik tələbin bütün istiqamətlərinə diqqət yetirilməlidir. Yazılı nitqin inkişafından söhbət gedirsə, burada yaradıcı yazılara – esselərə, inşalara, ədəbi məktubların yazılmasına, "Mətni tamamla!", "Mətni dəyişdir!" və s. başlıqlı çalışmalara yol verilməlidir. İfadə yazılar daha çox şagirdlərin diqqətinin və yaddaşının yoxlanılması məqsədini daşıyır. Belə ki, müəllim hissə-hissə oxuduqdan sonra şagirdlərə oxutdurur, daha sonra bir şagird çıxıb şifahi şəkildə danışır, sual-cavab olduğundan sonra yazıya başlanılır.

Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı dərslin hər bir mərhələsində geniş yer tutmalıdır.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İMMUNOLOGİYA FƏNNİNİN MÜASİR METODLARLA TƏDRİSİ VƏ TƏŞKİLİ

Adışirin zadə Ş.M.

Odlar Yurdu Universiteti

İmmunologiyanın ali məktəblərdə tədrisi bir çox təlim metodları ilə aparılır. Həmçinin dərslərin tədrisində mikroskoplardan, mikropreparatlardan, müxtəlif sxem və cədvəllərdən istifadə olunur.

İmmunologiya orqanizmin xarici strukturlara (antigenlərə) reaksiyalarını tədqiq edən tibbi və bioloji elmdir: bu reaksiyaların mexanizmləri, onların təzahürləri, hərəkəti və nəticəsi normal və patoloji, eləcə də tədqiqat və müalicə üsullarını inkişaf etdirir. Bu üsullar tələbələrə izah edilir və müzakirə olunaraq tələbələrə mənimsədilir.

Leykositlərin quruluşu və funksiyaları, faqositlər şifahi – şagirdlərin sorğusu metodu vasitəsilə aparılır. Bu metod zamanı tələbələrin dərsləri yaxşı başa düşməsi üçün mikroskoplardan, mikropreparatlardan istifadə olunur. Həmçinin müxtəlif sxemlər, cədvəllər vasitəsilə müəllim tələbələrin dərsləri daha yaxşı mənimsəməsini və başa düşməsini təmin edir. Leykositlərə ağ qan hüceyrələri də deyilir. Leykositlər bədəndə girən mikroorqanizmlərə qarşı qoruyucu xüsusiyyəti olan hüceyrələrdir. Ağ qan hüceyrələrinin hüceyrə nüvəsi vardır. Leykositlər immunitet sisteminin verdiyi vəzifələri edir.

İmmunitet və onun növləri şifahi metod ilə izah və şərhlər vasitəsilə keçirilir. İmmunitet sistemi ürək qan-damar sistemində olan orqanların bir sistemidir və orqanı xəstəliklərdən qoruyan, şiş hüceyrələrini və patogenləri müəyyən edən və məhv edən orqanları və toxumaları birləşdirir. İmmunitet sistemi bir çox müxtəlif patogenləri – virusdan parazit qurdlarına qədər tanıyır və onları öz hüceyrələrinin biomolekullarından fərqləndirir. İmmunitet sisteminin əsas funksiyası genetik cəhətdən müəyyən edilmiş hüceyrə və humoral bədən tərkibinin keyfiyyət sabitliyinə nəzarət etməkdir. İmmunitet sisteminin əsas orqanları sümük ili, timus, dalaq sayılır.

İmmunitet sisteminin əsas məqsədi patogen mikroorqanizmlər, zərərli bir maddə və ya orqanizmin özünü dəyişdirən bir hüceyrəsi ola biləcək xarici agentin məhv edilməsidir. Bu, orqanizmin bioloji fərdiliyinə nail olur.

Sinir sisteminin immunitetə təsirini müəllim "İmmunitet" kinofilmləri vasitəsilə tələbələrə çatdırır. Bu metodlarla müəllim tələbədə maraq oyadır. Müəllim dərsləri müxtəlif üsullarla izah etdikdən sonra həmin mövzu müzakirə olunur və yeni dərslər tələbələrdə möhkəmləndirilir.

İmmunologiyanın inkişafının ən əhəmiyyətli müasir problemləri aşağıdakılardan ibarətdir. 1) qeyri – spesifik (anadan gəlmə) və spesifik (qazanılmış) immunitet arasında filogenetik əlaqələr; 2) immunitet transplantasiyasının inkişafı; 3) T və B immunitet sistemlərinin təkamül formalaşması və inkişafı; 4) immunitet sistemi hüceyrələrinin inkişafı; 5) xüsusi immunitet tanınması qabiliyyətinin ortaya çıxması və inkişafı; 6) heyvanların mütərəqqi inkişafında tarixən inkişaf edən toxunulmazlığın rolu; 7) monofiliya prinsipləri və təkamüldə əcdadların xüsusiyyətlərinin qorunması.

ANA DİLİ TƏLİMİNDƏ OXU STRATEGİYALARI

Ağahüseynova V.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

İbtidai siniflərdə ana dili dərslərində oxu vərdişlərinin formalaşdırılması üçün təlim prosesində müxtəlif oxu strategiyaları tətbiq edilir. Ana dili fənninin mühüm məzmun xətti olan oxu və onun düzgün qurulmuş strategiya ilə həyata keçirilməsi təlimin əsaslarından biridir. Strateji oxu ilə bağlı müxtəlif

yanaşmalar mövcuddur. Bəziləri qeyd edir ki, strategiya ilə oxu şagirdlərə düşünməyi öyrədir. Digərləri isə hesab edirlər ki, oxu qabiliyyətlərinin formalaşdırılması təhsilin məqsədidir. Şagirdlərdə çevik düşünmək, keçmiş biliklərlə yeni bilikləri əlaqələndirmək, fikir mübadiləsinə nail olmaq, həyatı bacarıqlarının formalaşdırılmasında oxunun rolu danılmazdır. Belə ki, şagirdlərə oxu üçün təqdim olunan mətn onları düşündürməli, mətnin ana xəttini müəyyənləşdirməli, mətnin oxusunu isə problemi həll etmək forması kimi dəyərləndirilməlidir.

Oxunun təşkilinə strategiya ilə yanaşma ona xidmət edir ki, şagird gözlənilən nəticəni mətnin mətnin oxusuna başlamazdan əvvəl aydın təsəvvür edir. O dəqiq bilir:

- Hansı suallar cavablandırılmalıdır?
- Hansı plana əsasən oxu təşkil edilməlidir?
- Bunun haqqında artıq nələri bilir?
- Uğura nail olmaq üçün nələri etmək lazımdır?

3-cü sinif ana dili dərslərində təqdim edilən “Qılınc həmin qılıncdır...” hekayəsinə nəzər yetirək.

Azərbaycanın böyük hökmdarı və şairi Şah İsmayıl Xətayi istedadlı olmaqla yanaşı, həm də çox qüvvətli imiş. Bir dəfə döyüşlərdən birində o, qılıncını çəkərək düşmən topunun lüləsini iki yerə bölür. Bunu eşidən türk sultanı Şah İsmayıldan həmin qılıncı istəyir. Şah qılıncını ona göndərir.

Türk sultanı qılıncı götürərək atın üstündə öz qoşununun qarşısına çıxır. Bir topa yaxınlaşaraq var gücü ilə qılıncı topun lüləsinə endirir. Zərbədən sultanın biləyi ağrıyır, amma topa heçnə olmur.

Sultan Şah İsmayıldan inciyir, elə bilir ki, onu aldadıb, həmin qılıncı göndərməyib. Bunu eşidən şah İsmayıl sultana xəbər göndərir: “Hökmdar sağ olsun, qılınc həmin qılıncdır, qol o qol deyil”.

Təlim məqsədləri

Mətn oxuyarkən qəhrəmanların nitqini onların xarakterinə uyğun səsləndirir (2.2.1).

Mətnin müəyyən hissəsini oxuduqdan sonra baş vermiş hadisələrlə bağlı versiyalarını söyləyir (2.2.5).

Mətnin tipi – bədii

Fənn daxili integrasiya – Sözləri quruluşuna görə fərqləndirir (4.1.5).

Fənnlərarası integrasiya – Həyat bilgisi (3.2)

Resurslar: dərslik

Motivasiya. Müəllim: - Şah İsmayıl haqqında nə bilirsiniz?

Lövhdə BİBÖ cədvəli çəkilir:

Şah İsmayıl Xətai		
Bilirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

Şagirdlər Şah İsmayılın hökmdar, şair olduğunu, qədimdə yaşadığını deyə bilirlər.

Oxu (Proqnozlaşdırma). Müəllim Şah İsmayıl haqqında ümumi məlumat verdikdən sonra mətnin birinci abzası oxunur. Müəllim: - Mətnə Şah İsmayılın hansı xüsusiyyətindən danışılır? – sualı ilə müraciət edir. Şagirdlərin fərziyyələri dinlənir və mətnin davamı oxunaraq fərziyyələrlə müqayisə olunur.

İş dəftərindəki sual və tapşırıqlar yerinə yetirilir.

Qiymətləndirmə. Müşahidə əsasında təlim məqsədinin nə dərəcədə reallaşdığı qiymətləndirilir.

Strategiya ilə oxu şagirdi düşünmənin 3 mərhələsinə cəlb edir.

I mərhələ - planlaşdırma mərhələsi beyni təlimə hazırlayır.

II mərhələ - qarşılıqlı fəaliyyət mərhələsi təlim zamanı düşünərək yadda saxlamağı təmin edir.

III mərhələ - düşünmə mərhələsi təlimdən sonra integrasiya edir, əlaqələndirir və fikirləri tətbiq edir.

Con Dyui düşünmə haqqında demişdir: “Biz nə öyrəndik? sualı üzərində düşünən zaman öyrənirik”.

UŞAQLARDA İDMAN NÖVÜNÜN SEÇİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ORQANİZMƏ TƏSİRİ

Ağayeva X.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Uşağın hansı yaşda idmana başlamasından asılı olmayaraq mütləq sağlamlıq müayinəsindən keçməlidir. Bir mütəxəssis tərəfindən müayinə edilən uşağın, əzələ və skelet sisteminin, seçim edilən idmanı etməyə uyğun olub olmadığına qərar verilməlidir. Əgər uşağın müəyyən bir sağlamlıq problemi varsa həkim tərəfindən müəyyən olunub, özünə uyğun olan idman növünün qərarlaşdırılması mütəxəssislər tərəfindən çox

əhəmiyyətli hesab olunur. Nəzərə alınmalıdır ki, idman bir mədəniyyətdir. Və onun düzgün seçilməməsi gələcəkdə uşaqlarda nəinki fiziki həm də mənəvi çatışmazlıqlar yarada bilər. Bu səbəbdən də xüsusən azyaşlı uşaqların idmana cəlb olunması prosesinə xüsusi önəm verilməsi çox əhəmiyyətli hesab olunur. Mütəxəssiz köməyindən istifadə olunması daha yaxşı olardı. Hazırda ölkəmizdə bu yöndə müəyyən tədbirlər görülür. Məsələn: Bədən tərbiyəsi və İdman haqqında qanunun qəbul olunması.

Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsi və idman sahəsində fəaliyyətin təşkilatı-hüquqi, sosial-iqtisadi əsaslarını və dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini müəyyən edir, bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir, hər kəsin bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq hüququna təminat verir. İdman haqqında qanunda uşaq idmanı haqda müddəalar da öz əksini tapmışdır.

Uşaqılıq dövründə idmana başlayan kəslərlə, irəli yaşda idman etməyə başlayanlar arasında; fiziki, sosial, ruhi və şəxsiyyət inkişafına qədər hər sahədə fərqliliklər nəzərə çarpa bilər.

Uşaqılıq dövründə edilən idmanlar daha çox oyuna söykənən idman növü olmalıdır. Uşaqlara ağırlığa meyilli idmanlarla məşğul olmaq zərərliyə. Onlar, inkişaf mərhələsində olduğu üçün güclü məşğələlərə davamlı gətirə bilmirlər. Çünki uşaqılıq dövründə sümüklər hələ inkişafa açıqdır, ürək tutumu fərqlidir, karbohidrat anbarı yetkinlərə görə daha azdır. Bunun üçün uşaqlar həddindən artıq güc sərf edəcəkləri idmanlardan uzaq dayanmalıdır. Ailələrin və məşqçinin uşaqları, seçim etdikləri və sağlamlıq vəziyyətlərinin uyğun olduğu idman növlərinə istiqamətləndirməsi lazımdır. Hər bir uşaq 4 yaşından etibarən idman etməyə başlaya bilər. Bunlar daha çox oyuna söykənən idmanlardır. Uşaqlar 9-11 yaşlarına gəldikdə isə; voleybol, basketbol, futbol, tennis, alətli gimnastika kimi texniki bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yardımçı olan idman budaqlarına istiqamətləndirilə bilər.

Uşağın professional idmançı olmasını istəyirsinizsə, əvvəlcə bu yolun çox çətin olduğunu qəbul etmək lazımdır. Bu zaman düzgün istiqamətləndirmə müsbət nəticə verə bilər. Səhv istiqamətləndirmə idmandan soyumasına və uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. Əgər məqsəd uşağın professional idmana yönəlməsini təmin etmək deyilsə, hər yaşda istədiyi idmana başlaya bilər. Ancaq burada əhəmiyyətli olan ona uyğun bir proqram seçilməsi və xüsusi məşqlərə erkən dövrdə deyil, irəliləyən dövrdə başlamasıdır. Yaşın da mütləq nəzərə alınması lazımdır.

2-3 yaş: Qaçma, tutma və tullanma kimi təməl hərəkətləri edə bilərlər. Bu səbəbdən bunları ehtiva edən bağçada qaçma, getmə, rəqs etmə, suda nəzarət altında oynama və təcrübəli kəslər yoldaşlığında gimnastika təhsili ola bilər.

4-6 yaş: Rəqs, üzmə, gimnastika, ip atlama və üç təkərli velosipedə minmək kimi idmanlar idealdır.

7-10 yaş: Gimnastika, futbol, basketbol, voleybol, həndbol, velosiped, tennis və üzmə kimi idmanlarla əlaqədar təməl təhsilə yönləndirilə bilər.

10 yaş və yuxarı: Əvvəlki yaşlarda başladıkları idmanları daha mütəşəkkil olaraq etməyə davam edərkən, atletizmi başlaya bilərlər. Həmdə eyni zamanda mütəhərrik oyunlarla da məşğul olmaları məqsədə uyğun hesab edilə bilər.

Ümumiyyətlə yaxşı olardı ki, 14-15 yaşına qədər olan uşaqlara əsasən ümumi, fiziki inkişaf etdirici hərəkətlər verilsin. 14 və yaxud 15 yaşlarında uşaqların dəqiq məşğul olacağı idman növünü müəyyən etmək üçün onlar müəyyən testlərdən keçirilsin. Bu zaman uşaqların antropometrik ölçüləri yəni, bədəninin ayaqlarına olan nisbəti, əzələ quruluşu, idman növünə olan marağı, psixoloji vəziyyəti, sağlamlıq dərəcəsi və s. nəzərə alınmaqla onlara hansı idman növündə daha yaxşı nəticə göstərə biləcəkləri tövsiyə olunsun və həmin idman növləri ilə məşğul olması məsləhət görülsün. Məsələn: Ayaqları bədənində nisbətən uzun olan uşaqlara futbolla, atletika ilə ümumiyyətlə qaçış və tullanma elementləri olan idman növləri ilə məşğul olmaq məsləhət görülür. Bədəni ayaqlarına nisbətən uzun olan uşaqlara isə ağırlıq qaldırma, güləşin müxtəlif növləri və s. daha çox uyğundur.

Uzun araşdırmalardan sonra bir çox mütəxəssislər idman növünə başlama yaşının aşağıdakı kimi ola biləcəyi qənaətinə gəlmişlər:

İdman növünün başlama yaşı:

Yüngül atletika 10-12 yaş

Basketbol 7-8 yaş

Boks 13-14 yaş

Velosiped 14-15 yaş

Gimnastika 3-4 yaş

Futbol 10-12 yaş

Üzmə 3-7 yaş

Cüdo 8-10 yaş

İdman sağlamlığın rəmzidir. Sağlam bədəndə sağlam ruh olar. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, düzgün seçilməmiş idman növü və ya düzgün planlanmamış məşq insan orqanizminə xeyir yox ancaq ziyan gətirə bilər. İdmanla yerli-yersiz, plansız, günün istənilən vaxtında və həddən artıq uzun müddət məşğul olmaq olmaz. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sözlərilə ifadə etsək: “Bir inci saflığı varsa da suda, artıq içiləndə dərd verir o da”. Yalnız düzgün nizamlanmış, orqanizmin fiziki imkanları nəzərə alınaraq seçilmiş və müəyyən plan əsasında məşq edilmiş idman insana sağlamlıq və xeyir gətirə bilər.

TƏLİM PROSESİNDƏ İNTEQRASIYA BAŞLICA PRİNSİP KİMİ

Ağazadə A.E.

Sumqayıt Dövlət Univeristeti

Milli Kurikulum Konsepsiyasında təlimdə inteqrasiya təhsil islahatının prinsiplərindən biri olmaqla belə səciyyəlidir. Təlimdə inteqrasiya-fənlərin öyrədilməsi zamanı fənlərarası əlaqələrin aşkar edilməsi əsasında, qlobal təfəkkürün formalaşdırılmasının vacibliyini nəzərdə tutur. İnteqrasiya müasir dünya təhsilinin prioritet problemlərindən biridir. Dünyanın təhsil məkanında daha geniş istifadə edilən təhsildə inteqrasiya anlayışı ilkin olaraq onun semantikasını düşünməyi tələb edir. Daha çox fəlsəfi yönündə başa düşülən inteqrasiya sözü həyatın bütün sahələrinə aid olmaqla sintetik xarakter daşıyır. Bu anlayışın mahiyyətinə, ilk növbədə, onun mənasını bilmək əhəmiyyət daşıyır. İnteqrasiya latın dilində, “integer”-bütöv, \ bütövləşmə deməkdir, əslində sözün etimologiyası inteqrasiyanın siyasi proses kimi məzmun və missiyası daha aydın ifadə edir. İnteqrasiya təhsilin bütün struktur elementlərinə aid olduğundan son dövrlərdə integrativ təlim, integrativ dərslər, integrativ fənn və s anlayışlar da işlənir. “İnteqrasiya” Termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə olunmağa başlasa da, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir.

Milli Kurikulum təhsildə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi önəm verir

Fəndaxili inteqrasiya- hər bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsidir. Bu səviyyə inteqrasiyası verilmiş materialın ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirilməsi də hesab etmək olar. Fəndaxili inteqrasiya həm üfuqi, həm də şaquli ola bilər.

Üfuqi inteqrasiya-fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirməkdə müvafiq məzmun standartlarının müəyyən tədris vahidlərində ifadə olunmasını təmin edir.

Şaquli inteqrasiya sinifdən-sinifə tədris dərindən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Fənlərarası inteqrasiya-iki və daha artıq fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və prinsiplərinin sintezidir. Bu inteqrasiya bir fənnə aid olan qanun, nəzəriyyə və materialın başqa bir fənnin öyrənilməsi zamanı istifadəsini nəzərdə tutur. Məzmunun bir modelə uyğun sistemləşdirilməsi şagirdlərin

təfəkküründə dünyanın bütöv və bölünməz obrazının yaradılması ilə yanaşı, həm də ümumelmi anlayışlar, kateqoriyalar və yanaşmalarla xarakterizə olunan yeni tip biliklərin formalaşmasına təkan verir.

Onuda qeyd etməliyik ki, bir çox məşhur pedaqoqlar tədris prosesində fənlərin əlaqələndirilməsini çox zəruri hesab etmişlər. Klassik çex pedaqoqu Y.A.Komenski özünün “Böyük didaktika” əsərində yazır: “Təlimdə bu cür əlaqələndirmə əldə edilən bilikləri ümumləşdirir, yadda saxlamayı möhkəmləndirir, öyrənmənin təfəkkürünü və materialist dünya görüşünü formalaşdırır.

Prof.H.A.Balıyev “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası dərslərində qeyd edib, göstərir ki, fənlərin əlaqəli tədrisi dərslər verilən müasir tələblərə də biridir. Azərbaycan dili

üçün daha qohum fənlər ədəbiyyat, rus dili və xarici dildir. Digər fənlərlə Azərbaycan dili vahid sistemində birləşməlidir.

Müxtəlif fənlərin bir-birilə əlaqəli tədrisi, özünü fənlərin inteqrasiya əlaqələrində göstərir. Fənlərin inteqrasiya əlaqələri (ümumiyyətlə, hər cür əlaqə) qarşılıqlı və birtərəfli olur. Qarşılıqlı əlaqə prosesində iki və daha çox fənnin hər biri tədqiqatın obyektı olur. Deyək ki, Ədəbiyyat dərslərində Azərbaycan dilindən öyrənilmiş biliklərdən nə dərəcədə istifadə olunursa, Azərbaycan dili dərslərində də ədəbiyyat dərslərindən verilmiş biliklərdən eyni dərəcədə istifadə olunur, nəticə bu əlaqənin hər iki fənnin tədrisinə nə verməsi müəyyənləşdirilir. Bu əlaqə əhəmiyyətli olduğu qədər də çətin və əhatəlidir.

Birtərəfli əlaqə isə bir fənnin tədrisində digər fəndən əldə edilmiş biliklərdən istifadəni nəzərdə tutur.

SEVİLƏN MAHNILARIN BƏSTƏKARI RAMİZ MİRİŞLİ

Allahverdiyeva A.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müğənni və dinləyici nəsilləri dəyişir amma Ramiz Mirişlinin mahnıları yenə də oxunur və məmnuniyyətlə dinlənir. Naxçıvan Azərbaycanın qədim maddi və mənəvi dəyərləri ilə zəngin olan ərazilərindəndir. Bu torpaq Azərbaycan tarixinin yaddaşına ululuq simvolu kimi daxil olmuşdur. Naxçıvan yaranışı gündən mədəniyyət, sənət, ədəbiyyat beşiyi olub və dünya mədəniyyətinə onlarla sənətkarlar bəxş edib. Əcəmi Əbubəkir, Bəhruz Kəngərli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Yusif Məmmədəliyev, Rza Təhmasib, Kazım Ziya, Nəriman Məmmədov, Ramiz Mirişli.... kimi ədiblər, memarlar, alimlər, bəstəkarlar dünyaya göz açmışlar. Üzeyir Hacıbəyovun "Bəstəkar öz fikirlərini doğma musiqi dilində ifadə etdikdə xalqa yaxın olar" bu ibrətamiz, hikmətli sözləri məhz Ramiz Mirişlinin yaradıcılıq təxəyyülünə olduqca yaxın idi.

Ramiz Mirişli 1934-cü il aprel ayının 16-da Azərbaycanın doğma diyarı, şəfalı guşəsi eyni, zamanda 2018-ci ildə "Gənclər paytaxtı" seçilən Naxçıvanda müəllim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Ümumiyyətlə Mirişlilər nəslinin Naxçıvanda teatr sahəsində dəböyük xidmətləri olmuşdur. Ramiz Mirişli öz yaradıcılığı, öz musiqisi ilə xalqın ürəyinə yol tapan bəstəkarlarımızdan biri olmuşdur. Sevimli bəstəkarımız öz qələmini müxtəlif janrlarda sınaşmışdır. Onun yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilən mahnıları insanların ürəklərini rıqqətə gətirirdi. Demək olarki bəstəkar ilk dəfə olaraq öz qələmini məhz bu janrda, mahnı janrında sınaşmışdır. Heç də təəcüblü deyil ki o, 500-ə yaxın müxtəlif mahnı janrlarına müraciət edib. Yaradıcılıq cəhətdən çoxşaxəli olduğunu desək yanlışdır. Belə desək Ramiz bəy həm istedadlı bəstəkar, həm pedaqoq, həm də ictimai musiqi xadimi olmuşdur.

1937-ci ildə Üzeyir bəyin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda ilk dəfə musiqi məktəbi açılır. Ramiz Mirişli bu məktəbdə kamança ixtisası üzrə təhsil alır. Uşaqlıq illərində o bütün xor dərnəklərində, xalq çalğı orkestrinin tərkibində kamança çalan kimi fəal çıxış etmişdir. Əsas məqamı da qeyd etməliyik ki, gənc Ramiz güclü fitri istedadla sahib olması ilə müəllimlərini heyrləndirmişdir. Bu illərdə o, Asəf Zeynallı adına orta ixtisas musiqi məktəbinin 2-ci kursuna qəbul olunmuşdur. İkinci kursda artıq o qələmini sınağa başlayır, bəstəkarlıq sənətinə maraq göstərir. O, təhsilini başa vurduqdan sonra öz doğma yurduna, doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvan şəhərinə qayıdır. Qayıtdıqdan sonra musiqi yaradıcılığı ilə məşğul olur, musiqi dərsləri verir, nəzəriyyə fənnini tədris edir. Bu illərdə onun daxilində baş qaldıran bəstələmək arzusu onu sakit buraxmırdı. Ramiz yenidən Bakıya qayıdır və Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına daxil olmaq üçün dayanmadan ciddi məşğul olur. Hər il bu təhsil ocağının bəstəkarlıq sinifinə 2 nəfər daxil olur ki onlardan biri də istedadlı bəstəkarımız olan Ramiz Mirişli idi. Ona Cövdət Hacıyevin sinifində bəstəkarlıq üzrə təhsil almaq nəsim olur. Bu dövrdə Ramiz bəy öz ən gözəl əsərlərini bəstələyir. Bunlar içərisində ən məşhurları "Kvartet" o dövrdə gənc bəstəkarların yaradıcılıq plenumunda ifa olunur və çox gözəl qarşılanır. Diplom işi kimi isə "Simfonik poema" isə yüksək orkestrləşdirilməsi ilə diqqəti cəlb edir. 1962-ci illərdə Ramiz Mirişli konservatoriyanın bəstəkarlıq şöbəsini bitirir və müstəqil yaradıcılıq yoluna qədəm qoyur.

Bəstəkar ilk dəfə olaraq Azərbaycanda mahnı janrında yallı rəqs ritminə müraciət etmişdir. Eyni zamanda Novruz bayramı şənliklərini bəzəyən "Bayram axşamları" mahnısını yazır. Ramiz Mirişlinin; "Nəsimi" balladası, "Əsgər andı" mahnıları ən gözəl mükafatlara layiq görülmüşdür. "Qaçırılmış qız" musiqili komediyası, "Gəl qohum olaq" operettası, "Böyük əsgər ol", "Haydı igidlər irəli" mahnıları "Şəhidlər" adlı ikinci simfoniyası, "Tıq-tıq xanım", "Dost axtarıram", "Kirpi və alma" cizgi filmlərinə musiqi Ramiz Mirişli yaradıcılığının məhsuludur. Cizgi filmlərində səslənən mahnıları Azərbaycanda caz musiqisinin banisi Vəqif Mustafazadə ifa etmişdir. Onun kamança məktəbi üçün yazdığı "Kamança məktəbi" adlı kitabı qiymətli vəsaitlərdən biridir. Ramiz Mirişli 30 ilə yaxın Bakı Musiqi Akademiyasında Xalq Çalğı Alətləri kafedrasının professoru vəzifəsində çalışmışdır. Bu illər ərzində görkəmli pedaqoq həmçinin peşəkar musiqi redaktoru vəzifəsində müvəffəqiyyətlə fəaliyyətini davam etdirmişdir. İlk tar ilə orkestr üçün konserti bəstəkar Hacı Xanməmmədov 1952-ci ildə Qara Qarayevin təklifi və rəhbərliyi ilə yazır. Ramiz Mirişlinin də tar və simfonik orkestr üçün yazılmış konserti parlaq temperamentli Azərbaycan lad, məqam, rəqs ünsürlərini özündə cəmləşdirən virtuoz kompozisiyadır.

Qeyd etdiyim kimi Ramiz Mirişli 500-dən artıq müxtəlif səpkili mahnının müəllifidir. Ramiz müəllimin ən məşhur mahnılarından biri olan "Dalğalar"ı 50 il bundan əvvəl yazıb. Bəstəkar belə bir sualla müraciət etmişlər: O zaman bu mahnını bəstələyəndə dənizə getmişdiniz, yoxsa dənizi

qəlbimizə köçürmüşdünüz? O isə cavab olaraq: Bir gün İslam Səfərli məni evlərinə dəvət etdi və mənə “Dalğalar” adlı şeirini verdi, mən də ona musiqi yazdım. Bu mənim ilk professional mahnım oldu. Mahnım hazır olan kimi ürəyimdən keçdik ki bu mahnını Şövkət Ələkbərova oxusun və belə də oldu. Lakin şeirdəki “çalxalanır dalğalar” sözüə görə birinci bədii şüradan keçmədi. İslam Səfərli bu sözləri “mirvari dalğalar” sözü ilə əvəz etdi və bundan sonra mahnının taleyi uğurlu oldu.

Üzeyir bəyin xalq musiqisinin geniş sahələrindən biri olan aşıq musiqisinə bəstəkar yaradıcılığının tükənməz qida və material verən mənbə kimi baxması Ramiz Mirişlinin də əsərlərində professional şəkildə muğamlarımızdan istifadə etməsi gözədən qaçmırdı.

Muğam – şərq mədəniyyətinin böyük var-dövləti, fenomenal incisi, xəzinəsidir. Ramiz Mirişli tar ilə simfonik orkestr üçün yazdığı “konsert”in titulyar vərəqində “Anam Adilə xanımın əziz xatirəsinə ithaf edirəm” sözlərini yazmışdır. Müqəddəs anaya həsr olunmuş bu “konsert”i bəstəkarın ən müvəffəqiyyətli əsərlərindən biri hesab etmək olar. Təməli Üzeyir Hacıbəyov tərəfindən qoyulan musiqili komediya janrında bu günə qədər çoxlu sayda tamaşa qoyulub və ekranlaşdırılıb. Bu mənada “Qaçırılmış qız” musiqili komediyasının müraciət olunduğu mövzusu 80-ci illər üçün aktual idi. Azərbaycanda kütləvi mahnıların ilk nümunələrini də dahi bəstəkarımız Üzeyir bəy yazmışdır. 60-cı illərdə bu estafeti müvəffəqiyyətlə qəbul edib aparən Ramiz Mirişli olmuşdur. O 2015-ci ildə 17 aprel tarixində vəfat etmişdir. Biz əfsanələri çox uzaqda axtarıq. Ancaq ətrafımıza diqqətlə baxsaq, müasirəmiz olan canlı əfsanələr görürük. O əfsanələrdən biri də Ramiz Mirişlidir. Unudulmaz bəstəkar bizim qəlbimizdə yaşayır və daima yaşayacaqdır.

NƏ ÜÇÜN TƏLİM MATERIALLARI DİL TƏDRİSİNDƏ XÜSUSİ ƏHƏMİYYƏTƏ MALİKDİR?

Allahverdiyeva B.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Son dövrlərdə dünyada baş verən dəyişikliklər, ölkələrarası mədəni, istərsə də iqtisadi əlaqələrin inkişaf etməsi xarici dillərin öyrənilməsinə və tədrisinə marağı dahada artırmışdır. Xarici dil bilikləri artıq insanlara daha çox üstünlüklər gətirir. Təkcə insanlar deyil, ölkələrin özləri xarici dillərin effektiv tədrisində çox maralıdır. Bildiyimiz kimi, bütün fənnlərin elecdə xarici dilin tədrisi üçün təlim materiallarının əvəzsiz əhəmiyyəti var. Təlim materialları təlimin məzmunun şagirdlərə çatdırılmasına xidmət edir. Bunlar dərs prosesində istifadə edilən dərsliklər, audio və video materiallar, real obyektlər, əyani vəsaitlərdir.

Bəs təlim materiallarının nə kimi üstünlükləri var? Nə üçün müəllimlər onlardan istifadə etməlidirlər?

Düzgün seçilmiş materiallar dərs prosesini daha effektiv edir. Çünki ölkəmizdə şagirdlər xarici dilləri öz ana dillərinin əhatəsində öyrənirlər. Asan, anlaşıqlı, yaşlarına və maraqlarına uyğun vəsaitlərin seçilməsi şagirdlərdə daha çox maraq oyadır. Vəsaitlər həmçinin vaxta qənaət etməyə xidmət edir. Bu materialların bəziləri xüsusi ilə də dərsliklər illik plan əsasında, maraqlı və faydalı mövzularla əhatə olunduqda müəllimin əlavə material axtarmasına ehtiyac qalmır.

Təlim materiallarının digər bir üstünlüyü isə şagirdlərin maraqlarına və qabiliyyətlərinə uyğun olmasıdır. Bu materialların daha qeyd etmədiyimiz saysız əhəmiyyəti var və onları dərs prosesini düşünmək çətindir. Təlim materiallarının ümumi şəkildə üstünlüklərini belə qeyd etmək olar:

1. Onlar öyrənilən real obyektlər və əşyalarla birbaşa əlaqəyə gətirməklə, uzaq olanları yaxına gətirməklə, ümumilikdə dünyanı sinif otağına gətirməklə şagirdlərə dili daha dərinləndirən başa düşməyə yardım edir.
2. Öyrənilənlərin bir çox hissə üzvlərinin cəlb olunmasıyla onların marağını oyatmaqla, tədrisdə fərqliliyi təmin etməklə öyrənilənlərin xatırlanmasını yüksəldir.
3. Onlar vaxta və enerjiyə qənaət etməklə müəllimin işinin səmərəliliyini artırır.
4. Dil materialları ana dilindən asılılığı azaltmaqla, dilin məşq etdirilməsi və təqdimatı üçün situasiyalar yaratmaqla təlim prosesini daha da effektiv edir.

ANA DİLİ DƏRSLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASINDA UŞAQ OYUNLARININ FAYDALARI

Aslanova N.İ.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Məktəblilərin təliminin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində düşündürücü və inkişafetdirici oyunların böyük əhəmiyyəti vardır. Oyunlar təşkil edildiyi zaman elmilik prinsipinə əsaslanmalı, əsas məqsəd unudulmamalıdır. Bəzən dərslərin məqsədi unudularaq həyata keçirilən oyunların şagirdlərə fiziki baxımdan faydasından başqa xeyri toxunmur. Oyunu təşkil etdiyimiz zaman oyunun məqsədi, məzmunu, formaları şagirdlərin idrak və fiziki xüsusiyyətlərinə uyğun olmalı, hər bir şagirdə fərdi yanaşılmalıdır.

Həyatımıza dəvətsiz qonaq kimi gələn yeni texnologiyalar günlük yaşantımıza müsbət və ya mənfi cəhətdən bir çox yeniliklər gətirərək, bəzi nüansları dəyişdi. Dəyişməyən nüanslardan biri uşaqların oyuna qarşı istək və marağıdır. Zaman dəyişsə də, yeni texnologiyalar kəşf olunsa da, oyunların xarakteri dəyişsə də uşaqlar hər zaman oyun oynayır. Bu, oyunların xarakterindən və aktuallığında aslı olmayaraq uşaqların marağına səbəb olan fəaliyyət növüdür. Məktəbə qədəm qoyan şagirdlərin valideynləri övladlarını artıq oyundan ayıraraq elmi fəaliyyətə doğru istiqamətləndirirlər. Onlara “Artıq sənə işin oyun yox, dərslər oxumaqdır” Dərslərini oxumasan, oyun oynamamaq yoxdur” deyirlər. Uşaqlar dərslərini oyuna gedən yolda bir maneyə olaraq görürlər. Bu maneyəni tez və könülsüz şəkildə aradan qaldırmağa çalışırlar. Belə bir sual ortaya çıxır “ Uşaqların oyuna qarşı olan bu marağını təlimdə necə əldə etmək olar?” “Əgər uşaqları oyundan ayırmaq bilməyirsən uşaqları necə faydalı etmək olar?” Bunun ən yaxşı yolu təlimdə oyundan istifadədir.

Dərs zamanı azyaşlının üzərinə qoyulan dərslər yükü ağır olduğundan bəzən o prosesə maraqla yanaşma bilmir. Ancaq öyrənmə prosesini oyunlar əsasında qurduqda şagirdlər fərqləndirilmədən həm oynayır, əyləncəli vaxt keçirir, yoldaşları ilə ünsiyyət quraraq əməkdaşlıq edir, həm də fərqləndirilmədən öyrənir ki, bu da onun hafizəsində qalıcı xarakter daşıyır. Qrup və kollektiv halında təşkil olunan yarış, oyun və viktorinalar uşaqların daha çox marağına səbəb olur. O, burada özünü təsdiq etməyə, seçilməyə, lider olmağa, başqasının fikrinə hörmətlə yanaşmağa çalışır, tək özü üçün deyil komanda üçün çalışmağa öyrənir ki, bu da öz növbəsində çox müsbət mənəvi keyfiyyətlərin yaranmasına və inkişaf etməsinə yardım edir. Şagird oyun zamanı qoyulan qaydalara tabe olmağa, daha cəld və həzircavab olmağa, tapşırığı ən dəqiq və düzgün yerinə yetirməyə səy göstərir. Bunun sayəsində onda məsuliyyət, dəqiqlik və adekvatlıq, qətiyyətlik yaranır. Əslində oyunlar uşağın hərtərəfli inkişafını təmin edən bir vasitədir. Oyunlara vaxt itkisi kimi baxmaq düzgün deyildir. Çünki dərslərində uşaq öz xarakterik xüsusiyyətlərini gizlədə, göstərməyə bilər ancaq oyun prosesində bütün bunlar açıqlar valideyn, tərbiyəçi və ya müəllimə bəlli olur.

Oyunların zamanı məktəblilərdə problemi həll etmə, xəyal qurma, təsvir etmə, empati qurmaq, məsələyə fərqli prizmadan baxma bacarıqları formalaşır. Xüsusən rollu oyunlar zamanı həyatda gördüyü, müşahidə etdiyi bir çox rol da çıxış edə bilər. Əməkdaşları ilə və ya həyatda yaşadığı xoşagəlməz hadisələri rol ilə göstərə və həll edə bilər. Oyun zamanı emosional və hissi cəhətdən rahatlıq tapmaq, mənfi enerjini boşaltmaq mümkün olur. Qorxu, çəkinənlik aradan qalxır, özünü daha yaxşı ifadə etmə imkanı yaranır. Oyunlar fiziki cəhətdən böyük və kiçik motorikanın inkişafı üçün əsas şərtidir.

Oyun vasitəsilə uşaq şəkil, rəng, ağırlıq, həcm, dəyərləndirmə, sayma, zaman, məkan anlayışlarını öyrənir. O, ilk riyazi anlayışları öz oyuncaqları üzərində tətbiq edir: onları sayır, toplayır, çıxır, həcmində, çəkisində, rəngində görə fərqləndirir. Oyun uşağın yaratma məkanıdır. Əslində hər bir yaradıcılığın mərkəzində oyun var. Rəsm xətlərlə oynanılan bir oyun, musiqi notlarla, şeir sözlərlə, rəqs isə hərəkətlərlə oynanılan oyun deyilmi? Uşağın həyatında çox önəmli bir yer tutan oyun, real həyatla xəyal dünyası arasında bir körpüdür. Oyun oynayan uşaq ilə oynamayan uşaq arasında bir çox fərqlər vardır. Oyun oynayan uşaq sosial cəhətdən daha aktiv olur, o asanlıqla ünsiyyət qurur, lüğət tərkibi oyun oynamayan uşağa nisbətən daha zəngin olur, onların yaradıcılıq qabiliyyətləri daha çox inkişaf etmiş olur ki, daha əyləncəli zaman keçirmək üçün yeni oyunlar kəşf edirlər bu isə onların gələcək kəşfləri üçün bir başlanğıcdır.

MUĞAM ELMİNİN KAMIL ALİMİ

Babayeva S.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Muğam xalqımızın incisidir, genetik kodudur. Nəsillərdən-nəsillərə keçərək muğam Azərbaycan xalqının qan yaddaşında qalıb, xalqımızın ürəyində əbədi iz buraxmışdır. YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın yazdığı kimi: "Muğam bizim qəlbimizin xüsusi məqamıdır... Muğam dəryasının sualtı cərəyanları çoxdur, bu cərəyanlara daldıqca biz insan hissələrinin sirli yelpazəsinin istiliyini hiss edə bilirik, varlığı onun müxtəlifliyində dərk edirik. Elə buna görə də biz muğama dönə-dönə qayıdırıq. O, artıq bizim həyatımızın hissəsi deyil, o bizim özümüzdür".

Dövlətimizin muğama olan böyük qayğısı nəticəsində bu sənət gündən-günə nəinki yeni zirvələri fəth edir, həmçinin yeni layihələrin yaranmasına təkan yaradır: muğam jurnalı, muğam antologiyası, muğam-ensiklopediyası...

Muğam Şərqi ən qədim musiqi janrlarından olduğu üçün daima dünya musiqişünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Muğam Şərq xalqlarının mədəni həyatında, mənəvi dünyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Xalqımıza məxsus olan muğamlar, mahnılar, musiqi alətləri, xanəndə və sazəndələr haqqında məlumatlar bizə musiqimizin kökünü yüz illərin deyil, min illərin arxasında axtarmağa ixtiyar verir.

Muğam nədir? Bu suala G.Abdullazadə belə cavab verir: "Muğam-fəal vücuda gətirilən, yaradıcı məhəbbətdir. Məhəbbət isə-səslənən, danışan musiqi. Muğam-Şərq təfəkkürünə görə kamil sözdür... Sözhəyatdır, həyat isə sözün məzmunudur. Musiqi-həqiqətin qapısıdır, muğam isə onun sığınacağı və məbədgahıdır" (1, səh.17). Bu mübarizədə yorulmadan irəliləyən, qədim tarixə malik muğamlarımızı əsasən hafizələrdə yaşadan, nəsillərdən-nəsillərə ötürən kamil muğam bilicilərindən biri də görkəmli tarzən Kamil Əhmədov olmuşdur.

Bir ifaçı kimi K.Əhmədovu dinləmək adama xoş ovqat bəxş edir. O, zəhmətsevərliyi, çalışqanlığı, səliqə-səhmanı ilə sənət dostlarına örnək olmuşdu. Məşq prosesində yorulmaq nə olduğunu bilməyən sənətkar hər hansı bir muğamın təsnifin və ya mahnının üzərində dönə-dönə işləyər, təzə xallar tapardı. Eyni muğamın hər ifasında improvizasiya ilə yeni aləm kəşf edərdi. K.Əhmədov seçdiyi sənətin qədr-qiyətini həmişə uca tutmuşdur. Elə buna görə ki, Kamil məktəbini keçən xanəndələr, tarzənlər, sənət dünyasında uğurlu, ölməz, daim yaşayan yolun yolçularıdır!

Sanballı, dolğun və narın mizrablar, barmaqlarında yeni işlənmiş, özünə məxsus xallar, melizmlə zəngin xırdalıqlar Kamil Əhmədov ifaçılığının əsas qayəsini təşkil edir. Bu məziyyətlərinə görə Kamil Əhmədovun ifasında hər bir muğam və melodiya şirin və mənalı səslənir. Ustad tarzənin ifa etdiyi bütün muğam dəstgahlarının hər bir hissəsi, bu hissələrdə olan hər bir musiqi cümləsi və xallar zərgərliklə ölçülüb-biçiləcək qədər formalaşmışdır. Kamil Əhmədovun çalğıları muğamın daxili aləmini, melodik və ritmik cəhətlərini açmaq baxımından səciyyəvidir. Azərbaycan tarzənlik məktəbində Qurban Pirimov, Mirzə Mənsur Mənsurov, Əhməd Bakıxanov və bir çox ifaçılıq yolu olduğu kimi, dürüst, mənalı, sanballı bir ifaçılıq yolu da vardır ki, bu da tarzənlərin, xanəndələrin muğam aləmi ilə maraqlananların bildikləri ustad pedaqoq-tarzən Kamil Əhmədov yoludur.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov musiqiçiləri vaxtaşırı bir yere yığıb, onları muğamların şöbə və guşələri ilə tanış edərdi. Musiqiçilər adətən Seyid Şuşinski və Zülfü Adıgözəlov ifasında Kamil Əhmədovun müşayiəti ilə muğamlarımızın doğru düzgün yolunu dinlər və bundan özləri üçün nəticə əldə edərdilər. Bu yığıncaqların birində, məşq zamanı Üzeyir bəy, "Bayatı-kürd" də o vaxt heç kəsin çalmadığı bir muğam cümləsini əlinin işarəsi ilə Kamil Əhmədova düz üç dəfə təkrar çaldırır. Kamil elə bilir ki, çalğısı ustadın xoşuna gəlməyib. Məşqdən sonra dahi bəstəkar əlini Əhməd Bakıxanovun çiyninə qoyub: "cavan oğlandan muğayat olun, ondan yaxşı tədrisçi tarzən olacaq" deyir (2, səh. 8). Elə dahi bəstəkarın bir sözünün qüvvəti Kamil Əhmədovu həmişəlik şərəfli musiqi müəllimi peşəsinə bağlayır.

Kamil Əhmədov qırx ildən artıq xalq musiqimizin tədrisi və metodikası ilə məşğul olur. O, hər bir muğamın tədrisi zamanı təkcə simə, mizraba güvənmir, öz bəm səsi ilə oxuyaraq müəyyən guşələri, keçidləri gənc tarzən və xanəndələrə başa salır, öyrədir, həmişə çalışır ki, tələbələrinin çalğısı improvizasiya qabiliyyəti ilə mayalansın. Onların musiqi dili aydın və səlis olsun. Özü əbəz yerə demir ki, hər bir muğam bütövlükdə sağlam, gümrəh və gözəl olan adamın eynidir. Bu adamdakı hər hansı bir naqislik onun bütövlüyünə xələl gətirdiyi kimi, muğam çalğısındakı xırda bir naşılıq da onu gözəndirir.

Hər zaman muğamlarımızın saflaşmasına çalışan Kamil Əhmədov ciddi axtarışlar aparmışdır. O, hazırda muğam ifaçılarımızın istifadə etmədikləri, daha doğrusu unutduqları muğam şöbələrini yadda saxlayıb, məxsus olduqları muğamlara daxil edərək, tamam-dəstgah şəklində lentə aldirmışdır. Həmin muğamlar aşağıdakılardır: "Hacı-Yuni", "Busəlik", "Mavərənnəhr", "Dilruba" və "Məxlud-Müxolif" (3, səh.75). Eyni zamanda Kamil Əhmədovun gələcək nəsilərə ərnağan qoyub getdiyi, tamam dəstgah şəklində lentə alınmış "Rast", "Şur", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Orta Mahur", "Xaric Segah", "Zabul-segah", "Hümayun", "Bayatı-Qacar", "Nəva" muğamları da vardır ki, muğam öyrənənlər bundan əyani bir dərslik kimi istifadə edib, yararlanırlar.

1980-ci ildən isə tar sinfi üzrə yeni muğamat proqramını Kamil Əhmədov tərtib etmiş və bu proqramın Respublikanın musiqi texnikumlarında tətbiq olunması qərara alınmışdır. Bu illərdə sənətsünaslıq doktoru, professor Ramiz Zöhrabov tərəfindən hazırlanmış "Muğam xəzinəsindən" adlı silsilə televiziya verilişində məhz Kamil Əhmədov muğamlarımızın təsviri və təhlilini verir, eyni zamanda əyani olaraq tərda çalıb, Respublika televiziya tamaşaçılarına çatdırırdı.

Bir çox bəstəkarlar, musiqişünaslar, Kamil Əhmədovla yaradıcılıq əlaqəsi yaradar, bu ustad sənətkardan muğam aləminin sirlərini, onun tamam kamil yolunu öyrənib, bu ecəzkar, klassik muğamlardan istifadə edərək monumental musiqi əsərləri yazır və elmi araşdırmalar aparırdılar. Bildiklərini gənclərə inamla öyrədən Kamil müəllim eyni zamanda böyük bir xeyirxah işlə Azərbaycan xalq musiqisi qədim alətlərinin təkmilləşməsi, rekonstruksiya işi ilə də məşğul olmuşdur. Onun hazırladığı alətlər əsl sənət nümunələri kimi dəfələrlə sərgilərdə nümayiş etdirilmiş, daimi ekspozisiyalara daxil olmuşdur. Dahi bəstəkarımız Fikrət Əmirov xalq çalğı alətlərini qoruyub saxlayan sənətkar haqqında belə deyir: "Kamilin alətləri adi bəzək xatirinə sədəfə tutulmayıb. Bu nümunələrdə sənətə dərin hörmət, xalq yaradıcılığına tükənməz məhəbbətlə döyünən bir sənətkar qəlbinin hərəkəti duyulur. Bu alətlərin estetik biçimi, emosional təsir gücü ürəyə yatımlıdır... Milli ornamentlərlə işlənən bu alətlərə baxanda könlüm açıldı, ovqatım təzələndi... Bu sənət əsərlərini dünyaya göstərmək lazımdır" (2, səh. 21).

Muğam vurğunu, Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə Kamil Əhmədov yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazmışdır: "Muğamın yaranmasında əlimdən tutub məni o sirlər dünyasına, sehlər aləminə aparanlardan birincisi Kamil Əhmədov olub. Muğam elminə dair çoxlu kitablar oxudum. Ərəb, fars, türk və Azərbaycan qaynaqlarını araşdırdım, musiqiçilərlə söhbət etdim. Üzeyir Hacıbəyov mənə muğam xəzinəsinin açarını verdi. Kamil bu xəzinədəki daş-qaşların yerini və dəyərini göstərdi. Gözəl ifaçılarımız isə öz çaldıqları ilə məni silkələyib yoluma işıq tutdular. Mən cəsarətlə deyərəm, Kamil muğam dəryamızın gözəl üzgüçülərindəndir. O, dəstgahı ümumi halda deyil, həm də xırdalıqları, guşələri və bunların əlaqəsi, qohumluğu, fərqi ilə birlikdə bilir. Kamil muğamı kamil bildiyindən mən onu bu böyük elmin Kamil alimi hesab edirəm.

Xalqın min illərdən bəri yaratdığı ucu-bucağı görünməyən bu zəngin xəzinənin hərtərəfli öyrənilməsi bizim vətəndaşlıq borcumuzdur. Bu işə Kamil kimi sənətkarlar cəlb olunmalı, xalqın sərvəti, hər guşəsi, hər bucağı işıqlandırılmış şəkildə yenidən xalqa qaytarılmalıdır" (4, səh.168).

“SÖZ YARADICILIĞI” MÖVZUSUNUN ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİSİ

Bayramova N.G.

Odlar Yurdu Universiteti

Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə də öz əksini tapır: dilə yeni sözlər daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri söz yaradıcılığıdır. Dildə yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bununla dilçiliyin söz yaradıcılığı bölməsi məşğul olur. Söz yaradıcılığı morfologiya və leksika ilə bağlıdır. Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm ana dilinin daxili imkanları hesabına, həm də dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər hesabına baş verir.

Dil ictimai hadisə olduğundan daim, onun inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Hər hansı bir dilin və dil ailəsinin tarixi inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi onun etnogenez və qlottogenezi haqqında müəyyən məlumat əldə edilməsinə xidmət edir. Müəyyən zaman, dövr kəsiyində lüğət tərkibinin öyrənilməsi isə həmin dilin inkişaf prosesinin öyrənilməsinə xidmət edir.

Sözyaratmanın mənbəyi, imkanları, vasitə və formaları, xüsusiyyətləri və digər prosesləri ilə məşğul olan şöbəsi söz yaradıcılığı, yaxud derivatologiya şöbəsi adlanır. Bu şöbə 1960-cı illərdən sonra müstəqil şöbə kimi formalaşmışdır.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsasən iki mənbədən istifadə edilir:

I.Dilin daxili imkanı

II.başqa dillərdən söz almaq

I.Dilin daxili imkanı-əsasən dilin daxili imkanı aşağıdakı yollarla yaranır:

1)Yeni söz və ifadə yaratmaqla

2)Dialekt və şivələrdən söz götürməklə

3)Kalka üsulu ilə sözyaratmaqla

4)Fonetik dəyişmə hesabına sözyaratma

II.başqa dillərdən söz almaq-bunlarda əsasən aşağıdakı yollarla yaranır:

1)Yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratma

2)Leksik yolla zənginləşmə

3)Bir sıra sözlərin başqa qarşılığı ilə əvəz edilməsi ilə sözyaratma

Söz dilin semantik yarusunun əsas vahididir.Dilin funksiyalarından nominative funksiyası məhz deyə bilirik ki,sözlər əsasında reallaşmışdır.

Dil nə quru qrammatik qanunlar,nə də fonetik səslənmələr dilidir.Ümumiyyətlə dil sözlər dilidir.Söz olamasa,gerçəklikdəki əşyaları və insanların şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmazdı.Dildə sözlərin çoxluğu dilin inkişafından xəbər verir.

Dil xüsusi tipli bir sistemdir.Sözü çox olan xalqın təfəkküründə zəngin olur.Cümlədə demək olar ki,məna yükü sözün üzərinə düşür.İstər köməkçi nitq hissələri olsun,istərsə də başqa qrammatik əlaqə vasitələri sözlər vasitəsilə əlaqədə reallaşır.Dildə söz qədər geniş və çoxfunksiyalı bir vahid yoxdur.gəlin bir nümunəyə diqqət yetirək.Sakit sözünü götürək:

Sakit dərş danışır cümləsində isim,sakit uşaq adamı yormur burada sifət,sakitlik-sözündə struktur ünsür,sakit-vəziyyətində isə bir cümlədir.Sözün funksiyaları əsasən aşağıdakılardır:

1)Nominativ funksiya

2)Ekspressiv funksiya

3)Siqnifikativ funksiya

4)Sözün ümumiləşdirici funksiyası

Alimlər çox vaxt sözün müəyyən cəhətini əsas götürüb ona tərif veriblər.Belə tərif sözə başqa cəhətdən yaşananları qəbul etmir.Bəziləri sözə məna ifadə edən səs kompleksi kimi yanaşıllar.

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 3 üsulu vardır:

1. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı

2. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı

3. Leksik yolla söz yaradıcılığı

Azərbaycan dilindəki şəkilçilər 3 cür təsnif olunur:

A. Mənasına görə, B. Mənşəyinə görə, C. Yazılışına görə, Mənasına görə

Azərbaycan dilində şəkilçilər mənasına görə iki cür olur: leksik və qrammatik şəkilçilər.

Köklərə qoşularaq onlardan yeni mənalı sözlər əmələ gətirən şəkilçilər leksik şəkilçilər adlanır: kəndli, əkin-çi, su-lu, süpür-gə, qış+laq, bağ+lı, silah+lı, kef+cil və s. Leksik şəkilçilərlə əmələ gələn sözlərə düzəltmə sözlər deyilir. Leksik şəkilçi qəbul edən söz leksik şəkilçi ilə birlikdə sözün başlanğıc formasını yaradır. Məsələn, sənaye + ləş + dir + il + miş + dir sözünün başlanğıc forması qrammatik şəkilçilərə qədər olan sənaye + ləş + dir + il (mək) sözüdür. Deməli, sözün başlanğıc formasına axırıncı leksik şəkilçi daxil olmaqla qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissəsi daxildir. İsimlərin başlanğıc forması adlıq halda olan hissə, feillərdə isə məsdər formasıdır.

Sözlər bütün lüğətlərdə başlanğıc formasında olur.

Kökü omonim olan sözlər eyniköklü söz adlanır.Məsələn,gül-gül+lük,gül-gül+üş sözləri eyniköklü sözlər sayılır.Qrammatik şəkilçilərdə eyniköklü söz yarada bilmir.Qrammatik şəkilçilər sözün yalnız formasını dəyişir.(Bəşir Əhmədov Söz yaradıcılığı baki 2001)

Mənşəyinə görə

Azərbaycan dilində şəkilçilər mənşəyinə görə iki cür olur: *milli şəkilçilər və alınma şəkilçilər*.

Dilimizdəki qrammatik şəkilçilərin hamısı, leksik şəkilçilərin isə əksəriyyəti milli şəkilçilərimizdir.

Alınma şəkilçilər ərəb, fars, rus dillərindən gəlmə şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər dilimizə alınma sözlər vasitəsilə daxil olmuşdur. Qoşulma yerinə görə həm sözarxası (-dar,-stan,-şünas, -keş, -xana, -i, -vi, -ist, -kar, -izm, -iyyə, -pərvər və s.), həm də sözünü (na-, bi-, la-, ba-, co-, a-, anti-, mə-) alınma şəkilçilər vardır.

Yazılışına görə

Yazılışına görə şəkilçilər 3 cür olur: bir cür yazılanlar, iki cür yazılanlar və dörd cür yazılanlar.

Leksik şəkilçilər ahəng qanununa tabe olaraq, əsasən, iki və dörd cür yazılır. Məsələn, -la, -lə; -ça, -çə; -aq, -ək; -çı, -çi, çu, -çü; -ıntı, -inti, -untu, -üntü və s.

Lüğət tərkibi hər bir dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Dilin lüğət tərkibi, xüsusilə o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi inkişaf etmiş olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili də belə dillərdən biridir.

FRANSIZ DİLİNİN QRAMMATİKASININ TƏDRİSİNDƏ DEDUKTİV VƏ İNDUKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Daşdəmirova A.F.

Bakı Slavyan Universiteti

Hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsi çox mürəkkəb bir prosesdir. Bu məqsədlə elm adamları tərəfindən müxtəlif metodlar təcrübədən keçirilmişdir.

Xarici dilin öyrənilməsi metodikasında bir qayda olaraq iki yanaşmadan istifadə olunur: deduktiv və induktiv metodlar.

Deduktiv yanaşma özündə daha çox tədrisin ənənəvi metodunu əks etdirir. İnduktiv yanaşma isə daha çox müasir metodika və praktikaya uyğun gəlir.

Deduktiv yanaşmada öyrənilən əvvəlcə qrammatik strukturu və qaydaları öyrəndikləri üçün bu yanaşma tədrisin ənənəvi metodunu özündə əks etdirir. Bu yanaşma ilə “ Qrammatika – Tərcümə” metodu arasında müəyyən bənzərliklər mövcuddur. Öyrənilənlərin qarşısında duran əsas vəzifə qrammatik quruluş və qaydaları öyrənməkdən ibarətdir. Sintaktik quruluş isə hər bir halda müəllim tərəfindən açıqlanır.

İnduktiv yanaşma isə qrammatik quruluş və qaydaların tələbələrə real dil kontekstində aşılındığı daha müasir metodlara uyğun gəlir. Birbaşa metoddakı kimi, öyrənilən dili kontekstdə olan real situasiyalara əsasən öyrənilir. Cümlənin və ya mətnin quruluşu təcrübə əsasında başa düşülür, beləki, nümunələr əsasən real həyatdan götürülür. Məsələn, əşyalara sinifdə baxış keçirilir, restoran menyularından, afişalardan, turistik kitabçalardan və s. dən istifadə olunur.

Bəhs etdiyimiz bu yanaşmalar müəyyən müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir. Beləki, deduktiv yanaşma artıq dilin qrammatik quruluşunu daha dərindən mənimsəmiş, yaxud da ənənəvi tədris üsuluna əsaslanan tədris prosesinə daha çox üstünlük verən tələbələr üçün daha effektiv ola bilər. Beləki, dil qaydalarına və sintaksisə olan bu kompleks yanaşma daha yüksək bilik və bacarıq vərdişlərinə malik olan tələbələr üçün daha əlverişlidir. Birbaşa metodun köməyiylə induktiv yanaşmadan istifadə tələbələrə öyrənilən dili daha dərindən qavramağa, dil bacarıqlarına təcrübə əsasında yiyələnməyə imkan yaradır. Bəzən çoxsaylı qrammatik qaydaların öyrənilməsi isə tədris prosesinin ləngiməsinə səbəb olur. İnduktiv yanaşma ilə tədris zamanı öyrənilən daha çox təcrübə əldə edirlər və aksent onlara müəllim tərəfindən aşılınmır, təcrübə sayəsində qazanılır.

Fransız dilinin ikinci dil kimi tədrisində induktiv yanaşma çox effektiv nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Lakin bu yanaşma daha çox ənənəvi metod vasitəsilə təhsil almış tələbələrin dil öyrənməsi prosesində bəzi çətinliklər yaradır. Buna görə də dərsin daha səmərəli olmasını təmin etmək üçün müəllim bütün tələbələrin bilik və bacarıq səviyyələrinə dərindən bələd olmalıdır.

SAĞLAM HƏYAT TƏRZİ

Dəmirova İ.Q.

Bakı Slavyan Universiteti

Sağlam həyat tərzinə nail olmaq üçün, sağlamlıq anlayışının vacibliyini anlamaq hələ kiçik məktəb yaşı dövründən başlandıqı məlum olur. Sağlamlığı zəiflədən, sağlam həyat tərzinə mane olan amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. qaydasında aparılmayan gündəlik rejim,
2. sanitariya qaydalarına əməl etməmək,
3. düzgün və normal qidalanmamaq,
4. az hərəkətililik,
5. insanların bir-birinə qarşı qeyri-səmimi münasibəti,

6.ailə və başqa münaqişələr.

Qaydasında aparılmayan gündəlik rejim deyərkən buraya vaxtlı-vaxtında yatıb oyanmaq,gün ərzində 8 saat yuxunun vacibliyini nəzərdə tutulur.Belə ki vaxtından artıq yəni çox yatmaq və ya əksinə az yatmaq ziyanlıdır.İnsan əsasən də kiçik yaşlılar gün ərzində narahat yatdığı zaman və ya yuxusuzluqdan mütəmadi olaraq əziyyət çəkir,sə,artıq onun sağlamlığında özünü bürüzə verəcək halda mənfi nəticələr özünü göstərir.

Sanitarik qaydalara əməl etməmək,vaxtlı-vaxtında əllərin yuyulması,dişlərin fırçalanması,dırnaqların tutulması kimi hallar unudulduğu hallarda bədəndə infeksiyalar əmələ gələ bilər ki,bu da insan həyatı üçün təhlükə törədən hadisədir.

Düzgün və normal qidalanmamaq həll edilməsi vacib məsələlərdəndir ki,bu iş nəinki məktəbdə eyni zamanda evdə də nəzarəti nəzərdə tutur.Günümüzdə olan aktual məsələlərdən olan əsasən də kiçikyaşlıların "fast food" qidalarına aludəçiliyi onlarda mədə-bağırsaq problemləri yaratmağına səbəb olur.

Az hərəkətlilik,oturaq həyat tərzı insanda ilk növbədə tənbelliyi daha sonra isə insanda piylənməyə gətirib çıxarır.Əsasən də uşaqların gün ərzində daha çox hərəkətə ehtiyacları vardır ki,ibtidai sinifdə riyaziyyat, ana dili və başqa əsas fənlərin tədrisi ilə əlaqədar onların daha çox hərəkət etməsi labüddür.

İnsanların bir-birinə,əsasən də kiçikyaşlıların bir-birlərinə soyuq münasibəti onlarda psixoloji problemlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır.Bununla yanaşı ailədə baş verən hər hansı kiçik neqativ halların yaranması uşaqlarda ruh düşkünlüyünə, dərslərə marağın azalmasına, eyni zamanda gün gündən azalan iştahsızlığa gətirib çıxarır.Nəticədə düzgün qidalanmamaq bilavasitə uşaqlarda immunitetin zəifləməsinə,soyuq havalarda tez tez xəstələnməyə səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunlan bütün amillərə bilavasitə müəllimlərin,pedaqoqların rolunu qeyd etmək lazımdır.

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ KURİKULUM

Ellazova F.F.

Bakı Slavyan Universiteti

"Kurikulum" termini Azərbaycan təhsil sisteminə 90-cı illərdən başlayaraq daxil olmuşdur. Kurikulumu zəruri edən başlıca səbəblər vardır. Bura aşağıdakıları aid etmək olar:

a)Müasir dünya sürətlə qloballaşır. Ölkələr və xalqlar arasında əlaqə intensivləşir. Qarşılıqlı mənafe, bir-birinin təcrübəsindən bəhrələnmək, elmin və texnologiyanın istehsalata tətbiqininzəruriliyi təhsil sisteminin də orta məxrəcə gətirilməsini vacib edir. Respublikamızın müstəqillik əldə etməsi, bunun sayəsində də dünya ölkələri ilə birbaşa ünsiyyətin qurulması bu problemi daha da aktuallaşdırır.

b) Dövlətin, xalqın vətəndaş, vətəndaşın dövlət və xalq qarşısında qoyduğu vəzifə dəyişir. Bu tələblərə cavab verən şəxsiyyət yetişdirilməli, həmin tələbə uyğun təhsil mexanizmi formalaşdırılmalıdır.

c) Texnologiyanın ağılaşığıməz dərəcədə sürətli inkişafı ənənəvi təhsil metodlarının da yeniləşməsinə tələb edir. (Bu zaman, təbii ki, ənənəvi metodların müsbət təfləri saxlanır.

Kurikulum islahatları Azərbaycan hökuməti ilə Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında bağlanmış ilk Kredit Sazişi əsasında başlayıb.

15 iyun 1999-cu il tarixdə "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı" təsdiq olunmuşdur. 2006-cı ildə isə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" sənədinin qəbul və təsdiq olunması respublikamızın təhsil həyatında yeni bir hadisəyə çevrilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "İndi təhsil sistemində islahatların əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi dünya təhsil sisteminin standartlarına uyğunlaşsın".

Müasir dövrdə Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparır. İnsanın həyatı bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərir. Müşahidələr göstərir ki, təhsil sistemində aparılan dəyişikliklər məhz müəllimin, şagirdin, valideynin, ümumilikdə təhsildə marağı olan hər kəsin fəaliyyətində özünü göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: "Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidir". Azərbaycanda təhsil sahəsində islahatlar sistemli şəkildə məntiqə uyğun olaraq siniflər üzrə aparılır.

Ümummilli Kurikulumun qəbulundan sonra onun əsasında Fənn kurikulumları hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Bunlar təhsilin pillələrini, tədris ediləcək fənləri, onların hansı pillədə hansı səviyyədə tədrisini,

ayrılmış saatların miqdarını tədrisin məqsədini, təlimin sonunda gözlənilən nəticəni, təhsilalanların bilik və bacarıq səviyyələrinin ölçülməsi yollarını və s. özündə əks etdirən sənədlər toplusudur.

Qloballaşan dünyada informasiya bolluğu şəraitində məktəbin, təhsilin vəzifələri dəyişir. Ağılın, intellektin inkişaf etdirilməsi ön plana keçir. Dünyanın təhsil məkanında sadəcə bilik, bacarıqlar deyil, dəyərlər, səriştələr şəxsiyyətin inkişafında mühüm atributlar kimi qiymətləndirilir və bugünkü təhsilin keyfiyyət göstəricisi kimi qəbul edilir.

Fənn kurikulumları mahiyyət etibarilə cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına imkan yaradan, cəmiyyətin tələblərinə cavab verən mühüm təhsil sənədi kimi nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü və integrativ xarakter daşıyır. Onların məzmunu şagird fəaliyyətinin ardıcıl olaraq izlənməsinə, nailiyyətlərin müntəzəm şəkildə qiymətləndirilməsinə imkan yaradır, təlim prosesi ilə gözlənilən nəticə arasında əks-əlaqə mexanizminin qurulmasını təmin edir. Dünya pedaqoji fikrində kurikulumlar nəzəri və praktik cəhətdən geniş öyrənilmiş, xüsusi nəzəriyyələr formalaşmışdır. Azərbaycan da öz fəaliyyətində onlara istinad etmişdir. Heç şübhəsiz, bu barədə respublikamızda fundamental pedaqoji araşdırmaların aparılması, təhsil sahəsindəki fəaliyyətlərin xarakteri, onlar arasındakı əlaqə və münasibətlər, kurikulumların konseptuallığı və integrativliyi, məzmun standartlarının komponentləri, bilik və fəaliyyət, onlar arasında əlaqə və bağlılıq kimi mahiyyətyönümlü məsələlərin öyrənilməsinə ehtiyac yaranmaqdadır. Bu problemlər konseptual xarakter daşıyır və müasir didaktikanın nəzəri məsələlərindən biri kimi öz tədqiqatçılarını gözləyir.

Kurikulum təhsilin son məqsədini, məqsədlərə çatmaq üçün yolları, bu yolların səmərəliliyini yoxlamaq üsullarını özündə birləşdirən-bir sözlə, təhsil prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə hərtərəfli imkan yaradan konseptual sənəddir.

Hazırda Kurikulum Azərbaycan təhsil sistemində əsaslı surətdə tətbiq olunur. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IX siniflərində dərslər Kurikulum əsasında tədris edilir. 2017-2018-ci dər ilində X sinif də bu sıraya qoşulacaq. Həmin siniflər üçün hazırlanan dərslilər yeni təlim metodları əsasında yazılmışdır. Ötən illərin təcrübəsi göstərir ki, Kurikulum işləşməyə nə qədər müvəffəqiyyətlə tətbiq olunsun da, müəyyən problemlər də yaranır. Həmin problemlərin aradan qaldırılması, mövcud işlərin təkmilləşdirilməsi üçün müvafiq orqanlar araşdırmalar aparır, əməli işlər görürlər.

İnanırıq ki, aparılan səmərəli fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan təhsili qabaqcıl dünya təhsil sisteminə uğurla inteqrasiya edəcək, təhsilimiz bu qlobal sistemdə öz layiqli yerini tutacaq.

"SİMFONİK MUĞAM" JANRI

Eminli A.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

"Simfonik muğam" Azərbaycan musiqisinə məxsus bir janrdır. Janrın təməli 1948-ci ildə dahi bəstəkarımız Fikrət Əmirov tərəfindən qoyulmuşdur.

Muğam-Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin şifahi ənənələrinin səciyyəvi cəhətlərini özündə cəmləşdirən, zəngin tarixə malik bir janrdır. Onu simfoniyləşdirmək ideyası Azərbaycan musiqisində peşəkarlığın formalaşdığı dövrə təsadüf edir. Lakin cazibədarlığına baxmayaraq, bu ideya tezliklə reallaşma bilməmişdir. Azərbaycan simfonizmində muğam ənənələrinə yad olan xeyli istiqamət mövcud idi. Lakin görkəmli bəstəkarlarımız bu çətin işin öhtəsindən məharətlə gələ bilməmişdilər.

Dahi bəstəkar hələ gənc yaşlarından simfonik muğam üzərində işləməyə başlayır. Xalq musiqimizə olan dərin sevgisi onu bu addımı atmağa sövq edir. Bu sevgi sayəsində bütöv, gözəl, bənzərsiz bir janrın təməli qoyulur.

Fikrət Əmirov üç simfonik muğamın müəllifidir. Bu simfonik muğamlar-"Şur", "Kürd-Ovşarı", "Gülüstən Bayatı-Şiraz"dır.

"Şur" və "Kürd-Ovşarı" simfonik muğamları çox sevilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdır. Daha sonralar isə Fikrət Əmirov "Gülüstən Bayatı-Şiraz" simfonik muğamı üzərində işləyir.

Janrın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, muğam dəstgahına xas olan tədrici və ardıcıl yüksəlmə və inkişaf prinsipi, onun kompozisiya quruluşu və dramaturji hərəkət xətti saxlanılmış, eyni zamanda, muğam melodiyaının inkişafında simfonik işləmə, rəngarəng orkestrləşdirmə üsulları tətbiq olunmuşdur.

Simfonik muğam janrı Azərbaycan musiqi mədəniyyətində xüsusi rol oynayır. Bu janrın əsas funksiyası dinləyicilərə estetik təsir göstərməkdir. Lakin o özündə milli ənənələri qorumaq funksiyası da

daşıyır. Məhz buna görə də, qanunauyğun bir haldır ki, janrın hər bir nümunəsi ilə bu və ya digər muğam məktəbinin, hətta onları yaradanların musiqi təfəkkürü, üslubları arasında doğmalığ, qırılmaz əlaqələr vardır.

Simfonik muğam-janrı iki əsas və gözəl musiqi janrının birləşməsindən yaranmışdır. Simfoniya və muğam janrlarının.

1) Simfoniya-yunan sözüdür və uyğunluq, həmahənglik, ahəngdar musiqi deməkdir. Qədim Yunanıstanda səslərin ahəngdar şəkildə qovuşması belə adlanırdı. Sonralar orkestr, ya rəqs suitasına giriş simfoniya adlandırılmağa başlamışdır.

Simfoniya çoxsaylı musiqi janrları arasında ən şərəfli yerlərdən birini tutur. Yarandığı vaxtdan bu dövrədək öz zamanəsini həssaslıqla əks etdirir. Motsart və Bethovenin, Berlioz və Malerin, Prokofyev və Sostakoviçin simfoniyları buna nümunədir.

2) Muğam-mürəkkəb, ideya, emosional məna daşıyan, dərin və bitkin təfəkkür, bədii həyəcan və müxtəlif musiqi obrazlarının inkişafını ifadə edən musiqi janrıdır. Muğam şifahi ənənəyə əsaslanan Azərbaycan professional musiqində mərkəzi yer tutur. Öz tarixi etibarı ilə qədim dövrə aid olan muğamlar xalqımız arasında şifahi şəkildə yayılmış və nəsildən-nəsilə keçərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu incilər Azərbaycan klassik musiqisinin əsasını təşkil edir.

Muğamlar bütöv şəkildə, yəni bütün tərkib hissələri ilə birlikdə "dəstgah" adlanır. Muğam dəstgahları çoxhissəli vokal instrumental poemalardır. "Dəstgah" inkişaf etmiş instrumental müqəddimələr olan dərəmənd, bir neçə improvizə səciyyəli vokal instrumental şöbələrdən, təsnif və rəng kimi mahnı və instrumental nümunələrdən ibarət olur.

Elə məhz bu janrın sevilmə səbəblərindən biri də o idi ki, burada Azərbaycan xalq musiqisi geniş şəkildə istifadə olunur, muğamlarla yanaşı xalq mahnıları da ifa olunurdu. Orkestrin müşayiəti ilə yanaşı muğam üçlüyü də gözəl xalq mahnılarımızı, muğamlarımızdan hissələr ifa etməklə tamaşaçıların zövqünü oxşayırdılar.

"Simfonik muğam" janrına olan maraq daha sonralar getdikcə artır. XX əsrdə bir-birinin ardınca yeni əsərlər yaranmağa başlayır.

Fikrət Əmirovdan sonra başqa bir çox bəstəkarlarımız da bu janra müraciət etmiş, janrın gözəl nümunələrini yararmışdılar. Onlardan- Niyazi, Tofiq Bakıxanov, Süleyman Ələsgərov, Vəlif Adıgözəlov kimi dahi bəstəkarları göstərmək olar.

Niyazi özünün-"Rast", Tofiq Bakıxanov-"Nəva", "Rəhab", "Şahnaz", "Humayun", "Dügah", Süleyman Ələsgərov-"Bayatı-Şiraz", Vəlif Adıgözəlov-"Segah" simfonik muğamları ilə bənzərsiz əsərlər yaratmışdılar.

Əsərlərin hər biri günümüzdə də sevilir və bir çox orkestrlərin daimi repertuarının bir hissəsini təşkil edir.

İNFORMATİKA FƏNNİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Əhmədov M.İ.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Qiymətləndirmə şagirdlərin təlimdəki nailiyyətlərinin dəyərləndirmə prosesidir. Qiymətləndirmə müəyyən meyarlar üzrə aparılmalı və müəllim şagirdləri əvvəlcədən bu meyarlarla tanış etməlidir. Müşahidə olunur ki, qiymətləndirmə sistemini mükəmməl olmadıqda şagirdlərin uğurlu nailiyyətə çatmasında çətinlik yaranır.

Qəbul edilmiş standartda uyğun bilik və bacarıqlara nail olmaq üçün şagirdin fəaliyyəti fasiləsiz izlənilməli, onların daha yüksək səviyyəli standartları mənimsəməsi üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır. Tədris ili boyunca heç bir şagirdin geri qalmasına imkan verilməməli, əksinə, hər bir şagirdin nailiyyəti diqqət mərkəzində olmalıdır. Müəllim şagirdlərin üzərində müşahidəçi olmalı, şagirdlərin sinif işlərini və ev tapşırıqlarını yerinə yetirmələrini, yazılı və şifahi cavabları yoxlamalıdır. Qiymətləndirməni düzgün həyata keçirmək üçün müəllimin hazırladığı tapşırıq şagirdlərin tələblərinə cavab verməlidir.

Bəzi müəllimlər qiymətləndirmə zamanı şagirdlər arasında ayrı-seçkilik edirlər. Bu, şagirdlərdə psixoloji cəhətdən mənfi təsir yaradır. Hətta, bəzən müəllimlər qeyri-ixtiyari olaraq qabaq partada oturan şagirdlərə arxada oturanlara nisbətən daha çox müraciət edir və onlara daha yüksək qiymət verirlər. Bəzən verilən qiymət müəllimin subyektiv meyllərindən asılı olur. Məsələn, gözəl xətti olan müəllimlər gözəl xətti olan şagirdlərə üstünlük verirlər. Düzgün tələffüsə həssas olan müəllimlər nitqində qüsurlu olan şagirdləri nahaq yerə cəzalandırırlar [2].

Şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün məktəbdaxili qiymətləndirmədə diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmədən istifadə olunur. Diaqnostik qiymətləndirmə sinifdə şagirdlər arasında mövcud vəziyyəti öyrənmə, həmçinin sinifə yeni şagird qəbul olunduqda müəllim tərəfindən aparılır. Müəllim şagirdlərin bilik və bacarıq səviyyəsini müəyyən etmək üçün şifahi və yazılı qiymətləndirmə vasitələrindən istifadə etməlidir. Diaqnostik qiymətləndirmədə müəllim şagirdi dinləməli və onunla söhbət etməli, şagirdin aşağı siniflərdə fəaliyyəti ilə tanış olmalı, şagirdin sorğu suallarını və test nəticələrini təhlil etməli, şagirdin valideynləri ilə söhbət etməlidir [1, 4].

Formativ qiymətləndirmə təlim-tədris prosesinin ayrılmaz hissəsi olub şagirdin təlim fəaliyyətinin daim izlənilməsidir. Burada əsas məqsəd daha yüksək nəticələr əldə etmək üçün dərsin gedişində qarşıya çıxan problemləri müəyyən etmək və onları aradan qaldırmaqdır. Müəllim şagirdlərə bələdçilik etməli və şagirdlə əks-əlaqənin yaradılmasında mühüm rol oynamalıdır.

Summativ qiymətləndirmə müvafiq bəhsin, bölmənin, yarımilin və dərslərin sonunda şagirdlərin gözlənilən təlim nəticələri ilə bağlı əldə etdiyi nailiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün aparılır. Yerində yetirilmə funksiyasından asılı olaraq summativ qiymətləndirmənin kiçik summativ qiymətləndirmə, böyük summativ qiymətləndirmə və yekun qiymətləndirmə olaraq növləri vardır. Nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı əldə edilən informasiya əsasında müəllim bəhs və bölmə üzrə şagirdin nailiyyətinin real səviyyəsini müəyyən edir.

Biliyin qiymətləndirilməsi pedaqoji prosesin ən çətin anlarından biridir. Düzgün qiymətləndirmə müəllim nüfuzuna çox böyük təsir göstərir [6].

İnformatika dərsləri kompüter texnikası ilə əlaqəli olduğuna görə şagirdlər həm müəllimin kompüter bacarığına, həm də onları şagirdlərə öyrətmə prosesinə çox diqqətlidirlər. Ona görə də summativ qiymətləndirmə suallarını tərtib edərkən şagirdlərin kompüter bacarığının yoxlanmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Summativ qiymətləndirmədə şagirdlərin hansı suallara cavab vermək istədiklərinə və yol verdiyi nöqsanlara diqqətli olmaq lazımdır. Növbəti dərslərdə nöqsanları aradan qaldırmaq üçün zəruri tövsiyələr vermək lazımdır.

Nitqi qüsuru olan şagirdlərə qarşı elə qayğı göstərmək lazımdır ki, onlar öz bacarığını kompüter realizasiyasında yaxşı göstərə bilsinlər. Kompüter bacarıqlarını yoxlamaq məqsədi ilə tərtib edilən suallarda konkret işlərin icrası vaxtı lazım gələn əməliyyatlar ardıcılığına daim xüsusi diqqət vermək lazımdır. Təsadüfi deyil ki, I-IV siniflərdə alqoritm anlayışı əməliyyatlar və hadisələr ardıcılığı kimi verilmişdir [5]. Test cavablarında şagirdlərin yaş xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Müəllim şagirdlərdə informasiya texnologiyalarından təlim-tədris prosesində istifadə verdiyi yaratmalı, informasiya texnologiyalarını tədris alətinə çevirməlidir [3]. Çünki, informasiya texnologiyalarından istifadə etmə bacarığı digər fənlərin tədrisində də lazımdır.

Bir sözlə, təhsil elə təşkil olunmalıdır ki, hər bir təhsil alan elm və texnikanın son nailiyyətlərindən istifadə etməklə informasiya mədəniyyətinə nail olmalı, formalaşmaqda olan informasiya cəmiyyətinin aktiv üzvi kimi fasiləsiz təhsil sistemi əhatəsində bilik və intellekt istehsal edə bilsin. Bu işdə obyektiv qiymətləndirmənin rolu böyükdür. Təhsil üçün elə forma və məzmun seçmək lazımdır ki, təhsilə alan hətta asudə vaxtlarından səmərəli istifadə edə bilsin. Onun asudə vaxtı informatika istiqamətində məqsəd və marağının potensial imkanına çevrilməlidir [7].

YENİ TƏHSİL KONSEPSİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNN KURİKULUMUN YERİ

Ələkbərli A.X.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qaldırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur.”

Heydər Əliyev

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası Milli Kurikulumu konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub ümumi təhsil təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərslər və dərslərdən kənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurikulumlarının strukturunu əhatə edir.

Milli Kurikulum ictimai – siyasi, mədəni və sosial həyatın qloballaşdığı və universallaşdığı, rəqabətin gücləndiyi müasir dövrdə hər bir şəxsin istedad və qabiliyyətinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, müstəqil qərarları qəbul etməsi üçün onun zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik olmasına, cəmiyyətin inkişafının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan insanın formalaşdırılmasına və problemlərin həllinə yönəlmişdir. Bu, ciddi və müasir dövrün tələblərinə uyğun olan Milli Kurikulumun Konsepsiyası 2008-ci tədris ilindən respublikanın ümumitəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində, 2012-ci ilindən isə V-IX siniflərdə tətbiq olunmağa başladı.

Azərbaycan təhsilinin fəal – interaktiv təlim əsasında aparılması ayrı-ayrı fənlərin kurikulumun tələblərinə uyğun tədris olunmasını tələb edir. Məlum məsələdir ki, bu tələb Azərbaycan dili fənninin tədrisində də ciddi dəyişikliklər yaratdı. Ənənəvi təlim proqramında Azərbaycan dili tədrisində əsas məqsəd dilçilik elminin əsaslarını mənimsətmək idi. Fəal-interaktiv təlimə əsasən aparılan Azərbaycan dili dərslərində isə əsas məqsəd şagirdin cəmiyyətdə ünsiyyət rahatlığını təmin etməkdir. Yeni təhsil konsepsiyası Azərbaycan dili tədrisinə yeni yanaşma mövqeyi, metod üsul və vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir.

Azərbaycan dili təlimində şagirdlərə dilimizin fonetik, morfoloji, sintaktik quruluşu, leksikası, frazeologiyası və digər sahələrinə dair müvafiq nəzəri biliklər və bu biliklər zəmində onlarda hər tərəfli nitq hazırlığı, təlim informasiyasını düzgün başa düşmək, ünsiyyətin müxtəlif şəraitlərində öz fikrini şifahi və tələb olunan hallarda yazılı olaraq, sərbəst, dəqiq və düzgün ifadə etmək bacarıqları öyrədilir.

Yeni təhsil konsepsiyasında Azərbaycan dili fənni kurikulumunun müstəsna yeri var. Çünki Azərbaycan dili məktəbdə tədris olunan digər fənlərin onun vasitəsilə öyrənilməsi xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Şagirdlər bütün fənləri bu dil vasitəsilə ifadə etməli, bu dil vasitəsilə başa düşməlidir. Şagirdlərə verilən bilik və bacarıqlar ana dili yaddaş süzgəcindən keçməyəcəksə onun daimliyindən, əbədliliyindən danışmağa dəyməz.

FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN YENİ TƏLİM FORMALARI

Əliyev E.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Təlim-tərbiyə sisteminin əsasını təşkil edən nə üçün öyrədilməlidir, nə öyrədilməlidir, necə öyrədilməlidir suallarına verilən cavablar müasir dövrün tələblərindən irəli gələrək dəyişmiş, yenilənmişdir. Təlim-tərbiyə-təhsil məsələləri zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Yəni, yeni təlim texnologiyalarından istifadə müasir dövrdə aparıcı mövqeyə keçmişdir. Bunları bilmədən isə dil dərslərini günün tələbləri səviyyəsində qurmaq olmaz.

Texnologiya hərfi mənada materialları işləmə üsulu və vasitələrindən bəhs edən elm deməkdir. Hər bir müəllim yeni dərsi planlaşdırarkən təlim zamanı istifadə edəcəyi iş formalarını əvvəlcədən nəzərdən keçirməli, bu formaların şagirdlərin iş prosesinə necə təsir edəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir. Fəal təlimin iş formaları aşağıdakılardır: 1. fərdi iş, 2. cütlərlə iş, 3. kiçik qruplarla iş, 4. böyük qruplarla (bütün siniflərlə) iş.

Fərdi iş verilən tapşırığın bir şagird tərəfindən yerinə yetirilməsidir. Fəxrəddin Yusifovun fikrincə, motivasiya və yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində geniş istifadə olunur. Fərdi iş zamanı şagird müstəqil işləyir, öz cavabını bütün sinif qarşısında təqdim edir, əldə etdiyi nəticəni tələb olunan məqamda digərləri ilə müzakirə edir. Fərdi tapşırıqlara şagirdin çıxış hazırlaması, ifadəli oxusu, videosüjet hazırlaması və s. göstərmək olar. R.Q.Əşrəfov yazır ki, bu təlim forması şagirdin sərbəst düşünməsi üçün real imkanlar yaradır.

Cütlərdə iş iki nəfərin, iki şagirdin birgə tədqiqat formasıdır. Bu formanın tətbiqi zamanı şagirdlər tapşırıqlar üzərində cütlər şəklində (adətən öz parta yoldaşı ilə və ya yerini dəyişərək digər şagirdlə birlikdə) işləyirlər. Bu zaman məktəblilər qarşıya qoyulan suala cavab tapmaq üçün bir-birinin cavabını dinləyir və dəyərləndirirlər. Bilal Həsəni yazır ki, *müəllimlə yanaşı, cütlər özü də bir-birinin cavabını yoxlaya, düzəliş apara bilər*. İşin sonluğu ümumi razılığa gəlmə, vahid fikrin yaranması və nəticələrin yazılı formada bir vərəqdə əksini tapması ilə nəticələnir. Bu iş formasının üstün cəhətlərindən biri də utancaq şagirdlərin belə dərslə qaynayıb-qarışmasına şərait yaratmasıdır. Eyni zamanda bu iş forması şagirdlərdə özünü və başqalarının işini obyektiv qiymətləndirmə bacarığı aşılayır. Metodist R.Q.Əşrəfov yazır ki, bu iş forması şagirdləri qarşılıqlı əməkdaşlığa, məsuliyyəti bölüşməyə optimal imkan yaradır.

Kiçik qruplarda iş şagirdlərin 3-7 nəfərdən (B.Həsənli kiçik qrupla işin 4-7 nəfərlə, F.Yusifov 5-6 nəfərlə aparıldığını bildirir.) ibarət qrupda qarşıya qoyulmuş problemi həll etmək üçün birgə ümumi razılıq əsasında sonda iş vərəqlərinə qeyd olunan şagird fəaliyyətidir. Aparıcı (lider) qrupun işini təşkil edir, bütün üzvlərin müzakirə prosesində fəal iştirakına çalışır, mövzudan yayınmağa yol vermir, bütün əhəmiyyətli fikirlərin qeydə alınmasına nəzarət edir. Qrup daxilində vəzifə bölgüsünün aparılması da faydalıdır. Bu işə ya şagirdlər özləri qərar verir, ya da qrup lideri özü iş bölgüsü aparır. Burada qrupların say tərkibi də önəmlidir. Şagirdlər qrupdakı şagirdlərin say məsələsinə xüsusi diqqət edirlər. Ona görə də müəllim bu məsələdə çox diqqətli olmalıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar S.Ş.İdrisova "Fəal (interaktiv) təlim metodunun qruplarla iş zamanı tətbiqinin tədris prosesində əhəmiyyəti" məqaləsində yazır ki, qrupda işin müvəffəqiyyətlə aparılması üçün aşağıdakı prinsiplərə riayət edilməsi məqsədəuyğundur: qrup işinin qaydalarını şagirdlərə başa salmaq; qrup işinin məqsədini tam təsəvvür etmək;

Ümumiyyətlə kiçik qruplarla iş şagirdlərdə qarşı tərəfin zidd fikirlərinə dözümlü olmağı, başqalarının sözlərini hörmətlə dinləməyi və hörmətlə yanaşmağı, öz fikrini sərbəst söyləməyi bacaran şəxsiyyət formalaşdırmağa imkan verir.

Böyük qruplarda iş bütün sinif üçün nəzərdə tutulan iş formasıdır. Beyin həmləsi, Aukşion kimi iş üsullarının tətbiqi zamanı bu iş formasına tez-tez müraciət olunur. Fəxrəddin Yusifov yazır ki, *Hər hansı iş formasının seçilməsi proqram materialının xarakterindən, hansı axtarış formasının seçilməsindən, hansı iş üsulunun tətbiqindən, ən əsası, şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsindən asılıdır*. Bizim fikrimizcə, böyük qruplarla iş şagirdlərin ünsiyyət bacarığını inkişaf etdirir, onları birgəyaşayış həyat tərzinə daha da uyğunlaşdırır, şagirdlərdə özünüidarə qabiliyyətləri formalaşdırır, şagirdlərdə məsuliyyət hissini artırır (burada hər şagird başa düşür ki, qrup işinin yaxşı alınması hər şagirdədən asılıdır).

Qrup işinin müsbət tərəfləri olduğu kimi mənfi tərəfləri də mövcuddur. Belə ki, istənilən hər dərsi, hər dərş mərhələsini qruplarla keçirmək də doğru olmaz. Qrup işi zamanı hər səs-küyü normal saymaq düzgün deyil, burada işgüzar səs-küydən söhbət gedir, şagirdlərin elmi mübahisəsindən söhbət gedir. Bəzi müəllimlər dərş prosesində şagirdlər arasında münaqişə yaradacaq situasiyanı yaratmaqla problemlə vəziyyət yaratdığını iddia edir. Bizim fikrimizcə, burada yalnız sağlam rəqabətdən söhbət gedə bilər. Müasir dövrdə beynəlxalq arenaya Azərbaycan şagirdlərinin bir-birinə nifrət edərək çıxması nə qədər doğru ola bilər? Daxili münaqişə olan yerdə hansısa xarici düşməyə də ehtiyac yaranmaz... Ona görə də şagirdlərin demokratik, tolerant, multikultural, humanist "simplərlə köklənməsinə" şərait yaratmaq müasir dövrdə Azərbaycan müəlliminin üzərinə düşən vəzifədir.

Qrupların adlandırılması məsələsi də aktual mövzudur. Yaxşı olar ki, mövzu çərçivəsindəki açar sözlərdən adlandırmada istifadə olunsun (Tədqiqatlar göstərir ki, orta məktəblərin əksəriyyətində bu səpkili adlandırılma özünü doğruldur.). Adlar dövlətçilik, azərbaycançılıq əleyhinə olmamalı, adlar şagirdin psixologiyasına, davranışına, nitqinə təsir edən bir varlıq olduğundan müəllimlərin bu məsələyə həssas yanaşması çox vacibdir. Məsələn: Qarabağ, Xocalı, Vətən, Azərbaycan, Türk, Oğuz, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və s.

Qruplara bölmənin üsulları:

➤ Rəqəmləri saymaqla (nəzərdə tutulmuş qrupların sayı qədər. Eyni rəqəmdən olan şagirdlər bir qrupda yer alırlar.);

➤ Meyvə adları saymaqla (alma, armud, nar, feyxoa, banan və s.);

➤ Sosiometrik yol (burada nəzərdə tutulan qrup sayına uyğun uşaq çağırılır, məsələn: 4-5... nəfər. Hər uşaq özünə bir qrup yoldaşı seçir. Hər yeni şagird özünə bir başqa qrup yoldaşı seçir.)

➤ Ümumi xüsusiyyətləri saymaqla (adlarının baş hərfinə görə, bürclərə görə, sevdiyi rənglərə görə və s. burada müəllim əvvəlcədən qeyd etməlidir ki, kiçik qrupla ya böyük qrupla işləyəcəyik)

➤ Həndəsi fiqurlar paylamaqla (düzbucaqlı, kvadrat, kub, çevrə, romb və s.);

➤ Mozaika (müəllim kiçik ya böyük qrupla iş aparacağını qabaqcadan müəyyən etməlidir. Qrupların və onun iştirakçılarının sayına görə müvafiq rəngli kağızı uyğun fiqurlara bölərək bir qaba atır. Hər şagird bir kağız götürür. Axırda hərə eyni rəngdə olan kağızları bir yerə yığmaqla uyğun kağızı alırlar və həmin qrupda yer alırlar.)

➤ Rəngli kağızlar paylamaqla (qırmızı, sarı, göy, ağ və s. eyni rəngli şagirdlər bir qrupda birləşir.).

➤ Ad günləri sırası ilə saymaqla (yanvar-fevral, mart-aprel və s. aylarda doğulanlar bir qrupa bölünür. Burada müəllim şagirdlərin eyni aya təsadüf edənləri çox olduqda bu üsul özünü doğrultmur.)

H.Qardnerin "Ağıl çərçivəsi" kitabına görə hər bir şagird 8 qabiliyyətin (lingvistik, məntiqi, vizual, kinestetik, musiqi, fərddəarası, fərddaxili, naturalistik) təkrarolunmaz kombinasiyasına malikdir. Müəllimin fikrincə, müəllim valideynlərlə, digər fənn müəllimləri ilə, sinif rəhbəri ilə söhbətlər nəticəsində və

şagirdlərin davamlı müşahidəsi nəticəsində hansı intellekt sahibi olduğu dəqiqləşdirə bilər. Qruplarla iş zamanı da qrupları dərketmə səviyyələri eyni olan uşaqlara görə qruplaşdırılmalıdır ki, onların dərəcə marağı artsın. Lakin bizim fikrimizcə, bu metodla daimi olaraq qruplara bölsək, şagirdlərin bir tərəfli inkişafına şərait yaratmış olarıq. Bunun üçün dərslərin məqsədi tələb etdiyi şəraitdə A.Maslounun verdiyi ehtiyaclar iyerarxiyası da nəzərə alınmaqla istifadə olunmalıdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏ ALINMA SÖZLƏR HESABINA ŞAĞİRDƏLƏRİN LÜĞƏT EHTİYATININ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ

Əliyeva A.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi metodikada vacib məsələlərdən biridir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının müxtəlif mühtdə (ailə, məişət, cəmiyyət) zənginləşməsi müəyyən qanunauyğunluq çərçivəsində gedir. Bu prosesləri diqqətlə nəzərdən keçirsək, zənginləşmə probleminin bəzən systemsiz həyata keçdiyinin şahidi oluruq. Məktəb bu prosesi tənzimləmək imkanına malikdir. Təhsil zamanı əvvəlcə şagirdin nitqi təhlil olunmalı, lüğət ehtiyatı dəqiqləşdirilməlidir. Dialekt xüsusiyyətləri mövcuddursa, aradan qaldırmaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə etmək lazımdır.

Lüğət ehtiyatının zənginləşməsi dilxarici və dildaxili amillərin təsiri ilə insan təfəkküründə baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Elmi-texniki və sosial inkişaf əlaqədar olaraq, yaranan məfhum və anlayışların bir ölkə, bir dil daxilində qalması mümkünsüzdür. Güclü informasiya axını və xalqlar arasında olan iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial əlaqələr nəticəsində sözlər bir dildən başqa dilə keçir. Belə bir proses Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində də müşahidə olunur. Digər dillərdən keçən sözlər elmi ədəbiyyatda alınma sözlər adlanır. Leksikamızda olan alınma sözlər, əsasən, iki böyük qrupa bölünür: 1. Rus-Avropa mənşəli alınma sözlər; 2. Ərəb-fars mənşəli alınma sözlər.

Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizə daxil olma tarixi daha qədimdir. Əslində bu iki qrup özlüyündə növbələşmişdir. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizə keçmə prosesində nəzərə cərpacaq dərəcədə azalma müşahidə olunur. Bu yeri isə elm-texnikada inqilab etmiş Avropa və rus mənşəli sözlər tutmuşdur.

Ənənəvi dərsləklərdə lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, yeni üsulla yazılmış dərsləklərdə bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilir. Ənənəvi təhsil sistemində yazı işlərində şagirdlərin orfoqrafiyasında çətinlik çəkdiqləri sözlər üzərində iş aparılırdı. Kurikulum əsasında yazılmış V (İsmayilov R., Cəfərova D., Xudiyeva G., Qasımova X. Azərbaycan dili 5-ci sinif, Bakı: Altun kitab, 2012, 199 s) və VI siniflər üçün (İsmayilov R., Cəfərova D., Məmmədova S. Azərbaycan dili 6-cı sinif, Bakı: Altun kitab, 2013, 191 s) Azərbaycan dili dərsləklərində məzmun xətlərinə uyğun olaraq hər mövzunun sonunda şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə yönələn "Söz ehtiyatı" başlığı altında müxtəlif dil vahidləri şagirdlər üçün aydınlaşdırılır. Bu sözlərin mənası kitabın arxasında verilmiş lüğətdə izah olunur. Məsələn, VI sinifdə 106-cı səhifədə verilmiş "Unudulmaz obraz" mövzusunun sonunda *ekspozisiya, natura, molbert, dəftərxana* kimi sözlər verilmişdir. Kitabın 184-cü səhifəsində verilmiş lüğətdə isə bu sözlərin hansı nitq hissəsi olması, mənşəyi və leksik mənası izah olunmuşdur. VIII siniflər üçün (Hacıyev T., Bektaşlı S., Vəliyeva M., Hüseynova Y. Azərbaycan dili 8-ci sinif, Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 159 s) Azərbaycan dili dərsliyində isə ilk səhifədə "Şərti işarələr" başlığı ilə qarşılaşırıq. Müxtəlif rənglərdə verilmiş dairələr məzmun xətlərinə uyğun anlayışları bildirir. Qırmızı dairə "Nitqi zənginləşdirmə" adlanır. Məsələn, 42-ci səhifədə qırmızı dairədə *müqavilə, saziş, nota, bəyanat, ultimatum* sözlərinin məna fərqlərinin izahına aid nümunələr şagirdlərdən tələb olunur.

V siniflər üçün "Azərbaycan dili" dərsliyində 70-ci səhifədə "Sərhədsiz internet" mövzusu verilmişdir. Mövzuda 20-yə qədər ərəb-fars, 20-dən çox rus-Avropa mənşəli sözlər işlənmişdir. Məs: 1. Ərəb-fars - *nəhəng, dövr, kütləvi, müharibə* və s. 2. Rus-Avropa mənşəli - *internet, sistem, okean, mesaj, jurnal, fayl, radio* və s. VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyində "Sənət fədəisi" mövzusu verilmişdir. Mövzuya nəzər saldıqda 30-dan çox ərəb-fars mənşəli alınma sözlərin işləndiyinin şahidi oluruq. Məs: *müvəffəqiyyət, tamaşa, fasilə, dost, tənə, təhdid, aləm, iştirak, müraciət, dost, yeganə, müğənni, mahir, təbrik, növbə, imkan* və s.

Beləliklə, yeni nəsillə Azərbaycan dili dərsləklərinin problem baxımından imkanları genişdir.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏDRİSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ(DİLÇİLİK)

Əliyeva A.S.
Odlar Yurdu Universiteti

Azərbaycançılıq ideyasının fundamental əsaslarından biri:

Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların azərbaycançılıq ideyasını birləşdirici, vəhdət yaradıcı bir ideya kimi qəbul etməsi.

XIX əsrə qədər Azərbaycan xalqının necə adlandırılması məsələsi elmi-ideoloji mühitin ciddi maraq dairəsində olmamışdır. Azərbaycan adı qədim tarixə malik olsa da Azərbaycan dili, Azərbaycan xalqı, ümumiyyətlə azərbaycançılıq məfkurəsi nisbətən sistemli şəkildə XIX əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmağa başlamışdır.

Ölkəmizdə azərbaycançılığın mətbuatdan və ədəbiyyatdan ictimai-siyasi müstəviyə çıxarılması kimi çətin və şərəfli vəzifənin həlli görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan tarixi xidmətdir. Azərbaycançılığın dövlət ideologiyası səviyyəsində formalaşdırılması və təsdiq edilməsi, qəbul olunması Heydər Əliyevin müstəqil dövlətçilik uğrunda mübarizəsinin əsas ana xətlərindən birini təşkil edir.

2001, 2006 və 2012-ci illərdə dünya azərbaycanlılarının üç dəfə qurultaylarının keçirilməsi möhtəşəm siyasi-tarixi hadisələrdir:

Ulu öndərə məxsus “dünya azərbaycanlılarının bir vətəni var, bu-Azərbaycandır” kəlamı müasir dövrün azərbaycançılıq təliminin siyasi-ideoloji əsasını təşkil edir.

Heydər Əliyevin 5 iyul 2002-ci il tarixli fərmanı ilə xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılarla iş üzrə Dövlət Komitəsini yaratması dünya azərbaycanlılarının diaspora fəaliyyətinin təşkilinin milli dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdığını nümayiş etdirir. Heydər Əliyevin müdrik siyasəti azərbaycançılığı ölkə sərhədlərindən dünya birliyi səviyyəsinə çatdırmışdır.

Heydər Əliyev 1990-cı ildə Türkiyə Respublikasının “Zaman” qəzetinin müxbiri ilə söhbətində qeyd etmişdir ki, “mən SSRİ respublikalarının nə vaxtsa müstəqillik əldə edəcəklərini düşünürdüm. O illərdə Azərbaycanın da müstəqil dövlət olmasını arzu edirdim. Məni istefaya getməyə məcbur edənlərin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqillik qazanmasının qarşısını almaq idi”.

Azərbaycan türkcəsinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması.

XVI əsrdə Azərbaycanın qüdrətli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai tərəfindən Azərbaycan türkcəsi dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmışdır.

XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərindən etibarən azərbaycanlılar türk dünyasından ayrılır və tək qalırlar. Bundan sonra belə bir ziddiyyətli vəziyyət əmələ gəlir.

- a) Azərbaycanlılar türkdürlər
- b) Azərbaycanlılar türk deyillər
- c) Azərbaycanlılar həm türkdürlər, həm də türk deyillər

Azərbaycançılıq ideologiyasını daha da inkişaf etdirdi:

1918-ci ildə qurulan və Şərqdə ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti azərbaycançılıq ideologiyasını daha da inkişaf etdirdi.

Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən azərbaycançılıq ideyası ölkəmizi etnik bölücülük əsasında parçalamaq cəhdlərinin qarşısında güclü ideoloji və siyasi sipər oldu.

Heydər Əliyev Sovet Birliyinin “ucqarı” (Nəriman Nərimanov) olmuş bir respublikanı ölkəyə (və Vətənə!) çevirdi. Hamını (hətta tarixi!) oyadıb ölkəni vahid bir orqanizm halına gətirdi ki, bu, azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Azərbaycançılıq ideologiyası aşağıdakı təkamül mərhələlərindən keçmişdir:

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən 30-cu illərin sonuna qədər

XX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərindən 60-cı illərin sonuna qədər

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən 80-ci illərin sonuna qədər

1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul edilərkən ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dövlət dili Azərbaycan dili kimi təsdiq olundu.

Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası əsasında 2001-ci ildə imzaladığı fərmanlar:

2001-ci il iyun ayının 18-də imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman.

2001-ci il avqust ayının 9-da imzaladığı “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” fərman.

Heydər Əliyevin 2001-ci ilin noyabrında Bakıda Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında bəyan etdiyi tezislər əslində azərbaycançılığın, Azərbaycan təəssübkeşliyinin ən lakonik ifadəsi idi: “Biz istəyirik ki, müxtəlif ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar həmin ölkələrin vətəndaşı kimi, istədikləri kimi yaşasınlar. Ancaq heç vaxt öz milli köklərini itirməsinlər. Bizim hamımızı birləşdirən həmrəy edən

QARABAĞA HƏSR OLUNMUŞ FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN TƏDRİSİ

Əliyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Qarabağ Azərbaycan xalqının, tarixinin, gələcəyinin yaddaşına günahsızların qanı ilə yazılmış ləkəmiş, qan yaddaşımız, sağalmaz yaramızdır. Xalq sadəcə ər meydanında bu yaraya məlhəm qoymur, həm də söz meydanında yarasını sarımağa, fəryadını hayqırmağa çalışır. Bu acının ən gözəl nümunələrində Qarabağa həsr olunmuş folklorda öz əksini tapır. Bu nümunələrdə təkcə xalqın acı taleyi deyil, həm də doğma yurdlarında keçirdiyi xoş günlər də yada salınır. Bu folklor nümunələri vətən həsrəti, ana laylası, övlad fəryadı ilə yanır. Onlardan bir neçəsinə nəzər yetirdikdə bunu daha aydın görmək olur.

Buxarı qurum olar,
Yandırıca qurum olar.
Vətən yada düşəndə
Ürəyə zulum olar.

Bayatılar bir qayda olaraq heca vəznində olur. Xalqın zamanədən şikayəti, ürək ağrısı, dərd-səri bayatılarda yığcam və inandırıcı şəkildə ifadə olunur.

Yaylığımız yağlıdı,
Sınəm çarpaz dağlıdı.
Nə gələn var, nə gedən,
Yollarımız bağlıdı.

Nümunədən görüldüyü kimi Qarabağa həsr olunmuş məhəbbət mövzulu bayatılar belə vətən həsrətli bayatılara çevrilib. Bu da onu göstərir ki, hisslər bayatının mövzusu dəyişmək gücünə malikdir. Bayatını söyləndiyi an söyləyicidə hansı hisslər qabarıqdısa, o hisslər də bayatıda ön plana çıxır. Bayatı janrı Azərbaycan folklorunda tarixən ən zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi hesab edildiyi kimi Qarabağa həsr olunmuş son dövrlərin nümunələrində də belə emosional yükü daşımaqdadır:

Dağda boran oldumu?
Yağdı, boran oldumu?
Çoxlu girov itirdik
Onu görən oldumu?

Bu bayatıda Qarabağın işğalı, qaçqınların başına gətirilən müsibətlər yanıqlı bir dillə ifadə olunur. Qarabağa həsr olunmuş təkcə bayatılarda yox, laylalarda da vətən həsrəti öz relyefi ifadəsini tapmaqdadır:

Aran yerin arpası,
Laylay balam, a laylay.
Qərif qızın körpəsi,
Laylay balam, a laylay.

Qeyd etdiyimiz məqamlar bir daha göstərir ki, düşmənlərimiz bizim torpaqlarımızı ələ keçirdikdə biz nəinki zəngin ədəbiyyatımızla, həm də bədahətən yaradılmış şifahi nümunələrdə ağrı-acılarımızı belə kədərli-qüssəli notlarla ifadə edə bilmişik.

MÜASİR DÖVRDƏ ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ QARABAĞ MÖVZUSUNA HƏSR OLUNMUŞ LİRİK ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİ

Əliyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Vətənimizin hər bir qarış torpağı bizim üçün əzizdir. 20 ildən artıqdır ki, “Vətən” deyiləndə “Qarabağ”, “Qarabağ” deyiləndə isə Vətən yada düşür. Qarabağ bizim həm ürəyimizi dağlayan sağalmaz

yara, həm də bizim gələcəyə olan tək ümidimizdir. Bu gün biz “Qarabağ bizimdir!” deyib özümüzə təsəlli versək də, əslində bilirik ki, Qarabağ bizim yox, düşmənlərin əlindədir və onu qaytarmaq üçün sülh danışıqlarından daha çox vətənpərvərlik hissi, mübarizə əzmi, qələbə ruhu lazımdır. Buna görə də müasir dövrdə tədris şagirdlərə vətənpərvərlik hissinin aşılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu günə qədər elə bir söz - qələm sahibi yoxdur ki, bu mövzuya, bu həsrətə, acıya toxunmasın. Ənənəvi tədris proqramından fərqli olaraq, müasir tədris proqramında Qarabağ mövzusuna həsr olunmuş əsərlərə daha çox rast gəlirik. Məsələn, 5-ci sinif “Ədəbiyyat” dərslində (“Ədəbiyyat” ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif üçün dərslük. Bakı, “Təhsil”, 2016, 208 səh.) verilmiş Oqtay Rzanın “Qarabağdan əlini çək” şeiri də bu mövzuda yazılmış dəyərli əsərlərdən biridir:

Yumruq kimi birləşir xalq,
Gəncə, Tərtər, Tovuz, Qazax...
Başın hökmən əziləcək,
Qarabağdan əlini çək!

Burada müəllif hamımızın dərdsini böyük bir məharətlə ümumiləşdirib, bu xalqın övladlarını ayıq-sayıq olmağa, bir olmağa çağırır.

Hikmət Ziyanın 6-cı sinif “Ədəbiyyat” dərslində (“Ədəbiyyat” ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinif üçün dərslük. Bakı, “Təhsil”, 2013, 240 səh.) “Qarabağda” şeiri bu mövzunun tədrisində əvəzolunmaz əsərlərdən biridir:

Qarabağ təbiətin sərvətidir, varıdır,
Azərbaycan yurdunun solmayan gülzarıdır.
Hüsnü yaşıl bağları, vüqarı dağlarıdır...
Başqa ətirlə açır qönçələr Qarabağda,
Mən ilin yorğunu da dincəlir Qarabağda.

Bu şeir parçasında biz Qarabağın əsrarəngiz təbiətinə nəzər salırıq, həm də onun şahidi oluruq ki, Qarabağ öz qəhrəman oğulları, mərd əhalisi ilə deyil, təbiəti, havası, suyu ilə hər zaman seçilmişdir.

“Vətən” deyəndə Qarabağ yada düşürsə, “vətəndaş” deyiləndə isə, ilk növbədə Xəlil Rza Ulutürk yada düşür. O, mənalı, şərəfli və bütövlükdə Vətənə və sənətə həsr olunmuş əsl şair-vətəndaş ömrü yaşamışdır. Onun 9-cu sinif “Ədəbiyyat” dərslində (“Ədəbiyyat” ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinif şagirdi üçün dərslük. Bakı, “Təhsil”, 2016, 224 səh.) verilmiş “Qaytar mənim qüdrətimi, Azərbaycan!” şeiri bunu bir daha sübut edir:

Nə Bağ Ata əfsanədir, nə Nizami, Nə də Babək.
Gözlərinə Nəiminin, Nəsiminin şəklini çək.
Həqiqəti dəfn eləmək istəyənlər gəbərəcək
Bağrı yanmış Qarabağım bir də qalxıb göyərəcək
Göstərəcək çiçək-çiçək, lalə-lalə, ləçək-ləçək
Gözlərimin çeşməsilə suvarıram o novrağı,
Novrağımsan, bayrağımsan, Odər yurdu, Od torpağı!

Şeirdə tarixə qayıdış, tarixə baxış əks olunub. Azərbaycan diyarının necə oğullar yetişdirdiyinin və bu oğulları sayəsində Qarabağımızı alaçağımıza inam hissi yaranır.

Bütün bu əsərlər, şeir nümunələri bir daha göstərir ki, Qarabağ hər zaman bizim olub, bizimdir və hər zaman da bizim olacaq. Bu əsərlərin tədrisində əsas məqsəd keçmişimizi unutmamaq, gələcəyimizə, yəni gələcək nəsllə Qarabağ mövzusunu doğru-dürüst aşılamaq və gələcəyə inamla, ümidlə yanaşmağı vurğulayır.

AZƏRBAYCANDA VOKAL JANRIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Əliyeva S.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Klassik Avropa musiqisində vokal janrının ilkin nümunələrinin yaranması və formalaşması uzun illəri əhatə etmişdir. Qədim zamanlarda Avropada mahnı janrı şifahi şəkildə, xalq musiqisi ənənələri əsasında inkişaf edirdi. Avropada vokal janr ən çox “Romantizm” cərəyanının nümayəndələrinin yaradıcılığında yüksək səviyyədə təcəssümünü tapmışdır. Romantik sənətkarlar böyük deyil, kiçik həcmli janrlarda daha çox əsər yazmağa üstünlük vermiş və bu vasitə ilə də onların əsərləri qısa zaman içərisində xalq kütlələri arasında geniş yayılmışdır. XIX əsrdə “Romantizm” cərəyanının nümayəndələri bir çox mahnıdan ibarət

mahnı məcmuələri yazaraq, onlarda kövrək xüsusiyyətlərə malik lirik lövhələr yaratmışlar. Dahi alman bəstəkarı L.V.Bethovenin yaradıcılığının son dövründə üzə çıxan romantik cizgilər onun “Uzaq sevgiliyə” adlı mahnı məcmuəsinin yaranması ilə nəticələnmiş, F.Şubert yazmış olduğu “Qış yolu”, Gözəl dəyirmançı qızı” məcmuələri ilə Avropa klassik musiqisində yeni ənənənin başlanğıcını qoymuşdur.

Azərbaycanda vokal janrının inkişafında ilk növbədə səyyar musiqiçilər olan dərviş və aşıqların yardıcılığı mühüm rol oynamışdır. Aşıq sənəti XI əsrdə çox geniş yayılmış “Dədə Qorqud” dastanı ilə əlaqədar olaraq geniş şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Lakin Azərbaycanda aşıq sənətinin inkişafının çiçəklənmə mərhələsi tam mənası ilə XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir .

Tarixi mənbələrdən məlum olmuşdur ki, Azərbaycan xalq mahnılarının nota salınması 1817-1818-ci illərə təsadüf edir. O vaxt Həştərxanda nəşr olunan “Yeni Asiya jurnalı” adlı dərginin 1817-ci il, 4-cü nömrəsində “Fətəli xanın İran mahnısı” başlığı altında Azərbaycan xalq mahnılarının not yazısı nəşr olunmuşdu. Bundan əlavə 1834-cü ildə P.Siyalski tərəfindən 4 mahnı nota alınmışdır.

Azərbaycanda xalq mahnıları şifahi şəkildə ağızdan-ağıza yayılaraq bir bölgədən digərinə keçmiş və xalqın da yaddaşında uzun illər şifahi şəkildə yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda klassik musiqinin formalaşması xalq musiqisi nümunələrinin, o cümlədən mahnıların da professional şəkildə nota alınması vacibliyini ortaya qoyurdu. Bu mənada Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən xalq mahnılarının nota salınması və tərtib edilməsi Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının yaranması ilə eyni dövrə təsadüf edir. Ü.Hacıbəyli bu operada bir çox xalq mahnısı nümunələrindən istifadə etmişdir ki, bu da həmin faktı sübut edir .

Azərbaycanda ilk dəfə Ü. Hacıbəyli əsl novator kimi birsəli xalq musiqisində harmonik və polifonik inkişafın gizli imkanlarını izləmiş və yaradıcılığında yüksək səviyyədə bu imkanlardan istifadə etmişdir. O, aşıq musiqisinin, muğamın milli xüsusiyyətlərini klassik musiqi formalarına uyğunlaşdıraraq, vokal janrını xarici ölkə bəstəkarlarının musiqi ənənələri ilə zənginləşdirmişdir. Ü. Hacıbəyli tərəfindən yaradılmış belə üslub gələcəkdə Azərbaycan bəstəkarları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və onlar milli vokal musiqisini yüksək zirvəyə çatdırmışlar.

Ü.Hacıbəyli kütləvi mahnı janrında da öz istedadını nümayiş etdirmişdir. Onun yazdığı “Qara gözlər,” “Döyüşçülər marşı,” “Komsomolçu qız” mahnıları milli koloriti ilə diqqəti cəlb edir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizaminin anadan olmasının 800 illik yubileyin münasibəti ilə şairin şerlərinə Üzeyir bəyin yazdığı “Sənsiz,” “Sevgilicanan” romansları bir çox ölkədə şöhrət qazanmışdır. Bu romanslar çox maraqlı formada yazılmışdır. Bəstəkar xalq mahnılarının eləcə də milli muğamların xüsusiyyətini klassik romans ənənələri ilə birləşdirərək, qəzəl-romans kimi maraqlı bir janr yaratmağa nail olmuşdur. Burada qəzəl beytlərinin bir-biri ilə bağlanması musiqi ilə vəhdət təşkil edir. Melodik gözəlliyinə görə musiqi sürətlərinin təsiri heç vaxt öz əhəmiyyətini itirmir. Üz. Hacıbəylinin romans-qəzəllərində yaratdığı üslub gələcəkdə Azərbaycan bəstəkarları öz yaradıcılıqlarında daha da inkişaf etdirilmişdir. F.Əmirovun “Gülüm,” C.Cahangirovun “Nazənin” romansları və başqaları məhz belə əsərlərdəndir.

20-ci illərdən etibarən Ü.Hacıbəyli, M.Maqomayev, Z.Hacıbəyov, A.Zeynallı bir qədər sonra S.Rüstəmov, F.Əmirov, T.Quliyev, N.Əliverdibəyov bir sıra xalq mahnılarını nota salmışlar. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında uzun illər fəaliyyət göstərən ETK-nin üzvləri olan gənc bəstəkarların da xalq mahnılarının nota köçürülməsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycanda professional vokal musiqisinin ilk nümunələri A.Zeynallının “Ölkəm” romansı, Ü.Hacıbəylinin “Sənsiz,” Sevgilicanan” qəzəl-romansları, Ə.Cavidin “Sənidlə olaydım,” “Eşq olsun” romansları və bu kimi başqa sənət nümunələridir. Bu əsərlər həm bitkin forma və məzmunlarına, həm də xalq musiqisinə xas elementlərə malik olduqlarına görə əsl sədəvrlər hesab edirlər.

Vokal janrına müsbət münasibət Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıqlarının bütün dövrlərində mövcud olmuşdur. Bu baxımdan Niyazinin “Arzu,” C.Cahangirovun “Qəzəl,” “Gül camalın,” S.Ələsgərovun “Neftçi qız,” “Pambıqçılar,” F.Əmirovun “Azərbaycan” mahnıları ötən əsrin 40-50-ci illərində yazılmış maraqlı vokal janr nümunələridir.

Azərbaycanda vokal janrına bir çox bəstəkarımız müraciət etmişdir. M.Maqomayev “Bahar,” “Tarla,” “Bizim kənd,” Q.Qarayev “Mən sizi sevirdim,” “Gürcüstan təpələrində,” F. Əmirov “Gülüm,” “Ulduz,” “Gülərəm gülsən,” C.Hacıyev “Alma dərən qız,” “Gülüm,” C.Cahangirov “Partizan,” “Qəzəl,” “Qara gözlər,” “Mərdlik nəğməsi,” “Xəzər,” “Vətən qızları,” “Bahar olsun,” “Məhsul mahnısı” və s. bu kimi mahnılar vokal sənətimizin ən gözəl nümunələrindəndir.

Azərbaycanın istedadlı bəstəkarlarından olan S. Rüstəmovun yaradıcılığında vokal janrı xüsusi yer tutur. O, daima vətən, dostluq, zəhmətdən bəhs edən mahnılar yazmışdır. “Alagöz,” “Hardasan,” “Nişanlı qız,” mahnılar bəstəkarın məişət mövzulu, “Cəbhəyə,” “Sərhəddilər marşı,” vətənpərvər, “İrəli,” “Dənizçilər

mahnısı,” isə əmək mövzulu əsərlərindəndir. S.Rüstəmovun “Sumqayıt,” “Sürəyya,” “Oxu tar,” “Bənövşə,” “Sevgilim” və.s. bu kimi mahnıları daha geniş şöhrət qazanmışlar.

Öz yaradıcılığında vokal janrına üstünlük verən digər Azərbaycan bəstəkarlarından biri də S.Ələsgərovdur. O, xalq əhval-ruhiyyəsini, əməkçilərin fədakar zəhmətini tərənnüm edən 100-dən çox mahnı bəstələmişdir. Bu mahnılarda melodiyanın genişliyi, formanın aydınlığı, ritmin dəqiqliyi diqqəti cəlb edir. S. Ələsgərovun “Pambıqçılar,” “Şamama,” “Hünər nəğməsi,” “Qəhrəman çoban,” “Şuşa” mahnıları geniş xalq kütlələri təbəqəsinin rəğbətini qazanmışdır. Onun “İlk xatirələr,” “Necə sevməyim,” “Ala gözlü,” “Yada düşdü,” “Sərvi xuramanım mənim,” adlı romansları diqqəti cəlb edən nümunələrdəndir.

Azərbaycanda vokal janrın inkişafından danışarkən bu sahədə ən məhsuldar fəaliyyət möstərəni T.Quliyevin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, Azərbaycan xalq mahnılarını toplayıb, işləyib, tərtib etməklə yanaşı onlarla incə ruh və zövq əks etdirən mahnıların müəllifidir. Bəstəkarın “Bakı haqqında mahnı,” “Neftçilər,” Dostluq mahnısı,” “Sənə də qalmaz,” “Axşam görüşləri” və başqa mahnıları vokal musiqimizin inkişafına ən dəyərli töhfələrdir. T. Quliyev “Nəsimi,” “Bəxtiyar,” “Görüş,” “Onu bağışlamaq olarmı” bədii filmlərə yazmış olduğu musiqilərdə də vokal musiqinin imkanlarından məharətlə istifadə edə bilmişdir.

Xalqımızın istedadlı bəstəkarı A.Məlikov öz yaradıcılığında balet, simfonik, kantata, instrumental janrdakı əsərlərə üstünlük versə də vokal janrda da qələminin gücünü sınayaraq 50-dən çox mahnıya öz imzasını atmışdır. Bəstəkarın “Röya,” “Layla,” “Azərbaycan,” “Günəş,” “Güllərim,” “Ulduzlar sönmür,” “Çıx yaşıl düzə,” “Dön geri” və. s. bu kimi mahnıları geniş xalq kütlələri tərəfindən sevilərək dinlənən əsərlərdir. Bəstəkarın “İnandım” tanqosu xüsusilə məşhurdur.

XX əsrin ikinci rübü və XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yaradıcılıqlarında mahnı janrına daha çox yer verən bəstəkarlardan biri də E. Sabitoğlu olmuşdur. E. Sabitoğlunun mahnıları incə lirizmi, rəngarəng koloriti, ürəyəyatan həzinliyi ilə dinləyici zövqünə oxşayır. E. Sabitoğlu elə bəstəkarlardan idi ki, onun mahnıları yalnız vokal janrı xüsusiyyətlərinə malik deyil. Bu əsərlər eyni zamanda silsiləvi həyat dastanlarını xatırladır. Bu baxımdan bəstəkarın “Ala gözlüm” mahnısı maraqlı sənət nümunələrindəndir. N. Rəfibəylinin sözlərinə yazılmış bu mahnı həsrətlə qovuşmaq kimi hisslərin ali tərcüməçisidir. Bəstəkarın bir çox mahnıları isə vətən çöllərinin ucsuz-bucaqsız gözəlliklərini çox sadə dillə anladan gözəl sənət nümunələridir.

Azərbaycan milli ititlaliyyətini yenidən qazandıqdan sonra bütün sənət adamlarının yaradıcılığında vətənpərvərlik mövzusu ön plana çıxmışdır. Bəstəkarlarımız da bu sahədə daha məhsuldar fəaliyyət göstərməyə çalışırlar. XX əsrin sonlarına doğru orta yaş bəstəkarlar nəslinə mənsub olan E. Mənsurov, C.Quliyev vokal janrında bir-birindən maraqlı əsərlər yazmışlar. Bu bəstəkarlar vətən mövzusunun, Azərbaycan əsgərlərinin şanlı qəhrəmanlıqlarını öz mahnılarında canlandırmağa çalışırlar.

İstər Azərbaycan xalq mahnılarının, istərsə də bəstəkarlar tərəfindən bəstələnmiş mahnı, romans və s. bu kimi vokal əsərlərinin dinləyiciyə lazımi səviyyədə çatdırılması, milli koloritin qorunub saxlanması üçün həmin əsərin yüksək səviyyədə ifası da vacib şərtlərdən biridir. Çünki düzgün ifa tərz, mahnıdakı əhval-ruhiyyənin doğru təqdimatı mahnıya ikinci ömür qazandırır, onun gözəlliyini bir daha artırmış olur. Bu baxımdan müğənnilər mahnıların ikinci müəllifləri hesab edirlər. Azərbaycanda istedadları, ifa məharətləri ilə xalqın sevimlisinə çevrilən bir çox sənətkar və sənətkarlar nəslə olmuş və hal-hazırda da var. Belə sənətkarlardan professional milli vokal janrının inkişafında müstəsna rol oynayan Ş.Məmmədova, Bülbül, R.Behbudov, M.Maqomayev, Ş.Ələkbərova, G.Məmmədov, Q.Əsgərov, S.Qədimova, T.İsmayilova, R.Muradova və başqa onlarla sənət adamlarının adını çəkmək olar. Məhz bu kimi sənətkarların ifasında Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları ikinci həyat qazanmış, xalqın sevərək dinlədiyi nəğmələrə çevrilmişlər. Belə müğənnilərin ifasında səslənən mahnıları ilə zövqlərə xitab edən bəstəkarlarımızın zəhmətinin nəticəsində Azərbaycanda vokal janrı bu gün də inkişaf edir və gələcək nəsllə ən yüksək səviyyədə təqdim edilir.

MÜASİR TƏLİMDƏ FƏAL (İNTERAKTİV) TƏLİM METODLARININ ROLU

Əlizadə Ü.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Təlim prosesinin mərkəzində şagird durur. Müasir təlim texnologiyası öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoji prosesin gedişində, yeniləşdirmədə, qiymətləndirmədə və digər təlim xarakterli işlərdə nəzərə alınan, istifadə olunan iş, forma, üsul və tərzlərin kompleks və əlaqəli həyata

keçirilməsidir. Təlim texnologiyası təhsilin pillə və mərhələsinə, məzmununa, formasına, təlim tipinə görə müxtəlif çalarlı ola bilər. Fəal təlimin peşəkarlıqla tətbiq edilməsi məktəbdə şəraiti, şagirdin təhsilə münasibətini dəyişə bilər, pozitiv və fəal həyat mövqeyini formalaşdırmağa şərait yaradır. Belə üsullar həmçinin biliklərin müstəqil mənimsənilməsi və yeniliklərin kəşf edilməsi, qazanılmış biliklərin yaradıcılıqla yenidən işlənməsi, təcrübədə onlardan istifadə edilməsi, problemi həll etmək üçün yoldaşları ilə əməkdaşlıq etməyi bacarmaq kimi keyfiyyətlərin əldə edilməsinə şərait yarada bilər. Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı yeni təlim metodlarından, təlim texnologiyalarından istifadənin elmi, pedaqoji-psixoloji əsaslarının işlənilməsini əsas problem kimi qarşıya qoymuşdur. Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən əsas amil olduğundan, belə nəticəyə gəlmək olar ki:

– tədris prosesi nəticəyönümlü proses olduğundan, məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və şagirdə istiqamətlənmiş təlim həyata keçirilməlidir;

– tədris və təlim bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan daim qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir;

– tədris prosesi qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisələrinin əhatəsindən asılı olub onların daxili quruluşundan irəli gələn verbal və sensor davranışların məcmusunu özündə birləşdirməlidir.

Yeni təlim texnologiyalarının üstün cəhətlərini prof. Ə.Ə. Ağayev belə göstərir: “Dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzini formalaşdır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir”.

BİBÖ, ziqzaq, klaster, akvarium, venn diaqramı, karusel kimi fəal (interaktiv) təlim metodlarının tətbiq edildiyi dərslərdə qrup forması üstünlük təşkil edir. Burada mahiyyət də dəyişir, qrupu təşkil edən şagirdlər qarşılıqlı ünsiyyət, mülahizə zəminində verilmiş tapşırığı icra edirlər.

Ənənəvi dərs tipində tədris prosesi şagirdlərin deyil, daha çox müəllimin aktual hesab etdiyi məsələlərin həllinə yönəlir. Bu zaman şagirdlərin əksəriyyəti təlim prosesində passiv iştirak edir. Ona görə də dərslər eyni tipli olub, şagirdlər üçün darıxdırıcı keçir. Hər bir dərs öz predmeti səciyyəsinə tədris olunur, bu zaman həm də fənlərarası əlaqəyə az diqqət yetirilir. Bu prosesə interaktiv deyil, interpassiv deyilir. Uzun illər mövcud olmuş ənənəvi təlim prosesində müəllim əsas sima olub şagirdlərə diktə edir, öyrədir. Belə təlim prosesində müəllim fəaldır, şagirdlər isə passiv dinləyicidirlər. Müəllim deyir, şagirdlər eşidir. Belə dərs prosesində qarşılıqlı əlaqə, əks əlaqə yoxdur. Şagird bu prosesdə yalnız bir obyektir. Müəllimin şagirdlərlə əlaqəsi yalnız suallara verilən cavablar, yazı işləri vasitəsilə həyata keçirilir. Şagirdlərə çatdırılan biliyin mənimsənilməsi baxımından belə metod səmərəsizdir. Fəal təlim metodu isə elə təlim metodudur ki, dərs prosesində müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət, müəllim-şagird əməkdaşlığı vardır. Şagirdlər passiv dinləyici deyillər. Onlar dərslərin fəal iştirakçılarıdır, müəllimin yaxın köməkçisidirlər. Əgər passiv təlim metodunda müəllim əsas fiqur, əsas sima idisə, indi müəllim və şagird birlikdə dərslərin əsas qurucusu, təşkilatçılarıdır. Fəal təlimdə müəllim və şagird eyni səviyyədə, eyni dərəcədədirlər.

İnteraktiv təlim prosesində ilk baxışdan elə görünə bilər ki, müəllim sinifdə fəal rol oynamır. Əslində isə müəllim şagirdi ruhlandıran, ona özünü tapmaqda kömək edən “yaradıcıya” çevrilir.

Müəllimlər yeni texnologiyalardan istifadə etməklə dərsləri daha maraqlı edən, şagirdləri, əsasən, sağlam mühakimələr irəli sürməyə, sonradan real həyata tətbiq edəcəkləri məzmunu başa düşməyə yardım edən mühüm vasitələrə çevirə bilərlər. Deməli, yeni təlim metodları təhsilin məzmununu daha yaxşı mənimsəmək və şagirdlərin müstəqil cavab vermək məqsədi ilə tələb olunan təfəkkür prosesini inkişaf etdirmək üçün çox faydalıdır.

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNİN ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ INKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Əsədli S.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşdırılması xarici dilin tədrisi prosesində ən mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Şifahi nitqin təlimi zamanı çətinliklərin əsas səbəbi tələbənin yiyələndiyi dil materialının tamamilə yeni aspektdə üzə çıxmasıdır ki, onları yalnız bilmək yox, ünsiyyətin aktiv vasitəsi kimi istifadə etmək lazımdır.

Ən böyük çətinlik isə xarici dil vasitəsilə fikirlərin və hislərin sərbəst ifadə olunması zamanı üzə çıxır. Burada danışan yalnız dilin sintaktik və morfoloji quruluşuna deyil, həm də danışan subyektin ana dilinə uyğun gəlməyən, həmişə spesifik olan və sözlərin mürəkkəb uzlaşmasına dair biliklər sisteminə də bələd olmalıdır.

Danışq, nitq fəaliyyətinin növü kimi ilk növbədə ünsiyyət vasitəsi kimi dilə söykənir. Dil ünsiyyət saxlayanlar arasında kommunikasiyanı təmin edir. Nitq, danışq kimi –şifahi kommunikasiyadır, yəni, dilin köməyi ilə verbal ünsiyyət prosesidir. Şifahi kommunikasiyanın əsas vasitəsi ictimai təcrübədə bərkidilmiş sözlərdir. Sözlər səslə deyilmiş, özü-özünə deyilmiş, yazılmış ola bilər və ya kar insanlarda mənə daşıyan xüsusi jestlərlə əvəz edilmiş ola bilər.

Şifahi nitqin iki əsas növü vardır: dialoq və monoloq. Dialoq şifahi nitqin ən sadə növüdür, bu hər hansı məsələləri birgə müzakirə edən və həll edən həmsöhbətlər tərəfindən dəstəklənən danışqdır. Danışq üçün danışanların mübadilə etdiyi replikalar, həmsöhbətlər arasında ifadələrin və ayrı sözlərin təkrarları, suallar, əlavələr, izahlar, yalnız danışanlara aydın olan işarələrin istifadəsi, müxtəlif köməkçi sözlər və nidalar tipikdir. Bu nitqin xüsusiyyətləri əsasən həmsöhbətlərin qarşılıqlı münasibətindən asılıdır. Məsələn, müəllimin öz ailəsində qurduğu dioloq sinifdə şagirdlərlə ünsiyyəti zamanı qurduğu dioloqdan kəskin surətdə fərqlənir. Danışq vaxtı emosionallıq səviyyəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Utanmış, təəccüblənmiş, sevinmiş, qorxmış, qəzəblənmiş insan sakit vəziyyətdəki kimi danışmır, yalnız başqa intonasiyalardan istifadə etmir, həmçinin başqa sözlərdən, nitq formalarından da tez-tez istifadə edir.

Şifahi nitqin ikinci növü – monoloqdur, ona qulaq asan başqa bir və ya bir - çox şəxslərə müraciət edərək bir insan danışır: bu şagirdin cavabı, müəllimin mühazirəsi, məruzə və s. ola bilər. Monoloq danışq böyük kompozisiya çətinliyinə malikdir. Onun ifadəsi - fikrin bitkinliyini, qrammatik qaydalara, ciddi məntiqi ardıcılığa riayət edilməsini tələb edir. Monoloq nitq dialoq nitqlə müqayisədə böyük çətinliklərə malikdir, ontogenezdə onun açılmış formaları sonradan inkişaf edir. Təhsilin bütün inkişaf dövrü boyunca pedaqoqların qarşısına qoyulmuş həll edilməsi vacib olan xüsusi məsələlərdən biri məhz ingilis dili dərslərində tələbələrdə monoloq nitqin formalaşması üzrə işlərin aparılmasıdır.

Tələbələrin danışq bacarıqlarının formalaşmasında pedaqoqun rolu böyükdür. Burada tələbələrdə nitqin inkişafının və düşüncəsinin inkişafının birinci ən əhəmiyyətli şərti pedaqoqun azad və dəqiq nitqidir.

Xarici dil tədrisinin müasir sistemi, xarici dilin tədrisi metodikası üçün dil kollektivində hər saniyə baş verən ünsiyyət vəziyyətlərinin heç bir mənə kəsb etmədiyini söyləyir və bu cür situasiyaların praktik olaraq hesaba alınma bilməməsini və yalnız təkrarlanan, tipik, və standart vəziyyətlərə əsaslandığını iddia etmişdir. Tipik ünsiyyət vəziyyəti dedikdə tipik ictimai ünsiyyət rollarında həmsöhbətlərin danışq davranışı, reallaşan bəzi qurma və ya real əlaqə modeli başa düşülür.

Nitq tədrisində əsas çətinliklər ünsiyyətin formalaşmasıyla, yəni ünsiyyət funksiyasının motivasiyası problemi ilə bağlıdır.

Deyildiyi kimi, vəziyyətdən xaric nitq olmur. Monoloqda da, dialoqda da nitqin törənməsinin mənbəyi olan vəziyyət nitq prosesinin əsasını müəyyən edir. Tədris ünsiyyəti öz spesifikasiyasına malikdir, tədris monoloqları və dialoqları həmişə real ünsiyyət qanunları üzrə axmır. Lakin, "bizə öz ailəndən, sevilən qəhrəmanından və s. danış" tipli quraşdırılmalar daha çox monoloji çıxış üzə çıxara bilirlərsə, o zaman bu vəziyyətdən kənarda dialoq üçün qurulmuş analoji ifadələr uğur əldə etməyəcəklər.

Dialoqun tipik xüsusiyyətlərindən biri olan vəziyyətdən asılılıq onu güman edir ki, dərstdə dioloji ünsiyyətin uğurlu olması verilmiş vəziyyətdən və tələbələrin nitq tapşırığını anlamalarından çox asılıdır.

Vəziyyətdən asılılıq bu ünsiyyət formasının məntiqi düzgünlüyünü qabaqcadan müəyyənləşdirir və əsasını təşkil edir.

Beləliklə, nitqin tədrisi müəllimin dərs prosesini necə təşkil etməsindən asılıdır.

SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fərzəliyeva Ş.İ.

Odlar Yurdu Universiteti

Dil sistemini təşkil edən vahidlər özünəməxsus qanunauyğunluqla sıralanaraq dilin ümumi mənzərəsini əks etdirir. Dil sisteminə söz birləşmələrinin yeri sözlə cümlə arasındadır. Sintaktik vahid olmaqla söz birləşmələri bir tərəfdən sözlə, digər tərəfdən isə cümlə ilə əlaqədə olur. Sözsüz söz birləşməsinin mövcudluğunu dərk etmək məntiqsizlikdir. Cümlə isə özlüyündə söz birləşmələri vasitəsilə

formalaşır. Söz birləşməsinin dil sistemində yerini müəyyənləşdirən Y.Seyidov da qeyd edir ki, Azərbaycan dilində söz birləşmələri sözlə cümlə arasındakı mövqedə durur. O yazır: «İlk baxışda asanlıqla belə bir fikrə gəlmək olur ki, söz birləşmələri sözlərlə cümlələr arasında aralıq hadisədir, keçid pilləsidir. Söz birləşməsinin xarakteri onu əmələ gətirən sözlərlə bağlı olur. Söz birləşməsinin nominativ xarakteri, onu əmələ gətirən sözlərin nominativ xarakteri ilə bağlı olur. Cümlədə bu nominativlik predikativ əlaqə vasitələri ilə ləğv edilir.

Söz birləşməsi: Cümlə:

Məs.: «O tələbə» - «O, tələbədir»

«That student» - «That is a student»

«Maraqlı kitab» - «Maraqlı kitabdır»

Söz birləşmələri adından məlumdur ki, sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Lakin bu sözlərin necə sözlər olması haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Y.Seyidov bu haqda fikrini belə izah edir: “Artıq hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, söz birləşməsi ən azı iki müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir, burada ən azı iki leksik vahid iştirak edir, onlardan birinin ixtisarı, birləşmənin ixtisarı deməkdir.” (1: 47).

Məs.: kitab oxumaq - to read a book

otağın pəncərəsi - the window of the room

gümüş qaşık - a silver spoon.

Göstərilən nümunələrdə tərəflərdən birini ixtisar etmiş olsaq “kitab oxumaq” söz birləşməsində “kitab”, “oxumaq” vahidləri ayrı-ayrılıqda artıq söz birləşməsi deyil, söz kimi götürülür. Deməli, söz birləşmələri iki komponentli olur. Söz birləşməsini təşkil edən bu komponentlər də bir sözdən ibarət olur.

Məs.: the chief of school -

məktəb direktoru

to go to the library -

kitabxanaya getmək

Söz birləşmələrində köməkçi vasitələr iştirak etdikdə komponentlərdə sözlərin sayı çox da ola bilər.

Məs.: savad almaq üçün oxumaq

bağa tərəf getmək.

Qeyd etdiyimiz bu söz birləşmələrində «üçün», «tərəf» qoşmaları ilə söz birləşmələri genişləndirilib.

Dildə hər bir vahidin tərifini verməzdən əvvəl ona xas xarakterik xüsusiyyətləri araşdırmaq lazım gəlir. Şübhəsiz ki, söz birləşməsinin tərifini vermək üçün də, ilk öncə onun xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Buna oxşar fikir V.D.Araikin də izahatında özünə yer alıb.

Tabelilik əsasında yaranan iki üzvlü birləşmələrdə komponentlər arasındakı sintaktik münasibətlər mövcuddur. Bu münasibətləri predikativ, atributiv, obyektiv və zərflikli münasibətlər kimi xarakterizə etmək olar. Sintaktik əlaqələr öz material ifadələrini müxtəlif üsullarda tapır. Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı sintaktik əlaqələri aşağıdakılardır:

1. Uzlaşma (argument) /onun kitabı, sənin bacın, tələbələrin cavabları/

2. İdarə (government) /tapşırığı yoxlamaq, qonağı qarşılamaq/

3. Yanaşma (adjoin)/qızıl üzük, taxta qapı/

V.N.Yartseva qeyd edir ki, söz birləşmələri arasında mövcud olan bu sintaktik əlaqə vasitələri dilin morfoloji strukturundan asılıdır və onunla birlikdə dəyişir. (4:16).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir İngilis dili üçün cinsə, kəmiyyətə və hala görə uzlaşma tipoloji əlamət hesab edilə bilinməz.

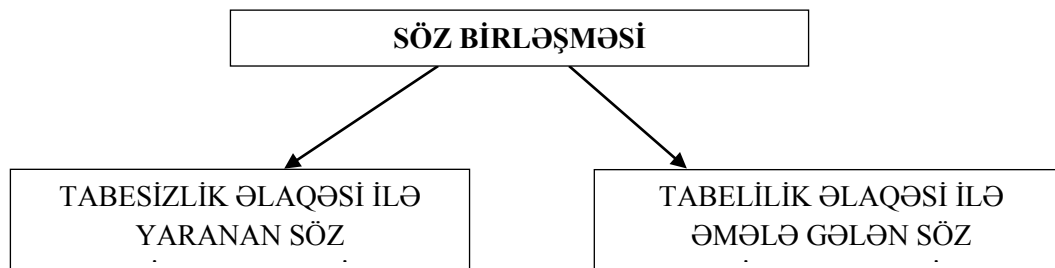
Kəmiyyətə görə uzlaşma İngilis dilində məhdud xarakterlidir. İstər İngilis dilində istərsə də Azərbaycan dilində söz birləşmələri iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır.

Tabesizlik əlaqəsi ilə yaranan söz birləşmələri: Bu birləşmələrin komponentləri bir - birilə tabesizlik əlaqəsi ilə birləşirlər, yəni birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri digərindən asılı deyil və biri digərini izah etmir. Hər iki komponent söz birləşməsi daxilində bərabər hüquqludur.

Tabelilik əlaqəsi əsasında yaranan söz birləşmələrinin komponentləri müxtəlif nitq hissələrini təmsil edir. Müşahidə və təhlillərdən aydın olur ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də İngilis dilində tabesizlik əlaqəli söz birləşmələri ilə müqayisədə tabelilik əlaqəli söz birləşmələri daha çox işləkdir. Söz birləşmələrində tabelilik əlaqəsində olan söz daxili struktura görə həm solda: *an old brownstone house; fairly well; completely still; to always resent*, həm də sağda işlənir: *a list of names; to hear of it; to put it in the envelope* və s.

Onu da qeyd etmək olar ki, nəzəri cəhətdən məhdudlaşmayan tabesizlik strukturdan fərqli olaraq,

tabelilik struktura malik söz birləşmələri struktur baxımından limitivdir. Təhlildən belə qənaətə gəlmək olar ki, tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələrdən asılı olaraq söz birləşmələrinin bölgüsünü aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ XİDMƏTLƏRİ

Hacıyeva G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

*Azərbaycan xalqının dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir.
Heydər Əliyev*

H.Əliyev və Azərbaycan dili! Bu iki ad XX əsrin 60-cı illərindən həmişə qoşa çəkilməmişdir. Çünki H.Əliyev Azərbaycanda səlahiyyət sahibi olduğu andan - 1969-cu ildən bu günə kimi Azərbaycan dilinə təkcə adi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, onu həmçinin dövlət siyasətinə çevirmiş, bir an da olsa, diqqətdən yayındırmamışdır. Bunun isbatı üçün bir neçə il əvvələ qayıdıb tarixi bir faktı xatırlamaq kifayətdir. Respublikamızda baş verən məlum dəyişiklikdən sonra - Xalq Cəbhəsi hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibətlər özünü biruzə verdi. Hətta Milli Məclis səviyyəsində «Azərbaycan dili» terminindən imtina etdilər. Azərbaycan dili «türk dili» adlandırıldı. Orta məktəb dərslikləri «Türk dili» adı ilə nəşr olundu. Bu, xalq arasında narazılıqla qarşılandı. Ona görə də, H.Əliyev hakimiyyətə gələn kimi işin, vəziyyətin çətin və gərgin olmasına baxmayaraq, bu məsələni bir neçə ay alimlərin, yazıçıların, ziyalıların, dövlət xadimlərinin - geniş mənada xalqın müzakirəsinə verdi. 1995-ci il oktyabr ayının 31-də Azərbaycan Respublikası EA-da «Azərbaycan dilinin müzakirəsinə həsr olunmuş müşavirə»də 4 fikir səslənirdi: 1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. 2. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türk dilidir (Azərbaycan türkcəsidir). 3. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir (Azərbaycan türkcəsidir). 4. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir. Ümumilli Lider H.Əliyevin Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində gördüyü ən böyük xidmət dilimizə Dövlət statusu verilməsi istiqamətində gördüyü əməli işlərdir. 18 iyun 2001 -ci il! Bu, Azərbaycan xalqının tarixində əlamətdar bir gün kimi qalacaqdır. Məhz bu tarixdə H.Əliyev «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» müstəsna dəyəri olan bir fərmana qol çəkdi. Ondan bir neçə gün sonra - 4 iyul 2001-ci il tarixdə «Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təşkilinin təsdiq edilməsi haqqında» sərəncama imza atdı. 9 avqust 2001 -ci il tarixdə «Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsdiq edilməsi haqqında» fərman verildi. Bütün bu fərman və sərəncamların verilməsi milli qeyrət, mənəvi saflıq, dövlətə, xalqa, onun dilinə sədaqət, nəhayət, bu sahədə dərin bilik tələb edirdi. Azərbaycan dilinə qayğı, onu qorumaq, inkişaf etdirmək H.Əliyevin apardığı dövlət siyasətinin ən mühüm tərkib hissəsidir. H.Əliyevin Azərbaycan dili ilə bağlı iki mühüm tarixi sənədə - Qanun və Fərmana imza atması çox mətləblərdən xəbər verir. Birinci sənəd «Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu adlanır (Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2002-ci il). Uzun müddət Milli Məclisdə, mətbuat səhifələrində geniş müzakirə olunan bu Qanun prezidentimizin imzası ilə rəsmiləşdi. Üç fəsil, 22 maddədən ibarət olan bu tarixi sənəd - Qanun çox vacib problemin həlli yollarını göstərir. Dövlət dili haqqında imzalanan bu Qanunda bəyan edildiyi kimi, «Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalır, Dünya azərbaycanlılarının Azərbaycan dili ilə bağlı millimədəni özünüifadə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün zəmin yaradır». Ulu Öndər «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar

həmin qanunun tətbiq edilməsini təmin etmək məqsədilə 02 yanvar 2003-cü ildə tarixi fərman imzalamışdır. Müşahidələr göstərir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyev ana dilinin mənşəyinin, tarixi inkişafının, bugünkü funksional xüsusiyyətlərinin araşdırılması işinə həmişə diqqət vermiş, Azərbaycan dilçilərinin bu sahələrdə intensiv çalışması üçün dövlət rəhbəri kimi əlindən gələni əsirgəməmişdir. Bu gün çox böyük daxili inamla demək olar ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dil siyasəti, Azərbaycan dilinin inkişafına, işlənmə arealının genişlənməsinə göstərdiyi qayğı, onun siyasi varisi möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən əzmlə dilimizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə çox böyük sevgi ilə davam etdirilir.

FƏNLƏRƏRASI ƏLAQƏDƏ TƏTBİQİ PROQRAMLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Hacıyeva M.M.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil fəal innovativ formada tədris edilir. Təhsil prosesində yeni dərsliklər, proqramlar elmi tərəqqinin tələblərinə uyğun olaraq hazırlanır. Fəal təlimdə fənlərarası əlaqə böyük əhəmiyyətə malikdir. Fənləri tədris edərkən fənlərarası dialekt vəhdət təşkil edilməlidir. Bu zaman şagirdlərdə təsəvvür daha aydın olmaqla bərabər dərsin keyfiyyəti və effektivliyi artır. İnformatika fənninin digər fənlərlə əlaqəsi var və bu inteqrasiyanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Digər fənlərin informatika ilə əlaqəsi dedikdə – kompüter biliyi, tətbiqi proqramlarla işləmə qabiliyyəti qeyd oluna bilər. Kompüter biliyi olmayan müəllim üçün yeni təhsil sistemində dərsləri tədris etmək çətinidir. Çünki hər bir müəllimin öz fənni çərçivəsində kompüter savadlılığı olmalıdır. Bu savadlılığa nail olmaq üçün Tətbiqi Proqram Paketlərini (TPP) bilmək vacibdir. Başqa sahələrdə olduğu kimi İKT-nin tətbiqi təhsildə açıq aydın görünür. Fənlərarası inteqrasiya prosesində İKT-dən və TPP-dən istifadə artıq zəruri bir hala çevrilmişdir. Daha doğrusu, bütün fənlərin tədrisində TPP-nin heç olmasa bir nümayəndəsindən istifadə olunur. Bu isə TPP-nin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu bir daha vurğulayır. Onuda qeyd edək ki, TPP və İKT-dən istifadə etmək elə İnformatika fənni ilə birbaşa əlaqə deməkdir. Yəni bütün fənlərin İnformatika ilə inteqrasiyası mümkündür. Fənlərin İnformatika fənninə inteqrasiyasını, başqa sözlə desək, TPP-nin istifadəsini daha geniş göstərmək üçün aşağıdakı nümunələri şərh etmək olar.

Riyaziyyat fənninin bir çox bölmələrində məsələn, verilmiş elementar funksiyaların qrafikinə qurulması mövzusunda TPP-dən istifadə etmək olar. Konkret olaraq, hər hansı bir elementar funksiyanın qrafikini Microsoft Excel proqramından istifadə etməklə qurmaq mümkündür.

Microsoft Word proqramında kökaltı, kvadratik, inteqral, matris, triqonometrik funksiyların ifadəsini yazmaq üçün Equation bölməsindən, kəsr hissələri, həmçinin hissələri faizlə göstərmək üçün Sektor diaqramından istifadə etmək lazımdır. Əgər sadə cədvəl əməliyyatları yerinə yetirilsə, Exceldən və ya Worddən istifadə etmək olar. Dərsin təqdimatı proyektorda göstərilirsə, mütləq PowerPoint və ya digər təqdimat proqramı lazımdır.

Yuxarı sinifdə görkəmli limitlərin hesablanmasında Exceldən istifadə etmək olar.

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1, \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n \equiv \lim_{x \rightarrow 0} (1+x)^{\frac{1}{x}} = e = 2.71828$$
 münasibətlərini əyani təqdim etmək mümkündür.

Fizika fənninin tədrisində TPP-nin istifadəsi mühüm rol oynayır. Belə ki, laboratoriya işində baş verən xətaların hesablanması, düsturların yazılması, sxem, dövrə, qrafiklərin çəkilməsi və s. sadalana bilər. “Elektromaqnit hadisəsi” bölməsindəki mikrosxemlərin qurulmasında, “Atom və maddənin quruluşu” bölməsində tətbiqi proqramlardan da istifadə edilir. Məsələn, 6-cı sinif Fizika dərslərində bir çox mövzularda İnformatika ilə inteqrasiyası göstərilir. “Qravitasiya qarşılıqlı təsiri-Günəş Sistemi” dərslərində planetlərin Günəş ətrafında hərəkətləri nəticəsində Günəş sisteminin əmələ gəlməsi modellərlə göstərilmişdir. Buda İnformatikanın əsas məzmun xəttindən biridir.

İngilis dili fənnində müəyyən qrammatik, leksik səhvlər olanda Word proqramı bu səhvləri bildirir və istifadəçi aradan qaldırır. İngilis dilinə aid tərcümə proqramları (Dilmanc, Google translation), dil öyrətmə proqramları (Prompt, Notifon, Fun English, IELTS Exam Preparation) qeyd oluna bilər. Müasir dövr üçün bu proqramların əhəmiyyəti daha böyükdür. Deməli, TPP-nin istifadəsi bu fənn üçün vacibdir.

Müəyyən çertiyoların çəkilməsi, xətlərin daha dəqiq və səlis qeyd edilməsi, sadə şəkillərin çəkilməsi, rənglənməsi, dartılması, yadda saxlanması Paint proqramında, daha mürəkkəbləri isə Corel Drawda, həmçinin 3d şəkilləri Google SketchUP proqramında daha asan realizə olunur, bu imkanlardan Rəsmxətt və Təsviri incəsənət fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilər.

Reaksiyaların yazılması, hesab əməliyyatların aparılması, üzvi kimyada istifadə olunan maddələrin molekulyar quruluşlarının, şəkillərinin qeyd edilməsi, formulların yazılması və s. hallarda TPP –dən istifadə edilir.

Tarix fənni ilə İnformatika və TPP-nin əlaqəsi dedikdə- Tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, mədəniyyətin inkişafı, sosial iqtisadi vəziyyət haqqında məlumatların toplanıb, mətn redaktorunda yığılması, həmçinin keçiriləcək mövzunu tədris edən zaman internetə qoşulub online formada resursların göstərilməsi və təqdimat programında nümayişi qeyd edilə bilər.

Coğrafiya fənninin tədrisində lazım olan hesablamalarda, küləyin istiqaməti, məhəllin planı, miqyas, xəritələrin çəkilməsi, vulkan və zəlzələ ocaqlarının təyin edilməsində TPP-dən istifadə edilir [2].

Hər bir fənnin tədrisində azda olsa TPP-dən istifadə olunduğu nümunələrlə göstərildi. Yəni hər bir müəllim fənni tədris edən zaman həm öz işini asanlaşdırmaq, həm də tədrisin müasir tələblərə cavab verməsi üçün kompüter texnologiyalarından və TPP-dən istifadə etmələri vacibdir. Belə nəticə alınır ki, bu paketa daxil olan proqramları istifadəçilərin müəyyən səviyyədə bilmələri zəruridir.

M.FAXUNDOVUN DRAM ƏSƏRLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TƏLİM TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Həsənova F.P.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Biz bu tezisdə "Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur" əsərinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə imkanlarına toxunacağıq. Bu əsər 1850-ci ildə komediya janrında yazılmışdır. Əsərdə qaldırılan problemlər bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Əsərin əsas ideya və mövzusu elmin insan həyatındakı mühüm rolu, insanların savadsızlığı, cahilliyi və onların avamlığından istifadə edən Məstəli şah kimi fırıldaqçıların tənqididir.

Bu əsərin ideya və mövzusunun müəyyənəlməsində möhkəmlənmiş təməl biliklərə ehtiyac vardır. Məhz integrativlik prinsipini əldə rəhbər tutaraq fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya yaradılmalıdır. Biz də bu mövzunun tədrisində fənlərarası inteqrasiyadan istifadə edərək ədəbiyyat və tarix fənni arasında inteqrasiya yarada bilərik. Sənətkarın yaşadığı əsrin- XIX əsrin tarixi xüsusiyyətlərini, çətinliklərini tarix fənni vasitəsilə araşdırmaq lazımdır. Həmin dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, dini cəhəlat, insanların savadsızlığı, 1848-ci il fransa inqilabı əsərin məzmununu üzrə iş aparılarkən nəzərə alınmalıdır. Fəndaxili inteqrasiyadan da istifadə edərək əvvəlki mövzu ilə əlaqə yaradılmalıdır. Bütün hallarda şagirdlərin mənbələrdən necə bəhrələndiyi, dərslərdəki məlumatlarla necə əlaqələndirdiyi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu prosesdə müəllimin müvafiq qiymətləndirmə meyarlarına müraciət etməsi məqsədəuyğundur.

Motivasiya, problemin qoyuluşu mərhələsini müəllim fərqli quruluşda təşkil edə bilər. Məsələn, "Sübhün səfiri" filmindən komediya ilə bağlı bir səhnəni nümayiş etdirmək və təssürlər əsasında müzakirə aparmaqla motivasiyanı təşkil etmək, eyni zamanda, tədqiqat sualını da formalaşdırmaq mümkündür. Yaxud, "Mirzə Fətəli Axundzadə" filmi proyektorda nümayiş etdirməklə ədibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan səciyyəvi səhnənin nümayiş etdirilməsi dərslərin maraqlı keçməsinə zəmin yaradır.

BİBÖ abreviaturasından istifadə etmək də faydalıdır. Şagirdlər "Bilirəm" qrafasında əsər haqqında bildiklərini, "İstəyirəm bilim" qrafasında əsər haqqında nəyi öyrənmək istədiklərini, sonda "Öyrəndim" qrafasında öyrəndiklərini qeyd edirlər. Əsərin tədrisində fasiləli oxudan istifadə olunması məqsədəuyğundur. Belə ki, dərslərdə təklif edilmiş birinci tapşırıq komediyanın üçüncü və dördüncü məclislərinin məzmununun dərindən mənimsənilməsi məqsədinə xidmət edir. Fasilələr zamanı şagirdlərə veriləcək təxmini suallar:

1. Oxuduğunuz hissədə nədən söhbət getdiyini aydınlaşdırın.
2. Hadisələrin gedişi sizi qane edirmi?
3. Haqqında söhbət gedən qəhrəman necə adamdır?
4. Sizcə o, bundan sonra necə hərəkət edəcək?

Sonuncu məclisin oxusu bitdikdən sonra fasilə edilir və təxminən bu tipli suallardan istifadə edilir:

- Hadisələr sizin gözlədiyiniz kimi bitdimi?
- Qəhrəmanın hərəkətlərini necə qiymətləndirirsiniz?

M.F.Axundovun göstərilən dram əsərinin tədrisinə nəzər salsaq görürük ki, bu əsərin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə olunması şagirdlərin məntiqi, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir.

XARİCİ DİLİN YENİ ÜSULLARLA TƏDRİSİ ZAMANI QRUPLARLA İŞİN ƏHƏMİYYƏTİ

Həsənova N.A.

Bakı Slavyan Universiteti

Müxtəlif dillərin tədrisində yeni, müasir üsullardan istifadə şagirdin fənn haqqında əsaslı təsəvvürünün yaranmasında, dilə qarşı marağının artmasında, dərs prosesində aktiv rol oynamasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilin öyrənilməsi prosesində şagirdi həvəsləndirib, onu passiv mövqedən çıxarmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Bu baxımdan, ənənəvi üsullardan uzaq olan interaktiv təlim metodunda qruplarla və ya cütlərlə işin rolu əvəzsizdir. Qrup işinin düzgün təşkil olunması müəllimin dərslərin sonunda qoyulan məqsədə nail olunmasında mühüm rol oynayır.

Qrup işini düzgün təşkil etmənin yolları:

1. Fəaliyyətin məqsədini və əldə olunacaq nəticəni şagirdlərə başa salmaq
2. Hər bir qrup üzvünün rolunu izah etmək
3. Şagirdin təqdimatı anladığından əmin olmaq üçün onlardan izah olunanları təkrar etməni xahiş etmək
4. Ən önəmlisi isə vaxtı düzgün müəyyənləşdirmək

Qrup işinin gedişində şagirdlərin birgə fəaliyyəti nəinki əməkdaşlıq və müxtəlif problemləri bir yerdə həll etməyi öyrədir, həm də:

1. Hər bir şagirdə öz fikrini söyləmək və başqalarını dinləmək imkanı verir
2. Şagirdin idrak prosesinə qoşula bilməsini təmin edir
3. Şagirdlərin problemin həllində fərqli baxışların, yanaşma tərzlərinin və üsulların mövcudluğunu, öz imkanlarını və qrupun digər üzvlərinin imkanlarını dərk etməsi üçün əlverişli şərait yaradır

Bu işin üstün tərəflərindən biri dərs prosesində şagirdlərə verilən sərbəstlikdir. Yəni prosesin gedişində fəal mövqe məhz onlara məxsusdur. Qrupun bütövlükdə müvəfəqiyyəti üçün şərait yaratmaq müəllimin başlıca vəzifələrindən biridir. Şagirdlər bir biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq müəyyən tapşırıqı həll etməyə çalışırlar, bu üsulla həm dil bacarıq və vərdislərinə yiyələnirlər. Qrup üzvləri arasında əməkdaşlıq onların bir - birinə olan inamını da artırır. Müəllimin dinləyici, müşahidəçi kimi rol oynadığı fəaliyyətdə şagirdlərdil biliklərini, təfəkkürlərini, yaradıcılıq qabiliyyətlərini işə salaraq müxtəlif müzakirələr edirlər. Zəif - güclü anlayışı, qorxu hissi, inamsızlıq, demək olar ki, dəf olunur. Beləliklə, dərs prosesini daha səmərəli, monotonluqdan uzaq, şagirdlər üçün maraqlı, interaktiv üsullarla təşkil etmək üçün qruplarla işin əhəmiyyəti əvəzolunmazdır.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ HUMANİTAR PROFİLLİ SINIFLƏRDƏ ÖYRDİLMƏSİNİN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ, ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Hüseynli L.N.

OdlarYurdu Universiteti

*Təhsil sistemində islahatların məqsədi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan təhsil sistemi
dünya təhsil sisteminin standartları ilə uyğunlaşsın. (Heydər Əliyev)*

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 2015-ci il 8 iyun tarixli əmri ilə X- XI siniflərdə tədrisin təmayüllər üzrə təşkil olunacağı haqqında tədris planları təsdiq edilib. Tədris olunacaq fənlərin sayı texniki fənnlər təmayüllü siniflərdə 9, riyaziyyat-iqtisadiyyat və humanitar fənnlər təmayüllü siniflərdə 8, təbiət fənnləri təmayüllü siniflərdə 10-dək azaldılıb.

Ölkəmizdə təmayülləşmənin təbii nəticəsində tədris prosesinin təşkilində şagirdlərin meyl və maraqları nəzərə alınacaq, şagirdlər keçdikləri fənlərdən daha dərin biliklərə yiyələnəcək, şagirdlərin öyrənmə motivasiyası artacaq, ali təhsil pilləsi üçün ixtisas istiqmətinə müəyyənləşdirmiş şagirdlər daha yüksək hazırlıq səviyyəsini nümayiş etdirəcək. Şagirdlərin əlavə müəllim hazırlığına ehtiyacı azalacaq.

Azərbaycanın bütün orta məktəblərində tədrisin təmayülləşməsinin təbii nəzərdə tutulur. Lakin burada ən önəmli məsələ məktəblilərin keyfiyyət göstəricisidir. Ədəbiyyat fənninin tam orta təhsil pilləsində təbii digər siniflərdən fərlənir. Bu siniflərdə ədəbiyyatımızı tarixi-ədəbi prinsip əsasında öyrədilir. Yəni ədəbiyyatımızın ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləyirik. Bir az da dəqiq desək bu dövrdə yaşayıb yaratmış sənətkarların həyatı, yaradıcılığı barədə məlumatı

layihələri yerinə yetirməklə ətraflı öyrənmək bir əsərin sinifdə müzakirə, təhlil etməklə hərtərəfli mənimsəməkdən ibarətdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin X-XI siniflər üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslər dövlət standartı və proqramlar (kurikulumları) əsasında hazırlanmışdır. Müasir məktəbdə eləcə də humanitar təmayüllü siniflərdə ədəbiyyat tədrisinə yeni yanaşmanın mahiyyəti hazırlanan kurikulum sənədlərində öz əksini tapmışdır. Ədəbiyyat kurikulumunda şagirdlərin ədəbi təhsilinin məzmununa aşağıdakı tələblər verir.

1. Ədəbi təhsilin məzmununu şagirdlərin və cəmiyyətin tələbatına, dövlətin təhsil sistemində uyğunlaşdırmaq.

2. Məzmunu nəticəyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük, şagirdyönümlülük, integrativlik prinsipləri əsasında müəyyənləşdirmək.

3. Şagirdlərin təlim marağını, potensial imkanlarını nəzərə almaqla onlara davamlı inkişaflarını təmin edən, müstəqil həyatda lazım olan zəruri biliklərin və idraki, informativ-kommunikativ, psixomotor bacarıqların aşılmasını təmin etmək: Şəxsiyyətin inkişafına dair yeni məqsədlər şagirdə məntiqi düşünmə, tənqidi yanaşma, müstəqil qərar qəbul etmək, yaradıcı münasibət, bilikləri müstəqil əldə etmək, praktik problemləri həll etmək kimi idraki bacarıqların formalaşdırılmasını tələb edir.

4. Təhsilin məzmununa şagirdlərin ümumi inkişafına xidmət etməyən, tətbiqi xarakterdə olmayan, məzmunu ağırlaşdıran məlumat yönümlü məsələlərin daxil edilməsinə yol verməmək.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin milli kurikulumu” layihəsində ümumi və tam orta təhsil pilləsində ədəbiyyat fənninin əsaslandırılması verilmiş, kursun əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri dəqiqləşdirilmişdir. Kurikulumda qeyd edilir ki, özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan ədəbiyyatı dünya bədii mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli sənət abidələri bəxş etmişdir.

Kurikulumda qeyd edilir ki, ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat tədrisinin məqsədi yüksək ideya-bədii dəyərlərə malik söz sənəti nümunələrinin öyrədilməsi əsasında şagirdlərdə müasir dünyagörüşlü, estetik zövq, mütaliə bacarıqlarının formalaşdırılması, gənc nəslin milli və bəşəri mənəvi dəyərlər zəminində tərbiyə alınması, şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakılar təmin edilməlidir.

1. Söz sənətinin mahiyyəti daxili qanunları barədə zəruri təsəvvürlərin yaradılması.
2. Milli ədəbiyyatımızın, eləcə də dünya ədəbiyyatından nümunələrin öyrədilməsi əsasında milli və bəşəri dəyərlərin, həyatı bacarıqların formalaşdırılması.
3. Şagirdlərin zəruri ədəbi-nəzəri biliklərə yiyələnməsi.
4. Bədii əsərin oxusu, təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə zəruri bacarıqların yaradılması.
5. İfadəli oxu bacarığının formalaşdırılması.
6. Şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının aşılmasını təmin edilməlidir.

Humanitar profilli siniflərdə ədəbiyyat kurikulumunun mühüm xüsusiyyətlərindən biri burada ədəbiyyat təlimi qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr gözlənilən təlim nəticələri nəzərə alınmaqla məzmun xətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Ədəbiyyat fənni üzrə 3 məzmun xətti müəyyənləşmişdir.

1. Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri

2. Şifahi nitq

3. Yazılı nitq

Məktəbdə öyrənilən fənlərdən olan ədəbiyyat XXI əsrdə müasir dünyagörüşlü, milli və ümumbəşəri mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş vətəndaşın, müstəqil yaradıcı fəaliyyət göstərməyi, öz xalqını layiqli təmsil etməyi bacaran şəxsiyyətin tərbiyyəsində geniş imkanlara malikdir. Ədəbiyyat dərslərinə verilən müasir tələblər müəyyənləşdirilərkən ilk növbədə bu fənnin özünəməxsus cəhətləri, qarşıya qoyulan təlim-tərbiyə vəzifələri nəzərə alınmalıdır.

ESSE ƏDƏBİ JANR KİMİ

Xəlilova S.X.

Bakı Slavyan Universiteti

Bədii yaradıcılığın real həyatın müxtəlif cəhətlərini əks etdirməsi ilə əlaqədar ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif janrlar yaradılmışdır. Ədəbiyyatda hər ədəbi növ janr adlanır. Məsələn, dastan, roman, povest, hekayə, komediya və s. Təsviri sənətdə isə məsələn, portret, mənzərə, natura və s. Musiqidə isə simfoniya, üvertürə və s. janrları geniş yayılmışdır.

Ədəbi janrları isə ikiye ayırmaq mümkündür. Birincisi nəzm, ikincisi nəsrdir.

Nəzmə şeir, dastan, ağı, məsnəvi, nəsrə isə nağıl, hekayə, roman, esse, lətifə, məqalə və s. aiddir. Bu janrlar içərisində essenin özünəməxsus yeri var. Esse bir mövzu əsasında öz fikirlərini, araşdırmanı götür qoy edib yekun bir qərarı inşa formasında yazmaqdır.

Esse – kiçik və ya orta həcmdə olan nəsr janrıdır. Esse fransız sözü olub, mənası sınaq, təcrübə, oçerk deməkdir. Esselərdən daha çox ədəbiyyatda istifadə olunur. Ədəbiyyatşünaslıq, avtobioqrafik, biqrafik məqalələr, psixoloji, tarixi, politoloji, siyasi və başqa təhlillər əsasən esse janrı üzərində qurulmuşdur.

Esse problemin sərbəst şəkildə qoyuluşudur. Essenin müəllifi seçdiyi problemi (ədəbi, etik, fəlsəfi və s.) təhlil və izah edərkən ifadə tərzinin sistemli, ardıcıl, gəlidiyi nəticələrin əsaslı, hamı üçün eyni dərəcədə məqbul olması qayğısına qalır.

Essenin kompozisiyasında sərbəstliyin olması məqbul hesab edilir, başqa sözlə, onun quruluşuna, inşadan fərqli olaraq, dəqiq meyarlarla yanaşılır. Məsələn, essədə birbaşa mətləbə keçmək, yazıya əsas məsələyə münasibətin bildirilməsi ilə başlamaq mümkündür. Essədə bir fikirdən gözlənilmədən digərinə keçilməsi, başqalarına ziddiyyətli görünən nəticələrin çıxarılması nöqsan hesab edilmir. Müqayisə xarakterli essədə müqayisənin xüsusiyyətlərini diqqət mərkəzində saxlamaq vacib olsa da, hiss və düşüncələrin ifadəsində sərbəst olmaq lazımdır.

Əgər esse ədəbi əsərlə əlaqədardırsa, onun mövzusu, ideyası, obrazları, müəllifin qaldırdığı problem barədə şəxsi mövqeyi ifadə etməyə səy göstərilməlidir.

Müqayisə xarakterli məruzənin üzərində işləyərkən informasiya səciyyəli məruzə ilə bağlı qazanılan bacarıqları tətbiq etmək lazımdır. Burada başlıca fərq müqayisənin xüsusiyyətlərinin, tətbiqi qaydalarının diqqət mərkəzində saxlanılmasıdır. Ümumiyyətlə, məruzədə faktlara, rəqəmlərə, sitatlara tez-tez müraciət edilir. Bu isə yazının məzmununa və formasına təsirsiz qalır. Deməli, yazı tərz, üslubu yeni bir çalar qazanır. Esse şagirdin seçdiyi mövzu üzrə öz nöqteyi-nəzərini əsaslandırılmış şəkildə ifadə etdiyi müstəqil yaradıcı yazı işidir. Şagirdlərə iqtisadi, mədəni həyat sahələri, respublikamız, görkəmli şəxsiyyətlərimiz, təhsil, ixtisas seçimi, ətraf mühit, mənəviyyat və bütün bəşəriyyəti narahat edən digər global problemlər haqqında müstəqil mühakimə yürütmək və əsaslandırmaq bacarığını nümayiş etdirməyə imkan verən sərbəst mövzular təklif olunur.

AZƏRBAYCAN MUĞAM SƏNƏTİ

Xəlilova Z.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan xalqının mayası fəlsəfi təfəkkürün ən yüksək təzahür forması hesab edilən muğam sənəti ilə yoxlulub. Belə bir təfəkkürlə formalaşan xalq mənəviyyatı dünya mədəniyyətinə də zəngin əxlaqi dəyərlər bəxş etməyə qadirdir və Azərbaycan xalqı da bu mədəniyyəti cəlalayan qədim tarixi ənənələrə malik xalqdır.

Ecəzkar, əzəmətli xalq düşüncə tərzinin emosional təcəssümü olan muğamlarımız quruluşca müxtəlif, ahəngdarlıq baxımından təsirli və məğrurdur. Muğamların rəng çalarları, ifa tərzləri qeyri-adi. Bu dinləyicidə müxtəlif hiss və həyəcanlar oyadır. Eyni zamanda insan psixologiyasında qüdrətli təsir gücünə malik olan tərbiyəvi cəhətlər formalaşdırır. Əxlaqi keyfiyyətlərdən süzülüb gələn, mənəvi qida mənbəyi olan muğamlarımız dünyəvi dəyərlər toplusudur.

Muğam mənsub olduğu milləti ideal müqəddəsliyə yönləndirən zəngin xalq sərvətidir. Bu sərvət millətin var olma, dünyəvi vətəndaşlıq kimliyidir. Millət muğam kimi dəyərlər sayəsində özünü mənəvi cəhətdən zənginləşdirir və dünya birliyinə bu zənginliklə daxil olur. İdeal müqəddəsliyə gedən yol insan psixologiyasını saflaşdıraraq, son mərhələdə mütləq həqiqətə qovuşdurur. Mənəviyyatımızın əsas qida mənbəsinə çevrilən muğamlarımız gündəlik həyatımızın hər rüşəsində təcəssüm edir. Bu təcəssüm ruhumuzun paklaşıb, saflaşmasına səbəb olur.

Muğam şifahi, həmçinin professional sənət sahəsidir. O, şifahi formada ifaçıdan ifaçıya ötürülür. Hər baxımdan ecəzkar olan bu sənət sahəsini xanəndələr və sazəndələr inkişaf etdirmiş, onu tarixin süzgəcindən keçirərək püxtələşdirmiş, milli sərvətə çevirmişlər.

Mədəniyyəti bir xalqın formalaşmasında başlıca meyarlardan biri hesab edən Ümummillə lider Heydər Əliyev deyir: “Mədəniyyəti inkişaf etdirmək milli ruhu yaşatmaq deməkdir.” Milli mədəniyyəti ümumdünya mədəniyyətinə qovuşduran xalqın özünəməxsus milli-mədəni dəyərlər kompleksidir. Yalnız zəngin ənənəyə malik dəyərləri olan bir xalq dünya mədəniyyətinə ecəzkar töhfələr verərək, onun gələcək inkişafına müsbət mənada təsir göstərə bilər. Bu eyni zamanda bir xalqa digər xalqlar arasında şərəf gətirən bir göstəricidir.

Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti tarixinə əvəzsiz töhfələr bəxş edən bir xalqdır. Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək əxlaqi mənəvi dəyərlərlə zəngin olduğunu sübut edən ən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də bu mədəniyyətin çoxşaxəli olmasıdır. Bu çoxşaxəlilik xalqımızın ədəbiyyatı, memarlığı, musiqisi, bir sözlə incəsənətimizin bütün sahələrinin qarşılıqlı əlaqəsində təzahür edir. Elə musiqi mədəniyyətimizin dərin mənəvi, əxlaqi cəhətləri özündə təcəssüm etdirməsi bu çoxşaxəliliklə bağlıdır. Musiqi mədəniyyətimizi professionallıq baxımından yüksək zirvələrə daşıyan səbəblərdən biri isə təbii ki, onun xalq yaradıcılığı, folklordan bəhrələnməsidir. Professional sənət sahələrinin folklor nümunələri əsasında formalaşması isə onların bədii dəyərini daha da artırır.

Şifahi ənənəli professional musiqi janrları xalq yaradıcılığının mühüm sahəsi olmaqla yanaşı, onların yaranması üçün folklor musiqisi əsas mənbə olmuşdur. Amma şifahi ənənəli professional musiqi janrlarını sırf folklora aid etmək də düzgün deyil. Çünki folklor və şifahi ənənəli professional musiqi arasında fərqli cəhətlər var. Şifahi ənənəli professional musiqi çox inkişaf etmiş bir sahədir. Onun olduqca mürəkkəb quruluşu, tərkib, forma və ifadə vasitələri var. Elmi tədqiqatlardan aydın olur ki, şifahi ənənəli professional musiqinin ilk növləri “nəva”, “rah”, “xosrovani” və bir sıra müxtəlif adlarla adlandırılmışlar. Bu adlar isə tərcümədə avaz, nəğmə, üsul, hava, silsilə əsər mənasını verir. Bundan da məlum olur ki, şifahi ənənəli professional musiqi janrları silsiləvi xüsusiyyətlərə malik zəngin sənət nümunələridir.

Zaman keçdikcə şifahi ənənəli professional musiqi nümunələri böyük coğrafi əraziləri əhatə etmiş, müxtəlif xalqların ortaq mənəvi dəyərini çevrilmişlər, ilkin nümunələrdə folklordan ayrılaraq müstəqil formalar kimi inkişaf etmiş və nəticədə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda elə musiqi nümunələri yaranmışdır ki, bunlar öz inkişafının yüksək səviyyəsi, ifadə vasitələrinin mürəkkəbliyi, lad-məqam sistemləri, kamilliyi və qeyri-adi emosionallığı ilə diqqəti cəlb edirlər.

Uzun illəri əhatə etmiş elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, bir çox şərq xalqlarının vahid etnik kökə malik olmaları onların mədəni nailiyyətlərinin də ümumi vahid keçmişini şərtləndirmişdir. Lakin baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində digər sahələr kimi bu vahid mədəniyyət də xalqlar arasında uyğun, bərabər və ya qeyri-bərabər bölünərək, hər xalqın özünəməxsus dəyərləri ilə yenidən formalaşmışdır.

Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycan qədim dövrlərdən Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə yaşadığı coğrafi məkandır. Burada olan ölkələr arasında daimi əlaqələr onların xalqlarının mədəniyyət və məişətində bir çox müştərək cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin hər xalqın mədəniyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlər və yalnız o xalqın özünü ifadəsində istifadə olunan rəng çalarları var. Bu mənada qədim ənənələrə malik Azərbaycan xalqının mədəniyyət və incəsənəti olduqca səciyyəvidir. Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında, onun məişətində yaşadılan ənənələr zəngin mədəniyyət abidələrinin yaranaraq, xalqın mənəvi dəyərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyəri olan və xalq təfəkkürünün ən yüksək formada təzahürü hesab edilən muğam sənəti tarixi rüşələri özündə birləşdirir.

Muğam sənəti sinkretik bir sənət növüdür. Belə ki, muğam sənəti özündə olduqca mürəkkəb inkişaf prinsipini birləşdirir. Muğamlarda insan mənəviyyatının hiss, arzu, istəkləri, ehtirasları tərənnüm olunmuşdur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində bura başqa musiqi janrlarının melodiyları, metro-ritmik xüsusiyyətləri daxil olmuş və bu sənət növünü daha da zənginləşdirmişdir.

Mürəkkəb xalq yaradıcılığı janrı kimi muğam sənəti musiqi tədqiqatçılarını hər zaman maraqlandırmışdır. Şifahi ənənəli professional musiqinin əsas janrlarından biri olan muğam sənətinin tədqiqatına orta əsrlərdən başlanılmış və bu proses bu günə kimi də davam etməkdədir. Orta əsrlərin Şərq və Avropa alimləri, eləcə də bizim müasir dövrün tədqiqatçıları müxtəlif zamanlarda muğamlarımızı araşdıraraq sanballı elmi əsərlər yazmışlar.

Vahid coğrafi məkanda yaranmasına, uzun əsrlər bu ərazilərdə yaşayan xalqların ortaq milli mənəvi dəyəri olmasına baxmayaraq, muğama hər bir xalqın özünün fərdi münasibəti olmuş və o məişət həyatının müxtəlif tərəflərini özündə əks etdirmişdir. Buna görə də Azərbaycanda “Muğam” adlandırılan bu sənət sahəsi ilə “Dəstgah”, Ərəbistanda, Türkiyədə “Makam”, Şimali Afrikada, Əlcəzairdə, Tunisdə, Mərakeşdə “İstixbar”, “Nuba”, Hindistanda “Raqa”, Pakistanda “Xəyyal”, Özbəkistanda, Tacikstanda “Makom”, Qazaxıstanda “Kyüi”, Türkmənistanda, Qərbi Çində (Uyğurlar) “Mukam” adlandırılır. Janr etibarı ilə eyni olan bu ecazkar sənətin daxili inkişafında hər bir xalqın özünün fəlsəfi təfəkkürü ifadə olunur, forması, inkişaf səviyyəsi, istiqamətləri və emosional təsir dairəsi bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan muğamı isə sırf bu xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə daşıyır. Lakin muğamlarımızın, onun şöbə və guşələrinin bir çoxunun adları ərəb və fars mənşəli adlarla adlandırılıb. Buna da əsas səbəblərdən biri də budur ki, o dövrdə ərəb və fars dilləri müsəlman şərq ölkələrində dövlət dili səviyyəsində istifadə olunmuşdur. Ərəb və fars dilləri orta əsrlərdə əsas ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün bir çox şair və söz ustaları öz əsərlərini bu dillərdə

yazmışlar. Bu da muğamların, həmçinin onların şöbə və guşələrinin ərəb və fars mənşəli adlarla adlandırılmasını şərtləndirmiş və bu o dövr üçün təbii hal hesab edilirdi.

Muğam nümunələrinin ilk dəfə nə vaxt, necə, harada yaranmasına dair verilən suallar hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu məsələ ciddi araşdırma mövzusu olub, musiqi sahəsində çalışan alimlərimizə mühüm bir problemin həlli vacibliyini diktə edir. Çünki xalq yaradıcılığı nümunələrinin bədii-estetik cəhətlərini izah etmək, mənə dəyərini anlama bilmək üçün onların mənşəyi, yaranma tarixi haqqında da dolğun məlumatlara yiyələnmək mühümdür.

Azərbaycan muğamları olduqca zəngin və qeyri-adi emosional gücə malikdirlər. Bu zənginlik onların formasının çoxşaxəli olmasını şərtləndirən vacib nyuanslardan biridir. Öz quruluşu, kompozisiyası, inkişaf prinsipi baxımından vokal-instrumental muğam-dəstgahlar, zərb-muğamlar mükəmməl formalı sənət nümunələridir.

Muğamların tədqiqatı və tanınması işi Azərbaycanda dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Dövlət başçısının sərəncamı əsasında Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin tikilməsi, beynəlxalq müsabiqələrin keçirilməsi, kompakt disklərin hazırlanması, elmi simpoziumların təşkili və eyni zamanda, muğamın YUNESKO səviyyəsində təbliği muğama olan marağı artırmış, bu sənət sahəsinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına şərait yaratmışdır.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNİN YARANMASI VƏ YAZILMASI TARİXİ

İbadova E.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 30-40-cı illərində mollaxana və mədrəsələrdə tədris üçün istifadə olunan köhnə ərəb və fars dilində yazılmış dərsliklər qənaətbəxş hesab olunmurdu. Buna görə də, A.Bakıxanov əsrin tələblərinə uyğun pedaqoji, dil və üslub baxımından münasib bir vəsait - "Nəsihətnamə" adlı bir dərslik tərtib etdi. Burada cümlələr qısa və aydın, sözlər isə tanış və məlumdur, ancaq hamı üçün məlum olan və artıq azərbaycancalaşmış ərəb və fars sözləri işlənilməmişdir. Bakıxanovun bu kitabından XX əsrin əvvəllərinə qədər mədrəsələrdə Azərbaycan dilini öyrədən yeganə vəsait kimi istifadə olunmuşdur.

Professor Mirzə Kazım bəyin Azərbaycan dilinə aid yazdığı mükəmməl əsəri, 1839-cu ildə Kazan şəhərində nəşr olunmuş "Türk-tatar dilinin qrammatikası" («Грамматика турецко-татарского языка») adlı dərsliyidir. Bu dərslik 556 səhifəlik böyük bir əsərdir. "Türk-tatar dilinin qrammatikası" kitabı giriş və üç böyük hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 8 fəsil, ikincidə 11 fəsil, üçüncü hissədə isə 3 fəsil vardır. Birinci hissəyə aşağıdakı fəsillər daxildir: 1) əlifba, 2) səslərin tələffüzü, 3) saitlərin növləri, 4) isim, 5) sifət, 6) ismin quruluşca növləri, 7) say, 8) əvəzlilik.

İkinci hissəyə daxil olan fəsillər: 1) feil haqqında məlumat, 2) feilin mənaca növləri, 3) köməkçi feillər, 4) feilin formaları, 5) feilin təsrifi (dəyişməsi), 6-7) müxtəlif feillərin zaman və şəxsə görə dəyişməsi, 8) qoşma, 9) zərf, 10) bağlayıcı, 11) nida.

Üçüncü hissəyə daxil olan fəsillər: 1) sözlərin uzlaşması, 2) sözlərin bağlanması, 3) cümlə quruluşunun ümumi sistemi və s.

Mirzə Kazım bəy bu əsəri rusca yazmış və bu əsərə görə "Demitov" mükafatına layiq görülmüşdür. Həmin kitab vaxtilə Azərbaycan dilini öyrənmək istəyən ruslar üçün mükəmməl qrammatika dərsliyi və gözəl bir metodik vəsait hesab edilmişdir.

1844-cü ildə Azərbaycan dilinin yeni başlayanlara öyrətmək məqsədi ilə P.M.Budaqov tərəfindən tərtib edilmiş «Турецко-татарский букварь» dərsliyi nəşr olunmuşdur. 1852-ci ildə Mirzə Şəfi Vazeh Tiflis gimnaziyasının Şərq dilləri müəllimi İ.Qriqoryevlə birlikdə "Kitabi-türki" adlı dərslik yazmışdır. Dərslik əsasən üç fəsilə bölünür. Birinci fəsildə "Hikmətlər və nəsihətlər" adı altında ayrı-ayrı cümlələr şəklində nəsihət və hikmətamiz sözlər verilmişdir. Şagirdlərin azərbaycanca lüğət ehtiyatını ayrı-ayrı cümlələr şəklində əsasında zənginləşdirmək və onlara tərcümə üsulu şəklində dil öyrətmək məqsədi ilə azərbaycanca-rusca verilmiş 75 belə cümlə kitabın 21-ci səhifəsinə qədər davam etdirilir. Dərsliyin ikinci fəslində müəllif şagirdlərə kitab dilindən nümunələr ("Qarabağnamə" və "Dərbəndnamə") verir və nəhayət üçüncü fəsildə isə Füzulinin qəzəllərindən, "Leyli və Məcnun" dan müəyyən parçalarla şagirdlər tanış edirlər.

1866-cı ildə L.M.Lazarev "Türk dilinin müqayisəli müntəxəbatı" (osmanlı və Azərbaycan ləhcələri) adlı dərsliyini Moskva şəhərində çap etdirmişdir. L.M. Lazarevin bu kitabı 348 səhifəlik mükəmməl bir dil dərsliyidir. Kitabda müxtəlif məzmunlu qiraət materialları verilmişdir. Giriş hissəsindən məlum olur ki,

müəllif həmin dərsləri ruslara osmanlı və Azərbaycan dillərini öyrətmək üçün yazmışdır. L.M.Lazarev çox haqlı olaraq kitabın 2-ci səhifəsində, osmanlı dili ilə Azərbaycan dilini eyniləşdirmək istəyənlərə cavab verir və bu fikrin yanlış olduğunu göstərir.

Dərslər yazan müəlliflər içərisində M.Sidqinin də rolu vardır. Onun beşinci əsəri qrammatika və qiraətə aid əlyazması şəklində kitabdır ki, onun birinci hissəsi “Sərf və nəhv” adlanır. Burada sərf və nəhvin mənası əvvəlcə ərəbcə, sonra isə azərbaycanca izah edilmişdir.

N.Nərimanov 1899-cu ildə “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəssər sərf-nəhvi” adlı bir dərslər yazdı. Bu dərslər 47 səhifədə toplanmış aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) Müqəddimə, 2) Fonetika, 3) Morfologiya, 4) Sintaksis, 5) Morfoloji və sintaktik təhlillər üçün terminlər. Müqəddimə hissəsində vahid yazı qaydaları olmamasından, bir sıra sözlərin mətbuat səhifələrində bir neçə cür yazılmasından danışılır və bunların yazı işində, tədris işində çətinliklər törətməsini misallarla göstərir. N.Nərimanova görə, biz də dilimizə başqa dillərdən keçən sözləri öz əlifbamızla yazmalıyıq. Belə bir fikir dilimizin imla qaydalarında ində də tətbiq edilməkdədir. Sonrakı bölmələrdə fonetika, morfologiya və sintaksis haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Kitabın morfologiya hissəsi isimlə başlanır. Feil haqqında çox aydın və yığcam şəkildə ümumi məlumat verilir. Kitabın 6-cı səhifəsində sərf (morfologiya), nəhv (sintaksis) başlanır. Sintaksis hissəsinə aşağıdakı bölmələr daxildir: 1) Mübtəda, 2) Xəbər, 3) Baş cümlə, 4) Budaq cümlə, 5) Təhvil.

XX əsrdə dilçi alimlərimizin Azərbaycan dili dərslərlərinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Ə.Əfəndizadə, N.Xudiyev, Ə.Abbasov, H.Əsgərovun müəllifliyi ilə V sinif Azərbaycan dili dərsləri 2003-cü ildə nəşr olunmuşdur. Dərslərdə “İbtidai sinifdə keçilmişlərin sistemə salınması”, “Fonetika”, “Leksika”, “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı” bölmələri öz əksini tapır. B.Əhmədov və Ağamusa Axundovun müəllifliyi ilə 1994-cü ildə VI sinif Azərbaycan dili dərsləri nəşr olunmuşdur. Dərslər feil bəhsini, köməkçi nitq hissələrini, xüsusi nitq hissəsi (nida əvvəllər xüsusi nitq hissəsi hesab olunurdu) kimi bölmələri əhatə edir.

Müasir dövrdə isə “Yeni təhsil konsepsiyası”nın tələbi ilə dərslər ənənəvi proqramla deyil, yeni kurikulum proqramına əsasən hazırlanıb. R.İmayılov, X.Qasımova, F.Əlləzov və digər müəlliflərin V, VI, VII, VIII, IX və X sinif dərsləri müasir standartlara əsasən nəşr olunmuşdur. XI sinif dərsləri isə ənənəvi proqrama əsaslanır.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ METODİKA KAFEDRASININ YARADILMASI VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

İbrahimli G.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Metodika fənninin geniş sferası olsa da onu inkar edənlər də az deyil. “Metodika elm deyil” deyənlərə də az rastlaşmış deyiləm. Metodika fənni bir fənn kimi elmi var edəndir. Elm varsa, onu yaşadan onun öyrədilməsidir. Öyrətmək isə məktəbdədir. Görünür ki, metodikanı məktəb adlandırsaq yanlışdır. Ona görə də məktəbdə metodika fənnini əsaslı şəkildə tədris etmək lazımdır. Necə? sualının cavabıdırsa metodika gəlin, bu sualın cavabını tapmaq üçün yollara nəzər yetirək.

Hər məktəbdə metodika kafedrası yaradaq. Fənlərin bölgüsü ilə hər gün seçilmiş fənnə uyğun seminarlar verək. Kurikulumun tələblərini uğurla nəticələndirə bilərik. Məqsədimiz isə məktəb müəllimlərinin yaxşı metodist kimi yetişdirmək, onların yeniliklərdən xəbər tutmaları və nəticə olaraq kurikulumun tətbiqinin güclənməsi ilə nəticələnməyə bilər. Hətta məktəb üzrə müəllimlərin yaradıcı yanaşaraq “Tədrisdə məsləhətlər toplusu” çap olunsaydı, həm gözəl müəllim metodist yetişdirmiş, həm metodika fənni inkişaf etdirmiş olarıq. “Məsləhətlər toplusu”nda elmi məqalələr, esselər, xatirələr, təkliflər yer ala bilər. Müəllimlər şagirdlərə yanaşarkən etdikləri səhvləri, müəllim yoldaşlarına ötürmək istədikləri məsləhətləri, valideynlərə diqqətli olmaları haqqında məsləhətlər, təhsildə dəyişikliklərin edilməsi ilə bağlı təkliflər əks oluna bilər. Bu kafedra bu kimi vəzifələri yerinə yetirə bilər. Eyni zamanda alt həftə, üst həftə olmaqla müəllimlər üçün tanınmış metodistlərin seminarlarında iştirak edə bilərlər. Gəlin, fikrimizi cədvəllə aydınlaşdıraq.

Hümanitar fənlər həftəsi:

Bazar ertəsi	Azərbaycan dili və ədəbiyyat
Çərşənbə axşamı	Xarici dil
Çərşənbə	Tarix

Cümə axşamı	Coğrafiya
Cümə	Biologiya

Texniki fənlər həftəsi

Bazar ertəsi	Riyaziyyat
Çərşənbə axşamı	Həndəsə
Çərşənbə	Kimya
Cümə axşamı	Fizika
Cümə	İnformatika

Türkiyənin böyük dövlət xadimi Mustafa Kamal Atatürk müəllim haqqında haqlı olaraq demişdir: “... Millətləri azad edənlər yalnız və yalnız müəllimlərdir. Müəllimdən, maarifdən məhrum bir millət hələ millət adını daşımağa layiq deyildir. Ona adi kütlə deyirlər. Bir kütlənin millət ola bilməsi üçün mütləq yaxşı müəllimlərə möhtacdır”. Müəllimlik peşəsinin ağırlığı səbəbindən daim inkişafda yenilikdə olmalıdır. Ona görə də müəllimlərə kömək məqsədi ilə belə kafedranın yaradılması və bu cür iş sistemi yüksək nəticələr verir. Həmin kafedralar həm də hər fənn üçün otaqların yaradılmasını tələb etməli, eyni zamanda nəzarət funksiyasını daşımalıdır. Fikrimizi aydınlaşdıraraq. Müəyyən cədvəl üzrə Azərbaycan dili və ədəbiyyat kabinetində şagirdlər dərslərini keçə bilərlər. Bu adi kabinet olmaqdan ziyadə burada həm də fənnə uyğun təlim metodları divarda əks olunsun, qiymətləndirmə cəvəlləri, həmin fənnə aid dərslər üzrə DVD materialları, hazırlanmış dərslər nümunələrini slaydları, hazır slaydlarda əks olunmuş test nümunələri və ən əsası İKT ilə təchiz olunmuş otaq olsun. Sadaladıqlarımız vaxta qənaət, köçürülmə hallarının aradan qaldırılması, şagirdlərdə marağın oyanmasına səbəb olar.

Bu ideyamızın həyata keçməsi Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyat keçirilən yeni layihədə yer alarsa, düşünürük ki, kifayət qədər təhsilimizdə köklü dəyişikliklər ola bilər. Təhsil ictimaiyyətlə inteqrasiyadır. Axı indiki gənclik ənənəvi rı olanlaqəbullanmaq istəmir. Bu o demək deyil ki, ənənəviyi inkar edir, sadəcə olaraq inkişaf etmiş müasir şəkildə görmək istəyir. ”Ümummili liderimiz Heydər Əliyevin fikrinə istinad edək: “Nəsə qurub yaradan adam gerek düşünsün ki, o mövcud olandan daha yaxşısını yaradır. Əgər onu yarada bilmirsə, qoy mövcud olandan əl çəkməsin, hələlik onunla yaşasın”. Biz də ənənəvi təhsili inkar etmirik. Hətta onu da deyə bilərik ki, bütün tədris ənənəvi təhsildən qaynaqlanır. Sadəcə olaraq çalışmalıyıq ki, kurikulum proqramınının tətbiqini gücləndirək.

AZƏRBAYCANDA SİMFONİK MUSIQİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

İbrahimova N.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dünya peşəkar musiqisinin əsas inkişafı XVI-XVII və XVIII əsrlərdə Avropada başlamışdır. Musiqinin opera, simfonik musiqi, kamera musiqisi kimi əsas janrları bu dövrlərdə təşəkkül tapır.

Əsas musiqi janrlarından biri olan simfonik musiqi janrı tam şəkildə XVII əsrdə formalaşmışdır. Simfonik musiqi instrumental musiqisinin daha mühüm və zəngin sahələrindəndir. O, həm çox hissəli kompozisiyaları, həm də kiçik formalı yüngül, populyar musiqini əhatə edir. Simfonik musiqi orkestrlə ifa olunmaq üçün nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda simfonik musiqinin yaranması və inkişafı XX əsrin əvvəllərində dahi bəstəkarımız Ü.Hacıbəyovun adı ilə bağlıdır. Onun əsərlərində ilk sədaları duyulan birhissəli simfonik janr nümunələri olan uvertüra və simfonik lövhə bu gün püxtələşmiş janrlar kimi özünəməxsus mövqeyə malik olub bəstəkarlarımızın müraciət etdiyi janr nümunələri sırasında dirlar. Bu baxımdan Ü.Hacıbəyovun birhissəli simfonik janrların meydana gəlməsində rolu əvəzə dilməzdir. Digər tərəfdən milli ruhu, milli təfəkkür tərzini klassik musiqi janrlarında yaşadan və bəstəkarlıq məktəbimizi də bu yolda düzgün səmtə yönəldən dahi şəxsiyyətin xidmətləri sayəsində simfonik musiqinin digər sahələri kimi birhissəli janrlar da indiki səviyyəyə çatdıqları üçün Hacıbəyov istedadına, Hacıbəyov idrakına borcludur.

«Koroğlu» operasının uvertürasının meydana gəlməsi milli simfonizmi zənginləşdirmiş, yeni əsərlərin yaranmasına şərait yaratmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, milli musiqimizdə «Koroğlu» operasının uvertürasına qədər simfonik əsərlər mövcud deyildi. Belə ki, 1920-30-cu illərdə M.Maqomayevin, A.Zeynallının, Niyazinin simfonik janrda yazılmış əsərləri var idi ki, bunlar da ilkin simfonik əsərlər hesab oluna bilər. Birhissəli simfonik janrların, o cümlədən bu gün konkret nümunə kimi təqdim etdiyimiz uvertüra,

simfonik lövhə janrlarının formalaşması, bunları meydana gətirən amillər məhz Hacıbəyovun yaradıcılığı ilə bağlıdır.

Sonrakı dövrlərdə simfonik lövhə janrında yazılmış digər nümunələrdə, o cümlədən S.Hacıbəyovun «Karvan» əsərində Ü.Hacıbəyovdan irəli gələn milli musiqi dili ilə Qərbi Avropa musiqisi xüsusiyyətlərinin birləşdirilməsi, milli musiqi elementlərinin qabardılması ideyaları özünü daha konkret şəkildə büruzə verir. Göründüyü kimi, simfonik lövhə janrının simfonik musiqimizdə bərqərar olması da məhz Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığı ilə bağlıdır və bu baxımdan biz dahi bəstəkarımıza professional musiqimizin zənginləşməsi üçün borcluyuq.

Azərbaycanda musiqi simfoniyasının banilərindən biri olan C.Hacıyev yaratdığı simfoniyalarda, "Sülh uğrunda" simfonik poemasında öz dövrünün ən mühüm problemlərinə toxunaraq onları lirik-dramatik tərzdə əks etdirmişdir. O, hələ tələbəlik illərində ilk böyük əsəri olan bir hissəli "Simfoniya"nı, iki simfonik poemasını, "Azərbaycan süitası"nı simli kvartet və sair əsərlərini bəstələmişdir. 1945-ci ildə Qara Qarayevlə birlikdə yazdığı "Vətən" operasına görə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycanın ilk simfoniyaçılarından olan "Birinci simfoniya"nın da müəllifi məhz Qara Qarayevdir. Azərbaycan bəstəkarının ilk böyük müvəffəqiyyəti "Leyli və Məcnun" simfonik poeması oldu. 1947-ci ildə bu simfonik poemanı ilk dəfə idarə edən maestro Niyazi olmuşdur.

1957-ci ildə Q.Qarayev rejissor Q.Kozintsevin "Don Kixot" filminə musiqi yazır. Daha sonra, 1960-cı ildə, həmin kino musiqisi əsasında o, çoxhissəli simfonik qravürlər silsiləsi yaradır. Bəstəkarın üçüncü simfoniyası (1965) kamera heyətli orkestr üçün yazılıb və bütöv quruluşca klassik simfonik silsiləyə (Allegro, Scerzo, asta gedişli hissə və final) uyğundur. Lakin simfoniyanın dil - üslubu, bədii ifadəliliyi və dodekafon yazı texnikası milli bəstəkarlıq məktəbimiz üçün tamamilə yeni olub, onun gələcəyində yeni mərhələ açmışdır.

Milli simfonizm sahəsində F.Əmirov görkəmli yenilikçi kimi özünü göstərir. Bir neçə il ərzində də o, çoxlu əsər yaratmışdır (Orkestrlə skripka və fortepiano üçün çalınan ikiqat konsert, simli orkestr üçün "Nizaminin xatirəsi" simfoniyası, "Şur" və "Kürd ovşarı" simfonik muğamları və s.). Bu əsərlərin hər biri bəstəkarın yaradıcılığında müəyyən mərhələ təşkil edir. Lakin xüsusilə simfonik muğamlar Əmirovun parlaq nailiyyəti hesab edilməlidir. Bəstəkar orkestrlə çalınan musiqinin bu yeni və maraqlı janrının təşəbbüsçüsüdür. Əmirov folklor materialının yalnız melodik əsaslarından istifadə edərək xalq muğamlarını simfonik musiqinin klassik formaları səviyyəsinə qaldırmışdır.

Azərbaycanın simfonik yaradıcılığında C.Hacıyev də böyük rol oynayır. Bəstəkarın diqqətini, hər şeydən əvvəl, müasir mövzu cəlb edir. Həmin illərdə Hacıyev ikinci və üçüncü simfoniya, habelə, "Sülh uğrunda" poemasını yazmışdır.

S.Hacıbəyovun "Karvan" simfonik şəkli, Niyazinin "Rast" muğamı, C.Cahangirovun "Arazın o tayında" poeması, C.Cahangirovun və R.Hacıyevin orkestrlə skripka üçün konsertləri Azərbaycan musiqisinin gözəl nailiyyətləri olmuşdur.

Bəstəkarlar balet sahəsində də qiymətli işlər görmüşlər. S.Hacıbəyov müasir mövzuda ilk Azərbaycan baleti olan "Gülşən"i yaradır. O, bu baletdə sovet kolxozçularının həyatını tərənnüm edir. Q.Qarayev özünün ən yaxşı əsərlərindən biri olan "Yeddi gözəl" baletini (Nizaminin eyniadlı əsəri əsasında) yazır. Sovet İttifaqının bir çox şəhərlərində, habelə, Praqada tamaşaya qoyulmuş bu balet sovet adamlarının və xarici ölkə dinləyicilərinin böyük məhəbbətini qazanmışdır.

Bəstəkar Fikrət Əmirov "Simfonik musiqimizə bir nəzər" məqaləsində milli simfonik musiqimizin inkişafını, tərənnüm etdiyi milli ideyaları təhlil etmişdir.

Azərbaycanda simfonik musiqi janrının yaranması və onun inkişafı tarixinə müxtəsər də olsa nəzər salarkən, ilk növbədə, musiqimizin banisi, ustadımız ölməz Üzeyir Hacıbəyov yadımıza düşür. Məlumdur ki, Azərbaycan professional musiqisi çox mürəkkəb bir janrla - opera janrı ilə başlanır. Opera janrı isə, bildiyimiz kimi, sintetik janrdır, bir çox musiqi janrlarını özündə birləşdirir. Üzeyir Hacıbəyov "Leyli və Məcnun" operasını yazmaqla, musiqimizə bir çox yeni janr, o cümlədən, simfonik janr gətirmişdir. Bu isə musiqi mədəniyyətimizdə, necə deyərlər, inqilaba bərabər hadisə idi. Əlbəttə, "Leyli və Məcnun" operasındakı simfonik epizodlar hələ müstəqil simfonik musiqi sayıla bilməz. Lakin bu, Azərbaycan simfonizminin ilk rüşeymi idi. Vaxtilə böyük rus bəstəkarı Pyotr İliç Çaykovski Qlinkanın "Kamarinskaya" əsəri haqqında demişdir: "Bütün rus simfonik musiqisinin özəyi bu əsərdədir". Biz də bu gün cəsarətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan simfonik musiqisinin özəyi Üzeyir Hacıbəyovun ilk əsərlərindədir.

Üzeyir Hacıbəyovun Azərbaycan musiqisində açdığı bu yolu Müslüm Maqomayev və Zülfüqar Hacıbəyov davam etdirmişlər. "Şah İsmayıl" operasındakı simfonik inkişaf epik simfonizmə çox parlaq bir

nümunə ola bilər. Zülfüqar Hacıbəyovun səhnə əsərlərində simfonik musiqi romantik-əfsanəvi səciyyə daşıyır.

Azərbaycan simfonik musiqisinin əsl inkişafı sovet dövründə başlanmışdır. İyirminci illərdə Üzeyir Hacıbəyovun yazdığı “Arazbarı” rapsodiyası, marşlar, Müslüm Maqomayevin “Ceyranı”, “Şüştər”, “Turacı” rəqsləri simfonik orkestr üçün müstəqil şəkildə yazılmış ilk nümunələrdir. Sovet dövründə yetişmiş ilk professional bəstəkarımız Asəf Zeynallı çox qısa, lakin mənalı və zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan simfonizmində yeni səhifə açmışdır. Onun simfonik fraqmentləri Azərbaycanda ilk proqramlı simfonik əsərlərdən sayıla bilər.

Göründüyü kimi, milli simfonik musiqi əsərlərində milli ideyalar ümumbəşəri dəyərlərlə vəhdət təşkil edir. *Bu gün müasir dövrdə Hacıbəyov ənənələrinə sadıq olan Azərbaycan simfonik musiqisi inkişaf edir və yeniləşir.*

YUSİF AXUNDZADƏ VƏ AZƏRBAYCAN HƏRBİ MUSİQİSİ

İskəndərov C.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycan Ordusunun şəxsi heyətinin məənəvi-psixoloji hazırlığının yüksək səviyyədə saxlanması ordu quruculuğunun mühüm istiqamətlərindən biridir. Belə ki, hərbi hissələr və bölmələr qarşısında qoyulan məsuliyyətli vəzifələr, hər şeydən əvvəl, bu vəzifələri yerinə yetirməli olan hərbi qulluqçuların iradəsinin, daxili potensialının tam şəkildə səfərbər olunmasını tələb edir. Xalqda və xalqın bir parçası olan qoşun hissələrində döyüşkən əhval-ruhiyyənin yaradılmasına xidmət edən musiqi yaradıcılığı elə indinin özündə də Azərbaycan muğamlarında, aşiq musiqisində öz izlərini saxlamaqdadır. Xalqın qayğısından və məhəbbətindən uzaq olan ordu güclü keyfiyyətlərə malik ola bilməz. Bu tip əsərlərin yaradılması kollektiv zəhmətin nümunəsi olduğu kimi, onun ifası da şəxsi heyət arasında kollektiv iradənin, birlik əzminin formalaşmasına xidmət edir. Çünki bu əsərlərin başlıca məzmununu Vətənə məhəbbət və sədaqət, birgəlik, xalq işinə bağlılıq təşkil edir.

Orduda musiqi ənənəsinin tarixi çox qədimdir. Musiqinin ordu həyatına daxil olma tarixinə nəzər salsaq görərik ki, illər ötsə də hərbi musiqinin insanlara bağışladığı təsir qüvvəsi itməmiş, bu gün də marş musiqisi səslənərkən göz önündə ilk növbədə nizamlı keçid edən “əzəmətli birlik nümunəsi olan” hərbi birləşmə və bölmələrin yürüşü canlanır. Zaman keçdikcə əsgərlərin “Qalx” komandasından “Yat” komandasına qədər olan mühüm ritualların bir qismi tədricən orduda hərbi musiqi bölmələrinə həvalə olunmağa başladı. Tarixən orduda musiqi vasitəsilə döyüşün başlanması və bitməsi xəbəri verilmiş, düşməni ruhdan salmaqla onun sıralarının pozulmasına səbəb olmuş, yürüş, hücum və müdafiə müəyyənləşdirilmiş, döyüş zamanı ordu birləşmələri nizama salınaraq istiqamətləndirilmişdir. Orduda hərbi musiqiçi bayraq qədər müqəddəs olmuş, dövlətin varlığı və müstəqilliyinin təcəssümünə çevrilmişdir. Hərbi musiqinin ifasında boru, nağara, davul kimi musiqi alətləri iştirak edirdi. Bu musiqi alətləri uzun müddət hərbi musiqi sahəsində aparıcı rol oynamışdır. Hələ orta əsrlərdə də hərbi musiqi aləti kimi davul və borulardan geniş istifadə olunmuşdur.

“Əcdadlarımızın tarixin sonrakı - orta dövrlərindəki döyüş ənənələrində hərbi musiqinin rolu və əhəmiyyəti daha da artdı. Bu dövrdə hərbi musiqi **mehtər** adı ilə adlandırılmağa başlandı və əzəmətin, ehtişamın bir rəmzinə çevrildi. Mehtər dövlətin qüdrətinin inikası olub, meydan və dəniz savaşlarında, qala mühasirələrində, döyüş meydanının tam mərkəzində silahlı birliklərin mühüm tərkib hissəsi kimi iştirak edirdi” (2, səh. 9).

Məhz bu ənənələr sonradan Avropada hərbi musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və nümunə kimi qəbul edilərək müxtəlif Avropa ölkələrində hərbi birləşmələrin tərkibində hərbi musiqi bölmələri yaradılmışdır. Tarix boyu orduda hərbi - vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsər və marşları ifa edən hərbi musiqi kollektivləri müxtəlif cür adlandırılmışdır. Müasir ümumqoşun birləşmələrində bu məsuliyyətli vəzifəni öz üzərinə götürən qurum **hərbi orkestr** adlanır.

1918-ci ilin 28 mayında Məmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradıldı. Elə həmin ilin 26 iyun tarixində “Əlahiddə Azərbaycan Korpusu” yaradıldı. Milli hərbi musiqinin orduda təbliği də məhz bu dövrdə baş verdi. 1918-ci ilin 15 sentyabrında Bakını daşnaklardan azad edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun qələbə münasibətilə keçirdiyi hərbi paradı və onu müşayiət edən hərbi orkestri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Cəmi 23 ay müstəqilliyini qoruya bilən Cümhuriyyət ordusunun süqutu ilə milli hərbi musiqimiz də tarixə qovuşdu. Unutmayaq ki, bu gün səslənərkən hər bir azərbaycanlının böyük qürur hissi keçirdiyi Dövlət Himnimiz də məhz bu dövrdən

bizə miras qalmış ən mühüm dövlətçilik ənənələrindən biridir. 1920-ci ildən etibarən yenidən Sovet ordusunun sərt nəzarətinə keçən hərbi musiqi mədəniyyətimizdə 71 il ərzində “rus ideologiyası, slavyan ruhu yenidən hegemonluq” etməyə başladı.

71 ildən sonra ikinci dəfə Azərbaycanın tarixi ərazisində 1991-ci ilin 18 oktyabrında müstəqil Azərbaycan Respublikası yaradıldı. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət quruculuğunun əsas strategiyalarından biri də Silahlı Qüvvələrin yaradılması oldu. Yeni yaradılmış Müdafiə Nazirliyində aparılan bir sıra mühüm islahatlar Silahlı Qüvvələrin Hərbi Orkestr Xidmətinin yaradılmasını zəruri etdi. Beləliklə, 1992-ci il iyul ayının 1-də Hərbi Orkestr Xidmətinin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu və polkovnik-leytenant Yusif Axundzadə Hərbi Orkestr Xidmətinin rəisi-Baş Hərbi dirijor təyin olundu və bu qurumda xidmət edənlərin sayı və vəzifələri haqqında nizamnamə təsdiq edildi. Məhz bu tarixdən etibarən Azərbaycanda milli hərbi musiqi mədəniyyəti keyfiyyət və mahiyyət etibarilə yeni, professional dönmə qədəm qoydu. Artıq hərbi musiqi sahəsində bir neçə istiqamətdə islahatların aparılması zəruri idi: geyim forması, musiqi alətləri, kadrlar (hərbi dirijor və musiqiçilər), xidməti-sıra repertuarı. “Mövcud çətinliklərə baxmayaraq, qısa zaman kəsiyində Bakı Birləşmiş Ali Zabitlər Məktəbinin və “N” saylı hərbi hissənin orkestr heyətləri komplektləşdirilərək repertuar çatışmazlıqları da aradan qaldırıldı. 1992-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Bakıda, Azadlıq meydanında keçirilən təntənəli rəsmi-keçidinin musiqi yükündə yuxarıda adları qeyd olunan hərbi orkestrlərin böyük və gərgin əməyi olub. Qoşunların rəsmi-keçidində təyin olunmuş xidməti-sıra repertuarı: “Qarşılaşma marşı”ndan tutmuş birləşmiş hərbi orkestrin keçidində səslənən marşadək, bütövlüklə sırf Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən hazırlanmışdı. Rəsmi-keçid iştirakçıların çoxsaylı arzuları nəzərə alınaraq təntənəli mərasimin açılışında Əməkdar İncəsənət Xadimi, bəstəkar Cavanşir Quliyevin müəllifi olduğu “Əsgər marşı”ı səsləndi. Rəsmi-keçidin gedişində adı çəkilən əsərlə yanaşı, Üzeyir Hacıbəyov, Müslüm Maqomayev, Səid Rüstəmov, Ramiz Mirişli və hərbi dirijor Əlimərdan Əliyevin əsərləri də ifa olunmuşdur” (3, səh. 31).

Azərbaycanda hərbi musiqinin yaranması tarixindən bəhs edərkən bu sahədə yeni bir məktəb yaranan bir şəxsin müstəsna xidmətləri ayrıca qeyd olunmalıdır. Bu şəxs öz adını Azərbaycan hərbi musiqisi tarixinə böyük hərflərlə həkk etməyi bacaran, Silahlı Qüvvələrin Hərbi Orkestr Xidmətində ali hərbi rütbəyə yüksələn ilk general - ən sadə şəkildə desək, Yusif Axundzadədir.

“Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Orkestr Xidmətinin rəisi, Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “nəfəs və zərb alətləri kafedrası”nın müdiri, Xalq artisti, professor, general-mayor Yusif Axundzadə. Layiq görüldüyü bütün bu adlar, ona etibar edilən, öhdəsindən ustalıqla gəldiyi bütün bu məsuliyyətli vəzifələr şərəfli və ləyaqətli ömür yolunun bariz sübutudur” (2, səh. 12).

1946-cı ilin 6 fevralında Bakı şəhərində anadan olan Y.Axundzadə 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını “fleyta” (nəfəs alətləri) ixtisası üzrə bitirib. Tələbəlik illərində “nəfəs və zərb alətləri ifaçılarının Respublika müsabiqəsi”nin laureatı olan Y.Axundzadə 1971-ci ildə Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasının Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində orkestr rəisi-hərbi dirijor kimi xidmətə başlayır.

1971-ci və 1983-cü ildə Y.Axundzadə Moskvada-Qızıl meydanda keçirilən “faşizm üzərində qələbə”nin ildönümü hərbi paradlarında hərbi dirijor kimi iştirak etmişdir. Ömrünün 21 ili Sovet ordusunda keçən Y.Axundzadəyə müstəqil Azərbaycanın milli hərbi musiqi mədəniyyətini yaratmaq nəsim oldu. Y.Axundzadənin səmərəli xidməti fəaliyyətinin nəticəsi kimi 1993-cü ildə Müdafiə Nazirliyinin Əlahiddə Nümunəvi Orkestri yaradıldı. “Hərbi musiqi sahəsində ən böyük yük məhz Müdafiə Nazirliyinin Əlahiddə Nümunəvi Orkestrinin üzərinə düşürdü. Orkestrin fəaliyyətini iki mühüm hissəyə bölmək olar: xüsusi əhəmiyyətli hərbi təyinatlı rəsmi tədbirlər və mədəni-kütləvi, ictimai tədbirlər istiqaməti” (2, səh. 37). Bu hərbi orkestri mübaliğəsiz Y.Axundzadənin “şah əsəri” adlandırmaq doğru olardı.

“Ən əvvəl qeyd etməliyik ki, bu orkestr bütün hökumət tədbirlərində layiqincə çıxış edir. Ələlxüsus bu orkestr bütün xalqların dövlət himnlərini əzbər ifa edir, öz məharətini, yüksək professionalığını yetərinə nümayiş etdirir” (1, səh. 28).

Y.Axundzadənin nümunəvi xidməti fəaliyyəti Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qiymətləndirilmiş və 1998-ci ildə ona “Xalq artisti” fəxri adı verilmişdir. 2006-cı ildə isə Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Bayrağı” ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Y.Axundzadənin çoxşaxəli yaradıcı fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də milli hərbi dirijor kadrlarının hazırlanması işidir. 1989-cu ildən Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “nəfəs və zərb alətləri kafedrası”nda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan polkovnik-leytenant Y.Axundzadə 1995-ci ildə Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının rektoru, professor Fərhad Bədəlbəyli ilə qarşılıqlı razılışmaya görə “nəfəs və zərb alətləri kafedrası”nda, Silahlı Qüvvələr üçün ixtisaslı hərbi dirijor kadrlarının hazırlanması işinə xidmət edəcək “nəfəs alətləri orkestrinin dirijoru” sinfinin (ixtisasının)

açılmasına nail oldu. Y.Axundzadənin pedaqoji fəaliyyəti nəfəs və zərb alətləri ifaçılığı sahəsində yeni ixtisaslar üzrə kadrların yetişdirilməsi işinə təkan verdi. Hərbi dirijor kadrlarının hazırlanması hərbi orkestrlərin gələcək simasını formalaşdıracaqdır. Bu gün Hərbi Orkestr Xidmətinin əksər hərbi dirijor kadrları məhz Y.Axundzadənin dirijorluq məktəbinin nümayəndələridir: Rüşət Axundzadə (MN Əlahiddə Nümunəvi Orkestri), Orxan Zeynallı (MN Əlahiddə Nümunəvi Orkestri), Elşən Həsənov (SQ Təlim və Tədris Mərkəzinin orkestri), Anar Ağamalıyev (Hərbi Dəniz Qüvvələrinin orkestri).

Hərbi Orkestr Xidmətinin bir hərbi dirijoru, gənc musiqi tənqidçisi kimi yanaşsam onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün hərbi orkestrlər üçün xidməti-sıra repertuarının yaradılması istiqamətində bəstəkarlarımızın fəaliyyəti o qədər də ürəkaçan deyil. Baxmayaraq ki, 1994-cü ilin may ayının 12-də imzalanan məlum atəşkəs müqaviləsi xalqımızın ictimai həyatına “nisbi sakitlik” gətirib, sanki, bu müqavilə ilə milli bəstəkarlıq məktəbinin “döyüş ruhu da sükuta qərq olub”. Ümid edirik ki, tezliklə bu sahədə mövcud olan “nisbi sükut” pozulacaq.

Hərbi Orkestr Xidmətinin ən böyük arzusu isə ordumuzun Qələbə Paradında iştirak edib, Qələbə marşını səsləndirməkdir.

İTERAKTİV TƏLİMDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN METOD VƏ TEXNİKALAR

İsmailova R.Y.

Bakı Slavyan Universiteti

İnteraktiv təlim idraki və kommunikativ fəaliyyətin elə bir formasıdır ki, tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə proses iştirakçılarının hər biri öz töhfəsini verir. Bu prosesdə yalnız müəllimlə şagirdlər deyil, həm də şagirdlər öz aralarında söhbət və dialoq rejimində fəaliyyət göstərirlər.

İnteraktiv metodlar biliklərin şagirdlərə hazır şəkildə verilməsini deyil, bu bilikləri daha çox onların özlərinin birlikdə axtararaq tapmalarına yardımı nəzərdə tutduğundan təlim prosesində müəllim təşkiləddici, əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici, şagirdlər isə təcrübəçi, tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi fəaliyyət göstərirlər.

Əlbəttə ki, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi vacibdir. Amma dil dərslərində bu daha çox vacibdir. Xüsusilə ingilis dili dərslərində bu metodun tətbiqi vacibdir. İlk öncə dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalıdır. Həm də təkcə, müəllim deyil, tələbələr öz aralarında müzakirələr aparmalıdır. Kompüter sahəsindən istifadə olunmalı, müxtəlif qisametrajlı filmlərə baxılmalı, musiqilər dinlənilməli, praktik olaraq işlər görülməlidir. Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində şagirdlərin aktiv olmalarını təşkil etmək elə asan iş deyil, bu müəllimin bacarığından asılıdır. Bəzən görürük ki, bir müəllim bu mövzunu elə keçir ki, tələbə razı qalır, amma başqa bir müəllim eyni mövzunu elə tədris edir ki, tələbə dərslərdə oturmaq istəmir. İndiki gənc öyrəncilərin əsas tələbatı interaktiv metoddur. Ona görə bütünliklə tədris interaktiv metoda üstünlük versə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki bu metod artıq sınaqdan çıxmış bir metoddur.

İnteraktiv təlimdə aşağıdakı metodlardan istifadə edilir.

Fəal (interaktiv) təlim metodları ilə aparılan dərslərin mühüm elementlərindən biri olan təqdimat şagirdin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi sayılmalıdır. Bu metod şagirdlərə imkan verir ki, o, tədqiqatın nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilsin, öz fikirlərini dəqiq ifadə etmək, mükəmməl nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnsin.

Kublaşdırma, Bu, tədqiqat metodlarından biri olub mövzunun hərtərəfli öyrənilməsinə şərait yaradır. Kublaşdırma vasitəsilə şagird mövzunu təsvir və müqayisə etməyə, əlaqələndirməyə, təhlilə, tətbiq və mübahisəyə yönəldir. Bu zaman şagirdin tənqidi və məntiqi təfəkkürü inkişaf edir, mövzuya hərtərəfli baxışı, qiymətləndirmə bacarığı, əməkdaşlıq vərdişləri formalaşır.

Ziqzaq, Nisbətən iri həcmli əsərlərin mətni üzərində aparılan işi ziqzaq üsulu ilə aparmaq vaxtdan səmərəli istifadəyə şərait yaradır, əməkdaşlıq vərdişlərini inkişaf etdirir.

Beyin həmləsi şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyadır. Əqli hücum tətbiq edilərkən müəllim həll olunmalı problemi elan edir. Sual lövhəyə yazılır və ya şifahi şəkildə verilir. Əqli hücum zamanı yeni mövzu ilə əlaqədar hər hansı bir fikrin, ifadənin təməlinin formalaşması üçün mümkün variantları müəyyənləşdirmək tapşırığı vermək də məqsəduyğundur.

BİBÖ (nəyi bilirik, nəyi bilmək istəyirik, nəyi öyrəndik və nəyi öyrənməliyik) şagirdlərin əvvəlki biliyi, təcrübəsi ilə yeni biliklər arasında əlaqə yaratmağa imkan verir, mövzu, problem barədə düşüncəsini təmin edir.

Akvarium Bu üsulun məqsədi diskussiya vərdişlərini inkişaf etdirməkdir.

Mühazirə məlumatın müəllimdən şagirdə ötürülmə üsuludur. Bu üsuldən mövzu ilə bağlı məzmunun zənginləşdirilməsi, tamamlanması məqsədilə istifadə etmək məqsədəuyğundur. Belə qısa mühazirələr 10-15 dəqiqə ərzində aparılır

Müzakirə mövzu ətrafında ideya, məlumat, təəssürat, təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır.

Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırır, şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir.

Problemli vəziyyət Bu üsul tənqidi təfəkkürü, təhliletmə və ümumiləşdirmə vərdişlərini inkişaf etdirir.

Venn diaqramı Əşya və ya hadisələri müqayisə etmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün bu üsuldən istifadə olunur.

Layihələrin hazırlanması müxtəlif mövzuların müstəqil şəkildə tədqiq edilməsidir. Layihələr hazırlayarkən müəllim mövzu və ya problemi müəyyən edir və sinfə bunlardan birini seçmək imkanı verir. Problem həmçinin sinif tərəfindən "əqli hücum" üsulu ilə seçilə bilər.

Sorgu vərəqləri və müsahibə. Bu üsullar araşdırılan məsələ ilə bağlı fakt və hadisələr haqqında müəyyən qrupların ictimai rəyini öyrənmək məqsədilə aparılır.

Xarici dilin tədrisində bu metoddan istifadə edilməsi tələbələri aktivləşdirir. Bu metod tələbələrin dili öyrənməyə və bundan aktiv istifadə etməyə həvəsləndirir.

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMANLARIN TƏDRİSİNDƏ YARANAN ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Kərimli A.R.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dilində zamanların tədrisində problem yaradan əsas məsələlərdən biri onların ifadə vasitələrinin çoxluğu, bunun müqabilində isə onların tədrisinə ayrılan dərslər saatlarının azlığıdır. Ona görə də hər bir müəllimin öz tədris proqramında zamanların tədrisinə çox vaxt ayırması daha münasibdir.

Problem yaradan məsələlərdən digəri isə tədris üçün nəzərdə tutulmuş praktik qrammatika kitablarında zamanların bütün ifadə vasitələrinin əhatəli izahının öz əksini tapmamağıdır. Buna görə də yaxşı olar ki, müəllim özü əhatəli şəkildə işləmələr hazırlayıb tələbələrə təqdim etsin. Tapşırıq kitablarında bu xüsusda müxtəlif tipli tapşırıqların olmamağı da zamanların ifadə vasitələrinin tədrisində çətinlik yaradır. İfade vasitələrinin müxtəlifliyi müxtəlif tipli tapşırıqların ayrı-ayrı mərhələlər üzrə istifadə olunmasını tələb edir.

Mövzunun tədrisində öyrətmə üsullarına düzgün riayət edilməməsi də mövzunun mənimsənilməsində əngəl yaradır. Öyrəncilər zamanları ifadə edən vasitələrin digər mənə və işlənmə xüsusiyyətlərini dərindən başa düşməli, onları qarışıq salmamağı və onlar arasındakı fərqi ayırd edə bilməyi öyrənməlidirlər. Zaman formasının işlədilməsinə fikir verilməli, hərəkətin baş verməsinin davam etməsini, davam edib bitməsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Zaman formasının düzəldilməsində xəbər olacaq əsas fel hansı formada olmalıdır və ya hansı köməkçi fel işlədilməlidir. Eləcə də zaman formasının tələb etdiyi zaman zərflərinin olmasına və onların düzgün işlədilməsinə diqqət yetirilməlidir. Həmin zaman formasında olan təsdiq cümlənin sual və inkar formalarının yaradılmasına fikir vermək lazımdır.

Müəllimlərin aşağıdakı öyrətmə texnikasından istifadə etməsi məqsədəuyğundur: a) təqdimat (presentation); b) izahat (explanation); c) möhkəmləndirmə (practice); d) test (test)

Təqdimat zamanı tələbələrə kiçik bir dialoq və ya mətn təqdim edilir ki, bu mətnin də içərisində öyrənilən zamanın ifadə vasitələri öz əksini tapsın.

İzahat zamanı yeni qrammatik strukturun özünü təqdim etmək, onun mənə və funksiyasını açıqlamaq, qaydanı başa salmaq lazımdır. Bu mərhələdə bəzi qruplarda mövzunu izah edərkən tələbələrin ana dilindən istifadə edərək tərcümələr vermək, ümumiləşmələr aparmaq olar.

Möhkəmləndirmə mərhələsində müxtəlif növ tapşırıqlar etmək lazımdır ki, artıq keçilən mövzu öyrəncilərin yadından çıxmasın və eyni zamanda onların nitqində aktiv olsun.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ VARIATİVLİK FAKTORU

Kərimli F.R.

Bakı Slavyan Universiteti

İngilis dili müasir dövrün tələbinə çevrilərək, dünyanın demək olar ki, hər yerində ünsiyyətin ən aktiv vasitəsi olmuşdur. Belə geniş yayılması və globalaşması ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsinə olan marağı da xeyli artırıb. İngilis dilinin tədrisi zamanı müəllimlərin rastlaşdığı məsələlərdən biri də variativlik məsələsidir. Bildiyimiz kimi ingilis dili çoxsaylı dialektlərə və şivələrə malikdir. Dilin tədrisi prosesində bu dialektlər və şivələrin nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda ingilis dilinin Britaniya variantı əsas variant kimi qəbul edilərək, ədəbi dil kimi tədris olunur. Buna baxmayaraq, Amerikan, Şotland, İrland, Yeni Zelandiya və s. kimi bir çox variantlara da biz bədii əsərlərdə yazıçıların yaratdığı personajların monoloq və dialoqlarında, televiziya və radiolarda, filmlərdə, ölkəmizə səyahət edən turistlərin nitqində və s. rast gəlirik. Bu nöqteyi nəzərdən deyərək bilirik ki, dilin tədrisində müəllimin bu variantlara ağıl olması və dərs prosesində qarşıya çıxan dialekt fərqlərini şagirdlərə (öyrənilərə) izah edə bilməsi də vacib məsələdir. Məsələn, çağdaş zamanda ingilis dilinin Amerikan variantında danışmaq bir brendə çevrilib. Xüsusilə də danışmada /r/ samitinin vurğulanması daha çox rast gəlinən haldır. Yaxud şagirdlər kitablarda bəzi sözlərin yazılışında fərqlərə rast gəlir: *colour (Britaniya) – color(Amerikan)* və s. Bu cəhətlər onlara izah edilmədikdə, şagirdlərdə çaşqınlıqlar yaranır və hansının düzgün olduğuna qərar verə bilmirlər.

Müasir dil tədrisində fəal (interaktiv) təlim metodundan geniş istifadə olunur ki, bu da təlim texnologiyalarının, digər fənnlərlə inteqrasiyaların, video və audio dərslərin, əyani vəsaitlərin (xəritə, şəkil, diaqram və s.) və başqa bu kimi dərslərin effektivliyini artıran vasitələrin istifadəsinə şərait yaradır. İngilis dilinin tədrisi zamanı istifadə olunan oxu materialları, video və dinləmə mövzularının ədəbi dildə, yəni Britaniya variantında seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Xüsusən də dinləmə materialları seçilərkən Britaniya konsulluğunun nəşr etdiyi və lentə yazdığı materiallara üstünlük verilir. Ancaq hər zaman sırf ədəbi dildə olan materiallar tapmaq mümkün olmur və dünyanın müxtəlif yerlərindən olan insanların nitqində ingilis dilini müxtəlif formalarda eşidirik. Bu isə əslində dil tətbiqində müsbət cəhət sayılır. Ona görə ki, dili öyrənən şəxs onu praktik cəhətdən tətbiq etdikdə, xarici ölkəyə səyahət etdikdə və ya xarici qonaqlarla ünsiyyətə daxil olduqda heç də həmişə ingilis dilini ədəbi dildə eşitməyəcək. Bir çox ləhcə və variantlar duymaq dilin qarşılıqlı ünsiyyətə çevrilməsi zamanı dili öyrənən şəxsə özünü hər şəraitə əvvəlcədən hazırlaması üçün çox faydalıdır. Məsələn: müasir danışmada birinci şəxsin tək və cəmində gələcək zamanı formalaşdıran *shall* modal feli artıq bir o qədər də işlənmir, onun əvəzinə bütün şəxslərdə *will* modal feli işlənir. Ancaq ədəbi dildə mütaliə etmiş və mənimsəmiş şagird sosial şəbəkədə xarici dostları ilə danışarkən “ I will come there tomorrow” cümləsini eşitdikdə, fikri qarışa bilər.

İngilis dilinin tədrisində müəllim şagirdləri əvvəlcədən dildə baş verə biləcək fərqli məqamlara hazırlamalıdır. Dərs üçün hazırlıq görülərkən, müəllim seçilən materiallarda eyni mənbələrə müraciət etməkdən çəkinməli, fərqli mənbələrə üstünlük verməlidir. Həmçinin, seçilən materiallar cari zamana uyğun olmalı və hazırkı dövrdə istifadə olunan sözlərə və materiallara müraciət edilməlidir. Oudur ki, İngilis dili tədrisində şagirdlərin Şekspiri tanıması vacibdir, ancaq onun əsərlərindəki bütün arxaik sözləri öyrənilib, dildə tətbiq etmələri məqsəduyğun deyil. Məsələn: *betwixt* – arxaik sözünün əvəzinə çağdaş variantı *between* sözünün öyrədilməsi daha vacibdir. Yaxud bədii əsərlərdə rast gəlinən dialekt sözlər müəllim tərəfindən izah edilməli və təhlil olunmalıdır. Şagirdlərin bütün dialektləri öyrənmələri və istifadə etmələri qarşıya qoyulmuş məqsəd olmasa da, onlar dialekt anlayışı ilə tanış olmalı və canlı ünsiyyətdə rast gəldikləri dialekt sözləri harda və necə tapmaq lazım olduğunu bilməlidirlər, dialekt lüğətlərindən istifadə etməyi bacarmalıdırlar.

Dünyada gedən qloballaşma bir çox sahələrdə olduğu kimi dil tədrisində də öz təsirini göstərir. Bir sözlə, müəllim (öyrədən) ingilis dilini tədris edərkən, yeniliklərdən xəbərdar olmalı, dəyişiklikləri nəzərə almalı, ingilis dilində yaranan və əksinə istifadədən kənarlaşan sözləri izləməli, material seçərkən onları dəqiqliklə analiz etməlidir.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ANA DİLİNİN TƏDRİSİNİN ÜMDƏ MƏSƏLƏLƏRİ

*Korkmaz Abdüssamet Yahya oğlu
Bakı Slavyan Universiteti*

Ana dili tədrisinin metodikası pedaqoji elmlər sisteminə daxildir. Bu fənnin predmeti ana dilinin mənimsənilməsi qanunauyğunluqlarının və dilə aid bilik, bacarıq və vərdişlərin verilməsi vasitələrinin, priyom və metodlarının öyrənilməsidir.

Ana dili təlimi özünün məzmununu, bu məzmunndan doğan prinsipləri, vasitələri, priyom və metodları əhatə edir. Azərbaycan dili və oxu təliminin, nitq inkişafı üzrə işlərin bütöv bir sistemini yaradır.

Ana dili təliminin nəzəri və praktik əsasları özünün elmi (lingvistik, mətnşünaslıq, psixoloji, didaktik) cəhətdən əsaslandırılmış sistemini qurmağa imkan verir.

Elmi zəmində qurulan təlim təhsilləndirici, inkişafetdirici və tərbiyəedici funksionu yerinə yetirir. Şagirdlərə möhkəm biliklər verir, zəruri bacarıq və vərdişlər aqılayır. Onların ümumi inkişafını yüksəldir. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, biliklərin verilmə vasitələri müəyyənəşdirilməlidir. Bəs bu vasitələr hansılardır? Birincisi, tədris materialının məzmunu. İkincisi, məzmunu uyğun seçilən əyani və texniki vəsaitlər, didaktik materiallar. Üçüncüsü isə məzmunu uyğun seçilən priyom və metodlar.

Məlumdur ki, bütün elmlərin metodik qanunauyğunluqları mövcuddur. Lakin onların əksəriyyəti ana dili tədrisi metodikası elmində müəyyənəşdirilməmişdir. Ana dili tədrisi metodikasında əks olunan qanunauyğunluqlar ümumi pedaqoji, psixoloji, lingvistik, mətnşünaslıq və didaktik qanunauyğunluqlara istinad edir. Araşdırmalar göstərir ki, ana dilinin qanunauyğunluqları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tədrisdə sistemin tamlığı (hər bir dərstdə məqsəd aydınlığının olması, məzmunu uyğun forma, vasitə və metodlardan, iş formalarından düzgün və dəqiq istifadə edilməsi).

2. Fənlərarası və fəndaxili (ayrı-ayrı mövzular, bölmələr arasında zəruri əlaqələrin nəzərə alınması).

3. Nəzəri biliklərin təcübəyə tətbiqi.

4. Təcübədən nəzəri məlumatların, mülahizələrin çıxarılması. Ana dili tədrisi metodikası elminin məzmunu əlaqədə olduğu elm sahələri ilə yanaşı illərdən bəri toplanmış qabaqcıl təcübənin təhlili, ümumiləşdirilməsi və alınan nəticələrin müxtəlif şəraitdə yenidən praktikaya tətbiqi və təkrar-təkrar sınaqdan keçirilməsi əsasında yaranır. Heç şübhəsiz ki, bu da ana dili tədrisi metodikası fənninin predmetini düzgün müəyyənəşdirməyə tam əsas verir.

Ana dili təlimi inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipi əsasında qurulmuşdur. O, ibtidai siniflərdə başlıca fənn hesab edilir.

1. İbtidai təhsildə ana dilinin tədrisi baş fənn, başqa fənlərə daxil olan və onların nəticələrini özündə toplayan bir fənn olaraq qalır. Bu siniflərin tədris planında başqa fənlərə nisbətən ana dilinə daha çox yer verilir. Ana dili şagirdlərin dəqiq, aydın, savadlı yazmaq, düzgün, sürətli, ifadəli və şüurlu oxumaq, fikrini aydın və məntiqi ardıcılıqla ifadə etmək bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasında, təcükürlərinin inkişafında, elmi-dünyagörüşünün genişləndirilməsində və gələcəkdə (yuxarı siniflərdə) müxtəlif fənlər üzrə sistematik kursu mənimsəməyə hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Ana dilini dərindən mənimsəmədən digər fənlərin (riyaziyyat, təbiətşünaslıq. Əmək təlimi, təsviri incəsənət və s.) mənimsəmək, yaradıcı fəaliyyət göstərmək mümkün deyildir.

Dillə təcükür dialektik əlaqədə olduğundan dilin mənimsənilməsi üzrə aparılan işlər şagirdlərin idrak fəaliyyətinin, elmi dünyagörüşünün, mənəvi aləminin, ümumiləşdirmə aparmaq bacarıqlarının inkişafına da güclü kömək göstərir.

2. Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, o eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvə içir. Ana dili təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir; o, uşağı, onu əhatə edən adamların səciyyəsi ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə, onun arzuları ilə heç bir tarixçinin tanış edə bilməyəcəyi bir şəkildə tanış edir; o uşağı xalq etiqaqlarına, xalq poeziyasına heç bir estetikin edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir, nəhayət, o elə məntiqi məfhumlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməzdi. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə ana dili təlimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İbtidai siniflərdə ana dili təliminin məqsədi şagirdlərə savadlı yazmaq, ifadəli. Şüurlu oxumaq, fikrini aydın, dəqiq və məntiqi şəkildə ifadə etmək bacarıq və vərdişləri aşılamaqdan, onların idrak fəaliyyətini yüksəltməkdən, elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaqdan və s. ibarətdir. Şagirdlərin əqli, əxlaqi və psixi qüvvələri inkişaf etdirilməli, onlarda müstəqil işləmək, öyrəndiklərini təcübəyə şüurlu tətbiq etmək

bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, təlimə güclü maraq və meyl, öyrənməyə böyük inam yaradılmalıdır.

İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar məktəbin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Başlıca vəzifə ana dilini şagirdlərə dərinlən mənimsətmək, onlarda mənsub olduğu xalqın tarixinə, yaradıcılığına, ədəbiyyatına, kitaba güclü maraq oyatmaq, Vətəni sevmək, gündəlik məşğələlərdə tədris materialını öyrənmək, onları sinifdən xaric mütaliyəyə alışdırmaq və s.-dən ibarətdir.

FƏNLƏRƏRASI ƏLAQƏNİN NÖVLƏRİ

Qazaxova F.İ.

Bakı Slavyan Universiteti

Bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda fənlərərası əlaqə müxtəlif fənlərin tədris proqramlarının didaktik məqsədlə qarşılıqlı razılaşdırılması kimi şərh olunur. Buna görə də fənlərərası əlaqə anlayışı məktəb proqramları tərtib edilərkən hər bir tədris fənnindəki mövzuların ardıcılığını müəyyən etmək məqsədi güdür. Lakin fənlərərası əlaqənin funksiyası bununla bitmir. Fənlərərası əlaqə şagirdlərin zehni inkişafında, eyni materialın müxtəlif fənlərdə təkrar edilməməsində, qarşılıqlı əlaqəli fənlərin öyrənilməsinə kompleks yanaşmada və s. məsələlərdə böyük rol oynayır.

Tədris prosesində ən çox diqqət çəkən fənlərərası əlaqə növləri aşağıdakılardır:

1) quruluş əlaqəsi; 2) birtərəfli əlaqə; 3) tamamlayıcı əlaqə; 4) koordinasiya əlaqəsi; 5) inteqrasiya əlaqəsi.

Əlbəttə ki, bu qeyd olunanlarla növləri bitmiş hesab etmək olmaz. Fənlərərası əlaqənin növləri qeyd etdiyimizdən xeyli çoxdur. Göstərilən əlaqə növlərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

1. Quruluş əlaqəsi. Bu əlaqə nəzərdə tutulan fənnin ayrı-ayrı mövzularının müəyyən qayda ilə düzəlməsini səciyyələndirir, onun quruluşunu və ifadə olunma məntiqliyini pozmur, alınan biliklərdən əlaqəli fənlərin yeni mövzularını öyrənməkdə istifadə etmək üçün imkan yaradır. Bu əlaqə növü uzun zamandır ki, məlumdur və tədris proqramları tərtib edilərkən ondan geniş istifadə olunur. Tədris prosesində ondan istifadə edilməsi zəruri haldır. Məsələn, şagirdlər kimyadan elektrolitik disosiasiyayı öyrənməyiblərsə, fizikadan «elektrolitlərə elektrik cərəyanı» mövzusunı keçdikdə onu yaxşı başa düşə bilməzlər.

2. Birtərəfli əlaqə. Bu əlaqə mövzuların öyrənilmə dərinliyini artırmaq və şagirdlərin biliyini möhkəmləndirmək məqsədilə başqa fənlər üzrə biliklərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Məsələn, müəllim fizika dərində yanacağın istilik törətmə qabiliyyətindən danışarkən o, şagirdlərin kimyadan «oksigenin xassələri və yanma» haqqında bildiklərini xatırladır. Bu əlaqə birtərəflidir və demək olar ki, fənlərərası əlaqənin əsas hissəsini təşkil edir. Bu növ əlaqənin həyata keçirilməsi pedaqoji cəhətdən çox faydalıdır.

3. Tamamlayıcı əlaqə. Bu əlaqə yaxın fənlərdən birinin əsas mövzusu başqa fəndə səthi öyrənildikdən sonra, daha əhatəli öyrədilərkən həyata keçirilir. Tamamlayıcı əlaqənin əsas vəzifəsi, yaxın fənlərin kifayət qədər tam öyrənilməyən mövzuları üzrə bilikləri tamamlamaqdır. Məsələn, şagirdlər VII sinifdə kimyadan «Kimyəvi əlaqənin təbiəti» mövzusunı səthi öyrənirlər, çünki bu mövzunu keçərkən şagirdlərin «atomun quruluşu və nüvə» haqqındakı təsəvvürləri zəif olur. Ona görə də kimyəvi rabitə haqqında şagirdlərin biliklərinin tamamlanması fizika müəlliminin öhdəsinə düşür. Əgər o, bu məsələyə fikir verməsə kimyəvi əlaqənin təbiəti həmişə şagirdlər üçün qaranlıq qalar. Bu əlaqə növü bütün fənlərin bir-birilə sıx əlaqədə olmasına şagirdləri möhkəm inandırır. Şagirdlər həmin əlaqənin təsiri altında öyrənilən məsələyə daha yaradıcı şəkildə yanaşır, onların bilikləri dərinləşir və öyrənmək həvəsi artır.

4. Koordinasiya əlaqəsi. Bu əlaqə müxtəlif fənlər üzrə tədris materialının seçilməsində həyata keçirilir. Yaxın fənləri tədris edən müəllimlər öz dərslərində eyni hadisəni izah edərkən eyni misal və vasitələrdən istifadə edirlər. Buna oxşar hallarla bəzi dərsləklərdə də rastlaşırıq. Əgər şagird indi gətirilən misal əvvəllər eşidibsə, bu təkrar olunanda onun diqqətini cəlb etmək mümkün olmur. Koordinasiya əlaqəsini həyata keçirmək üçün müəllim tədris materialını seçərkən, öyrənilən məsələni şərh və izah edərkən şagirdlərə məlum olmayan misallar, laboratoriya təcrübələri və nümayişlər göstərməlidir. Bu əlaqə təkrarın qarşısını alır, öyrədilən biliklərin yeni yolla əsaslandırılması isə şagirdlərin bilik dairəsini genişləndirir.

5. İnteqrasiya əlaqəsi. Bu əlaqə proqramın ayrı-ayrı məsələlərinə kompleks şəkildə baxmaqla həyata keçirilir. İnteqrasiya əlaqəsini müxtəlif üsullarla həyata keçirmək mümkündür. Yuxarı siniflərdə fənlərərası

şagird konfransları, kimya və texniki tərəqqi, fizika və həyat və s. mövzularda keçirilən gecələr, müxtəlif ictimai obyektlərə fərqli fənn müəllimlərinin birlikdə təşkil etdikləri ekskursiyalar bu əlaqə növünün həyata keçirilməsinə şərait yaradır, vaxta xeyli qənaət edilir, şagirdlər öz biliklərinin tətbiqlərlə hərtərəfli tanış olur, elm və texnika haqqında tam təsəvvürə yiyələnirlər. Bu əlaqənin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti fənləri bir-birinə yaxınlaşdırmasıdır. Digər tərəfdən yaxın fənlərdə öyrədilən eyni bir obyekt və ya hadisə haqqında şagirdlərdə düzgün təsəvvür yaranır, ziddiyyətə və diqqətsizliyə yol verilmir, əgər şagird müəyyən anlayış və ya tərif haqqında bir fənn üzrə düzgün məlumat alıbsa, onu yeri gəldikdə başqa fənlərdə də tətbiq edə bilər. Bu əlaqə növünü təkcə dərslər vaxtı yox, kompleks ekskursiyalarda da həyata keçirmək olar. Bunun bir üstünlüyü də çox şagirdin iştirak etməsi və az vaxt sərf olunmasıdır.

Bütün qeyd edilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fənlərarası əlaqənin qeyd olunan və olunmayan hər bir növünün şagirdlərin məntiqi mühakiməsinin inkişafında, onlarda bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında, hər bir fənnə və onunla əlaqəli olan digər fənlərə xüsusi diqqət və marağın yaradılmasında və eyni zamanda tədris prosesində vaxta qənaət edilməsində böyük və əhəmiyyətli rolu vardır.

DƏRS PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRDƏ YARADICILIQ QABİLİYYƏTİNİN INKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Qəmbərov O.N.

Odlar Yurdu Universiteti

Şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı pedaqoji fikir tarixində vacib məsələlərdən biridir. Q.S.Altşuller yazır ki, yaradıcılıq qabiliyyəti ilk növbədə insanda adi şeylərə və gündəlik hadisələrə xüsusi baxışın formalaşmasıdır. Şagirdlərin tədris-tədqiqat fəaliyyəti şagirdlərlə müəllimin birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır. “Təcrübə göstərir ki, dərslərdə tətbiq edilən müasir təlim metodikası şagirdləri biliklərlə silahlandırmaqla yanaşı, onların idrak fəaliyyəti və düşüncə qabiliyyətlərinin inkişafına da təsir edir. Ümumilikdə onlara öz qarşısına böyük məqsəd qoymağı və müstəqil surətdə fikirləşməyi öyrədir. Bunlar isə, şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin birtərəfli təkraredici xarakterin aradan qaldırılmasına kömək edir.

Təlimdə ən böyük fikir müstəqilliyi isə tədqiqatçılıq metodunun tətbiqini mümkün edir. Burada ən qiymətli vasitə ilkin – axtarıcılıq və tədqiqatçılıq metoduna arxalanmaqdır. Bu zaman şagird bir növ hazır biliklər almaqdan uzaqlaşır və özü də tədqiqatçı vəziyyətinə salınır. Şagird böyük alimin getdiyi yolu qısaldılmış şəkildə təkrar edir. Onlarda müstəqil problemlər haqqında düşünlməsi, axtarılan məsələ ilə əlaqədar ehtimallar söylənilməsi, ekskursiyalara, mühazirələrə ehtiyac duyulması kimi vərdişlərə meyl oyadır” (S.Ağayeva).

Tədris prosesində tədqiqat metodu materialın mexanizminin əzbərlənməsinin qarşısını alır, məktəblilərdə müstəqil düşünmə vərdişləri formalaşdırır, elmə maraq atmosferi yaradır. Tədqiqat metodunun məqsədi məktəblilərdə idrak prosesini gücləndirmək, ümumiləşdirmə, təsnifləndirmə, müqayisə etmək, eksperiment aparmaq, müşahidə aparmaq və s. kimi bilgiləri əldə etməkdir.

Tədqiqatçılıq həvəsi əsasən dərslərdə yaranır, təbii olaraq, zaman-məkan baxımından bir dərslər çərçivəsinə sığmır. Şagirdlərdə tədqiqatçılıq mədəniyyətinin inkişafında əsas məsələ düşünməni öyrətməkdir. Araşdırmaçılıq elə bir prosesdir ki, uşaqla müəllim arasında qarşılıqlı münasibətlər yaranır, müəllim öz predmeti çərçivəsində məntiqi əlaqə qurur.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı dərslərində şagirdlərdə tədqiqatçılıq bacarığını və vərdişini inkişaf etdirmək lazımdır: dərk etmə müstəqilliyini inkişaf etdirmək və tədrisin və təlimin səmərəliliyini artırmaq. Belə məşğələlər şagirdlər üçün başqa psixoloji vəziyyətə keçiddir, bu, fərqli ünsiyyət üslubudur.

Məsələn, Azərbaycan dili dərslərində müxtəlif tipli araşdırma çalışmalarından istifadə olunur. Dərslərdə araşdırma fəaliyyətinin təşkilinə dərslərin (mövzunun) uğurlu seçimi də imkan verir. Xüsusən seminarlarda, məşğələlərdə şagirdlər tədris ədəbiyyatı ilə və başqa didaktik vasitələr ilə sərbəst işləməyi öyrənirlər.

Seminarlarda fəal müzakirələr, diskussiyalar və çıxışlar baş verir və sonda müəllimin rəhbərliyi altında müəyyən nəticələr və ümumiləşdirmələr edilir. Yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafı üçün konfrans-dərslər, dəyirmi masalar, integrasiya olunmuş dərslər səmərəlidir. Dərslərdə tədqiqat işi, bir qayda olaraq, dərslərdən sonra da davam etdirilir.

Dərslərin fərqli formaları fərqli təlim metodlarının birləşməsi, problem-tədqiqat metodlarından istifadə tədqiqat tipli təfəkkürün inkişafını şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARI ANLAYIŞI

Quliyeva A.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ədəbiyyat dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə imkanları böyükdür. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə müasir dərsə verilən əsas tələb kimi qarşıya qoyulur. Təlimin texniki vasitələri üç yerə bölünür: 1. Akustik (məktəb radio qovşağı, maqnitofon), 2. Vizual (proyektor, kodoskop, epidiaskop), 3. Audio- vizual (televizor, video- maqnitofon, kompyuter və s.). Muasir dərsdə kompyuter, projektor və s. kimi vasitələrdən daha geniş istifadə olunur. Eyni zamanda şagirdlərin internetdən mövzu ilə bağlı məlumatlar toplaması müəllimin işini xeyli rahatlaşdırır. Hal- hazırda məktəblərdə yeni təlim texnologiyalarının müxtəlif formalarından, iş üsullarından istifadə olunur. Təlim texnologiyası təhsilin müvafiq mərhələsinə, formasına və məzmununa və təlimin (dərsin) tipinə görə müxtəlif olur. Öyrədən ustalıqından asılı olaraq, öyrənmə əməkdaşlıq şəraitində təlim texnologiyasının hər hansı yaralı üsulundan istifadə olunur. Təlim texnologiyalarından istifadə üsuluna debatlar, müzakirə və diskussiyalar, qruplarla, cütlərlə iş, əqli-hücum, didaktik oyunlar və müxtəlif yaradıcı işlər daxildir.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmək müasir sistemin dərsin müxtəlif mərhələsinə tətbiq olunması imkanını verir və bununla da dərsin təşkili yeni məzmun və mahiyyət kəsb edir. Şagirdlərdə həyati bacarıqların formalaşması, onların bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi muasir təhsilin əsas tələblərindən biridir. Təhsil sahəsinə mütərəqqi texnologiyaların gətirilməsi ilə şagirdlərdə həyati bacarıqlar formalaşdırılması, biliklərin şüurlu surətdə qavranılması həyata keçirilir. Yeni təlim texnologiyaları tətbiq olunan dərslərdə təhsilin məzmununda humanizm, təhsilalanın bir subyekti kimi hesab olunması, nəticəyönlülük, məzmun standartlarına söykənmək və s. məsələlər bir norma kimi qəbul olundu. İnteraktiv təlim üsullarının təhsilə gətirilməsi təlim prosesində qazanılmış nailiyyətləri xeyli artırır. Bu cür tədris olunan dərslərdə şagird mənəviyyatının formalaşdırılması, onların həyata hazırlaşdırılması, sərbəst düşüncəli şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi, elmi bilik və bacarıqlara yiyələnməsində xeyli nailiyyət əldə olunur. Yeni təlim texnologiyaları ilə keçilən dərslərin məğzində qrup və cütlərlə iş formalarından istifadə etməklə biliklərin fəal və şüurlu surətdə qazanılması dayanır.

Fəal- interaktiv təlim texnologiyası tədris materiallarını elə öyrədilməsi sistemidir ki, bu zaman şagirdlərin qarşısına problem qoyulur, onlarda həmin problemi həll etmək tələbatı yaranır, onlar birgə fəaliyyət, axtarış əyata keçirib bilikləri müstəqil şəkildə əldə edirlər. Bu zaman əsas yük şagirdlərin tədqiqat işlərinin təşkilinə, alınan biliklərin yaradıcı tətbiqinə, şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünün inkişafına yönəldilir. Fəal təlimin əsas xüsusiyyətlərindən biri istifadə olunan iş üsullarıdır. Təlim texnologiyalarına daxil olan xeyli sayda iş üsulları vardır. İnternet sahifəsində belə texnikaların sayına 400-dən çox olduğu xatırlanır. Təsəffüf deyil ki texnologiya hərfi mənada materialları işləmə üsul və vasitələrindən bəhs edən elm deməkdir və bu sahədə müəyyən vəzifələri həll etmək üçün səfərbər olunan üsul və vasitələr toplusunu əhatə edən elmin adıdır. Tətbiq olunan iş üsulları şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin, təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. İş üsullarına: şəxələndirmə (klaster), Venn diaqramı, beyin həmləsi, kublaşdırma, proqnozlaşdırılmış oxu-1, karusel, fasiləli oxu, proqnozlaşdırılmış oxu-2, BİBÖ, iki hissəli gündəlik və s. göstərmək olar.

Fəal- interaktiv təlimdə istifadə olunan iş formaları fərdi iş, cütlərlə iş, kiçik qruplarla iş, böyük qruplarla iş formalarıdır.

Təlim prosesində əyanilikdən, təlimin texniki vasitələrindən istifadə nəticəsində şagirdlərin idrak fəallığı artır, ədəbiyyatın emosional qavranılması, ədəbi biliklərin dərinə, şüurlu mənimsənilməsi təmin edilir. Müasir metodika daim inkişafdadır, əvvəlki metodik irsdən bəhrələnməklə yeni metodik düşüncənin, meyllərin üstünlüklərindən istifadə etməklə, təkmilləşir və zənginləşir. Müasir mərhələdə müəllimdən ədəbiyyat dərslərində təlimin fəal metodları, forma və üsullarından, yeni təlim texnologiyalarından, interaktiv metodlardan, informasiya- kommunikasiya vasitələrindən istifadə olunması, fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın təmin edilməsi üzrə işin sistemini bilmək, praktikada tətbiq etmək bacarığı tələb olunur.

İNGİLİS DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN TƏDRİSDƏ ROLU

Qurbanəliyeva T.M.
Odlar Yurdu Universiteti

Etiket normalarını hüquqi baxımından yaradıcıları ingilislər olmuşlar XVIII əsrdə məşhur ingilis yazıçısı Oliver Holdsmith "Dünyanın vətəndaşı və ya Çin filosofunun məktubları" əsərində yazmışdır ki, hər bir ölkənin milli əxlaq normaları olsada bütün insanlıq üçün eyni ola bilən normalarda mövcuddur və bunlar sağlam düşüncədən, kamillikdən doğur. Bunlara malik olan hər bir insan hamı tərəfindən cəmiyyətdə rəğbətlə qarşılanır. Etiket qaydalarını bilmək mədəni, kübar, əxlaqlı adam olmaq üçün hələ kifayət deyil. Etika əxlaqi normalar sistemi, əxlaqi davranış və vərdislər əxlaqi münasibətlər haqqında elmdir.

Etika (yunanca ethika-ethos- "adət" sözündən yaranan termindir) əxlaqi öyrənən fəlsəfi elmdir. İlk dəfə mənəviyyat haqqında təlimi "etika" adı ilə Aristotel adlandırır. Etika adı əxlaq şüurdan fərqli olaraq cəmiyyətin mənəvi-nəzəri fəaliyyətinin məhsuludur. Etika insanları praktik olaraq mənəvi məsələlərin həllində köməklik göstərmək idi. Cəmiyyətdə insanların qarşılıqlı münasibətinin təzahürüdür. İnsanların məişətdə, rəsmi konfranslarda, rəsmi tədbirlərdə, ailədə davranışını tənzimləyir. Biz insanlar nitq etiketlərindən danışarkən düzgün istifadə edərikse ətrafdakı insanlarla düzgün münasibət yarada bilərik. Hər bir mədəni insan etiket normalarına riayət etməyi başa düşməklə yanaşı müəyyən qayda və qanunların zəruriliyini dərk etməlidir. Hər bir kübar, mədəni, əxlaqlı insana məlumdur ki hər hansı məlumat haqqında danışırıqsa fikir aydın və mütəşəkkil olmalıdır. Ona görə də insanlar bir-birlərini aydın başa düşmək üçün görüşüb danışmağı daha üstün tuturlar. Dövlətlərarası münasibətin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində canlı danışıqdan istifadə edirlər. Nitq etiketlərində mimikadan və jestdən yerində istifadə etmək daha uyğundur. İnsan sifətində müşahidə oluna biləcək bütün dəyişikliklər mimikaya aid edilir. Sevinc, təəccüb, nifrət, qorxu və kədər kömək edirik nitqdə 6 emosiyaları mimika vasitəsi ilə istifadə edək. Diplomatik danışıqda bəzən jestlərdən də mütəxəssislər istifadə edilir.

Etiketnin Qərbdə İngiltərə və Fransa da yarandığını iddia edir. Onları "Etiketnin klassik ölkələri" adlandırırlar. Bəzi tədqiqatçılarda bu fikirlə razılaşırlar. Onlar göstərir ki, XV əsrdə kobudluğa əsaslanan adətlərin gücün hökm sürdüyü hər iki ölkədə nəcib, incə davranış qaydalarının olmasından danışmağa dəyməz. "Etiket" fransızca etiquette sözündən olub rəftar davranış qaydalarının məcmusudur. "Etiket" sözü rus dilinə XVIII əsrdə, Azərbaycan dilinə isə rus dili vasitəsilə keçsə də davranış qaydaları qədim zamanlarda mövcud olsa da, XX əsrdə keçmişdir. "Etiket" termini cəmiyyətdə qəbul edilmiş mərifət, davranış, nəzakət qaydası və forması kimi insanların qarşılıqlı münasibətlərində mühim rol oynayır. Nitq etiketləri xalqın mədəniyyətinə və təfəkkürünə uyğun olur. Nitq mədəniyyətin mühim göstəricisidir. İnsanın nitqi əsl möcüzədir. Nitq ünsiyyət prosesidir.

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş zəngin dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünə məxsus xüsusiyyəti başqa dillərdən fərqlənir. Azərbaycan dilinin özünə məxsus musiqi ahəngi, səlisliyi, başqa xalqları özünə cəlb edir. Qədim zamanlarda birinci şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, sonrada yazılı ədəbiyyat yaranmışdır. Hər bir xalqın öz ədəbiyyatı olduğu kimi Azərbaycan xalqının da istər şifahi istərsə də yazılı ədəbiyyatı var. Bu ədəbiyyat xalqımızın gözəl zəngin mədəniyyətinin olduğunun isbatıdır. Milli mədəniyyətin o cümlədən də nitq mədəniyyətinin qoruyucusu, daşıyıcısı bütövlükdə xalqdır. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyini və nitqin ifadəliliyini düzgün bir şəkildə cümlədə işlətməkdir. Nitqin düzgünlüyü dilin fonetik leksik və qrammatik qayda qanunlarına əməl etməkdir. Məsələn: çayı tökmək olmaz-leksik norma pozulub, çayı süzmək olar. Nitqin dəqiqliyi fikrin bir başa tələb olunan söz və ya ifadənin seçilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn: "Uşaqlar dərindən gəlir"-cümləsi düzgündür ancaq dəqiq deyil, "Uşaqlar məktəbdən gəlir" cümləsi həm düzgündür həm də dəqiqdir. Nitqin ifadəliliyi üslub baxımından ən uğurlu sözün seçilməsidir. "Qardaşım klassik ədəbiyyatı çox sevir" cümləsi düzgün və dəqiqdir, lakin ifadəli deyil. "Qardaşım klassik ədəbiyyatın vurgunudur" cümləsi isə düzgün və dəqiq olmaqla yanaşı, həm də ifadəlidir. Natiqlik elminə ritorika da deyirlər. Bu sənətin bir neçə sahəsi var bədii natiqlik, akademik natiqlik, siyasi natiqlik. Natiqlik sənətində bu kimi tələblər irəli sürülür.

Düzgün dəqiq və ifadəli danışmaq, dinləyicilərin səviyyəsini nəzərə almaq, dinləyicilərin başa düşəcəyi bir dildə danışmaq, nitqin intonasiasına fikir vermək və ona uyğun əl-qol, bədən hərəkətləri etmək daha uyğundur. Mövzu haqqında yığcam danışmaq və mövzudan kənara çıxmamaq lazımdır. Nitqə əvvəlcədən hazırlaşmalıyıq.

İngilis dilində etiket normaları: Salam-Hello, Sabahınız xeyir-Good morning, Günortanız xeyir-Good afternoon, Axşamınız xeyir- Good evening, Sağ olun-Good bye, Bağışlayın- Excuse me, Teşəkkür edirem –

Thanks, Sizi görməyimə şadam- Glad to meet you Glad to see you, Görüşənədək- See you soon. Allah qorusun sizi-God bless you, Uğur olsun-Good luck ,Uğur olsun-Happy journey. Gecəniz xeyrə qalsın-Good night, Zəhmət olmasa- Please, Xoşdur-It is a pleasure.

Azərbaycan dilində nitq etikətləri: Görüşmə və salamlama etikətləri Salam, Sabahınız xeyir, Axşamınız xeyir, Xoş gəlmisiniz.

Ayrılma və sağollaşma etikətləri: Xudahafiz ,Əlvida, Salamət qalın ,Allah amanında, Görüşənədək, Yaxşı yol.

Xahiş etikətləri: Zəhmət olmasa, Buyurun, Bağışlayın, İcazənizlə, Mümkünsə, Xahiş edirem.

Xestelik etikətləri: Keçmiş olsun ,Allah şefanızı versin.

LEKSİKANIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ LEKSİK TAPŞIRIQLARIN ROLU

Mamedova A.V.

Bakı Slavyan Universiteti

İnteraktivlik metodu dilin çox vacib fundamental özülü sayılır. İstənilən tip mövzuda düzgün öyrəndiyimiz dildən asılı olmadan leksika yəni söz bazası hər bir dilin ən vacib komponentidir. Dil bacarıqlarımızın hər biri leksikamıza əsaslanaraq inkişaf etdiririk. Leksika hər bir öyrəncinin bilik fondunun vacib komponenti sırasına daxildir. Hər hansısa bir dildə danışmaq üçün leksik bazanın olması çox vacibdir. Ola bilər ki hər hansısa bir öyrəncinin qrammatik bazası olmasın, amma leksik bazanın olmaması mümkünsüzdür, çünki belə olsa onlar müəyyən bir dildə fikirlərini ifadə edə yaxud da hər hansısa bir fikir yürüdə bilməzlər.

Bəs biz nə üçün leksika ilə interaktivliyi paralel şəkildə aparmalıyıq? Məlum məsələdir ki, leksikanı öyrəncilərdə formalaşdırmağın ən asan yolu mümkün qədər interaktiv metodlardan istifadə etmək lazımdır. Bacardığımız qədər ənənəvi metodlardan qaçmalı, dərs prosesində mümkün qədər interaktiv usullardan istifadə etmək lazımdır. Bu yolla həm dərs prosesi öyrəncilərə maraqlı olar həm də onlarda müəyyən bir dilin fərq etməz, leksikasına, qrammatikasına qarşı həvəs oyatmış olarıq.

Ümumiyyətlə öyrəncilərdə leksikanı bazanın formalaşdırmağın ən asan yolu mümkün qədər leksik tapşırıqlardan çox istifadə etmək lazımdır. Bu leksik tapşırıqlar istənilən tipdə ola bilər. Əsas olan odur ki, bu tapşırıqlar vasitəsilə öyrəncilər dilin əsas özülü sayılan leksikanı mənimsəyə bilsinlər.

Bir neçə leksik tapşırıqlara nəzər yetirək:

Match the beginning of sentence on the left with its ending on the right.

1)Thios large fish	a) is heard here.
2)Houses	b) are made in Japan.
3)The work	c) is spoken in most countries.
4)The cat	d) are invited to the party.
5)Not a sound	e) are not often read.
6)English	f) is caught in this river
7)These computers	g) is finished in time
8)A lot of guest	h) is locked in the kitchen
9)The books	i) is used for making butter
10)Milk	j) are built ever year

1.g 2.j 3.h 4.i 5.a 6.c 7.b 8.d 9.e 10.f

Cümlənin strukturu üzərində qurulmuş bu tipli leksik tapşırıqlar dilin eyni zamanda leksikanın öyrənilməsində çox vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu kimi tapşırıqlar nəinki onların leksik bazasının formalaşmasında eyni zamanda bütövlükdə dilin leksikasının mənimsənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

2) Match the word on the left with opposite in the right-hand column:

1.cheerful	a)interesting
2.approach	b)modern
3.ancient	c)disappear
4.appear	d)sad
5.dull	e)avoid

1.d 2.e 3.b 4.c 5.a

Əksmənalı sözlərə əsaslanan bu tipli leksik tapşırıqlar da dildə dildə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir tapşırıqla eyni zamanda bir sözün həm özünü həm də ona əks mənası olan sözü öyrətməklə öyrəncilərdə dilik leksik bazasına aid kifayət qədər söz toplanmış olur.

FƏAL TƏLİM METODLARININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Mehdiyeva N.N.

Odlar Yurdu Universiteti

Fəal təlimdə şagird və müəllim eyni dərəcədə tamhüquqludurlar, hər iki tərəf eyni dərəcədə nəticənin müəllifidir və ona görə məsuliyyət daşıyırlar. Fəaliyyətinə görə şagirdlər, iki qrupa bölünürlər: passiv və aktiv. Passivlik və aktivlik daim müqayisə olunur. Şagird fəallığı və aktivliyi müəllim fəaliyyətinin məqsədli olmasından asılıdır. Məqsədsiz fəaliyyət isə şagirdin passivliyini müəyyən edir. Passiv fəaliyyət bəzi hallarda aktivləşə bilər və ya əksinə.

Şagirdə aktivliyin, fəallığın özünü göstərməsi üçün, əsas şərt mühitin təşkil olunmasıdır. Mühitin təşkil olunması nə qədər yüksəkdirsə bir o qədər şagirdin fəallığı artır. Çünki belə mühitdə şagirdə elementar bacarıqlar aşılamaq daha rahat olur. Mühitin təşkili zamanı passiv xüsusiyyətli aktivliyə də çevirmək olar.

Müasir dövrdə şagirdlərin təlim-tərbiyə prosesində fəallığı, sərbəst və yaradıcı işini inkişaf etdirməyin imkan və vasitələrinə, təlimin fəal metodlarından istifadə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Təlim hansı formada təşkil edilməsindən asılı olmayaraq o, maraqlı, cəlbəedici, məzmunlu xarakter daşımalı, şagirdlərin fəallığını təmin etməlidir. Elementar bacarıqları aşılamaq və qavrayışı fəallaşdırmaq üçün müəllim əyani vəsaitdən istifadə etməklə yanaşı, şagirdlərin daha fəal olması üçün şəkil çəkməsinə, bu hissələri şəxsən hazırlamasına, model düzəltməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə halda praktik işlə əlaqədar şagirdlərdə qavrayışın fəallığı inkişaf edə bilər.

Müəllim şagirdlərin müvafiq bilik və bacarıqlara yiyələnməsində, fəaliyyətin müvəffəqiyyəti üçün, təlim prosesində şagirdin əməkdaşlıq prinsipinə necə uyğunlaşdığını, fəallığına təsir edən motivləri müəyyən etməli və öyrənməlidir. Təlim prosesi iki tərəfin: müəllim və şagirdin qarşılıqlı əməkdaşlığı şəraitində baş verməlidir. Ənənəvi təlimə nəzər yetirsək, bu təlim prosesində müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq yaranmır, bu da təhsil islahatları prinsiplərinin pozulması ilə nəticələnir. Əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan təlim prosesində müəllim də, şagird də subyekt olaraq tərəf müqabili kimi çıxış edirlər və bunun sayəsində dərslər fəal, dinamik keçməsinə şərait yaradırlar. Belə dərslər şəraitində şagirdin özünə inamı artır, sərbəst sual verir, cəkinmədən öz fikrini çatdırır. Əməkdaşlıq prinsipi bir sıra üstün cəhətlərə malikdir. Şagirdlərin məntiqi təfəkkür və anlama bacarıqları təkmilləşir, şagirdlər özlərini sərbəst hiss edir, həm kollektivin, və həm də öz işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır.

Şagirdlərin bir biri ilə münasibətlərində hər bir şagird öz yeri ilə seçilir. Məsələn, şagirdlər yoldaşları ilə birgə öyrənmək, birgə problemləri araşdırmaq münasibətinə yiyələnirlər. Bu planda kollektiv halda təşkil edilən təlim-idrak fəaliyyəti şagirdlərin qabiliyyətlərini formalaşdırmada, öz təcrübələrini və biliklərini təhlil etmək qabiliyyətinə böyük imkanlar açır.

Təlim fəaliyyətinin motivlərinə görə formalaşması bu təlimin fəal, həvəslə, könüllü şəkildə, ciddi cəhdlə və məqsədli yerinə yetirilməsini göstərir. Məzmunuz olduqda isə təlim passiv və məqsədsiz icra edilir.

İNFORMATİKA DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ İNTEQRASIYA

Məhərrəmov M.Ə.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Mövcud dünya təcrübəsi göstərir ki, təlim prosesində müxtəlif inteqrasiya üsullarından istifadə etmədən heç bir fənnin tədrisində istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Eləcə də, informatika fənninin tədrisində inteqrasiyanın böyük əhəmiyyəti var. Ümumiyyətlə, inteqrasiya dedikdə təlim prosesində şagirdlərin təfəkküründə ətraf aləmin tam və vahid obrazını formalaşdırmaq üçün təlimin məzmun komponentlərinin struktur əlaqələr əsasında sistemləşdirilməsi başa düşülür.

Təhsil sahəsində inteqrasiyanın bir neçə növü tətbiq edilir. Fəndaxili inteqrasiya- eyni bir fənnə aid olan anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Mahiyyətə fəndaxili inteqrasiya (əlaqə)

iki formada təzahür edir: alayıxdaxili və anlayışlararası inteqrasiya. Anlayışdaxili inteqrasiyada hər hansı anlayışın daxili məntiqi strukturu tədqiq olunur, bu anlayışın əsas əlamətləri aşkar edilir. Eyni zamanda anlayışdaxili inteqrasiya hər hansı anlayışla əlaqədar olan məsələnin həllinə həmin anlayışla bağlı olan digər faktların cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn: alqoritm anlayışı aşağı siniflərdə hadisələr ardıcılığı kimi verilir. Yuxarı siniflərdə isə get-gedə daha da mürəkkəb formada şagirdlərə çatdırılır. Python dilində lazım gələn əməllərlə işləmək vərdişinin formalaşması üçün Loqo dilinin əməlləri Azərbaycan dilində təqdim olunur. Prosedurdan istifadə etdikdə yenə də Loqo dilinin tədrisindəki təcrübədən istifadə olunur. Programın hissələri arasında keçid münasibətlərini öyrənmək bacarığını formalaşdırmaq üçün qraflar nəzəriyyəsinin elementləri, istiqamətli qraf, çəkili qraf anlayışları verilir. Bu anlayış fəndaxili inteqrasiyaya bir misaldır.

İbtidai təhsil pilləsindən başlayaraq fəndaxili inteqrasiya geniş şəkildə tətbiq olunur və konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluşa malikdir və məktəbin yuxarı siniflərində davam etdirilir.

Fəndaxili inteqrasiya şagirdlərdə elmi dünyagörüşü formalaşdırır, maddi aləmi hərəkətdə və inkişafda görməyə, anlayışlar arasında məntiqi əlaqə yaratmağa, beləliklə də, şagirdlərin məntiqi mühakimə qabiliyyətinin inkişafına kömək edir, əldə olunan biliklərdə formalizmin aradan qaldırılması vasitəsi rolunu oynayır. Həmçinin didaktik tələblərə cavab verən fəndaxili inteqrasiya tədris vaxtını qısaltmağa və təhsiləlanların həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almağa şərait yaradır.

Müəllimin vəzifəsi tədris materialını fəndaxili inteqrasiya zəmnində mənimsətməkdir. Bu, öz növbəsində şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdişlər sistemi formalaşdırmağı tələb edir. Tədris prosesində əldə olunan bacarıq və vərdişləri iki qrupa ayırmaq olar: tədris fənni əsasında formalaşdırılmış məxsusi bacarıq, vərdişlər və bir neçə tədris fənni əsasında formalaşdırılmış bacarıq və vərdişlər. Məxsusi bacarıq və vərdişlər fəndaxili inteqrasiya əsasında formalaşdırılır və bunu qonşu fənlərə köçürmək mümkün olur. Fəndaxili inteqrasiya nəzəriyyəsi tək nəzəri biliklərə yox, həm də praktik vərdişlərə aiddir. Məsələn, aşağı siniflərdə öyrədilən kompüter bacarığı nəinki yuxarı siniflərin informatika dərslərində, hətta digər fənlərin tədrisində İKT-dən istifadə etdikdə lazım gəlir. İnternetdən istifadə hər bir sinifdə müxtəlif fənlər üçün lazımdır. Bunu ibtidai siniflərin informatika dərslərində nəzərə almaq lazımdır.

Müəllimin təlim fəaliyyətində fəndaxili inteqrasiyanın reallaşdırılmasında hər şeydən əvvəl bu inteqrasiyanı reallaşdırmağa imkan verən tədris materialının seçilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Şagirdlərin fəndaxili inteqrasiya baxımından fəaliyyəti keçilmiş materiallar arasındakı inteqrasiyaya dair onların sərbəst işləri zamanı qazanılmış biliklərin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Fəndaxili inteqrasiyanı genişləndirmək və dərinləşdirmək prosesini aşağıdakı ardıcıl mərhələlər şəklində təsvir etmək olar:

- gerçəklik qanunları haqqında olan fakt və hadisələrin toplanması və təhlili;
- aşkar edilmiş invariant əlamətlərə əsaslanan fəndaxili inteqrasiya müəyyən etmək;
- elmi anlayışların əmələ gəlməsi;
- elmi anlayışlar qrupunu müzakirə etmək;
- kursun tədris mövzuları çərçivəsində fəndaxili inteqrasiyanı təhlil etmək;
- mürəkkəb konstuksiyalı anlayışlar qurmaq, qanunauyğunluqlar, alqoritmlər, teoremlər, isbat metodları müəyyən etmək;
- tədris fənninin biliklər sisteminin əmələ gəlməsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, anlayışdaxili inteqrasiyaya anlayışın əhəmiyyətli və ikincidərəcəli xassələrinin və onların əlamətlərinin və bu əlamətlər arasındakı əlaqələrin müəyyən edilməsinə yönəlmiş əlaqələr aid edilir. Anlayışlararası inteqrasiya isə müəyyən bir anlayışa aid olan bu və ya digər məsələnin həlli, yaxud tədris materialının şərh zamanı digər anlayışın və ya anlayışların cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

ŞƏKİLÇİLƏŞMİŞ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN QRAMMATİK OMONOMLIYI VƏ BUNUN TƏDRİS PROSESİNDƏ NƏZƏRƏ ALINMASI

Məmmədova F.Z.

Bakı Slavyan Universiteti

Köməkçi nitq hissələri dilin sonrakı inkişaf dövründə müstəqil sözlərin köməkçi sözlərə çevrilməsindən yaranmışdır. Nəticədə köməkçi nitq hissələrinə daxil olan sözlərin bir qismi şəkilçiləşmişdir. Qoşmalar inkişaf səviyyəsinə görə 3 cür təsnif olunur: 1) sabit qoşmalar; 2) qeyri-sabit qoşmalar; 3) şəkilçiləşmiş qoşmalar: $-can^2$, $-ca^2$, $-dək$, $-tək$, $ilə(-la,lə)$

İlə qoşması şəkilçiləşmə prosesi keçirdiyi üçün bəzən bütöv, bəzənsə *-la, -lə* şəklində yazılır. *İlə* köməkçi sözünün törəmə və tarixi inkişaf prosesini kənara qoyub müasir vəziyyətini əsas götürsək, onun qrammatik vəzifələrinin fərqli olduğunu görürük. Qoşma kimi adlıq haldakı isimlərə və yiyəlik haldakı əvəzlilərə artırılaraq birgəlik, vasitə, alət məzmunlarını yaradır. *İlə* birləşdirmə bağlayıcısı kimi də özünü göstərir, bəzi həmcins üzvləri bir-birinə bağlayır. Həmcins xəbərlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəfləri arasında işlənmir. *İlə* qoşma və bağlayıcısını fərqləndirmək üçün orta məktəblərdə əsas üsul kimi həmcins üzvlər arasında işləndiyi üçün “*və*” bağlayıcısı, yaxud vergüllə əvəz etməsi şagirlərə izah olunur. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, *ilə* qoşma kimi işlənərkən, qoşulduğu sözlə birlikdə bir suala cavab verir və bir cümlə üzvü olur: *Onların dediyinə görə Şah Abbas da, Qacar da Tiflisi talamağa bu yolla (nə ilə?) gediblər. (İ.Ş.)*

-La, -lə zərf düzəldən vurğu qəbul etməyən və adlardan feil düzəldən leksik şəkilçi kimi də omonimlik yaradır. Məs.: *Hər kəs təmkinlə və sürətlə işləyirdi.*

-Tək şəkilçiləşmiş qoşması adlıq haldakı sözlərə və yiyəlik halda olan əvəzlilərə qoşularaq bənzətmə, müqayisə, zaman mənalərini əmələ gətirir. *Tək* sözü qoşma, ədat, sifət, zərf kimi işlənilib qrammatik omonimlik yaradır: *Tək əldən səs çıxmaz (sifət). O, qayın ağacının altında tək dayanmışdır (zərf). Bənövşə tək anbar zülfün buy verir (qoşma). Bir tək səni çağırmışam (ədat).*

-Ca² qoşması adlıq, yiyəlik halda olan sözlərə qoşularaq bənzətmə, münasibət, miqdar, qədər, hüdudlama mənalərini ifadə edir. *-Ca²* qüvvətləndirici ədat kimi də işlənilir: *Mahmud Sofinin ardınca çapıb gəlmişdir. Zorba bir palıd gövdəsindən iki yerə ayrılmışdır. -Ca²* eyni zamanda isim və zərf düzəldən leksik şəkilçi kimi də özünü göstərir: *düşüncə, əyləncə, türkcə, ehmalca və s.*

Sual ədatı kimi *-mi⁴* sual cümlələrinin yaranma vasitələrindəndir: *Fəhlə, özünü sən də bir insanmı sanırsan? (M.Ə.S.)* Şifahi nitqdə 2-ci şəxsdə feilin nəqli keçmiş zaman *-miş⁴* şəkilçisinin son samiti buraxıla bilər və *-mi⁴* ədatı ilə səhv salına bilər: *satmışsan- [satmışan]*. Çoxişləkliyi ilə fərqlənən *ki* bağlayıcısının omonimliyi tədris prosesində çətinlik yaradır. Budaq cümləni baş cümləyə bağlayan *ki* həm də qüvvətləndirici və sual ədatı kimi də işlənilir. Cümlənin ortasında gəldikdə qüvvətləndirici, sual cümlələrinin sonunda gəldikdə isə sual ədatı olur: *Mağaraya girmək istəyirdi ki, dəvə birdən səsləndi. (M.İ.) Mən ki damdan, bacadan baxmaz idim. (M.Ə.S.) Sən evdən gəlirsən?* Göründüyü kimi, *ki* ədatından sonra vergül qoyulmur. *-ki⁴* leksik şəkilçi kimi zərfdən sifət, digər nitq hissələrindən isə isim düzəldir: *dünənki, bugünkü, axşamki; bizimki, ailəninki və s.*

Təkrarlanan bağlayıcı sayılan *da, də* iştirak bağlayıcısı tək işləndikdə *da, də* ədatına oxşayır. *Da, də* tək işlənən ədatdır, təkara olunmur, cümlənin təsir gücünü artırır və əlaqə yaratmır: *Meşədə ağcaqayın ağacları da əkməmişdilər (bağlayıcı). Əhməddir də, qoy desin (ədat). Da, də* bağlayıcısı bəzən yerlik hal şəkilçisi ilə səhv salınır. Bunları fərqləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, *da, də* bağlayıcı kimi işləndikdə ayrı yazılır, vurğu qəbul etmir, cümlə üzvləri arasında əlaqə yaradır. Yerlik hal şəkilçisi olduqda sözə bitişik yazılır, vurğu qəbul edir və sualın tərkibində (kimdə? nədə? harada?) olur: *Səndə (kimdə? yerlik hal) deyəsən, təzə xəbərlər var. Sən də (kim? bağlayıcı) bizimlə getməlisən.*

1-Cİ SİNİF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ FONETİKA İLƏ BAĞLI DİL QAYDALARININ TƏDRİSİ

Məmmədova T.K.

Bakı Slavyan Universiteti

Ana dili dərsləri (birinci sinifdə) 3 mərhələdə tədris olunur.

1. əlifba təliminə qədərki dövr;
2. əlifba (savad) təlimi dövrü;
3. əlifba təlimindən sonrakı dövr.

Fonetika ilə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsinin əsası 2-ci mərhələdə qoyulur. Şagirdlər bu mərhələdə hərf, heca-söz ardıcılığı ilə hərfləri və onların ifadə etdiyi səsləri yadda saxlayır, səslərdən əmələ gələn sözləri yazıb oxumaqla onların düzgün yazılış və tələffüz formalarını mənimsəyirlər. Bu dövrdən başlayaraq şagirdlər bəzi fonetik qanun və hadisələr haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnirlər. Şagirdlərə aydın olur ki, səs və hərf arasında ümumi cəhətlər olsa da, bunlar fərqli anlayışlara xidmət edir, yəni hərfi yazmaq və görmək mümkün olduğu halda, səsləri yalnız eşitmək və ya tələffüz etmək olur. Səs və hərf fərqləndirilməsinə dair çoxlu tapşırıqlar dərş zamanı aparılır.

Müxtəlif şəkillərin altına uyğun sayda xanalar qoymaq və şəkildəki sözün səslərinin sayına uyğun xanaları qeyd etmək kimi tapşırıqlara şagirdlər daha çox həvəs göstərirlər. Dərslikdə təsvir edilən maral, ayı, fil, meymun və s. şəkilləri vasitəsilə bu iş əyani şəkildə icra edilir. Əgər şagirdlər xanaları uyğun şəklin altına düzərək lazımı sözü tapa bilirlərsə, deməli müəllim dərsin məqsədinə çatmış, şagirdlərdə səs tərkibi haqqında düzgün təsəvvürlər formalaşdırılmışdır. Növbəti dərslərdə şagirdlər səsin ictimai mahiyyəti, növləri (sait və samit), səsin sözün müxtəlif hissəsində işlənməsi üzərində iş apararaq səsin sözdə rolu və yeri kimi məsələlərə də diqqət yetirirlər. Hər bir yeni hərflər öyrədilərkən onun ifadə etdiyi səs bura qədər öyrədilənlərlə müqayisəli şəkildə tədris olunur. Məsələn, “N” səsinə aid məlumatlar “A” səsi ilə müqayisə edilərək, şagirdlərə “n” səsi ilə başlayan bir neçə söz tapmaq təklif edilir: nal, nar, nərd, nərdivan və s. Şagirdlər bu sözləri tələffüz edərkən buradakı ilk səsi yadda saxlayır, sonra bu səsin iştirak etdiyi müxtəlif sözlər tapırlar: ana, nənə, Nazlı, banan, maşın və s. Bundan sonra şagirdlər belə bir tədqiqat sualına cavab verirlər:

- N səsi A səsinə tələffüzə nə ilə fərqlənir?

- A səsinə istənilən qədər uzatmaq mümkün olduğu halda N səsinə uzatmaq olmur.

Nəticə: uzanan səslərə **sait səslər**, uzanmayanlara **samit səslər** deyilir.

Dərslikdəki qırmızı və göy rənglərlə verilən xanalara diqqət yönəldilərək şagirdlər müəyyən edirlər ki, buradakı qırmızı xanalar sait, göy xanalar isə samit səsləri bildirir. Bu üsulla şagirdlər sözlər üzərində müşahidə apararaq sözdəki sait və samit səsləri fərqləndirmək, eyni zamanda buradakı sait və samit səslərin sayını müəyyən edə bilmək təcrübəsi qazanmış olurlar. İki məlum səsə görə üçüncünü, üç məlum səsə görə dördüncünün tapılması üsulu effektiv üsullardan hesab olunur. Məntiqi təfəkkürü də eyni zamanda inkişaf etdirmiş olur. Bu üsul həm də şagirdlər üçün daha asan hesab olunur. Çünki şagird şəkildə təsvir edilən əşyanı tanıyır, onu adlandırmağı bacarır, şagirdə qalan şəkildəki sözün səs tərkibini dərk edərək uyğun hərflərini boş xanalara yerləşdirmək qalır.

T hərfinin və səsinin öyrədilməsindən sonra artıq sözün vacib komponentlərindən olan heca anlayışı haqqında iş aparmaq mümkün olur.

Düzgün yazı və tələffüz qaydalarına dair biliklərin qazanılması D, K, Q hərfinin və səsinin öyrədilməsi ilə başlayır. Q, D səsi haqqında bəhs edilərkən müəllim sonu bu səsle bitən sözlərə diqqəti cəlb edərək aydınlaşdırır ki, həmin səslər bir çox hallarda söz sonunda “t” və “x” kimi tələffüz edilir. Bu qayda orfoepik norma səviyyəsindədir: uşaq-uşax, qaşiq-qaşix, qonaq-qonax və s. Onu da qeyd edək ki, sözlərin düzgün yazılış və deyiliş qaydalarının mənimsədilməsində “belə yazılır, belə deyilir” başlıqlı orfoqrafik-orfoepik cədvəllərdən istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Bu işin şüurlu mənimsədilməsi ilə yanaşı, burada olan konkret müqayisə və göz yaddaşına əsaslanmaq imkanı nəticəyə müsbət nəticə göstərir.

2-ci sinifdə isə fonetika ilə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsinə dair verilənlər həm məzmun standartlarına, həm də həcminə görə kifayət qədər genişdir.

Dil qaydalarının öyrədilməsi siniflər üzrə genişləndirilərək tədris olunur, yuxarı sinifdə öyrəniləcək biliklərə baza rolunu oynayır.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ DİL QAYDALARININ TƏDRİSİNƏ ÜMUMİ YANAŞMA

Məmmədova T.K.

Bakı Slavyan Universiteti

Kurikulum islahatından sonra dərsliklərə verilən tələblərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq bütün mövzuların öyrənilməsinin məqsədi, vəzifəsi, metodları əvvəlkilərlə müqayisədə fərqlənməyə başladı. Bu da məlum islahatın nəticəsidir. Tədqiq edəcəyimiz mövzu dil qaydalarına həsr olunduğundan aparacağımız tədqiq işi də məhz dil qaydaları ilə bağlı olacaqdır. Əvvəlki illərdə dilçiliyə aid qaydalar eləcə də digər mövzularda oxşar cəhət mövzuları, qaydaları şagirdə əzbərlətdirmək, yadda saxlatmaqdan ibarət idi. Lakin yeni kurikulumlarda məsələ köklü olaraq dəyişdi. Artıq şagird verilən qaydaları əzbərləməklə kifayətlənmirdi. Yeni kurikulumlarda dil qaydaları həm mənimsədilirdi, həm də nitq vərdişlərini inkişaf etdirəcək vasitə kimi əsas tutulurdu. Dil qaydalarına məxsus biliklər nitq inkişafına səbəb olacaq proses kimi aparılır, dil qaydalarından məqsədyönlü istifadə nəticəsində nitqin müxtəlif növləri, üslubları üzrə biliklərlə silahlanır və formalaşdırılır. İbtidai təhsil pilləsində dil qaydalarının öyrədilməsinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Dil qaydalarını yetəri səviyyədə mənimsətməklə şagird ən vacib, zəruri qrammatik qaydaları,

ədəbi tələffüz normalarını öyrənməklə tətbiq edir və nitq bacarıqlarını formalaşdırır, dil haqqında ilkin anlayışlara sahib olur.

İbtidai siniflər üçün nəzərdə tutularaq hazırlanmış ana dili kurikulumlarında bu fənnin istiqamətləri, məzmun xətləri, standartları, təlim nəticələri son dərədə aydın, konkret şəkildə təsvir olunmuşdur. Yeni Kurikulum hazırlanarkən bir sıra sualların cavabı nəzərə alınmışdır: 1) nə üçün öyrədəcəyik? (məqsəd); 2) nəyi öyrədəcəyik? (məqsədin reallaşacağı məzmun) 3) necə öyrədəcəyik? (tədrisin üsul və vasitələri, resursları); 4) necə öyrətdik? (nəticənin ölçülməsi və qiymətləndirilməsi meyarı).

Fənn kurikulumlarının təhlili göstərir ki, həqiqətən də Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyasını müəyyən edən bu sənəd təlim prosesi ilə bağlı olan bütün fəaliyyətlərin təşkili və həyata keçirilməsini özündə cəmləşdirən mühüm bir mənbə olaraq qəbul edilməkdədir. Ona görə də kurikulum “məzmun və qiymətləndirmə standartlarını, tədris planı və proqramlarını, şagirdə və onun hazırlıq səviyyəsinə verilən tələbləri, hər bir dərsin konkret inkişafetdirici məqsədlərini, metodik təminatını, dəyərləndirmə modelini, texniki təchizatı və s. özündə əks etdirən, müəllim və məktəb qarşısında duran vəzifələri və onların konkret həll yollarını göstərən konseptual sənəd kimi başa düşülür”. Kurikulumların mahiyyət və elmi-metodiki səviyyəsi haqda A.Hacıyevin aşağıda söylədiklərinə biz də tərəddüdsüz şərik çıxırıq: “Müasir pedaqoji-psixoloji araşdırmalara istinadən hazırlanmış ana dili kurikulumu fənnin məzmununu daha təkmil əks etdirən ən optimal sənəddir və onun səmərəli tətbiqi müəllimlərimizin yaradıcı fəaliyyətindən asılıdır.

Ana dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə çox geniş yer verilsə də, bu məsələ ilə bağlı nəzərdə tutulanları konkret şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: şagird dil qaydalarının mənimsədilməsi zəminində “zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, onları bir-birindən fərqləndirir, müləhizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir, şifahi və yazılı nitqində dilə aid qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Dil qaydalarının yeri və əhəmiyyəti ana dili kurikulumlarının məzmun xətləri içərisində xüsusi olaraq qeyd olunur. Dil qaydalarının öyrədilməsi işi ibtidai sinif şagirdlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Şagirdlər dil qaydalarını mənimsəyərkən aşağıdakı keyfiyyətlərə yiyələnirlər:

- Dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı minimum bilikləri yığcam, sadə, aydın qayda və şərhlər formasında mənimsəyir;

- Orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına dair zəruri vərdişlərə yiyələnir;
- Dürğu işarələrinin əhəmiyyəti, ondan düzgün istifadə olunması zərurətini dərk edir;
- Mədəni nitq üçün vacib olan nitq bacarıqları formalaşdırılır;
- Bütün bunların təcrübədə tətbiqinə nail olunur.

İbtidai siniflər üçün fənn kurikulumlarında ana dili təlimində dil qaydalarının öyrədilməsindən əldə edilən təlim nəticələri həm ümumi, həm də hər bir sinif üzrə ayrıca müəyyənləşdirilmişdir.

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ (İKT) TƏHSİLDƏ TƏTBİQİ

Mirzəliyeva D.F.

Bakı Slavyan Universiteti

XXI əsr informasiya – kommunikasiya əsri olduğundan müasir texnologiyalar həyatımızın bütün sahələrinə sürətlə daxil olmaqdadır. Azərbaycanda informasiya – kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yetərinə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar xarici dillərin tədrisində yeni metodların istifadəsi zamanı informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinə tez-tez müraciət olunur. Təhsilin keyfiyyətini, xarici dili öyrənənlər tərəfindən bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsi prosesində İKT əvəzolunmaz rol oynayır. Son illər ərzində xarici dilin tədrisi zamanı informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının istifadəsi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Buna görə də müəllimlərin İKT-dən səmərəli istifadəsi üçün lazım olan bacarıqları əldə etmək lazımdır.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də xarici dil müəllimləri dərslər zamanı ən yeni metodlardan istifadə etməyə çalışırlar. Xarici dil müəllimləri və xarici dili öyrənən hər kəs üçün bu gün informasiya – kommunikasiya texnologiyaları dedikdə ilk ağıla gələn kompyuterlər olur. Dil təlimində kompyuterdən 2 cür istifadə etmək mümkündür: lokal şəbəkəyə qoşulmadan kompyutərə yüklənmiş tərcümə proqramlarının tətbiqi ilə bağlı texnologiyalar və əksinə internet resursları ilə bağlı texnologiyalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına integrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub.

Ölkəmizdə də xarici dil dərslərində informasiya – kommunikasiya texnologiyalarından istifadə geniş yayılmışdır. Təhsil Nazirliyi 2010-cu ili ölkəmizdə “Təhsildə İKT ili” elan etmiş və bu kampaniya çərçivəsində konfranslar, seminarlar, müxtəlif stimullaşdırıcı və həvəsləndirici aksiyalar, müsabiqələr həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsilin informatlaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bütün bunlar dövlətimizin təhsilin inkişafına göstərdiyi böyük qayğının nəticəsidir.

Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə ev arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Hər bir müəllim, diqqətlə və ağılla, həmin nəzəriyyələrdən irəli gələn tədris üsullarından istifadə edərək səmərəli öyrənmə və şagirdlərin təhsildə təşəbbüskarlıq göstərməsi üçün təlimat proqramı hazırlaya və tətbiq edə bilər.

Müasir təlim metodlarından və İKT-dən istifadə cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa hazırlaşan, fəal və hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında müəllimlərə yol göstərəcəkdir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin heç vaxt bitib tükenməyən axtarışları deməkdir.

ORTA TƏHSİL MÜƏSSƏLƏRİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ

Namazova R.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Orta və ali təhsil müəssisələrində tədris olunan hər bir fənnin məqsədi olduğu kimi xarici dilin tədrisinin də qarşıya qoyduğu bir məqsədi vardır. Orta məktəbdə xarici dillərin tədrisi praktik, təlim və tərbiyəvi məqsəd daşıyır. Tədrisin praktik məqsədi şagirdlərə xarici dil mətnlərini müstəqil oxumağı, müstəqil yazı yazmaq vərdişlərini aşılamaqdır. Dərsə verilən hər hansı bir tələbi yerinə yetirən müəllim tədris prosesində yüksək keyfiyyət əldə edə bilər.

Xarici dil tədris fənni kimi şagirdlərin ümumi təhsilini, dünyagörüşünü artırır, təfəkkür və nitqlərini inkişaf etdirir. Ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi tərbiyəvi və ümumtəhsil məqsədi daşıyır. Ölkəmizin digər dövlətlərlə əlaqələrinin genişlənməsi də xarici dillərin tədrisinin bir məqsədidir. Ümumilikdə isə xarici dillərin tədrisinin iki əsas məqsədi vardır.

Xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsi də irəli sürülür. Xarici dilin tədrisində “praktik yiyələnmə” dedikdə dilə faktik yiyələnmə, tapşırıqlar vasitəsilə nitq vərdişlərinə yiyələnmə başa düşülür. Əksər bacarıqlar isə formalaşır nitqə çevrilir. Şagirdlərin həmçinin şifahi nitqlərinin də inkişaf etdirilməsi vacib amildir.

Xarici dildə ünsiyyət yalnız şifahi şəkildə olmur. Bunu yazılı şəkildə də davam etdirə bilərik. Məsələn, şagird oxuyub mənimsədiyi materialı digər bir şagirdə yazılı şəkildə başa salırsa, bu o deməkdir ki, şagird həmin materialı yaxşı qavrayıb. Buna görə də şagirdlərdə yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Xarici bir dili ana dili ilə müqayisəli şəkildə öyrədildikdə, şagird verilən materialı daha yaxşı başa düşür və şagirdlər anlayır ki, xarici dil ilə ana dili arasında oxşar və qeyri-oxşar məsələlər vardır. Azərbaycanlı şagirdlər ingilis dili dərslərində qrammatikadan “artıqlı” sözünü ilk gündən eşidirlər. Çünki bu qrammatik kateqoriya onların öz ana dilində yoxdur. Deməkdir Hind-Avropa dillərinə məxsus olan bu qayda müəllim tərəfindən izah olunmalı və mümkün qədər ana dilində ona uyğun ekvivalent göstərməlidir. Belə olduqda şagirdlər xarici dili mexaniki yox şüurlu öyrənirlər. Onlar həmin dili öyrənərkən düşünür və nəticələr çıxarırlar. Xarici dilin tədrisinin başqa bir məqsədi də şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirməkdir.

Orta məktəblərdə tədris olunan hər bir fənnin tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etməsi tələb olunur. Xarici dil tədrisində şagirdlərin dünyagörüşünü və ideya-siyasi tərbiyəsini inkişaf etdirmək mümkündür. Bu işdə tərtib edilən mətnlər də xüsusi rol oynayır.

Xarici dilin məqsədi başqa fənlərin qarşıya qoyduğu məqsədi yerinə yetirmir. Onun tədrisi o biri fənlərdən tamamilə fərqlənir. Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmək üçün yalnız söz və qrammatik qaydalar öyrənmək kifayət deyildir. Bunun üçün şagirdə şifahi nitq, oxu, yazı, bacarıq və vərdisləri də öyrətmək lazımdır.

Xarici dilin tədrisi zamanı müəllim şagirdlərdə beynəlmiləçiliyi tərbiyə etməyi unutmamalıdır. Müəllim şagirdlərə öyrəndikləri dilin xalqının keçmişi, adət-ənənələri barədə də məlumat verməlidir.

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ MÜSTƏQİL İŞLƏRİN TƏŞKİLİNƏ DAİR

Nizami Kamran Xaqan oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikası siyasi müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra sürətlə dünyaya integrasiya olunmaqdadır. Bütün sferalarda olduğu kimi təhsil sistemində də bu özünü aydın formada biruzə verir. Siyasi müstəqilliyin bərpasından sonra ölkəmizdə təhsil sahəsində keçirilən islahatlar, Azərbaycan təhsil sisteminin müasir Avropa təhsil standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan əməli addımlar, orta ümumtəhsil sistemi üzrə ənənəvi təhsil metodunun fəal/interaktiv təlim metodu ilə əvəzlənməsi, orta ixtisas və ali təhsil sistemlərinin yeni məzmun, keyfiyyət dəyişiklikləri istiqamətində uğurla inkişaf etdirilməsi amilləri fikrimizi təsdiqləyir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycan təhsil sistemində öz həllini tapmamış, tədqiqinə ehtiyac duyulan problemlər hələ də qalmaqdadır. Onlardan biri ali məktəblərdə müstəqil işlərin təşkili ilə bağlıdır. Əslində mini dissertasiya olub, bakalavr və magistrantı müstəqil tədqiqata yönəldən müstəqil işlərin təşkili ali məktəblərin qarşısında duran həlli vacib problemlərdən bir kimi bu günə qədər tədqiqata cəlb olunmaması baxımından diqqəti cəlb etməkdədir. Problemin kompleks formada öyrənilməməsi məsələnin həllini vacib edir.

I. Problemi tədqiq edərkən bu tədqiqat işinə müstəqil tələbə və magistrant işi kimi yanaşılması daha məqsədəuyğundur. Çünki o, gənc tədqiqatçıda elmi araşdırma aparmaq bacarığını formalşdırmaqla yanaşı, bakalavr və magistrantda gələcək tədqiqatlarının aparılması üçün bir stimül verici rolunda da çıxış edir. Bu gün Azərbaycan ali məktəb sistemində müstəqil işlərin təkili ilə bağlı xaos bir vəziyyət hökm sürür. Tələbə müstəqil işlərinin vahid standartda uyğun təşkil olunmaması, onların müəyyən ali məktəblərdə mini dissertasiya (esse), sərbəst iş, fərdi iş, müstəqil iş adı ilə tədqiqatçıya təqdim edilməsi özlüyündə onda bir çətinlik və ziddiyyət hissi yaradır. Hətta metodist, pedaqoq və psixoloqlar arasında da, bu istiqamətdə ümumi fikir formalaşmayıb. Ümumi bir fikrin formalaşmaması isə tələbə magistrantları bu günü özündə belə çətinlik qarşısında qoymaqla davamlı xarakter almaqdadır.

II. Bu gün qarşıya qoyulan ümdə məqsədlərdən biri bu məsələyə aydınlıq gətirilməsi ilə bağlıdır. Fikrimizə bütün ali məktəb strukturlarında Təhsil Nazirliyinin standartlarına uyğun şəkildə müstəqil işlərin təşkili həyata keçirilməklə ümumi - "müstəqil iş" adı altında tədqiqata cəlb olunmalıdır. Belə olduğu təqdirdə gənc tədqiqatçılar hər hansı bir problemi öyrənərkən qarşılarına qoyduğu məqsədə daha asan, qısa yolla çata bilirlər.

III. Digər tərəfdən tədqiqatçıların yaradıcılıq istiqamətləri də genişlənmiş olar. Nəticədə müstəqil işlərin yazılmasında formalizmə də son qoyular. Ali məktəb sistemində də tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinə, daima onların rəhbərlik tərəfindən nəzarətdə saxlanılıb inkişaf etdirilməsinə xüsusi yer də ayrılıb olar. Həmçinin tədqiqata yeni başlayanların öz bilik və bacarıqlarını lazımi mənbə və ədəbiyyata istinad etməklə üzə çıxarmasına, qarşıya qoyduğu məqsədə uğurla nail olmasına, konkret elmi nəticələrə gəlməsinə və elmə gözlənilmədən yenilik gətirməsinə də münbit şərait yaradar.

IV. Artıq ali məktəblərə də fəal/interaktiv təlim metodunu tətbiq etməyin vaxtı gəlib çatmışdır. Azərbaycanın bəzi ali məktəblərində bu istiqamətdə müəyyən işlər görülsə də, hələ də bir çox bakalavriat və magistr hazırlayan ali məktəblərdə ənənəvi təlim metodundan bir addım belə kənara atılmayıb. Azərbaycan ali məktəblərinin bütünlüklə ənənəvi təlim metodundan uzaqlaşib interaktiv təlim metoduna keçməsi ölkə ali təhsil sisteminin sürətlə Avropa standartlarına cavab verəcək bir səviyyəyə yüksəlməsi ilə nəticələnə bilər. Yeni metodun tələbə müstəqil işlərinin təşkilinə tətbiq edilməsi amili onların ümumdünya müasir təhsil standartlarına uyğunlaşdırılması prosesinin uğurla başa çatmasına gətirib çıxarar.

Tələbə və magistranta aid müstəqil işlərin təşkili və onların Avropa standartlarına uyğunlaşdırması probleminin həlli ümumilikdə Azərbaycan təhsil sisteminin müasir ümumdünya təhsil standartlarına cavab verəcək bir səviyyəyə çatmasına gətirib çıxarmasına bir təkan olacaqdır.

EKOLOJİ TƏHSİL VƏ MAARİFLƏNDİRMƏ

Rəhimli N.S.

Odlar Yurdu Universiteti

Müasir dövrdə ekologiya bir elm kimi geniş tədris olunur. Ekologiyanın tədrisinin səviyyəsi ölkədən və məktəbdən asılı olaraq müxtəlifdir. Bir çox ölkələrdə ekologiya orta, natamam orta və ali məktəblərdə sərbəst fənn kimi tədris olunur. Hətta ekologiya kafedrası, ekologiya fakultəsi və ekologiya universiteti olan ölkələr də az deyil. Elə ölkələr də var ki, orta məktəblərdə ekologiya ayrıca bir fənn kimi tədris edilməyib, başqa fənnlərin tədrisi prosesində nəzərə alınır. Bizdə də son illərə qədər belə olubdur.

Azərbaycanın orta məktəblərində "Ümumi biologiya" tədris edilərkən "Ekologiyanın əsasları" və "Biosfer təlimi" adlı fəsillər ekologiyadan bəhs edilir. Bunun az olmasını nəzərə alaraq "Ümumi biologiyaya ekologiyadan əlavələr" adlı vəsait yazılmış və tədris proqramına əlavə edilmişdir. Son vaxtlar IX-XI siniflərdə "Ekologiyanın əsasları" adlı ayrıca fənn tədris eilməsi məsləhət görülmüşdür.

2003-cü ildə Milli Məclis "Azərbaycanda ekoloji təhsil və marifləndirmə haqqında" qanun qəbul etmiş və ölkə prezidenti fərman vermişdir. Bu qanuna görə Azərbaycanda fasiləsiz ekoloji təhsil təşkil edilməlidir, yəni ekologiya uşaq evlərindən, baxçalardan başlamış doktoranturaya qədər geniş tədris edilməlidir. Hər kəsin dili söz tutandan ömrünün sonuna qədər ekoloji təlim-tərbiyyə alması tələb olunur.

Azərbaycanın ali məktəblərində ekologiyanın tədrisi 1950-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetinin bəzi kafedrasında başlamışdır. 1970-ci illərdən başlayaraq kimya və coğrafiya ixtisaslarına "Ətraf mühitin mühafizəsi", biologiya ixtisaslarına "Ekologiyanın əsasları" tədris edilir. Ali məktəblərin hamısında müxtəlif ad altında ekoloji bitkilər tədris edilir. Hətta özəl ekoloji litseylər, kafedralar və universitetlər açılmışdır. Ekologiyanın tədris edilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Bu problemin icrasına BMT-nin "İnkişaf proqramı" xətti ilə nəzarət edilir. Müxtəlif ölkələrdə konqreslər keçirilir və tövsiyələr verilir.

Unutmaq olmaz ki, hər kəsdə ətraf mühitə düzgün münasibət ekoloji təhsil nəticəsində formalaşır. Adamın ekoloji münasibəti onun ekoloji məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. İndiki vaxtda dünyanın hər yerində ekoloji mədəniyyətə çox böyük ehtiyac var. Ekologiyayı bilənlər bilməyənləri öyrətməli və hamını ekoloji baxımdan mədəni etməyə çalışmalıdırlar. Biz hamımız doğma yurdumuzu sevirik. Eyni vaxtda başqa ölkələrə hörmət edirik. Yer planeti hamımızın ümumi evimizdir. Ümumi evimizdə yaşamaq üçün təbii sərvət olmalıdır; təmiz su, nəfəs almaq üçün sağlam və təmiz hava olmalıdır. Bunlara nail olmaq üçün yurdumuzun ətraf mühitini qoruyub saxlamaqla dünya üzrə təbiətin qorunmasında iştirak etməliyik. Bu sahədə sözdən işə keçə bilmək üçün ekologiyayı dərinlən öyrənməliyik. Biliksiz min nəfərdən bilikli bir nəfər güclüdür.

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNTERAKTİV METOD

Sadatova N.F.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsanların qədim zamanlardan xarici dilləri öyrənməyə can atması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Xüsusilə son dövrlərdə bu məsələ daha çox aktualdır. Qloballaşan dünyada sərhədlərin açıldığı, hər bir sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına geniş imkanların yarandığı müasir dövrdə bu artıq bir zərurətə çevrilib.

Lakin heç kəsə sirr deyil ki, orta məktəblərdə 11 il ərzində tədris olunsa da şagirdlər xarici dillərə praktik cəhətdən yiyələnə bilmirlər. Cəmiyyətdə bu vəziyyəti müxtəlif səbəblərlə bağlayırlar: metodika düzgün deyil, müəllimlərin hazırlığı aşağı səviyyədədir, mühit amili mühüm rol oynayır, qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir və s.

Əlbəttə ki, bütün dərslərdə interaktiv metodun tətbiqi vacibdir. Amma dil dərslərində bu daha çox vacibdir. Xüsusilə ingilis dili dərslərində bu metodun tətbiqi vacibdir. İlk öncə dil dərsləri müzakirəli şəkildə olmalıdır. Həm də təkcə, müəllim deyil, tələbələr öz aralarında müzakirələr aparmalıdır. Kompüter sahəsindən istifadə olunmalı, müxtəlif qısametrajlı filmlərə baxılmalı, musiqilər dinlənilməli, praktik olaraq işlər görülməlidir.

Ümumiyyətlə, ingilis dili dərslərində şagirdlərin aktiv olmalarını təşkil etmək elə asan iş deyil, bu müəllimin bacarığından asılıdır. Bəzən görürük ki, bir müəllim bu mövzunu elə keçir ki, tələbə razı qalır, amma başqa bir müəllim eyni mövzunu elə tədris edir ki, tələbə dərstdə oturmaq istəmir. İndiki gənc öyrəncilərin əsas tələbatı interaktiv metoddur. Ona görə bütünliklə tədris interaktiv metoda üstünlük versə daha yaxşı nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki bu metod artıq sınaqdan çıxmış bir metoddur.

Təcrübə göstərir ki, xarici dillərin öyrədilməsi sahəsində mövcud metodika qənaətbəxş nəticələr vermir. Ona görə də, ilk növbədə, xarici dillərin tədrisi metodikasına yenidən baxılmalıdır. Bu vasitələr təkmilləşdirilməli və müasir yanaşmalar tədris prosesinə gətirilməlidir. Digər bir amil xarici dillərin tədrisi zamanı şagirdlərin şifahi nitq qabiliyyətlərinin inkişafına daha çox diqqətin yetirilməsidir. Dilə mükəmməl yiyələnmək üçün həm şifahi, həm də yazılı nitq vərdisləri aşılmalıdır. Lakin ünsiyyət daha çox şifahi nitq vasitəsilə olduğundan şagirdlərdə bu vərdislər daha dərindən aşılanmalıdır.

Xarici dilin dərindən mənimsənilməsi sahəsində ən mühüm faktorlardan biri də müəllim hazırlığıdır. Xarici dili tədris edən müəllim öz üzərində daim işləməli, müntəzəm olaraq müvafiq təlim kurslarından keçməklə mövcud yeniliklərdən xəbərdar olmalı, onlardan tədris prosesində istifadə etməlidir. Bu zaman dilin öyrənilməsinə daha çox təkan verən fəal, interaktiv təlim metodlarını tədris prosesində uğurla tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Müəllim öz üzərində daim işləməlidir. Şagirdinin marağına səbəb olan müxtəlif üsullar düşünüb tapmalıdır. Oyun, mahnı, dialoq - nə yolla olursa-olsun, şagirdə istədiyini almağı bacarmalıdır. Şagirdi elə vəziyyətə salmalıdır ki, o, tələb olunan cavabı verməyə məcbur olsun. Eləcə də, xarici dilin mənimsənilməsində mütləq şagirdlərin fərdi qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Mövzunun mənimsənilməsində, tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsində xarici dil müəlliminin qabaqcıl iş təcrübəsi, metodik ustalığı, həm nəzəri, həm də praktik biliyini şagirdlərə aşılamaq bacarığı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagird xarici dili yalnız canlı ünsiyyətdə öyrənir.

Hər bir fəaliyyətin reallaşdırılması, o cümlədən xarici dilin öyrənilməsi üçün müəyyən bir motiv olmalıdır: səyahət, karyera, iş yerində xarici ölkə vətəndaşı ilə ünsiyyətdə olmaq məcburiyyəti və s. Tədris prosesində isə xarici dilin dərindən mənimsədilməsi, şagirdin xarici dilə digər fənlərdən daha çox maraq göstərməsi müəllimin pedaqoji ustalığından asılıdır. O, dili tədris edərkən elə priyomlardan istifadə etməlidir ki, şagird daxilən bu dili öyrənməyə ehtiyac duysun, özü haqqında məlumat vermək, digərlərindən informasiya almaq, yoldaşları ilə dialoqa girmək üçün bu dildə danışmağa məcbur olsun.

Müəllim müəyyən bir mövzunu keçərkən şagirdlərinə istiqamət verib, bir növ, kənara çəkilməlidir. Verilən bilik şagirdlərin özlərinin dialoqu, müzakirələri zamanı mənimsənilməlidir. Belə olduqda şagirdlər həm də gözəl nitq qabiliyyətinə yiyələnirlər. Bu prosesdə müəllim xarici dildə fikrini səhv ifadə edən şagirdə irad tutmamalıdır. Əks halda, həmin şagirdə özünə inamsızlıq yaranar və o, növbəti diskussiyada aktiv iştirak etməkdən çəkinər. Sadəcə, digər şagirdlərin müdaxiləsindən sonra o, səhvini özü başa düşər.

Dil uzun müddətdə öyrənilən bir prosesdir. Xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd ünsiyyətdir. Qrammatika isə dilin öyrənilməsində vasitələrdən biridir. Təəssüf ki, biz uzun müddət əsas məqsədi bir kənara qoyub vasitəni - qrammatikanı öyrətmişik. Lakin qrammatikanı öyrənməyin lüzumsuz olması ilə bağlı son illərdə yaranmış fikirlər də səhv mühakimədir. Qrammatika dilin özü ilə birlikdə kommunikativ aspektdə öyrədilməlidir.

Ümumiyyətlə, xarici dillərin öyrədilməsində bir neçə faktor mühüm əhəmiyyət kəsb edir: dil mühiti, motiv, tədrisin məzmunu, müəllim hazırlığı və s.

Sinfin şagirdlərin səviyyəsinə görə bir neçə qrupa bölünməsi xarici dilin tədrisində ən mühüm amildir. Şagirdlərin səviyyəsinə görə bölünmüş qruplarda xarici dil fərqli proqramlara əsasən tədris edilərsə, hər bir şagird dili öz qabiliyyətinə uyğun mənimsəyər. Belə olduqda, sözsüz ki, daha yüksək nəticələr əldə edilir. Bu baxımdan, bir sıra xarici ölkələrdə (o cümlədən, ABŞ-da) məhz bu üsul tətbiq edilir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ CÜMLƏ TƏDRİSİ

Səmədova M.E.

Bakı Mühəndislik Universiteti

Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır. Cümlə predikativliyə, modallığa, bitkinlik intonasiyasına malik olan bir səslə, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə ifadə oluna bilər.

Nitqin elementlərindən olan cümlə real varlığın, hər hansı məlumatın müəyyən cizgilərini, əlamətlərini ifadə edir. Təcrübə göstərir ki, I sinif şagirdlərinin üçdə ikisi dərs ilinin əvvəllərində tələb olunduqda cümlə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu onlarda cümlə haqqında ilkin biliklərin olmamasından irəli gəlir. I-IV siniflərdə sadə cümlənin tədrisi zamani beş istiqamətdə iş aparılmalıdır:

1. Cümlənin qurulması
2. Cümlənin genişləndirilməsi
3. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələrin tərtibi
4. Eyni məzmunun müxtəlif formalarla verilməsi
5. Cümlədə artıq sözlərin ixtisarı

Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə cümlənin mənimsənilməsi üzrə aparılan belə işlər IV sinfin sonunda məktəblilərin aşağıdakı biliklərə yiyələnmələrini təmin edir:

1. Nitqimiz cümlələrdən, cümlələr sözlərdən ibarətdir. Bitmiş fikri ifadə etmək üçün cümlədəki sözlər müəyyən cəhətdən əlaqələndirilir.

2. Cümlə yazıda böyük hərflə başlanır, məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq sonunda nöqtə, sual və nida işarələrindən biri qoyulur.

3. Sözlər mənasına görə cümlədə müəyyən ardıcılıqla birləşir.

4. Cümlədə kimin və ya nəyin işə haqqında danışılır, nə işə deyilir.

Təcrübə göstərir ki, I sinif şagirdlərinin üçdə ikisi dərs ilinin əvvəllərində tələb olunduqda cümlə qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu onlarda cümlə haqqında ilkin biliklərin olmamasından irəli gəlir. İbtidai siniflərdə cümlənin əlamət və kateqoriyalarına mətn üzrə iş prosesində kompleks şəkildə yanaşılır, şagirdlərin bilikləri konkret faktlarla əlaqələndirilir və möhkəmləndirilir. I-II siniflərin proqram və dərsliklərində sintaksisin tədrisinə müəyyən yer verilir, lakin mətn üzrə işə yalnız III-IV siniflərdə praktik yolla başlamaq imkanı vardır. Bu heç də o demək deyildir ki, I-II siniflərdə bu sahədə iş aparmaq olmaz. Əksinə, həmin siniflərdə cümlə üzərində rəngarəng işin təşkili şagirdləri III-IV siniflərdə mətn üzrə işə hazırlayır.

Cümlə haqqında praktik bacarıqlar uşaqlarda məktəbə qədəm qoyduğu dövrdən əvvəl, hətta dil açmağa başladığı vaxtlardan formalaşmağa başlayır. Onlar öz fikirlərini çatdırmaq üçün cümlələr qururlar. Onların nitqində sual, əmr, nida cümlələri də yer alır. Şagird artıq məktəbə başlayarkən onda müəyyən cümlə ehtiyatı olur. Lakin şagirdlər onların cümlə olduqlarını dərk edə bilmirlər.

Məktəbin əsas vəzifələrindən biri şagirdlərin cümlə qurmaq bacarığının, nitqini inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Məhz bu səbəbdən şagird məktəbə qədəm qoyduğu gündən etibarən cümlə anlayışı ilə tanışlıq başlayır.

Cümlə, onun tərkibi anlayışlarının formalaşdırılmasında baş üzvlərlə yanaşı ikinci dərəcəli üzvlər və onlar haqqında əldə edilən məlumatlar da mühüm rol oynayır. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə cümləni genişləndirməklə yanaşı, onun mənasını, məğzini açır, cümləni daha rəngarəng edir. Eyni zamanda ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakı ilə qurulan cümlələr şagirdlərin fikirlərini daha ətraflı, müfəssəl söyləmələrinə köməkçi olur.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri ilə tanışlıq III sinifdə başlayır. İkinci dərəcəli üzvlərin tədrisi də baş üzvlərdə olduğu kimi cümlələr üzərində işlə izah edilir. Müəllim şagirdlərə cümlə daxilində baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərin də iştirak etdiyini şagirdlərin diqqətinə çatdırır. Baş üzvlər kimi ikinci dərəcəli üzvlər də müəyyən suallara cavab verirlər və cümlənin baş üzvlərini (mübtədə və xəbər) aydınlaşdırırlar.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən bir qismi mübtədaya, bir qismi isə xəbərə aid olur, onu izah edir. İkinci dərəcəli üzvlərdən hansının hansı baş üzvü ilə bağlı olduğunu öyrətmək üçün ən əlverişli yollardan biri şagirdlərə cümlədəki sözlər arasındakı əlaqəni mənimsətməkdən ibarətdir. Cümlədə sözlərin əlaqəsi üzrə aparılan işlər nəticəsində şagirdlər cümləni əmələ gətirən sözlərin mənaca bir-biri ilə bağlı olduğunu, sözlər arasındakı əlaqəni suallar vasitəsi ilə müəyyənləşdirməyi, cümlə üzvlərinin hər birinin ayrılıqda müəyyən suala cavab verdiyini öyrənirlər.

ALTINCI SINIF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ ZƏRFİN MƏNA NÖVLƏRİNƏ DAİR ÇALIŞMALAR

Şərifzadə A.C.

Bakı Slavyan Universiteti

İş və hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, eləcə də, əlamətin əlamətini bildirən sözlərə zərf deyilir. Azərbaycan dili dərslərində zərfin və onun məna növlərinin öyrədilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Bunun üçün təkcə qrammatik məfhumların öyrədilməsi ilə iş hələ yekunlaşmış sayılmır. Zərfin məna növlərini düzgün ayırmaq, həmçinin formaca qarışdırıldığı başqa nitq hissələrindən fərqləndirmək bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün çalışmalar əsas rol oynayır. Bildiyimiz kimi, zərflər bir sıra nitq hissələri ilə qarışdırılır. Bunlardan, xüsusilə sifət, say və ismi diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Tərzi-hərəkət zərfləri, xüsusilə hərəkətin keyfiyyətini bildirən tərzi-hərəkət zərfləri morfoloji sualına görə sifətlərlə bəzən eyniləşir. Həmçinin “çox, az, xeyli” sözləri əşyaya aid olduqda say, hərəkətin kəmiyyətini bildirdikdə miqdar zərfi sayılır. Bu sözlərin nəyə aid olmalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bildiyimiz kimi, dilimizdə yönük, yerlik və çıxışlıq halları məkani-qrammatik hallar sayılır. Ona görə ki, bunların mənalarında məkan anlayışı vardır. Şagirdlər bəzən bunları da zərf adlandırırlar. Həmin sözlərin zərf deyil, isim olduğunu başa salmaq üçün şagirdlər belə halda sözlərə şəkilçisiz, yəni hal şəkilçisiz yanaşmağa alışdırılmalıdır. Zərfin tədrisində yuxarıda qeyd edilən çətinliklərin aradan qaldırılması üçün tədris prosesində çalışmalara xüsusi yer verilməlidir.

Altıncı sinif dərslərində beşinci bölmə olan “Hikmət xəzinəsi”ndən sonra zərfin tədrisinə dair qrammatik məlumatlar, mətnlər və çalışmalar verilmişdir. Əvvəlcə zərf haqqında ümumi məlumat verilir. Daha sonra sadə və düzəltmə zərflər, mürəkkəb zərflər və onların yazılışı, nəhayət, “Sevinc” adlı kontekstdən sonra zərfin məna növləri haqqında məlumat, ardınca çalışmalar verilmişdir. Altı nömrəli çalışmada cümlələrdəki zərfi tapmaq və onların hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirmək tələb olunur. Verilmiş beş cümlə daxilində “qəflətən, ora-bura, kor-koranə, azca, səhər” zərfləri işlənmişdir. Yeddi nömrəli tapşırıqda isə əvvəlkindən fərqli olaraq, zərfin işlənməyən məna növünü tapmaq tələb olunur. Belə ki, verilmiş mətn nümunəsində yer zərflərindən başqa zərfin bütün məna növləri işlənmişdir. Doqquzuncu tapşırıqda verilmiş zərfləri məna növünə və quruluşuna görə qruplaşdırmaq tələb olunur. “Silinməz dostluq” mətnindən sonra şagirdlərdən mətnə göy rəngdə verilmiş zərflərin məna növünü müəyyənləşdirmək tələb olunur.

Zərfin məna növlərinin mənimsədilməsinə dair çalışmalar “Dil qaydaları” başlığı altında verilmişdir. Çalışmalar zərfin məna növlərinin mənimsədilməsi baxımından məqsədəuyğun olsa da, sayı az olduğundan yarımçıqdır. Belə ki, zərfin məna növlərinə məxsus dörd çalışma yer almışdır. Bölmənin sonunda verilən ümumiləşdirici təkrar çalışmalarda da zərfin məna növlərinə dair çalışmalara yer verilməmişdir. Bu isə şagirdlərə zərfin məna növlərini tam mənimsətmək və bacarıqlar şəklində formalaşdırmaq üçün kifayət deyildir.

BEŞİNCİ SINIF AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİYİNDƏ YAZI BACARIQLARININ İNKİŞAFI ÜZRƏ VERİLMİŞ ÇALIŞMALAR

Şərifzadə A.C.

Bakı Slavyan Universiteti

Artıq dərslərin müxtəlif səpkili dil hadisələrini özündə ehtiva edən tərif, qayda və şərtlərin əzbərləndirilməsi şagirdlərin idraki fəallığı üzərində qurulmuş müasir təlim prosesinin tələblərini ödəmir. Müasir dil dərsləri daha çox milli və bəşəri dəyərlər aşılaraq bədii və bədii-publisistik mətnlər vasitəsilə şagirdlərə nəticəyönümlü həyatı bacarıqlar aşılamağı nəzərdə tutur ki, bunlar arasında yazı bacarıqları xüsusi yer tutur. Şagirdlərin oxuduqlarını, gördüklərini və düşündüklərini ədəbi dil normalarına uyğun məntiqi ardıcılıqla, yazılı şəkildə ifadə etməsi həmin bacarıqların səciyyəvi xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilir. Şagirdlərin fərdi baxışlarını, duyğu və istəklərini ifadə etməyə yönəlmiş yazı bacarıqlarına yiyələnməsi Azərbaycan dili dərslərində müntəzəm yerinə yetirilən zəruri işə çevrilməlidir.

Məktəbdə yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı işinin başlıca didaktik vəzifəsi şagirdləri həm sərbəst fikirlərini ifadə edərkən, həm də müəyyən mətni olduğu kimi yazarkən orfoqrafik cəhətdən tam düzgün yazmaq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir. Düzgün savadlı yazı düzgün yazılı nitqin əsasını təşkil edir.

Kurikulumla hazırlanmış Azərbaycan dili dərslərində yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı üzrə çalışmalar əsasən “Yazı” başlığı altında verilmişdir. Bu da eyniadlı məzmun xəttinin, onun müvafiq əsas və alt standartlarının reallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Bu tipli çalışmaların digərlərindən fərqi, səciyyəvi xüsusiyyəti və əhəmiyyəti ondadır ki, bu çalışmalar şagirdlərin yazı vərdislərinin, orfoqrafik bacarıqlarının inkişafına yönəldilmişdir. Beşinci sinif Azərbaycan dili dərslərində yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı üzrə ilk yazı ilə bağlı çalışma bir neçə mətndən sonra gələn “Təcili qan axtarılır” mətnindən sonra qruplarla iş şəklində verilmiş və mətn üzərində qurulmuşdur. “Rəmzə çevrilmiş adlar” mətnindən sonra isə şagirdlərdən oxucunu mətni oxumağa sövq edəcək giriş yazmaq və mətndən çıxan nəticəni bir neçə cümlə ilə ifadə etmək tələb olunur. “Bilirdim ki, gələcəksən” mətnindən sonra “Yazı” başlığı altında belə bir çalışma verilmişdir: “Təsəvvür edin ki, qardaşınız cəbhədədir. Ona məktub yazın.”

Bəzi çalışmalar isə şagirdlərin yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, onlarda təfəkkürün canlanmasına, eyni zamanda, mənalı, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün də inkişafına yönəlmişdir. “İki limon ağacı” mətnindən sonra şagirdlərdən təmsildəki ağac və çiçək obrazlarını insan obrazları ilə əvəz etmək tələb olunur ki, bu da qeyd edilən fikrə uyğun gəlir.

Yazı başlıqlı çalışmalar içərisində, xüsusilə, inşa yazılar diqqəti cəlb edir. Beşinci sinif Azərbaycan dili dərslərində bu mövzularda inşa yazmaq tələb olunur: “İnsan daim yeniliyə can atmalıdır”, “Tikdim ki, izim qala”, “Kiçik yaşda olanlar da, xeyirxah işlər görə bilirlər” və s.

Müasir Azərbaycan dili dərslərində yazı bacarıqlarının yaradılması və inkişafı olduqca əhəmiyyətli proses olsa da, kurikulumla hazırlanmış mövcud beşinci sinif Azərbaycan dili dərslərinə bu istiqamət üzrə çalışmalara kifayət qədər yer verilməmişdir.

AUSENTİK MATERIALLARDAN İSTİFADƏ ETMƏYİN XEYİRLİ TƏRƏFLƏRİ

Şərifzadə G.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Ausentik materiallardan istifadə etməyin kommunikasiyanın inkişafında böyük rolu vardır. Ausentik materiallar dedikdə bunun ancaq qəzet və jurnal məqalələrindən ibarət olduğu ehtimal edilir. Lakin bu daha geniş ifadə olub, məhnilər, internet səhifələrindəki məlumatlar, radio və televiziya yayımları və öyrəndiyimiz dildə demək olar ki bütün həyatdan götürülmüş məlumat və materialları ehtiva edir.

Kommunikasiyanın öyrədilməsi və öyrənilməsi prosesində ən əsas prinsip kommunikativ kompetensiyaya yiyələnməkdir. Kommunikativ metod 4 kompetensiyanın hər birinin vacibliyini vurğulayır. Müəllimin dərş prosesində müxtəlif materiallardan istifadə etməsi tələbələrə ruhlandırır, onların dərş marağının artmasına səbəb olur. Ausentik materiallar müasir müəllimlər üçün elə mənbələr təqdim və təmin edir ki, tələbələr nəinki sinifdaxili, hətta sinifdən xaric və real həyatla əlaqəli məlumatlar əldə edirlər. Biz ausentik materialların köməkliyi ilə sözügedən materialı real, həqiqi kontekstdə başa düşürük. Burada əsas diqqət dilin formasında deyil, onun mənasında mərkəzləşir.

Ausentik materiallardan istifadə etmənin bir sıra xeyirli tərəfləri var. Birincisi və ən vacibi ondan ibarətdir ki, bu materiallardan istifadə tələbələrdə özgüvən hissini formalaşdırır. Çünki bu materiallar tələbələrə real həyat situasiyalarında öyrəndiklərini tətbiq etməyə imkan verir.

Digər bir səbəb isə ausentik materialların tələbələrə öyrəndikləri dilin dövlət dili hesab olunduğu ölkələrdə mövcud mədəni mühiti öyrənmələrinə imkan verir. Həmin dövlətlərin sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni mühiti ilə bir növ tanış olur.

Öyrənmə və öyrətmə prosesində ausentik materiallardan istifadə etmək tələbələrin öyrənmə ehtiyacını təmin edir, onlara daha səriştəli olmağı təklif edir, onların daxili motivasiyasını yüksəldir, sözlərin daha aydın və tam şəkildə qavranılmasına kömək edir.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ MƏTNLƏRDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Şirəliyeva G.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Şagirdlərin dünyagörüşlərinin yüksəlməsində, mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafında Azərbaycan dili dərslərləri özünəməxsus yer tutur. Bu dərslərlərdə yer alan mətnlərin təsiri, xüsusilə, danılmazdır. Burada nitq mədəniyyətinə xidmət edən, xeyirxahlıq, humanizm və s. əxlaqi keyfiyyətlər aşıl原因, həmçinin də, multikultural dəyərlərə söykənən mətnlər yer almaqdadır.

Bildiyimiz kimi, multikulturalizm bizim xalqımızın həyat tərzidir. Dünyada bu, yeni məfhum hesab olunsa da, Azərbaycanda qədim tarixə malikdir. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı multikultural dəyərlər içində yaşamış, bunu bir həyat təzi olaraq qəbul etmişdir. Bu, xalqımızın humanist, xeyirxah, qonaqpərvər bir xalq olmasından irəli gəlir. Xalqımız hər zaman digər xalqlarla qonşuluq şəraitində yaşamış, gözəl münasibətdə olmuş, onlar arasında ayrı-seçkilik olmamışdır. Bunlar mənəvi keyfiyyət göstəriciləridir. Və belə mənəvi keyfiyyətlər övladlarımıza kiçik yaşlarından aşıl原因malıdır. Bu prosesdə Azərbaycan dili dərslərləri də az rol oynamır. Burada bir çox xalqlara məxsus nağıllar, xarici yazıçıların hekayələri yer almaqdadır ki, bunlar da şagirdlərə multikultural dəyərləri aşıl原因an faktorlardandır.

1-ci siniflər üçün Azərbaycan dili dərslərində buna kifayət qədər yer verilib. Ümumiyyətlə, hərtərəfli mənəvi keyfiyyətlərlə zəngin mətnlərlə tərtib olunmuş dərslərdə kifayət qədər müxtəlif xalqlara, müəlliflərə məxsus mətnlər də yer alıb. Buna nümunə olaraq, Litva nağılı “Nə üçün pişik yeməkdən sonra yuyunur”, Meksika nağılı “Nəzakətli dovşan”, rus xalq nağılı “Ayı və kəndli”, serb nağılı “Niyə ayın paltarları yoxdur”, mordva xalq nağılı “İtlə insan necə dost oldular” kimi maraqlı, düşündürücü, eyni zamanda, şagirdlərə nitq mədəniyyəti, əxlaq və digər mənəvi keyfiyyətlər aşıl原因an nağıllardır. Təbii ki, müəllim hər bir xalq haqqında qısaca məlumat verir.

2-ci sinif dərslərində B.Leonidovanın eyniadlı əsərinin motivləri əsasında “İki güzgü”, Sergey Mixalkovun “İki gənc və dovşan”, “Dostlar səfərdə”, V.Oseyevanın eyniadlı hekayəsi əsasında işlənmiş “Sehrli söz”, Lev Tolstoyun “Xilaskar it” əsərləri şagirdlərə sədaqət, əxlaq, dostluq və s. keyfiyyətlər aşıl原因an multikultural mətnlərdəndir.

3-cü sinif üçün “Azərbaycan dili” dərslərində isə İngiltərədə cərəyan edən hadisələri əks etdirən “Şahzadə və dilənçi”, Makedoniya hökmdarı Filipin oğlu, “dünyanın fəthi” adlandırılan sərkərdədən bəhs edən “Makedoniyalı İsgəndər”, Astrid Lindgrenin “Balaca və Karlson”, 3-cü sinif üçün “Türkce” dərslərindən götürülmüş “Atatürk niyə ağladı” mətnləri şagirdlərdə müxtəlif xalqların məişəti, adət və ənənələri, mənəvi dəyərləri haqqında təsəvvür oyatmaqla yanaşı, həmin xalqlara rəğbət hissi oyadır.

Lakin Viktor Hüqonun “Səfillər” romanından “Qavroş” mətni şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun deyil.

4-cü sinif üçün “Azərbaycan dili” dərslərində Şərq dünyasının ən məşhur şəxsiyyətlərindən olan Rumiden bəhs edən “Ruminin məsləhəti” rəvayəti, Mark Tvenin “Tom Soyerin macəraları” əsərindən “Tom özünü fəda edir” kimi başqa xalqlara məxsus bədii əsərlərlə şagirdlər digər mədəniyyətlərlə də tanış olur, bu da onların dünyagörüşünün inkişafına müsbət təsir edir.

Müasir dərslərlərin mənəvi keyfiyyətlər aşıl原因an, multikultural dəyərlərə söykənən mətnlərlə zəngin olması onların dəyərini yüksəldir, şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafı üçün zəmin yaradır.

SƏMƏD VURĞUNUN “AZƏRBAYCAN” ŞEİRİNİN MÜASİR METOD VƏ ÜSULLARLA TƏHLİLİ

Şirinova M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycanın xalq şairi S. Vurğunun bioqrafiyasına nəzər salsaq, şairin yaradıcılıq nümunələri ümumtəhsil məktəbinin dörd sinfində: V sinifdə (“Ceyran”), VI sinifdə (“Azərbaycan”), IX sinifdə (“Mən tələsmirəm”), nəhayət, XI sinifdə (“Muğam” poeması) həmin əsərlərin öyrədilməsi tələb olunur. V, VI və IX siniflərdə şair haqqında qısa məlumat verilir.

VI sinifdə tədris oluna “Azərbaycan” şeiri müəllimin dərstdə yaradıcı fəallığı üçün geniş imkanlar yaratmaq gücünə malikdir. Belə ki, ilk olaraq dərsləşmə bölgüsü aşağıdakı şəkildə bölünür:

MÖVZU: “Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin təhlili”

İŞ FORMASI: Qruplarla iş, kollektiv iş

İŞ ÜSULU: Suallar, müsahibə, diskussiya, əqli hücum.

MƏQSƏD: “Azərbaycan” şeirinin fonunda şagirdlərə vətənə məhəbbət hisslərini formalaşdırmaq.

BİLİKLƏR: 1. Əsərin ideyasını şagirdlərə çatdırmaq, 2. Şeirin dili ilə vətənimizi bir daha şagirdlərə tanıtmək

BACARIQLAR: Əsərdəki ən vacib məqamları işıqlandırmaq.

İNKİŞAF: Şagirdlər əsərin təhlili ilə bağlı suallar verəcək.

İNTEQRASIYA: Tarix, musiqi, coğrafiya

TƏCHİZAT: şeir dair çəkilmiş klip, PowerPoint proqramında hazırlanmış təqdimat, Azərbaycan Respublikasının xəritəsi, dərslək, kompüter, proyektor, Zeynəb Xanlarovun ifasında “Azərbaycan” şeirinə həsr olunmuş musiqi parçası.

Dərsin gedişi: Şagirdlər “Muğam” “Vaqif” “Aygün” “İnsan” adlı 4 qrupa bölünür. Qrup liderləri özlərin təqdim edirlər.

Dərsin birinci mərhələsində şagirdlərlə oyun keçirirəm. Belə ki, sinifdəki bütün şagirdlər dairəvi şəkildə düzülür. Və mən şagirdin birinə “Azərbaycan” şeirinin ilk bəndin söyləməyi tapşırıram, daha sonra saat əqrəbi istiqamətində müxtəlif şagirdlər şeirin bütün bəndlərini səsləndirirlər. Şeir bitəndən sonra isə şairin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumatlarda sadalanır.

Dərsin ikinci mərhələsində isə, tədqiqatın aparılması və informasiya mübadiləsi aparılır.

Tədqiqat sualı: Tədqiqat suallını vermək üçün öncə PowerPoint proqramında hazırladığım təqdimatı göstərirəm. Orda qeyd olunan suallara hansı qrup birinci bayraq qaldırırsa o da cavab verir. Həmçinin müxtəlif cavabı olan qrupları da dinləyirik. Şagirdlərə hazırladığım suallar aşağıdakılardır:

1. S. Vurğun nə vaxt və harda anadan olub?
2. O, ilk təhsilini harda alıb?
3. S. Vurğunun hansı əsərlərinin adını çəkmə bilirsiniz?
4. Azərbaycan şeirində hansı bölgələri adı çəkilir və təənnüm edilir?
5. Çox keçmişəm bu dağlardan
durna gözlü bulaqlardan
eşitmişəm uzaqlardan
sakit axan arazları
sınamışam dostu, yarı

Bəndində şair “Durna gözlü bulaqlardan” mısrası ilə nə demək istəyir? Azərbaycanın hansı bölgəsində yerləşən çayların bulaqların adını bilirsiniz?

6. Muğam beşiyi haradır? Hansı muğam ustaların tanıyırsınız?

7. Dağlarının başı qardır

ağ örpəyin buludlardır
böyük bir keçmişin vardır
bilinməyir yaşın sən
nələr çəkmiş başın sən.

Bəndində şair “Böyük bir keçmişin vardır”, “Nələr çəkmiş başın sən” mısralarındakı mənanı öz düşüncələrinizlə izah edin. Azərbaycanın keçmişi, tarixi haqqında nələr bilirsiniz?

Dərsin üçüncü mərhələsində şagirdlər əlavə fikirlərini bölüşür və qruplar bir-birilərinə suallarla müraciyyət edirlər.

Daha sonra Zeynəb Xanlarovun ifasında “Azərbaycan” şeirinə həsr olunmuş musiqi parçasına qulaq asıb dərsləşmə sonlandırırıq.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ V VƏ IX SINIFLƏRİN AZƏRBAYCAN TARİXİ KURSLARINDA FƏNDAXİLİ ƏLAQƏLƏRDƏN İSTİFADƏ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

Şükürova S.F.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Azərbaycan tarixi kursunda fəndaxili əlaqədən istifadə edilməsi olduqca mürəkkəb quruluşa malik olsa da, eyni zamanda şagirdlərin mənimsəmə gücünün artırılmasına, idrak hafizəsinin də güclənməsinə şərait yaradır. Hər hansı bir növbəti mövzuya keçid baş verdikdə müəllim bunun üçün keçmiş mövzu ilə zəncirvari əlaqə saxlamağı bacarmalıdır. Şübhəsiz ki, bu, tarix müəllimindən pedaqoji təcrübə və taktiki ustalığ tələb edir.

Sinfi təşkil edən şagirdlərin hamısının düşüncə tərz, psixoloji durumu və mənimsəmək qabiliyyəti eyni olmadığına görə müəllim hər bir şagirdə xüsusi bir fərd kimi yanaşmalıdır. Buna görə ki, təkcə Azərbaycan tarixi kursunda deyil, Ümumi tarix kursunda da fəndaxili əlaqədən istifadə edilməsi, mövzulararası səyahət edilməsi zəruri hal kimi nəzərə alınmalıdır. Məsələn: Azərbaycan tarixinin Xanlıqlar dövrünün yaranmasına qədər olan mərhələ, yəni Nadir şahın Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alması və özünü 1736-cı ildə Suqovuşan qurultayında şah elan etməsi mövzuları bir-biriləri ilə kəskin surətdə əlaqədardır. Sual oluna bilər ki, Nadir şahı qarşı XVIII əsrin əvvəllərində baş verən üsyanlar nəyə görə bir-birinin ardınca sürətli formada həyata keçirdi? Cavab olaraq deyilə bilər ki, çünki Nadir şah uzaq səfərlərə çıxdığı üçün uzun müddət Azərbaycan ərazisində tam hakimiyyətini səfərbər edə bilməmişdir. Və növbəti elə bir sual meydana çıxa bilər. Nadir şahı qarşı XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən üsyanların xarakterik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Əgər şagird ardıcıl olaraq əvvəlki mövzulardan xəbərdardırsa, haqlı olaraq belə bir cavab verəcəkdir. Çünki Nadir şahı qarşı XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən üsyanlar bütövlükdə eyni vaxt çərçivəsində həyata keçmişdir. Buna görə də Nadir şah bütün bu üsyanların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi. Bu mövzunun ardı kimi XVIII əsrin I yarısından etibarən Azərbaycanda Xanlıqlar sisteminin yaranmasını götürmək olar. Çünki Azərbaycanda mövcud olan natural təsərrüfatın hakim olması, ərazilər arasında istər iqtisadi, istərsə də mədəni əlaqələrin olduqca zəif olması Azərbaycanda Nadir şahdan hakimiyyətin azad olunmasından sonra növbəti mərhələnin ayrı-ayrı xanlıqlar quruluşu formasında qədəm qoymasına şərait yaradırdı.

Beləliklə fənlərarası əlaqədən istifadə olunması şagirdə təkrara meyillilik və maraq yaratmaqla yanaşı, onun mövzular üzrə səbəb-nəticə əlaqələrini açıb göstərməsinə, ümumiləşdirmə aparmasına, habelə mövzunu analiz-sintez etməsinə gətirib çıxarır. Doğrudan da Azərbaycan tarixi kursu üzrə fəndaxili əlaqədən istifadə edilməsi məsələsinə kurikulum sistemində çox həssas yanaşılmışdır. Fəndaxili əlaqədən istifadə edilməsi mövzu üzrə təkrar aparılmasa belə, şagirdin keçmiş mövzu ilə bağlı olan bilgilərinin yenidən hafizəsinə qayıtmasına şərait yaradır.

“CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ MOLLA NƏSRƏDDİNÇİLƏR” ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ

Tağıyeva G.X.

Odlar Yurdu Universiteti

Dahi sənətkar publisist, yazıçı, dramaturq və ən nəhayətində Azərbaycan ədəbiyyatının novator sənətkarı Cəlil Məmmədquluzadə təkcə öz dövrünün deyil, eyni zamanda, bütün dövrlərin əlçatmazıdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı bir çox sənətkarlarının məhz bu dövrdə yetişdirmişdir. Onlardan biridə Cəlil Məmmədquluzadə 1866-cı ildə bəzi mənbələrdə isə 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində kiçik dükancı ailəsində anadan olmuşdur. Atası Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərindən Naxçıvan şəhərinə gəlmiş və burada inşaat ustası olaraq çalışmağa başlamışdır.

Özünün təbirincə desək “gözümü birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq gördüm”, ilk təhsilini 1873-1879-cu il Mollaxanada alan Cəlil burada “Quran” oxumaqla yanaşı ərəb və fars dillərini öyrənməyə müvəffəq olmuşdur. Daha sonra 1879-cu ildə Naxçıvanda açılan üç sinifli Rus məktəbində təhsil almış və onun həyatının dönüş nöqtəsi olmuşdur. 1882-ci ildə üç sinifli rus məktəbini bitirib, Qori Müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinə daxil olur.

Gülüşə ehtiyacın artdığı belə bir şəraitin məhsulu olmaq etibarilə “Molla Nəsrəddin ” Azərbaycan ədəbiyyatında böyük keçmiş, gözəl ənənələri olan satiranı yenidən oyadıb ədəbiyyata gətirirdi. Böyük

demokrat yazıçı və görkəmli ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə iyirmi beş il ərzində fəaliyyətini Tiflisdə, Təbrizdə və Bakıda davam etdirən məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə Azərbaycan milli satirik mıtbuat və tənqidi-realist ədəbiyyatın əsası qoyulmuşdur. Geniş mənada türk –müsəlman dünyasının birinci satirik jurnalı kimi “Molla Nəsrəddin” Şərq aləmində satirik mətbuatın və ədəbiyyatın demokratik ictimai fikrin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Şərq dünyasına satirik günəşi ilk dəfə “Molla Nəsrəddindən” doğmuşdur. Şərqin oyanışı, dirçəlişi və istiqlalı uğrunda geniş, sistemli və ardıcıl mübarizə bu jurnal vasitəsi ilə başlamışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının tarixində “Molla Nəsrəddin” jurnalı xüsusi ədəbi məktəb yaratmış ilk mətbuat orqanıdır. Digər ədəbi məktəblərdən fərqli olaraq “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi əksər yaradıcılıq istiqamətlərini və janrları ictimai fikri, hətta rəssamlıq sənətinə də özündə cəmləşdirir. Özündən əvvəl və sonra yaranmış heç bir ədəbi məktəb “Molla Nəsrəddin” jurnalı qədər yazıçını, şairi və rəssamı öz ətrafında birləşdirə bilməmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin ardıcıl və böyük səyi sayəsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yaradıcı ziyalılarının “Molla Nəsrəddin” ordusu formalaşmışdır. Bu mübariz demokratik ziyalı ordusunun başçısı görkəmli yazıçı, publisist Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə idi. Böyük molla-nəsrəddinçi Əbdülrəhin bəy Haqverdiyevin vaxtiylə etiraf etdiyi kimi, bu ədəbi cəbhədə təb və istedad yaradıcı qüvvəni özlərinə məxsus olsa da, “mövzu verən və yol göstərən” Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. Geniş mənada “Molla Nəsrəddin” jurnalı tənqidi-realist ədəbiyyatın möhkəm ədəbi cəbhəsi, molla-nəsrəddinçi ədiblərin əsərlərinin çoxcildli külliyyətidir.

“Molla Nəsrəddin”-in timsalında ilk dəfə idi ki, konkret bir mətbuat orqanının əsasında müstəqil ədəbi məktəb formalaşmışdı. Bu, təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən türk-müsəlman dünyasında ayrıca bir mətbuat orqanının adı ilə əlaqədar olan birinci məktəb idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Füyuzat” ədəbi məktəbinin də meydana çıxmasında ədəbiyyat və mətbuat dünyasındakı rəqabət zəmnində formalaşmışdır. Heç şübhəsiz, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəb mərhələsinə çatdırılması bu jurnalın yaradıcısı Cəlil Məmmədquluzadənin təşkilatçılıq bacarığın və xüsusi ədəbi məharətin nəticəsində mümkün olmuşdur. Əslində, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycandakı Şərq yönü milli inkişaf meyilləri ilə Qərb maarifçiliyini sintez halında yeni tipli ədəbiyyat və mətbuat yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Dahi sənətkar tez bir zamanda ətrafına çoxlu istedadlı insanları cəmləmişdir. İlk növbədə böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının proqramını hazırlamaqla Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının konsepsiyasını hazırlamışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk sayında gedən əsərlərin yeni ədəbi məktəbin əsas prinsiplərini özündə cəmləşdirən proqram xarakterinə malik olan sənət nümunələridir. Bu sayda baş məqalə kimi təqdim olunan əsər “Sizi deyil gəlmişəm”, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi üçün manifest olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə “həqiqi Molla Nəsrəddin” şairi axtarmaq üçün çap edirdiyi “Lisan bəlası” şeiri sanki “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbi üçün müsəbiqə xarakterli elanname idi. Vaxtilə, Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı kimi “Lisan bəlası” şeiri “bir nümunə idi ki, bunu birinci nömrədə çap etməklə bir həqiqi “Molla Nəsrəddin” şairini axtarırdıq. Biz Sabir və Məşədi Sicimqulu axtarırdıq. Bir tərəfdən birinci nömrəmizi şeir babətindən yarımçıq buraxmaq istəmirdik. Bir tərəfdəndə Sabir və Məşədi Sicimqulunun dünyada varlığında xəbərdar deyildik.”

Jurnalın ümumillikdə karikaturaları ilə də məşhur idi və jurnalı digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən idi. Jurnalın ilk sayında Cəlil Məmmədquluzadənin sifarişi ilə Oskar Şmerlinq tərəfindən “Müsəlman dünyasının oyanışı” üçün çəkilmiş karikatura jurnalı böyük bir uğur gətirmişdir. İlk sayından etibarən yol göstərmək, istiqamət vermək, təsvir etmək üçün düşünülmüş tapılmış, kəşf edilmiş, “Molla Nəsrəddin”-in teleqramları, “atalar sözləri”, “poçt qutusu”, “bilməli xəbərlər” kimi yeni janrlar sonralar uzun illər boyu molla-nəsrəddinçi publisistikasının əsas, aparıcı janrlarına çevrilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Dəllək” adlı kiçik hekayəsi bir daha yeni nəsr modelinə nümunə kimi diqqətə çatdırmışdır. Eyni zamanda “Poçt qutusu” hekayəsi ilə Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi qüvvələri yönləndirmişdir. Böyük ədib “Poçt qutusu” yazılarında gələcək molla-nəsrəddinçiləri yeni ədəbi nəslin müəllimi səviyyəsində çıxış edir. “Poçt qutusu” bölməsində təlimat xarakterli tapşırıqlar və tövsiyələr “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin ədəbi dərsləridir. Müşahidə olunan cəhətlərdən biridə bundan ibarətdir ki, Cəlil Məmmədquluzadə molla-nəsrəddinçi ədəbiyyatın formalaşdırılması prosesində hətta tanınmış, təcrübəli yazıçılara, “Molla Nəsrəddinin” dostları və köməkçilərinə də güzəştə getməmiş, həmişə tələbkar münasibət bəsləmişdir. Jurnalın “Poçt qutusu” mətnlərində adları çəkilən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış yaradıcıları Əbülhasan Şeybani- Mirzə Ələkbər Sabir, Dabaniçatlaq-Əli Razi Şəmsizadə, Yetim cüce-Əli Məhzum, Şairimiz-Əli Nəzmi, Cüvəllağı- Əliqulu Qəmküsar, Millət dostları-Əbdülrəhim bəy Haqverdiyev, Palanduz-Salman Mümtaz, Yeni səlnaməçi-Məhəmmədəli Sabit idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin bənzərsiz bədii əsərləri həm “Molla Nəsrəddin” dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, həm də ümumən ədəbiyyatımız üçün örnək sayılmağa tam layiq olan dəyərli ədəbi nümunələrdir. Azərbaycan ictimai-bədii fikrin çoxəsrlik tarixində konkret bir mətbuat orqanı əsasında yeni tipli molla-nəsrəddinçi ədəbi məfkurə parlaq bir yaradıcılıq məktəbi kimi mühitin fəvqünə yüksələ bilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin bənzərsiz bədii əsərləri həm “Molla Nəsrəddin” dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, həm də ümumən ədəbiyyatımız üçün örnək sayılmağa tam layiq olan dəyərli ədəbi nümunələrdir. Ədəbiyyatımıza və mətbuatımıza kiçik hekayəni və kiçik adamı, tragikomediya və satirik publisistlikni, felyeton janrını “açıq ana dili” üslubunu və azərbaycançılıq məfkurəsini, cümhuriyyət anlayışını gətirmiş Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi-ictimai fikrinin Molla Nəsrəddin dövrünün yaradıcısıdır. haqlı olaraq müasirləri ona geniş mənada “ədəbi dövrün başcısı” (Yusif Vəzir Cəmənzəminli) kimi də dəyərləndirmişdir. Başçılıq etdiyi jurnalın ətrafına toplayıb vahid ədəbi cəbhədə birləşdiyi, eyni məfkurə və üsluba yönləndirdiyi yazıçı və şair, publisist və karikaturaçıları Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbini formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Molla-nəsrəddinçi sənətkarlardan hər biri bu ədəbi məktəbi daha da zənginləşməsinə və yetkinləşməsinə özünün layiqli əlavələrini etmiş, xidmət göstərmişlər. Nəticədə, Azərbaycan ictimai ictimai-bədii fikrin çoxəsrlik tarixində konkret bir mətbuat orqanı əsasında yeni tipli molla-nəsrəddinçi ədəbi məfkurə parlaq bir yaradıcılıq məktəbi kimi mühitin fəvqünə yüksələ bilmişdir.

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi geniş anlayış olub özündə bir neçə yaradıcılıq istiqamətlərini, çoxsaylı yaradıcılıq qüvvələrini özündə birləşdirən ədəbi məktəbdir. Bir çox yaradıcılıq sahələri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəb içərisində, onun həddləri daxilində xüsusi inkişaf edərək daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpmışdır. Beləliklə, vahid ədəbi məktəb daxilində bir neçə məktəb necə dəyərlər məktəb içində məktəblər yaranmışdır. “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbi, molla-nəsrəddinçi yeni nəsr, satirik, publisistika və karikatura məktəbləri “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin üzvi tərkib hissələridirlər. Doğrudur, bu məktəblərdən hər biri, xüsusən molla-nəsrəddinçi satirik şeir məktəbi həm də müstəqil ədəbi məktəb təsiri bağışlayır. Hətta, “Molla Nəsrəddin” şeir məktəbinin zəmnində formalaşmış və xüsusi bir Sabir satira məktəbi də nəzərə çarpmışdır. Yaxud “Molla Nəsrəddin” karikatura məktəbi ənənələri əsasında ayrıca Əzim Əzimzadə karikaturaçılıq məktəbinin yaranmasıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə istismar dünyasının yaralarını açıb tökən, istismarçıların maskasını yırtıb parçalayan bir hakim, “müsəlman qardaşlar”ın yaralarını təyin və “təşğiz” etmək və bərabər müalicəyə çalışan bir həkim, yeni tənqid, məzəmmət, ifşa ilə yanaşı, məsləhət verən, yol göstərən bir el ağsaqqalı idi.

Molla Nəsrəddin ümumən xalqın ictimai-bədii təfəkküründəki mübariz gülüşü və ədəbiyyatdakı tənqidi keyfiyyətlərini ön plana çıxardır. Cəlil Məmmədquluzadə jurnal vasitəsi ilə xalqa inqilabi-demokratik məzmun aşılayır. 1905-ci il inqilabı cəmiyyətdə həlledici mərhələ yaratmış və dahi sənətkar jurnalın işini bu tarixi şəraitdən doğan vəzifələr əsasında qurmağa başladı.

Cəlil Məmmədquluzadə publisistikasının başlıca problemi dünya müharibəsi zamanı mürtəcə ideoloji axınlara qarşı mübarizə, burjuva millətçiliyi və dini təəssübkeçiliyin tənqidi, ana dilinin təmizliyi, müstəqilliyi, milli ədəbiyyatın dirçəlişi uğrunda mübarizə idi.

Ədəbiyyatın tədrisi prosesində qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri təlimlə tərbiyənin vəhdətinin təmin edilməsidir. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı şagirdlərin vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması baxımından geniş imkanlar açır. Ədəbin öz xalqının taleyi, gələcəyi, gənc nəslin vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün zəmin olmuşdur.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОТБОРА ТЕКСТОВ

Агаева Г.Л.

Бакинский Славянский Университет

Подходы к отбору учебных текстов в работах методистов различные, нет определенной систематичности, последовательности. Следовательно, разные и принципы отбора текстов. Одни методисты в своих работах предлагают принципы отбора текстов, основанные на анализе работ своих предшественников, а другие рассматривают текст с разных позиций и предлагают свои принципы. Различают общие и частные принципы отбора. Требования связанные с педагогической деятельностью, служащие для улучшения учебного процесса относятся к общим. А частные принципы конкретизируют их и влияют на формирование межкультурной компетенции.

Главным компонентом педагогической системы являются цели обучения. В зависимости от целей обучения меняются компоненты урока и выбор учебного текста, т.к. они формируют образовательные, воспитательные, развивающие, практические цели обучения иностранному языку.

Учитывая практические цели обучения методисты выдвигают коммуникативные и межкультурные принципы отбора текстов. Коммуникативную ценность текста обеспечивают требования актуальности, подлинности текста. Согласно данному принципу, текст рассматривается как единица, содержащая языковой материал; средство служащая формированию речевых и коммуникативных умений и навыков учащихся; образец сообщения информации; источник содержащий информацию о культуре страны и пр.

Межкультурный принцип предполагает обучение учащихся общению, изложению своих мыслей на иностранном языке, как в письменной, так и в устной форме, учитывая общие и отличительные черты родной культуры и культуры народа, язык которого изучают. Учитывая цели обучения методисты выделяют принцип воспитательной ценности текста. Данный принцип позволяет воспитать у учеников уважительное, толерантное отношение к культуре, реалиям чужой страны, нации. При изучении иностранного языка особое значение имеет объяснение ученикам культурных различий, привитие любви к иностранной литературе, воспитание чувства патриотизма, гуманности, сопереживания. С учетом коммуникативных, межкультурных и воспитательных принципов в качестве учебного материала в начальных классах национальных школ целесообразно подбирать тексты для детского чтения. К таким текстам относятся фольклорные произведения, авторские сочинения, которые включают нравственные ценности, особенности национальной культуры народа, язык которого изучают.

Приведенные принципы не являются исчерпывающими, т.к. это не полный перечень принципов, а лишь основные, которые позволяют нам отбирать учебные тексты для занятий по русскому языку в национальной школе.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕТАЛЬ В НОВЕЛЛЕ ТОМАСА МАННА «ТРИСТАН»

Бахшалиева А. Д.

Бакинский славянский университет

Каждый человек в жизни хоть раз читал художественную литературу. Мы читаем художественную литературу по разным причинам: некоторые для духовного обогащения, увеличения словарного запаса, получения идей, формирования мировоззрения и для получения знаний. Но редко, кто интересуется структурой художественного произведения и задумывается о его идеи.

Деталь-(от фр.clela)- подробность,частность,мелочь. Художественная деталь- это средство создания образа, который помогает писателю создать образ, предмет,характер, картину, действие и переживание в их своеобразии и неповторимости. Художественная деталь в литературном произведении-это то, на что хочет сделать акцент писатель. С помощью художественной детали писатель ярко и выразительно раскрывает образ, черты характера героя и так же обстановку, в которой разворачиваются действия произведения. Имеются следующие виды художественных деталей, которые придают эмоциональность и идею в произведениях: словесная, портретная, предметная,психологическая, пейзажная и форма художественного обобщения.

Как мы отметили, в каждом произведении имеется художественная деталь, и в новелле Томаса Манна «Тристан» мы можем также отметить наличие художественной детали. В новелле все действия разворачиваются в санатории «Эйнфрид».В начале новеллы мы уже сталкиваемся с портретной художественной деталью, в которой идет описание внешности доктора Леандера – руководителя санатория. Один из главных героев новеллы коммерсант Клетериан, который привозит в «Эйнфрид» свою супругу Габриэllu. При описании их приезда мы можем заметить пейзажную художественную деталь.

Эта художественная деталь дает нам подсказку о состоянии Габриэllы, которая страдала болезнью дыхательного горла, но несмотря на это выглядела прелестно и благородно. Дальнейшая портретная деталь Габриэllы показывает нам частичночерты ее характера, а также описание первой встречи писателя Шпинеля и Габриэllы дает нам понять,как будут строиться их отношения в новелле. При описании господина Клетериана помимо портретной художественной детали, мы

можем увидеть словесную художественную деталь, которая описывает его финансовое положение: «Говорил он громко, небрежно и добродушно, как человек, пищеварение и кошелек которого находятся в полном порядке». Словесная художественная деталь наблюдается при описании писателя Шпинеля «гнилой сосунок» - так его прозвал один из господ «Эйнфрида». Писатель Шпинель действительно был интересным человеком и при разговоре с Габриэлой мы узнаем, что он даже не болен, а находится здесь ради здешнего стиля. Мы можем даже предположить, что он здесь бежит от реальности к прекрасному, ведь его привлекало в Габриэле ее красота, он хотел, чтобы она избавилась от своего мужа и обрела свободу. В новелле чувствуется влияние Вагнера на творчество Томаса Манна. Габриэлла умела играть на пианино, но ей запрещали играть врачи. Шпинель же переубеждал ее сыграть на пианино:

«Вы свободны... Вы свободны, сударыня! Всего лишь несколько аккордов...».

Она сыграла сначала Шопена, а потом «Тристан и Изольду» Вагнера, что является основной художественной деталью, идеей произведения. Психология Шпинеля именно здесь стало ясной, ведь он считал, что смерть - это не конец жизни, и ради прекрасного стоит умереть. Состояние здоровья Габриэлы ухудшилось после игры на пианино и эта красота стоило ей жизни. Шпинель осмелился написать письмо господину Клеттириану, в котором он обвинил его в бедах его жены, но не только его, но и их сына:

В новелле Томаса Манна «Тристан» как мы уже отметили один из главных героев был Детлеф Шпинель – писатель, который отрицал повседневную жизнь и банальности этой жизни и стремился к прекрасному отрицая взаимосвязь общества и жизни с искусством. Мы можем с уверенностью именно это отметить главной художественной деталью произведения. Томас Манн использовал выше отмеченные художественные детали, чтобы дать полное описание и основную идею новеллы. Сам писатель в новелле по нашему мнению пытался напрямую не выражать свое отношение к Шпинелю и его мысли, но все художественные детали использованные писателем выражают его мнение о декаданском писателе. Как мы можем заметить писатель находит не положительно его мнение и мнение декаданского общества, потому что в творчестве Томаса Манна мы можем встретить такие произведения в котором он утверждает связь общества с искусством и литературой. Томас Манна показывает нам жизнь декаданского писателя, который прячется от реальности в санатории и пытается навязать свои глупые мысли Габриэле. Нужно отметить исходя из новеллы, что чтобы познать прекрасное не надо умереть, его можно постичь в реальной жизни и не стоит убегать и прятаться от реальности.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТРАНОВЕДЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ДЛЯ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Биньятова Ж.Р.

Бакинский славянский университет

Большую роль в поддержании мотивов к изучению иностранного языка играет введение на уроках элементов страноведения. Тексты страноведческого характера занимают сегодня все большее место в процессе обучения иностранным языкам. Благодаря таким текстам, учащиеся познакомились с реалиями страны изучаемого языка, получили дополнительные знания в области географии, образования, культуры и т.д. Содержание страноведческих текстов были значимыми для учеников, имели определенную новизну, будь то общие сведения об образовательных учреждениях, о государственном устройстве, о детских и юношеских организациях страны изучаемого языка или об особенностях речевого поведения и этикета. Уроки страноведения вызвали у учеников потребность в дальнейшем самостоятельном ознакомлении со страноведческими материалами.

В страноведении реалия представляет собой особую единицу. С одной стороны, реалия отражает государственный, экономический, географический и культурный уклад страны, что придает ей высший, ценный вес. Но, с другой стороны, реалия — это слово, называющее объекты, характерные для жизни одного народа и совершенно чуждые другому, что очень затрудняет их перевод, и переводчику приходится прибегать к пространным описаниям или предлагать свои неологизмы.

В стилистическом плане реалии являются принадлежностью национального литературного языка, и этим они отличаются от научных терминов, локализмов, жаргонизмов и т.д. Итак, реалии являлись главным объектом изучения страноведения.

Основная цель обучения иностранному языку состоит в развитии личности ученика, способного и желающего участвовать в межкультурной коммуникации. Исходя из поставленных целей, в содержание обучения страноведению на уроках иностранного языка включались следующие компоненты: лингвострановедческий, включающий в себя знание, понимание реалий (слов, обозначающих предметы национальной культуры) и умение их употреблять, а также фоновую лексику, фразеологизмы, пословицы как источник национальной культурной информации; знание страноведческих тем, связанных с общими знаниями о стране; текстовый материал, содержащийся в учебниках и учебный материал по страноведению и общеучебный компонент.

Задача учителя в соответствии с реалиями времени заключалась в обеспечении условий для приобщения учащихся к иноязычной культуре и их подготовке к участию, в передаче духовного богатства народа страны изучаемого языка, в частности в обогащении предлагаемых для изучения тем по страноведению, чтобы все работало на межкультурную коммуникацию.

Для поддержания интереса учащихся к иностранному языку на протяжении всего периода обучения большую роль играло введение на уроках элементов страноведения. Это содействовало воспитанию учащихся в контексте диалога культур, знакомило с общими ценностями, служило опорой для поддержания познавательной мотивации, и формировало способности к общению на иностранном языке.

Качество обучения во многом зависело от умения учителя подобрать страноведческий материал. Познание чужой культуры состояло в поиске различий между образцами своей и чужой культуры и осознание этой культуры. Тексты страноведческого характера занимали большое место в процессе обучения иностранному языку.

Содержание таких текстов было значимым для учащихся, имело для них новизну. В понятие культуры при отборе текстов включались следующие аспекты: 1. География, города-памятники. 2. Обычаи, традиции, самосознание народов. 3. Выдающиеся люди. 4. Система образования. 5. Живопись, архитектура, скульптура. 6. Классическая (народная) музыка. 7. Проза, поэзия, фольклор. 8. Памятники искусства, литературы 9. Кино, театр, СМИ, ТВ. 10. Общественные и религиозные организации, фонды.

Учебники иностранного языка содержат материал страноведческого характера, который позволяет обеспечить реализацию социокультурного компонента, предлагая информацию о стране изучаемого языка, развивая умения учащихся представлять свою страну в сравнении с другими странами.

ПОНЯТИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Гахраманлы Дж.Р.

Бакинский славянский университет

Экологическое воспитание представляет собой систематическую педагогическую деятельность, направленную на развитие экологической образованности и воспитанности детей; накопление экологических знаний, формирование умений и навыков деятельности в природе, пробуждение высоких нравственно-эстетических чувств, приобретение высоконравственных качеств и твердой воли в осуществлении природоохранной работы. В процессе экологического воспитания формируется экологическое сознание как важная составная часть мировоззрения школьников. Экологическое образование и воспитание младших школьников это ознакомление учащихся с окружающей природой, в основу которого положен экологический подход, при котором педагогический процесс опирается на основополагающие идеи и понятия экологии.

Критериями отбора понятий и экологического фактического материала являются два момента: их наглядная представленность и возможность включения в практическую деятельность.

Основы экологического образования необходимо закладывать с раннего возраста, начиная с эмоционального воспитания до активного действия.

В младшем школьном возрасте преобладают наглядно-действенная и наглядно-образная формы мышления, которые могут обеспечить понимание и усвоение лишь специально отобранных и адаптированных к возрасту сведений о природе. Следовательно, младший школьный возраст является наиболее благоприятным периодом для формирования основ экологической культуры, так как в этот период развития ребенка, характеризующийся преобладанием эмоционально-чувственного способа освоения окружающей природы, интенсивно формируются свойства и качества личности, которые определяют ее сущность в будущем.

В этом возрасте в сознании младших школьников происходит формирование наглядно-образной картины мира и нравственно-экологической позиции личности, которое предопределяет отношение ученика к природному и социальному окружению. Школьники данного возраста начинают также проявлять интерес к миру человеческих отношений и находят свои места в системе этих отношений, его деятельность приобретает личностную природу, и начинают оцениваться с позиции законов, принятых в обществе. Любовь к природе и внимательное, заботливое отношение к ней закладывается в детской душе только в том случае, если школьник видит примеры соответствующего отношения к природе со стороны взрослых, учителей и родителей.

Главное – заложить в ребенке чувство единения с родной землей и природой; вызвать интерес к истории края; воспитать ответственное отношение к делам и поступкам через введение экологического материала в учебно-воспитательный процесс.

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ИХ РЕАЛИЗАЦИЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Гулиева Н.Э.

Бакинский славянский университет

Выбор методов обучения в современной дидактической системе зависит от целей и задач обучения, степени сложности, новизны и содержательности учебного материала, а также возрастных и индивидуальных особенностей учащихся, условий обучения в школе, профессиональных возможностей самого учителя.

Активные методы обучения – это форма обучения, нацеленная на развитие у учащихся независимого рассуждения и способность решить нестандартные профессиональные задачи. Целью обучения являются не только знания, навыки и способности разрешить профессиональные проблемы, а способность думать, осмыслить свои действия. Знания не абсорбируются «в резерве», не преподаются культуре выполнения действий, а культуре интеллектуальной творческой работы, т.к. проблемы, обстоятельства и состояние работы, возможно, отличаются. Активные методы обучения – это система методов, обеспечивающих

активность и разнообразие мыслительной и практической деятельности обучающихся в процессе усвоения учебного материала.

Для дальнейшего развития учащихся очень важен выбор метода, для развития у них логики, памяти, речевой деятельности. Школьная практика показывает, что лучше всего усваивается то, что интересно. Опытный педагог знает, какими методическими приемами можно сделать урок занимательным. Увлечь учащихся может и сам языковой материал, интересный с познавательной, коммуникативной или эстетической точек зрения. Главное для преподавателя найти подход к обучаемым, т.е. подобрать соответствующий уровню обучения. Использование активных методов обучения позволяет учителю научить учащихся не получать готовые знания, а самостоятельно искать, анализировать, формулировать информацию, которая в итоге и составит общую сумму знаний, полученных за урок. Применять активные методы можно на различных этапах обучения. Так, на этапе знакомства с новым материалом можно предложить обучающимся решить проблемную задачу. Эффективность процесса и результатов обучения с использованием активных методов обучения определяется тем, что разработка методов основывается на серьезной психологической и методологической базе. Применение активных методов и форм обучения определяет подход к содержанию и освоению современной развивающей образовательной среды, повышая мотивацию учащихся в процессе обучения, потому что они должны не только «получить» знания, но овладеть методами познания, то есть научиться учиться.

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И МЕСТО И РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В ЕЕ ОБЕСПЕЧЕНИИ

Гусейнова А.Н.

Бакинский славянский университет

На нынешнем этапе развития общества обеспечение безопасности является важной и глобальной проблемой человечества в целом. Термин «национальная безопасность» впервые официально появился в 1947 году в США.

Национальная безопасность – это обеспечение защиты национальных интересов от направленных на них угроз.

На этапе перехода от социализма к новым формам общения, Азербайджанская Республика, которая приобрела независимость после распада Советского Союза, столкнулся рядом проблем, сопровождающимися экономическими, социально-политическими и военными кризисами. предпринятые меры главой государства для выведения страны из кризисной ситуации в области обеспечения внутренней и внешней безопасности, для участия в региональных и интернациональных мероприятиях по безопасности, в улучшении уровня социально-экономического положения, образования, культуры, были направлены на защиту независимости и государственности, на обеспечение национальной безопасности.

Задачи национальной безопасности и национальные интересы Азербайджанской Республики определены Конституцией Азербайджанской Республики, Концепцией Национальной Безопасности и Законом Азербайджанской Республики «О Национальной Безопасности».

В 6.6 параграфе Закона главные национальные интересы были определены в следующем виде.

Основные интересы Азербайджанской Республики в области информации следующие:

-обеспечение граждан такими конституционными правами, как получение информации законным путем, ее передача, составление и распространение;

-защита и развитие информационных ресурсов

-формирование информационного пространства и обеспечение ее безопасности;

-вхождение в мировые коммуникационные и информационные системы.

В 7.9 параграфе Закона также были определены основные угрозы национальной безопасности АР. Основные угрозы в области информации следующие: отставание в области информационных технологий и существование препятствий на пути вхождения в мировую информационную систему; угрозы, направленные против свободы информации; угрозы, направленные на выявление государственной тайны; информационное насилие со стороны зарубежных стран и искажение правды Азербайджана на международной арене; заговоры против информационной системы и ресурсов.

Угрозы национальным интересам и национальной безопасности Азербайджанской Республики в области информации, определенной в законе, в целом отражают основные принципы информационной безопасности и их нарушение. Для обеспечения национальной безопасности в области информации в стране Азербайджанская Республика, должна развивать и укрепить национальную систему и информационную инфраструктуру в области защиты государственных информационных ресурсов и информации.

Обеспечение национальной безопасности в области информации это проведение комплексных мероприятий по защите информационных ресурсов государства, общества и личностей, а также мероприятий направленных на защиту национальных интересов в области информации.

Основные мероприятия Азербайджанской Республики, проведенные в области информации с целью защиты национальных интересов, следующие:

-формирование и укрепление системы в области защиты информации, а также информационных ресурсов В Азербайджанской Республике;

-развитие информационной инфраструктуры;

-борьба против преступлений в области компьютерной информации

-обеспечение безопасности и свободы информации

УЧЕБНИК КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЕ

Гусейнова Г.Дж.

Бакинский славянский университет

Основным средством обучения учащихся русскому языку выступает учебно-методический комплекс, структурными элементами которого являются: программа, учебники, методические рекомендации, рабочие тетради, дидактические материалы, словари и т.д.

Роль учебника в освоении содержания учебного предмета многообразна. Учебник русского языка как иностранного является основным средством обучения учащихся в национальной аудитории. Основными функциями учебника являются: информационная, трансформационная и систематизирующая.

Учебник реализует основные программные установки. Программный материал должен быть, во-первых, представлен в учебнике во всех аспектах, а во-вторых, при организации и систематизации учебного материала должна быть определена на соотнесенность аспектов содержания учебника.

Вопрос о содержании учебника бесконечно обсуждается в методической литературе, который составляет содержание учебника какого-либо языка и является существенным для определения структурных особенностей учебника, выделяют три аспекта: ситуативно-тематический, языковой и художественно-графический.

Ситуативно-тематический материал непосредственно предназначен для развития связной речи учащихся. Он включает главным образом связные тексты, задания по их анализу и воспроизведению, описание ситуации общения на русском языке, задания по развитию репродуктивной и продуктивной речи учащихся.

Языковой материал предназначен для уяснения и правильного употребления учащимися единиц языка, изучаемого по программным темам.

Художественно-графический материал учебника составляют изобразительная наглядность (рисунки, картинки, репродукции картин) и задания, нацеленные на активизацию по картинной наглядности речевой деятельности учащихся.

В учебниках русского языка как иностранного должны быть все возможности этих аспектов, чтобы обеспечить необходимую связь между ними для комплексной работы по совершенствованию навыков русской речи учащихся. Специфика учебника как основного компонента учебного комплекса проявляется в функциональной сфере. От других пособий учебник отличается еще и многообразием его функции и многоплановостью их реализации. Уникальность учебника заключается в том, что в нём в сжатой форме суммируются сведения из области русского языка, содержатся комплексы упражнений и текстов, направленных на закрепление полученных знаний. Дается словарь лексических единиц, служащий обогащению словарного запаса, моделируется вес учебный процесс.

Исходя из всего этого, мы приходим к такому выводу, что учебник, являющийся основным источником получения знаний, умений и навыков по русскому языку, занимает особое место как в процесс обучения, так и в процессе самостоятельного приобретения знаний в области русского языка как иностранного.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРОВОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Джаббарлы С.Ш.

Бакинский славянский университет

В современном мире, в эпоху глобализации мы хорошо понимаем значимость английского языка, как на мировой арене, так и в Азербайджане. Сегодня мы не можем отрицать необходимость знания английского языка. Общеизвестно, что элементарные знания английского языка зависят от знаний, полученных в школе.

Следует отметить, что устное и письменное общение на английском языке стало реальностью и необходимостью. В методике обучения иностранного языка, а именно его лексической стороне,

предлагается использование игрового метода обучения, как достаточно интересного и эффективного в организации учебной деятельности учащихся. Данный метод может использоваться на любой ступени обучения с определенной адаптацией для каждого определённого возраста. Использование этого метода призвано способствовать созданию благоприятной психологической атмосферы общения, и помогает учащимся увидеть в иностранном языке реальное средство общения.

Игра является одним из приёмов при обучении иностранному языку, особенно часто применяемыми на младшей ступени обучения. С помощью игры создаётся естественная коммуникативная игра, вызывающая интерес и активность детей, а постоянно присутствующий в игре элемент соревнования, желание выиграть мобилизует внимание учащихся, тренирует их память. Всё это способствует более прочному усвоению изучаемого лексического материала.

Игры используются в самых различных целях: при введении нового лексического материала, для закрепления его в памяти учащихся и для развития их устной речи.

Лексические игры преследуют следующие цели:

- 1) познакомить учащихся с новыми словами и их сочетаниями;
- 2) тренировать учащихся в употреблении лексики в ситуациях, приближенных к естественной обстановке;
- 3) активизировать речемыслительную деятельность учащихся;
- 4) развивать речевую реакцию.

Можно варьировать условия игры и ограничить выбор слов только фруктами и овощами, или съедобными продуктами в целом, офисными товарами, любыми другими категориями: или наоборот расширить его, допуская употребление качественных прилагательных.

Ещё одним примером лексической игры является «ассоциативные классики» – на листе рисуем классики (с младшими школьниками можно нарисовать классики на полу), каждый помечен своей категорией (например, животные). Учащиеся, бросая монетку, должны назвать как можно больше слов из этой категории за 20 секунд.

Вариантом данной игры может быть следующее: учащиеся получают набор карт с различными категориями, тасуют и раздают или тянут их по очереди.

Интересный способ лучшего запоминания лексики предлагает Ф.Ф.Миролюбов. Учащимся сообщается несколько «секретных слов», которые будут нужны им на следующем уроке. Учащиеся должны их выучить дома для того, чтобы потом пользоваться ими на уроке. Ученики любят тайны и поэтому выучивание лексики превратится для них в увлекательное дело.

Формированию и развитию лексических навыков, в какой-то степени, способствуют орфографические игры, основная цель которых освоение правописания изученной лексики. Большинство игр можно использовать в качестве тренировочных упражнений на этапе как первичного, так и вторичного закрепления.

Цель орфографических игр – упражнение в написании иноязычных слов. Часть игр рассчитана на тренировку памяти учащихся, другие основаны на некоторых закономерностях в правописании слов. Большинство игр можно использовать при проверке домашнего задания.

Из этого следует, что игровой метод таит в себе богатые обучающие возможности. Игра, являясь развлечением, отдыхом, способна перерасти в обучение, в творчество учащихся при ознакомлении их с лексическим материалом и автоматизации лексических навыков в речи.

ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕРНЕТА

Джафарли Ф.П.

Бакинский славянский университет

Мы живём в эпохе информационных технологий, 21 век характеризуется как век больших новшеств, в которой необходимо использовать интернет ресурсы, как и в образовании, так и в различных отраслях промышленности. В Азербайджане этот процесс идёт ускоренным темпом. Традиционные доски постепенно заменяются электронными, увеличивается количество лингафонных кабинетов в образовательных учреждениях. Английский язык считается главным языком интернета, также как и интернет является одним из главных средств, при изучении английского языка, это доказывается и большим количеством материала на английском языке, который предусмотрен для

всех возрастов и категорий. Эффективность проведения уроков посредством интернета доказывается тем, что большинство программ и онлайн уроков проводятся с носителями языка. Это помогает не только выучить и запомнить новые слова, а также формирует правильную и грамотную речь. 51% изучают иностранный язык по причине карьерного роста, 23% указали причину учёбы и стажировки за границей, 12% хотят чувствовать себя комфортно во время пребывания за границей.

Интернет также заставляет учеников использовать английский язык в повседневной жизни, улучшает компьютерные навыки, возникает такая ситуация в которой учитель переходит на второй план, предоставляя ученику условия для самостоятельной деятельности. Интернет в отличие от печатных СМИ, телевидения способен донести до пользователя в сжатом виде иллюстрации, письменную и звуковую информацию, видеозапись. Он является источником дидактических материалов для преподавания иностранных языков. Огромным преимуществом является тот факт, что преподаватель всегда может найти возможность использовать материалы либо для отдельных студентов, либо для всей группы. К некоторым онлайн курсам прилагаются электронные книги, которые помогают студентам охватить весь учебный материал. Обучаемые могут слушать аудиозаписи, смотреть фильмы и клипы, выполнять интерактивные тесты и находить дополнительные материалы по интересующим темам. Обучение иностранным языкам через интернет экономит пространство и время, позволяет работать сразу с несколькими источниками, экономит средства на книги, словари и различные учебные пособия.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РЕЧИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

Ибрагимова В.А.

Бакинский славянский университет

Речь каждого человека является ярким примером его психологии, интересов, опыта, уровня культуры, а также духовного развития. Изучение фразеологизмов предоставляет условия для более глубокого усвоения истории и характера данного языка. Фразеологизмы служат для передачи мыслей отражения явлений действительности. Именно поэтому на уроках русского языка интенсивно должна развиваться и обогащаться речь. В процессе обогащения речи важную роль занимают фразеологизмы и фразеологические обороты. Богатство языка во многом зависит от наличия в нем фразеологизмов. А это позволяет нам воздействовать на людей, убеждать словом, передавать свои мысли и т.д.

Н.М.Шанский в статье «Основные свойства и приёмы стилистического использования фразеологических оборотов» пишет: «Фразеологические обороты – яркое стилистическое средство сделать речь сильной и красочной, образной и убедительной».

Сущность фразеологических оборотов, а также их специфика особенно выделяется если они носят художественно – поэтический характер. Можно выделить следующие фразеологические обороты:

1. Фразеологические обороты, включающие в свой состав слова – антонимы, то есть построенные на связи антонимии. Например: бог дал, бог и взял.
2. Фразеологические обороты, имеющие аналогичные по смыслу фразеологизмы каламбурного характера. Например: плыть по течению, без лица и т.д.
3. Фразеологические обороты, имеющие в своём составе тавтологию, т.е сочетание форм одного и того же слова, которые не являются синонимами и антонимами. Например: зиму зимовать.
4. Фразеологические обороты, носящие эвфонический характер. Части таких оборотов обычно бывают связаны рифмой. Например: была – не была.

Такие виды фразеологических оборотов могут встречаться как в речи учащихся, так и в художественных произведениях. Каждый ученик должен чётко понимать стилистическую функцию фразеологизмов. К ним относятся следующие:

1. В процессе употребления фразеологизмов, говорящий придаёт выразительность своей речи и она становится более разнообразной.
2. Используя фразеологизмы с просторечной стилистической окраской, говорящий указывает на свою принадлежность к определённому сословию.

Также фразеологические сочетания могут использоваться для создания комического эффекта и служить хорошим материалом для развития разговорной речи учащихся.

ВНЕДРЕНИЕ ТЕОРИИ МНОЖЕСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Керимова Н.С.

Бакинский славянский университет

За последние десятилетия, интеллектуальные способности и различия учащихся стали одними из наиболее актуальных тем для исследований. И в связи с этим Ховард Гарднер в 1983 разработал свою теорию множественного интеллекта в качестве радикальной альтернативы тому, что он называет «классическим» взглядом на интеллект как на способность к логическим размышлениям. На основании своих наблюдений он пришел к выводу, что вместо единой базовой интеллектуальной способности, существует множество различных интеллектуальных способностей, встречающихся в различных сочетаниях. Гарднер определяет интеллект как «способность к решению задач или созданию продуктов, обусловленную конкретными культурными особенностями или социальной средой». Именно множественный характер интеллекта позволяет людям принимать такие различные роли, как роль врача, фермера, учителя, музыканта и т.д.

Гарднер отмечает, что «интеллект представляет собой некое устройство, находящееся в голове, а «потенциал, наличие которого позволяет индивидууму использовать формы мышления, адекватные конкретным типам контекста». Он считает, что существует как минимум 6 различных видов интеллекта, не зависящих один от другого и действующих в мозге как самостоятельные системы (или модули), каждый по своим правилам. К ним относятся: 1) Вербальный (лингвистический) интеллект — способность к порождению речи, включающая механизмы, ответственные за фонетическую (звуки речи), синтаксическую (грамматику), семантическую (смысл) и прагматическую составляющие речи (использование речи в различных ситуациях); 2) Музыкальный интеллект — способность к порождению, передаче и пониманию смыслов, связанных со звуками, включая механизмы, ответственные за восприятие высоты, ритма и тембра (качественных характеристик) звука. 3) Логико-математический интеллект — способность использовать и оценивать соотношения между действиями или объектами, когда они фактически не присутствуют, т. е. к абстрактному мышлению. 4) Пространственный интеллект — способность воспринимать зрительную и пространственную информацию, модифицировать ее и воссоздавать зрительные образы без обращения к исходным стимулам. Включает способность конструировать образы в трех измерениях, а также мысленно перемещать и вращать эти образы. 5) Кинестетический интеллект — способность использовать все части тела при решении задач или создании продуктов; включает контроль над грубыми и тонкими моторными движениями и способность манипулировать внешними объектами. 6) Внутриличностный интеллект — способность распознавать свои собственные чувства, намерения и мотивы..

По утверждениям Гарднера музыкальный интеллект, включая способность воспринимать высоту звука и ритм, на протяжении большей части человеческой истории был более важен, чем логико-математический. Телесно-кинестетический интеллект включает контроль за своим телом и способность умело манипулировать предметами: примерами являются танцоры, гимнасты, ремесленники и нейрохирурги. Личностный интеллект состоит из двух частей. Внутриличностный интеллект есть способность следить за своими чувствами и эмоциями, различать их и использовать эту информацию для направления своих действий. Межличностный интеллект — это способность замечать и понимать нужды и намерения других и следить за их настроением с целью предсказания их дальнейшего поведения.

Вследствии этого обычные тесты IQ хорошо прогнозируют оценки в учебных заведениях, но они менее эффективны в плане прогноза последующего успеха учебного процесса. Целью внедрения данной теории является правильный выбор путей, способов преподавания носителю того или иного типа интеллекта, она также позволит выбрать для каждого обучающегося дифференцированный подход, не нарушая общую структуру урока. Также Гарднер и его коллеги призывают к «интеллектуально-объективной» оценке способностей учащихся. Это позволит детям продемонстрировать свои способности иными способами, чем с помощью традиционных тестов, выполняемых на листе бумаги.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО И КУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕССА

Керимова Н.С.

Бакинский славянский университет

В сегодняшний день информационные технологии стали важнейшим фактором, определяющим развитие общества и его место в современной информационной цивилизации. Успешность национальной системы образования, зависит от ее способности адекватно отвечать на современные вызовы информационного века. В настоящее время, в эпоху информационных технологий, владение иностранным языком рассматривается как важный фактор социально-экономического, научно-технического и культурного прогресса. Иностранные языки изучаются в целях всестороннего информационного обмена, взаимодействия национальных культур.

На данном этапе развития образования основной задачей школы становится всестороннее развитие обучающихся. Широкое использование средств информационных и коммуникационных технологий на уроках определяет их стремительное внедрение в учебный процесс и способствует модернизации образовательной системы в школе. Вследствии этого одним из важных качеств педагогического мастерства учителя в современных условиях становится его соответствие уровню развития науки и техники, его умению решать профессиональные задачи с применением ИКТ.

ИКТ – это «система методов и способов сбора, накопления, хранения, поиска, передачи, обработки и выдачи информации с помощью компьютеров и компьютерных линий связи». Информационные технологии, как правило, представляют собой такие технические средства как аудио, видео, компьютер, Интернет. Применение компьютеров на уроках иностранного языка существенно повышает интенсивность образовательного процесса. Интерактивное обучение с помощью обучающих компьютерных программ способствует реализации методических, педагогических, дидактических, психологических принципов, делает процесс обучения более интересным.

Гершунский Б.С. в своей работе «Компьютеризация в сфере образования: проблемы и перспективы» рассматривал задачи преподавателя в том, чтобы: 1) создать условия для практического овладения языком для каждого учащегося, выбрать такие методы обучения, которые позволили бы каждому из них проявить свою активность и творчество; 2) повысить познавательную и информационную активность в процессе обучения иностранным языкам. Современные педагогические технологии, такие как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационных технологий, Интернет-ресурсов, обеспечивают индивидуализацию(личностный подход) и дифференциацию обучения.

Для эффективной организации компьютерного обучения преподаватель должен уметь работать со всеми типами программ, входящих в программное обеспечение обучения языку. Преподавателю необходимо предусмотреть три этапа упражнений. Это должны быть задания: 1) предваряющие работу с программой; 2) организующие работу с программой; 3) выполняющиеся после завершения работы с программой.

Успешная организация компьютерного обучения языку зависит от множества факторов, ведущими среди которых являются: 1) наличие необходимого комплекса программ различных типов; 2) образовательное качество использующихся обучающих программ; 3) достаточный уровень компьютерной грамотности учащихся и преподавателей; 4) владение преподавателем методикой интеграции программ различных типов в учебные курсы.

Существует ряд редакторов текстов, программ проверки орфографии, грамматики, стиля, используемых преимущественно для обучения письму, написанию сочинений, эссе и других видов письменных работ. Эффективность применения программ данных типов в обучении языку давно доказана. Компьютерные (электронные) словари, а в последние годы и энциклопедии, становятся все более распространенными разновидностями прикладных программ, без которых уже сложно представить процесс обучения языку. Компьютерный словарь, по сравнению, с бумажным, предоставляет пользователю дополнительные возможности.

Обращение к Интернету как к источнику информации позволяет достичь доступ к самым разнообразным текстовым, звуковым и видеоматериалам. Обучение через Интернет осуществляется в

рамках специальных программ, предлагаемых различными учебными заведениями. Помимо таких образовательных программ, существует множество общедоступных сайтов, которые содержат учебные задания. Некоторые задания являются интерактивными — они выполняются в так называемом режиме реального времени (on-line) и сразу же проверяются и оцениваются. Организация реальной коммуникации представляет наибольший интерес для изучения иностранного языка вне языковой среды, поскольку дает возможность общения с носителями языка с помощью телекоммуникационных технологий.

ТИПЫ УРОКОВ РУССКОГО ЯЗЫКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ШКОЛЕ

Мамедова Г.А.

Бакинский славянский университет

В методике преподавания русского языка существуют разные классификации уроков. Наиболее распространенной из них является традиционная классификация, согласно которой в зависимости от главной дидактической цели уроки делятся на четыре основных типа: урок сообщения нового материала; урок закрепления знаний, умений и навыков; урок обобщающего повторения, систематизации полученных знаний; урок контроля. Каждому из этих типов уроков присущи свои структурные особенности. Представим схемы указанных типов урока.

Схема урока сообщения нового материала: организационный этап; этап актуализации знаний; этап объяснения нового материала; этап закрепления знаний; этап информации учащихся о домашнем задании и инструктаж по его выполнению; выводы по уроку, оценивание учащихся.

Схема урока закрепления знаний, умений и навыков: организационный этап; этап актуализации знаний; этап закрепления знаний; этап информации учащихся о домашнем задании и инструктаж по его выполнению; выводы по уроку, оценивание учащихся.

Схема урока повторения: организационный этап; этап актуализации знаний; этап повторения, обобщения знаний; этап информации учащихся о домашнем задании и инструктаж по его выполнению; выводы по уроку, оценивание учащихся.

Схема урока контроля: организационный этап; этап подготовки учащихся к проверке знаний; этап всесторонней проверки знаний учащихся; этап информации учащихся о домашнем задании и инструктаж по его выполнению; выводы по уроку.

По мнению многих методистов, основным, господствующим типом урока русского языка является комбинированный урок с его многообразными структурными вариантами..

Кроме традиционных уроков, в настоящее время получили широкое распространение нетрадиционные (или нестандартные) уроки, которые по своей структуре в корне отличаются от уроков классического образца. К нестандартным урокам относятся: урок-лекция, урок-семинар, урок-диспут, урок-игра, урок-зачет и др. Эти уроки повышают интерес к учебному процессу, вносят в него разнообразие, активизируют учащихся.

Таким образом, для того, чтобы иметь возможность правильно организовать учебный процесс при изучении темы, раздела программы, необходимо использовать не один какой-либо тип урока, а серию уроков разных типов.

ПРОБЛЕМЫ КОНФЛИКТА В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Мамедова Л.Б.

Бакинский славянский университет

В процессе своей профессиональной деятельности педагог, помимо своих основных обязанностей, связанных с обучением и воспитанием подрастающего поколения, общается с коллегами, учениками и их родителями.

В процессе учебной деятельности учитель тесно взаимодействует с учениками. При этом взаимодействии конфликты являются неизбежным явлением. В последнее время чаще встречаются мелкие конфликты между учителем и учеником. При современном уровне воспитательной среды в семьях не всегда возможно обойтись без конфликтных ситуаций. Конфликты в педагогической

деятельности могут надолго нарушить систему взаимоотношений между учителем и учениками. Если учитель с родителями или воспитуемыми им детьми правильно подходит к разрешению напряженного момента, то он может легко добиться хороших результатов, сблизить родителей и учительский коллектив, помочь им в понимании друг друга, а также прийти к прогрессу в воспитательных аспектах. В различных педагогических ситуациях перед учителем отчётливо встаёт задача управления деятельностью ученика. При её решении учитель должен уметь вставать на точку зрения ученика, моделировать его рассуждения, понимать, как ученик воспринимает сложившуюся ситуацию и почему он поступил именно так, а не иначе. Также со временем увеличивается число ситуаций по поводу трудностей адаптации ребёнка к школе. Учителю следует помнить, что в младшем школьном возрасте у детей открыто проявляются не только возрастные, но и индивидуальные особенности: их реакции на замечание учителя, их неумение установить положительный контакт со сверстниками, эгоцентризм при оценке успехов в учёбе, желание помочь учителю и ученикам, потребность в игровой деятельности, а также трудности в адаптации к разным видам учебных занятий.

Педагогический конфликт допустимо рассматривать как форму проявления обострившихся субъектно - субъектных противоречий, которые вызывают негативный эмоциональный фон во время общения. Психологически правильным и устойчивым отношением к поведению ребенка, учитель берет ситуацию в свои руки и старается восстановить порядок. При этом учителю необходимо знать не только тех детей, которые испытывают заметные трудности в адаптации, но и тех, которые чувствуют скрытую тревожность.

Причиной трудности адаптации часто бывает и отсутствие навыков социального контакта при недостаточном развитии устной речи. Следует своевременно выяснить их затруднения, и оказать им необходимую помощь. В противном случае, у детей со скрытой тревожностью во время пребывания в школе отрицательные эмоции становятся устойчивыми. Таким образом, уже в начале обучения у детей со скрытой тревожностью формируется отрицательное отношение к учебе.

Нужно помнить, что любая ошибка учителя при разрешении ситуации и возникающих конфликтов надолго отпечатывается в восприятии учащихся, сохраняется в их памяти и в будущем может повлиять на характер взаимоотношений.

ОБУЧЕНИЕ УЧАЩИХСЯ ПОЛЬЗОВАНИЮ ТОЛКОВЫМ СЛОВАРЕМ

Мамедова Н.Э.

Бакинский славянский университет

Обучение русскому языку в современной школе невозможно представить себе без словарей и справочников. Работа со словарями способствует обогащению словарного запаса учащихся: увеличению его объема, знакомству с новыми словами, обогащению речи синонимами, антонимами и т.д., усвоению новых значений многозначных слов, усвоению лексической сочетаемости.

Умение пользоваться толковым словарем имеет большое социальное значение. Оно обеспечивает учащимся в школьные годы и в их дальнейшей взрослой жизни возможность пополнять свои знания о языке, преодолевать лексические затруднения при чтении книг и газет, при слушании радио- и телепередач. Формирование умения пользоваться толковым словарем опирается на следующие знания о нем: толковый словарь, назначение толкового словаря, словарная статья, грамматические и лексические пометы в ней.

Для ознакомления с лексикографическими понятиями используются или сообщение учителя, или самостоятельный анализ соответствующего материала в учебнике. Задания при работе с толковым словарем должны быть направлены на объяснение смысла, значения слова. С этой целью учитель специально создает ситуацию поиска лексического значения слова, а также использует естественную ситуацию анализа незнакомых слов в тексте упражнения учебника. Формируется умение обращаться к толковому словарю с помощью следующих упражнений:

- нахождение слова в толковом словаре;
- чтение в словарной статье толкования лексического значения слова;
- нахождение в толковом словаре слов определенной группы по соответствующим пометам.

Говорить об определенной степени сформированности навыков работы со словарями можно в том случае, если учащийся не задумывается, в какой части словаря находится то или иное слово, и находит его без промедления, не листает словарь от начала до конца при поиске нужного слова, правильно ориентируется в структуре словарной статьи, в пометах и условных сокращениях, не ошибается в выборе значения слова и в переводе его, применяет словарь при выполнении задания с минимальными затратами времени, действия его отличаются целенаправленностью, экономностью и рациональностью. Умение быстрого нахождения нужного слова в словаре зависит от качества знания русского алфавита и умения образовать исходную форму слова, встретившегося в контексте в измененной форме.

Сообщение учащимся сведений лексикографического характера целесообразно вести с использованием на уроках наглядных средств обучения, например, таблиц, схем, плакатов и др. Помощь в овладении знаниями о словарях могут оказать плакат с перечислением букв русского алфавита и с указанием страниц используемого словаря, с которых начинаются слова на указанную букву, таблица с обозначением и расшифровкой условных сокращений и цифровых обозначений, схема структуры словарной статьи, таблица с примерами словарных статей одного и того же слова из различных словарей, плакат с основными правилами пользования толковым словарем.

Разнообразие подходов и внедрение новых технологий при работе с толковым словарем повышает уровень заинтересованности учащихся на уроке, что позволяет им получать интересные, понятные и необходимые знания и умения.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ В ОБУЧЕНИИ

Мехтиева А.А.

Бакинский славянский университет

Сегодня невозможно представить нашу жизнь без цифровых информационных технологий. Они прочно внедрились во весь жизненный уклад общества, охватывая практически все сферы жизни и деятельности человека. Не осталась незатронутой и сфера обучения. В последние годы доля применения мультимедийных средств в обучении резко возросла, что конечно же положительное явление, но также сохраняется ряд проблем, которые остаются актуальными и по сей день.

Несомненно, наряду с проблемами применения в процессе обучения мультимедиа средств есть и положительный моменты. Выделим наиболее существенные из них: отбор материала в соответствии с логико-интеллектуальным уровнем познания учащихся, возможность самореализации через процессы конструирования, моделирования и прогнозирования проблем, развитие у учащихся исследовательских и творческих навыков, создание мотивационной «точки» удивления, а также комплексное применение текста, графики и звуков в ходе учебного процесса с целью активизации познавательных процессов. Все это дает основание сделать вывод, что современный учебный процесс будет скучен без применения мультимедиа технологий.

Наиболее актуальной проблемой применения мультимедийных средств в обучении была и остается проблема отсутствия единой методологии их создания и применения, когда акцент делается не на обучение, а на технологию реализации мультимедийного средства. К числу негативных аспектов применения рассматриваемых средств также можно отнести: рассеивание внимания, вероятность отсутствия обратной связи, недостаточная доступность, ограниченность. С этими и другими проблемами сталкиваются учащиеся, но нельзя оставить без внимания и тот факт, что педагоги также сталкиваются с определенного рода проблемами в ходе применения мультимедийных средств в обучении, а именно с проблемами: поиска информации в телекоммуникационных сетях, подготовки учителя к работе мультимедийными средствами, изменения роли учителя в учебном процессе, соблюдения учителем дидактических требований к учебному процессу с использованием мультимедийных средств обучения и умения ими пользоваться, отсутствия нормативно-правовой базы ведения учебного процесса с использованием мультимедийных средств обучения.

Большинство педагогов недооценивает свою роль в информатизации образования, прежде всего это связано с тем, что они воспринимают этот процесс как внедрение компьютерных технологий в обучение, что информирует о недостаточной психолого-педагогической подготовке преподавателей. Даже поверхностный анализ показывает, что чаще всего внедрение мультимедиа в

учебный процесс воспринимается как простое переложение знакомого педагогу материала и презентация его с помощью компьютерных средств обучения учащимся. Решение данных проблем является важным условием повышения качества образования.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ-РЕСУРСОВ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА (РКИ).

Набибекова Л.Ч.

Бакинский славянский университет

Сегодня интернет прочно вошел в нашу повседневную жизнь. Не стал исключением и образовательный процесс. Все чаще поднимается вопрос о применении новых технологий в средней школе. Это не только новые технические средства, но и новые формы и методы преподавания, новый подход к процессу обучения. Использование кибернетического пространства (cyberspace) в учебном процессе является абсолютно новым, так как происходящие изменения затрагивают все стороны учебного процесса, начиная от приемов и стиля работы, кончая изменением требований к академическому уровню обучающихся. Чтобы процесс обучения стал полноценным, необходимо каждому учителю владеть методикой подготовки и проведения уроков с использованием различных электронных образовательных ресурсов. Учебные материалы сети Интернет позволяют педагогу провести интеграцию предмета со смежными дисциплинами: историей, музыкой, мировой художественной культурой, а также литературой. Современный урок РКИ невозможен без связи его с литературой. Такой синтез позволяет педагогу направлять творческий процесс учащихся, вызывать различного рода ассоциативные ряды, а также стимулировать их воображение. Применяя на уроке конкретно-наглядные пособия, учитель делает урок ярким, зрелищным, а именно запоминающимся. В методической литературе можно нередко встретить примеры работы с иллюстрациями, репродукциями, портретами, а также фотоматериалами, но стоит отметить, что перед педагогом всегда стоит вопрос раздаточного материала.

Использование Интернета на уроках РКИ позволяет полностью решить эту проблему путем создания баз данных с общим доступом к ней учащихся и педагогов. С помощью такого метода преподаватели имеют возможность выкладывать различного рода материал (аудио-видео файлы, статьи, тексты и тд.), задания, а также проверять и проводить диагностику. Учащиеся, работая с такой базой данных имеют возможности многократно обращаться к заданиям, анализировать свои ошибки и делать работу над ними. Что более важно, материалы в базе данных такого рода не имеют свойство удаляться, они могут храниться на протяжении периода времени, который будет определен педагогом, давая студента возможность раз за разом возвращаться к сложным моментам. Подготовка к такому уроку становится творческим процессом не только для педагога, но и для учащихся. А зрелищность, яркость, новизна компьютерных элементов урока, в сочетании с другими методическими приемами делают урок необычным, увлекательным и запоминающимся. Стоит отметить, что использование Интернет-ресурсов на уроке РКИ может лишь частично заменить учителя, так как в обучении РЯ важно изучение художественных произведений. Наиболее элементарное введение компьютера на уроках РКИ - это редактирование текстовых файлов, набор текста на компьютере, оформление докладов и рефератов, составление сборников и дидактических материалов. В перечень сайтов, которыми может воспользоваться преподаватель при организации учебного процесса входят такие сайты как «Грамота. ру », «Национальный корпус русского языка», «Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов», «1 сентября», «Культура письменной речи». В современном процессе обучения компьютер должен способствовать освобождению преподавателя от однообразия и стать ступенью для повышения эффективности учебного процесса.

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ КАК ЦЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Назарли С.И.

Бакинский славянский университет

Коммуникативную компетенцию можно охарактеризовать как способность учащегося использовать язык для успешного общения. На сегодняшний день вследствие расширения международных связей, глобализации, размытия границ между странами стал возрастать интерес к изучению иностранных языков, в результате чего возникла необходимость развития и усовершенствования обучения. Поэтому так важно правильно определить основные цели и задачи при преподавании иностранных языков. Большинство обучающихся изучают язык в целях усвоения навыков общения на данном языке. Однако, к сожалению, очень часто во многих учебных заведениях на постсоветском пространстве основное внимание уделяется преподаванию грамматики иностранного языка и умению правильного построения предложений. Такое несовпадение между целями учащихся и тем, что им преподают в учебных заведениях, может привести к демотивации учащихся из-за сложности в данных условиях воплощения своих целей и желаний в жизнь. Поэтому следует изначально определять основные цели курса иностранного языка в учебных заведениях максимально правильно, учитывая нужды и интересы учащихся.

Один из самых востребованных навыков на данный момент - это навык общения, умение понимать и быть понятым. Исходя из данной ситуации, разумно было определить как цель обучения иностранному языку коммуникативную компетенцию, развитие навыков устной и письменной речи. Для обеспечения этими навыками учащихся и формирования успешного общения необходимо практиковать четыре вида речевой деятельности, включающей в себя - аудирование, говорение, чтение и письмо.

В настоящее время очень много учебных заведений изменяют и совершенствуют свою программу обучения, тем самым удовлетворяя потребности современных учащихся. Ведь невозможно отрицать тот факт, что «коммуникативная компетенция» – это не теоретический постулат, а неотъемлемое требование сегодняшнего дня. Коммуникативная компетенция предполагает общение настоящих людей из разных стран и культур. Именно поэтому ознакомление с культурой страны изучаемого языка становится важным элементом обучения. При изучении особенностей своей и чужой культуры учащиеся открывают для себя много нового и интересного, что не менее важно, чем выученные наизусть слова и структуры.

Таким образом, эффективное обучение иностранному языку предполагает не только выучивание внушительного объема слов и грамматических правил, но также и развитие самой личности. И поэтому в таком сложном процессе обучения преподаватель играет огромную роль, ведь теперь он не просто сухо передаёт знания, но также и помогает своим ученикам развиваться.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ СВЯЗНОЙ РЕЧИ

Намазова Г.Т.

Бакинский славянский университет

Разработка рациональной методики развития русской речи учащихся главным образом зависит от наличия в арсенале эффективных средств обучения, именно и эти средства отражают объём и содержание обучения общению на русском языке. Основная задача изучения русского языка в азербайджанской школе – практическое овладение языком в коммуникативных целях. Практика показывает, что подлинное овладение учащимися-азербайджанцами русской речью достигается тогда, когда учителя приучают их выражать свои мысли связно, логично. В формировании ценностных ориентаций личности обучаемых важную роль должны играть тексты. Именно текст чаще всего выступает как одно из важнейших средств мотивации речевой деятельности в условиях отсутствия языковой среды.

На сегодняшний день методика обучения русскому как иностранному определяет статус текста как основной единицы обучения в языковом учебном процессе. Единица языка – слово – живёт лишь

в контексте. Находясь в многочисленных связях с другими словами приобретает оно переносное значение разнообразную стилистическую окраску.

Область филологической науки, изучающая текст как лингвистическую сущность, – лингвистика текста – отмечает в нём следующие признаки: структурно-семантическое единство, информативность, коммуникативную направленность, функциональность, целенаправленность, страноведческую актуальность, адаптивность, связность и некоторые другие. Целенаправленно отобранные тексты должны комплексно реализовать цели обучения русскому языку как иностранному: практическую, воспитательную, общеобразовательную и профессиональную. Функционально использованные тексты должны соответствовать их методическим функциям в системе обучения. Тексты, отражающие культуру страны изучаемого языка, должны в качестве своего содержания иметь функциональную информацию. Адаптивные тексты должны соответствовать уровню знаний, умений и навыков учащихся данного этапа обучения. Все текстовые признаки важны и в той или иной степени характерны для любого текста.

Принципы отбора учебных материалов напрямую зависят от той цели, которую ставит учитель: чего именно он хочет достичь с помощью того или иного материала. Текстовый материал как основа для коммуникации должен быть увлекательным, информативным по содержанию с учётом возрастных особенностей учащихся, интересным, способствовать стимулированию обсуждения его содержание, передавать полученную информацию. Полученная таким путём информация вызывает общекультурный, научный, общественно-политический и страноведческий интерес.

Основу уроков в первую очередь должны составлять наблюдения над правильной, синтаксически организованной связной речью.

Тексты можно отнести к разным типам речи: описанию, повествованию, рассуждению.

Под описанием понимается текст, в котором имеет место перечисление ряда признаков, соотнесенность видо-временных значений. Под повествованием понимается сообщение о развивающихся действиях и состояниях. Здесь наблюдается смена временного плана, используются обстоятельственные союзы с временными значениями, экспрессивно-эмоциональные средства. Рассуждение – текст, включающий причинно-следственные конструкции, вопросы, авторскую оценку, модальные слова.

Все выше изложенное, позволяет сделать вывод о том, что развитие и совершенствование связной речи с опорой на текст имеет практическое значение для усвоения языка на коммуникативном уровне.

РОЛЬ ГЕРМАНА ГЕССЕ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Рагимова К.О.

Бакинский славянский университет

Одной из знаковых фигур в истории мировой литературы XX столетия, чье творчество составило целый этап в области немецкой прозы, является Герман Гессе. Писатель уже в первые десятилетия минувшего века был признан блестящим мастером лирической зарисовки, рассказа и повести, оригинальным эссеистом, одним из ведущих мастеров эпики, стоявшим у истоков философского интеллектуального романа.

Еще при жизни творчество писателя стало объектом самого пристального интереса литературоведов, критиков и историков литературы.

Будущий писатель жил в трагическом мире, многое пережил и увидел в жизни, был знаком с жизнью своих современников. В своих известных книгах Г. Гессе пытался преподнести созданную им действительность до высоких сфер духа, абстракции и обобщения. Поэтому неслучайно, что в 1946 году он получил Нобелевскую премию «за вдохновляющую творчество, в котором все с большей очевидностью оказались классические идеалы гуманизма, а также за блестящий стиль».

Он так же был награжден целым рядом самых престижных премий, начало которым положила «Бауэрнфельдская премия» („Bauernfeld-Preis", 1904), за которой позже последовали премия Теодора Фонтане (1919), премия им. Гете (1919), премия им. Готфрида Келлера (1936), премия им. Вильгельма Раабе (1950), «премия мира» западногерманского Союза книготорговцев (1955).

Герман Гессе человек, который считал, что «...быть человеком – это значит страдать от неизлечимой двойственности, это значит разрываться между добром и злом...», и идея эта проходит красной нитью во всех его произведениях.

Гессе родился 2 июля 1877 года в городке Кальв в немецкой земле Баден-Вюртемберг. Будучи сыном христианских миссионеров, он в 1891 году начал изучать теологию в Маульбронне, но уже через год бросил это занятие, став сперва механиком, затем книготорговцем. В 1912 году Гессе эмигрировал в Швейцарию и в 1923 году получил швейцарское гражданство.

Гессе — хранитель и продолжатель лучших традиций прошлого, был, по характеристике Томаса Манна, «служителем нового», страстным поборником гуманизма, мечтавшим о создании гармонического общества, несколько не похожего на современную ему разобщенную Европу.

Первый роман Г. «Посмертные сочинения и стихи Германа Лаушера» («Hinterlassene Schriften und Gedichte von Hermann Lauscher») появился в 1901 г., однако литературный успех пришел к писателю только через три года, когда вышел его второй роман «Петер Каменцинд» («Peter Camenzind»).

«Петер Каменцинд», как и другие романы писателя, автобиографичен. Здесь Г. впервые касается своей излюбленной темы, которая впоследствии повторялась во многих его произведениях: стремление личности к самосовершенству и цельности. В 1906 г. он пишет повесть «Под колесом» («Unterm Rad»), которая была навеяна воспоминаниями об учебе в семинарии и в которой исследуются проблемы творческой личности в буржуазном обществе. Его роман «Гертруда» («Gertrud») появился в 1910 г.

Роман «Степной волк» – одно из наиболее автобиографичных сочинений Гессе. В перипетиях судьбы главного героя, Гарри Галлера (достаточно показательно уже совпадение инициалов персонажа и автора), отпечатались многое из пережитого к тому времени самим писателем, включая глубоко личное (первая жена Гессе, Мария Бернулли, в 1919 г. была помещена в психиатрическую лечебницу; неудачным оказался и второй брак с молодой певицей Рут Венгер).

«Биографиями души» называл свои произведения Герман Гессе. И в романе «Степной волк» подлинным местом действия служат не улицы и дома, не гостиные и рестораны, а душа героя.

Сам Герман Гессе скажет в «Степном волке»: «Настоящим страданием, адом человеческая жизнь становится только там, где пересекаются две эпохи, две культуры и две религии... Но есть эпохи, когда целое поколение оказывается между двумя эпохами, между двумя укладами жизни в такой степени, что утрачивает всякую естественность, всякую преемственность в обычаях, всякую защищенность...»

В 1916 г. в свет выходит известный роман «Демиян». Он снискал большую популярность среди молодежи, вернувшейся с войны и пытавшейся наладить жизнь в послевоенной Германии.

Произведения Германа Гессе одна из вершин немецкой литературы прошлого века. Писателя нет с нами уже больше полувека, но его книги стабильно переиздаются многомиллионными тиражами по всему миру.

ЗНАЧИМОСТЬ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Рустамова Ф.Д.

Бакинский славянский университет

Уникальное сочетание историко-географических, социально-культурных, экономических и лингвистических факторов предопределили роль и место английского языка в межгосударственном общении.

Среди причин, способствующих распространению английского языка в мире можно назвать в первую очередь историко-политические - колониальная политика Великобритании, экономические - лидирующее экономическое положение США в мире, практические - английский язык выступает как язык науки, международной безопасности, интеллектуальные - на английском языке хранится большая часть культурного мирового наследия и др.

Превращение США и Великобритании в крупнейшие финансовые центры мира в начале XIX века превратили английский язык в естественную движущую силу прогресса. Сегодня английский язык уже не выступает в качестве политического оружия для достижения определенных целей, а является языком науки и новых технологий. Появление международных организаций и увеличения

международного общения породили необходимость создания универсального языка общения. Хотя были попытки создания единого универсального языка, все они не сумели достичь желаемого.

Английский язык в течение последних десятилетий играл важную роль во всем мире как общий язык для экономического, образовательного, научного и развлекательного обмена между народами и, в частности, между людьми. Положительным моментом является то, что английский язык открывает двери с точки зрения глобальной коммуникации и бизнеса, потому что этот язык стал мощным инструментом с точки зрения повышения производительности и стимулирования роста там, где он используется. Тем не менее, существует также целый ряд существенных негативных аспектов, таких как доминирование английского языка и утрата языков, главным образом обусловленная глобализацией. Использование английского языка в качестве международного языка имеет определенные преимущества в жизни людей. Во-первых, основным положительным эффектом является глобальное общение благодаря широкому охвату, который признается и понимается людьми во всем мире.

Английский язык был внедрен в области авиации после второй мировой войны, когда Международная авиационная организация согласилась с целью обеспечения безопасности движения. Это важно, поскольку наличие единого общемирового языка в самом прямом смысле является окончательной сетью безопасности. Кроме того, английский язык является широко распространенным языком в образовании из-за большого влияния английского языка в нескольких областях, где коммуникация является ключом к улучшению развития и знаний.

На самом деле, сегодня этот язык используется для среднего и высшего образования для многих стран, в том числе и в некоторых странах, где этот язык не имеет официального статуса. Более того, именно английский оказал положительное влияние на бизнес, поскольку он является важным инструментом с точки зрения стимулирования роста и международного развития.

Можно видеть, что английский язык положительно влияет на жизнь людей не только в повседневной жизни, но и в таких областях, как авиация, образование и бизнес.

Хотя английский, как глобальный язык может иметь некоторые положительные эффекты в таких областях, как авиационная деятельность в области образования и деловая коммуникация, возможно, он имеет более неблагоприятные последствия. Из-за влияния английских СМИ молодые люди сталкиваются с серьезными проблемами в своей языковой идентичности. Этот аспект постоянно меняется с индивидуальным развитием, в зависимости от среды и ситуаций в повседневной жизни, где английский является мощным инструментом общения.

Понятно, что как глобальный язык английский несет ответственность за некоторые убытки в языковой культуре в некоторых общинах. Такая ситуация приводит к тому, что меньшинства постепенно переводят язык с родного языка на иностранный язык с последствиями с точки зрения культурной самобытности. В этом случае можно увидеть некоторые существенные доказательства того, что английский язык как мировой язык может иметь негативные последствия в общинах меньшинств, такие как потеря языка и отказ от собственного языка клиентов. Таким образом, английский язык в этих ситуациях не приносит им пользы.

В процессе становления английского языка можно выделить две тенденции в ее развитии. Первое из них появившееся в результате ее распространения различных географических вариантов. Вторая тенденция заключается в ее унификации, конвергенции.

Стремительное развитие бывших колоний после распада Британской империи способствовала формированию локальных вариантов английского языка в качестве национальных стандартов.

Среди первых моделей распространения английского языка можно указать "Международную карту английского языка Стивенса", где он впервые указывает на схожие и отличительные черты британского и американского варианта английского языка. Языковая модель Мадано представлена в виде трех кругов с учетом особенностей употребления английского языка. В модели английского языка Горлач выделяются различные варианты функционирования английского в европейских странах. Американский лингвист Б.Качру, в своей книге, впервые опубликованной в 1992, анализируя функциональную роль английского языка в социуме, выделил модель «трех концентрических колец»- внутренний, внешний и расширяющийся круг. В первый внешний круг он относил страны, где английский язык является основным - это США, Великобритания, Канада, Австралия и Новая Зеландия. Ко второму, внешнему кругу были добавлены бывшие британские колонии - Индия, Пакистан, Малайзия и т.д., где английскому языку была отведена второстепенная роль, преимущественно в сфере государственного управления. В расширяющийся круг были

включены страны, признавшие английский язык в качестве языка международного общения. Таким образом мы можем сказать о том, что становление английского языка глобальным языком представляет собой объективный процесс, характеризующейся исторической предрасположенностью.

Политическая мощь и экономическое могущество англоязычных стран способствовали становлению английского как языка глобализации, посредством огромного влияния на мировой арене, а также колониальной политики. Также научно-техническая революция, распространение Интернета, берущие свои истоки из англоязычных стран, являются подтверждением этого.

ВИДЫ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Салимзаде А.А.

Университет Одлар Юрду

В современной лингвистике всё большую актуальность приобретает вопрос сложного предложения, который играет значимую роль и привлекает весьма особое внимание многих исследователей.

Вплоть до наших времён термин «сложное предложение» воспринималось по-разному.

На этот счёт лингвисты обладают противоречивым мнением, отвергая при этом традиционное представление о сложном предложении. И так, в отличие от языковеда А.А. Шахматова А.М. Пешковский отвергая термин «сложное предложение» вносит совсем иное понятие- «сложное целое», под которым имеются в виду такие словосочетания, которые обладают двумя или же несколькими предложениями.

Профессор М.Н. Петерсон, в отличие от остальных лингвистов высказывает на этот счёт своё мнение, назвав это термином «соединение словосочетаний»

Нам известно, что сложное предложение-это предложение, в состав которого входит два и более простых предложений, которые, как правило, объединяются по смыслу.

Осведомившись о трудах Н.С. Поспелова, Л.Ю. Максимова, В.В. Виноградова можно прийти к такому выводу, что глобальное изучение сложного предложения приходится именно на вторую половину XX века.

Следует отметить, что по словам Н.К. Дмитриева предложение это такая словарная группа, которая помимо того, что выражает законченную мысль, но и также исходя из этой мысли может сделать реальный вывод.

И это не случайно, что Дионисий Фракинский, -античный грамматик и древнегреческий филолог, живший во II в. до н.э. дав определение предложению отметил способность предложения выражать законченную мысль.

Необходимо отметить, что сложное предложение это способ выражения, которое появилось позже в культуре речи и что со временем по мере развития техники, науки, человеческое мышление эволюционировало от простого к сложному. Это касается не только языка, но в свою очередь и речи, следовательно это отражается и в структурах предложения.

В истории языка следует подчеркнуть, что классификация сложного предложения несёт весьма сложный характер, так как традиционная классификация сложного предложения обладает противоречивым характером- подразделение сложного предложения на сложноподчинённое и сложносочинённое является далеко не единственной классификацией.

Многочисленные исследования показали, что традиционная классификация сложного предложения на сложносочинённое и сложноподчинённое начало осуществляться в XIX в.

В лингвистике наличие трёх и более видов сложных предложений вводит в заблуждение, так как противоречит традиционному понятию. Следовательно существует множество разногласий по этому поводу, так как такое деление стало подвергаться сомнению.

Итак, согласно научным исследованиям одна группа лингвистов, кроме весьма известного подразделения сложного предложения на сложносочинённое и сложноподчинённое выделяет также придаточное предложение, которое следовательно делится на предикативное, дополнительное, определительное, обстоятельственное.

Остальная группа лингвистов отвергая эту классификацию вносят совсем новое понятие «compound-complex»

Очевидную разницу между этими видами сложного предложения можно заметить в данных примерах:

Composite: Liz likes to skate and she goes skating on Monday

Complex: Even though they had a lot of work, they went for a walk

Compound-Complex: She likes movies because it is interesting for her, so she watches many movies.

Согласно мнению лингвиста Н.Н. Гвоздѣва первое понятие «composite» и «complex» было упомянуто давно. Нам представляется необходимым отметить, то, что впервые понятие термина «compoundsentence» можно встретить в трудах лингвиста Дж. Меткалфе. Помимо И.П. Крыловой, Е.М. Гордон в целях обозначить сложносочинѣнное и сложноподчинѣнное предложение вносит термин «compositesentence» и «complexsentence».

Основываясь на научные исследования многочисленных русских и зарубежных лингвистов можно прийти к такому выводу, что в современной лингвистике английского языка сложные предложения изучаются и исследуются весьма интенсивно.

Вопрос сложного предложения до сих пор не теряет свою актуальность, подвергается исследованиям и остаѣтся темой для обсуждения многих лингвистов.

Здесь помимо этого большое место отводится изучению и исследованию сложного предложения разными лингвистами, выявлению классификации сложного предложения высказываниям на этот сѣт в разное время разными лингвистами.

ОБРАЗ БАЗАРОВА КАК ДЕМОКРАТА-РАЗНОЧИНЦА В ШКОЛЬНОМ ИЗУЧЕНИИ

Хайрулина А.В.

Бакинский славянский университет

Базаров, будучи сложной фигурой, не имеющей предшественников в литературе, всегда вызывал у учащихся особый интерес. Благодаря достоверному описанию Тургеневым поведения главного героя и его поступков, ученики воспринимают его практически как живого человека. Их привлекает его сильная натура, смелость во взглядах и суждениях. Знакомясь с образом Базарова, десятиклассники обычно направляют свое внимание на его нравственный облик, оценивая его в большей степени положительно. При этом у них возникают трудности с пониманием социальной сущности героя романа. Ученики не воспринимают социальную сторону его взглядов и действий. Так перед учителем появляется задача показать Базарова на уроке литературы как воинствующего демократа.

Изучение романа «Отцы и дети» следует начать с комментированного чтения первых глав, при этом направляя внимание учащихся на раскрытие демократизма как основной черты нового человека. Только в этом случае учитель получит ту базу, которая поможет в последующей работе над произведением. Для того чтобы учащиеся смогли правильно осмыслить совершенно новый для них социальный тип, необходимо дать им исходные положения, на основе которых они смогут приобрести прочные знания и самостоятельно прийти к правильным выводам. Например, рассказать о 60-х годах или раскрыть сущность демократизма как качество присущее герою разночинцу. Это поможет школьникам прийти к пониманию основного конфликта произведения. В «Отцах и детях» учащиеся впервые встречаются с образом разночинца по убеждениям и происхождению. Именно поэтому основные черты его социального облика должны быть раскрыты наиболее доходчиво. Необходимо особое внимание уделить происхождению Базарова. То как герой оценивал своих предков поможет подтолкнуть учащихся к выводу о глубоком демократизме главного героя. Этот вывод поможет в дальнейшем анализе художественного текста, который покажет, как демократизм героя проявлялся в его поступках и речи. Дворянское происхождение не вызывает у Базарова никакого уважения. Он не скрывает своего презрительного отношения к деду-дворянину и говорит о нем лишь отвечая на вопрос Аркадия. Зато о своем деде-крестьянине он рассказывает по собственной инициативе и с глубокой гордостью. Этот эпизод лучше всего приведет учеников к пониманию воинствующего демократизма, отрицающего аристократизм. Особое внимание учащимся следует уделить описанию Тургеневым одежды Базарова. В этом отрывке требуется пояснение учителя, ведь балахон, в который одет герой, это не просто одежда, в нем выражается вызов Базарова аристократическим условностям и показное пренебрежительное к ним отношение. Революционность

воззрений Базарова ярче всего раскрывается в спорах с Павлом Петровичем. Их конфликт составляет идейно-художественный центр романа и сильнее всего раскрывается в сценах спора и дуэли, которые выявляют победителя и побежденного. Данные отрывки требуют тщательного анализа на уроке литературы поэтому целесообразно будет воспользоваться методом коллективного составления инсценировки. Это метод позволит учащимся провести углубленный анализ эпизодов, поможет понять истинный характер Базарова через его суждения и поступки. В итоге проделанной работы ученики увидят главное – победу нового человека над его антагонистом из дворян.

ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЯХ, ВОСПИТЫВАЮЩИХ РЕБЕНКА С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ

Шамизаде Г.Т.

Бакинский славянский университет

Во время работы над диссертацией на тему «Роль детско-родительских отношений в воспитании детей младшего школьного возраста» перед нами встал вопрос: А если ребенок в семье не здоров или он с ограниченными возможностями? А какие взаимоотношения таких детей с родителями? Исследовался ли этот вопрос в азербайджанской педагогике?

Наши исследования показали, что эта проблема для азербайджанской педагогики новая и недостаточно изучена. Поэтому по ходу диссертационных исследований мы решили остановиться на этой проблеме. В последние годы в Азербайджане уделяется особое внимание развитию инклюзивного образования. В ряде городских школ нашей республики открыты пилотные классы для начального обучения, где практикуется совместное обучение здоровых детей и детей с ограниченными возможностями. Внедрением инклюзивного образования планируется не только подготовить таких детей к будущей социальной жизни, но и подготовить такое поколение, которое будет готово принять людей с отклонением в развитии.

Исследование данной проблемы нужно начать с изучением внутрисемейных отношений, так как этот вопрос является одним из основных исследуемых нами вопросов в диссертационной работе. Межличностные отношения в семьях, где воспитываются дети с ограниченными возможностями здоровья, в корне отличаются от других. Во-первых, в силу особого положения ребенка, от родителей требуется большей физической нагрузки и материальных затрат.

Во-вторых, психологическое состояние всех членов семьи бывает крайне напряженным.

В таких случаях от родителей требуется больше заботы и внимания к ребенку. Ребенок, понимающий свое отличие, может стать агрессивным и не отзываться на родительскую любовь. Это требует огромного терпения родителей. Ситуация может усложняться при наличии в семье и других детей. В этом случае, на здорового ребенка ложится большая ответственность. Они совместно с родителями могут участвовать в уходе за больным ребенком. Кроме того, родители часто перекладывают на них большую ответственность, считая их своей «компенсацией». Вероятен факт озлобленности братьев и сестер друг к другу. Здоровые дети могут считать своих братьев и сестер помехой в жизни. А дети с проблемами здоровья могут чувствовать зависть в отношении к здоровым братьям и сестрам. Во внутрисемейных отношениях там, где воспитываются дети с отклонением развития, наблюдаются две отрицательные крайности.

В первом случае родители ставят ребенка в центр своей жизни, в частности, даже в ущерб другим детям. Они считают себя обязанным выполнять абсолютно все желания ребенка, что нередко может дать отрицательные результаты, выразиться в форме чрезмерного эгоизма.

Следующий вариант можно считать самым неприемлемым в таких случаях. Нередко встречаются родители, которые не хотят принимать своего ребенка таким, каким он есть. Они могут полностью переложить заботу о них на других людей или же оставить их без внимания. Часто это приводит к замкнутости ребенка.

Поэтому, воспитание детей с ограниченными возможностями здоровья требует особых внутрисемейных отношений.

XVIII PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

ŞAGİRDŁƏRİN AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ DİNİ DƏYƏRLƏRDƏN İSTİFADƏ İMKANLARI

Abbasova G.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

İslam böyük və geniş bir elmdir. Bu elmi dilimizin xalis inanc təməllərini açıqlayan, inanmağımız zəruri olan məsələlər barədə bizə möhkəm biliklər verən, daha aydın desək, "İslam dininin iman ehkamlarından (etiqat köklərindən) Qur"ani Kərimdə və müqəddəs hadisələr əsasında ardıcıl şəkildə bəhs edən kəlamlar toplusudur; mülahizələr, mühakimələr ümmanıdır.

Dünya heç vaxt bir rəngə boyanmır. Ən ağır möhnətin də bir ümid, sevinc payı olur. Buna görədir ki, yaşadığımız indiki çətin, əzablı dövrün və fərah ışıqları, sabaha inamımızı artıran işıqlı məqamları da var. Yönmümüzü öz kökümüzə, tarixi yaddaşımıza səmt çevirməyimiz zamanın sanki ucu görünməyən dolanbac yollarında qalmayacağımıza əmindik hissi oyadır. Bu gün qolumuzdan tutan saf etiqat gücü ilə mətnliyimizi artıran, incə mərhəmət duyğusu ilə ürəyimizi şəfəqləndirən belə başlıca amillərdən biri, bəlkə də birinci dini dəyərlərdir. Əsrlər boyu şəriət ehkamları bizim üçün yalnız məslək, vicdan meyarlarına çevrilməyib, eyni zamanda həyat, yaşayış tərzimizi müəyyənləşdiriblər. Bu möhtəşəm mənəvi sərvət bir müddət bizə yasaq edilsə də haqq – talaya bağlılığımızı sarsıda bilməmişdir. Lakin etiraf etməliyik ki, həmin sərvətlərlə aramızda uçurum yaranmışdır, bizi daim din haqqında bəsit, yalnız boyağı təsəvvürlər təlqin edilmişdir. Şərait haqqında heç bir məlumatı olmayan nəsillər yetişmişdir. Bu boşluğu doldurmaq, allahını tanıyan, etiqadı möhkəm İslam ehkamlarına dərinlən bələd olan saf, daxilən yetkin şəxsiyyətlər tərbiyə etmək qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Biz dini məlumatlarımızı artırmalıyıq. Möhkəm biliyə əsaslanan inam güclü olur.(bax, 18)

İslam yalan danışmağı qadağan edir, çünki yalan hər bir adam üçün və bütövlükdə cəmiyyətə təhlükə yaradır. Elə buna görə də hadisələrin birində deyilir: - Əzalar içində (qiyqmət günü) daha çox əzab çəkən dil olacaq.

İslam oğurluğu, riyakarlığı qadağan edir, böhtançılığı, möhtəkirliliyi, qumar oynamağı pisləyir, çünki burada biri digərinin itirməsi hesabına qazanır.

Bir nəfər Həzrət Peyğəmbərdən soruşur: Ya Rəsulallah, insanların ən xeyirlisi kimdir ?

- Ömrü uzun, əməli gözəl olanıdır.
- Bəs insanın ən pisi kimdir ?
- Ömrü uzun, əməli pis olanıdır.

Ticarətdə istismarın bütün növləri qadağan olunur, çünki burada müəyyən tərəf cavabdeh olmalıdır. İnhisarlığın, qara bazar, mübit torpaqların istifadəsiz qalması qadağan edilir.

- Kim torpağın bir qarışına zülm etsə, yerin yeddi qatı onun boğazına dolanır. Heç kəsə icazə verilmir ki, başqasını öldürsün onun malına ziylənsin. Ən yoxsul adam tamahkar olan kimsədir.

Zinəkarlıq, şöhrət düşkünlüyü, ər- arvad arasında xəyanət qəti qadağandır. Çünki bu cəmiyyətdə mənəviyyətsizlik yaradır, adamlar arasında zöhrəvi və nəinki indiki, gələcək nəsillərin də əxlaqını pozaraq cəmiyyəti parçalayır. İslambelə cinayətlərin kökünü kəsməyə can atır.

Peyğəmbər salavatullahdan soruşdular:- Müsəlmanların ən yaxşısı kimdir? Həzrət Peyğəmbər buyurdu: "O adamdır ki, dilindən və əlindən müsəlmanlara xətdər toxunmaz".(bax, 8)

Ailə insanın ilkin əxlaqi münasibətlərinin yarandığı beşikdir. Bu səbəbdən də şəriətin ailə haqqında göstərişlərini bilməliyik. Ailə ata, ana və övladlardan ibarətdir.İslamın bu barədə hərərətli göstərişləri var: Bu göstərişlər kişidən ailənin təminatını tələb edir. Qadının vəzifəsi isə ev işlərini aparmaq, uşaqların qayğısına qalmaq, onlara tərbiyə vermək və ailədə əminamanlıq yaratmaqdan ibarətdir. Övladların borcu atasına ehtiram və itaətdir.

Ata- ananıza ehtiram edin ki, övladlarınızın da sizə hörmət qoysunlar. Həyalı və namuslu olun ki, qadınlarınız da həyalı və namuslu olsunlar.

Ailənin möhkəm və intizamlı olması üçün İslam aşağıdakı meyarları qəbul edib: a) ər ailənin başçısıdır. Heç bir qurum başçısız səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz. Məktəbi müdirsiz, ölkəni rəhbərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər bir yerdə rəhbər yoxdursa, orada qarmaqarışıqlıq düşər. Bu həmçinin

ailəyə aiddir. Əgər ailədə hərə öz bildiyini edərsə, hərcmərclik əmələ gələr, bu da uşaqların gələcəyini təhlükəyə aparar. İntizam yaranması üçün ailədə rəhbər olmalıdır.

İslam ailədə əsas mövqeyi kişiyə həvalə edir və beləliklə ailə cəmiyyətin ilkin əsasına çevrilir. Həç bir ata övladına gözəl tərbiyədən qiymətli hədiyyə verə bilməz.

Ailə başçılarının vəzifəsi əsas etibarilə işləmək və evdənkənar olan kəslərin məsələlərini həll etməkdən ibarətdir. Qadınlar bundan azad edirlər ki, özlərinin bütünlüklə ev işlərinə və uşaqların tərbiyəsinə həsr etsinlər. İslam qadını evdən kənar işlərdən azad edir, çünki ona ikiqat əziyyət vermək istəmir. Bu ədalətsizlik olardı. Bununla islam kişi ilə qadın arasında əmək bölgüsü yaradır. Lakin bu o demək deyildir ki, qadının evdən kənara çıxmağa ixtiyarı yoxdur. Bu hallarda bəzi qaydalara riayət edilməlidir. İslamda qadına daha çox üstünlük verilir.

Bir nəfər rəsullahın yanına gəlib soruşdu: Ya Peyğəmbər, mən kimə daha çox yaxşılıq etməliyəm? Cavab verdi: “Anana”. O adam soruşdu: “Sonra kimə?” Peyğəmbər buyurdu: “Anana”. Həmin adam yenə soruşdu: “Sonra kimə?” Peyğəmbər yenə: “Anana” dedi: O adam bir də soruşdu: “Bəs sonra kimə?” Rəsuli Əkrəm buyurdu: “Sonra atana”.

Ailənin genişlənməsi, adətən qohumluq əlaqələri və nigah yolu ilə baş verir. İslam insanlar arasında möhkəm, sağlam ailə qurulmasını, hər bir ailə üzvünün digəri ilə dayaq və sevinc mənbəyi olmasını tələb edir. (bax, 9)

1. Bir-biri ilə təbii və digər yolla qan qohumluğu olanlar arasında nigah qadağandır. Belə ki, ana ilə oğul, ata ilə qız, ögey valideynlərlə uşaqlar, qardaş ilə bacı, kürəkənlə qaynana, gəlinlə qaynata arasında nigah qadağan edilib. Bu qadağalar ailə əlaqələrini möhkəmləndirir, onları saf və möhkəm edir.

2. Yaxın ailələr arasında qurulan nigahlar səmərəli olur, çünki belə hallarda adətən ailələr bir- birini tanıyır, hər biri o birinin adətlərinə bələddir. Buna görə şəriət belə nigahlara üstünlük verir, lakin bu o demək deyildir ki, tanış olmayan ailələr arasında nigah qadağandır.

3. Əksər hallarda qohum ailələr arasında dövlətli, kasıbı, imkanlısı, imkansızsı olur. İslama görə kişi tərəfin qohumlarını daha böyük üstünlük verilir. Qohumlar arasında qarşılıqlı hörmət “Silat-Əlrəhm” adlandırılır. Müsəlmanlar mühüm qaydaya riayət etməyə çalışırlar. Qohumlara qarşı ehtinasızlıq günahə bərabərdir və allah tərəfindən bəyənilmir. Əgər qohumlardan birinə bədbəxtlik üz verərsə, imkanı olan qohumlar ona mütləq kömək etməlidir. Bu xüsusi “Zəkat” və ya başqa xeyriyyəçilik əməlləri kimi təsdiqlənə bilər.

4. İslamda vərəsəlik mərhumu varidatının bir nəfərə çatmasına yol vermir. Miras elə bölünməlidir ki, bütün yaxın qohumlara çatacaq hissəni ala bilsinlər. Yaxın qohumlar, oğul, qız, arvad, ər, ata, ana, qardaş, bacı hesab olunur. Bu qanunun bərabəri yoxdur və başqa cəmiyyətlərdə də qəbul edirlər. Təssüf ki, müsəlmanlar özləri bu qanunu axıra kimi dərk etmir. Bəziləri hətta əməl etmirlər. Məsələn, bəzi ölkələrdə qızları vərəsəlikdən məhrum edirlər ki, bu da “Qurani- Kərimə” ziddir.

İnsanın öz dostları, qohumları, həmvətənləri və digər təmas da olduğu adamlarla münasibəti çox vacib məsələlərdəndir. İslam belə münasibətləri bəyənir və onların sədaqət, doğruluq, hörmət əsasında qurulmasını tələb edir. Möminlər bir- birinə hörmət etməlidirlər. Kömək və dayaq olmalı və evsizlərə, kimsəsizlərə əl tutub aqları doydurmalıdırlar.

- Müsəlmanlara görə ən xeyirli və ailə içində yetimə yaxşılıq edən, ən şərli ev isə yetimə yamanlıq edilən evdir.

İslam dini kimi, allah sizə qismət edibsə, israfçılıq etməyin. Pulu mənasız yerə, lovğalanmaq üçün sərf etmək qadağan edilir. Pulu ehtiyacı olanlar üçün deyil, boş yerə sərf edilməsini qəddarlıq və ədalətsizlik kimi qiymətləndirir.

- Müsəlman qardaşının ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə yol gedən bir kimsənin hər addımına ondan ayrıldığı yerə dönüncəyə qədər Allah təala cavab yazır və yetmiş günahından keçər.

İslam xüdbinliyi rədd edir, çünki belə bir adam başqalarının mənafeyi ilə hesablaşmır və ifrat fərdiliyinə gətirib çıxarır. O istəyir ki, ayrı- ayrı fərdlər deyil, bütün cəmiyyət firəvan yaşasın. (bax, 9)

İslam sakit və təmkinli həyat tərzini tərəfdardır. Möminlərin ictimai şüura və öz xeyrinə bir iş görəndə həmişə qohumları barədə düşünməyə çağırır. Bu islamın məqsədidir.

- Mərhəmət edənlərə Allah da mərhəmət edir. Yerdəkilərə mərhəmət ediniz ki, göydəkilər də sizə rəhm etsin. Ey insanlar Allahdan qorxun! And olsun xaliqə ki, bir mömin digərinə zülm etsə, qiyamət günü Allah- təala ondan mütləq intiqam alacaqdır.

Biz azərbaycanlılar müsəlmanıq. Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd əleyhissəamdır. “Qurani – Kərim” müsəlmanların müqəddəs kitabıdır. Bu müqəddəs kitaba qısaca “Quran” deyirlər. “Quran” sözünün

mənası oxumaq (qiraət) deməkdir. Məhəmməd peyğəmbər müsəlmanlara çox oxumağı savada yiyələnməyi məsləhət görürdü.

“Quran”ın əsas məqsədi insanlara xoşbəxtliyin yolunun göstərmək, onları düzlüyə, doğruluğa səsləmək, onların əxlaqını saflaşdırmaq və pis işlərinin qarşısını almaqdır.

“Qurani – Kərim” ayrı – ayrı surələrdən və ayələrdən ibarətdir. Bu müqəddəs kitabdakı mətnlərin hər birinə surə, surələrin hər bir cümləsinə isə ayə deyilir.

“Quran” qafiyəli nəslrlə yazılmışdır. Bu müqəddəs kitabdakı surələrin ümumi sayı 114, ayələrin sayı isə 6666 – dır. “Qurani – Kərim” də peyğəmbərimizin kəlamları toplanmışdır. Həzrəti Məhəmməd əleyhissəlamın sağlığında onlar şifahi surətdə yayılırdı. İlk dəfə xəlifə Osmanın (644 – 656) tapşırığına əsasən Məhəmməd peyğəmbərin hökmləri, göstəriş və məsləhətləri toplanmış və nəşr edilmişdir.

Məhəmməd peyğəmbər təxminən 570-ci ildə dünyaya göz açmışdır. Məhəmmədin atası Abdulla vəfat edəndə o hələ anadan olmamışdı. Məhəmməd altı yaşında olarkən anası Aminə ərinin qəbrini ziyarət etmək üçün yola düşür, oğlunu da özü ilə götürür və qadın Əbva kəndində həyatla vidalaşır. Babası Əbdül Müttəlibin himayəsində qalan Məhəmməd səkkiz yaşında ikən onu da itirir. Babanın vəfatından sonra yetim uşağa əmisi Əbu Talib yiyə durur. Məhəmməd kiçik yaşlarında əmisi Əbu Taliblə uzaq Suriyaya uzun davam edən səfərdə iştirak edir. Qonşu ərəb ölkələriylə tanışlıq Məhəmmədin həyatında böyük rol oynamışdır. Sonralar bu ticarət səfərləri onu İslam dinini yaratmağa həvəsləndirmişdir. Məhəmməd lap gənc yaşlarında Məkkədə ən inamlı və etibarlı adam kimi tanınmışdı.

Məhəmməd peyğəmbətin (ə.s) Xədicədən iki oğlu (Qasım və Abdulla) və dörd qızı (Zeynəb, Ruqiyyə, Umğulsüm və Fatimə) dünyaya gəlmişdi. Həzrəti Məhəmməd (ə.s) İslam dininin banisi və sonuncu peyğəmbəridir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ NƏZƏRİ İRSİNDƏ MAARİFPƏRVƏRLİK İDEYALARI

Abasova S.A.

Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli nümayəndələrindən biri olan Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) həm ədəbiyyat tariximizdə realist şair kimi şöhrət qazanmış, həm də maarif və mədəniyyət xadimi kimi tanınmışdır. Böyük şairin maarifçilik ruhunda yazdığı əxlaqi-təربiyəvi mahiyyət daşıyan əsərləri uzun illərdən bəri gənc nəslin mənəvi cəhətdən yetkinləşməsində mühüm rol oynayır.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl ustası kimi məşhurlaşmış Seyid Əzimin yaradıcılığında əxlaqi-təربiyəvi əsərlər də mühüm yer tutur. Onun elm, məktəb, maarif, mədəniyyət, mətbuat, mütaliə, təربiyə, mövzularında yazdığı şeirlər didaktik poeziyanın ən gözəl nümunələri sayılır. Dünyagörüşü baxımından maarifçi olan şair cəmiyyətin təkamül yolu ilə dəyişib gözəlləşəcəyinə inanır, bundan ötrü insanların mənəvi cəhətdən kamilləşməsinə vacib şərt sayırdı. Ona görə də o, özünün ictimai-pedaqoji və bədii fəaliyyətində elmin, maarifin, mədəniyyətin təbliğinə, bilikli, təربiyəli vətəndaşların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim bu məqsədlə uşaqlar üçün təربiyəvi parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş, bir çoxunu isə özü yazmışdı. O, 1878-ci ildə həmin mətnləri bir yerə yığıb birinci və ikinci sinif şagirdləri üçün dərslik tərtib etmişdi. Həmin kitabı çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmiş, lakin onun nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pedaqog ildən-ilə bu dərsliyi müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş, bəzi ixtisar və dəyişikliklər etmişdi. Müəllifin «Müntəxəbat» adı ilə yenidən işləyib təkmilləşdirdiyi və müxtəlif illərdə nəşrə təqdim etdiyi bu dərslik rəsmi dövlət sənədlərində «Məcmuəyi-asari-Hacı Seyyid Əzim», «Şəriət kitabı», «Tacül-kütüb» («Kitabların tacı»), «Rəbiül-ətfal» («Balaların baharı») adlandırılmışdır. Bu mənbələrə isnad edən bəzi araşdırıcılar yanlış olaraq şairin bir neçə dərslik tərtib etməsi mülahizəsini söyləyirlər. Əslində isə həmin adların hamısı daha çox «Rəbiül-ətfal» kimi ilə məşhur olan eyni bir kitaba məxsusdur.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanmış, təlimtəربiyə mövzusunda yazdığı əsərlərində yazıçı-pedaqog kimi özünün məharətini göstərmiş Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-təربiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. «Qafqaz müsəlmanlarına xitab», «Təlim-təربiyə haqqında», «Əkinçi» qəzetinə yardım üçün», «Həsən bəy Məlikov

Zərdəbiyyə», «Puşkinə heykəl qoyulması münasibətilə» və s. şeirlərində o, bir maarifçi kimi feodal-patriarxal qayda-qanunların əleyhinə çıxmış, qabaqcıl ideyaların qarçısı olmuşdur.

Seyid Əzimin nəcib ideyalar tərbiyə edən əsərlərini məktəb şagirdləri bir əsrdən artıqdır sevē-sevē oxuyub əzbərləyirlər. Şairin öz oğlu Mir Cəfərə müraciətlə yazdığı şeirlərdə təbliğ olunan fikirlər əslində bütün uşaqlar və gənclər üçün olduqca faydalıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ÜMUMİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ “KURİKULUM İSLAHATLARI” MÜHÜM MƏRƏHƏLƏ KİMİ

Abbasova S.X.

Bakı Slavyan Universiteti

Bir termin kimi kurikulum ölkəmizdə 90-cı illərin sonundan etibarən istifadə olunmağa başlamışdır. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, təşkilati-struktur bazanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində 1999-cu ildən başlayan Təhsil İslahatları çərçivəsində dövlət səviyyəsində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanılır. Belə tədbirlərdən biri də 2000-ci ildə yaradılmış Təhsil Problemləri İnstitutunun tərkibindəki qurumlardan biri “Təhsil planı departamenti” dir. İnstitutun strukturundakı qurumlardan birinin belə adlandırılması kurikulum terminin “təhsil planı” kimi tərcümə edilərək işlənilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Təhsil Sektorunun inkişaf layihəsinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri 2004-cü ildə “Kurikulum Mərkəzinin yaradılması” barədə əmr hazırlayır. Kurikulum Mərkəzinin yaradılmasında başlıca məqsəd ümumi təhsil sistemi üçün müasir tələblərə cavab verən, beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən kurikulumların hazırlanmasında vahid sistemin təşəkkülünü təmin etmək olmuşdur.

2005-ci ildən fəaliyyətə başlayan Kurikulum Mərkəzində iki vacib problemin həll olunması nəzərdə tutulmuşdur: əməkdaşların peşəkarlığını, yeni texnologiyaların hazırlanması şəraitində fəaliyyət göstərək üçün kommunikativ bacarıqlar formalaşdırmaq, təhsil kurikulumlarını hazırlamaq.

Birinci problemin həll edilməsi məqsədilə Kurikulum Mərkəzinin əməkdaşları ilə seminar məşğələlər, müzakirə və işgüzar söhbətlər aparılmış və əməkdaşların yeni texnologiyalardan istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasına başlanılır.

Təhsil Kurikulumlarının hazırlanması isə 2006-cı ilə təsadüf edir. İlk dəfə həmin ildə “Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum)” hazırlanır və hökumət tərəfindən təsdiq edilir. Bu sənəd 2010-cu ildə təkmilləşdirilərək istifadəyə verilir. Nəticədə isə sənəd özünün məzmun və strukturuna görə tamamilə yenilənmişdir.

“Kurikulum” təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətin təşkilini və həyata keçirilməsini əks etdirən konseptual sənəd kimi başa düşülür. Bu sənəd özlüyündə təhsilənlər üçün zəruri kompetensiyaları, məzmun və qiymətləndirmə standartlarını, hazırkı tədris planları və proqramlarını, şagirdə və onun hazırlıq səviyyəsinə verilən tələbləri, hər bir dərsin konkret inkişafetdirici məqsədlərini və s. təsvir edir, müəllim və məktəb qarşısında duran vəzifələri və onların konkret həlli yollarını göstərir.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ EKOLOJİ TƏRBIYƏ

Abdullayeva E.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Ekologiya canlı orqanizmlər arasında və onların olduğu mühitlə qarşılıqlı əlaqə haqqında sintetik bioloji təlimdir. İnsan təbiətin bir hissəsi olub, onunla sıx bağlıdır. Təbiət insanların yaşayış mühiti vəzifəsini görür, onun vəziyyəti cəmiyyətin rifah və inkişaf səviyyəsini təyin edir. İnsanın ətraf mühit ilə əlaqəsinə tarixi inkişafından baxıldıqda o, təbiətin hazır məhsullarından istifadə edir, qruplar halında yaşayır, birlikdə ov edir və bir yerdən başqa yerə köç edirdilər. Yaşadıqları coğrafi şəraitə uyğunlaşmış, ətraf mühiti tanımağa və dəyişdirməyə çalışmışlar. Təbii mühit içində yaratdıqları, bu gün də içində yaşamını davam etdirdiyi, özünün hazırladığı yaşayış mühitinin ilk modelləridir. XX əsrdə elm və texnikanın inkişafı ilə bir çox irəliləyişlərin əldə olunması, sənaye sahəsində fabrik və zavodların artması ətraf mühitin və havanın kirlənməsinə səbəb olmuşdur. Ətraf mühitin kirlənməsi insanların yalnız davranışlarından irəli gəldiyindən

bunlar etik problemlərdir. Bu problemlərin təməlinə biliksizlik dayanır. İnsana ətraf mühitə qarşı düzgün münasibətlər qazandırmaqda ən mühüm vasitə təhsildir.

Təhsil sisteminin əsas məqsədi yetişməkdə olan gənc nəsildə ekoloji şüurun formalaşması, ekoloji mədəniyyətin yaranması üçün effektiv təhsil və maarifləndirmə sistemləri formalaşdırmaqdan ibarətdir. Ekoloji şüur təbiətin özündə və “insan-təbiət” qarşılıqlı münasibətlərində yaranır. Ekoloji təhsilin strateji məqsədi insanlara elmi biliklərə əsaslanan ekoloji dünyagörüş, ekoloji mədəniyyət və etika aşılamaqdır. Onlarda öz hərəkətlərinə cavabdehlik, nəticəni qiymətləndirmək, çətin vəziyyətlərdən çıxmağın yollarını axtarmaq bacarıqları formalaşdırmaqdır. Ekoloji tərbiyə uşağın ailəsi, cəmiyyətlə ünsiyyətdə, məktəb rəhbərliyi və müəllimlərlə birlikdə formalaşdırılmalıdır. Qısaca ailə, məktəb, cəmiyyət onun ətraf mühitə qarşı münasibətinə təsir edən üç ünsürdür. Uşağın ətraf mühitə qarşı müsbət və mənfi davranışları, ilkin bilikləri öyrəndiyi ilk yer ailədir. Ailə ölkənin sosial, mədəni, ekoloji və iqtisadi tərbiyəni dolaylı olsada təsiretmə və istiqamətləndirmə gücünə malik sosial bir qurumdur. Uşağın ailə çevrəsi ilə birlikdə ona təsir edən ünsürlər nəticəsində onun ekoloji görüş, düşüncə və davranışları formalaşmağa başlayır. Onun davranışlarının ilkin xüsusiyyətləri ailə içi tərbiyədən başlayır. Uşaq valideynlərinin, yaşadılarının, yaxın çevrəsinin təsiri ilə məktəbə gəlmədən müəyyən səviyyədə biliklər, dəyərlər, alışqanlıqlar qazanır. Ailədə başlayan təlim məktəbdə planlı və proqramlı şəkildə davam edir.

Məktəblərdəki şərait, müəllimin xüsusiyyətləri, ətraf mühit, dərş proqramları və dərş vəsaitlərinin məzmunu şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinə təsir edən mühüm amillərdir. Burada dərş proqramları, ayrı-ayrı fənlər və dərşliklərin içərisindəki materiallar şagirdlərdə ətraf mühitin öyrənilməsinin başlıca meyarıdır. Dərş kitablarında ətraf mühitin öyrənilməsiylə yanaşı təbiətin və təbii sərvətlərin qorunmasının da vacibliyi vurğulanır. Ölkəmizdə və dünyada baş verən ekoloji problemlər dərş kitablarında qeyd olunmuş, bu problemlərin həlli yolları və hər bir fərdin üzərinə düşən vəzifənin yerinə yetirilməsi haqqında məlumat verilmişdir. Ümumtəhsil məktəblərində mərhələli şəkildə şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması dərş proqramları və vəsaitlərlə yanaşı onlara ətraf mühitə qarşı davranış qaydaları aşılınır. Dərşlərdə öyrəndikləri bilikləri gündəlik həyatlarında tətbiq etmələrinə səy göstərilir, təbiətə qarşı münasibətləri izlənilir. Öyrəndikləri biliklər təbiətdə müşahidə etdikləri hadisələrlə əlaqələndirilir və müzakirələr aparılır. Məktəblərdə ekoloji təhsil ibtidai siniflərdə elementar biliklərin dərinləşdirilməsinə, bu biliklərə təbiətdən qeyri-səmərəli istifadə məsələlərinə fikir verməklə ekoloji aspektləri qabartmağa xidmət edir. Bu biliklər məktəbəqədər dövrdəki biliklərdən elmi faktlara əsaslanması ilə fərqlənir.

İbtidai siniflərdə ətraf mühitlə bağlı öyrənilən mövzular oyunlar vasitəsilə təşkil oluna bilər. Beləliklə, təbiət hadisələrinin şagirdlərin yaşayaraq öyrənmələri asanlaşdırılmış olar, özlərini ifadə etmələrinə kömək edəcəkdir. Yuxarı siniflərdə ekoloji biliklər botanika, zoologiya, coğrafiya dərşlərində və sinifdən kənar metodiki işlərdə mənimsədilir. Şagirdlərə aşılınması zəruri olan biliklər aşağıdakılardır:

- Bitkilər və heyvanlar aləmində baş verən bioloji proseslər;
- Qidalanma inkişaf və böyümə haqqında biliklər;
- Arealı tutmanın və bu proseslərlə bağlı təbiətin çirklənməsinin mahiyyəti;
- Texnoloji proseslərin təbiətdə yaratdığı problemlər;

Şagird ətraf mühitlə əlaqə içində biliklər qazana bilər. Unutmamalıyıq ki, şagirdlər ən yaxşı təcrübə və ən qalıcı bilikləri müşahidə etmək və tətbiq etməklə öyrənirlər. Hər bir bölgənin təbii mühiti, zənginlikləri, tarixi-mədəni mirası ekoloji tərbiyənin aşılınmasında mühüm yer tutur.

YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ YOLLARI

Adilzadə İ.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı, ümummilli lider Heydər Əliyev öz hakimiyyəti dövründə təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, müəllimlik sənətini ən şərəfli peşə adlandırmış, təhsil alanlara və təhsil verənlərə qayğı göstərmişdir. Sevindirici haldır ki, ulu öndərin kursu möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənabları tərəfindən bu gün uğurla və yaradıcılıqla davam etdirilir.

İnkişaf edən cəmiyyətdə zamanın tələbinə uyğunlaşmaq vacibdir. Bu uyğunlaşma ilk öncə cəmiyyətin əsasını təşkil edən məktəbdən başlamalıdır. Dərşini yalnız dərşlik və sinif otağı ilə məhdudlaşdıran müəllim, təbii ki, ilk öncə özünü, daha sonra gələcəyimiz olan şagirdləri cəmiyyətdəki yenilik və inkişafdan saxlamış

olur. Bu gün öyrənmə təkcə kitablarla deyil, həm də mümkün olan digər resursların vasitəsi ilə aparılmalıdır. Ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzii lazımdır. Bunu üçün də məktəblərdə yeni təlim texnologiyaları tətbiq edilməlidir.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə bu gün müasir dərslərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Müasir dərslərdə dedikdə, adətən mövzunu şagirdlərə öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq nəzərdə tutulur. Müəllim sinifdə işgüzar şərait yaradıb şagirdlərin müstəqil mühakimələrinə geniş meydan açırsa, hər mövzunun xarakterinə uyğun priyomlardan, çeviklik və interaktivliyin təmin edilməsindən, problemli təlimdən istifadə edərsə, deməli o, dərsləri müasir tələblər əsasında qura bilər.

Təlim prosesində məzmunla yanaşı, forma da mühüm rol oynayır. Forma məzmunun daha optimal və səmərəli şəkildə çatdırılmasına xidmət edir. Dərs o zaman fayda gətirir ki, şagirdlərdə canlı maraq reaksiya doğursun, onları diskussiyaya girməyə, materiala uyğun hərəkətə sövq etsin.

Fəal təlimdə müəllim uşağın fəal, iradi diqqətini səfərbər edir, öyrədilən mövzuya maraq oyadır, problem situasiya yaratmaqla qavrayışı fəallaşdırır, idrak üçün əlverişli şərait yaradır. Fəal təlim metodu elə təlim metodudur ki, dərslərin prosesində müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı əlaqə, münasibət, ünsiyyət, müəllim–şagird əməkdaşlığı vardır. Fəal təlimin ən böyük üstünlüyü ondadır ki, biliklərin verilməsi zamanı şagirdin yaradıcı təfəkkürü işə salınır, onun yeni biliklərə müstəqil yiyələnməsinə şərait yaradılır. Bu zaman şagird mövzunu daha maraqla öyrənir, tez mənimsəyir və unutmur. Fəal dərslər tipində əməkdaşlıq, işgüzarlıq, demokratik prinsiplər öz əksini tapır. Fəal təlimin üsulları bunlardır: beyin həmləsi, müzakirələr, rollu oyunlar, prezentasiyalar, tədqiqatın aparılması, məntiqi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş metodlar. Müasir təlim metodlarından və İKT–dən istifadə cəmiyyətin dəyərli vətəndaşları olmağa hazırlaşan, fəal və hər şeylə maraqlanan şagirdlərin təhsil aldığı siniflərin yaradılmasında müəllimlərə yol göstərir. Bu isə dünyanın hər yerində təfəkkürə üstünlük verən müəllimlərin heç vaxt bitib–tükənməyən axtarışları deməkdir. İnteraktiv dərslərdə şagird araşdırmaya cəlb edilməlidir. Bu prosesdə müəllimin istiqaməti əvəzsizdir. Əgər müəllimin qurduğu dərslər müasir standartlar əsasında qurularsa, mütləq şagird araşdırmaya cəlb olunacaq. Təbii ki, araşdırma aparən şagird yalnız kitab və əyaniliklə kifayətlənməməli, internet resurslardan da istifadə etməlidir. Onlar hansı mənbələrdən istifadə etməyi və hansı əlaqələri qurmağı özləri seçir. Müəllimlərin müəyyən etdiyi parametrlərdən asılı olaraq şagirdlər öz mövzularına və apardıqları araşdırmalara nəzarəti tam şəkildə öz əllərində saxlaya bilər.

İKT–dən istifadə edilən siniflərdə şagirdlərin məlumat toplamaq, həmkarları ilə məsləhətləşmək və əldə etdikləri nəticələri təqdim etmək üçün daha güclü vasitələri vardır. Texnologiya şagirdlərə məlumatları idarə etmək imkanı verir ki, bu da həm şagirdlərin anlama qabiliyyətini sürətləndirir, həm də onların daha yüksək səviyyəli mühakimə bacarıqlarından istifadəyə keçməsinə təmin edir. İnteraktiv təlim üsulları o zaman müsbət nəticə verə bilər ki, şagirdlər üçün müasir tələblərə cavab verən öyrədici mühit yaradılsın.

Bu gün hər bir milli təhsil sisteminin gələcəyi onun informatlaşma səviyyəsindən asılıdır. İKT əsaslı təlim prosesində operativ əks–əlaqə baxımından öyrədən və öyrəninin yeni interaktiv tərəfdaşı meydana gəlir. Artıq müəllim şagird üçün informasiya mənbəyi deyil. Müəllimin əks–əlaqə yaratmaq, şagirdin biliyini qiymətləndirmək imkanı tədricən məhdudlaşır, bu imkanların bir qismi İKT vasitələrinə transfer olunur. Müəllim şagirdlərinə informasiya ötürülməsinə vaxt sərf etmir. Qazanılan əlavə vaxt ərzində şagirdlər digər yaradıcı məsələlərin həllinə imkan qazanırlar.

Texnologiyaların təlim prosesində tətbiq olunması müstəqil öyrənmə prosesini, şagirdlər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirir və onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Multimedia vasitələrindən istifadə olunması əyaniliyi gücləndirir, informasiyanın məntiqi və obrazlı mənimsənilməsi üsullarını birləşdirir ki, bu da təlim prosesini fəallaşdırır. Multimedia texnologiyalarının interaktivliyi şəxsiyyətyönümlü təlim modellərini gerçəkləşdirmək üçün geniş imkanlar verir.

HƏZRƏTİ ƏLİNİN (Ə.) ELM HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Ağalarova T.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Həzrəti Əli (ə.) bütün müsəlman dünyasında elm, müdrik filosof kimi tanınır və sevilir. Peyğəmbər Əleyhissəlam buyururdu ki “Mən elmin şəhəri, Əli isə onun qapısıdır. Elm öyrənib alim olmaq istəyən bu qapıya gəlsin”. Həzrəti Əli (ə.) elmin faydasını yüksək qiymətləndirərək deyirdi: “Mənə bir hərf öyrədən

köləsiyəm”, “Elmli gənc nadan ağsaqqaldan xeyirlidir”, “Alim məclisləri cənnət bağlarıdır”, “Elm dünyanın ən zəngin xəzinələrindən qiymətli olduğu halda, havayı satılır və havayı alınır” və s.

Həzrəti Əli (ə.) ictimai həyatdakı sinifləri və bunlar arasındakı ziddiyyətləri, nadanlıq, geriliyi aydın hiss etmiş onun əsas köklərini maarifsizlikdə, elmsizlikdə gördüyündən maarifçilik ideyasını təbliğ etmişdir. Elmlə bağlı fikirlərində insanları maddiyata üstünlük verməməyə, həmçinin müsəlman aləmini tamahkarlığın caynağından xilas etməyə, maarifə çağırışdır: “Qəlbin səfası Quran oxumaqdır”; “Elmsiz ibadətdə, təfəkkürsüz Quran oxumaqda xeyir yoxdur”; “Elm tükənməyən bir xəzinədir, ağır əksilməyən, köhnəlməyən bir libas”; “Az elmi olub bildiyinə əməl edən, çox elmi olub əməl etməyəndən xeyirlidir”; “Ölç, biç sonra kəs, düşün, daşın, sonra danış, anla, bil, sonra et”; “Elm insanı pisləkdən qoruyar”; “Elm gizli olmayan gözəllikdir”; “Hər bir qab dolar, elmin qabı isə əksinə, dolduqca genişlənər”.

Hətta elmlə var-dövləti müqayisə edən Həzrəti Əli (ə.) elmin 7 cəhətdən maldan üstün olması fikrinə gəlir:

- 1) elmi xərcləməklə azalmaz, mal isə azalar;
- 2) elm peyğəmbərlərdən mirasdır, mal isə zalımlardan, hakimlərdən;
- 3) elm sahibini hifz edər;
- 4) bütün insanların elm sahibinə ehtiyacı var, amma mal sahibinə yox;
- 5) elm insan öləndə də onunladır, mal isə bu dünyada qalandır;
- 6) elm insan üçün qiyamətin çətinliklərini və sirat körpüsünü keçməyi asan edər, mal isə ona mane

olar;

- 7) elm hakimdir, mal isə hökm altında olandır, məğlubludur (1,s.78) .

Həzrəti Əli (ə.) elmlı insanların daim öz elmini axtarmağın, başqalarının nəsihətlərinə qulaq asmağı, təkəbbürdən, paxıllıqdan, məkr və hiylədən, haramdan uzaq olmağı, dilini pis şeyə öyrətməməyi, vəfalı olmağı, qəlbi çətin şeylərə məcbur etməməyi məsləhət bilirdi. Onun bir neçə qiymətli kəlamlarına nəzər salaq: “Elm qəlbi qüvvətləndirir, mal isə əksinə, zəiflədir”; “Elm təvazökarlıq, mal isə lovğalıq yaradır”; “Elm insanda mərhəmət, mal isə xəbislik doğurur”; “Elm şərəfətli və əziz mirasdır”; “Elmli gənc, nadan ağsaqqaldan xeyirlidir”; “Elm kimi üstünlük, danışmaq kimi arxa ola bilməz”; “Elminizi nadanlığa sərf etməyin”; “Elm, ədəb üçün sərf etdiyini mal xərclənməyib”; “Gözəllik insanın geyimində deyil, elm və ədəbindədir”; “Qiymətsiz elm dillərdə yer tutar, qiymətli elm bədəndə”; “Hər təcrübə yeni bir elmin mənbəyidir”; “Əsl alim anlamalıdır ki, bilmədiyi bildiyindən çoxdur”; “Uşaqlarınıza elm öyrədin, düşmənin hiyləsinə aldanmasınlar”; “Ataların övladları üçün qoyduqları mirasın ən şərəfli elm və ədəbdır”; “Elm qiymətli miras, ədəb yenilməz zinət və fikir isə təmiz bir güzgüdür”; “Nəfsini mühasibə edən qazanar, özündən qəflət edən zərər çəkər, qorxan amanda qalar, ibrət alanın gözləri açılar, bəsirət tapan başa düşər və başa düşən isə elmə yiyələnər”. “Hədisi eşitdiyini zaman onu, kəlmələrini nəql etməklə deyil, bərasində dərindən düşünməklə dərk edin”.

Həzrəti Əli (ə) elm, bilik, onlara yiyələnmək yolları ilə bağlı orijinal fikirlər sahibidir. Bəqərə surəsinin 189-cu ayəsində “Evlərə qapılardan girin” əmri vardır. Məhəmməd Peyğəmbər (ə) isə “Mən hikmət eviyəm, Əli qapısıdır, məndən sonra mənim təbliğ etdiyim şeyləri sizə açıq-aydın bildirəndir; onu sevmək imandandır; ona qarşı çıxmaq isə nifaqdır” - deyər buyurmuşdur. Həzrəti Əli (ə) buyururdu ki, elm iki cürdür: anadangəlmə və eşidilib öyrənilən. Anadangəlmə qabiliyyət yoxdursa, eşitməklə öyrənilən elm fayda verməz (2,s.41).

Elm tükənməyən bir xəzinədir, ağır əksilməyən, köhnəlməyən bir libas. Az elmi olub bildiyinə əməl edən, çox elmi olub əməl etməyəndən xeyirlidir. Ölç biç sonra kəs, düşün, daşın, sonra danış, anla, bil, son-ra et. Elm insanın pisləkdən qoruyar. Elm gizli olma-yan gözəllikdir. Hər bir qab dolar, elmin qabı isə əksinə, dolduqca genişlənər. Alimin xətası dəryada sınıq gəmiyə bənzər, həm özü qərq olar, həm də gəmidəkilər (3,s.78).

Həzrəti Əli (ə) əqli Allah təalanın insana bəxş etdiyi ən yüksək qismət hesab edirdi. Çünki əqli kamil olanların əxlaqı və əməli pak olur. Əql insa-na zinyət verir.

Elm, ədəbdır kişinin ziynəti
Elmü ədəb olmasa yox rahəti
Gözəlliyin, ziynət, elmü ədəb
Elmü, ədəbdır kəmalə səbəb.

O, elm öyrənməyi insanın kamilliyinin və fəzilətinin, ədəbli olmağının, zəfər çalmaqının əsas şərti hesab edirdi:

Fəzli, ədəb zahir edər, neyki zər
Elmü ədəb yetir kamala ki, ta

Fəzl sənə hasil ola ey bəsa
Fəda sənə, kəsb elə elmü ədəb
Taki sənə faidə versin nəşəb
Elmü ədəb gər edəsən ixtiyar
Fəzilətin artıq olar, bişomar (4,s.47)

Həzrəti Əli (ə.) elmin bir daha fəzilətləri haqqında buyurur: “Yetim atası olmayan deyil, elmi və ağılı olmayandır”; “Elmli gənc, nadan ağsaqqaldan xeyirlidir”; “Ataların övladları üçün qoyduqları mirasın ən şərəfiisi elm və ədəbdır”; “Elm, dünyanın ən zəngin xəzinələrindən qiymətli olduğu halda, havayı satılır...”.

Həzrəti Əli (ə.) elm və elm öyrənməyin mənfəətindən xeyli bəhs etdikdən sonra əlavə edərək deyir: “Elm şərəfətli və əziz mirasdır” (4, s.16).

Sonda qeyd etməliyə ki, insanın tərbiyə və təşəkkülündə örnəklərin rolu tamamilə aşkar məsələlərdəndir və bu gün insanın tərbiyəsi ilə məşğul olan elmlərdə və onun müxtəlif qollarında örnəyin təsir və zəruriliyi tamamilə sübuta yetirilmişdir. Həzrəti Əli Əleyhissəlamın kəlamları dərinliyi məlum olmayan bir dəryadır. Buna görə də həmin kəlamlar öz dövrü üçün son dərəcə necə mütərəqqi fikirlər idisə, bu gün də bu fikirlər və ideyalar öz təsir gücünü itirməmişdir.

N.TUSİ TƏLİM VƏ TƏRBIYƏ HAQQINDA

Axverdiyeva N.F.

Gəncə Dövlət Universiteti

N.Tusinin həyatı haqqında yazılan mənbələrə diqqət yetirdikdə görürükki onun adı Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə məşhur ensiklopedik alim və dövlət xadimi kimi daxil olmuşdur.

N.Tusinin Bəzi mənbələrdə onun Həmədan şəhərində, digər mənbələrdə isə Xorasanın ən böyük mədəni mərkəzlərindən biri sayılan Tus şəhərində anadan olduğu göstərilir. O, ilk təhsilini də Tus şəhərində almışdır. Buradan da Tusi ləqəbini götürmüşdür. N.Tusi hələ uşaqlıq illərindən elmə maraq göstərmiş, böyüklərin xüsusilə müəllimlərin rəhbətini qazanmışdır. İstedadı, qavramaq qabiliyyəti diqqəti cəlb etmişdir. N.Tusinin ilk müəllimi atası olmuş, sonrakı müəllimləri isə dövrünün görkəmli alim və pedaqoqları İbn Sina məktəbinə mənsub olan alimlər, o cümlədən Azərbaycanın məşhur filosofu Bəhmənyar, dövrünün ən şöhrətli müəllimi hesab edilən Fəridəddin Damad olmuşdur. F.Damad öz dünyagörüşü ilə müasirlərindən xeyli fərqlənirdi. Təkcə şəriət əhkamları deyil, yunan fəlsəfəsi, hind hikməti, türk, fars mədəniyyəti, Azərbaycan incəsənəti ilə də yaxından maraqlanırdı. N.Tusi çox mükəmməl təhsil almışdı və gənclik illərində böyük şöhrət tapmışdı. N.Tusi sürgün həyatı yaşamışdır. Buna baxmayaraq o, bir sıra əsərlər, o cümlədən: “Şərh-ül işarət”, “Təhrir əlməcəsti”, “Təhrir əqlidis” adlı əsərlərini yazmışdır. Həbsdən azad olunduqdan sonra Hülaku xanın şəxsi məsləhətçi kimi fəaliyyətə başlayır və sonradan Hülaku xanın oğlunun vəziri olmuşdur. N.Tusinin Şərq ölkələrində şəxsi müfuzu və ehtiramı olmuşdur. N.Tusi fəaliyyəti Dövründə minlərlə günahsız və bacarıqlı şəxsi monqol qılıncından xilas edə bilmişdi. 1259-cu ildə N.Tusinin başçılığı ilə Marağa rəsədxanası tikilməyə başladı. Bağdadın işğalı zamanı N.Tusi rəsədxana üçün lazımi hazırlıq görür, alimlər cəlb edir, kitablar toplanmasını təşkil edir. Şərq ölkələrindən kitablar gətizdirir və rəsədxana nəzdində böyük bir kitabxana yaradır. Bəzi mənbələrə görə burada 400000 cildlik əlyazması (o vaxt çap olunmuş kitablar yox idi), müvafiq cihazlar toplanmışdı. Dövrünün tanınmış alimlərindən məşhur riyaziyyatçı, astronomlar və görkəmli elm adamlarından ibarət mükəmməl bir kollektiv yaradılmışdı. Burada azərbaycanlılarla yanaşı farslar, ərəblər, türklər, gürcülər, çinlilər, tatarlar, monqollar, yəhudilər və başqaları var idi. N.Tusi öz kollektivinə ayrıca qayğı və nəvaziş göstərirdi. Marağa rəsədxanasının banisi olan N.Tusi 15 il ona rəhbərlik etmişdir. Marağa rəsədxanası XIII əsrdə dünyanın ən böyük mədəniyyət müəssisəsi olmuşdur. Burada elmin bir çox sahələrinə dair aparılan təfəqat işləri, onların yüksək elmi səviyyədə aparılması, elmi dəyəri və ən ümdəsi Marağa rəsədxanasının qoyduğu irsin sonrakı əsrlərdə elmin inkişafına göstərdiyi böyük təsir sübut edir ki, o adı rəsədxana çərçivəsindən kənara çıxaraq elmin inkişafında tam bir dövr təşkil etmişdir. N.Tusi:

- “Zic Elxani”- astronomiyadan bəhs edən əsər,
- “Təhrir əqlidis” (Evklid şərh)- Həndəsədən bəhs edən əsər,
- “Bilik əldə etməyin əsasları”,
- “Məntiq haqqında”,
- “Başlangıç və son”,

-“Səma və vaxt”,

- “Maliyyə haqqında” və s. əsərlərin müəllifidir.

-“Əxlaqi-Nasiri” əsəri: -Bu əsərin qəribə yazılma tarixi var. 1240-cı ildə İsmaili hökmdarı Nasir Möhtə-şəmin yanına Kuhistana gəlir. Nasirin təklifi ilə 1236-cı ildə pedaqogi-kaya aid “Əxlaqi-Nasiri” (Nasirin əxlaqa aid kitabı”) əsərini yazır

Müəllif bu haqda belə yazır: “Qəhistan vilayətinin hakimi Nəsirəddinin xidmətində olarkən məclislərin birində görkəmli alim, kamil filosof Əbu Əli Miskəveyhin “Əl-təharə” adlı kitabını ərəb dilindən fars dilinə tərcümə etmək mənə təklif olundu. Mən bir az fikirləşdim və özüm-özümə məsləhətləşərək, xəyalən belə dedim: “Bu qədər gözəl mənaları çevirmək, onların qəşəng libaslarını soyundurub, birovuz paltar geyindirmək adamı meymun şəklinə salıb eybəcərləşdirməyə oxşar” (3). Beləliklə, Tusi bu təklifi rədd edir və özü həmin mövzuda orijinal bir əsər yazmağa qadir olduğunu bildirir. O, öz vədini yerinə yetirir və 1235-ci ildə özünün məşhur “Əxlaqi-Nasiri” əsərini yazır. Bu kitabın çoxlu miqdarda üzü çıxarılaraq xalq içərisində yayılmışdır. “Əxlaqi-Nasiri” özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi və pedaqoji fikirlərin bir növ yekunudur. N.Tusinin fikrincə, hər işi görən insandır. Bu mənada onun tərbiyəsi hər şeydən vacibdir. Bu işlə məşğul olan elm də ən şərəfli sayılmalıdır. “Bu elm insani-nəfsin elə xüsusiyyətlər qazana biləcəyindən danışır ki, onun iradəsi ilə edilən bütün davranış və rəftar gözəl, tərifəlayiq olsun” “Əxlaqi-Nasiri”ndə mərkəzi yerlərdən birini əmək, zəhmət, peşə və sənət tutur. O, yazır ki, insan yaşamaq üçün hər şeydən əvvəl yeməyə möhtacdır, insanın yeməyi isə başqa heyvanlarınkı kimi ot və sudan ibarət deyil və təbiət tərəfindən hazır verilmir ki, aclıq-susuzluqlarını dəf etdikdən sonra arxayınlaşıb dincəlməyə başlasınlar. İnsanın qidası sənət və peşə olmadan, məsələn: əkmək, biçmək, təmizləmək, üyütmək, yoğurmaq və bişirmək olmadan mümkün deyildir, bunun üçün isə köməkçi işlər, kənd təsərrüfatı ləvazimatını düzəltməyi və işlətməyi bacarmaq, uzun müddət böyük əmək sərf etmək lazımdır.

N.Tusi ailəni bir bədənə, ailə üzvlərini isə bədən üzvlərinə oxşadır. Ailə dolandırmaq sənətini isə bədəni sağlam saxlamaq istəyən həkimlik sənəti ilə müqayisə edir. N.Tusinin təlim tərbiyə haqqındakı fikirlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

-İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında, xasiyyətinin dəyişməsinə-də irsiyyətin, təlim və tərbiyənin, ictimaiyyətin rolunu elmi cəhətdən əsaslandırır.

-Erkən yaşlardan uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi ilə məşğul olmalı, nəcib sifətlər aşılmalı

-Uşaqlarda mənəvi təmizlik, əxlaqi saxlıq, ədalət, vicdan, namus, doğruluq, düzlük, yoldaşlıq, dostluq və s. keyfiyyətlər tərbiyə etməli.

-Əxlaqi kamilliyin əsasında-nəf-sin düzgün tərbiyəsi qoyulmalıdır.

-Nəfs sağlam saxlanmalıdır

-Tərbiyənin birinci şərti budur ki, uşağı onun təbiətini korlaya biləcək adamlarla da şeylərlə oturub durmağa və oynamağa qoymayasan

-Uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək la-zımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şeirlər əzbərlədirlər.və.s

N.Tusi 25.06.1274-cü ildə Bağdadda vəfat etmişdir. Qəbrinin üstündə belə yazılmışdır: “Elmin köməkçisi, Elm ölkəsinin şahı, dövr anası belə oğul hələ doğmamışdır”.

Beləliklə, orta əsr milli tərbiyəşünaslığımızın beynəlxalq aləmdə nailiyyəti hesab edilən N.Tusi yaradıcılığı bu gün də milli-mənəvi, elmi-pedaqoji irsimizin qızıl fondunu təşkil edir.

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRLƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İŞİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Alkiraz T.Ş.

Bakı Slavyan Universiteti

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr dedikdə çox vaxt sözə baxmayan, dərsdə səs salan, dərsi pozan yeniyetmələr nəzərdə tutulur. Buna pedaqoji baxımsızlıq səbəbindən yaranan yeniyetmələr aid edirlər. Psixoloji ədəbiyyatda “çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin” psixoloji təhlilini belə verirlər: davranışında, hərəkətlərində çətinlik dərəcəsi müəyyənləşdirilən yeniyetmələr; baxımsızlıq səbəbindən əxlaqında, dünyagörünüşündə, əqidəsində yaranan çətinlik dərəcəsi olan yeniyetmələr; əlverişsiz, çətin şəraitdə tərbiyə olunan uşaqlarda özünü göstərən çətinlik dərəcəsi olan yeniyetmələr. Belə şagirdlərlə valideynlərin, müəllimlərin və tərbiyəçilərin düzgün olmayan, düzgün təşkil olunmayan tərbiyə əsasında yaranan çətinlik

dərəcəsi qeyd olunan çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr; düzgün qurulmayan münasibətlər əsasında yaranan çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr. Bəzən çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin meydana gəlməsi ailə tərbiyəsində yol verilən nöqsanlarla bağlı olur. Ailədə valideynlər arasında uşaqların tərbiyəsində vahid tələbin olmaması, uşağın tərbiyəsi və onun şəxsiyyətinin inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılmaması, valideynlər arasında ciddi konfliktin olması, valideynlərin davranışında uşağa mənfi təsir edəcək qüsurların qüsurların mövcudluğu, ailədə əxlaq, ictimai münasibət normalarına uyğun olmayan sərvət və normalar sisteminin formalaşması və s. çətin uşaqların yaranmasının başlıca səbəbidir. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə iş aparmaq və onlarda özünü göstərən qüsurları aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktika və psixokorreksiya vasitələrindən sistemli şəkildə istifadə etmək lazım gəlir. Bu sahədə psixoloqların üzərinə xüsusi iş düşür. Burada birinci növbədə diqqətə xas olan, şəxsiyyəti sosial cəhətdən deformasiyaya uğrayan, uşaqların vaxtında diaqnostikasını verməyə yönəldilmişdir. Bu zaman uşaqda çətinlik yaranması səbəblərinin aşkara çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların əsasında və uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onunla aparılacaq iş sistemi müəyyənləşdirilməlidir. Bu cür vəziyyətdən çıxmaq üçün psixoloq və müəllimlər müasir psixologiyanın nailiyyətlərinin məktəb həyatına tətbiqi nəticələrinə istinadən etməlidirlər. Şagirdlərin davranışında və şəxsiyyətinin inkişafında özünü göstərən bilən qüsurların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq sahəsindəki işin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür: məktəbə yeni daxil olan şagirdlə, onun valideynləri ilə, uşağa aid bütün sənədlərlə tanış olmaq və bu zaman həmin şagirdin tərbiyəsindəki çətin cəhətləri aşkara çıxarmağa çalışmaq; çətin şagirdin kollektivə alışmasına köməklik göstərmək, sinif rəhbəri ilə birlikdə şagirdin davranışında mövcud olan qüsurları aradan qaldırmaq planını hazırlamaq; davranışda və şəxsiyyətin inkişafında qüsurlar olan şagirdləri dərindən öyrənmək, bu zaman peşə etikası normalarına əməl etmək, imkan daxilində şagirdə yoxlanmasının həqiqi məqsədini bildirməmək. Əgər yeniyetmənin inkişafında qüsurlar, psixi normalara uyğun gəlməmək halları müəyyənləşdirilsə, məktəb psixoloqu ona fərdi yanaşmaqla əlaqədar müəllimlərə və valideynlərə məsləhət verə bilər.

AZƏRBAYCAN XALQININ QƏHRƏMANLIQ ƏNƏNƏLƏRİ ƏSASINDA ŞAGİRDLƏRİN HƏRBİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBİYƏSİNİN TƏŞKİLİ

Alverdiyeva Ş.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

Böyük vətən müharibəsi, Qarabağ müharibəsinin müxtəlif mərhələlərində mərdlik və mübarizlik simvolu olan oğullarımız müharibənin oduna, alovuna atılmış, “təki vətən yaşasın!” deyərək vətənin harayına, torpağın nələsinə qurban getmişlər. 20 yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımı zamanı min-min əzablar, dəhşətlər yaşayan yurddaşlarımızın adı tariximizin səhifələrində yaşayır.

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələri məktəblilərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində vərəqlənir, təbliğ olunur, təqdir olunur. Bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunur. Bu vasitələri aşağıda izah edəcəyimiz kimi qruplaşdırmaq olar.

Kütləvi İnformasiya Vasitələrindən aldığımız bütün xəbərlər, məsələn, Qarabağ məsələsi ilə bağlı yeni xəbərlər, yeni döyüşlər, onunla bağlı faciələr haqqında alınan yeniliklər barədə anında şagirdləri məlumatlandırmaq lazımdır. Bu kimi xəbərləri alan kimi vaxt təyin etmək, şagirdlər qarşısında müzakirələr aparmaq, şagirdlər arasında elə təbliğat aparmaq lazımdır ki, onlar bu məsələlər haqqında çox yüksək səviyyədə bilgilər əldə etsinlər.

Şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində məktəblərin adları, divar qəzetləri, stendlər, söhbət və müzakirələr, yad olunma mərasimləri böyük rol oynayır.

Ədəbi-bədii gecələr keçirmək, şair və yazıçıların çıxışlarını təşkil etmək, onların hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi aşılayacaq əsərlərini müzakirəyə çıxarmaq yaxşı nəticə vermiş olar.

20-ci əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən faciəvi hadisələrin iştirakçıları, şahidləri, müharibə veteranları, hərbi hissələrlə və hərbi qulluqçularla görüşlərin təşkil edilməsi, hərbi mahnıların ifası, kino-filmlərə baxışın təşkili, teatrlara gedişin təşkili, sərgi salonlarına gedişlər bu işin xeyrinə çox böyük köməklik göstərmiş olar.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASINDA MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Babayev A.M.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, təhsil müəssisələrinin fəaliyyət sistemini təkmilləşdirmək, ən müasir innovativ üsul və vasitələrlə reallaşdırılma işində ümumtəhsil məktəblərində aparılan təhsil islahatı ideyalarının da böyük rolu vardır. Bu cəhətdən ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji iş rəhbərliyi, elmi aspektlərini təhlil-tərkib etmək, pedaqoji proses təcrübəsində şagirdlərlə yanaşı müəllim fəaliyyətini özünü də dəyərləndirmək ciddi sosial maarifləndirici problem kimi qarşıda dayanır. Xüsusən, məktəbi idarəetmə orqanlarının iş və fəaliyyət sistemini təkmilləşdirməyin nəzəri-praktik, elmi-pedaqoji, mənəvi-psixoloji zəmindən reallaşdırılması yollarını bilmək, keyfiyyətli və humanist təhsilin başlıca rəhnidir.

Müasir şəraitdə Azərbaycan təhsil sisteminin mühüm həlqəsi olan ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji prosesə xidmət məsələlərinin məzmun və formalarını yeni innovativ ideyalarla zənginləşdirməklə keyfiyyətli və uzunmüddətli fəaliyyət sahələrini modernləşdirmək başlıca vəzifədir. Bu cəhətdən ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmənin məqsəd və vəzifələrini, onun təhsil müəssisələrindəki inkişafını təlim-təربiyə prosesinin keyfiyyəti təminatının ümumtəhsil məktəb şəbəkələrinin idarə olunmasındakı rolunun kompleks şəkildə həll etməyin vacibliyini də nəzərə almaq lazımdır.

Müasir şəraitdə elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi, yeni pedaqoji texnologiya nümunələrindən – kompüterdən istifadə, interaktiv metodlardan yaradıcı istiqamətdə faydalanmaq, İnternet sisteminə çıxışı təmin etmək olduqca zəruri olan texnoloji bacarıqların da meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu cəhətdən orta ümumtəhsil müəssisələrində kollegial idarəetmə orqanlarının fəaliyyətini planlaşdırmaq, məzmun və metodikasını yeni modern layihələr əsasında təkmilləşdirmək, xüsusən, məktəb və pedaqoji şura fəaliyyətinin humanist və demokratik prinsiplər əsasında təşkilinə ciddi fikir vermək, məktəbin kollegial idarəetmə orqanları vasitəsi ilə, innovativ metod və üsullardan istifadə yolu ilə real prosesdə onların əhəmiyyətliliyini sübut etmək tələb olunur. Məhz bu səbəbdən, tədqiq etdiyim problemdə “Təhsil sahəsində islahat proqramı”nın tələblərinə uyğun olaraq orta ümumtəhsil məktəblərində qiymətləndirmə prosesinin rolunu müəyyənləşdirmək, bu yönümdən statistik təhlil-tərkib aparmaq, pedaqoji prosesə rəhbərlik və onun iştirakçılarının fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün yeni yanaşma kontekstindən elmi əsaslara istinad edən müasir qiymətləndirmə metodlarının tətbiqi imkanlarını araşdırmağa çalışmışam. Bu sahədə xüsusi proqramları, iş prinsiplərini müəyyənləşdirmiş monitoring və qiymətləndirmə fəaliyyətinin canlandırılması üçün yeni kompleks innovativ tədbirlərin görülməsinə aid tövsiyələr üzərində işləmişəm. Apardığım araşdırmalara istinad edib, bu sahədə konkret nəticələrə gəlmiş və ümumişlək mexanizm və modellər işləyib hazırlamışam. Bütün bunlarla yanaşı tədqiq etdiyim problemin aktuallığını və əhəmiyyətliliyini sübut edən müddəalara da nəzər yetirmiş, bu sahədə mövcud olan elmi nəzəri pedaqoji mənbələrdən istifadə edərək, müqayisəli təhlil-tərkib aparmışam.

Orta ümumtəhsil məktəbinin idarə olunması və rəhbərlik prinsiplərinin monitoringinin və qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirməsinə rəvac verən ictimai dövlət xarakterli konsepsiyaların tətbiqi barədə 2003-cü ildə Çarşıoğlu nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuş təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə (müəlliflər: M. Mərdanov, R. Ağamaliyev, A. Mehrabov, T. Qardaşov) olan dərs vəsaitində haqlı olaraq göstərilir: “Təhsil müəssisələrinin idarə olunma vəziyyətinin təhlili göstərir ki, hazırda əksər rəhbərlərin idarəetmə mədəniyyəti, pedaqoji kollektivdə baş verən dəyişikliklərdən və təhsil müəssisələrinin inkişafından geridə qalır. Ona görə də, təhsil müəssisəsinin rəhbəri fəaliyyətin formalarını, üsullarını, insanlarla davranış qaydalarını dəyişməli, başqa sözlə idarəetmə mədəniyyəti təkmilləşdirməlidir. İdarəetmə mədəniyyəti anlayışını, tutumunu və onun daxili strukturunun əsas göstəricilərini (parametrlərini) müəyyənləşdirərək. İdarəetmə mədəniyyəti integrativ anlayış olub, təhsil müəssisəsində inzibati və sosial-psixoloji funksiyaların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün rəhbərin işgüzar, professional və şəxsi keyfiyyətlərinin məcmusudur. Öz üzərində müntəzəm işləyən, yeni ideyalar verməyi bacaran, insanlara təsir etməyin yollarını axtaran rəhbər müasir təhsil müəssisəsini müvəffəqiyyətlə idarə edə bilər”. Odur ki, müasir pedaqoji proses təcrübəsini və pedaqoji fəaliyyətə rəhbərlik amillərini orta ümumtəhsil yolu ilə təkmilləşdirərkən, həmçinin monitoring və qiymətləndirmənin şəffaf aparılmasına da nail olmaq lazımdır.

TƏDRİS PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN İQTİSADI TƏHSİLİ VƏ TƏRBIYƏSİ

Bayram Karagoz

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir cəmiyyətdə təhsilin inkişaf xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu dərin sosial-iqtisadi islahatlar, cəmiyyətimizin bazar münasibətlərinə keçid almısı ailə və ümumtəhsil sistemi qarşısında gənc nəslin iqtisadi tərbiyəsinin formalaşdırılması vəzifəsini qoyur.

Bu baxımdan şagirdlər ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində yeni-yeni iqtisadi terminlər (bazar iqtisadiyyatı, keyfiyyət, əmək məhsuldarlığı, özəlləşdirmə, mülkiyyət, özünümaliyyələşdirmə, icarə, kooperativ və s.) eşidirlər. Bu da təbiət elmləri ilə konkret iqtisadi elmlər (sənaye iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, əmək iqtisadiyyatı və s.) arasında sıx əlaqələrin olmasında özünü biruzə verir. Çünki onların tədqiqat obyektı eyni materialın müxtəlif cəhətləridir, məqsədləri isə istehsalın inkişafına birbaşa və ya dolay yollarla yardım göstərməkdir, müxtəlif cəhətləri öyrənirlər.

Məlumdur ki, hər bir yeni dərs, zərurət və iman dairəsində - respublikanın, dünyanın müasir ictimai-siyasi və iqtisadi problemləri ilə, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalı ilə əlaqələndirirsə, o zaman şagirdləri həyata əməyə hazırlamaq vəzifəsi, hər şeydən əvvəl, onları respublikanın ictimai, iqtisadi və mədəni həyatı ilə tanış etmək daha asan olar.

Orta məktəblərdə fizika, kimya, biologiya fənlərinin tədrisini də bu istiqamətdə təşkili şagirdlərin iqtisadi dünyagörüşünün inkişafını təmin edir.

Tədris prosesində zəngin iqtisadi bilik və uşaqların iqtisadi fəaliyyətinin təşkili üçün geniş imkanlar arsenalı vardır. Burada əsas məsələ məktəb fənləri və mövcud politexniki təhsil praktikası, ictimai faydalı əmək çərçivəsində iqtisadi bilik və bacarıqları nizama salmaqda, yeniləşməkdə və sistemləşməkdə, dəyişkən sosial-iqtisadi şəraitdə iqtisadi fəaliyyəti genişləndirməkdir. İqtisadi tərbiyənin formalaşdırılması sistemində rəngarəng forma və metodlardan, o cümlədən söhbət, məruzə, istehsal məsələlərinin həlli, ekskursiyalardan istifadə olunur. Dərs və dərsdənkənar fəaliyyətdə məşğələlərin oyun formalarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunlar işgüzar oyunlar, istehsal məsələlərinin həllinin iqtisadi əsaslandırılmasının hazırlanması, iqtisadi hesablamaların yerinə yetirilməsi, əmək fəaliyyətinin, ixtiraların iqtisadi səmərəliliyinin təyin edilməsi və s. ola bilər.

İstənilən fənnin tədrisində əsas tələb olunan cəhətlərdən biri də orada bölmələrin, mövzuların məntiqi ardıcılığı, hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi, birinin o birindən irəli gəlməsi, uzlaşması, subordinasiya məsələsidir. Buna görə də fənlərin tədrisində struktur məsələsi də diqqət mərkəzində olmalıdır. Bundan başqa, fənlərin tədrisində nəzəri-elmi biliklər sistemi bitkin bir şəkildə ifadə olunmaqla bərabər dərsdə ayanilik üçün də çoxlu müvafiq sxemlər, məşq üçün müəssisə sualları, tapşırıqlar, məsələlər verilməlidir.

Beləliklə, bu gün orta məktəb qarşısında səriştəli (informasiya, sosial-kommunikasiya, sahibkarlıq baxımından) kreativ şəxsiyyəti yetişdirmək imkanı verən yeni təlim modelini yaratmaq kimi sosial sifariş durur. Belə şəxsiyyət təşəbbüskar olmalı, öz xüsusi biznesini yarada bilməli, iqtisadi məsələlər üzrə düzgün qərarları qəbul edə bilməlidir.

Şagirdlərin diqqətini ən mühüm iqtisadi müddələrdə cəmləşdirən məktəb proqramı bu qabiliyyətləri əldə etməkdə onlara köməklik göstərə bilər. Əgər onlar bu müddələri, onların məntiqini və bir çox iqtisadi problemlərə təsirini başa düşərlərsə, onda bu, onların gələcək vətəndaş, ailə üzvü və cəmiyyət üzvü rolunu uğurla yerinə yetirəcəklərinə təminat verir.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNDƏ ƏDALƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Cəfərova A.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Formalaşmaqda olan milli pedaqogikamızda tərbiyənin bir hissəsi olan hüquq tərbiyəsi, yəni ədalət mövzusu mühüm yer tutur. Nizami Gəncəvi də əsərlərində bu mövzuya xüsusi yer vermişdir. “Xəmsə”nin araşdırılması göstərir ki, buradakı poemaların demək olar ki, hamısında şair-pedaqog insanların haqq-ədalətə (hüquq ərəb sözü olub “haqq söz” mənasındadır), qanunçuluğa hörmət edilməsi ilə bağlı məsələlərə toxunmuş, müvafiq fikirlər söyləmişdir. Müləhizələrimizi təsdiqləmək üçün “Xəmsə”dən konkret nümunələrə baxa

"Xəmsə"nin ilk kitabı "Sirlər xəzinəsi" poemasında dahi Azərbaycan şairi qəddar şahları, hökmdarları ədalətli olmağa çağırmış, tənbelləri, ikiüzlüləri tənqid etmiş, halal zəhmətlə yaşayan sadə adamlara öz yüksək məhəbbətini bildirmişdir. "Sirlər xəzinəsi"ndə şair-pedaqoq "ədalətli hökmdar" konsepsiyasının bünövrəsini qoymuş, əsərdəki on doqquz söhbətdən ikisini (ikinci və dördüncü söhbətləri) xüsusi olaraq bu məsələyə həsr etmişdir. Poemanın ikinci söhbəti "Ədalətli və insafli olmaq haqqında şaha nəsihət" adlanır. Hekayənin adından aydın göründüyü kimi şair burada şahları, hökmdarları, sultanları, dövlət məmurlarını haqqa-ədalətə, qanunlara əməl etməyə, qəddarlığa, zorakılığa, xalqa zülmə son qoymağa çağırır, onları adil insanlar kimi tərbiyələndirməyə çalışır:

Bu dünyada kim tapar ən böyük səadəti?

O kəslər ki, qoruyar, gözləyər ədaləti.

Dahi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində məhəbbətin böyüklüyü ilə yanaşı, dövrünün aktual məsələlərinə toxunmuş, ədalətli hökmdar, dövlətin idarəsi, rəiyyətə qayğı kimi ictimai-siyasi əhəmiyyətli fikirlər söyləmişdir:

Ədalət aynası - böyük asıman

Səndən gördüyünü əks edər hər an.

Bəlli bir şeydir ki, pislik edənlər

Öz işindən özü çəkəcək zərər.

Şairi bütün yaradıcılığı boyu düşündürən ədalətli şah arzusu bu poemada da aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. O, özünün mütərəqqi ideyalarını poemada yaratdığı Hürmüz şah, Məhin Banu və nəhayət, Şirin kimi ədalətli şah obrazları vasitəsilə ifadə etmiş, Hürmüz şahın rəiyyətin rahatlığı naminə gördüyü işləri, Məhin Banunun xalqla ədalətli rəftarını, Şirinin hökmdarlıq illərindəki firavan yaşayışı və s. təsvir etmişdir:

Şirinin əlinə çatanda şahlıq

Ölkədən hər yana yayıldı işıq.

Ədalətlə etdi rəiyyəti şad,

Məhbəslər olundu həbsdən azad.

Nizami Gəncəvi "ədalətli şah" konsepsiyasına sadıq qalaraq, sonuncu əsəri olan "İskəndərnamə" poemasında da Makedoniyalı İskəndərin simasında "adil hökmdar" obrazını yaradır. Poemada İskəndər bir şah və sərkərdə kimi müdrikliyini nümayiş etdirir, onun yüksək insani keyfiyyətlərini açır və onu bir nümunə kimi dünya şahlarına və hər şeydən əvvəl, şairlə həm dövr olan şahlara göstərir. İskəndər ədalət səsinə aləmə yayaraq zülm, nadanlıq və bədxahlıqla mübarizəyə qalxır. Ölkələr fəth edərək, xalqları haqqa və ədalətə tabe edərək şah bu üç qüvvədən özünü də, insanları da xilas etməyə çalışır. Onun müharibələri sülhə xidmət edir, o, dağıtmaqdan çox qorxur. Əmin-amanlığın bərpası İskəndərin əsas qayəsidir:

Zülmü birdəfəlik yadından çıxar,

Çünki zülmkarlıq ömrü azaldar.

Padşah ədaləti çıxartsa yaddan

Ölkəsi tez olar zülm ilə viran.

Şairin "ədalətli cəmiyyət" konsepsiyasının mərkəzində duran başlıca ideya budur ki, ideal cəmiyyətin yaradılması birinci növbədə ölkə başçısının ədalətli, şahın qanun deyil, qanunların şah olmasından asılıdır. Beləliklə, N.Gəncəvinin ədalət ilə bağlı fikir və ideyalarının araşdırılmasından belə qənaətə gələ bilərik ki, ən gözəl cəmiyyət qanunların şahlıq etdiyi, haqq-ədalət tərzisinin düzgün işlədiyi cəmiyyətdir. Ədalətli cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu birinci növbədə ölkə başçısından, "adil hökmdardan" asılıdır. Ölkə başçısı birinci növbədə öz ədaləti ilə bütün vətəndaşlara nümunə olmalıdır. Ən varlı və ən qüdrətli hökmdarlar yalnız "ədalətli ölkə başçısı" adını qazanmaq sayəsində əbədiyyətə qovuşa bilərlər.

BÜTÜN YAŞ QRUPLARINDAN OLAN UŞAQLARIN ƏMƏYİN RƏHBƏRLİYİN ÜSUL VƏ METODLARI

Cəfərova D.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Uşaqlar öz tapşırıqlarını icra etməyə başladıqda tərbiyəçi hər şeydən əvvəl onların öz fəaliyyətlərinin nə dərəcədə yaxşı və səmərəli təşkil etmələrinə, lazımi avadanlığı necə yerləşdirmələrinə, işin ardıcılığına qabaqcadan fikir vermələrinə, onun səliqə ilə yerinə yetirilməsi tələblərini nəzərə ala bilmələrinə və s. diqqət yetirməlidir. O uşaqlara izah edir ki, hər şeydən əvvəl öz iş yerini diqqətlə hazırlamaq lazımdır. İş

təcrübəsində çox zaman tərbiyəçi özü lazım olan bütün şeyləri hazırlayır. Bununla belə uşaqların əmək fəaliyyətlərində planlaşdırma, öz fəaliyyətini təşkil etmə bacarıqlarının formalaşması imkanlarından istifadə edilməmiş qalır. Təbii ki, tərbiyəçi onları əvvəlcə özünə kömək etməyə sonra isə müstəqil olaraq lazım olan şeyləri hazırlamağa cəlb edərək, öz işinin təşkilinin başlanğıcını uşaqlara tədricən öyrədir.

Uşaqların eyni vaxtda işlədiyi və onlardan hər biri ümumi tapşırığa daxil olan hər hansı ayrıca işi yerinə yetirdiyi ümumi əmək prosesində işi bir vaxtda qurtarmaları üçün tez-tez uşaqların bir-birinə kömək etməsi zərurəti yaranır.

Çox vaxt uşaqlar yoldaşlarına kömək göstərərək, əslində kömək etmir, onların əvəzinə işləyirlər. Ona görə də pedaqoqun onlara bir-birinə məsləhətlə, əyani göstərməklə, işi birgə yerinə yetirməklə kömək etməyi öyrətməsi çox vacibdir.

Belə üsulla tərbiyəçi uşaqların necə kömək göstərmək lazım olduğunu onların səliqə ilə işləməsinə, işinin öhdəsindən gəlməsinə, hansı hərəkətlərin kömək etdiyini başa düşmələrinə nail olur.

Əgər bir necə uşaq eyni tapşırığı yerinə yetirərkən onlardan biri çətinlik çəkirsə, onda uşaqlara yavaşcadan demək olar: “Göstər görək bu tapşırığı necə yerinə yetirmək lazımdır, izah et görək nəyi əvvəlcə nəyi isə sonra etmək lazımdır”. Belə hallarda bəzən uşaqların geri qalmasına qeyri-bərabər iş həcmi səbəb olduqda, uşaqlara təklif etmək lazımdır ki, yoldaşlarını da cəlb edib tapşırığı birlikdə icra etsinlər.

Bəzi uşaqlar ləng işləmələrinə baxmayaraq tapşırığı yoldaşlarından kömək ummadan axıra qədər özləri yerinə yetirməyə çalışırlar. Belə hallarda tərbiyəçi uşağa yoldaşlarını tələsdirməməyi, bir qədər isə başqa işlə məşğul olmağı izah etməlidir. “Yoldaşlarını gecikdirmək olmaz” deyə tələb edərək uşaqları tələsdirmək lazım deyil. Əgər geri qalanları gözləməyə imkan yoxdursa, onda mütləq ona başa salmaq lazımdır ki, hamı onu gözləyə bilməz, vaxt yoxdur, ona görə də inciməsin və köməkdən imtina etməsin.

Birgə əmək fəaliyyəti şəraitində uşaqlardan hər biri ümumi əmək prosesinə daxil olan ancaq bir əməliyyatı yerinə yetirir. Məsələn, biri sahəni süpürür, başqası zibili yığır və əl arabasına doldurur, digəri isə arabanı sahədən aparır. Burada uşaqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə də, qarşılıqlı asılılıq da göz qabağındadır. Tərbiyəçinin hər uşağa işi ümumi tapşırığın bir hissəsi kimi təqdim etməsi və onların nəticəyə birlikdə cavabdeh olduqlarını dərk etməyə kömək göstərməsi vacibdir. Birgə fəaliyyət prosesində işdə ləngimələrdə olur. Bunun səbəbi hər şeydən əvvəl uşaqların müxtəlif sürətdə işləməsi ola bilər. Birgə fəaliyyət təcrübəsi artdıqca uşaqları iş prosesində zamanı buraxdıqları səhvləri görməyi və onu aradan qaldırmağı öyrənirlər.

Uşaq bağçasının böyük qrup uşaqlarının əmək fəaliyyətinin təşkilində uşaqlara təsir məqsədi ilə işi yerinə yetirmə sürəti üzrə yarış üsulundan tez-tez istifadə olunur. Bu həmişə düzgün olmur çünki belə şəraitdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda çox vaxt manqa üzrə yarışda uduzmalarına səbəb olan yoldaşlarına mənfi münasibət yaranır. Onlar ləng uşaqlarla işləməkdən imtina edir səbirsizlik göstərir əsəbiləşir və onları incidirlər. Bütün bunlar qrupda uşaqlar arasında müsbət qarşılıqlı münasibətə mənfi təsir edir. Eyni zamanda ləngimə çox vaxt ayrı-ayrı uşaqların işdən yayınması nəticəsində deyil, onların fərdi xüsusiyyətlərindən və bacarıqlarının kifayət qədər olmamasından irəli gəlir. Bununla birlikdə yarış işin keyfiyyətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsinə səbəb olur.

Bu və ya digər əməyi təşkil edərkən pedaqoq nəzərə almalıdır ki, yarış uşaqların öz təşəbbüsü ilə də təşkil edilə bilər. Ona görə də onlara müntəzəm olaraq izah etmək lazımdır ki, iş yaxşı yerinə yetirilməlidir, ancaq belə şəraitdə yarışmaq olar.

Birgə fəaliyyətdə ləngimə bir də onunla izah edilə bilər ki, uşaqlardan kimsə öz işini tamamilə keyfiyyətsiz yerinə yetirsin. Bu, işi davam etdirəcək növbəti uşağın fəaliyyətində fasilənin yaranmasına gətirib çıxarır. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi birgə əmək prosesində uşaqlar hazırladıqları hissələri bir-birinə ötürürlər. Məsələn, uşaq taxtadan lazım olan hissəni mişarlayaraq, yoldaşına verir özü isə başqasını mişarlamağa başlayır. Yaxud dibçəyə torpaq tökərək, onu buraya tum basdıracaq yoldaşına verir, özü isə növbəti dibçəyi doldurmaq üçün torpaq ələməyə başlayır. Təşkil etmənin belə xüsusiyyəti ona gətirib çıxarır ki, uşaqlar öz yoldaşlarının işinin nəticəsinə diqqət yetirirlər. Səhvlər aşkara çıxan zaman onlar səhv edən uşağa təsir göstərməyə çalışır, onu həmin işi işləməyə təhrik edirlər.

Tərbiyəçi uşaqlara yoldaşlarına müxtəlif üsullarla təsir etməyi öyrətməli və onlar tədricən buna yiyələnə bilərlər. Əgər yoldaşı işin keyfiyyətini yoxlamayıbsa ona məsləhət görsün ki, belə etməsin, əgər o tapşırığı yerinə yetirməkdə çətinlik çəkirsə, ona kömək göstərsin. Yoldaşına bu cür təsir üsulları məktəbəqədər böyük yaşlı uşaqların tamamilə bacara biləcəkləri bir şeydir.

Uşaqların kollektiv qrup fəaliyyəti prosesində tərbiyəçi əməyin kollektiv xarakteri, onun əhəmiyyəti, həmçinin iş zamanı uşaqlar arasındakı müsbət qarşılıqlı münasibət haqqında təsəvvürlərin formalaşması məsələsini özünün əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyur. O uşaqların gah bu, gah da digər birləşməsində yaranan vəziyyətə istinad edərək kollektiv əməyin hər cür üstünlüyünü qeyd edir.

Tərbiyəçinin məqəllər arasındakı işləri tənzimləmə bacarığı da əhəmiyyətli məsələdir. Bu elə olmalıdır ki, işi hamı təxminən eyni vaxtda qurtarsın. Tərbiyəçi uşaqların işini müşahidə edərək, hər hansı məqəllərin ləngidiyini və ya tapşırılmış işi tez yerinə yetirdiyini qeyd edə bilər. Belə vəziyyətlərdə müxtəlif çıxış yolları ola bilər, lakin onlardan hər hansının qarşılıqlı köməyinə vacib olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır: “Afərin sizə artıq öz işinizi qurtardınız. Mən bilirəm ki, bu saat siz yoldaşlarınıza köməkdən imtina etməyəcəksiniz. Axı yoldaş çətin vəziyyətdə olanda kənarda dayanmaq ayıbdır”. Tərbiyəçinin uşaqları təkcə köməyə dəvət etməsi yox, həm də onu təşkil etməsi, onlardan kiminsə öz üstünlüyü ilə loğvalanmasının, hələ öz işinin öhdəsindən gələ bilməyənlərin məzəmmət olunmasının qarşısını alması vacibdir. Ona görə də o bəzi uşaqların nə üçün işin öhdəsindən gələ bilmədiyini izah edir: “Onların işi nə çox imiş. Başqalarının işindən xeyli çox. Onlara yoldaşlıq köməyi lazımdır”.

İşin axırında tərbiyəçi uşaqlarla onun nəticələrini müzakirəsini keçirir. Burada məqsəd konkret misallarla kollektiv əməyin üstünlüyünü göstərməkdən ibarətdir. O uşaqlara müraciət edərək suallar verir: “Biz sizinlə nəyə müvəffəq olduq? Yır-yığışdan sonra otağımız necə də dəyişdi”. Uşaqlar görülmüş işləri sadalayır. Tərbiyəçi uşaqların birgə və əlbir işləyərək xeyli yaxşı iş gördüklərini məmnuniyyətlə qeyd edir. Bununla yanaşı onda inam yaranır ki, hər kəs yaxşı işləyər bilər.

Kollektiv əməyin nəticələrinin müzakirəsi zamanı tərbiyəçi səy və yoldaşa köməyin ifadə oldunduğu hərəkətləri xüsusilə qeyd edir. Müsbət misalların müzakirəsi ilə yanaşı uşaqların diqqətini ayrı-ayrı misallara da cəlb etmək vacibdir. Lakin nöqsanları göstərəkən tərbiyəçi xüsusilə ehtiyatlı olmalı, uşaqların indi daha yaxşı işləmələrinə əmin olaraq, iradlarını mülayimcəsinə, xeyirxahcasına bildirməlidir. Müzakirə cəmi 34 dəqiqə vaxt aparır, lakin onun uşaqların əmək fəaliyyətinin təşkilində böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

ŞAĞIRDLƏRİN RABİTƏLİ NİTQİ VƏ ONA VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Cəfərova N.V.

Bakı Slavyan Universiteti

Nitq inkişafından söhbət düşərkən ilk növbədə hər kəsin yadına birinci növbədə dil-ədəbiyyat müəllimləri düşür. Lakin əslində nitq inkişafını tək bir, yaxud iki müəllimin üstünə atmaq olmaz. Şagirdlərin nitq inkişafı məsələsi ilə bütün fənn müəllimlərin məşğul olması zəruridir. Hər bir fənn müəllimi öz fənninə aid ən mühüm anlayışları şagirdlərinə izah edərək, həmin sözləri onların lüğət ehtiyatına daxil etməlidir. Şagird nitqinin inkişafında xüsusi yeri məhz ibtidai təhsil pilləsi təşkil edir. Çünki uşaqlar məhz bu pillədə Azərbaycan dili, riyaziyyat, xarici dil, həyat bilgisi və s. fənlərin əhatə etdiyi əsas anlayışlar və bir çox terminlərlə tanış olurlar. Deməli, şagirdlərin nitq inkişafının əsası, bünövrəsi məhz ibtidai siniflərdə qoyulur.

Rabitəli nitqin inkişafına verilən konkret tələblər aşağıdakılardır:

1. Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Biz dildən fikrimizi başqalarına çatdırmaq, həmçinin başqalarının fikrini başa düşmək üçün istifadə edirik. Fikir olmayan yerdə onu ifadə etməyə də ehtiyac olmaz. Buna görə də ilk növbədə şagirdin haqqında danışacağı materialı yaxşı mənimsəməsinə çalışmaq lazımdır.

2. Şagirdin danışacağı material müəyyən məntiqi ardıcılıqla ifadə edilməlidir. Fikirlər ardıcıl verilməzsə, systemsiz bir şəkildə şərh olunarsa, nitqdəki rabitə pozulur və dinləyən də danışan şəxsi çox çətinliklə başa düşür.

3. Dolğun məzmun və ardıcıl hadisələr qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş, leksik cəhətdən zəngin olan cümlələrlə ifadə olunmalı, hər bir cümlə özündən əvvəlki cümlələrlə məntiqi və sintaktik əlaqəyə girməli, biri digərinin mənasını açmalı, tamamlamalıdır.

4. Rabitəli nitqin dolğun və səlis olması, şagirdin əsas və ikinci dərəcəli hadisələri bir-birindən ayıra bilməsi, mühüm əhəmiyyəti olan məsələləri ön plana çəkməsi ilə bağlıdır, çünki şagirdlər bəzən hadisənin ümumi inkişaf xəttində əsas yer tutan məsələni unudur, az əhəmiyyəti olan təfərrüatlar üzərində dayanır ki, bu da mənasız uzunçuluğa, fikrin natamam və zəif ifadə olunmasına gətirib çıxarır.

5. Rabitəli nitqə verilən tələblərdən biri də budur ki, şagird hazır kitab cümlələrini əzbərləməsin, fikrini müstəqil və sərbəst şəkildə ifadə edə bilsin. Çünki belə olduqda şagirdlərin dili işləyir, düşüncəsi işləmir, onlar özgəsinin dili və hazır cümlələri ilə danışmağa çalışır və onların nitqi insanı qızdırma bilməyən ay işığına bənzəyir.

Sonuncu tələb rabitəli nitqin şagird müstəqilliyini, yaradıcılıq qabiliyyətini və meyllərini inkişaf etdirməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, rabitəli nitqin inkişafı ilə bütün müəllimlər məşğul olmalı, xüsusən ibtidai sinif müəllimləri məhz bu işin təməldəşi olduqları üçün xüsusi rol oynamalıdır.

YENİYETMƏLƏRİN SOSIAL-ƏXLAQİ FORMALAŞMASI PROSESİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN ESTETİK MƏDƏNİYYƏTİN FORMA, ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Ersoy B.M.

Bakı Slavyan Universiteti

Müasir dövr daha yüksək texnologiyalardan istifadə dövrüdür. Bu dövr dünyada inqilabi proseslərin dərinləşdiyi, xalqların müstəqilliklərinə qovuşduğu, demokratiya əldə etdikləri, sosial-iqtisadi və mənəvi-əxlaqi tərəqqi sahəsində yeni nailiyyətlər qazandığı, sosial və elmi-texniki inkişafın insanların şüurunda və həyatında, istehsal prosesində əsaslı dəyişikliklər yaratdığı bir dövrdür.

Müstəqil bir dövlət kimi artıq XXI əsrə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikası istiqlalını qorumaq, demokratik dövlət qurmaq, azad bazar iqtisadiyyatlı bir vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq uğrunda irəliləyir. Bu yolda yeniyetmələrin sosial-əxlaqi formalaşmasına təsir göstərən estetik mədəniyyət vasitələrindən ən sürətli informasiya kanalları olan radio və televiziyanın da özünəməxsus yeri var. Geniş auditoriya və güclü emosional təsirə malik olan radio və televiziya həm əhaliyə operativ informasiya çatdırmaq, həm də güclü ictimai rəy formalaşdıraraq insanları qlobal vəzifələrin həyata keçirilməsi uğrunda, mübarizəyə səfərbər etməkdə cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır.

Estetik tərbiyənin bir çox vasitələri mövcuddur.

Bunların içərisində aşağıdakılar mühümdür:

İnsanların təbiətlə əlaqəsi; ictimai-sosial həyat; əmək fəaliyyəti mühüm yer tutur. İnsanların gözəlliklə, təbiətlə əlaqəsi nəticəsində onlarda gözəl hisslər baş qaldırır, təbiətə vurğunluq əmələ gəlir. Bu işdə təbiətə ekskursiyalar, yaşıllaşdırma işində iştirak etmək və s. əhəmiyyətli yer tutur. Estetik tərbiyənin ikinci vasitəsi insanların sosial həyatıdır. Abadlaşdırılmış şəhər və kəndlər, onların gündən-günə gözəlləşdirilməsi, yaraşqlı binalar tikilməsi və istirahət guşələrinin salınması insanlar arasında gözəl, mehriban ünsiyyət yaradır, onları həyatı daha da gözəlləşdirməyə ruhlandırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə sövq edir.

Estetik tərbiyənin vasitələri içərisində əmək mühüm yer tutur. İnsan öz əməyinin nəticəsindən, cəmiyyətə verdiyi xeyrdən zövq alır. Ünsiyyət, davranış mədəniyyəti də ən mühüm estetik təsir vasitələrindəndir. İnsanın həyat və cəmiyyət hadisələrinə, bir-birinə münasibətinin məcmusunu göstərən davranış estetikası aktuallığı ilə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vaxtilə A.M.Qorki çox böyük uzaqgörənliklə deyirdi ki, estetika gələcəyin etikasıdır. Əlbəttə, böyük ədib bu sözləri deməklə, estetikanın etik təsir istiqamətinə, mahiyyət etibarilə əxlaqi gözəlliyə zəmin yaratmasına xüsusi diqqət yetirməyi vacib sayırdı.

Estetik tərbiyənin metodlarına aşağıdakılar aid edilir:

a) Estetik bilgilərin verilməsində istifadə edilən təlim metodları- şifahi şərh, müsahibə, illustrasiya və demonstrasiya, izah

b) Estetik zövq və estetik baxışların tərbiyə edilməsində istifadə edilən tərbiyə metodları- söhbət, müzakirə, disput, ədəbi-bədii gecələr

c) Estetik yaradıcılığın özünə məxsus olan spesifik metodlar daxildir- estetik fəaliyyətin təşkili metodikası.

Ümumiyyətlə estetik təlim və tərbiyənin forma, üsul və vasitələri əsasən iki formada təlim və dərsləndirən proseslərdə həyata keçirilir, mədəniyyət və incəsənət müəssisələrində də estetik tərbiyə tədbirlərinə geniş yer verilir. Təlim prosesində tərbiyə olunmuş estetik baxışlar, hisslər insanların müstəqil həyatı və fəaliyyəti prosesində daha da möhkəmlənir və inkişaf edir. Həmçinin bu hisslər, baxışlar və onlarda tərbiyə olunmuş, formalaşdırılmış estetik bacarıq və adətlər əsasında öz həyatlarını gözəllik qanunları əsasında qurmağa səy göstərilir. Daha doğrusu estetik tərbiyənin forma, üsul və vasitələrindən səmərəli istifadə yeniyetmələrin estetik mədəniyyətini formalaşdırmaqla yanaşı onlarda estetik özünü-tərbiyəyə şərait yaradır.

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN BİRGƏ İŞİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Ələsgərzadə G.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Yeni dövrün məktəbinin inkişaf prioritetləri baxımından təlim-tərbiyə prosesinin mərkəzində uşaq şəxsiyyətinin olması çox önəmlidir. Bu iş prosesinin qurulmasında məktəb və ailənin vəhdəti fəaliyyətində nəticəyönümlü, məqsədyönümlü prosesi təmin etmiş olur. Fəaliyyət çərçivəsində uşağın şəxsiyyət kimi mövqeyini, həyat prinsiplərinin nəzərə alınması çox vacib məqamlardan biridir. Çünki, özünəməxsus həyat tərzini yaşayan şagird, öz prioritetlərini müəyyənləşdirmək imkanına malikdir, davranışına məsuliyyət daşımağa qadirdir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin böyük təsiri vardır. İnsanın formalaşmasında ailə birinci ictimai pillə hesab edilir. Ailə hələ erkən yaşlarında uşaqda iradəni, düşünmə tərzini, hissləri istiqamətləndirir. Valideynlərin rəhbərliyi altında ilk həyat təcrübəsini əldə edir, cəmiyyətin üzvü kimi qabiliyyət və bacarıqlara yiyələnir. A.Makarenko xüsusi qeyd edirdi: “Tərbiyə ən geniş mənada sosial prosesdir, insanı hər şey tərbiyələndirir: insanlar, əşyalar, hadisələr, lakin daha çox insanlar. Bunların sırasında öndə olan pedaqoqlar və valideynlərdir”.

Müasir bazar iqtisadiyyatı mühitində valideynlərin ən başlıca problemlərindən biri – ailənin sosial təminatıdır. Demək olar ki, uşağın tərbiyəsinə çox az müddət ayrılır. Bir çox hallarda uşağın təlim-tərbiyəsi dayələrə, nənə-babalara və təhsil müəssisələrinin üzərinə düşən yükə çevrilir.

Lakin məktəb nə tam, nə də qismən uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında valideyn qədər təsir göstərə bilmir. Müasir tərbiyənin çərçivəsində ailələrdə bir sıra ciddi problemlər yaşanmaqdadırsa, illər keçdikcə daha da ağırlaşır, dərinləşir bu problemlər. Təhsil müəssisəsinin üzərinə düşən vəzifələr dəyişir, çətinləşir. Məktəbin üzərinə düşən vəzifələrin təxminən aşağıdakı təsnifatını təqdim etmək olar:

1. Hər bir uşağın şəxsiyyət olaraq hərtərəfli inkişafını təmin etmək məqsədi ilə bu prosesdə məktəblə ailənin sıx vəhdətinin təmin edilməsi;

2. Tərbiyə işində ailəyə pedaqoji yardım;

3. Nöqsanların aradan qaldırılmasında məktəbin pedaqoji kollektivinin valideynlərlə işin vəhdəti.

Məktəblə valideynlərin birgə işinin müxtəlif formaları var. Bu işdə ən önəmli məqamlardan biri - valideynlərin maariflənməsi məsələsidir. Valideyn iclasları bütün vacib məsələləri əhatə edə bilmir. Pedaqoji ədəbiyyatda yetərinə məsləhətlərlə rastlaşırıq. Bildiyimiz valideyn iclaslarının təşkili və keçirilməsi qaydaları mövcud vəziyyətə əsaslanmaqla ədəbiyyatda təqdim edilmişdir:

1. Valideyn iclasları yalnız valideynlərə həsr edilməmişdir. Uşaqların uğursuzluqları və səhvləri üzərində qurulmamalıdır;

2. İclasların mahiyyəti və mövzuları uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təqdim edilməlidir;

3. İclaslarda qaldırılan problemlər həm nəzəri, həm də praktik baxımdan öz həlli yollarını tapmalıdır (mövcud vəziyyətin analizi, treninqlər və s.);

4. Heç bir iclas uşaq şəxsiyyətinin müzakirə edilməsinə həsr edilməməlidir;

5. Valideyn iclaslarına tam məsuliyyətlə hazırlaşmaq lazımdır;

6. Təhsil müəssisəsinin texniki imkanları yol verirsə PPT təqdimatlar, videofilmlərin nümayişini təmin etmək olar.

Valideynlərin təlimatlandırılması – gələcək valideyn birliklərinin yaranmasına, birgə fəaliyyət prosesində uşaq-valideyn əməkdaşlığına doğru atılmış birinci addım hesab edilə bilər.

Bir çox valideynlər iclaslarda mütəmadi olaraq iştirak edə bilmirlər. Bu hallarda yaxşı olar ki, məktəb saytıdan istifadə olunsun. Valideynlərin maariflənməsinə dair bir çox materialları saytda səliqəli yerləşdirmək məqsədə uyğun olar.

Valideyn iclasları ilə yanaşı, açıq qapı günlərinin keçirilməsi güclü effekt verir. Yalnız sinif rəhbəri ilə deyil, fənn müəllimləri ilə valideynlərin ünsiyyətini təmin etmək olur. Bu tədbirlər içərisində valideynlərin dərslərdə iştirakı təmin edilir. Nəticəyönümlü tədbirlərdən biri də valideynlərlə fərdi işin qurulmasıdır. Valideynlə fərdi formada işin qurulması ailənin problemləri, ailədə hər ailə üzvünün vəzifəsi və məsuliyyəti, ailənin dəyərləri, ailədə mövcud qayda-qanunlar və s. haqqında müəllim məlumat əldə edə bilməsinə şərait yaradır.

Maraqlı və önəmli hesab edilən iş prosesindən biri də konsultasiyaların (məsləhət saatlarının) keçirilməsidir. Valideynlər, demək olar ki, özünütəhsil məsələləri ilə məşğul olurlar. Ona görə də bu formada işin qurulması müsbət nəticələr verir.

Məktəbin bu mərhələdə başlıca vəzifəsi yalnız pedaqoji köməkdən ibarət olmur, emosional və mənəvi dəstək ailə üçün çox vacibdir. Belə halda bir çox konfliktlərin başlanğıc mərhələdə həlli yollarının tapır.

Məktəbdə valideynlər üçün rahat mühitin yaradılması, işçi atmosferin təşkil olunmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Müəllimdə avtoritar mövqe valideyni məktəbdən uzaqlaşdırır. Valideyn məktəbə tam etibar etməlidir. Ailədə olan problemləri, çətinlikləri müəllim bilməlidir, lakin onun konfedral tərəflərini də unutmaq olmaz. Ən çətin çıxılmaz vəziyyətlərdə belə müəllim ailə sirrini aşkara verməməlidir.

Müəllim və valideyn arasında olan əksəlaqə vahid məqsədə xidmət edərsə, təhsil və tərbiyə işinin qurulması nəticəyönümlü xarakterdə olar. Ailə və müəllimin əlaqələrində aşağıdakı məqamlar rəhbər tutulmaqla həyata keçirilməlidir:

1. Valideyn nüfuzunun qaldırılması məqsədinə xidmət edən tədbirlərin təşkili;
2. Pedaqoji mədəniyyətin və fəallığın yüksəldilməsi;
3. Valideynlərlə işdə pedaqoji taktın gözlənilməsi və s.

CƏMİYYƏTİN TƏHSİL EHTİYAQLARININ HÜQUQİ TƏMİNATI

Əliyeva L.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Təhsildə siyasi fəaliyyətin yolverilməzliyi. Azərbaycan təhsil sisteminin əhatə etdiyi təlim-tərbiyə müəssisələrində heç bir partiyaya üstünlük verilmir. Bu müəssisələrin fəaliyyətinə siyasi partiyaların müdaxiləsi yolverilməzdir; həmin müəssisələrdə təlim zamanı tədris mövzularının hesabına siyasi partiyaların və ya ictimai təşkilatların ideyalarını təbliğ etmək qəbahətdir. Tədris proqramında nəzərdə tutulmayan siyasi məzmunlu məsələlər məşğələlərdən sonra müzakirə edilə bilər. Beləliklə, Azərbaycanda fasiləsiz təhsil sisteminin tətbiqinə başlanmışdır. Təhsil sisteminin bir pilləsindən digərinə maneəsiz keçərək öz təhsilini durmadan artırmaq üçün ölkə vətəndaşlarına hüquq bərabərliyi, demokratiklik, varislilik, vahidlik, müəssərlik, dünyəvilik və s. prinsiplər əsasında imkan yaradılması fasiləsiz təhsil sistemi deməkdir. Təhsil sisteminə kompüterdən istifadə imkanları getdikcə genişlənir. əvvəla, kompüterdən təlim və tərbiyə məqsədi ilə istifadə halları çoxalır. İkincisi, kompüterdən pedaqoji idarəçilikdə, kargüzarlıq işində istifadə olunur. Üçüncüsü, kompüter müxtəlif formalı metodik işdə tətbiq edilir. Dördüncüsü, elmi-pedaqoji tədqiqatlarda kompüterdən bir vasitə kimi istifadə olunur. Beşincisi, məktəb kitabxanalarının kataloqları kompüterə daxil edilir. Altıncısı, məktəblərarası, yaxud kitabxanalararası internet şəbəkələri yaradılır və s. Cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının hüquqi təminatının Azərbaycan Respublikası qanunlarında əksini tapması: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı, Beynəlxalq konvensiyalar, bəyannamələr, aktlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən (m.148) qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar: Konstitusiya, Referendumla qəbul edilmiş aktlar, Qanunlar, Fərmanlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: Əsas insan vətəndaş hüquqları və azadlıqları; vətəndaşların təhsil almaq hüquqları (m.42).

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununda təhsil prosesinin iştirakçılarının (təhsilənlər, təhsilverənlər, maraqlı tərəflər) hüquqları, vəzifələri və məsuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlərə (BMT-nin Minillik Bəyannaməsi, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, və s.) əsasən fərqli sosial vəziyyətdən, milli, dini, irqi mənsubiyyətdən, cinsindən asılı olmayaraq, bərabər təhsil imkanlarının hüquqi təminatı.

Təlim-tədris prosesində belə araşdırmalar müəllim-şagird münasibətlərinin, eləcə də təlim mühitinin hüquqi baxımdan düzgün təşkili üçün zəruri hesab edilir. Təhsil alanlar cəmiyyətin (ölkənin, bölgənin, şəhərin, kəndin) təhsil ehtiyaclarını öyrənir, araşdırır, nəticələr əldə edir və təlim prosesində tətbiq edir. Onlar həmçinin cəmiyyətin ehtiyaclarının hüquqi sənədlərdə necə təsbit edildiyini tətbiq etməklə müəyyənləşdirir və bunu təlim prosesində əlaqəli şəkildə təhlil edərək nəticə əldə edir.

Təhsil alanlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası, Azərbaycan Respublikasının "Uşaq hüquqları haqqında" Qanunu və s. kimi sənədləri araşdırır, öz mülahizələrini dəqiqləşdirməklə nəticə əldə edir.

Cəmiyyətdə gedən ictimai, iqtisadi dəyişikliklər, dünyada gedən qloballaşma, eləcə də elmi-texniki tərəqqi təhsilin ehtiyaclarını müəyyənləşdirən əsas amillərdir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil standartları hazırlananda şagirdlərin, müəllimlərin, valideynlərin, təhsilin digər iştirakçılarının maraq və ehtiyacları ciddi şəkildə araşdırılmış və bunun əsasında təklif edilən deyil, ehtiyac duyulan məsələləri əhatə edən kurikulumların hazırlanmasına nail olundu. Yəni, cəmiyyətin təhsilə olan ehtiyacları yuxarıdan aşağıya deyil, aşağıdan yuxarıya müəyyən edildi.

Cəmiyyətdə ictimai dəyişikliklər və yeni təhsil ehtiyacları tədris olunarkən, totalitar rejimdən demokratik keçidin başlanması, bununla bağlı cəmiyyətin rəyinin həlledici rol oynamağa başlaması, qarşılıqlı münasibətlərin əsasında demokratik prinsiplərin durması ilə bağlı müəllimin sualları əsasında mülahizələr aparılır. Aşağıdakı suallar verilir:

- əvvəllər necə cəmiyyətdə yaşayırdıq, indi hansı cəmiyyətdə yaşayırıq?
- totalitar rejimdə qərarlar necə qəbul edilirdi, bəs demokratik cəmiyyətdə?
- insanlar arasında münasibətlər haqqında nə deyə bilərsiniz?

Cavablar əsasında ümumiləşmə aparılır və müəllim qeyd edir ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər iqtisadi dəyişiklikləri diktə edir:

- planlaşma iqtisadiyyatından bazar iqtisadiyyatına keçid;
- iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişafının əmək bazarına təsiri;
- əmək bazarında rəqabət;
- bütün vətəndaşların sosial rifahının təmin edilməsi üçün təhsilin əhəmiyyəti.

Dünyada gedən qloballaşmanın təhsil qarşısında qoyduğu tələblər də eyni qaydada təhlil olunur. Elmi-texniki tərəqqi və yeni təhsil ehtiyacları tədris olunanda müəllim sual verir: "Siz Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsini oxumusunuz? Həmin hekayədə Novruzəlinin məktubu poçtla necə göndərdiyi yadıңызdadır?". Fərziyyələr dinlənir.

Müəllim yenə sual verir: "Bəs indi siz məktubu necə göndərirsiniz?". Gəlin müqayisə edək. Müəllim ümumiləşmə aparır. Görürsünüzmü, elm və texnikanın inkişafı məlumatların xassələrini, göndərmə vasitələrini, həcmi, keyfiyyətini, sürətini dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər təhsilə ciddi təsir göstərmişdir.

Sonra slayddakı elmi-texniki tərəqqi və yeni təhsil ehtiyacları mətni təhlil edilərək təhsilin inkişafının əhəmiyyətini qeyd edir:

- elmin, texnikanın sürətli inkişafı informasiya bolluğu yaratdı;
- informasiyaların sürətlə dəyişkənliyi onların yaddaşlarda mühafizə edilməsini azaltdı;
- insanlar artıq informasiya mühafizəçilərinə deyil, informasiya istifadəçilərinə çevrildi;
- informasiyaların əldə edilməsi imkanlarını genişləndirmək üçün müvafiq texnologiyalardan istifadə

aktuallaşdı;

- təhsilin məzmunu və təlimin təşkili əsaslı şəkildə dəyişildi.

Təhsil ehtiyaclarını təmin edən hüquqi sənədlərlə bağlı qərarlar qəbul edərkən cəmiyyətin ehtiyaclarının nə qədər əhəmiyyətli olmasını qeyd edərək müəllim bu ehtiyacların hüquqi sənədlərdə öz əksini tapdığını qeyd etdi. Müəllim bu sənədlərin hansılar olduğunu sual verir. Müxtəlif hüquqi sənədlər sadalanır. Auditoriyadan mülahizələr alınır. Slayddakı sənədlərlə müqayisə edilir. Slaydda

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Azərbaycan Respublikasının "Təhsil haqqında" Qanunu;
- Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi;
- BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası var.

Bu sənədlərdə təhsil iştirakçılarının hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri verildiyi qeyd olunur.

Napoleon Bonapartın dediyi kimi, onlar biliyi real şəkildə istifadə etmək üçün toplayır, praktik yönümlü təhsil alırlar. Yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına yiyələnirlər. Təhsil alanlar məktəbə idarəçilikdən məlumatlanmışlar kimi gedirlər. Bütün bunlar onların əmək bazarında işləmələrinə stimül yaradır və onların işlə təmin edilməsi üçün sifarişçilərin sayını artırır.

FİZİKİ TƏRBİYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARININ ŞAĞİRDlərƏ ÇATDIRILMASI

Əliyeva S.M.

Gəncə Dövlət Universiteti

Vaxtilə Aristotel fiziki hərəkətlərin insan həyatı üçün əhəmiyyətindən danışarkən göstərmişdir ki, heç bir şey insan bədənini uzun sürən fiziki hərəkətsizlik qədər sarsıda bilməz.

Demək, fiziki hərəkətlər elə bir sağlamlaşdırıcı təsirə malikdir ki, bu qüvvənin vasitəsilə insan orqanizmini təkmilləşdirmək, bu qüvvənin vasitəsilə insan orqanizmini təkmilləşdirmək, möhkəmləndirmək və beləliklə də onun uzun ömür sürməsinə və səmərəli əmək sərf edə bilməsinə şərait yaratmaq mümkündür. Tibb alimləri müəyyən etmişlər ki, bizim beynimiz, mədəmiz və ciyərlərimiz insanı orta hesabla 120-150 il yaşatmaq iqtidarına malikdir. Əksər hallarda bu hallardan məhrum edən onun ürəyi olur.

Ürəyin bu qüsurunun fiziki hərəkətlər vasitəsilə aradan qaldırılmasının mümkünlüyü də artıq sübut edilmişdir. Şüurlu surətdə məşq etməklə ürək əzələlərinin fəaliyyətini qat-qat artırmaq və beləliklə, insanın əmək qabiliyyətini yüksəltmək, ömrünü uzatmaq mümkündür.

Görkəmli Çex pedaqoqu Y.A.Kamenski insanların əmək fəaliyyətinə hazırlanmasında fiziki hərəkətlərin rolundan danışaraq qeyd edirdi ki, bizim böyük işlər görməyimiz üçün həyatımızın çatışmamasına özümüz müqəssirik. Çox zaman onu yavaş-yavaş məhv edirik, buna görə də həyatımız öz təbii sonundan daha əvvəl dayanmalıdır.

İnsan çox yaşayıb, çox işlər görə bilər. Lakin insan öz sağlamlığı qeydinə lazımınca qalmaqda, fiziki hərəkətlər vasitəsilə bədənini möhkəmləndirmədiyi üçün, onun ömrü qısalır və yaradıcılıq planlarını tamamlaya bilmir, əmək qabiliyyəti vaxtından əvvəl itirilir.

Fiziki hərəkətlər uşaqların zehni inkişafına da güclü təsir göstərir. Fiziki hərəkətlərin zehni qüvvələrə təsirindən danışarkən, işin əsas iki başlıca cəhətlərinə fikir vermək lazımdır:

1. İcra edilən fiziki hərəkətlər bütövlükdə orqanizmin gümrəhliliyinə təsir edib, sinir sistemini, beynin inkişafını yaxşılaşdırır ki, bu da şagirdlərdə zehni inkişafa əsas zəmin yaradır.

2. İcra edilən hər bir fiziki hərəkətin qaydaları və texnikası şagirdləri ciddi surətdə düşünməyə və axtarışlar aparmağa məcbur etməklə, onlarda zehni qüvvələrin inkişafını artırır.

Məktəblilərdə əmələ gələn zehni yorğunluğun fiziki hərəkətlər vasitəsilə aradan qaldırılması da zehni inkişaf üçün əsas vasitələrdəndir. Şagirdləri zehni yorğunluqdan azad etmək üçün 4-5 sərbəst gimnastika hərəkətləri, əyləncəli oyunlar, az gərginlik tələb yarış xarakterli hərəkətlər, rəqs hərəkətləri və gəzintilər çox faydalıdır. Çünki, bu fiziki hərəkətlərin orqanizmə göstərdiyi emosional təsir nəticəsində uşaqlarda əhval-ruhiyyə yaxşılaşır, orqanizmdə qan dövranı və maddələr mübadiləsi qaydaya düşür ki, bunun da nəticəsində beynin yorğun mərkəzləri səmərəli şəkildə istirahət etməyə imkan tapır. Bu cür hərəkətlər və onların növləri çoxdur. Məsələn, diqqəti cəlb edici hərəkətlər: Bir sıra qabaqcıl sinif müəllimləri bu hərəkət növlərindən dərslərin əvvəlində, şagirdlərin diqqətini əsas məsələyə yönəltmək məqsədilə istifadə edirlər. Müəllim bir-iki kompleks hərəkəti bir dəfə şifahi olaraq izah edir. Məsələn, bir sayında qabağa bir addım atmaq, ikidə ayaqları birləşdirmək, üçdə əlləri qabağa aparmaq, dördə oturmaq, beşdə durmaq və əlləri aşağı endirmək.

Bu kompleks hərəkətlərin izahına şagirdlər diqqətlə qulaq asmalı və hərəkətləri müəllimin sayı üzrə ardıcıl olaraq yerinə yetirməlidirlər. Onlar hansı sayda hansı hərəkəti yerinə yetirmək lazım olduğunu yadda saxlamalıdırlar.

Ümumiyyətlə kiçikyaşlı məktəblilər icra etdikləri bir sıra fiziki hərəkətin mənası, onun əməli və tətbiqi əhəmiyyəti haqqında həmişə düşünür, mühakimə yürüdür və bu hərəkətləri dərslərdə öyrəndikləri elmi-nəzəri biliklərlə əlaqələndirməyə çalışırlar. Məsələn, uşaqların təbiətsünaslıqdan öyrəndikləri tənəffüs və ürək haqqında, onun iş prinsipi haqqında biliklərini praktikada müşahidə etmək üçün bədən tərbiyəsi məşğələsində imkan yaranır. Müəllim fiziki hərəkətlərlə uyğun olaraq ürək vurğularının və tənəffüsün necə sürətləndiyini müşahidə etmək üçün şərait yaradır və onlara nəbzi tutmaq, ürək səslərinə qulaq asmaq, tənəffüs hərəkətlərini saymaq qaydalarını öyrədir. Dərsin başlanğıcında şagirdlər ürək vurğularını müəyyən edirlər. Sonra onlar yeriyir, qaçır, yaxud gimnastika hərəkətlərində olurlar. Hərəkət dayandırılan kimi ürəyin işini bir daha yoxlayırlar. Alınmış nəticəni əvvəlki nəticə ilə müqayisə edirlər. Fiziki iş zamanı ürək vurğularının və tənəffüsün bu cür sürətlənməsinə səbəb nə olmuşdur? Bu sualın cavabını müəllim şagirdlərin qarşısında problem şəklində qoyur və düzgün cavab tələb edir. Şagirdlər bilirlər ki, ürək hər dəfə yığıldıqda damarlara orta hesabla 70 kub sm qan vurur. Ürəyin bir dəqiqədə orta hesabla 70 dəfə vurduğunu da şagirdlər bilirlər. Bir dəqiqədə icra edilən fiziki iş zamanı ürək vurğularının neçə dəfə və ürəkdən vurulan

qanın nə qədər artdığını şagirdlər riyazi hesablamalar yolu ilə tapmağa çalışırlar. Bu isə onlarda zehni fəaliyyətin güclənməsinə səbəb olur.

Fiziki hərəkətlərin əxlaqi hisslərə təsiri olduqca qüvvətlidir. Belə ki, müasir nəsil milli mənlilik, müstəqillik, milli dövlətçilik, vətənpərvərlik, igidlik, cəsurluq və s. ruhda tərbiyəsində fiziki hərəkətlərin, şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

İbtidai sinif şagirdlərinin inkişafında, fiziki tərbiyəsində basketbol, voleybol, əl topu kimi idman oyunları onların sağlamlığı və fiziki inkişafı üçün çox faydalıdır. Belə ki, bu oyunların hərəkət ünsürləri bir-birilə çox yaxındır. Məsələn, voleybol oyunları onların sağlamlığı və fiziki inkişafı üçün çox faydalıdır. Belə ki, bu oyunların hərəkət ünsürləri bir-biri ilə çox yaxındır. Məsələn, voleybol oyununda topun sağ və sol əllə kəsilməsi və top kəsmək üçün təkən verir, tullanmaq lazım gəlməsi, qolların, çiyin, qurşağın və aşağı ətraf əzələlərinin daha qüvvətli inkişaf etməsinə səbəb olur. Ürək-damar sisteminin və tənəffüsün işinə yaxşı təsir göstərir və şagirdlər tərəfindən sevilir.

Ümumiyyətlə idman oyunları üzrə hərəkətləri mənimsəmə prosesində şagirdlər öz hərəkətlərini cilalamaq, idarə edə bilmək, özünə qarşı tələbkar, yoldaşa qarşı nəzakətli olmaq kimi əxlaqi hisslər qazanırlar.

NƏSİRƏDDİN TUSİNİN VALİDEYN–ÖVLAD TƏRBIYƏSİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Əlizadə R.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Şərqi görkəmli mütəfəkkir pedaqoq və filosofları valideyn-övlad tərbiyəsi məsələləri ilə bağlı zəngin irs qoyub getmişlər. Milliyətçi ingilis olan şərqşünas alim U.M.Uott Şərq mütəfəkkirlərinin zəngin irsini dəyərləndirərək belə yazırdı: “Şərq alimlərinin tədqiqatları olmasaydı, Avropada elm və fəlsəfə sürətlə inkişaf edə bilməzdi”.

XIII əsr görkəmli Azərbaycan alimi Mühəmməd Nəsirəddin Tusi (1201-1274) “Əxlaqi-Nasiri” ilə Şərq xalqlarının elm – maarif və pedaqoji fikir tarixinə Şərq xalqlarının əxlaq nəzəriyyəçisi kimi daxil olmuşdur.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi pedaqoji sistemində “ailəni idarə etmək və uşaq tərbiyəsi” məsələsinə geniş yer vermiş, “Əxlaqi-Nasiri”nin ikinci bölməsini (Evdarlıq elmi haqqında) bu məsələyə ithaf etmişdir.

Tərbiyə yalnız insanı cəmiyyət içərisində müşərrəf olmağa deyil, bütün mötədil və xoşəxlaqlığa sövq edir-deyən böyük mütəfəkkir tərbiyənin qüdrətinə böyük inam bəsləyirdi. O, insan tərbiyəsini sonsuz olduğunu söyləyərək onun anadan olduğu bir gündən ömrünün sonuna kimi davam etdiyini göstərirdi. N.Tusi tərbiyəni bir sözlə nəsihətlə, bir moizə ilə verilməyi rədd edir və göstərir ki, bu, həkimin xəstəyə verdiyi dərman kimi, hissə-hissə, az-az işlədilməli və yeri gəldikcə zəruri sayıldıqda verilməsi məqsədə müvafiq sayılmalıdır.

N.Tusi ata-ananın ilk vəzifəsini uşaq doğulanda ona gözəl bir ad qoymaqla ifadə edir. Onun fikrincə uşağa namünasib ad qoyularsa, uşaq ömrü boyu xəcalət çəkər. Sonra uşağa sağlam dayə tapmağın vacibliyini vurğulamışdır, çünki bir çox xəstəliklər və xoşagəlməz adətlər südə vasitəsi ilə uşağa keçir.

N.Tusi uşaqların tərbiyəsini südəmər vaxtından verməyi, bu işlə ciddi məşğul olmağı ata-analara məsləhət görmüşdür. O qeyd edir ki, elə hərəkət etmək lazımdır ki, uşaq dil açıb danışarkən bir kəlmə də olsun bəd, pis nələyi söz işlətməsin və pis hərəkətlər görməsin. Ona görə ki, uşaqların təbiətində pis, yaraşmaz söz və əməllərə meyl çox güclü olur.

O yazır: “Hər şeydən əvvəl, uşağın bu meylini qabaqlayıb, əxlaqını təmiz saxlamaq, yəni uşağın zatında hansı müsbət keyfiyyət olduğunu öyrəni, həmin meyl və qüvvətin təkamülünə çalışmaq zəruridir”.

N.Tusi uşağın hər bir hərəkətini izləməyi, onun çətinliyə düşərsə vəziyyətdən çıxış tapmağı, çətin işləri həll etməyi, cəld hərəkətlərə, çətin əməllərə adət etməyi, sakit oturmaq, durmaq və danışığa təhrik etməyi, hamı ilə ədəbli davranmağı, yalan danışmamağı və s. öyrətməyi, deyilənlərə adət etdirməyi də məsləhət görür və əsərlərində bunlara geniş yer verir.

N.Tusiyə görə, “insanın tərbiyəsi yalnız yaşa dolduqdan, özünü anladığı vaxtdan deyil, hələ rüşeyim halında olandan başlanmalıdır. Onun fikrincə, uşağın etdiyi pis hərəkətləri onun üzünə vurmaq lazım deyildir. Bunu uşağa başa salmaq və inandırmaq lazımdır,- deyirdi. Böyük mütəfəkkirə görə “uşağın acığa düşməsi üzə durması” və s. valideynlərin yaxşı və pis, düzgün və düzgün olmayan yanaşmasından asılıdır. Valideynlər hər bir hərəkətinə, davranışına xüsusi diqqət yetirməlidirlər, çünki uşaq eşitdiyini deyil,

gördüyünü götürər. Valideyn uşağa necə tərbiyə verirsə, verdikləri barədə də yaxşı düşünməli, nəyi öyrətmək, niyə öyrətmək və necə hərəkət etməyi başa salmaq üçün vasitə və metodlar hazırlamalıdır. Uşaqlıq yaşları qurtardıqdan sonra, uşaq idrakının, səhhətinin möhkəmlənməsi dövrünün başladığını göstərir.

N.Tusiyə görə, “tərbiyə yalnız ailədə uşaq yaşlarında verilməməli, böyükdə də zəruridir”. “Tərbiyə insanla yaranmış, insanla davam edir və hər bir şəxs öldükdə o da yekunlaşır”.

Bu fikir XVIII əsr fransız filosof-materialisti, pedaqoq K.A.Helvetsi tərəfindən də tərənnüm edilsə də N.Tusi bunu neçə-neçə əsr bundan əvvəl söyləmişdir.

N.Tusiyə görə uşağa tərbiyəvi keyfiyyətləri aşılamaq hələ kiçik yaşlarından başlayaraq, həyata keçirilməlidir. İlk növbədə uşağa yemək mədəniyyəti öyrətməyin vacibliyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, ata-ana istərsə də müəllim uşağa başa salmalıdır ki, xörək yeməkdə məqsəd bədəni sağlam saxlamaqdır, çünki qida həyat və sağlamlığı qorumaq üçün yeyilir. Qida aclıq və susuzluğu dəf etmək üçün dərmandır. N.Tusi yeməyin əmək fəaliyyətinə, zehinə, aqla, hikmətə, yaradıcılığa, əxlaqa və s. təsir etdiyini də qeyd edirdi.

N.Tusi danışığa, nitqə, ünsiyyətə üstünlük verərək qeyd edir ki, insanın bir çox xüsusiyyətləri onun danışığı prosesində üzə çıxır. Buna görə də, çox danışmamağa, başqası danışanda sözünü kəsməməyi, sonadək dinləyib sonra, öz fikrini söyləməyi, insanların gizli söhbətinə qulaq asmamağı və s. təklif edir və bunları uşaqlara öyrətməyi müəllim və ata-analar üçün zəruri sayırdı.

N.Tusi uşaq və yeniyetmələrin tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fikrincə, “filosof Sokrat da bu fikirdə imiş” ki, bu dövrdən tərbiyə verildikdə uşaqların əxlaqına istənilən təsir göstərmək mümkün bir hal olur”.

N.Tusi Sokratdan misal göstərərək yazırdı: “Filosof Sokratdan soruşurlar ki, cavanların tərbiyəsinə sən nə üçün bu qədər fikir verirsən? O deyir: “Çünki cavanın və nazik budaqların ayrılığını düzəltmək asandır, amma ağac böyüyüb kobudlaşanda onu düzəltmək mümkün deyildir”.

Ata və ana övladın dünyaya gəlməsində və böyüməsində ilk səbəbkardır. Onların sayəsində övlad cismi kamala, boya-başa çatır, yeyib-içir, hər tərəfdən mühafizə və qayğı ilə əhatə olunur. N.Tusi övladın cismani varlığının ataya aid olduğunu deyir və N.Tusi ailədə qadının rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O yazırdı: “Ana, övladının cismani tərbiyəsi işində bütün xeyirli qüvvələri ona cəlb və zərəredici qüvvələri ondan dəf edir”.

Ananın övlada sonsuz mehribanlığı, məhəbbətini, öz həyatını uşağının həyatına qurban verməyə hazır olduğunu da qeyd edir və göstərir ki, “bütün həyatı boyu övlad ata-ana qarşısında borcludur”.

N.Tusi ata-ananın haqqını üç şərtlə gözləməyi təklif edirdi. Birincisi, qəlbən onları sevmək və hər bir iş prosesində onların razılığını almaq.

İkincisi, onların tələbini gözləmədən hər bir işdə onlara köməklik göstərmək, buna minnət qoymamaq və əvəz gözləməmək və üçüncüsü, istər zahirən, istərsə batinən onların xeyirlərini istəmək, onların vəsiyyətlərinə əməl etmək və göstərişlərini yerinə yetirmək. Ata-anaya nankorluq etməyi, onların üzünə qayıtmağı və s. kimi mənfi əməlləri N.Tusi ən böyük qəbahət və səhv sayırdı.

N.Tusi əsərlərində anaya, ataya, yaxın qohumlara, uşağa məhəbbət, böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı haqqında, ümumiyyətlə tərbiyənin əsasını təşkil edən dəyərli fikirlər söyləmişdir. Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kəramətlərlə tərbiyə etmək lazımdır, xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir etməklə başa salmaq yolu ilə; pul vermək, şirnikdirmək, əsil-nəsəbə aid olan şeylərlə yox”.

Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” əsərində ailədə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş, biz və gələcək nəsillər üçün töhvə olacaqdır.

KİTABI DƏDƏ QORQUD BOYLARINDA DƏDƏ QORQUD OBRAZI

Əsgərova G.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Kitabi Dədə Qorqud dastanı türk xalalarının tarixi keçmişini, həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələrini əks etdirən əvəzlənməz eposdur. Dastanın iki nüsxəsi mövcuddur. Vatikan nüsxəsi 1952 -ci ildə tapılıb və 1 müqəddimə 6 boydan, Drezden nüsxəsi 1831-ci ildə tapılıb və 1 müqəddimə 12 boydan ibarətdir.

Dastanda başlıca obraz Dədə Qorquddur. O, oğuz xalqının bilicisi, uzaqgörəni və yolgöstərəni kimi təqdim olunur. Dastanın özü də sanki Dədə Qorqudun dilindən danışılır.

Qorqud sözü qor, kor kökündən gəlir. Söz kor, qorxu, qorxutmaq mənasını ifadə edir.

Dədə Qorqud çox müdrik insan olmuşdur. Deyilənə görə, onun xüsusi qabiliyyətləri də var idi. O quşların və digər heyvanların dilindən anlayan, gələcəkdə baş verəcək hadisələri əvvəlcədən görər və bununla bağlı xəbər verərmiş.

Oğuz cəmiyyətində Dədə Qorquda xüsusi hörmətlə yanaşılırdı. Kiminsə başına bir iş gəldikdə, çıxılmaz vəziyyətdə qaldıqda ilk müraciət etdikləri Dədə Qorqud olurdu. Oğuz xalqı Dədə Qorqudun sözüne inanır və onun dediklərini yerinə yetirir, vəziyyətdən çıxış yolu tapırdılar.

Dədə Qorqudun qopuzı da dəyərli hesab olunurdu. O el-el, oba-oba gəzər, qopuz çalar, söz söyləyərdi. Onun hər bir sözü, cümləsi sanki müdrik bir deyim idi. Dədə Qorqudun deyimləri müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməmiş və istər ailə, igidlik, istərsə də vətənlə bağlı çox dəyərli sözlər söyləmişdir. Hətta dastanın müqədiməsində də onun dilindən verilən atalar sözləriə rast gəlmək mümkündür.

Dastanda göstərilir ki, əgər kimsə Dədə Qorquda qarşı gəlsə, ona qılınc qaldırsa ya daşa dönər, ya da başına başqa bir iş gələrdi. Bu ya onun xüsusi gücə malik olmasının ya da, Tanrı tərəfindən qorunduğunu göstəricisi idi.

Oğuz gənclərinə adı da məhz Dədə Qorqud verirdi. Bu xüsusi mərasimlə həyata keçirilirdi. O igidlərə adı təsadüfi yox, gördükləri işlərə görə, xarakterlərinə uyğun qoyurdu.

Oğuz gəncləri evlənməyə qərar verəndə də, çox vaxt elçiliyə də Dədə Qorqud gedirdi. Çünki, heçkim ona etiraz etmək istəmirdi.

Eposdan məlum olur ki, Dədə Qorqud Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) zamanında yaşamışdır. Hətta onu peyğəmbərin yanına elçi kimi göndərmişlər. O, uzun müddət yaşamışdır. Onun nə qədər ömür sürməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi müəlliflər 300, bəziləri isə 350 il yaşadığını qeyd edirlər. Ölümündən qurtulmaq üçün dünyanı gəzmiş lakin bunun çarəsinin olmadığını anlamışdır. Dədə Qorqudun məzarının da harada olması ilə bağlı fikir müxtəlifliyi vardır. Məzarı 4 yerdə : Türkiyənin bayburt, İraqın Mosul, Özbəkistanın Sırdərya, Azərbaycanın isə Xəzərdən Dərbəndə qədər olan ərazilərində olması ilə bağlı müxtəlif faktlar mövcuddur.

MƏŞĞƏLƏLƏRDƏ YAŞLILARIN ƏMƏYİ İLƏ TANIŞLIQ

Hacıyeva N.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Məktəb yaşı çatmayan uşaqlarla bir neçə mərhələdə iş aparmaq lazımdır. İlk növbədə kiçik yaşlılarla başlamaq daha effektiv ola bilər. Bunun ardınca isə digər yaş qruplarında işləri davam etdirmək məqsədə uyğundur. Bunları nəzərə alıb kiçik yaşlı qruplarda olan uşaqlarla işi elə təşkil etmək lazımdır ki, balacalar özlərindən yaşlı uşaqların işlərini yaxından və asanlıqla müşahidə edərək onların gördükləri işlər barədə müəyyən təəvvürə malik olsunlar. Burada ona daha dəqiq fikir vermək lazımdır ki, kiçik yaşlı uşaqlar gördüklərini daha da təkmilləşdirə bilsinlər. Bunu bağcanın həyatı sahəsində və yaxud müəyyən ekskursiyalar vasitəsi ilə də mükəmməl bir formaya salmaq olar.

Bütün bunları böyük yaşlı uşaqların bağcanın ətraf sahələrində gördüklərini kiçik yaşlılara müşahidə vasitəsi ilə çatdırmaq daha səmərəli olar. Böyük yaşlı uşaqların il ərzində gördüklərini məşğələ saatlarında onlara çatdırmaq daha məqsədəuyğundur. Təmizlik işlərinin necə yerinə yetirilməsini və həmin zaman qayda-qanuna necə əməl etmələrini, eləcə də onların əmək alətlərindən necə istifadə etmələrini görər və gələcəkdə həmin vərdislərdən olduğu kimi istifadə edirlər. Bu zaman həm tərbiyəçinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Tərbiyəçi kiçik yaşlı uşaqlar üçün hər görülən işə marağını nəzərə alıb bütün gördükləri iş barədə və əmək alətləri haqqında onlara ətraflı məlumat verməlidir. Məlum məsələdir ki, kiçik yaşlı uşaqlar hər bir sahəyə diqqət yetirir və əlavə suallar verməkdə maraqlı olurlar. Bu zaman verilən suallara sakit və dəqiq olmaqla izahlı cavab vermək daha vacibdir. Bu kiçik yaşlılara anlayışlı və düzgün yanaşmanın bir formasıdır.

Hər bir kiçik yaşlı uşaq ekskursiya zamanı gördüyü işə diqqətlə və məmnuniyyətlə baxır, müşahidə edir və görülən işin necə yerinə yetirilmə ardıcılığını yaddaşına köçürmək istəyir. Bu zaman əsas məsələlərdən biri də həmin an görülən işin son nəticəsinin onlara göstərilməsidir. Çünki kiçik yaşlı uşaqlarda bu daha maraqlı olur. Tərbiyəçinin görülən işə marağı artırmaq üçün uşaqları iki qrupa bölməyi daha yaxşı olardı. Bu zaman hər bir kiçik yaşlı qarşıdakı insanın necə işlədiyini daha asanlıqla götür və diqqətlə izləyə bilər.

Uşaq bağçasında yaşlıların işi üzrə müşahidələr əlavə uşaqları digər peşə sahiblərinin əməyi ilə tanış edirlər. Sürücünün maşın sürməyi, tramvay sürənin tramvayı, maşınistin qatarı idarə etməyi balacalar üçün çox maraqlıdır.

Yaşlıların əməyi haqqında kiçik yaşlı uşaqların əldə etdikləri təsəvvürlər gələcəkdə insan əli ilə yaranan hər şeyi görə bilmək, yaşlıların əməyini qiymətləndirmək bacarığının inkişafı üçün zəmin yaradır. Məktəbəqədər orta yaşlı uşaqları yaşlıların əməyinin elə növləri ilə tanış edirlər ki, bunları müşahidə etmək mümkün olsun, bu zaman uşaqların özlərinin əməkdə praktik iştirakı imkanı genişlənir. Buna görə də yaxşı olar ki, bağçanın daxilində yerləşən müasir paltaryuyan maşının gördüyü iş prinsipini kiçik yaşlı uşaqlara göstərməklə izah edəsən. Bu iş həmişə effektiv olur və maraqla dinlənir. Digər tərəfdən isə bu cür işlərin yerinə yetirilməsində kiçik yaşlı uşaqların baba və nənələrindən də istifadə etmək olar. Bunun nəticəsində həmin qrup üzrə uşaqlar işin məsuliyyətini dərk etməklə yanaşı dünyagörmüş insanların söhbətlərinə diqqətlə qulaq asmaqdan əlavə onlarda həmin işə daha çox maraq yaradır.

Tərbiyəçi daha yaxşı olar ki, keçirilən məşğələlərin birində elə uşaqlar üçün də maraqlı olan və bağçada yerləşən aspaşın işi barədə məlumat versin. Bu il boyu nəzərdə tutulan proqram materiallarında da öz əksini tapmalıdır. Yaxşı olar ki, həmin məşğələlərin birində “Peşə sahibləri” barədə söhbət aparılsın. Söhbətin aparıldığı zaman hər bir peşəyə aid daha maraqlı faktlara diqqət yetirilsin. Tərbiyəçi həmin peşəyə aid alətlər barədə daha geniş məlumat verməklə yanaşı uşaqların təsəvvürünü genişləndirməyə nail olsun. Bütün bunlardan sonra isə tərbiyəçi kiçik yaşlı uşaqlara müraciət edərək deyir: Mən sizdən soruşacağam ki, dediyim alətlərlə və yaxud göstərdiyim alətlərlə hansı peşə sahibləri işləyirlər. Beləliklə, tərbiyəçi haqqında danışdığı peşəyə marağı bir az da artırmaq üçün müəyyən suallar verir. Burada birinci növbədə veriləcək sualın cavabını şübhə ilə yanaşdığı uşaqlardan soruşmaq lazımdır.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, müasir uşaq bağçalarında hər bir görülən işə diqqətlə yanaşmaq günün əsas tələbidir. Buna görə də uşaq bağçalarında həm böyük, həm də məktəbəqədər qruplarda müntəzəm olaraq müəllim və tərbiyəçilər qrupun uşaqlarını bir nöqtədə birləşdirən ümumi görülmək bir iş təşkil edirlər. Bu işlər nədən ibarət ola bilər? Məktəbyanı sahəni səliqə-sahmana salmaq, oyun oynadıqları otağı yığışdırmaq, bağçanın həyatındakı gülləri sulamaq və yaxud oyuncaqları yığışdırmaq və s. kimi konkret iş şəraitində onları birgə işlətməklə əmək növləri ilə tanış edirlər. Həmin işləri görən zaman mütləq onlara rəhbərlik edən bir şəxs olmalıdır. Bu şəxs müəllim və yaxud tərbiyəçi ola bilər. Həmin şəxsin vəzifəsi isə ondan ibarət olmalıdır ki, görülən işin mahiyyəti ilə yanaşı ortaya çıxan çətinlikləri uşaqlara başa salaraq problemin ortadan qaldırılmasına kömək edir.

Bu zaman qarşıya qoyulan nəticəyə nail olmaq yolunda ilk addım atılmış olur. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, uşaqları o zaman birləşdirmək olar ki, onlar kollektiv işi birgə görsünlər və getdikcə bu sahədə təcrübələrini yavaş-yavaş artırmış olsunlar. Kiçik yaşlı uşaqlarda bunu etdikdə alınan nəticəyə görə bu təcrübəni böyük yaşlı uşaqlara da daha tez-tez tətbiq etmək işin xeyrinə olardı. Bu nəyə görə lazımdır? Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, kiçik yaşlı uşaqlar kollektiv iş təcrübəsində müəyyən qədər təcrübə əldə etdikdən sonra yuxarı yaş qruplarında daha sərbəst eləcə də bir birlərinə hörmətlə yanaşaraq hərəkət edə bilirlər. Beləliklə, bu cür işlərin və oyunların yerinə yetirilməsində müəllim və yaxud tərbiyəçi onlara həm işin görülməsinə və ona rəhbərliyin edilməsinə təcrübə qazanmalarına bir növ köməklik etmiş olurlar.

Uşaq bağçalarında bu işləri yerinə yetirərkən orta məktəblərdə tədris olunan texnologiya müəllimlərinin istifadə etdikləri bir üsuldən istifadə olunsun. Yəni uşaqları dörd-dörd və yaxud beş-beş qruplara bölərək hər bir qrupa ayrı-ayrı tapşırıq vermək daha mənalı və rəqabət üsullu olmasını təşkil etmək olar. Ancaq seçilən iş əməyin hər hansı bir formasını əhatə etməlidir. Verilmiş işin qruplar arasında daha maraqlı keçməsinə təşkil etmək üçün həm iş, həm də oyun maraqlı olmalıdır. Yaxşı olar ki, bu cür işləri yerinə yetirməmişdən əvvəl bağçada olan kiçik və böyük yaşlı uşaqları əvvəlcədən buna hazırlayasan.

Uşaq bağçasının əməyin təşkili üzrə təcrübəsində pedaqoq bu və ya digər uşağa münasibətə aid müxtəlif tərbiyəvi məsələləri həll edir. Məsələn, hətta böyük qrupda da lazımı vərdişlər aşılamaqda geri qalan, işinə ciddi nəzarət tələb edilən uşaqlara təsadüf olunur. Elə uşaqlar var ki, çalışqandır və tapşırılan işi vicdanla yerinə yetirir, lakin yaşadılarının kollektivində işləməyi bacarmır. Beləliklə, əməyi təşkil edərkən, müəllim və tərbiyəçi hər dəfə hansı tərbiyə məsələlərini həyata keçirməyin lazım olduğu, əməyi hansı formada təşkil etməyin, uşağa hansı hallarda fərdi tapşırıq verməyin, hansı hallarda kiçik kollektivlərdə birləşdirməyin məqsədəuyğun olduğu barədə fikirləşir.

Mümkün mürəkkəbləşmələrin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün əməyin təşkili formasının xüsusiyyətlərinə işdə uşaqları birləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır. Kollektivdə onların birləşdirilməsi nə vaxt baş verir? Bu birləşmə üçün hansı vasitələr lazımdır? Uşaqların bu və ya digər birləşmələrində hansı məsələlər daha müvəffəqiyyətlə həll olunur. Bu sualları aydınlaşdırmaq üçün, konkret

misallara müraciət etməklə, əmək prosesində uşaqların birləşməsinin müxtəlif hallarına nəzər salmaq mümkündür.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ÖZÜNÜTƏRBIYƏNİN MAHİYYƏTİ, ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ

Hüseynova İ.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, tərbiyə fasiləsiz prosesdir və planlı, mütəşəkkil tərbiyə özünütərbiyə ilə nəticələnir. Başqa sözlə desək, tərbiyə-insanı doğulduğu gündən məzaradək müşayiət edir. Özünütərbiyə - adamın özünü saflaşdırmasıdır, yəni öz xarakterini, təbiətini müsbət mənada dəyişdirmək, təkmilləşdirmək, formalaşdırmaq üçün öz üzərində şüurlu, məqsədyönlü və müstəqil sürətdə işləməsidir. Özünütərbiyə - insanın özündə zehni, mənəvi, fiziki və estetik keyfiyyətləri, adətən rəftar və davranışı təkmilləşdirməyə yönəldilmiş şüurlu və müntəzəm fəaliyyətdir.

Yenidəntərbiyə - adamın şəxsiyyətində, rəftar və davranışında müşahidə edilən qüsurların, zərərli keyfiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Tərbiyə prosesi ilə təlim prosesi bir-birindən fərqlənir. Təlim bir biliyi başqasına öyrətmək deməkdir.

Tərbiyə isə şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırmaq mənasındadır. Tərbiyə ilə fərdləri istənilən şəkildə formalaşdırmaq və nəticə etibarilə cəmiyyətdə istənilən dəyişiklik əmələ gətirmək olar..

Tərz-üsulun tərkib hissəsidir. Məsələn, tərbiyə probleminin şərhinə həsr edilmiş mühazirə tərbiyənin üsuludur. Mühazirə zamanı müəllimin müvafiq bədii əsərlərdən, səciyyəvi faktlardan, şagirdlərin həyatından konkret misallar gətirməsi, canlı nümunələrdən istifadə etməsi, tərbiyəvi situasiya yaratması və s. həmin üsulla daxil olan tərzlərdir.

Vasitə- isə tərzdən xeyli geniş anlayışdır. Tərbiyə işinin metodikasında istifadə olunan nə varsa hamısı bu anlayışa daxildir. Məsələn, söz, fəaliyyət növləri (təlim, oyun, əmək, idman və s) folklor və incəsənət əsərləri, kitab, dərslik, əyani-texniki təlim vasitələri-bütün bunlar tərbiyə məqsədinə xidmət etdikdə onun vasitələri olur. Bu da həqiqətdir ki, çox vaxt real tərbiyə prosesində üsul, tərz və vasitə arasında dəqiq sədd olmur. Məsələn, öyüd nəsihətdən tərbiyə işində tərz kimi də, vasitə kimi də, üsul kimi də istifadə olunur. Eyni sözləri digər üsul, tərz və vasitələr haqqında da demək olar.

Həzrəti Əli Əlehissəlan buyurmuşdur ki, “ Siz böyüklərə hörmət bəsləyin ki, uşaqlarda sizə hörmət bəsləsinlər ”.

Bütün bu deyilənləri əsas götürərək pedaqoq alimlərin əksəriyyəti tərbiyə üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

- 1) Əsasən şüurun və əqidənin formalaşdırılmasına xidmət edən üsullar (inandırma)
- 2) Əsasən fəaliyyətin təşkilinə və davranış təcrübəsinin formalaşdırılmasına yönələn üsullar (alışdırma)
- 3) Fəaliyyət və davranışı stümullaşdıran üsullar (rəğbətləndirmə və cəzalandırma)
- 4) Tərbiyədə nəzarət özünə nəzarət və özünəqiymət üsulları
- 5) Nümunə Stimullaşdırma—hərəkət gətirmək, təkan vermək, həvəsləndirmək, şirnikdirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdırmaq—fəaliyyət və davranışa təkan verməkdir, insanı hərəkətə həvəsləndirməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran üsullar qrupuna yarış, rəğbətləndirməni, bir də ləngidici, məhdudlaşdırıcı rol oynayan cəzalandırmanı daxil edirlər.

Yarış—həm kollektivdə şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etməyin, həm də onu stimullaşdırmağın başlıca üsullarından biridir. Tərbiyə üsulu kimi o, uşağın özünü təsdiqləmə faktına istinad edir. Məlum olduğu kimi , hər bir şagird sinif və kollektiv və ya məktəb kollektivində öz yerini “qanmağa” müəyyən keyfiyyəti ilə tay-tuşundan seçilməyə müxtəlif məsələlərdə onlarla mübahisə aparmağa, öz mənliliyinin üstünlüyünü nümayiş etdirməyə meyilli olur.

Yarışın tərəflərin bütün üzvləri ön yerə çıxmaq üçün “Başını qoyma balışa, ver özünü yarışa” kəlamının ruhuna uyğun şəkildə işə girir. Hər tərəfin uşaqları zəif həmkarlarına (sinif yoldaşlarına) da lazımi yardım göstərilir. Nəticədə hamı qazanır, uduzan olmur. Buna görə də yarış qiymətli tərbiyə üsuludur.

Vaxtına, məzmununa və formasına görə yarış müxtəlif olur. Məsələn; vaxtına görə epizodik, qısa və uzun müddətli, formasına görə fərdi (məsələn şagirdlə şagird arasında) və kollektiv (məsələn, siniflə sinif, məktəblə məktəb) yarışdan danışmaq olar.

Məzmun baxımından isə daha rəngarəng olub fəaliyyətin əksər sahələri üzrə (misal üçün məktəb ləvazimatını qorumaq, tədris ləvazimatını səliqəli, sinif otağını təmiz saxlamaq, bədii öz-fəaliyyət dərnəklərində çalışmaq təşkil edilib keçirilə bilər. Təربiyədə yarış üsulunun səmərəliliyini təmin etməkdən ötrü konkretliyə və aşkarlığa əməl olunmalı, yarışın nəticələri öyrənilib müqayisə və qiymətləndirilməlidir.

Rəğbətləndirmə—Şagirdi rəğbətləndirmək-onun hərəkət və davranışını təqdir etmək, müsbət qiymətləndirmək deməkdir. Yaxşı hərəkətinə görə uşağı rəğbətləndirəndə o xoşal olur, ruhi təsəkinlik tapır, sevinc hissi keçirir və belə səadətdən, sevincdən məhrum olmamaq üçün gələcəkdə də yaxşı işlər görməyə, nəcib sifətlərə malik olmağa, daha nümunəvi davranmağa çalışır.

Rəğbətləndirmə özünün təsir qüvvəsi ilə başqalarını da əməlləri yüksək qiymətləndirilən adamlar kimi olmağa, yaşamağa, davranmağa həvəsləndirir. Ona görə də bu didaktik cəhətdən çox faydalıdır.

Məktəblərdə, həmçinin şagird özünüidare təşkilatlarında rəğbətləndirmənin başqa növləri (şagirdin şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq, iclaslarda adını yaxşılığa çəkmək, haqqında məktəbin divar qəzetində məqalə yazmaq və s) tətbiq olunur.

Cəzalandırma—Təربiyə praktikasında yeri gələndə tətbiq olunan üsullardan biri də cəzalandırma. Yerində tətbiq edilən cəza növləri arzu olunmaz sifətlərin qarşısını almaq olur.

Ancaq təcrübə göstərir ki, fiziki cəzanın ziyanı xeyrindən artıx olur. Məsələn; müəyyən qəbahətə yol verdiyi üçün uşağı döymək əksər halda onu tmütülük, yalançılıq, sırtıqlıq, qorxaqlıq kimi sifətlər doğurur.

Ailə və məktəblərimizdə cəzalandırma yalnız müsbət mənada təربiyə məqsədinə xidmət etməlidir.

Ümumtəhsil məktəblərində cəzalandırma üsulunun tez-tez istifadə olunan formaları aşağıdakılardır: danlamaq, parta arxasında ayaq üstə saxlamaq, sinif qarşısında şifahi töhmət vermək, sinifdən çıxarmaq, paralel sinfə keçirmək və s. Pis hərəkətlərə görə bu üsulların tətbiqi uşağı mənəvi əzab çəkməyə vadar edir. Onu yoldaşları arasında “gözdən salır” pis vəziyyətdə qoyur. Uşaq bir də əzab hissini keçirməməkdən, tay-tuşlarının tənəsinə məruz qalmamaq üçün xoşagəlməz hərəkətlərə yol verməməyə çalışır.

Cəza (həmçinin rəğbətləndirmə) üsullarından istifadə edərkən yaxşı nəticələrə çatmaqdan ötrü: a) onların ədalətli, haqlı olmasına b) müəyyən həddi gözləməsinə v) uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almasına q)kollektivin rəyi ilə hesablaşmağa ciddi əməl edilməlidir. Uşağa aydın olmalıdır ki, bu günki yaxşı hərəkətinə görə rəğbətləndirildiyi kimi, sabahki pis əməlinə görə də ciddi cəza ala bilər, yaxud əksinə bu gün qəbahətə görə cəzalanırsa sabah yaxşı davranırsa işləri ilə günahını yusa, rəğbətləndirilə bilər.

Uşaq yəqin etməlidir ki, cəza əslində ona hörmət formasıdır. Çünki, bu üsul onu təhqir etmək, gözdən salmaq üçün yox, pis hərəkətlərdən uzaqlaşdırmaq, düz yola gətirmək məqsədi ilə tətbiq olunur.

Məktəbdə elə münasib şərait yaradılmalıdır ki, hər bir şagird öz şəxsiyyətini düzgün istiqamətdə formalaşdırmağa, qəbahətə yol vermiş uşaq öz üzərində çalışıb səhvini aradan qaldırmaq imkanına malik olsun.

Təربiyə işində ondan təqlid üçün örnək, əyani forma, canlı şahid kimi bilavasitə istifadə etdikdə nümunə üsul xarakteri kəsb edir, üsul səviyyəsinə qalxır.

Nümunə tərz və vasitə kimi təربiyənin bütün üsullarına daxil olur. Təربiyə işində nümunənin rolu əvəzedilməzdir. Nümunə əsasında aparılan təربiyə bu və ya digər keyfiyyət, hərəkət və davranış qaydası haqqındakı anlayışları konkretləşdirir, əyaniləşdirir və nəticədə uşaqda daha canlı təsəvvür yaradır. Uşaq həmin nümunədən ibrət dərsi götürür, ideal hisslərlə yaşayır, müsbət hərəkətlərə, xeyirxah əməllərə meyl edir. Nümunə növlərinin arasında isə valideyn, dost—təşis və usta—təربiyəçi nümunəsinə daha geniş yer verilmişdir. Məsələn; Azərbaycan atalar sözlərində deyilir: “ot kök üstə bitər”, “ana çıxar ağaca qızı budaq-budaq gəzər”, “mərd oğul ataya çəkər, xas qız—anasına” və s. Bu kimi kəlamlardan görünür ki, xalq müdrikliyi övlad təربiyəsində hər iki valideynin rolunu (xüsusi qızın təربiyəsində ananın, oğlanın təربiyəsində isə atanın rolunu) yüksək qiymətləndirir. Nümunənin rolunu xalqın verdiyi əhəmiyyətə aşağıdakı hikmətamiz kəlamlardan da aydın sezmək olur; “Adam adam sayəsində adam olar”, “Dostunu mənə de, sən kim olduğunu deyim”, Qonşu—qonşuyabaxar, canını oda yaxar “, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Qanmaza yoldaş olma səni də qanmaz edər” və s.

Təربiyədə canlı nümunələrdən istifadə etmək həm də ona görə əlverişlidir ki, uşaq suçəkən kimi bir şeydir nə görür onu götürür.

İkinci mühim şərt—uşağı təربiyə edən şəxslərin özlərinin nümunəvi olmalarıdır. Xüsusən valideyn, təربiyəçi və müəllimlər uşaq üçün ideal nümunə olmalıdırlar. Onlar uşaqlarda görmək istədikləri sifətləri özlərinin hərəkətlərində, rəftar və davranışlarında qəti yol verməməlidir və heç vaxt unutmamalıdır ki, “Böyük danışanı kiçik götürər”, “Arpa əkən buğda biçməz”, “Nə tökərsən aşına o da çıxar qaşığına”.

Deməli, hər bir tərbiyəçi hər hansı bir sifəti uşağa aşılamağa başlamazdan qabaq şəxsi davranışında nümayiş etdirməli, özünün xarakter əlamətinə çevirməlidirlər. Əks halda tərbiyə işində müsbət nəticə qazanmaq qeyri-mümkündür.

Müəllimlik elə bir yüksək peşədir ki, Platon da müəllimə yüksək qiymət verib demişdir ki, “Atam məni göydən yerə endirmişdir, müəllim isə məni göylərə qaydırdı.”

DÜNYA TƏCRÜBƏSİNDƏ “YAXŞI UNIVERSİTET” ANLAYIŞI

Hüseynzadə F.İ.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Universitet termini az qala bütün dünyada ortaq istifadə edilən ifadədir. İngilis dilindən “university”, “universe” kəlmələrindən meydana gəlmişdir. “Universe” özü hamısı bir arada, dünyanı və bütün insanları əhatə edən kainat mənasını verir. Köhnə ingilis və fransız dillərindən bu günümüzdə qədər gələn “universitet” kəlməsi bütün dünya elmlərini özündə cəmləyən, fərqli fakültələri birləşdirən məkan və həm də qurum deməkdir (Webster’s New Twentieth Century Dictionary, 1979). Qısaqı, universitet bütün dünya elmlərinin tədris edildiyi və həm də “istehsal edildiyi” ali təhsil mərkəzidir. Şərq mədəniyyətində universitet kəlməsinin mədrəsə kəlməsi ilə əvəz olunması kimi hallar vardır.

Son illər beynəlxalq təşkilatların hazırladığı “Ən yaxşı universitetlər” siyahılarında ölkəmizdən heç bir universitet yer almağı bacarmamışdır. O zaman qarşımızda belə bir əsas sual yarana bilər: Bu təşkilatlara görə “ən yaxşı universitet” necədir və hansı kriteriyalara sahibdir?

Dünyanın ən yaxşı universitetləri sıralanarkən fərqli kriteriyalar əsas götürülə bilər. Bəzən hətta bir xüsusiyyətə görə belə dəyərləndirmə aparılır. Sıralamaların inkişaf etmiş ölkələr üçün həmin ölkə daxilində, bəzən qitələr üzrə, bəzən də dünya üzrə aparılması mümkündür (coğrafi cəhətdən sıralama).

“US News and Reports”-un dəyərləndirməsində 6 əsas kriteriya əsas götürülür:

1. Universitetin akademik mütəxəssislərinin dəyərləndirilməsi (40 %)
2. Şirkətlərin insane resursları rəhbərlərinin dəyərləndirmələri (10 %)
3. Beynəlxalq sferadan olan müəllim sayının dəyərləndirilməsi (5 %)
4. Beynəlxalq sferadan tələbə sayının dəyərləndirilməsi (5 %)
5. Bir müəllim sayına düşən tələbə sayının dəyərləndirilməsi (20 %)
6. Bir müəllim sayına düşən istinad sayının dəyərləndirilməsi

Belə siyahılarda universitetlərimizin proqramlarına görə: 1. Biznes, 2. Hüquq, 3. Tibb, 4. Mühəndislik, 5. Dünyəvi elmlər, 6. Sağlamlıq, 7. İctimaiyyətlə əlaqələr, 8. İncəsənət olaraq sıralanmaqdadır.

Digər tərəfdən “Academic Ranking of World Universities”-ə görə sıralanarkən məzunların aldığı beynəlxalq mükafatlar, müəllim heyətinin aldığı beynəlxalq mükafatlar, beynəlxalq jurnallarda dərc olunan məqalələr və akademik fəaliyyətlərin dəyərləndirmələri də əsas götürülür.

“Universitet” haqda ümumi məlumatlar:

Hər hansı bir universitetin əsas vəzifəsi təhsil vermək və araşdırma etməkdir. Ayrıntılardan əvvəl universitetin verməsi lazım olan əsas xidmətlərə baxaq:

1. Tələbələrə təhsil vermək. Universitetə gəlmiş tələbəyə ixtisası üçün lazım olan əsas informasiyalardan əlavə, dünyanı, mədəniyyətləri və insanları daha yaxşı anlamaq üçün bəzi təməl məlumatlar verilir. Bu zaman məlumatı qəbul etməklə yanaşı, onu tapmaq vasitələri də başa salınır və yeni bacarıqlar mənimsənilir. Qısaqı, beləcə universitetlər (və dolayısıyla da dövlətlər) ixtisasını yaxşı bilən peşəkarlar, həm də yaxşı insan yetişdirməyi məqsəd qoyurlar.

2. Araşdırma etmək və yeni informasiya istehsal etmək. Universitet heyəti öz sahələrində elmi və təcrübə araşdırmalar etməlidir. Bunlardan yaranan nəticələr hesabatlar şəklində hazırlanmalı, beynəlxalq qurumlara təqdim olunmalı, jurnallarda yayımlanmalıdır. Tələbələr də prosesin fəal iştirakçısı olmalıdır. Müəyyən nöqtəyi nəzərdən universitet elmi, biliyi istehsal edən mərkəz olmalıdır.

3. Dil öyrətmə. Universitet təhsili dil və qavramaya əsaslandığı üçün, rəsmi dildən əlavə, ən az bir xarici dil mükəmməl tədris edilməlidir. Qərb universitetlərində rəsmi dili öyrətməyə, özəlliklə yazmağa proqramlarda böyük yer verilir.

4. Məlumatı yaymaq. Universitetlər özlərinin istehsal etdikləri və ya başqa qurumlara aid elmi informasiyanı cəmiyyətə çatdırmalıdır. Mövcud və yeni məlumatlar konfranslar, hesabatlar, kitablar və media vasitəsilə yayılaraq informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına təsir göstərilmiş olar.

5. Düşüncə və insan gücünün mənbəyi olmaq. Fərdlər və ya müəssisələr universitetlərdən əlaqədar mövzularda fikirlərini istəyə bilər. Fərqli qurumlar universitetlərdəki insana potensialından mütəxəsis və ya rəhbər olaraq faydalana bilərlər.

6. Cəmiyyət və dövlətlə daimi işbirliyi qurmaq. Universitetlər fərd, müəssisə və quruluşların ehtiyaclarını təmin etmək üçün dövlət və cəmiyyətlə işbirliyi fəaliyyətindədirlər. Beləcə, onlar öz ölkələri, hətta beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan problemlərin həllində belə iştirak edə bilərlər. Layihələr təsis edə, ideyalar verə və təklif etdikləri həll yollarına uyğun fəaliyyət planları işləyib hazırlaya bilərlər.

DEMOKRATİK İDARƏETMƏDƏ MƏKTƏBAXİLİ NƏZARƏT VƏ ONUN KEYFİYYƏTƏ TƏSİRİ

İsgəndərli A.Ş.

Gəncə Dövlət Universiteti

Pedaqoji proses şagirdlərin potensialının üzə çıxarılmasını, reallaşdırılmasını və inkişafını təmin edir. Keyfiyyətli təhsil prosesinin qurulması, onun strukturunda, məzmununda və təşkilində dəyişikliklər hesabına reallaşdırılmalıdır.

Məktəb rəhbərləri öz fəaliyyətini pedaqoji kollektivə əsl hörmət, etimad onlar üçün əlverişli iş şəraitinin yaradılması üzərində qurmalıdır. Məktəb rəhbərlərinin məhz bu cəhəti, pedaqoji idarəetmə nəzəriyyəsini əsaslı surətdə tamamlayır. İdarəetmə milli zəminə, mənəvi sərvətlərə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmalıdır. İdarəetmədə obyektiv şərait nəzərə alınmalıdır. Təhsil müəssisəsinin tipinin dəyişdirilməsi xüsusilə müasir dövrdə müsbət nəticə verən, keyfiyyətə müasir mərhələlər sisteminə qovuşan demokratik idarəetmə üslubu ön plana çəkilir. Bəzən sual doğurur. Təhsil müəssisələrində demokratik idarəetmə sistemi necə olmalıdır? Bizcə demokratik idarəetmə sistemində dəqiq resept vermək çətindir. Amma təcrübəyə əsaslanaraq deyə bilərik ki, rəhbərlik – pedaqoji kollektiv, rəhbərlik – şagirdlər, rəhbərlik – ictimai təşkilatlar, müəllimlər – şagirdlər, müəllimlər – valideynlər və s. sisteminə üstünlük verilməlidir. Demokratik idarəetmədə fəaliyyətin optimallaşdırılması əsas götürülməlidir. Burada təhsil kriteriyalarının aydınlaşdırılması, konkret şəraitin nəzərə alınması, optimal variantın seçilməsi, nəzarət mexanizminin müəyyənləşdirilməsi əsas götürülməlidir. Ümumiyyətlə, idarəetmə anlayışı bir sıra ədəbiyyatlarda **məktəbdaxili idarəetmə** anlayışı kimi nəzərdə tutulur. Məktəbdaxili idarəetmə dedikdə qərarların hazırlanmasına, qarşıya qoyulan məqsədə müvafiq olaraq obyektin təşkilinə, nəzarətinə, tənzimlənməsinə, dəqiq informasiya əsasında monitoring və qiymətləndirmə aparılmasına və yekunlaşdırılmasına istiqamətləndirilmiş fəaliyyət başa düşülür. İdarəetmədə əsasən bir sıra funksiyalar şagird – müəllim təşkilatlarının ixtiyarına verilməlidir. Məktəbdaxili idarəetmədə əməyin elmi təşkili prinsipi əsas götürülməlidir. Bizcə idarəetmədə iştirak edəcək şəxslərin təyini yox seçilməsinə üstünlük verilməlidir. Müəssisənin təhsil şurasında məktəbdaxili qaydaların idarə olunması, şagirdlərin marağının öyrənilməsi, ictimai rəyin toplanması, kadrlarla iş və maddi texniki bazanın möhkəmləndirilməsi və s. kimi komisiyalar yaradılmalıdır. Aydındır ki, məktəbdaxili idarəetmənin həm funksiyaları, həm də məqsəd və vəzifələri, metodologiyası var. Həmin metodologiyaya aşağıda göstərilən anlayışların daxil edilməsini vacib hesab edirik:

- tədris-tərbiyə prosesinin (pedaqoji prosesin) idarəetmə texnologiyalarının xüsusiyyətlərindən asılılığı;
- kadrların seçilməsi, onların fəaliyyətinin monitoringi və qiymətləndirilməsi, müsbət motivasiya, kollektivdə əlverişli pedaqoji, psixoloji mühitin formalaşdırılması;
- məktəbin inkişaf prosesi (hansı şəraitdə məktəbdə innovasiya prosesləri səmərəli olacaq və bu şəraiti necə yaratmaq lazımdır);
- idarəetmə nəticələrinin xarici təsirdən asılılığı (sosial-mədəni mühit).
- koleqiallığın vəhdəti
- idarəetmədə demokratiklik
- məktəbdaxili nəzarət və s. bu metodologiyaya daxil olan anlayışlar xüsusilə məktəbin idarə olunması pedaqoji sistemlərin funksiyasına, keyfiyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Ümumtəhsil

məktəblərində təhsil prosesi dedikdə 3 tərkib hissənin: təlim-tərbiyə, tədris-idrak və özünütəhsil proseslərinin vəhdəti başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumtəhsil məktəblərində hər bir müəllim şagirdlərin tədris-idrak fəaliyyətini idarəedənlər subyekt, tədris müəssisəsinin rəhbəri (direktor, onun müavinləri) isə bütövlükdə bu prosesləri idarə edən subyekt kimi çıxış edir. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil prosesi şagird şəxsiyyətinin mütəşəkkil təlim-tərbiyə və tədris-idrak proseslərində kurikulumdan aşağı olmayan səviyyədə bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişafını təmin edən məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Ümumtəhsil məktəbi mürəkkəb dinamik sistem olmaqla məktəbdaxili idarəetmənin obyektini kimi götürülməli, məktəbin və onun ayrı-ayrı komponentlərinin və ya hissələrinin idarə olunması isə ümumilikdə çoxprofilli ümumtəhsil məktəb şəbəkəsinin idarə olunması kimi qəbul edilməlidir. Belə ümumtəhsil altsistemlərinə pedaqoji prosesi, sinif-dərs sistemini, məktəbin tərbiyə üzrə iş sistemini, peşəyönümü iş sistemini, məktəbin ayrı-ayrı pillələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini və başqalarını daxil etmək olar. Məktəbin ayrı-ayrı sistemlərinin idarə olunması məktəbdaxili idarəetmənin mənasını və məzmununu müəyyən etməlidir. Deməli, məktəbdaxili idarəetmə, pedaqoji prosesin bütün iştirakçılarının məqsədyönlü, qarşılıqlı əlaqələri əsasında prosesin obyektiv qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq optimal nəticənin təmin olunması məqsədini həyata keçirir.

İdarəetmədə nəzərdə tutulan prinsiplərin xüsusilə kollegiallığın və nəzarət komissiyasının gördüyü işlərin uzlaşdırılması prinsipinin keyfiyyətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi istər nəzəri, istərsə də praktik olaraq özünü göstərmişdir. Kollegial idarəetmə olmadan, pedaqoji ictimaiyyətin rəyini öyrənmədən, xüsusilə məktəbdaxili nəzarətin rəyini nəzərə almadan, idarəetmə üzrə qərarların hazırlanması və qəbulunda komissiyalara rəhbərlik edən şəxslərin iştirakı olmadan, habelə işin gedişi üçün rəhbərlərin şəxsi məsuliyyəti olmadan, demokratik prinsiplərə söykənmədən səmərəli nəticələr əldə olunması mümkün deyil. İdarəetmədə müasir-sosial-təhsil situasiyasının xüsusiyyətlərindən biri təhsil müəssisələrinin özlərinin də müstəqilliyinin olması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman məktəbin sosial rolu artır, insanların təhsil müəssisəsindən gözlədikləri tələblər özünü doğruldur, daxili imkanların artırılması üçün valideyn səyi artır. Xarici mühitə istiqamətləndirmə və orada müsbət nəticə artır. Respublikanın Təhsil Qanununda, təhsil islahatlarında, inkişaf konsepsiyalarında əks olunan, təhsil qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr, onların həyata keçirilməsində məsul olan rəhbərlərin məsuliyyətlərinin dərk olunmasında nəzərdə tutulan qərar və sərəncamların yerinə yetirilməsi tələb kimi qoyulur. Həmin tələblərin keyfiyyətli həlli üçün məqsədyönlü münasibət olmalı, nəzarət imkanları təhlil olunmalı, rəhbərin idarəetmə qabiliyyəti, bacarığı, tərbiyəsi, idarəetmənin xarakteri, strukturu və funksiyaları məktəb qarşısında qoyulmuş başlıca vəzifələrin həyata keçirilməsinə hazırlıq səviyyəsi kimi müəyyənləşdirilməlidir.

Məktəbdaxili idarəetmədə səmərəli nəticələr əldə etmək üçün nəzarətin məzmununa diqqət yetirilməlidir. Bu məsələdə məktəb direktoru, işgüzar pedaqoji kollektiv, idarəetmədə iştirak edən kollegiallıq keyfiyyətin əldə olunması üçün birgə səy göstərməlidirlər. Məktəbdaxili nəzarətin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bu işdə məktəb direktorunun ümumi insani və pedaqoji mədəniyyəti müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbdə təhsilin keyfiyyəti idarəetmənin səviyyəsindən xüsusilə məktəbdaxili nəzarətin düzgün təşkilindən xeyli dərəcədə asılıdır. Ona görə də məktəb rəhbərliyi pedaqoji kollektivin qarşısına çıxan çətinlikləri müntəzəm öyrənməli, Nəzarət komissiyasının irəli sürdüyü təkliflər, nöqsanlar, hətda qabaqcıl təcrübə kimi qeyd etdiyi fikirlər ciddi araşdırılmalı, müvafiq qərarlar qəbul edilməli və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq təşkilatı-pedaqoji işlər görülməlidir.

PEDAQOJİ KONFLİKTLƏRDƏ STRATEGİYA SEÇİMİ

İsmaylova G.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Konflikt - cəmiyyətdə subyektlər arasındakı əks əlaqənin bir forması hesab edilir. İstəklər, maraqlar, dəyərlər fərqli olduğundan insanlar arasında konfliktlər baş verir. Məşhur Amerika psixoloq-konfliktoloq Ç.Likson demişdir: “Əgər insan öz həyatında konflikt yaşamırsa, o, nəbzinin döyünüb döyünmədiyini yoxlamalıdır”. Konfliktin inkar olunması, yaxud konflikt situasiyalardan yayınmaq özünü problemi dərinləşdirir, yaranmış xoşagəlməz halların qarşısının zamanında alınmasını əngəlləyir.

Məlumdur ki, qabaqcıllardan düzgün planlaşdırılmış təlim-tərbiyə prosesi müəllim və şagird arasında olan münasibətlər zəminində qurulmuş işi nəticəyönlü etməyə müvəffəqdir. Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird əməkdaşlığı qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru stimulu artırır, müasir təlimin interaktivliyini,

şəxsiyyətyönümlü olmasını təmin edir. Lakin realıqda belə olmaya da bilər, mövcud ziddiyyətlərin hərəkətverici qüvvəyə çevrilməsinə zamanət vermək olmaz. Təbii ki, təlim-tərbiyə prosesində münaqişələrdən nə təhsil alan, nə də təhsil verən sığortalanmamışdır.

Pedaqoji prosesdə baş verən konfliktlər əksər hallarda şəxsiyyətlər arasındakı konfliktlərə başa düşülür. Belə ki, məqsədə doğru yönəlmiş maraqlar çərçivəsində tərəflər norma və dəyərlərləri qəbul etmirlər. Tədqiqatçılar tərəfindən pedaqoji konfliktlərin fəzaları müəyyənləşdirilmişdir:

1. Qəbul olunmuş sosial normaların pozulması, dəyərlərin inkarı – konfliktin başlanğıc səbəbi ola bilər.

2. Qarşı tərəfin cavab reaksiyası.

3. Mövcud münasibətlərdə qəbul olunmuş norma və dəyərlərin radikal və sürətlə dəyişməsi.

Pedaqoji konfliktlərin səbəblərini də təxmini təsnifatını vermək olar:

- Uşağın davranışının proqnozlaşdırılmasında müəllimin məhdud olan təsəvvürləri.

- Baş vermiş münaqişənin digər şagirdlər şahidi olduqda, müəllimin öz sosial statusunu saxlamaq məqsədi ilə uşaqlara qarşı şiddət nümayiş etdirməsi.

- Müəllim tərəfindən hər hansı bir hərəkəti yox, tam şəxsiyyətinin müzakirəsi və bunun zəminində mənfi ictimai rəyin formalaşması

- Şagird haqqında təsəvvürlərin subyektiv fikirlərə əsaslanması. (Burada ailənin durumu, şagirdin uşaq kollektivində mövqeyinin nəzərə alınmaması və s.)

Pedaqoji konfliktlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bir çox hallarda konfliktli situasiyaların nəticəsi müəllimin xeyrinə həll edilməsi ilə bitir. Şagird üçün məktəbin qoyduğu öhdəliklər, daim nümunəvi olmaq istəyi ağır yükə çevrilir. Ona görə də münaqişəli vəziyyətlər qaçılmazdır. Bu prosesdə önəmli olanı müəllim tərəfindən seçilmiş strategiyadır. Bir çox hallarda münaqişələrin həlli yolunu tapmaq məsuliyyəti müəllimin üzərinə düşür. Konfliktli situasiyalarda tətbiq edilən strategiyaların bir neçəsinə nəzər salaq.

1. Konfliktdən yayınma (uzaqlaşma). Bu strategiya o zaman özünü doğruldur ki, konfliktin həlli üçün daha mənasib olanı – susmaq və ya gözləmə mövqeyində olmaq. Problemin həllinə sərf olunacaq resurs və gücün gözlənilən nəticə üçün real olmaması. Bəzən müəllimin bu mövqeyi şagirdlərə düşünmək üçün zaman verir, mövcud vəziyyətə mövqelərinin dəyişmək imkanı yaradır. Konfliktdən yayılmanın bir neçə növü var: susmaq, şagirdi sınıfdan xaric etmək, dərstdən imtina etmək, formal münasibətlərə keçid və s.

2. Güzəşt strategiyası. Konfliktli vəziyyətlərdə güzəştlərin tətbiqi. Buraya aid etmək olar: vəziyyətin yüngülləşdirilməsi, kompromislərə getmək, status “kvo” nun saxlanması və s. Kompromis, danışıqların aparılmasında xüsusi qabiliyyət tələb edir ki, bu halda tərəflərin maraqları mütləq nəzərə alınır, qismən olsa da hər tərəfin özünü haqlı hesab etməsi imkanı yaradılır. Bu daha ədalətli hesab edilə bilər.

Nəticədə onu qeyd etmək lazımdır ki, düzgün təşkil edilmiş təlim-tərbiyə prosesində sağlam mühit hökm sürməlidir. Öyrənmə və öyrədən arasında münasibət saf mənəvi-əxlaqi dəyərlərə əsaslanmalıdır. Müəllim öz işinin, peşəsinin vurğunu olmalıdır. Çünki, o, bəşərin gələcəyinin təminatçısı olan, sağlam cəmiyyət üçün, sağlam düşüncəli şəxsiyyət yetişdirir.

CEYMS COYS MODERNİST ƏDƏBİYYATIN İNCİSİ KİMİ

Kancılar E.L.

Bakı Slavyan Universiteti

Avropa ölkələrində XX əsrin əvvəllərindən xüsusi ilə birinci Dünya Müharibəsindən sonra böyük ruh düşgünlüyü müşahidə olunmağa başladı. Müharibələr və inqilablar əsri olan XX əsrin acı gerçəkləri, dəhşətli yaşantıları insan və cəmiyyət haqqında əvvəlki təsəvvürləri alt-üst etdiyindən, gerçəkliyi yenidən qavramaq ideyası yaranmaqda olan mədəniyyətin əsas xarakterini müəyyənləşdirirdi.

Təbii ki, bu proses ədəbiyyatdan da yan keçmədi. Müxtəlif tipli cərəyanlar yaranmağa başladı ki, bunları ümumi bir adla modernizm adlandırdılar. Sözsüz ki, bu cərəyan özlüyündə müxtəlif qollara ayrılırdı. Modernizm “modern” sözündən götürülmüş bir sıra Avropa dillərində “müasir-çagdaş” mənasını verən müasir sənətdə tarixi bir zaman çərçivəsi idi.

Bir modernist kimi xüsusilə də Ceyms Coys Avropanın klassik əxlaq və mədəniyyətinə qarşı üsyan edirdi. Coys ardıcıl təhkiyyə prinsipinə riayət etməyərək ədəbiyyata daxili monoloqlar vasitəsilə “Şüur axını” adlı yeni bir üslub gətirdi. O, nərsdə o vaxta qədər görünməmiş eksperimentləri tərcih etdi. Şüur axını, fikir yığını, bir neçə fikrin bərabər və çarpaz hərəkəti, epizodluluq, montaj, söz yaradıcılığı-bütün bunlar Coys

yaradıcılığı üçün xarakterik xüsusiyyətlərdir. Bu üslub nizamsızlığın qovulması ilə şüurun mental həyatının bilavasitə canlandırılmasını iddia edən üslubdur. “Şüur axını” üslubunun ən gözəl nümunəsi isə XX əsrin bu nəhəng yazıçısının şedevr əsəri sayılan “Uliss” romanıdır. “Uliss” romanı Homerin “Odyssey”-nin modernizm qaydalarına uyğun olaraq bərpa olunmuş formasıdır. Əvvəlki iki əsər arxasınca “Uliss” kimi möhtəşəm əsərin yaranacağına sanki müjdəçi rolunu oynayırdılar. “Uliss” onsuz da möhtəşəm olan Coys yaradıcılığına daha da böyük şöhrət və əzəmət gətirdi. Çünki bu əsər yazıçının öz doğma torpaqlarından kənarda sürgündə olduğu illərdə yazılmışdır.

“Uliss” dünya nəsr təcrübəsində sadəliklə mürəkkəbliyin təkrarolunmaz bir sintezidir. Coysun əsərlərində fəlsəfi mühakimələr, psixanalitik mülahizələr, əqlin oyunları insan düşüncəsinin hüdudsuzluğunu və eyni zamanda əskikliklərini və bəzən də məntiqsizliyini nümayiş etdirir. Bu romanda zaman, məkan və insan kontekstləri bir-birinə çulğalaşmış kütlə halında təsvir edilmişdir.

ANA DİLİMİZƏ QAYĞI VƏTƏNDAŞLIQ BORCUMUZ KİMİ

Kərimli S.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Vətən yalnız sərhədlərə malik olan quru sahəsi deyildir. Ata-babalarımız bu torpaqda dünyaya göz açmış, onu qoruyub müdafiə etmiş, uğrunda canlarını qurban vermişlər. Vətəni vətən edən onun vətəndaşları, uğrunda canından keçib şəhidlik zirvəsinə ucalanlardır. “Ana vətən” sözünün deyilməsi heç də təsadüfi deyildir. Biz vətəni anamız kimi sevib, anamızın namusunu qoruduğumuz kimi vətənimizi də o şəkildə qorumalıyıq.

Hər bir şəxs öz milli mənsubiyyətini dərk etməli, havasını udduğu, torpağında gəzdiyi, çörəyini yediyi vətənin qarşısındakı vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməlidir. Vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək üçün ilk növbədə, vətəni sevməlidir. Vətəni və millətini sevmək yüksək əxlaqi keyfiyyətdir. Vətən sevgisi özünü mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə, ana dilinə, adət-ənənələrinə, yurduna olan sevgidə özünü göstərir. Vətəni sevən şəxs onun dilini, tarixini, coğrafiyasını, milli-mənəvi dəyərlərini dərinlən bilməli və heç vaxt unutmamalıdır. Çünki vətənin bu kimi vacib amilləri unudularsa, bu vətən və millət varlığını sürdürə bilməz. Milli varlığımızı qorumaq üçün isə, ilk növbədə, ana dilimizi qorumalıyıq. Dilimizin varlığını qoruyub saxlaması üçün mütləq şəkildə, onun saflığını, təmizliyini qorumaq lazımdır. Bunun üçün ədəbi dilimizin saflığını korlayan yersiz ifadələrdən təmizləmək lazımdır. Ədəbi dilimizin qorunması məsələsi son dövrlərdə olduqca aktualdır. Çünki dövlətimizin yalnız həmsərhəd dövlətlər ilə deyil, eyni zamanda əksər dövlətlər ilə tərəfdaş mövqeyi, ölkəmizin təhlükəsizlik baxımından sabit olması ölkəmizə hər il minlərlə turist axınına, müxtəlif millətlərin ölkəmizdə yaşaması zərurətini yaradır. Bu cür şəraitdə dilimizi zərurət olmadığı halda daxil olan xarici ifadələrdən qorumalıyıq.

Ana dilimizin saflığına, gözəlliyinə zərər gətirən digər bir məsələ isə dilimizdə bir sıra sözlərin yalnız tələffüz olunmasıdır. Bunun əsas səbəbi radio və televiziya verilişlərində yol verilən ciddi orfoepik səhvlərdir. Radio və televiziya verilişləri geniş kütləyə xitab etdiyi üçün bu səhvlər cəmiyyətdə yalnız tələffüzə gətirib çıxardır. Bunun qarşısını almaq üçün həm televiziya və radio verilişlərində həmçinin, ümumtəhsil, orta-ixtisas və ali təhsil müəssisələrində dilimizin qorunmasına yönəlmiş təbliğat, tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

Təhsil müəssisələrində aparılan tədbirlərdə dilimizin qorunması, ana dilimizə məxsus lüğət fondundan düzgün istifadə edilməsi, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən mütəmadi olaraq yararlanmaq, dilçi mütəxəssislərin mühazirələrinin təşkil olunması və.s. məsələləri işıqlandırılmalıdır. Bu şəkildə vətəndaşlıq borcumuzu yerinə yetirmiş olarıq.

MÜBARİZ İBRAHİMOV ŞAĞIRDLƏR ÜÇÜN VƏTƏNPƏRVƏRLİK NÜMUNƏSİDİR

Kərimli S.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Mübariz İbrahimov xalqımızın qeyrətli, qəhrəman oğullarından biridir. O, orta məktəbi bitirdikdən dərhal sonra hərbi xidmətə çağırılmış, Daxili Qoşunların bölüyündə xidmətə başlamışdır. Hərbi xidmətdə

olarkən, çavuş rütbəsi almışdır. Hərbi xidməti bitirdikdən sonra, bir müddət hərbiyədən uzaqlaşsa da, içindəki dərin vətənpərvərlik hissi onu yenidən arzuladığı yerə aparmışdır. Valideynlərinin narazılığına baxmayaraq, yenidən ordu sıralarına qayıtmışdır. Və bir gün çoxdan arzuladığı və planlaşdırdığı işi yerinə yetirmiş, xeyli sayda düşməni məhv edərək şəhidlik zirvəsinə ucalmışdır. Bu hadisə Azərbaycan əsgərinin ruh yüksəkliyinin artmasında, mənəvi cəhətdən güclənməsində xeyli rol oynamışdır. Mübariz İbrahimovun bu hərəkəti xalqımız tərəfindən böyük izdihamla qarşılanmışdır. Milli Qəhrəmanımız haqqında şeirlər, məqalələr, irihəcmli əsərlər yazılır, adı çəkiləndə hər bir azərbaycanlının qəlbi böyük fəxr hissi ilə dolur.

Dövlətimizin siyasətinin əsas prioritet sahələrindən biri, təhsil və onun inkişaf etdirilməsi məsələsidir. Sözsüz ki, bunun əsas səbəbi dövlətin gələcək inkişaf dayaqlarının təhsilin üzərində dayanmasıdır. Təhsil haqqında qanunda ifadə olunduğu kimi, onun əsas məqsədi, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməkdir. Vətənpərvərlik hisslərinin şagirdlərdə formalaşdırılması üçün bir neçə üsuldən istifadə olunur. Onlardan biri də, vətəninə sevmə, onun üçün canından keçməyə hazır olan şəxslərin tanınması, onların fəaliyyəti haqqında məlumat verməklə, şagirdlərdə vətəni uğrunda canından keçməyə hazır olan şəhidlər və milli qəhrəmanlara qarşı sevgi hissi formalaşdırmaqdan ibarətdir. Məlum olduğu kimi, şagird sevdiyi bir şəxsi özünə nümunə olaraq götürə bilər. Bütün bunlar da, şagirdlərdə vətənə sevgi, vətənpərvərlik hissinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Şagirdlərdə bu şəkildə, vətənpərvər hisslərin formalaşdırılması üçün Azərbaycan xalqının milli qəhrəmanı, adını fəxrə çəkdiyi, Mübariz İbrahimov haqqında məlumat verilməsi, onun haqqında tədbirlərin hazırlanması məqsədəuyğundur. Şagirdlərdə Mübariz İbrahimovun timsalında, tarixinə qarşı duyarlı yanaşma, vətənpərvərlik hissinin yüksək təzahürü, düşməyə barışmaz mövqe, cəsarətli və mübariz olma təbliğ olunmalıdır.

TEKNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏDRİS EKSPERİMENTLƏRİNİN TƏŞKİLİ ZƏRURƏTİ

Kərimova E.E.

Gəncə Dövlət Universiteti

Tədris ekperimenti dedikdə dərs zaamını xüsusi olaraq seçilmiş cihaz, qurğu və ləvazimatların köməyiylə hər hansı bir hadisənin (fiziki, kimyəvi, texnoloji) nümayiş etdirilməsi nəzərdə tutulur. Tədris eksperimentinin yetərincə didaktik potensiala malik olmasına baxmayaraq texnologiya fənninin tədrisində ondan praktik olaraq istifadə edilmir. Hazırda yeni təhsil standartlarının tələbləri ilə əlaqədar olaraq tədris eksperimentlərinin təşkili metodikası xüsusi aktualıq kəsb etməyə başlamışdır. Buna görə də müəllimlərdən ənənəvi tədris metodlarının dəyişdirilməsi tələb olunur.

Hazırkı dövrdə şagirdlər geniş texnoloji dünyagörüşünə, qeyri-standart düşüncə tərzinə malik olmalı, texnoloji proseslər – istər konstruksiya materialının emalı, istər məmulatlar üzərində dekorativ işin aparılması, istərsə də yemək hazırlanması və s. zamanı baş verən hadisələrin mahiyyətini dərk etməlidir. Yeni təhsil proqramı məhz şagirdlərdə tədqiqatçılıq imkanlarının aşılmasına yönəlmişdir. Bildiyimiz kimi texnologiyanın tədrisinin ənənəvi metodlarına sözlə izah, söhbət, nümayiş metodu (əmək obyektlərinin və iş üsullarının nümayişi), praktik metodlar (çalışmalar, təlimatlandırma, praktik işlərin icrası, laboratoriya işləri) aid edilir. Tədris ekperimenti isə demək olar ki, tətbiq edilmir. Yalnız konstruksiya materiallarının materialşünaslığı üzrə laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsində şagirdlər müstəqil olaraq parçanın, oduncağın və yaxud metalın müxtəlif xassələrini müstəqil şəkildə tədqiq edərək təcrübə biliklər əldə edirlər. Beləliklə “Materialşünaslıq” Texnologiya kursunun yeganə bölməsidir ki, onun tədrisi üçün əsas metodu tədris laboratoriya ekperimenti təşkil edir.

Tədris eksperimentinin əsas vəzifəsi obyektiv yeni nəticənin əldə olunması deyil, şagirdlərdə müstəqil şəkildə biliklər əldə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsidir. Əgər şagirdlər üçün müstəqil şəkildə təcrübə keçirərək qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq imkanı yaratsaq onların bu yolla əldə etdikləri biliklər uzun müddət hafizələrində həkk olunacaq. Beləliklə deyə bilərik ki, texnologiya dərslərinin təşkilində tədris ekperimenti zəruri tədris üsuludur. Fənnin öyrənilməsində tədris ekperimenti müxtəlif funksiyalar daşıyır. O həm təlim metodu, həm təlim vasitəsi, həm də biliklərin ötürülməsi üsuludur. Nümayiş təcrübələri faktların əldə edilməsi mənbəyi, fənnə olan marağın artırılması vasitəsidir. Eksperimentlər şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin təşkili vasitəsi olaraq onların nəzəri biliklərinin təcrübədə tətbiq olunmasına şərait yaradır. Eksperimentin icrası zamanı şagirdlər eyni avadanlıqlarda eyni tapşırığı yerinə yetirirlər. Bu zaman

şagirdlərin fərdi maraq dairəsinin, onların bacarıqlarının və yaradıcılıq imkanlarının müəyyənəndirilməsi üçün münbit şərait yaranır. Yerinə yetirilən işlər mövzu, xarakter və çətinlik dərəcəsi baxımından rəngarəng olmalıdır. Yerinə yetiriləcək işlərin bir qismini ətraflı təlimatla, digərlərini qısa şəkildə işin icrası qaydaları ilə, bəzilərini isə yalnız tapşırıq şəklində şagirdlərə təqdim etmək lazımdır.

Dərs zamanı tədris eksperimentinin təşkili üçün onun bir çox növlərinə müraciət oluna bilər. Tədris eksperimentinin təsnifat əlamətləri müxtəlifdir. Onlardan ən əsasları olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- tədris eksperimentinə cəlb olunmuş subyekti;
- tədris eksperimenti vasitəsilə əldə olunacaq tədqiqat predmeti;
- eksperimentin keçirildiyi yer;
- eksperimentin qoyuluş forması.

Subyektinə görə eksperimentlər nümayiş xarakterli – bu zaman işi müəllim icra edir, yaxud laborator təcrübəsi şəklində – yəni şagirdlər tərəfindən icra olunan olur.

Tədqiqat predmetinə görə eksperiment natural – yəni eksperimentator canlı və cansız əşyalarla bilavasitə təmasda olur, yaxud virtual olur ki, sonuncu halda eksperimentator obyekt və proseslərin virtual modilindən istifadə edir.

Keçirildiyi məkan baxımından eksperiment dərs prosesində və ya dərsdən kənar, məsələn fakültativ məşğələlərdə, ev şəraitində, istehsalat müəssisələrində təşkil oluna bilər.

Qoyuluş formasından asılı olaraq eksperimentlər tədqiqat, illüstrativ, xəyali və qarışıq formalı ola bilər.

Müəllim tərəfindən problem məsələlərin düzgün qoyuluşu ilə metodiki olaraq savadlı şəkildə təşkil olunmuş eksperiment şagirdlərin öyrənmə motivasiyasının kifayət qədər aktivləşməsinə səbəb olur. İşin icrasına prosesində şagirdlərin cəhdləri uğurlu və uğursuz ola bilər. Lakin yekun nəticədə onlar müəllimin köməyi ilə qoyulmuş problemin doğru həllini tapırlar. Beləliklə nümayiş eksperimenti şagirdlərdə maraq və öyrənmə həvəsinin oyanmasına səbəb olur.

Bu zaman müəllimdən eksperimental təcrübələrin ümumi məntiqi qaydalarına və didaktik prinsiplərə riayət etmək tələb olunur. İşin təsvirində qoyulmuş problemə dair mövcud biliklərin ümumi analizi, tədqiq olunan problemin ümumi səciyyəsi, yerinə yetirilmiş işin problemin həllindəki rolu öz əksini tapmalıdır. Başqı sözlə eksperimental fəaliyyətin başlanğıcında şagirdlər kifayət qədər məlumatlı olmalı, həmçinin onların təcrübəyə olan marağı daha da artmalıdır.

Yəni məqsəd şagirdlərə hazır cavablar vermək deyil, onları düşünməyə vadar etmək və müşahidə etdikləri məsələlər barədə öz müstəqil fikirlərini söyləməyə şərait yaratmaqdır. Təqdim edilmiş problem məsələlərlə bağlı axtarışların aparılması şagirdlərin texnologiya fənni ilə fizika, kimya, biologiya fənləri arasındakı əlaqələri üzə çıxarmalarına kömək edir. Bu cür müzakirələr zamanı şagirdlərdə əldə etdikləri bilikləri düzgün tətbiq etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq mühüm şərtlərdən biridir.

Misalçün, 5-ci sinifdə yumurtadan yeməklərin hazırlanma texnologiyası mövzusunda qeyd olunur ki, yumurtanın təzə olmasını yoxlamaq üçün onu duzlu suya salırlar. Təzə yumurta suyun qabın dibinə düşür, o qədər də təzə olmayan suyun içərisində üzür, köhnələr isə suyun üzünə qalxır. Bu məsələnin təmsalında sualtı qayıq suya batması və suyun üzünə çıxması prinsipini izah etmək olar. Belə ki, qayıq suyun altına batmaq üçün xüsusi rezervuarlara su doldurulur, çəkisi artırıldıqdan sonra suya bata bilər.

Qayıq yenidən suyun üzünə çıxması üçün həmin əlavə su boşaldılır və onun çəkisi yüngülləşərək yuxarıya hərəkət edir. Yəni yumurtanın təmsalında şagirdlərin bəzi fiziki qanunlara dair təsəvvürünü inkişaf etdirmək olar.

Digər bir misal kimi 6-cı sinifdə meyvə ağaclarının əkilməsi və meyvələrin saxlanması texnologiyası mövzusunda izahı zamanı şagirdlər texnologiya fənni ilə biologiya arasındakı əlaqələri özləri üçün aşkar etməlidirlər.

Nəticə etibarilə qeyd edə bilərik ki, düzgün təşkil olunmuş tədris eksperimenti şagirdlərdə zəruri bilik və bacarıqların inkişafına təkan verir. Belələrinə misal olaraq müxtəlif proseslərin müşahidəsi zamanı buradakı əsas məqamların qeyd olunması, ümumiləşdirmə aparılması, nəticələrin çıxarılması, oxşar və fərqli cəhətlərin aşkarlanması bacarıqlarını göstərə bilərik. Bundan başqa eksperimentin gedişatı bir sıra şəxsi kəfiyyətlərin, o cümlədən qərar vermə qabiliyyətinin, diqqətin cəmləşdirilməsi xarakterinin, səliqəlilik və punktuallığın, vaxtın düzgün planlaşdırılması vərdislərinin inkişafına kömək göstərir. Texnologiya fənninin tədrisinə bu cür yanaşma isə digər üstünlüklərlə yanaşı öz növbəsində elmi yanaşma prinsipinin reallaşdırılması və öyrənmə potensialının aktivləşməsinə gətirib çıxarır.

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN ETNİK QRUPLAR VƏ MİLLİ AZLIQLARIN İBTİDAİ TƏHSİLİ

Kurnaz A.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Polimədəni dəyərlərə sahib olan Azərbaycan dünyada tolerantlığın əbədi ünvanı kimi tanınır. Heydər Əliyev deyirdi ki, Azərbaycanın varı, dövləti təkcə onun pambığı, yeraltı, yerüstü sərvətləri deyil, eyni zamanda onun ərazisində yaşayan xalqlardır. Azərbaycanda ölkənin əsas və çoxluq təşkil edən əhalisi-azərbaycanlılarla yanaşı, bir sıra digər millət, xalq və etnik azlıqlar da yaşayırlar. Dövlətin özünün bu və digər milli azlıqlara qarşı münasibəti aşağıdakı prinsiplərlə ölçülür: dövlətin ərazi bütövlüyü və onun suverenliyi prinsiplərinə qeyri-şərtsiz əməl edilməsi; milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması; milli azlıqların dillərinin, mədəniyyətlərinin, məişətinin qorunmasında dövlətin təminatı; ölkə Konstitusiyası, Milli Məclisin müvafiq qanunları və prezidentin fərmanları əsasında milli azlıqların hüquqlarının qorunması.

Bu gün Təhsil Nazirliyi ölkə Konstitusiyası, "Təhsil haqqında" qanunun tələbləri və Avropa Xartiyasının prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq, azsaylı xalqların dilləri, tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görür. Bakıda yəhudi uşaqlar üçün "Xabad-Or-Avner" təhsil mərkəzi inşa edilib. Balakən rayonunun Katex kəndində Beretbinə əsas məktəbi, Zaqatala rayonunun Makov, Qınır kəndlərində məktəblər tikilmiş, Mamrux kəndində uşaq baxçası açılmışdır. Avar dilində ümumilikdə 260 sinfi olan 19 məktəb fəaliyyət göstərir. 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycanda ləzgi dilində dərsliklər çap edilir. Hazırda 94 məktəbdə (891 sinif) ləzgi dilində dərslər keçirilir. Hazırda tədris proqramında talış dili öyrənilən 248 məktəb fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsinin II bəndində deyilir: "Dövlət əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir". Respublikanın 1764 məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən 248-də rus dili, 7-də isə gürcü dili tədris edilir. Eyni zamanda 22 məktəbdə təlim yalnız rus dilində, 6 məktəbdə isə gürcü dilində aparılır. Son illərdə yəhudi dili, tarixi və mədəniyyəti öyrədilən özəl orta məktəb fəaliyyətə başlamışdır. Bakıda 46 nömrəli məktəbdə yəhudi dili, 114 nömrəli məktəbdə isə fransız dili tədris olunur.

Tərkibi milli azlıqlardan ibarət olan I siniflər üçün T.Seyidovun hazırladığı "Danışmağı öyrənirik" adlı dərslik çap edilmişdir. Ləzgi, talış, tat, udin, kürd, saxur və xınalıq dillərində (1-ci sinif) "Əlifba", "Ləzgi dili" I, III, IV sinif, "Udin dili" III, IV sinif, "Talış dili" III, IV sinif, "Tat dili" III, IV sinif dərslikləri nəşr edilib məktəblərə təhvil verilmişdir. Azsaylı xalqların dillərinin tədrisi ilə bağlı, həmin xalqların məskunlaşdıqları regionların xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, I-IV siniflər üçün Ana dili ("Doğma dil") proqramları hazırlanmış və nəşr edilərək məktəblərə göndərilmişdir. Ölkəmizdə milli azlıqlara humanist münasibətin nəticəsidir ki, öz dilində danışan yeganə yaşayış məntəqəsi olan Quba rayonunun Xınalıq kənd şagirdlərinin öz dillərini öyrənmələri diqqətdən kənarda qalmamış, 7 ibtidai sinifdə 104 şagirdə xınalıq dilində dərs keçilir.

Milli azlıqların dilləri ("Ana dili") I, II, III və IV siniflərdə həftədə 2 (iki) saat hesabı ilə tədris olunur. Ləzgi dili isə I-IX siniflərdə həftədə 2 (iki) saat tədris olunur. 2012-ci ildə "Udi dili" III sinif (350 nüsxə), 2014-cü ildə "Udi dili" IV sinif (350 nüsxə) çap olunub.

Təlim gürcü dilində olan məktəblərin şagirdləri üçün Gürcüstan hökuməti 101 adda 5775 nüsxə I-XI sinif dərsliklərini humanitar yardım kimi hədiyyə vermişdir.

Ümumtəhsil məktəblərinin rus bölməsində 116 adda dərslikdən istifadə olunur. Bunlardan 41 adda orjinal dərslik 2001- 2002-ci illərdə hazırlanıb nəşr edilmişdir. "Azərbaycan dili" (I-XI), "Təbiətşünaslıq" (III-IV-V) dərslikləri də bura daxildir.

İbtidai məktəbdə uşaqların polimədəni tərbiyəsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə uşaqların təəssüratı insanın bütün sonrakı təşəkkülünə, onun davranışının təşkilinə dərin təsir göstərir. Polimədəni tərbiyə bütün tərbiyə işinə nüfuz etməlidir. Müxtəlif millətlərin uşaqlarına müxtəlif məktəblərdə təlim verilərkən, bəzi müxtəlif millətlər arasında anlaşılmazlıq yarana bilər. Elə etmək lazımdır ki, bütün millətlərin uşaqları bir-biriləri barəsində mümkün qədər çox bilsinlər. Uşaqların diqqətini bu və ya digər millətin xarakterindəki müsbət cəhətlərə cəlb etmək, onların cəsurluğunu, qəhrəmanlığını və s. göstərmək lazımdır.

Azərbaycanda bütün millətlərin və xalqların nümayəndələri vahid bir ailənin üzvləri kimi yaşayırlar. Milli azlıqların qorunması və təhsil alması Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən siyasətin ən əsas istiqamətlərindən biridir.

AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN TƏLİM KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Qafarova A.S.

Gəncə Dövlət Universiteti

Respublikamızda ailə tərbiyəsi məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Məlumdurki, məktəbdə təlim tərbiyə işi müəllimin yaxından köməkliyi ilə həyata keçirilir. Ağıllı söz , qiymətli fikirlər, məsləhətlər hər bir şagirdin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir. Bu zaman keyfiyyətə nail olmaq üçün məktəb – ailə – ictimaiyyətin birgə fəaliyyətinə ciddi ehtiyac duyulur. Məlumdurki, ailə cəmiyyətin ilkin özəyi, onun sosial quruluşunun ünsürlərindən biridir. Ailə sosial qrup olub nigah və yaxın qohumlarla qarşılıqlı münasibətlərlə səciyyələnir. İnsanların nəsli davam etdirməyə olan təbii tələbatı nigah və ailə vasitələri ilə nizama salınır. Beləliklə , ailə qarşılıqlı məhəbbət , inam , etibar və hörmətə əsaslanan birlikdir. Ailənin 2 mühüm vəzifəsi vardır:

1. Nəsli davam etdirməsi;
2. Yeni nəslin, yeni insanın tərbiyəsi.

Bu 2 vəzifə bir-birilə sıx bağlıdır. İnsan öz nəslini artırırsa , öz nəslinə tərbiyə verməyə cəmiyyət məhv olar.

Birinci vəzifə əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq , ikinci vəzifə daha məsuliyyətlidir. Çünki burada həm təbiətin bəxş etdiyi xüsusiyyətlər, valideylərin cəmiyyət – dövlət qarşısındakı borcu, özünün mənəvi borcu, övlad qarşısındakı vəzifə borcu həm də mədəniyyətin əlavə etdiyi xüsusiyyətlərin borcu təzahür edir. Bir damla suda günəş əks olunduğu kimi, ailə münasibətlərində də cəmiyyətin bütün ünsürləri öz əksini ifadəsini tapır. Ailə insanın münasibətlərinin ilk tərbiyə məntəqəsidir. Ailədə ilk əxlaqi təcrübə , fərziyyələr və qəbahət təşəkkül tapır. Ailə insanı münasibətlərin ilk tərbiyə məktəbidir.

Ailə özlüyündə kiçik bir dövlətdir. Ailədə uşaqlar yalnız tərbiyə almırlar, həm də böyüdükdə övladlıq borclarını dərk edir , qocalmış valideynlərinə qayğı göstərməyin zəruriliyini anlaşırlar.

2. Ailə - nigah formaları.

Bəşəriyyətin inkişafının 3 başlıca mərhələsinə uyğun olaraq 3 nigah forması mövcuddur. Vəhşilik mərhələsində nigah , barbarlıqda ikili nigah, sivilizasiyada tək nigah mövcuddur. Monoqamiyanı Engels bəşəriyyət tarixində ən böyük kəşflərdən biri hesab etmişdir. Monoqanı ailə həyatında kişi ilə qadının bərabərliyi , ailə həyatında əxlaqi estetik amillərin rolunun artması təmin olunur. Ailənin vəzifəsi , onun qorunması konstitusiyalarda öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş konstitusiyada deyilir ki, cəmiyyətin özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynin borcudur.

Ailə - insanın bir şəxsiyyət kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Hər bir xalqın ailə münasibətlərinə dair etdiyi təcrübələr min illərin sınağından keçərək faydalı öyüdlər , nəsihətlər şəklində nəsilə – nəsilə verilmiş və valideyn – övlad münasibətlərinin qorunub saxlanmasına , zənginləşib təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. İnsanların ən ləyaqətli , ən yetkini əxlaqi gözəl olanlar və ailə üzvlərinə böyük ehtiramla yanaşanlardır. Ailədə uşaqların tərbiyəsi qayğısına qalmaq valideynlər üçün ən qiymətli sərvət hesab edilir. Hər ağacın öz meyvəsi olduğu kimi , qəlbin də meyvəsi övladdır. Qəlbin meyvəsi , evin bərəkəti olan övlad dünyaya göz açan kimi onun qayğısına qalmaq hər bir ata və ananın borcudur. Ana cəfəkeşdir , qayğıkeşdir , ana övlada 30 ay süd verir , onun hər bir əzabına dözür. Cənnət belə anaların ayaqları altındadır. Atalar və analar ilk gündən övladına düzgün tərbiyə verməlidir. Ailədə uşaqları yaxşı tərbiyə etməyin birinci şərti valideynlərin övladlarla ədalətli rəftarı , birini o birindən üstün tutmamasıdır. Valideyn övladlarda çox sevilən uşağa üstünlük vermiş olarsa , o biri uşaqa çox sevilən uşağa qarşı qısqanclıq və nifrət yarana bilər.

A.S.Makarenko uşağın tərbiyəsində valideyn nümunəsinin əhəmiyyətini göstərərək demişdir: “bizim öz davranışımız ən həll edici vasitədir. Elə bilməyin ki, o, uşağı onunla danışanda ya öyrədəndə, yaxud ona əmr verəndə tərbiyələndirirsiniz, siz onu həyatınızın hər bir anında hətta evdə olmadığınız zamanda tərbiyə edirsiniz. Siz necə geyinirsiniz, başqa adamlarda və özgə adamlar haqqında necə danışırırsınız, necə sevilə - sevirsiniz, kədərlənirsiniz, dostlar və düşmənlərlə necə rəftar edirsiniz, necə gülürsünüz, qəzeti necə oxuyursunuz bütün bunlar üçün uşağa böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq sizin həyatınızın ahəngindən ən çətin dəyişikləri görür, yaxud da hiss edir, sizin fikrinizin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla ona çatır, siz bunları görmürsünüz.”

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məktəb və sinif rəhbərləri bir neçə ailə tipi ilə işləməli olurlar.

1. Anlama və razılaşma münasibətləri hökm sürən ailələr. Belə ailələrdə valideynlər bir-birini başa düşür, qarşılıqlı hörmət, xeyirxahlıq, bir – birinə kömək mühüm yer tutur.

2. Bir – birilə razılığa gələn ailələr. Bu cür razılığa gələnə çox vaxt inkişafına mane olur. Çünki, münasibətlər normal şəraitdə baş versə də ailədə gərginlik hiss olunur. Normal psixoloji iqlim pozulur. Ailə üzvləri arasında təmkinli, səbrli olmaq ölçü həddindən çıxır və nəticədə əsəbi vəziyyət yaranır.

3. Bir – birini başa düşmə halları olan lakin, uzun müddət davam etməyən ailələr. Belə ailələrdə müəyyən narazılıq asanlıqla həll edilsə də narazılıq və qanqaraçılıq halları davam edir və uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir.

4. Bu tip ailə münasibətlərində bir – birinə uyuşma halları olmur. Bu tip ailə münasibətlərində zahiri mehribanlıq olsa da, daxili gərginlik, narazılıq çox olur. Belə ailələrdə ər və arvad uşaqların xətrinə sakitliyi tənzim edirlər. Onları bir – birinə bağlayan uşaqların gələcəyidir.

5. Ailə münasibətlərinin həddindən artıq narazılıq, sərxoşluq, kobudluq özünü göstərir və nəticədə bu cür ailələr pozularaq yarım ailələr yaranır.

Göründüyü kimi müəllimlər müxtəlif tip ailələrlə iş aparmalı olurlar və onlar valideynlərlə əlaqə saxlamağa, onlara müəyyən pedaqoji biliklər verməyə məcbur olurlar. Bu zaman onlar aşağıdakı şərtləri nəzərə almalıdırlar:

-Məktəblə ailə arasında uşağın tərbiyəsinə xidmət edən vahid tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilməlidir.

-Valideynləri öz ətrafında birləşdirməyi və onların böyük tərbiyə imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

-Valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsinə və onların pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət verilir.

Valideynlərlə aparılan sənədləşməsinə diqqət yetirilməlidir. Ailədə aparılan işlər: Müəllimlər valideynlərlə 3 formada: fərdi, qrup və kütləvi iş aparırlar. Ən geniş yayılmış forma kütləvi işlərdir. Buraya pedaqoji mühazirə və məruzələr, elmi – praktik konfranslar, açıq qapı günləri, sual – cavab axşamları, valideyn iclasları və s. daxildir. Elmi – praktiki konfransda sinif rəhbərləri, müəllimlər tərbiyə məsələlərini təcrübə ilə əlaqəli təbliğ edir, qabaqcıl valideynlərin ailə tərbiyəsi sahəsindəki təcrübələrinə geniş yer verirlər.

Açıq qapı günlərində valideynlər məktəbə gəlir, övladlarının dərslərində iştirak edir və müəllimlərdən müvafiq məsləhətlər alırlar. Məktəbə gedən valideynlər Azərbaycanın milli qəhrəmanlarının, şəhidlərinin həyatı haqqında foto stendlərlə tanış olurlar. Sual – cavab axşamlarında ən çox ailə tərbiyəsinin zəruri məsləhətlərinə dair verilən suallara cavablar təhlil edilir. Qabaqcıl məktəblər sual – cavab axşamlarında xüsusi hazırlıq görürlər. Bu axşamlarda valideyn nüfuzu, valideyn övlad münasibətləri, ailə büdcəsi, cib xərci və s. məsələlərə dair suallar müzakirə edilir. Sinif valideyn iclasları adətən hər rübdə bir dəfə keçirilir və şagirdin təlim – tərbiyə məsələləri müzakirə edilir. Bu iclasda təlimin, tərbiyənin bu və ya digər münasibətlərinə dair sinif rəhbəri çıxış edir və sinifdəki şagirdlərin hər birinə dair valideynlərinə məlumat verir. Disputlar – valideynləri düşünməyə yönəldir. Disputlarda məsələlər müzakirə, müsaibə şəklində qoyulur. Məsələn, Övladınızı tanıyırsınız mı? Övladınızın ilk sevgilisindən xəbəriniz varmı? və s. Deməli, bizcə nəzərdə tutulan tərbiyə məsələləri birgə fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilərsə müsbət-səmərəli nəticə əldə olunar.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏNİN TƏRKİB HİSSƏLƏRİNDƏN BİRİ OLAN MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNUN FORMALAŞDIRILMASI

Qasımova A.A.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Əxlaqi, mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri milli mənlik şüurunun formalaşdırılmasıdır. XX əsrin son illərində aşkarlıq və demokratiyanın təsiri ilə ayrı-ayrı xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da öz kökünə, tarixinin açılmamış səhifələrinə müraciət edərək, xalqın tarixi kökləri, tariximizin bəzəyi olan görkəmli şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini öyrənir, milli özünüdərkini, milli

özünütədiq, milli özünəməxsusluğun bütün əlamətlərini aşkar etməyə çalışır. Milli rəmzlərə, adətlərə, ənənələrə yeni həyat verilir, dini etiqadlar, müqəddəs bayramlar xalqın özünə qaytarılır. Bu qayıdışda yeni bir ruh, yeni təfəkkür, yeni mədəniyyət öz əksini tapır.

Məhz milli ləyaqət, torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq dəyanəti bu köklərdən rişələr alır, yeni nəsilləri azadlığa, müstəqilliyə çağırır. Hər bir şagirdə milli mənlək şüuru belə bir zəmin üzərində təşəkkül tapır və belə bir həqiqəti təsdiq edir ki, mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın inkişafı, xalqın böyüklüyündən və kiçikliyindən deyil, həmin xalqın müdriqliyindən, zəngin təfəkkür tərzindən asılıdır.

Kiçik yaşlı uşaqların müsbət əxlaqi keyfiyyətlərinin, mənəviyyatının inkişafı milli mənlək şüurunun formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır.

Milli mənlək şüurunun formalaşması Vətənə, doğma torpağa, doğma yurda məhəbbət yaradır. Torpaq insanın yaşayış və əbədiyyət məskənidir. Uşaqların öyrəndiyi yeniliklər, iştirak etdikləri kütləvi tədbirlər, bədən tərbiyəsi və idman, müxtəlif oyunlar onlarda belə bir əqidəni inkişaf etdirir ki, torpaq, vətən müqəddəsdir. Kiçik yaşlı məktəblilər düzgün dərk edirlər ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, yaşayır və özünün çox hiyləgər düşməninə - ermənilərə qarşı mübarizə aparır. Onların vətənpərvərliklə bağlı oyunları və səyləri xalqımızın qüdrətli, yenilməz hərəkəti ilə birləşib, tariximizin əzəmətli, unudulmaz misilsiz qəhrəmanlıq səhifələrinin yaranmasına və yazılmasına səbəb olur. Milli mənlək şüurunun qabarıq təzahürü olan doğma yurda, torpağa balaca fidanları gözəgörməz müqəddəs tellərlə bir-birinə bağlayır, onları suverenliyin, milli bütövlüyün qorunması naminə səfərbərliyə alır. Onlar belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, milli bərc, torpağa bağlılıq, milli qürur və ictimaiyyət, vətəndaşlıq hüququ qazanır. Milli mənlək şüuru, milli özünüdərk vətənlə, torpaqla, mədəniyyət və incəsənətlə bağlı gerçəkliyin təzahürü olub, sosial-iqtisadi, mədəni və mənəvi mühitin qavranılması, dərk edilməsi və təsdiqidir. Fəal, ictimai varlıq olan balacalar vətəni, milləti, torpağı hiss və duyğuları, təfəkkürü vasitəsilə özünüdərkəşdirir. Milli mənlək şüuru formalaşmış və tərbiyə olunmuş uşaqlarda əqidə bütövlüyü, sözlə işin tam vəhdəti özünü parlaq şəkildə təzahür etdirir. Millətin adından təmtəraqlı sözlər demək hələ əqidə bütövlüyü deyildir. Vaxtilə Məhəmməd peyğəmbər deyirdi ki, millətimin içində xəyanət olmasa, düşmən qarşımızda tab gətirə bilməz. Milli mənlək şüuru və əqidəli olmayan hər bir kəs öləri hisslərlə yaşayıb hansı məsləkə, əqidəyə xidmət etdiyini bilməz.

Milli mənləyi, qeyrəti olan şəxs isə əqidəsi naminə hər cür işgəncəyə tab gətirər. Məsələn, Babək də, Nəsimi də, Bruno da, Mehdi Hüseynzadə də əqidəsi naminə ölümdən qorxmayıblar.

Bu baxımdan kiçik yaşlı məktəblilərin inkişafı və tərbiyəsi məsələsi hələ çox qədimlərdən dünya mütəfəkkirlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Kiçik yaşlı məktəbli öz dünyasını düzgün kəşf etməklə, bu barədə öz müdrik baxışlarını və nəzəri müddəalarını irəli sürmüşlər.

Tanınmış pədaqoqlar və müqəddəslərin tarixən gəldikləri qənaətlər, yaratdıqları nəzəriyyələr bəzən üst-üstə düşsə də və ya fərqli, bir-birinə əks fikirlər söyləmələr də, müasir dövrümüzdə uşaq tərbiyəsi və inkişafı üçün təcrübə əldə etməyin, nəzəri fikirlər söyləməyin əsasını qoymuşlar. Belə ki, bu gün onların mövzumuzla bağlı fikirlərindən istifadə etməklə kiçik yaşlı məktəblilərin tərbiyəsinin mahiyyətini, məzmununu müəyyənəşdirir və dərk edirik.

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜQIYMƏTLƏNDİRMƏ

Quliyeva G.E.

Bakı Slavyan Universiteti

İnsanın davranışı, özünə, ətraf mühitə və insanlara münasibəti ilk növbədə onun özünü-qiyətləndirməsini müəyyən edir. Özünüqiyətləndirmə - şəxsiyyətin öz qabiliyyətlərini, motiv və məqsədlərini, özünə münasibətini, öz şəxsi keyfiyyətlərini dərk edib qiyətləndirməsində özünü göstərir və şəxsiyyətin davranışının mühüm tənzimləyicilərindən biridir. İnsanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayrı - ayrı həyatı situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiyətləndirmədən asılıdır. Özünüqiyətləndirmə normal, yüksək və alçaq ola bilər. İnsanın özünə necə münasibət bəslədiyini başa düşməklə, onunla ünsiyyətdən nələri gözləməyin mümkün olduğunu təyin etmək olar. Özünüqiyətləndirmə yeniyetmə yaşı dövründə davranış və fəaliyyətin əsas meyarlarından biridir. Özünüqiyətləndirmə prosesində “ real mən ” obrazı ilə “ ideal mən ” obrazının müqayisə edilməsi mühüm rol oynayır. Onların bir - birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın əsas şərtidir. İnsanın “ real mən ” obrazı “ ideal mən ” obrazına müvafiq olduqda, o, adətən özünü yüksək qiyətləndirir. Lakin əks halda

nəticə aşağı olacaqdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin əksəriyyəti özlərini qeyri-adekvat, yəni onlar özlərini ya yüksək, ya da ki, aşağı qiymətləndirirlər. Özlərini yüksək qiymətləndirən çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr ətrafdakı ilə ünsiyyətdə kobud, egoist olurlar. Haqsız olduqları zamanlarda belə özlərinə daim haqq qazandırmağa çalışırlar və daim ətrafdakı insanların diqqət mərkəzində olmaq istəyirlər. Özünü aşağı qiymətləndirən çətin tərbiyə olunan yeniyetmələr isə passiv, küsəyən, qapalı olurlar. Onlar müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan zamanlarda özlərini məzlum göstərir və mübarizlik nümayiş etdirmirlər. Növbəti işə başladıda belə həvəssiz və özlərinə inamsız olurlar. Qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə yeniyetmələrin davranışının düzgün tənzim olunmamasına və pozulmasına gətirib çıxarır. Bu da onların formalaşmasına böyük ziyan yetirir. Yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə formalaşan zaman onun özünə hörmətə olan tələbatı artır və o, bu tələbatı ödəməyə imkanlar axtarır. Lakin yeniyetmə özünüqiymətləndirməni sosial cəhətdən qəbul olunmuş üsullarla, yəni müsbət davranışla qaldıra bilmirsə onda o, alternativ davranış formaları axtarmağa başlayır. Adətən bu onu antisosial həmyaşıdları qruplarına qoşulmağa təhrik edir. Belə qruplarda iştirakı onun özünütəsdiqinə şərait yaradır və özünüqiymətləndirmənin səviyyəsini qaldırmağa imkan verir.

Müəllimlərin, tərbiyəçilərin və valideynlərin üzərinə düşən ən məsul vəzifələrindən biri çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmənin aşağı olmasının qarşısını almaqdır. Əgər yeniyetmələrin özünüqiymətləndirməsi aşağı olarsa, bunu qaldırmaq üçün onlar müəyyən tədbirlər sistemi hazırlamalı və tətbiq etməlidirlər. Bu tədbirlər sisteminə - çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlarla aparılan fərdi iş zamanı bunu nəzərə almaq; onların nailiyyətlərini qiymətləndirən zaman daha diqqətli olmaq və verbal qiymətlərin sayını artırmaq; çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin sinif kollektivində tutduğu mövqeyi öyrənmək və onların kollektivin təsirindən kənarda qalmasına imkan verməmək; maraqlarını nəzərə alaraq ictimai faydalı işə cəlb etmək və s. daxil ola bilər.

RİYAZİYYATIN İBTİDAİ KURSUNDA FİZİKİ KƏMİYYƏTLƏRİN TƏTBİQİ METODİKASI

Qurbanova L.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlimdur ki, riyaziyyat fənni geniş müzakirələr yolu ilə təsdiq edilmiş təhsil proqramı (kurikulumu) əsasında tədris olunur. Bu proqram ümumtəhsil məktəblərində, o cümlədən ibtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin əsas məqsədlərini təyin etməklə ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq istiqamətində bütün fəaliyyətləri əks etdirən və hər bir şagirdin imkan və ehtiyaclarına yönəlmiş ən mühüm dövlət sənədidir. Bu təhsil proqramı şagirdlərin “nəyi bilməli” və “nəyi bacarmalı” olduğunu müəyyənləşdirmək üçün əsas təlim nəticələrini məzmun və fəaliyyət xətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə təqdim edilir.

Kurikulumdakı məzmun xətləri riyaziyyat təlimində fiziki kəmiyyətlərin tətbiqinə geniş imkanlar verir. Riyaziyyatın ibtidai kursunda fiziki kəmiyyətlər və onların ölçülməsinin tədrisinə istiqamətlənən bir sıra məsələlərin həlli nəzərdən keçirilir. Bu məsələlər içərisində əsas yeri bəzi kəmiyyətlərin ölçülməsi, bu ölçmə işini həyata keçirmək üçün müvafiq ölçü cihazları ilə tanışlıq, kəmiyyətlərin ölçü vahidləri və bunlar arasında əlaqə kimi anlayışlar tutur.

Fiziki kəmiyyətlərin əsasını parçanın uzunluğu, cismin kütləsi, zamanla əlaqədar praktik bacarıqlar və vərdişlərin formalaşdırılması təşkil edir. Əsas kəmiyyətlərlə yanaşı törəmə kəmiyyətlər haqqında da məlumat verilir. İbtidai siniflərdə kəmiyyətlərin öyrədilməsinin əsas məsələləri içərisində müəllimin “ədəd” və “kəmiyyət” anlayışları arasındakı fərqi və əlaqəni düzgün anlamasıdır. Məhz bunun nəzərə alınması nəticəsində şagirdlərdə müşahidə edilən “parça” və “parçanın uzunluğu” və bir sıra belə anlayışların qayıdırılması kimi səhvlərin meydana gəlməsi müşahidə olunur. Ədədlərin kəmiyyətin ölçülməsi nəticəsində əmələ gəldiyini şagirdlərin başa düşülməsi çox vacibdir. Kəmiyyətləri ətraflı öyrənərkən uşaqların ədəd haqqında bilik, bacarıq və vərdişlərindən, həndəsi fiqur və onlar üzərində əməllərlə bağlı biliklərdən səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Bu anlayışlar haqqında bilikləri dərinləşdirərkən də fiziki kəmiyyətlər və onların xassələrindən bir vasitə kimi istifadə olunmalıdır. Deməli, ədəd, fiqur və kəmiyyətlərlə tanışlığın “paralel” şəkildə aparılması məqsəduyğun sayılmalıdır.

Fiziki kəmiyyətlər və onların ölçülməsinin tədrisi prosesində ölçü vahidləri haqqında real təsəvvür yaratmalı, yəni parçanın gözəyari uzunluğu barədə fikir söyləmək, “ələ almaqla” əşyanın kütləsini müəyyənləşdirmək, saata baxmadan günün vaxtı haqqında təxmini mühakimə yürütməyə nail olmaq

lazımdır. Bu məqsədlə, uşaqların daha çox işlətdikləri fiziki kəmiyyətlərin qiymətləri haqqındakı biliklər mühüm rol oynayır.

Məsələn, öz boyunu santimetrlə, kütləsini kiloqramla, sinif otağının uzunluğu və enini metrle ifadə etmək belə biliklərdəndir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, belə gözəyari ölçmə işi, alətlərlə ölçmə vərdişlərinə yiyələndikdən sonra daha səmərəli olur. Odur ki, şagirdlərdə dəqiq ölçmə vasitəsilə ölçü vahidi haqqında düzgün təsəvvür formalaşdırılmalıdır. Bunun üçün alətlə ölçməyə aid bir sıra çalışmalar nəzərdən keçirilməli və bu iş uzun müddət davam etməlidir.

Ölçü cədvəllərində kəmiyyətin ölçüləri arasında əlaqə mexaniki əzbərləmə yolu ilə deyil, real ölçülərin müqayisəsi əsasında öyrədilməlidir. Həmdə bu işdə sinif müəllimləri mövcud beynəlxalq ölçü vahidlərinə üstünlük verməlidir. Həmin vahidlər sistemində cismin çəkisi deyil, kütləsi qəbul olunmuşdur. Odur ki, “çəki” sözünün işlədilməsinə yol vermək olmaz. Bu məsələ həm müəllimlər, həm də valideynlər arasında fikir birliyi şəraitində müsbət həll oluna bilər.

Belə ki, “12 eyni detalın çəkisi 24 kq-dır”. Bir detalın çəkisi nə qədərdir? “məsələsi” 12 eyni detalın kütləsi 24 kq-dır. Bir detalın kütləsini tapın kimi deyilməlidir.

Fiziki kəmiyyətlər haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılması işində mühüm yeri bu kəmiyyətlər arasındakı sadə asılılıqların öyrənilməsi tutur. Elə bu cür yanaşma kəmiyyətlərin törəmə vahidləri arasında münasibətləri formalaşdırır. Belə münasibətlərin öyrədilməsi həndəsi kəmiyyətlərin (uzunluq, sahə) bilavasitə ölçülməsi prosesi ilə müşaiət olunmalıdır. Bunun əsasında sadə analogiyadan istifadə etməklə həcm, kütlənin və zamanın ilkin ölçülməsi ilə tanışlığı həyata keçirmək olar.

İbtidai siniflərin riyaziyyat proqramında fiziki kəmiyyətlər anlayışı hələ birinci sinifdən başlayaraq öyrədilməyə başlanır. Öyrədilən fiziki kəmiyyətlərdən biri də kütlə anlayışıdır. Ümumiyyətlə kəmiyyətlər və onların ölçülməsinin tədrisi prosesində ölçü vahidləri haqqında real təsəvvür yaratmaq lazımdır. Yəni “ələ almaqla” əşyanın kütləsi haqqında, eləcə də parçanın gözəyari uzunluğu barədə fikir söyləmək, saata baxmadan günün vaxtı haqqında təxmini mühakimə yürütməyə nail olmaq lazımdır.

Kütlədən kiçik olan cisimlərin kütlələrini ölçərkən kütlə vahidi olaraq qramdan istifadə olunur. Ən kiçik kütlə vahidi olan qram anlayışını şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün, kütləsi qramla ölçülə biləcək əşyalardan əyani vəsait kimi istifadə etmək olar. Məsələn, bir parça təbaşir, kiçik ölçülü pambıq bağlaması və s bunları tərəzidə ölçərək dəqiq kütlələrini qeyd etmək olar.

Qram kütlə vahidindən sonra gələn kiloqram anlayışı şagirdlərdə formalaşdırmaq üçün onun yaranma səbəbini, kq ölçü vahidinə olan tələbatın nədən yarandığını izah etmək lazımdır. Bunun üçün müəllim kq anlayışı haqqında məlumat verərək kq-ın qrama nisbətən kütləcə böyük cisimlərin kütləsini ölçərkən istifadə olunduğunu şagirdlərə çatdırmalıdır. (Məsələn, 1 kiloqramın 1000 qrama bərabər olduğunu). Sonra müəllim kiloqramdan istifadəyə olan tələbatın necə yaranmasının səbəbini izah etməlidir. Həyatda ölçülməsi vacib olan elə əşyalar vardır ki, onların kütlələri 1000 qramdan çox 100000 qram, 1000000 q və daha çox olur. Bu həmin əşyaların kütlələrinin tez və dəqiq ölçülməsi, qısa şəkildə qeyd olunmasını çətinləşdirir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün yeni ölçü vahidi kiloqramdır.

$$1000 \text{ q} = 1 \text{ kq}, 100 \text{ kq} = 1 \text{ s}, 1000 \text{ kq} = 1 \text{ t} = 10 \text{ s}$$

Belə ağır kütləli əşyaları ölçmək üçün istifadə olunan “qapan” ölçü aləti haqqında da məlumat vermək olar. Artıq 1000 dairəsində və çoxrəqəmli ədədlər dairəsində hesab əməllərini öyrənən şagirdlər kiloqram anlayışını və ondan sonra gələn sentner və ton anlayışlarını asan qavraya bilər. Bundan əlavə müəllim kütlə vahidlərini, onların ölçülməsini və onlar üzərində hesab əməllərinin aparılmasını şagirdlərə daha yaxşı tədris etməsi üçün müvafiq çalışmalardan tapşırıqlardan və didaktik oyunlardan istifadə etməlidir.

Vaxt ölçülərinin tədrisinə II sinifdə 7, III sinifdə isə 13 saat vaxt ayrılmışdır. 20 saat ərzində şagirdlərə vaxt ölçüləri haqqında konkret məlumat vermək mümkündür. İbtidai siniflərdə müşahidə prosesində və müəllimlərdə müahibə zamanı məlum olmuşdur ki, vaxt ölçüləri bir qədər çətin mövzulardandır. Ona görə də uşaqlarda vaxt ölçüləri haqqında təsəvvürlərin yaradılmasına hələ məktəbəqədər dövrdən başlamaq lazımdır. I sinifdə gələn bəzi uşaqlar həftənin günlərinin, ayların adını, gecə-gündüzün bir-birini əvəz etməsini və s. bilirlər. Müəllimlər isə dərs prosesində uşaqların vaxt ölçüləri haqqındakı biliklərini inkişaf etdirməlidir. Bu məqsədlə I sinifə gələn uşaqların nəyə qədər olduqlarını öyrənməli, onlara gün rejimi haqqında müahibə aparmalıdır. Kimin vaxtı saatlatəyin edə bilməsi müəyyənləşdirilməli, şagirdlər saat sferblatı ilə tanış edilməlidirlər. Əqrəblərin vəziyyətini onların yataqdan nə vaxt qalxmalarını, məktəbə nə vaxt gəlmələrini, nə vaxt nahar etmələrini və s. göstərmək, vaxtı dəqiqliklə öyrətmək lazımdır. Bunun üçün də şagirdlərə saat haqqında məlumat verməli və onun modeli sinifə gətirilib nümayiş etdirilməlidir.

I sinif şagirdləri həftənin günlərinin adlarını ardıcıl deyə bilməli, bu gün, sabah, axşam, birisi gün kimi anlayışlarla tanış olmalıdırlar. Onlara iki vaxt arasında keçən müddəti məsələn, dərsin müddəti ilə tənəffüsün müddətini müqayisə etməyi, nəticə çıxarmağı öyrətmək lazımdır.

I sinifdən başlayaraq şagirdlər təqvimlə də tanış olurlar. Dərs ilinin axırına yaxın uşaqlar dəqiqə haqqında təsəvvürlərə də malik olurlar. Onlar bir dəqiqədə oxuduqları sözlərin sayını hesablayırlar.

II sinifdə əsas məqsəd I sinifdə şagirdlərin qazandıqları bilikləri möhkəmləndirmək və genişləndirməkdən ibarətdir. II sinifdə şagirdlərin il, ay, həftə, gün, saat, dəqiqə haqqında məlumat almaları, bilik dairələrini genişləndirmələri ön plana çəkilmişdir. Dərslərdə buna aid kifayət qədər çalışmalar verilmişdir.

Beləliklə II sinifdə öyrədilən vaxt ölçülər sonrakı dərslərdə şifahi sorğu zamanı təkrar etdirilir. III sinifdə bu biliklər bir qədər də genişləndirilir. Şagirdlərə saniyə, rüb, əsr və qərinə haqda məlumat verilir. Saniyə ölçündə əqrəbin hansı sürətlə hərəkət etməsi nümayiş etdirilir. Bu dərstdə şagirdlər öz dəftərlərində vaxt ölçü vahidləri cədvəlini yazmalı, onu yadda saxlamalıdırlar. 1 sutkada 24 saat, 1 saatda 60 dəqiqə var. 1 dəqiqə 60 saniyəyə bərabərdir. Bundan sonra müəllimşagirdlərə öyrətməlidir ki, saniyə, dəqiqə, saat sözləri ədədlərin yanına nöqtəsiz yazılır. Zaman ölçülərinin tədrisi mövzusunun sonrakı mərhələsində əsr, rüb, qərinə haqqında məlumat verilir.

MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Məmmədova L.T.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sisteminə sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Keyfiyyətli təhsil nədir? Onu hansı yollarla müəyyən etmək olar? Təhsilin keyfiyyətini necə idarə etmək olar?

İstənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standarta nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Lakin şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda, keyfiyyətin faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirməklə kifayətlənməyib onun yaxşılaşması və idarə olunması problemini də həll etmək olar.

Qiymətləndirmə ölçülən parametrin qiymətinin, obyektin və ya sistemin halının qəbul olunmuş standarta nisbətə müəyyən olunmasıdır. Bu prosedur ölçmə nəticəsinin standarta yaxınlıq dərəcəsini kəmiyyət göstəricisinə çevirməyə imkan verən qiymətləndirmə şkalasının olmasını tələb edir. Bu cür müəyyən olunan qiymətləndirmə faktiki vəziyyətin qiymətləndirilməsidir. O, standartlara əsaslanarsa da, bəzi hallarda reallığı əks etdirməyə də bilər. Belə ki, insanın qan təzyiqi və nəbzinin tezliyi keçirdiyi hissdən asılı olaraq, qanın tərkibi qidalanma ilə əlaqədar dəyişə bilər. Şagirdin yoxlama suallarına verdiyi cavablara da bəzən onun bilik və bacarığından əlavə kənar amillər təsir edə bilər (sağlamlıq vəziyyəti, keçirdiyi hisslər və s.). Digər tərəfdən, faktiki vəziyyətin qiymətləndirilməsi statik xarakter daşıyır və nəticələr qiymətləndirmənin aparıldığı zamandakı vəziyyəti əks etdirir. Zaman keçdikcə obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər dəyişir. Əgər fasiləsiz olaraq sistemli şəkildə belə qiymətləndirmələr aparılsa, müəyyən dövr ərzində parametrin qiymətini və vəziyyətin dəyişmə dinamikasını müəyyən etmək olar. Bu proses monitoring adlanır.

Monitoring parametrin qiymətinin, obyekt və ya sistemin halının (keyfiyyət göstəricisinin) dəyişmə xüsusiyyətlərinin, bu dəyişmələrin səbəblərini, onlara təsir etmək yollarını müəyyən etməyə imkan verir. Monitoring baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini öyrənmək və müvafiq qərarların qəbul edilməsi məqsədi ilə vəziyyət haqqında informasiyanın fasiləsiz və sistemli şəkildə yığılması və təhlili prosesidir.

Qiymətləndirmə və monitoring anlayışları bir-birilə əlaqəli, daha doğrusu biri (qiymətləndirmə) digərinə (monitorinqə) xidmət edən anlayışlardır. Qiymətləndirmə faktiki vəziyyətin, monitoring isə vəziyyətin dəyişmə dinamikasının, başqa sözlə, prosesin qiymətləndirilməsidir. Monitoring faktiki vəziyyətin müntəzəm şəkildə qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan informasiyanın toplanması və təhlil edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Monitoring daxili idarəetmə prosesi olub təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. O, təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini üzə çıxararaq gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. Monitoring dedikdə yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların da atılması nəzərdə tutulur.

Monitoringin üç əsas komponenti var:

- * Məlumatın toplanması
- * Məlumatın təhlili
- * Görülən tədbirlər

Məlumatların toplanması. Təhsil keyfiyyətinin monitoringi yalnız etibarlı məlumatların toplanması sayəsində həyata keçirilə bilər. Belə məlumatların mənbəyi müxtəlif ola bilər: əsasən, qiymətləndirmə, bəzən isə hər hansı bir sorğunun və ya tədqiqatın nəticələri və s. Əsas məqsəd təhlil obyektinə əlaqəli məlumatların toplanmasıdır.

Məlumatların təhlili. Məlumatların təhlili elə həyata keçirilməlidir ki, bu təhlil problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək etsin. Bura təhsili idarə edənlərə problemləri müəyyən etmək üçün etibarlı göstəricilərin (indikatorların) müəyyənləşdirilməsi aiddir. Bu göstəricilər (indikatorlar) empirik nəticələndir və reallığı əks etdirir.

Görülən tədbirlər. Monitoring nəticəsində görülən tədbirlərə ehtiyat tədbirləri, islahedici tədbirlər və gücləndirici tədbirlər aiddir. Tədbir görmədən məlumat toplamaq və ya toplanan məlumatları yalnız təhlil etmək tədqiqat baxımından əhəmiyyətli ola bilər, lakin bu, idarəçilik baxımından nəticəsiz təcrübədən başqa bir şey sayılmaz.

Tədbirlər aşağıdakı formalarda ola bilər:

Strukturyönümlü: təhsil sisteminin inkişafına və ya kökündən dəyişdirilməsinə yönəlmiş islahat tədbirləri.

Şəxsiyönümlü: buraya sanksiyalar və tövsiyələr aiddir. Sanksiyalar pozitiv - stimullaşdırıcı (məsələn, vəzifədə yüksəliş, məktəb avadanlıqlarının yenilənməsi və s.) və ya neqativ - cəzəverici (məsələn, töhmət və ya işdən azad olunma) ola bilər. Tövsiyələr isə pedaqoq məsləhətçilərin müdaxiləsi, müxtəlif seminarların keçirilməsi və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

Yeni qiymətləndirmə sisteminin əsasını şagird təlim fəaliyyətlərinin ardıcıl və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi təşkil edir. Onun mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və növləri, eləcə də hər bir növün mahiyyəti, məzmunu və aparılması qaydaları "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sahəsində qiymətləndirmə Konsepsiyası"nda və onun əsasında hazırlanan təlimatlarda öz əksini tapmışdır. Yeni qiymətləndirmə çox geniş və əhatəli bir proses olmaqla təhsil sahəsində bütün fəaliyyətlərin "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" sənədində müəyyən olunmuş tələblər istiqamətində təkmilləşdirilməsinə və bununla da bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına xidmət edir.

TƏLİM -TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ MONİTORİNG VƏ QİYMƏTLƏNDİRMƏ

Məmmədova L.T.

Lənkəran Dövlət Universiteti

Təhsil sistemində pedaqoji proses və onun ayrı-ayrı sahələrinin, təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin və təlim-tərbiyə prosesinin obyektiv meyarı kimi, məhz təhsilin keyfiyyət göstəriciləri qəbul edilməlidir. Təhsildə keyfiyyət dedikdə onun qarşısında qoyulan məqsədə hansı səviyyədə nail olunması başa düşülməlidir. Təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün birinci növbədə hər bir mərhələdə görülməli işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, monitoring və qiymətləndirmə aparılmalıdır. Göründüyü kimi, təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə monitoring və qiymətləndirmə inkişafın gedişinə nəzarəetmə və əks əlaqə yaratma funksiyasını daşımalıdır. Yəni monitoring və qiymətləndirmə vasitəsilə hər bir mərhələdə, prosesdə gedən müsbət tendensiyalar izlənilməli və inkişaf qeydə alınmalı, nəticələr

müqayisəli təhlil edilməli və prosesin növbəti mərhələsinin planlaşdırılmasında istifadə olunmalıdır. Deməli, monitoring və qiymətləndirməyə pedaqoji prosesin və onun ayrı-ayrı sahələrinin keyfiyyətinin öyrənilməsinin başlıca aləti kimi baxılmalıdır. Bu baxımdan monitoring və qiymətləndirmə anlayışlarının mahiyyətini daha geniş və ardıcıl təhlil edilməsi üçün təlim prosesinin 4 mərhələsinə nəzər salaq:

1. Təlimin məzmunu (təhsilin dövlət standartları, tədris planları, fənn proqramları, dərsliklər, dərs vəsaitləri və s. Başqa sözlə Kurikulum)- uşağa nəyi, hansı həcmdə öyrədirik;
2. Təlim üsulları (pedaqoji prosesin təlim texnologiyaları) - uşağı necə öyrədirik;
3. Öyrədici mühit (tədris prosesinin təşkili və təlim-tərbiyə prosesinə təsir edən amillər)- uşağı hansı şəraitdə öyrədirik;
4. Monitoring və qiymətləndirmə (təlim-tərbiyə prosesinin və onun bütün komponentlərinin işi barədə məlumatlar əldə etmək və işin səmərəliliyini təyin etmək üçün vasitə) - öyrətmə prosesinin durumu onun nəticəsinin göstəriciləri və proqnozu.

Təlim prosesinin sadələşdirilmiş modelindən göründüyü kimi bu prosesin tərkib hissələrindən biri monitoring və qiymətləndirmədir. Ənənəvi olaraq qiymətləndirmə - anlayışına ancaq şagirdlərin necə oxuduğunun müəyyən edilməsi vasitəsi kimi baxılmışdır. Lakin qiymətləndirmə (dəyərləndirmə) daha geniş anlayış olub, istənilən sahəni, ümumilikdə, cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində bu və ya digər şəkildə istifadə olunur. Məsələn, cəmiyyətdə, müəyyən hadisəyə münasibəti öyrənmək üçün sosioloji sorğular keçirilir, nəticələr ümumiləşdirilir və hadisə qiymətləndirilir. Təbiətdə xəstənin müalicəsini təyin etmək üçün çoxlu ölçmələr aparılır (indikatorların qiyməti müəyyən edilir,) onlara əsasən xəstənin vəziyyəti qiymətləndirilir (diaqnoz qoyulur) və bunun əsasında diaqnozla təklif olunan müalicə aparılır. Belə misallardan sonsuz sayda gətirmək olar. Aparılmış tədqiqatlar və alınmış nəticələrin təhlili göstərir ki, monitoring və qiymətləndirmə birinci yanaşmada eyni məna daşısada onların mahiyyəti bir-birindən fərqlənir. İngilis dilində monitoring - izləmə, müşahidə aparmaq deməkdir. XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq təhsil sahəsində aparılan eksperimentlərin tətbiq olunan yeniliklərin səmərəliliyinin effektivliyini artırmaq, nəticələrin izlənilməsi, proqnozlaşdırılması və korreksiya işlərinin vaxtında keçirilməsi məqsədi ilə monitoring təhsil sistemində geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. Bunları nəzərə alaraq, pedaqoji prosesin iştirakçıları, təhsil sahəsində monitoringin aşağıdakı formalarını bir-birində ayırmağı, onlardan prosesin hansı mərhələsində istifadə etməyi bacarmalıdır.

Pedaqoji, sosioloji, psixoloji, iqtisadi, demografik.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, monitoring qiymətləndirməyə anlayışına nəzərən daha böyük tutuma malikdir. Ümumiyyətlə, monitoring - diaqnostika proqnozlaşdırma və korreksiya kimi təhlil olunan prosesin ayrı-ayrı mərhələlərini xarakterizə edən üç əsas sütun üzərində dayanır. Burada yalnız qiymətləndirmə getmir, eyni zamanda qiymətləndirmənin nəticələrini nəzərə alıb qiymətləndirilən prosesin gələcək inkişafını təmin etmək, keyfiyyət göstəricilərini yüksəltmək üçün korreksiya işlərinin aparılması planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Bütün idarəetmə sistemlərində olduğu kimi, təlim prosesində qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün proses idarə olunmalı, hər mərhələ qiymətləndirilməli, kənaraçıxma halları qeyd olunmalı, dəqiqləşmələr aparılmalı və aşağıdakı tələblər ödənilməlidir.

- ✓ idarəetmənin məqsədi aydın göstərilməlidir;
- ✓ idarə olunan prosesin başlanğıc vəziyyəti qeyd olunmalıdır;
- ✓ idarə olunan prosesin nəzərdə tutulan əsas keçid vəziyyətlərində prosesə təsiretmə mexanizmi müəyyən olunmalıdır;
- ✓ sistemə əks əlaqə və onun nəticəsində alınmış məlumatların işlənilməsi təmin olunmalı, məlumatların işlənməsi zamanı kənaraçıxma hallarının nizamlanması mexanizmi yaradılmalıdır.

Hər bir qiymətləndirmə qiymətləndirilən obyektin diaqnostikasını (keyfiyyət göstəricilərinin ölçülməsini) nəzərdə tutur və təhsil prosesinin və ona rəhbərliyin təşkili üçün zəruri məlumatlar verir. Təlimin keyfiyyəti, müəssisənin səmərəli fəaliyyəti, bir çox didaktik və tərbiyəvi vəzifələrin həlli bu məlumatların obyektivliyindən çox asılıdır. Pedaqoji təcrübədə biliklərin və təlim prosesinin monitoringi və qiymətləndirilməsi əsasən subyektiv xarakter daşıdığından, yeni yanaşma üsulları təlim prosesinin monitoringinin və qiymətləndirilməsinin aktuallığını ön plana çəkir, biliklərin və fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesində yeni qiymətləndirmə mexanizmlərinin yaradılmasının əhəmiyyətini artırır.

Qiymətləndirmə fəaliyyətdə olan və ya başa çatmış hər hansı bir proqramın mümkün qədər sistemli və obyektiv təhlilini və ekspertizasını keçirmək, onun effektivliyini, məqsədə uyğunluğunu, həyati vacibliyini və qarşıya qoyulmuş məqsədlərin düzgünlüyünü müəyyən etmək üçün konsepsiyasını, icrasını və nəticələrini öyrənmək məqsədi daşıyan bir prosesdir. Qiymətləndirməni aparmaq üçün müvafiq başlanğıc nöqtələrini

tapmaq və gözlənilən nəticələri qiymətləndirərək bu başlanğıc nöqtələrə mütənasib olan dəyişikliklər barədə müəhləyə yürütmək (qiymətləndirmək) zəruridir.

Həmçinin, nəticələrin təhlili və qiymətləndirilməsi təhsil sistemi fəaliyyətinin inkişafını nəinki izləməyə imkan yaradır, eyni zamanda, onun fəaliyyətinin keyfiyyətinə fəal təsir edir, pedaqoji prosesin iştirakçılarının hər birinin özünütəkmilləşdirmə məsuliyyətini artırır, pedaqoji yaradıcılığını stimullaşdırır.

TƏLİM PROSESİNDƏ İNTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Məmmədova N.E.

Gəncə Dövlət Universiteti

Təlim prosesində müasirləşmə dövrünün vacib tələblərindən biri hesab olunur. Müvəffəqiyyət qazanan müəllim interaktiv təlim üsullarından bacarıqla istifadə etməlidir ki, təlimdə keyfiyyətə nail olsun. Tətbiq olunan sənəd – yəni Kurikulum integrativliyi ön plana çəkir və dərslərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi səciyyələndirir.

Kurikulum islahatı həyat, məktəb, müəllim və şagirdlər qarşısında yeni tələblər qoymuşdur. O səbəbdəndə müasir dövrdə dərslər elmi-texniki tərəqqinin tələblərini təmin etməli, inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətimizdə cəmiyyətin məqsədlərinə cavab verməli, və şagird nailiyyətlərini – nəticəyönümlülük, obyektivlik, millilik, ümumbəşəri dəyərin nəzərə alınması qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının nəzərə alınmalıdır.

Kurikulumun mənası xüsusi əhəmiyyətli dərslərdən uzaqlaşmaqla, fəal metodlardan istifadə etməklə müasir dərslərin qurulmasına üstünlük verməkdir. Belə ki, öyrədən və öyrənən arasında əməkdaşlıq təmin edilməli, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraiti yaradılmalıdır. İnteraktiv termini isə "dialog, qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək" kimi izah olunur. Fəal interaktiv təlim metodları və üsullarının (qruplar, cütlər, rollar, əqli hücum, nəticə və s.) tətbiqi tədris prosesini xeyli intensivləşdirir, onu hər bir şagird üçün əhəmiyyətli və maraqlı edir, dərslərdə fəallığın maksimum artmasına zəmin yaradır, bununla da təlimin inkişafetdirici aspektini xeyli dərəcədə gücləndirir. Təlim-tərbiyə prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir və rəy söyləmək, qərar qəbul etmək, qabiliyyətlərini tənqidi təfəkkürün formalaşmasına, müstəqilliyin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Sürətlə dəyişən, inkişaf edən müasir dövrdə yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, əməkdaşlıq etmək, qərar qəbul etmək və s. bacarıqları əks etdirən kompetensiyaların formalaşması orta təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni münasibəti əks etdirir. Hazırda həm metodik, həm də elmi-pedaqoji, psixoloji cəhətdən təkmil olan müəllimlərimiz yeniliyin və müasirliyin nədən ibarət olmasını dərk edir, öz dərslərində tətbiq edərək müasir dərslər və onların təşkilinə verilən tələblərdən geniş istifadə edirlər. Milli Kurikulum bilavasitə aşağıdakı funksiyaların reallaşdırılmasına xidmət edir: ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələbatına uyğun daim təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi;

-təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivliyinin təmin olunması;

-nəticəyönümlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb tətbiq olunması;

-təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdislərin təhsil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin olunması;

-şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Milli Kurikulum aşağıdakı ümumi prinsiplərə istinad olunmaqla hazırlanmışdır:

-milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması;

-ümumi inkişafı, meyil və maraqları nəzərə alınmaqla bütün şagirdlərə əlverişli təlim şəraitinin yaradılması; tələbyönümlülük; nəticəyönümlülük; şagirdyönümlülük.; integrativlik

Hesab edirik ki, təlim prosesində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi şagirdlərdə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir və rəy söyləmək, qərar qəbul etmək, qabiliyyətlərini tənqidi təfəkkürün formalaşmasına, müstəqilliyin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Sürətlə dəyişən, inkişaf edən müasir dövrdə yaşamaq, fəaliyyət göstərmək, əməkdaşlıq etmək, qərar qəbul etmək və s. bacarıqları əks etdirən kompetensiyaların formalaşması orta təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni münasibəti əks etdirir. Şəxsiyyətyönümlülük, şagirdyönümlülük, nəticəyönümlülük və s kimi məsələlər formalaşmış olur. Hazırda həm metodik, həm də

elmi-pedaqoji, psixoloji cəhətdən təkmil olan müəllimlərimiz yeniliyin və müasirliyin nədən ibarət olmasını dərk edir, öz dərslərində tətbiq edərək müasir dərs və onun təşkilinə verilən tələblərdən geniş istifadə edirlər.

Fəal interaktiv təlim təlim prosesinin elə təşkil olunmasıdır ki, bu təlimdə biliklər hazır formada şagirdlərə təqdim olunmur. Şagirdlər biliyi tədqiqat yolu ilə əldə edirlər. Müəllim biliyi ötürən rolundan imtina edir və bələdçi vəzifəsini (fasilitator) daşıyır. İnteraktiv sözünün mənasında da kiminlə, nə ilə dialoqa, qarşılıqlı əməkdaşlığa girmək dayanır. Fəal təlim anlayışı isə sinifin, auditoriyanın passiv, seyrçi olmamasına işarədir. Bu təlim prosesində sinif(auditoriya) qrup və cütlər formasında problemin həlli yollarına dair axtarışa çıxarılır, qruplar əldə olunmuş nəticələri işçi vərəqlərində qeyd edir, sonra onun təqdimatını həyata keçirirlər. Təqdimatlar bitdikdən sonra bu tədqiqat nəticələri arasında rabitə yaradılır, məlumatlar sistemləşdirilir və ümumi bir şəkildə təsnif olunur. Bundan sonra həmin yekunlarla tədqiqatın başlanğıcında şagirdlərin (auditoriyanın) irəli sürdüyü ilkin fərziiyyələrlə müqayisələr aparılır. Şagirdlər (öyrənənlər) hansıların üst-üstə düşdüyünü, nələrin isə yeni olduğunu müşahidə edir və ümumi nəticəyə gəlirlər. Göründüyü kimi, belə dərslərdə əvvəlcə öyrəniləcək mövzuya çıxaracaq problemlər qoyularaq motivasiya yaradılır. Motivasiya təhrik etmə deməkdir. Yəni şagirdlərin (auditoriyanın) təlim-dərketmə marağını problemin həllinə doğru fəal, canlı şəkildə istiqamətləndirir. Onun digər vəzifəsi isə tədqiqat sualını oraya qoymağa şərait yaratmaqdır. Məhz həmin tədqiqat sualı ilkin fərziyyələr irəli sürməyə və tədqiqat işlərini təşkil etməyə imkan yaratmış olur. Tədqiqat sualı tədqiqat işinin həyata keçirilməsini tələb edir. Tədqiqat işlərinin nəticələri işçi vərəqlərində qeyd olunur və təqdimatlar həyata keçirilir. Sonra təqdim olunan məlumatlar təşkil və təsnif olunur. Alınan qənaətlər ilkin fərziyyələrlə müqayisə olunaraq nəticələr çıxarılır. Sonra isə alınmış nəticələrin tətbiqi barədə işlər yerinə yetirilir.

Təlim prosesində interaktiv təlim metodlarından səmərəli istifadə zərurəti məhz uğurlu nəticənin əldə olunması üçün mühüm şərtidir. Ənənəvi təlim sisteminin ən mürəkkəb problemlərindən biri istifadə olunan pedaqoji texnologiyaların konservatizmi, qeyri-çevik olmasıdır. Müasir informasiya– kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsiplərinə əsaslanaraq onları həm öyrənməyə çatdırmaq, həm də mənimsətmək, əslində qeyri-mümkün işə çevrilir. Əgər əvvəllər bilikləri əldə etmək üçün şagirdi iki əsas bilik mənbəyi (müəllim və dərslik) qane edirdisə, bu gün həmin mənbələr çoxsaylı məlumat mənbələri ilə müqayisədə ududur. Bu səbəbdən müasir təlimin başlıca vəzifələrindən biri öyrənməyi öyrətməkdir, yəni şagirdləri bilikləri müstəqil əldə etməyə yiyələndirməkdir. Yalnız təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi, onların şəxsiyyətə, onun tələbatlarına yönəldilməsi, bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində təlim böyük səmərə verə bilər. Eyni zamanda, şəxsiyyətyönümlü belə tədris prosesi inkişaf proseslərinin keyfiyyətinə də təsir edəcək: idraki və sosial fəallığı artırmaqla, şəxsiyyətin dəyərlərini və vərdişlərini formalaşdıracaq. Bu tələblərin nəzərə alınması məhz məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən fəal(interaktiv) təlim texnologiyalarına üstünlük verməyi tamamilə zəruri edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal(interaktiv) təlim metodu dərsin keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə güclü vasitə ola bilər. Bu metod şagirdlər üçün dərsi çox maraqlı və cəlbedici edir. Fəal(interaktiv) təlim həm məzmunun öyrənilməsinin, həm də tətbiqinin səmərəliliyini artırır və şagirdlərin dərketmə fəaliyyətini daha da fəallaşdırır. Azərbaycanda müasir təlim metodlarının tətbiqi layihəsi artıq 7 ildən çoxdur ki, həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində fəal(interaktiv) təlimin tətbiq edilməsi təhsil islahatının əsas məqsədlərindən biridir. Fəal(interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin, yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradaraq Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramında göstərilən demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, integrasiya və humanitarlaşdırma prinsiplərini həyata keçirməyə imkan verir. Son illərdə respublikamızda çox müəllim fəal (interaktiv) təlim üsulu ilə tanış olmuşdur, müəllimlərdə fəal dərslərin hazırlanması, planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsi üçün vacib olan ilkin təcrübə toplanmış, əsas bilik, bacarıq və vərdişlər formalaşmışdır. Keçirilən monitorinqlər göstərdi ki, fəal (interaktiv) təlim metodlarını həyata keçirərkən müəllimlər aşağıdakı problemlərlə rastlaşırlar: Yenilikləri həyata keçirərkən təcrübənin yayılmasına və mübadiləsinə böyük ehtiyac duyurlar, Müəllimlərin yenilikləri həyata keçirilməsində təcrübələri artdıqca və bu işə daha çox müəllim cəlb olunduqca, yeni metodiki tövsiyələrə, tədris materiallarına və digər metodiki məlumat mənbələrinə ehtiyacları artır. Fəal (interaktiv) təlim üzrə müəllimlər üçün məlumatın və müasir tədris təcrübənin yayılması tətbiqi problemlərin aradan qaldırılması üçün ən səmərəli və məqsədəuyğun yollarından biridir. Təqdim olunacaq web-saytın vasitəsilə qısa müddətdə gələcək üçün fəal (interaktiv) təlim üzrə resursların toplanması və təkmilləşdirilməsi mümkün

olacaqdır. Biz əminik ki, fəal (interaktiv) təlimin hər bir müəllim tərəfindən istifadəsi uşaqların dərs zamanı idrak fəallığını və əməkdaşlıq həvəsini artıracaq.

MÜƏLLİMİN SINIF RƏHBƏRİ KİMİ FƏALİYYƏTİNDƏ YARANAN PROBLEMLƏR

Musayev B.E.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Xalqımızın gələcəyi indiki dövrdə məktəbdə təhsil alan şagirdlərdən asılıdır. Onlar necə formalaşırlarsa, xalqımıza o cür təsir edəcəklər. Yaşadığımız cəmiyyətdə yüksək inkişafı bərabər, xoşagəlməz halların, mənfiliklərin şahidləriyik. Məhz belə vəziyyətlər hələ inkişafda olan şagirdləri daha tez cəlb edir. Gələcəyimiz saydığımız bu şagirdləri belə hallardan uzaqlaşdırmaq, onları qorumaq valideynlərlə bərabər biz müəllimlərin üzərinə düşür. Məktəbdə şagirdin hərtərəfli formalaşması işi hər bir müəllimlə bərabər ən əsas sinif rəhbərindən böyük məsuliyyət tələb edir. Müasir təhsildə yaranan problemlərdən biri də müəllimin sinif rəhbəri kimi fəaliyyətində yaranan problemlərdir. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimlərin bir çoxu sinif rəhbəri vəzifəsini yerinə yetirirlər. Müasir məktəblinin formalaşma prosesi sinif rəhbərlərinin gözləri qarşısında baş verir. Sinif rəhbərinin pedaqoj işinin məzmunu çoxcəhətlidir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin nümunəvi əsasnaməsi, orta ümumtəhsil məktəblərinin nizamnaməsində sinif rəhbərlərinin vəzifələri konkret müddəalar şəklində verilmişdir. Sinif rəhbərinin vəzifəsinin düzgün yerinə yetirilməsində böyük təcrübə tələb olunur. Problemlə məsələlərdən biri sinif kollektivinin düzgün təşkilidir. Hər bir sinif rəhbəri rəhbərlik etdiyi sinifdə mütəşəkkil kollektiv təşkil etməyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Sinif rəhbəri şagird kollektivini təşkil edərək şagirdlərin vəzifələrini, şagirdlər üçün qaydaları, əxlaqi hərəkətləri və mədəni davranış qaydalarını şagirdlərə başa salır və onlara aydın dərk etdirir. Azərbaycan Respublikası üçün əsl vətəndaşın yetişdirilməsi işində mehriban, mütəşəkkil və səmimi kollektiv böyük rol oynayır. Belə kollektivdə birləşən şagirdlər nəcib əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnir, bir-birinə kömək edir, qayğı göstərir, onlarda müstəqillik, təşəbbüskarlıq inkişaf edir. Şagirdlərdə dostluq, yoldaşlıq münasibəti möhkəmlənir, vətənpərvərlik, milli ləyaqət, milli şüur, böyüklərə hörmət və qayğı, düşməyə nifrət, milli ıftixar hissi və s. keyfiyyətlər formalaşır. Şagirdlər bir-birilə hər gün ünsiyyətdə olur, bir-birinin sevinc və kədərindən xəbər tutur, bir-birilərinə qayğı ilə yanaşırlar. Sinif rəhbəri şagirdlərini ətraflı öyrənib kimin nə kimi qabiliyyətə sahib olduğunu dəqiqləşdirəndən sonra fəallarla iş aparır. Fəallar işin gedişində sinif rəhbərinin yaxın köməkçilərinə çevrilirlər. Digər problemlə məsələlərdən biri sinif rəhbərinin tərbiyə işini düzgün qurmasıdır. Sinif rəhbərləri uşaqlarla tərbiyə işi aparır, onların davranış və münasibətlərini müşahidə edir, özlərini necə apardıqlarının şahidi olurlar. Sinif rəhbəri təciliyyində olan şagirdlərə mənəvi keyfiyyətləri, xarakter əlamətləri, bir-birilərinə, müəllimlərə, yaşlı nəslin nümayəndələrinə münasibətin qurulması, formalaşması, təkmilləşməsi üçün müxtəlif məzmunlu tədbirlər təşkil etməli, şagirdləri yaradıcılıq, axtarıcılıq işlərinə cəlb etməli, şagirdlərin gündəlik ünsiyyət şəraitində, öz davranış və hərəkətləri, adamlara münasibətində ciddi təsir etməlidir. Sinif rəhbəri şagirdlərlə, valideynlərlə, rəhbər olduğu sinifdə müəllimlərlə iş aparmalıdır. Sinif rəhbəri şagirdlərində vətənpərvərlik, möhkəm əqidə, milli ıftixar hissi tərbiyə etməlidir. O, şagirdlərinə yüksək nikbin nəzərlərlə yanaşmalı, onların şəxsiyyətinə, sözlünə inanmalı, hörmət etməli, onların qarşısında həm də ciddi tələblər qoymalıdır. Şagirdlərinə belə səmimi inam və tələb hər bir şagirdin ona öz qəlbini açmasına, ürək sözlərini deməsinə şərait yaradır. Sinif rəhbəri bir təşkilatçı kimi şagirdlərlə müxtəlif məzmunlu iş aparmaq üçün hər bir şagirdin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənməyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Sinif rəhbəri tərbiyə etdiyi şagirdləri öyrənilməsi zəruri olan obyekt kimi baxmalı, hər bir şagirdi diqqətlə öyrənməlidir. Bunun üçün sinif rəhbəri müxtəlif metodlardan istifadə edə bilər. Bu metodlar sırasında birinci yerdə pedaqoji müşahidə dayanır. Bu metodun köməyi ilə sinif rəhbəri şagirdlərin hərəkət və davranışını qeyd edir, müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə alır. Müşahidə etmək hər bir şagirdin xarakterindəki tipik cəhətləri görmək, onun necə baş verməsi səbəblərini aşkar etmək deməkdir. Sinif rəhbəri şagirdləri daha ətraflı öyrənmək üçün ayrı-ayrı müəllimlərin dərslərində iştirak etməli, şagirdlərin təlimə, insanlara münasibətlərini araşdırmalıdır. Şagirdləri məktəbdən kənardə, ictimai yerlərdə müşahidə etmək sinif rəhbərinə zəngin material verir. Sinif rəhbəri şagirdi öyrənmə metodu kimi müsahibə metodundan istifadə edə bilər. Müsahibədə məqsəd şagirdlərlə üzbəüz oturaraq zəruri psixoloji-pedaqoji faktları, hərəkətləri təhlil etmək, baş vermiş hər hansı müsbət və ya mənfi hadisələrin səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışmaqdır. Şagirdləri öyrənməyin bir yolu da eksperimentdir. Bu metodda məqsəd şagirdlərin fakt və hadisələrə münasibətlərini öyrənmək, onları sınaqdan keçirməkdir. Bu metodla

müəyyən qədər şagirdi öyrənmək olar, çünki hələ şagirdlər həyatın gözə görünməyən sahələrinə bələd deyillər. Şagirdlər hələ ədalət, haqq, düzlük haqqında düşünür, onların pozulmasına dözmürlər. Hər bir sinif rəhbəri şagirdləri bütün təlim-tərbiyə prosesində sistemli şəkildə öyrənməli, şagird şəxsiyyətinin necə formalaşdığını müntəzəm olaraq izləməlidir. Sinif rəhbərinin işinin məzmununda təlimin keyfiyyətini yüksəltmək, təlimə məsuliyyətli münasibət mühüm yer tutur. Sinif rəhbəri şagirdlərin vaxt büdcəsini nəzərə almalı, bu barədə həmin sinifdə dərs deyən müəllimlərlə tez-tez söhbətlər aparmalıdır. Sinif rəhbəri müəllim yoldaşları ilə tez-tez görüşüb şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətindən xəbərsiz olsa rəhbər olduğu şagirdlərin yüksək təlim uğurları əldə etmələrinə nail olar. Sinif rəhbəri şagirdlərlə dərsləndikən işlərin təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Dərsləndikən işlər məktəbdə aparılan təbiyə işinin davamı olmaqla şagirdlərin yaxşı oxumasına, onlara dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir. Sinif rəhbəri işinin məzmununa valideynlərlə iş aparmaq daxildir. Hər bir sinif rəhbəri şagirdlərin valideynləri ilə əlaqə saxlamaqla hər bir şagirdin evdə nə işlə məşğul olduğu, nəyə daha çox meyil və maraq göstərdiyini, dərslərinə necə hazırlaşdığını, gün rejiminə necə əməl etdiyini, kiminlə, hara, nə üçün getdiyini öyrənir. Sinif rəhbərinin valideynlərlə sıx əməkdaşlığı şagirdi yaxşı tanımağa imkan verir. Problemlə məsələlərdən biri də sinif rəhbərinin işinin planlaşdırılmasıdır. Sinif rəhbəri öz işini planlaşdırarkən xalqımızın təbiyə haqqında fikirlərini, adət-ənənələrini, milli mentalitetindəki müsbət keyfiyyətləri nəzərə almalıdır. Sinif rəhbəri məzmunlu plan tərtib etməlidir. Planda məqsəd aydınlığı, optimalıq, realıq, konkretlik öz əksini tapmalıdır. Burada apardığı təlim-tərbiyə işlərinə aid məlumat verilir. Sinif rəhbəri sinif jurnalını səliqəli tərtib edib hazırlamalı nizamlı formada saxlamalıdır. Müəllimlər tərəfindən həmişə səliqəli yazılmasına, normal aparılması qayğısına qalmalıdır. Hər gün keçirilən fənlər üzrə şagirdlərə verilmiş qiymətləndirmənin düzgün aparılmasına nəzarət etməlidir. Sinif rəhbərləri geniş təcrübə toplayaraq rəhbərlik etdikləri sinfin özünəməxsus ənənələrini yaratmalı, şagirdləri milli adət-ənənələrimiz əsasında təbiyə etməlidirlər. Sinif rəhbəri şagirdlərin sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə kömək edən tədbirlər həyata keçirməli, onların ictimai-faydalı əməyini təşkil etməlidir. Hər bir sinif rəhbəri şagirdlərin sağlamlığını, fiziki inkişafının yüksək səviyyədə təşkil edilməsinə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

UŞAQLARIN VƏ GƏNCLƏRİN MİLLİ MƏNƏVİ RUHDA TƏRBIYƏ OLUNMASI

Nəsirli G.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Şərq-Qərb sivilizasiyasının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən də gizli və açıq mübarizələrin getdiyi bir zamanda soykökə qayıdışın, milli özünüdərk böyük əhəmiyyəti vardır. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək əsas vəzifələrdəndir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi, demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəsllə aşılınması xüsusilə aktualıq kəsb edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Gənclərimiz milli ruhda, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında təbiyə olunmalıdır”.

Respublikanın gələcək taleyi onun gənclərindən asılı olduğu üçün təhsildə aparılan islahatlar milli ənənələrimizə, milli dəyərlərimizə söykənərək soykökünə bağlı şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Müasir təbiyədə məktəbli-müəllim-valideyn münasibətlərinin yeni prizmada tənzimlənməsi, təbiyə işində ideal məqsədin məzmununun müasir tələblər baxımından dəyişməsi, yeniləşməsi və təkmilləşməsi humanitar fənlərin məzmununda ifadə olunmuş milli-mənəvi dəyərlərə kompleks yanaşmağı tələb edir. Milli soykökə qayıdış, milli özünüdərk ailədə uşaqların təbiyəsindən başlayaraq məktəbəqədər müəssisələrdə və orta məktəblərdə davam etdirilməlidir.

Şəxsiyyətin yetişməsində mühitdən də əvvəl ailənin rolu böyükdür. Əsas dəyərlər məhz ailədə doğulur və formalaşmağa başlayır. Azərbaycanlı milli düşüncəsində ailə kiçik dövlət modeli kimi qəbul edilməklə, müqəddəs və ulvi sayılır. Böyüklərə ehtiram və hörmət, uşaqlara sevgi, diqqət və qayğı zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizin başlıca qayəsini təşkil edir. Gənclərin ədalət və düzgünlük, humanizm, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmət, xeyriyyəçilik, cəsarət və şücaət, mərdlik, təmizlik, halallıq, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, böyüklərə hörmət, əməksevərlik ruhunda təbiyə edilməsindən əsas rollardan birini də ailə oynayır. Ona görə də, ailələrdə bu məsələlərə ciddi fikir verilməlidir. Təlim-tərbiyə işinin təşkilində dini maarifləndirilmənin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bütün əxlaqi kateqoriyaların şərh yolu ilə

gənclərə sağlam həyat tərz, düzgün yaşam fəlsəfəsi təbliğ olunmalı, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə sadıqlıq prinsipi önə çəkilməlidir. Gənc nəslin tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin, folklor nümunələrinin, o cümlədən tanınmış yazıçı və şairlərin əsərlərinin mühüm rolu vardır. Eyni zamanda vətəndaşlarda dövlətçilik təfəkkürünün, millətə, Vətənə bağlılıq hisslərinin gücləndirilməsi baxımından dövlət atributlarına– Azərbaycanın bayrağına, himninə, gerbinə ehtiram və hörmətin vacibliyi təbliğ edilməlidir.

Ümummili lider belə təsvir etmişdir: "Gənclərin ləyaqətli vətəndaş kimi yetişməsi ucun onlar hərtərəfli biliyə, milli keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. Ana dili, mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə tərbiyə olunmuş gənclər heç vaxt vətəninə, xalqına ögey münasibət bəsləməz. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidirlər. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir". Milli dəyərlərin, milli adət-ənənələrin zəruriliyi mərhum Heydər Əliyevin məruzə və çıxışlarında həmişə qururla söylənilirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, milli mənəvi dəyərlər xalqın mənəvi sərvəti, mənəvi xəzinəsidir, bu sərvətə, xəzinəyə biganə olmaq cinayətdir. Son illərdə xalqımızın milli adət-ənənələrinə biganəlik halları haqlı olaraq xalqın, xüsusilə ziyalıların etirazına səbəb olmuşdur. Bu etiraz və narazılıqlar haqqında mətbuatda çıxışlar milli-mənəvi dəyərləri qorumaq çağırışına çevrildiyi bir vaxtda mərhum prezident, ümummili liderimiz Heydər Əliyev bir sıra məqamlara aydınlıq gətirmiş, görülməli işlərin perspektivini müəyyənləşdirmişdi: "Fürsətdən istifadə edərək, bir-iki məsələyə toxunmaq istəyirəm. O da ondan ibarətdir ki, biz öz dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik. Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. Hec vaxt iki xalq bir-birinə bənzəməz. Hec vaxt iki xalq bir-birinə bənzər dəyərlərə malik ola bilməz. Yenə də deyirəm, hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli, mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək, xalqımızın mədəni səviyyəsini daha da inkişaf etdirərək, gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik"

Milli mənəvi dəyərlər əlbəttə çox geniş məvhumdur. Lakin burada birinci növbədə torpaq, dil, ocaq, əcdad, övlad və qadınla bağlı şərəf, ləyaqət və namus əhəmiyyətini nəzərdə tutmaq lazımdır. Müasir Avropada və Amerikada bir sıra xalqların milli faciə, qlobal fəlakət kimi yaşadığı muasir əxlaqi demoqrafik bəlalara (ailə-nikah-nəsil bohranı, alkoqol-narkoman-nihilizm sərxoşluğu ilə bağlı ifratlara) qarşı ən yaxşı siper təbii-insani, milli tarixi sərvətləri müqəddəs tutub qorumaq, gələcək üçün də zədəsiz saxlamaq olmazdı?! Təəssüf ki, belə sərvətlərə münasibətdə də həssaslığın lazımı səviyyədə olmadığı hallara rast gəlirik. Mustəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində əsas cətinliklərdən biri də qloballaşmadır. Müstəqilliyə qədəm qoymuş gənc bir dövlət üçün qloballaşma adı altında milli-mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılması, onun məhvini gətirib çıxara bilər. Qloballaşma beynəlxalq aləmdə ləğv edilən bir proses kimi həyatımızdan yan keçə bilməz. Bir şərtlə ki, bu prosesdən ümumi inkişafımız üçün səmərəli istifadə edə bilək. Azərbaycan dünyada multikulturalizm dəyərlərinin nümunəsi kimi, etnik, dini, sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabər, həmrəy və qarşılıqlı dostluq şəraitində yaşadığı unikal ölkələrdəndir. Bu bəşəri dəyər olmamışdan əvvəl bizim milli dəyərimiz olub- lap qədimdən bu əhəmiyyətə yaşadıqlar bu günlərə kimi davam etdirilir. Hazırda isə bu həm dövlət siyasəti, həm də ictimai münasibətlər sistemi kimi inkişaf etdirilir.

KİÇİKYAÇLI ŞAĞIRDLARIN İDRAK QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İNTEQRASIYANIN ROLU

Rəisli Ü.H.

Mingəçevir Dövlət Universiteti

Cəmiyyətdə və təbiətdə bizi əhatə edən hər yerdə inteqrasiya mövcuddur. Bütün elmlər mənbəyini məkan, zaman, canlı və cansız varlıqların vəhdəti olan dünyadan alır və inkişaf edir. İbtidai təlim dövrü uşaq həyatının çox əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. Bu zaman onun təbii imkanlarının üzə çıxması üçün hər cür şərait yaratmaq mümkündür. Şagirdlərdə müxtəlif bacarıq və qabiliyyətlərin vaxtında üzə çıxarılması, möhkəmləndirilməsi, materialın şüurlu surətdə mənimsədilməsi, onların idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün təlimin inteqrasiyası vacibdir.

“İnteqrasiya” termini XX əsrin sonundan daha fəal istifadə olunmağa başlasa da, onun ifadə etdiyi mahiyyət və məzmun həyat yarandığı gündən mövcud olmuş, onun varlığını təşkil etmişdir. İnteqrativlik şagirdlərə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu, o zaman mümkün olur ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli, integrativ şəkildə tədris olunur. Digər bir tərəfdən integrativ kurikulum şagirdlərin dərsliklərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir.

<i>Mövzular</i> <i>Fənnin adı</i>	<i>Mən və vətənim</i>	<i>Azərbayca n mənim vətənimdir</i>	<i>Vətənimin dünəni və bu günü</i>	<i>Biz və dünya</i>
Ana dili	Mənim vətənim	Azərbaycan şəri	Tarixi məzmun daşıyan bayatılar	Dünyada yaşayan məşhur azərbaycanlılar

Təcrübə göstərir ki, tədris prosesində fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanın təmin edilməsi bilik və bacarıqların şagirdlər tərəfindən daha asan mənimsənilməsi, dərslərin maraqlı və məzmunlu qurulması, uşaqlarda tədqiqatçılıq meyillərinin yaranması üçün vacib şərtir. Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənnin aşılacağı anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsi, fənn daxilində səpələnmiş faktların sistemləşdirilməsidir. İbtidai təhsil pilləsi fənlərinin tədrisində geniş şəkildə istifadə olunan fəndaxili inteqrasiya üçün konsentrik prinsipə əsaslanan spiralvari quruluş daha xarakterikdir. Bu cür inteqrasiya prosesində dəyərlərin dərk olunması xüsusidən ümumiyyə və yaxud ümumidən xüsusiyyə doğru ola bilər.

<i>Mövzular</i> <i>Fənlərin adı</i>	<i>Mən və vətənim</i>	<i>Azərbaycan mənim vətənimdir</i>	<i>Vətənimin dünəni və bu günü</i>	<i>Biz və dünya</i>
Ana dili	Mənim vətənim	“Azərbaycan” şəri	Tarixi məzmun daşıyan bayatılar	Dünyada yaşayan məşhur azərbaycanlılar
Həyat bilgisi	Mən kiməm?- doğulduğum yer, irqim, dilim,dinim, milliyətim	Azərbaycanın dövlət rəmzləri	Azərbaycanın tarixi	Azərbaycan çoxmillətli diyardır
Təsviti incəsənət		Bayraq şəklinin çəkilməsi		Azərbaycan herbinin eskizlərinin çəkilməsi
Musiqi		Azərbaycan himninin öyrənilməsi		Azərbaycan himninin xorda ifası

Fənlərarası inteqrasiya bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaqlıq bilik və bacarıqların sintezi olmaqla, bir fənnə aid anlayışların və metodların digər bir fənnin tədrisində istifadəsini nəzərdə tutur. Belə inteqrasiya müxtəlif fənlər arasında məntiqi əlaqələrin qurulmasına xidmət edir. Bu proses eyni bir bacarığın ayrı-ayrı fənlər vasitəsilə daha da təkmilləşdirilməsini təmin etməklə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır. Fənlərarası və fəndaxili münasibətlərin, sadəcə, əlaqə deyil, inteqrasiya xarakteri daşması bu münasibətlərin daha sıx və möhkəm olmasına, onun bütöv bir prosesə çevrilməsinə şərait yaradır. Müəllimlər pedaqoji prosesdə ondan daha səmərəli qaydada istifadə etmək imkanı qazanırlar.

İnteqrativ təlim planını necə tərtib etməli?

Ana dili, təsviri incəsənət, həyat bilgisi və ya texnologiya fənnləri üzrə illik təqvim tərtib etmək üçün mövcud kurikulumlar, dərsliklər və qiymətləndirmə materialları diqqətlə araşdırılır. Bu fənlərin tədrisinin eyni əsasda təşkilinə nail olmaq üçün vahid prinsip müəyyənləşdirilir. Sonra illik planlar yoxlanılır. Sonda, tədris vahidlərinin inteqrasiya edilməsi üçün ən optimal imkanlardan istifadə edib, təqvim üzrə təlim vaxtının uyğunlaşdırılması yolu ilə və ya müvafiq tədris vahidlərinin bir integrativ vahid kimi tərtibi yolu ilə fənlərarası inteqrasiyanın təşkilinə nail olunur. İnteqrasiya nəticəsində tədris materialının yığcamlılığı təmin edilir, təkrara yer verilmir, şagirdlər artıq yüklənmir və tədris vaxtına qənaət edilir. Onlar az vaxt içərisində

çox, həm də bir-biri ilə üzvi əlaqədə formalaşmış biliklər əldə edirlər. Bu məqsədlə uşaqları integrativ biliklər əldə etməyə hazırlayan fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilməlidir. Bunun təmin edilməsi üçün müəllim bütün fənlər üzrə proqram materiallarına yaxşı bələd olmalı, fənlərarası əlaqədən istifadə etməyin yollarını, onun metodikasını dərinlən bilməlidir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ ƏHƏMİYYƏTİNƏ DAİR

Rəsulova Ə.N.

Gəncə Dövlət Universiteti

Yeni təlim texnologiyaları şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməklə bərabər, onların bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinə şərait yaradır, təlimin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəlməsini təmin edir.

Şagirdlərdə elmin təməlini qoyan ibtidai sinif müəllimləri çətin, məsuliyyətli, həm də şərəfli bir vəzifə yerinə yetirməlidirlər. Bunu ulu öndərimiz H.Əliyevin sözləri ilə desək daha yaxşı olar. H.Əliyev demişdir: “Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, cəmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaşlar hazırlayırlar.”

Təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ibtidai sinif müəllimi və onun apardığı işdən çox asılıdır. Təlim-tərbiyə işinin əsasən dərs prosesində həyata keçirilir. Şagirdlərdə dərsdə müəyyən bilik, bacarıq, dəyər və keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır, intellektual səviyyələri inkişaf etdirilməlidir. Onlara nəcib, milli dəyərlərə uyğun əxlaqi keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Onlarda öyrənmək, müstəqil çalışmaq, öz işinə yaradıcılıqla yanaşmaq vərdisləri formalaşdırılmalıdır.(1)

Bəzən ibtidai sinif müəllimləri təlim zamanı ,çətinliklərlə qarşılaşırlar.məs:

- 1) Şagirdin dərs materialını dərk etməməsi;
- 2) Dərsin məqsəd və vəzifələri ilə şagirdin maraq və yaş səviyyəsinin uyğun gəlməməsi;
- 3) Şagirdlərin qazandıqları biliyi tətbiq edə bilməməsi;

Bütün bunlar da dərslərin səmərəliliyini aşağı salır.

Bəs müəllimlər bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün hansı üsullardan istifadə edirlər. Müəllim məktəbdə təlim-tərbiyə işinin əsas təşkilatçısıdır. Müəllim öyrədir, yol göstərir, şagird ilə öyrənir. Bu zaman şagird-müəllim münasibətləri yaranır.

Yeni təlim texnologiyalarından geniş istifadə bu günün tələbidir.

Təhsil Nazirliyinin həyata keçirdiyi islahatın əsas məqsədi tədris prosesinin yenidən qurulması, müəllim-şagird münasibətlərində dəyişdirilmə, təlimdə İKT-nin istifadəsi və onun yeni pedaqoji texnologiyalarla uzlaşmasıdır.

Çətinliklərin həlli yolu Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumlarında öz əksini tapmışdır.

İKT-nin təlimə gətirilməsindən sonra dərslərin səmərəliliyi getdikcə artmağa başladı. Məs: Dərsdə əlavə materiallardan istifadə edilməsi ilə yanaşı, vaxtdan səmərəli istifadə köməkliyi görünür.

Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə təhsilin əsas problemi belə bir faktla şərtlənir:elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsipləri əsasında bunları mənimsəmək əslində qeyri-mümkün işə çevrilir. Məsələn: Bu sxem aşağıdakı şəkildə ifadə oluna bilər.

Müəllim: informasiyanı ötürən

Şagird: informasiyanıqəbul edən

Bu ona əsaslanır ki,ənənəvi təlim metodunda müəllim yalnız hazır bilikləri şərh edir, şagirdlər isə bunları hazır şəkildə mənimsəyirlər. Sonra bilikləri yaddaşa möhkəmləndirmək üçün şagirdlər bunları nəzəri və praktik məsələlərin həlli prosesində tətbiq edirlər. Yəni şagird dərsi yalnız yadda saxlayır və özləri nəticə çıxartmırlar. Biliyi hazır şəkildə alırlar. Hazır biliklər isə təfəkkürü yaradıcı mənbədən, yəni sərbəstlik, müstəqillik, təşəbbüskanlıq kimi keyfiyyətlərdən məhrum edir.(3,4)

Təlim metodlarının keyfiyyətə dəyişdirilməsi bilikləri mənimsəmə zamanı yaradıcı təfəkkürdən fəal istifadə edilməsi şəraitində böyük səmərə verə bilər.

Bu tələbləri nəzərə almaqla, məhsuldar, yaradıcı təfəkkürü və yeni biliklərə müstəqil yiyələnmə üsullarını özündə birləşdirən təlim metodlarına üstünlük verilməsi tamamilə təbiidir. Bu meyarları ən dolğun

şəkildə fəal təlim üsulları cavab verir. “Fəal təlim metodu” təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıqda şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan təlimi nəzərdə tutur.

Çox vaxt buna “interaktiv təlim üsulları” da deyilir. Fəal təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunmasının məcmusudur. Bu təlim üçün aşağıdakı hallar səciyyəvidir.

1. Müəllim tərəfindən idrakı problem-situasiyanın yaradılması;
2. Problem-situasiyanın həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinə həvəsləndirilməsi;
3. Şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi;

Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, biliklərin müstəqil qazanılması, mənimsənilməsi vərdişləri və təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsinə əsaslanır. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində elmin əsas qanunauyğunluqları haqqında nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.(2)

Deyilənləri aşağıdakı dərş nümunəsində aydın görmək mümkündür:

Sınıf: III

Həyat bilgisi

Mövzu: Nəzakətli olmaq nə deməkdir?

Məzmun xətti: Fərd və cəmiyyət

Standart:

2.4.3. Başqalarının hüquqlarına hörmətlə yanaşılması barədə mülahizələrini bildirir;

3.1.1. Ünsiyyət zamanı nəzakət qaydalarına (müəlliminin sözünü sonadək dinləmək, sözü kəsməmək, müəlliminə təşəkkür etmək) əməl edir;

Məqsəd:

1. “Nəzakətli olmaq”, “nəzakətli davranmaq” ifadələrinin məna-larını şərh edir.
2. Nəzakətli davranışın əhəmiyyətini şərh edir.

İnteqrasiya: Ana dili 1.1.1., 1.1.2

Dərsin tipi: Yeni bilik və bacarıqlar formalaşdırıcı dərş

İş forması: Qruplarla iş

İş üsulları: Müzakirə

Resurslar: Dərslik, iş dəftəri, iş vərəqləri

Dərsin gedişi

Motivasiya. Mən sinfə müraciət edirəm:

-Yoldaşınız sizə hər hansı bir işinizdə kömək etsə, ona nə deyərsiniz?

-Hansı nitq etiketlərini tanıyırsınız?

-Kimsə sizə kobudluq etsə nə cavab verərdiniz?

-Sizə kobudluq edən adam sonra üzr istəsə onu bağışlayardınız?

-Dostunuzdan bir şey istəsəniz bunu necə edərdiniz?

Öyrənmə

Şagirdlər sualları cavablandırırlar. belə nəticəyə gəlirlər ki, nəzakətli davranış insanın mədəniyyətindən xəbər verir. Çalışmaq lazımdır ki, kobudluq etməyəsən. Nəzakət qaydaların həmişə riayət etmək hamımızın borcudur. Biz harada olduğumuzdan asılı olmayaraq nəzakətlə davranmağı bacarmalıyıq.

Tədqiqat sualı: Nəzakətli davranış nə deməkdir?

Tədqiqatın aparılması: Şagirdlər qrupa bölünürlər. Qrupa tapşırıq verilir. Qruplar iş vərəqlərində verilən tapşırıqları yerinə yetirirlər.

I qrup. Valideyninizə və müəllimlərinizə qarşı etdiyiniz səhvi düzəltmək üçün nə edərdiniz?

II qrup. Yoldaşlarınızla yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün nə edərdiniz?

III qrup. Sizə edilən kobud bir hərəkətə qarşı necə münasibət bildirərdiniz?

IV qrup. Davranış qaydalarına əməl etmək üçün nə vacibdir?

Dərslik üzərində iş . Dərsliyin 88-89-cu səhifələrindəki mətn oxunur, izah olunur, suallar cavablandırılır.

İnformasiya müzakirəsi: Müəllim müzakirə zamanı belə bir suallar verə bilər:

1. Nəzakətli olmaqla nə qazana bilərik?
2. Hansı halda yoldaşlarınızdan inciyərdiniz?
3. Onu incitsəydiniz üzr istəyirdiniz?

Təbiiqetmə: İş dəftərinin 64-65-ci səhifələrindəki tapşırıqlar icra olunur. Müəllim tərəfindən yoxlanılır.

Nəticə və ümumiləşdirmə: Biz hər zaman bir-birimizlə ünsiyyətdə oluruq. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, etiket qaydalarına əməl olunsun. Nəzakətli olsaq hamı bizə hörmət edər, bizi sevir.

Ev tapşırığı: Ailədə, məktəbdə və ictimai yerlərdə nəzakətli davranış qaydaları haqqında bildiklərinizi yazın.

Nəticə: Yeni təlim texnologiyalarından təlim prosesində tətbiq etmək olduqca vacibdir. Fikrimizcə təlim prosesində ən səmərəli yol bu və ya digər situasiya üçün əlverişli olan yeni təlim texnologiyalarından istifadə mənimsəməyə müsbət təsir edir.

ÇƏTİN TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRİN SOSİOMƏDƏNİ ALƏMİNİN FORMALAŞMASINDA KÜTLƏVİ KOMMUNİKASIYA VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Rüstəmli J.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Uşaqların düzgün formalaşması və gələcəkdə düzgün mövqe tutması üçün bir çox amillər birgə təsir göstərir. Hal-hazırkı dövrümüzdə uşaqların sosiomədəni aləminin formalaşmasına güclü təsir edən və onun inkişafının böyük bir hissəsində xüsusi rol oynayan amillərdən biri də kütləvi kommunikasiya vasitələridir (KKV).

Müasir dövrümüzdə KKV yeniyetmələrin demək olar ki, geniş bir hissəsinin davamlı istifadə etdiyi bir vasitədir. Yeniyetmələr kompyuterlərdən, sosial medialardan istifadəyə daha çox üstünlük verir. KKV düzgün istifadə edilmədiyi halda çox təəssüf ki, "çətin tərbiyə olunan" yeniyetmənin mənfi yöndən formalaşmasında əsaslı rol oynayır. Yeniyetməlik dövrü "böhran" dövrü adlandırılır ki, bu dövrdə uşaqlar ətrafı ilə, valideynləri ilə münasibətdən qaçır, bəzən özünə qapanır, valideynləri tərəfindən tənqiddə məruz qaldıqda, sərt reaksiya verir. Bəzən bu ciddi problemlərə səbəb olur, yeniyetmə yalnız sosial media vasitəsi ilə əlaqəyə üstünlük verir, cəmiyyətdən qopur, səhv yoldaşlar seçir və s. Bu isə uşağın düzgün formalaşmasına ciddi ziyan vurur.

Bu problemlərin yaranmaması üçün valideynləri məlumatlandırmaq, onların uşaqlara düzgün nəzarətini və övladları ilə daim əlaqədə olub, onların başqa yollara əl atmamasını təmin etmək vacibdir.

TƏLİMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ USTALIĞININ ROLU

Rzayeva V.M.

Gəncə Dövlət Universiteti

Məlumdur ki, cəmiyyətimizdə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq üçün səriştəyə, bacarığa, pedaqoji ustalığa, məsuliyyətli-elmli-metodik hazırlıqlı şəxsiyyətlərə ehtiyacımız var. Konkret olaraq təlimin keyfiyyətini müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq istəyiriksə deməli müəllimin pedaqoji ustalığının artırılmasını diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Pedaqoji nəzəriyyədə müəllimin ustalığı anlayışının mahiyyətinə fərqli şəkildə aydınlıq gətirilir. Başlıca olaraq, iki şəkildə yanaşma mövcuddur. Onları nəzərdən keçirək:

- 1) pedaqoji prosesdə əsas yeri metod tutur;
- 2) pedaqoji prosesdə müəllimin şəxsiyyəti həlledicidir.

Əslində hər iki mövqedə məsələyə birtərəfli yanaşma öz əksini tapır. Bu iki yanaşma birlikdə götürüldükdə, müəllim ustalığı barədə aydın təsəvvürə malik olmaq mümkündür. Başqa sözlə, metod təlim-tərbiyə prosesində ondan istifadə edən müəllimin şəxsiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Onları (tətbiq olunan metodu və müəllimin şəxsiyyətini) bir-birindən ayrı nəzərdən keçirmək düzgün deyildir. Pedaqoji ustalığa yiyələnəmkdən ötrü hər bir müəllim nəzəri və metodik hazırlığa malik olmalı, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün qurmalı, prosesin qanunauyğunluqlarından, qanun və prinsiplərindən xəbərdar olmalı və faydalanmalı, təlim və tərbiyə texnologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə etməlidir.

Professorlar Ə.X. Paşayev və F.A. Rüstəmov yazırlar: «Müəllimin ustalığı, hər şeydən əvvəl tədris prosesini təşkil etmək bacarığındadır. Usta müəllim ən əlverişsiz şəraitdə şagirdlərin lazımı tərbiyəlilik, inkişaf və bilik səviyyəsinə nail olur. Usta müəllim müasir təlim metodlarını kamil bilən müəllimdir. Müəllimin ustalığı öyrənmək bacarığını şagirdlərə öyrətməkdə özünü göstərir... Ustalıqın mühüm göstəricilərindən biri şagirdləri fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini, müstəqilliyini inkişaf etdirmək

bacarığıdır. Usta müəllim təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməklə dərstdə şagirdləri düşünməyə məcbur etməyi bacarmalıdır»

Müəlliflər pedaqoji ustalığın mahiyyətindən danışarkən aşağıdakı cəhətləri diqqətə çatdırırlar: «Pedaqoji ustalığın mahiyyəti müəllimin şəxsi mədəniyyətində, biliyində, onun təlim və tərbiyənin, pedaqoji texnikanın priyomlarına və qabaqcıl təcrübəyə yiyələnməsində, hərtərəfli nəzəri hazırlığında özünü göstərir»

Prof. A.N. Abbasov da «Pedaqogika: müxtəsər konspekt və sxemlər» adlı dərs vəsaitində pedaqoji ustalığa tərif vermişdir. O yazır: «Pedaqoji ustalığı – nəzəri və metodik hazırlığa, pedaqoji takt, texnika və qabiliyyətə malik müəllimin pedaqoji prosesi təşkil və idarəetmə bacarığı»

Yaxşı haldır ki, professor tərifdə pedaqoji ustalığı təşkil edən bir sıra komponentlərin adlarını da (pedaqoji takt, pedaqoji texnika və pedaqoji qabiliyyət) qeyd etmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə, tərif pedaqoji ustalığın mahiyyətini açır.

Pedaqoji ustalığı heç də yalnız müəllimin hərtərəfli ümumi və metodik təhsilliyi deyil, həm də hər bir sözün tələbələr (o cümlədən şagirdlər) tərəfindən qəbul edilməsinə nail olmaq bacarığı, deyilənlərin onlar tərəfindən qavranılması, onlar tərəfindən yaşanması və mənimsənilməsidir. Müəllim «pedaqogikanın nəzəriyyəsinə nə qədər öyrənsə belə» (K.D. Uşinski) pedaqoji taktı yiyələnmədən istəyinə çatma bilməz.

Pedaqoji takt həm təlim, həm də tərbiyə prosesində vacibdir. Tərbiyədə onun rolu daha böyükdür. Pedaqoji taktı olmayan müəllimin dərslərində, təlim prosesi nə qədər gərgin keçsə də, tələbə az-çox nəşə öyrənir. Tərbiyə prosesində isə belə müəllim heç nəyə nail olmur. Mənəvi inam və əqidəni, maraqları, zövqləri təzyiqlə qəbul etdirmək qeyri-mümkündür. Lazımdır ki, tələbələr öz müəllimlərini sevsinlər, onlara hörmət etsinlər. Taktı olmayan müəllimi isə tələbələr xoşlamırlar.

Pedaqoji taktıdan danışarkən A.Ü. Məmmədov yazır: « Müəllimə xas qabiliyyətlər bir vəhdət halında birləşərək, müəllimin pedaqoji taktını formalaşdırır. Pedaqoji taktın formalaşmasına bir sıra psixoloji amillər təsir edir. Pedaqoji takt ictimai hadisələrin adekvat inikası nəticəsində müəllimdə təşəkkül edən hərəkətlərin məcmusu əsasında formalaşır. Məktəblilərə düzgün münasibət bəsləməyə səbəb olan bilik, bacarıq və vərdislərinə əsasən pedaqoji prosesdə üzə çıxan rəngarəng situasiyaları müvəffəqiyyətlə aradan qaldırır, təlim-tərbiyə proseslərini səmərəli təşkil etməyə imkan verən hərəkətlərin vəhdəti müəllimin pedaqoji taktını, davranış tərzini müəyyən edir. Pedaqoji taktın psixoloji əsaslarını mtereotiplərin (davamlı təsəvvürlərin) məcmusu, ictimai ustanovkalar (ictimai fəaliyyətə psixoloji cəhətdən hazır olmaq) və müəllimin şəxsi keyfiyyətləri təşkil edir. Pedaqoji taktın bu psixoloji komponentləri daim dəyişir və yetkinləşir. Bunun nəticəsində bütün həyatı və fəaliyyəti ərzində müəllimin taktı təkmilləşir»

Məəllim-şagird münasibətlərində pedaqoji taktın özünəməxsus rolu vardır. Taktsizlik məhz taktsiz müəllimlər üçün səciyyəvidir. Kobudluq olan yerdə taktsizliyə yol verilir. Taktsiz müəllim proqram materialını yaxşı şərh edə bilər, lakin şagirdlərin hisslərinə, fikirlərinə, rəylərinə yiyələnmə bilməz. Öz işinin ustası olan müəllim - pedaqog ilk növbədə yüksək bilik və ixtisas sahibi, mədəniyyət və ünsiyyət mütəxəssisidir. O, öz fənnini dərinlən bilir, müvafiq elm sahələri ilə yaxından tanışdır, ümumi və xüsusilə uşaq psixologiyasından xəbərdardır, təlim və tərbiyənin metodikasına dərinlən yiyələnməmişdir.

"Müəllimin pedaqoji ustalığı" anlayışının mahiyyəti pedaqoji nəzəriyyədə tarixən iki cür başa düşülür. Birinciyə görə, təlim-tərbiyə işində metodika aparıcı rol oynayır. İkinciyə görə, təlim-tərbiyə işində aparıcı rolu müəllimin şəxsiyyəti oynayır. Əslində isə metodika onu tətbiq edən müəllimin şəxsiyyətindən ayrılmazdır. Ustalığa yiyələnmək üçün çox şeyi bilmək və bacarmaq lazımdır. Təlim-tərbiyənin qanunauyğunluqları və prinsiplərini bilmək, təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmaq xüsusilə vacibdir. Buraya hər bir konkret situasiya üçün pedaqoji texnologiyaları düzgün seçməyi bacarmaq, pedaqoji prosesi diaqnostlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq və layihələşdirmək də daxildir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ən yüksək istedadlı müəllimlər 12-15 faizdən çox deyildir. Buna baxmayaraq müəllimlərin böyük bir hissəsi təlim-tərbiyə metod və priyomlarına yaxşı yiyələnməmiş, öyrətmə metodikasına yaxşı bələd olmuşlar.

Pedaqoji ustalığın mühüm göstəricilərindən biri şagirdləri fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini, müstəqilliyini inkişaf etdirmək bacarığıdır. Usta müəllim təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməklə dərstdə şagirdləri düşünməyə, maraqlanmağa istiqmətləndirməyi bacarır.

Müəllimin vəzifəsi öyrənmə prosesinin özündə müsbət emosiyalar aşılamaq üçün yollar axtarır tapmaqdır. Bunlar adi priyomlardır: iş metodlarını dəyişmək, müəllimin emosionallığı, müəllimin fəallığı, maraqlı misallar, yerinə düşən iradlar və s. Bu priyomlar təkəcə müvəffəqiyyətlərə səbəb olmur, onlar müəllimə rəğbətin artmasına kömək edir, fənnə sabit, daimi maraq aşılayır.

Pedaqoji texnikanın tərkib hissələrindən biri müəllimin özünün və şagirdlərin diqqətini idarə etmək bacarığıdır. Müəllim müxtəlif uşaq qrupları ilə işləyir, uşaqlar xeyli tədris əməliyyatı yerinə yetirirlər ki, bütün bunlar müəllimin diqqətindən kənarda qala bilməz.

Müəllim üçün çox vacib olan keyfiyyətlərdən biri də şagirdin zahiri davranışına görə onun daxili vəziyyətini müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Pedaqoji priyomları seçən zaman bunu nəzərə almamaq olmaz. Şagirdin həqiqi psixoloji vəziyyətini hər zaman nəzərə almaq pedaqoji məharətin əsasını təşkil edir və pedaqoji fəaliyyətdə mühüm yer tutur.

Pedaqoji hərəkətlərdə temp hissi pedaqoji texnikanın tərkib hissəsidir. Müəllimlərin bir çox səhvlərinin səbəblərindən biri budur ki, onlar tədris əməliyyatlarının tempini gözləmir, məsələlərin həllini pedaqoji cəhətdən düzgün ölçüb-biçmirlər. Bəzən müəllimlər tələsir, bəzən də gecikirlər, bu isə hər hansı bir halda pedaqoji təsirin səmərəsini aşağı salır.

Müəllim-pedaqoq öz səs tonunu məqamına görə özü idarə etməyi öyrənməli, pauzanı, duruşu, mimikanı, jestləri yerinə görə düzgün işlətməyi bacarmalıdır. A.S.Makarenko yazır: "Mən "Bura gəl" sözünü 15-20 çalarda deməyi öyrənəndən sonra, üzümün quruluşunda, səsimin qoyuluşunda 20 incəliyi biləndən sonra pedaqoq oldum". Müəllim təkcə proqram materialını yaxşı tədris edən şəxs olmaqla məhdudlaşmır, o həm də şagirdlərin tərbiyəçisi funksiyasını yerinə yetirməlidir. İstər şagirdlər, istərsə də şagirdlər taksız müəllimə ürək qızdırmır, öz qayğılarını onlarla bölüşürlər. Pedaqoji takt pedaqoqların bir qismi müəllimin şagirdlərə təsir göstərən fitri qabiliyyəti; başqa qismi müəllimin ümumi mədəniyyətinin tərkib hissəsi; digər qismi öz fənnini və onun şərh metodikasını yaxşı bilmək kimi aydınlaşdırır. Bu fikirlərin hər birində müəyyən həqiqət vardır.

Pedaqoji takt müəllimin peşə keyfiyyəti, pedaqoji ustalığın tərkib hissəsidir. O, pedaqoji təhsil və pedaqoji təcrübə ilə qazanılır.

Pedaqoji takt olmadan şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətləri düzgün və səmərəli qurmaq çətindir. Pedaqoji ustalığın mühüm komponentlərindən biri də pedaqoji ünsiyyətdir. Təlimin və fənlərarası əlaqə probleminin qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə müəllimin şagirdlərlə ünsiyyətinin xarakterindən asılıdır. Prof. M.Ə. Həmzəyev yazır: «Pedaqoji ünsiyyət müəllimin şagirdlərlə təlim və tərbiyə prosesində həyata keçirdiyi peşə ünsiyyətidir. Bu cür ünsiyyət şəxsiyyətin formalaşması üçün şərait yaradılmasına yönəlmiş olur, kollektivdəki sosial-psixoloji prosesləri idarə etməyə və səmərəli psixoloji iqlim yaratmağa imkan verir. Ona görə də hər bir müəllimin pedaqoji ünsiyyətin mahiyyəti, onun sosial-psixoloji mexanizmləri ilə dərinədən tanış olması və şagirdlərlə birgə fəaliyyəti zamanı ondan lazımı şəkildə istifadə etməsi zəruridir.

Nəticədə o, bir yandan təlimin səmərəliliyini yüksəldir, digər tərəfdən öz pedaqoji ustalığını artırır.

UŞAQLARIN PEŞƏ SEÇİMİNDƏ AİLƏNİN ROLU

Salmanova B.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Peşə seçimi insanın həyatında aldığı ən vacib qərarlardan biridir. Hər bir insanın öz gələcək həyatını bu həyatdakı məqsədini müəyyənləşdirməsində peşə seçimi mühüm rol oynayır.

Uşaqların peşə seçimində ailənin rolu böyükdür. Bir çox valideyn uşaq doğulduğu andan ona bir peşə seçir və ona uyğun böyütməyə başlayırlar. Halbuki uşaq doğularkən özü ilə gətirdiyi (xüsusiyyətlər) vardır. Amma bu çox vaxt nəzərə alınmır. "Kitabi –Dədə Qorqud" dastanında belə uşağa ad doğulanda qoyulmazmış, göstərdiyi hünərinə və əməlinə görə ad verilməmiş. Buda onu göstərir ki, uşaqlar seçimlərini öz düşüncələrinə görə müəyyən etməlidirlər.

Valideynlərin uşaqları üzərində xəyal qurmaları normaldır, amma bu xəyalları zorla uşaqlar üzərində tətbiq etmələri yanlışdır. Bəzən valideynlər özləri olmaq istədikləri amma ola bilmədikləri peşəni övladlarının yiyələnməsini istəyirlər. Və nəticədə zorla seçilən peşə uşağı ömür boyu bədbəxt edir. Uğurun yalnızca yüksək balla yaxşı bir universitetdə təhsil almaq və yüksək gəlirli bir iş əldə etmək olmadığını başa salmaq lazımdır. Və eyni zamanda peşənin təkcə pul qazanmaq, dolanışqı əldə etmək üçün yox özünü ifadə etmək, özünü doğrultmaq üçün seçildiyini aşılamaq lazımdır. Hər birimiz ilk peşə seçimini ətrafdakı insanlara baxaraq seçirik. Kimsə hər hansı bir peşədə qabiliyyətli olursa, uğur qazanırsa, bizimdə ağılımıza gələn o peşəni seçmək olur. Valideynlər bu barədə yaxşı düşünməli düzgün qərar verməlidirlər, daha

doğrusu seçimi uşağa buraxmalıdırlar. Onlar uşağa bu barədə yalnız kömək edə bilirlər, onların yerinə qərar verə bilməzlər. Valideynlər aşağıdakıları nəzərə alaraq daha düzgün davrana bilirlər.

1. Uşaqların davranışlarını nəzarətdə saxlamaq;
2. Maraqlandıqları sahələri tanımağa çalışmaq;
3. Mənəvi dəstək olmaq;
4. Əldə etdiyi nailiyyətləri tərifləmək;
5. İstəmədiyi və seçmədiyi şeylərə məcbur etməmək;
6. Yaradıcı fəaliyyətlərdə yer almasına şərait yaratmaq və s.

Uşaqların davranışlarını nəzarətdə saxlamaq, maraqlandıqları şeylər haqqında onları düzgün məlumatlandırmaq və maraqlarını qiymətləndirməkdir. Ailədə uşaqların peşə seçməyə istiqamətləndirilməsində onların məişət və texniki əmək işlərinə cəlb olunmaları əsas yer tutur. Uşaqlar kiçik yaşlarından əməklə məşğul olmalıdırlar və bunun nəticəsində onlarda əmək vərdişləri formalaşır. Buda onların işlək həyatında və gələcək fəaliyyətində, peşə-ixtisas seçimlərinin reallaşmasında əsaslı rol oynayır.

Zəka və qabiliyyət haqqında etdiyi tədqiqatları ilə tanınan elm adamı Robert Sternberg “Akademik zəkalar asan, amma yaradıcılıq isə nadir tapılır”. Həqiqətən də insan qabiliyyətli olduğu sahədə gözəl işlər görə bilər. Və insanında hansı sahədə qabiliyyətli olduğunu ən yaxşı özü seçə bilər. Çox vaxt belə bir hadisə ilə rastlaşırıq. Valideynin təkidi ilə, yaxud da hər hansı səbəbdən sevdiyi peşəni seçə bilməyən uşaqlara öz ixtisası haqqında sual verdikdə belə bir cavab alırıq. Mən bu peşəni sevmirəm və bu ixtisas üzrə işləməyəcəm. Bu həqiqətən çox pis haldır. Bəyənmədiyim, sevmədiyim işi yerinə yetirmək çox çətin və maraqsız olur, adam işdən yorulur, bezir, işin nə vaxt qurtaracağını səbirsizliklə gözləyir.

Bu gün ölkəmizdə gənclərimizin azad seçim etmək imkanı az olduğuna görə qeyri-ixtisas peşə sahiblərinin sayı artıb. Əgər işimizdə professional olmaq istəyiriksə, öz maraq və qabiliyyətlərimizə uyğun olan peşəni seçməliyik. Üzərinə düşən işi layiqincə yerinə yetirmək insanın əsas vəzifəsidir. İşini yaxşı bilmək, onu yerinə yetirməyin yarısına bərabərdir. Bu fikri dahi yazığımız Nizami Gəncəvinin “Oğlum Məhəmmədə nəsihət” şeirindən belə bir hissə ilə tamamlayaq:

Bir elm öyrənmək istədikdə sən
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.
Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqcılıqdan.
Məndən söyləməkdir səndən eşitmək,
Bir insan əliboş gəzməsin gərək.

Bütün bu qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əmək vərdişlərinin aşılmasında ailənin rolu böyükdür. Həmçinin ailə, uşaqların təlim-təhsil almasına və hər hansı bir peşəyə yiyələnməsinə böyük təsir təsir göstərir.

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARIN SOSIAL-PSIXOLOJİ ADAPTASIYASI

Səlimova A.Z.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların inklüziv təhsilə cəlb olunma prosesində rastlaşdığı ən böyük problemlərdən biri məhz onların sosial-psixoloji adaptasiyasıdır. Müasir dövrdə dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərini düşündürən mühüm məsələlərdən birini xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təlim şəraitinə adaptasiyası təşkil edir. Inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqlar əgər sinif yoldaşlarına, təhsil alacağı mühitə adaptasiya olmasa, sağlam sosial-psixoloji sfera yaranmazsa, o zaman təlim zamanı uğurlu nəticə əldə edilə bilməz.

Adaptasiya psixologiya və pedaqogika elmində vacib anlayışlardan biri hesab olunur. İnsanların ətraf mühitə, cəmiyyətə, yaşadığı həyat şəraitinə uyğunlaşması və uyğunlaşma bacarığı onun sonrakı həyat fəaliyyətinə də təsir edir. Uşaqların həyatında adaptasiya mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu proses isə uşaqlarda əqli intellektual keyfiyyətlərin səmərəliliyinə, həmçinin, onların emosional-iradi inkişafına da təsir göstərir. (1, 57 s) Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları heç bir şərt qoymadan adi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinə, məktəblərə cəlb etmək lazımdır. Bəzi hallarda sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar öz həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkir, onlardan uzaqlaşır. Hətta sinif yoldaşları həmin uşaqlara gülür, istehza edir və nəticədə kollektivin təsiri nəticəsində həmin uşaqlarda özünə inam hissi itir,

özünüqiymətləndirmə səviyyəsi aşağı düşür. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqları təlim fəaliyyətinə adaptasiya etmək üçün həmin müəssisənin tərbiyəçi, müəllim və psixoloqlarının üzərinə böyük iş düşür. Bunda isə məqsəd məktəbəqədər təhsil müəssisəsində, məktəbdə çalışan tərbiyəçilərin, uşaqlarda kollektivçilik, davranış və başqa keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır.

Inklüziv təhsilə cəlb olunan uşaqların təlim məşğələsinə adaptasiyası üçün bir sıra psixopedaqoji şərtlər var. Həmin şərtlər aşağıdakılardır: (4)

- uşaqlara psixoloji və pedaqoji cəhətdən düzgün təsir etmək;
- tərbiyəçinin şəxsi fikir və tövsiyələrinin dərk edilməsi üçün uşaqlara geniş imkanlar yaratmaq;
- təlim prosesində məlumatların tam və aydın tərzdə qavranılması üçün uşaqlarda xüsusi bacarıqlar inkişaf etdirmək, uşağa xəstə kimi baxıldığını hiss etdirməmək;
- uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, həmçinin, böyüklər və həmyaşıdları ilə ünsiyyət qurmaq bacarıqlarını formalaşdırmaq;
- yeni şəraitə psixoloji adaptasiyasının davamlı inkişafını təmin etmək.

Sosial-psixoloji adaptasiya prosesində vacib olan məqamlardan biri sosial rollara daxil olmaq və onları dəyişmək qabiliyyətidir. Adaptasiyanın effektivliyi isə sadəcə istifadə olunan rolların sayından yox, həm də onların seçiminin effektivliyindən asılıdır. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarda psixoloji adaptasiya peşəkar sosial və şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində şəxsiyyətin funksionallaşma balansını qiymətləndirməyə imkan verən vacib sosial kriteriya hesab olunur. (3, 325 s)

Düzgün aparılmış psixopedaqoji işlər nəticəsində inklüziv təhsil alan uşaqlarda təlim prosesinə və cəmiyyətə adaptasiya da formalaşa bilər. Keçirilən məşğələlər isə uşağın psixi vəziyyətində mənfi dəyişikliklərin aradan qaldırılmasına, fəaliyyətlərində səmərəliliyin artırılmasına, inkişafına köməklik göstərəcəkdir. Bu isə həmin uşaqların təlim prosesinə, mühitə düzgün adaptasiyasına gətirib çıxaracaq.

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İŞTİRAKI İLƏ KEÇİRİLƏN DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏR

Süleymanova A.E.

Bakı Slavyan Universiteti

Kiçikyaşlı məktəblilər özünəməxsus, fərdi fizioloji, psixoloji cəhətləri ilə digər yaş qrupunun məktəblilərindən seçilir. Qeyd olunan cəhətlərdən asılı olaraq kiçik yaşlıların xüsusiyyətləri formalaşır. Həm dərs prosesində, həm digər təlim-tərbiyə prosesləri burada aktiv rol oynayır. Ona görə də tərbiyənin ayrı-ayrı sahələrində, təlimin formalarında iş aparılarkən həm pedaqoji, həm psixoloji məqamlara toxunmaq, onları diqqətdə saxlamaq lazımdır. Dərsdənkənar təlim-tərbiyə prosesi zamanı psixoloji məsələlər ayrı-ayrı bölmələr üzrə qismən işlənmişdir. Məsələn, dərsdənkənar işlər zamanı əxlaqın əməyə təsiri, eyni zamanda dərsdənkənar təlim tərbiyə iş prosesinin xüsusiyyətləri də tam olaraq öyrənilməmişdir. Tədqiqat işlərinin yarım fəsillərində qeyd olunan məsələlərə toxunulmuşdur. Rus tədqiqatları bu baxımdan daha zəngin hesab oluna bilər. D.İ.Feldşteyinin tədqiqatları əməyin tərbiyəyə təsirinin ümumi psixoloji problemlərinə həsr olunmuşdur. Xüsusi şəraitdə - internat məktəblərində ictimai-faydalı əməyin əxlaq təsirinin psixoloji məsələlərini araşdırmış, bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

İbtidai sinif şagirdləri üçün, xüsusilə təlimin ilk illərində şəxsi maraq daha böyük əhəmiyyətə malikdir və onu nəzərə almadan uşaqlarda ictimai maraq anlayışı yaratmaq mümkün deyil. Bir qədər də dəqiqləşdirsək, şagirdləri başqaları üçün fəaliyyətə cəlb etmək şəxsi maraqlardan, yaxın ətrafın (sinif kollektivinin, məktəb kollektivinin və s.) marağına, burdan isə cəmiyyətin marağına doğru istiqamətləndirməkdən keçir. Göstərilən cəhətlərin hər hansı birinə üstünlük vermək, digərinə isə biganəlik göstərmək olduqca yanlışdır. Bütünn yaş dövrlərində, xüsusilə ibtidai siniflərdə şagird marağına əhəmiyyət verməmək mənfi münasibətin yaranmasına səbəb olur.

Şagirdlər müxtəlif dərsdənkənar işlərin tədbirlərində həvəssiz iştirak edirlər, nəzərdə tutulan işlər şagirdlərin daxili tələbatlarına çevrilir. Həmçinin dərsdənkənar işlərin hazırlıq mərhələsində mütləq şagirdlərə görülməli işlərin əhəmiyyəti izah olunmalıdır. Əks halda uşaqların işə münasibəti soyuq olacaq, istəyərdəndən deyil, məcburiyyətdən iştirak etmiş olacaqlar.

Dərsdənkənar işlərin təşkili zamanı yuxarıda qeyd olunan məqam unudulduqda şagirdlər verilən tapşırıqları necə gəldi yerinə yetirir, yoldaşlarına kömək etmir, evə getməyə tələsirlər. İşin faydasından danışmadıqda şagirdlər uydurma bəhanələrlə də tədbirlərdən yayına bilər. Doğrudur, dərsdənkənar işlərdə

könüllülük əsas şərtlərdəndir, lakin işin faydası şagirdlərə izah olunsa, şagirdlərdə maraq doğursa şagirdlər özləri də bu tədbirlərdə iştirak etməyə can atacaqlar. Keçiriləcək hər hansı bir tədbirin əhəmiyyətindən tədbirdə iştirak edəcək şagirdlərə izah olunması işin tərbiyəvi təsirini yüksək səviyyədə artırır.

Tədbirin əhəmiyyətinin şagirdlərə izahı, hər şeydən əvvəl, uşaqlara psixoloji cəhətdən səmərəli təsir edir: maraq şagirdləri fəaliyyətə istiqamətləndirir. Şagirdin marağı stimullaşdırıcı amillərdən biri hesab olunur. Fəaliyyət prosesində qabiliyyətlərin formalaşdırılmasına biganə münasibət marağın tədricən azalmasına gətirib çıxarır. Bu nəticə dərşənkənar tədbirə mənfi təsir göstərir. Psixoloji ədəbiyyatda bu məsələ tədqiq olunmuşdur.

Maraq və qabiliyyətlər arasındakı nisbətəin gözlənilməsi, tarazlığın nəzərə alınması davamlı maraqların yaranmasına və formalaşmasına istiqamət verir. Qabiliyyəti inkişaf etdirən mühüm amillərdən biri insanın xüsusi maraqlarıdır. Xüsusi maraqlar insan fəaliyyətinin müəyyən sahəsinin məzmununa aid olan, bu fəaliyyət növü ilə əsaslı məşğul olmaq meylinə çevrilən maraqlardır. Bu və ya digər əmək, yaxud təlim fəaliyyətinə marağın əmələ gəlməsi, həmin fəaliyyətə olan qabiliyyətlərin oyanması ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu maraq qabiliyyətinin inkişafına müsbət yöndə təsir edir.

Dərşənkənar tədbirlərinin psixoloji problemlərindən bəhs edərkən şagird marağının onun iş prosesində baş verənlərin dərk etməsinə yardım göstərdiyini yaddan çıxarmaq olmaz. Maraqlar müxtəlif sahələrdə fəaliyyətə şagirdlərdə daxili bir həvəs oyadır. Maraq fəaliyyətin keyfiyyətinə, icra sürətinə ciddi təsir edir. İşin həm keyfiyyətli, həm də sürətli icrası şagird üzərinə diqqətin cəmlənməsi ilə nəticələnir.

Deməli, dərşənkənar tədbirlərdə şagirdlərin şəxsi maraqlarının nəzərə alınması olduqca vacibdir.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-PEDAQOJİ HƏRƏKAT

Şərifova M.Ə.

Bakı Slavyan Universiteti

XX əsrin əvvəllərin də siyasi qüvvə və hərəkatlar, əsası hələ XIX əsrin ikinci yarısında qoyulmuş dörd istiqamətdə cəmləşmişdi. Onlardan biri «maarifçi demokratlar» hərəkatı idi. Bu hərəkatın formalaşmasında «Əkinçi» (1875-1877), «Ziya» (1879-1881) və «Qafqazın ziyası» (1881-1894) qəzetlərinin və «Kəşkül» (1887-1894) jurnalının mühüm rolu olmuşdu. Bu hərəkatın görkəmli nümayəndələri M.F.Axundov, H.B.Zərdəbi, N.Nərimanov, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndiyev, S.M. Qənizadə və b. idi.

İkinci ictimai hərəkat inqilabçı demokratlar idi. Bu hərəkatın formalaşmasında «Molla Nəsrəddin», «Dəbistan» jurnallarının, M.Ə.Sabir poeziyasının müstəsna əhəmiyyəti olmuşdu, Azərbaycanda milli-demokratik hərəkatın formalaşması da bu dövrə aiddir. Milli-demokratik fikrin əsasları hələ XIX əsrin ikinci yarısında verilmişdi. Bu cəhətdən M.F.Axundovun fəlsəfi və dram əsərləri, H.B.Zərdəbinin «Əkinçi» qəzeti və s. müstəsna əhəmiyyətə malik idilər. Ümumən milli demokratik fikrin formalaşdırılmasında Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Üzeyir bəy Hacıbəyov, və b. böyük xidmət göstərmişdilər. Bu ideyaların təbliğində «Həyat», «Füyuzat», «İrşad», «Təzə həyat», və b. mətbu orqanların müstəsna rolu olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusən Bakıda geniş yayılan ictimai-siyasi hərəkatlardan biri də sosialist-demokratiya hərəkatı idi. O, fəhlə ideologiyasını təmsil edirdi.

Bu hərəkatın başında əsasən qeyri-azərbaycanlılar dururdular. Onlardan P.Toçiyiskini, A.Yenukidzeni, S.Avetisyanı, İ.Krasini, A.Begzadyanı, B.Knunyantsi, İ.Sturuanı, V.Ketsxovelini və b. göstərmək olar. Bu hərəkata azərbaycanlılardan da qoşulanlar var idi. Ə.Axundov, N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, S.M.Əfəndiyev, M.Məmmədyanov, M.B.Qasımov və b. bu qəbildən idilər. Əvvəllər M.H.Hacınski, M.Ə.Rəsulzadə də bu hərəkatda iştirak etmişdilər. Lakin sonralar onlar bu hərəkatdan uzaqlaşmışdılar.

Əslində bu hərəkat Azərbaycanda Ümumrusiya sosialist və sosial-demokratiya hərəkatının tərkib hissəsi, onun filialları kimi fəaliyyət göstərirdi.

Sözəgədən ictimai hərəkatların hərəsinin özünəməxsus qayəsi var idi. Birincilər Azərbaycanın səadətini maariflənmədə, mədəniyyətin inkişafında, ikincilər cəmiyyətin nöqsanlarını, yaramazlıqlarını kəskin tənqid etməkdə, üçüncülər milli azadlıq, heç olmasa, demokratik Rusiya tərkibində milli muxtariyyət əldə etməkdə və nəhayət, dördüncülər mövcud cəmiyyəti radikal yolla dəyişdirməkdə görürdülər. Dördüncülər, xüsusən inqilabi sosial-demokratiya (bolşeviklər) milli parçalanma, vətəndaş müharibəsi yolu ilə cəmiyyəti dəyişdirməyə üstünlük verirdilər.

ƏXLAQ TƏRBIYƏSİNİN MAHİYYƏT VƏ MƏZMUNU

Şərifzadə F.S.

Bakı Slavyan Universiteti

Bəşəriyyət tarixində, keçmiş dövrlərdə və hal-hazırda yetişməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsinə, xüsusi ilə də əxlaqi cəhətdən tərbiyəsinə həmişə böyük əhəmiyyət vermişdir. Əlbəttə ki, tərbiyəyə ana bətnindən başlamaq, uşaqların əxlaqlı yetişməsində daha müsbət rol oynayır. Əxlaq cəmiyyətdə formalaşan dəyərlərə aid olmaq mənasını daşıyır. Əxlaq ictimai şüurun forması kimi, insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirir. İnsanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə olan münasibətlərini nizama salır, ictimai həyatın bütün sahəsində insanların hərəkətlərini tənzimləyir. Əxlaq eyni zamanda gerçəkliyi dərk etmə vasitəsi olaraq, insanın praktik – mənəvi dünyagörüşüdür.

Əxlaqın nəzəri əsasları fəlsəfi elmlər sistemində mühüm yeri olan etika elmi tərəfindən öyrənilir. Əxlaqi münasibətlərin ictimai münasibətlər sistemində mühüm yeri olduğu üçün, bunlar etika elmi tərəfindən araşdırılır. Əxlaq tarixi hadisədir və ümumbəşəri xarakter daşıyır. Bütün dövrlərdə müxtəlif xalqların etnik münasibətlərə uyğun olaraq əxlaqi qanunları mövcud olmuşdur. Ancaq ictimai quruluş, iqtisadi şəraitdəki dəyişiklikdən asılı olaraq, əxlaq normaları da inkişaf edir və daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı cəmiyyətdəki, birgə yaşayış qaydaları, sosial və məişət münasibətləri də daxildir.

Əxlaqın formalaşmasına və inkişafına ictimai şüurun, fəlsəfənin siyasətin, hüququn, incəsənətin, ədəbiyyatın, da ciddi təsiri var. Onlar əxlaqın xarakterinə və məzmununa ciddi şəkildə təsir göstərir. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununu yetişməkdə olan gənc nəslə aşılana əxlaqi keyfiyyətlər təşkil edir. Bu keyfiyyətlərə milli-mənlik şüuru və ləyaqətin formalaşması, ata-anaya, qohumlara hörmət və qayğı, doğma yurda, Vətənə məhəbbət, düzlük və doğruluq, dostluq və yoldaşlıq, əməksevərlik və əməyə vicdanlı münasibət, insanlara humanist münasibət və s. daxildir.

Doğma yurda, Vətənə məhəbbət–vətənpərvərlik ən mühüm, aparıcı əxlaqi keyfiyyətdir. Vətənpərvərlik anlayışına insanın yaşadığı yerdən başlayaraq öz kəndinə, şəhərinə, ölkəsinin hər qarış torpağına bəslədiyi məhəbbət aiddir. Vətənpərvərlik tarixi anlayışdır. Lazım gələrsə öz canını fəda edə bilməkdir. “Torpaq uğrunda ölən varsa Vətəndir”. Görkəmli türk filosofu, siyasi xadim Ziya Göyaltp vətənpərvərliyi tək cə düşmənlərə qarşı nifrətdən yox, həm də torpağa qarşı məhəbbətdən doğur.

Düzlük və doğruluq da əxlaqın komponentləridir. Sevgili peyğəmbərimizin hədislərində bu keyfiyyətlər yüksək qiymətləndirilir. “Doğruluq həqiqətin gözüne dik baxmaq və həqiqəti necə varsa elə deməkdir. Doğru insan görülən iş və edilən hərəkət üçün məsuliyyət daşıyır, sözü ilə işinin bir-birini tamamlanmasına çalışır. Qurani-Kərimdə qeyd edilir ki, yalan danışmaqdan çəkin, çünki, hər kəs səni yalançı tanısa, düz sözünə də inanmaz.

Əməksevərlik və əməyə vicdanlı münasibət əxlaqi dəyər kimi “ Avesta” da əsk olunur. Ən əxlaqlı adam əməksevər adamdır. Əməksevərlik və əməyə vicdanlı münasibətin əsasını–vətənin xeyrinə şüurla çalışması, əməyi birinci və əsas yaşayış kimi dərk etməsi, bu əməyin növlərinə hörmət və məhəbbət, şüurlu fəaliyyət növü seçmək və s. təşkil edir. Məktəblilərin əməkdə iştirak etməsi onların xarakter və qabiliyyətlərini formalaşdırır, iradələrini möhkəmləndirir, yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir. İnsanlara humanist münasibət - əxlaq tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Humanizm insanlara məhəbbət və hörmət, inam deməkdir. Humanizm amalı və qayəsi konkret insandır.

Komenski məktəbi “insanlıq tərbiyəçisi, humanizm beşiyi” adlandırırdı. Humanizm beşiyi olan məktəb də, humanist insanlar yetişdirməlidir. Bu insanlara hörmət, həssaslıq, etibar, ədalətlik, mərdlik və s. əlamətləri tərbiyə etməlidir. Humanizm insanların mənəvi mədəniyyətinin əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə XX əsrdə etika artıq əxlaq haqqında müəyyən biliklər sisteminə çevrilib ki, bu da özünəməxsus elmi kateqorial aparata malikdir. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində etika müəyyən problemlərin həlli yollarını və bəzi spesifik sualların cavabını axtarmağa çalışmışdır. Belə problemlərə əxlaqi fəzilətlər, əxlaq normaları, insanın davranış qaydaları, bunlarla əlaqədar tələblər və s. haqqında danışılan spesifik suallar aiddir.

RUSİYADA ŞƏRQ SİMASI: MİRZƏ KAZIM BƏY

Tarverdiyeva T.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Böyük mütəfəkkir, şərqşünas, tarixçi, pedaqoq, həmçinin türk dillərinin mahir tədqiqatçısı olan Mirzə Kazım bəy XIX əsr mədəniyyət tarixinə adını qızıl hərflərlə yazdırmışdır.

Kazım bəy çox mənalı bir həyat yolu keçmişdir. Hələ uşaqlıqdan elmi biliklərə dərin maraq göstərən Məhəmmədəli atasının köməyi ilə müsəlman məzhəbinin tam kursunu bitirmişdir. O, ərəb qrammatikasını Molla Əbdül Əzizdən, sxolastik fəlsəfəni, müsəlman hüququnu o dövrün məşhur qanunşünas alimi Məhəmməd Bəhreynəndən öyrənmişdir. Son dərəcə yüksək istedadla malik olan Məhəmmədəli artıq 12 yaşında ikən doğma ana dili ilə yanaşı müsəlman qanunlarını, ərəb və fars dillərini dərinləndirən mənimsəmişdir. Heç də təsadüfi deyildir ki, o, aldığı dərin elmi bilik nəticəsində 1819–cu ildə “Ərəb dilinin qrammatikasına aid təcrübələr” adlı ilk elmi kitabını yazmışdır. 1820–ci ildə isə klassik Şərq ədəbiyyatının janrlar nəzəriyyəsinə həsr olunmuş “Müəmma və Lüğət” traktatını işləmişdir.

1826–cı ildən Kazan universitetində işləməyə başlayan Mirzə Kazım bəyin bu dövrdə yazdığı “Əssəb–üs–Səttar (Kırım xanlarının tarixi)”, “Türk–tatar dilinin ümumi qrammatikası”, “Uyğurlar haqqında tədqiqat”, “Quranın bəzi surələrinin şərhə haqqında”, “Müxtəsərun–Viqayət (Hənəfilər məktəbi üzrə müsəlman hüquqşünaslığının qısa kursu)”, “Firdovsi yaradıcılığı üzrə fars mifologiyası” və s. əsərləri ona dünya şöhrəti qazandırmışdır.

1849–cu ildə Peterburq universitetinə gedən Kazım bəy orada çalışdığı dövrdə “Dərbəndnamə”, “Quranın tam konkordansı”, “Müridizim və Şamil”, “Bab və Babilər”, “Şərəüislam–Vərəsəlik”, haqqında kitab, “İslam” və s. fundamental əsərlər yazmışdır. Həmçinin, Şərq ədəbiyyatları tarixinə və müqayisəli dilçiliyə dair məqalələr çap etdirmişdir.

Mirzə Kazım bəy təxminən 40 ilə yaxın dövr ərzində professoru olduğu Kazan və Peterburq universitetlərində tədris edilən fars, ərəb və türk ədəbiyyatları tarixi kurslarını Şərq mənbələri əsasında yaratmışdır. Bilavasitə onun təşəbbüsü ilə Peterburq universitetində 14 Şərq dili üzrə mütəxəssis hazırlayan şərqşünaslıq fakültəsi açılmışdır. Kazım bəy 1855–ci ildən ömrünün sonunadək Şərq fakültəsinin dekanı olmuşdur. Bir çox ölkələrdə akademiya və elmi cəmiyyətlərin üzvü, Şərq dillərinin fəxri doktoru, Kazan və Peterburq universitetlərinin əməkdar professoru, həmçinin bu universitetlərdə fars, ərəb dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradıcısı və ilk müdiri olan Kazım bəyin hətta ölümündən sonrakı 18 il müddətində də dekanlıq vəzifəsi boş qaldı.

Müasirləri içərisində Mirzə Kazım bəy maraq dairəsinin genişliyi, zəngin elmi–mədəni fəaliyyəti ilə əsaslı şəkildə fərqlənirdi. O, müsəlman hüququnun Rusiyada ilk tədqiqatçısı, türk dilinin ilk elmi qrammatikasının yaradıcısı, Dağıstanda Şamil hərəkatının, İranda babilər hərəkatının ilk tədqiqatçılarından biri olmuşdur. O, səkkiz dildə (azərbaycan, ərəb, fars, türk, alman, rus, fransız, ingilis) yazıb–yaratmış, bununla yanaşı Sədinin “Gülüstən” əsərini rus dilinə, dahi rus şairi A.S.Puşkinin məşhur “Bağçasaray fantanı” poemasını Azərbaycan dilinə, “Dərbəndnamə”ni isə ingilis dilinə tərcümə etmişdir.

Əməkdar professor Mirzə Kazım bəyin çap olunmuş 45–ədək əsəri vardır: bunlardan 10–u ingilis, alman, fransız dillərində, 30–u rus dilində, qalanları isə Azərbaycan, ərəb, fars və tatar dillərində yazılan böyük əsərlərdir. Bütün bunlarla yanaşı onun bitməmiş bir neçə əsəri də qalmışdır. Kazım bəy Rus şərqşünaslıq elmini zənginləşdirən “Türk–tatar dilinin ümumi qrammatikası”nın təkrar nəşri (1846), “Dərbəndnamə” (1850) və İmperator Hərbi Akademiyasında keçirilən türk dili kursu üçün hazırlamış dərs vəsaitinə görə 3 dəfə yüksək “Demidov” mükafatına layiq görülmüşdür.

Mirzə Kazım bəy tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin türk dilləri arasında ən məlahətli dil olduğunu göstərək, dilimizin ifadə imkanlarının genişliyini ön plana çəkirdi. O, ərəb əlifbasının Şərq xalqlarının mədəniyyətinin inkişafında bir maneə olduğunu və Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun olmadığını göstərək, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə aparan M.F.Axundovla həmfikir olmuş, dini xurafatın və mövhumatın tənqidində onunla eyni mövqedən çıxış etmiş və “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinə xüsusi dəyər vermişdir.

Mirzə Kazım bəyin yaradıcılığında kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq məsələləri də xüsusi yer tutur. Mədəni inkişafda və təhsil prosesində kitabxana işinə yüksək qiymət verən Kazım bəy kitabxanaşünaslığın nəzəri problemləri haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləmişdir. Kazım bəyin “Sovremennik” jurnalında çap

olunmuş üçüncü məqaləsi Peterburq kitabxanasının buraxdığı Şərq əlyazmalarının kataloquna həsr olunmuşdu. Alim məqaləsində yazırdı: "Fikir elmin atasıdır, söz anası, yazı isə onun həyatıdır...Kataloq elm xəzinəsinin açarındır. Kataloqsuz kitabxana qaranlıq bir gecədə gülzara bənzəyər...Şərqdən bizə gəlib çatmış qiymətli əlyazmalar Şərqi zəkası və ağılıdır, Şərqi tükənməz xəzinəsidir...Bu əlyazmaların saxlandığı Peterburq kitabxanası ilə biz fəxr etməliyik...". Kazım bəy dünya kitabxanaşünaslıq fikri tarixində demək olar ki, ilk dəfə kitabxana kataloqunun elmi mahiyyətini açır, ədəbiyyatın kataloqlaşdırılmasına elmi-nəzəri istiqamət verir.

Rus və Şərq dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinə dair sanballı tədqiqatlar müəllifi, Şərqdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin ilk elmi şərhçisi və tədqiqatçısı olan Mirzə Kazım bəy öz humanist ideyaları ilə dünya xalqlarına töhfələrini vermiş, onun ərəb, fars və türk xalqlarının qədim və orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsərləri pedaqogika elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT ÜSLUBLARININ EKSPERİMENTAL TƏDQIQI

Valehova S.N.

Bakı Slavyan Universiteti

Tədris prosesində şagirdlərlə müəllimin qarşılıqlı fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini öyrənmək, pedaqoji ünsiyyətin fərdi üslubunun ümumi təhsil prosesinə təsirini və rolunu müəyyən etmək, şagird və müəllimlər arasında qarşılıqlı əlaqə və anlaşma prosesinin effektivliyini müəyyənləşdirmək üçün eksperimental yolla bir sıra məsələləri araşdırmağa çalışdıq.

Tədqiqat Bakı Slavyan Liseyində aparıldı. Subyekt olaraq, müxtəlif yaşlı və fərqli iş stajına malik bir neçə müəllim götürüldü. Araşdırmanın birinci mərhələsində biz V.G. Maralovun standartlaşdırılmış müşahidəsi metodundan istifadə edərək faktiki materialları topladıq. Müxtəlif şəraitdə müəllimlərin davranışını müşahidə edərək, onların uşaqlara təsirinin emosional göstəriciləri müəyyən üsullarla qeyd edildi:

- icazə verir - qadağan edir;
- həvəsləndirir - cəzalandırır;
- tərifləyir - danlayır;
- diqqət yetirir - məhəl qoymur;
- təşkil edir - intizam yaradır;
- köməklik edir - yardım göstərmir;
- müstəqillik verir - nəzarət edir;
- xahiş edir - tələb edir;
- maraqlıdır - maraq doğurmur.

Əldə olunan məlumatlar (nəvazişli, yaxud laqeyd baxış; isti və ya soyuq danışq tonu; təbəssüm və ya qəzəbli üz ifadəsi) xüsusi cədvəllərdə «+» və ya «-» işarələrinin köməyi ilə qeyd olundu.

Materialın təhlili nəticəsində dörd tip pedaqog təsbit olunmuşdur:

Birinci tipə şagirdlərlə daima ünsiyyətdə olan müəllimləri aid etmək olar. Bu cür müəllimlər təkcə dərstdə, məktəbdə, təlimlə bağlı məsələləri həll edərkən şagirdlərlə ünsiyyətdə olmaqla kifayətlənmirlər. Onların şagirdlərlə ünsiyyəti şagird həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Bu cür ünsiyyət öz səmərəliliyi, müəllimin şagirdlərə inamı ilə fərqlənir. Həmin müəllimlər demokratik rəhbərlik üslubuna malik olurlar.

Şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyətin səmərəliliyinə görə ikinci tip müəllimlərə - şagirdlərə hörmətlə yanaşan və şagirdlərdə onlara qarşı dərin inam və etimad doğuran müəllimlər aid edilir. Lakin onun şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyəti ən çox təlim prosesində mövcud olur, təlimdən kənar vaxtlarda isə müxtəlif səbəblərdən bu cür ünsiyyət müntəzəm xarakter daşımır. Buna baxmayaraq, bu və ya digər şagird çətinliyə düşdükdə və bunu həll edə bilmədikdə həmin müəllimə müraciət edir, bu zaman onların arasındakı ünsiyyət səmimiyyət və inam səviyyəsində baş verir. Həmin qrupa daxil olan müəllimlərdə demokratik rəhbərlik üslubu üstünlük təşkil edir. Bunudan başqa, ikinci tip müəllimlərdə bəzən avtoritar rəhbərlik üslubu da özünü göstərir.

Şagirdlərlə qarşılıqlı ünsiyyətin xarakterinə görə üçüncü tipə aid olan müəllimlər əvvəlkilərdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənirlər. Bu cür müəllimlər, adətən, şagirdlərlə yaxın ünsiyyət saxlamağa cəhd göstərir, bu ünsiyyətə can atırlar. Lakin buna nail ola bilmirlər.

Bu cür ünsiyyətin baş tutmamasının səbəbinə gəldikdə, onlar vaxtın çatmaması üzündən öz cəhdlərini həyata keçirə bilmirlər. Ünsiyyətə cəhd göstərməsinə baxmayaraq, şagirdlər onlara inanmadıqlarına görə qarşılıqlı ünsiyyət baş tutmur. Belə müəllimlər ya həddindən artıq mentor (öyüdçü) pozası tutur, ya onlara verilən sirri saxlaya bilmir, şagirdlərin hörmətini qazana bilmirlər. Ona görə də bu cür müəllimlərin şagird kollektivini idarə etmələri çətinləşir. Bu cür müəllimlər arasında avtoritar rəhbərlik üslubuna malik olanlar tez-tez özünü göstərir. Bununla yanaşı, həmin qrupa daxil olan müəllimlər arasında müəyyən sayda demokratik və qeyri-sabit olmayan rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlərə də rast gəlmək mümkündür.

Dördüncü tipə gəldikdə, buraya daxil olan müəllimlər şagirdlərlə çox məhdud işgüzar ünsiyyətlə kifayətlənirlər. Bu cür müəllimlər şagirdlərlə ünsiyyətə can atmadıqları kimi, dərslər dedikləri şagirdlər də onlarla yaxın ünsiyyətə, ürək sözlərinə deməyə, onlarla məsləhətləşməyə meyl göstərmirlər. Bu qrupa, əsasən avtokratik və etinasız rəhbərlik üslubuna malik olan müəllimlər daxil olurlar.

AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN MİLLİ DƏRSLİK YARATMAQ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Yakup Özden Rıza

Bakı Slavyan Universiteti

XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə kimi Azərbaycanda bir sıra dərslük və dərslər vəsaitləri nəşr olunmuşdur. XIX əsrin axırlarında Azərbaycan dilinin dövlət məktəblərinin tədris planına qismən daxil olması, bu dilin öyrənilməsinin zəruriliyi, ana dilində bir sıra dərslük və dərslər vəsaitlərinin yaranması ilə nəticələndi. Əsasən digər millətlərdən olan şagirdlərin bu dili öyrənməsi üçün nəzərdə tutulan həmin tədris vəsaitlərinin tərtibi ana dilində yeni üsulla dərslük tərtib etməyin birinci mərhələsini təşkil edir. XIX əsrin 80-ci illərində meydana gələn xalq məktəbləri ilə ana dilində dərslüklər tərtibinin ikinci mərhələsi başlandı. Bu dövrdə meydana gələn dərslüklərdən A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» və Vəlibəyovla birgə yazdığı «Vətən dili»nin II hissəsi, R.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası», «Bəsürətül-ətfal», M.Mahmudbəyovun bir neçə müəlliflə şərikli yazdığı «Türk əlifbası və ilk qiraət», «İkinci dil», «Üçüncü dil», «İmlamız», A.Şaiqin «Uşaq gözlüyü» və s. kitabları bilavasitə azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Şərqdə səs (sövti) üsulu ilə yazılmış ilk dərslüyün müəllifi A.O.Çernyayevskidir. O, «Vətən dili» dərslüyü yazarkən nə qədər orjinal və müstəqil olmağa çalışmışdırsa, Uşinskiyin təsirindən qaça bilməmişdir. Uşinskiyin xəlqilik ideyasını əsas götürən A.O.Çernyayevski «Vətən dili» kitabını sadə və təmiz Azərbaycan dilində yazdı.

Birinci hissədə rəsm, rəsmxətt və çap hərflərini öyrətmək üçün əlliə yaxın çertyoj var idi. İkinci hissədə isə oxu materialı verilirdi. O, oxu materialına tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan Talıbzadənin «Layla», Azərbaycan ədəbiyyatından götürülmüş «Çoban və tülkü», «İki dost», «Yaz», «Şir və adam», «Novruz», «Bülbül və qarışqa», «İlan və dəli» kimi sadə xalq dilində yazılmış parçaları daxil etdi. Dərslükdə tapmacalar, atalar sözü, şeirlər də vardır. Dərslüyə daxil edilən imla və inşa qaydaları əsasən prof. M.Kazımbəyin «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitabından götürülmüşdür.

«Vətən dili» dərslüyünün təsiri ilə Rəşid bəy Əfəndiyev «Uşaq bağçası», «Bəsürətül-ətfal» dərslüklərini yazdı. Rəşid bəy üçün dövrün tələblərinə uyğun yeni dərslüklərin yazılması elə də problem deyildi. Belə ki, o, «Vətən dili» dərslüyünün hazırlanmasında iştirak etmişdi, sonralar isə bir müəllim kimi ondan bəhrələnməmişdi. Rəşid bəy Əfəndiyev «Uşaq bağçası» kitabında yenilik edərək 32 hərfdən 8-ni atmış və 24-nü saxlamışdı. Kitabda 24 hərfin hər birinə aid bir dərslər nümunəsi vermişdi. Dərslük uşaqların yaş və bilik səviyyəsinə müvafiq tərtib olunmuşdu.

Azsonra Rəşid bəy Əfəndiyev uşaqlar üçün yeni bir dərslük yazdı. 1901-ci ildə onun Bakıda «Bəsürətül-ətfal» kitabı nəşr edildi. M.Mahmudbəyov 1907-ci ildə Bakıda «Türk əlifbası və ilk qiraət» kitabını nəşr etdirdi. S.S.Axundov, F.Ağazadə, Əfəndizadə «Əlifba dərslüyü», N.Nərimanov «Samuçitel tatarskoqo yazıka dlya russkix», «Türk Azərbaycan dilinin müxtəssər sərf nəhvi», «Samuçitel russkoqo yazıka», Ü.Hacıbəyov «Türk-rusi» və «Rusi-türk» lüğəti, F.Ağazadə, Axundzadə, M.M.Məhəmmədzadə ilə

birlikdə «Yeni türk əlifbası», F.Ağazadə «İşçinin ikinci kitabı», «Şəkillərdə hərflər» metodiki kitabçasını yazmışlar.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli dərsliklərin yaranmasına, milli mətbuat nümunələrinin nəşri mühüm təsir göstərir. Milli mətbuatın əsası hesab olunan «Əkinçi»dən (1875-1877) sonra bir neçə yeni mətbuat orqanı, o cümlədən «Şərqi-rus» qəzeti yarandı. «Mola Nəsrəddin» (1906-1931), «Füyuzat» (1906-1907) jurnalları ilə ictimai fikir yüksək səviyyəyə çatdı. Pedaqoji hərəkatın inkişafını təmin edən ilk pedaqoji mətbuat nümunələri yarandı. Ə.Cəfərzadənin redaktorluğu ilə «Dəbistan» (1906-1908), M.Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə «Rəhbər» (1906), Q.R.Mirzəzadə və Ə.T. Əfəndizadənin redaktorluğu ilə «Məktəb» (1911-1917) jurnalları fəaliyyətə başladı. A. Şaiqın «Uşaq gözlüyü» (1910), «Gülşəni-ədəbiyyat» (1910), «Gülzar» (1912), Q.Rəşadın «Qafqaz coğrafiyası» (1910), Ü.Hacıbəyovun «Hesab məsələləri» (1907), Qəmərəlski, M.Nərimanbəyov və başqalarının «Ana dili» (1907) və b. əsərlər meydana gəldi.

XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən yazıçı və şairlərin sayı artır, A.Şaiq, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə məhsuldar fəaliyyətləri ilə zəngin bədii ədəbiyyat nümunələri yaratmağa nail olurlar. Uşaq ədəbiyyatı isə müstəqil ədəbi yaradıcılıq sahəsi kimi özünü təsdiq edir, bu illərdə qazanılan uğurlar uşaq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına güclü təsir göstərir.

QLOBALLAŞMA VƏ MƏNƏVİ TƏRBIYƏ

Zeynalova A.S.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Qloballaşma, dövrdə aparılan islahatlar, əsaslı dəyişikliklər, texnoloji innovasiyalar cəmiyyətin müxtəlif sahələrində sürətli inkişafının, nailiyyətlərinin trayektoriyası olsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mənəvi, sabit, ümumbəşəri dəyərlərə təhlükə meyilləri də danılmaz faktdır. Qlobal integrasiya, bir tərəfdən ölkələr arasında qarşılıqlı iqtisadi, sosial, siyasi inkişafı, maddi və mənəvi dəyərlərin milli hədudlarını aşaraq dünya səviyyəsində yayılması, fərqliliklərin adaptasiyası, digər tərəfdən milli ləyaqət, milli dövlətçilik, milli- mənəvi dəyərlər problemi şəkilində ortaya çıxır. Sevgi, hörmət, güvən, ədalət, şəfqət və mərhəmət hisləri itdikcə, xəyanət, egoizm, ədalətsizlik kimi mənfi davranışlar özünü göstərir. Hər şeyin maddiləşdiyi bir zamanda “təmiz cəmiyyət” quruluşunu yaratmaq üçün təcrid-dırnağa əxlaqi, mənəvi mənada bir təmizlənməyə ehtiyacımız olduğu şübhəsizdir.

Qloballaşmanın təbiətindən doğan zəruri dəyişikliklər, ictimai-siyasi, mədəni islahatlar, siyasi plüralizm, fikir azadlığı, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu sahəsində demokratik mühitin yaranmasını təmin edir. Təbii ki, Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin üzvü kimi dəyişən dünyanın reallıqlarından, qlobal integrasiya proseslərindən təcrid oluna bilməz. Lakin bu adaptasiya, modernləşmə, mütərəqqi təcrübəyə, elmi innovasiyalara əsaslanaraq şüurlu şəkildə, milli şəxsiyyətimizi təşkil edən spesifik xüsusiyyətlərimiz itirilmədən reallaşmalıdır. Vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması üçün şəxsiyyətin toxunulmazlığı, fikir və söz azadlığı, tolerantlıq mühitinin bərqərar olmasının vacibliyi kimi, əxlaqi-mənəvi, milli, bəşəri dəyərlərin mühafizəsi istiqamətində də konkret addımların atılması zəruridir, mütləqdir.

Demokratiyanın siyasi sistem kimi formalaşdırılmasını tələb edən qloballaşma və mədəni integrasiya prosesində Azərbaycan Respublikasının da iştirakı mədəniyyət siyasətini, milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasını zərurətə çevirir. Xalqın tarixən formalaşmış əxlaqi-mənəvi meyarlarını, genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu, adət-ənənələrini gələcək nəsillərə aşılamaq, əxz etdirmək kimi tarixi missiyanın həyata keçirilməsi xüsusilə, təhsil nümayəndələrindən, orta və ali təhsil müəssisələrində çalışan pedaqoqlardan daha böyük məsuliyyət tələb edir. Milli özünəməxsusluğu, milli ənənələrimizi, əxlaqi-mənəvi dəyərlərimizi qloballaşmanın ziddiyyətli təbiətindən qorunması təhsil sistemində xüsusi təlim mexanizminin hazırlanması, gənclərin mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsinin məzmunu, forması, metodları və yollarının yenilənməsi sosial-tarixi səbəb, zamanın problemindən doğan zərurətdir. Düşünürük ki, bu istiqamətdə səmərəli trayektoriya kimi ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində mənəviyyat fənninin tədrisi məqsədəuyğun olar.

Müasir dünyada, xüsusilə Avropanın bir sıra dövlətlərində milli faciə, qlobal ailə, nikah, nəsil böhranının Azərbaycanda da yaşanmaması, demoqrafik problemlərin kütləviləşməməsi üçün mənəviyyat fənninin tədrisi bir əxlaq səfərbərliyi ola bilər. Şərəf, ləyaqət, namus kimi mentallaşmış dəyərlərin, ailə ənənələrinin qorunmasında, xüsusilə yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın, folklor

nümunələrinin, o cümlədən klassiklərin əsərlərinin bədii, poetik çalarları, sənətkarlıq xüsusiyyətləri deyil, əxlaqi-mənəvi mahiyyəti önə çəkilməli, gənclərin, ədalət, humanizm, xeyirxahlıq, yardımsevərlik, halallıq, zəhmətkeşlik, böyüklərə hörmət, kiçiklərə və qocalara qayğı, mərdlik və s. ruhda tərbiyə edilməsinin metodologiyası açıqlanmalıdır. Məsələn, Nizami Gəncəvinin saf məhəbbəti tərənnüm edən “Xosrov və Şirin” əsərinin mənəvi-tərbiyəvi aspektləri göstərilməklə, həm də bir əxlaq poeması kimi tədrisi doğru olar. Poemada “Məhinbanunun Şirinə öyüdü” başlıqlı parça isə yeniyetmə, gənc qıza verilən ən mükəmməl əxlaq dərsi, etik prinsip kimi qiymətlidir.

Mənəviyyat dərslərində müəllim seçimi, mənəvi atmosfer diqqət ediləsi pedaqoji nöqtələrdir. İlk öncə mənəviyyat fənnini tədris edən pedaqoqların elmi dərəcəsiindən asılı olmayaraq, auditoriyaya girməyə mənəvi haqqı olmalı, şagirdin, tələbənin rəğbətini qazanmağı bacarmalıdır. Digər tərəfdən, müəllimlərin özünün də tədris prosesinə başlamazdan əvvəl bu istiqamətdə müəyyən biliklərə yiyələnməsi faydalı və vacib pedaqoji şərtidir.

Mənəvi atmosfer və duyğular, bu tədris-təlim prosesinin əsas amillərini təşkil etməlidir; mənəvi duyğulardan uzaq, texniki şəkildə, sıradan bir dərslər kimi tədris dəyərləri əhəmiyyətsizləşdirir. Bu səbəblə, pedaqoqların üzərinə düşən əsas vəzifə dərslərində mənəvi atmosfer yaratmaqdır. Şagirdlərin, tələbələrin biliyinin qiymətləndirməsinə gəlincə, motivasiyaedici şifahi qiymətləndirmələrdən istifadə daha məqsədəuyğundur.

Dünyaya gələn hər fərdin mədəni və mənəvi inkişafını ilk olaraq valideynləri, ailəsi, paralel şəkildə təhsil aldığı müəssisə və sosial mühit müəyyənləşdirir. Bu məntiqə əsasən, mənəviyyat dərslərinin tədrisi ilə, millət olaraq əvvəlcə ailədən başlamaq üzrə, bəşəri dəyərləri milli və mənəvi dəyərlərdə yoğurub, keçmişdən və milli şəxsiyyətindən almış olduğu güclə gələcəyə inamla baxan fədakar və əzmli, ənənələrə sadıq, eyni zamanda qul psixologiyasından uzaq – demokratik prinsiplərə bağlı, sevgi və ədalət duyğusu uca olan gənclər yetişdirmək prioritetimizə çevriləcək. Unutmamalıyıq ki, bugünkü gənclik millətin gələcəyi, dövlətin müqəddəratıdır. Gənc nəsil isə bizim istədiyimiz kimi deyil, tərbiyə etdiyimiz kimi formalaşır.

Bilik və mənəviyyat məktəbdə təlim - tərbiyə işlərində vahid, tam proses kimi şəxsiyyətin idrakının və mənəviyyatının formalaşmasına xidmət edir ki, bu da onlarda elmi dünyagörüşün təşəkkülü və inkişafını şərtləndirir. Bilikdə humanist, mənəvi ideallar və dünyagörüşü funksiyası əks olunur. Təlim prosesində dünyagörüşü bilikləri başlıca yer tutur. Bu biliklər isə sosial hadisələr haqqında yalnız informasiya verməklə məhdudlaşmır, burada hadisələrə şəxsi münasibət də təzahür edir. Məhz bu münasibətləri yüksək mənəvi fəaliyyət formasına salmaq, şagirdləri əmək və vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirməyə hazırlamaq sosial-pedaqoji tələb kimi ödənilməlidir.

Yekun olaraq göstərək ki, ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin təlim fənləri üzrə əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdislər yetişən nəslin müxtəlif elm sahələri üzrə anlayış və qanunauyğunluqlar haqqında zehni səviyyəsini formalaşdırmaqla məhdudlaşmır. Bilik faktlar, hadisələr, rəqəmlər yığımı deyil. O, insanda dünyagörüşü ətraf aləmə, insanlara, cəmiyyətə, özünə müəyyən normalar daxilində münasibət formalaşdırır, mənəvi simanı traktovka etmək imkanına malikdir, məktəbdə öyrədilən fənlər şagirdin intellektual səviyyəsini və mənəvi simasını formalaşdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Belə bir yüksək məzmun keyfiyyətlərinə-bilik və mənəvi tərbiyə imkanlarına malik fənlər sisteminin pedaqoji əsaslarını üzə çıxarmaq, təcrübi işdə ondan istifadə etmək yetişən nəslin insan, vətəndaş kimi formalaşması məqsədinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

СТИЛИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ

Ахмедли Т.Э.

Бакинский славянский университет

Педагогическое общение является одним из составляющих учебно-воспитательного процесса в общеобразовательной школе, где на первый план выступают взаимоотношения учителя и учащихся. При организации педагогического общения педагогами используются различные стили общения.

Стиль общения – это устойчивая форма способов и средств педагогического взаимодействия людей друг с другом. От стиля общения зачастую зависит качество обучения и воспитания, ибо оптимальный стиль общения является и условием развития учащихся. Еще в 1938 году Курт Левин в своих экспериментальных исследованиях доказал это.

В условиях современности стили педагогического общения играют основополагающую роль в учебном процессе. В научной литературе выделяют множество классификаций стилей общения. Традиционной классификацией стилей педагогического руководства является деление их на авторитарный, демократический и либеральный стили.

При авторитарном стиле общения педагог проявляет ярко выраженные установки, чаще использует запреты и ограничения в отношении учащихся, реализует тактику диктатора и опеки, акцентирует внимание на негативных поступках. Главные педагогические средства – строгость и наказание. Авторитарный педагог ожидает только послушания.

Демократический стиль общения является наиболее эффективным и оптимальным. Характерным для него является широкий контакт с учащимися, проявление доверия и уважения к ним, налаживание эмоционального контакта с ними, отсутствие строгости и наказания, проявление инициативы и самостоятельности, преобладают положительные оценки. Такой стиль обеспечивает дружеское взаимопонимание между педагогом и учащимися, вызывает у учащихся положительные эмоции, уверенность в себе.

Либеральный стиль общения характеризуется безынициативностью, безответственностью педагога, непоследовательностью в принимаемых решениях, нерешительностью в сложных ситуациях. Такой педагог «забывает» о своих требованиях, склонен пускать дело на самотёк, оценивает учащихся в зависимости от настроения. Все это может способствовать падению авторитета в глазах учащихся. Однако такой педагог в поведении ласков в целом с учащимися.

Известный психолог В.А. Кан-Калик выделяет следующие стили общения: общение на основе высоких профессиональных установок (или общение на основе увлечения совместной творческой деятельностью), общение на основе дружеского расположения, общение-дистанция, общение-устранение, общение-заигрывание.

Изучение и знание данных стилей педагогического общения необходимы педагогу, чтобы избежать трудностей в общении с учащимися и выбрать правильный стиль общения и стиль общения должен быть эмоционально комфортным и должен способствовать личностному развитию учащегося. Именно такое общение может помочь ученикам обрести уверенность в общении. Для учителя важно помнить, что оптимальное общение – не умение соблюдать дисциплину, а обмен с учениками старших классов духовными ценностями. Общий язык с учащимися – это не язык команд, а язык доверия. Взаимопонимание в педагогическом взаимодействии позволяет согласованно достигнуть целей совместной деятельности в педагогическом общении.

ВАЛЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ПОДРОСТКОВ В СЕМЬЕ И ШКОЛЕ

Гулиева Н.Н.

Бакинский славянский университет

Современная эпоха постакселеративного периода характеризуется определенным интеллектуальным взрывом. Если середина XX века, а также 70-ые годы двадцатого столетия вошли в историю развития общества как эпоха ускоренного физиологического развития юношей и девушек, то современная эпоха - эпох XXI века характеризуется своим интенсивным интеллектуальным развитием молодого поколения. Это особенно проявляется на развитии и становлении личности подростков. Современная молодежь, и в частности школьники подросткового возраста, родившиеся и развивающиеся в окружении современных образовательных технологиях, в своем интеллектуальном развитии проявляют удивительные способности.

Если прошлая эпоха характеризуется скачком в физиологическом развитии подростков, то современная эпоха характеризуется интеллектуальным «взрывом» и интенсивным развитием интеллекта у молодежи. Современный век – век нано-технологий и всеобщей компьютеризации требует не только глубоких знаний в различных областях деятельности личности, но и сохранения здоровья (особенно детей и подростков). Окруженные современной техникой, испытывающие на себе рода отрицательное воздействие электронной аппаратуры, дети и особенно подростки проводя большое количество времени перед компьютерами нуждаются в определенной заботе о сохранении

здоровья. Таким образом, проблемы валеологического характера сегодня особенно остро стоят перед школьниками.

Необходимость в создании « здорового образа» жизни для общества в целом и для детей и подростков в частности стало проблемой номер один для современного общества. Если мы хотим видеть будущее нашего общества здоровым, с высоким интеллектом развития уже сегодня необходимо кардинально изменить своё отношение к данной проблеме. Безопасность здоровья детей, школьников и подростков диктуется самой жизнью и в этом направлении деятельность школы, семьи и детских общественных организации, должны носить целенаправленный, комплексный характер.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ИЗМЕРЕНИЯ ВЗАИМОСВЯЗИ ЛИЧНОСТНЫХ ЧЕРТ И ЭФФЕКТИВНОСТИ АДАПТАЦИИ СОТРУДНИКОВ В ОРГАНИЗАЦИИ

Халилов А.А.

Филиал МГУ имени М.В.Ломоносова

Проделав концептуальный анализ понятия «адаптация сотрудников в организации» в русскоязычной и зарубежной литературе, мы пришли к такому мнению, что известная нам организационная адаптация, в зарубежных источниках рассматривается как организационная социализация. Организационная социализация – процесс, в котором сотрудники узнают и приспосабливаются к новым условиям, ролям, культуре, новой линии поведения (Van Maanen & Schein, 1979).

В анализе работ зарубежных исследователей можно увидеть разделение ими организационной социализации на четыре стадии: коррекция ожиданий (anticipation), установление интерактивных взаимоотношений (encounter), усвоение социокультурных ценностей (assimilation) и принятие новой линии поведения (departure) (Jablin F., 2001; Dailey S., 2009). Эти четыре стадии заслуживают того, чтобы рассматриваться как признаки адаптированности сотрудника к организации.

Эти стадии следует рассматривать как этапы адаптации сотрудников. Разделение процесса адаптации сотрудника по четырем этапам можно также встретить у русскоязычных исследователей (Базаров Т.Ю., Еремин Б.Л.; 2002).

Темой данной работы является «Взаимосвязь черт личности по диспозиционной модели “Большая пятерка” и эффективности адаптации сотрудников в организации».

Исследование проводится в центрах и филиалах Государственного агентства Гражданских Услуг и Социальных Инноваций при Президенте Азербайджанской Республики.

В процедуре исследования используются методы получения как количественных, так и качественных эмпирических данных.

Были переведены две методики на азербайджанский язык, а также была произведена апробация опросников на студентах Бакинского филиала Московского Государственного Университета и на новых работниках некоторых организаций. И далее были применены в исследовании на сотрудниках данного государственного учреждения.

Вышеуказанные адаптированные на азербайджанский язык методики:

- Пятифакторный личностный опросник или тест Большая пятерка (Big five).

В наиболее распространённом варианте (Costa & McCrae, 2005) пятифакторная модель включает факторы экстраверсии, нейротизма, открытости новому опыту, добросовестности и дружелюбия. Методика 5PFQ была адаптирована на русский язык А. Б. Хромовым(2000). Данная версия "Большой пятерки" представляет собой набор из 75 парных, противоположных по своему значению, стимульных высказываний, характеризующих поведение человека. Стимульный материал имеет пятиступенчатую оценочную шкалу Лайкерта (-2;1;0;1;2), с помощью которой можно измерять степень выраженности каждого из пяти факторов: 1.Экстраверсия - интроверсия; 2. Привязанность - отдаленность; 3. Контролирование - естественность; 4. Эмоциональность-эмоциональная сдержанность; 5.Игривость – практичность Опросник социально-психологической адаптации (СПА) Роджерса-Даймонд.

Разработан Карлом Роджерсом и Розалин Даймонд (Carl R. Rogers, Rosalind F. Dymond) в 1954 году. Методика Роджерса-Даймонд — личностный опросник, направленный на выявление особенностей личности тестируемого и степени социально-психологической адаптации, часто к

новой среде, условиям и правилам поведения. Наибольшее распространение получила модификация А. К. Осницкого, опубликованная в 2004 году. В этой версии вопросы сформулированы в третьем лице единственного числа, как и в оригинальной методике.

Опросник включает в себя 101 обезличенное утверждение, и тестируемый должен выразить свое согласие или несогласие с ними в соответствии с 7-балльной шкалой ответов. Один из наиболее часто используемых методов диагностики социально-психологической адаптации. Авторы выделили 6 интегральных показателей, позволяющих анализировать результаты опроса: 1.Адаптация; 2.Принятие других; 3.Интернальность (уровень субъективного контроля); 4.Самовосприятие; 5.Эмоциональный комфорт; 6.Стремление к доминированию.

Мы выявили, что адаптация – это двусторонний процесс, успешный результат взаимодействия сотрудника и самой организации. Вот почему, при измерении адаптации мы должны рассматривать его двусторонность (сотрудник-организация).

- Для измерения адаптации “глазами организации” мы провели интервью с генеральным директором отдела кадров и обучения, с директорами бакинских и региональных филиалов и другими руководителями данного государственного учреждения. Были выявлены основные личностные качества и критерии, по которым руководители оценивают эффективность адаптации сотрудников. Далее был составлен инструмент (со шкалами оценивания) измерения адаптации сотрудника во взаимосвязи с его личностными характеристиками.

XIX BÖLMƏ

AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

MODA

Bağirova N.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hər kəs üçün moda fərqli bir tərzdə alqılanır. Kimin üçünsə moda, sadəcə maraqdır, kimisi üçünsə zəruri. Kimlər üçün bu sadəcə işdir, bəziləri üçünsə bunun heç bir önəmi yoxdur. Kimi onu həyatın bir çox sferaları üzərində zövqün allahı zənn edir, kimi üçün isə moda mədəniyyətin daha bir qolu, forması sayılır, hansı ki, insan manerasında və ən əsası da ki, geyimində üzə çıxır. Moda tərz və geyim manerasında müəyyən qaydalar qoyur. Moda həmçinin sosial və iqtisadi bir şeydir. İqtisadi dəyişikliklər, ailə çevrəsi, toplumun əxlaq anlayışı, içində yaşadığımız təbiətin şərtləri, iqlimlər, mövsümlər, mənsubu olduğumuz millətin mədəni dəyərləri, dinlər, adətlər, görülən işlər və peşələr, yaş, cinsiyyət, zövqlər və bunlar kimi digər şeylər də moda cərəyanlarına şərait yaradırlar.

Moda ümumi bir anlayışdır. Günlük həyatın çeşidli sahələrində bir müddət hakim olan zövq anlayışına deyilir. İnsanların ümumiyyətlə istifadə etdiyi hər şeydə moda axınları olmuşdur. Ancaq moda dünyada ən çox və ən geniş olaraq geyim mövzusunda görünür.

Geyim və geyindirmə ilk dövrdən bu günə qədər vacibliyini qoruyub saxlamışdır. İnsanların fərqli olmaq istəyi geyimi alternativ hala gətirmiş, kütləvi istehsal və özəl geyim sektorları getdikcə daha geniş yayılmışdır. Savadlı moda dizaynerinin ilk növbədə bədii və mədəni sahələrdə intellektual biliyi olmalıdır. Bu sahələrdə bir müşahidəçi olaraq dünyadakı bütün yenilikləri izləməsi, vizual zəkası və yaddaşı ilə modanın şəkilləndirmə qavraması və ətrafında olan bəzi obyektləri düzəltməyə və dəyişdirməyə istəklili olması lazımdır. Bununla yanaşı modanın dinamik olduğunu nəzərə alsaq sürətli düşünmə bacarığı və sürətli iş nizamının olması fərqli problemlərə fərqli nəzərdən yanaşmaq vacib şərtlərdən biridir.

Vizuallığa əhəmiyyət verilən bir zamanda moda ictimai statusları təyin edə biləcək qədər güclü, zövqümüzü əks etdirə biləcəyimiz qədər azaddır. Müasir geyimin hazırlanması ən müxtəlif sahələrin mütəxəssisləri çalışan mürəkkəb və çoxmərhləli prosesdir. Bir dizaynın meydana gəlməsi üçün ideyanın olması, ana fikrin tapılması, planın formalaşdırılması, nəzarət və inkişafı zəruridir. Mövcud dəbin meyllərinə uyğun hazırlanan geyim tam tədqiq olunmalı və ilkin tədqiqat dəftərində qeydlər aparılmalıdır. Daha sonra bazarda mövcud parçalar, avadanlıqlar və digər ləvazimatlar araşdırılmalıdır. İstehsal olunması düşünülməli dizaynın hazırlanmasında satış siyasəti, istehsal gücü, qiymət siyasəti, müəssisə xərcləri, istehsal üsulları yəni texnoloji imkanları, gələcəklə bağlı imkanları və keyfiyyətə nəzarət prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə dizayner gələcək moda tendensiyalarını araşdırmalı və moda ilə bağlı məlumatlar olan kitablarla maralanmalıdır. Bunun üçün müxtəlif məşhur dizaynerlərin o dövrə aid jurnalları filmlər və müxtəlif moda nümayişləri araşdırılmalıdır.

Rəssam-modelyerlər və ya moda dizaynerləri yeni geyim modellərini layihələndirirlər. Modelyer-konstruktorlar bu modellərin konstruksiyalarının əsasını hazırlayırlar ki, sonra bunlar vasitəsilə tikiləcək geyimin hissələrini biçmək üçün ülgülər düzəldilir. Bu geyimlərin bütün texnoloji prosesinin həyata keçirilməsini texnoloq-mühəndislər işləyib hazırlayırlar.

Hər mövsüm üçün müxtəlif modellər yeni rənglər və parça növləri (yaz üçün nazik, qış üçün qalın parçalar) tələb olunur. Hər kolleksiya dəqiqliklə tədqiq edilir və planlaşdırılır. Beləliklə hər bir parça bir birini tamamlayır və xüsusi moda üslubunu ortaya qoyur. Moda dizayneri üçün ən çətini gələcək dəbi yönləndirməkdir. Bunun üçün illərin dəbi ilə daha yaxından maraqlanmalı, moda ilə bağlı jurnal və məqalələri nəzərdən keçirməlidir. Modelyerlər yeni ideya yaratmaq üçün öz təxəyyüllərindən istifadə edirlər.

Geyim dizaynının özünəməxsus xüsusiyyəti ilk növbədə onun yaradıcılıq obyektinin insan olması ilə müəyyənləşir. İnsanın daxili keyfiyyətləri və görünüşü ilə tamlıq yaradan geyim öz funksiyası xaricində təsəvvür oluna bilməz və sahibinin cinsi mənsubiyyətini, yaşını, həmçinin xarici görünüşünün ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır: “Geyimin müasir təkamülü ictimai-siyasi həyatla, iqtisadiyyatın səviyyəsi, elm və mədəniyyətlə bilavasitə müəyyənləşən moda ilə sıx bağlıdır.

QLOBALLAŞMA VƏ MULTİKULTURALİZM

Cəbiyeva G.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Multikulturalizm” anlayışının işlədilməsinə nisbətən yaxın vaxtlarda başlanmışdır. Multikulturalizm mövcud mühitin demokratikləşdirilməsi, sərbəst qarşılıqlı təsirin və mədəni plüralizmin inkişafı tendensiyası ilə səciyyələnə bilər.

Qloballaşan dünyada multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin qorunması, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı, demokratik dövlət konsepsiyası, tolerantlıq istiqaməti, müxtəlif mədəniyyətlərin vahid cəmiyyətdə və dövlətdə dinc yanaşı mövcudluğu və qarşılıqlı təsiri siyasətidir. Multikulturalizmin xarakterik xüsusiyyəti tolerantlıqdır (dözlülükdür).

Hər bir cəmiyyətin, xalqın idealları, prinsipləri, dəyərləri müasir sivilizasiyanın nəliyyətləri ilə vəhdətdə öyrənilərsə, onun yeniləşməsi işi humanist və demokratik görkəm alması prosesi bir o qədər səmərəli və intensiv gedər, qlobal problemlərin həlli yolları xeyli sadələşərdi. Bu cəhətə xüsusi önəm verilməlidir ki, bu anlayışın tətbiqi bir tərəfdən bəşəriyyətin tarixi, inkişaf səviyyəsi haqqında təsəvvürləri xeyli dərəcədə zənginləşdirmək imkanı qazandırır, ictimai tərəqqinin mexanizmini daha mükəmməl və ətraflı surətdə dərk etməyə şərait yaradır, digər tərəfdən, bəşər cəmiyyətinin inkişafının keyfiyyət tərəflərini, onun təkmilləşməsi ilə əlaqədar səciyyəvi əlamətləri daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir.

Ölkəmizdə multikulturalizmin əsasını çoxetnoslu tərkibi olan Azərbaycan xalqı təşkil edir və xalqımız müxtəlif etnosların birliyi təmsil edir. Məlum olduğu kimi, azərbaycançılıq ideologiyası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməklə, onun siyasi və iqtisadi əsaslarını yaratmaqla yanaşı, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının ideya təməli olan azərbaycançılıq konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Akademik Ramiz Mehdiyev azərbaycançılığı milli ideologiyanın kamil nümunəsi hesab edərək yazır ki, azərbaycançılığın məzmunca mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların ümumi şəklində vəhdəti təşkil edir. Azərbaycançılıq keçmiş tarixi dövrlərin mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dövlətin inkişafının yeni istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. İndi o, cəmiyyətimizdə ən qurucu və dinamik qüvvədir. Azərbaycançılığın gücü həm də bundadır ki, o fərdi maraqları və meyilləri dövlətin siyasəti ilə birləşdirməyə və xalqın milli-mədəni eyniliyini qoruyub saxlamağa qadirdir. Təbii ki, milli birliyə mənsubluq hissi həyatın özünə də məna verir və onun əhəmiyyətini müəyyən edir, qarşılıqlı məsuliyyət və ümumi işə bağlılıq hissini gücləndirir, tənhalıq və qəriblik hissini aradan qaldırmağa kömək göstərir. Bu ideologiya Azərbaycanda vahid cəmiyyət, vahid xalq formalaşdırır.

Azərbaycanda təşəkkül tapmış davamlı tolerantlıq mühiti, sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və dinlərarası dialoq praktikası bir model olaraq dünyanın diqqətini çəkir, Azərbaycan cəmiyyətində bərqərar olmuş möhkəm milli-mənəvi həmrəylik və ictimai-siyasi sabitliklə birləşərək ictimai-siyasi və iqtisadi tərəqqinin mühüm elementinə çevrilir. Dinindən, irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarımız heç bir ayrışdırıcıya məruz qalmadan konstitusiyamızın onlara verdiyi bütün hüquqlardan lazımı səviyyədə yararlanırlar. Elə bunun nəticəsidir ki, əsas Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilən, indi isə hörmətli Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən milli, etnik, dini siyasət ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırır.

Azərbaycanda multikulturalizmə böyük önəm verilir. 15 may 2014 cü il tarixdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında sərəncam imzalanmışdır. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılmasında məqsəd tolerantlığın bir həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycan gerçəkliyinin mədəni, sosial, siyasi mahiyyətini öyrənmək, etnik, mədəni, dini müxtəlifliyin tolerant əsaslarının elmi təhlilini aparmaq və qorunub saxlanması yollarını müəyyənləşdirmək, təhsil, mədəniyyət, elm və digər sosial sahələrdə özünü biruzə verən çatışmazlıqların sistemli şəkildə aradan qaldırılması istiqamətində layihələr həyata keçirməkdir.

Qloballaşan sivilizasiyanın Azərbaycanda təzahürünün səciyyəvi cəhəti odur ki, əslində xalq ictimai tərəqqinin bir çox səhifələrini yenidən çevirmək, buraxılmış, istifadə edilməmiş imkanları yenidən iş salmaq, yüksək inkişaf etmiş dövlət yaratmaq vəzifəsini inamla yerinə yetirməkdədir. Burada neftdən asılılığın azaldılması, qeyri-neft sektorunun daha da inkişaf etdirilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir. Bu məqsədlə ciddi dəyişikliklər və yeniləşmə dövrünə qədəm qoyma bəzi çətinliklər və maneələrlə müşayiət olunsada, Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoqda, dünya sivilizasiyasının nəliyyətlərindən bəhrələnməkdə

özünəməxsus rol oynayır. Xalqımız XXI əsrin ilk on illiyində ictimai və iqtisadi inkişafda baş vermiş bu keyfiyyət dəyişikliklərini bütün cəhətləri ilə dərk edə bilmiş, baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, qloballaşma əsri adlandırılan XXI əsri bütünlüklə sivilizasiyalı münasibətlər əsrinə çevirib başqa xalqlarla bir cərgədə addımlamaq üçün öz yaradıcı imkanlarını genişləndirmək yoluna qədəm qoymuşdur. Bir fakta şübhə etməmək olar ki, ötən illər Azərbaycan tarixinə həm milli təfəkkürdə suverenliyə və müstəqilliyə doğru cəsarətlə dönüş, həm də milli intibahın, sivilizasiyalı və multikultural inkişafın yeni mərhələsi kimi daxil ola bilmişdir.

Tarixən multikulturalizm Azərbaycanda olmuş və yaşam tərzinə çevrilmişdir. Ölkə vətəndaşları Azərbaycanda yaşayan bütün azsaylı millət və xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, mədəni irsinə hörmətlə yanaşırlar. Respublikamızda ayrı-ayrı konfessiyaların təmsilçiləri də millətimiz tərəfindən yalnız tolerant münasibətlə rastlaşırlar. Bütün bunlar dövlət səviyyəsində aparılan uğurlu siyasətin nəticəsidir, ölkə rəhbərliyinin sözdə deyil, əməldə insanlarımızın hüquq və mənafelərini prioritet hesab etdiyinə əyani sübutudur. Biz gerçəkdən də qurur duyuruq ki, multikultural dəyərlərin yüksək səviyyədə təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi bir ölkədə-Azərbaycanda yaşayırıq.

MÜASİR AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK

Cəfərli G.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Əsrlər boyu Azərbaycanda 80-dən çox etnosun nümayəndəsi yerli etnos olan azəri türkləri ilə yanaşı yaşayır. Bu tarixi təcrübə azsaylı etnosların və etnik qrupların yoxa çıxması təhlükəsinin aradan qaldırılmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycanda bir dəfə də olsun dini və etnik ədavət, sayından asılı olmayaraq, etnik azlıqlarla münasibətdə ayrı-seçkilik faktları qeydə alınmayıb, çünki Azərbaycan dövləti onların hər birinə eyni dərəcədə qayğı göstərir. Azərbaycanda yaşayan xalqların və etnik qrupların maddi və bədii mədəniyyət nümunələri, milli məişəti dünya ictimaiyyətinə çatdırır. Etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə iki ildən bir azsaylı xalqların incəsənəti festivalı keçirilir. Azsaylı xalqların adət- ənənəsini, mətbəxini, folklorunu əhatə edən filmlər və verilişlər ingilis dilinə tərcümə olunaraq Avropa tamaşaçılarına təqdim edilir. Milli azlıqlar öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından tam istifadə edirlər. Hazırda Azərbaycanda onlarla milli mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir. Onların arasında "Birlik" cəmiyyəti, rus icması, slavyan mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-İsrail icması, Ukrayna cəmiyyəti, "Ronai" kürd mədəni mərkəzi, "Samur" ləzgi milli mərkəzi, Azərbaycan-slavyan mədəniyyət mərkəzi, tat mədəniyyət mərkəzi, Azərbaycan-tatar cəmiyyəti, "Turqan-tel" tatar mədəniyyət cəmiyyəti, "Yaşlıq" tatar mədəniyyət mərkəzi, "Kırım" Kırım tatarları cəmiyyəti, gürcü cəmiyyəti, Azərbaycan gürcülərinin humanitar cəmiyyəti, ingiloy icması, çeçen mədəniyyət mərkəzi, Ahıska türklərinin "Vətən" cəmiyyəti, Ahıska türk qadınlarının "Sona" cəmiyyəti, talış mədəniyyət mərkəzi, avar cəmiyyəti, dağ yəhudilərinin icması, Avropa yəhudiləri (Aşkenazi) icması, gürcü-yəhudi icması, yəhudilərin qadın humanitar assosiasiyası, "Kapelhaus" alman mədəniyyət icması, "Polonia" polyak mədəniyyət mərkəzi, "Mada" Beynəlxalq talış assosiasiyası, "Avesta" talış assosiasiyası, "Orain" udi mədəniyyət mərkəzi, "Buduq" mədəniyyət mərkəzi, saxur mədəniyyət mərkəzi də vardır. Milli azlıqların sıx yerləşdiyi ərazilərdə həvəskar cəmiyyətlər, milli və dövlət teatrları, həvəskar assosiasiyalar və maraq qrupları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Qusar rayonunda ləzgi, Qax rayonunda isə Gürcü Dövlət teatrları, Astara və Lənkəran rayonlarında talış folklor qrupları fəaliyyət göstərir. Dövlət Radio stansiyası tərəfindən mütəmadi olaraq, kürd, ləzgi, talış, gürcü və rus dillərində verilişlər hazırlanır. Balakən rayonunda avar dilində, Xaçmaz rayonunda isə ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya da ləzgi dilində verilişlər yayımlanır. Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. Azərbaycan türkləri mehriban, qonaqpərvər və humanist olduğu üçün respublikamızda yaşayan digər xalqlar özlərini hərtərəfli ifadə edə bilirlər. Azsaylı xalqların hüquqları hər zaman qorunub və onlara ana dilini, mədəniyyətini, dinini yaşatmaq üçün şərait yaradılıb. 1999-cu ildə keçirilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikası əhalisinin ilk milli siyahıyaalınması məlumatlarına əsasən Azərbaycan əhalisinin milli tərkibi azərbaycanlılarla yanaşı onlarla digər millət və xalqlardan ibarət olmuşdur. 2009-cu ilin siyahıya alınmasına görə ölkə əhalisinin 8,4 faizini milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların nümayəndələri təşkil etmişdir. Dövlətimiz milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur, milli azlıqların məsələləri ilə məşğul olan 50-yədək qeyri-hökumət təşkilatı, mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və s. ictimai birliklər fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda yaşayan etnik qrupların dilində 15-dən, rus dilində isə 30-dan çox qəzet və

jurnal nəşr olunur. Telekanallarda, milli azlıqların etnik-mədəni həyatı, etnoqrafiyası barədə müntəzəm materiallar hazırlanır. Milli azlıqların sıx yaşadığı 5 bölgədə isə yerli teleradio kanalları fəaliyyət göstərir. Eyni zamanda təlim yalnız rus dilində olan 19 və təlim yalnız gürcü dilində olan 6 orta ümumtəhsil, 345 beynəlmiləl orta məktəb fəaliyyət göstərir. Respublikamızda 380-dən artıq dini icmanın mövcud olması və onlara eyni münasibətin göstərilməsi Azərbaycanı dünya miqyasında tolerant ölkə kimi bir daha təsdiqləyir. YUNESKO-nun 2005-ci ildə qəbul etdiyi "Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında Konvensiya"ya uyğun olaraq ölkəmizdə yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir. Bu xalqların milli mədəniyyətinin, incəsənətinin, adət- ənənələrinin və dilinin qorunub saxlanması üçün işlər aparılır.

AZƏRBAYCANDA MODA ALƏMİNDƏ BAŞ VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏRİN ANALİZİ

Dadaşova T.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir kostyum və onunla əlaqəli modanın inkişafı insan cəmiyyətinin maddi və mənəvi həyatının vacib hissəsidir. Moda keçmiş, indiki və gələcək arasındakı əlaqədir. Paltarın əsas məqsədi onu bəxş edən şəxs üçün fiziki və mənəvi rahatlıq mühiti yaratmaqdır. Eyni zamanda paltar bir insandan ətrafındakı dünyaya sosial mesajlar daşıyır. 20-ci əsrdə, Avropa qadınları modada çox dramatik dəyişikliklər etdilər. Bütün bunların Azərbaycan modasına çox böyük təsiri oldu. 1905-ci ildən etibarən qadın gözəlliyinin kanodunda əhəmiyyətli dəyişikliklər olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan modasında yeni üslublar yaranmağa başlamışdı. Avropadan təsirlənərək Azərbaycanda qadın geyimləri təsiri siluetinin altında ortaya çıxan neoklasik motivlərdən ilhamlanmışdı. Yüksək bel, geniş bir kəmə, kimono, dar bir yubka və s. bu cür geyimlər artıq populyar olmağa başlamışdı.

Bu dövrdə Avropa modasında, idman, kişi tipli idman geyimləri dəbdə oldu və qadın formaları getdikcə əhəmiyyətini və populyarlıqlarını itirməyə başladı. Bu dövr islahatçı və inqilabçı modelerləri ilə fərqlənirdi. Dizaynerlərin yaratdığı modellər dekorativ idi, bəzəkli bəzəkləri, ziq-zaq üslubunda tikmələr və s. Bu stil "Art Deco" adlanırdı və 1925-ci ildə Parisdə müasir dekorativ və sənaye sənət sərgisinin adı ilə bağlı idi. Naxış və bəzək əşyaları ilə bəzədilmiş ayaqqabılar populyarlaşmağa başladı. "Art Deco" afrikanın mücərrəd eksotika kübizminin geometrik formaları ilə qarışıq olan eklektik bir tərzdir; qeyri-ənənəvi ucuz və sadə materialların bahalı ənənəvi keyfiyyətli materiallarla qarışdırılması. Uzun yubkalar 30-cu illərdəki böhran dövründə moda standartı oldu. 1929-cu ildə Jean Patu, uzun ətəkli paltarlarını və ətəklərini təqdim edən ilk qadın oldu. 30-cu illərin çox məşhur paltarları müxtəlif variantlarda mövcud idi. Bunlar qadınların küçə kostyumları idi. Qara paltarlar - palto və pencəklər, qeyri-adi zərif və müxtəlif üslublarda olan geyimlər ilə fərqlənirdi. Azərbaycanda milli geyimlərlə yanaşı Avropa geyimləri də geniş vüsət alırdı. 40-cı illərdəki modanın dominant tendensiyası: çoxsəviyyəli uzun eteklər, şaquli zolaqlı, qolu fənər şəklində olan paltarlar və s. idi. Qeyd edək ki, o zamanlar zolaqlı geyim çox məşhur idi. 1940-cı illərin modasında əhəmiyyətli dəyişikliklər oldu. Müharibə zamanı qadınların artıq makyaj və geyim haqqında düşünməyə vaxt yox idi.

1950-ci illərdə artıq qum saati şəklində olan geyimlər dəbdən düşmüş, onun yerini incə belli, ətəkləri bol kəsimli, iri ciyinləri olan paltarlar almışdır. Əfsanəvi 1960-cı illər, dünya və eləcə də Azərbaycan moda tarixində ən parlaq, ən azad və ifadəli, təntənəli şənlik dövrü, sözdə gənclik modası adlanır. Bu dövrdə aksesuarlara böyük maraq göstərilirdi: böyük muncuqlar, həcmli zərgərlik nümunələri, üzü əhatə edən "makro" eynəklər. Eləcə də qısa ətəklər artıq dəbdə idi. Bu cür ətəklər modada sensasiyaya səbəb oldu. 1970-ci illərdə moda daha da demokratikləşdi. 70-ci illər modasında insanların moda yolu ilə özünü ifadə etməyi dahada asanlaşdı. Bir stil istiqaməti yox idi, hər şey modada idi: etnik, diskoteka, hippilər, minimalizm, retro, idman üslubu. Qarderobun ən dəbli elementi ilk növbədə kovboylar tərəfindən geyilən, sonra isə hippilər və tələbələr tərəfindən geyinilən trapez cinslər Azərbaycanda da böyük marağa səbəb olmuşdu. Hip-hop, gothic, post-punk, techno, breakdance, snowboard - bütün bu hadisələr Azərbaycanda 80-ci illərin üslubuna təsir göstərmişdir. Hər şey, olduğu kimi, "çox" - çox dar, çox həcmli, çox parlaq, çox gözəgəlimli çox rəngarəng idi. 90-cı illərdə moda unisex hal aldı. T-shirt və ya rahat ayaqqabılar, sviterlər, boş kəsimli şalvarlar və jeanslər dünyaya yayıldı.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrədək olan zaman kəsiyində moda "sovetlər" dövründə mərkəzləşmiş şəkildə inkişaf edirdi. XX əsrin sonlarında respublika

mustəqillik qazandıqdan sonra geyim sahəsində yaranan dəyişikliklər dünya modasının bir başa təsiri nəticəsində baş verir.

TƏDQIQATIN APARILMASI MƏRHƏLƏSİNDƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRƏ ƏSASLANMAQ

Əliyev E.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Respublikamızın ictimai həyatında olduğu kimi fəal təlim metodu ilə keçirilən dərslərdə də təhsilin demokratik, tolerant, multikultural əsaslar üzərində qurulması bu günün əsas məqsədlərinə çevrilmişdir. Bir dərs müddətində davamlı olaraq müəllim həm şagirdlər arasındakı münasibətlərin tənzimlənməsində, həm də şagird müəllim dialoqunda qarşılıqlı hörmət, bir-birini dinləmə mədəniyyəti, müzakirə aparma mədəniyyətini və s. xüsusiyyətləri şagirdlərdə davamlı olaraq inkişaf etdirilməlidir. Fəal/interaktiv təlimlə keçirilən dərslərin ikinci mərhələsi olan tədqiqat mərhələsində də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqatın aparılması mərhələsindəki üsullar seçilərkən müəllim onu dərslərin məqsədinə uyğun seçməlidir. Tədqiqat zamanı müəllim:

1. Mövzusunə və məqsədinə uyğun forma və üsul seçməlidir. Qrup işi zamanı bir çox müəllimlər şagirdlərin formal fəallığını əsas götürürlər. Bizim fikrimizcə, burada şagirdlərin fəaliyyət göstərmək üçün fəallığı, cavab vermək üçün fəallığı əsas məsələlərdən olmalıdır.

2. Şagirdlərin axırda nəyə görə qiymətləndiriləcəklərini, hansı meyarların əsas götürüləcəyini qabaqcadan şagirdlərə elan etməli və şagirdlərin rahat görəcəkləri bir yerdən qiymətləndirmə meyarlarını asmalıdır.

3. Şagirdlərə tədqiqat aparmağa ayırdığı vaxtı qabaqcadan elan etməli və vaxtın bitməsinə 2-3 dəqiqə qalmış xəbərdarlıq etməlidir. Tədqiqatın sonuna az qalmış “Tez olun.” “Cəld olun.” “Tələsin” kimi ifadələrdən istifadə etməsi doğru deyil. Çünki şagirdləri tələsdirməklə müəllim yalnız orfoqrafiyası və səliqəliliyi pozulmuş tədqiqat işi ilə qarşılaşar.

1. Bir qrup tədqiqat işini bitirməmiş digər qrup işinin təqdimatını keçirə bilməz. Çünki tədqiqat işinin yeniliklərini bütün qrup görmədilsə, anlamadırsa, deməli, dərs uğurlu keçməyib. Eyni zamanda onlarda psixomotor fəallıq təmin olunmaz.

2. Şagirdlərin yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun çalışmalar verilməlidir. Bu o demək deyil ki, çox sadə tipli tapşırıqlar verilsin. Tapşırıqların mürəkkəbliyi elə olmalıdır ki, həm sinfin səviyyəsi, həm də ayrı-ayrılıqda hər bir şagird onu həll etmək gücündə olsun. Məsələn: Bir məktəbdə 5-ci siniflərin sayı üçdür. Müəllim hər sinfin bilik və bacarıq səviyyəsinə uyğun çalışmaları tətbiq etməsi daha yaxşı nəticə verir. Əks halda siniflərdə idrakı fəallığı təmin edə bilməyəcək və dərslərin təlim məqsədlərinə nail olmayacaqdır.

1. Bir sinifdə hər qrup üçün eyni dərəcəli tapşırıqlar verməlidir. Əks halda şagirdlərdən müəllimə əks reaksiya veriləcək ki, “digər qrupa asan, bizə isə çətin tapşırıq verilib”. Buna görə də müəllim özünün ədalət tərzisinə inamı azaltmamalıdır, çünki bu məsələ şagirdin təlim keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olacaq əsas amillərdən biridir.

2. Hazırladığı tapşırıqda şagirdin nə edəcəyi və hansı mənbədən istifadə edəcəyini açıq bildirməlidir. Əks halda tədqiqatın ortasında şagird bildirəcək ki, “Müəllim, biz burada nə etməliyik ki?”, “Müəllim mən başa düşmürəm eee...”

3. Qrup işini şagirdlər yerinə yetirərkən müəllim qruplar arasında gəzərək fasilitasiya rolunu yerinə yetirməlidir. Şagirdləri düzgün mayaka doğru istiqamətləndirməlidir. Ancaq bir qrupa istiqamət verib, hökmən digər qruplara da istiqamət verməlidir.

4. Eyni zamanda qrup işi zamanı formativ qiymətləndirmə üçün özünün formativ qiymətləndirmə jurnalına qeydlər edə bilər. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri haqqında öz qeydlərini dərinləşdirmişdir.

QOTİKA ÜSLUBUNUN TARİXİ VƏ AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİNDƏKİ YERİ

Əsgərli E.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Gothic” sözünün kökü Cənubi İskandinaviyanın Qotland bölgəsində yaşayan bir german tayfasından gəlir. Qotika dövrü Orta əsrləri bitirib, İntibah dövrünü başlanan dövrüdür. Qotika, bütün incəsənət növlərində görünsə də, bir memarlıq üslubudur. XII əsrin ikinci yarısında Roma memarlığına bağlı olaraq Avropada ortaya çıxan Qotika üslubu, XVI əsrin ortalarında klassik memarlıq yaranana qədər davam etdi. Qotika rəsmləri, heykəltəraşlıq və Qotika memarlığı Avropaya hakim olmuş və Renesans dövrünə qədər məşhurluğunu qorumuşdur. Moda və arxitektura iki fərqli dizayn sahəsi olmasına baxmayaraq, keçmişdən günümüze qədər müşahidə olunan bir çox ortaq nöqtəyə sahib olduqları görünür. Qotika dövründə moda dizaynında memarlıqdan ilham alınması bu sahələrin bir-birinə necə təsir göstərdiyini göstərir. Buna görə də, həm sahələrdə ümumi estetik meyarlar, həm də eyni nəzəri və ideoloji infrastrukturun paylaşılməsi formal və struktur oxşarlıqlarını ortaya çıxardı. Dövrün sosioloji və mədəni faktorları həm moda dizaynerlərinə, həm də memarlara təsir göstərmişdir. Bu əsərlərə tarixi prosesin bir hissəsi kimi baxsaq, dövrünün qiymətsiz antropoloji quruluşlardır.

Orta əsrlər dövrünü əhatə edən Qotika dövrü papalıq və səltənət arasındakı bir güc nümayişi olaraq ortaya çıxmışdır. Bir incəsənət anlayışı, üslubu veya stili kimi tanınan Qotika ortaya çıxdıqdan sonra digər incəsənət üslublarına və cərəyanlarına təsir etmişdir. Bugünə qədər Avropada incəsənətin inkişafının sırf Renesans dövrü ilə əlaqələndirilməsi Qotika incəsənətinin uğurlarına kölgə salmışdır. Qotika Fransada ortaya çıxmış və digər Avropa ölkələrinə yayılmışdır. Bu üslubda üfüqi xətlər yerinə şaquli xətlərə üstünlük verilmişdir. Avropada bir çox mühim Qotik binalar var və stil xüsusiyyətlərinin ən klassik nümunələri Fransada yerləşir.

Qotika dövrünün klassik kilsələri Avropa arxitekturasının maraqlı hissəsidir. Çünki Qotika, Yunan və Roma memarlığından çox az təsirlənmişdi. Bu memarlıq özü yeni bir mühitdə yaranıb inkişaf etmişdir. Qotika kilsələrində yüksək pəncərələrin olması həll olunması vacib olan işıqlandırma probleminə gətirib çıxardı və bu pəncərələrdən az işıq gəlməsini təmin etmək üçün vitraj yarandı. Beləliklə, dini atmosferlərə uyğun bir rəng koloritində işıqlandırma yarandı. Dövrün ən səciyyəvi yeniliyi, İncildən hekayələrin təsvir olunduğu nəhəng vitrajların ortaya çıxmasıdır. Beləliklə, daşları və rəngli şüşələri ilə bütün struktur oxuma-yazma bilməyənlər üçün İncil funksiyasını daşımışdır.

Qotika üslubunun təsiri Azərbaycan memarlığından da yan keçməmişdir və həmin binalar Azərbaycan multikulturalizminin ən gözəl nümunələrindəndir. Bu gün elm ocağına çevrilən heyretamiz “İsmailiyyə” abidəsi zaman-zaman tariximizdə baş verən faciələri də özündə yaşadıb. Azərbaycanın müstəqillik ideyaları da ilk dəfə məhz bu binada səslənib. Həmçinin 1895-1897-ci illərdə Tigran Məlkovun sifarişi əsasında tikilmiş ev və Tağıyevin qızlar məktəbi binasının layihəsi 1892-1904-cü illərdə Bakının baş memarı olmuş İ.V. Qoslavskinin əməyinin məhsuludur. Bu binalar da Qotika üslubunda inşa edilmişdir. Nəticədə, Qotika stili: sütunlu taxtlar, heykəllər, dini motivlər, hamını heyran edən zərif forma və xətlər kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə incəsənət tarixində dərin iz qoymuşdur. Bundan əlavə, bu sənət əsərləri böyük tarixi dəyərdir və bu tarixi dövrü təhlil etmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

MÜASİR DƏBİN FORMALAŞMASINDA AVANQARD ÜSLUBUNUN ROLU

Hacıbalazadə X.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir geyimin inkişafı və bu inkişafıyla əlaqəli olan dəb keçmiş, indiki, gələcək dövrlər arasında əlaqələndirici bənd olmaqla, insanın cəmiyyətdə maddi və mənəvi həyatının vacib hissəsini təşkil edir. Hələ geyim tam formalaşmağa başlamadığı dövrlərdə bu proses insanlar tərəfindən kor təbii şəkildə yerinə yetirilirdi. Yəni bu zaman insanı düşündürən örtünmək və qorunmaq idi.

Zaman keçdikcə isə geyim insanın nəinki qorunması, örtünməsi üçün və həmçinin estetik baxımdan göz oxşayan olmasında əsas götürüldü. Geyim insanın daxili aləmiylə uzlaşdığı zaman, insan özünü rahat hiss edir və olduğu kimi görünür. Geyim bir sənət nümunəsidir.

Keçmişdən birdəfəlik qopmaq, onu unutmaq mümkün deyil. Bu, dəb dünyasında da belədir. Məsələn, hər bir dizayner öz kolleksiyasında keçmişin dəb tendensiyalarına aid nəyisə yada salır. Ümumiyyətlə, moda dəyişkən olsa da, bir müddət sonra yenidən qaydır.

Hər bir sosial norma kimi dəb də, müəyyən sanksiyalara istinad edir. Lakin bu sanksiyalar yumşaq xarakterə malikdir. Məsələn, dəbilə ayaqlaşmaq yaxşıdır, lakin bu, fərdin milli qəhrəmana çevrilməsi üçün çox azdır. Dəbə riayət etməmək, ona qarşı etinasız olmaq arzu edilməzdir. Lakin bu halda da, heç bir sosial təcriddən və cəza tədbirlərinin tətbiqindən söhbət gedə bilməz. Sadəcə olaraq, elə yüksək dairələr mövcuddur ki, məsələn nüfuzlu diplomatiya strukturları, elitar klublar, “ulduz”ların toplandığı “bomond” adlandırılan yığıncaqlarda dəbi vacib şəkildə aktuallaşır və nisbətən kəskin xarakter daşıyır. Dəbə uyğun geyinməmək belə cəmiyyətlərdə, kifayət qədər pis qarşılanır və şəxsin nüfuzuna böyük xələl gətirir.

Yalnız XX əsrdən başlayaraq, dəb ictimai həyatın tənzimləyicisi kimi özünü göstərməyə başlayır. Məhz bu dövrdən etibarən, dəb haqqında, ölkənin bir təbəqəsinin norması kimi deyil, məhdud zaman ərzində universal norma kimi nəzərdən keçirilir. O bu zaman özünün sosial məziyyətini qismən itirmiş olur. Dəbin başlıca dəyəri onun müasirliyindədir. O öz müasirliyini, hətta çox qədim elementə yenidən qayıtdıqda belə saxlayır. Dəb müasir olmaya bilməz, bu onun mahiyyətinin kökündədir. Müasirlik və keçirilik – dəbin əsas mahiyyətini təşkil edir. Köhnə dəb isə, artıq antidəbdir. Dəb nə qədər təzədirsə, onun keyfiyyəti və dəyəri də yüksək olur.

XX əsr mədəniyyət sahəsində baş verən dəyişikliklər, dəb sənayesi və dəb üslublarında öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, üslubinsanda müəyyən imic yaradır. Imic o zaman savadlı və inandırıcı olur ki, sahibinin daxili keyfiyyətlərinə, xaricinə və temperamentinə, yaşam tərzinə uyğun gəlir. Xarici görkəm insanın daxili vəziyyətini əks etdirir. Əgər orta əsrlərdə, müəyyən dövrdə mövcud olan üsluba xas cizgiləri olan geyimdən istifadə etmək mütləq idisə, müasir dövrdə insan özünə, xarakterinə uyğun geyim üslubundan sərbəst istifadə edə bilər. İnsan öz xasiyyətini dəyişmək üçün ilk növbədə qarderobunu dəyişir.

Əminliklə qeyd edə bilərik ki, müasir dəbin yaranmasında avanqard üslubunun əvəzsiz rolu var.

Avanqard qeyri-adi yenilikləri olan stildir. Moda ilə inkişaf edən tendensiyaları bildirir. Moda tərəfdarları asanlıqla qəbul edilir, çünki mövsümi moda yeniliklərini ifadə edir. Rənglər və kəsiklər sıradan çıxır.

Fransız hərbi sözündən "lider" gəlir. Gərək Fransızcada ehtiyac digər dillərdə mədəniyyət, sənət və siyasət ilə əlaqəli olaraq, "yenilikçi" və ya "təcrübi" işlər və ya kəslər mənasını verər.

Avanqard sənəti; mədəniyyət, qəbul edilən normaları reallıq tərifləri içində sarsıtmaq və sərhədlərini dəyişdirmək məqsədi daşıyır. Bu normalar ictimai islahatlardan estetik təcrübə mübadiləsinə qədər dəyişə bilər.

Avangard sənət, mədəniyyət və siyasətdə ənənəvi sərhədləri məcbur edən, təcrübi, yaradıcı adam və əsərlər üçün istifadə edilir. Avangard radikal dəyişikliklərin bayrağıdır.

Erkən dövr Avangard hərəkətlərin təbiəti, məzmun yerinə formaya, mövzudan çox estetik təsirə əhəmiyyət verən qaydalara meydan oxumaqdır.

Əsasən fərqliliyi sevnələrin üstünlük verdiyi bu dəb günümüzdə aktiv sitilər siyahısına daxildir.

Müasir Azərbaycan dizaynerləri çoxcəhətli yaradıcılığı, ölkəmizin müstəqillik qazandığı dövrdə, XX əsr Azərbaycan incəsənətində ən parlaq səhifədir və müxtəlif nəsilələrin ayrı-ayrı zaman kəsiyində avangard üslubunun müxtəlif istiqamətlərində yaratdığı yanaşma tərzilə seçilir.

MULTİKULTURALİZMDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Heydərova G.B.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

VII əsrin I yarsın da Ərəbistan yarımadasında meydana gələn İslam dini və onun əsasında yaranan güclü Ərəb xilafəti öz nüfuzunu qıraq ərazilərə yaymaq üçün irimiqyaslı savaflara başladı. Tarixdən İslamın və bir dövlət olmaq etibarıyla Xilafətin (peyğəmbərin xəlifələri tərəfindən idarə olunduğu üçün belə adlanırdı) “yer üzünə yayılma çağı” adlanan dövrü başlandı. Azərbaycan ərazisinə ərəblərin ilk hücumları 639-cu ilə təsadüf edir. “643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər in dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahili torpaqlarını tuta bildilər. 705-ci ildə isə Xəlifə I Validin zamanında ərəb qoşunları Mehranilər sülaləsini hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq Aqvan knyazlığına son qoydular. Bu dövrdən etibarən Şimali Azərbaycan torpaqları da Ərəb xilafətinin tərkibinə qatılmış oldu. Ölkə

xilafət qanunları və canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başladı. Azərbaycan Ermənistan və digər əyalətləri də içərisinə alan əl-Cəzirə adlanan dördüncü əmrliyin tərkibinə daxil idi. Bu əmrliyin paytaxtı əvvəlcə Dvin şəhəri Abbasilər taxta çıxdıqdan sonra Bərdə şəhəri oldu. «Bütün insanlar qardaşdılar; bütün insanlar Allah qarşısında bərabərdirlər» kimi müddəaları Şərqdə çox yayılmış pul-əmtəə münasibətlərini inkişaf etdirib, onları dini cəhətdən izah edərək əsaslandırması, ayin (sitayış forması) məsələsində sadəliyi, təbii ki, insanları cəlb edirdi. Buna qədim Şərqi dinlərinə məxsus ayinçiliyin, xüsusən zərdüştilik üçün səciyyəvi olan ibadət zamanı möminin pak olması tələbinin qalması da təsir göstərirdi. İslam dini təkcə üç qitənin – Avropanın, Asiyanın və Afrikanın qovuşduğu yerdə (coğrafi ərazidə), meydana gəlməmişdi, demək olar ki, o, həm də dağılmaqda olan quldarlıq quruluşunun Ərəbistanda qalmaqda davam edən qəbilə- tayfa münasibətləri ilə erkən orta əsrlər feodalizminin bir-birindən ayrıldıqları yolayrıcında meydana gəlmişdir. İslamın ehkamlarından həm onun yayılma sərhədlərinin sürətlə genişləndirilməsinə siyasi cəhətdən bəraət qazandırmaq üçün, həm də yeni sosial prinsiplərin möhkəmləndirilməsi üçün istifadə olunur. İslam məzlum aşağı təbəqələrin ideologiyasına çevrilməyə (ilk xristianlıqda olduğu kimi) macal tapmadı, o özünün yaranmasının elə başlanğıcından dövlət dini rolunda çıxış etməyə başladı. Buna görə də artıq Məhəmmədin Məkkədən Mədinəyə köçdüyü (hicrət etdiyi) zamandan İslamda mənəvi-əxlaqi və fəlsəfi məsələlərdən daha çox müsəlman cəmiyyətinin ictimai-siyasi quruluşunun, onun həyat və fəaliyyətinin hüquqi cəhətlərinin prinsiplərinə diqqət verilməli. Məhəmməd öz fəaliyyətinin ilk mərhələsində öz missiyasını (ilahi tapşırığını) yerinə yetirmək üçün təbliğat, dilətdutma, qorxutma yollarından istifadə edir, yəni insanların şüuruna təbliğat fəaliyyəti ilə təsir göstərirdi. Bu haqda V.Bartold yazırdı: «Məkkədə Məhəmməd heç kəsin hökmdarı deyildi, o insanları tövbəyə, imana və fəal məhəbbətə dəvət edərkən yalnız onların könüllü iradəsinə müraciət edə bilirdi; təbii ki, Məkkə surələrində insanın vəzifələri və məsuliyyəti haqqında təlim Allahın hər şeyə qadir olması haqqında təlimdən daha çox yer alır. Müsəlman icmasının yarandığı (formalaşdığı), Məhəmmədin yeni din təbliğatından öz hərbi gücü ilə dinsizləri (kafirleri) və başqa dinlərdən onları dəhşətə gətirən bir teokratik (dini) dövlətin başçısına çevrildiyi Mədinə dövründə isə bütünlüklə başqa bir mənzərənin şahidi olur. İndi İslam süst bir dindən döyüşkən bir dinə çevrilir. Məhəmmədin Mədinəyə gəlişindən (622-ci il) onun ölümünədək (632-ci il) keçən on il [bu] dinc din və sosial həyat islahatçısının təlimini bütün dünyaya müharibə elan etmiş bir dinə çevrilmək üçün yetərli oldu». İslamın hakim mövqe tutduğu bu dövrlərdə Azərbaycan ərazisində xristianlıq və müsəvilik kimi dünya dinləri də paralel olaraq mövcud idi və bu dinlərin daşıyıcıları öz inanclarını sərbəst həyata keçirə bilirdilər.

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DİNİ DURUM

Həsənli M.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələ başladı. Ölkə vətəndaşlarının dini etiqad və vicdan azadlığı təmin olundu, bu sahə ilə bağlı qanunvericilik aktları beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırıldı. Uzun illər ibadət ocaqlarının, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini təyinatlı ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı, yeni ibadət evlərinin və dini təhsil müəssisələrinin əsası qoyuldu. Azərbaycan xalqı öz milli və dini bayramlarını azad, sərbəst qeyd etmək hüququ əldə etdi, ölkə vətəndaşlarının müqəddəs yerlərə ziyarətinin təşkili üçün şərait yaradıldı. İllər boyu baxımsızlıqdan uçub dağılmış pir və ziyarətgahlar fəaliyyətini yenidən bərpa etdi, gənc nəslin sağlam ruhda, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq yetişməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi. Qeyd olunan müsbət dəyişikliklərlə yanaşı dini durumda narahatlıq doğura biləcək məqamlar da müşahidə olundu. Dövlətin dini etiqad və vicdan azadlığının təmin olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd edən qüvvələr meydana çıxdı. Onlar bütün imkanlarını səfərbər edərək qeyri-ənənəvi dini təlimləri təbliğ edir, dini durumun gərginləşdirilməsinə, radikal dini təriqətlərin Azərbaycanda yayılmasına çalışırdılar. Belə bir ağır şəraitdə Azərbaycan hökumətinin üzərinə ciddi vəzifələr düşürdü. Dövlət nəsillərdən-nəsillərə keçən dini dəyərlər sistemini kompleks şəkildə öyrənməli, olduğu kimi xalqa çatdırmalı, dözümlülük ənənələrini qorumaq, dini fəaliyyət sahəsində cərəyan edən hadisələri təhlil etməli və dini durumu nəzarətdə saxlamalı idi. Ancaq həmin dövrdə cərəyan edən hadisələr, iqtisadi və siyasi durum bu vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinin bir o qədər də asan olmadığını söyləməyə əsas verirdi.

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycanda dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi, radikal təriqətlərin və missioner təşkilatların

fəaliyyətinin nəzarətə götürülməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirildi. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dini etiqad azadlığını təmin edən, dövlət-din münasibətlərini tənzimləyən müddəalar daxil edildi. Eyni zamanda hər kəsə fikir və söz azadlığı verildiyi, ölkə vətəndaşlarının dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ olduğu bəyan edildi. 1992-ci ildə qəbul olunan, sonrakı illərdə bir sıra ciddi dəyişikliklər edilən "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə dini mərkəzlərin, idarələrin, qurumların və tədris müəssisələrinin fəaliyyəti tənzimləndi. Dini qurumların dövlət qeydiyyatına alınması və fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydaları müəyyənləşdirdi, onların mülkiyyət hüququ, istehsal və təsərrüfat fəaliyyəti, beynəlxalq əlaqələri, dinin məktəblə münasibəti, dini icmaların xeyriyyə və mədəni-maarif fəaliyyəti ilə bağlı məsələlərə aydınlıq gətirdi. Həmin dövrdə Missioner təşkilatlarının Azərbaycanda fəaliyyətlərini və təsir dairələrini genişləndirməsində insanların sosial-iqtisadi durumunun ağır olması, Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzünə məruz qalması, ərazisinin 20%-nin işğal olunması və dini maarifləndirmənin zəif aparılması böyük rol oynadı. Bu təşkilatların bir qismi gənclər arasında dini təbliğati gücləndirmək məqsədilə xarici dil kursları təşkil edərək çoxlu sayda - əsasən rus dilində təhsil almış gəncləri bu kurslara cəlb etməyə nail olmuşdular. Onlar əsasən yetim, kimsəsiz və əlil insanların məskunlaşdığı yerlərdə geniş təbliğat aparmağa üstünlük verirdilər. Həmin təşkilatlara kimsəsiz və əlil insanların yeməyə olan ehtiyaclarının ödənilməsi müqabilində dini təbliğat aparmaq üçün imkan və şərait yaradılmışdı. Bu imkandan istifadə edən bir neçə humanitar təşkilat dini təbliğat aparmaq məqsədilə xeyli sayda uşaq və kimsəsizlər evini himayəyə götürmüşdü. Bakıda əsas mərkəzlərini yaradan, missioner təşkilatlar Azərbaycanın böyük şəhərlərindən başlayaraq regionlarda da dini təbliğat aparmağı və təlimlərini yaymağı qarşılarına məqsəd qoymuşdular. Həmin dövrdə əhatə dairələrini genişləndirmək məqsədilə həmin qurumlar böyük şəhərlərdən Gəncə və Sumqayıtda, respublikanın şimal rayonlarından İsmayilli, Zaqatala, Qax, Balakən, Quba, Qusar və Xaçmazda geniş dini təbliğat aparırdılar. Cənub rayonlarında əhalinin əksəriyyətinin islama meyilli olmasını nəzərə alan humanitar təşkilatlar bu bölgədə fəal dini təbliğat aparmaqdan və təlimlərini yaymaqdan çəkinsələr də, yerli dayaqqlar yaratmaq məqsədilə müəyyən tədbirlər həyata keçirir və bəzi cənub rayonlarında xristian təmayüllü dini icmalar yaradırdılar. Sözügedən missioner təşkilatlar müəyyən vaxtdan sonra qanunsuz fəaliyyətlərinin qarşısının alınacağını öncədən düşünərək onlardan sonra ölkədə dini təbliğat apara biləcək davamçılar yetişdirirdilər. 1997-ci ildə əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkədə dini təbliğat aparmalarına qanunla qadağa qoyulduqdan sonra onların uzun müddət hazırladıqları insanlar təbliğat aparmaq missiyasını öz üzərlərinə gətürdülər. Bununla da həmin təşkilatlar yerli əhalinin köməkliyi ilə yenidən dini təbliğat aparmaq imkanı əldə etdilər. "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən dəyişikliklərdən sonra müvafiq dövlət qurumları dini təbliğat aparan və missionerlik fəaliyyəti göstərən humanitar təşkilatların qanuna zidd əməllərinin qarşısını qismən aldı. Humanitar təşkilatların fəaliyyəti xeyriyyəçiliklə məhdudlaşdırıldı, qanunu pozan bir neçə humanitar təşkilatın fəaliyyətinə xitam verildi. Həmin dövrdən başlayaraq din etiqad azadlığının təmin olunmasına, icmaların dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirməsinə, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğinə və tolerantlıq ənənələrinin gücləndirilməsinə diqqət daha da artırıldı. Azərbaycan hökuməti bütün dinlərin nümayəndələrinə dini ayin və mərasimləri sərbəst yerinə yetirmək üçün bərabər imkanlar yaratdı, onların fəaliyyətinə əsassız müdaxilələrin qarşısını aldı. Eyni zamanda missioner təşkilatların və radikal qruplaşmaların fəaliyyətinə nəzarət daha da gücləndirildi.

AZƏRBAYCAN DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏTİNİN ZƏNGİN ÖRNEKLƏRİNDƏN OLAN PARÇA VƏ TİKMƏ SƏNƏTİNİN İNKİŞAF YOLLARI

Həsənov Ş.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan dünya parça sənətinin ən qədim vətənlərindən biridir. Azərbaycan özünün sulu çayları, zəngin yeraltı sərvətləri, dəniz və dağları ilə, yamyaşıl meşləri, dağ ətəkləri öz düzənlikləri ilə lap qədim zamanlardan insan məskəninə çevrilmiş, əlverişli iqlim və coğrafi vəziyyətilə mədəni inkişaf üçün hərtərəfli şəraitə malik olmuşdur. Hələ eramızdan əvvəl təxminən 500 yüz əvvəl yunan tarixçiləri bir sıra bədii sənətlərin, o cümlədən boyaqçılıq və toxuculuğun bu yerlərdə inkişaf etdiyini göstərmişlər.

Azərbaycan Mingəçevir rayonunda aparılan qazıntılar zamanı əldə edilən parçaların və xalçaçılıq məmulatlarının qalıqları bu sənətin VII-VIII əsrlərdə də müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu sübut edir.

Tarixi sənədlərə görə bu inkişaf orta əsrlərdə yüksək zirvəyə çatmışdır. “Azərbaycan parçalarının qızıl dövrü” adlanan bu dövrdə toxunmuş “Şeyx Səfi”, “Ovçuluq”, “Alman” və s. kimi dünya əhəmiyyətli parçaları indi də Azərbaycan parça şöhrətini yaşatmaqdadır. Tarixin sinəsini yara-yara zamanəmizə qədər gəlib çatan bu sənət nümunələri dünya parça mədəniyyətinin ulduzları kimi “Viktoriya və Albert” (London), “Pold-pet zoli” (Milan), “Metropolitan” (Başınqton), “Topqapı” (İstanbul) və s. kimi dünyanın bir çox muzeylərinin ekspozisiyalarını bəzəməkdədir.

Azərbaycan parçaları çox əsrli inkişaf yolunu keçərək bir sıra parça və xalqların bədii sənətlərinə təsir göstərmiş və onların elmi, bədii nailiyyətlərinin, Şərqdə birinci olaraq Azərbaycan parça muzeylərinin açılması belə mühüm addımlardandır.

Azərbaycan xalçalarının toxunması üçün lazım olan müxtəlif növlü, yun, ipək, pambıq və digər materiallar respublikanın özündə hazırlanır. Bunların boyanması üçün sintetik boyaqlarla yanaşı ənənəvi nəbatı boyalardan, meyvə qabığı və köklərdən də istifadə olunur. Avtomatik avadanlığa malik boyaqçılıq kombinatı Azərbaycan parçalarının gözəlliyini və ipək görkəmli olmasını təmin edir.

Müasir Azərbaycan mədəniyyətini və memarlığının interyer tələbatına uyğun Azərbaycan xovlu xalçaları 30x30 sm-dən 400x600 sm-ə qədər müxtəlif ölçülərdə və dəst xalı-gəbə şəklində toxunur. Bunların ilmə sıxlığı və məmulatın ipindən asılı olaraq hər kvadrat metrə 160.000 ilmədən 640.000 ilməyə qədər olur. Azərbaycan parça və xalçaları özünəməxsus texnoloji xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunlar onun bədii tərtibat aydınlığı, möhkəmlik və əsrlər boyunca yaşamasını təmin edir.

Azərbaycan parçalarının bədii tərtibatı, iqtisadi və texniki xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa bölünür. Quba-Şirvan, Gəncə-Qazax və Qarabağ qruplarını əhatə etdiyi xalçaların bədii tərtibatında həndəsi və nəbatı ornamentlərdən, insan və heyvan mənşəli naxışlardan təsərrüfat alətləri və ev şeylərinin stilizə olunması ilə əldə edilmiş dekor vasitələrdən istifadə olunur. Əsrlər boyunca xalq ustaları tərəfindən yaranması bu dekorativlər zənginləşmişdir. Bir sıra Avropa rəssamları hələ dirçəliş dövründə Azərbaycan parçalarının nümunələri ilə tanış olmuş və öz əsərlərində dekorativ vasitə kimi ondan istifadə etmişlər. XIX əsrdə Azərbaycan parçalarının dünya ticarət bazarlarını zینətləndirmiş, XX əsrin I rübündən sonra məsuldar qüvvələrin inkişafı ilə əlaqədar hər cəhətdən yüksək zirvəyə qalxmışdır. Belə ki, hazırda əldə toxunan Azərbaycan xalçaları elm və texnikanın son nailiyyətlərinə əsasən tikilmiş böyük fabriklərə, müasir texniki avadanlıq və mütərəqqi texnologiyaya malikdir.

Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin zəngin örnəklərindən biri parça və tikmə sənətidir.

Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərir ki, əcdadlarımız hələ tunc dövründə əyirmə, hörmə və arxalıq şəkildə olsa da, tikmə işləri ilə məşğul olmuş, öz həyat və məişəti üçün əməli əhəmiyyətə malik bir çox sənət nümunəsi yaratmışlar.

Dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim parça nümunələri təxminən eramızdan əvvəl II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərinə aiddir.

Mingəçevirdən, Ağstafanın Qıraq Kəsəmən kəndindən və s. yerlərdən tapılmış parça tikələri, nisbətən sadə üsulda icra olunmasına baxmayaraq, xalq toxuculuq sənətinin ən qədim nümunəsi kimi çox qiymətlidir.

Əldə edilmiş məlumat göstərir ki, əvvəllər toxuma işi üçün xammal qoyun yunu və kətan olmuşdur. Başqa qədim Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da xammal sap halına düşməzdən əvvəl bir neçə texniki əməliyyatdan keçirdi. Xammal yaxşıca təmizlənir, yuyulur, gün altında qurudulur, sonra isə iy, cəhrə və s. dəzgahlarda əyrilərək sap halına salınırdı.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış parça tikələrinin kimyəvi müayinələri göstərmişdir ki, uzaq keçmişlərdə toxunmasına baxmayaraq, bu parçalar çox əlvan rəngli boyalarla boyanmışdır.

Rənglər əsas etibarilə bitkilərdən və bəzi böcəklərdən düzəldiyi üçün çox təbii və davamlı olmuşdur.

Boya istehsalı üçün ən çox alma, nar, qoz, soğan qabığı, tut, ərik ağacının kökü və s. istifadə edilmişdir. Böcəklərdən isə qırmızı rəng verən koşenil qurdundan boya hazırlanmışdır.

Azərbaycan parçalarının rəngarəngliyi, uzun müddət öz bədii keyfiyyətini itirməməsi və davamlılığı barədə hələ eramızdan əvvəl V əsrdə Yunan alimi Herodot (484-525) belə məlumat vermişdir: “Bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, yerli əhali onların yarpaqlarını əzib su ilə qarışdırır, alınmış məhlul ilə paltarlarına naxışlar vururlar bu naxışlar silinməyib, parça köhnələndikdə qədr qalır”.

Qədim Azərbaycan parçaları, xüsusən onların rəngi və naxışları barədə əlimizdə lazımi qədər faktik materialın olmamasına baxmayaraq, bu sənət haqqında daş, saxsı, metal məmulatları üzərində həkk olunmuş geyim rəsmləri əsasında az da olsa maraqlı məlumat əldə edə bilərik. Cənubi Azərbaycanın Urmiya gölü əsasında “Həsənli təpəsi”ndən tapılan e.ə. VIII-IX əsrlərə aid bədii qızıl kasa, Mingəçevirdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış təsvirli möhür üzük və s. sənət nümunələri bu cəhətdən xüsusilə maraqlıdır.

Bu əşyaların üzərində təsvir olunmuş geyimlərin bəzəklərindən aydın olur ki, hələ o dövrdə parçalar həndəsi, nəbatat, ornament və quş, heyvan rəsmləri ilə bəzədilmiş.

Şəhərlərdə toxunan parçaların keyfiyyəti XVI-XVII əsrlərdəkinə nisbətən xeyli aşağı səviyyədə idi. XVIII-XIX əsrlərdə toxunan müxtəlif parça növlərinin bəzək ünsürləri öz incəlik və şairənəliyini itirmişdi.

XVIII əsrdən başlayaraq, Azərbaycanda toxunan parçalarda Qərbi Avropa naxışları ünsürlərinə də rast gəlinir. Bu dövrlərdə müxtəlif məzmunla malik süjetli parça naxışları bütünlüklə sıradan çıxır, nəbatı və həndəsi formalı naxışlarla əvəz olunurdu.

Respublikamızın muzeylərində XVIII-XIX əsrlərin yadigarı olan bir sıra basma naxışlı parçalar saxlanılır. Bu parçalar az da olsa, o dövrün toxuculuq sənəti haqqında ümumi təsəvvür yaradır. Hələ XVIII əsrdə Azərbaycanın bir çox şəhərində olmuş məşhur türk səyyahı və diplomatı Övliya Çələbi bu yerlərdə (xüsusən Naxçıvanda) yüksək keyfiyyətli basma parçaların istehsal olunduğunu və satılmaq üçün bir çox xarici ölkələrə göndərdiyi haqqında qeyd edirdi.

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN MODELİ

Qarayeva M.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Multikulturalizm anlayışı Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü yaşam tərzilə deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır. Ədəbiyyatımızda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından bu günə qədər çoxmədəniyyətliliyə, orta əsrlər Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin əsərlərində ümumbəşəri dəyərlərin təbliğinə rast gəlinir. Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə “çox mədəniyyətlilik” deməkdir.

Özünəməxsus milli və yüksək humanist ənənələrə malik olan Azərbaycan həm də multikulturalizm prinsiplərini dünyada yayan nadir ölkələrdəndir. Ölkəmizdə bu sahədə bərqərar olan münasibətlər təsdiq edir ki, multikulturalizm xalqımızın tarix boyu formalaşan milli keyfiyyətidir və bütün dövrlərdə cəmiyyətin yaşam tərzilədir. Bu gün isə artıq multikulturalizmin Azərbaycan modeli formalaşmış və bu, mükəmməl nümunə kimi ölkəmizdəki çoxsaylı qrupların sülh şəraitində yaşamasına, bərabər hüquqlu fəaliyyətinə tam zəmin yaradır.

Prezident İlham Əliyevin “2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında” 11 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı da göstərir ki, multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması daim ölkə rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir.

Multikulturalizm modeli dedikdə, bir dövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni tərəflərin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir.

Azərbaycanda multikulturalizmin, tolerantlığın və dini dözümlülüyün inkişaf etdirilməsinin əsasını qədim dövlətçilik tarixi və ənənələri təşkil edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda tolerantlıq və multikulturalizm ənənələri bərpa edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq, dövləti təşkil edən etnosdan – azərbaycanlılardan və bir sıra milli azlıqlardan: udiylər, ingiloylar, qızlar, xınalıqlar, buduqlar, tatlar, talışlar, ləzgilər və digərlərindən təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamış və buna görə də vahid polietnik Azərbaycan vətəndaşları hesab olunurlar. Bu millətlərdən başqa respublikamızda öz tarixi vətənləri olan ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar. Təkcə Bakıda rusların, ukraynalıların, kürdlərin, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingiloyların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların iyirmidən yuxarı cəmiyyətləri və mədəniyyət mərkəzləri vardır. Ümumiyyətlə, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadıkları bütün rayonlarda belə icmalar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının yeritdiyi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır. İrqi, milliyyəti, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının bərabərliyini təmin edən milli siyasətin əsas müddəaları Azərbaycan konstitusiyasında göstərilmişdir.

Azərbaycanda dinlərarası dialoq və tolerantlığın dünyanın bir çox polietnik regionları üçün nümunə olan xüsusi modeli formalaşmışdır. Ölkə vətəndaşlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarını təmin etməklə yanaşı, dövlət respublika ərazisində yayılan bütün ənənəvi dinlərə qayğı göstərir. Bir ölkədə yaşanan müsbət dəyərlərin dünyaya yayılması istiqamətində həmin dövlətdə təşkil olunan idman yarışlarının da böyük əhəmiyyəti var. İdman yarışları əslində, elə tolerantlığı, sülhü təbliğ edir. Azərbaycan ilk Avropa oyunlarını təşkil etməklə həm də özünün tolerantlıq, dözümlülük dəyərlərini dünyaya bəyan etdi. Bu baxımdan "Formula -1" avtoyarışları üzrə Avropa Qran - Prisi, Şahmat Olimpiadası və 2017-ci ildə keçirilmiş IV İslam Həmrəylik Oyunları da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda keçirilən beynəlxalq tədbirlər, forumlar, konfranslar, "Eurovision" mahnı yarışması, idman tədbirləri bir daha sübut edir ki, dünyanın aparıcı beyin, düşüncə mərkəzləri ölkəmizdəki bu maraqlı modeli qəbul edərək, dünyaya nümunə olaraq göstərirlər. Xalqımızın multikultural dəyərlərinin dünyaya çatdırılmasında Heydər Əliyev fondunun xidmətləri də böyükdür.

Uğurla həyata keçirilən "Tolerantlığın ünvanı Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində ölkədəki məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda təmir -bərpa işləri aparılır. Bakıda yəhudi uşaqları üçün təhsil kompleksinin istifadəyə verilməsi, Fransa regionlarında kilsələrin, müqəddəs Roma katakombalarının bərpası, Həştərxanda Müqəddəs Knyaz Vladimirə abidənin ucaldılması, Bakıda yaşayan yəhudi uşaqları üçün "Xabad -Or-Avner" Təhsil Mərkəzinin yaradılması, dünyanın müxtəlif ölkələrində dünya şöhrətli fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini toler antlığı əks etdirən fotoşəkillərinin sərgilənməsi məhz ayrı -ayrı xalqların və konfessiyaların qarşılıqlı hörmət və dostluq münasibətlərinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Fondun digər bir xidməti Azərbaycanın Vatikanda sərgi təşkil edən ilk müsəlman ölkəsi kimi tarixə düşməsidir. Bu isə bəşəri multikulturalizmin ən ali nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

MULTİKULTURAL AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ MİLLİLİK VƏ ÜMUMBƏŞƏRİLİYİN VƏHDƏTİ KİMİ

Quliyev R.Q.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ümumbəşərilik problemi tarixilik və müasirlik kontekstində bütün xalqlara və mədəniyyətlərə xas olsa da, burada daha çox Azərbaycanın mədəni-mənəvi reallıqlarında milliliyin inikasından söhbət gedir. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərləri təkcə ümumdünya, ümumbəşəri mədəniyyətinin deyil, türk-müsəlman mədəniyyətinin də tərkib hissəsidir. "Türkdilli xalqlar qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya qitəsinin böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər. Türk xalqlarının mədəniyyətləri, o cümlədən Azərbaycanı milli mədəniyyəti nəsillərdən-nəsillərə xalqımızı özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlər əsasında tərbiyə etmiş, hazırlamış, vətənpərvərlik, Vətənə sdaqət hisslərini daim gücləndirmişdir". Türkdilli xalqların, ölkələrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı XX əsrdə ziddiyyətli, eyni zamanda çox şərəfli bir yol keçmişdir. Bir tərəfdən bizim mənəviyyatımızı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı birbirindən ayırmaq, parçalamaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuş, digər tərəfdən yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət və xalqlarımızın cülbəcür imkanlardan istifadə edib dünya mədəniyyəti ilə daha da sıx əlaqələr qurması nəticəsində ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz çox inkişaf etmişdir. Göründüyü kimi, türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyətinin zənginləşməsi və inkişafında milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdəti əsas rol oynamışdır. Azərbaycan mədəniyyətinin daxili strukturunda onun əsas nüvəsini məhz milli və ümumbəşəri dəyərlər təşkil edir. Milli-mənəvi dəyərlər xalqımızın tarixən formalaşdırdığı fenomendirsə, ümumbəşəri dəyərlər – müxtəlif etnoslar, xalqlar və millətlərin formalaşdırdığı mədəni-sivil sərvətlərdir. Azərbaycan milli mədəniyyəti bəşəriyyətin bütövləşməsi prosesində qloballaşmanın təsiri ilə ümumdünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunur. Bu proses ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrin vəhdəti prosesidir. Ümumbəşəri dəyərləri mənimsəməklə vahid dünya mədəniyyəti sisteminə qovuşan Azərbaycan mədəniyyəti bu inteqrativ prosesdə həmin dəyərləri əxz edərək müxtəlif dini, sosial-mədəni dəyərlərə tolerant münasibət bəsləyir. Artıq xalqların "özündən məmnunluq", "özünə vurğunluq" hissindən imtina edərək ümumi əmin-amanlıq, həmrəylik, barış şəraitində yaşamağı tarixi zərurətə çevrilir. Bu mənada mənəviyyatın və dəyərlərin milli və ümumbəşəri kontekstdə öyrənilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq, multikulturalizm və ümumbəşəri vəhdət ideyası əsas yer tutur. Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumbəşəri, ortaq mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Fəlsəfi ədəbiyyatda millilik və ümumbəşəriyyətin qarşılıqlı münasibətlərini dərinlən öyrənmək üçün millət və bəşəriyyətin əlaqələrini

dərk etməyin zəruriliyi göstərilir. Burada millətçilik və kosmopolitizm anlayışları da ortaya çıxır. Millətsiz bəşəriyyət qeyri-mümkündür. Millət bəşər tarixində yaranan dəyərli bir sərvətdir. Bəşəriyyətin milli varlıq formalarında mövcudluğu humanizm, harmonik inkişaf və vəhdətə söykənir. "Millətin arxasında əbədi ontoloji əsas və əbədi dəyərli məqsəd durur. Millət varlığının ierarxik pilləsindən biri, insanın və ya bəşəriyyətin fərdiliyindən fərqli başqa pillə, başqa dairədir". Millətdə insanlar arasında mükəmməl qardaşlıq bərqərar olur, insane fərdiliyi itmir, əksinə tam təsdiq olunur insan ümumbəşəriyyə bir fərd kimi deyil, hər hansı bir millətin nümayəndəsi kimi, məhz azərbaycanlı kimi daxil olur. Milli azərbaycanlı insanı özündə fərdimilli xüsusiyyətləri, həm də ümumbəşəri keyfiyyətləri ehtiva edir. Eləcə də Azərbaycan mədəniyyəti konkret bəşəri, milli, xalqı və ümumbəşəri mədəniyyətdir. Harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün azərbaycanlılar milli və ümumbəşəri Azərbaycan mədəniyyətinin daşıyıcılarıdır. Azərbaycan milləti əsrlər boyu formalaşan təkrarolunmaz mənəvi keyfiyyətlərə malik mürəkkəb tarixi fenomen, milli fərdiliyin təzahürüdür.

Azərbaycan məhz milli-etnik tərkibi, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ilə, müxtəlifliyin vəhdəti ilə fərqlənən spesifik mədəni sivilizasiya məkanıdır. Azərbaycan milli mədəniyyəti ümumbəşəri dəyərlərə beynəlxalq səviyyədə geniş yayılmış dəyərlərə əsaslanır. Milli və ümumbəşəri dəyərlərin qovuşması, milli mədəniyyətlərin zənginləşməsi məhz qarşılıqlı mədəniyyətlərarası əlaqələr sayəsində baş verir. Azərbaycan milli mədəniyyəti məhz ölkədaxili milli azlıqlar və ümumdünya xalqları ilə mədəni əlaqələr sayəsində harmonik inkişaf edir. Ümumbəşəri dəyərlər bəşəriyyət tərəfindən tarixən yaradılmış tarixi ənənələri və təcrübəni ifadə edərək ümumplanetar xarakteri kəsb edir. Ümumbəşəri dəyərlər milli dəyərlərdən məhz ümumplanetar əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Azərbaycan milli mədəniyyəti Azərbaycan xalqının əsrlər boyu konkret sosial-mədəni şəraitdə yaratdığı mənəvi sərvətlərdir. Bu sərvətlər son nəticədə ümumplanetar, ümumbəşəri səviyyəyə qalxır və ümumdünya hadisəsinə çevrilir. Bununla da ümumbəşəri mədəniyyət milli və ya lokal mədəniyyətlərin vəhdətindən ibarət bir fenomendir.

ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN GEYİMLƏRİ VƏ PARÇALAR

Quliyeva L.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan xalqının milli dəyərlərindən danışarkən onun tarixboyu inkişaf edən zəngin geyimlərini də unutmamaq olmaz. Unikal coğrafi şəraitə malik mədəni məkan - Azərbaycanda dövrü qədimdən müxtəlif milli-etnik qrupların nümayəndələri yaşamışdır. Həm etnik müxtəliflik, həm də Azərbaycanın Böyük İpək yolu ticarət xətti üzərində yerləşməsi faktorları bu ərazidə yaşayan insanların geyiminə və parça istehsalına öz təsirini göstərmişdir. Geyimlərin yüksək bədii ifadəvi estetik görünüşə malik olmasına səbəb olmuşdur.

Bildiyimiz kimi, geyim qədim dövrdə insanın bədənini xarici mühitin təsirlərindən mühafizə etmək üçün müdafiə məqsədilə istifadə edilmişdir. Daha sonralar isə geyim ünsürü bir növ yardımçılıq mənbəyinə çevrilmişdir.

Erkən orta əsrlərə aid Mingəçevir qazıntıları göstərir ki, burada ən qədim parçalar kətandan toxunmuşdur. Yun, ipək və kətandan başqa, pambıqdan da geyim materialları hazırlanırdı. Erkən orta əsrlərə aid Mingəçevir qazıntılarından tapılmış pambıq toxumu da, həmin dövrdə Azərbaycanda pambıq yetişdirildiyini sübut edir.

Parça istehsalında ən çox istifadə edilən naxış stilizə olunmuş tovuzquşu rəsmi idi. Araşdırmalar göstərir ki, əsrlər keçdikcə tovuzquşu rəsmləri öz keçmiş mənasını itirmiş və nəhayət, sadələşərək Şərq aləmində ən geniş yayılmış "buta" ornamentinə çevrilmişdir. Tovuzquşu rəsmlərinin türk xalqlarında başlıca ornament motivi olduğunu hələ XII əsrdə böyük şair Nizami "İsgəndərnamə" əsərində vurğulayırdı. O, Nüşabənin Bərdədəki sarayını təsvir edərkən bir neçə dəfə ipək parçalar üzərinə salınmış tovuzquşu rəsmlərindən bəhs edirdi.

Beləliklə, erkən orta əsrlərdə parça istehsalında ən çox istifadə edilən naxış stilizə olunmuş tovuzquşu rəsmi idi. Araşdırmalar göstərir ki, əsrlər keçdikcə tovuzquşu rəsmləri öz keçmiş mənasını itirmiş və nəhayət, sadələşərək Şərq aləmində ən geniş yayılmış "buta" ornamentinə çevrilmişdir.

Mənbələrdən bəlli olur ki, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan nəinki öz ehtiyacını və daim yeniləşən, inkişaf edən zövqünü ödəmək məqsədilə gözəl və qiymətli parçalar istehsal edir, həmçinin burada istehsal edilən parçalar xarici ölkələrə ixrac edilirdi.

Orta əsrlərin sonlarına doğru Azərbaycan geyim mədəniyyətinin səviyyəsini göstərən faktlardan biri geyim simvolikasının daha da zənginləşməsidir. Müxtəlif mərasimlərə (toy - bayram, yas və s.), müxtəlif cəmiyyətlərə uyğun geyim formaları konstruktiv quruluşuna, rənginə, bəzəyinə və s. görə fərqlənirdi.

XIV - XV əsrlərdə Azərbaycanda türk - islam mədəniyyəti öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə qalxır - sənətdə mücərrədlik, həndəsi omamentlərin mürəkkəb sistemi formalaşır. Bütün bunlar özünü geyim mədəniyyətində də hiss etdirir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda olmuş Klavixə, A. Kontarini, A. Cenkinson və s. səyyah, tacir və səfirlik nümayəndələri geyimlərdə rəng harmoniyasını, biçim gözəlliyini, simmetriyasını, insanların zövqünü və s. yüksək qiymətləndirmişlər. Bu göstərilən cəhətlər XIV - XV əsrlər Azərbaycan geyim mədəniyyətinin zənginliyini bir daha vurğulayır.

Beləliklə, orta əsrlərdə Azərbaycan xalq sənətkarlığı öz inkişafının yüksək mərhələsinə qədəm qoyur, toxuculuq, zərgərlik, parça və hazır geyim istehsalı inkişaf edir. Başqa ölkələrlə olan geniş ticarət əlaqələri sayəsində xalq sənətkarlarına istehsal etdikləri məhsullar böyük şöhrət qazandırır.

Baxılan dövrlərdə, orta əsr geyimlərinin yüksək bədii ifadə vasitələrindən biri də tikmə sənəti idi. Geyim və digər dekorativ təbii sənət nümunələri üzərində qızıl, gümüşü saplar, muncuq və s.lər vasitəsilə yerinə yetirilən tikmələr müxtəlif texnikalarla həyata keçirilirdi.

QƏDİM UDI XALQI MÜASİR DÖVRÜMÜZDƏ

Quliyeva Ş.R.

Bakı Slavyan Universiteti

Azərbaycan ərazisində hələ eramızdan əvvəl yaşayan və bugünə qədər öz milli mədəni xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan avtoxton xalqlardan biri də udilərdir. Udilər haqqında tarixi məlumatlar 2500 illik dövrü əhatə edir. E.ə. V əsrdə yaşayan Herodotun "Tarix", e.ə. I əsrdə yaşayan Strabonun "Coğrafiya" əsərlərində udilər haqqında məlumatlar əks olunub. Moisey Kalankaytıklı "Alban tarixi" əsərində Qafqaz Albaniyasının əsasını qoyan 26 xalqdan birinin məhz udilər olduğunu qeyd etdirmişdir.

Hal-hazırda bütün dünyada on minə yaxın udi yaşayır, onların böyük bir qismi isə Azərbaycan ərazisində yaşayırlar. 27 yanvar-3 fevral 1999-cu ildə aparılmış siyahıyaalmaya əsasən Azərbaycan Respublikasında 4.152 nəfər(Qəbələ rayonunda 3962 nəfər və Oğuz rayonunda 104 nəfər olmaqla) udi qeydə alınmışdır.

Qafqaz dillərinin Nax-Dağıstan dil qrupuna aid olan udilər müasir dövrdə Rusiyada, Gürcüstanda, Qazaxıstanda yaşasalar da, bu dövlətlərin heç birində öz milli xüsusiyyətlərini Azərbaycanda olduğu kimi qoruya bilməmişlər, yerli xalqlara qarışaraq assimilliyasiyaya uğramışlar. Multikulturalizmi dövlət siyasəti kimi qəbul edən dövlətimizdə isə hələ 1854-cü ildə Nic kəndində ilk udi məktəbi açılıb. İbtidai sinif şagirdləri üçün həftədə iki dəfə udi dili tədris olunur. Təkcə Nic kəndində üç kilsə fəaliyyət göstərir. Qafqaz Albaniyasında xristianlığı ilk təbliğ edən kilsələrdən biri olan Cotari alban kilsəsi 2002-ci ildə yenidən bərpa olunub. Nic kəndinin mərkəzində "Orayın" Udi Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir. 2003-cü il 10 aprelə Alban-Udi xristian icması qeydiyyatdan keçmişdir. Alban-Udi xristian icmasının sədri Robert Mobili dəfələrlə öz çıxışlarında Azərbaycanın milli azlıqlara olan tolerant siyasəti yüksək qiymətləndirdiyini vurğulamışdır.

DƏYİŞƏN CƏMİYYƏTDƏ MODANIN NƏZƏRİ VƏ METODİK ƏSASLARININ TƏDQIQI

Məmmədova S.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Modainsan, cəmiyyət və sosial faktorların reallığı çərçivəsinə sığmayaraq, ayrı-ayrı bölmələrlə kəşifir. Modanın bu kimi xüsusiyyəti insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə məsələn : iqtisadi, estetik və başqa sahələrinədə təzahür edir. Bu səbəbdən modanın tədqiq edilməsi mədəni, estetik, psixoloji, sosioloji, elmlərin imkanlarıyla zənginləşir və genişlənir. Dəyişən cəmiyyətimizdə moda innovasiyalarının elmi yöndən tədqiq edilməsi məsələsi aktuallığı ilə öz əksini tapmışdır.

Modanın özünəməxsus təzahürü onun davamçılarına bir çox dəyərlərə nail olmağa imkan verir. Modanın həlledici dəyərlərinə daxildir : müasirlik, universallıq, əyanilik. Moda köhnənin yeni kimi ixtirasını, yeniliklərin ortaya çıxmasını, yeni standartların tətbiqini stimullaşdırır.

Modanın yaranması və onun sosial təsdiqi uzunmüddətli bir prosesdir. Bu proses tədricən inkişaf edir və keçmiş dəyərləri ümumi olaraq özündə formalaşdırır. Sosial formaların əsasında moda yarana da bilər və yaxud əksinə. Moda özünü ilk illərdə Avropa modasında təsdiqləmişdir. Sonralar XVII əsrdə moda milli və mədəni dəyərlərin həddindən çıxaraq tanınmış insanların davranışlarına təsir göstərmişdir. Bizim dövrdə

isə moda sənaye yönümlü inkişaf etməklə bərabər və müəyyən dərəcədəirəlliləyən genişinsankütləsinin davranışının sosial nizamlayıcı faktoru kimi çıxış edir.

Moda ictimai müstəvidə bütün insanlar üçün açıq bir ümman kimidir və insanlar bu yolla həm şəxsiyyətləri ilə oxşarlıq təşkil edən üslubları kəşf edə bilər, həm də geyim sənayesindəki istehsalçıların ortaya çıxardığı yeni üslubları mənimsəyə və əldə edə bilərlər. Fərdlər hər zaman ictimaiyyətdə nümayiş edilən mədəni dəyərlərin mövcud təbəqə ilə eyniliyini yoxlayır, ictimai fərqlilik və milli mədəni dəyərlər üçün mübarizə aparırlar. İnsan bu dəyərlərə uşaqlıq dövründə, təhsil müddətində və ailə daxilində bir sözlə həyatının müxtəlif dövrlərində sahib olur. Deməli gündən günə güclənən moda kütləyə bu yolla təsir göstərir, elə onun ən geniş yayılmış istinad nöqtəsi də kütlə sayılır.

Moda müntəzəm olaraq yeninin təkrarlanması deməkdir. Günümüzdə moda anlayışı geniş bir mövhəmdə çıxış edir. Xüsusilə, vurğulamaq lazımdır ki, moda ilk olaraq əşya dünyasına deyil, insan dünyasına təsir göstərir. Modanın tədqiqi prosesində insanın sosial həyatının müxtəlif yönünə xas olan təfəkkürünə, davranış qaydalarına, sosial qruplarına, sosial psixologiya elmərinə əsas üstünlük verilir.

Ümumiyyətlə, geyim insanın daxili dünyasını onun zənginliyini göstərən bir obyektədir. Mühitin geyimində milli mədəni prioritetlərin izlənilməsi, insanların tarixlərinə, adət ənənələrinə o cümlədən keçmişlərinə bağlılığını əks etdirir. Elə bu baxımdan da yerli, həmçinin dünya dizaynerlərinin Şərq ölkələrinin, eləcə də Azərbaycan geyimlərinə məxsus olan dizayn elementlərinə - müraciəti Avropa geyimlərinə də milliliyimizi siraət etdirmişdir. 2014-cü ilin mayın 30-da Heydər Əliyev mərkəzində baş tutan “ Müasir dəbdə Azərbaycan cazibəsi ” adlı layihədə məşhur italyan dizayneriRenato Balestronun hazırladığı kolleksiyada milli motivlərimizə geniş yer ayrılmışdır. Şərq koloriti ilə Avropanın dəb müasirliyinin vəhdətini birləşdirən geyimlərdə bolluq və bərkət rəmzi sayılan “Nar”motivindəndə istifadə olunmuşdur.

GEYİMİN FORMASININ PARÇANIN XÜSUSİYYƏTİNDƏN ASILILIĞI

Musayev E.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Materialın geyim detallarının fəza formasını yaratmaq və məmulatın geyilmə şəraitində onu davamlı olaraq qoruyub saxlamaq qabiliyyəti onun mexaniki xüsusiyyətləri, müxtəlif deformasiya növlərinə: nazıqlaşdırma, bükülmə, dartılma və sıxılma qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Materialın qalınlığı geyimin istiliyi izolə etmə xüsusiyyətlərinə, bərkliyinə, büzülməsinə mühüm təsir edir.Hər bir materialın öz xüsusiyyətləri var: lifli tərkibi, qalınlığı, sıxlığı, əzilməsi, əyində oturməsi və s. Forma ifadəliliyinə yalnız parçanın, trikotajın, dərinin təbiətinə sadıq qalaraq nail olmaq mümkündür. Rəssam formanı layihələşdirməkdən əvvəl materialın xüsusiyyətlərini qiymətləndirməli və onlardan hansının: parıltı, şəffaflıq, bərklik, yaxud qəşəng büzülmək qabiliyyətinin əsas olduğunu qərara almalıdır. Materialın təbiətinə uyğun gələn bəzək, biçim onun başqalarına bənzəməyən «xarakterini» açmağa kömək edir.

Kətan möhkəm, bərk parçadır. Ondən tikilən məmulatların ən məntiqi silueti düz formadır. Formanın sadəliyi bəzək tələb edir, ancaq çəki işi onsuz da sıx toxunmuş parçanı bir qədər də ağırlaşdırır. Onu başqa bir parlaq, yaxud naxışlı parça ilə uyğunlaşdırmaq yaxşı olar. Ancaq geyimi yalnız bəzəmək yox, həm də «yüngülləşdirmək» olar. Merejka, şəbəkəli çəki, krujevalı həmişə məmulatın düzbucaqlı parçasının şəklini dəyişər, geyim yüngül və zərif olar.

Çit parça üçün zamanın sınağından çıxmış həll mövcuddur: aşağıya doğru genişlənən, çoxyaruslu cərgəli büzməli yubkalar; ikiqat yubkalar – hamar və güllü; bəzək kantları və köbələr, «dişçikli» şərid, ucuz maşın krujevası, sadə quramalar, büzmələr. Bütün bunlar parçanın qısaömürlüliyinə uyğundur və çit paltarın xüsusi obrazını yaradır.

Cins parçada əsas onun möhkəmliyidir və model bu ideyaya xidmət edir: pərçilər, ikiqat və üçqat bəzəkli çox vaxt təzadlı tikişlər. Bütün vasitələr parçanın bu xüsusiyyətinə diqqəti etməyə yönəlmişdir.

Denim plastik deyil, ancaq yaxşı gigiyenik göstəricilərə malikdir, bədənə toxunarkən xoş təəssürat oyadır. Şalvarın dəqiq biçimi, bədənə kip yapışmanı təmin edən çoxlu bölgülər bundən irəli gəlir.

Təbii ipəklər nazik, elastik, yaxşı büzülən parçalardır, ancaq işlənmədə və istismarda mürəkkəbdir. Belə məmulata müvafiq qulluq lazımdır. Onlardan gündəlik geyimdə istifadə etmək məqsədəuyğun deyil, ancaq təntənəli hallarda ipəklər bayramsayağı görünür. Krepdeşinin elastik, axıcı qırçınlarla sallanması,

hərəkətdə plastikliyi, büküklərdə xüsusi sədəf çaları həcmi lifli, klyoş yubkalı, enli qolları olan paltar modellərində öz təzahürünü tapır. Krep–şifon krepdeşindən daha yüngül parçadır. Şəffaflıq onu başqa parçalar arasında fərqləndirən keyfiyyətdir. Paltarın obrazı parçanın obrazına yaraşmalıdır: zərif, yüngül olmalıdır. Şəffaf parçalar qeyri–iradi çalarlar və yumşaq işıq–kölgə ilə zəngindir. Belə parçadan modelləri yumşaq formalı etmək, daraltmamaq məsləhətdir. Rəqsdə ipək paltar bədənənin hərəkətini bəzəməyə, onu cazibəli etməyə qadirdir. Gündəlik, daha praktik və statik paltarı, yaxud koftanı süni ipəkdən də tikmək olar.

Yun parçanın ən qiymətli xüsusiyyəti istiliyi qorumasıdır. Ancaq bu zaman lifin özü yox, liflərin arasını dolduran hava insanı qızdırır. Ona görə də yun parçanın qiyməti onun qalınlığı ilə deyil, yüngüllüyü ilə, az çəki müqabilində daha çox hava saxlamaq qabiliyyəti ilə ölçülür. Model parçanın bu əsas məziyyətini nəzərə cərpəlməlidir. Kaşemir, yüngül krep demək olar ki, ipək parçalar kimi istifadə olunur – eyni sərbəstlik və dinamiklik. Drap paltarlarda ağır, preslənmiş formalardan istifadə etmək olmaz. Bəzək tikişini parçanın kənarından uzaqda qoymaq lazımdır ki, həcmilik təəssüratı qorunub saxlansın. Palto formaları sərbəst, detallar çox vaxt dəyərli, konturludur. Məmulatı kompozisiya cəhətdən ağırlaşdıran konstruktiv xətlərdən, bölgülərdən bacardıqca az istifadə olunmalıdır. Bundan əlavə, keyfiyyətli, bahalı, uzunömürlü parçanı qorumaq lazımdır – o, hələ sizə lazım ola bilər. Müxtəlif model mürəkkəbliyi – ikili tikişlər, kəsilmə detallardan mahuddan olan məmulatlarda istifadə etmək olar.

Lavsanlı yun meydana çıxanda, ondan geyimi yumşaq, təbii materialdan layihələşdirirlər. Ancaq «quru», bərk parça bədənə yapışan paltar və jaketlərin tikişlərində qabarıq. Lövsanlı parçalar üçün az tikişli düz formalar uyğun gəlir. Belə formayadavamlı, əzilməyən parça kəmərlili məmulatlar – yubka, şalvar, xüsusilə bükməli və qofre yubkalar üçün əvəzolunmazdır. Əzilməyən sintetik parçalar modeldə müxtəlif formalı bürmələrin istifadəsi üçün məqsədəuyğundur. Onlar istismar prosesində, o cümlədən yuyulduqdan sonra yaxşı qalırlar. «Plaşevka» tipli parçaların zəif cəhəti olan qeyri – plastiklik çəpinə biçimlə kompensasiya edilir.

Məxmər, hətta rulonda da başqa parçalardan effektiv görünür. Ancaq onu məmulatda bürəkən təkrarolunmaz işıq – kölgə oyunu başlayır. Ona görə də bürmələr daima məxməri müşayiət edir. Bunu nəzərə almamaq həm paltarı, həm də parçanı məzmunşuləşdirmə deməkdir. Dərin, dolğun tonlu parçalar yumşaq formalı bürmələrdə üstünlük təşkil edir. Geyim üçün toxuculuq materiallarının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi «Tikiş istehsalının materialşünaslığı» kursunun mövzudur. Kursun bu bölməsində material səthinin optik xüsusiyyətlərinin və dekorativ tərtibatının formanın həllinə təsiri nəzərdən keçirilir.

Kostyum yaradarkən formanın xüsusiyyətlərindən heç birini digərlərindən ayrı nəzərdən keçirmək olmaz. Belə ki, rəng və naxış çox vaxt kostyumun formasını təlqin edir, forma geyim üçün materiallara öz tələblərini irəli sürür və s. Bir həllin seçimi digərlərinin seçim şərtlərini məhdudlaşdıran bütöv kompleksin nəzərə alınmasını zəruri edir.

MƏDƏNİYYƏT TARİXİNDƏ KOSTYUMUN İŞARƏ-SİMVOLİK FUNKSİYALARININ ANALİZİ

Namazova N.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mədəniyyət tarixində kostyumun işarə-simvolik funksiyaları dedikdə çox böyük bir bilik külliyyatının araşdırılması nəzərdə tutulur. Kostyum tarixində işarə simvol anlayışının yaranması çox qədim dövrlərə söykənir və müxtəlif mədəniyyətli xalqların dəyərlərində öz əksini tapır. Bu mövzu həm texnoloji, baxımdan, həm də kompozisiya, rəng və eləcə də elmi baxımdan bütün dövrlərdə tədqiqat mənbəyi olaraq tədqiqatçıların maraq dairəsini əhatə etmişdir. Azərbaycanda simvolların və ornamentlərin kostyumların üzərinə həkk olunması, onların hər birinin ayrı-ayrılıqda bir məna kəsb etməsi, hələ qədim zamanlardan aktual olmuş və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Fərqli-fərqli formalarda olan, ornamentlər, simvol və işarələr müasir dövrümüzdə kostyumun və hətta digər məişət əşyalarının üzərində bəzək və naxış kimi təqdim olunmaqdadır.

Azərbaycanda incəsənətin bütün sahələrdə rəmzi mahiyyətli simvol və işarələrin, kostyum tarixində də bəzək elementi kimi çox yayılması, sübut edir ki, işarə və simvollar ölkəmizdə naxış yaradıcılığının yaranmasının ilk dövrlərindən etibarən başlamışdır. Bir qrup simvollar müxtəlif formalardan ibarət yazılardan quraşdırılmış, eyni zamanda məzmun baxımdan müəyyən bir məna daşıyan stilizə edilmiş hərflərdən ibarət olur. Kostyumun kompozisiyasında bəzəklərarası məna daşıyan simvollar həm də müstəqil olaraq ayrı-ayrı kompozisiyalarda da inkişaf edərək təkmilləşmişdir. Daha sonralar naxış sənəti inkişaf

etdikcə geniş şəkildə ərsəyə gəlmişdir. Demək olar ki, dekorativ sənətin bütün sahələrində geniş şəkildə istifadə olunan belə təsvir və simvollar kostyumun yaranma və inkişaf tarixində də özünəməxsus yer tutur. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, kostyum üzərində bir çox kompozisiyalar, naxış, ornament və simvolların sintezi ilə kostyumun bədii xüsusiyyət daşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı olaraq daha çox şərq mədəniyyətinə xas olan nəbatı naxışlardan da istifadə olunurdu ki, onların da hər biri özlüyündə müyyən bir məna kəsb edirdi. Elastik xətlərlə stilizə olunmuş bulud, od şöləsi, su, ağac, budaq, çiçəklər və s. kimi elementlər bəzək olmaları ilə yanaşı həm də rəmzi mənalar daşıyırlar.

Bir qrup təsvirlər də süjetli, ədəbi ünsürlərin stilizə edilmiş təqlidi və dünyanın modelləşdirilməsinə xas olan işarə, simvol və naxışlardır. Bu növdə olan təsvirlər çox qədim dövrlərə gedib çıxsada bu gün də müasir Azərbaycan kostyumlarının bədii tərtibatında geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Bu növ simvol və ornamentlər əsasən naxış yaradıcılığının ibtidai dövründən başlayaraq yaranıb, inkişaf etməklə kostyumun bədii tərtibatında böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bir çox geyimlərin bədii tərtibatında eyni zamanda həndəsi formalar və naxışlar mövcuddur. Bu naxış və simvollar bu gün də sənətkar və tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilib, araşdırılmaqdadır.

Həndəsi formada olan simvollar da vardır ki, onlar quruluşuna görə konkret ölçüyə malik olmaqla yanaşı mütənəşib olaraq həndəsi xüsusiyyətlərə sahibdir. Burada düz, qırıq, xətlər, bir neçə guşəli ulduzlar, dairələr və eləcə də riyazi simvollar aktualıq daşıyır. Eyni zamanda demək olar ki, bu işarə və simvollar kodlaşmaya məruz qala bilən təsvirlərdir.

Müasir dövrümüzdə itmiş bəzi elementləri nəzərə almasaq görürük ki, kompozisiyaların qurulmasında bədii, eləcə də mücərrəd formalı motivlər olduqca zəngindir. Eyni zamanda bu elementlərə nəyinki kostyumlarda, hətta digər sənət nümunələrində də rast gəlirik.

Hər bir simvol və ornamentlərin özünəməxsus cəhətləri incəsənətin bütün dövrləri ərzində zaman-zaman dəyişmiş və inkişaf etmişdir.

AZƏRBAYCAN XALQININ HƏYAT TƏRZİNDƏ MULTİKULTURALİZM

Nizami Kamran Xaqan oğlu
Sumqayıt Dövlət Universiteti

Coxəsrlik multikulturalizm və tolerantlıq ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı bu fenomeni öz həyat tərzinə çevirməyi bacarıb. Multikulturalizm həm də Azərbaycanın dövlət siyasətində prioritet istiqamətlərdən biri kimi çoxdan öz təsdiqini tapıb. Azərbaycan çoxmillətli, qonaqpərvər bir diyardır. Burada tarixən birgə yaşayan xalqlar, toplumlar özlərini azad, firavan hiss ediblər. Çünki, onlar özlərinə həmişə tolerant münasibət görüb, sıxılmadan yaşayıb, yaşayır və mədəniyyətlərini yaşadırlar. Bu gün ölkəmizdə başqa xalqların nümayəndələri öz ana dillərində təhsil ala bilir, öz dini inanclarına uyğun ibadət edir, heç bir ögey münasibətlə üzləşmədən müxtəlif sahələrdə öz töhfələrini verirlər. Müxtəlif dövrlərdə ölkəmizdə qeyri-islam dinindən olan insanlar üçün də ibadət yerləri, kilsələr, sinaqoqlar fəaliyyət göstərərək və hazırda da onlar öz fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Heç kimə sirr deyil ki, Azərbaycanda dini konfessiyalar arasındakı münasibətlərin kökündə bir-birinin dini inancı və mənəvi dəyərlərinə dərin hörmət dayanır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan multikulturalizmin əsas məkanlarından biridir. Məzmunca multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu həmişə mövcud olub. Multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, qanunlara, bir-birinin azadlığına hörmət hissi təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda verilən məlumata görə, multikulturalizm anlayışı çox da qədim tarixə malik deyil. Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlib. Termin kimi o, 1970-ci illərdə ədəbiyyatda əks olunub. Beləliklə, multikulturalizm bu gün Azərbaycanda gedən demokratik proseslərin və dövlət siyasətinin ayrılmaz tərkib hissəsi, Azərbaycan xalqının isə həyat tərzidir. Bu çərçivədə keçirilən tədbirlər və görülən işlər isə ölkəmizdə multikultural təhlükəsizliyin intellektual göstəricilərinin artıq formalaşdığını təsdiqləyir. Mövcud milli-mədəni müxtəliflik və etnik-dini dözümlülük mühiti Azərbaycanı çoxmillətli, çoxkonfessiyalı diyar kimi dünya miqyasında mədəniyyətlərarası dialoqun bənzərsiz məkanı etmişdir. Bu gün həmin mədəni, linqvistik, etnik rəngarəngliyin qorunmasına yönəldilən və uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti multikulturalizm sahəsində əsrlərdən bəri toplanmış böyük tarixi təcrübənin xüsusi qayğı ilə əhatə olunmasını, zənginləşdirilməsini, cəmiyyətdə bu istiqamətdə qazanılmış unikal nailiyyətlərin beynəlxalq aləmdə təbliğinin gücləndirilməsini zəruri edir. Multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanınılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas

fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı. Əlbəttə, belə bir Mərkəzin yaradılması multikulturalizmin Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidən kənara çıxmayan dəyərlər toplusu kimi mövcud olduğunu göstərirdi.

LİDERLİK ÜSLUBLARI

Novruzov B.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Liderlik nadir idarə etmək keyfiyyətidir. M.Vudkok və D.Frantsisin fikrincə liderlik - insan və başqa resurslardan müəyyən nəticə əldə etmək üçün istifadə etmək qabiliyyətidir. Liderliyə müasir baxışlar idarəetmə üslubunun tabelikdəki konkret işçiyə uyğun olaraq dəyişdirilməsindən ibarətdir. Birinci növbədə bu suala cavab vermək lazımdır. Bu şəxsə münasibətdən məndən hansı idarəetmə üslubu tələb olunur? Müasir menecement nəzəriyyələrinə görə yaxşı menecer mürəkkəb situasiyalarda idarəetmə tələblərinin qoyuluşunu öyrənir və onlara uyğun olaraq yüksək səviyyədə idarəetmə üslubunu həyata keçirir. Empirik idarəetmə nəzəriyyəsinə görə idarəetmə davranışının 4 üslubunu göstərmək olar:

1. Göstəriş vermək. Məsələlərin həllini rəhbər diqqətlə izləyir, təlimatlar verir, baş verən hadisələri detallarına qədər dərinlən öyrənir. Tələbata cavab verməyən iş tezliklə aşkara çıxarılır və məsul şəxslərə göstərişlər verilir. Lider öz istədiyini dəqiq izah edir və şəxsi ustalığını artırmağa fikir verərək işin yaxşılaşdırılmasını tələb edir. Bu cür üslubu işi bilməyən və öyrənmək istəməyən şəxslərə və qruplara qarşı tətbiq etmək daha yaxşıdır. Yeni işçilərə yaxud «perspektivsiz» bölmələrə bu cür yanaşma özünü doğruldur. «Perspektivsiz» dedikdə müəyyən təcrübəsi olsa da köhnə düşüncəni dəyişdirməyə qabil olmayan yaşlı kadrlar nəzərdə tutulur. 2. Şöhrətləndirmə. Bu üslub ondan ibarətdir ki, lider təşəbbüskar kimi çıxış edir, cari işlər üzrə göstəriş, təlimat verməkdə və nəzarətdə çox fəaldır. Ünsiyyət ən vacib element olduğundan lider adamlarla tanışlığı və əlaqələri genişləndirməyə can atır. İşçilərin bir başa iştirakı ilə nümunəvi iş formalaşır. Nümunəvi işə uyğun konkret işlər müzakirə olunur və bütün təşkilat üzrə işlər əlaqələndirilir. Bu cür üslubu az-çox işə uyğunlaşmış, müəyyən vərdisləri xəz edən, lakin tam peşəkarlığa yiyələnmiş qruplara və şəxslərə tətbiq etmək özünü doğruldur. Belə qrupların üzvləri öyrənməyə can atırlar, lakin öz işlərinin üzərində daha çox çalışmalıdırlar. Bu cür yanaşma keyfiyyət və əmək məhsuldarlığı problemlərini həll etməyi bacarmayan qruplara münasibətdə də özünü doğruldur. Rəhbər tərəfindən nəzarətin və təlimatların olması işçilərin qabiliyyətini artırır.

Yaxşı nəticə aşağıdakı hallarda əldə edilir:

1. Siz hər kəs üçün öz vaxtınızı sərf etdikdə;
2. Ümumi maraqları aydınlaşdırdıqda;
3. Fərdi xarakterlərə qiymət verdikdə;
4. Tabelikdəkilərlə intensiv ünsiyyətə can atdıqda;
5. Əldə olunan yüksək nəticələrə görə qürur hissini yaydıqda;
6. Zəruriyyət yarandıqda əməllər verdikdə;
7. İşin müəyyən edilmiş nümunəvi işə uyğunluğunu izlədikdə;
8. Nümunəvi işi saxlamaq üçün lazım gəldikdə cəza tətbiq etdikdə;
9. Müsbət davranışı mükafatlandırdıqda;

3. İdarəetmədə iştirak etmək. Bu zaman rəhbər qrupların mənəvi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışır, şəxsi münasibətlərin inkişafında fəallıq göstərir, işçilərdə əlaqəlilik hissini həvəsləndirir, adamlarda öz problemlərini özü həll etmək cəhdləri formalaşır və əməllər minimum sayda olur, lakin yeri gəldikdə rəhbər lazımi əməllər verir. Bütün vacib məsələlər işçilərə tam həcmdə izah olunur, müəssisənin işində daha çox payı olan işçiləri lider həvəsləndirir. Bu cür üslub baza vərdislərindən əlavə olduqca yüksək peşəkarlığa malik işçilərə və qruplara yanaşmada özünü doğruldur. Belə kollektivlərin inkişafı iş prosesində məsuliyyət payının artırılması və kollektivdə yaxşı mənəvi iqlimin qorunması ilə bağlıdır.

4. Səlahiyyətlərin ötürülməsi. Lider axırıncı ehtiyat kimi çıxış edir. Görülən işin əsas hissəsinə qrupun ayrı-ayrı üzvləri nəzarət edir. Onların səlahiyyətinə gündəlik yoxlama və nəzarət aiddir. Bu cür üslub yüksək səviyyədə peşəkar olan və öz güclərini yaxşı işə sərf etməyə can atan şəxslərə və qruplara yanaşmada tətbiq olunur. Bu cür şəraitdə idarəetmə öz təşkilatına məsuliyyətlə yanaşan və pozitiv münasibətli adamlar tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür rəhbərliyə xas olan üsluba aşağıdakılar aiddir: məqsədlərin aydınlaşdırılması və onlara münasibətdə razılıq əldə edilməməsi; əgər sizdən xahiş etsələr kömək edin;

başqalarının işlərinə qarışmaqdan çəkinin; xahişlərə ciddi reaksiya verin. Qeyd etmək lazımdır ki, yaxşı lider qrupun daha yüksək səviyyəli məsuliyyət və səriştəlilik istiqamətində inkişafına kömək edir. Praktiki olaraq daha yüksək yetkinlik səviyyəsinə çatmaq üçün bütün qruplara kömək etmək və onları həvəsləndirmək mümkündür. Nəzarət və təlimatları azaltmaqla qrup üzvlərinin davranışını izləmək lazımdır ki, onlar özlərində məsuliyyət hiss etsinlər və öz işlərini yaxşı yerinə yetirsinlər. Liderin qəbul etdiyi üslub bir sıra amillərdən asılıdır, lakin onun üçün şəxsi bütövlüyü qorumaq vacibdir və o, özünü həmişə, hamı üçün *yaxşı adama* çevirməlidir. İşçi qrupunda liderliyin funksiyası öz fərdi üzvlərinin güclü tərəfləri haqda ümumi bilik əldə etməkdir. Buna görə də yeni vəzifə və tələblər meydana çıxdıqda lider dəyişə bilər. Dərindən düşüncəli rəhbər öz rəhbərlik və nəzarət imkanlarından əl çəkməmək xətrinə belə müsbət prosesi ləngidə bilər. Ona görə də formal rəhbər öz hüquq və vəzifələrinin bir hissəsindən imtina etməklə işə daha çox xeyir verə bilər.

GEYİMİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ BƏDİİ SİSTEM ANLAYIŞI

Nuruzadə S.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bədii layihələndirmə fəaliyyəti müxtəlif təyinatlı böyük geyim assortimentinin yaradılması ilə məşğul olur. Bu, fərdi zövqlük, dərin istiqamətinin, sənayenin istehsal imkanlarını ödəməyin zərurətini nəzərə alan formaların işlənməsinə müxtəlif yanaşma tələb edir. Bu sahədə mövcud olan problemlərin həlli yalnız o zaman mümkündür ki, geyim və ona olan əlavələr bir bədii sistem kimi layihələndirilsin. Sistem (hadisələrdən ibarət bütöv mənasını verən yunan sözüdür) – elementlər tərkibini (məsələn, komplekti, ansamblı, kolleksiyayı təşkil edən əşyalar) və onlar arasında əlaqələr xarakterini müəyyən edən nizamdır. Bədii sistem, sistemin ümumi cəhətlərindən əlavə, emosional təsirə malik bir prosesdir. Bədii sistemin əsas əlaməti yaradıcı prosesin – kompozisiyanın olmasıdır. Bu zaman geyim, ayaqqabı, əlavə modelləri əgər bu əlamətə malikdirlərsə, onlar bədii əsər hesab edilə bilər. Bu, və ya digər bədii sistemin bədii qurmada istifadə olunması sənayedə, sərğilərdə, dəb jurnallarında yaradılan layihə və modellərin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bədii sistemin hər növünün xarakteristikası layihələşmə prosesinin konkret olaraq qarşıya qoyduğu vəzifələr və tələblərlə, yaradıcı əməyin mürəkkəbliyi və həcmi ilə müəyyən olunur. Bədii layihələndirmə fəaliyyətində bir sıra məmulatların bədii sistemdə birləşməsinə formanın ümumi, oxşar əlamətlərinin əmələ gəlməsi (ümumi təyinat, materiallar, bəzək, konstruksiya və s.) vasitəsilə nail olunur. Geyim assortimentinin müxtəlif formalarını səciyyələndirən ən vacib əlamət onların üslub həllərinin növləridir. Geyim forması onun əsas hissələrinin, detallarını, bəzəyini təşkil edən nəticənin tərtib olunmasıdır. Geyimdən alınan təəssürat onun həcm formalarının kompozisiya həlli, nəticə etibarilə, onun cizgilərinin, yəni biçim və bəzəklə yaradılan konstruktiv və dekorativ xətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Öz üslub həllinə görə geyim formalarını üç əsas qrupa (makro – üsluba) ayırmaq olar: klassik (ciddi) üslublu geyim, idman üslublu geyim və “fantaziya” üslublu geyim. *Klassik üslublu geyim* işgüzarlıq, nəzərə çarpan ciddilik və formaların səliqəliliyi, detalların azlığı ilə xarakterizə olunur. Belə geyimdə dekorativ bəzək demək olar ki, yoxdur. Bu geyimdə hər şey səmərəli olmalı və müəyyən təyinatla uyğun gəlməlidir. Klassik üslublu geyimin nisbətləri insanın bədən quruluşunun təbii nisbətlərinə uyğun olur. Geyim formasının əsas bölgüləri bədən quruluşunun təbii bölgü yerlərindən keçir. Geyimdə bel xətti fiqurun bel xətti ilə üst – üstə düşür, qol xətti qola bədən birləşdiyi yerdə, boğazlıq xətti boyunla bədən birləşdiyi yerlə üst – üstə düşür. Forma xətləri bütövlükdə və detallarda sadə və yığcamdır. *İdman üslublu geyim* insan hərəkətdə olarkən onun rahatlığını təmin edən forma sərbəstliyi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda insanın bədən quruluşunun səliqəliliyi, biçimliliyi, qədd – qaməti nəzərə çarpdırılır. Qol biçimi müxtəlifdir: onlar reqlan, bütöv biçimli, quraşdırılmış ola bilər. Qadın kostyumunda müxtəlif uzunluq və formada şalvarlar istifadə olunur. *İdman üslublu geyim* üçün aşağıdakı elementlər səciyyəvidir: üstə qoyma qapaqlar, kəmərciklər, tikişlər, koketkalar, mançetlər, müxtəlif bükmələr və s. Müxtəlif yardımçı materialları da diqqət yönəldilir. Trikotaj, dəri, təbii və süni xəzlə bəzəkdən istifadə olunur. Forma bölgüləri və dekorativ və konstruktiv xətlərin kompozisiya həlli sadə və aydın olmalıdır. “Fantazi” üslublu geyim formalarının özlərinin və detallarının çox çeşidliliyi, mürəkkəb biçimi, bəzəyin dəbdəbəli olması (şəbəkə, çəki işi, xəzlər) ilə fərqlənir. Forma bölgüləri qeyri–adi, o cümlədən qeyri–simmetrik ola bilər. Xətlərin, detalların kompozisiya həlli dekorativ, “canlı” verilir, konstruktiv xətlər nəzərə çarpdırılır. Hər bir “makro üslub” daxilində çoxlu üslublar var. Onlarda öz növbəsində «mikroüslubları» özündə ehtiva edə bilər. Məsələn, idman makroüslubuna aid edilə bilən “militari” (hərbi) üslubu daxilində “hərbi – dəniz”, “təyyarəçi” mikroüslublarını ayırd etmək olar. Romantik üslubu “fantazi” makroüslubunun bir elementi kimi nəzərdən

keçirmək olar. XX əsrin 90-cı illərinin sonunun pomantikası bir çox etnik və retro üslubları ekklitikanı özünə ehtiva edir. Etnik üslublar: asiya, afrika, hindu; retro üslubu (Jozefina Bonapart ruhunda ampir paltarları), keçmiş yüzilliyin 20-ci, 30-u, 50-ci illərinin üslubları. Eyni üslubu bir neçə makroüsluba aid etmək olar. Yeni material və texnologiyaların dəbə düşməsi ilə əlaqədar olan və kosmik və kompüter üslublarını özündə birləşdirən "Hi – Tech" üslubunu idman – fantazi kimi təsnif etmək olar.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTRALİZM SİYASƏTİNİN TARİXİ

Seyidov R.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan tarixən insanların ilk məskunlaşdığı məkanlardan biri olmuşdu. Tarixi İpək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınıb. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilib. Bu gün dünyada çoxmədəniyyətli ölkə imici qazanmış Azərbaycanda müxtəlif xalqlar arasında ənənəvi dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin, tolerantlığın hökm sürməsi tarixi nailiyyətimizdir. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif xalqlara öz milli-mənəvi dəyərlərini, dini etiqadını, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq, dil və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün demokratik şəraitin təmin edilməsi Azərbaycanı dünya ölkələri üçün tolerantlıq örnəyinə çevirib. Qürurverici haldır ki, bir sıra dövlətlər bizim təcrübəmizdən yararlanmağa çalışırlar.

Dünyanın bir sıra ölkələrində tarixən multikultural dəyərlər müxtəlif dərəcədə pozulmuşdu. Bunun nəticəsi olaraq milli-etnik zəmində çoxlu qarşıdurmalar yaşanmışdır. Azərbaycanda isə tarixən müxtəlif xalqların nümayəndələri mehribancasına həyat tərzini sürmüşlər və tarixə diqqət yetisək Azərbaycanda milli-etnik zəmində çox nadir hallarda qarşıdurmalar görə bilərik. Çünki müxtəlif xalqların nümayəndələri bu məkanda həmişə dogma münasibət görmüşlər. Onlar sərbəst şəkildə öz dini ayinlərini icra etmiş, ibadət evləri-kilsələr, sinəoqqlar tikə bilmiş və mədəniyyətlərini yaşada bilmişlər. Halbuki, dünyanın bir sıra ölkələrində bu indinin özündə də mümkün deyil. Bəs multikulturalizm nədir? Multikulturalizmin əsasını tolerantlıq, qanunlara, bir-birinin azadlığına hörmət hissi təşkil edir. Elmi ədəbiyyatda verilən məlumata görə, multikulturalizm anlayışı çox da qədim tarixə malik deyil. Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlib. Termin kimi o, 1970-ci illərdə ədəbiyyatda əks olunub. Multikulturalizm- eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasətdir. Azərbaycan torpağında multikulturalizmin tarixi çox qədimə gedir. Bunun ilk öncə insanların dini inanclarında şahidi oluruq. Azərbaycan ərazisində yayılmış ən qədim din olan atəşpərəstlik dini və onun dini kitabı olan "Avesta"-da çoxlu multikultural dəyərlərin şahidi oluruq. «Avesta»da ictimai quruluşun və hüquqi institutların tam mənzərəsi canlandırılmış, ideal cəmiyyət - sülh, səadət cəmiyyəti, düşmənçilik və zorakılığın olmadığı, əmək adamları cəmiyyəti təsvir olunmuşdur. «Avesta»da göstərilir ki, «Mən (Zərdüşt – Ə.Ə.) müharibələri rədd edib, silahı bir yana tullamağı istəyən Məzda dininə inanıram... kəndlərin dağılması, mal-qaranı talanı və oğurluğun əleyhinəyəm... get-gəl azadlığı, mənzil, mülk toxunulmazlığı tərəfdarıyam».

Qədimdən Azərbaycanda yayılmış olan dini-etnik təlimlərdə də biz bir sıra multikultural dəyərlərin şahidi oluruq. Bu dini-etnik təlimlərdən biri də banisi Mani olan Manilik təlimidir. Mani dünyaya şərin tam təcəssümü kimi baxırdı. O elə hesab edirdi ki, daha yaxşı olar ki, insan dünya işlərindən imtina etsin, öz həyatını tərki-dünyalıqla və ismətlə keçirtsin. Belə olsa, insanın ruhu səmälərə ucala bilər. Digər bir milli-etnik təlim isə banisi Məzdək olan Məzdekilər hərəkatıdır. Məzdekin fikrincə, insan özünə oxşayanı (insanı) öldürməməli, ət yeməməlidir, ancaq o işığın Qaranlıq üzərində qələbəsinə, cəmiyyətin bütün üzvləri arasında dözümlülüyün (indi dəbdə olan terminlə desək, «tolerantlığın») və qardaşcasına məhəbbətin artmasına kömək etməlidir. Məzdek deyirdi: «Allah öz nemətlərini yaratmışdır ki, insanlar onları öz aralarında tən bölsünlər. Ancaq insanlar bir-birinə qarşı ədalətsizlik edirlər. Ona görə də əmlak varlılardan alınıb yoxsullar arasında bölünməlidir». Ərəblərin gəlişi ilə Azərbaycanda yeni din İslam dini yayılmağa başlayır. «Bütün insanlar qardaşdılar; bütün insanlar Allah qarşısında bərabərdirlər» kimi müddəaları Şərqdə çox yayılmış pul-əmtəə münasibətlərini inkişaf etdirib, onları dini cəhətdən izah edərək əsaslandırması, ayin (sitayiş forması) məsələsində sadəliyi, təbii ki, insanları cəlb edirdi. İslama görə tolerantlıq müxtəlif inanlıq insanlar arasında bir körpüdür. Allah belə buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıncan yaratdıq. Sonra birbirinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq..." ("Hucurat" surəsi, 13). İnsanların bir-birini

tanınması, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının əsası tolerantlıqdan keçir. İslam dinində tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. İslamın birinci əsas mənbəyi olan Quranda Uca Allah belə buyurur: "Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir" ("Kafirun" surəsi, 6). Quran tolerant olmaq üçün ədalətli olmağımızı əmr edir: "Söz söylədiyiniz zaman qohumunuz olsa belə, ədalətli olun..." ("Ənam" surəsi, 152).

Azərbaycanın dahi şəxsiyyətlərinin əsərlərində də çoxlu multikultural dəyərlərə və tolerantlıq ideyalarına rast gəlməy olar. Bunlara Nizami Gəncəvi, Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəsrəddin Tusini, Hüseyn Cavid və başqalarını misal göstərə bilərik. Nizami Gəncəvinin "İsgəndərnamə" əsərini bunlara misal göstərə bilərik. Nizami Gəncəvi insanlığa səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzulayır və ideal hökmdarın belə bir quruluş yarada biləcəyini düşünürdü. Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" əsərini də bunların sırasına aid etməy olar. Göründüyü kimi multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir.

Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin dövlət səviyyəsinə qaldırılması ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Qərbi dövlətləri yaxın zamanlarda müxtəlif bəhanələrlə bu siyasətdən imtina etdilər. Lakin Azərbaycanda bu siyasət uğurla davam etdirilir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan, tarixən, sahib olduğu tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrini hüquqi və siyasi müstəvidə yenidən bərpa etdi. Ulu öndər Azərbaycanın gələcək uğurlu inkişafı üçün dəqiq ideoloji hədəf seçdi və müdrik siyasəti ilə əsrlər boyu formalaşan çox mədəniyyətlilik ənənəsini inkişaf etdirərək onu keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırdı. Əsası Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan multikulturalizm siyasəti cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən bu gün uğurla davam etdirilir. Ölkəmizdəki tolerantlıq mühitinin əsasında duran mühüm amillərdən danışarkən, ilk növbədə siyasi sabitliyi, sosial və iqtisadi inkişafı qeyd etmək vacibdir. Ölkə başçısı müxtəlif tədbirlərdə, irimiqyaslı beynəlxalq toplantılarda çıxışı zamanı mütləq multikulturalizm məsələsinə yer ayırır və bunun vacibliyini vurğulayır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı il ölkəmizdə "Multikulturalizm ili" elan etməklə dünyaya sülh mesajı verdi. Eyni zamanda, bu addımla bir daha təsdiq olundu ki, Azərbaycan dövləti öz ərazisində məskunlaşan bütün xalqların mehriban və dostluq şəraitində birgə yaşa-yışının, onların inkişafının, adət və ənənələrinin qorunmasının təminatçısıdır.

Heydər Əliyevin verdiyi tarixi qərarlar formalaşmış olan multikultural cəmiyyəti dahada möhkəmlənməsinə şərait yaratdı. Heydər Əliyev çıxışlarının birində qeyd edirdi: "Azərbaycan həm Avropa Şurasının, eyni zamanda, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü kimi multikulturalizmi bir missiya kimi öz üzərinə götürmüşdür. Biz hesab edirik ki, multikulturalizmin müasir dünyada alternativini yoxdur. Multikulturalizmin alternativini yalnız ayrı-seçkilik, irqçilik, ksenofobiya, islamafobiya və antisemitizm ola bilər.

QAFQAZDA MULTİKULTURALİZM: AZƏRBAYCAN MODELİ

Səmədova K.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrin sonlarında məlum siyasi hadisələr postsovet məkanında o cümlədən, Cənubi Qafqaz respublikalarında multikulturalizmin yeni modellərinin formalaşmasına gətirib çıxardı. Lakin bir sıra hərbi-siyasi və iqtisadi xarakterli hadisələr Gürcüstanda millətlərarası münasibətlərin mövcud tarazlığını deformasiyaya uğratdı. Azərbaycanlıların, etnik azlıqların Ermənistandan kütləvi deportasiyası bu respublikanı faktiki, olaraq monoetnik dövlətə çevirdi. Öz növbəsində, Azərbaycan Respublikası ölkənin dağılma tendensiyasının qarşısını almağa, müxtəlif mədəniyyətləri və dinləri birləşdirən dövlət olaraq qalmağa nail oldu.

Multikulturalizm nədir? Bu ilk növbədə, bir ölkədə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirində müəyyən-keyfiyyətlə nail olunmasına yönəlmiş demokratik dövlət strategiyasıdır. Multikulturalizm hamı tərəfindən tanınan, müxtəlif mədəniyyətlərə tolerant münasibətə əsaslanan dinc, yanaşı yaşama prinsipidir. Azərbaycan üçün fərqli baxışlara, adətlərə, vərdislərə dözümlülük mövqeyi bəsləmək əlbəttə ki, təbiidir. Müxtəlif xalqların, millətlərin, dinlərin xüsusiyyətlərinə tolerant münasibət azərbaycanlıların mentalitetinə xasdır.

Azərbaycan Respublikası polietnik dövlətdir. Xalq dövləti təşkil edən etnosdan-Azərbaycan türklərindən və avtoxton milli azlıqlardan-udinlərdən, ingiloylardan, qırzlardan, xınalıqlardan, buduqlardan, tatılardan, talışlardan, ləzgilərdən və b. təşkil olunmuşdur. Bu millətlərin tarixən Azərbaycandan başqa vətənləri olmamışdır və buna görə də Azərbaycan türkləri ilə birlikdə vahid polietnik Azərbaycan millətinin nümayəndələri hesab olunmaqda haqlıdırlar. Onlardan başqa respublikada ruslar, ukraynalılar, belaruslar, kürdlər, yəhudilər, yunanlar, almanlar və tatarlar yaşayırlar. Bu milli azlıqların hər birinin müvafiq olaraq

tarixi vətəni vardır və Azərbaycan ərazisində yaşayan alloxton milli azlıqlara aid edilirlər. Təkcə Bakıda iyirmidən yuxarı müxtəlif mədəni icmalar fəaliyyət göstərir. Bunların arasında: rusların, ukrainlərin, kürdlərin, lakların, ləzgilərin, slavyanların, tatların, tatarların, gürcülərin, ingilayların, talışların, avarların, axıska türklərinin, Avropa və dağ yəhudilərinin, gürcü yəhudilərinin, alman və yunanların cəmiyyətləri vardır. Ümumiyyətlə, etnik azlıqların kompakt şəkildə yaşadıkları bütün rayonlarda belə icmalar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında kompakt şəkildə müxtəlif etnosların nümayəndələri yaşayır və onların hər biri öz maddi və mənəvi mədəniyyətini, dilini, tarixi yaddaşını, mentalitetini, etnik özünüdərkətmə və etnopsixologiyasını qoruyub saxlayan unikal xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Məhz Azərbaycanda dağ yəhudilərinin məskəni-Qırmızı Sloboda, Molokan kəndi İvanovka, udin kəndi Nic, öz dili, özünəməxsus adət və ənənələri ilə məşhurlan Xınalıq kəndi və başqa milli azlıqların yaşadığı onlarla belə məskənlər mövcuddur və onların hamısı Azərbaycanictimaiyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Etnik azlıqlara yerli əhali ilə bərabər mədəni hüquqlar və ölkənin mədəni irsindən istifadə hüququ verilmişdir.

Etnik azlıqların kompakt yaşadığı yerlərdə ümumtəhsilməktəblərinin ibtidai siniflərində doğma dil tədris olunur; müvafiqdillərdə tədris proqramları və dərs vəsaitləri, folklor və şeirməcmuələri, bədii ədəbiyyat nəşr olunur; qəzet və jurnallar çıxır, dövlət milli teatrları və bədii öz fəaliyyət kollektivləri fəaliyyət göstərir.

Ölkə daxilində, eləcə də beynəlxalq arenada mədəniyyətlərə rəhbərliyin tarazlı şəkildə qurulmasında, üç dini dövrdən-zərdüştlük, xristianlıq və islamdan keçən və öz şüuruna bunları həkk etdirən Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı vacib rol oynayır. Azərbaycanda dinlərarası dialoq və tolerantlığın dünyanın bir çox polietnik regionları üçün nümunə olan xüsusi modeli qurulmuşdur. Dövlət-din münasibətlərinin müasir Azərbaycan modeli çərçivəsində, bütün dinlər qanun qarşısında bərabər status almışlar. Ölkə vətəndaşlarının böyük əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanların hüquqlarını təmin etməklə yanaşı, dövlət respublika ərazisində yayılan bütün ənənəvi dinlərə qayğı göstərir. Öz tarixi ənənələrinə söykənən Azərbaycanda vətəndaşların mədəni, o cümlədən dini tələbatlarının təmin edilməsinə aşağıdakılar nümunədir: sovet ateizmində boşluq dövründən sonra Bakıda-Müqəddəs qadınlar kilsəsi açıldı.

Etnik dinindən və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların bərabərliyini təmin edən milli siyasətin əsası müddəaları Azərbaycan konstitusiyasında göstərilmişdir. Azərbaycan Respublikasının milli siyasət konsepsiyası həmçinin aşağıdakı beynəlxalq sənədlərə əsaslanır: BMT-nin-İnsan haqları ümumi deklarasiyası, Avropa Şurasının-Əsas azadlıqların və hüquqların qorunmasına dair konvensiyası, BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı, Avropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə İclasın Yekun Aktı, ATƏT-in insan meyarları üzrə Konfransının Kopenhagen sənədi, Avropa Şurasının Milli azlıqların müdafiəsi üzrə Çərçivə Konvensiyası, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş Milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin hüquqlarının təmin edilməsi üzrə konvensiya. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının millisiyasətinə həsr olunmuş dövlət sənədi-Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dilinin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət qayğısı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı qəbul edilmişdir. Başqa sözlə, milli azlıqların qorunması Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasətin əsas istiqamətlərindən biridir. Belə ki, Prezident aparatında milli siyasət üzrə dövlət məsləhətçisinin başçılıq etdiyi xüsusi struktur yaradılmışdır. Analoji struktur Milli Məclisdə də mövcuddur. Konstitusiya və qanunların verdiyi bərabər hüquqlar və imkanlardan istifadə edərək, müxtəlif millətlərin nümayəndələri cəmiyyətin ayrı-ayrı sahələrində məhsuldar işləyərək ölkənin inkişafına layiqli töhvələr verirlər. Belə ki, milli azlıqlar Azərbaycan Respublikasının hökumətində və digər dövlət strukturlarında təmsil olunmuşlar. Respublikanın milli parlamenti Milli Məclisdə ölkənin bir sıra etnik azlıqları o cümlədən, rus, ləzgi, tat, talış və b. öz nümayəndələri ilə təmsil olunmuşdur. 2010-cu il parlament seçkiləri zamanı ATƏT-in demokratik institutlar və insan haqları üzrə bürosu və müşahidə komissiyası göstərdi ki, Azərbaycanda, dövlət ərazisində yaşayan etnik azlıqların seçkilərdə iştirakı məsələsində heç bir problem yoxdur.

Beləliklə, respublikada müxtəlif etnik qrupların mövcudluğu üçün bütün mümkün şərait yaradılmışdır. Lakin burada, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, bizim ölkəmizdə mədəni müxtəliflik etnik azlıqların sadəcə cəmlənməsi kimi başa düşülmür, Azərbaycan ümumi milli həmrəyliyin inkişafı üçün əlverişli mühitdir. Başqa sözlə, etnik, dini və digər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ərazisində məskunlaşan hər bir vətəndaş Azərbaycanın sərvətidir.

DİZAYN FƏALİYYƏTİNİN SPESİFİKASI

Şahverdiyeva Z.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İngilis və Fransızcadakı "desing" sözü qarşılığı olaraq istifadə edilən dizayn sözü, əslən latın mənşəlidir vəfərqli formalara malikdir. Məsələn: Qavrayış ilə anlayış arasında bir bağlama vasitəçidir. Mühüm xüsusiyyətlərə diqqət çəkən dizaynın obyektiv gerçəklik ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Dizayn məlumat alma elementidir. Çünki duyumsal dizayn ilə zehni dizayn daim bir-birinə təsir göstərir. Bu səbəblə duyumsal məlumat ilə əqli bilik hər zaman içimizdədir. Dizayn, hər-hansı bir şeyin zehində layihələşdirmə, quraşdırma, təsəvvür edilməsidir. Ümumiyyətlə, bütün sənətlərin əsasında dizayn faktı yatır. Dolayısıyla bir planlaşdırmaya malik olur. Dizayn gözlə görünən hər hansı bir əşyanın planlaşdıraraq edilən rəsmə deyilir. Hər şey edilə bilər- evlər, mebel, kompüter, stəkan, su şüşəsi, kola şüşəsi və.s. Məşhur reklam agentləri Ivan Chermayeff-ə görə dizayn zəka və incəsənətin ümumi bir məhsuludur. Yəni yaradıcılıq və fikir gücünün bir arada istifadə edilməsi deməkdir. Dizayn budaqlarını üç fərqli kateqoriyada araşdırmaq mümkündür:

- Sənaye dizaynı
- Mühit dizaynı
- Qrafik dizaynı

Sənaye dizaynı- maşınlar, texnoloji məhsullar, mətbəx ləvazimatları, ağ əşyalar və digər oxşar məhsulların üç ölçülü olaraq qurulması və inkişaf etdirilməsidir.

Mühit dizaynı-bina, landşaft və iç məkan dizaynını əhatə edən olduqca geniş bir fəaliyyət sahəsidir.

Qrafik dizayn isə buklet, plakat, kitab, jurnal və s. oxunan və izlənen görüntülərin dizaynını etməkdir. Qrafik layihənin məqsədi də istər informasiya, istərsə də estetik keyfiyyəti ən üst səviyyəyə çıxarmaqdır.

Dizayn, bir problemin həlli üçün inkişaf etdirilmiş plan və ya fikirdir. Dizayn, əvvəlcə zehində var olan bir fikirdir. Dizayn anlayışı hər növ əşyanın və düşüncənin insan tərəfindən yaradılması mənasında istifadə edilir. İstənilən, arzu edilən bir hədəfə qarşı planlaşdırma və layihələşdirmə aktlarının hamısı dizayn prosesini yaradır. Dizaynın əsasında yaradıcılıq durur. Yaradıcılıq bir məsələyə müxtəlif və fərqli tərzlərdən yanaşaraq, yeni təkliflər verməkdir. Hər layihə bir zehni uyğunlaşmadır. Layihənin kommersiya və ya bədii məqsədlə yaradılıb yaradılmadığı, hansı kütləyə təqdim olunacağı, nəyi hədəf seçdiyi əhəmiyyətlidir. Bir dizaynın bütövlük, tarazlıq, vurğu, yaxınlıq və sıralama kimi 5 əsas prinsipi var.

Bütövlük: Bir əyani meydana gətirən elementlərin bir bütöv olaraq görünməsinə təmin edir.

Tarazlıq: Üfüqi və şaquli oxda obyektlərin bərabər olaraq dağıdılması ilə formalaşdırılır. Tarazlıq öz içində formal və informal olaraq ikiye ayrılır.

Vurğu: Vurğunun dizayna dominant olması lazımdır. Tədris materialının can alıcı nöqtəsidir.

Yaxınlıq: İşdə istifadə edilən mətnlər, şəkillər və digər obyektlər bir-biri ilə uyğun bir şəkildə yaxınlıq prinsipi nəzərə alınaraq yerləşdirilməlidir.

Sıralama: Nizamlı bir şəkildə yerləşdirilmiş elementlər, vizual materialların daha asan başa düşülməsinə təmin edir.

DƏB VƏ ÜSLUB: UMUMİ VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tağıyeva G.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

"Moda" sözü latınca "modus" sözündən əmələ gəlmişdir ki, bu da üsul, dəb, tərz, manera mənasını ifadə edir. Məsələn həyat tərz, geyim tərz, davranış üsulu, yerləşmə manerası və s. bu ifadə ilə sıx əlaqədardır. Moda sözü Azərbaycan dilində "dəb" mənasını verir. Dəb - həyatın yaxud mədəniyyətin bu və ya digər sferasında müəyyən üslubun müvəqqəti hökmranlığıdır. Geyimlərin davranışın, ideyaların, etiketin, həyat tərzinin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın, memarlığın, mətbəxin, əyləncənin və s. üslubunu və tipini müəyyən edir. Gözəllik və zövq anlayışları ilə sıx əlaqədar olan dəb ictimai-iqtisadi şəraitin təsiri altında dəyişir, inkişaf edir. Dəb bu ya digər zövqü ifadə edir.

Dəbin əsas və başlıca elementi insan təbiətinin ikitərəfliliyindən ibarətdir, insanların geyim əşyalarına olan münasibətində əsrdən əsrə iki tendensiya arasında ziddiyyətlərin dəyişməz iştirakı müşahidə olunur: bir tərəfdən insanlar özlərini bəzəyərək gözəl görünməyə çalışırlar, digər tərəfdən isə, onlar təvazökar qalmaq və zahiri ədəb qaydalarını gözləməyi də son dərəcə vacib bilirlər.

Dəb haqqında danışarkən, üslub kimi bir hadisəni diqqətdən kənarda qoymaq mümkünsüzdür. Dəb və üslub bir-birinə aiddir. Dəbin üslubu mövzusuna toxunarkən ilk növbədə hər zaman müəyyən bir konseptual matrisə nəzərdə tutulur ki, onun vasitəsilə əsas və başlıca oriyentirlər verilir. İstənilən hər hansı bir əşyanı götürdükdə görəcəyik ki, o mütləq bir şəkildə bu və ya digər üsluba uyğunlaşdırılıb. Əgər biz üslubu müəyyən dar kateqoriya kimi ifadə etməyə çalışsaq göstərməliyik ki, geyimdə üslub geyim əşyalarının və aksesuarların xarakterik əlamətlərinin predmentlərinin uyğunluğu və birləşdirilməsindən ibarətdir. Məsələn hamı anlayır ki, krossovkalar və qısaqol köynəklə enli çiyinbağlı idman şalvarı iş deyil, idman üslubuna aiddir. Üslubun bir az daha mürəkkəb olduğu sirr deyil. Üslub şüurlu bir seçimdir. Üslub - çox sayda fürsət arasında bir seçim etmək, ümumiyyətlə, kütləvi bir modaya əsasən çox çətindir. Üslub - çox sayda fürsət arasında seçim üsulu tam olaraq daxili dövlət və münasibət ilə ziddiyyət təşkil edir.

Bir çox hallarda biz dəb sözünü riayət edilməli olan yaxud əksinə, kor-koranə təqlid edilməli və şüursuz şəkildə yamsılanmamalı olmayan bir məfhum mənasında işlədirik. Dəb- bəşər tarixinin müəyyən zaman kəsiyində aktual olan müəyyən geyim əşyalarının seçim nümunələrinin, variantların bir məcmusudur.

Müəyyən bir üsluba sahib olmaq dəbli olmaqdan qat-qat əhəmiyyətlidir. Üslub duyğusu geyim və aksesuarların çeşidi ilə formalaşmış obraza balans və harmoniya verən bir anlayışdır. Müəyyən üsluba malik obraza sahib olmaq yaxud sadəcə gözəl görünmək dəbi özünə məxsus fərdi parametrlərlə ağıllı və düşünülmüş bir şəkildə uyğunlaşdırmaq və birləşdirmək deməkdir.

Müasir dəbin müsbət tərəfi onun diktat və sərt, prinsipal əmrnamələr məkanının artıq olmadığından ibarətdir. Hazırda biz moda yaradıcılarının kimlərin olduğu haqqında mülahizələri birmənalı şəkildə irəlinsürə bilmərik: bunun mənbəyi özlərinin yaradıcılıq fantaziyasının parlaq nümunələrindən həvəslənən dizaynerlər, yaxud modanın "kollektiv şüuru" yaşadığı küçə də ola bilər.

Üslub dəblə ayaqlaşmaq demək deyil. Çünki, yalnız dəblə ayaqlaşaraq geyim seçmək, dəbdə olanları alıb geyinmək qadınları zövqsüz bir vəziyyətə sala bilər. Hər zaman qüsursuz və gözəl görünmək istəirsinizsə doğru tərzinizi seçin. Davamlı olaraq dəyişən dəb dünyasını izləmək təbii ki, çox çətindir. Ona görə ki, dəbdədir deyə əldə edib geyinəcəyimiz hər hansı bir paltar bizi pis görkəmə sala bilər. Üslub sahibi olmaq bunun yalnız bizim özümüdə məxsus olması deməkdir. Daha dəqiq desək, dəbi hər kəs izləyir və hər kəs də dəblə ayaqlaşmağa çalışır. Amma üslub sahibi olmaq öz tərzini yaratmaq və tək olmaqdır. Üslub özümüzü necə gördüyümüzü əks etdirir. Üslub özünü yalnız paltarla deyil, davranımızı, reaksiyalarımızı, bütövlükdə həyatımızı da əhatə edir. Üslub çox faktorlardan ibarətdir, buna görə də şəxsiyyətinizin xüsusiyyətlərini üslubun əsasi kimi qəbul etmək vacibdir, belə ki, bu ahəngdar görünür. Unutmayaq ki, üslubumuzu moda elementlərindən məhrum etməməliyik. Üslub bizə bir tərəfdən müəyyən dəb seçimi, bizə həyatda durmaq imkanı verir ki, digər tərəfdən bizi hər hansı bir qrupa aid etmək üçün kömək edir ki, körpü kimi xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, müvafiq olmaq, lakin hər kəs kimi deyil.

Coco Şanel demişdir: Moda keçir, amma üslub qalır. Üslub yalnız geyim deyil, bir insanın həyat tərzidir, onun dünya görüşü, cəmiyyətdə yerini tutmasıdır. Paltar seçərkən, üslubun müəyyən davranış tələb etdiyini də unutmamalıyıq.

MÜASİR AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM

Talibli A.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Artıq müstəqilliyimizin bərpa edilməsinin 25-ci ildönümünü qeyd edirik. 25 il dövlətçilik tarixi baxımından qısa bir dövr olsada, qazandığı tarixi nailiyyətlərin miqyasına, uğurların sayına görə çox böyük əhəmiyyət kəsb edən müddətdir. Bir çox Avropa ekspertləri etiraf edirlərki, onların dövlətləri 50-60 ildə keçdiyi inkişaf yolunu gənc müstəqil Azərbaycan dövləti cəmi 25 ilə qət edib. Avropalılar nəyi nəzərdə tuturlar? Əlbəttə, öncə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasını, cəmiyyətin dahada demokratikləşməsinə, əsas insan hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını, multikulturalizm və tolerantlıq şəraitində yaşayan xalqlara verilən önəmin miqyasını və s. Xüsusilə sonda qeyd etdiyimiz nailiyyətləri daha yüksək qiymətləndirirlər. Azərbaycan müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyətimizin inkişafında da yeni dövr başlandı. Müstəqillik illərində Azərbaycan mədəniyyəti dünyaya inteqrasiya yoluna qədəm basdı. Sovet dövrünün mədəniyyəti yeni məzmun kəsb etməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının yeni mədəniyyət siyasətinin düzgün və daha effektiv, milli maraqlarımıza uyğun təşkili əsas istiqamətə çevrildi. Xalqın tərəqqisində tarixi-milli-mədəni köklərə bağlılıq, qarşılıqlı anlaşma, milli birlik, yaradıcı münasibət, müasirlik və s. yaradıldı. Heydər Əliyev mədəniyyəti xalqın böyük sərvəti hesab edirdi. Məhz onun

hakimiyyəti illərində mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlərə münasibət köklü şəkildə dəyişdi və ölkəmizdə mədəniyyətin inkişafında yeni dövrün başlanğıcı oldu. Müstəqillik illərində mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsi daha çevik xarakter aldı. Azərbaycan mədəniyyəti dünyada daha geniş şəkildə tanınmağa başladı, mədəniyyətin inkişafına həsr olunmuş yüzrlərlə sərəncam və dövlət proqramları qəbul olundu. Möhtərəm prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının mənəvi potensialı daha da zənginləşmiş, milli mədəniyyət və incəsənət, azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında inkişaf etmişdir”. Dövlətimizin apardığı uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində İçərişəhər, Şirvanşahlar Saray Kompleksi ilə birgə, Qobustan, muğam və aşiq sənətimiz YUNESKO-nun maddi və qeyri-maddi mədəni irs siyahısında öz yerlərini tutmuşlar. Azərbaycan mədəniyyətinin bu maddi və mənəvi abidələri bəşəriyyətin yaratdığı çox dəyərli əsərlər siyahısına salınmaqla ölkəmizin qədim mədəniyyət diyarı olduğu bir daha təsdiqlənmişdir. Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir. Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif bölgələrində baş verən hadisələr mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər din və mədəniyyətlərin nümayəndələrinin adət-ənəlinə, həyat tərzinə, əqidə və düşüncəsinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətlərdə davamlı sabitliyə və inkişafa nail olmağın qeyri-mümkün olduğu aşkar görünür. Bu səpkidə qarşıdurma və münaqişələrin baş verməməsi üçün insanlarda digər mədəniyyətlərə qarşı dözümlülük və hörmət xüsusiyyətləri gücləndirilməlidir. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan xalqının tarix boyu digər mədəniyyətlərə dözümlü münasibəti onun təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoş məramlığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkandır. Mədəni, etnik, dini və s. müxtəlifliklər düzgün tənzimlənmədikdən cəmiyyətin inkişafında natarazlıq baş verir. Bu müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin düzgün modellərindən biri multikulturalizmdir [3]. Multikulturalizm fərqli mədəniyyətlərin yanaşı və ya birgə yaşayış tərzidir və azsaylı xalqların öz etnik-mədəni dəyərlərini qorumaq üçün azadlıq verməklə yanaşı onların yaşadıkları cəmiyyətin bütün sahələrində fəal iştirak etmələri üçün hər cür şəraitin yaradılmasıdır. Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətlik deməkdir. Çoxmədəniyyətlik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlsədə, termin kimi 1970-ci illərdə əks olunur. The Harper Colins sosiologiya lüğətində (1991) Multikulturalizmin belə bir tərifı verilir: “Multikulturalizm – bir çox cəmiyyətlərin xüsusiyyəti kimi plüralizmin mövcudluğunun etiraf olunması və inkişafı deməkdir. Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin, azlıqların mədəniyyətinin müdafiəsi məsələsini öz qarşısına qoyur. Eyni zamanda o, azlıqların mədəniyyəti ilə əsas mədəniyyətin qeyri- bərabər münasibətlərini nəzərdə saxlayır”. Yeni düşüncə tərzinin formalaşması, düşüncə böhranının aradan qaldırılmasının uğuru yalnız yüksək mədəniyyət, multikulturalizmdir. N. Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində elmlə əməlin əlaqəsindən yazaraq qeyd edir ki, “bunların vəhdəti olmadan inkişaf və kamillik qeyri-mümkündür”. Mədəniyyətlərin dialoqunu qurmaq üçün başqa mədəniyyətlərin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini, tarixini və nailiyyətlərini öyrənmək mütləqdir. Samuil Hantunqton “Sivilizasiyaların toqquşması və dünya düzəminin yenidən qurulması” adlı kitabında qeyd edir: “Yeni dünyada xalqlar arasında əsas fərqlər ideoloji, siyasi, iqtisadi deyil, mədəni fərqlər və müxtəlifliklərdir. Öz tarixinə, dininə, dilinə, mənəvi dəyərlərinə müraciət edən xalqlar, öz kimliklərini müəyyən edirlər”.

MULTİKULTURALİZMDƏ DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Umudlu Z.M.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Milli və etnik münaqişələrin tarixi qədimdir. Millətlər və dinlər arası ayrışeçkilik bir çox ölkələrdə əsrlər boyu mövcud olmuş və milyonlarla insanın faciəsinə səbəb olmuşdur. Tarixə müharibələr əsri kimi daxil olmuş XX əsrdə baş verən hadisələri yada salmaq kifayət edər. XXI əsrdə isə bəzi qüvvələr tərəfindən məqsədyönlü şəkildə yaradılan Şərqdən Qərbə köç axını dünya nizamı üçün böyük təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir. Bütün bunlar multikulturalizm ideyalarını bütün dünyada olduqca aktuallaşdırmışdır. Multikulturalizm hər hansı bir mədəni mühitdə etnik və mədəni fərqliliyin qəbul edilməsi, bu fərqliliyin toxunulmazlığı, mədəni ünsürlərin özünəməxsusluq hüququnun varlığı, azad şəkildə təbliğ olunması, hər bir fərdin və ya qrupun mədəni inkişafının qanunla müdafiə olunması, bir sözlə, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanması deməkdir. Multikulturalizm anlayışı son zamanların termini kimi qloballaşma proseslərinin intensivləşməsi və “azadlıq”, “demokratiya”, “bərabərlik” kimi liberal dəyərlərin möhkəmlənməsi ilə ortaya

çıxmışdır. Ona görə də sosioloqlar düşünürlər ki, bu cür cəmiyyətin formalaşmasında ayrı-ayrı fərdlərin müstəsna hüquqlarını təmin edən demokratik cəmiyyətin qurulması vacib məsələdir. Lakin liberal-demokratiyadan fərqli olaraq, multikulturalizm fərdlərin deyil, müəyyən sosial qrupların, birliklərin, ümumilikdə, cəmiyyətin maraqlarını güdür. Bu anlayışı ortaya çıxaranlardan biri olan amerikalı sosioloq H.Kallen Amerika cəmiyyətinin müxtəlif mədəni fərdlərdən ibarət olduğunu nəzərə alaraq, “mədəni plüralizm” adlı nəzəriyyəni işləyib hazırlamışdır. Onun fikrincə, insanları bir-birinə yaxınlaşdıran mədəniyyət deyil, sosial mənsubiyyətdir. Belə ki, H.Kallenin ardıcılıqları bildirirdilər ki, cəmiyyətin mövcud dominant dəyərlər paradigmasına adaptasiya və assimilyasiya meyillərinə baxmayaraq, müasir sivilizasiya heç də fərqli mədəniyyətləri vahid mədəni orqanizmdə həll edə bilmir: hər bir mədəniyyət sintez edilmədən tarixi- mədəni özəlliklərini saxlamaqla mövcudluqlarını təmin edə bilər. Etnik və konfessional qrupların daxilindəki ənənələr o qədər möhkəmdir ki, onlar çox asanlıqla xalqların mədəni irsinin özünəməxsus elementlərinə çevrilə bilərlər. Multikulturalizm tərəfdarları iddia edirlər ki, çoxlu mədəniyyətin bərabər şəkildə inkişafı dövlətin sabit inkişafını təmin edə bilər. Bu gün multikulturalizm dini, irqi, etnik xüsusiyyətləri müdafiə edən bir hərəkətdir. Multikulturalizm, bir tərəfdən, cəmiyyətdə milli, mədəni və konfessional müxtəlifliyin bənzərsiz ifadəsi, digər bir tərəfdən isə dövlətin bu rəngarəngliyi qoruyub saxlamaq, onun hüquqi bazasını təmin etmək siyasəti, onun fəlsəfi və nəzəri əsaslanmasıdır. Multikulturalizm hər bir ölkənin, xalqın, mədəni birliyin təcrübəsini nəzərə alır, müxtəlif yanaşmalar təklif edir, sosial-iqtisadi inkişafı isə hər bir cəmiyyətin öz xüsusiyyətləri üzərində formalaşdırmağa cəhdlər edir. Bu siyasət imkanlar çoxluğu prinsipinə əsaslanır və heç bir xalqdan kimlik dəyişikliyi tələb etmir. Bu mənada, multikulturalizm təkcə qloballaşmanın tələbi deyil, həm də postmüasir inkişafın aparıcı meyillərindən biridir.

Bu gün əksər ölkələr üçün müxtəliflik həyatın bir normasına çevrilmişdir. Bu turizmin, ticarətin, elm və mədəniyyətin dialoqu, mütəxəssislərin mobilliyi və miqrasiyanın intensivləşməsi ilə əlaqədardır. Demək olar ki, bütün ölkələrdə mədəni və dini “azlıq” kimi ifadə edilən qruplar mövcuddur. Bir çox ölkələr ona görə multikultural adlanır ki, hər bir kəs üçün buraya gəlmək, işləməsi, yaşaması üçün gərəkli mühit olan açıq cəmiyyətlər mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər dünya cəmiyyəti Qərb inkişaf nümunəsini təkcə mükəmməliyin deyil, həm də gələcəyin yeganə inkişaf modeli olaraq qəbul edirdi. Digər mədəniyyətlərlə münasibətlərini konkret modelləşmə üzrə əsaslandıran Qərbin iqtisadi uğuru mədəni inkişafın əsas elementi, onu müdafiə edən təfəkkür isə dəyişikliklərin hərəkətverici qüvvəsi sayılırdı. Tanınmış alman tədqiqatçısı U.Bek qeyd edir ki, inkişafın universal modeli hesab edilən Qərb modeli bütün ölkələri özünə doğru istiqamətləndirdi. Lakin son onilliklərdə dünyanın yeni inkişaf meyilləri, insan fəaliyyətinin çoxşaxəliliyi və dinamikliyi onu əhatə edən sosial-mədəni atmosferi köklü şəkildə dəyişdirdi. Qərbin homogenliyi, mədəni müxtəlifliyin heterogen tendensiyalarının təsiri altında yeni institutlaşma, çoxukladlı demokratiya, yeni iqtisadi və siyasi təşkilatlanma (çoxlu mərkəz) formalaşdırmışdır. Ənənə ilə mübarizə, sekulyar siyasət, fərdiyyəçiliyin ali prinsiplərə aid edilməsi insanlarda kimlik məsələlərini yenidən önə çıxarmış, sosial miqrasiya isə bu problemi mədəni münasibətin obyektinə çevirmişdir. Bu mənada, dünyanın yeni nizamını formalaşdıran qloballaşma Qərbin müstəsna iddialarının yeni reallıqlarla bir araya gəlmədiyini göstərdi. İnformasiyanın yaratdığı yeni mədəni meyillər isə inkişafın alternativlərini ortaya qoydu, eyni zamanda ənənə ilə müasirliyin birgə mövcudluğunu da göstərdi. Bu gün qloballaşma bəşəriyyətin inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. İnteqrasiya və informasiya kommunikasiya texnologiyaları insanlar arasında münasibətlərin ənənəvi səddlərini aradan götürür, elm və biliyin, texnologiyaların sərbəst mübadiləsinə, şəxsiyyətin özünütərbiyəsinə daha asan imkanlar yaradır, müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqu genişləndirir. Miqrasiyanın genişlənməsi isə mədəniyyətlərarası təması daha da yaxınlaşdırır. Dünyanın mədəni mənzərəsi daha rəngarəng görünür.

MULTİKULTURALİZİM AZƏRBAYCANDA HƏYAT TƏRZİ VƏ DÖVLƏT SİYASƏTİDİR

Yaqubzadə Z.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İlk dəfə Multikulturalizm 1960-cı illərin sonunda Kanadada meydana gəlmişdir. Multikulturalizm tərcümədə çoxmədəniyyətlik deməkdir. Çoxmədəniyyətlik dedikdə isə ilk növbədə etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər, bu müxtəlifliklərin əsasını təşkil edən dəyərlər nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklər mövcuddur. Bu müxtəlifliklər tarixi

prosesin inkişafının nəticəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Onlar xalqların etnik-mədəni dəyərlərini, mədəniyyətlərini xarakterizə etməklə onların dünyagörüşü və fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edir və həyatında müsbət rol oynayır.

Müasir dövrdə dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən başlıca vəzifələrdən biri insanlar arasında dini dözümlülüyn gücləndirilməsinin, müxtəlif din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir.

Azərbaycan xalqı tarix boyu digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət ilə seçilmişdir. Digər din və mədəniyyətlərə dözümlü münasibət, onlarla sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının təbiətindən, insanpərvərliyindən və xoş məramlılığından irəli gəlir. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin, dini cərəyanların yayıldığı, qovuşduğu, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadığı və əməkdaşlıq etdiyi bir məkan olmuşdur. Zərdüştilikdən başlayaraq sonuncu böyük din islamadək bütün dinlər Azərbaycanda yayılmışdır. Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil etməsinə baxmayaraq ölkə Konstitusiyasında bütün dini etiqad və təlimlərin qanun qarşısında bərabər olduğu təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkədəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində multikulturalizm siyasətinə yüksək önəm vermişdir Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki fəaliyyəti, onun xarici siyasəti sübut edir. Belə ki, ölkəmizin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri bütün dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasıdır. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə ölkəmiz böyük uğurlara imza atmışdır. Belə uğurlardan biri kimi “Bakı prosesi”ni qeyd etmək olar. “Bakı prosesi” mədəniyyətlər arasında dialoqun inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan bir təşəbbüsdür. Prezidentimizin 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə 2016-cı il “Multikulturalizm ili” elan edilmişdir.

Multikulturalizmin vətəndaşların həyat tərzinə çevrilməsi onun inkişafının ən yüksək mərhələsidir. Bu mərhələdə vətəndaş cəmiyyəti multikulturalizmin cəmiyyətdə yayılmasında olduqca fəal rol oynayır. Multikulturalizm ideyaları ictimai şüurda möhkəmlənir. Azərbaycanda multikulturalizmin dövlət siyasəti və həyat tərzinə çevrilməsi onun yüksək inkişaf mərhələsindən xəbər verir.

Azərbaycanın multikulturalizm sahəsində böyük nailiyyətlər qazandığını ölkəmizə səfər edən əcnəbilər xüsusi qeyd edirlər. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir.

XIII BÖLMƏ MEXANİKA

1. Abdullayeva N.X. Neft emalı tullantılarının bitum istehsalında səmərəli istifadəsi. (ADNSU).....	3
2. Abdullazadə Ə.A. Boru kəmərləri sistemlərinin etibarlılığının təmin edilməsi üçün boru kəmərləri sistemlərində risklər və onların qiymətləndirilməsi. (ADNSU).....	3
3. Abdullazadə Ə.A. Optimal magistralın seçilməsi üçün modelləşdirilən yeraltı boru kəmərlərinin profiləşdirilməsi, profil və onun elementləri. (ADNSU).....	4
4. Abdullazadə K.S. İri zibil təmizləyicilərdə çiyidin mexaniki zədələnməsinə təsir edən amillər. (ADİU).....	5
5. Ağalarov İ.P. Qeyri-nyuton neft hasil edən quyuların işinin səmərəliliyinin artırılması. (ADNSU).....	6
6. Ağalarov İ.P. Quyu lüləsində və avadanlıqda duz çökməsi və quyu məhsulunun sulaşması ilə mübarizə üsulları. (ANSU).....	7
7. Allahyarov M.B. Ətraf əzələlərində asimetriyanın qiymətləndirilməsi. (ADNSU).....	8
8. Bağirov İ.E. Müxtəlif ölkə poladlarının qaynaqlanma qabiliyyətinin nəzəri qiymətləndirilməsinin əsas üsulları və kəmiyyət göstəriciləri. (ADNSU).....	9
9. Bağirova M., Mirzaliyev E.E. Paker və lövbərin hesabı. (ADNSU).....	11
10. Bağirova M., Mirzaliyev E.E. Sütun sargısının kipləndirmə düyününün iş qabiliyyətinin tədqiqi. (ADNSU).....	11
11. Baxşiyev T.M. Ştanqlı quyu nasosunun klapan düyününün yeyilməyə davamlılığı qabiliyyətinin yüksəldilməsi. (ADNSU).....	12
12. Baxşiyev T.M. Ştanqlı quyu nasosunun plunjerlərinin növləri. (ADNSU).....	13
13. Balakışiyeva R.H. İşlənmiş mühərrik yağlarının təkrar emalı və səmərəli istifadəsi. (ADNSU).....	13
14. Cahangirov Ə.N. Hava elektrik veriliş xətlərinin ifrat gərginlikdən mühafizəsinin müasir metodları. (ADNSU).....	14
15. Cəfərov M.H. Rəng qarışdırma prosesinin idarə edilməsi. (ADNSU).....	15
16. Cəfərov Y.Q. Neft qaz mədən üçün ştanqlı nasosların müxtəlif mühitlərdə yeyilməyə davamlılığının analizi. (ADNSU).....	16
17. Dadaşov E.Q. Quyuların kompressor üsulu ilə istismarında işlədilən avadanlıq. (ADNSU).....	17
18. Denikayeva A.İ. İri zibil təmizləyicilərinin mişarlı bölməsinin texnoloji etibarlılığının yüksəldilməsi və çiyidin mexaniki zədələnməsinə təsir edən amillər. (ADİU).....	18
19. Əbdürəhmanov R.T. Kompressorsuz qazlift üsulunun kompressorlu qazlift üsulundan üstünlüyü. (ADNSU).....	19
20. Əfəndiyev E.R. Sürətli prototipləşdirmə və hazırlanma texnologiyalarının təhlili. (ATU).....	19
21. Əhmədova N.O. Neft-qaz quyularında boruların yivli hissələrində baş verə bilən qəzaların diaqnostikası. (SDU).....	21
22. Əliyev S.A. Səthin mühafizə edilməsi üçün termiki tozlandırma ilə örtük yaratma üsulunun xarakterik xüsusiyyətləri. (ADNSU).....	22
23. Əmiraslanov V.V. Neft-qaz sənayesində istifadə olunan titrəyişli ələklərin təhlili və mövcud problemlərin həlli yolları. (ADNSU).....	23
24. Fərəcov T.E. Quyu ştanqlı nasos qurğularının işqabiliyyətlik göstəricilərinin analizi. (ADNSU).....	23
25. Fərəcov T.E. Quyu ştanqlı nasos qurğusunun dor tipli kanat-qasnaq intiqalı hesabının nəzəri əsasları. (ADNSU).....	24
26. Fətullayev E.F. Qaz-kondensat sistemlərinin fiziki-kimyəvi xassələrinin yataqların işlənmə prosesinə təsirinin tədqiqi. (ADNSU).....	26
27. Fətullayev E.F. Qaz-kondensat sistemlərinin maye buxar müvazinətinin hesablanması. (ADNSU)...	26
28. Hacı S.A. Qaradağ əhəngdaşı karyerində tullantıların tədqiqi və onlardan səmərəli istifadə. (ADNSU).....	27
29. Hacı S.A. Qaradağ əhəngdaşı yatağında divar blokları kəsmək üçün sahənin seçilib əsaslandırılması. (ADNSU).....	28
30. Heydərov T.E. İstismar zamanı qazma borularının etibarlılığının yüksəldilməsində yaranan	

problemlər. (SDU).....	29
31. Həmidov F.E. Boruların lazer üsulu ilə markalanması. (SDU).....	31
32. Hüseynova Z.Ə. Çovdar qızıl karyeri üçün partlayıcı maddənin səmərəli növünün seçilməsi və əsaslandırılması. (ADNSU).....	32
33. Xankişiyev A.S. Quyu dibinin asimmetrik dağıdılması zamanı quyu lüləsinin əyilməsinin təhlili. (ADNSU).....	33
34. Xankişiyev V.Y. Filiz yataqlarının istismarı zamanı yaranan tullantıların ətraf mühitə təsiri. (ADNSU).....	34
35. Xanlayev R.A. Mail quyuları inhirafetdiricisiz qazıdıda quyu lüləsinin əyilmə xarakterinin tədqiqi. (ADNSU).....	35
36. İbrahimov R.R. Dəniz qaz-kondensat yataqlarının işlənməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün yeni texnologiyanın tətbiqi. (ADNSU).....	36
37. İbrahimov R.R. Xəzər dənizində olan qaz kondensat yataqlarının təhlili. (ADNSU).....	37
38. İbrahimli Ə.R. Lokal hesablama şəbəkələrinin layihələndirilməsi (şəbəkələr). (ADNSU).....	38
39. İbrahimova F.İ. Təkmirləşdirilmiş siyirtmə. (ADNSU).....	38
40. İbrahimzadə M.D. Qazma borularının qıfılları üçün üst sətinin yeyilməyə qarşı möhkəmləndirilməsinin tədqiqi. (SDU).....	39
41. İmamquliyev N.S. Qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi. (ADİU).....	40
42. İsayev F.H. Quyu mayesinin çıxarılması üçün ştanqlı quyu nasos qurğusunun çevirici mexanizmində tətbiq olunan qayıq ötürməsi. (ADİU).....	41
43. İsgəndərova A.N. Kompozitlərin quruluşunun davamlılığının artırılması üsulları. (ADİU).....	42
44. İsmayılov B.A. Bulla-dəniz qaz kondensat yatağına qazılacaq yeni quyuların hasilatlarının faza çevrilmələri və flüidlərin fiziki-kimyəvi xassələri nəzərə alınmaqla sektor model əsasında proqnozlaşdırılması. (ADNSU).....	43
45. Kazımov E.M. Yüksək özlülü nefti olan yataqlarda neftverimin artırılması. (ADNSU).....	44
46. Qaraşov Ə.M. Qazlift quyularının qaldırıcı lift borularında parafin çöküntülərinin təmizlənməsinin yeni üsulu. (ADNSU).....	44
47. Qaraşov Ə.M. Laylardan hasilat quyularına su axınının qarşısının alınması ilə sulaşmış qazlift quyularının məhsuldarlığının artırılması üsulu. (ADNSU).....	45
48. Qasımov L.Ş. Daş Salahlı bentonit gili yatağının işlənməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri. (ADNSU).....	46
49. Qasımov V.Q. Yüksək möhkəmlikli çuqun detallar üzərinə nanoölçülü mis ovuntusunu çökdürmə xüsusiyyətləri tədqiqi. (ADNSU).....	47
50. Qədirzadə A.Q. Rektifikasiya kalonunda boşqabların müqayisəli təhlili və analizi. (ADNSU)....	48
51. Quluzadə Ə.İ. Quyudibi zonanın bərkidilməsi üçün məsələnin mahiyyəti. (ADNSU).....	48
52. Quluzadə T.E. Maili quyularda yaranmış ikinci lülənin təcrid olunması. (ADNSU).....	49
53. Qurbanlı G.E. Şlama betonun alınması. (ADNSU).....	50
54. Qurbanov T.R. İki fazlı sistemlərin hidrodinamikası. (ADNSU).....	51
55. Qurbanov T.R. Vurucu quyuların tədqiqatı. (ADNSU).....	51
56. Məmmədbəyov Z.Ə. Bərpa olunan enerji mənbələri. (ADNSU).....	52
57. Məmmədbəyov Z.Ə. Günəş elektrik stansiyaları və onların növləri. (ADNSU).....	54
58. Məmmədli N.F. Qazlift quyularının vaxtaşırı istismarında işçi agentin sərfinin azaldılması, neft hasilatının intensivləşdirilməsi yolları. (ADNSU).....	56
59. Məmmədli N.F. Sulaşmış qazlift quyularının vaxtaşırı istismara keçirdikdə işçi agentin sərfinə qənaət etməklə neft hasilatının artırılması. (ADNSU).....	56
60. Məmmədov E.O. Boruların yivli hissələrini yağlamaq üçün qurğu. (ADNSU).....	57
61. Məmmədova G.Ə. Yüksək keyfiyyətli parçaların istehsalında istifadə olunan avtomatlaşdırılmış maşınların müasir vəziyyəti. (ADİU).....	58
62. Miriyev M.M. Quyu alətinin kəsən hissəsinin rəşional materialının təyini. (ADNSU).....	59
63. Musayeva B.E. Mişarlı təmizləyicilərdə barabanla kolosniklər arası məsafənin çiyidin mexaniki zədələnməsinə və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə təsirinin tədqiqi. (ADİU).....	59
64. Musayeva T.M. Göz optik sistem kimi. (ADNSU).....	60
65. Nuriyev E.E. Metal hissələrdə əmələ gələn defektlərin müəyyən edilməsi metodları. (ADNSU).....	61
66. Paşayev F.R. Xətti və bucaq yerdəyişməli tutum vericisi. (SDU).....	63

67. Tarverdiyeva N.G. Fontan quyusunun dinamikası (ADNSU).....	63
68. Rəhimova N.A. Katalitik krekinq qurğusunda katalizatorun «Qaynar» layda regenerasiyası prosesinə təsir edən amillər. (ADNSU).....	64
69. Şirinli S.Ş. Texniki parçaların toxunmasında müxtəlif əriş sapları sisteminin gərilməsinin nəzəri tədqiqi. (ADIU).....	65
70. Tağıyev E.V. Neft-kondensat sistemlərinin reoloji xassələrinin tədqiqi. (ADNSU).....	66
71. Tağıyev E.V. Yüksəközlülük mayelərin boru kəmərinə hərəkət üsulları və nəql olunma üçün tətbiq vasitələri. (ADNSU).....	67
72. Tağıyeva S.Z. Psevdoqaynar layın məsələliliyinin dəyişməsi. (ADNSU)	69
73. Yunuslu A.A. Elektromiografiyada diaqnoz nəticələrinə linqvistik informasiyanın daxil edilmə üsulları. (ADNSU).....	69
74. Yunusov N.Ş. Tibbi təyinatlı audiometrik sistem. (ADNSU).....	70
75. Yusifli N.B. Neft-qaz hasilatının düşmə əyrilərinin istifadəsi. (ADNSU).....	71
76. Yusifli N.B. Neft-qaz hasilatının düşmə əyrilərinin tipləri. (ADNSU).....	72
77. Zahirova M.X. Mişarlı barabanda dairəvi profilli kolosniklərin xam pambığın zibillərdən təmizlənmə intensivliyinə təsirinin nəzəri analizi. (ADIU).....	73
78. Zeynalov N.Ə. Düzaxınlı siyirtmənin tıxayıcı düyünündə kipləndirmə effektinin tədqiqi. (ADNSU).....	74
79. Абдуллаева Н.Х. Рациональное использование отходов нефтепереработки в производстве битума. (АГУНП).....	75
80. Абдулпразгов А.А. Изменения давления в скважинах при спуске и подъеме колонны труб. (АГУНП).....	76
81. Алескеров Э.Р. Распознавание геометрических фигур при помощи методов машинного обучения на многоядерной архитектуре. (АГУНП).....	76
82. Бадалов З.Б. Восстановительная наплавка замков бурильных труб. (АГУНП).....	77
83. Гаджибекова Н.К. Устройства для ликвидации поглощения. (АГУНП).....	79
84. Гадимов Н.Э. Породоразрушающий инструмент используемые при отборе керна. (АГУНП).....	79
85. Гамидзаде А.Х. Усовершенствованный шаровой кран. (АГУНП).....	80
86. Гусейнов Д.О. Постановка задач исследования по повышению работоспособности буровых насосов. (АГУНП).....	81
87. Ибрагимли К.В. Влияние подсоса воздуха на давление в нерегулируемой гидросистеме с шестеренным насосом. (АГУНП).....	82
88. Ибрагимли К.В. Методы повышения кавитационного запаса шестеренного насоса. (АГУНП).....	83
89. Махмудов Э.Э. Исследование гидравлических потерь в проточной части центробежного насоса при работе с гидродинамически активными добавками. (АГУНП).....	83
90. Мехтиев А.Ф. Генерация каскада хаара для распознавания дорожных знаков ограничения скорости с использованием библиотеки OPENCV. (АГУНП).....	84
91. Мехтиев А.Ф. Распознавание дорожных знаков с использованием библиотеки OPENCV. (АГУНП). 85	
92. Мехтиев Р.Р. Исследование экологических рисков, возникающих при цементировании скважин. (АГУНП).....	86
93. Мусаев М.В. Оценка эффективности методов обработки призабойной зоны скважин. (АГУНП).....	88
94. Му Тяньи. Анализ эффективности заводнения нефтяных месторождений на основе емкостно-резистивной модели. (АГУНП).....	89
95. Нго Доан Дук. Комплексная технология восстановления бездействующих скважин на месторождениях Вьетнама. (АГУНП).....	89
96. Салаев М.Т. Исследование метода бурения скважин на депрессии. (АГУНП).....	90
97. Сардаров И.С. Безразмерные характеристики центробежных насосов для поддержания пластового давления. (АГУНП).....	91
98. Солнцев Д.А. Использование бесконтактных методов, при определении психоэмоционального состояния пилота. (АГУНП).....	91
99. Солнцев Д.А. Прибор для определения психоэмоционального состояния пилота. (АГУНП).....	92

100. Сханг Ханксуан. Анализ современных методов повышения нефтеотдачи низкопроницаемых коллекторов. (АГУНП)	94
101. Таги-заде М.Н. Мониторинг подводных переходов магистральных трубопроводов. (АГУНП).....	94
102. Хе Ксучен. Анализ методов повышения нефтеотдачи месторождений высоковязких нефтей. (АГУНП).....	95
103. Янг Юнги. Новые типы буровых растворов, используемые за рубежом для бурения горизонтальных скважин. (АГУНП).....	96

XIV BÖLMƏ BİOLOGİYA

1. Abbasova S.R. Biologiya tədrisində fənninin təşkilində və mənimsənilməsində İKT- nın rolu. (LDU)	97
2. Abdullayeva M.S. Respublikamızın istehlak bazarında realizə olunan qarağat və zirincin qidalılıq dəyəri və keyfiyyət göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU)	98
3. Abdullazadə N.E. Uşaqların qida rasionunda zülalların, karbohidratların, yağların, vitaminlərin, mineral maddələrin rolu. (ADİU).....	99
4. Abdullazadə N.E. Ət məhsullarının təhlükəsizliyi. (ADİU).....	101
5. Allahverdiyev A.A. Azərbaycanda yetişdirilən buğda sortlarından alınan unun çörək-bulka məmulatları istehsalında tətbiqi prinsiplərinin tədqiqi. (ADİU).....	103
6. Aslanova A.Ə. Azərbaycanın neftlə çirklənmiş ərazilərinin deyteromisetlərinin hüceyrəxarici fermentlərinin skriningi. (SDU)	104
7. Ataxanova X.R. Bakı Ticarət Şəbəkəsində realizə olunan nərgə balıqlarının əmtəlik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU)	105
8. Atayeva G.A. Biologiya dərslərində tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsi yolları. (LDU)	106
9. Abışova M.H. Kivi bitkisi meyvələrindən alınmış ekstraktlarla zərərli mutasiyaların modifikasiyası. (LDU).....	106
10. Aslanlı A.R. Lənkəran bölgəsində bitən bir sıra qeyri ənənəvi bitkilərin ekoloji davamlılığının qiymətləndirilməsi. (LDU).....	107
11. Babazadə P.B. Biologiyanın tədrisində anlayışlar və onların öyrədilməsinin əhəmiyyəti. (ADİU)	108
12. Bağırılı N.İ. Şagirdlərin xərçənkimilərə və hörümçəkkimilərə aid mövzuların mənimsənilməsində çətinlikləri. (SDU)	109
13. Bağirova A.V. Müasir təhsil sistemində dərsə verilən tələblərin biologiya fənni ilə qarşılıqlı əlaqəsi. (LDU)	110
14. Bağirova Ə.Z. Çoxillik bitkilərdə yeni formaların alınmasında suni mutagenezdən istifadə yolları. (SDU)	111
15. Balakışiyeva A.Z. Varvara su hövzəsində ovlanan xanəkimilər fəsiləsinə aid olan balıqlar haqqında məlumat. (ADİU).....	112
16. Balakışiyeva S.A. Süd və süd məhsullarının çeşidi, xüsusiyyətləri və müalicəvi əhəmiyyəti. (ADİU)	113
17. Baxışova M.C. Stresə müxtəlif davamlılığı olan siçovulların beyin nahiyyələrinin proteom analizi. (AMEA)	114
18. Bəndəlizadə G.S. Biologiya tədrisində praktik işlərin fənnin mənimsənilməsində rolu. (ADPU)	114
19. Cavadova A.M. Lənkəran bölgəsində bitən bəzi dərman bitkilərinin genetik davamlılığının artırılmasında rolu. (LDU).....	115
20. Camalzadə L.R. Biologiyanın tədrisində multimediyə vasitələrindən istifadənin əhəmiyyəti. (ADİU)	116
21. Cəbrayıllova L.R. Hipoksiyanın fosfofruktokinaza-1 fermentinin mitoxondri membranı ilə assosiasiyasına təsiri. (AMEA).....	117
22. Cəfərova S.N. Üzümün cəhrayi süfrə şərablarının emalının mütərəqqi texnologiyasının işlənilməsi və şərabların keyfiyyətinin formalaşmasına təsir göstərən amillərin tədqiqi. (ADİU).....	117
23. Ceyranova G.Ə. Ksilotrof göbələklərin hidrolitik təsirli fermentlərinin proteolitik aktivliyinin təyini. (SDU)	118
24. Cümşüdlü S.C. Orta məktəbdə şagirdlərin təfəkkür fəallığının inkişaf etdirilməsində bioloji qanunların rolu. (ADPU)	119

25. Dəmirçiyeva A.R. Abşeron yarımadasında torpağın radioaktiv tullantılarla çirklənməsi. (ADNSU).....	120
26. Əhmədli S.E. Biologiya fənninin tədrisində müstəqil işlərdən istifadə olunması. (ADPU)	121
27. Ələkbərzadə A. M. Üzümlük-Azərbaycan kənd təsərrüfatının ən perspektiv sahəsi kimi. (ADİU)....	121
28. Ələkbərzadə E.Ş. Mingəcevir su hövzəsində ovlanan siyənəkkimilər fəsiləsindən olan kılka balıqları haqqında ümumi məlumat. (ADİU)	122
29. Əliyeva G.Y. Azərbaycanın çirklənmə mənbəyinə görə fərqlənən bəzi torpaqlarının mikoloji qiymətləndirilməsi. (SDU).....	124
30. Əlizadə A.A. Biologiyanın tədrisində müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi. (LDU).....	124
31. Fərzəliyeva S.Y. İnsan irsiyyəti xüsusiyyətlərinin əkizlik üsulu ilə öyrənilməsi. (GDU).....	125
32. Hacıyeva İ.E. Buğdanın ehtiyat zülallarının öyrənilməsi və əhəmiyyəti. (SDU).....	127
33. Hacıyeva R.C. Xəzərin Abşeron körfəzində ovlanan krevetlərin əmtəlik göstəricilərinin tədqiqi və keyfiyyətinin ekspertizəsi. (ADİU).....	128
34. Həmidova S.R. Orta məktəblərdə ekoloji biliklərin öyrədilməsinin nəzəri əsasları. (LDU)	129
35. Hənifəyev S.K., Balayev P.N. Boranı meyvəsindən alınan pürenin xarakteristikası. (ADİU).....	130
36. Həsənova G.H. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması yolları. (ADPU).....	132
37. Hüseynli N.F. Azərbaycanda yetişdirilən kartoş sortlarının zərərsizlik göstəriciləri. (ADİU).....	132
38. Hüseynova Ü.N. “Yaddaş məktəbi”ndən “düşüncə və təfəkkür məktəbi”nə. (ADPU).....	135
39. Hüseynova Ü.S. Bioloji elmlərin tədrisində fənlərarası əlaqənin imkan və yolları. (SDU).....	135
40. Hüseynova T.Q. Nar meyvələrinin ikinci dərəcəli sənaye emalı məhsullarından yüksək metoksil qida pektini istehsalının perspektivləri. (ADİU)	136
41. Hüseynova T.Z. Azərbaycanın daxili su hövzələrində ovlanan vətəqə əhəmiyyətli balıqların əmtəlik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU).....	137
42. Xəlilli A.M. Duzlu mühitin simbiotik sistemə və azot metabolizminə təsiri. (SDU)	138
43. Xudiyev O.F. Zülal bufer sistemi. (NDU).....	138
44. İsmayılova N.V. Şagirdlərə biologiya dərslərində laboratoriya işlərinin aparılmasının əhəmiyyəti. (SDU).....	139
45. Qəhrəmanlı G.Ə. Efıryağı örtülütoxumlu bitkilərinin antifungal aktivliyi. (SDU)	140
46. Qəhrəmanlı N.A. Giləmeyvə püresi əsasında çalınmış şirin məmulatların istehsal texnologiyasının işlənməsi. (ADİU)	140
47. Quluzadə A.Ş. Biologiyanın tədrisində integrativ əlaqələrin yaradılması. (ADPU).....	141
48. Qurbanova X.V. Azərbaycanın qədim və primitiv həşərat qruplarının (əqrəbmilçəklər və dəvəciklər) tədqiqinə dair. (AMEA).....	142
49. Maliyeva S.İ. Biotexnologiya fənninin ali təhsil müəssisələrində laboratoriya məşğələlərinin təşkili və tədrisində vacib olan ümumi müddəalar. (OYU).....	143
50. Məcidova M.N. Balaxanının neftlə çirklənmiş ərazilərinin torpaqlarında yayılan ziqomisetlərin ekzoproteaz aktivliyi. (SDU)	144
51. Məhərrəmov K.Q. Kür çayı mənsəbində bioloji məhsuldarlığın öyrənilməsi. (SDU).....	144
52. Məhyəddinova Ü.M. Müasir təlim metodlarının bəzi komponentləri. (SDU)	145
53. Məmmədova G.B. Üzüm tənəyi yarpaqlarından müxtəlif üsullarla alınan ekstraktların biokimyəvi tərkibinin tədqiqi. (ADİU).....	146
54. Məmmədova G. Qlutamat turşusunun reseptorları. (NDU).....	148
55. Məmmədova Ş.A. Buğda bitkisinin dən məhsuluna təsir edən aqrotexniki tədbirlərin dəqiqləşdirilməsi. (ADAU).....	149
56. Məmmədova S.Ə. Azərbaycanda yayılmış noxud bitkisinin növdaxili polimorfizmin öyrənilməsi. (SDU)	151
57. Məsimova Ü.A. Biologiya dərslərində sağlamlığın qorunmasının tədrisinin yolları. (ADPU) ...	151
58. Məsimova V.İ. Stres faktorlarının mikroorqanizmlərdə yaratdığı funksional dəyişikliklər. (SDU).....	152
59. Mirzəyeva X.Ş. Tünd alkoqollu içkilərin alınmasının texnoloji prosesləri. (ADİU).....	153
60. Möhbəliyeva N.H. HACCP prinsipi əsasında çörək-bulka məmulatlarının keyfiyyətinin idarə edilməsinin genişlənməsi və tədqiqi. (ADİU).....	154
61. Musayeva G.M. Süd məhsullarının təhlükəsizliyini və keyfiyyətini təmin edən amillər. (ADİU).....	156
62. Mustafayev E.A. “C” vitamininin xammal bazası və xüsusiyyətləri. (ADİU).....	158
63. Nagizadə N.H. Azərbaycanda istehsal olunan ekoloji təmiz ət və ət məhsulları çeşidi. (ADİU)	158

64. Nəcəfova T.A. Qulançarın becərilməsi. (ADİÜ)	159
65. Novruzova X.E. Buğda-egilops hibridlərində ehtiyat zülalların polimorfizminin öyrənilməsi. (SDU)...	160
66. Nuri N.M. Kulinar məhsulları istehsalında tətbiq olunma məqsədilə yerli sarımsaqdan qida komponentləri alınması texnologiyasının işlənməsi. (ADİÜ)	161
67. Orucova Ə.E. Sirkadian ritmdən asılı olaraq siçovulların baş beyində qlutamatdekarboksilazanın fəallığının dəyişməsi. (AMEA).....	162
68. Osmanlı N.Q. Qida texnologiyalarında tətbiq olunma imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə, nar meyvəsi və onun emal məhsullarının bioloji və tibbi faydalarının ümumiləşdirilmiş təhlili. (ADİÜ).....	163
69. Rzayeva X.Q. Təhsilin informatlaşmasında informasiya texnologiyalarının rolu. (SDU).....	164
70. Sadıqova H.K. Siçovulların baş beyində aspartataminotransferazanın fəallığının sirkard asılılığı. (AMEA).....	165
71. Səfərova N.C. Kəkləkotu populyasiyalarının sitogenetik tədqiqi. (GDU)	166
72. Səttarova X.H. Ali məktəblərdə mikrobiologiya fənninin laboratoriya məşğələlərinin tədrisi və təşkili. (OYU).....	168
73. Seyidli A.H. Aşağı kürün hidrobioloji və mikrobioloji rejimlərinin tədqiqi. (SDU).....	168
74. Süleymanova S.N. Biologiyanın tədrisində müasir təlim metodlarının əhəmiyyəti. (SDU).....	169
75. Şirəliyeva G.İ. Meyvə və tərəvəzlərdə mikrobioloji mühit. (SDU).....	170
76. Şıxəliyeva V.F. Azərbaycanda yetişən giləmeyvələrin-böyürtkən və bağ çiçəyinin keyfiyyət göstəricilərinin tədqiqi. (ADİÜ)	171
77. Şıxəliyeva V.F. Respublikamızın istehlak bazarında realizə olunan moruğun istehlak xassələri və keyfiyyət göstəricilərinin tədqiqi. (ADİÜ).....	172
78. Гулиева Ф.Р., Махмудлу Г.Ш. Экспертиза показателей качества речного рака, обитающего в пресных водах Азербайджана. (АГЭУ).....	173

XV BÖLMƏ DİLÇİLİK

1. Abasova G.S. Nitq hissələrinin mərhələli təhlili. (OYU).....	175
2. Abbasova N. Teachers' and learners' preferences for error correction. (NSU).....	175
3. Abbasova N.İ. Xarici dilin tədrisində rast gəlinən aktual problemlər. (OYU)	177
4. Abdullayeva G.M. N.Xomskinin dilçilik görüşləri. (BSU).....	178
5. Abdullayeva S.Y. Diskursun yadda saxlanılması. (SDU).....	178
6. Ağarzayeva T.Ə. Mirzə Ələkbər Sabirin dilində rusizmlər. (BSU).....	179
7. Ağarzayeva T.Ə. Mirzə Ələkbər Sabirin satira yaradıcılığı. (BSU).....	180
8. Ağasiyeva S.E. "Divani lüğət-it Türk"də ismin mənsubiyyət kateqoriyası. (SDU).....	180
9. Ağayeva K.F. İngilis və azərbaycan dillərində qrammatik zaman kateqoriyasının müqayisəli tədrisi. (OYU)	181
10. Ağazadə G.Ş. XX əsrdə Azərbaycan dilçiliyində feili sifətin tədqiqi. (BSU).....	182
11. Alıyeva G.Q. İngilis və azərbaycan dillərində ismi və feili birləşmələrlə ifadə olunan xitablar. (SDU)...	183
12. Alıyeva R.T. Cənubi Qafqaz toponimlərinin (oykonimlərin) linqvistik xüsusiyyətləri. (SDU)....	184
13. Aslanova L.M. İngilis və azərbaycan dilində təyini söz birləşmələri. (SDU).....	185
14. Bağırova G.Q. Nature of grammatical categories. (GSU).....	186
15. Bağırova G.Q. Typology of grammatical categories. (GSU).....	188
16. Bayramova A.A. Prosodik elementlərin (ton, tembr, vurğu, melodika, ritm, fasilə və s.) intonasianın təşkilində rolu. (BSU).....	189
17. Bayramova L.R. Siyasi diskursda omonim işlənmələr. (SDU).....	190
18. Bilal D. İ. Azərbaycan dilçiyində frazeologiyanın öyrənilmə tarixi. (BSU).....	190
19. Bilal D. İ. Dünya dilçiliyində frazeologiyanın öyrənilmə tarixi. (BSU).....	192
20. Cavadova H.A. Mikromətnlərin komponentləri arasında paralel əlaqə. (BSU).....	193
21. Cavadova H.A. MSB-lərin komponentləri arasında zaman əlaqəsi. (BSU).....	194
22. Edilxanova F.İ. Dürğu işarələri və onların ibtidai sinifdə öyrədilməsində müstəqil və qrup işlərinin rolu, oyunların əhəmiyyəti. (BMU).....	195
23. Əliyeva C.R. İngilis və azərbaycan dillərində inkarlıq bildirən cümlələr və şəkilçilər. (OYU).....	196

24.	Əliyeva G.A. Features of newspaper style. (GSU).....	198
25.	Əliyeva G.A. Phraseological unit as a newspaper title and its functions. (GDU).....	199
26.	Əliyeva G.M. Köməkçi nitq hissələri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, təsnifi.(OYU).....	201
27.	Əliyeva L.M. Ekspressivlik anlayışı və elmi ədəbiyyatda izahı. (BMU).....	202
28.	Əliyeva L.T. Söhbətin təhlili. (SDU).....	203
29.	Əliyeva R.R. Toponimlərin növləri. (BSU).....	204
30.	Əmirahlı S.Ə. Bakı türkoloji qurultayının terminologiya məsələsi ilə bağlı yekun qərarı. (BSU).....	204
31.	Əsədova N.R. Müasir ingilis dilində söz önləri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.(OYU).....	205
32.	Əsgərova B.A. Tövratin antropoloji leksikası. (AMEA).....	206
33.	Əsgərova İ.Ş. İ.Hüseynov yaradıcılığında ana torpağa, təbiətə bağlılıq ("Zəhər" hekayəsi əsasında). (BSU).....	207
34.	Əskərova Z.M. Azərbaycan dilində əlifba məsələsi: M.F.Axundov və I türkoloji qurultay. (BSU).....	208
35.	Əşrəfova İ. Polysemy. (NSU).....	209
36.	Fərəc-zadə F.S. Azərbaycan antroponimiyasının tədqiqi tarixi. (BSU).....	210
37.	Fərəc-zadə F.S. Müasir dövrdə soyad problemi. (BSU).....	212
38.	Gökdemir Ayşe Aydın. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. (BSU).....	213
39.	Gökdemir Ayşe Aydın. Türk dünyasında əlifba problemi. (BSU).....	214
40.	Guseynova Kh.N. The role of multiple intelligences in the structure of new english curriculum. (GSU)...	214
41.	Hacılı N.T. Ümumi fonetikanın ilkin anlayışları. (SDU).....	216
42.	Hacıyeva G.K. Frazoloji birləşmələrin tarixi mənbəyi. (OYU).....	217
43.	Hacıyeva M.M. İngilis dilində prefikslər. (BSU).....	219
44.	Hacıyeva M.M. İngilis dilində söz yaradıcılığı. (BSU).....	220
45.	Həmidova A.N. Azərbaycan dilində xörək adlarının formalaşması və inkişafı. (BSU).....	221
46.	Həsənli A.N. Həm əsas, həm də köməkçi modal fel kimi işlənən fellərin təsnifatı. (BSU).....	221
47.	Həsənli S.F. Frazoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik gətirən dil vahidi kimi. (MDU).....	222
48.	Həsənova S.Ə. Bədii təsvir vasitələri və onların tərcümə xüsusiyyətləri. (BSU).....	223
49.	Hüseynova A.V. Dilçilikdə frazeoloji cümlə problemi. (BSU).....	223
50.	Ibragimov T.R. The significant relationship between reading and writing. (OYU)	224
51.	İbrahimova X.İ. Azərbaycan dilində arxaikləşmənin səbəbləri və tədqiqi. (OYU).....	226
52.	İsayeva R.E. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər haqqında. (BSU).....	227
53.	İsayeva R.E. Terminlərin tərcüməsində ekvivalentlik məsələsi. (BSU).....	228
54.	İsmayılov M. Qarabağ məsələsi çağdaş romanları aspektində başlıca mövzu kimi. (SDU).....	228
55.	İsmayılova N.E. Tərcümədə çoxmənalılıq və kontekst problemi. (BSU).....	229
56.	İsmayılova Z.M. "Kitabi-Dədə Qorqud"da rənglər. (BSU).....	230
57.	İsmayılova Z.M. Rəng simvolikası: ağ, qara və qırmızı. (BSU).....	230
58.	Kerimova R. Typology of phraseological units in modern english and azerbaijani. (NSU).....	231
59.	Kişizadə İ.Z. Oğuz qrupu türk dillərində əvəzliliklərin müqayisəsi. (SDU).....	233
60.	Qarayeva K.N. Media dilində morfoloji alınmalar. (BSU).....	234
61.	Qasımova S.D. Frazoloji birləşmələrin Azərbaycan nağıllarında yeri. (BSU).....	234
62.	Qədirov M.M. Azərbaycan dili şivələrində ədəbi dilin arxaik feilləri. (MDU).....	235
63.	Qəhrəmanova B. Məhəmməd Füzulinin "Ey hərir içrə tənini, mütləq bülür içrə güləb" başlıqlı müxəmməsinin leksik semantik xüsusiyyətləri. (SDU).....	236
64.	Qəzənfərli A.E. Modal sözlər və onların ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsi. (OYU)....	238
65.	Quliyeva G.G. Dastanlarımızda frazeologizmlərin rolu. (MDU).....	239
66.	Quluzadə F.F. Paremioloji vahidlərin yaranması tarixi. (BSU).....	239
67.	Məcidova M.D. Bədən üzvləri adları ilə yaranmış frazeoloji sinonimlərin xüsusiyyətləri. (BSU).....	240
68.	Mədatova L.M. M.Şirəliyev və onun dilçilik məktəbi. (BSU).....	241
69.	Mədatova L.M. Məmmədəğa Şirəliyev və onun türkoloji dilçilikdə yeri. (BSU).....	241
70.	Məhərrəmov G.R. Azərbaycan dilində feilin keçmiş zamanı haqqında. (BSU)	242
71.	Məmmədli N.A. Frazoloji birləşmələrin tədrisi. (OYU).....	243
72.	Məmmədov İ.Ə. Nəsiminin azərbaycan ədəbi dili tarixində mövqeyi.(BSU).....	244
73.	Məmmədova F.R. İngilis dilində məcazlar sistemi. (SDU).....	245
74.	Məmmədova F.R. Metafora və onun xüsusiyyətləri. (BSU).....	246
75.	Mərdanova A.M. Azərbaycan publisistikasının yaranma tarixi. (BSU).....	247

76.	Mərdanova A.M. Ədəbi dilin publisistik üslubu və onun əsas xüsusiyyətləri. (BSU).....	248
77.	Mikayılova N.V. Təxəllüslərin bəzi leksik-qrammatik xüsusiyyətləri. (BSU).....	248
78.	Mirzəyeva G.S. Dilçilikdə sintaqm problemi. (BMU).....	249
79.	Murtuzəliyeva G.N. Milli-mədəni özünəməxsusluğun tərcümədə qorunması haqqında. (BSU)....	250
80.	Mustafazadə T.V. Tədris prosesində sözlərin məcazi mənalarının öyrənilməsi yolları. (OYU)...	251
81.	Müseibova U.M. Dilçilik müasir mərhələdə. (BSU).....	252
82.	Nemətli A.R. Feili birləşmələr söz birləşmələrinin bir növü kimi. (BSU).....	253
83.	Nurəliyev R.R. Fonetik hadisələrin tədrisi. (OYU)	253
84.	Nuri Eleviyyə. Using concept mapping in education. (NSU).....	256
85.	Poladova V.C. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının yaranma tarixi. (OYU).....	257
86.	Rasulova V. Phonological system of the english language. (NSU).....	258
87.	Rəcəbova E.Q. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına əsaslanaraq ismi birləşmələr daxilində sintaktik əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi. (BMU).....	260
88.	Rəsulova F.H. Söz birləşmələri, onların xarakterik xüsusiyyətləri, təsnifi. (OYU).....	261
89.	Sabirli S.Ə. Dil təlimində integrasiyanın- fəal tətbiqetmənin mahiyyəti. (GDU).....	261
90.	Seyidova A. Principles of foreign language teaching. (NSU).....	263
91.	Shirnova S. Multiple intelligences theory. (NSU).....	264
92.	Şahvəranova G.M. Somatik frazeologizmlərin quruluş xüsusiyyətləri. (BSU).....	265
93.	Şakirli G.İ. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it Türk” əsərində xörəyə aid terminlər. (BSU).....	265
94.	Şakirli G.İ. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it Türk” əsərində məişət leksikası. (BSU).....	266
95.	Yusubova L.S. Feilin təsriflənməyən formaları sistemində feili bağlamanın yeri. (BSU)	266
96.	Yusubova N.H. İngilis dilində sözlərin əsas aksent tipləri. (BSU).....	267
97.	Zeynalova N.Y. Ornitonim komponentli frazeologizmlər. (BSU).....	268
98.	Zeynalova R. Reflexivity as a functional-semantic field in english. (NSU).....	268
99.	Zeynalova S.Z. Using writing activities to improve L 2 speaking. (GSU).....	269
100.	Алиева С.Э. Заимствования в современном русском языке. (БСУ).....	271
101.	Багирова Г.Э. Лексический повтор в диалогической речи. (БСУ).....	271
102.	Гулуева Э.Д. Порядок слов в простом повествовательном предложении русского языка. (БСУ).	272
103.	Исмаилова А.Х. Отрицательный образ женщин в пословицах и поговорках. (БСУ).....	273
104.	Ли Жанна Олеговна. Способы письменной передачи узбекских имен в русском языке.(БСУ)....	274

XVI BÖLMƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1.	Abbasova G.R. Teodor Drayzerin “Dahi” romanında şəxsiyyətin mənavi azadlığı. (SDU).....	275
2.	Abdullayeva E.A. Görkəmli amerikan şairi Mark Tvenin yaradıcılığının satirikanın formalaşmasında rolu. (OYU).....	276
3.	Ağababayeva S.E. Anarın “Dantenin yubileyi” povestində “sadə insan” problemi. (BSU).....	277
4.	Allahquliyeva G.X. “Ölən dünyam” romanında cəmiyyət və şəxsiyyət problemi. (SDU).....	278
5.	Aslanova S.B. İsmayıl bəy Qaspiralının “Qadınlar ölkəsi” romanında qadınların rolu. (SDU).....	279
6.	Babayeva Ş.Q. Azərbaycan dilində yazılmış “məcməül-xəvas” təzkirəsi haqqında. (BSU).....	280
7.	Behbudova X.H. Tarixi roman janrının xüsusiyyətləri. (BSU).....	282
8.	Behbudova X.H. Valter Skottun əsərlərində romantik və realistik cəhətlərin vəhdəti. (BSU).....	282
9.	Bədəlova B.Ə. Mirzə Şərif Mirzəyevin memuarlarında mətbuat məsələləri. (BSU).....	283
10.	Bədəlova B.Ə. Ömər Faiq Nəmanzadənin memuarlarında mətbuat məsələləri. (BSU).....	284
11.	Budaqlı G.V. Bəkir Nəbiyevin tədqiqatında Almaz İldırım. (SDU).....	285
12.	Cavadova N.C. Oskar Uayldın yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri. (BSU).....	286
13.	Əkbərova G.Z. M.F.Köprülüzadə yaradıcılığında ozan sənəti. (SDU).....	286
14.	Ələkbərova H.İ. “Azərbaycan yurd bilgisi” jurnalında “Kitabi Dədə Qorqud” eposu ilə bağlı araşdırmalar. (BSU).....	288
15.	Əliyeva S.K. Qurd obrazı müxtəlif mətnlərdə. (BSU).....	289
16.	Əliyeva T.F. Ayris Mördok yaradıcılığında sevgi və sənət mövzusu. (BSU).....	290
17.	Əliyeva T.F. İngilis ədəbiyyatında Ayris Mördok yaradıcılığı. (BSU).....	290
18.	Əlizadə K.A. Anarın memuar yaradıcılığı. (BSU).....	291
19.	Əsədova Ş.B. Sabir Əhmədlinin “Axirət sevdası” romanında sərt həqiqətlər. (BMU).....	291

20. Fərmanova S.S. “Kitabi - Dədə Qorqud”un tədrisində dil və üslub məsələləri. (OYU)	292
21. Gasimova N.G. Walt whitman's mature reflections in 'leaves of grass'. (BEU).....	293
22. Hacıyev N.A. “İsgəndərnamə” əsərinin dünya ədəbiyyatındakı yeri. (SDU).....	294
23. Hüseynova M.S. “Gümüşöl əfsanəsi” əsərində psixologizm. (BMU).....	294
24. Hüseynova R.M. Digital diplomatiya və onun Qarabağ münaqişəsinin həllində rolu. (BSU).....	285
25. İmanquliyeva A.C. Müasir nəsrə qəhrəman. (BSU).....	296
26. İsayev O. Azərbaycan mühacirətində İstanbul nəşrləri. (BSU).....	297
27. İslamova Y.S. Bəxtiyar Vahabzadə dramaturgiyasının səciyyəvi xüsusiyyətləri. (BSU).....	298
28. İslamova Y.S. Yaratdığı əsərlərlə oxucunu düşündürmək. (BSU).....	299
29. İsmayılı A.F. İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povestində insan və təbiət problemi. (BSU).....	300
30. Qafarova S.A. Ernest Heminqvey əsərləri azərbaycan dilində. (BSU).....	301
31. Qasımova J.E. Folklor motivli əsərlərin tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi. (MDU)	301
32. Qəmbərov S.M. Ramiz Rövşənin poeziyasında təsəvvüf. (SDU).....	302
33. Quluzadə K.R. “Küçələrə su səpmişəm” povestində Xəlil və Bəhmən qarşıdurması. (BSU).....	304
34. Quluzadə K.R. İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povestində Dədə palıd surəti. (BSU).....	304
35. Qurbanova K.S. “Leyli və Məcnun” və “Romeo və Cülyetta” əsərlərində məhəbbətin təzahür formaları. (OYU).....	305
36. Qurbanzadə G.M. Məmməd Hüseyn Şəhriyarın “Heydər babaya salam” şeirində milli adət ənənələrin tərənnümü. (OYU).....	306
37. Mahmudzadə T.E. Mehmet Akif Ərsoyun mənzum hekayələri. (SDU).....	307
38. Məmmədov T.Ş. Yaşar Qarayevin elmi-ədəbi irsi. (SDU).....	308
39. Məmmədova N.M. U.Folknerin yaradıcılığının ilk dövründə yazıcının fəal həyat mövqeyi. (OYU).....	310
40. Məmmədova R.S. “Piqmalion” pyesinin bədii komponentləri. (BSU).....	311
41. Məmmədova Ü.R. “Əsli və Kəram” dastanında mifik obraz və hadisələr haqqında. (BSU)	312
42. Məmmədova V.V. “Bilqamis” dastanında yuxu motivinin rolu. (BSU).....	312
43. Mənəfova S.B. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində evlilik növləri. (BSU).....	313
44. Mərdanova N. Səməd Mənsurun satirik şeirləri. (NDU).....	314
45. Muradova N.C. Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” əsərində xəstə obrazının daxili sarsıntıları. (BMU)...	315
46. Muradzadə Z.H. “Qar kraliçası” nağılında dini ünsürlər. (SDU).....	316
47. Nəsbli S.A. M.Ə.Sabirin məktəbə, elmə, təhsilə köhnəpərəst münasibətin tənqidinə həsr olunmuş satırları. (MDU).....	317
48. Nəsirov N.Ş. Divan ədəbiyyatında “Meyxanə” simvolu. (BSU).....	318
49. Nəsirova F.R. Fransa ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi irsinin tədqiqi. (BSU)	319
50. Novruzova N.S. Creative way and features of the writer's style J.Conrad. (BEU).....	320
51. Novruzova N.S. The stories of Joseph Conrad. (BEU).....	321
52. Rəhimova G.İ. Elçinin dramaturji yaradıcılığının özünəməxsusluğu. (BSU).....	322
53. Rəhimova G.İ. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan dramaturgiyası. (BSU).....	323
54. Rəhimova K.B. Nitq inkişafı işlərinin əhəmiyyəti. (MDU).....	324
55. Rzabəyli F.S. “Dəli yığıncağı” əsərində ruhani obrazı. (BSU).....	325
56. Rzabəyli F.S. Şeyx Nəsrullah obrazının islam dini kontekstində dəyərləndirilməsi. (BSU).....	326
57. Sadiqova T.E. Daniel Defonun “Xalis ingilis” əsərində bədii məziyyətləri. (OYU).....	326
58. Səfərli N.M. Firuz Mustafanın “Ağıllı adam” əsərində yeni janr problemi. (BSU).....	328
59. Səfərli N.M. Firuz Mustafanın “Oxşarlar” əsərində postmodernizmin təzahürü. (BSU).....	328
60. Süleymanova Ə.A. Şekspir poeziyasının aparıcı janrı kimi sonet. (BSU).....	329
61. Şabanova Y.K. Ş.Bronte və C.Ostin yaradıcılığında roman aparıcı janr kimi. (BSU).....	330
62. Şirinova S.T. Hüseyn Cavid XX əsr Azərbaycan romantizm məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi. (OYU).....	330
63. Şirinova T. Ömər Seyfəddin və türk hekayə janrı. (SDU).....	331
64. Umudova Ş. Qərbi Avropa ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ - ekzistensializm. (SDU).....	332
65. Vəliyeva B.M. C.Cabbarlı satirasında qadın. (BSU).....	333

XVII BÖLMƏ METODİKA

1. Abdullayeva S.N. Şagirdlərdə ifadəli oxu bacarığının formalaşması haqqında. (BSU).....	335
2. Abuzərova G.Z. Ədəbiyyat dərslərində nitq inkişafı. (SDU).....	336
3. Adışirinadə Ş.M. Ali məktəblərdə immunologiya fənninin müasir metodlarla tədrisi və təşkili. (OYU)....	337
4. Ağahüseynova V.Y. Ana dili təlimində oxu strategiyaları. (BSU).....	337
5. Ağayeva X. Uşaqlarda idman növünün seçilməsinin əhəmiyyəti və orqanizmə təsiri. (NDU).....	338
6. Ağazadə A.E. Təlim prosesində inteqrasiya başlıca prinsip kimi. (SDU).....	340
7. Allahverdiyeva A. Sevilən mahnıların bəstəkarı Ramiz Mirişli. (NDU).....	341
8. Allahverdiyeva B.Ə. Nə üçün təlim materialları dil tədrisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir? (BSU).	342
9. Aslanova N.İ. Ana dili dərslərinin səmərəliliyinin artırılmasında uşaq oyunlarının faydaları. (BMU).....	343
10. Babayeva S. Muğam elminin kamil alimi. (NDU).....	344
11. Bayramova N.G. "Söz yaradıcılığı" mövzusunun orta məktəblərdə tədrisi. (OYU).....	345
12. Daşdəmirova A.F. Fransız dilinin qrammatikasının tədrisində deduktiv və induktiv metodlardan istifadə. (BSU).....	347
13. Dəmirova İ.Q. Sağlam həyat tərz. (BSU).....	347
14. Ellazova F.F. Azərbaycan təhsilində kurikulum. (BSU).....	348
15. Eminli A. "Simfonik muğam" janrı. (NDU).....	349
16. Əhmədov M.İ. İnformatika fənnində qiymətləndirmənin rolu. (MDU).....	350
17. Ələkbərli A.X. Yeni təhsil konsepsiyasında Azərbaycan dili fənn kurikulumunun yeri. (SDU).....	351
18. Əliyev E.T. Fonetikanın tədrisində istifadə olunan yeni təlim formaları. (SDU).....	352
19. Əliyeva A.N. Azərbaycan dili dərslərində alınma sözlər hesabına şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi. (BSU).....	354
20. Əliyeva A.S. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının tədrisinin əsas istiqamətləri (dilçilik). (OYU).....	355
21. Əliyeva G.N. Qarabağa həsr olunmuş folklor nümunələrinin tədrisi. (BSU).....	356
22. Əliyeva G.N. Müasir dövrdə orta məktəblərdə Qarabağ mövzusunda həsr olunmuş lirik əsərlərin tədrisi. (BSU).....	356
23. Əliyeva S. Azərbaycanda vokal janrın yaranması və inkişafı. (NDU).....	357
24. Əlizadə Ü.Ə. Müasir təlimdə fəal (interaktiv) təlim metodlarının rolu. (BSU).....	359
25. Əsədli S.İ. Aşağı kurs tələbələrinin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi yolları. (BSU)...	360
26. Fərzəliyeva Ş.İ. Söz birləşmələrinin yaranma xüsusiyyətləri. (OYU).....	361
27. Hacıyeva G.N. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsində xidmətləri. (BSU).....	363
28. Hacıyeva M.M. Fənlərarası əlaqədə tətbiqi proqramların əhəmiyyəti. (MDU).....	364
29. Həsənova F.P. M.Faxundovun dram əsərlərinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə. (SDU).....	365
30. Həsənova N.A. Xarici dilin yeni üsullarla tədrisi zamanı qruplarla işin əhəmiyyəti. (BSU).....	366
31. Hüseynli L.N. Azərbaycan ədəbiyyatının humanitar profilli siniflərdə öyrədilməsinin məqsəd və vəzifələri, özünəməxsusluğu. (OYU).....	366
32. Xəlilova S.X. Esse ədəbi janr kimi. (BSU).....	367
33. Xəlilova Z. Azərbaycan muğam sənəti. (NDU).....	368
34. İbadova E.K. Azərbaycan dili dərslərlərinin yaranması və yazılması tarixi. (SDU).....	370
35. İbrahimli G.M. Ümumtəhsil məktəblərində metodika kafedrasının yaradılması və əhəmiyyəti. (SDU)....	371
36. İbrahimova N. Azərbaycanda simfonik musiqinin yaranması və inkişafı. (NDU).....	372
37. İskəndərov C. Yusif Axundzadə və Azərbaycan hərbi musiqisi. (NDU).....	374
38. İsmailova R.Y. İnteraktiv təlimdə istifadə edilən metod və texnikalar. (BSU).....	376
39. Kərimli A.R. İngilis dilində zamanların tədrisində yaranan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları. (BSU).....	377
40. Kərimli F.R. İngilis dilinin tədrisində variativlik faktoru. (BSU).....	378
41. Korkmaz Abdüssamet Yahya. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisinin ümdə məsələləri. (BSU)....	379
42. Qazaxova F.İ. Fənlərarası əlaqənin növləri. (BSU).....	380

43. Qəmbərov O.N. Dərs prosesində şagirdlərdə yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi. (OYU).....	381
44. Quliyeva A.F. Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyaları anlayışı. (SDU).....	382
45. Qurbanəliyeva T.M. İngilis dilində nitq etiketlərinin tədrisdə rolu. (OYU).....	383
46. Mamedova A.V. Leksikanın öyrədilməsində leksik tapşırıqların rolu. (BSU).....	384
47. Mehtiyeva N.N. Fəal təlim metodlarının mahiyyəti və məzmunu. (OYU).....	385
48. Məhərrəmov M.Ə. İnformatika dərslərində fəndaxili inteqrasiya. (MDU).....	385
49. Məmmədova F.Z. Şəkilçiləşmiş köməkçi nitq hissələrinin qrammatik omonomliyi və bunun tədris prosesində nəzərə alınması. (BSU).....	386
50. Məmmədova T.K. 1-ci sinif Azərbaycan dili dərslərində fonetika ilə bağlı dil qaydalarının tədrisi. (BSU).....	387
51. Məmmədova T.K. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində dil qaydalarının tədrisinə ümumi yanaşma. (BSU).....	388
52. Mirzəliyeva D.F. İnformasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsildə tətbiqi. (BSU).....	389
53. Namazova R.M. Orta təhsil müəssisələrində xarici dilin tədrisi. (BSU).....	390
54. Nizami K.X. Ali məktəblərdə müstəqil işlərin təşkilinə dair. (SDU).....	391
55. Rəhimli N.S. Ekoloji təhsil və maarifləndirmə. (OYU).....	392
56. Sadatova N.F. Xarici dilin tədrisində interaktiv metod. (BSU).....	392
57. Səmədova M.E. İbtidai siniflərdə cümlə tədrisi. (BMU).....	393
58. Şərifzadə A.C. Altıncı sinif Azərbaycan dili dərslərində zərfin məna növlərinə dair çalışmaları. (BSU).....	395
59. Şərifzadə A.C. Beşinci sinif Azərbaycan dili dərslərində yazı bacarıqlarının inkişafı üzrə verilmiş çalışmaları. (BSU).....	395
60. Şərifzadə G.S. Auentik materiallardan istifadə etməyin xeyirli tərəfləri. (BSU).....	396
61. Şirəliyeva G.Ə. Azərbaycan dili dərslərindəki mətnlərdə multikultural dəyərlər. (BSU).....	397
62. Şirnova M.C. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin müasir metod və üsullarla təhlili. (SDU).....	397
63. Şükürova S.F. Ümumtəhsil məktəblərində V və IX siniflərin Azərbaycan tarixi kurslarında fəndaxili əlaqələrdən istifadə üzrə işin sistemi. (ADPU).....	399
64. Tağıyeva G.X. “Cəlil Məmmədquluzadə və Molla Nəsrəddinçilər” orta məktəbdə tədrisi. (OYU).....	399
65. Агаева Г.Л. Основные принципы отбора текстов. (БСУ).....	401
66. Бахшалиева А.Д. Художественная деталь в новелле Томаса Манна «Тристан» (БСУ).....	402
67. Биньятова Ж.Р. Использование страноведческого материала на уроках иностранного для развития творческих способностей. (БСУ).....	403
68. Гахраманлы Дж.Р. Понятие экологического воспитания у младших школьников. (БСУ).....	404
69. Гулиева Н.Э. Активные методы обучения и их реализация на уроках русского языка в Азербайджане в старших классах. (БСУ).....	405
70. Гусейнова А.Н. Национальная безопасность и место и роль информационной безопасности в ее обеспечении. (БСУ).....	406
71. Гусейнова Г.Дж. Учебник как основное средство обучения русскому языку учащихся в азербайджанской школе. (БСУ).....	407
72. Джаббарлы С.Ш. Использование игрового метода обучения на уроке английского языка. (БСУ).....	407
73. Джафарли Ф.П. Обучение иностранным языкам посредством интернета. (БСУ).....	408
74. Ибрагимова В.А. Использование фразеологизмов в речи и их значение. (БСУ).....	409
75. Керимова Н.С. Внедрение теории множественного интеллекта в процесс обучения иностранному языку. (БСУ).....	410
76. Керимова Н.С. Использование информационных технологий в обучении иностранному языку как важный фактор научно-технического и культурного прогресса. (БСУ).....	411
77. Мамедова Г.А. Типы уроков русского языка в азербайджанской школе. (БСУ).....	412
78. Мамедова Л.Б. Проблемы конфликта в педагогической деятельности. (БСУ).....	412
79. Мамедова Н.Э. Обучение учащихся пользованию толковым словарем. (БСУ).....	413
80. Мехтиева А.А. Актуальные проблемы использования мультимедийных средств в обучении. (БСУ).....	414
81. Набибекова Л.Ч. Использование интернет-ресурсов в преподавании Русского языка. (БСУ).....	415
82. Назарли С.И. Коммуникативная компетенция как цель обучения иностранному языку. (БСУ).....	416
83. Намазова Г.Т. Использование текстов при обучении связной речи. (БСУ).....	416
84. Рагимова К.О. Роль Германа Гессе в мировой литературе. (БСУ).....	417

85. Рустамова Ф.Д. Значимость английского языка в эпоху глобализации. (БСУ).....	418
86. Салимзаде А.А. Виды сложных предложений в английском языке. (УОЮ).....	420
87. Хайрулина А.В. Образ Базарова как демократа-разночинца в школьном изучении. (БСУ)..	421
88. Шамизаде Г.Т. Особенности детско-родительских отношений в семьях, воспитывающих ребенка с ограниченными возможностями здоровья. (БСУ).....	422

XVIII BÖLMƏ PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

1. Abbasova G.A. Şagirdlərin ailə tərbiyəsində dini dəyərlərdən istifadə imkanları. (GDU).....	423
2. Abasova S.A. Seyid Əzim Şirvaninin nəzəri irsində maarifpərvərlik ideyaları. (BSU).....	425
3. Abbasova S.X. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində “kurikulum islahatları” mühüm mərhələ kimi. (BSU)	426
4. Abdullayeva E. Ümumtəhsil məktəblərində ekoloji tərbiyə. (NDU)	426
5. Adilzadə İ. Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi yolları. (NDU)	427
6. Ağalarova T. Həzrəti Əlinin (ə.) elm haqqında fikirləri. (NDU).....	428
7. Axverdiyeva N.F. N.Tusi təlim və tərbiyə haqqında. (GDU)	430
8. Alkiraz T.Ş. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə həyata keçirilən işin xüsusiyyətləri. (BSU)....	431
9. Alverdiyeva Ş.Ə. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələri əsasında şagirdlərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təşkili. (BSU)	432
10. Babayev A.M. Ümumtəhsil məktəblərinin idarə olunmasında monitoring və qiymətləndirmənin rolu. (LDU).....	433
11. Bayram Karagoz. Tədris prosesində şagirdlərin iqtisadi təhsili və tərbiyəsi. (BSU)	434
12. Cəfərova A. Nizami Gəncəvi əsərlərində ədalət məsələləri. (NDU)	434
13. Cəfərova D. Bütün yaş qruplarından olan uşaqların əməyin rəhbərliyin üsul və metodları. (NDU)	435
14. Cəfərova N.V. Şagirdlərin rabitəli nitqi və ona verilən tələblər. (BSU)	437
15. Ersoy B.M. Yeniyetmələrin sosial-əxlaqi formalaşması prosesinə təsir göstərən estetik mədəniyyətin forma, üsul və vasitələri. (BSU).....	438
16. Ələsgərzadə G.N. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə və məktəbin birgə işinin əhəmiyyəti. (GDU).....	439
17. Əliyeva L.A. Cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının hüquqi təminatı. (GDU).....	440
18. Əliyeva S.M. Fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti və elmi-nəzəri əsaslarının şagirdlərə çatdırılması. (GDU).....	442
19. Əlizadə R. Nəsirəddin Tusinin valideyn-övlad tərbiyəsi haqqında fikirləri. (NDU).....	443
20. Əsgərova G.N. Kitabı-Dədə Qorqud boylarında Dədə Qorqud obrazı. (BSU)	444
21. Hacıyeva N. Məşğələlərdə yaşlıların əməyi ilə tanışlıq. (NDU)	445
22. Hüseynova İ.N. İbtidai siniflərdə özünütərbiyənin mahiyyəti, üsul və vasitələri. (GDU)	447
23. Hüseynzadə F.İ. Dünya təcrübəsində “yaxşı universitet” anlayışı. (ADNSU)	449
24. İsgəndərli A.Ş. Demokratik idarəetmədə məktəbdaxili nəzarət və onun keyfiyyətə təsiri. (GDU)	450
25. İsmayılova G.N. Pedaqoji konfliktlərdə strategiya seçimi. (GDU).....	451
26. Kəncilər E.L. Ceyms Coys modernist ədəbiyyatın incisi kimi. (BSU)	452
27. Kərimli S.R. Ana dilimizə qayğı vətəndaşlıq borcumuz kimi. (BSU)	453
28. Kərimli S.R. Mübariz İbrahimov şagirdlər üçün vətənpərvərlik nümunəsidir. (BSU).....	453
29. Kərimova E.E. Texnologiya dərslərində tədris eksperimentlərinin təşkili zərurəti. (GDU).....	454
30. Kurnaz A.R. Azərbaycanda yaşayan etnik qruplar və milli azlıqların ibtidai təhsili. (BSU).....	456
31. Qafarova A.S. Ailə tərbiyəsinin təlim keyfiyyətinə təsiri. (GDU).....	457
32. Qasımova A.A. Kiçik yaşlı məktəblilərdə mənəvi tərbiyənin tərkib hissələrindən biri olan milli mənlik şüurunun formalaşdırılması. (MDU).....	458
33. Quliyeva G.E. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrdə özünüqiymətləndirmə. (BSU).....	459
34. Qurbanova L.N. Riyaziyyatın ibtidai kursunda fiziki kəmiyyətlərin tətbiqi metodikası. (GDU)..	460
35. Məmmədova L.T. Monitoring və qiymətləndirmənin təhsilin keyfiyyətinə təsiri. (LDU).....	462
36. Məmmədova L.T. Təlim -tərbiyə prosesində monitoring və qiymətləndirmə. (LDU).....	463
37. Məmmədova N.E. Təlim prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə imkanları. (GDU)....	465
38. Musayev B.E. Müəllimin sinif rəhbəri kimi fəaliyyətində yaranan problemlər. (MDU).....	467
39. Nəsirli G. Uşaqların və gənclərin milli mənəvi ruhda tərbiyə olunması. (NDU).....	468
40. Rəisli Ü.H. Kiçikyaşlı şagirdlərin idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində inteqrasiyanın	

rolu. (MDU)	469
41. Rəsulova Ə.N. İbtidai siniflərdə yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi əhəmiyyətinə dair. (GDU)	471
42. Rüstəmli J.R. Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrin sosiomədəni aləminin formalaşmasında kütləvi kommu-nikasiya vasitələrinin rolu. (BSU).....	473
43. Rzayeva V.M. Təlimin təkmilləşdirilməsində müəllimin pədaqoji ustalığının rolu. (GDU)	473
44. Salmanova B. Uşaqların peşə seçimində ailənin rolu. (NDU)	475
45. Səlimova A.Z. Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial-psixoloji adaptasiyası. (ADPU)	476
46. Süleymanova A.E. Kiçik yaşlı məktəblilərin iştirakı ilə keçirilən dərslənkənar tədbirlərində psixoloji məsələlər. (BSU).....	477
47. Şərifova M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-pədaqoji hərəkət. (BSU)	478
48. Şərifzadə F.S. Əxlaq tərbiyəsinin mahiyyət və məzmunu. (BSU).....	479
49. Tarverdiyeva T. Rusiyada şərq siması: Mirzə Kazım bəy. (NDU).....	480
50. Valehova S.N. Pədaqoji ünsiyyət üslublarının eksperimental tədqiqi. (BSU)	481
51. Yakup Özden Riza. Azərbaycan maarifpərvərlərinin milli dərslək yaratmaq uğrunda mübarizəsi. (BSU)	482
52. Zeynalova A.S. Qloballaşma və mənəvi tərbiyə. (NDU)	483
53. Ахмедли Т.Э. Стили педагогического общения. (БСУ).....	484
54. Гулиева Н.Н. Валеологические проблемы в фор-мировании и развитии подростков в семье и школе. (БСУ)	485
55. Халилов А.А. Методические инструменты измерения взаимосвязи личностных черт и эффективности адаптации сотрудников в организации. (Филиал МГУ имени М.В.Ломоносова).....	486

XIX BÖLMƏ AZƏRBAYCAN MULTİKULTURALİZMİ

1. Bağırova N.S. Moda. (ADİU).....	488
2. Cəbiyeva G.Ə. Qloballaşma və multikulturalizm. (SDU).....	489
3. Cəfərli G.E. Müasir Azərbaycanda mədəni müxtəliflik. (SDU).....	490
4. Dadaşova T.N. Azərbaycanda moda aləmində baş verən dəyişikliklərin analizi. (ADİU).....	491
5. Əliyev E.T. Tədqiqatın aparılması mərhələsində multikultural dəyərlərə əsaslanmaq. (SDU).....	492
6. Əsgərli E.Ş. Qotika üslubunun tarixi və Azərbaycan multikulturalizmindəki yeri. (ADİU).....	493
7. Hacıbalazadə X.R. Müasir dəbin formalaşmasında avanqard üslubunun rolu. (ADİU).....	493
8. Heydərova G.B. Multikulturalizmdə dünya təcrübəsi. (SDU).....	494
9. Həsənli M.H. Müstəqilliyin illərində Azərbaycanda dini durum. (SDU).....	495
10. Həsənov Ş.R. Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin zəngin örnəklərindən olan parça və tikmə sənətinin inkişaf yolları. (ADİU).....	496
11. Qarayeva M.A. Multikulturalizmin Azərbaycan modeli. (SDU).....	498
12. Quliyev R.Q. Multikultural Azərbaycan mədəniyyəti millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdəti kimi. (SDU)..	499
13. Quliyeva L.V. Orta əsrlərdə Azərbaycan geyimləri və parçalar. (ADİU).....	500
14. Quliyeva Ş.R. Qədim Udi xalqı müasir dövrümüzdə. (BSU).....	501
15. Məmmədova S.E. Dəyişən cəmiyyətdə modanın nəzəri və metodik əsaslarının tədqiqi. (ADİU)...	501
16. Musayev E.Z. Geyimin formasının parçanın xüsusiyyətindən asılılığı. (ADİU).....	502
17. Namazova N.T. Mədəniyyət tarixində kostyumun işarə-simvolik funksiyalarının analizi. (ADİU)	503
18. Nizami K.X. Azərbaycan xalqının həyat tərzində multikulturalizm. (SDU).....	504
19. Novruzov B.M. Liderlik üslubları. (SDU).....	505
20. Nuruzadə S.C. Geyimin layihələndirilməsində bədii sistem anlayışı. (ADİU).....	506
21. Seyidov R.F. Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin tarixi. (SDU).....	507
22. Səmədova K.K. Qafqazda multikulturalizm: Azərbaycan modeli. (SDU).....	508
23. Şahverdiyeva Z.N. Dizayn fəaliyyətinin spesifikasi. (ADİU).....	510
24. Tağıyeva G.T. Dəb və üslub: ümumi və fərqli xüsusiyyətləri. (ADİU).....	510
25. Talıblı A.T. Müasir Azərbaycanda multikulturalizm. (SDU).....	511
26. Umudlu Z.M. Multikulturalizmdə dünya təcrübəsi. (SDU).....	512
27. Yaqubzadə Z.İ. Multikulturalizm Azərbaycanda həyat təzi və dövlət siyasətidir. (SDU).....	513